ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ
ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 324-1204

ΚΡΑΤΟΣ
ΔΙΟΙΚΗΣΗ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΑΘΗΝΑ
2004

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 324-1204

ΚΡΑΤΟΣ - ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2004

Μὴ νικῶ ὑπὸ τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ νίκα
ἐν τῷ ἀγαθῷ τὸ κακόν.

Πρὸς Ρωμαίους ιβ΄ 21

Ἡ νεοελληνικὴ παρότρυνση
Κάνε τὸ καλὸ καὶ ρίξτο στὸ γιαλό,
νὰ θεωρηθῇ ὡς σχετικῶς οἰκεία ἀπήχηση
τῆς ἀποστολικῆς ῥήσεως;

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στὸ τέλος ἐρευνητικῆς ἀναδρομῆς ἐννεακοσίων σχεδὸν χρόνων βυζαντινῆς Ἱστορίας (324-1204) σκέφθηκα νὰ ἀφιερώσω ἕναν τόμο ξεχωριστὸ στὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ τῆς ἐπέτρεψε νὰ σταθῆ καὶ νὰ μεγαλουργήση, ἀποτρέποντας κάθε εἴδους εἰσβολέα ἀπὸ Ἀνατολή, Βορρᾶ τελικῶς καὶ Δύση — Πέρση, Γότθο, Βάνδαλο, Ἄβαρο, Βούλγαρο, Σλάβο, Ἄραβα, Νορμανδὸ — μέχρι τὸ 1204, ὅταν Βενετοὶ καὶ Φράγκοι ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὰ πλήγματα τῶν Σελτζούκων Τούρκων στὴν Μικρὰ Ἀσία. Τὴν ἀμιγῶς ἀφηγηματικὴ ὕλη θὰ ἀναζητήση ὁ ἀναγνώστης στοὺς 4 τόμους τοῦ βιβλίου μου Βυζαντινὴ Ἱστορία[1], ἀρκούμενος νὰ γνωρίση ἐδῶ τὸ πολίτευμα καὶ τοὺς θεσμοὺς μὲ τὴν βοήθεια τῶν πιὸ αὐθεντικῶν μαρτυριῶν (νομοθετικῶν συλλογῶν, νομολογίας, ἐπιγραφῶν, νομισμάτων, πολιτικῶν διαλόγων, τυπικῶν ἐπευφημιῶν καὶ ἐθιμοτυπικῶν τυπικῶν), πέραν τῶν ἱστοριογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν πηγῶν[2].

Τὴν ὕλη κατένειμα σὲ τρεῖς μεγάλες ἑνότητες: Α΄ 324-610, Β΄ 610-1081 μὲ ἐνδιάμεση τομὴ 867, Γ΄ 1081-1453 μὲ ἐνδιάμεση τομὴ 1204[3] καὶ διακριτὰ κεφάλαια 1. Κράτος - Διοίκηση, 2. Οἰκονομία - Κοινωνία μὲ σκοπὸ νὰ ἀνιχνευθῆ ἡ κληρονομιὰ ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ παρελθὸν στὴν δομὴ τοῦ κράτους, τὴν διαμόρφωση τῶν θεσμῶν καὶ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξή τους, τοὺς παράγοντες ποὺ προσδιορίζουν τὶς μεταβολές.

Διευκρινεῖται ἀκολούθως ἡ θεσμοθέτηση καὶ λειτουργία τῶν πολιτειακῶν ὀργάνων, ἡ συγκρότηση τοῦ στρατοῦ, ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, ἡ οἰκονομία, ἀστικὴ μὲ ἐπαγγελματικὲς ὀργανώσεις, ἀγροτικὴ μὲ ἐπιστέγασμα τὴν φορολογία, ἡ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση, ἡ ὕπαιθρος καὶ ἡ πόλη[4].

---

1. Βυζαντινὴ Ἱστορία τ. Α΄ (324-610) Ἀθήνα 1975, τ. Β΄ 1 (610-867) Ἀθήνα 1981, τ. Β΄ 2 (867-1081) Ἀθήνα 1988. Καὶ οἱ 3 τόμοι σὲ 2η ἔκδοση μὲ προσθῆκες οὐσιαστικὲς καὶ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, Θεσσαλονίκη 1992, 1993, 1997 ἀντιστοίχως· τ. Γ΄ 1 (1081-1204) Ἀθήνα 2001.

2. Εἰδικῶς γιὰ τὶς πηγὲς κάθε περιόδου σύντομη ἐνημέρωση στὰ οἰκεῖα κεφάλαια κάθε τόμου.

3. Λυποῦμαι ποὺ πέρασαν τὰ χρόνια, χωρὶς νὰ προλάβω νὰ διερευνήσω τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν διαρκῆ ἀναμόχλευση οἰκογενειακῶν ἐρίδων γιὰ τὴν κατάληψη τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας χωρὶς ἠθικὲς ἀναστολές, δὲν μὲ εἵλκυσαν καθόλου.

4. Ἡ ἀνισότης κατὰ τὴν διαπραγμάτευση ὁρισμένων θεμάτων ὀφείλεται στὴν ἀνάγκη νὰ ἀναπτυχθοῦν πιὸ διεξοδικὰ κάποιες πρωτότυπες ἀπόψεις.

Αἰσθάνομαι χρέος νὰ ἀπευθύνω τὶς εὐχαριστίες σὲ ὅσους συνέβαλαν στὴν ὁλοκλήρωση αὐτοῦ τοῦ τόμου.

Ἡ μεταφορὰ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ἢ τὰ τυπωμένα μέρη τῶν τεσσάρων τόμων τῆς Βυζαντινῆς μου Ἱστορίας μὲ τὶς μικρὲς ἢ μεγαλύτερες παρεμβάσεις γιὰ νὰ ἀπαρτισθῆ τὸ νεοεκδιδόμενο κείμενο δὲν ἦταν ἁπλῆ· ὑπῆρξε ἐπίπονη καὶ χρονοβόρα ἡ νέα στοιχειοθεσία, γι' αὐτὸ χρειάσθηκε ὅλη ἡ ἐπιδεξιότης καὶ ἐμπειρία τῶν παλαιῶν τυπογράφων - τεχνιτῶν τοῦ τυπογραφικοῦ οἴκου Λένη γιὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἔκβαση.

Ἀπὸ καρδίας εὐχαριστίες καὶ στὴν παλαιά μου μαθήτρια, ἀριστοῦχο διδάκτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀθήνησι, νῦν ἐντεταλμένη ἐρευνήτρια στὸ Ἱνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν, Κατερίνα Νικολάου, ποὺ μὲ προθυμία, ὑψηλὸ αἴσθημα εὐθύνης καὶ περισσὴ γενναιοδωρία μὲ βοήθησε στὴν διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων.

Στὴν εἰκονογράφηση τοῦ ἐξωφύλλου — ἡ ἐπιλογὴ τῶν εἰκόνων καὶ ἡ διάταξή τους στὸν χῶρο δική μου — ὀφείλω χάριτες στὴν Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν καὶ ἰδιαιτέρως στὸν φιλόκαλο, δημιουργικὸ διευθυντὴ κ. Γιάννη Μπαστιᾶ ποὺ πρόθυμα καὶ γενναιόδωρα παραχώρησε τὴν ἄδεια χρήσεως τῆς περικαλλοῦς εἰκόνος τοῦ Κώδικος Urb. gr. 2 φ. 19 β ἀπὸ τὸ Τετραευάγγελο (βλ. λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἀπεικόνιση στὸ τέλος τοῦ βιβλίου), ὡς καὶ στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο στὸ Ἴλιον Μέλαθρον — διευθύντρια κ. Δέσποινα Εὐγενίδου — γιὰ τὴν πρόθυμη καὶ γενναιόδωρη παραχώρηση ἀδείας χρήσεως τῆς ἀπεικονίσεως δύο περιλάμπρων χρυσῶν νομισμάτων καὶ τριῶν μολυβδοβούλλων ἀρίστης κατασκευῆς καὶ διατηρήσεως, παρὰ τὸ εὐτελὲς τοῦ ὑλικοῦ των. Ἰδιαιτέρως, πολύτιμη καὶ ἡ συμβολὴ προικισμένης νομισματολόγου, τῆς κ. Γιόρκα Νικολάου, ποὺ μὲ προθυμία καὶ γνώση ἐπιμελήθηκε ἐπιλογὴ καὶ κατάρτιση τῶν σχετικῶν διαφανειῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες καὶ οἱ ἐγκάρδιες εὐχαριστίες μου (λεπτομέρειες στὸ τέλος τοῦ βιβλίου)[5].

5. Τὴν παράλειψη χαρτῶν δικαιολογεῖ ἡ αὔξηση τοῦ κόστους, ἡ μεγάλη καθυστέρηση ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ χαρτογράφηση 10 τοὐλάχιστον χαρτῶν γιὰ ἱστορικὴ ὕλη 900 σχεδὸν ἐτῶν, ἡ αὔξηση τοῦ ὄγκου τοῦ βιβλίου, καὶ τὸ μὴ ἀπολύτως ἀναγκαῖο, ἀφοῦ δὲν πρόκειται γιὰ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις ἀλλὰ μόνο γιὰ συνοριακὲς μεταβολές.

Α΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (324 - 610)

ΚΡΑΤΟΣ - ΔΙΟΙΚΗΣΗ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ὡς εἰσαγωγὴ

ΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΑΙ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Σὲ μιὰ γωνιὰ τῆς τότε Οἰκουμένης προβάλλει ἕνας κόσμος ποὺ γιὰ περισσότερο ἀπὸ 1.000 χρόνια θὰ καταλάβη στὴν Παγκόσμιο Ἱστορία ξεχωριστὴ θέση ὡς *Ρωμανία*[1], *Ρωμαίων πολιτεία, Ρωμαίων χώρα*, καὶ στὴν νεότερη ὁρολογία Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία· πρέπει ὅμως γιὰ τὴν κατανόηση αὐτοῦ τοῦ κόσμου νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ ρίζες του, δυσδιάκριτες, μιὰ καὶ δὲν ἀναφαίνεται τίποτα τὸ διαχωριστικὸ ἀνάμεσα στὸ μὲ τὰ ἀνωτέρω ὀνόματα δηλούμενο κράτος καὶ τὴν *Respublica romana*: ἡ Ρωμαϊκὴ πολιτεία τοῦ Β΄ καὶ Γ΄ μ.Χ. αἰ. μὲ τὰ σύνορα ἀπὸ τὴν Βρεττανία ὣς τὸν Εὐφράτη, ἀπὸ τὴν Παννονία καὶ τὸν Δούναβι ὣς τὴν συρικὴ καὶ αἰγυπτιακὴ μεθόριο ἢ τὴν ἀφρικανικὴ παρυφὴ γνωρίζουν τὴν ἴδια κρατικὴ ὀργάνωση, οἱ δὲ μεταρρυθμίσεις ποὺ Διοκλητιανὸς καὶ Κωνσταντῖνος εἰσήγαγαν στὸ πολίτευμα, τὴν διοίκηση, τὸν στρατό, τὴν οἰκονομία ἰσχύουν γιὰ ὅλη τὴν ἐπικράτεια[2].

Ἡ διαφορὰ ποὺ ἤδη ἀπὸ τὸν Δ΄ αἰ. ἀρχίζει νὰ ὑποφώσκη ἀνάμεσα στὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας διαρκῶς μεγεθύνεται καὶ παρὰ τὴν παλινορθωτικὴ προσπάθεια τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ καταλήγει σὲ πλήρη ψυχικὴ διάσταση καὶ ὁλοκληρωτικὴ πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ διά-

---

1. Γιὰ προσανατολισμὸ τοῦ ἀναγνώστη ὡς πρὸς τὰ ὀνόματα *Ρωμαϊκός, Ρωμαῖος, Ρωμανία*, Δ. Ζακυθηνοῦ, Βυζ. Ἱστορία (1972) σ. 13-14 βλ. καὶ Ἑλλάς, Ἕλληνες, Ἑλλαδικοὶ σ. 14-15. Εἰδικῶς τὸ Ρωμανία θὰ καταστῆ ἡ ἐπίσημη ὀνομασία τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α΄.

2. Οἱ κοινωνικὲς διαιρέσεις, ὅπως καὶ ἡ ἐντὸς τῆς ἀνωτέρας τάξεως διάκριση σὲ illustres, spectabiles, clarissimi μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν νομοθεσία δὲν θὰ μὲ ἀπασχολήσει, καθὼς ἡ περίοδος ὡς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἔχει πολλαχῶς μελετηθῆ καὶ παρουσιασθῆ, ἰδίως ὡς πρὸς τὴν πορεία τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν ἴδια ὥρα ποὺ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα, διαφοροποιημένο στὴν περιοχὴ Αἰγύπτου, Συρίας, σὲ σχέση μὲ Βαλκανικὴ καὶ Μικρὰ Ἀσία καλεῖ σὲ διαφορετικὴ προσέγγιση.

σπαση τῆς παλαιᾶς ἑνότητος. Παρ' ὅλα αὐτὰ στὴν συνείδηση ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων καὶ τοῦ τμήματος τοῦ κράτους ποὺ ἀναγνώρισε ὡς κέντρο του τὴν Κωνσταντινούπολη πάγιο στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς του θεωρίας ἀποτελεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ κράτος αὐτὸ συνεχίζει τὸ Ρωμαϊκό. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ τμῆμα προσέδωσε ὁ Ἱερώνυμος Wolf[3] τὴν ὀνομασία Βυζαντινό, ἀντιληφθεὶς πρῶτος αὐτὸς ὅτι ἀποτελεῖ κρατικὴν ὀντότητα μὲ αὐτοδύναμη σημασία στὴν Ἱστορία τῆς Ἀνθρωπότητος. Ἔτσι καθιερώθηκε νέος ὅρος βυζαντινὸς γιὰ τὸ κράτος, τὸν πολιτισμό, τὸν ἡγεμόνα, βυζαντινὴ γιὰ τὴν αὐτοκρατορία, τὴν τέχνη, τὴν φιλολογία καὶ λογοτεχνία τῆς περιόδου 324-1453 γι' αὐτὸν τὸν κρατικὸ ὀργανισμὸ τῆς Ἀνατολῆς μὲ πρωτεύουσα τὴν Κωνσταντινούπολη.

Πόσο ἔχει ἐμπεδοθῆ ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ κράτος στὴν Ἀνατολὴ μὲ ἕδρα τὴν Κωνσταντινούπολη συνεχίζει τὸ Ρωμαϊκὸ ἐπισημοποιεῖ καὶ πολὺ μεταγενέστερη μαρτυρία στὴν νεαρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Β' (1 Ἰανουαρίου 996), ὁρίζουσα ὅτι οἱ ἀξιώσεις τοῦ δημοσίου εἶναι ἀπαράγραπτες καὶ μπορεῖ νὰ τὶς διεκδικῆ ἀπὸ *Αὐγούστου Καίσαρος*. Πρῶτο λοιπὸν θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀποτελεῖ ἡ ρωμαϊκὴ προέλευση τῆς κρατικῆς του ὀργανώσεως.

Ἡ διαμόρφωση τῆς οἰκονομίας ἰδίως τῆς ἀγροτικῆς μεταβάλλεται καίρια, ὁ δὲ οἰκονομικὸς παράγων, ἐπηρεάζων σὲ βάθος τὸν νέο πολιτικὸ ὀργανισμό, συνιστᾶ τὸ δεύτερο οὐσιῶδες χαρακτηριστικό του.

Ὁ χῶρος τούτου εἶναι ἡ Βαλκανική, τῆς ὁποίας τὸ νότιο τμῆμα εἶχε ἀνέκαθεν ἑλληνικὸ χαρακτῆρα, μαζὶ μὲ τὶς περιοχές, ὅπου τὰ ἑλληνιστικὰ βασίλεια τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἐδημιούργησαν νέα πολιτικὰ ἰδεώδη, νέες πολιτικὲς καταστάσεις, ὑψηλὰ παιδευτικὰ ἐπιτεύγματα καὶ κατέστησαν τὴν «κοινὴ ἑλληνικὴ λαλιὰ»[4] τὸ γλωσσικὸ ὄργανο ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων μὲ διαφορετικὴ φυλετικὴ προέλευση, κοινωνικὴ ὑπόσταση καὶ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ ἑλληνικὸ πολιτιστικὸ ὑπόβαθρο καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία στὴν γενικότερή της ἔννοια ἀπέβη τὸ τρίτο οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Ἀνατολῆς.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἡ νέα θρησκεία, ὁ χριστιανισμός, κέρδισε ἔδαφος στὴν περιοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος εἶχε ἀπευθύνει ἐπιστολὲς πρὸς Κορινθίους, Ἐφεσίους, Θεσσαλονικεῖς, Φιλιππησίους, Κολοσσαεῖς, τοὺς Γαλάτες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅταν δὲ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἔλαβε τὴν κοσμοϊστορικὴ ἀπόφαση νὰ ἱδρύση τὴν νέα πρωτεύουσα στὴν

3. Ὁ Ἱερώνυμος Wolf (1516-1580) ὑπῆρξε γραμματεὺς καὶ βιβλιοθηκάριος τοῦ ὀνομαστοῦ τραπεζικοῦ οἴκου τῶν Fugger.

4. Νὰ μὴν ξεχνᾶμε ὅτι τὰ Εὐαγγέλια γράφτηκαν στὴν ἑλληνικὴ —πλὴν ἐκείνου τοῦ Ματθαίου, ἀρχικῶς γραμμένου πιθανῶς στὴν ἀραμαϊκή— καθὼς καὶ οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ οἱ σὲ ὕφος καλλιεπὲς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου, οἱ Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς ἀποτελοῦσαν ἰσχυρὸ διοικητικὸ ὀργανισμὸ μὲ σπουδαία πνευματικὴ ἀκτινοβολία: ἔτσι τέταρτος συντελεστής, ὁ χριστιανισμός, εἶχε πλέον ἀναγνωρισμένη θέση στὴν κοινωνία τῆς Ἀνατολῆς.

Ἐγγύτερη γνώση τῶν ὡς ἄνω τεσσάρων παραγόντων θὰ ἐπιτρέψη νὰ ἐκτιμηθῆ καλύτερα ἡ συμβολὴ ἑνὸς ἑκάστου στὴν διαμόρφωση τοῦ κράτους, τῆς κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς του συγκροτήσεως, τῆς οἰκονομικῆς του δομῆς, τῶν πολιτιστικῶν του ἐπιτευγμάτων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη νὰ ἐκπέμπη τὴν ἀκτινοβολία της στὴν Ἀνατολή, Μεσόγειο καὶ ἐνδοχώρα Μικρασιατική, σταθμὸς καὶ θεμέλιο στὴν Ἱστορία τῆς Ἀνθρωπότητος.

Κρατικὴ ὀργάνωση[5] καὶ μεταρρυθμίσεις Διοκλητιανοῦ καὶ Κωνσταντίνου

Τὸ κρατικὸ ὑπόβαθρο βρίσκεται στὴν ρωμαϊκὴ παράδοση, ὅταν ὁ Αὔγουστος τὸ 27 π.Χ. παραιτήθηκε ἀπὸ τὶς ἔκτακτες ἐξουσίες καὶ ἀνέλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ *δημάρχου* (*tribunus plebis*) καὶ διατήρησε τὸ *imperium*. Μὲ τὴν *δημαρχικὴ ἐξουσία*, ἀνανεουμένη κάθε χρόνο, ὁ Αὔγουστος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἀπορρίψη τὶς ἀποφάσεις τῶν ἄλλων ἀρχῶν (veto, ἀρνησικυρία) καὶ χάρις στὸ *imperium* ἀσκοῦσε τὴν ἀνωτάτη στρατιωτικὴ διοίκηση. Μὲ τὸ ἀναμφισβήτητο προσωπικό του κῦρος ἦταν σὲ θέση νὰ τοποθετήση στὶς κρατικὲς ἀρχὲς πρόσωπα εἴτε τοῦ οἰκείου του περιβάλλοντος εἴτε ἐκεῖνα ποὺ ὁ ἴδιος θὰ ὑπεδείκνυε, ἐλέγχοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅλον τὸν κρατικὸ μηχανισμό. Ἔτσι καὶ ἐνῶ κανεὶς δημοκρατικὸς θεσμὸς δὲν καταργήθηκε καὶ ὅλα τὰ πολιτειακὰ ὄργανα ἐξακολουθοῦσαν νὰ λειτουργοῦν κανονικά, ὅπως καὶ προηγουμένως, ὅλη ἡ ἐξουσία συγκεντρώθηκε στὸ πρόσωπο τοῦ Αὐγούστου μὲ βάση δημοκρατικοὺς θεσμούς[6], τὴν *δημαρχικὴ ἐξουσία* (*tribunitia potestas*) καὶ τὸ *imperium*. Ἡ διαφορὰ συνίστατο στὸ ὅτι προηγουμένως

5. A. Chastagnol, L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Julien. La mise en place du régime du Bas-Empire (284-363), Paris 1982. M. Mc Cormick, Eternal Victory, Triumphal Rulership in Late Antiquity Byzantium and the Early Medieval West, Cambridge, London κλπ. 1986. R. Delmaire, Les Responsables des finances impériales au Bas-Empire romain (IV-VI s.). Études prosopographiques, Bruxelles 1989. Av. Cameron, The Later Roman Empire, London 1993 μετάφραση Ι. Κράλλη, Ἀθήνα 2000.

6. Λιτὴ ἀλλὰ ἀκριβὴς εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ γράφοντος τὸν Β΄ αἰ. Ἀππιανοῦ, Ρωμαϊκά, προοίμιον § 6: *Γάϊος τε Καῖσαρ ὑπὲρ τοὺς τότε δυναστεύσας, καὶ τὴν ἡγεμονίαν κρατυνάμενός τε καὶ διαθέμενος εἰς φυλακὴν ἀσφαλῆ, τὸ μὲν σχῆμα τῆς πολιτείας καὶ τὸ ὄνομα ἐφύλαξε, μόναρχον δ' ἑαυτὸν ἐπέστησε πᾶσι. καὶ ἔστιν ἥδε ἡ ἀρχὴ μέχρι νῦν ὑφ' ἑνὶ ἄρχοντι, οὓς βασιλέας μὲν οὐ λέγουσιν, ὡς ἐγὼ νομίζω, τὸν ὅρκον αἰδούμενοι τὸν πάλαι, αὐτοκράτορας δὲ ὀνομάζουσιν, ὃ καὶ τῶν προσκαίρων στρατηγῶν ὄνομα ἦν. εἰσὶ δὲ ἔργῳ τὰ πάντα βασιλεῖς.*

ὡς φορεῖς τῶν ἐξουσιῶν αὐτῶν ἐναλλάσσονταν πρόσωπα ἀναδεικνυόμενα ἀπὸ τὸν λαό, μὲ ἐνιαύσια κατὰ κανόνα θητεία, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 27 π.Χ. μόνο ἕνα πρόσωπο, ὁ Αὔγουστος, ἐπέτυχε νὰ ἀναλαμβάνη κάθε χρόνο τὴν *δημαρχικὴ ἐξουσία* (*tribunitia potestas*) καὶ νὰ διατηρῆ διαρκῶς τὸ *imperium*. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ μὲν Αὔγουστος παρουσιαζόταν ὡς ὁ *πρῶτος* (*princeps*) τῶν πολιτῶν, ἡ ἐξουσία δὲν ἦταν κληρονομητὴ καὶ ὁ ἡγεμών — ἀπόδοση στὴν ἑλληνικὴ τοῦ ὅρου *princeps* ὀνομάσθηκε *ἡγεμονία*, *Prinzipat*— δὲν ἦταν ἀνώτερος τῶν νόμων ἀλλὰ ὑποταγμένος σ' αὐτούς. Ὡς σύμβολο δὲν πῆρε διάδημα ἢ στέμμα, ὅπως εἶχαν οἱ βασιλεῖς, ἀλλὰ δάφνινο στεφάνι, ὅπως ὁ θριαμβευτὴς imperator, γι' αὐτὸ καὶ ἔλαβε τὸ δικαίωμα νὰ φέρη πορφυρὴ χλαμύδα, ὅπως κατὰ τὴν τέλεση θριάμβου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συνδυασθοῦν σὲ μία ἑνότητα ὁ ὅρος *imperator*, τὸ ὄνομα *καῖσαρ* καὶ ὁ τίτλος *αὔγουστος* καὶ νὰ διαμορφωθῆ ὁ ἐπίσημος τίτλος τοῦ ἄρχηγοῦ τοῦ κράτους ὡς *imperator caesar augustus*, ποὺ διατηρήθηκε αὐτούσιος στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία μέχρι τὴν βασιλεία καὶ τοῦ Ἡρακλείου.

Στρατιωτικὰ πραξικοπήματα στὴν διάρκεια τοῦ Γ' μ.Χ. αἰῶνος ἔφεραν συνεχὴ ἀλλαγὴ στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους μὲ ἀναπόφευκτη συνέπεια τὴν ἐξασθένηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, τὴν συνεχὴ κατάπτωση τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως καὶ διαρκῶς μειουμένη τὴν ἀπόδοση τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Ἡ ἀνάγκη μεταρρυθμίσεων σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δημόσιας ζωῆς ἔγινε αἰσθητὴ καὶ ὁ Δαλματὸς Διοκλητιανός, ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ προσωπικότης, ἀνέλαβε μὲ τόλμη καὶ ἀποφασιστικότητα τὸ μεταρρυθμιστικὸ ἔργο, εὐθὺς ὡς ἀναγορεύθηκε *αὔγουστος* τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 284· στὴν ἐξουσία παρέμεινε ὡς τὸν Μάϊο 305 παραιτηθεὶς ἑκουσίως σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόφαση ποὺ ἐξ ἀρχῆς εἶχε ληφθῆ, κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἄποψη. Κατ' ἄλλην ἐκδοχὴ ὅμως ἡ παραίτησή του ὀφείλεται στὴν ἀπειλητικὴ πίεση συνάρχοντος, τοῦ Γαλερίου, ἐκπροσωποῦντος ἀδιάλλακτη στάση στὸ θέμα τῶν Χριστιανῶν. Ὁ Διοκλητιανὸς ἀποσύρθηκε σὲ μεγαλοπρεπὲς ἀνάκτορο στὸ σημερινὸ Split (Σπαλάτο), τότε χωρίο Ἀσπάλαθος· τοῦ ἀνακτόρου σώζονται στὴν θέση τους ἐπιβλητικὰ ἐρείπια ὡς τὶς μέρες μας.

Τὸ πολίτευμα σχεδιάστηκε μὲ γνώση καὶ ἐκτίμηση ὅλων τῶν παραμέτρων μὲ στόχο τὴν ἐνίσχυση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ὥστε νὰ ἀποβῆ συγκεντρωτικὴ μοναρχία καὶ ταυτοχρόνως νὰ ἐμποδισθῆ ἀνάπτυξη ὑπερμέτρου δυνάμεως μεταξὺ κρατικῶν ὀργάνων συναφοῦς δραστηριότητος εἴτε στὸν στρατὸ εἴτε στὴν διοίκηση. Ἔτσι θεσπίσθηκε διαχωρισμὸς τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ἐξουσία, μὲ ἀντιστάθμιση τῆς δυνάμεως ποὺ συγκεντρώνει ἡ κεντρικὴ ὑπαλληλικὴ ἱεραρχία, ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη δύναμη, τὴν παραγομένη ἀπὸ τὰ ἀνώτατα στελέχη τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως.

Ὁ θεωρητικῶς πρῶτος μεταξὺ τῶν πολιτῶν ἡγεμὼν μεταβάλλεται σὲ ἀπόλυτο μονάρχη ἐκπρόσωπο τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, *dominus et deus* καὶ

γι' αὐτὸ ἡ περίοδος αὐτὴ τῆς μοναρχίας χαρακτηρίζεται ὡς *Dominatus, Δεσποτεία*, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν προηγούμενη γνωστὴ ὡς *Principatus* (*Ἡγεμονία*), ὅταν ἐπεκράτει ἡ ἀρχὴ τοῦ πρώτου, τοῦ *princeps*.

Τὸ νέο τελετουργικὸ τυπικὸ τῆς αὐλῆς, ἐνδυμασία καὶ σύμβολα, ὑπογραμμίζουν τὴν ἀπόσταση μεταξὺ μονάρχη καὶ ὑπηκόων, τὴν ἐπιρροὴ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων. Διάδημα στολισμένο μὲ μαργαριτάρια φέρει ὁ μονάρχης, ἀπὸ τὸ 290 δέχεται τὴν *προσκύνηση* (*adoratio*) ὅταν οἱ παρουσιαζόμενοι ἐνώπιόν του πέφτουν στὰ πόδια του γονυπετεῖς καὶ φιλοῦν τὴν ἄκρη τοῦ ἱματίου του (εἶναι ἡ καλουμένη *adoratio purpuram*). Στὰ αὐτοκρατορικὰ σύμβολα προσετέθη ἡ σφαῖρα καὶ τὸ σκῆπτρο, δηλωτικὰ τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τῆς ἐξουσίας. Πολυτελὴς ἐντυπωσιακὴ ἀμφίεση, ἄκρα σιωπὴ καὶ αὐστηρὴ τυπικότης χαρακτηρίζουν τὶς σπάνιες δημόσιες ἐμφανίσεις τοῦ ἡγεμόνος ποὺ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὅλο καὶ περισσότερο ὁδηγεῖται στὴν σφαῖρα τοῦ Θείου, ἐνῶ κάθε ἀντικείμενο, σύμβολο, θεσμὸς ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὸν μονάρχη χαρακτηρίζεται ὡς *divus, sacer, θεῖος, ἱερός: ἱερὸν παλάτιον, ἱερὰ σύγκλητος, sacrae largitiones, sacrum consistorium*. Ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτόν του χρησιμοποιεῖ τὸν τύπο *nostra serenitas, nostra clementia, nostra majestas, ἡμετέρα καθοσίωσις, ἡμετέρα ἐπιείκεια*. Στὶς ἀπεικονίσεις τὴν κεφαλὴ τοῦ μονάρχου περιβάλλει φωτοστέφανος (*nimbus*), ὅπως συνηθίζεται γιὰ τοὺς ἁγίους.

Ὀρθολογιστὴς καὶ καινοτόμος ἄρχων ὁ Διοκλητιανός, ἀναλογιζόμενος τὴν μεγάλη ἔκταση τοῦ κράτους, τοὺς διαρκεῖς ἐξωτερικοὺς κινδύνους καὶ ἐσωτερικὲς ἐξεγέρσεις, ἀναζήτησε θεραπεία σὲ καινοτόμο μεταβολὴ τοῦ πολιτεύματος μὲ τὴν εἰσαγωγὴ περισσοτέρων συναρχόντων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο προορίζοντο γιὰ τὸ ἀνατολικὸ καὶ οἱ ἄλλοι δύο γιὰ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ κράτους μὲ τὸν τίτλο οἱ δύο ἐπὶ κεφαλῆς *αὔγουστοι*, ἕνας γιὰ κάθε τμῆμα καὶ οἱ ἄλλοι δύο ἀντιστοίχως *καίσαρες*, προοριζόμενοι γιὰ τὴν διαδοχή. Τὸ κράτος δὲν μερίζεται, μόνον ἡ ἐξουσία μοιράζεται σὲ δύο πρόσωπα, ποὺ ὡς ἡγεμόνες καθένας ἄρχει στὸ τμῆμα του. Ἡ νομοθεσία εἶναι ἑνιαία καὶ ἰσχύει γιὰ ὅλη τὴν ἐπικράτεια. Γιὰ νὰ ὑπάρξη ἐγγύτερη προσέγγιση καὶ δεσμὸς οἱ καίσαρες θὰ υἱοθετοῦντο ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο αὔγουστο, ὁλοκληρουμένης μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τῆς *τετραρχίας*[7], ὅπως ὀνομάσθηκε τὸ ἀπὸ τοῦ ἔτους 293 εἰσαχθὲν καὶ ἀνωτέρω περιγραφὲν πολίτευμα. Μὲ τὸ σύστημα αὐτὸ ὁ Διοκλητιανὸς θεωροῦσε ὅτι διασφαλίζεται ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἀξιοτέρων καὶ παραμερίζονται ἀπὸ τὴν διαδοχὴ ἀνάξιοι τυχὸν φυσικοὶ ἀπόγονοι, ὅπως ἦταν δυνατὸν νὰ συμβῆ, ἂν αὐτὴ ἦταν κληρονομική. Στὴν πράξη ὅμως ὄχι μόνον δὲν ὠφέλησε τὸ σύστημα ἀλλὰ κατέληξε σὲ σειρὰ ἐμφυλίων πολέμων ποὺ πῆραν

7. Τὰ ἐντοιχισμένα στὴν ΝΔ γωνία τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας ἀνάγλυφα ἀπὸ πορφυρίτη λίθο εἰκονίζουν πιθανῶς τοὺς τετράρχες.

τέλος μὲ τὴν νίκη τοῦ Κωνσταντίνου τὸ 324 στὴν Χρυσούπολη τῆς Βιθυνίας ἔναντι τοῦ Λικινίου.

Πολύκλαδη καὶ αὐστηρὰ διαρθρωμένη ὑπαλληλικὴ ἱεραρχία, πολιτικὴ καὶ στρατιωτική, κεντρικὴ καὶ ἐπαρχιακή, ἐξαρτημένη ἀπολύτως ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ὑπηρετεῖ τὸν κρατικὸ μηχανισμό.

Ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται ὡς σῶμα ἡ σύγκλητος, διαφέρει ὅμως στὴν σύνθεση, ὀργάνωση καὶ ἰσχὺ ἀπὸ τὴν σύγκλητο τῶν παλαιοτέρων χρόνων. Ἡ συγκλητικὴ ἰδιότης συνδέεται μὲ ὁρισμένα ἀξιώματα καὶ τίτλους. Ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία τῆς συγκλήτου χάνεται, ἀφοῦ ἤδη εἶχε περιορισθῆ, καθὼς δεχόταν παθητικὰ τὴν πρόταση (*oratio*) τοῦ ἡγεμόνος. Τὸν Γ' αἰ. χάνει καὶ τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς τοῦ αὐτοκράτορος ποὺ τὸ ἔχει οἰκειοποιηθῆ ὁ στρατός. Ἡ σύγκλητος περιορίζεται νὰ ἐκδηλώση ὡς πολιτειακὸς παράγων τὴν συγκατάθεσή της κατὰ τὴν ἀναγόρευση τοῦ νεοεκλεγέντος.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ λειτουργεῖ ἰδιαίτερο συμβούλιο τοῦ αὐτοκράτορος τὸ *sacrum consistorium*, στὸ ὁποῖο μετέχουν ἀνώτατοι κρατικοὶ λειτουργοὶ (*comites consistoriani*) σὲ περιορισμένο καὶ κυμαινόμενο ἀριθμό. Ἡ ὀνομασία θεωρεῖται μᾶλλον ὡς δηλωτικὴ τῆς τοποθετήσεως τῶν συνέδρων, ὡς ὀρθίων, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ κάθεται.

Σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν συνοχὴ τοῦ πληθυσμοῦ ὑπῆρξε τὸ πολιτικό, δεδομένης τῆς ποικίλης δημογραφικῆς συνθέσεως τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ πρέπει ἐπίσης νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψει γιὰ τὴν κατανόηση τῆς περαιτέρω ἱστορικῆς της πορείας. Στὸν γεωγραφικὸ χῶρο, ὅπου ὑπερεῖχε ἡ πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἐπιρροὴ τῶν Ρωμαίων καὶ Ἑλλήνων, διαβιοῦν πληθυσμοὶ διαφορετικῆς φυλετικῆς προελεύσεως (Ἰνδοευρωπαῖοι, Σημίτες, Βέρβεροι), ποικίλης ἐθνολογικῆς συστάσεως (Ἕλληνες, Ἰταλοί, Σύροι, Αἰγύπτιοι, Ἰουδαῖοι, Γαλάτες, Κέλτες, Φρύγες κλπ.), ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ περισσότεροι πολυθεϊστικὲς θρησκεῖες καὶ μιλοῦσαν διάφορα γλωσσικὰ ἰδιώματα. Κατὰ βάση στὴν Ἀνατολὴ μιλοῦσαν ἑλληνικά, στὴν Δύση λατινικά, ἀλλὰ κατὰ τόπους ἐπικρατοῦν καὶ διάφορα γλωσσικὰ ἰδιώματα, ὅπως συρικό, ἀρμενικό, αἰγυπτιακό, κελτικὸ κλπ. Τὸ συνεκτικὸ στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου δυναμικοῦ δὲν ἦταν τὸ ἐθνικό, ὅπως στὰ νεότερα κράτη ἀλλὰ τὸ πολιτικό, θεμελιωμένο στὴν συνείδηση τοῦ ἀτόμου, ποὺ ἀναγνωρίζει τὸν ἑαυτό του ὡς πολίτη ἢ ὑπήκοο τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους[8]. Αὐτὴ τὴν πολιτικὴ συνοχὴ

8. Συγκινητικὴ στὴν ἁπλότητά της ἀλλὰ μεγαλειώδης στὴν οὐσία εἶναι ἡ στιχομυθία μεταξὺ στρατιωτικοῦ ἀξιωματούχου, *χιλιάρχου* καὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὅταν ὁ πρῶτος εἰδοποιηθεὶς ἀπὸ ὑφιστάμενο νὰ προσέξη, τοῦ λέει: *ὅρα τί μέλλεις ποιεῖν· ὁ γὰρ ἄνθρωπος οὗτος (= ὁ Παῦλος) Ρωμαῖος ἐστί. προσελθὼν δὲ ὁ χιλίαρχος εἶπεν αὐτῷ· λέγε μοι εἰ σὺ Ρωμαῖος εἶ, ὁ δὲ ἔφη· ναί. ἀπεκρίθη δὲ ὁ χιλίαρχος· ἐγὼ πολλοῦ κεφαλαίου τὴν πολιτείαν ταύτην ἐκτησάμην. ὁ δὲ Παῦλος ἔφη· ἐγὼ δὲ καὶ γεγέννημαι* (Πράξεων τῶν Ἀποστό-

εὐνόησε ἡ constitutio Antoniniana (ἔτ. 212 μ.Χ.), μὲ τὴν ὁποία ἐπεξετάθη ἡ ἰδιότης τοῦ Ρωμαίου πολίτου σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς ὑπηκόους τοῦ κράτους[9].

Οἰκονομία

Οἱ μεταβολὲς στὴν διάρθρωση τῆς οἰκονομίας δεύτερου, συντελεστοῦ στὴν διαμόρφωση τῆς νέας ὄψεως τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν στὸ κεφάλαιο οἰκονομία σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν γῆ, ἰδιοκτησία, καλλιέργεια, φορολογία. Ἐδῶ θὰ περιορισθῶ σὲ μιὰν ἀδρὴ εἰκόνα τῆς διαφοροποιήσεως ποὺ ἐπῆλθε μεταξὺ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τμήματος, στὴν προσπάθεια ἐλέγχου τῆς οἰκονομίας, τὸν καθορισμὸ ἀπὸ τὸ κράτος τῶν τιμῶν ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν, τὸν τρόπο λειτουργίας τῶν συντεχνιῶν καὶ τοὺς ὅρους ἐντάξεως τῶν ἐπαγγελματιῶν.

Στὴν τύχη τῆς αὐτοκρατορίας ἐβάρυνε ἡ μεταξὺ Ἀνατολικοῦ καὶ Δυτικοῦ τμήματος οἰκονομικὴ διαφοροποίηση. Τὸ πρῶτο, τὸ Ἀνατολικό, εἶχε περισσότερο πληθυσμὸ καὶ μάλιστα σὲ μεγαλύτερο ποσοστὸ ἀστικό, πλούσια κέντρα διακομιστικοῦ ἐμπορίου καὶ ὑψηλῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καὶ εἴδη πολυτελείας. Στὴν Δύση ἡ οἰκονομία ἦταν πιὸ καθυστερημένη, γι' αὐτὸ καὶ οἱ συνέπειες τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν περισσότερο αἰσθητές. Μόνο στὴν Ἰταλία οἱ πόλεις ἦταν περισσότερο ἀνεπτυγμένες καὶ μεγαλύτερη ἡ ἐμπορικὴ κίνηση.

Ἔτσι ἡ οἰκονομικὴ κρίση ἦταν ἀναπόφευκτη[10]. Τὸ ἐμπόριο περιορίστηκε, ἡ μεγάλη ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία ἁπλώθηκε σὲ μεγαλύτερη ἔκταση, τὰ ἐργατικὰ χέρια λιγόστεψαν, ἐμφανίσθηκε πληθωρισμός. Τὴν μεγάλη αὐτὴ οἰκονομικὴ κρίση ὁ Διοκλητιανὸς δὲν ἐπεχείρησε νὰ ἀντιμετωπίση μὲ τὰ δέοντα

λων κβ' 26-28). Χαρακτηριστικὸ καὶ στὸ ἴδιο πνεῦμα εἶναι τὸ ἐπεισόδιο στοὺς Φιλίππους, ὅταν ὁ Παῦλος ἀρνήθηκε νὰ βγῆ *λάθρα* ἀπὸ τὴν φυλακή, ὅπου τὸν εἶχαν κλείσει, διαμαρτυρόμενος ἐπειδὴ *δείραντες ἡμᾶς δημοσίᾳ ἀκατακρίτους ἀνθρώπους Ρωμαίους ὑπάρχοντας*, ἀξίωσε νὰ ἔλθουν οἱ *στρατηγοί* (= οἱ ἄρχοντες τῆς πόλεως) *καὶ αὐτοὶ ἡμᾶς ἐξαγαγέτωσαν... καὶ ἐφοβήθησαν ἀκούσαντες ὅτι Ρωμαῖοι εἰσι. καὶ ἐλθόντες ἐκάλεσαν αὐτοὺς καὶ ἐξαγαγόντες ἠρώτων (= παρεκάλουν) ἐξελθεῖν τῆς πόλεως* (Πράξεων κεφ. ΙϚ' 37-39).

9. Γιὰ τὴν Constitutio Antoniniana ὑπάρχει πλουσιότατη βιβλιογραφία συγκεντρωμένη μέχρι τὸ ἔτος 1958 στὸ βιβλίο τοῦ C. A. S a s s e, Die Constitutio Antoniniana, Wiesbaden 1958 σ. 134-143, τοῦ α ὐ τ ο ῦ Literaturübersicht zur Constitutio Antoniniana, Journ. Jur. Pap. 14 (1962) σ. 109-149, 15 (1965) σ. 329-366· τελευταία ἐγκυρη μονογραφία Κ. Μ π ο υ ρ α ζ έ λ η, *Θεία δωρεά*. Μελέτες πάνω στὴν πολιτικὴ τῆς δυναστείας τῶν Σεπήρων καὶ τὴν Constitutio Antoniniana, Ἀθήνα 1989 μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴν ἀποτίμηση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας στὸ σύνολο τῶν ἐλευθέρων κατοίκων τῆς αὐτοκρατορίας.

10. Γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας βλ. τὰ θεμελιώδη ἔργα τῶν Fr. H e i c h e l h e i m, Wirtschaftsgeschichte des Altertums τ. I - III, Leiden 1938, ἀνατύπωση 1969, ἰδίᾳ τ. II σ. 774 - 796· M. R o s t o v t z e f f, The Social and Economic History of the Roman Empire, Oxford 1957, ἀνατύπωση 1966.

οἰκονομικὰ μέτρα ἀλλὰ μὲ ἀστυνόμευση τῆς ἀγορᾶς[11], καθορίζοντας ἐπακριβῶς τὶς τιμὲς προϊόντων καὶ ὑπηρεσιῶν μὲ διάταγμα, ἐκδοθὲν τὸ 301 (*de pretiis*) πολύτιμο γιὰ μᾶς σήμερα δείκτη τοῦ πολιτισμικοῦ ἐπιπέδου τόσο γιὰ τὰ εἴδη καὶ τὴν ποιότητα τῶν ἀγαθῶν[12], ὅσο καὶ τὴν ποικιλία τῶν παρεχομένων ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν ἀντίστοιχων ἀμοιβῶν τους ὅπως γιατρῶν, νομικῶν, συμβολαιογράφων, διδασκάλων, ναυπηγῶν κλπ. Τὸ περιεχόμενο τοῦ διατάγματος γνωρίζομε ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀποσπάσματα, ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ ποὺ βρέθηκαν χαραγμένα στὶς λίθινες στῆλες ποὺ εἶχαν τοποθετηθῆ σὲ πόλεις καὶ οἰκισμοὺς τῆς αὐτοκρατορίας, γιὰ νὰ λάβη ὁ πληθυσμὸς γνώση τῶν καθορισμένων τιμῶν. Τὰ περισσότερα καὶ μεγαλύτερα τμήματα τοῦ διατάγματος, ποὺ ἔχουν διασωθῆ, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας (ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ Μέγαρα), ἀψευδεῖς μαρτυρίες τῆς εὔρυθμης λειτουργίας τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Μεγάλη ἦταν ἡ συγκίνηση καὶ ἡ ἔκπληξη τῆς συντροφιᾶς μας, ὅταν πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια σὲ ἐπίσκεψη στὸ ἀπόμερο Γεράκι τῆς Μάνης ἀντικρύσαμε σὲ παραστάδα ἐξώθυρας μικρῆς ἐκεῖ ἐκκλησίας — ἂν θυμᾶμαι πρὸς τιμὴ Ἰωάννου Χρυσοστόμου — ὡραῖα χαραγμένο ἀπόσπασμα τοῦ διατάγματος τοῦ Διοκλητιανοῦ μὲ τὶς τιμὲς μεταξὺ ἄλλων εἰδῶν καὶ ποικιλίας κομψῶν ὑποδημάτων.

Τέλη τοῦ Γ΄ ἀρχὲς τοῦ Δ΄ αἰ. παρατηρεῖται μεταβολὴ καὶ στὸ θέμα ἀσκήσεως ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὸν ἀστικὸ πληθυσμὸ μὲ σημαντικὰ ἐπακόλουθα. Τὸ κράτος ἐμφανίζεται νὰ ἀπαιτῆ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματος μὲ συνέπεια τὴν ἐπιβολὴ περιορισμῶν στὴν ἐλευθερία μετακινήσεως ἀπὸ τὸν ἕνα τόπο στὸν ἄλλο καὶ τὴν ἀλλαγὴ ἐπαγγέλματος, ποὺ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἔπαιρνε σχεδὸν μορφὴ κληρονομικοῦ. Ἔτσι τὰ προϋπάρχοντα ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα, στὰ ὁποῖα ὁ κύριος σκοπὸς ἦταν ἡ ἀμοιβαία ὑποστήριξη τῶν

---

11. Λήγοντος τοῦ Γ΄ αἰῶνος ἡ πτώση τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος ἦταν ραγδαία. Ὁ Διοκλητιανὸς στὸ διάταγμα *Περὶ τιμῶν* ἐπεδίωξε τὴν σταθεροποίηση μὲ βάση 50.000 δηνάρια = 1 χρυσοῦν νόμισμα. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγα ἔτη ἡ ἀντιστοιχία εἶχε μεταβληθῆ σὲ 100.000 δηνάρια = 1 νόμισμα.

12. Νεοτέρα καὶ πληρεστέρα ἔκδοση ὑπὸ S. Lauffer, Diokletians Preisedikt, Berlin 1971. Σημειῶ λίγα παραδείγματα:

7.14 [ναυπ]ηγῷ πλοίων λιμνιέω[ν τ]ρεφ(ομένῳ) ἡμερ(ήσια) * *[ξ]΄*

7.15 [πλιν]θοβόλῳ κεραμεῖ βάλλο[ντι πλ]ίνθους δ΄ ἐκ πο(δῶν) β΄ ἑκασ[το]ν, ἑαυτῷ παρέχοντι [τὸ]ν πηλὸν τρεφ(ομένῳ) ἡμερ(ήσια) * *β΄*

7.18 [νο]μεῖ τρεφ(ομένῳ) ἡμερ(ήσια) * *κ΄*

7.68 νοταρίῳ ὑπὲρ ἑκάστου παιδὸς μηνι(αῖα) * *οε΄*

7.72 δικολόγῳ ἤτοι νομικῷ μισθὸν ἐντεύξεως διαγνώσεως * *,α*

7.76 τῷ βαλανεῖ πρειούτου καθ' ἕκαστον τῶν λουομένων * *β΄*

8.23 δέρμα ἐλάφειον πρώτη(ς) φόρμης ἀνέρ(γαστον) * *οε΄*

8.24 εἰργασμένον * *ρ΄*

* = δηνάρια ,α = 1.000 πρειούτου = ἰδιωτικοῦ λουτροῦ.

μελῶν τους μεταβλήθηκαν σὲ ἐλεγχόμενες συντεχνιακὲς ὀργανώσεις μὲ σειρὰ ὑποχρεώσεων γιὰ τὰ μέλη, στὰ ὁποῖα ὅμως ἀναγνωρίσθηκαν ὡς ἀντίβαρο καὶ ὁρισμένα προνόμια. Ἀπὸ τὴν νομοθεσία τοῦ Κωνσταντίνου προκύπτει ὅτι οἱ δεσμεύσεις δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν ἀπόλυτο χαρακτῆρα ἀλλὰ ἀφοροῦσαν κυρίως τὴν συντεχνιακὴ ὀργάνωση ἐπαγγελμάτων καὶ ὑπηρεσιῶν κοινῆς ὠφελείας, ὅπως ἦταν οἱ ἀσχολούμενοι μὲ θαλάσσιες μεταφορές, τὰ μεταλλεῖα, τὴν ἀρτοποιΐα, τὸ χοιρεμπόριο, ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὴν ζωὴ τῶν κατοίκων, ἀλλὰ καὶ μὲ κινδύνους ἢ περισσὸ κόπο. Εἶναι βέβαιο ὅτι καὶ ἐργαζόμενοι ὑπῆρχαν χωρὶς νὰ μετέχουν σὲ σωματεῖα, ὅπως ἐπίσης καὶ σωματεῖα χωρὶς δεσμεύσεις τῶν μελῶν τους[13].

Ἡ ἀπαραίτητη γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνόρθωση νομισματικὴ σταθερότης ὑπῆρξε ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου, ποὺ ἐπέτυχε νὰ δημιουργήση νέο νομισματικὸ σύστημα, ποὺ νὰ παραμείνη ἀδιατάρακτο γιὰ πολλοὺς αἰῶνες. Ὡς βάση του καθορίσθηκε ὁ χρυσοῦς *solidus* μὲ περιεκτικότητα σὲ χρυσὸ 4,48 γραμμαρίων (*solidus aureus*). Στὴν ἑλληνικὴ ἀποδόθηκε μὲ τὴν λέξη *νόμισμα, χρύσινος* καὶ πολὺ ἀργότερα *ὑπέρπυρα*. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πραγματικὰ χρυσᾶ νομίσματα, *solidus, semissis*, ἀντιστοιχεῖ στὸ μισὸ καὶ *tremissis* ἴσο μὲ τὸ $^1/_3$ τοῦ solidus, κυκλοφοροῦν καὶ τὰ χαλκᾶ κέρματα *nummus* ἢ *νουμμίον* ὡς *πεντανούμμια* ἢ *δεκανούμμια*, τῶν ὁποίων πολλαπλάσια εἶναι ἡ μισὴ *φόλλις* καὶ ἡ *φόλλις*, χαλκὲς βεβαίως.

Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἡ θεωρητικὴ νομισματικὴ μονάδα *κεράτιον* καὶ *μιλιαρήσιον*, τὸ δεύτερο μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ πραγματικὸ νόμισμα. Ἡ λέξη *μιλιαρήσιον* ἀπὸ τὸ λατινικὸ *miliarense* δηλώνει τὸ ἀσημένιο νόμισμα ποὺ κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ ἑξῆς. Ὅταν στὴν Ἀνατολὴ ἔπαψε ἀπὸ τὸν ζ΄ αἰ. ἡ κοπὴ ἀργυρῶν νομισμάτων γιὰ τὴν συνήθη κυκλοφορία, ὁ ὅρος *μιλιαρήσιον* ἐπεκράτησε νὰ δηλώνη οἱοδήποτε ἀσημένιο νόμισμα εἴτε τὸ ρωμαϊκὸ εἴτε τὸ περσικὸ dirchem.

Τὸ *κεράτιον* ἀρχικῶς ἦταν μονὰς βάρους ἀντιστοιχοῦσα στὸ $^1/_{144}$ τῆς ρωμαϊκῆς οὐγγιᾶς ἢ βάρους 0,189 γραμ. καὶ ἐπειδὴ τὸ solidus ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ $^1/_6$ τῆς ρωμαϊκῆς οὐγγιᾶς εἶχε βάρος 24 κερατίων, ὥστε τὸ κεράτιον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ $^1/_{24}$ τοῦ solidus, σχέση ποὺ διατηρήθηκε σὲ ὅλη τὴν βυζαντινὴ περίοδο καὶ ἡ χρήση τοῦ ὅρου *κεράτιον* πέρασε στὴν μεσαιωνικὴ καὶ σύγχρονη χρυσοχοϊκὴ γιὰ νὰ δηλώνη τὴν περιεκτικότητα σὲ χρυσὸ κοσμήματος ἢ ἄλλου πολυτίμου ἀντικειμένου. Τὸ κεράτιο, ἐπαναλαμβάνω, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ πραγματικὸ ὑλικὸ ἀντικείμενο, πουθενὰ δὲν ἀναφέρεται διανομή, ἀπομίμηση, κιβδηλεία κερατίων.

Προηγουμένη ἀντιστοιχία τοῦ solidus σὲ 210 φόλλεις, ὑποβιβάσθηκε ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ Α΄ σὲ 180 φόλλεις, ὥστε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ζ΄ αἰ. ἰσχύει

13. F. de Martino, Storia della costituzione romana τ. V, Napoli 1971 σ. 78-83.

ἡ σχέση 1 solidus = 24 κεράτια = 180 φόλλεις = 7.200 νουμμία[14]· 1 κεράτιο = $7\,^1/_2$ φόλλεις = 300 νουμμία· 1 φόλλις = 40 νουμμία.

Ἀπολύτως ἐπιτυχὴς ἡ νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Κωνσταντίνου διατήρησε ἀδιατάρακτη τὴν σταθερότητα τοῦ νομίσματος αἰῶνες, ὥστε στὴν συνείδηση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τὸ χρυσὸ νόμισμα ταυτίσθηκε μὲ τὸν Κωνσταντῖνο καὶ πῆρε τὸ ὄνομα *Κωνσταντινάτο*, ἀσχέτως τῆς αὐτοκρατορικῆς μορφῆς ποὺ εἰκονίζεται ἢ τοῦ χρόνου κοπῆς του, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀπέχη αἰῶνες ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορος. Πόσο δὲ βαθειὰ ριζωμένη στὴν λαϊκὴ συνείδηση ἦταν ἡ πεποίθηση γιὰ τὴν ἀξία τῆς νομισματικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Κωνσταντίνου ἀποδεικνύει ὁ χαρακτηρισμὸς *κωνσταντινάτο* κάθε τι ἰδιαιτέρως πολύτιμου, ὅπως τὸ διασώζει ἡ λαϊκὴ παράδοση, δημώδη ἄσματα, ὁμαδικὰ παιδικὰ παιχνίδια[15]. Ἀλλὰ καὶ κάτι ἀκόμη περισσότερο βαθὺ καὶ ἄυλο. Ἀπὸ τὴν πεποίθηση ὅτι τὰ παλαιὰ χρυσᾶ νομίσματα συνδέονται μὲ τὸν Κωνσταντῖνο, ἰσαπόστολο καὶ ἅγιο, δημιουργήθηκε ἡ λαϊκὴ πρόληψη ὅτι τὰ *κωνσταντινάτα* ἔχουν μαγική, ὑπερφυσικὴ δύναμη καὶ παίρνουν θέση φυλακτοῦ.

Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ παράδοση

Τρίτος συντελεστὴς ποὺ ἀποφασιστικὰ συνέβαλε στὴν διαμόρφωση

---

14. Στὸ πονημάτιο *Παλαιὰ καὶ Νέα Λογαρικὴ* τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΒ' αἰ. (Zachariae JGR τ. III σ. 385-400) ἀναγράφεται ἡ κάτωθι ἀντιστοιχία κατὰ τὸ παλαιὸ νομισματικὸ σύστημα ἀποδιδόμενο στὸν Αὔγουστο καὶ ἰσχύον μέχρι τὴν μεταβολή του τὸ 1092.

1 νόμισμα = 12 μιλιαρήσια = 24 κεράτια = 288 φόλλεις.
1 μιλιαρήσιο = 2 κεράτια = 24 φόλλεις
1 κεράτιο = 12 φόλλεις

Βλ. Ph. Grierson, Catalogue... Coins DOC III (1973) σ. 17.

15. Σὲ ἄσμα συμαϊκὸ ἐν Λαογραφία τ. 17 (1957) σ. 426-427 ἐκδοθὲν ὑπὸ Σ. Καρανικόλα λέγεται

ἐδ' δουλεύγω καὶ τὴ δέφτη
ἀργυρὲ χρουσὲ κατρέφτη
Τὴ βαρασκεγὴδ δουλεύγω
σὺ 'γαπᾶς κι ἐγὼ τζηλεύγω
Ἐδ δουλεύγω τὸ Σαββάτο,
Ἅγιομ μου Κωσταδινάτο

Σὲ μανιάτικο μοιρολόγι ἐν Λαογραφία τ. 19 (1960) σ. 390 συλλογῆς Παναγιώτας Κούβαρη λέγεται:

Καὶ σὺ μωρὴ Γαρουφαλιά,
ποὺ σὲ ἀγάπα χωριστὰ
καὶ σοῦ 'χε πούπουλο χρυσὸ
κωσταντινᾶτο φυλαχτό.

Σὲ παιδικὸ παιχνίδι ἡ νικήτρια ὁμὰς ἀπαγγέλλει ρυθμικῶς:
Σᾶς πήραμε, σᾶς πήραμε φλουρὶ κωνσταντινᾶτο. Φ. Κουκουλές, Κωνσταντινᾶτα, Λαογραφία 6 (1912) σ. 216-220, τοῦ αὐτοῦ Βυζ. βίος τ. 6 (1957) σ. 262-266.

τόσο τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ὅσο καὶ τοῦ ἐν γένει πνευματικοῦ ὑποβάθρου τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἑλληνικὴ πνευματικὴ παράδοση, εὐδιάκριτη στὴν βυζαντινὴ πολιτικὴ θεωρία, στὴν σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, στὴν ἀξία ποὺ ἀποδίδεται στὴν κλασικὴ παιδεία, στὴν διαφύλαξη τοῦ πλούτου τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ ἀκόμη στὴν ἐπιβίωση ὁρισμένων ἀντιλήψεων, ποὺ ἐμπόδισαν τὸ μοναρχικὸ πολίτευμα νὰ μεταβληθῆ σὲ δεσποτικό, τυραννικὸ καθεστώς.

Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τῆς ὑστέρας Ἀρχαιότητος καὶ ἡ ὅλη ἑλληνικὴ πνευματικὴ παράδοση ἀποτέλεσαν τὸ ὑπόβαθρο τῆς πολιτικῆς θεωρίας τῶν Βυζαντινῶν στὴν νέα πρωτεύουσα. Στὸν ἴδιο σκοπὸ συνέβαλε καὶ ἡ χριστιανικὴ σκέψη, ὥστε νὰ διαμορφωθῆ σὲ πολιτικὸ ἰδεῶδες ἡ θεωρία ὅτι ὁ ἀνώτατος ἐπὶ γῆς ἄρχων *ἐκ Θεοῦ τὸ ἄρχειν λαχὼν* ὀφείλει νὰ εἶναι *μίμημα καὶ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ*, κάτοχος τῶν ὑψίστων ἠθικῶν ἀρετῶν, ὅπως ἐθνικοὶ λόγιοι καὶ χριστιανοὶ Πατέρες ἀπὸ τὸν Δ΄ αἰ. ἀποτύπωσαν τὴν σκέψη τους, ποὺ ἐνέπνευσε τὸ νομοθετικὸ ἔργο τῶν αὐτοκρατόρων, χαράζοντας τὰ ἀπαραβίαστα θεωρητικὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα ὀφείλει νὰ κινηθῆ ὁ ἄξιος τοῦ ὀνόματός του ἡγεμών, διατηρούμενα ἰσχυρὰ ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτονόητη εἶναι ἡ σημασία τῆς θεωρίας αὐτῆς, γιατὶ τὸ πολίτευμα, μοναρχικὸ καθὼς ἦταν, δὲν προέβλεπε ἔλεγχο τοῦ φορέως τῆς ἐξουσίας ἀπὸ ὄργανα ἐκπροσωποῦντα τὴν λαϊκὴ βούληση.

Εἶναι πράγματι ἀληθὲς ὅτι ὑπάρχει ἐννοιολογικὴ προσέγγιση τῶν ἀντιλήψεων χριστιανῶν καὶ ἐθνικῶν λογίων γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας, ὅταν ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος, πρωτεργάτης τῆς χριστιανικῆς πολιτικῆς θεωρίας, σκιαγραφεῖ τὴν εἰκόνα τοῦ ἰδεώδους χριστιανοῦ μονάρχου ὡς *μίμησιν τοῦ Θεοῦ-Λόγου*, ὁ δὲ ρήτωρ καὶ πολιτικὸς Θεμίστιος ὅτι *οὗ (τοῦ Διὸς) γέννημα ἱερὸν καὶ εἰκὼν ἡ ἐπὶ τῆς γῆς βασιλεία* (Λόγος 11, 143a). Ὁ αὐτοκράτωρ καίτοι ἦταν ὑπεράνω τῶν νόμων δὲν μποροῦσε νὰ νομοθετῆ ὅπως ἤθελε. Ὑπῆρχαν ὅρια. Ὤφειλε νὰ μὴν παραβαίνη τὶς ἐπιταγὲς τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς, νὰ μὴν ἐνεργῆ κατὰ τρόπον ἀνάρμοστον πρὸς τὴν καθιερωμένη πολιτικὴ τάξη, νὰ μὴν προσκρούη στὸ δόγμα καὶ τὶς παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ ἡ ἠθική, ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ ἡ πνευματικὴ κληρονομία τῆς Ἀρχαιότητος, ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀναγκαιότης καθορίζουν τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ κινηθῆ ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ.

Στοὺς συγγραφεῖς τοῦ Δ΄ αἰ. μ.Χ. κοινὸς τόπος εἶναι ἡ ἀναγομένη στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους θεωρία *περὶ τοῦ βασιλέως ὡς ἐμψύχου νόμου*, ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες διακριτικότεροι προτιμοῦν νὰ χαρακτηρίζουν τὴν ἀρχήν των ὡς *ἔννομον ἐπιστασίαν*[16]. Ἀπὸ τὴν πρώιμο περίοδο

16. G. Dagron, L'empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'Hellénisme. Le témoignage de Themistios, Travaux et Mémoires 3 (1968) σ. 1-242.

ὡς τοὺς τελευταίους αἰῶνες ἡ αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία συνεχίζει νὰ διακηρύσσῃ ὡς θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ βυζαντινοῦ πολιτεύματος τὴν *δικαιοσύνη* καὶ τὴν *φιλανθρωπία* μὲ ποικιλία ἀποχρώσεων τῆς τελευταίας αὐτῆς πολυσήμαντης ἔννοιας γιὰ τὸ βυζαντινὸ πολιτικὸ ἰδεῶδες. Σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν *ἀπανθρωπία*, τὴν ἐχθρικὴ πρὸς τὸν ἄνθρωπο στάση χρησιμοποιήθηκε ὁ ὅρος *φιλανθρωπία*, γιὰ νὰ δηλωθῇ ὅτι μὲ αὐτὴν μόνο *δύναται βασιλεὺς Θεῷ ὁμοιοῦσθαι* (Θεμιστίου, Λόγος 19, 226d) καὶ ἡ ἔναντι τῶν ὑπηκόων του εὐμενὴς καὶ ἐπιεικὴς στάση πέραν ἀπὸ κοινωνικὲς ἢ ἐθνικὲς διακρίσεις: *φιλάνθρωπος δὲ ἁπλῶς καὶ βασιλεὺς ἁπλῶς ὁ τοῦτο ζητῶν μόνον, εἰ ἄνθρωπος ὁ χρήζων ἐπιεικείας, καὶ μὴ εἰ Σκύθης ἢ Μασαγέτης ἢ τὰ καὶ τὰ προηδίκησε* (Θεμιστίου Λόγος 34 κεφ. XXV ἔκδ. Dindorf σ. 468)[17]. Πολιτικὸ ἰδεῶδες ποὺ συνοψίζεται καὶ στὸν ἕνατο οἶκο τοῦ περιλάμπρου Ἀκαθίστου ὕμνου: *Χαῖρε τύραννον ἀπάνθρωπον ἐκβαλοῦσα τῆς ἀρχῆς, χαῖρε Κύριον φιλάνθρωπον ἐπιδείξασα Χριστόν.*

Τὴν βυζαντινὴ πολιτικὴ φιλοσοφία ἀπασχόλησε καὶ ἡ μεταξὺ *τυράννου* καὶ *βασιλέως* διάκριση τῶν δύο ἐννοιῶν, ποὺ μὲ ἀκρίβεια περιχαράκωσε καὶ ὁ ἐπίσκοπος τῆς κηρυναϊκῆς Πενταπόλεως Συνέσιος, φιλόσοφος ἐξοικειωμένος μὲ τὴν φιλοσοφικὴ καὶ πολιτικὴ σκέψη τῆς κλασικῆς Ἀρχαιότητος γράφοντας: *βασιλείᾳ δὲ τυραννὶς παροικεῖ καὶ μάλα ἀγχίθυρος*· νὰ τὴν θεωρῇς ἀσθένεια τῆς βασιλείας, νὰ τὴν φοβᾶσαι καὶ νὰ τὴν καταλαβαίνῃς ὅταν πλησιάζει, διότι *βασιλέως μέν ἐστι τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ ὁ τρόπος νόμος* καὶ ὁ Θεμίστιος ἐπιγραμματικά: *ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ τύραννος πάνυ ἀλλήλοιν πολεμεῖν καὶ ἀνθέστηκεν....*[18].

---

17. Θεμιστίου, Λόγος 5, 64 b: *νόμον ἔμψυχον εἶναι φησι* (ἡ φιλοσοφία) *τὸν βασιλέα, νόμον θεῖον ἄνωθεν ἥκοντα*· Λόγος 8, 118 d: *νόμου δὲ ἐμψύχου δεῖ πρὸς τὸν καιρὸν ἕκαστον ἁρμοττομένου καὶ δικαιοσύνης χθαμαλωτέρας, ἀεὶ τὸ παρὸν τοῖς ὑπηκόοις εὖ τιθεμένης.* Περὶ τοῦ βασιλέως ὡς *ἐμψύχου νόμου* βλ. F. Dvornik, Early Christian and Byzantine Political Philosophy Origins and Background τ. I, Washington 1966 σ. 245 ἑπ., 271 ἑπ., 276, τ. II, Washington 1966, σ. 563, 704 ἑπ., 722· H. Hunger, Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964, ὅπου καὶ συγκέντρωση ὅλων τῶν σχετικῶν μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδέα ἀντιλήψεων· G. J. D. Aalders, Νόμος ἔμψυχος ἐν Politeia und res publica. Beiträge... dem Andenken Rudolf Starks gewidmet (ἔκδ. P. Steinmetz), Wiesbaden 1969 σ. 315-329· J. Vanderspoel, Themistius and the Imperial Court. Oratory Civic Duty and Paideia from Constantius to Theodosius, Ann Arbor 1995. Ἐν Σπ. Τρωιάνου, Οἱ πηγὲς (1999), σ. 48-51 γιὰ τὰ προοίμια τῶν αὐτοκρατορικῶν νόμων ὡς ἔκφραση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὰ προοίμια τῶν νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α'.

18. Συνεσίου, Περὶ βασιλείας 6, ἔκδ. N. Terzaghi, Synesii Cyrenensis Opuscula τ. II, Romae 1944. Γιὰ τὴν ἔννοια *τύραννος*, λέξη θεωρουμένη μικρασιατικοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος βλ. J. Labarbe, L'apparition de la notion de tyrannie dans la Grèce archaique, L'antiquité classique 40 (1971) σ. 471-504.

Στὴν βυζαντινὴ ἱστοριογραφία ὁ ὅρος *τύραννος, τυραννὶς* χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσῃ αὐτὸν ποὺ δὲν ἀσκεῖ σώφρονα, χρηστὴ διοίκηση ἀλλὰ ἔχει ἐκτραπῆ ἀπὸ τὸν νόμο καὶ τὴν ἠθικὴ καὶ κυβερνᾶ κατὰ τὴν ἀνεξέλεγκτη κρίση του. Κατ' ἐξοχὴν *τύραννος* θεωρήθηκε ὁ Φωκᾶς (602-610)[19], ἐνῶ ὁ Ἰουλιανὸς ποὺ κινήθηκε μὲν κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀλλὰ κατὰ τὴν λοιπὴ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας συμμορφώθηκε μὲ τὸ δίκαιο καὶ τὴν χρηστὴ διοίκηση, ὀνομάσθηκε ἁπλῶς *παραβάτης*.

Ἡ ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως εἶναι ἀκόμη ἐμφανὴς τὸν Δ' αἰ ἢ καὶ ἀρχὲς τοῦ Ε' αἰ. ὄχι μόνον στὴν θεωρία ἀλλὰ καὶ στὴν πράξη, ὅπως διάφορα περιστατικὰ μαρτυροῦν ὅτι οἱ ἀρχὲς ἐξακολουθοῦν τὴν προσπάθεια νὰ ἐξασφαλίζουν στὸν πολίτη σεβασμὸ καὶ προστασία. Ἀπουσιάζει ὁ φανατισμός· ἀντιθέτως ὑπάρχει διάθεση συνεργασίας μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἀντίπαλης θρησκείας, οἱ δὲ αὐτοκράτορες τοῦ Δ' αἰ. ἐπικοινωνοῦν ἢ καὶ συνεργάζονται στὴν αὐλὴ καὶ τὴν διοίκηση μὲ προσωπικότητες χριστιανικὲς καὶ ἐθνικές. Κατ' ἐπανάληψη διατυπώνουν τὴν ἄποψή τους γιὰ σοβαρὰ πολιτικὰ ἢ κοινωνικὰ προβλήματα, νὰ ὑπερασπίσουν συμπολίτες, κινδυνεύοντες ὑπηκόους ἢ φορολογουμένους πιεζομένους ἀπὸ αὐθαιρετοῦντες κρατικοὺς ὑπαλλήλους[20] χριστιανοὶ ἀνώτεροι κληρικοὶ ἢ ἐθνικοὶ ὑψηλῆς πνευματικῆς στάθμης. Ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων ἐτόλμησε νὰ ἀντιταχθῆ στὴν ἀξίωση τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας (ἔτ. 384) νὰ ἐπαναφέρη στὴν σύγκλητο τὸν βωμὸ τῆς Νίκης καὶ νὰ συγκρουσθῆ μὲ τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιο Α' γιὰ τὴν ὁμαδικὴ σφαγὴ ἀμάχων στὸν Ἱππόδρομο τῆς Θεσσαλονίκης ὡς ἀντίποινα[21]. Δὲν ἔλειψαν οἱ καταστροφὲς ἐθνικῶν ἱερῶν ἀπὸ φανατικοὺς

19. Τὴν φρασιολογία ποὺ ἀπαντᾶ στὴν βυζαντινὴ ἱστοριογραφία γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Φωκᾶ ὡς *τυράννου* βλ. συγκεντρωμένη Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, Ἔνδειξις διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, ΕΕΒΣ 35 (1966) σ. 54-58, καὶ σ. 53-54 οἱ ἐπιτιμητικοὶ χαρακτηρισμοὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ σ. 58-60 τοῦ Λέοντος Γ' καὶ Κωνσταντίνου Ε', γιὰ τοὺς ὁποίους λείπει ὁ ὅρος *τύραννος*, ποὺ χρησιμοποιεῖται μόνον ὑπὸ ὁρισμένη πολιτικὴ ἔννοια καὶ ποὺ ἐδῶ δὲν κυριολεκτεῖ. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ παρατήρηση τοῦ Σωζομενοῦ Ε' 17.1 γιὰ τὸν Ἰουλιανὸ ὅτι προσπαθοῦσε μὲ κάθε μέσο νὰ πλήξη τὴν χριστιανικὴ θρησκεία ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ πείσῃ, *περιφανῶς τε βιάζεσθαι ᾐσχύνετο, μὴ τυραννικὸς εἶναι δόξῃ*.

20. Ἔτσι γιὰ νὰ ὑπερασπίσουν τοὺς Ἀντιοχεῖς, ποὺ δυσαρέστησαν μὲ τὴν συμπεριφορά τους τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιο Α', ἔγραψαν 5 λόγους ὁ Λιβάνιος (ἀρ. 19-23) καὶ 21 ὁμιλίες ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος (PG. τ. 49 στ. 15-222). Κατὰ τῶν αὐθαιρετούντων ὑπαλλήλων ἐπιστολὲς τοῦ Θεοδωρήτου ἐπισκόπου Κύρρου, μικρῆς πόλεως κοντὰ στὴν Ἀντιόχεια PG. τ. 83 στ. 1217, 1204, 1226), τὸν δὲ κακὸ διοικητὴ τῆς Κυρηναϊκῆς Ἀνδρόνικο ἀφόρισε ὁ Πτολεμαΐδος Συνέσιος PG. τ. 66 στ. 1400-1404.

21. I. Hahn, Ἡ ἐξέγερση τοῦ 390 στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ ἱστορικό της πλαίσιο, Byz. Neugr. Jahrbücher 19 (1966) σ. 350-372. Λεπτομέρειες μὲ τὰ ἀντίστοιχα χωρία τῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἀποδοκιμασία κυβερνητικῶν μέτρων ἀπὸ ὑψηλῆς στάθμης προσωπικό-

μοναχοὺς ἀλλὰ ἡ ἐξαρχῆς δυνατότης νὰ μετατραποῦν ἀρχαῖοι ναοὶ σὲ χριστιανικὲς ἐκκλησίες διέσωσε τὰ μνημεῖα, ὅπως συνέβη μὲ τὸν Παρθενώνα καὶ τὸ Ἡφαίστειο (= Θησεῖο) στὴν Ἀθήνα.

Πρέπει ὅμως νὰ μνημονευθῆ καὶ ἡ κυβερνητικὴ μέριμνα γιὰ τὴν προστασία καὶ διάσωση τῆς πνευματικῆς κληρονομίας τῆς Ἀρχαιότητος, ποὺ ἐκδηλώθηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιο Β' μὲ τὴν ἵδρυση τὸ 357 στὴν νέα πρωτεύουσα τῆς Ἀνατολῆς βασιλικῆς βιβλιοθήκης παράλληλα μὲ τὴν ὀργάνωση μεγάλου ἀντιγραφικοῦ ἐργαστηρίου γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ μὲ νέους κώδικες καὶ συντήρηση τῶν παλαιῶν. Γιὰ τὴν εὐόδωση αὐτοῦ τοῦ στόχου προσελήφθησαν τὸ 372 εἰδικοὶ καλλιγράφοι (antiquarii) τέσσαρες γιὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ τρεῖς γιὰ τὴν λατινική[22].

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἀκόμη ὅτι ἐπιφανεῖς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐσπούδασαν τὸν Δ' αἰ. στὶς περιώνυμες φιλοσοφικὲς σχολὲς Ἀθηνῶν, Ἀλεξανδρείας καὶ σὲ μικρότερα κέντρα στὴν Παλαιστίνη ἢ ἐδίδαξαν γιὰ ἕνα διάστημα ρητορική, ὅπως ὁ Καισαρείας Βασίλειος στὴν πατρίδα του. Πασίγνωστη εἶναι ἡ ἀναφορὰ τῶν τριῶν Καππαδόκων, Βασιλείου Καισαρείας, τοῦ ἀδελφοῦ του Γρηγορίου Νύσσης καὶ τοῦ φίλου των Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, ὅλων πιστῶν χριστιανῶν, στὴν φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς χριστιανικῆς σκέψεως μὲ ἀφετηρία τὴν σπουδὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς πλατωνικῆς[23]. Ἰδιαίτερη σημασία δίνεται στὸν λόγο τοῦ Βασιλείου *Πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, στὸν ὁποῖο ἁρμόζει νὰ δοθῆ ὁ χαρακτηρισμὸς πρωτοπορειακός[24].

Στὴν μελέτη τῶν προτύπων τῆς κλασικῆς Ἀρχαιότητος βοήθησε καὶ ἡ χρήση τῆς ἑλληνικῆς, καὶ μάλιστα στὴν ἁπλούστερη μορφή της, ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία καὶ γιὰ ἄλλο λόγο συνέβαλε στὸν ἴδιο σκοπό. Οἱ ἐκ-

---

τητες τῆς ἐποχῆς, R. Klein, Der Streit um den Victoriaaltar, Die dritte Relatio des Symmachus und die Briefe 17, 18 und 57 des Mailänder Bischofs Ambrosius (Εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια), Darmstadt 1972· R. H. Barrow, Prefect and emperor, The Relationes of Symmachus, Oxford 1973· Βυζ. Ἱστορία Α' σ. 119-123.

22. Cod. Theod. XIV. 9.2· Κ. Μανάφης, Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθῆκαι αὐτοκρατορικαὶ καὶ πατριαρχικαὶ καὶ περὶ τῶν ἐν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι τῆς ἁλώσεως, ἐν Ἀθήναις 1972 σ. 24..

23. Β. Τατάκη, Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη, Ἀθήνα 1960. Θεμελιῶδες τὸ ἐρευνητικὸ ἔργο τοῦ P. Lemerle γιὰ τὴν συνύπαρξη ἀρχαίας πνευματικῆς παραδόσεως καὶ χριστιανισμοῦ, Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris 1971 καὶ μετάφραση ὑπὸ Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός, Ἀθήνα 1981 (καὶ μὲ νεότερη ἐνημέρωση ἀπὸ τὸν συγγραφέα).

24. Saint Basile, Aux jeunes gens ἐκδ. ὑπὸ R. Boulanger, Paris 1935· Μ. Στασινοπούλου, Μορφὲς ἀπὸ τὸν τέταρτον αἰῶνα μ.Χ. Ἱστορικὴ εἰσαγωγή, στὸν «Λόγο πρὸς τοὺς νέους», τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Ψυχικὸ 1972.

κλησιαστικοί συγγραφεῖς χρειάσθηκε νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς ποικίλες αἱρέσεις ποὺ εἰδικῶς τοὺς πρώτους αἰῶνες ταλάνιζαν τοὺς πιστοὺς μὲ ἐρωτήματα καὶ ἀμφιβολίες, ὁπότε προσέφυγαν στὴν σπουδὴ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς νεοπλατωνικῆς γιὰ νὰ ἀναζητήσουν πρότυπα. Ἔτσι ἐπέρχεται συγκερασμὸς τοῦ ἀρχαίου πνεύματος καὶ τῆς νέας πίστεως σὲ μία ἑνότητα[25], ἡ δὲ κυριαρχοῦσα στὴν Ἀνατολὴ ἑλληνικὴ γλώσσα, ὄργανο καὶ τῆς Ἐκκλησίας, συμβάλλει στὸν ἐξελληνισμὸ καὶ τῶν ξένων πληθυσμῶν καὶ καθίσταται συνεκτικὸς κρίκος μεταξὺ τῶν λαῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν οἰκουμενικὴ φυσιογνωμία τῆς αὐτοκρατορίας

Τέταρτος παράγων στὴν θεμελίωση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐμφανίζεται ὁ Χριστιανισμός, ἀρχικῶς σὲ ἀντιπαλότητα μὲ τὴν Ρωμαϊκὴ Πολιτεία, σὲ βαθμιαία προσέγγιση κατόπιν, γιὰ νὰ μεταβληθῆ σὲ στήριγμα μετὰ τὴν ἥττα τοῦ Λικινίου ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο στὴν Χρυσούπολη τῆς Βιθυνίας (324) καὶ τὴν ἀπόφαση νὰ μετατεθῆ τὸ κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας στὴν Ἀνατολὴ μὲ τὶς βαθύτερες χριστιανικὲς ρίζες.

Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Γ΄ μ.Χ. αἰ. παρατηρήθηκε ἔντονη θρησκευτικὴ ἀναζήτηση, αὔξηση μαγείας καὶ ἀποκρυφισμοῦ, μονοθεϊστικὲς τάσεις, ἰουδαϊκὸς μονοθεϊσμὸς καὶ φιλοσοφικὰ συστήματα, ὅλα νὰ ἀμιλλῶνται στὴν ἀναζήτηση τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος. Τὴν ἀνέλιξη τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τοῦ Κωνσταντίνου μποροῦμε νὰ παρακολουθήσομε στοὺς τύπους τῶν νομισματικῶν του κοπῶν, στὸν ἀνθρωπισμὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὸ νομοθετικό του ἔργο καὶ τὴν κοινωνικὴ πολιτική, στὶς δύο καίριες πρωτοβουλίες του: τὴν θέσπιση οἰκουμενικῶν συνόδων —μεταγενεστέρως ἀποκλειστικῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος— καὶ τὴν ἵδρυση νέας πρωτεύουσας στὴν Ἀνατολή, ἐκεῖ ποὺ ἡ Εὐρώπη συναντᾶ τὴν Ἀσία.

Ἡ πεποίθηση τοῦ αὐτοκράτορος ὅτι τὰ δογματικὰ θέματα δὲν λύονται μὲ αὐτοκρατορικὰ διατάγματα ἀλλὰ μὲ ἐσωτερικὸ διάλογο μεταξὺ τῶν ἀνωτέρων θρησκευτικῶν λειτουργῶν μετουσιώθηκε σὲ πράξη μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ Κωνσταντίνου νὰ κληθοῦν σὲ *σύνοδον τῆς Οἰκουμένης* οἱ πατέρες τῆς Ἐκ-

25. W. Jaeger, Early Christianity and Greek Paideia, Cambridge Mass. 1961· A. Wifstrand, Die alte Kirche und die griechische Bildung, καὶ σὲ γαλλικὴ μετάφραση L'Église ancienne et la culture grecque, Paris 1962· I. M. Simon, La civilisation de l'Antiquité et le christianisme, Paris 1972. Χρήσιμο καὶ τὸ ἐγχειρίδιο τῶν Σπ. Τρωιάνου - Ἰουλ. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Ἱστορία δικαίου, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2002, μὲ χρονικὴ ἔκταση τοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα.

κλησίας ἀπὸ Ἀνατολὴ καὶ Δύση[26]. Ἔτσι συνεκλήθη στὴν Νίκαια τῆς Βιθυνίας τὸ 325 ἡ πρώτη οἰκουμενικὴ σύνοδος γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν δογματικῶν διαφορῶν μὲ τὴν παρουσία σὲ ἀριθμὸ συνεδριάσεων καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοκράτορος, γνώστου καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.

Ἡ γενομένη στὴν διάρκεια τοῦ Δ΄ αἰ. ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἐπίσημης θρησκείας ὁδήγησε σὲ συνεργασία μεγαλύτερη τὸ κράτος μὲ τὴν Ἐκκλησία, ἐνῶ ἡ ἐγκατάλειψη τῶν παλαιῶν θρησκειῶν ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ καὶ ἡ ἀποδοχὴ νέας κοινῆς πίστεως ἔφερε τοὺς λαοὺς σὲ μεγαλύτερη προσέγγιση. Ἔτσι ἡ κοινὴ θρησκευτικὴ πίστις κατέστη πνευματικὸ στοιχεῖο ἑνότητος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ γι' αὐτὸ ἡ περισσὴ φροντίδα τῶν αὐτοκρατόρων, νὰ διατηρηθῆ ἡ δογματικὴ ἑνότης τοῦ πληθυσμοῦ καὶ νὰ ἀμβλυνθοῦν δογματικὲς ἔριδες, ὥστε νὰ μὴ διαταραχθῆ ἡ πολιτικὴ συνοχή. Ἔτσι προέκυψε ἡ σύγκληση τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων.

Οἱ καθυστερημένοι ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ ἰδίως σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς διατηροῦσαν βαθύτερο ψυχικὸ δεσμὸ μὲ τὶς λατρευτικὲς δοξασίες τῶν παλαιῶν θρησκειῶν, στὶς ὁποῖες ἔμεναν καὶ γιὰ μεγαλύτερο χρόνο προσκολλημένοι. Ἀντιθέτως, ἡ παλαιὰ ἀνωτέρα τάξη μεταξὺ αὐτῶν καὶ μορφωμένοι, συμμερίζονταν καὶ μυστικιστικὲς τάσεις, ποὺ τοὺς ὁδηγοῦσαν στὴν λατρεία ἑνὸς μόνου Θεοῦ, καὶ ἀνεκτικότεροι προσέγγιζαν πνευματικὰ καὶ γλωσσικὰ τὴν χριστιανικὴ σκέψη μὲ τρόπο ποὺ ἐκπλήσσει[27]. Ἡ στάση αὐτὴ ἐπηρεάζει καὶ τὸν τρόπο, ποὺ ἐνεργοῦν οἱ αὐτοκράτορες στὴν ἐδραίωση τῆς νέας θρησκείας. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ Δ΄ αἰ. εἶναι ἐμφανὴς ἡ περίσκεψη ποὺ χαρακτηρίζει κάθε βῆμα, ὥσπου ὁ Θεοδόσιος Α΄, μὲ τὸ ἐκδοθὲν στὴν Θεσσαλονίκη διάταγμα τῆς 27 Φεβρουαρίου 380, κηρύσσει ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους τὴν χριστιανική. Ἀκολουθεῖ σειρὰ διαταγμάτων, ἀπαγορευτικῶν λατρευτικῶν τύπων ἢ σχετικῶν μὲ τὸν χῶρο, τὶς θυσίες, τοὺς ἱερεῖς τῆς παλαιᾶς θρησκείας, γιὰ νὰ καταλήξη στὸ κλείσιμο τοῦ Σεραπείου τῆς Ἀλεξανδρείας, τοῦ σπουδαιοτέρου ἱεροῦ τῆς ἐποχῆς, μετὰ τὸ Καπιτώλιο τῆς Ρώμης καὶ τὴν κατάργηση τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων (ἔτ. 393). Τὴν σύνεση τῆς κυβερνήσεως γιὰ νὰ ἐπιτευχθῆ ὁμαλότης στὴν κοινωνικὴ συνύπαρξη ἀντικατοπτρίζει, νομίζω, ἡ ἀνάγκη ποὺ ὑπαγόρευσε στὸν Θεοδόσιο Α΄ νὰ κηρύξη τὴν ἰουδαϊκὴ θρησκεία ἀνεκτή, νὰ ἀπαγορεύση τὴν καταστροφὴ τῶν ἰουδαϊ-

---

26. Τὴν ἀναγνώριση τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὴν Πολιτεία περισσότερο ἐκτενῶς Βυζ. Ἱστορία[3] (1992) σ. 127-138, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία μὲ προσθῆκες στὴν σ. 419-420.

27. Θεμιστίου Λόγος 9, 126c: *ὁ τοῦ παντὸς οὐρανοῦ βασιλεὺς οὐχ ὅτι δοκιμώτατα φθέγγεται προσκυνεῖται παρὰ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' ὅτι φιλανθρωπότατος ἔστι, δυνατώτατος ὤν, καὶ ὅτι ζωῆς χορηγὸς καὶ ὅτι πρύτανις εὐδαιμονίας καὶ ὅτι ταμίας τῶν ἀγαθῶν καὶ ὅτι πρὸς ἐκεῖνον ὁρῶμεν ἐν τοῖς δεινοῖς τεθαρρηκότες.*

κῶν συναγωγῶν ἀπὸ Χριστιανοὺς ἀλλὰ καὶ στοὺς Ἰουδαίους νὰ ἔχουν δούλους Χριστιανούς (Cod.Theod. XVI 8.9, ἔτ. 393).

Ὁ συγκερασμὸς ὅλων αὐτῶν τῶν παραγόντων σὲ μιὰν ἑνότητα πολιτικὴ καὶ πολιτισμικὴ δημιούργησε τὸν νέο κόσμο ποὺ τοῦ δόθηκε ἡ ὀνομασία βυζαντινός. Τὸν χαρακτηρίζει νέα θρησκευτικὴ πίστις, ἡ χριστιανική, νέα πολιτικὴ θεωρία, ἐκείνη τῆς οἰκουμενικῆς μοναρχίας καὶ τῆς διακυβερνήσεως τοῦ κράτους ἀπὸ ἡγεμόνα ποὺ φέρει τὴν χάρι τοῦ Θεοῦ, ποὺ τὸν ἐκπροσωπεῖ πλέον στὴν γῆ. Τὸ κράτος αὐτὸ ἔχει νέα κρατικὴ ὀργάνωση, νέες πνευματικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς κατευθύνσεις, ἀλλὰ ρίζες βαθειὲς στὴν ἑλληνορρωμαϊκὴ πολιτικὴ καὶ πολιτισμικὴ παράδοση.

Τὶς νέες σχέσεις σηματοδοτεῖ ἡ ἵδρυση νέας πρωτεύουσας μετὰ ἀπὸ ὀρθὴ στρατηγική, πολιτικὴ ἐκτίμηση καίριας θέσεως στὴν ἄκρη τοῦ Στενοῦ (= Βοσπόρου) στὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐπροίκισε τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν νέα πρωτεύουσα (τὰ ἐγκαίνια στὶς 11 Μαΐου 331, πανηγυρικὰ ἑορταζόμενα κάθε χρόνο), μὲ θεμελιώδεις θεσμούς, ὅπως τὴν ἵδρυση συγκλήτου, τὴν καθιέρωση διανομῆς *πολιτικῶν ἄρτων* καὶ στὸν πληθυσμὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (332· καταργήθηκε τὸ 616), ὅπως συνηθιζόταν καὶ γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Ρώμης. Δὲν προχώρησε σὲ πλήρη ἐξομοίωση, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἐθέσπισε τὸν θεσμὸ τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, ποὺ πρώτη φορὰ μνημονεύεται τὸ 359. Συστηματικὴ ἡ θεσμικὴ ἐνίσχυση τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιο Β', ποὺ τὸ 357 ὅρισε, οἱ συγκλητικοὶ τῶν ἐπαρχιῶν Ἀχαΐας, Μακεδονίας, Δακίας νὰ μετέχουν τῆς συγκλήτου Κωνσταντινουπόλεως ἀντὶ τῆς Ρώμης, ὅπως ἴσχυε ὡς τότε. Τὴν ἀρχικῶς γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη ὁρισθεῖσα ἐπισκοπή, ἡ Β' οἰκουμενικὴ σύνοδος ἀνύψωσε σὲ Πατριαρχεῖο (381). Ἀπὸ τὸ νέο αὐτὸ κέντρο τὴν Κωνσταντινούπολη[28], πολιτικό, οἰκονομικό, πνευματικό, ἐκκλησιαστικὸ καὶ καλλιτεχνικό, Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς θὰ σφραγίσουν γιὰ αἰῶνες τὴν μοῖρα τῆς ἀνθρωπότητος.

---

28. Μὲ ἀκρίβεια σκιαγραφεῖ ὁ Σωζομενὸς Ζ' 9. 2-3, ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικός, τὴν νομικὴ ἐξομοίωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὴν παλαιὰ πρωτεύουσα.

Μελέτες γιὰ τὴν τοπογραφία, τὰ κτίρια, τελετουργίες καὶ ἐν γένει ἐξέλιξη τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλ. στὴν Ἱστορία Α' σ. 140 σημ. 1, 420 καὶ σὲ εὐρύτερα πλαίσια μετὰ θεώρηση σὲ βάθος ὅλου τοῦ πηγαίου ὑλικοῦ ὑπὸ G. D a g r o n, Naissance d'une capitale, Constantinople et ses institutions de 330 à 451, Paris 1974, ἐπανέκδοση 1984 καὶ τώρα σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση Ἡ γέννηση μιᾶς πρωτεύουσας. Ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ θεσμοί της ἀπὸ τὸ 330 ὡς τὸ 454, μετάφραση Μαρίνα Λ ο υ κ ά κ η, Ἀθήνα 2000· W. M ü l l e r - W i e n e r, Die Häfen um Byzantion - Konstantinupolis - Istanbul, Tübingen 1994 γιὰ τὰ λιμάνια.

Τὴν μονοκρατορία τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (324-337) ἀκολούθησαν εἴτε συμβασιλεῖες ἀδελφῶν ἢ ἄλλων συγγενικῶν προσώπων ἢ βραχεῖες μονοκρατορίες (Ἰουλιανός, Ἰοβιανός) μέχρι τὸ 395, ὅταν ἡ αὐτοκρατορία ἐμερίσθη σὲ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμῆμα ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Α΄ καὶ ὁρίσθηκε νὰ βασιλεύουν οἱ δύο γυιοί του, ἀπὸ χρόνια ἀναγορευμένοι *αὔγουστοι*. Ὁ πρωτότοκος δεκαοκτὼ ἐτῶν Ἀρκάδιος (395-408) ἐβασίλευσε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα, ἔνδειξη ὅτι στὴν συνείδηση τῶν συγχρόνων τὸ κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας εἶχε μετατεθῆ στὴν Ἀνατολή, ὁ δὲ δευτερότοκος ὀκτὼ ἐτῶν Ὀνώριος (395-423) ὁρίσθηκε νὰ βασιλεύη στὴν Δύση. Τὰ δύο τμήματα ποτὲ δὲν θὰ ἐπανέλθουν σὲ μία ἑνότητα καὶ κάθε ἕνα θὰ ἀκολουθήση τὸν δρόμο του[29]. Θεωρητικῶς ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύη ἡ ἰδέα τοῦ ἑνιαίου κράτους, ὅπως δείχνει ἡ δημοσίευση τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικος τὸ 438 στὸ ὄνομα τῶν αὐτοκρατόρων Θεοδοσίου Β΄ (Κωνσταντινούπολη) καὶ Οὐαλεντινιανοῦ Γ΄ (Ρώμη) καὶ ἡ ἐπίσημη ἀποδοχὴ τοῦ Κώδικος σὲ πανηγυρικὴ συνεδρίαση τῆς συγκλήτου Ρώμης (Cod. Theod. σ. 1-4). Γιὰ νὰ διατηρηθῆ ἡ ἐντύπωση τῆς ἑνότητος, ἀποφασίσθηκε ὅτι κάθε νομοθέτημα ποὺ ἐκδίδει ὁ αὐτοκράτωρ ἑνὸς τμήματος, θὰ ἰσχύη καὶ στὸ ἄλλο, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι τοῦτο θὰ ἀνακοινώνεται εἰδικῶς καὶ στὸν αὐτοκράτορα τοῦ ἄλλου τμήματος, ὁ ὁποῖος θὰ ἀνελάμβανε τὴν φροντίδα νὰ δημοσιεύση τὸν νόμο καὶ στὴν δική του ἐπικράτεια.

Πρὸς κατατοπισμὸ τοῦ ἀναγνώστη γιὰ τὰ ὅρια τῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ βέβαια στὴν ροὴ τοῦ χρόνου γνώρισαν σημαντικὲς μεταβολές, παραθέτω τὴν συνοριακὴ γραμμή.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ Ε΄ αἰ. τὸ βόρειο σύνορο ἄρχιζε ἀπὸ τὶς ἐκβολὲς τοῦ Δουνάβεως ἀκολουθοῦσε τὴν ροὴ τοῦ ποταμοῦ ὡς τὴν συμβολή του μὲ τὸν Σαῦο, τὸν ὁποῖο συνέχιζε μέχρι τὸν ποταμὸ Δρίνα. Ἀκολουθοῦσε τότε τὸ σύνορο τοῦ ροῦ τοῦ Δρίνα, ποὺ ἔφθανε στὴν Ἀδριατική. Ἔτσι ὁλόκληρη ἡ χερσόνησος τοῦ Αἵμου ἀνῆκε στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία[30].

Στὴν Ἀσία ἡ συνοριακὴ γραμμὴ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν μυχὸ τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἀκολουθοῦσε πορεία πρὸς Νότο καὶ τέμνοντας τὸν Ἀράξη ποταμὸ πλησίαζε τὸν Τίγρητα. Οἱ πόλεις Θεοδοσιούπολη (Ἐρζερούμ) στὴν Ἀρμε-

---

29. Emilenne Demougeot, De l'unité à la division de l'Empire Romain (395-410). Essai sur le gouvernment Impérial, Paris 1951, Angela Pabst, Divisio regni. Der Zerfall des Imperium Romanum in der Sicht der Zeitgenossen, Bonn 1986· P. Riché, L'Europe barbare de 476 à 774, Paris 1989.

30. N. G. Pounds, An historical Geography of Europe 450 b.C.-1330 a.D. Cambridge 1973· A. Mocsy, Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire, London 1974. Γιὰ τὸ ἀνατολικὸ σύνορο θεμελιώδες παραμένει τὸ ἔργο τοῦ E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles 1935.

νία, Μαρτυρόπολις (Mayaferrikin) καὶ Ἀμιδα (Diyarbekir, κέντρο τῶν Κούρδων σήμερα) παρέμεναν στὴν αὐτοκρατορία. Ἡ συνοριακὴ γραμμὴ ἀκολουθοῦσε τὸν ποταμὸ Ἀβόρρο μέχρι τὸν Κιρκήσιο καὶ τὸν ποταμὸ Εὐφράτη, ὁπότε στὴν συρικὴ ἔρημο στρεφόταν πρὸς τὰ Νοτιοδυτικὰ καὶ ἄγγιζε τὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Ἐρυθρᾶς θάλασσας. Ἡ Αἴγυπτος ὡς τὶς Φιλὲς καὶ τὸν πρῶτο καταρράκτη τοῦ Νείλου ἀνῆκε στὴν αὐτοκρατορία· ἀπὸ κεῖ ἡ συνοριακὴ γραμμὴ προχωροῦσε πρὸς τὰ Βορειοδυτικὰ καὶ ἔφθανε ὡς τὴν Μεσόγειο θάλασσα, κλείνοντας μέσα καὶ τὴν Κυρηναϊκή. Τὰ ἐδάφη ποὺ βρίσκονταν μέσα σ' αὐτὰ τὰ σύνορα εἶχαν κατανεμηθῆ σὲ δύο μεγάλες διοικητικὲς μονάδες, τὴν *ὑπαρχία τῆς Ἀνατολῆς* (*praefectura praetorio per Orientem*) καὶ τὴν *ὑπαρχία τοῦ Ἰλλυρικοῦ* (*praefectura praetorio per Illyricum*).

Νομοθετικὰ καὶ πολιτειολογικὰ κείμενα

Ἀπὸ τὸ θέμα της ἡ παροῦσα μελέτη προσιδιάζει νὰ θεμελιωθῆ πέρα ἀπὸ τὰ ἱστορικοφιλολογικὰ κείμενα[31], στὰ πραγματευόμενα τὸ πολίτευμα μὲ πρώτη ἐπιλογὴ τὴν νομοθεσία καὶ ἀκολούθως τὰ πολιτειολογικοῦ περιεχομένου ἔργα μαζὶ καὶ τὰ *Κάτοπτρα ἡγεμόνων*. Χρήσιμη νομίζω σύντομη ὑπόμνηση τῆς δομῆς τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α', πλούσιου καὶ πολυσχιδοῦς.

1. Ἀρχίζει μὲ τὴν κωδικοποίηση τῆς νομοθεσίας μὲ βάση τοὺς ὑπάρχοντες τρεῖς Κώδικες (Gregorianus, Hermogenianus ἰδιωτικῆς προελεύσεως καὶ τὸν κρατικῆς καταρτίσεως Codex Theodosianus ἔτ. 438) καὶ τὴν ἔκτοτε καὶ μέχρι τὸ 529 ἐκδοθεῖσα αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία, ὑλικὸ ποὺ ἀπαρτίζει τὸν *Ἰουστινιάνειο Κώδικα*, τὸν *Codex Justinianus* κυρωθέντα στὶς 16 Ἀπριλίου 529. Ἀλλὰ ἡ σειρὰ αὐτοκρατορικῶν νόμων ποὺ ἀκολούθησε κατέστησε ἐπιτακτικὴ τὴν ἀναμόρφωση τοῦ Κώδικος, ὁπότε δημοσιεύθηκε νέος Κώδιξ ἀναθεωρημένος, ὁ μόνος σωζόμενος σήμερα *Codex Justinianus* σὲ 12 βιβλία[32], περιλαμβάνων τὴν νομοθεσία (λατινικὰ) ἀπὸ τὸ 195-534 καὶ ἔναρξη τῆς ἰσχύος του ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 534. Στόχος δὲν ἦταν ἡ ἀναμόρ-

31. Σὲ κάθε μεγάλη ἑνότητα τοῦ βιβλίου μου Βυζαντινὴ Ἱστορία προηγεῖται σύντομη ἀναγραφὴ τῶν ἱστορικοφιλολογικῶν πηγῶν.

32. Ἡ ἰουστινιάνειος κωδικοποίηση χρησιμοποιεῖται στὴν ἔκδοση τῶν Th. Mommsen - P. Krüger, Corpus Juris civilis, Berlin 1877, ἀνατυπωμένη πολλάκις μὲ τελευταία ἀνατύπωση Hildesheim 1997, τ. I, *Institutiones, Digesta*, τ. II *Codex Justinianus*. Θεμελιῶδες γιὰ τὶς πηγὲς τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου παραμένει τὸ ἔργο τοῦ L. Wenger, Die Quellen des römischen Rechts, Wien 1953. Ἐμπλουτισμένο μὲ τὶς νεότερες ἀπόψεις καὶ τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία τοῦ Σπ. Τρωιάνου, Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, Ἀθήνα - Κομοτηνή 1999 σ. 29-40, 73-91, κατατοπίζει πλήρως τὸν νέο ἐπιστήμονα. Στὴν τεράστια βιβλιογραφία σ. 80 ἐπ. ἀναγράφονται εἰδικὰ βοηθήματα, Λεξικὰ κλπ. γιὰ τὴν ἰουστινιάνειο κωδικοποίηση.

φωση τοῦ δικαίου δογματικῶς ἀλλὰ ἡ ἄρση τῶν ἀντιφάσεων καὶ διαμόρφωση σαφοῦς σταθεροῦ κειμένου, ὅπως χρειαζόταν στὴν καθημερινὴ πρακτική.

2. *Πανδέκτης* (*Digesta*). Ἀποτελεῖ συγκέντρωση ἀποσπασμάτων ἀπὸ ἔργα Ρωμαίων νομικῶν τῆς κλασικῆς κυρίως περιόδου, τριάντα τεσσάρων σὲ σύνολο 39 συγγραφέων, καὶ μάλιστα προερχόμενα στὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ συγγράμματα τῶν νομοδιδασκάλων Παύλου καὶ Οὐλπιανοῦ. Μέλη τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς ὁρίσθηκαν ὁ Τριβωνιανὸς[33] ὡς πρόεδρος καὶ 4 *ἀντικήνσορες* (*antecessores*), ἀνὰ δύο ἀπὸ τὶς Νομικὲς Σχολὲς Κωνσταντινουπόλεως καὶ Βηρυττοῦ. Τὸ ἔργο στὴν λατινικὴ κατανεμήθηκε σὲ 50 βιβλία, μὲ ἀναγραφὴ σὲ κάθε ἀπόσπασμα τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως καὶ ἀκριβὴ παραπομπὴ στὸ σύγγραμμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ ἀπόσπασμα. Ὁ Πανδέκτης κυρώθηκε μὲ διάταξη ἀπὸ 16 Δεκεμβρίου 534, γραμμένη λατινικὰ (*Const. Tanta*) καὶ ἑλληνικὰ (*Δέδωκεν*)[34].

3. *Institutiones/Εἰσηγήσεις*. Εἶναι τὸ τρίτο σκέλος τῆς Ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως, γραμμένο ἐπίσης λατινικά, στὸ πρόγραμμα ἀνορθώσεως τῶν νομικῶν σπουδῶν. Ἡ σύνταξή του ἀνετέθη σὲ τριμελὴ ἐπιτροπὴ μὲ πρόεδρο τὸν Τριβωνιανὸ καὶ μέλη τοὺς ἀντικήνσορες Θεόφιλο καὶ Δωρόθεο γιὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς διδακτικὸ ἐγχειρίδιο στοὺς σπουδαστὲς τοῦ δικαίου. Ὡς βάση ἐλήφθησαν οἱ Εἰσηγήσεις τοῦ Γαΐου. Μὲ τὸν κυρωτικὸ νόμο τῆς Const. Imperatorium majestatem ἀπὸ τὶς 21 Νοεμβρίου 533 προσέλαβαν καὶ νομοθετικὴ ἰσχύ. Οἱ *Εἰσηγήσεις* τοῦ Ἰουστινιανοῦ λόγω τοῦ διδακτικοῦ σκοποῦ των εἶχαν μεγάλη διάδοση καὶ σώζονται σὲ πολλὰ χειρόγραφα μὲ παλαιότερο σήμερα ἀντίγραφο τοῦ Γ' αἰ., στηριζόμενο ὅμως σὲ πολὺ παλαιότερα πρότυπα, γι' αὐτὸ διασώζει καὶ ἀσφαλὲς κείμενο.

4. Τέταρτο μέρος τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' συνιστοῦν οἱ *νεαρές* (*διατάξεις*), *Novellae Constitutiones* δηλ. νομοθετήματα μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἀναθεωρημένου Κώδικος, ποὺ σήμερα ἀποτελοῦν τὴν Συλλογὴ τῶν

---

33. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Τριβωνιανοῦ καὶ τὴν συμβολή του, T. Honoré, Tribonian, London 1978.

34. Θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὸ παλαιότατο περγαμηνὸ χειρόγραφο τῶν Πανδεκτῶν, ὡς ἰδιαίτερο πολιτισμικὸ ἀγαθό, κώδικα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πιθανῶς τὸ προοριζόμενο γιὰ τὴν Σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀντίγραφο ποὺ τὸ 900 βρισκόταν ἀκόμη στὴν Κωνσταντινούπολη. Κατέληξε στὴν Πίζα, γι' αὐτὸ εἶναι γνωστὸ καὶ ὡς *Littera Pisana*, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἥττα τῆς Πίζας μεταφέρθηκε ἀπὸ τοὺς νικητὲς Φλωρεντινοὺς στὴν πόλη τους, ὡς λάφυρο πολέμου, ὅπου καὶ σήμερα φυλάσσεται. Ἔκτοτε φέρεται ὡς *Littera Florentina* καὶ ἀξιώθηκε τῆς τιμῆς διημέρου διεθνοῦς συνεδρίου καὶ ἐκθέσεως ἀπὸ 23 Ἰουνίου - 31 Αὐγούστου 1983 στὴν Φλωρεντία.

Τὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου καὶ φωτογραφικὴ ἀνατύπωση τοῦ χειρογράφου μὲ ἐπιμέλεια A. Corbino-B. Santalucia, Justiniani Augusti Pandectarum codex Florentiinus I-II, Firenze 1988.

168 Νεαρῶν[35], ἀνεπίσημη μὲν ἀλλὰ διαμορφωμένη ὡς ἔχει λίγο μετὰ τὸ 575. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν Νεαρῶν εἶναι γραμμένο στὴν ἑλληνική, ἐλάχιστες εἶναι στὴν λατινικὴ καὶ ἀκόμη πιὸ λίγες στὶς δύο γλῶσσες. Κατὰ μεγάλο μέρος ρυθμίζουν τὴν ὀργάνωση τῆς κρατικῆς διοικήσεως, ἄλλος μικρότερος ἀριθμὸς ἀφορᾶ ὀργανωτικὰ θέματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ νομικὸ καθεστὼς κληρικῶν καὶ μοναχῶν. Ἐπίσημη συλλογὴ τῶν Νεαρῶν δὲν ἔχει διασωθῆ. Σ' ἐκείνη τῶν 168 οἱ ἑπτὰ εἶναι τῶν ἀμέσων διαδόχων τοῦ Ἰουστινιανοῦ δηλ. τέσσαρες τοῦ Ἰουστίνου Β' (565-578) καὶ τρεῖς τοῦ Τιβερίου (578-582) ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀσκήσεως τῆς ἀντιβασιλείας γιὰ τὸν ἄρρωστο Ἰουστίνο Β'. Ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Τριβωνιανοῦ τὸ 542 δὲν εὐνόησε νέα ἔκδοση τοῦ Κώδικος, ὅπως φαίνεται ἦταν τὸ σχέδιο.

Χρήσιμες ἐπισημάνσεις

Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ Ἰουστινιανοῦ γιὰ σχολιασμὸ τῶν κωδικοποιημένων κειμένων προκάλεσε ἀκόμη καὶ μακροχρόνιες συζητήσεις μεταξὺ τῶν νεοτέρων ἐρευνητῶν. Ἀρχικῶς ἑρμηνεύθηκε ὅτι ἀφοροῦσε τὴν Ἑρμηνευτικὴ ἐπεξεργασία μὲ μόνη παραχώρηση τὴν κατὰ λέξη (*κατὰ πόδας*) μετάφραση τῶν λατινικῶν χωρίων καὶ τὴν ἀναγραφὴ τῶν *παρατίτλων*[36]. Τὰ τελευταῖα χρόνια διατυπώθηκε περισσότερο ὀρθολογικὴ ἑρμηνεία· θεωρήθηκε ὅτι ἡ ἀπαγόρευση τοῦ σχολιασμοῦ ἀπέβλεπε στὸν ἀποκλεισμὸ ἑρμηνευτικῶν παρατηρήσεων μέσα στὸ αὐτούσιο κείμενο τῆς κωδικοποιήσεως στὸ «*ρητόν*», ἀπὸ φόβο, μήπως ἔτσι προκύψουν ἀμφισβητήσεις ὡς πρὸς τὴν αὐθεντικὴ μορφή του. Τὰ ἐκτὸς τοῦ «*ρητοῦ*» κείμενα (ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα, σημειώσεις) δὲν περιλαμβάνονταν στὴν ἀπαγόρευση σχολιασμοῦ.

Ἡ ἄνθηση τῆς Νομικῆς Φιλολογίας τὸν ς' αἰ. θεωρήθηκε ἐπίτευγμα συνδυασμοῦ κωδικοποιήσεως, φιλολογίας καὶ διδασκαλίας τοῦ δικαίου. Πράγματι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἡ διδασκαλία τοῦ δικαίου ἦταν ἔργο τῶν *ἀντικεησό-*

35. Κριτικὴ ἔκδοση τῶν νεαρῶν ἀπὸ τοὺς R. Schöll - W. Kroll ὡς τόμος III, Berlin 1895 στὴν ἔκδοση τοῦ Codex Juris Civilis τῶν Th. Mommsen - P. Krüger τελευταία ἀνατύπωση Hildesheim 1993. Ἀνάπτυξη, ἑρμηνευτικὴ, νομικὴ φιλολογία καὶ νεότερη βιβλιογραφία Σπ. Τρωιάνου, Πηγὲς 87-94. Στὴν ἱστορία τῆς νομικῆς φιλολογίας καὶ ὄχι ἀκριβῶς στὴν ἱστορία τῶν πηγῶν ἀναφέρεται τὸ περιλαμβανόμενο παρὰ H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur τ. II, München σ. 341-480 τμῆμα τοῦ P. E. Pieler, Byzantinische Rechtsliteratur σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ Ἐλευθερία Παπαγιάννη - Σπ. Τρωιάνο παρὰ H. Hunger, Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν, τ. Γ', Ἀθήνα 1994 σ. 183-379 (ὡς δεύτερη ἐκσυγχρονισμένη ἔκδοση τοῦ ἔργου). Σπ. Τρωιάνου, Ἡ κωδικοποίηση τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου 36 (2002) σ. 357-376.

36. *Παράτιτλα* ὀνομάζονται τὰ παράλληλα χωρία ἀπὸ ἄλλους τίτλους τοῦ ἰδίου κειμένου ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἄλλο μέρος τῆς κωδικοποιήσεως τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

ρων (= *διδάσκαλοι τοῦ δικαίου*), οἱ ὁποῖοι ὅμως ἐδίδασκαν προφορικά, ἀπὸ ὅπου καὶ οἱ σημειώσεις τῶν σπουδαστῶν.

Μὲ τὴν διάδοση τοῦ κωδικοποιημένου πλέον δικαίου καὶ στὴν ἑλληνόφωνη Ἀνατολὴ κατέστη ἀναγκαῖος ὁ μεταγλωττισμὸς τῶν κειμένων, ὁπότε ἀνεφάνησαν καὶ οἱ μεταφραστικὲς δυσκολίες γιὰ τὴν ἀκριβὴ ἀπόδοση τῆς λατινικῆς ὁρολογίας στὴν ἑλληνική. Γιὰ τὴν λύση αὐτῆς τῆς σοβαρῆς δυσχέρειας προκρίθηκε ἡ διατήρηση τῶν λατινικῶν ὅρων καὶ στὰ ἑλληνικὰ κείμενα ἀκριβῶς ὅπως ἔχουν στὴν λατινική. Ὁ μεταγλωττισμὸς εἶναι ἔργο τῶν *ἑρμηνευτῶν τῶν νόμων*, ἐνῶ τοὺς *ἀντικένσορας* ἀντικαθιστοῦν στὴν διδασκαλία μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουστινιανοῦ (565) *οἱ σχολαστικοί*[37].

Ὡς σύγχρονη ὁρολογία ἀκούεται ὁ τίτλος *Περὶ πολιτικῆς καταστάσεως* κειμένου τοῦ *Πέτρου πατρικίου*, νομικοῦ, διπλωμάτη μὲ καλὴ παιδεία, γεννημένου στὴν Θεσσαλονίκη περὶ τὸ 500. Ὁ Πέτρος πεθαίνει πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πιθανῶς μέσα στὸ 565. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπανειλημμένως τοῦ ἀνέθεσε διπλωματικὲς ἀποστολές, γιὰ τὶς ὁποῖες σώζονται ἀποσπασματικὰ ἐκθέσεις τοῦ σημαντικοῦ του ἔργου *Περὶ πολιτικῆς καταστάσεως*. Τούτου ἀποσπάσματα ἀναγνωρίσθηκαν στὴν Βασίλειο Τάξη Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου τὰ κεφάλαια 84, 85, ρητῶς καθοριζόμενα *ὡς τοῦ μαγίστρου Πέτρου*, τὰ δὲ 86-95 ὡς λίαν πιθανά. Τὰ κεφ. 84-85 περιέχουν πρωτόκολλα διορισμοῦ ὑψηλῶν κρατικῶν λειτουργῶν, εἰς δὲ τὰ κεφ. 86-95 περιλαμβάνονται μεταξὺ ἄλλων αὐθεντικὰ πρωτόκολλα ἀναγορεύσεως τῶν αὐτοκρατόρων Λέοντος Α΄, Λέοντος Β΄, Ἀναστασίου Α΄, Ἰουστίνου Α΄, Ἰουστινιανοῦ Α΄. Στὸ ἴδιο ἔργο θεωρήθηκε ὅτι ἀνήκουν καὶ ἀποσπάσματα παλιμψήστου χειρογράφου, προερχόμενα ἀπὸ τὰ βιβλία 4, 5 ἔργου ἐπιγραφομένου *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης*, ἀνωνύμως παραδιδομένου. Στὸ βιβλίο αὐτὸ μὲ τὴν μορφὴ διαλόγου ἀναπτύσσονται ἰδέες *Περὶ βασιλείας*, στὶς ὁποῖες σκιαγραφεῖται ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνορρωμαϊκὴ παράδοση, διατυπωμένη ἀνάμικτα μὲ νεοπλατωνικὲς καὶ χριστιανικὲς σκέψεις[38].

Στὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν νοσταλγία τῆς ἀρχαϊκῆς παραδόσεως στὴν ἀπηχοῦσα καὶ τὴν σύγχρονη αὐτοκρατορικὴ προπαγάνδα βρίσκεται πόνημα τοῦ *Ἰωάννη Λυδοῦ*[39], γεννημένου στὴν Φιλαδέλφεια Λυδίας (511), μὲ σπουδὲς

37. Τ ρ ω ι ά ν ο υ, Πηγὲς σ. 36-37, 74-79 γιὰ τὰ ἀνωτέρω θέματα.

38. Σημαντικὴ ἡ ἀνάλυση τοῦ A. P e r t u s i, I principi fondamentali della concezione del potere a Bisanzio. Per un commento al dialogo «Sulla scienza politica», attribuito a Pietro Patrizio (secolo VI), Bullett. Ist. Stor. ital. per il Medio Evo 80 (1968) σ. 1-23. Σύνοψη καὶ παρὰ H u n g e r, Prof. Lit. I σ. 301-303. Π. Ἀ ν τ ω ν ό π ο υ λ ο ς, Πέτρος πατρίκιος. Ὁ βυζαντινὸς διπλωμάτης, ἀξιωματοῦχος καὶ συγγραφέας, Ἀθήνα 1990.

39. De magistratibus populi Romani ἔκδ. R. W ü n s c h, Leipzig 1903 ἀνατύπωση 1967. Νεότερη ἔκδοση A. C. B r a n d y, Joannes Lydus, On Powers or The Magistracies of the

νομικές, καὶ σαράντα χρόνια κρατικῆς ὑπηρεσίας στὴν εἰδικότητα τῶν ταχυγράφων. Ὑπηρεσιακὴ ἐμπειρία καὶ ψυχολογικὲς παρορμήσεις τὸν παρακίνησαν νὰ ἀποτυπώσῃ τὴν Ἱστορία τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος στὸ ἔργο *Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας* σὲ 3 βιβλία· τὸ δεύτερο καὶ τρίτο ἀφιερωμένα στὸ πολίτευμα τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, τὸ δὲ τελευταῖο του μέρος, ποὺ σώζεται ἀκρωτηριασμένο, στοὺς αἰῶνες Δ΄ καὶ Ε΄.

Ὁ Ἰωάννης Λυδὸς μὲ πολλὲς γνώσεις ἀλλὰ χωρὶς κριτικὸ πνεῦμα καὶ συνθετικὲς ἱκανότητες, ὥστε νὰ διακρίνῃ τὸ σημαντικὸ καὶ νὰ καταρτίσῃ ἕνα ὀργανικὸ σύνολο τῆς δομῆς τῆς κρατικῆς διοικήσεως, ἄφησε μιὰ συγκεχυμένη εἰκόνα, καθὼς καὶ ἡ γλωσσικὴ κατάρτιση τοῦ συγγραφέως ἦταν ἀνεπαρκής. Τὸ ἔργο στὴν ἑλληνικὴ χαρακτηρίζει ἀνάμιξη γλωσσικῶν κλασικῶν στοιχείων, ἀκραίου λαϊκοῦ ἰδιώματος καὶ λατινικῶν ὅρων, ἁπλῶς μεταγραμμένων στὴν ἑλληνική.

Τὴν δημόσια διοίκηση στὴν γεωγραφική της κατανομὴ καταγράφει ὁ *Συνέκδημος τοῦ Ἱεροκλέους*[40], ποὺ καταρτίσθηκε τὸ 527 ἢ 528 μὲ βάση παλαιότερες ἐργασίες. *Συνέκδημος* σημαίνει ταξιδιωτικὸς ὁδηγὸς καὶ περιέχει κατάλογο τῶν 64 ἐπαρχιῶν, *αἱ ὑπὸ τὸν βασιλέα τῶν Ρωμαίων διοικούμεναι τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει* καὶ τῶν 923 (ὄχι 935, ὅπως γράφει ἡ ἐπικεφαλίδα) πόλεων, ποὺ ἀνήκουν σὲ κάθε ἐπαρχία. Ἀναγράφεται ἀκόμη καὶ ὁ ὑπηρεσιακὸς τίτλος τοῦ διοικητοῦ (*proconsul, consularis, praeses, corrector*) κάθε ἐπαρχίας. Ὁ *Συνέκδημος* αὐτὸς δὲν ἀνταποκρίνεται ἀπολύτως στὴν γεωγραφικὴ πραγματικότητα τοῦ χρόνου συντάξεώς του, ὑπῆρξε ὅμως σημαντικὸ βοήθημα τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου γιὰ νὰ γράψῃ τὸ *Περὶ θεμάτων*.

Θέματα ἐθνογραφικὰ καὶ γεωγραφικὰ διαφωτίζουν καὶ τὰ διασωθέντα στὴν Σούδα καὶ τὶς Συλλογὲς τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου ἀποσπάσματα[41] *τοῦ Μενάνδρου προτήκτορος* (δεύτερο μισὸ ζ΄ αἰ.).

Roman State, Philadelphia 1983. C. N. Tsirpanlis, John Lydos on the Imperial Administration, Byzantion 44 (1974) σ. 479-501· H. Hunger, Prof. Lit. I σ. 250-251. Γιὰ τὴν χρονολόγηση (552) T. Wallinga, The Date of Johannes Lydus «De Magistratibus», Revue intern. des droits de l'Antiquité 39 (1992) σ. 359-380· Τρωιάνος, Πηγὲς σ. 97.

40. Ἀρίστη ἔκδοση μὲ σχόλια καὶ χάρτες E. Honigmann, Le Synekdemos d'Hiéroclès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre, Bruxelles 1939· Ἀβέβαιο ποιὸς ἦταν ὁ Ἱεροκλῆς· H. Hunger, Prof. Lit. I σ. 531· Σπ. Τρωιάνος, Πηγές, σ. 97.

41. Ἔκδ. C. de Boor, Excerpta de legationibus, Berolini 1903 σ. 170-221, 281-342. D. Feissel, Les inscriptions des premiers siècles byzantins (330-641), documents d'histoire sociale et religieuse 577-589.

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Πολιτικὴ θεωρία

Πολιτικὴ θεωρία καὶ θεσμοὶ ρωμαϊκοί, ὅπως τοὺς γνωρίσαμε στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο, κατηύθυναν ἐξ ἀρχῆς ὀργάνωση καὶ διοίκηση τῆς μὲ ἕδρα τὴν Κωνσταντινούπολη αὐτοκρατορίας. Οἱ ἐπερχόμενες βραδεῖες ἐξελίξεις θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν μὲ πρῶτο ὁρόσημο τὴν μέχρι τὸ 610 περίοδο.

Θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς θεωρίας εἶναι ὅτι ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἀποτελεῖ ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς μὲ τὴν τότε ἑνιαία της ὑπόσταση καὶ γι' αὐτὸ στηρίζει καὶ διατηρεῖ τὴν ἀξίωση γιὰ παγκόσμιο κυριαρχία, μὲ μόνη προσθήκη τὸν συγκεκριμένο θρησκευτικὸ προσανατολισμὸ τὸν χριστιανικὸ —στὰ πλαίσια βέβαια τῆς ὀρθοδοξίας— χωρὶς τίποτα νὰ ἀλλοιώνη τὴν φυσιογνωμία τοῦ imperium romanum. Τὴν ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως διευκόλυνε ἡ ἔκλειψη τῆς Ρώμης ὡς πολιτειακῆς μονάδος, διότι ἡ ἵδρυση τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν θεωρήθηκε θεμελίωση νέου κράτους ἀλλὰ μόνον ὡς διαφορετικὴ πρωτεύουσα τοῦ ὑπάρχοντος ρωμαϊκοῦ.

Βασικὸ στοιχεῖο τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς θεωρίας ἀποτέλεσε ἡ ἑνότης δικαίου μεταξὺ Παλαιᾶς καὶ Νέας Ρώμης, θεωρουμένη βεβαίως ὄχι ὡς ἀμετάβλητη παρουσία τῶν ἰδίων θεσμῶν ἀλλὰ ὡς συνεπὴς καὶ ἀδιατάρακτη συνέχιση τοῦ ἰδίου συστήματος δικαίου, ποὺ ρυθμίζει τὶς ἔννομες σχέσεις· ἕνα πολιτισμικὸ ἀγαθὸ ποὺ δὲν ἀλλάζει τὴν βασική του φυσιογνωμία.

Ἡ πολιτικὴ περὶ κράτους θεωρία ὡς τὴν συνέλαβαν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ μὲ ἀκρίβεια συνόψισε ἔντεχνα ὁ Fr. Dölger συνιστᾶ, νομίζω, ἕνα καλὸ θεωρητικὸ ξεκίνημα γιὰ τὸν νεότερο σύγχρονο ἐρευνητή:

«Ἡ αὐτοκρατορία δὲν προῆλθε ἀπὸ τυχαία ἐξέλιξη δυναστικοῦ βασιλείου ἀλλὰ ἦταν θεσμὸς προβλεπόμενος ἀπὸ τὸν Δημιουργὸ στὸ σχεδίασμα τοῦ κόσμου, ποὺ ἐξελίχθηκε ὀργανικὰ στὴν μακραίωνη ἱστορία τῆς Ἀνθρωπότητος, προορισμένος νὰ διατηρηθῆ μέχρι τὴν νέα ἔλευση τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ. Μόνος Κύριος τοῦ κόσμου Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας χάρις στὴν θαυμαστὴ συνέργεια τοῦ Θεοῦ ἐνσωμάτωσε ὀργανικὰ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία στὸ ρωμαϊκὸ κράτος καὶ δημιούργησε τὸ περιλαμβάνον τὴν Οἰκουμένη χριστιανικὸ βασίλειο, ἀτελὲς ἀπείκασμα τοῦ οὐρανίου βασιλείου τοῦ Χριστοῦ. Ὁ ἐπίγειος βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ ἐκπρόσωπος τοῦ Θεοῦ, εἰκὼν

τοῦ οὐρανίου Παμβασιλέως καὶ αὐτοκράτορος, δύναται νὰ εἶναι μόνον ἕνας ποὺ κρατεῖ στὰ χέρια του τὴν διεύθυνση τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, κοσμικῶν καὶ πνευματικῶν»[1].

Ὁ αὐτοκράτωρ

Ἀκρογωνιαῖος λίθος τοῦ βυζαντινοῦ πολιτειακοῦ οἰκοδομήματος ὁ *αὐτοκράτωρ*, ταγμένος ἀπὸ τὸν Θεὸ *ἄρχων* τῆς Οἰκουμένης, *Χριστὸς Κυρίου* σύμφωνα μὲ τὸ Δαυϊδικὸ πρότυπο, εἶναι φορεὺς κάθε ἐξουσίας καὶ διατηρεῖ ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τὸ σύνολο τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ.

Δημιουργὸς τοῦ δικαίου, ἔννοιας δυναμικῆς καὶ σὲ διαρκὴ ἐξέλιξη μέσα σὲ ὁρισμένο χῶρο καὶ χρόνο, εἶναι ὁ *αὐτοκράτωρ* ἀλλὰ πηγὴ τοῦ δικαίου εἶναι ὁ Θεός. Θεμελιῶδες στοιχεῖο τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας εἶναι ἡ σχέση τοῦ αὐτοκράτορος μὲ τὸ Θεῖο, ὅπως ἐκφράζεται στὰ προοίμια τῶν αὐτοκρατορικῶν νομοθετικῶν κειμένων.

Κερδίζει ἔδαφος ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία πηγάζει ἀπὸ τὴν θεϊκὴ βούληση καὶ οἱ φορεῖς της θεωροῦνται ὄργανα τῆς θεϊκῆς προνοίας. Ἡ ἰδέα ξεκίνησε στὶς ἀρχαῖες ἀνατολικὲς μοναρχίες, ὅπου διαμορφώθηκε ἡ ἀντίληψη τοῦ *Θεοῦ-βασιλέως* (Gottkaiser), βρῆκε ἀπήχηση στὰ ἑλληνιστικὰ βασίλεια καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ὁπότε ἀναπτύχθηκε ἡ ἰδέα τοῦ *ἐλέῳ Θεοῦ βασιλέως* (Kaiser von Gottes Gnaden) στὰ πλαίσια τοῦ Χριστιανισμοῦ[2].

Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία ὡς δώρου, χαρίσματος τῆς Θεότητος ρίζωσε στὴν λαϊκὴ συνείδηση καὶ βοήθησε στὴν πολιτειακὴ

---

1. Fr. Dölger, Europas Gestaltung im Spiegel der fränkisch-byzantinischen Auseinandersetzung des 9, Jahrhunderts (1943) σ. 203-273 ἀναδημοσίευση ἐν Fr. Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ausgewählte Votrāge und Aufsätze, Ettal 1953 σ. 282-369 ἰδίως σ. 291 καὶ εὐκαιριακὰ σὲ βιβλιοκρισίες BZ 36 (1936) σ. 132 ἑπ., 45 (1952) σ. 189 ἑπ.· Hélène Ahrweiler, L'idéologie politique de l'empire byzantin, Paris 1975 καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση Τούλας Δρακοπούλου, Ἀθήνα, 1983· Ἰω. Καραγιαννόπουλος, Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, Θεσσαλονίκη 1988· M. T. Fögen, Das politische Denken der Byzantiner ἐν Pipers Handbuch der politischen Ideen τῶν I. Fetscher-H. Münkler, München-Zürich 1993 σ. 41-85· A. Pertusi, Il pensiero politico bizantino μὲ ἐπιμέλεια A. Carile, Bologna 1990· T. Piccirini, L'ideologia politica bizantina, Rivista di Bizantinistica 1 (1991) σ. 163-180 (ἡ νεότερη βιβλιογραφία).

2. W. Ensslin, Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden ἐν Sitzungsberichte Bayer. Akademie d. Wissensch... 1943, Heft 6. Ἀντιθέτως πρὸς τὰ συμπεράσματα τοῦ O. Treitinger, Die Oströmische Kaiser-und Reichsidere nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938, ποὺ ἡ πρωτοτυπία της δὲν ἀπέφυγε τὶς ὑπερβολές, τὴν μελέτη τοῦ J. Straub, Vom Herrscherideal in der Spätantike. Diss. Stuttgart 1939 χαρακτηρίζει νηφαλιότης· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογὴ σ. 15-25.

ἀναγνώριση τῆς νομιμότητος τοῦ ἑκάστοτε μονάρχου καὶ μάλιστα στὶς περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ ἀναγορευθεὶς δὲν ἀνῆκε στὴν ἄρχουσα δυναστεία ἀλλὰ ἦταν ξένο πρὸς αὐτὴν πρόσωπο.

Στὴν πρώιμο περίοδο ὁ ἐπίσημος τίτλος τοῦ βυζαντινοῦ ἡγεμόνος *Imperator, Caesar, Augustus* συνδυάζει τὴν στρατιωτικὴ ἰδιότητα τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους (*Imperator*) καὶ τοὺς τίτλους ποὺ στὸ Διοκλητιάνειο πολίτευμα χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ ὀνομάσουν τὸν ἀνώτατο ἄρχοντα (*augustus*) καὶ τὸν διάδοχό του (*caesar*). Στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἄλλοτε μεταφέρονται *Ἰμπεράτωρ, Καῖσαρ, Αὔγουστος*, ἄλλοτε ἐξελληνίζονται: *Αὐτοκράτωρ, Καῖσαρ, Αὔγουστος* (*Σεβαστός*). Ὁ ἴδιος ὁ ἡγεμὼν ὀνομάζει τὸν ἑαυτό του *δεσπότη*[3], τὴν ἀρχή του, τὸ κράτος του *βασιλεία*[4] καὶ τοὺς προκατόχους στὸν θρόνο *βασιλεῖς*. Ἡ ἀρχὴ τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς στὴν βασιλεία δὲν εἶχε νομοθετικῶς ρυθμισθῆ. Στὴν πράξη ὅμως εἶχαν διαμορφωθῆ ὁρισμένοι κανόνες, τόσο γιὰ τὸν ὁρισμό, τὴν ἐκλογή, ὅσο καὶ γιὰ τὸν τρόπο ἀναδείξεως σὲ αὐτοκράτορα τοῦ ἤδη ἐκλεγέντος, ὁρισθέντος[5]. Οἱ κανόνες αὐτοὶ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὰ ἐπὶ μέρους παραδείγματα, γιατὶ κανένα βυζαντινὸ κείμενο δὲν περιέχει ρυθμιστικὸ καθορισμό τους. Στὴν πράξη ἐπικράτησε ὁ πρωτότοκος γυιὸς τοῦ βασιλεύοντος ἡγεμόνος νὰ διαδέχεται τὸν πατέρα του. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχε ἄρρεν τέκνο μποροῦσε νὰ προσληφθῆ ὡς διάδοχος ἐγγονός του (Λέων Β΄) ἢ ἀνεψιὸς (Ἰουστινιανὸς Α΄) ἢ γαμβρὸς ἀπὸ τὴν κόρη (Μαυρίκιος).

Στὴν περίπτωση ποὺ δὲν ἐπρόκειτο γιὰ διαδοχὴ ἀπὸ πρόσωπο ἐπιλεγὲν ἀπὸ τὸν ἤδη ὑπάρχοντα ἡγεμόνα ἀλλὰ γιὰ πλήρωση χηρεύοντος θρόνου (τὶς περισσότερες φορὲς τὸν Δ΄ αἰ. στὴν διάρκεια ἐκστρατείας), ἔπρεπε νὰ ὑπάρξη *ἐκλογή*, γιὰ τὴν ὁποία ἁρμόδιοι ἦσαν ὁρισμένοι πολιτειακοὶ παράγοντες. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ὑπῆρξε διαφοροποίηση. Γιὰ τὸ διάστημα μέχρι τὸ ἔτος 450 ἁρμόδιο ἐκλογικὸ ὄργανο ἦταν ὁ *στρατός*, ἐνῶ γιὰ τὴν μετὰ τὸ 450 περίοδο καὶ μέχρι τὸ 610 ἡ ἁρμοδιότης περιῆλθε στὴν *σύγκλητο*. Παρατηρήθηκε ἀκόμη σὲ περιπτώσεις χηρείας τοῦ θρόνου νὰ ἀσκῆ ἀποφασιστικὴ ἐπιρροὴ στὴν ἐκλογὴ τοῦ διαδόχου, σύζυγος, κόρη, ἢ ἀδελφὴ τοῦ προκατόχου

---

3. Στὸν ὅρκο τῶν ὑπαλλήλων (παράρτημα στὴν ν. 8 Ἰουστινιανοῦ): *γνησίαν δουλείαν φυλάξω τοῖς θειοτάτοις καὶ εὐσεβεστάτοις ἡμῶν δεσπόταις Ἰουστινιανῷ καὶ Θεοδώρᾳ*. R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le despote, δεσπότης, REB 17 (1954) σ. 52-89.

4. *Βασιλεία*· Στὴν Const. Tanta - Δέδωκεν προοίμιον ἁπαντᾶ: *μέχρι τῶν τῆς ἡμετέρας βασιλείας*· ν. 6 (ἔτ. 535) πρ.: *Μέγιστα ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ δῶρα Θεοῦ... ἱερωσύνη τε καὶ βασιλεία*.

5. Εἰδικὴ σύγχρονη μονογραφία γιὰ τὸν αὐτοκρατορικὸ θεσμὸ στὸ βυζαντινὸ πολίτευμα δὲν ἔχει γραφῆ ὡς τώρα.

αὐτοκράτορος, ἡ ὁποία πρέπει νὰ σημειωθῆ εἶχε τὴν ἰδιότητα τῆς *αὐγούστας*, ὅπως συνέβη μὲ τὴν Πουλχερία, τὴν Βερίνα, τὴν Ἀριάδνη.

Τὴν περιθωριοποίηση τῆς συγκλήτου κατὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸν Διοκλητιανὸ καὶ μέχρι τὸ τέλος τῆς Θεοδοσιανῆς δυναστείας (450) στὸ θέμα τῆς ἐκλογῆς αὐτοκράτορος ἐξηγεῖ, νομίζω, τὸ ἱστορικὸ πλέγμα τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐκ βάθρων ἀναδιοργάνωση τοῦ κράτους ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ στηρίχθηκε στὴν ἐνίσχυση τοῦ στρατιωτικοῦ παράγοντος, τὴν ὥρα ποὺ ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπαιτοῦσε καὶ στὴ νέα πόλη ἵδρυση συγκλήτου, ὁπότε ἡ διάσπαση τοῦ σώματος σὲ δύο ἀνεξάρτητους ὀργανισμοὺς ἐσήμαινε τὴν ἐξασθένησή του, ἐπιβαρυνομένη ἔτι μᾶλλον ἀπὸ τὶς γενικότερες συνθῆκες, ἐφ' ὅσον ἡ σύγκλητος τῆς Ρώμης παρέμενε στὸ τμῆμα τοῦ κράτους, ὅπου ὑπερεῖχαν τὰ ἐθνικὰ στοιχεῖα, ἐνῶ καθημερινὰ ἐνισχύετο ὁ Χριστιανισμός, στὴν δὲ Κωνσταντινούπολη ἡ ἐκεῖ νεόκοπη σύγκλητος ἦταν ἀκόμη χωρὶς ἱστορικὴ παράδοση ποὺ νὰ μποροῦσε νὰ στηριχθῆ, ὥστε εὐλόγως ὑστεροῦσε ἔναντι τοῦ στρατιωτικοῦ παράγοντος. Ἔτσι, ἡ ἐκλογὴ αὐτοκράτορος πέρασε στὸν στρατό. Ἡ ἐκλογὴ ὅμως καθ' ἑαυτὴ δὲν γεννοῦσε ἔννομο ἀποτέλεσμα. Προετοίμαζε μόνον τὴν ἀνακήρυξη ἀπὸ τὸν στρατό, ποὺ ἀνελάμβανε τὴν ἀναγόρευση, πράξη ποὺ μόνη προσέδιδε τὴν κυρίαρχη ἐξουσία[6].

Τὴν κτήση τῆς ἰδιότητος τοῦ αὐτοκράτορος προσδιορίζει πράξη ἐπίσημη καὶ πανηγυρική, ἡ *ἀναγόρευση* τοῦ ἐπιλεγέντος διαδόχου. Κορυφαῖο στοιχεῖο τῆς ἀναγορεύσεως κατὰ τὴν πρώιμο περίοδο ἀποτελεῖ ἡ ἐκ μέρους τοῦ στρατοῦ ἀνακήρυξη σὲ *αὔγουστο*, μὲ τὴν ὁποία καὶ μόνον παρέχεται στὸν ἀναγορευόμενο τὸ δικαίωμα ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας.

Ἀπὸ αὐθεντικὸ πρωτόκολλο τῆς Βασιλείου Τάξεως (σ. 410_{12}-411_{9}) παραθέτω χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα μὲ τὰ αἰτήματα καὶ τὶς προσδοκίες τοῦ ἀνυπομονοῦντος πλήθους, συγκεντρωμένου στὸ *ἐν τῷ Κάμπῳ τριβουνάλιον*. (457) *ἤρξαντο πάντες κράζειν οὕτως «εἰσάκουσον ὁ Θεός, σὲ παρακαλοῦμεν. ἐπάκουσον, ὁ Θεός· Λέοντι ζωή. εἰσάκουσον, ὁ Θεός· Λέων βασιλεύσει. Θεὲ φιλάνθρωπε, Λέοντα βασιλέα τὸ πρᾶγμα τὸ δημόσιον αἰτεῖ· ὁ στρατὸς Λέοντα βασιλέα αἰτεῖ· Λέοντα οἱ νόμοι ἐκδέχονται. Λέοντα τὸ παλάτιον ἐκδέχεται· αὗται εὐχαὶ τοῦ παλατίου· αὗται ἐντεύξεις τοῦ στρατοπέδου· αὗται εὐχαὶ τῆς συγκλήτου· αὗται εὐχαὶ τοῦ λαοῦ· Λέοντα ὁ κόσμος ἀναμένει. Λέοντα ὁ στρατὸς ἐκδέχεται· τὸ κοινὸν καλόν, Λέων, ἐλθέτω· τὸ κοινὸν ἀγαθόν, Λέων, βασιλεύσει· εἰσάκουσον ὁ Θεός, σὲ παρακαλοῦμεν». «Λέων αὔγουστε, σὺ νικᾶς, σὺ εὐσεβής,*

6. Λεπτομέρειες μετὰ ἔλεγχο καὶ τῶν ἀντιθέτων ἀπόψεων Αἰκ. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκλογὴ σ. 18-26, 51-66 τῆς α ὐ τ ῆ ς, Τὸ πρόβλημα ἐν Ἐπετ. Φιλοσ. Σχ. 12 (1967) σ. 464-497 ἀνατύπωση, ἐν Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία-Νεότερος Ἑλληνισμός, Ἀθήνα 2004, 6ʹ χάρις καὶ στὰ διασωθέντα στὴν Βασίλειο Τάξη αὐθεντικὰ πρωτόκολλα ἀναγορεύσεως —μερικὰ λίαν λεπτομερῆ— τῶν αὐτοκρατόρων Λέοντος Αʹ, Λέοντος Βʹ, Ἀναστασίου Αʹ, Ἰουστίνου Αʹ, Ἰουστινιανοῦ Αʹ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

σὺ σεβαστός· ὁ Θεὸς σὲ ἔδωκεν, ὁ Θεὸς σὲ φυλάξει· τὸν Χριστὸν σεβόμενος ἀεὶ νικᾶς· πολλοὺς χρόνους Λέων βασιλεύσει· χριστιανὸν βασίλειον ὁ Θεὸς περιφρουρήσει»[7].

Στὰ σύμβολα καὶ τὸ τελετουργικὸ τυπικὸ τῆς ἀναγορεύσεως κυριαρχεῖ τὸ στρατιωτικὸ στοιχεῖο, *Χρυσὸ μανιάκιν*, ὅπως ὀνομάζεται περιδέραιο τῶν στρατιωτικῶν, προσφέρεται στὸν ἀναγορευόμενο ἀπὸ ἀξιωματικὸ τοῦ σώματος τῶν *λαγκιαρίων*. Ὁ ἀναγορευόμενος ἀνυψώνεται σὲ ἀσπίδα[8] καὶ ἀναφωνεῖται ἀπὸ τὸν στρατὸ *αὔγουστος*. Ἦταν τὸ τελετουργικὸ τυπικὸ γιὰ τὴν ἀναγόρευση αὐτοκράτορος, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ πληρωθῇ χηρεύων θρόνος. Ἀκολούθως, ὁ ἀναγορευόμενος περιεβάλλετο τὴν πορφύρα καὶ τὸ διάδημα καὶ ἐπευφημεῖτο πάλι *αὔγουστος* ἀρχικῶς μόνον ἀπὸ τὸν στρατό. Τὸ δεύτερο αὐτὸ στάδιο τῆς τελετῆς ἦταν κοινὸ γιὰ τὴν ἀναγόρευση νέου αὐτοκράτορος, εἴτε ἐπρόκειτο νὰ πληρωθῇ χηρεύων θρόνος εἴτε νὰ ἀναδειχθῇ συνάρχων.

Στὴν τελετὴ τῆς ἀναγορεύσεως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰ., βεβαιώνεται παρουσία *συγκλήτου, δήμων* καὶ *πατριάρχου* καὶ ἀπὸ κάποιο χρονικὸ σημεῖο εἰσαγωγὴ καινοτομιῶν στὸ τυπικό, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πιὸ σημαντικὴ ἦταν ἡ ἐνεργὸς σύμπραξη τοῦ *πατριάρχου* στὴν τοποθέτηση τοῦ διαδήματος στὴν κεφαλὴ τοῦ ἀναγορευομένου. Ἡ ὅλη τελετὴ μέχρι τὸ 602 ἦταν ἐνιαία καὶ ἐπραγματοποιεῖτο σὲ ἀνοικτὸ χῶρο, ὅπως στὸν Ἱππόδρομο ἢ στὸ *Ἕβδομον, τὸ ἐν τῷ κάμπῳ Τριβουνάλιον*, ὅπως τὸ προσδιορίζουν οἱ πηγές, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ παραταχθοῦν στρατιωτικὲς μονάδες. Ἡ ἀρχικῶς ἁπλὴ παρουσία τοῦ πατριάρχου στὴν τελετὴ τῆς ἀναγορεύσεως ἄλλαξε καὶ μετεβλήθη σὲ ἐνεργὸ σύμπραξη χρονολογουμένη, κατ' ἐμέ, ἀπὸ τὸ 491, κατ' ἄλλη ὅμως ἄποψη ἀπὸ τὸ 451[9].

Ἡ θρησκευτικότης ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο χαρακτηρίζει τὴν καθημερινὴ συμπεριφορὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀνθρώπου, ἐπηρεάζει καὶ τελετὲς μὲ κοσμικό, ἀκόμη καὶ στρατιωτικό, χαρακτῆρα ὥστε σιγὰ-σιγὰ νὰ ἀλλάζουν ὄψη. Ἔτσι ἀπὸ τὸ 602 ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν ἀναγόρευση αὐτοκράτορος τὸ μέρος τῆς περιβολῆς τοῦ διαδήματος καὶ διαμορφώνεται σὲ νέα αὐτοτελὴ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τελετή, *τὴν στέψη*, στὴν ὁποία ὁ πατριάρχης

---

7. Βασ. Τάξ. σ. 411_{9-15} ἡ εὐφημία τῆς ἀναγορεύσεως. G. Rösch, Ὄνομα βασιλείας, Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyz. Zeit, Wien 1978.

8. A. G. Mantas, Die Schilderhebung in Byzanz, Historische und ikonographische Bemerkungen, Βυζαντινά 21 (2000) σ. 537-582· Cécile Morrisson, Le modiolos: Couronne impériale ou couronne pour l'empereur? ἐν Mélanges Dagron, Paris 2002 σ. 499-510.

9. Λεπτομέρειες καὶ ἀντίκρουση παρερμηνειῶν γιὰ τὴν παρουσία ἢ συμμετοχὴ τοῦ πατριάρχου στὴν στέψη Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογὴ σ. 28-66.

εἶχε καίρια συμβολή. Ἡ στέψη καὶ ὅταν κατέστη ἰδιαίτερη τελετή, δὲν ἐπέφερε νομικὲς συνέπειες, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀναγόρευση, ποὺ συνιστοῦσε τὸν ἀπαραίτητο νομικὸ τύπο γιὰ τὴν κτήση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδιότητος.

Στὴν πρώιμο περίοδο ὁ ἐπίδοξος διάδοχος ἔπαιρνε τὸν τιμητικὸ τίτλο *καῖσαρ*, τελείως ἄσχετο μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδιότητα.

Ἠθικοὶ καὶ πνευματικοὶ φραγμοὶ στὴν αὐτοκρατορικὴ ἀπολυταρχία

Θεωρητικῶς τὸ βυζαντινὸ πολίτευμα ἦταν ἀπόλυτη μοναρχία χωρὶς κοινοβουλευτικὸ ἔλεγχο ἢ γραπτοὺς συνταγματικοὺς περιορισμούς, μὲ κύριο ρυθμιστὴ γιὰ ὅλα τὴν βούληση τοῦ αὐτοκράτορος, μόνου ἁρμοδίου νὰ νομοθετῆ καὶ νὰ τροποποιῆ τὴν προϋπάρχουσα νομοθεσία[10]. Θεωρητικῶς ὁ αὐτοκράτωρ ἀσκοῦσε ἀπόλυτη καὶ ἀνεξέλεγκτη ἐξουσία. *Ὅπερ ἀρέσει τῷ βασιλεῖ νόμος ἐστὶν* παραφράζουν τὰ Βασιλικὰ Β' 6. 2 τὸ χωρίο τῶν Πανδεκτῶν: *Quod principi placuit legis habet vigorem*[11]. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ αὐτοκράτωρ δὲν μποροῦσε νὰ νομοθετῆ, ὅπως νόμιζε, γιατὶ τὸν ὑποχρέωνε τὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ ἡ ἠθικὴ νὰ αὐτοπεριορίζεται ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν παλαιὰ ἑλληνικὴ πνευματικὴ παράδοση[12].

Ὁ μονάρχης κρατοῦσε τὸ σύνολο τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ στὸν ἔλεγχό του καὶ κατὰ τὴν κρίση του παραχωροῦσε τίτλους, ἀξιώματα καὶ διορισμοὺς ὑπαλλήλων. Ἦταν ὁ ἀνώτατος ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ καὶ πολὺ συχνὰ εἶχε τὴν ἀρχιστρατηγία στοὺς πολέμους καὶ τὴν εὐθύνη τῆς ἀποφάσεως. Ἐπόπτευε τὴν εὔρυθμη λειτουργία τῆς δικαιοσύνης καὶ δὲν ἦταν σπάνιο νὰ δικάζη αὐτοπροσώπως. Ἡ Ἐκκλησία ἦταν ἕνας τομεύς, στὸν ὁποῖο ἀσκοῦσε πολυειδὴ καὶ ἀποφασιστικὴ ἐπιρροή, ποὺ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐνισχυόταν περισσότερο, καθὼς πρώτιστο καθῆκον τοῦ αὐτοκράτορος ἦταν ἡ περιφρούρηση τῆς ὀρθοδοξίας, γι' αὐτὸ καὶ συγκαλοῦσε τὶς οἰκουμενικὲς συνόδους, εἶχε τὸν ἔλεγχο κατὰ τὴν πλήρωση πατριαρχικῶν θρόνων καὶ μητροπολιτικῶν ἑδρῶν.

Ὅποιος ὅμως παρακολουθήσει ἐγγύτερα τὴν καθημερινὴ πραγματικότητα ἀντιλαμβάνεται ὅτι διάφοροι παράγοντες ἐπιδροῦσαν ἀνασταλτικῶς

---

10. Ἀπὸ τὰ πολλὰ χωρία ἐπιλέγω τοῦ Θεμιστίου Λόγος Ι 15, b: *ὁ δὲ φιλάνθρωπος βασιλεύς... καὶ αὐτὸς νόμος ὢν καὶ ὑπεράνω τῶν νόμων... καὶ τοῦ νόμου πολλάκις μαλθάσσει τὸν θυμὸν φιλάνθρωπος βασιλεύς.*

11. Digesta I 4 1pr. Ulpianus.

12. Στοὺς περιορισμοὺς τῆς θεωρητικῶς ἀνεξέλεγκτης αὐτοκρατορικῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ὁ Σπ. Τ ρ ω ι ά ν ο ς ἐντάσσει καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας· Χριστιανισμὸς καὶ ἀμφισβήτηση ἐξουσίας στὸ δημόσιο δίκαιο τοῦ Βυζαντίου (Διεθνὲς Συνέδριο, Πολιτισμοὶ καὶ δημόσιο δίκαιο, Ἀθήνα), Ἀπρίλιος 2003.

καὶ τὸ θεωρητικῶς ἀπολυταρχικὸ τοῦ καθεστῶτος ἔπαιρνε ἠπιότερη μορφή, ποὺ ἐπέτρεπε στὸν βυζαντινὸ λαὸ νὰ ἀπολαμβάνη καλὴ χρήση τῶν νόμων καὶ ἐκείνη τὴν ἰδιάζουσα πνοὴ ἐλευθερίας ποὺ σφραγίζει καὶ ξεχωρίζει τὴν ἀγαθὴ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν τυραννίδα.

Πνευματικοὶ καὶ ἠθικοὶ φραγμοὶ ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ θεωρητικὴ πολιτικὴ παράδοση καὶ τὸ γενικῶς φιλελεύθερο πνεῦμα ποὺ διέκρινε τὸν ἑλληνικὸ πολιτικὸ βίο τῆς Ἀρχαιότητος, μὲ τὴν ἐνίσχυση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας περιόριζαν τὴν ἀπολυταρχικὴ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας[13].

Οἱ θεμελιώδεις ἀρχὲς τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλανθρωπίας ἀποτελοῦν κοινὴ συνείδηση γιὰ ἄρχοντες καὶ πολίτες, ὅπως ἀπὸ τοὺς πρώτους διακηρύσσεται κατ' ἐξοχὴν στὰ προοίμια τῶν αὐτοκρατορικῶν νομοθετημάτων[14] καὶ ἀπὸ τοὺς δεύτερους στὶς ἀναφωνήσεις, ἐπευφημίες, παράπονα καὶ προσδοκίες ποὺ κατὰ καιροὺς ἐξέφραζαν στὸν αὐτοκράτορα. Οἱ εὐφημίες ἐλέγοντο σὲ ἐπίσημες στιγμές, ὅπως ἦταν ἡ ἀναγόρευση νέου ἡγεμόνος[15], ἡ ἐπάνο-

---

13. Στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο γνωρίσαμε τὴν ἐπίδραση τῆς πολιτικῆς θεωρίας τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς Ἀρχαιότητος, τὴν διαρκῆ, ἐπίμονη, συστηματικὴ διάκριση μεταξὺ βασιλέως καὶ τυράννου, ὡς καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἰδέας τοῦ βασιλέως ὡς *ἐμψύχου νόμου*.

14. Ἀπὸ τὰ πολλὰ παραδείγματα γιὰ τὴν σημασία δικαιοσύνης καὶ φιλανθρωπίας (συγκεντρωμένα στὸν Hunger, Prooimion 114-117, 143-154) σημειώνω ν. Τιβερίου ἀρ. 8 πρ. (ἔτ. 574): *Θεοῦ τε καὶ δικαιοσύνης μεῖζον ἐστιν οὐδέν. τούτων γὰρ χωρὶς οὐκ ἄν τι τῶν δεόντων πραχθείη ποτὲ καὶ διαφερόντως ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς πολιτεύματι. ἐνταῦθεν καὶ βασιλεύειν ἐστὶν ὀρθῶς καὶ τοὺς ὑπηκόους εἰς εὔνοιάν τε καὶ πᾶσαν εὐγνωμοσύνην ἐφέλκεσθαι.* Παραδείγματα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας ἀπὸ τὰ προοίμια παραθέτει ὁ Σπ. Τρωιάνος, Πηγὲς σ. 45-48.

15. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ζήνωνος (Ἀπρίλιος 491), οἱ συγκεντρωμένοι στὸν Ἱππόδρομο *δῆμοι* ἐκφράζουν αἰτήματα καὶ προσδοκίες Βασ. Τάξ. 418_{19}, 419_{11}, 420_{11}: *Πολλὰ τὰ ἔτη τῆς αὐγούστης· ὀρθόδοξον βασιλέα τῇ οἰκουμένῃ, τῆς φιλοχρίστου βασιλίδος πολλὰ τὰ ἔτη. Κύριε, ἐλέησον. βασιλεῦ οὐράνιε, δὸς ἡμῖν ἐπίγειον ἀφιλάργυρον βασιλέα τῇ οἰκουμένῃ..., ὑπὸ πάντων ἐκράγη «καλὰ Πάσχα τῇ οἰκουμένῃ· εὐταξίαν καὶ εὐθηνίαν τῇ πόλει· πολλὰ τὰ ἔτη τῆς βασιλίσσης. Κύριε ζωὴν αὐτῇ. ὅλα τὰ καλὰ ἐπὶ σοῦ γένηται, Ρωμαία, εἰ οὐδὲν ξένον αὔξει τὸ γένος τῶν Ρωμαίων. τὸ βασίλειον σόν ἐστιν. Ἀριάδνη αὐγούστα, σὺ νικᾷς».* Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἀπάντηση τῆς αὐγούστας: *πάντα ὅσα ὑμῖν ἐστιν τὰ συμφέροντα καὶ καταθύμια, ταῦτα καὶ πρὸ τῶν ὑμετέρων αἰτήσεων εἰς τὸν νοῦν τὸν ἡμέτερον ἔρχεται καὶ πληροῦται. καὶ γὰρ πρὸ τῆς ἐνταῦθα ἀνόδου συνιδόντες χρῄζειν τὴν ὑμετέραν καθοσίωσιν ἀνδρὸς ἔμφρονος καὶ τῆς ὑμετέρας εὐζωΐας προνοοῦντος, φθάσαντες καὶ προλαβόντες τὰς ὑμετέρας αἰτήσεις, τὸν ἐνδοξότατον Ἰουλιανὸν εἰς τὴν ἔπαρχον ἀρχήν, τοῦ δεσπότου Θεοῦ ἐπινεύσαντος, προβαλλόμεθαν· «ὑπὸ πάντων ἐκράγη «ταύτη καλὴ ἀρχή. πολλὰ τὰ ἔτη τῆς αὐγούστης»:* Βασ. Τάξ. σ. 420-421. Στὴν ἀποφασιστικὴ συμμετοχὴ τῆς αὐγούστας Ἀριάδνης, χήρας τοῦ Ζήνωνος στὴν ἀναγόρευση τοῦ αὐτοκράτορος Ἀναστασίου Α΄ βλέπει τὴν «δυναστικὴ νομιμοποίησή» του ὁ R.-J. Lilie, Die Krönung des Kaisers, Anastasios I. (491), Στέφανος = Byzantinoslavica 56 (1995) σ. 3-12.

δος ἀπὸ νικηφόρο ἐκστρατεία, οἱ συνεδριάσεις οἰκουμενικῶν συνόδων. Τὰ παράπονα ἄρχιζαν ἀπὸ σχετικῶς ἤπιους τόνους ἀλλὰ μποροῦσε νὰ ἐκτραχυνθοῦν, ὅπως συνέβη κατὰ τὴν στάση τοῦ Νίκα. Ὁ κατ' ἐξοχὴν χῶρος ἐκδηλώσεως παραπόνων ἦταν ὁ Ἱππόδρομος.

Στὰ προοίμια τῶν αὐτοκρατορικῶν νεαρῶν κατὰ τρόπον ἐμφαντικὸ ἐκτίθεται ἡ ἐπίσημη ἀντίληψη γιὰ τὸν ἰδεώδη ἡγεμόνα, ποὺ πρέπει νὰ τὸν κοσμοῦν ὑψηλὲς ἠθικὲς ἀρετὲς ἀλλὰ καὶ σωφροσύνη πολιτικὴ γιὰ νὰ ἀναπτύσσεται αἴσθημα ἐμπιστοσύνης, ἀσφαλείας καὶ εὐνομίας. Σὲ ὅλα αὐτὰ δὲν λείπει καὶ ἡ πολιτικὴ προπαγάνδα ποὺ πρέπει νὰ ὑπολογισθῆ. Ὅπως καὶ ἂν εἶναι οἱ ἀξιώσεις εἶναι ὑψηλές.

Οἱ πολιτικοὶ φραγμοὶ στὴν ἀπολυταρχία τοῦ αὐτοκράτορος

Παραλλήλως πρὸς τοὺς ἠθικοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ θεωρία, τὸ φυσικὸ δίκαιο, τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία, μὲ τοὺς ὁποίους ἀμβλύνεται ἡ παντοδυναμία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, ἀναπτύχθηκαν καὶ ἀντίρροπες πολιτικὲς δυνάμεις, διαφορετικὲς σὲ μεγάλες χρονικὲς περιόδους, οἱ ὁποῖες κατὰ καιρούς, ἐπεδίωξαν νὰ ἐπηρεάσουν λίγο ἢ πολὺ καὶ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις ἢ καὶ τὶς ὑπερβάσεις τῆς ἐξουσίας νὰ περιορίσουν.

Στὴν πρώιμο περίοδο τέτοιοι παράγοντες ἀναδεικνύονται ἡ *σύγκλητος* καὶ οἱ *δῆμοι*. Τὴν ἴδια περίοδο ἀρχίζει νὰ ἀναφαίνεται καὶ ἡ *Ἐκκλησία*, ἡ ὁποία δὲν ἐνεργεῖ ἀκόμη ὡς ἐνιαῖος ὀργανισμός, καθὼς δὲν ἔχει προλάβει νὰ διαμορφωθῆ καὶ ἰσχυροποιηθῆ ἀλλὰ ἐμφανίζονται ὡς ἐκδηλώσεις ἀτομικῆς πρωτοβουλίας ὑψηλῶν ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων.

α') *Ἡ σύγκλητος*[16]

Ἱδρύων ὁ Κωνσταντῖνος στὴν ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου τὴν νέα πρωτεύουσα, ἐξ ἀρχῆς ἐθεσμοθέτησε καὶ σ' αὐτὴν *σύγκλητο*. Βεβαίως στὰ πρῶτα της βήματα δὲν εἶχε οὔτε τὸ κῦρος οὔτε τὴν αἴγλη τῆς σύγχρονης συγκλήτου τῆς

16. Τὴν συγκρότηση, λειτουργία καὶ καθήκοντα τῆς συγκλήτου βλ. στὸ βιβλίο μου Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος ἐν Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου τεῦχ. 2 (1949) σ. 1-122, τώρα καὶ ἐν Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζ. αὐτοκρατορία - Νεότερος ἑλληνισμός (2004), 7. Γιὰ τὸν θεσμὸ καὶ τὴν παρουσία τῆς συγκλήτου στὸν πολιτικὸ βίο H.-G. Beck, Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte ἐν Sitzungsberichte Bayer. Akad. d. Wiss. Philos. hist. Kl. 1966, 6, München 1966. G. Dagron, Ἡ γέννηση μιᾶς πρωτεύουσας Ἀθήνα 2000, σ. 138-240 γιὰ τὴν σύγκλητο, τὴν συγκλητικὴ τάξη καὶ τὸν πολιτικό της ρόλο. Χαρακτηριστικὲς τῶν ὀργανωτικῶν προβλημάτων οἱ συναφεῖς μὲ τὴν ὁρολογία τελευταῖες μελέτες: A. Laniado, Βουλευταὶ et πολιτευόμενοι, Chronique d'Égypte 72 (1997) σ. 130-144· K. A. Worp, Bouleutai und Politeuomenoi in Later Byzantine Egypt

Ρώμης, ποὺ καὶ αὐτὴ δὲν ἦταν τότε παρὰ ὠχρὸ ἀντιφέγγισμα τῆς παλαιᾶς ἐκείνης καὶ παντοδύναμης ρωμαϊκῆς συγκλήτου τῶν δημοκρατικῶν χρόνων. Ἀλλὰ οἱ αὐτοκράτορες τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἐξ ἀρχῆς ἀπέβλεψαν νὰ ἐνισχύσουν τὸ γόητρο τῆς νέας πρωτεύουσας μὲ θεσμικὰ μέτρα. Ἔτσι ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἐπεδίωξε νὰ μετακινηθοῦν ἀπὸ τὴν Ρώμη στὴν Κωνσταντινούπολη συγκλητικὲς οἰκογένειες, παραχωρῶντας σ' αὐτὲς προνόμια καὶ ἐπιχορηγήσεις. Τὸν ἴδιο στόχο εἶχε καὶ ἀπόφαση τοῦ Κωνσταντίου Β' τὸ 357, ὅταν ὅρισε, ὅπως οἱ συγκλητικοὶ τῶν ἐπαρχιῶν Ἀχαΐας, Μακεδονίας, Δακίας μετακινηθοῦν ἀπὸ τὴν σύγκλητο Ρώμης καὶ ἐνταχθοῦν στὴν σύγκλητο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δείχνοντας μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν βούλησή νὰ ἰσχυροποιηθῆ τὸ νέο ὄργανο ἀλλὰ καὶ τὰ νέα ἐπιτεύγματα. Πράγματι στὰ μέσα τοῦ Ε' αἰ. ἡ σύγκλητος εἶχε καταστῆ σημαίνων πολιτειακὸς παράγων στὴν αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς, ὥστε ἀπὸ τὸ 450 νὰ περιέλθη σ' αὐτὴν ἡ ἁρμοδιότης ἐκλογῆς νέου αὐτοκράτορος καὶ νὰ ἐνισχυθῆ ἡ πολιτική της ἐπιρροὴ στὸν ἀνταγωνισμὸ διαφόρων ὁμάδων διεκδικούντων τὴν κατάκτηση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου. Ταυτοχρόνως αὐξάνει ἡ ἀνάληψη ἀπὸ τὴν σύγκλητο περισσοτέρων καὶ σπουδαιοτέρων καθηκόντων, ὅπως ἡ συμμετοχὴ μελῶν της σὲ διπλωματικὲς ἀποστολές, ἡ ἐκδίκαση σοβαρῶν ἀδικημάτων καὶ μάλιστα πολιτικοῦ χαρακτῆρος, ὅπως ἦταν ἐσχάτη προδοσία ἢ συνωμοσία κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος.

Τὴν αὐξανόμενη δυναμικὴ παρουσία τῆς συγκλήτου στὸ πολιτικὸ προσκήνιο ἀνέκοψε ὁ Ἰουστινιανός, μὲ τὶς ἀκραῖες ἀπολυταρχικὲς καὶ συγκεντρωτικές του τάσεις. Ἀλλὰ στοὺς διαδόχους τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκέρδισε ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ χαμένο ἔδαφος καὶ στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ Ζ' αἰ. ἡ σύγλητος ἐτόλμησε νὰ ἀναλάβη πρωτοβουλία ἐναντίον τοῦ τυραννικοῦ καθεστῶτος τοῦ Φωκᾶ (610)[17]. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἡ σύγκλητος τῆς Κωνσταντινουπόλεως χάρις στὴν προσωπικότητα πολλῶν μελῶν της, ποὺ ἦταν ἔμπειροι κρατικοὶ λειτουργοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι αὐλικοί, ἐπέτυχε μέσα σὲ καθεστὼς ἀπόλυτης μοναρχίας νὰ μεταβληθῆ σὲ πολιτειακὸ ὄργανο ὑψηλῆς στάθμης, ποὺ βοήθησε νὰ ἀμβλυνθοῦν πολιτικὲς ἀκρότητες καὶ νὰ διαμορφωθῆ ἠπιότερο πολιτικὸ κλίμα γιὰ νὰ λειτουργήση ἁρμονικὰ ὁ κρατικὸς ὀργανισμός.

---

again αὐτόθι 74 (1999) σ. 124-132. D. Schlinkert, Ordo senatorius, Die Konstitution des Senatsadels in der Spätantike. Mit einem Appendix über den praepositus sacri cubiculi den «allmächtigen» Eunüchen am kaiserlichen Hof, Stuttgart 1996. Ἡ μελέτη τοῦ A. Berger, Die Senate von Konstantinopel, Boreas 18 (1995) σ. 131-142 (μὲ εἰκ.) ἀφορᾶ τὸ τοπογραφικὸ μέρος.

17. Θεοφ. σ. 297: *Ἡράκλειος δέ, ὁ στρατηγὸς Ἀφρικῆς ἐνοχλούμενος ὑπὸ τῆς συγκλήτου ἐξόπλισε τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ἡράκλειον τοῦ ἀπολῦσαι κατὰ Φωκᾶ τοῦ τυράννου.*

β') *Οἱ δῆμοι*[18]

Στὴν πρώιμο περίοδο καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Θεοδοσίου Β' (408-450) μέχρι τὴν ἄνοδο τοῦ Ἡρακλείου στὸν θρόνο (Ὀκτώβριος 610) σημαντικὴ πολιτικὴ δύναμη στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπέβησαν οἱ *δῆμοι τῶν Πρασίνων* καὶ *τῶν Βενέτων*, ποὺ ξεκίνησαν στὴν ἀρχὴ ὡς λαϊκὲς ὁμάδες μὲ ἀθλητικὸ χαρακτῆρα. Σκοπός τους ἦταν νὰ φροντίζουν νὰ ὀργανώσουν ἱππικοὺς ἢ ἄλλους συναφεῖς ἀγῶνες στὸν Ἱππόδρομο σὲ διάφορες πόλεις τῆς Ἀνατολῆς. Μὲ τὸν καιρὸ ὅμως οἱ ὁμάδες αὐτὲς ἀπέκτησαν πολιτικὴ δύναμη χάρις στὰ ὀργανικῶς ἐνταγμένα μέλη τους ἀλλὰ καὶ χάρις στὸν φανατισμὸ τῶν ὀπαδῶν τους καὶ τὴν ἀπήχηση ποὺ εἶχαν στὰ εὐρύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ.

Οἱ ὀργανώσεις αὐτὲς ὑπῆρχαν καὶ στὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, διατηρήθηκαν δὲ καὶ στὸ Βυζάντιο, διακρινόμενες ἀπὸ τὰ ἐμβλήματα τῶν μελῶν τους σύμφωνα μὲ τὸ χρησιμοποιούμενο χρῶμα σὲ τέσσαρες ὁμάδες: *Βένετοι* (= κυανοί), *Πράσινοι*, *Λευκοί*, *Ρούσιοι* (= ἐρυθροί). Συνήθως συνέπρατταν ἀνὰ δύο, ἀλλὰ ἡ συζυγία δὲν φαίνεται νὰ διατηρήθηκε ἀκριβῶς ὅλες τὶς ἐποχὲς καὶ σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς ἡ ἴδια. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς των (μέσα Ε' αἰ. - ἀρχὲς Ζ' αἰ.) ἀντίπαλοι εἶναι οἱ *Βένετοι* καὶ οἱ *Πράσινοι*. Μὲ τοὺς πρώτους στὴν Κωνσταντινούπολη συνέπρατταν οἱ *Λευκοί*, μὲ τοὺς δεύτερους οἱ *Ρούσιοι*.

Παλαιότερα ὑπῆρχε ἡ ἄποψη ὅτι οἱ *Βένετοι* συνεδέοντο μὲ τὴν ἀριστοκρατία καὶ οἱ *Πράσινοι* μὲ τὰ λαϊκότερα στρώματα. Σήμερα γνωρίζομε ὅτι ὑπῆρχαν σὲ κάθε δῆμο διαφορετικὲς τάσεις, πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές. Οἱ ἀποσπασματικὲς πληροφορίες, σὲ συγκεχυμένη γλωσσικὴ διατύπωση καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὶς συγκρούσεις μεταξὺ των δὲν βοηθοῦν νὰ κατανοήσομε τὸν τρόπο συγκροτήσεως καὶ λειτουργίας τῶν δήμων. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν οἱ ὅροι *δῆμος* καὶ *μέρος* ταυτίζονται, οὔτε ἂν ὁ *φακτιονάριος*[19] τοῦ Δ' αἰ. καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ Ε' αἰ. εἶχε μόνον ἡνιοχικὰ

18. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Οἱ ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινοὶ δῆμοι ἐν Χαριστήριον εἰς Ἀν. Ὀρλάνδον τ. Β', Ἀθῆναι 1966, σ. 327-360, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία· J. Jarry, Hérésies et factions dans l'empire byzantin du IVe au VIe siècle, Le Caire 1968, Alan Cameron, Demes et Factions· BZ 67 (1974) σ. 74-91· Alan Cameron, Porphyrius the Charioteer, Oxford 1973 μὲ ἀναφορὰ καὶ στὰ σχετικὰ μὲ τὸν ἡνίοχο ἐπιγράμματα καὶ μνημεῖα· G. Dagron, Γέννηση μιᾶς πρωτεύουσας σ. 208-415.

19. Ὁ ὅρος *factio* στὰ ἑλληνικὰ κείμενα ἀποδίδεται ὡς τὸ *μέρος* = ἡ ὁμάς, ἡ παράταξη καὶ *factionarius*, ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς factio ἁπλῶς μεταγράφεται: *φακτιονάριος*. Κατὰ τὸν Alan Cameron, Demes and Factions δηλοῦνται τὰ μέλη τῶν δήμων Βενέτων, Πρασίνων δηλ. fan clubs. Σημειώνω ὅτι ἡ ὁρολογία τῶν χρονογράφων καὶ λαϊκότερης ὑφῆς κειμένων βρίσκεται ἐγγύτερα πρὸς τὰ πράγματα παρὰ ἡ ὁρολογία ἱστοριογράφων καὶ

καθήκοντα, ὅπως στοὺς ἑπόμενους χρόνους, ἦ ἦταν ὁ πραγματικὸς ἀρχηγὸς τοῦ δήμου, ἀντίστοιχος μὲ τὸν μετέπειτα *δήμαρχο*, διοριζόμενον ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα.

Κατὰ περιστάσεις σὲ πόλεις τῆς Ἀνατολῆς οἱ ὀργανώσεις αὐτὲς ἀνελάμβαναν εἴτε κατὰ κρατικὴ ἐπιταγὴ εἴτε μὲ δική τους πρωτοβουλία καὶ ἄλλα καθήκοντα, καθὼς ἦταν οἱ μόνες κοσμικοῦ χαρακτῆρος ὀργανωμένες ὁμάδες, ἰδίως ὅταν ὑπῆρχε ἔκτακτη ἀνάγκη νὰ βοηθήσουν στὴν ὀργάνωση τῆς ἄμυνας τῆς πόλεως. Εἶναι γνωστὸ ὅτι πολλοὶ ὀπαδοὶ κάθε δήμου ἐργάσθηκαν γιὰ νὰ ἀνοικοδομηθῆ γρήγορα τὸ τεῖχος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ εἶχε ὑποστῆ μεγάλες ζημιὲς ἀπὸ σεισμὸ τὸ 447[20].

Ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος ἐκάλεσε τοὺς δήμους νὰ φρουρήσουν τὰ Μακρὰ τείχη, ὅταν παρουσιάσθηκε ἀβαροσλαβικὸς κίνδυνος[21] καὶ τὸ 602, ὅταν ἔγινε γνωστὴ ἡ ἐξέγερση τοῦ στρατοῦ στὸ στρατόπεδο τοῦ Δουνάβεως ὑπὲρ τοῦ ἑκατοντάρχου Φωκᾶ[22]. Μαρτυρίες γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λαϊκῶν στρωμάτων ὑπὲρ τῶν δήμων ἔχομε αὐτούσιες στὰ χαράγματα σὲ μνημεῖα (θέατρα, Βιβλιοθήκη, στοὲς) πολλῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως στὴν Ἔφεσο, Δίδυμα, Μίλητο, Πριήνη, Ὀξύρυγχο καὶ ἀλλοῦ, ποὺ μεταφέρουν τὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ χαράκτη: *Χριστιανῶν βασιλέων καὶ Πρασίνων πολλὰ τὰ ἔτη, Ὀρθοδόξων Πρασίνων † Χριστιανῶν βασιλέων, Νικᾶ ἡ τύχη τῶν Βενέτων, Νικᾶ ἡ τύχη Εὐτοκίου † Βενέτων † τοῦ γράφαντος*[23]. Ἀλλὰ καὶ τοῦ γυ-

---

ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. C. Heucke, Circus und Hippodrom als politischer Raum. Untersuchungen zum grossen Hippodrom von Konstantinopel und zu entsprechenden Anlagen in spätantiken Kaiserresidenzen, Hildesheim, Zürich, New York 1991. G. Dagron μὲ τὴν συνεργασία A. Binggeli, M. Featherstone, B. Flusin, L'organisation et le déroulement des courses d'après le Livre des Cérémonies avec une note sur l'hippodrome de Constantinople vu par les Arabes par S. Mélivier Trav. Mém. 13 (2000) σ. 1-200· θεμελιώδης γιὰ τὰ κεφ. I 77-82 = 68-73 Βόννης. Εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση, ὑπόμνημα (νέα ἔκδοση).

20. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως II 56 ἐκδ. H. Preger, Scriptores originum τ. II, σ. 182. Ὁ G. Dagron, Γέννηση μιᾶς πρωτεύουσας σ. 408 θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ἐργάτες, ποὺ ὁ χρονογράφος μεταμόρφωσε σὲ δημότες. Προσωπικὰ δύσκολα ἀπορρίπτω ὁλόκληρο ἐπεισόδιο· θεωρῶ ὅμως ὅτι πρόκειται πράγματι γιὰ ἀνθρώπους τῆς δουλειᾶς, ποὺ ἔσπευσαν νὰ βοηθήσουν στὴν ἀνοικοδόμηση τῶν τειχῶν μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ ὀπαδοῦ τοῦ δήμου, ὅπως εἶναι σήμερα οἱ ὀπαδοὶ τῶν μεγάλων ποδοσφαιρικῶν σωματείων, ποὺ μετακινοῦνται καὶ στὶς δικές τους πόλεις καὶ στὴν ἀλλοδαπὴ ἀλλὰ ὄχι τὰ ἐντεταγμένα μέλη ποὺ ψηφίζουν, ἐκλέγουν τὴν ἡγεσία τῆς ὁμάδος.

21. Θεοφ. Σιμοκ. VII 15.7: *Ὁ Μαυρίκιος τὸ ὁπλιτικὸν συλλεξάμενος τὰ Μακρὰ διεφρούρησε τείχη. ὑπῆν δὲ αὐτῷ καὶ ἐκ [τῆς] τῶν δήμων τῶν εἰς Βυζάντιον πλείστη ἀπόμοιρα.*

22. Θεοφ. Σιμοκ. VIII 8.2 (σ. 297_{19}), *ὁ δὲ Μαυρίκιος περιφρουρεῖν τοῖς δήμοις τὰ Θεοδοσίου τείχη προστάττει*, Θεοφ. 257_{21}.

23. Συλλογὴ αὐτῶν τῶν χαραγμάτων ἐπεχείρησα στὴν μελέτη μου, Οἱ ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινοὶ δῆμοι ἐν Χαριστήριον εἰς Αν. Ὀρλάνδον τ. Β', Ἐν Ἀθή-

νεικείου ἐνδιαφέροντος μαρτυρία διεσώθη σὲ πολυτελὴ κτένα ἀπὸ ἐλεφαντοστοῦν μὲ τὸ χάραγμα: *Νικᾶ ἡ τύχη † Ἑλλαδίας κὲ Βενέτων † ἀμήν*[24].

Κοινωνικὰ καὶ θρησκευτικὰ ἦταν τὰ στοιχεῖα ποὺ προσδιόριζαν τὴν ἔνταξη τῶν μελῶν στοὺς δήμους. Οἱ δῆμοι εἶχαν ἡγεσία, ὀργανικὰ μέλη καὶ ἀνωνύμους ὀπαδούς, ὅπως συμβαίνει σήμερα μὲ τὰ ἀθλητικὰ σωματεῖα. Ἀπὸ μίαν ἐποχὴ κι ἔπειτα, πιθανῶς ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Θεοδοσίου Β', ἡ προτίμηση τῶν πολιτῶν πρὸς τὸν δῆμο τῶν Πρασίνων ἢ τῶν Βενέτων βρισκόταν σὲ συνάρτηση μὲ τὴν κοινωνικὴ προέλευση τῶν πολιτῶν καὶ τὶς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Οἱ ἡγέτες τοῦ δήμου τῶν Βενέτων προέρχονταν φαίνεται ἀπὸ τὴν παλαιὰ συγκλητική, ἑλληνορρωμαϊκὴ ἀριστοκρατία τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, ἐνῶ τὰ μέλη καὶ οἱ ὀπαδοὶ ἀνῆκαν στὸ προσωπικὸ τῶν ἀνακτόρων ἢ τῶν εὐγενῶν οἴκων καὶ τοῦ βοηθητικοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Οἱ θρησκευτικές των πεποιθήσεις ἦταν σύμφωνες μὲ τὸ δόγμα τῆς συνόδου τῆς Χαλκηδόνος. Στὸν δῆμο τῶν Πρασίνων τὰ στελέχη ἀνῆκαν στὴν εὔπορη ἀστικὴ τάξη ὡς ἔμποροι, βιοτέχνες, ὑπάλληλοι οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν, αὐλικοὶ ποὺ πλούτισαν, ἐνῶ τὰ μέλη καὶ οἱ ὀπαδοὶ ἦταν τεχνίτες, ἡμερομίσθιοι ἐργάτες ἢ μικροπωλητές. Εἶχαν δεσμοὺς μὲ τὴν Ἀνατολὴ καὶ ἔκλιναν πρὸς θεολογικὲς διδασκαλίες ἀποκλίνουσες τῆς χαλκηδονείου ὀρθοδοξίας, μετριοπαθεῖς λίγο ἢ πολύ[25].

Ἔχω τὴν γνώμη ὅτι οἱ σχέσεις ὀξύνθηκαν ὅταν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰ. φάνηκε νὰ ἀποκτᾶ κάθε δῆμος δικό του πολιτικὸ προσανατολισμό, ὄχι ὅμως ὅτι μονοφυσίτης αὐτοκράτωρ ἀπαραιτήτως εὐνοοῦσε τὸν δῆμο τῶν Πρασίνων. Ἀντιθέτως, ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ Ἀναστάσιος Α' βρέθηκε πρὸ ἐξεγέρσεως τῶν Πρασίνων κατέστειλε τὶς στασιαστικὲς ἐνέργειες τῶν δήμων χωρὶς διακρίσεις. Μάλιστα ὁ Μαλάλας ποὺ προσέχει πολὺ τὴν δράση τῶν δήμων

ναις 1966 σ. 349-358, ὅπου καὶ οἱ παραπομπὲς στὴν δημοσίευση κάθε χαράγματος. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα βρέθηκε χάραγμα στὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Γ στὴν Νέα Ἀγχίαλο. † *Νικᾶ ἡ τύχη Πρασίνων τῶν ὀρθοδόξων* ἔκδ. Γ. Λαζαρίδη, Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1969, Ἐν Ἀθήναις 1971 σ. 21, πίναξ 23α. Βλ. καὶ Jeanne et Louis Robert REG 83 (1970) σ. 403.

24. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Οἱ ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως δῆμοι στὸ Χαριστήριον, εἰς Ὀρλάνδον Β' (1966) σ. 355-356. Ἡ κτένα προέρχεται ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ πόλη Ἀντινόη καὶ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου. M. H. Rutschowskaya, Le peigne d'Helladia, Études coptes 7 (2000) σ. 235-244.

25. Διαφωτιστικὴ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ-κοινωνικὴ προτίμηση καθενὸς δήμου εἶναι ἡ προέλευση τῶν ἰδιωτικῶν οἰκονομικῶν ἐνισχύσεων ποὺ τοὺς παρέχονται. Ἔτσι ἡ πασίγνωστη οἰκογένεια μεγαλογαιοκτημόνων τῆς Αἰγύπτου Ἀπίονες πρόσφερε στὸ *Βένετον μέρος* τῆς πόλεως Ὀξυρύγχου σημαντικὴ οἰκονομικὴ βοήθεια καὶ γιὰ καιρὸ (P. Oxy 2480 ἔτ. 565/566 καὶ PSI ἀρ. 953 ἔτ. 567/568), ἐνῶ ὁ τραπεζίτης Ἀναστάσιος ἐνίσχυσε οἰκονομικῶς τὸ *μέρος Πρασίνων* τῆς ἴδιας πόλεως Ὀξυρύγχου (P. Oxy 145 ἔτ. 552).

τῆς Ἀντιοχείας ρητῶς βεβαιώνει σ. 393: *ἐφίλει δὲ ὁ αὐτὸς βασιλεὺς* (Ἀναστάσιος) *τὸ Ρούσιον μέρος Κωνσταντινουπόλεως τοῖς δὲ Πρασίνοις καὶ Βενέτοις πανταχῇ ἐπεξήρχετο στασιάζουσιν* (=ἐκινεῖτο ἐναντίον των, ὅταν ἐπαναστατοῦσαν). Οἱ οἰκονομικοὶ στόχοι καὶ ἡ πολιτικὴ γραμμὴ τοῦ Ἀναστασίου Α΄ νὰ βασισθῆ ἡ αὐτοκρατορία στὴν Ἀνατολὴ συνέπιπταν, ὅπως φαίνεται, μὲ τὰ συμφέροντα καὶ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἡγεσίας τοῦ δήμου τῶν Πρασίνων· αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμπόδιζε τὸν αὐτοκράτορα νὰ τηρῆ αὐστηρὴ στάση ἔναντι τοῦ ἐκτρεπομένου σὲ στασιαστικὲς κινήσεις φιλοτάραχου πλήθους τῶν Πρασίνων δημοτῶν.

Ὁ αὐτοκράτωρ ποὺ ἐπεδίωξε συνειδητὰ νὰ χρησιμοποιήση ὡς κομματικὸ ὄργανο τὸν *δῆμο τῶν Βενέτων* ὑπῆρξε ὁ Ἰουστινιανὸς Α΄. Γιὰ τὴν προτίμησή του αὐτὴ θὰ ἐβάρυναν ἴσως περισσότεροι λόγοι ἀλλὰ κυριότερος πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἀπόφαση, νὰ μετατοπίση τὸ κέντρο τοῦ βάρους ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ σὲ πιὸ οἰκουμενικοὺς ὁρίζοντες, ἐκείνους τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Δεδομένου τοῦ πολιτικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ προσανατολισμοῦ τῶν Πρασίνων πρὸς τὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή, οἱ ἀντίπαλοί τους Βένετοι ἀναδεικνύονται ὡς οἱ κατάλληλοι φορεῖς τῆς Ἰουστινιανείου πολιτικῆς. Ἡ ἄγρια καταστολὴ τῆς στάσεως τοῦ Νίκα (Ἰανουάριος 532)[26] ἔβαλε τέλος στὶς πιὸ φιλελεύθερες ροπὲς ποὺ εἶχαν παρουσιασθῆ στὸν πολιτικὸ ὁρίζοντα τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων τῆς Ἀνατολῆς.

Καὶ γιὰ μεγαλύτερη ἀσφάλεια ὥστε νὰ ἀποφεύγονται ὀχλοκρατικὲς ἐκδηλώσεις ἰδίως μὲ τὴν συρροὴ ἐπαρχιωτῶν στὴν Κωνσταντινούπολη ἐθέσπισε ὁ Ἰουστινιανὸς δύο νέες, καλὰ ἀμειβόμενες ἀρχές: Τὸ 535 *τοῦ πραίτωρος τοῦ δήμου ἐπὶ τῇ φυλακῇ καὶ εὐταξίᾳ τεταγμένους καὶ τὴν δημώδη καθιστᾶν ἰσχύοντας ἀταξίαν...*[27], καὶ τὸ 539 τὴν ἀρχὴν τοῦ *κοιαισίτωρος* (*quaesitor*) μὲ πρώτιστο μέλημα τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν παρακολούθηση τῶν ἐπαρχιωτῶν, ποὺ συνέρρεαν ἀπὸ τὰ πέρατα τοῦ κράτους στὴν Κωνσταντινούπολη[28] καὶ τοὺς μὲν ἀργοσχόλους νὰ ἐπαναπατρίζη ταχέως, ὅσους δὲ εἶναι γιὰ νὰ τακτοποιήσουν ὑποθέσεις των, ἰδίως γεωργούς, νὰ ἐπιστρέψουν γρήγορα στὴν πατρίδα τους. Ἡ ἀντίπαλη τοῦ Ἰουστινιανοῦ μερὶς ἐρμήνευσε τὴν

---

26. Τὴν στάση τοῦ Νίκα λεπτομερῶς ἐκθέτω στὴν Ἱστορία μου Α΄ σ. 266-271 μὲ σύγχρονες ἀξιόπιστες λεπτομέρειες ἀπὸ αὐθεντικὰ πρωτόκολλα. Σημειῶ μόνο δύο φράσεις στιχομυθίας μεταξὺ τῆς ἡγεσίας τῶν Πρασίνων καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ *μανδάτορος* (=ἐκπροσώπου) *Μανδάτωρ: Ἕκαστος ἐλεύθερος ὅπου θέλει ἀκινδύνως δημοσιεύει* (= προσχωρεῖ στὸν δῆμο τῆς ἀρεσκείας του). *Οἱ Πράσινοι: «καὶ θαρρῶ ἐλευθερίας, καὶ ἐμφανίσαι οὐ συγχωροῦμαι· καὶ ἐὰν ἐστιν ἐλεύθερος, ἔχει δὲ Πρασίνων ὑπόληψιν, πάντως εἰς φανερὸν κολάζεται...*

27. Ν. 13 κεφ. 1 (ἔτ. 535). Ἡ χορηγία ἦταν ὑψηλή, 10 λίτρες χρυσοῦ. Δὲν εἶναι γνωστὸ πόσο διατηρήθηκαν αὐτὲς οἱ ὑπηρεσίες μετὰ τὸν Ἰουστινιανό.

28. Ν. 80 κεφ. 1, 4, 5 (ἔτ. 539).

θέσπιση τῶν δύο νέων ἀρχῶν ὄχι ὅτι ἀπέβλεπαν στὴν ἐνίσχυση τῶν μέτρων ἀσφαλείας καὶ ἐμπέδωση τῆς τάξεως στὴν πρωτεύουσα, ἀλλὰ περιορισμὸ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας τοῦ πολίτη, ποὺ μποροῦσε νὰ τιμωρηθῆ χωρὶς δικαστικὲς ἐγγυήσεις[29].

Τὴν συνέχιση τῆς εὐνοίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ πρὸς τοὺς Βενέτους φαίνεται ὅτι ἐπεδίωξε νὰ ἀνακόψη ὁ Ἰουστῖνος Β΄ (565-578), ἀκολουθῶντας ἰσόνομη μεταχείριση ὅλων μὲ μία ἔντονη αὐστηρὴ προειδοποίηση *εἰς ἑκάτερα τὰ μέρη... λέγων εἰς μὲν τοὺς Βενέτους ὅτι «Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεὺς παρ' ὑμῖν ἐτελεύτησεν» εἰς δὲ τοὺς Πρασίνους ὅτι «Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεὺς παρ' ὑμῖν ζῇ»* (Θεοφ. σ. 243). Σχολιασμὸς αὐτῆς τῆς διακηρύξεως μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἡ συνεχὴς ἔξαρση τῆς ἀξίας τῆς δικαιοσύνης στὴν διακυβέρνηση τοῦ κράτους στὰ προοίμια τῶν αὐτοκρατορικῶν νεαρῶν[30] τοῦ Τιβερίου (578-582), προσωπικοῦ φίλου τοῦ Ἰουστίνου Β΄, τὸν ὁποῖο ἀσθενήσαντα τὸν Νοέμβριο 573 ἐβοήθησε ὁ Τιβέριος στὴν ἄσκηση τῶν καθηκόντων του.

Ἀπὸ τὶς πενιχρές, σποραδικές, αἰχμηρὲς καὶ ἐν μέρει δυσερμήνευτες, λόγῳ ἀποφθεγματικῆς διατυπώσεως, μαρτυρίες προβάλλει μιὰ ἔξαρση ἐπιθετικότητος κυρίως ἐκ μέρους τοῦ δήμου τῶν Πρασίνων στὴν προσπάθειά τους νὰ κερδίσουν μεγαλύτερη ἐλευθερία, ὅπως ἀποκαλύπτει διασωθὲν δημῶδες σκωπτικὸ ἀσμάτιο. Στὴν προσκυνηματικὴ ἔξοδο τοῦ Μαυρικίου στὸ προάστειο τῶν Βλαχερνῶν (ἔτ. 601) ἀκούστηκε οἱ δῆμοι νὰ περιπαίζουν τὸν Μαυρίκιο γιὰ τὴν οἰκογενειακή του ζωή, γιὰ τὴν ὑπεροψία του καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας, ἀφοῦ *οὐδεὶς τολμᾶ λαλῆσαι ἀλλ' ὅλους ἐφίμωσεν*[31].

---

29. Ἡ ἑρμηνεία ὅτι ἡ ὑπηρεσία τοῦ *quaesitor* περιόριζε τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία τῶν πολιτῶν ὀφείλεται στὸν Προκόπιο, Ἀνέκδ. 20. 7-20 ποὺ εἰδικῶς § 12 γράφει: *Οἱ γὰρ δὴ τούτων τῶν ἀρχῶν ὑπηρέται* (πραίτωρ τοῦ δήμου καὶ κοιαισίτωρ) *οὔτε κατηγόρους ἐπήγοντο οὔτε μάρτυρας τῶν πεπραγμένων παρείχοντο ἀλλὰ διηνεκὲς πάντα τοῦτον τὸν χρόνον ἀκατηγόρητοι τε καὶ ἀνεξέλεγκτοι ὡς λαθραιότατα ἐντυχόντες ἔκτεινόν τε καὶ ἀφηροῦντο τὰ χρήματα.* Τὴν ὑπηρεσία τοῦ κοιαισίτωρος ὁ Γ. Κ ό λ ι α ς ἐξέλαβε ὡς μέτρο τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀποβλέπον στὸν περιορισμὸ τῆς ἀστυφιλίας καὶ ὄχι ὡς ὑπηρεσία ἀσφαλείας γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς δημοσίας τάξεως: Γ. Κ ό λ ι α, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐναντίον τῆς ἀστυφιλίας καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ κοιαισίτωρος ἐν Τόμος Κωνστ. Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945), Θεσσαλονίκη 1952 σ. 39-77.

30. Τιβερίου ν. ἀρ. 8 πρ., ἀρ. 9 πρ. ἀρ. 11 μὲ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα στὴν Ἱστορία Α΄ σ. 325 σημ. 1, σ. 337 σημ. 3.

31. Θεοφ. σ. 283: *εὗρηκε τὴν δαμαλίδα ἀπαλὴν καὶ τρυφερὰν*
καὶ ὡς τὸ καινὸν ἀλεκτόριν ταύτῃ πεπήδηκεν
καὶ ἐποίησε παιδία ὡς τὰ ξυλοκούκουδα·
καὶ οὐδεὶς τολμᾷ λαλῆσαι, ἀλλ' ὅλους ἐφίμωσεν·
ἅγιε μου, ἅγιε, φοβερὲ καὶ δυνατέ,
δὸς αὐτῷ κατὰ κράτος, ἵνα μὴ ὑπεραίρεται·
κἀγώ σοι τὸν βοῦν τὸν μέγαν προσαγάγω εἰς εὐχήν.

Ὁ Μαυρίκιος εἶχε ἕξι γιοὺς καὶ τρεῖς θυγατέρες, ἐξ οὗ καὶ οἱ τρεῖς πρῶτοι στίχοι.

Τολμηρότερος καὶ ἰσχυρότερος ὁ δῆμος τῶν Πρασίνων ἀριθμοῦσε τὸ 602 ἐντεταγμένα μέλη 1.500, ὁ δὲ δῆμος τῶν Βενέτων 900[32]. Αὐτὴ ἡ ἀριθμητικὴ καὶ οὐσιαστικὴ ὑπεροχὴ τῶν Πρασίνων παρακίνησε πρόσωπα προσβλέποντα στὸν θρόνο νὰ ζητήσουν τὴν ὑποστήριξη τοῦ δημάρχου τῶν Πρασίνων, ὁ ὁποῖος πρὶν ἀπαντήση, *τοῖς ἐπισημοτέροις τοῦ δήμου τοῦτο ἐθάρρησεν. οἱ δὲ τοῦτο οὐ κατεδέξαντο*[33]. Ὁ δὲ ἑκατόνταρχος Φωκᾶς, ποὺ εἶχε ἐξασφαλίσει τὴν στήριξη ἀπὸ τὸν ἐπαναστατημένο στρατό, μόνον ὅταν βεβαιώθηκε γιὰ τὴν συγκατάθεση τῶν Πρασίνων, τόλμησε νὰ μετασταθμεύση ἀπὸ τὸ Ρήγιο στὸ Ἕβδομο, ἔξω ἀπὸ τὰ χερσαῖα τείχη τῆς Προποντίδος καὶ νὰ μετακαλέση σύγκλητο καὶ πατριάρχη καὶ λαὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως γιὰ νὰ προχωρήση στὴν ἀναγόρευσή του σὲ αὐτοκράτορα[34].

Ὅλη αὐτὴ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ Ζ' αἰ. συνεχίσθηκε στὶς μεγάλες πόλεις τῆς Ἀνατολῆς ἡ ἀναταραχὴ μὲ τοὺς δήμους νὰ προσβλέπουν σὲ μεγαλύτερη πολιτικὴ ἐλευθερία καὶ καθένας δικό του προσανατολισμό, οἱ Πράσινοι μὲ τὴν σκέψη στραμένη πρὸς τὴν Ἀνατολή, οἱ Βένετοι πιστοὶ στὸ ἰδεῶδες τῆς οἰκουμενικότητος τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Τὴν δύναμή τους βλέπουν νὰ ἐξασθενῆ, ὅταν μὲ τὴν παρέμβαση τῆς συγκλήτου ἀνέρχεται στὸν θρόνο ὁ Ἡράκλειος (Ὀκτώβριος 610), ποὺ σημαίνει νίκη τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Μὲ τὴν νέα δυναστεία ἡ πολιτικὴ ἰσχὺς τῶν δήμων μειώνεται.

γ) *Ἡ Ἐκκλησία*

Τρίτος παράγων, ποὺ κατὰ περιστάσεις ἐνεργεῖ ἀνασχετικῶς στὴν αὐτοκρατορικὴ ἀπολυταρχία, ἐμφανίζεται ἡ Ἐκκλησία. Δύναμις πνευματικὴ ἀσκοῦσε ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες ἐπιρροὴ στὶς συνειδήσεις τῶν πιστῶν, ἀναμένοντας τὴν καταξίωσή της καὶ ὡς φορέως πολιτικῆς ἰσχύος. Βέβαια γιὰ νὰ συμβῆ αὐτὸ θὰ περάσουν ἀρκετοὶ αἰῶνες καὶ πολλὰ θὰ συμβοῦν ποὺ θὰ μειώσουν τὴν δύναμη τῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ θὰ τῆς ἀποσπάσουν ἐδάφη ἢ ἰσχυρὲς ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις θὰ πλήξουν τὸ γόητρό της.

Τὶς ἔμμετρες ἀναφωνήσεις πρῶτος ἐρεύνησε ὁ P. Maas, Metrische Akklamationen der Byzantiner, BZ 21 (1912) σ. 34 ἐπ.

32. Θεοφ. Σιμ. VIII 7.10-11 (σ. 297). Τὸ χωρίο ἀναγράφεται Ἱστορία Α' σ. 323 σημ. 3.

33. Θεοφ. σ. 289·$_8$ Θεοφ. Σιμ. VIII 9. 14-16 (σ. 302). Ὁ Θεοφάνης σ. 293_{13-15} προσθέτει καὶ τὴν λεπτομέρεια χρηματικῆς δωροδοκίας: *ὁ δὲ Γερμανός, (πατρίκιος) τῷ δημάρχῳ τῶν Πρασίνων τάλαντον χρυσίου ἀπέστειλεν, ὥστε συνεργῆσαι αὐτοῖς. τὰ δὲ πρωτεῖα τοῦ δήμου οὐ κατεδέξαντο τοῦτο.*

34. Στὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Μαυρικίου ἡ ἀναταραχὴ στὴν Βασιλεύουσα ἦταν μεγάλη, ὅπως ἀποτυπώνεται μὲ στιγμιότυπα καὶ στιχομυθίες στὸν Θεοφάνη σ. 283 ἐπ. ἀλλὰ καὶ ὁ Μαυρίκιος εἶχε χάσει τὴν ψυχραιμία του. Ὁ Φωκᾶς αὐτοκράτωρ πλέον ἀπὸ ἐνέργειες τῶν Πρασίνων *θυμωθεὶς ἐκέλευσε τοὺς Πρασίνους μηκέτι πολιτεύεσθαι* (σ. 297_4).

Ἡ Ἐκκλησία πολὺ ἐνωρὶς βρέθηκε στὴν δίνη τῶν δογματικῶν ἐρίδων καὶ προσπάθησε στὴν Ἀνατολὴ μὲ πρωτοπόρο τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ στὴν Δύση μὲ τὴν παπικὴ ἡγεσία νὰ ἀνυψωθῆ σὲ αὐτόνομο καὶ αὐτοδύναμο ὀργανισμὸ ἀπέναντι στὴν κρατικὴ ἐξουσία. Στὴν Ἀλεξάνδρεια ἡ Ἐκκλησία, στόχος Ἀντιοχείας, Ρώμης, Κωνσταντινουπόλεως, ὑπέκυψε. Στὴν Κωνσταντινούπολη, χωρὶς παράδοση ἀκόμη δὲν μποροῦσε νὰ ἀντιμετωπίση τὴν διαρκῶς ἐνισχυόμενη κρατικὴ ἐξουσία. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἔχοντας ἀπέναντί της τελείως ἀδύναμο κρατικὸ ὀργανισμὸ χαράσσει τὸν δικό της δρόμο ποὺ θὰ τὴν ἀναδείξη ὑπολογίσιμη δύναμη.

Οἱ ἐγχώριοι πληθυσμοὶ Αἰγύπτου καὶ Συρίας ἀρνήθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, ποὺ θὰ τὶς ὁδηγήσουν ἀργότερα σὲ ρήξη μὲ τὴν Πολιτεία. Ἡ ἐπιδίωξη κάθε παρατάξεως νὰ ἐπιβάλη στὴν Ἀλεξάνδρεια πατριάρχη ὁμόφρονα, ἐνῶ τὰ κρατικὰ ὄργανα προσπαθοῦσαν νὰ ἐπιβάλουν τὴν πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως, προκαλοῦσε δυσαρέσκεια, ποὺ ὁδήγησε σὲ ψυχικὴ διάσταση τοὺς κατοίκους τῶν μονοφυσιτικῶν ἐπαρχιῶν μὲ τὸ κέντρο, μὲ ἀπρόβλεπτες ἀκόμη συνέπειες τὸν Ε΄ αἰώνα.

Τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως μόλις ἱδρυθὲν τὸ 381 ἐπέτυχε μέσα σὲ λίγες δεκαετίες νὰ κερδίση κῦρος καὶ ἐπιβολή. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀκόμη δὲν τόλμησε νὰ ἐνεργήση ὡς ἐνιαῖος αὐτοδύναμος ὀργανισμός. Παρρησία καὶ ζῆλο κατὰ τῶν αὐτοκρατορικῶν ὑπερβάσεων ἔδειξαν ἐξέχοντες ἐκκλησιαστικοὶ λειτουργοὶ μὲ βαθὺ ἀνθρωπισμό, ἄκαμπτη συνείδηση, ὑψηλὸ αἴσθημα εὐθύνης, ποὺ προχώρησαν στὴν ὑπεράσπιση τῶν ἀδυνάτων καὶ μοχθούντων καὶ τὴν ὑπόμνηση τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ πολίτη τῆς Ρωμανίας, ποὺ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ πιστοὶ αἰσθάνθηκαν τὴν Ἐκκλησία ὡς δύναμη σπουδαία στὸ πλευρό τους.

Στὴν πράξη διαμορφώθηκε στὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἰδιαίτερο συλλογικὸ ὄργανο, ἡ πατριαρχικὴ ἢ ἐνδημοῦσα σύνοδος[35], ποὺ μαζὶ μὲ τὸν πατριάρχη ἀναλάμβανε τὴν φροντίδα γιὰ τὰ σπουδαῖα θέματα τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὰ ἀφοροῦσαν τὴν ἴδια τὴν Ἐκκλησία, τὶς σχέσεις της μὲ τὶς ἄλλες Ἐκκλησίες, μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπές, ποὺ ἀνῆκαν στὸ κλίμα τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ σταθεροποίηση τῆς ἐνδημούσης συνόδου πραγματοποιεῖται τὸν Ε΄ αἰ. καὶ ἡ μόνιμη καὶ διαρκὴς λειτουργία της ὡς συλλογικοῦ ὀργάνου καλύπτει τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες. Πρόεδρος τῆς συνόδου ἦταν ὁ πατριάρχης καὶ μέλη ἀόριστος ἀριθμὸς μητροπολιτῶν ἀπὸ ὅσους τυχαίως βρίσκονταν στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ εἶχαν μετακληθῆ γιὰ νὰ μετάσχουν. Ἡ σημασία τῆς ἐνδη-

35. J. Hajjar, Le synode permanent (Σύνοδος ἐνδημοῦσα) dans l'Église byzantine des origines au XIe siècle (Or. Chr. Anal. 164), Roma 1962. Βλ. Φειδᾶ, Ἐνδημοῦσα σύνοδος, Ἀθῆναι 1971.

μούσης συνόδου ἐνισχύθηκε, διότι ἡ σύγκληση οἰκουμενικῶν ἢ τοπικῶν συνόδων ἔγινε σπανιότερη, τὰ δὲ λοιπὰ πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς πέρασαν σὲ ξένους κυριάρχους, ὥστε ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως ἀπέβη τὸ μόνιμο συλλογικὸ ὄργανο τῆς Ἐκκλησίας. Μὲ τὴν κρατικὴ προστασία καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ Πολιτεία καὶ ἰδιῶτες, ἡ Ἐκκλησία ἐνωρὶς κατέστη ἰσχυρὸς οἰκονομικὸς ὀργανισμός. Πῶς εἶδαν τοὺς ξένους λαοὺς τῆς ἐποχῆς, τοὺς βαρβάρους, στὴν αὐτοκρατορία κατὰ τὴν πρώιμο περίοδο μᾶς πληροφορῦν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς, ἰδίως οἱ ἱστορικοί, ἀλλὰ καὶ οἱ θεολόγοι[36].

Τὴν ἰδιομορφία τῆς καθημερινότητος προσδιορίζει καὶ τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν μοναχῶν ἰδίως στὶς περιοχὲς Συρίας, Αἰγύπτου, Παλαιστίνης, ὅπου κατέστη ἰσχυρὴ ὁμὰς πιέσεως πολὺ ὑπολογίσιμη. Νέες μονὲς ἱδρύονται καὶ παλαιὲς ἐνισχύονται εἴτε ἀπὸ τὸ κράτος εἴτε ἀπὸ ἰδιῶτες, ποὺ σωρεύουν μέγιστο πλοῦτο, ἰδίως μὲ τὴν μορφὴ ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας, ποὺ συνήθως διαφεύγει ἀπὸ τὴν κρατικὴ φορολογία. Σὲ ἀντάλλαγμα ἡ Ἐκκλησία προσφέρει τὴν κοινωνικὴ περίθαλψη. Ἔχει καταστῆ σχεδὸν ἀποκλειστικὸς φορεὺς κοινωνικῆς προνοίας[37] μὲ ἱδρύματα αὐτοτελῆ, διοικούμενα κατὰ κανόνα ἀπὸ κληρικοὺς καὶ μοναχούς, ἢ προσαρτώμενα σὲ μοναστηριακὰ συγκροτήματα, ὅπου περιθάλπονται ἄρρωστοι, γέροντες, γυναῖκες ἐπίτοκοι, λεπροί, ὀρφανὰ[38] καὶ ἀναπτύσσεται ξεχωριστὸς δεσμὸς τοῦ πιστοῦ πρὸς τὴν περιθάλπουσα τὸν φτωχὸ καὶ τὸν ἀδύναμο Ἐκκλησία.

Συμμετεῖχε ἀκόμη στὴν ὀργάνωση ἱεραποστολῶν σὲ ξένους λαοὺς γιὰ τὴν διάδοση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ὤφειλε νὰ ταχθῆ μὲ τὴν πλευρὰ τῆς Πολιτείας γιὰ τὴν πάταξη τῶν αἱρέσεων. Ἔτσι ὑπῆρξαν θέματα ἐκκλησιαστικὰ ποὺ κατέστησαν καὶ πολιτικά.

Κατὰ καιροὺς διαμορφώθηκε στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας ἰσχυρὴ μερίδα ποὺ πρέσβευε τὸν πλήρη διαχωρισμό της ἀπὸ τὴν Πολιτεία μὲ κύριο ἐκπρόσωπο αὐτῆς τῆς τάσεως κατὰ τὸν Δ' αἰ. τὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιο († 373), μὲ τίμημα τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης του, ἐξορίες ἢ ἐκού-

36. F. Winkelmann, Die Bewertung der Barbaren in den Werken der oströmischen Kirchenhistoriker ἐκδ. E. Chrysos-A. Schwarcz, Das Reich und die Barbaren, Wien, Köln 1989 σ. 221-235.

37. Γιὰ τὴν κοινωνικὴ πρόνοια ἰδιαίτερο κεφάλαιο στὴν περίοδο τῶν Κομνηνῶν. Στὴν Κωνσταντινούπολη τῶν πρώτων αἰώνων ὀνομαστὰ ἱδρύματα ἦταν ὁ *ξενὼν τοῦ Σαμψὼν ὁ μέγας* καὶ *τὸ λωβοκομεῖον τοῦ Ζωτικοῦ*. Βλ. Ἱστορία μου Α' σ. 269 σημ. 3, σ. 342 σημ. 1.

38. Ἡ Ἰουστινιάνειος ἐκκλησιαστικὴ νομοθεσία προσδιορίζει τὰ καθήκοντα *ξενοδόχου, πτωχοτρόφου, νοσοκόμου, ὀρφανοτρόφου, γεροντοκόμου, βρεφοτρόφου*, διευθυντοῦ ἀντιστοίχου ἱδρύματος. Βλ. Βασιλικῆς Λεοντα ρίτου, Ἐκκλ. Ἀξιώματα τὰ ἀντίστοιχα λήμματα.

σια φυγή. Οἱ δύο αὐτὲς τάσεις, ἡ μιὰ νὰ ἀποδέχεται τὴν κρατικὴ παρέμβαση, ἡ ἄλλη νὰ διεκδικῆ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀπεξάρτηση τῆς Ἐκκλησίας εἶναι φαινόμενο ποὺ διατρέχει ὅλη τὴν βυζαντινὴ ἱστορία καὶ ἀπέβη σημαντικὸς παράγων τοῦ βυζαντινοῦ πολιτικοῦ βίου.

δ΄ Ὁ στρατός

Μὲ πολλὴ προσοχὴ πρέπει νὰ ἐξετασθῆ ἡ τυχὸν πολιτειακὴ θέση τοῦ στρατοῦ στὴν πρώιμο περίοδο. Ὁ στρατὸς μέχρι τὰ μέσα τοῦ Ε΄ αἰ. διέθετε τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς νέου αὐτοκράτορος, ὅταν ὁ θρόνος ἦταν κενός, καὶ τὴν ἁρμοδιότητα ἀπονομῆς τῆς ἰδιότητος τοῦ *αὐγούστου* στὴν τελετὴ τῆς ἀναγορεύσεως. Ἔτσι τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ στρατὸς εἶναι οὐσιαστικὸς παράγων πολιτειακὸς καὶ πολιτικὸς συνάμα. Ὅταν ὅμως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Ε΄ αἰ. τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς μετεβιβάσθη στὴν σύγκλητο, οἱ δὲ δῆμοι ἀπέβησαν ὑπολογίσιμη πολιτικὴ δύναμις, ὁ στρατὸς πέρασε σὲ δεύτερη μοῖρα. Ρυθμιστὴς τῶν πολιτικῶν πραγμάτων θὰ ἐπανέλθη κατὰ τὴν μέση περίοδο. Καὶ στὶς δύο χρονικὲς συγκυρίες οἱ ἐξελίξεις συνδέονται, νομίζω, μὲ τὸν τρόπο συγκροτήσεως τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ.

Κατὰ τὴν πρώιμο περίοδο, ποὺ τὸ βυζαντινὸ στράτευμα σὲ σημαντικὸ ποσοστὸ ἦταν μισθοφορικό, ὑπῆρχε σοβαρὸς κίνδυνος νὰ περιέλθη ἡ αὐτοκρατορία ὑπὸ τὸν ἔλεγχο ξένων στρατιωτικῶν στελεχῶν, ὁπότε οἱ ἀντίρροπες δυνάμεις συσπειρώθηκαν γύρω ἀπὸ τὴν σύγκλητο. Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι οἱ ἐμφανισθέντες στὴν Ἀνατολὴ ἀνταπαιτηταὶ (Προκόπιος, Βασιλίσκος, Ὑπάτιος, Φωκᾶς) δὲν εἶχαν ἡγετικὴ θέση. Σὲ πολὺ μικρὸ μέρος στηρίχθηκαν στὰ ὅπλα καὶ κατὰ πολὺ μεγαλύτερο ἀναζήτησαν πολιτικὴ στήριξη ἀπὸ δυναμικοὺς παράγοντες τῆς ἐποχῆς· Ὑπάτιος καὶ Φωκᾶς ἀπὸ τοὺς δήμους: οἱ αὐτοκράτορες Λέων Α΄, Ζήνων, Ἰουστῖνος Α΄, Τιβέριος, Μαυρίκιος εἶχαν μὲν σταδιοδρομήσει στὸν στρατό, ἀλλὰ συνέδεσαν τὶς ἐπὶ τοῦ θρόνου ἀξιώσεις των εἴτε σὲ ἀναπτυχθέντες συγγενικοὺς δεσμοὺς (ἀγχιστεία, υἱοθεσία) μὲ τὴν βασιλεύουσα δυναστεία, εἴτε σὲ ἐκλογὴ ἀπὸ τὸ ἁρμόδιο πολιτειακὸ ὄργανο, τὴν σύγκλητο. Ἐκεῖνος ποὺ στηρίχθηκε στὸν στρατὸ γιὰ νὰ διεκδικήση τὸν θρόνο ἀλλὰ μετὰ προηγηθεῖσα συγκατάθεση ἢ μᾶλλον πρωτοβουλία τῆς συγκλήτου ὑπῆρξε ὁ Ἡράκλειος, ποὺ ἐγκαινιάζει καὶ στὸν τομέα αὐτὸ νέα ἐποχή.

Ὁ κρατικὸς ὀργανισμὸς

Praefecturae praetorio, dioeceses, provinciae

Ὑπαρχίαι, διοικήσεις, ἐπαρχίαι

Ὑπόβαθρο τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ καὶ τῆς ἄμυνας τῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὸ τέλος τῆς πρωίμου περιόδου (324-610) παρέμεινε ἡ διοικητικὴ καὶ στρατιωτικὴ διάρθρωση, ὅπως ὁρίσθηκε ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ καὶ τὸν Κωνσταντῖνο[1].

Ὁ Διοκλητιανὸς κατένειμε τὸ κράτος σὲ 100 *ἐπαρχίες*, τὶς ὁποῖες ὁ Κωνσταντῖνος αὔξησε σὲ 120. Αὐτὲς ἐντάχθηκαν σὲ δώδεκα καὶ ἀπὸ τὸν Δ' αἰ. σὲ δεκαπέντε *διοικήσεις*, καὶ αὐτὲς πάλι σὲ τέσσερεις μεγάλες ἑνότητες, τὶς *ὑπαρχίες* (*praefecturae praetorio*), κάθε μία μὲ μεγάλη ἐδαφικὴ ἔκταση, ὥστε νὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ πολλὰ σημερινὰ κράτη, στὸν νότιο καὶ δυτικὸ εὐρωπαϊκὸ χῶρο, τὴν Μικρὰ Ἀσία, τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολὴ καὶ τὴν Βόρειο Ἀφρική.

Ἦταν οἱ ἀκόλουθες:

1) *Praefectura praetorio per Orientem* μὲ τὶς *διοικήσεις Oriens, Pontica, Asiana, Thracia.*
2) *Praefectura praetorio per Illyricum* μὲ τὶς *διοικήσεις Δακιῶν* καὶ *Μακεδονίας*, ποὺ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ ἀποτελοῦσαν μαζὶ τὴν *διοίκηση Μοισιῶν*. Ἡ *ἐπαρχία Ἀχαΐας* (*Achaia*) ἐτάχθη ὑπὸ ἀνθύπατο μὲ ἀπ' εὐθείας ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα.
3) *Praefectura praetorio Illyrici, Italiae et Africae* μὲ *διοικήσεις Italia, Africa.*
4) *Praefectura preatorio Galliarum* (ἢ *per Gallias*) μὲ τὶς *διοικήσεις Hispania, Britanniae, Viennensis, Galliae.*

Σὲ κάθε praefectura praetorio τοποθετήθηκε ἐπὶ κεφαλῆς ὁ *ἔπαρχος πραιτωρίων* (*praefectus praetorio*), πανίσχυρος ἐκπρόσωπος τοῦ αὐτοκράτορος σὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ αὐτόν. Σὲ κάθε *διοίκηση* ὁρίσθηκε διοικητὴς ὁ *βικάριος* (*vicarius*) καὶ σὲ κάθε *ἐπαρχία* ὁ *ἄρχων* (*praeses provinciae*). Οἱ δύο τελευταῖες ὁμάδες ἀπέβησαν στὰ χέρια τοῦ αὐτοκράτορος ἀντίρροπες δυνάμεις γιὰ νὰ ἰσορροπηθῆ ἡ ὑπερβολικὰ αὐξημένη καὶ συνεπῶς ἐπικίνδυνη δύναμις τοῦ ἐπάρχου πραιτωρίων.

---

1. Παραπομπὲς σὲ γενικὰ ἐγχειρίδια Ἱστορίας θὰ παραλειφθοῦν. Θὰ ἀρκεσθῶ σὲ μονογραφίες καὶ ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν βυζαντινῶν θεσμῶν ποὺ θὰ ἀναγραφοῦν στὴν οἰκεία θέση. Γενικὰ γιὰ τὴν οἰκονομία καὶ διοίκηση τὸ ἔργο τοῦ A. H. M. Jones, The Later Roman Empire 284-602. A social economic and administrative survey τ. I-III, Oxford 1964· ἐξαίρετο βοήθημα. J. R. Martindale - J. Morris, The Prosopography of the Later Roman Empire, τ. I a. D. 260-395 τ. II a. D. 395-527, τ. III A καὶ III B 527-641, Cambridge 1971, 1980, 1992.

Ἀρχικῶς στρατιωτικὴ ὑπηρεσία ἡ praefectura praetorio[2], περιελάμβανε τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ στρατιωτικὲς μαζὶ καὶ πολιτικὲς ἁρμοδιότητες, ὡς ὅτου ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο μεταβλήθηκε σὲ ἀμιγῶς πολιτικὴ ἀρχή. Οἱ τέσσαρες μεγάλες praefecturae praetorio διετήρησαν ὅλη τὴν πρώιμο περίοδο τὶς ἴδιες διοικητικὲς ὑποδιαιρέσεις, μὲ τὴν αὐτονόητη προϋπόθεση ὅτι τὰ ἐδάφη τους ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὅταν ἡ ἕδρα τοῦ ἐπάρχου πραιτωρίων τῆς Ἀνατολῆς μεταφέρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ συνεργασία του μὲ τὸν ἐκεῖ ἐγκατεστημένον αὐτοκράτορα ἔγινε στενότερη, ὅπως ἦταν φυσικό, ὥστε ἀπὸ τὰ πράγματα πῆρε τὴν θέση τοῦ πρώτου στὴν κρατικὴ ἱεραρχία. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ Ε΄ αἰ. καὶ ὅλον τὸν Ϛ΄ εἶχε τὴν θέση τοῦ σημερινοῦ πρωθυπουργοῦ. Μόνον ὅταν στὴν διάρκεια τῆς δυναστείας τοῦ Ἡρακλείου ἐπεβλήθη ἡ θεματικὴ διοίκηση, χάθηκε ἡ ὑπηρεσία τῆς praefectura praetorio. Τελευταῖος ἔπαρχος πραιτωρίων τῆς Ἀνατολῆς μνημονεύεται τὸ 680.

Ἡ ὑπαρχία τοῦ *Ἰλλυρικοῦ* (*praefectura praetorio per Illyricum*) στὸ ὄριο μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ὑπῆρξε ἀφορμὴ φιλονεικιῶν, ἀφ' ὅτου τὸ κράτος μοιράστηκε ἀνάμεσα στὰ παιδιὰ τοῦ Θεοδοσίου Α΄, ὁ ὁποῖος ἤδη τὸ 392 εἶχε ἐκχωρήσει στὴν Ἀνατολὴ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ Ἰλλυρικοῦ· τὸ δυτικό του τμῆμα μὲ τὸ Σίρμιο πέρασε στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ὁριστικῶς τὸ 437 μετὰ ἀπὸ συμφωνία μεταξὺ Θεοδοσίου Β΄ καὶ Οὐαλεντινιανοῦ Γ΄. Ἔτσι τὸ Ἰλλυρικὸ πολὺ ἑνωρὶς ἐντάχθηκε πολιτικῶς στὴν αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῶ ἐκκλησιαστικῶς παρέμεινε στὴν δικαιοδοσία τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, μέχρις ὅτου ὁ Λέων Γ΄ τὸ ἀπέσπασε καὶ τὸ ἐνέταξε στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

Διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄

Ὁ διαχωρισμὸς τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ἐξουσία σύμφωνα μὲ τὴν διοκλητιάνειο ἀρχὴ ἐξακολούθησε νὰ ὁρίζῃ τὸ διοικητικὸ σύστημα ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ Ϛ΄ αἰ. Ἀλλὰ ἡ ἐφαρμογή του ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἀμοιβαία ἐξισορρόπηση πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἐξουσίας, ἐμπόδιζε μὲν ἐπαναστατικὴ δράση τοῦ στρατοῦ, δὲν ἀπέτρεπε ὅμως τὶς μεταξὺ τῶν δύο ἐξουσιῶν προστριβές, ποὺ τόσο δυσμενῶς ἐπέδρασαν στὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση. Ἐνισχυμένο τὸ πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξου-

2. J. M i g l, Die Ordnung der Ämter Prätorianer Präfektur und Vicariat in den Regionalverwaltung des römischen Reiches von Konstantin bis zur Valentinianischen Dynastie, Frankfurt a.M. 1994· D. V e r a, La carriera di Virius Nicomahus Flavianus e la prefettura dell'Illirico Orientale nel IV secolo d. Chr.' Athenaeum 61 (1983) σ. 24-64, 390-425.

σίας τὸν ζ' αἰ. ἀρχόμενο ἐπέτρεψε στὸν Ἰουστινιανὸ Α' τὴν τολμηρὴ καινοτομία νὰ ὁρίση κατ' ἐξαίρεση τὴν συγκέντρωση τῶν δύο ἐξουσιῶν στὸ ἴδιο πρόσωπο, διορθώνοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο μειονεκτήματα τοῦ ἐπικρατοῦντος ὡς τότε διοικητικοῦ συστήματος. Προχώρησε στὴν ἐνίσχυση τῆς διοικήσεως μακρυνῶν ἐπαρχιῶν μὲ τὴν ἀνάθεση τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἐξουσίας στὸ ἴδιο πρόσωπο, ὅπως σειρὰ νεαρῶν καθορίζουν τὶς ἁρμοδιότητες τῶν νέων διοικητικῶν ἀρχῶν, ποὺ τοποθετοῦνται σ' αὐτὲς (*πραίτορος, κόμητος, μοδεράτορος, ἀνθυπάτου*[3], ὅπως τιτλοφοροῦνται κάθε μία). Ἀποκαλύπτουν καὶ τὰ ἰδιαίτερα προβλήματα ποὺ εἶχαν ἀνακύψει ἀπὸ τὴν διαμάχη στρατιωτικοῦ καὶ πολιτικοῦ διοικητοῦ τῆς ἐπαρχίας[4], ὅπως καὶ τὴν ἀνάγκη ταχύτερης ἐπεμβάσεως γιὰ τὴν πάταξη ταραχῶν ἢ ἐπιδρομῆς ἀλλοεθνῶν[5]. Καινοτομία ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς δικαιοδοσίας τοῦ διοικητοῦ τῆς ἐπαρχίας, νὰ ἐπιλύη κατ' ἔφεση ἰδιωτικὲς διαφορὲς μὲ τὸν σκοπὸ νὰ περιορισθῆ ἡ συχνὴ ἐπιδημία τῶν ἐπαρχιωτῶν στὴν Κωνσταντινούπολη[6]. Στὴν βασιλεία λοιπὸν τοῦ Ἰουστινιανοῦ παρουσιάζονται οἱ πρόδρομες ἐκεῖνες μορφές, ποὺ θὰ βροῦν τὴν ἐκπλήρωσή τους στὸν θεσμὸ τῶν *ἐξαρχάτων* καὶ ἀργότερα τῶν *θεμάτων*.

Κωδικοποιητικὲς τῶν κανόνων τῆς διοικήσεως μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν οἱ νεαρὲς ἔτ. 535 ἀρ. 8 (πρὸς τὸν Ἰωάννη Καππαδόκη) καὶ 17 (πρὸς τὸν Τριβωνιανὸ) γιὰ νὰ καταστῆ ἡ διοίκηση πιὸ ἀποδοτική. Καταργήθηκε ἡ ἐνδιάμεση ἀρχὴ τοῦ βικαρίου, ἐπετεύχθη συγχώνευση ἐπαρχιῶν, ἀπαγορεύθηκε ἡ ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωμάτων. Ὁ αὐτοκράτωρ αὔξησε πολὺ τὸν μισθὸ τῶν διοικητῶν τῶν ἐπαρχιῶν[7], γιὰ νὰ ἐνισχύση τὸ κῦρος τους καὶ νὰ ἀποτρέψη συναλλαγὲς μὲ ἰδιῶτες οἰκονομικὰ ἰσχυροὺς καὶ πιεστικοὺς σὲ παράνομες

---

3. Πρόκειται γιὰ τὶς ν. 24-30 (ἔτ. 535) ποὺ μαρτυροῦν τὴν συμβολὴ τοῦ Ἰωάννη Καππαδόκη στὴν διοικητικὴ μεταρρύθμιση. P. Bonini, Ricerche sulla legislazione 3η ἔκδ. 1989.

4. Ψέγονται οἱ διοικηταὶ τῶν ἐπαρχιῶν ποὺ *οὐδέποτε ὁμονοοῦσι πρὸς ἀλλήλους ἀλλὰ μίαν ἔχουσι διηνεκῆ τε καὶ ἀτελεύτητον πρᾶξιν τὸ φιλονικεῖν πρὸς ἀλλήλους ἀθάνατα.* (Ν. ἀρ. 26· οἱ ἄρχοντες Θράκης).

5. *Οὕτω γὰρ ἔσται σεμνὸς οὕτω φοβερὸς τοῖς ληστεύουσιν, οὕτω τοῖς ἀδικοῦσιν ἀπαραίτητος (ὁ πραίτωρ Πισιδίας) εἰ μετὰ πλείονος ἐξουσίας ἅπαντα πράττει.*

6. Γιὰ τὴν διεξαγωγὴ τῶν δικῶν ἀπὸ τὸν *πραίτορα Πισιδίας* (ν. 24 κεφ. 5) καὶ τὸν *κόμητα Ἰσαυρίας* (ν. 27 κεφ. 2). Ἀκόμη πιὸ ἔντονη ἡ διατύπωση ν. 30 κεφ. 9: *τῶν δικῶν δὲ ἐπιμελήσεται σὺν πάσῃ συντονίᾳ (ὁ ἀνθύπατος Καππαδοκίας) καὶ οὐκ ἐάσει τὸ γεωργικὸν καθάπερ μέχρι νῦν ἀδικεῖσθαι· οὐδὲ ἐνοχλήσουσιν ἡμᾶς ἔτι Καππαδόκαι πολλὰ βοῶντές τε καὶ προσκυνοῦντες καὶ ὀδυρόμενοι, ἀλλ' αὐτὸς αὐτοῖς διαιτήσει.*

7. Ν. 8 πρ. *Ὅσοι τὰς πολιτικὰς ἀρχὰς τῶν ἐπαρχιῶν ἔχουσι, καθαρᾶς παρασκευάσαιμεν χρῆσθαι ταῖς χερσὶ καὶ παντὸς ἀπέχεσθαι λήμματος, μόνοις ἀρκουμένους τοῖς παρὰ τοῦ δημοσίου διδομένοις.*

[illegible]χωρήσεις[8]. Ἐπέβαλε στοὺς ὑπαλλήλους ἐπίσημον ὅρκο[9] κατὰ τὴν ἀνά[illegible] τῆς ὑπηρεσίας των καὶ ὅρισε τὸν κατὰ τόπους ἐπίσκοπο ἐπόπτη καὶ [illegible]κτὴ τῶν ἀρχόντων γιὰ τὴν πιστὴ ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων τους[10].

Ἡ κεντρικὴ διοίκηση

Σὲ αὐστηρὸ συγκεντρωτικὸ σύστημα ὀργανωμένες οἱ βυζαντινὲς κρατικὲς ὑπηρεσίες εἶχαν ἐπὶ κεφαλῆς πρόσωπα τῆς ἀπόλυτης ἐμπιστοσύνης τοῦ αὐτοκράτορος. Ἀντιστοιχοῦσαν μὲ τοὺς σημερινοὺς ὑπουργούς. Νομοθετημένη θέση ἀντίστοιχη μὲ τοῦ σημερινοῦ πρωθυπουργοῦ δὲν ὑπῆρχε. Συνέβαινε ὅμως κατὰ καιροὺς ἕνας ἀνώτατος κρατικὸς λειτουργὸς νὰ συγκεντρώνῃ περισσότερες ἁρμοδιότητες σημαντικές, ποὺ τὸν ἔφερναν στὴν πρώτη γραμμή, καθὼς ἀπὸ τὴν φύση τῶν ἐπὶ μέρους ἁρμοδιοτήτων του βρισκόταν σὲ συχνότερη συνεργασία μὲ τὸν αὐτοκράτορα. Αὐτὸ παρατηρήθηκε τοὺς Δ' καὶ Ε' αἰ. μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ *μαγίστρου τῶν θείων ὀφφικίων*, τὸν Ζ' αἰ. μὲ τοῦ *ἐπάρχου πραιτωρίων τῆς Ἀνατολῆς*, τὴν μέση περίοδο μὲ τὸν *λογοθέτη τοῦ δρόμου* ἢ τὸν *παρακοιμώμενο*. Στὸν δεδομένο χρόνο ὁ φορεὺς τοῦ ἀντιστοίχου ὑψηλοῦ λειτουργήματος ἐκτελοῦσε χρέη πρωθυπουργοῦ. Ἡ συγκέντρωση ὑψηλῶν ἁρμοδιοτήτων καὶ κατὰ συνέπεια πολιτικῆς ἰσχύος, εὔλογο ἦταν νὰ προκαλέσῃ στὸν ἡγεμονεύοντα αὐτοκράτορα φόβους, ἐπαγρύπνηση καὶ ἑπομένως ἀνάγκη ἐξισορροπήσεως τοῦ κινδύνου. Ὡς κατάλληλο ἀντίδοτο θεωρήθηκε ἡ μεταβολὴ στὴν ἰσχύουσα ἑκάστοτε ἱεραρχικὴ τάξη, διότι ἀποτελεῖ ἀπαράβατο κανόνα στὴν λειτουργία τόσο τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ὅσο καὶ τῶν αὐλικῶν ὑπηρεσιῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἡ ἀπαρέγκλιτη τήρηση τῆς ἱεραρχίας. Ἑπομένως ἡ ἀνανέωση τῆς ἱεραρχικῆς τάξεως κατ' ἀραιὰ χρονικὰ διαστήματα καὶ στὸ πλαίσιο γενικοτέρων ἀλλαγῶν μὲ τὴν θέσπιση νέων ἀξιωμάτων, τὴν μετακίνηση πρὸς τὰ ἄνω ἢ πρὸς τὰ κάτω ἐπαρχόντων ἤδη, ἄρα ὑποβιβασμὸ ἢ ἄνοδο μερικῶν ἀπὸ αὐτὰ ἢ τὴν κατάργηση ἄλλων, ἢ μετατροπή των σὲ τίτλους χωρὶς ἀντιστοιχία σὲ λειτούργημα[11], ἦταν ἕνα μέσον νὰ ἐξισορροπηθοῦν οἱ ἐλλοχεύοντες κίνδυνοι ἀπὸ τυχὸν

8. Ἡ ἐτήσια χορηγία πρὸς τὸν ἀνθύπατο Καππαδοκίας ὁρίζεται *ἄχρι χρυσίου λιτρῶν viginti, τῷ δὲ αὐτοῦ παρέδρῳ ἄχρι χρυσίου λιτρῶν δύο...* (ν. 30 κεφ. 6).

9. Ὁ ὅρκος τῶν ὑπαλλήλων περιελήφθη στὸ παράρτημα τῆς ν. 8 (σ. 89-91 στὴν ἔκδοση R. Schoell-G. Kroll).

10. Καὶ τὸ πρὸς *τοῖς ἁπανταχοῦ γῆς θεοφιλεστάτοις ἐπισκόποις καὶ ὁσιωτάτοις πατριάρχαις ἴδικτον* ἔτ. 535 ἐνσωματώθηκε στὴν ν. 8 (ἔτ. 535 ἀνωτ. σ. 78-81), μὲ τὸ ὁποῖο παρέχεται ἐντολὴ *τῆς οὖν σῆς θεοφιλίας καὶ τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων ἔστω ταῦτα παρατηρεῖν, καὶ εἴ τι παραβαίνοιτο παρὰ τῶν ἀρχόντων, εἰς ἡμᾶς μηνύειν, ὅπως ἂν μή τι παροραθείη τῶν ὁσίως τε καὶ δικαίως ὑφ' ἡμῶν νομοθετηθέντων.*

11. Ὑπενθυμίζω τὸ ἀξίωμα τοῦ μαγίστρου τῶν θείων ὀφφικίων, ποὺ κατὰ τοὺς Δ' καὶ Ε' αἰῶνες συγκέντρωνε ἁρμοδιότητες περισσοτέρων σημερινῶν ὑπουργῶν, ἐνῶ ἀργότερα, περὶ τὸν Θ' αἰ., κατέστη ἁπλὸς τίτλος.

ὑπέρμετρη αὔξηση τῆς δυνάμεως κρατικοῦ λειτουργοῦ, ποὺ γιὰ κάποια χρονικὴ περίοδο τὸ λειτούργημά του εἶχε φθάσει βαθμιαῖα νὰ ἐξομοιωθῇ μὲ θέση πρωθυπουργοῦ[12].

Ἡ ἵδρυση νέας πρωτεύουσας στὴν ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου, μὲ διαμονὴ συνάρχοντος ἢ τοῦ μόνου αὐτοκράτορος ἀπαιτοῦσε καὶ ὀργάνωση κεντρικῶν ὑπηρεσιῶν κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε ἡ Κωνσταντινούπολη νὰ ἀπέβαινε διοικητικῶς ἰσότιμη μὲ τὴν παλαιὰ Ρώμη. Τὸ πρῶτο μέτρο ἦταν νὰ ἀποσπασθῇ ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν διοίκηση Θράκης, στὴν ὁποία ὑπαγόταν καὶ μὲ ἀπόφαση τοῦ Κωνσταντίνου νὰ ταχθῇ ὑπὸ ἀνθύπατο. Ἡ ἐξομοίωση τῶν δύο πρωτευουσῶν ἐπισημοποιήθηκε μὲ τὴν θέσπιση τοῦ θεσμοῦ τοῦ *ἐπάρχου τῆς πόλεως* (*praefectus urbi*)[13] καὶ γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ πρῶτον ἔπαρχο τὸν Ὀνωράτο νὰ μνημονεύεται τὸ 359.

Οἱ ἁρμοδιότητες τοῦ νέου ἄρχοντος ἀφοροῦν τὶς ὑπηρεσίες γιὰ τὴν ζωὴ τῆς πόλεως καὶ συμπίπτουν μὲ τὰ καθήκοντα σημερινοῦ δημάρχου, διευθυντοῦ ἀστυνομίας καὶ ἀγορονομίας. Σ' αὐτὰ προσετέθησαν δικαστικὰ καθήκοντα, ἐποπτεία τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου καὶ ἔλεγχος τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων[14].

Καίριας σημασίας γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ἐσωτερικῶν ταραχῶν καὶ τὴν διατροφὴ τῶν κατοίκων σὲ περίπτωση πολιορκίας ἦταν ὁ ὁμαλὸς ἀνεφοδιασμὸς τῆς πρωτεύουσας σὲ τρόφιμα ποὺ τὴν διεκπεραίωσή του παρακολουθοῦσαν οἱ ὑπηρεσίες τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως. Ἡ στάση τῆς πρωτεύουσας χωρὶς ἀμφιβολία ἐβάρυνε στὴν τύχη τοῦ θρόνου καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται, πῶς τὸ λειτούργημα τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως εἶχε περιβληθῇ τόση λαμπρότητα.

Νέος θεσμὸς στὴν κεντρικὴ διοίκηση θεσπίζεται τὸ 320 ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο ὁ τοῦ *magister officiorum* (*μάγιστρος τῶν θείων ὀφφικίων*)[15] μὲ περιορισμένες ἁρμοδιότητες ἀρχικῶς, ποὺ σύντομα ὅμως αὐξήθηκαν εἰς βάρος τῆς ὑπηρεσίας τοῦ praefectus praetorio.

---

12. Βλ. N. Oikonomidès, Les listes de préséance, 1972 ἰδίως σ. 22-27.

13. R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. L'Éparque I, L'Éparque II. Les éparques autres que l'éparque de la ville, Byzantinoslavica 41 (1980) (1981) σ. 17-32, 145-180, 42 (1981) (1982) σ. 186-196, 43 (1982) σ. 30-44 (ἀπὸ ἐπάρχων)· D. Feissel, Le préfet de Constantinople, les poids-étalons et l'estampillage de l'argenterie au VIe et au VIIe siècles, Revue numismatique 28 (1986) σ. 119-142.

Στὴν Ἱστορία μουτ. Α' σ. 350 σημ. 1 ἡ βιβλιογραφία καὶ γιὰ τὸν ἔπαρχο πόλεως Ρώμης.

14. Γιὰ τὴν ἐποπτεία τῶν συντεχνιακῶν ὀργανώσεων ἀπὸ τὸν ἔπαρχο τῆς πόλεως θὰ γίνῃ λόγος στὸ κεφάλαιο, γιὰ τὴν κωδικοποίηση τῆς σχετικῆς νομοθεσίας (Ἐπαρχικὸν βιβλίον ἔτ. 911/912).

15. A. E. R. Boak, The Master of the Offices, New York 1919· R. Guilland, Études... L'ordre... (τάξις) des maîtres (τῶν μαγίστρων), ΕΕΒΣ 39-40 (1972-1973) σ. 14-28· M. Claus, Der Magister officiorum in der Spätantike (4.-6. Jh.). Das Amt und sein Einfluss auf die kaiserliche Politik, München 1981.

Ἄξιζει νὰ προσέξομε ὅτι ἡ ἰσχὺς τοῦ magister officiorum στηρίχθηκε στοὺς *agentes in rebus*[16] ἢ *curiosi*[17] (*μαγιστριανοί, διατρέχοντες* στὶς ἑλληνικὲς πηγές), οἱ ὁποῖοι, ὅπως τὸ λέει καὶ ἡ λέξη, διέτρεχαν τὶς ἐπαρχίες ὡς βασιλικοὶ ταχυδρόμοι καὶ πληροφοριοδότες συγχρόνως. Μὲ τὴν πρώτη ἰδιότητα μετέφεραν τὶς βασιλικὲς ἐντολὲς καὶ ἐπέβλεπαν τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ ταχυδρομείου. Μὲ τὴν δεύτερη ἰδιότητα συγκέντρωναν πληροφορίες γιὰ τὴν δραστηριότητα καὶ τὰ φρονήματα τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε καὶ τὴν διάθεση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἔτσι ὁ magister officiorum εἶχε στὶς διαταγές του τὶς ὑπηρεσίες ἀσφαλείας ἀλλὰ καὶ τὴν εὐθύνη τῆς προσωπικῆς ἀσφαλείας τοῦ αὐτοκράτορος· ἡ δεύτερη αὐτὴ ἰδιότης τὸν ἔφερε ἐπὶ κεφαλῆς τῶν *ταγμάτων* καὶ τῆς *ἀνακτορικῆς φρουρᾶς* (*scholae palatinae*)[18] ποὺ εἶχε ἱδρύσει ὁ Κωνσταντῖνος, ὅταν μετὰ τὴν νίκη του στὴν Μιλβία γέφυρα κατάργησε τὴν πραιτωριανὴ φρουρὰ (312).

Στὰ καθήκοντα τοῦ μαγίστρου τῶν θείων ὀφφικίων περιελήφθη καὶ ἡ ἐποπτεία τῶν αὐλικῶν τελετῶν καὶ ἡ ὑποδοχὴ τῶν ξένων πρεσβευτῶν, διότι καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἀνέκυπταν θέματα ἀσφαλείας, εἴτε γιὰ τὴν ἄνετη καὶ ὁμαλὴ διακίνηση τῶν ξένων πρεσβευτῶν ἀπὸ τὰ μακρυνὰ σύνορα τοῦ κράτους μέχρι τὴν πρωτεύουσα εἴτε γιὰ νὰ ἐλέγχεται κάθε τυχὸν κατασκοπευτικὴ διάθεση ἢ δραστηριότης τῶν ξένων διπλωματικῶν ἀποστολῶν[19]. Ἔτσι ὁ *μάγιστρος* κατέστη μέγας τελετάρχης καὶ προϊστάμενος τῶν διπλωματικῶν ὑπηρεσιῶν. Μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς δραστηριότητες, συνδεόμενες μὲ τὴν διακίνηση προσώπων καὶ τὴν ἐπικοινωνία κέντρου καὶ περιφερειακῶν διοικήσεων ἦταν ἀναγκαία ἡ ἀπρόσκοπη λειτουργία τῶν δημοσίων συγκοινωνιῶν, τοῦ *δημοσίου ταχυδρομείου* (*cursus publicus*)[20], τὸ ὁποῖο λήγοντος

16. Οἱ διατάξεις τοῦ Ἰουστινιανείου Κώδικος XII 10, XII 21 καὶ 22 ἀναφέρονται στὴν ὑπηρεσία τῶν agentes in rebus (= πράκτορες ἀσφαλείας). W. G. Sinnigen, Chiefs of Staff and Chiefs of the Secret Service, BZ 57 (1964) σ. 78-105· W. Blum, Curiosi und Regendarii. Untersuchungen zur geheimen Staatspolizei der Spätantike,, Diss. München 1969.

17. Στὸν P. Vindob. Sijpesteijn 22 (Sammelbuch ἀρ. 7529) μνημονεύεται ἀμοιβὴ πρὸς τοὺς *κουριώσους*, τοὺς ὁποίους ὀρθῶς ἐταύτισε πρὸς τοὺς ὑπηρετοῦντες στὶς κρατικὲς μυστικὲς ὑπηρεσίες ὁ J. Triantaphyllopoulos, Κουρίωσος ἐν Atti dell' XI Congresso Intern. di Papirologia, 1965, Milano 1966, σ. 249-259, ὅπου καὶ ἀναδημοσιεύεται ὁ πάπυρος. P. J. Sijpesteijn, Another Curiosus, Zeitschr. Pap. Ep. 68 (1987) σ. 149-150 (ἀπὸ P. Cairo 10064 ς'/ζ' αἰ.).

18. Ζώσιμος Β' 25: *ἡγεμόνα τῶν ἐν τῇ αὐλῇ τάξεων ὄντα (μάγιστρον τούτων ὀφφικίων καλοῦσι Ρωμαῖοι)* καὶ Γ' 29.

19. Βλ. στὴν Βασίλειο Τάξη τὸ κεφ. Ι 87 (σ. 393-396), 89 (σ. 398-408) *Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν, πρεσβευτοῦ μεγάλου ἐρχομένου Περσῶν.*

20) H. Bender, Römischer Reiseverkehr, Cursus publicus und Privatreisen, Stuttgart 1978 (μὲ χρήση καὶ βυζαντινῶν πηγῶν, ὅπως τοῦ Προκοπίου).

τοῦ Δ' αἰ. πέρασε στὴν δικαιοδοσία τοῦ μαγίστρου τῶν θείων ὀφφικίων ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες τῶν praefecturae praetorio, στὶς ὁποῖες μέχρι τότε ὑπαγόταν. Κρατικὲς ὑπηρεσίες ἀσφαλείας, προσωπικὴ ἀσφάλεια τοῦ αὐτοκράτορος, δημόσιες ὁδικὲς συγκοινωνίες, ἔλεγχος τῶν αὐλικῶν τελετῶν, ἐπικοινωνία μὲ τὶς ξένες διπλωματικὲς ἀποστολὲς συγκεντρώθηκαν στὸ πρόσωπο ἑνὸς φορέως, τοῦ magister officiorum[21], ὁ ὁποῖος χάρις στὰ πολλαπλᾶ καὶ ἰδιατέρως ὑψηλὰ καθήκοντά του βρισκόταν σὲ καθημερινὴ συνεργασία μὲ τὸν αὐτοκράτορα τοὺς αἰῶνες Δ', Ε' μέχρι καὶ τὸν ζ'. Δὲν εἶναι περίεργο ὅτι στὸ διάστημα αὐτὸ ὁ ἑκάστοτε magister officiorum ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπιρροή, ποὺ ἀσφαλῶς γιὰ νὰ ἀνταποκριθῇ ἐπιτυχῶς στὸ ἔργο του θὰ πρέπει νὰ ἦταν καὶ προικισμένη προσωπικότης, ὅπως μαρτυρεῖται γιὰ τὸν μάγιστρο Κέλερ ἐπὶ Ἀναστασίου Α' καὶ τὸν Πέτρο πατρίκιο ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ.

Στὴν κεντρικὴ διοίκηση τάσσεται καὶ ὁ *quaestor sacri palatii*[22], ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ σημερινὸ ὑπουργὸ Δικαιοσύνης. Τὸ ἀργότερο ὁ θεσμὸς ὁρίσθηκε ἐπὶ Κωνσταντίνου. Ἔργο του ἦταν νὰ ἐπικουρήσῃ τὸν αὐτοκράτορα στὴν ἄσκηση τῶν νομοθετικῶν καὶ δικαστικῶν του καθηκόντων καὶ γι' αὐτὸ ἔπρεπε ὁ κοιαίστωρ νὰ εἶναι ἔμπειρος καὶ μὲ καλὴ παιδεία νομικός. Στὸν Τριβωνιανὸ μπορεῖ νὰ ἀναζητηθῇ ἡ σπουδαιότερη μορφὴ κοιαίστωρος γιὰ τὴν συμβολή του στὴν διαμόρφωση τοῦ δικαίου.

Στὸν σημαντικὸ κλάδο τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν ἀσκοῦσε γενικὴ ἐποπτεία ὁ *comes sacrarum largitionum* (= *κόμης τῶν θείων λαργιτιόνων*, ἢ *κόμης τῶν θείων θησαυρῶν*)[23] μὲ ὀνομασία νὰ ὑπενθυμίζῃ ὅτι οἱ χορηγίες πρὸς

---

21. Πρίσκος σ. 149-150 (ἔκδ. Βόννης): *πασῶν γὰρ τῶν βασιλέως βουλῶν ὁ μάγιστρος κοινωνός, οἷα δὴ τῶν τε ἀγγελιαφόρων καὶ ἑρμηνέων καὶ στρατιωτῶν τῶν ἀμφὶ τὴν βασιλείαν φυλακὴν ὑπ' αὐτὸν ταττομένων.*

22. R. Guilland, Études κλπ. Le questeur = ὁ κοιαίστωρ, quaestor, Byzantion 41 (1971) σ. 79-104· Elena E. Lipsic, Recht und Gericht in Byzanz im 4.-8. Jh. (ρωσ.), Leningrad 1976· G. de Bonfils, Il comes et quaestor nell'età della dinastia costantiniana, Napoli 1981· S. Faro, Il questore imperiale: luci et ombre su natura e funzioni, Κοινωνία 8 (1984) σ. 133-159· J. Harries, The Roman Imperial Quaestor from Constantine to Theodosius II, JRSt. 78 (1988) σ. 148-172· Ἀνδρ. Γκουτζιουκώστας, Ὁ θεσμὸς τοῦ κοιαίστωρος τοῦ ἱεροῦ παλατίου. Ἡ γένεση, οἱ ἁρμοδιότητές του καὶ ἡ ἐξέλιξή του, Θεσσαλονίκη 2001· R. Delmaire, Les Institutions du Bas Empire romain de Constantin à Justinien, 1. Les institutions civiles palatines, Paris 1995· B. Palme, Die officia der Statthalter in der Spätantike. Forschungsstand und Perspektiven, Antiquité tardive 7 (1999), [2000] σ. 85-133. Συνοπτικὴ ἔκθεση τῆς ἔρευνας γιὰ ὀργάνωση καὶ προσωπικὸ μεταξὺ 300 καὶ 650. J. Nelis-Clement, Les beneficiarii militaires et administrateurs au service de l'empire (1er s.a.C. - VIe s.a.C.) Bordeaux 2000. Γιὰ τοὺς Δ'-ζ' αἰ. κύρια πηγὴ οἱ πάπυροι.

23. J. P. C. Kent, The Office of the Comes sacrarum largitionum, London 1951· τοῦ ἰδίου, On the Comes sacrarum largitionum ὡς παράρτημα στὸ βιβλίο Erica Cruikhank-Dodd, Byzantine silver stamps, Washington 1961· C.E. King, The sacrae largi-

τοὺς κρατικοὺς λειτουργοὺς καὶ ἡ μισθοδοσία τῶν ὑπαλλήλων ὀφείλονται στὴν αὐτοκρατορικὴ γενναιοδωρία. Ἡ ὑπηρεσία του ἦταν πολύκλαδη, κεντρική καὶ ἐπαρχιακή. Ὁ κόμης τῶν θείων θησαυρῶν διαχειριζόταν τὸν δημόσιο θησαυρό, ἦταν προϊστάμενος τῆς ὑπηρεσίας γιὰ τὴν συλλογὴ τῶν φόρων κατὰ διοικήσεις, ἀσκοῦσε τὴν ἐποπτεία στὶς δημόσιες ἀποθῆκες, στὶς ὁποῖες συγκέντρωναν τὶς φορολογικὲς εἰσφορὲς σὲ εἶδος καὶ τὰ προϊόντα τῶν κρατικῶν ἐργοστασίων (thesauri) καὶ εἶχε τὸν ἔλεγχο νομισματοκοπείων, μεταλλείων καὶ κρατικῶν ἐργαστηρίων. Ἐπίσης στὸν κόμητα τῶν θείων θησαυρῶν ἀνῆκε καὶ ἡ ἀνωτάτη δικαιοδοσία γιὰ τὶς φορολογικὲς ὑποθέσεις.

Σημαντικὴ οἰκονομικὴ ὑπηρεσία μὲ μεγάλη ἐπαρχιακὴ διακλάδωση εἶχε ἐπὶ κεφαλῆς τὸν *comes rerum privatarum*[24] καὶ ἀντικείμενο τὰ κτήματα τοῦ στέμματος. Ὁ *κόμης τῶν θείων πριουάτων*, ὅπως μεταγράφεται στὴν ἑλληνικὴ ὁ τίτλος τοῦ ἀξιώματος, δὲν εἶχε δικαστικὲς ἁρμοδιότητες ἀρχικῶς. Ἀργότερα ὅμως κατέστη ὁ ἁρμόδιος δικαστὴς γιὰ ὑποθέσεις δημοσιονομικοῦ χαρακτῆρος. Στὰ καθήκοντά του ἀνῆκε ἡ ἐνσωμάτωση περιουσιῶν ποὺ δημεύονταν καὶ ἡ παρακολούθηση τῶν ἐγκατεστημένων στὰ βασιλικὰ κτήματα *παροίκων*. Ὁ Ἀναστάσιος Α΄ θεσμοθέτησε νέα ἀρχὴ γιὰ τὰ κτήματα τοῦ στέμματος, τὸν *comes sacri patrimonii*.

Ἀξιωματοῦχος μὲ μεγάλη ἐπιρροὴ προβάλλει ὁ *praepositus sacri cubiculi*[25] (*πραιπόσιτος τοῦ ἱεροῦ κουβυκλ(ε)ίου*), ἄσημος αὐλικὸς προηγουμένως. Μέχρι καὶ τὸν Θεοδόσιο Α΄ ἦταν στὴν ἱεραρχικὴ τάξη κατώτερος τῶν τεσσάρων μεγάλων ἀξιωματούχων, τῶν γνωστῶν *comites consistoriani*, στοὺς ὁποίους ἀνῆκαν ὁ *μάγιστρος τῶν θείων ὀφφικίων*, ὁ *κοιαίστωρ*, ὁ *κόμης τῶν θείων λαργιτιόνων* καὶ ὁ *κόμης τῶν θείων πριβάτων* γιὰ νὰ τοὺς ὑπερβῇ στὶς ἀρχὲς τοῦ Ε΄ αἰ. καὶ ἀπὸ τὸ 412 νὰ ἐξομοιωθῇ ἱεραρχικῶς μὲ τοὺς praefecti praetorio καὶ τοὺς *magistri militum*, τοὺς κρατικοὺς λειτουργοὺς τῆς ἀνωτάτης βαθμίδος.

Ὁ *πραιπόσιτος τοῦ ἱεροῦ κουβουκλείου* ἔπρεπε ἀπαραιτήτως νὰ εἶναι

---

tones Revenues. Expenditure and the Production of Coin. Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the Fourth Century A. D., Oxford 1980, σ. 141-173· R. Delmaire, Les responsables des finances impériales au Bas Empire romain (IV-VI s.), Études prosopographiques, Bruxelles 1989· Τ. Λουγγῆς, Sacrae largitiones καὶ Res privatae στὴν πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Βυζαντινὰ 21 (2000) σ. 215-226.

24. R. Masi, Ricerche sulla «res privata» del «Princeps», Milano 1972.

25. Γιὰ τὸν *πραιπόσιτο* J. E. Dunlop, The Office of the Great Chamberlain in the Later Roman and Byzantine Empire ἐν A. Boak - J. E. Dunlop, Two Studies in Later Roman and byzantine Administration, New York 1924· R. Guilland, Recherches sur les institutions I σ. 333-380· E. A. Costa, The Office of the «castrensis sacri palatii» in the fourth century, Byzantion 42 (1972) σ. 358-387· H. Scholten, Der Eunuch in Kaisernähe. Zur politischen und sozialen Bedeutung des praepositus sacri cubiculi im 4. und 5. Jahrhundert n. Chr., Frankfurt/M. 1995.

εὐνοῦχος. Ἄμεσος ὑφιστάμενός του στὶς αὐλικὲς ὑπηρεσίες ἦταν ὁ *primicerius* (*πριμικήριος*) *sacri cubiculi*[26], ποὺ εἶχε στὶς διαταγές του πολυάριθμους *cubicularii* (*κουβικουλαρίους*) *αὐλικοὺς* ἀξιωματούχους[27]. Ὁ δυναμικὸς *πραιπόσιτος* τοῦ αὐτοκράτορος Ἀρκαδίου ἐπέτυχε νὰ ἐνταχθῆ στὴν ὑπηρεσία του ἡ διοίκηση σημαντικοῦ μέρους τῶν αὐτοκρατορικῶν γαιῶν. Στὴν ὑπηρεσία τοῦ πραιποσίτου ἀνῆκαν 30 *σιλεντιάριοι*[28], αὐλικοὶ ὑπάλληλοι γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξεως στὰ ἀνάκτορα.

Σημαντικὴ ὑπηρεσία ἡ *αὐτοκρατορικὴ γραμματεία* εἶχε ἐπὶ κεφαλῆς τὸν *primicerius notariorum* (ἀρχιγραμματέα), μὲ βοηθοὺς ὑπαλλήλους τοὺς *tribuni et notarii* (= *τριβούνους* καὶ *νοταρίους*).

Ἡ *ὑπατεία*[29], ἄλλοτε ὑψηλὴ αἱρετὴ ἀρχὴ μὲ πολιτικὴ σημασία, εἶχε μεταβληθῆ σὲ ἐτήσια τιμητικὴ διάκριση. Οἱ δύο ὕπατοι διορίζονταν κάθε χρόνο ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ποὺ συχνὰ δεχόταν ὁ ἴδιος τὴν διάκριση. Εἶχε ἐπικρατήσει γιὰ καιρὸ ὁ ἕνας ὕπατος νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ κράτους, μέχρις ὅτου ἐτιμᾶτο ἕνας ἀπὸ τὸ ἀνατολικό. Τελευταῖος ὕπατος εἶχε ἀναδειχθῆ ὁ Βασίλειος, ὅταν τὸ 541 ὁ Ἰουστινιανὸς κατάργησε ὁριστικῶς τὸν θεσμό.

Ἡ σύνθεση καὶ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ[30]

Ἡ τεράστια ἔκταση τῶν συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ ἀπουσία ἐφεδρικῶν δυνάμεων στὰ σύνορα δυσχέραιναν τὴν ἔγκαιρη ἀπόκρουση τῶν

---

26. Γιὰ τὸν *πριμικήριο* γενικῶς καὶ ὡς προϊστάμενο ἄλλων ὑπηρεσιῶν (νοταρίων, κουβουκλείου, κανδιδάτων, σχολῶν, νουμέρων κλπ.) R. Guilland, Recherches I σ. 300-332.

27. Γιὰ τοὺς *κουβικουλαρίους* R. Guilland, Recherches I σ. 269-282.

28. Γιὰ τοὺς *σιλεντιαρίους* R. Guilland, Études κλπ. Le silentiaire ὁ σιλεντιάριος Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον. τ. Δ΄, Ἀθῆναι 1967-1968 σ. 33-46. Mary Whitby, On the Omission of a Ceremony in Mid-Sixth Century Constantinople: Candidati, Curopalatus, Silentiarii, Excubitores and others, Historiae 36 (1987) σ. 462-488.

29. Γιὰ τὸν ὕπατο R. Guilland, Études κλπ. Le consul, ὁ ὕπατος, Byzantion 24 (1954) σ. 545-578, 25/27 (1955-1957) σ. 697-711· A. Chastagnol, Observations sur le consulat suffect et la préture du Bas-Empire, Revue historique 219 (1958) σ. 221-253· M. T. W. Arnheim, The suffect consulship in the Later Roman Empire, Byz. studies-Études byz. 9 (1974) 147-168. Consuls of the Later Roman Empire by R. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta 1987.

30. Στὴν παλαιότερη βιβλιογραφία (Ἱστορία τ. Α΄ σ. 354 καὶ 433) J. L. Teall, The Barbarians in Justinian's Armies, Speculum 40 (1965) σ. 294-322· Armies and frontiers in Roman and Byzantine Anatolia, St. Mitchel (ἐκδ.) Πρακτικὰ συνεδρίου, London 1983· G. Alföldi, Römische Heeresgeschichte, Beiträge 1962-1985, Amsterdam 1987· B. Isaac, The Meaning of the termes limes et limitanei, Journ. Rom. St. 78 (1988) σ. 125-147. G. Ravegnani, Soldati di Bizanzio in età giustinianea, Roma 1988.

ἐπιδρομέων. Στὸν τομέα αὐτὸ ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Διοκλητιανοῦ ὑπῆρξε καίριας σημασίας γιὰ τὴν ἄμυνα. Δημιουργήθηκε τὸ σύστημα τῶν *limitanei* καὶ τοῦ *exercitus comitatensis*. Οἱ *limitanei* (οἱ συνοριακοὶ φρουροὶ) καὶ ὅταν τὸ σύνορο προσδιόριζε ποτάμι, λίμνη ἢ γενικῶς ὑδάτινο στοιχεῖο ἔπαιρναν τὴν ὀνομασία *riparenses* ἢ *ripenses* (*παρόχθιοι*) ἦταν ἐγκατεστημένοι κοντὰ στὰ σύνορα σὲ κτήματα ποὺ εἶχαν λάβει ἀπὸ τὸ κράτος νὰ τὰ καλλιεργοῦν καὶ ἀποζοῦν μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ὑποχρέωση νὰ προσφέρουν τὶς στρατιωτικές τους ὑπηρεσίες γιὰ τὴν ἄμυνα τῶν συνόρων (limes)[31] τοῦ τόπου ἐγκαταστάσεώς τους. Σὲ ὅλη τὴν πρώιμο περίοδο διατηρήθηκε ὁ θεσμὸς τῶν *limitanei* ἀλλὰ ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Ε΄ αἰ. ἡ σημασία τους ἐλαττώνεται.

Τὴν ἄμυνα διευκόλυναν φρούρια (*castella*) καὶ παραμεθόριες πόλεις ὀχυρωμένες. Στὴν ἐνδοχώρα σὲ καίρια σημεῖα εἶχαν ἐγκατασταθῆ στρατιωτικὰ τμήματα (*exercitus comitatensis*), ποὺ προωθοῦντο στὶς περιοχὲς ποὺ κάθε φορὰ κινδύνευαν ἀπὸ ἐχθρικὴ ἐπιδρομή. Ἔτσι ἡ ἄμυνα εἶχε γίνει εὐέλικτη καὶ ἰσχυρή. Στὴν στρατιωτικὴ ἡγεσία ἔγιναν μεταβολὲς πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἀποφευχθῆ ἡ συγκέντρωση μεγάλων δυνάμεων σὲ ἕνα πρόσωπο. Ἀρχηγοὶ ὁρίσθηκαν *magistri peditum*[31] καὶ *magistri equitum* ἀλλὰ σὲ κυμαινόμενον ἀριθμό. Δύο παρέμεναν συνήθως στὴν αὐλὴ καὶ γι' αὐτὸ ἔφεραν τὴν ὀνομασία *praesentales*. Ὅπως σημείωσα προηγουμένως, ὁ Κωνσταντῖνος διέλυσε τὸ 312 τὴν πραιτωριανὴ φρουρά, ποὺ εἶχε ἐκτραπῆ ἀπὸ τὸν προορισμό της καὶ ἀναμιγνυόταν στὴν πολιτική, πρωτοστατοῦσα στὴν ἀνατροπὴ ἡγεμόνων, καὶ ἵδρυσε νέα τμήματα αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς, τὶς *scholae palatinae*[32] ποὺ τάχθηκαν στὴν ἁρμοδιότητα τοῦ magister officiorum.

Στὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ ὅλες οἱ περιοχὲς τῆς Ἀσίας ποὺ ἀνῆκαν στὸν αὐτοκράτορα καὶ ἡ Αἴγυπτος εἶχαν ταχθῆ ὑπὸ ἕνα διοικητή, τὸν *magister militum per Orientem*. Ἀλλὰ τὴν δικαιοδοσία του περιόρισε ὁ Ἰουστινιανός, ὅταν τοποθέτησε νέους magistri militum στὴν Ἀρμενία, Ὀσροηνὴ καὶ Μεσοποταμία, στοὺς δὲ magistri militum Ἰλλυρικοῦ καὶ Θράκης πρόσθεσε ἕναν τρίτο, τῆς Μοισίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ περιορίσθηκε ὡς ἕνα σημεῖο ἡ δύναμη τῶν παλαιοτέρων καὶ διευκολύνθηκε ἡ ἐκτέλεση τῆς ὑπηρεσίας των. Καθένας τῶν πέντε ἀνωτάτων περιφερειακῶν στρατιωτικῶν διοικητῶν εἶχε στὶς διαταγές του τὸν τακτικὸ στρατὸ τῆς περιοχῆς του (τοὺς comitatenses) καὶ τοὺς δοῦκες, οἱ ὁποῖοι διοικοῦσαν τοὺς limitanei πάλι τῆς περιοχῆς του. Καὶ οἱ ἀνωτέρω πέντε ἀνώτατοι διοικηταὶ ἐξαρτῶνταν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, στὸ μόνο πρόσωπο ποὺ συνέ-

31. Γιὰ τὸν magister militum χρήσιμο τὸ ἄρθρο τοῦ A. Demandt, Real-Encyclopädie Supplementband 12 (1970) στ. 553-790.

32. R. I. Frank, Scholae Palatinae. The Palace Guards of the Roman Empire, Rome 1969.

πιπτε ἡ ἑνότης τῆς ἀνωτάτης στρατιωτικῆς ἡγεσίας. Εἶναι προφανὲς ὅτι σκοπὸς ἦταν νὰ ἐμποδίζεται ἡ συγκέντρωση τοῦ στρατιωτικοῦ δυναμικοῦ σὲ ἕνα μόνον φορέα μὲ τοὺς κινδύνους ποὺ τὸ σχῆμα αὐτὸ μποροῦσε νὰ προκαλέση καὶ συγχρόνως νὰ διατηρηθῆ ἡ εὐελιξία τῶν μεγάλων στρατιωτικῶν μονάδων.

Τὸν βυζαντινὸ στρατὸ τῆς πρωίμου περιόδου συγκροτοῦσε κατὰ ἕνα μέρος ὁ ἐγχώριος πληθυσμὸς ὁρισμένων περιοχῶν, γνωστῶν γιὰ τὸ ἀξιόμαχο τῶν πολεμιστῶν του καὶ κατὰ τὸ ἄλλο μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ ξένους μισθοφόρους, ὑπὸ τὶς διαταγὲς Ρωμαίων, Βυζαντινῶν ἢ ἀλλοεθνῶν ἀξιωματικῶν. Οἱ κάθε φυλῆς καὶ ἐθνότητος ξένοι μισθοφόροι ὑπὸ τὶς διαταγὲς καλῶν ἀξιωματικῶν ἀποτελοῦσαν ἀξιόμαχη δύναμη. Ἀλλὰ ἡ παραμικρὴ χαλάρωση τῆς πειθαρχίας μποροῦσε νὰ δημιουργήση δυσάρεστες καταστάσεις, ἀκόμη καὶ νὰ μεταβληθοῦν σὲ ἐπικίνδυνες.

Ἡ ἀνὰ πενταετία χορήγηση τῶν donativa στοὺς στρατιῶτες ἐξέλιπε μετὰ τὸν ζ' αἰ.[33].

Μία παραλλαγὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν limitanei μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἡ ρύθμιση, ποὺ συμφωνήθηκε μὲ τοὺς Γότθους, νὰ ἐγκατασταθοῦν ὡς αὐτοδιοικούμενοι σύμμαχοι (foederati) στὴν μεταξὺ Δουνάβεως καὶ Αἵμου περιοχή, ἀποψιλωμένη ἀπὸ τὶς βαρβαρικὲς ἐπιδρομές. Στοὺς Γότθους δόθηκε γιὰ καλλιέργεια γῆ μὲ ἀντάλλαγμα νὰ ἀναλάβουν τὴν στρατιωτικὴ ὑπεράσπιση τοῦ συνόρου τοῦ δικοῦ τους χώρου. Μὲ τὴν ἰδιότητα τῶν *φοιδεράτοι* εἶχαν δικαίωμα σὲ ἐτήσια οἰκονομικὴ ἐνίσχυση (*ἐτήσιαι συντάξεις*)[34] ἀλλὰ δὲν ἐντάχθηκαν στὰ ὀργανωμένα τμήματα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ. Σχημάτισαν ἰδιαίτερες μονάδες μὲ δικούς τους ἀρχηγοὺς ποὺ τάχθηκαν ὅλες ὑπὸ ἑνιαία διοίκηση Γότθου στρατηγοῦ (συνθήκη 3 Ὀκτωβρίου 382 μὲ τὸν Γότθο ἀρχηγὸ Φρισιγέρνη)[35].

Γενικῶς ἡ παρόχθιος συνοριακὴ γραμμὴ τοῦ Δουνάβεως καὶ ἰδίως τὸ Δέλτα τοῦ ποταμοῦ ὑπῆρξε διαρκὲς μέλημα τῆς διοικήσεως νὰ εἶναι καλὰ ὀχυρωμένη, ὅπως καὶ σημερινὲς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς ἐπιβεβαιώνουν. Τὸν ἴδιο σκοπὸ ὑπηρετοῦσε καὶ ἡ ἐνίσχυση τῆς ὀχυρώσεως τῆς αὐτοκρατορικῆς πρωτεύουσας.

---

33. Πολύμνια Κατσώνη, Ἡ ἐπιβίωση τῶν donativa μετὰ τὸν ζ' αἰ., Βυζαντινὰ 20 (1999) σ. 137-154.

34. Γιὰ τὸ τακτικὸ αὐτὸ ἐπίδομα *annonae foederaticae σιτήσεως δημοσίας τῶν καλουμένων φοιδερατικῶν ἀννώνων* Εὐ. Χρυσός, Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1972 σ. 61-64, 156-157, ὅπως καὶ ἐν γένει γιὰ τὰ συνυφασμένα μὲ τὴν ἔννοια τοῦ foedus λεπτὰ νομικὰ προβλήματα.

35. M. Pavan, La politica gotica di Teodosio nella pubblicistica del suo tempo, Roma 1964, Βυζ. Ἱστορία Α' σ. 171-173.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Χρηματική κατά μεγάλο μέρος ἡ οἰκονομία στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας, ἱκανοποιητικὰ ἀναπτυγμένη[1], διακρινόταν ἀπὸ ἐκείνη τοῦ δυτικοῦ τμήματος ποὺ προχωροῦσε πρὸς τὴν κλειστή, φυσικὴ οἰκονομία. Οἱ παράλιες πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου εἴτε χάρις σὲ θαλάσσια ἐπικοινωνία εἴτε μέσω χερσαίων ὁδῶν διακινοῦν πρὸς τὶς ξένες μεγάλες ἀγορὲς ἀγροτικὰ προϊόντα καὶ εἰσάγουν ἀπὸ ἐκεῖ (Ἰνδία, Κίνα, Κεϋλάνη) δικά τους, μεταξύ, ἐλεφαντοστοῦν, μαργαριτάρια, πολύτιμους λίθους, βότανα ἰαματικὰ καὶ φαρμακευτικὰ (κινάμωμο, μόσχο, γαρύφαλλα, πέπερ, ζιγγίβερ, ἁλόη), ἀπὸ τὶς νότιες περιοχὲς Σκυθίας-Ρωσίας δέρματα καὶ γουναρικά. Ναυτιλιακὸ κέντρο στὴν Μεσόγειο ἡ Ἀλεξάνδρεια συντόνιζε τὰ πλοῖα πρὸς τὰ λιμάνια Φοινίκης, Συρίας, Αἰγύπτου, μικρασιατικῶν παραλίων. Ἀλλὰ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀνατολὴ κινδύνευε νὰ ἐπηρεασθῆ δυσμενῶς ἀπὸ τὴν διατάραξη τῶν βυζαντινο-περσικῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν σχέσεων, δεδομένου ὅτι ἡ Περσία εἶχε τὸν ἔλεγχο Ἐρυθρᾶς θαλάσσης καὶ Περσικοῦ κόλπου, ὅπως συνέβη μὲ τὴν περσικὴ ἐπίθεση τὸ 540[2]. Τότε ἡ ἀγορὰ μεταξιοῦ διαταράχθη, ἀνυψώθηκε ἡ τιμὴ τῆς πρώτης ὕλης, ὁ αὐτοκράτωρ ἐπενέβη μὲ ἐγχρονομικὴ διάταξη καὶ ἐν συνεχείᾳ μὲ πολιτικότερη ρύθμιση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν χρησιμοποίηση ὡς ὁδοῦ προσπελάσεως πρὸς τὴν Σογδιανὴ τὴν ὁδὸ ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν Ἀζοφικὴ ἢ τὴν Κολχίδα παρακάμπτοντας ἀπὸ Βορρᾶ τὴν Κασπία[3], ὀργάνωσε τὴν ἀνάπτυξη σηροτροφίας στὴν ἐπικράτειά του μὲ τὴν θρυλικὴ μεταφορὰ ὠῶν μεταξοσκώληκος ἀπὸ δύο Βυζαντινοὺς μοναχοὺς ποὺ τὰ ἔκρυψαν στὴν κοιλότητα τῶν ραβδιῶν τους (μεταξὺ 542 καὶ 545).

Ἡ σηροτροφία διαδόθηκε στὴν Συρία —ὅπου ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ἀκατέργαστου μεταξιοῦ ἦταν ἤδη γνωστὴ— καὶ στὶς νοτιοελλαδικὲς περιοχές, ὅπου διατηρήθηκε ὡς τὰ μέσα τοῦ Κ΄ αἰῶνος)· αὐξήθηκε ἡ παραγωγὴ ἀκατέργαστου μεταξιοῦ, ἀποκαταστάθηκαν οἱ ζημιὲς ποὺ εἶχε προκαλέσει ἡ ἐπιβληθεῖσα ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ προσωρινὴ διατίμηση καὶ ἐπανῆλθε ἡ ὁμαλότης στὴν ἐπεξεργασία καὶ διακίνηση τοῦ μεταξιοῦ μὲ ἐπακόλουθο τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κλάδου τῶν εἰδῶν πολυτελείας.

Ὁ ὄχι χωρὶς ἐμπάθεια ψόγος τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Προ-

---

1. M. McCormick, Origins in the European Economy. Communications and Commerce A.D. 300-900, Cambridge 2001.

2. W. Brandes, Finanzverwaltung in Krisenzeiten, Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6. - 9. Jahrhundert, Frankfurt a.M. 2002.

3. Chen Zhi Kiang, Οἱ χερσαῖοι δρόμοι ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῆς Κίνας καὶ τοῦ Βυζαντίου. Ἐμπορικοὶ δρόμοι ἀπὸ ξηρὰ καὶ θάλασσα, Βυζαντιακὰ 15 (1995) σ. 263-291· Μιχ. Κορδώση, Τὸ Βυζάντιο καὶ ὁ δρόμος πρὸς τὴν Ἀνατολή. Πρωτοβυζαντινὴ περίοδος (324-610), Ἀθήνα 2002 μὲ χρήση καὶ πληροφοριῶν ἀνατολικῶν πηγῶν.

κόπιο γιά τούς ἀγορανομικούς περιορισμούς στό ἐμπόριο τῆς μετάξης, μπορεῖ νά ἀποδοθῆ, νομίζω, περισσότερο σέ ἄγνοια τῶν οἰκονομικῶν νόμων καί τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀγορᾶς ἀπό τόν αὐτοκράτορα, παρά σέ κερδοσκοπικούς λόγους, ὅπως ὑπαινίσσεται ὁ σύγχρονος ἱστορικός Προκόπιος (Ἀνέκδοτα, κεφ. 23-25).

Τήν ἄνθηση τῆς οἰκονομίας τῶν μέσων τοῦ ζ' αἰ.[4], ἐνισχύουν καί οἱ πληροφορίες τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἐμπόρου Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστου στό ἔργο του *Χριστιανική Τοπογραφία*, ὅπως καί ἡ κυκλοφορία βυζαντινῶν νομισμάτων σέ ὅλες τίς μεγάλες ἐμπορικές ἀγορές τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου[5].

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Κύρια πλουτοπαραγωγός πηγή γιά τόν πορισμό τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν ἀπό τόν πληθυσμό καί τῶν φορολογικῶν ἐσόδων γιά τό κράτος ἦταν ἡ ἀγροτική οἰκονομία. Βασικές καλλιέργειες παρέμεναν τά δημητριακά, ἡ ἐλιά, τά ἀμπέλια, καλλιεργούμενα στά τεράστια κρατικά ἀγροκτήματα, στίς μεγάλες ἰδιωτικές γαιοκτησίες, στά πολλά ἐκκλησιαστικά καί μοναστηριακά κτήματα. Μεγάλος ἦταν καί ὁ ἀριθμός τῶν μικρῶν γεωργικῶν κλήρων ἐλευθέρων χωρικῶν.

Σαφή σχετικῶς εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τῶν φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας γιά τήν πρώιμο περίοδο παρέχει τό διασωθέν πλούσιο παπυρολογικό ὑλικό, ποῦ πληροφορεῖ ὅμως μόνον γιά τήν Αἴγυπτο. Γιά τίς ἄλλες περιοχές τό ὑλικό ποῦ ἔχομε στήν διάθεσή μας εἶναι ἡ αὐτοκρατορική νομοθεσία, ὅση ἔχει διασωθῆ καί οἱ εἰδήσεις στά φιλολογικά, ρητορικά κυρίως (Λιβάνιος, Θεμίστιος) κείμενα[6] καί σέ ὅσα ἁγιολογικά δέν ὑπέστησαν τήν ἐπεξεργασία Συμεών τοῦ μεταφράστου.

---

4. Σαφή εἰκόνα ἐμπορίας τῆς μετάξης, τῶν ἐνδυμάτων καί τῆς εἰδικῆς βαφῆς (*ὀλόβηρον*) παρέχει ὁ Προκόπιος Ἀνέκδοτα κεφ. 25_{13-26}. Κατάλογο φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων ποῦ ἐπέβαλε ὁ Ἰουστινιανός ἀναγράφει καί ὁ Ἰω. Λυδός, Περί ἀρχῶν Γ' 70 χωρίς ὅμως νά προσδιορίζη τό εἶδος τοῦ φόρου. Βλ. R. S. Lopez, Silk Industry in the Byzantine Empire, Speculum 20 (1945) σ. 1-42. Γιά τήν παραγωγή καί διάθεση τοῦ μεταξιοῦ A. Muthasius, Byzantine Silk Weaving 400 A.D.-1200, Wien 1997.

5. W. Brandes, Finanzverwaltung σ. 272 ἑπ., 394· A. Bogaert, Trapezitica Aegyptiaca. Recueil de recherches sur la banque en Egypte gréco-romaine, Firenze 1994.

6. Στήν βιβλιογραφικῶς ἐνήμερη μονογραφία τοῦ Ἰ. Καραγιαννοπούλου, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates, München 1958 ἐρευνᾶται ἡ ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας τοῦ Βυζαντίου κατά τήν θεμελίωσή του. Κατατοπιστικές οἱ σελίδες τοῦ Fr. de Martino, Storia della costituzione romana τ. V, Napoli 1971 σ. 342-387 γιά τήν διοκλητιάνειο μεταρρύθμιση στόν δημοσιονομικό τομέα. Ἰ. Καραγιαννοπούλου, Ἡ θεωρία τοῦ A. Piganiol γιά τήν jugatio-capitatio καί οἱ νεότερες ἀντιλήψεις γιά τήν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν καί οἰκονομικῶν θεσμῶν στό Βυζάντιο, Ἐπιστημ. Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 8 (1960-1963) σ. 19-46 καί γερμανι-

Οἱ ἐργαζόμενοι στὰ μεγάλα ἰδιωτικὰ ἀγροκτήματα ὡς μισθωταὶ τῆς γῆς μποροῦσε νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη μετὰ τὴν λήξη τῆς μισθώσεως ἀλλὰ αὐτὸ σπανίως τὸ ἐπιχειροῦσαν, διότι μὲ τὴν ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἦταν εὔκολο νὰ βρεθοῦν ἐργατικὰ χέρια. Ἐξ ἄλλου οἱ μικροϊδιοκτῆτες γῆς συχνὰ βρίσκονταν σὲ δυσχερῆ θέση εἴτε ἐπειδὴ μεγάλωναν τὰ δημοσιονομικὰ βάρη, εἴτε ἐπειδὴ θεομηνίες καὶ βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς ἐπιδροῦσαν καταστροφικὰ στὶς σοδειές, ὁπότε ἀναγκάζονταν νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ μικρά τους κτήματα καὶ ἄλλοι νὰ ζητήσουν καταφύγιο καὶ ἐργασία στὶς πόλεις. Ἄλλοι πάλιν, οἱ περισσότεροι, παραχωροῦσαν τὴν ἰδιόκτητη γῆ τους στὸν μεγάλο καὶ ἰσχυρὸ γαιοκτήμονα μὲ ἀντάλλαγμα τὴν προστασία του καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῆς καθημερινῆς των διαβιώσεως.

Ἀναγκαία ἡ συνέχιση τῶν ἀγροτικῶν καλλιεργειῶν γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῆ ἡ διαβίωση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ὁ πορισμὸς τῶν φορολογικῶν ἐσόδων ἀντιμετωπίσθηκε μὲ τὴν θέσπιση τῆς *ἐπιβολῆς* ἀφ' ἑνός, καὶ τὴν δέσμευση τῶν καλλιεργητῶν στὴν γῆ, ποὺ μέχρι τότε εἶχαν μισθώσει γιὰ νὰ καλλιεργοῦν. Ἡ *ἐπιβολὴ* συνίστατο στὸν ἐκ μέρους τοῦ κράτους ἐξαναγκασμὸ τῶν γαιοκτημόνων, ὅπως παράλληλα μὲ τὶς ἰδιόκτητες γαῖες καλλιεργοῦν καὶ ἐκεῖνες ποὺ εἶχαν ἐγκαταλειφθῆ ἀκαλλιέργητες καὶ νὰ καταβάλλουν συνάμα καὶ τὸν φόρο, ποὺ ἀναλογοῦσε σ' αὐτὲς τὶς τελευταῖες (*agri deserti*, ἔρημοι ἀγροί). Βέβαια ἡ *ἐπιβολὴ* θεωρήθηκε ἰδιαιτέρως ἐπαχθὲς μέτρο.

Οἱ μισθωταὶ τῆς γῆς (*coloni*) δὲν εἶχαν πλέον τὸ δικαίωμα οὔτε αὐτοὶ οὔτε οἱ ἀπόγονοί των νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν γῆ, ποὺ καλλιεργοῦσαν, ὅπως μαρτυρεῖ διάταξη τοῦ Θεοδοσίου Α' (Cod. Theod. XI.51.1). Ἡ δέσμευση ἐπεξετάθη καὶ στοὺς καλλιεργητὲς τῶν κρατικῶν κτημάτων, τῶν μεγάλων ἰδιωτικῶν γαιοκτησιῶν, καὶ ἐκείνων τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς ἀντιστάθμισμα θεσπίσθηκε διάταξη ποὺ ἀπαγόρευε στὸν ἰδιοκτήτη γῆς τὸ δικαίωμα νὰ ἀπομακρύνη ἀπὸ τὴν γῆ του τὸν προσκολλημένο σ' αὐτὴν *πάροικο*, ὅπως ὀνομάσθηκαν οἱ διατελοῦντες σ' αὐτὴν τὴν σχέση χωρικοί. Ἔτσι γεννήθηκε ὁ θεσμὸς τῆς *δουλοπαροικίας* καὶ ὁ δηλῶν προηγουμένως τὸν μισθωτὴ τῆς γῆς ὅρος *colonus* σήμαινε τώρα τὸν δουλοπάροικο. Οἱ *πάροικοι* ἦταν ἄτομα ἐλεύθερα, εἶχαν δικαίωμα νὰ συνάψουν γάμο εἴτε μεταξύ τους εἴτε πρὸς τρίτους, νὰ ἀποκτήσουν δική τους περιουσία, τὴν ὁποία ἐδικαιοῦντο νὰ διαθέσουν ἐλευθέρως. Τὰ παιδιὰ ὅμως αὐτῶν τῶν ὁποίων ὁ ἕνας γονεὺς ἦταν *πάροικος*, ἀδιάφορο ἂν ἦταν ὁ πατέρας ἢ ἡ μητέρα, καταλέγονται στοὺς *παροίκους*. Κατὰ τὴν διανομὴ ἐγγείου ἰδιοκτησίας ἔπρεπε νὰ λαμβάνουν πρόνοια οἱ συγκληρονόμοι, νὰ μὴ χωρίζεται ἡ οἰκογένεια (σύζυγος, παιδιά) τοῦ *παροίκου*. Ση-

---

κὰ Byz. Neugr. Jahrbücher 19 (1966) 324-349. D. Erbach, Untersuchungen zum spätantiken Kolonat in der Kaiserl. Gesetzgebung unter besonderer Berücksichtigung der Terminologie, Bonn 1977. Περισσότερο ἀναλυτικὴ ἀνάπτυξη γιὰ τὴν περίοδο 610-867.

μαντικὸ ποσοστὸ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ συνιστοῦν οἱ *πάροικοι*, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ δύναμή των μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐνισχύεται καὶ στὴν ὑστέρα βυζαντινὴ περίοδο ἡ οἰκονομική τους παρουσία καὶ σημασία εἶναι ἐμφανεῖς.

Οἱ νέες οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες εἶχαν ὡς συνέπεια τὴν μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δούλων καὶ μάλιστα τῶν ἀπασχολουμένων στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία. Τὴν ἐποχὴ τῆς κυριαρχίας τῶν ἀπόψεων τοῦ ἀνατολικοῦ πολιτικοῦ συνασπισμοῦ στὴν ἑρμηνεία τῆς Ἱστορίας μεγάλη ἀπήχηση εἶχε ἡ θεωρία περὶ ἐκφεουδαρχισμοῦ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἕνα χαρακτηριστικὸ τῆς περιόδου ἀπὸ τὸν Δ΄ στὸν Ζ΄ αἰ. ἐθεωρεῖτο ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ καθεστὼς τῆς δουλείας στὴν φεουδαρχία. Κατ' ἄλλην ὅμως γνώμη ἡ δέσμευση τῶν *coloni* στὴν γῆ δὲν ἦταν παραχώρηση τοῦ κράτους στὴν μεγάλη ἰδιοκτησία ἀλλὰ ἀπέβλεπε στὴν πλήρωση δημοσιονομικῶν ἀναγκῶν.

Στὴν διάρκεια τῶν ἐτῶν ἀπὸ τὸν Δ΄ μέχρι καὶ τὸν Ζ΄ μ.Χ. αἰ. συνέβησαν ὁρισμένες μεταβολὲς στὴν φορολογία. Λήγοντος τοῦ Γ΄ μ.Χ. αἰ., ἡ πτώση τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος, εἶχε ἐκμηδενίσει τὸν καταβαλλόμενο φόρο[7], τοῦ ὁποίου τὸ μὲν χρηματικὸ ποσὸ ὀνομαστικῶς παρέμενε τὸ ἴδιο ἀλλὰ στὴν πράξη ἦταν πλέον μηδαμινό, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάνη τὸ κράτος τὰ φορολογικὰ ἔσοδα καὶ νὰ κερδίζη ὁ φορολογούμενος ἰδιοκτήτης γῆς, ἀφοῦ θὰ πωλοῦσε τὰ προϊόντα του σύμφωνα μὲ τὴν τρέχουσα τιμὴ τῆς ἀγορᾶς, ἐνῶ ἡ φορολογική του ὑποχρέωση ἦταν πλέον μηδαμινῆς χρηματικῆς ἀξίας. Ἔτσι ὁ Διοκλητιανὸς ἀποφάσισε νὰ ἀντικαταστήση τὴν χρηματικὴ καταβολὴ τοῦ φόρου μὲ εἰσφορὰ σὲ εἶδος ποὺ ἔλαβε τὴν ὀνομασία *annona* καὶ ἀποτέλεσε τὴν κυριότερη εἰσοδηματικὴ πηγὴ τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ. Ἡ *annona* ἐβάρυνε τοὺς πληθυσμοὺς ποὺ ζοῦσαν ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς καὶ εἶχε δύο σκέλη, τὴν *capitatio* καὶ τὴν *jugatio*. Τὴν σημασία τῶν δύο αὐτῶν ὅρων, ὅπως καὶ ἐκείνων ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονται *caput*, *jugerum* καὶ *jugum*—μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοσή τους *κεφαλή* ὁ πρῶτος καὶ οἱ ἄλλοι *ζυγόν*, *ζυγοκέφαλον*, *κεφαλόζυγον*— δὲν γνωρίζομε ἐπακριβῶς. Ἀπὸ ἀναφορὲς σὲ κτηματολόγια, ἐπιγραφὲς καὶ τὸ νομικὸ κείμενο Συροῤῥωμαϊκὴ Νομόβιβλος διαπιστώνεται ὅτι ὁ ὅρος *jugum* δὲν δηλώνει μονάδα μετρήσεως ἐπιφανείας ἀλλὰ ἐνιαία φορολογικὴ μονάδα, ποὺ ἔχει τὴν ἴδια ἀξία πάντοτε καὶ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐδαφικὴ ἔκταση προσδιοριζόμενη ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ

7. Γιὰ τὸν πληθωρισμὸ τὸν Δ΄ αἰ. L'Inflazione nel quarto secolo D.C. Atti dell' incontro di studio, Roma 1988 (Istituto Italiano di Numismatica, Roma 1993)· μελέτες τῶν: C. E. King, The Fourth Century Coinage σ. 1-87· J. M. Carrié, Observations sur la fiscalité du IVe siècle pour servir à l'histoire monétaire σ. 115-154· E. Cascio, Prezzo dell'ore e prezzi delle merci σ. 155-188.

εἴδους καὶ τὸ εἶδος τῆς καλλιέργειας. Ἔτσι σὲ ἕνα *jugum* ἀντιστοιχοῦν:
5 jugera (10 πλέθρα) ἀμπελώνων
ἢ 20 jugera (40 πλέθρα) σπορίμων ἀγρῶν πρώτης ποιότητος
ἢ 40 jugera (80 πλέθρα) σπορίμων ἀγρῶν δεύτερης ποιότητος
ἢ 225 ρίζες ἐλαιόδενδρα πρώτης ποιότητος
ἢ 450 ρίζες ἐλαιόδενδρα δεύτερης ποιότητος κλπ.
Πρὸς τὸ *jugum* ἐξομοιώνεται στὴν ἀξία ὡς φορολογικὴ μονάδα τὸ *caput*, τοῦ ὁποίου τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο δὲν ἔχει ἐντελῶς διευκρινηθῆ. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατέστερη ἐκδοχὴ σχετίζεται μὲ τὸν καθορισμὸ τοῦ φόρου τῶν κινητῶν πραγμάτων τοῦ ἀγροκτήματος, ὅπως εἶναι τὰ ζῶα, οἱ δοῦλοι, οἱ πάροικοι.

Ἡ *capitatio, jugatio* ἐβάρυνε ἀρχικῶς μόνο τοὺς ἀγροτικοὺς πληθυσμοὺς καὶ οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων βρέθηκαν σὲ πλεονεκτικὴ θέση. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν βιοτεχνία ὑποχρεώθηκε στὴν καταβολὴ φόρου σὲ χρυσό, *auri lustralis collatio* ἢ *aurum negotiatorium*, ὅπως ὀνομάσθηκε. Τὸ ποσὸ ἦταν σημαντικὸ καὶ ἡ εἰσπραξή του γινόταν συνήθως ἀνὰ τετραετία. Τὴν κατάργηση τοῦ χρυσαργύρου[8] περιέλαβε στὸ πολὺ δημιουργικό, οἰκονομικό του πρόγραμμα ὁ αὐτοκράτωρ Ἀναστάσιος Α΄, παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τῆς ἁρμόδιας οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας (*comitiva sacrarum largitionum*). Ἡ ἀγαλλίαση τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν τόση, ὥστε στὶς πόλεις ὀργανώθηκαν γιορτὲς γιὰ νὰ πανηγυρίσουν τὸ γεγονός. Οἱ πλούσιοι ἰσχυροὶ γαιοκτήμονες μὲ τὰ μεγαλύτερα κεφάλαια καὶ τὸ πολυαριθμότερο ἐργατικὸ δυναμικὸ ἦταν σὲ θέση δυσαρέστως μὲν ἀλλὰ νὰ ἀναλάβουν τὴν καλλιέργεια καὶ τῶν ἐγκαταλειφθέντων ἀγρῶν, ἐνῶ οἱ μικροὶ ἰδιοκτῆτες ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀνταποκριθοῦν στὴν ἀνάληψη αὐτῆς τῆς *ἐπιβολῆς*. Ἡ οἰκονομικὴ καταπίεση τῶν μικρῶν καλλιεργητῶν καὶ γενικῶς ἀδύναμων ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς γαιοκτήμονες ἐγκυμονοῦσε πολιτικοὺς κινδύνους, ὅπως ἐπισημαίνει στοὺς Λόγους του ὁ ὑψηλόφρων πολιτειολόγος-φιλόσοφος Θεμίστιος[9], στὴν δὲ Ἰουστινιάνειο νομοθεσία τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰωάννη Καππαδόκη (529-541) ἐπιχειρεῖται συστηματικῶς ἡ περιστολὴ τῶν πιέσεων τῶν δυνατῶν, ἡ θέσπιση νομοθετικῶν μέτρων γιὰ τὴν τόνωση τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ ἀγρότη στοὺς ἐπαρχιακοὺς διοικητές, ὅπως τὸ *γεωργικὸν* πα-

8. Μαλάλας σ. 398: *Ὁ δὲ αὐτὸς βασιλεὺς (Ἀναστάσιος) ἐκούφισε τὴν λειτουργίαν τοῦ λεγομένου χρυσαργύρου πᾶσαν διαιωνίζουσαν ἀπὸ θείου τύπου, ἥτις ἐστὶ μεγάλη καὶ φοβερὰ φιλοτιμία, ἀντεισάξας ταῖς θείαις λαργιτιῶσι πρόσοδον ἀντ' αὐτοῦ ἐκ τῶν ἰδίων αὐτοῦ.* Βλ. καὶ Εὐάγριο Γ΄ 39-40. Fr. de Martino, Storia κλπ. σ. 376 ἐπ. δέχεται ὡς πιθανὸ ἔτος καταργήσεως τοῦ χρυσαργύρου τὸ 501, ἀντὶ τοῦ συνήθως γινομένου δεκτοῦ 498.

9. Θεμιστίου Λόγος 8, 115 c: *οὐδὲν γὰρ τῷ πάσχοντι κακῶς τὸ Σκύθην ἢ Ρωμαῖον εἶναι τὸν ἀδικοῦντα ἀλλ' ὑφ' ὅτου περ ἂν πάσχῃ κακῶς τοῦτον, εἶναι τὸν πολέμιον οἴεται καὶ πολλοὶ τῶν εὐπατριδῶν τὰ σκῆπτρα ἐκ τριγονίας διαδεξάμενοι, ποθεινοὺς ἐποίησαν τοὺς βαρβάρους τοῖς ὑπηκόοις.*

ραμένη στὰ κτήματα[10]. Ἡ βελτίωση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας ὤθησε τὸ κράτος νὰ ἐπαναφέρη τὴν ἀπαίτηση καταβολῆς τῶν φόρων σὲ χρῆμα.

Δὲν πρέπει νὰ περάση ἀπαρατήρητη καὶ ἡ ρύθμιση τῆς *συνωνῆς* ποὺ συνίστατο στὴν ὑποχρεωτικὴ παράδοση στὸ κράτος ἀγροτικῶν προϊόντων γιὰ τὶς ἀνάγκες κυρίως τοῦ στρατοῦ ἀλλὰ καὶ σὲ σοβαρὲς ἔκτακτες περιστάσεις ἰδίως ὅταν παρατηρεῖται σὲ κάποια περιφέρεια ἔλλειψη δημητριακῶν. Λαμβάνεται ὅμως πρόνοια νὰ ἀποφευχθῆ κατάχρηση ἐξουσίας ἀπὸ διοικητικὰ ὄργανα καὶ γι' αὐτὸ προβλέπεται νὰ ὑπάρξη προηγουμένως *θεία κέλευσις* δηλ. εἰδικὴ αὐτοκρατορικὴ διάταξη, ποὺ ὅριζε ἀκόμη νὰ καταβληθῆ στὸν δικαιοῦχο ἀπὸ τὴν πολιτεία *τὸ δίκαιον τίμημα* καὶ μάλιστα σὲ ἀρίστης ποιότητος χρυσὸ νόμισμα πρὸ τῆς παραδόσεως τοῦ ἐμπορεύματος *τὸ τῆς συνωνῆς χρυσίον ἐν εὐστάθμοις νομίσμασι καὶ ὀβρύζοις* (Cod. Just. X. 27.2).

Ὁ πληθυσμὸς τῆς αὐτοκρατορίας

Τὸ πληθυσμικὸ μέγεθος τῆς αὐτοκρατορίας στὸ σύνολό της ἢ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ πόλεων τῆς Ἀνατολῆς σημαντικῶν (Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια, Ἔδεσσα, Βηρυτός, Σιδών, Θεσσαλονίκη, Κόρινθος, Θήβα) ἐκέντρισε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, ποὺ ἐπανειλημμένως προσπάθησαν νὰ προσδιορίσουν σὲ δεδομένο χρονικὸ σημεῖο ἢ μεγαλύτερη περίοδο καὶ διαφόρου ἐκτάσεως περιοχὴ τὸν πληθυσμό[11], συχνὰ μὲ ἀβέβαια στοιχεῖα, ἀνεπαρκῆ, χωρὶς ἀσφαλὴ βάση ὡς ἀφετηρία. Ἡ σύγχυση ἐπιτείνεται ἀπὸ τὴν δυσχέρεια ποὺ ὑπάρχει στὴν χρησιμοποίηση καὶ τυχὸν πενιχρῶν ἀριθμητικῶν ἐνδείξεων. Συνδυασμένη μελέτη οἰκιστικῶν δεδομένων ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές, φιλολογικῶν μαρτυριῶν, φορολογικῶν ἐνδείξεων πάλι γιὰ συγκεκριμένο χῶρο καὶ χρόνο, μποροῦν νὰ ὁδηγήσουν σὲ κάποιες πιὸ συγκεκριμένες προσεγγίσεις ἀλλὰ κι αὐτὲς μὲ ἐπιφύλαξη. Ἤδη στὴν ἔκδοση τῆς Ἱστορίας μου Α' (1975) εἶχα ἐπικαλεσθῆ τὴν παρατήρηση τοῦ P. Charanis ὅτι «εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπαρχουσῶν πηγῶν νὰ ὑπολογισθῆ τὸ σύνολον τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας εἰς οἱανδήποτε στιγμὴν τῆς ὑπάρξεώς της, ὡς ἀδύνατον εἶναι ἐπίσης νὰ γίνη καὶ οἱοσδήποτε ὑπολογισμὸς τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς ἐν τῷ συνόλῳ»[12].

---

10. Ν. 80 πρ. (ἔτ. 539): *εὕρομεν γὰρ ὅτι κατὰ μικρὸν αἱ μὲν ἐπαρχίαι τῶν ἑαυτῶν οἰκητόρων γυμνοῦνται, ἡ μεγάλη δὲ αὕτη πόλις ἡμῶν διενοχλεῖται πλήθουσα διαφόρων ἀνθρώπων καὶ μάλιστα γεωργῶν, τάς τε οἰκείας πόλεις καὶ τὴν γεωργίαν ἀπολιμπανόντων.*

11. P. Salmon, Population et dépopulation dans l'Empire romain, Bruxelles 1974, περιλαμβάνεται κεφάλαιο (σ. 153 ἑπ.) γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς αὐτοκρατορίας τοὺς Δ' καὶ Ε' αἰῶνες.

12. P. Charanis, Observations on the Demography of the Byzantine Empire σ. 1-19, μελέτη περιλαμβανομένη στὴν σειρὰ μελετῶν του Studies in the Demography of the Byzantine Empire, London 1972. Στὴν Ἱστορία Γ" 1 (2001) ἐπανέρχομαι στὸ θέμα.

Ἡ πόλις τῆς πρωίμου περιόδου

Μόλις τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἐτέθη συστηματικὰ ὡς θέμα ἔρευνας ἡ βυζαντινὴ πόλις[13]. Τοποθεσία, οἰκιστικὲς συνθῆκες, φύση τοῦ ἐδάφους, ὀχυρωματικὰ ἔργα προσδιορίζουν τὴν ὑπόσταση καὶ δομὴ τῆς πόλεως σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὴν ἄμυνα καὶ διεξαγωγὴ τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἡ θέση τῆς πόλεως στὸν γεωγραφικὸ χῶρο (πεδιάδες, κλιτύες ὄρους, παραλία, παρόχθιος θέση, κόμβος συγκοινωνιακὸς) καὶ οἱ δυνατότητες ἐπικοινωνίας ἐπηρεάζουν τὴν οἰκονομικὴ πρόοδο, τὴν διακίνηση τοῦ πληθυσμοῦ, τὴν διάδοση νέων ἰδεῶν καὶ ροπῶν. Ἡ πλησιόχωρη ὕπαιθρος σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν πόλη δέχεται σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς μεγαλύτερες ἢ μικρότερες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ ἀστικὸ κέντρο καὶ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση, ἂν ὑπάρχη συνάρτηση μὲ ἐμποροπανήγυρη εἴτε τοπικὴ εἴτε εὐρύτερης κλίμακος. Μαζὶ μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν προϊόντων, πραγματοποιεῖται μετάδοση ἰδεῶν καὶ ἀντιλήψεων καὶ ἀκόμη γόνιμη ψυχικὴ ἐπαφὴ τῶν κατοίκων, ἰδίως ἂν συνυπάρχουν καὶ ψυχαγωγικὲς ἐκδηλώσεις.

Δὲν θεωρῶ περιττὸ νὰ ἐπαναλάβω πόσο δυσχερὴς εἶναι ἡ συγκέντρωση καὶ ἀξιοποίηση τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὶς πόλεις, γιατὶ στὶς μὲν ἀφηγηματικὲς πηγὲς οἱ πληροφορίες εἶναι λογοστές, σποραδικὲς καὶ ἀσύνδετες, τὸ ἐπιγραφικὸ ὑλικὸ σημαντικὸ ἀλλὰ δυσπαρακολούθητο καὶ δυσπρόσιτο καὶ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀξιοποιηθῆ, τὰ δὲ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ἐν μέρει μόνον δημοσιευμένα ἐπιβάλλεται νὰ σχολιασθοῦν σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὶς ἄλλες πηγές.

Ἡ κατάρτιση τοῦ εὑρετηρίου τῶν βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν εἶχαν ἀρχίσει μὲ τὴν καθοδήγησή μου οἱ παλαιές μου συνεργάτιδες κ. Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη καθηγήτρια σήμερα Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ ἡ κ. Εἰρήνη Χρήστου σήμερα λέκτωρ στὸ ἴδιο πανεπιστημιακὸ Ἵδρυμα ἔχει σὲ σημαντικὸ μέρος ὁλοκληρωθῆ καὶ

13. Στὸ 11ο βυζαντινολογικὸ συνέδριο τοῦ Μονάχου (1958) καὶ στὸ 12ο τῆς Ἀχρίδος (1961) εἰσηγήσεις: E. Kirsten, Die byzantinische Stadt, Δ. Ζακυθηνοῦ στὰ Berichte zum XI. intern. Byzantinisten Kongress V, 3 καὶ VII (1958) καὶ στῆς Ἀχρίδος: Πόλις καὶ ὕπαιθρος ἐν Βυζαντίῳ ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, Ochride 1961 τ. I, Beograd 1963 μὲ εἰσηγήσεις N. V. N. Pigulevskaja, E. E. Lipšic, M. J. Sjuzjumov, A. P. Kazdan (ρωσ. ὅλες) καὶ συμπληρωματικῶς P. Lemerle-P. Charanis, D. Angelov, D. Claude, Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert, München 1969. Γιὰ τὰ συμπεράσματα τῶν ἐκ τοῦ παλαιοῦ ἀνατολικοῦ συνασπισμοῦ Βυζαντινολόγων σχετικὰ μὲ τὴν βυζαντινὴ πόλη καὶ ἐπισημάνσεις Δυτικῶν βλ. Ἱστορία μου Α' σ. 363 σημ. 3, καὶ σ. 434-435, ὅπως καὶ γιὰ τὴν πολεοδομία τῆς ἐποχῆς τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν A. Carile, La città bizantina. Aspetti e problemi, Rivista di Bizantinistica 2 (1992), σ. 101-136, προσφάτως J. H. W. G. Liebeschuetz, The Decline and Fall of the Roman City, Oxford 2001.

ἐπίκειται νὰ ἀρχίση ὡς πληροφοροῦμαι ἡ σταδιακὴ δημοσίευσή του.

Τοὺς αἰῶνες Δ΄ καὶ Ε΄ οἱ ἀρχαῖες πόλεις ἐξακολούθησαν νὰ λειτουργοῦν κατὰ βάση μὲ τὶς ἴδιες οἰκιστικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο τρόπο ἐσωτερικῆς διακυβερνήσεως. Δημόσια λουτρά, δεξαμενὲς νεροῦ καὶ ὑδραγωγεῖα, σιταποθῆκες, ἀγορά, Ἱππόδρομος, πλατεῖες εἶναι ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν σὲ ἔργα κοινῆς ὠφελείας. Αὐξήθηκαν οἱ χῶροι τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἐνῶ τὰ ἀρχαῖα ἱερὰ εἴτε ἐξαφανίσθηκαν εἴτε μεταβλήθηκαν σὲ χριστιανικὲς ἐκκλησίες. Ἄρχισαν νὰ ἱδρύονται μονὲς στὴν περιφέρεια ἢ στὰ περίχωρα τῶν πόλεων.

Παραμεθόριες πόλεις καὶ στρατιωτικὰ ἐρείσματα τόσο στὸν Δούναβι (Σιγγηδών, Σίρμιο, Βιμινάκιο, Δορύστολο) ὅσο καὶ στὸ Νοτιοανατολικὸ σύνορο πρὸς Εὐφράτη (Ἄμιδα, Δάρας, Μελιτηνή, Ἔδεσσα) περιβάλλονται ἀπὸ ἰσχυρὲς ὀχυρώσεις ἀλλὰ καὶ τείχη μικρότερης ἢ μεγαλύτερης ἀντοχῆς προστατεύουν καὶ τὶς ἄλλες πόλεις[14], μὲ καύχημα τῆς ὀχυρωτικῆς τὰ πανίσχυρα τείχη τῆς Βασιλεύουσας στὴν θέση τους μέχρι σήμερα, παρὰ τὶς βαρβαρικὲς ἐπιθέσεις καὶ τοὺς κλυδωνισμοὺς τῶν σεισμῶν[15].

Στὶς περισσότερες πόλεις τῆς Ἀνατολῆς[16], περιλαμβανομένης καὶ τῆς Ἑλλάδος, ὁ Ρωμαῖος κατακτητὴς ἄφησε ἐσωτερικὴ αὐτονομία σὲ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη κλίμακα. Σημαντικὸ εἶναι ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἐπέτρεψαν ἀκόμη στὶς πόλεις τῆς Ἀνατολῆς[17] τὴν λειτουργία τοπικῆς *βουλῆς*, τὴν ἀνάδειξη ἰδικῶν των ἀρχόντων, ὅπως ἐπίσης τὴν κοπὴ χαλκῶν νομισμάτων, τὴν διατήρηση ἡμερολογίων καὶ χρονολογικῶν συστημάτων τῆς ἰδικῆς των πα-

---

14. Γίνεται λόγος στὶς πηγὲς γιὰ τὰ τείχη Ἀντιοχείας, Θεσσαλονίκης, Ἀθηνῶν, Κυρήνης, Μιλήτου, Ἀπαμείας, ἄλλων πόλεων τῆς Ἀνατολῆς ἐνῶ ὁ Προκόπιος περιγράφει ἐπακριβῶς τὶς ὀχυρώσεις Νεαπόλεως, Ρώμης, Ἀριμήνου στὴν Δύση.

15. Εἰδικῶς γιὰ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως D. Meyer - Plath - A. M. Schneider, Die Landmauer von Konstantinopel, Berlin 1943. Συγκινητικὸ τὸ μελέτημα τῆς Τατιάνας Σταύρου, Ἔπειτα ἀπὸ πεντακόσια εἴκοσι χρόνια. Ἐγκώμιο καὶ θρῆνος γύρω στὰ τείχη τῆς Θεοφύλακτης, Νέα Ἑστία 93 (1973) σ. 704-712.

16. Γιὰ τὴν διακρίβωση τῆς φυσιογνωμίας πολλῶν μικρασιατικῶν πόλεων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Διαδόχων μέχρι καὶ τὴν πρώιμο βυζαντινὴ περίοδο εἶναι ἀνεκτίμητη ἡ συμβολὴ τοῦ L. Robert, ὅπως στὰ ἔργα του: Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure 1937, ἐπανέκδοση 1970· Villes d'Asie Mineure. Études de géographie ancienne², Paris 1962 καὶ πολλὲς ἄλλες μελέτες στὴν συλλογὴ μὲ τὸν τίτλο Hellenica, Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques τ. I-XIII, Paris 1940-1965 περιλαμβανομένων.

17. Λιβάνιος XVIII 47 τονίζει: *Τίς οὐκ οἶδεν, ὡς ἡ τῆς βουλῆς ἰσχὺς ψυχὴ πόλεως ἐστιν.* - R. Ganghoffer, L'évolution des institutions municipales en Occident et en Orient au Bas-Empire, Paris 1963. Βουλευταὶ καὶ πολιτευόμενοι ὁ τίτλος τῶν μελετῶν τοῦ A. Laniado ἐν Chronique d'Égypte 72 (1997) σ. 130-144 καὶ V. A. Worp αὐτόθι 74 (1999) σ. 124-132 γιὰ τὶς πόλεις τῆς ὑστεροβυζαντινῆς Αἰγύπτου κυρίως.

[illegible]δόσεως, διαφορετικῶν τοῦ ἐπισήμου ρωμαϊκοῦ ἡμερολογίου καὶ χρονολογικοῦ συστήματος.

Ὁ συγκεντρωτικὸς χαρακτὴρ τῆς διακυβερνήσεως τοῦ κράτους ἐπέδρασε στὴν τοπικὴ αὐτονομία τῶν πόλεων, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Τετραρχίας εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐντάσσονται στὸ σύστημα τῆς κρατικῆς διοικήσεως. Οἱ νέες οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες ἐπέδρασαν στὸν μηχανισμὸ τῆς λειτουργίας τῶν πόλεων, διότι ἄρχισε νὰ μειώνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν οἰκονομικῶς ἰσχυρῶν, ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ ἀναλάβουν τὸ λειτούργημα τοῦ *βουλευτοῦ, πολιτευομένου* (*curiales, decuriones*) τῆς τοπικῆς *βουλῆς* (*curia*)[18]. Ἦταν οἱ ἰσχυροί, οἱ πλούσιοι γαιοκτήμονες (*possessores, potentiores*), ποὺ ἀπὸ τὴν πόλη μετακινήθηκαν στὴν πλησιόχωρη ὕπαιθρο κι ἔτσι [illegible]ορίσθηκε ὁ ἀριθμὸς τῶν πλουσίων, ποὺ ὡς ἀστοὶ μέσα στὴν πόλη εἶχαν ὑποχρέωση νὰ ἀσκήσουν τὸ λειτούργημα τοῦ *βουλευτοῦ*. Οἱ ἀστοὶ ὄχι μόνο δὲν τὸ ζητοῦσαν, μηχανεύονταν τρόπους νὰ τὸ ἀποφύγουν ἐπειδὴ τοὺς ἔλειπε πλέον ἡ ἀναγκαία οἰκονομικὴ ἰσχύς[19]. Ἐπεδίωκαν νὰ πάρουν δημόσια θέση, ἢ νὰ γίνουν κληρικοί, ἢ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν ὕπαιθρο, ἀκόμη καὶ νὰ ἐργασθοῦν σὲ κρατικὰ ἐργαστήρια γιὰ νὰ ματαιωθῇ ἡ ὑποχρέωση νὰ ἐπιλεγοῦν μέλη τῆς τοπικῆς βουλῆς. Πάντως ἡ Πολιτεία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου μέχρι τὸν Ἰουστινιανὸ διαρκῶς ἐξέδιδε νέους νόμους ἐπιτάσσουσα τοὺς βουλευτὲς τῶν πόλεων (*decuriones*) νὰ συνεχίζουν τὶς πρὸς τὶς πόλεις ὑπηρεσίες των, οἰκονομικῶς δυσβάστακτες[20], ὅπως εἴδαμε.

Ἀρχὲς τοῦ Δ΄ αἰ. ὁ αὐτοκράτωρ καθιέρωσε τὸν θεσμὸ τοῦ *ἐκδίκου* (*defensor civitatis*) γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν παρεχομένη προστασία στὸν λαὸ ἐναντίον τῆς αὐθαιρεσίας τῶν ἰσχυρῶν. Τὸν *ἔκδικο* διόριζε ὁ *praefectus praetorio* συνήθως ἀπὸ τὰ πιὸ ἐπιφανῆ μέλη τῆς συγκλητικῆς τάξεως γιὰ νὰ ἔχῃ αὐξημένο κῦρος. Οἱ *decuriones* εἶχαν ἐξ ἀρχῆς ἀποκλεισθῆ. Στὴν ἀρχὴ ἡ θητεία τοῦ *ἐκδίκου* προβλεπόταν ἰσόβιος, σύντομα ὅμως μετετράπη σὲ πενταετὴ καὶ μετὰ τὴν ἀναμόρφωση τῆς διοικήσεως ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ σὲ διετή. Στὰ καθήκοντα τοῦ *ἐκδίκου* περιελήφθησαν καὶ δικαστικὰ γιὰ μικρῆς ἀξίας

---

18. Ἡ ἄποψη νεοτέρων μελετητῶν ὅτι ὁ Ἀναστάσιος Α΄ σύμφωνα μὲ χωρία τοῦ Μαλάλα σ. 400, καὶ Λυδοῦ Περὶ ἀρχῶν Γ΄ 49 *παρέλυσε τὰ βουλευτήρια πασῶν τῶν πόλεων* ὑποστηρίσσονται κατάργηση τοῦ θεσμοῦ τῆς βουλῆς τῶν πόλεων, δὲν εὐσταθεῖ, διότι στὸν Cod. Just. V 27. 3, 4, 9, ν. 89 (ἔτ. 539) κεφ. 2, 11 ρυθμίζονται θέματα λειτουργίας τῶν curiae.

19. Ὁ ἐπίσκοπος τῆς συρικῆς πόλεως Κύρρου Θεοδώρητος γράφει στὸν ὕπαρχο πραιτωρίων: *καὶ φείσασθαι τῶν ἀθλίων συντελῶν, φείσασθαι δὲ τῶν τρισαθλίων πολιτευομένων ἀναιτουμένων, ἅπερ εἰσπράττειν οὐ δύνανται...* PG. 83 τ. 1217 (ἐπιστολὴ ἀρ. 42).

20. W. Schubert, Die rechtliche Sonderstellung der Dekurionen (Kurialen) in der Kaisergestzgebung des 4.- 6.Jahrhunderts, Zeitschrift Savigny - Stiftung Röm. Abt. 86 (1969) σ. 287-333. I. Hahn, (Immunität und Korruption der Curialen in der Spätantike ἐν Korruption im Altertum (ἐκδ. W. Schuller, München-Wien 1982 σ. 179-199).

ὑποθέσεις, ὅπως καὶ ὁ διορισμὸς ἐπιτρόπου γιὰ ἀνήλικο, ποὺ ἡ περιουσία του δὲν ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ πεντακόσια νομίσματα.

Ὁ θεσμὸς ὄχι μόνο δὲν πρόσφερε τὴν ἀναμενόμενη προστασία στὸν πληθυσμὸ ἀπὸ τὶς καταπιέσεις τῶν ἰσχυρῶν, ἀλλὰ μεταβλήθηκε κατὰ περιπτώσεις καὶ σὲ ὄργανό τους[21]. Αὐτοκράτορες προσπάθησαν νὰ ἐπιφέρουν διορθώσεις ἰδίως στὸν τρόπο ἐκλογῆς. Ἔτσι μὲ διάταξη τοῦ ἔτους 409, ὁρίσθηκε[22] νὰ ἐκλέγεται ὁ *ἔκδικος* ἀπὸ τὸν κλῆρο, τοὺς ἀξιωματούχους (*honorati*), τοὺς γαιοκτήμονες (*possessores*) καὶ *curiales* καὶ νὰ ἐπικυρώνεται ἡ ἐκλογή τους ἀπὸ τὸν *praefectus praetorio*. Σὲ μεταρρυθμίσεις προέβη καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι εἶχαν ἀποτέλεσμα. Πάντως στὴν σχετικὴ νεαρὰ παρουσιάζεται κατάσταση λίαν δυσάρεστη[23].

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ διαπιστώνεται ἀμέσως εἶναι ὅτι στὴν ζωὴ τῶν πόλεων προβάλλουν νέες δυνάμεις μὲ κυρίαρχη μορφὴ τὸν *ἐπίσκοπο*, ποὺ ἀντανακλᾶ ἀκριβῶς τὴν αὐξανόμενη ἰσχύ, τὸ κῦρος καὶ τὴν αἴγλη τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἐπίσκοπος ἀσκεῖ τὴν πειθαρχικὴ ἐξουσία στοὺς μοναχοὺς καὶ συχνὰ ἐπιφορτίζεται μὲ διαιτητικὴ λύση ἰδιωτικῶν διαφορῶν μεταξὺ λαϊκῶν, σύμφωνα μὲ σχετικὲς αὐτοκρατορικὲς διατάξεις[24]. Ὁ ἐπίσκοπος ἐπιβλέπει καὶ συντονίζει τὴν κοινωνικὴ πρόνοια ποὺ παρέχει ἡ Ἐκκλησία, τῆς ὁποίας διαρκῶς ἀναφαίνεται ἡ ἀγαθοεργὸς ἐπίδραση[25]. Ἐνισχυμένη προβάλλει καὶ ἡ θέση τῶν πλησιοχώρων γαιοκτημόνων, ποὺ ἔχουν καταστῆ παράγοντες ἰσχυροί (*possessores, potentiores*). Καὶ σὲ αὐτοὺς ἀναθέτει ἡ πολιτεία διάφορα καθήκοντα, ὅπως εἶναι ἡ ἐκλογὴ *defensor civitatis* καὶ *σιτώνου*.

Στὸν *σιτώνη* ἀξίζει νὰ σταθοῦμε γιατὶ δείχνει τὴν μέριμνα τῆς πολιτείας νὰ προνοήση γιὰ τὸν ἔγκαιρο ἐφοδιασμὸ τῶν πόλεων σὲ σιτηρά, προφανῶς ἕνα μέτρο ἀσφαλείας γιὰ τὴν ἀποφυγὴ ταραχῶν σὲ περίπτωση σιτοδείας εἴτε λόγω κακῶν καιρικῶν συνθηκῶν εἴτε ἐχθρικῆς ἀπειλῆς. Ἡ ἐπιλογὴ ἀνατί-

---

21. Ν. Ἰουστινιανοῦ 15 πρ. (ἔτ. 535): *οἱ ἔκδικοι... καὶ ἀντ' ἄλλου τινὸς παιγνίου ταῖς τῶν ἀρχόντων ἔκκεινται γνώμαις, ἀμέλει παύουσι τε αὐτοὺς ἡνίκα ἂν βουληθεῖεν, ἢ οὐδὲν ἢ σμικρότατα ἐγκαλέσαντες, ἄλλους τε εἰς τὴν ἐκείνων ἐμβιβάζουσιν τάξιν.*

22. Cod. Just. I 55. 8 (ἔτ. 409). Ἡ διάταξις ἐπανελήφθη καὶ ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Cod. Just. I 55. 11 (ἔτ. 505), V. Mannino, Ricerche sul «defensor Civitatis», Milano 1984.

23. Ν. Ἰουστινιανοῦ ἀρ. 15 πρ. (ἔτ. 535)... *καὶ οἱ ταξεῶται καὶ οἱ τῶν πόλεων ἄρχοντες καὶ οἱ ταύτας οἰκοῦντες ἐν ἐσχάτῃ καταφρονήσει τὸν ἔκδικον ἔχουσι. Τὰ δὲ δὴ πραττόμενα παρ' αὐτοῖς, ἐν ἴσῳ τοῖς ἀπράκτοις ἐστίν.*

24. Πρόκειται γιὰ τὴν audientia episcopalis ποὺ εἰσήγαγε ὁ Κωνσταντῖνος. B. Biondi, Il diritto romano cristiano τ. I, Milano 1952 σ. 445 ἑπ.· W. Selb, Episcopalis Audientia von Zeit Konstantins bis zur Nov. XXXV Valentinians III. Zeitschrift Savigny-Stift. Röm. Abt. 84 (1967) σ. 162-217.

25. Δ. Μιχάλαγα, Οἱ *παραβαλανεῖς* ὡς φορεῖς κοινωνικῆς ἀντιλήψεως τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων. Τιμητικὸν ἀφιέρωμα Ἀθ. Χαστούπη Ἐπιστημ. Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν 34 (1999 [2001]) σ. 527-554.

στὸν *ἐπίσκοπο τῆς πόλεως* καὶ στοὺς *πρωτεύοντες ἐν τοῖς κτήτορσιν* τοὺς σπουδαιοτέρους γαιοκτήμονες τῆς περιοχῆς. Ἐπίκεντρο τὸ κοινὸ συμφέρον καὶ ἐγγύηση πρὸς τοὺς πολίτες ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἐπισκόπου γιὰ τὸ ἀπαράβλητο τῆς ἐκλογῆς. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ προσόντα τοῦ σιτώνη προνοεῖ ὁ νόμος. Πρέπει εἴτε νὰ ὑπηρετῆ στὸν στρατὸ εἴτε νὰ ἔχη ὑπηρετήσει γιὰ νὰ ἔχη ἐμπειρία σχετικὴ ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία του (Cod. Just. X 27.3 διάταξη Ἀναστασίου Α').

Στὰ οἰκονομικὰ μέτρα τοῦ Ἀναστασίου Α' τάσσεται καὶ ἡ νομοθέτηση εἰδικῆς ἀρχῆς σὲ κάθε πόλη γιὰ τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων, τοὺς καλουμένους *βίνδικες* ποὺ ἐτάχθησαν στὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ἐπάρχου πραιτωρίων. Μέχρι τότε τοὺς φόρους εἰσέπρατταν οἱ βουλευταὶ τῶν πόλεων (*curiales, πολιτευόμενοι*), οἱ ὁποῖοι ὅμως ἄλλοτε εἶχαν μεγάλη οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια. Τὸ μέτρο σχολιάσθηκε μὲ ἀκραία διαφορὰ καὶ τότε καὶ σήμερα. Κατὰ τὴν μιὰ ἄποψη θεωρήθηκε περιοριστικὸ τῆς — ἔτσι κι ἀλλοιῶς περιορισμένης — αὐτονομίας τῶν πόλεων, κατ' ἄλλη ὅμως κρίθηκε ὅτι προσφέρει ἀνακούφιση στοὺς βουλευτὲς τῶν πόλεων[26], ποὺ δὲν εἶχαν πλέον τὴν οἰκονομικὴ ἄνεση τῶν παλαιοτέρων συναδέλφων τους. Οἱ *βίνδικες* καταργήθηκαν φαίνεται ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ Α'.

Δὲν πρέπει νὰ περάση ἀπαρατήρητη ἡ θαρραλέα καὶ ὑψηλόφρων στάση τῶν ἐπισκόπων σὲ δύσκολους καιροὺς μὲ τοὺς συχνοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχθρούς. Εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἐπίσκοποι νὰ προβληθοῦν ὡς πολιτικοὶ ἡγέτες ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο τοὺς ἀναγνωρίζεται. Στὶς πόλεις ἡ τοπικὴ αὐτονομία ἔχει ὑποχωρήσει ἐνῶ ἐπίσκοποι καὶ οἰκονομικῶς ἰσχυροὶ ἰδιοκτῆτες γῆς ἐμφανίζονται δυναμικὰ στὴν ζωὴ τοῦ τόπου. Ταυτοχρόνως ἀναπτύσσεται καὶ σφυρηλατεῖται πνεῦμα ἀλληλεγγύης μεταξὺ τῶν κατοίκων τῶν πόλεων, ἐμφανὲς στὴν προθυμία γιὰ τὴν ἀνάρρυση αἰχμαλώτων. Εἶναι ἡ Ἐκκλησία ποὺ συχνὰ πρωτοστατεῖ στὴν ἀπελευθέρωση αἰχμαλώτων[27]. Στὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου Χαλκηδόνος ἀναφέρεται ὅτι ἡ πόλη Ἔδεσσα (σημερινὴ Urfa) συνεισέφερε εἰς *λύτρωσιν αἰχμαλώτων ἕως ,αφ' νομισμάτων*[28].

Χάρις καὶ στὴν μελέτη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ μετὰ μάλιστα τὸν πολλαπλασιασμὸ καὶ τῶν ἀνασκαφικῶν δημοσιεύσεων τῶν τελευταίων δεκαετιῶν καθίσταται περισσότερο οἰκεία ἡ φυσιογνωμία τῶν πόλεων ἰδίως, τῆς

---

26. C. Capizzi, L'imperatore Anastasio I (491-518), Roma 1969 σ. 148, ὅπου πηγὲς καὶ βιβλιογραφία.

27. Ἀναφέρεται στὴν Ἄμιδα ὁ ἐπίσκοπος Ἀκάκιος (Σωκράτης Ζ' 21.2.) καὶ ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἐφραὶμ (Μαλάλας σ. 460).

28. Acta Concil. Oecum. ἔκδ. Ed. Schwartz II 1, 3 (1935) σ. 383.

Ἀνατολῆς, περισσότερο τῶν μεγάλων ἀλλὰ καὶ μικρῶν γιὰ τὶς ὁποῖες πολλαπλασιάζονται οἱ σχετικὲς μονογραφίες γιὰ τὴν ὑπόστασή τους κατὰ τὴν πρώιμο περίοδο[29].

29. H.-G. Beck, Konstantinopel. Zur Sozialgeschichte einer früh-mittelalterlichen Hauptstadt, BZ (1965) σ. 11-45· L. Petit, Libanius et la vie municipale à Antioche au IVe siècle après J.C., Paris 1955· G. Downey, Antioch in the age of Theodosius the Great, Oklahoma 1962· J. H. W. Liebeschuetz, Antioch City and Imperial Administration in the Later Roman Empire, Oxford 1972· K. A. Meeks - R. L. Wilken, Jews and Christians in Antioch in the first four centuries of the Common Era, Missoula Mant 1978· C. Foss, Ephesus. The late antique, byzantine and turkish city, Cambridge 1979 (βιβλ. ἐν Klio 64 (1982) σ. 211-222)· Γ. Γούναρης, Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης 1976, ἀγγλ. 1982· G. Downey, Gaza in the early sixth century, Oklahoma 1963· C. A. M. Glucker, The City of Gaza in the Roman and Byzantine Periods, Oxford 1987.

71-75
82-88

ΜΕΣΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β'1 (610-867)

ΚΡΑΤΟΣ - ΔΙΟΙΚΗΣΗ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Μὲ τὴν ἵδρυση τῆς νέας δυναστείας ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο (Ὀκτώβριος 610) ἡ αὐτοκρατορία συνεχίζει τὴν πορεία της μὲ τὸ ἴδιο καθεστωτικὸ σύστημα ἀλλὰ εἶναι φανερὸ ὅτι ἀρχίζει νέα ἐποχή. Οἱ ἀπηχήσεις τῆς φιλελεύθερης ἑλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως σβήνουν καὶ ἐλαττώνεται ἡ ἐπιρροὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πνευματικῆς παραδόσεως, τὴν ἴδια ὥρα ποὺ ὁλοκληρώνεται στὴν κρατικὴ δομὴ ὁ ἐξελληνισμός.

Οἱ φιλολογικὲς καὶ ἱστοριογραφικὲς πηγὲς ἔχουν ἀναγραφῆ στοὺς ἀντιστοίχους τόμους τῆς Ἱστορίας μου καὶ ἐδῶ θὰ περιορισθῶ νὰ μνημονεύσω ὅσα τυχὸν κείμενα μέχρι καὶ τὸν Θ' αἰ. ἔστω καὶ σὲ περιορισμένο τομέα εἰδολογικὰ ἢ χρονικὰ ἀναφέρονται κατ' ἀποκλειστικότητα στὸ πολίτευμα.

Στὴν αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία μέχρι τὴν δημοσίευση τῶν Βασιλικῶν ἐλάχιστες διατάξεις ἀφοροῦν τὸ πολιτειακὸ ἢ τὸ διοικητικὸ δίκαιο· ἀκόμη καὶ ἐκεῖνες δημοσιονομικοῦ χαρακτῆρος περιορίζονται συνήθως στὸν τρόπο ὑπολογισμοῦ τοῦ φόρου[1]. Δεδομένου τοῦ πρωταρχικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἱεραρχικῆς τάξεως τῶν κρατικῶν λειτουργῶν, ἀξιωματούχων καὶ τιτλούχων, προκειμένου νὰ γνωσθῆ καὶ τηρηθῆ ἡ ἐθιμοτυπικὴ τάξη στὰ βασιλικὰ γεύματα καὶ τὶς λοιπὲς ἐπίσημες ἀνακτορικὲς τελετές, καταρτίσθηκαν γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸ εἰδικὰ πονήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πληρέ-

1. Ἀπὸ τὰ λιγοστὰ νομοθετήματα τῆς ἐποχῆς 4 νεαρὲς τοῦ Ἡρακλείου ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου. Κριτικὴ ἔκδοση μὲ γερμανικὴ μετάφραση καὶ σχόλια ὑπὸ J. Konidaris, Die Novellen des Kaisers Herakleios ἐν Fontes Minores V, Frankfurt/M. 1982 σ. 33-106. Nomos Georgikos, Tekst, issledovaie, Kommentarij podgotovili ὑπὸ Elena E. Lipšic, I. P. Medvedev, E. K. Pietrovskaja, Leningrad 1984. Ἀρχικὸ πυρῆνα, προγενέστερο τοῦ ζ' αἰ. μὲ προσθῆκες ἀπὸ τὶς ἐργασίες τῶν νομικῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο δέχεται ὁ N. Svoronos, Notes sur l'origine et la date du Code rural, Travaux et Mémoires 8 (1981) σ. 487-500. Πιθανὴ ἀνεπίσημη συλλογὴ ἀποφάσεων καὶ ἀποφάνσεων ἀνωτέρων ἀξιωματούχων —ἴσως τῶν ἐπάρχων Θεσσαλονίκης— κατὰ τὸν Η' αἰ. ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ μὲ ἀνάμιξη σλαβικοῦ στοιχείου, προβάλλει ὁ L. Margetic, La Legge Agraria. Accenni di alcuni problemi della storia del diritto, Rivista Studi biz. slavi 5 (1985 ἐκδ. 1989) σ. 103-135. Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos V. ἐκδ. L. Burgmann, Frankfurt· M. (1983) εἰσαγωγή, σχόλια, ἔκδοση τοῦ κειμένου, γερμανικὴ μετάφραση.

στερο εἶναι τὸ συνταχθὲν ἀπὸ τὸν βασιλικὸ πρωτοσπαθάριο καὶ ἀτρικλίνη Φιλόθεο, τὸ γνωστὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου[2]. Οὐδεὶς ὅμως βυζαντινὸς συγγραφεὺς φαίνεται νὰ συνέλαβε τὴν ἰδέα νὰ καταγράψῃ τὸν διοικητικὸ μηχανισμὸ καὶ τὴν λειτουργία τοῦ πολιτεύματος στὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο.

Κατὰ καιροὺς συνετάχθησαν σύντομα ἐργίδια γιὰ πρακτικοὺς σκοπούς, ὅπως γιὰ τὴν καθοδήγηση τῶν φορολογικῶν ὑπαλλήλων γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ φόρου, ὅπως εἶναι τὸ λεγόμενο Tractatus Ashburner.

Μιὰ ἀνάλογη κατηγορία εἶναι τὰ ἐγχειρίδια στρατιωτικῆς τακτικῆς, χρήσιμα γιὰ τὴν γνώση τῆς στρατιωτικῆς τέχνης τοῦ Βυζαντίου ἀλλὰ περισσότερο γιὰ τὶς πάσης φύσεως πληροφορίες σχετικὲς μὲ τοὺς ξένους λαούς, ἀντιπάλους στὰ πεδία τῶν μαχῶν. Τὰ στρατιωτικὰ *Τακτικὰ* ἀνήκουν σὲ διάφορες ἐποχὲς καὶ ὡς ἐκ τούτου οἱ ἀντίπαλοι λαοὶ εἶναι κατὰ ἐποχὲς ἄλλοι. Ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα τὸ λεγόμενο *Στρατηγικὸν* τοῦ Μαυρικίου (ἀρχὲς Ζ' αἰ.)[3], τὰ *Τακτικὰ Λέοντος τοῦ σοφοῦ*, τοῦ αὐτοκράτορος (886-912)[4], τὸ φερόμενο στὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκᾶ στρατιωτικὸ ἐγχειρίδιο *Περὶ παραδρομῆς πολέμου* (δεύτερο μισὸ Γ' αἰ.)[5], ἄλλο ἀνώνυμο, ἀποδιδόμενο στὸν στρατηγὸ τοῦ Βασιλείου Β' Νικηφόρο Οὐρανὸ *Liber de re militari*[6], τὸ λεγόμενον *Στρατηγικὸν τοῦ Κεκαυμένου* (περ. 1071-1078), ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν Κεκαυμένων ὁ συγγραφεύς, στρατηγὸς ὁ ἴδιος[7].

---

2. N. Oikonomidès, Les listes de Préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Introduction, texte, traduction et commentaire, Paris 1972 σ. 65-235 τὸ κείμενο τοῦ Φιλοθέου. Ὁ ἴδιος ἐκδότης περιέλαβε αὐτόθι ἐθιμοτυπικὰ Τακτικά, ὅπως τὸ λεγόμενο Τακτικὸν Uspenskij, χρονολογούμενο μέσα τοῦ Θ' αἰ. (842-843) σ. 41-63, τὸ λεγόμενο Τακτικὸν Beneševič (934-944) σ. 237-253 καὶ τὸ Τακτικὸν τοῦ Cod. Scorialensis gr. R-II-11 (971-975 ἢ 979) σ. 255-277. Ἀκολουθεῖ σ. 279-364 Ὑπόμνημα.

3. Μετὰ τὴν ἔκδοση H. Mihăescu, Mauricii Strategicon, Bucarest 1970 καὶ τὶς κριτικὲς παρατηρήσεις τοῦ A. Kambylis ἐν JÖB τ. 25 (1976) σ. 47-56, Das Strategikon des Maurikios. Einführung und Indices von G. T. Dennis, μετάφραση ὑπὸ E. Gamillscheg, Wien 1981.

4. *Τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος Ϛ' τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις* (λατιν. Tacticae constitutiones) ἐν PG τ. 107, στ. 671-1094.

5. G. T. Dennis, Three byzantine military treatises, Dumb. Oaks 1985 σ. 137-240, G. Dagron, H. Mihăescu, Le traité sur la guerilla (De velitatione de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969), Paris 1986 κείμενο, μετάφραση, σχόλια Ἱστορία μου Β' 2 (1997) σ. 106-107.

6. J. A. de Foucault, Douze chapitres inédits de la Tactique de Nicéphore Ouranos, Trav. Mém. 5 (1973) σ. 281-312· G. Dennis. Three byz. treatises 1985 σ. 241-335· F. Mc Geer, Byzantine Warfare in the Tenth Century, Dumb. Oaks Washington 1995 ἔκδοση: *Στρατηγικὴ Ἔκθεσις καὶ Σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότου Τακτικά, ἤγουν Στρατηγικὰ Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ* μὲ σχόλια.

7. B. Wassiliewsky-V. Jernstedt, Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus, St. Petersburg 1896 (ἀνατ. 1965) γερμανικὴ μετάφραση H.-G.

Τὸ μοναδικὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον ποὺ μᾶς γνωρίζει τὸν μηχανισμὸ τῆς λειτουργίας τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων (συντεχνιῶν) θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ στὴν ἔρευνα τῆς νομοθεσίας τῶν αὐτοκρατόρων Βασιλείου Α΄ καὶ Λέοντος Ϛ΄.

Μόνος ποὺ ἄγγιξε τὴν ἰδέα νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ κράτους εἶναι ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος, ἐμπνεόμενος καὶ σὲ ἐσωτερικὴ παρόρμηση, νὰ καθοδηγήσῃ τὸν γυιό του καὶ ἐπίδοξο διάδοχο στὴν ὑψηλὴ τέχνη τῆς διακυβερνήσεως τοῦ κράτους, ὅπως εἶναι καὶ περισσότερο ἐμφανὲς στὸ *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν λόγο* του, φερόμενο σήμερα στὴν διεθνὴ βιβλιογραφία μὲ τὸν τίτλο De administrando imperio (DAI). Χωρὶς πρότυπα καὶ ἐπιστημονικὴ καθοδήγηση ὁ αὐτοκράτωρ, γι' αὐτὸ ἀφελῆ καὶ χωρὶς συνοχὴ τὰ κείμενά του ἀλλὰ μὲ προφανὲς αἴσθημα εὐθύνης καὶ διάθεση εἰλικρινοῦς καταγραφῆς, ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ δοκιμάζει νὰ παρουσιάσῃ τὰ πράγματα ὅπως εἶναι, χωρὶς ἀφαιροποίηση χρησιμοποιῶντας τὴν τρέχουσα ὁρολογία.

Τὸ λιγότερο ἐπεξεργασμένο πόνημα τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ εἶναι *Περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν ἀνηκόντων τῇ βασιλείᾳ τῶν Ρωμαίων πόθεν ἔσχον τὰς ὀνομασίας καὶ τί σημαίνουσιν αἱ τούτων προσηγορίαι*[8]. Στὴν πραγματικότητα ἀποτυπώνει τὴν γεωγραφικὴ κατάσταση τοῦ Ϛ΄ αἰ. ἔχοντας ὡς βάση τὸν Στέφανο Βυζάντιο καὶ τὸν Ἱεροκλέους Συνέκδημο μὲ μερικὲς προσθῆκες γιὰ τὴν νέα διοικητικὴ διαίρεση καὶ τὶς ὀνομασίες. Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα γνώμη συνετάχθη στὰ τριακοστὰ ἔτη τοῦ Ι΄ αἰ.[9].

Πολύτιμος, ἀνεξάντλητος πραγματικὸς θησαυρὸς πληροφοριῶν, παρὰ τὶς ἀτέλειες τῆς συντάξεως, εἶναι ἡ *Ἔκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, ὅπως ἔχει περάσει ὁ τίτλος στὴν βιβλιογραφία[10]. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ δὲν σχεδίασε ἐνι-

---

Beck, Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos, Graz κλπ. 1964. Νεότερη ἔκδοση τοῦ βυζαντινοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν J. J. Litavrin, Μόσχα 1972 μὲ εἰσαγωγή, ρωσικὴ μετάφραση καὶ πλούσια σχόλια, τὴν ὁποία ἔλαβε ὡς βάση γιὰ πιστὴ καὶ κατανοητὴ ἀπόδοση στὴν νεοελληνικὴ τοῦ βυζαντινοῦ κειμένου ὁ Δ. Τσουγκαράκης, Κεκαυμένου, Στρατηγικόν, Ἀθήνα 1996. Ἱστορία Β' 2 (1997) σ. 150-151 γιὰ τὰ στρατιωτικὰ κείμενα γενικῶς Hunger, Prof. Lit. II 323-340.

8. Ἔκδοση τοῦ κειμένου ὑπὸ A. Pertusi, Costantino Porfirogenito, De Thematibus. Introduzione, testo critico. commento, Città del Vaticano 1952 (Studi e testi 160).

9. Ὁ Τ. Λουγγῆς, Sur la date du De Thematibus, REB 31 (1973) σ. 299-305 ἔδειξε ὅτι σὲ κεφάλαια τοῦ κειμένου ἐκδηλώνεται ἀπήχηση τῆς χαραχθείσης ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ζ΄ πολιτικῆς ἐναντι τῆς Δύσεως· Th. Pratich, Untersuchungen zu De thematibus Kaiser Konstantins VII. Porphyrogennetos Varia V. (Ποικίλα Βυζαντινά 13 Freie Univ. Berlin), Bonn 1994 σ. 13-145· Cl. Sode, Untersuchungen zu de adm. imperio ἐν Varia V (1994) σ. 147-260· Σπ. Τρωϊάνος, Πηγὲς σ. 223.

10. Χρησιμοποιεῖται ἀκόμη ἡ παλαιὰ ἔκδοση τοῦ I. Reiske τ. I-II, Bonnae 1829-1830, μὲ τὰ σχόλια πάντα χρήσιμα. Ἡ ἔκδοση τοῦ A. Vogt, ὑπῆρξε ἀτυχὴς καὶ δὲν ἐπερατώθη. Σημαντικὴ ἡ συμβολὴ τοῦ Φ. Κουκουλὲ γιὰ τὴν ἑρμηνεία καὶ κατανόηση

αἴο ἐγχειρίδιο μὲ ἀφηρημένη διατύπωση τοῦ τελετουργικοῦ τυπικοῦ ἀλλὰ συγκέντρωσε ἐπίσημα πρωτόκολλα, σχετικὰ μὲ διαφορετικὲς τελετές (π.χ. ἀναγόρευση, στέψη αὐτοκράτορος, συμβασιλέως, διορισμός, προαγωγὴ ἀνωτέρων ἀξιωματούχων, ἀπονομὴ ὑψηλῶν τίτλων κλπ.), ἀφαίρεσε τὰ ὀνόματα τῶν μετεχόντων, ὥστε τὸ πρωτόκολλο νὰ παρουσιάζεται ὡς ἀφηρημένο τυπικὸ τῆς σχετικῆς τελετῆς. Ἐμᾶς κεντρίζουν στὸ ἔπακρο ἐνδιαφέρον καὶ περιέργεια ἀλλὰ δυσχεραίνουν ἀκόμη πιὸ πολὺ χρονολόγηση καὶ κατανόηση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ ἀρχαιότερα πρωτόκολλα ἡ λατινικὴ ὁρολογία εἶναι πιὸ αἰσθητή.

Προβλήματα ἀνακύπτουν λόγω τῆς διαφορετικῆς χρονικῆς προελεύσεως ἐπὶ μέρους πρωτοκόλλων τῆς Βασιλείου Τάξεως, ὅταν συμφύρονται περισσότερα σὲ μιὰ ἑνότητα γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, ὅπως ὅταν ὁ Πορφυρογέννητος ἐκθέτει τὰ διαφορετικὰ ἑορταστικὰ ἱπποδρόμια. Χαρακτηριστικὸ τῆς συλλογιστικῆς του εἶναι ὅταν γράφει: *ἀναγκαῖον δὲ ἐνομίσαμεν καὶ ἑτέρων βασιλέων ἀναγορεύσεις ἐν ἐπιτόμῳ γράψαι, ἵνα ἕκαστος τὸ εὐτακτότερον καὶ ἁρέσκον αὐτῷ καιροῦ γενομένου (ὅπερ βραδέως ὁ Θεὸς ποιήσει) ἐπιλέξηται*, δικαιολογούμενος γιὰ τὴν παράθεση ἀρκετῶν σχετικῶν πρωτοκόλλων ἀπὸ τὸ *Περὶ πολιτικῆς καταστάσεως τοῦ Πέτρου πατρικίου*, ἀπὸ ὅπου τὰ κεφάλαια 91-95 τῆς Βασιλείου Τάξεως[11] μὲ ἀναγορεύσεις αὐτοκρατόρων Ε΄ καὶ Ζ΄ αἰ. Ἡ ἴδια συλλογιστικὴ καθόρισε καὶ ἄλλα κεφάλαια ὅπως Ι 84, 85 Βασ. Τάξ., ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν προαγωγὴ *κόμητος ἀδμινσιόνων, κόμητος σχολῆς, αὐγουσταλίου*, πρωτόκολλα τοῦ Ζ΄ αἰ. καὶ αὐτὰ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Πέτρου πατρικίου καὶ χωρὶς πρακτικὴ ἀξία πλέον γιὰ τὸν Γ΄ αἰ. Ἡ ἴδια παρατήρηση ἰσχύει καὶ γιὰ κεφάλαια περὶ τοῦ Ἱπποδρόμου[12].

τοῦ κειμένου τῆς Βασιλείου Τάξεως ἐν ΕΕΒΣ 19 (1949) σ. 75-115 καὶ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 5 (1954/1955) σ. 48-65, ὅπως καὶ τοῦ R. Guilland, τοῦ ὁποίου οἱ μελέτες γιὰ ἐπὶ μέρους ἀξιώματα, τίτλους, κοινωνικὲς ὁμάδες δημοσιεύθηκαν στὰ εἰδικὰ περιοδικὰ καὶ ἐκεῖθεν συγκεντρώθηκαν σὲ τόμο. Recherches sur les institutions de l'administration byzantine τ. I-II, Berlin 1967 καὶ R. Guilland, Études de topographie de Constantinople byzantine, τ. I-II, Berlin 1969 γιὰ τὴν τοπογραφία ἀνακτόρων καὶ Πρωτεύουσας. Τὰ τελευταῖα χρόνια μελέτες ἐπιφανῶν ἐρευνητῶν, ἀναφερόμενες στὸ κράτος, τὴν οἰκονομία, τὴν κοινωνία, δημοσιεύονται συγκεντρωμένες σὲ τόμους κατὰ ἐπιστήμονα. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἐπιβίωση στὸν νεοελληνικὸ βίο πολυαρίθμων οἰκογενειακῶν ἐπωνύμων ἀπὸ βυζαντινοὺς τίτλους καὶ ἀξιώματα, ὅπως Κόμης, Δεμέστιχας, Σακελλάριος, Λογοθέτης, Καστρήσιος, Πρωτέκδικος, Χαρτουλάρης, Πρωτοφάλτης, Πρωτονοτάριος, Νοταρᾶς κλπ.· D. Vayacacos, Noms de famille néogrecs dérivant de mots à signification de grades, titres et offices militaires et administratives, Actes du Ier Congrès intern. et balkan. et sudest européenes VI Linguistique, Sofia 1968 σ. 559-564.

11. Βασ. Τάξη 91 (σ. 410-417), 92 (σ. 417-425), 93 (σ. 426-430), 94 (σ. 431-432), 95 (σ. 432-433). Ἔχουν προστεθῆ ἐκ τῶν ὑστέρων κεφ. 96 (σ. 433-440) γιὰ τὴν ἀναγόρευση τοῦ Νικηφόρου Β΄ Φωκᾶ καὶ τ. 97 (σ. 440-443) *γιὰ τὴν προαγωγὴ πρόεδρου τῆς ἁπάσης συγκλήτου.*

12. G. Dagron avec la collaboration de A. Binggeli, M. Featherstone,

Αὐτὴ ἡ ἀνάμιξη πληροφοριῶν διαφόρων ἐποχῶν δὲν ἐπιτρέπει στὸν σημερινὸν ἐρευνητὴ νὰ προσδιορίζη ἐπακριβῶς τὰ ἰσχύοντα σὲ κάθε ἐποχὴ οὔτε ὡς πρὸς τὸ καθ' ἑαυτὸ τυπικὸ οὔτε πρὸς τὴν ἰδιότητα, τίτλο, ἀξίωμα τοῦ ἐμπλεκομένου ἀξιωματούχου.

Γιὰ τὴν χρονολόγηση κεφαλαίων τῆς Βασ. Τάξεως συνεισφέρει ἡ αὐτόθι ἀκριβῶς ὁριζομένη σὲ ἀναφωνήσεις — ὅπου ὑπάρχουν— οἰκογενειακὴ κατάσταση τῶν ἀορίστως ὅμως μνημονευομένων ἡγεμόνων, ἡ ὁποία ἔδωσε καὶ ἀφορμὴ στὴν συζήτηση τῶν G. Ostrogorsky καὶ Fr. Dölger ποὺ ἀνέδειξε καὶ τὰ προβλήματα[13]. Ἄξιαι προσοχῆς ἀπὸ πολιτειακὴ καὶ φιλολογικὴ ἄποψη οἱ ἀναφωνήσεις, εὐχὲς καὶ ἀσμάτια στὰ ἐπίσημα πρωτόκολλα, ὅπως ἀποτυπώνονται στὴν Βασίλειο Τάξη[14]. Σὲ μερικὰ ἀσμάτια παρατηρεῖται χρήση τονικοῦ μέτρου.

Τὸ τρίτο ἐπίσης σημαντικὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν*[15] ἀναφέρεται στοὺς ξένους λαούς, ποὺ ἔρχονται σὲ ἐπικοινωνία μὲ τὴν αὐτοκρατορία καὶ στὰ σλαβικὰ φύλα ποὺ ζοῦν στὸν χῶρο της, ἰδίως στὴν Πελοπόννησο. Κι ἐνῶ ξεκίνησε ὡς γεωγραφική, ἐθνολογικὴ πραγματεία κατέληξε σὲ ἐγχειρίδιο διπλωματίας καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ γραπτὲς πηγές, ἰδίως πρεσβευτικὲς ἐκθέσεις καὶ ἐπίσημες στρατιωτικὲς ἀναφορές, ἐλήφθη ὑπ' ὄψει καὶ πλούσια προφορικὴ παράδοση. Στὴν σημερινή του μορφὴ τὸ ἔργο χρονολογεῖται μεταξὺ 948/949 καὶ 951/952. Τὸν διδακτικὸ χαρακτῆρα ποὺ προόριζε γιὰ τὸν γυιό του σημαδεύει ἡ φράση: *Οὐ γὰρ ἐπίδειξιν καλλιγραφίας ἢ φράσεως ἠττικισμένης... ἀλλὰ μᾶλλον διὰ κοινῆς καὶ καθομιλημένης ἀπαγγελίας διδάξαι σοι ἔσπευσα* (κεφ. 1 σ. 48_{10-13}).

B. Flusin, L'organisation et le déroulement des courses d'après le Livre des Cérémonies, Trav. Mém. 13 (2000) σ. 3-200. Οὕτω *περὶ τοῦ χρυσοῦ ἱπποδρομίου* (σ. 10) *περὶ τοῦ γενεθλίου τῆς πόλεως* (σ. 60) *τὸ βοτὸν* τὴν 1η τοῦ νέου ἔτους μὲ ἀγῶνα πεζῶν (σ. 87).

13. G. Ostrogorsky-E. Stein, Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches. Chronologische und Verfassungsgeschichtliche Bemerkungen, Byzantion 7 (1932) σ. 188-233, Fr. Dölger, BZ 36 (1936) σ. 155 ἑπ.

14. Ἀθηνᾶ Κόλια-Δερμιτζάκη, Ἄκτα κλπ., Βυζαντιακὰ 14 (1994) σ. 393-450 γιὰ τὰ ἄκτα I 69, I 77, II 19, II 43.

15. Τὸ ἔργο στὴν διεθνὴ βιβλιογραφία φέρεται μὲ τὸν τίτλο De administrando imperio ποὺ τοῦ ἔδωσε ὁ J. Meursius στὴν πρώτη του ἔκδοση 1611. Τὴν παλαιὰ ἔκδοση τῆς Βόννης (1840) σ. 65-270 ἀντικατέστησε ἡ φιλολογικὴ τῶν Gy. Moravcsik-R. J. H. Jenkins Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, Greek text, ed. G. Moravcsik, English translation ὑπὸ R. J. H. Jenkins Dumbarton Oaks 1967, μὲ διεξοδικό, ἐμπεριστατωμένο ὑπόμνημα. Die Byzantiner und ihre Nachbarn: Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos / übersetzt, eingeleitet und erklärt von Kl. Belke und P. Soustal, Wien 1995, γερμανικὴ μετάφραση καὶ σχόλια.

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Ρωμαῖος, ὁ ὅρος κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς Constitutio Antoniniana (ἔτ. 212 μ.Χ.) δηλωτικὸς τοῦ πολίτη τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, χρησιμοποιήθηκε ἐξ ἀρχῆς μὲ συνέπεια γιὰ νὰ δηλώση τοὺς ὑπηκόους τοῦ μὲ κέντρο τὴν Κωνσταντινούπολη σχηματισθέντος χριστιανικοῦ πλέον βασιλείου μέχρι τὴν τελικὴ ἅλωση, προσλαμβάνοντας συνάμα θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ χροιά. Εἶναι δηλ. *Ρωμαῖος* ὁ πολίτης τοῦ μόνου νομίμου Ρωμαϊκοῦ κράτους, ποὺ ἔχει πρωτεύουσα τὴν Κωνσταντινούπολη, πρεσβεύει τὴν ὀρθὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ μετέχει τῶν πολιτισμικῶν ἀγαθῶν (γλώσσας – τῆς ἑλληνικῆς – δικαίου, ἠθῶν, κοινῆς ἱστορικῆς παραδόσεως) σὲ αὐτὴν τὴν πολιτισμικὴ κοινότητα, ποὺ τελεῖ ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ὁ ὅρος *Ρωμαῖος* συμβολίζει καὶ στηρίζει τὴν ἀξιουμένη ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως κληρονομία στὴν παγκόσμιο κυριαρχία, τῆς ὁποίας προηγούμενος φορεὺς ὑπῆρξε τὸ Ρωμαϊκὸ κράτος. Παράλληλα δημιουργήθηκε καὶ ὁ ὅρος *Ρωμανία* γιὰ νὰ δηλωθῆ ὁ χῶρος τῆς ἐκτεινομένης στὴν Ἀνατολὴ κρατικῆς αὐτῆς ὀντότητος.

Ὅλοι ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα μέχρι τὸν τελευταῖο πολίτη τοῦ ἀκραίου συνόρου εἶχαν βαθειὰ ριζωμένη τὴν συνείδηση τῆς ρωμαϊκῆς συνεχείας, ὅπως προδήλως φανερώνεται στὴν βυζαντινὴ γραμματεία, λογία καὶ δημώδη. Σημειώνω ἐλάχιστες ἀπὸ τὶς πάμπολλες μαρτυρίες. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος στὴν προσλαλιά του πρὸς τὸν στρατὸ παραγγέλλει: *αἰδεσθῶμεν τὸ τῶν Ρωμαίων αὐτοδέσποτον κράτος* (Θεοφ. σ. 307). Ὁ νοτάριος Ἐλισσαῖος ἐστάλη στὴν αὐλὴ Καρόλου τοῦ Μεγάλου *πρὸς τὸ διδάξαι τὴν βασιλικὴν μνηστὴ τά τε τῶν Γραικῶν γράμματα καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ παιδεῦσαι αὐτὴν τὰ ἤθη τῆς Ρωμαίων βασιλείας* (Θεοφ. σ. 455), ὅπου γιὰ τὴν δήλωση τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *Γραικοί* ἐνῶ γιὰ νὰ δηλωθῆ ἡ κρατικὴ ὑπόσταση ὁ ὅρος *Ρωμαῖοι*. Δὲν ξεχνῶ καὶ τὸν ἄσημο πολίτη τοῦ Σιρμίου, ποὺ ἀφήνει τὸν πόνο του νὰ καταφανῆ στὸ σωζόμενο χάραγμα ποὺ μᾶς ἄφησε: *Χρ(ιστὲ) Κ(ύριε) βοήτι της πόλεως κ' ἔρυξον (ἢ κέρύξον) τὸν Ἄβαριν κὲ πόλαξον τὴν Ρωμανίαν κὲ τὸν γράψαντα ἀμήν*[16].

Ὁ συγκερασμὸς τῶν ρωμαϊκῶν στοιχείων τοῦ πολιτεύματος, τῶν σχετι-

16. Σήμερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Ζάγκρεμπ. Πρωτοδημοσιεύθηκε Eranos Vindobonensis, Wien 1893 σ. 331-333, ἀναδημοσιευθεῖσα πολλάκις. Βλ. Ἱστορία μου Α' σ. 312 καὶ ἀπεικόνιση στὸ ἐξώφυλλο τοῦ τόμου Α'.

κῶν μὲ τὸ δίκαιο ρωμαϊκῶν ἀντιλήψεων, τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς, τῶν διδαγμάτων τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας στὴν κορμὴ τοῦ ζ' πρὸς τὸν Ζ' αἰ. κατέληξαν στὴν διαμόρφωση μιᾶς ἰδιαίτερης φυσιογνωμίας τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἑλληνόφωνης Ἀνατολῆς, ὅπως ἐντάχθηκε στὴν αὐτοκρατορία. Τὰ πολιτικὰ θεμέλια τῆς αὐτοκρατορίας προσωποποιοῦνται κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο, νομίζω, στὸ χάλκινο κέρμα τοῦ Ἡρακλείου.

Σ' αὐτὸ μὲ λιτὸ τρόπο συνδυάζεται ἡ κρατικὴ ὑπόσταση μὲ τὴν μορφὴ τοῦ αὐτοκράτορος, ὁ Χριστιανισμὸς μὲ τὸ σταυρικὸ σύμβολο, ὁ Ἑλληνισμὸς μὲ τὴν χάραξη τῆς ἐπιγραφῆς γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα ΕΝ ΤΟΥΤΟ ΝΙΚΑ, καὶ ἡ ἱστορικὴ παράδοση μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸ δραμα τοῦ Κωνσταντίνου[17]. Ὁ αὐτοκράτωρ εἰκονίζεται ὁλόσωμος στὴν μιὰ ὄψη τοῦ νομίσματος κρατῶντας στὸ δεξὶ χέρι σταυρὸ μὲ μακρυὰ λαβή, στὸ ἀριστερὸ σφαῖρα μὲ σταυρὸ καὶ στὸ ἐπίπεδο στέμμα, ποὺ φορεῖ στὸ κεφάλι, ὑψώνεται πάλι εὐμεγέθης σταυρός, ὥστε σταυροὶ καὶ ἐπιγραφὴ δημιουργοῦν ἐντυπωσιακὸ σύνολο κι ἕνα μήνυμα γιὰ ὅλους, καθὼς τὸ νόμισμα εἶναι εὐρείας κυκλοφορίας: ὁ σταυρὸς δίνει τὴν νίκη.

Ὁ αὐτοκράτωρ. Ἀναγόρευση καὶ στέψη.
Ἡ ρύθμιση τῆς διαδοχῆς

Πηγὴ καὶ φορεὺς κάθε ἐξουσίας ὁ αὐτοκράτωρ[18] εὑρίσκεται στὴν κορυφὴ τοῦ πολιτειακοῦ ὀργανισμοῦ. Ἡ αὐτοκρατορικὴ ἰδιότης προσκτᾶται μέσω ὁρισμένου τυπικοῦ, στὸ ὁποῖο καίρια λειτουργία ἔχει ἡ ἀναγόρευση δηλ. ἡ ἀναφώνηση τοῦ ἀναγορευομένου ἀπὸ τὰ ἁρμόδια ὄργανα τῆς πολιτείας σύμ-

17. W. Wroth, Imperial Byz. coins in the British Museum 1908, ἀνατύπωση 1966, τ. Γ σ. 234 ἀρ. 347, 349 (πίναξ XXVII 20). Πολυάριθμα ἀντίτυπα καὶ στὴν Συλλογὴ τοῦ Dumbarton Oaks καὶ ἀπεικόνιση παρὰ Ph. Grierson, Collection τ. II 2 (1968) πίνακες XVI, XXVII, XXIX.

18. Στὴν βιβλιογραφία νὰ προστεθοῦν A. R. Bellinger, Byzantine notes, American Numismatic Society. Museum Notes 13 (1967) σ. 123-166 (εἰκονογραφία νομισμάτων ἀπὸ Λέοντος Γ' μέχρι Κωνσταντίνου Ζ')· F. Tinnefeld, Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Nicetas Choniates, München 1971· P. Vàczy, Helm und Diadem. Numismatische Beiträge zur Entstehung der byzantinischen Kaiserkrone, Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 20 (1972) σ. 169-208· Kl. Wessel - Elisabeth Piltz - Corina Nicolescu, Insignien ἐν Reallexikon zur byzantinischen Kunst Lfr. 19/20 (Bd. 3) 1973 στ. 369-498· Das byzantinische Herrscherbild ἐκδ. H. Hunger· ἡ βιβλιογραφία ὑπὸ H. Hunger - O. Kresten, Darmstadt 1975-1977· El. Piltz, Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques, Uppsala 1977· F. Winkelmann, Zum byzantinischen Staat (Kaiser, Aristokratie, Heer) ἐν Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, Berlin 1978 σ. 161-224· W. Seibt, Die byzantinischen Bleisiegel in Oesterreich, 1. Teil Kaiserhof, Wien 1978.

φωνα μὲ τὸν ἰσχύοντα σὲ κάθε ἐποχὴ ἐπίσημο τύπο. Ἡ κατὰ τὴν πρώιμο περίοδο ἀνακήρυξη σὲ *αὔγουστο* (*auguste tu vincas, αὔγουστε τουμβίκας, σὺ νικᾶς*) ἀντικαθίσταται κατὰ τὴν μέση μὲ τὸν χαιρετισμὸ σὲ *βασιλέα* μὲ τὴν φραστικὴ διατύπωση τοῦ δεῖνα *βασιλέως (μεγάλου βασιλέως) πολλὰ τὰ ἔτη*· καὶ ἀργότερα τοῦ δεῖνα *βασιλέως (καὶ) αὐτοκράτορος Ρωμαίων πολλὰ τὰ ἔτη*· δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ προσδιορισθῆ ἐπακριβῶς τὸ χρονικὸ σημεῖο τῶν ὡς ἄνω μεταβολῶν. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ ἀναγορευθεὶς καὶ μάλιστα ὕστερα ἀπὸ ἐπανάσταση ὀφείλει νὰ συγκεντρώνη πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἰσχὺ γιὰ νὰ παραμείνη στὴν ἐξουσία.

Οὐσιώδη στοιχεῖα τοῦ τυπικοῦ τῆς ἀναγορεύσεως τῆς πρωΐμου περιόδου, περιβολὴ τοῦ *μανιακίου* καὶ ἡ ἀνύψωση σὲ ἀσπίδα ἐξέλιπαν, ἡ πρώτη στὸ τέλος τοῦ ζ΄ αἰ., τὸ 602 ἡ δεύτερη. Τὴν ἴδια χρονιὰ ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴν ἀναγόρευση καὶ διαμορφώθηκε σὲ ἰδιαίτερη τελετὴ πανηγυρική, ποὺ προσδιορίζεται μὲ τὸν ὅρο *στέψις*, ἡ περιβολὴ τῆς χλαμύδος καὶ τοῦ διαδήματος, στεφάνου, στέμματος[19] ἀπὸ τὸν ἀναδεικνυόμενο νέον ἡγεμόνα. Ἔκτοτε ἡ στέψη πραγματοποιεῖται σὲ ναό, σπανίως ἀνακτορικὸ παρεκκλήσιο, συνήθως στὴν Ἁγία Σοφία, παρουσία τῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ὅταν πρόκειται γιὰ συνεχιζόμενη δυναστεία, τῆς συγκλήτου, τῶν ταγμάτων τοῦ στρατοῦ, τῶν δήμων καὶ τοῦ λαοῦ τῆς πρωτεύουσας, ὅπου εὐλογοῦνται τὰ βασιλικὰ σύμβολα χλαμύδα καὶ στέμμα ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη.

Ἡ πατριαρχικὴ σύμπραξη κερδίζει σὲ ἠθικὴ βαρύτητα στὶς περιπτώσεις, ποὺ στὸν θρόνο ἀνέρχεται ἐπαναστάτης, διότι στὰ μάτια τῶν πιστῶν ἀπαλύνεται ἡ ἐπαναστατικὴ ἐνέργεια, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία μέσω τοῦ πατριάρχη καθαγιάζει τὰ βασιλικὰ σύμβολα, τὸ δὲ στέμμα τοποθετεῖ στὴν κεφαλὴ τοῦ νέου αὐτοκράτορος ἰδιοχείρως ὁ ἀρχιερεύς. Ὁσάκις πρόκειται γιὰ στέψη συμβασιλέως —ἀσχέτως ἂν δικαιοῦται νὰ ἀσκήση πραγματικὴ ἐξουσία— ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως περιορίζεται στὴν ἀπαγγελία τῶν εὐχῶν, τὴν δὲ τοποθέτηση τοῦ στεφάνου, στέμματος στὴν κεφαλὴ τοῦ συμβασιλέως τελεῖ ἰδιοχείρως ὁ ὑπάρχων αὐτοκράτωρ[20].

Ἀναγόρευση καὶ στέψη προσέλαβαν συγκεκριμένη λειτουργικότητα στὸ βυζαντινὸ πολίτευμα τῆς μέσης περιόδου, ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἔλλειψη νομοθετικῆς ρυθμίσεως τῆς διαδοχῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἐπανειλημμένη πλήρωση τοῦ θρόνου μὲ ἐπαναστατικὴ ἐνέργεια. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἀναπτύσσεται τὸ δυναστικὸ αἴσθημα καὶ ἐνδυναμώνεται ἡ

19. Ἡ ὕλη καὶ ἡ μορφὴ τῶν χρησιμοποιουμένων κατὰ τὴν στέψη συμβόλων (*διάδημα, στέμμα, στέφος*) χρειάζονται ἐγγύτερη ἔρευνα. Ὁ βυζαντινὸς ὅρος γιὰ τὴν γαμήλιο τελετὴ εἶναι *στεφάνωμα*.

20. Λεπτομερὴ ἀνάλυση τῆς ἀναγορεύσεως καὶ στέψεως αὐτοκρατόρων καὶ ἀνταπαιτητῶν τῆς ἐποχῆς στὸ βιβλίο μ ο υ, Ἐκλογὴ σ. 67-155· τὸ πρωτόκολλο τῆς στέψεως συμβασιλέως στὸ κεφ. I 38b Βασ. Τάξ. σ. 194-196.

άρχή τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς ὑπὲρ τοῦ πρωτοτόκου, κατὰ κανόνα, γυιοῦ τοῦ βασιλεύοντος ἡγεμόνος. Ἀλλὰ ὅπως εἶναι ἀνθρώπινο καὶ ἄλλα μέλη τοῦ βασιλικοῦ οἴκου κυρίευε ἡ φιλοδοξία νὰ μετάσχουν στὴν ἐξουσία μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πρόκληση ἀναταραχῆς καὶ συγκρούσεων[21].

Γιὰ νὰ ἀποτραπῆ ἡ ἀμφισβήτηση ἐπικράτησε ἡ συνήθεια, ὁ ἀσκῶν τὴν ἐξουσία αὐτοκράτωρ νὰ ὁρίζη ἐνωρὶς συνάρχοντα τὸν πρωτότοκο γυιό του, ἔστω κι ἂν ἀκόμη ἦταν σὲ νηπιακὴ ἡλικία καὶ ἐπομένως νομικῶς καὶ οὐσιαστικῶς ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀσκήση πραγματικὴ ἐξουσία. Ἡ μετάταξη τοῦ βασιλόπαιδος στὴν κατηγορία τοῦ ἐπισήμως ἀναδειχθέντος διαδόχου ἐπραγματοποιεῖτο σὲ εἰδικὴ τελετή[22], ποὺ ἔφερε τὴν εἰδικὴ τεχνικὴ ὀνομασία *στέψις*, καὶ συνδυαζόταν μὲ εὐφρόσυνη τελετὴ τῆς χριστιανοσύνης, Χριστούγεννα, Πάσχα καὶ περισσότερο Πεντηκοστή, ποὺ ἦταν ἡ κατ' ἐξοχὴν ἡμέρα τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στοὺς Ἀποστόλους. Τὸ τυπικὸ συνίστατο στὴν περιβολὴ ἀπὸ τὸν ὑπάρχοντα αὐτοκράτορα τῆς πορφύρας καὶ τοῦ στεφάνου (στέμματος) τοῦ βασιλικοῦ γόνου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπαγγελία ἐκκλησιαστικῶν εὐχῶν καὶ εὐλογία τῶν βασιλικῶν συμβόλων ἀπὸ τὸν πατριάρχη[23].

Ἡ ἀπονομὴ τῆς βασιλικῆς ἰδιότητος μὲ τὴν ἀνωτέρω διαδικασία συν-

---

21. Αὐτὸ συνέβη μὲ τοὺς διαδόχους τοῦ Ἡρακλείου (Ἱστορία Β΄ 1 σ. 46 ἑπ.), τοὺς ἀδελφοὺς τοῦ Κωνσταντίνου Δ΄ (σ. 63 ἑπ.), τοὺς ἀδελφοὺς τοῦ Λέοντος Δ΄ (σ. 130 ἑπ.). Διονυσία Μισίου, Ἡ διαθήκη τοῦ Ἡρακλείου Α΄ καὶ ἡ κρίση τοῦ 641. Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς διαδοχῆς στὸ Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη 1985 μὲ ἐπιδίωξη ἀνιχνεύσεως καὶ τοῦ ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος. C. Capizzi, Il preteso «Diatagma» di Eraclio ad Eraclona, Δίπτυχα 4 (1986-1987 δημ. 1988) σ. 290-311· πρόκειται γιὰ ρητορικὴ ἄσκηση, εἴδους μεταγενέστερη.

22. Μέχρις ὅτου ὁριστικοποιηθῆ ἡ Ἁγία Σοφία ὡς τελετουργικὸς χῶρος τῆς στέψεως συμβασιλέως χρησιμοποιήθηκαν καὶ τὰ ἀνάκτορα (π.χ. γιὰ τοὺς πρωτοτόκους γυιοὺς τῶν Ἡρακλείου καὶ Λέοντος Γ΄), ἅπαξ ὁ Ἱππόδρομος γιὰ τὸν γυιὸ τοῦ Λέοντος Δ΄. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Ἱπποδρόμου ὀφείλεται νομίζω στὴν κριθεῖσα ἀπαραίτητη συμμετοχὴ μεγαλύτερης μερίδος λαοῦ τῆς Βασιλευούσας γιὰ νὰ κατοχυρωθῆ ἡ ἀνάδειξη τοῦ ἐγγονοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄, τοῦ ὁποίου οἱ γυιοὶ καὶ ἑτεροθαλεῖς ἀδελφοὶ τοῦ Λέοντος Δ΄ ἐποφθαλμιοῦσαν τὸν θρόνο (βλ. Ἱστορία Β΄ 1 σ. 131).

23. Τὸ ἴδιο τυπικὸ ἴσχυσε καὶ στὶς σπάνιες περιπτώσεις, ποὺ ἡ πρόσληψη συνάρχοντος ἦτανε ἐκτὸς τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας ὅπως τοῦ Βασιλείου Μακεδόνος ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Γ΄. Στὴν νομικὴ θέση τῆς αὐγούστας-βασιλομήτορος, συζύγου, ἀδελφῆς ἢ θυγατέρας αὐτοκράτορος ἀναφέρονται οἱ μελέτες St. Maslev, Die Staatsrechtliche Stellung der byz. Kaiserinnen, Byzantinoslavica 27 (1966) σ. 308-343· Διον. Μυσίου, Δύο βυζαντινοὶ καθεστωτικοὶ ὅροι (Αὐγούστα καὶ βασίλισσα), Βυζαντιακὰ 2 (1982) σ. 125-141· τῆς αὐτῆς, Über die institutionelle Rolle der byz. Kaiserin, Jahrbuch Oest. Byz. 32/2 (1982) σ. 489-498· Π. Ζέπος, Βιαία ἐκκοσμίκευσις εἰς τρεῖς βυζ. αὐτοκρατορικοὺς γάμους, Πρακτικὰ Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 58, I (1983 δημ. 1984) σ. 84-99· Elisabeth Bensammar, La titulature de l'impératrice et sa signification. Recherches sur les sources byzantines de la fin du VIIIe s. à la fin du XIIe s., Byzantion 46 (1976) σ. 243-291.

δέθηκε μὲ τὸν θεσμὸ τῆς συμβασιλείας, τῆς ὁποίας ἐπίσημη καὶ αὐθεντικὴ μαρτυρία ὑπόκειται σὲ νομισματικὲς ἐξεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές. Στὰ νομίσματα οἱ βασιλεῖς εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἢ ὡς προτομὴ κατὰ αὐστηρὰ ἱεραρχημένη τάξη, φέροντες τὰ βασιλικὰ σύμβολα καὶ ἐπίσημη στολή[24]. Κατὰ κανόνα ὁ αὐτοκράτωρ περιορίζεται στὴν ἀνάδειξη ἑνὸς συμβασιλέως. Δὲν εἶναι ὅμως σπάνιο νὰ ἀναδείξῃ περισσότερους συμβασιλεῖς ὁ ἴδιος μονάρχης, γιὰ λόγους προσωπικούς, οἰκογενειακοὺς —ὅπως συνέβη μὲ τοὺς γιοὺς τοῦ Ἡρακλείου, τὸν ἕνα, τὸν Ἡράκλειο νέο Κωνσταντῖνο Γ΄ ἀπὸ τὴν σύζυγο Εὐδοξία, καὶ τὸν ἄλλο, τὸν Ἡρακλωνᾶ ἀπὸ τὴν Μαρτίνα — ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ λόγους πολιτικούς, δυναστικούς, ποὺ ἦταν καὶ πιὸ συνηθισμένο. Παρατηρεῖται δὲ κυρίως στὶς περιπτώσεις βιαίας καταλήψεως τοῦ θρόνου, ὁπότε ὁ νέος μονάρχης γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τοὺς αὐξημένους κινδύνους τουλάχιστον τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του, προέβαινε στὴν ἀνάδειξη σὲ συμβασιλεῖς περισσοτέρων μελῶν τῆς οἰκογενείας του, ὅπως ἔπραξε ὁ Βασίλειος Α΄ καὶ κατόπιν ὁ Ρωμανὸς Α΄.

Τὴν θεσμικὴ αὐτὴ μεταβολὴ προκάλεσαν τὰ πράγματα γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθῇ συγκεκριμένως σκοπός: ἡ ρύθμιση τῆς διαδοχῆς, ὥστε νὰ ἀποφεύγονται ρήξεις καὶ συγκρούσεις. Δὲν ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα νομοθετικοῦ, πολιτειακοῦ προγραμματισμοῦ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἀρχικῶς κανεὶς δὲν πολυπραγμόνησε γιὰ τὴν νομικὴ θέση τῶν συμβασιλέων, καθὼς στὰ πρῶτα στάδια ἐφαρμογῆς τοῦ θεσμοῦ οἱ συμβασιλεῖς ἦταν ἀνήλικοι[25] κατὰ τὴν ἀνάδειξή τους καὶ συνεπῶς ἦταν περιορισμένη ἡ δυνατότης ἀσκήσεως πραγματικῆς ἐξουσίας. Ἡ κατ' ἐξακολούθηση ἐφαρμογὴ τοῦ θεσμοῦ καὶ ἡ σημασία του γιὰ τὴν δυναστικὴ συνέχεια προκάλεσαν αὐτομάτως καὶ τὸ θέμα τῆς πολιτειακῆς ἰσοτιμίας τῶν συμβασιλέων[26] κατὰ τὴν ἄσκηση στὴν πράξη τῆς

24. Ὅταν οἱ συμβασιλεῖς ἦταν δύο, ἡ τιμητικὴ θέση στὰ νομίσματα βρίσκεται στὰ ἀριστερὰ σὲ σχέση μὲ τὸν παρατηροῦντα τὸ νόμισμα. Στὴν θέση αὐτὴ χαράσσεται ἡ μορφὴ τοῦ ἀρχαιοτέρου καὶ κατὰ κανόνα πρεσβυτέρου συνάρχοντος, ποὺ φέρει καὶ μακρὰ γενειάδα. Παραπλεύρως εἰκονίζεται ὁ νεότερος στὴν ἡλικία καὶ τὴν στέψη, ἀγένειος ἢ μὲ μικρὴ γενειάδα καὶ πιὸ χαμηλὸ ὕψος. Ὅταν οἱ συμβασιλεῖς εἶναι περισσότεροι, ἡ τιμητικὴ θέση βρίσκεται στὴν μέση τοῦ νομίσματος, ὅπου εἰκονίζεται ὁ πρεσβύτερος, ἑκατέρωθεν δὲ τούτου οἱ συμβασιλεῖς σύμφωνα μὲ τὴν τάξη πρεσβείων καὶ στέψεως.

25. Σὲ νηπιακὴ ἡλικία κατὰ τὴν ἀνάδειξή των σὲ συμβασιλεῖς ἦταν ὁ Ἡράκλειος νέος - Κωνσταντῖνος, ὁ Τιβέριος γιὸς Ἰουστινιανοῦ Β΄, ὁ Κωνσταντῖνος Ε΄ γιὸς τοῦ Λέοντος Γ΄ κλπ.

26. Mansi τ. XI στ. 208-209, 217, 221, 229, 321 κλπ. Στὶς σφραγίδες *τῶν γενικῶν κομμερκιαρίων ἀποθήκης*, στὶς ὁποῖες ἀκολουθοῦνται οἱ κανόνες τῆς νομισματικῆς τυπολογίας, ἀνήκει ἡ σφραγὶς Zacos ἀρ. 2761 *[γε]νικοῦ κομμερκιαρίου ἀποθήκη[ς] (πρώτης) Καππαδοκίας [ιν]δ Γ'* (= 10η ἰνδ., 1 Σεπτ. 681-31 Αὐγούστου 682), στὴν ὁποία εἰκονίζεται ὁ Κωνσταντῖνος Δ΄ μὲ στρατιωτικὴ στολὴ στὴν πρόσθια ὄψη, ἐνῶ στὴν ὀπίσθια οἱ δύο ἀδελφοὶ Ἡράκλειος καὶ Τιβέριος μὲ χλαμύδα. Βλ. Ἱστορία τ. Β΄ 1 σ. 64-65.

ἐξουσίας, ἰδίως ὅταν οἱ νέοι αὐτοὶ βασιλικοὶ βλαστοὶ εἶχαν τὴν νόμιμη πρὸς αὐτὸ ἡλικία τῶν δεκαέξ ἐτῶν.

Ἐδῶ ἔχει τὴν θέση, νομίζω, νὰ καταγραφῆ μιὰ κίνηση τοῦ στρατιωτικοῦ παράγοντος γιὰ ἀνάμιξη στὴν ρύθμιση τῆς διαδοχῆς. Ἐνῶ στὴν πράξη εἶχε ἤτυπα παγιωθῆ ἡ ἀρχὴ νὰ περιέρχεται ἡ διαδοχὴ στὸν πρωτότοκο γιὸ τοῦ βασιλεύοντος ἡγεμόνος, στρατιωτικοὶ *τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν* ζήτησαν μὲ μιὰ παρέμβαση μυστικιστικῶν συμβολισμῶν τὴν συμμετοχὴ καὶ τῶν δύο ἄλλων ἀδελφῶν στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας (*«εἰς τριάδα πιστεύομεν· τοὺς τρεῖς στέψωμεν»*· Θεοφ. σ. 352_{15}). Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ πατέρας τους Κώνστας Β΄ εἶχε τιμήσει, σὲ διαφορετικὴ χρονολογία, καὶ τοὺς ἄλλους δύο γιοὺς του Ἡράκλειο καὶ Τιβέριο, ἀφοῦ στὰ πρακτικὰ τῆς ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (680/681) ἀναγράφεται *βασιλείας τῶν θεοστέπτων καὶ γαληνοτάτων ἡμῶν δεσποτῶν Φλαβίων, Κωνσταντίνου μὲν τοῦ εὐσεβεστάτου, καὶ θεοψηφίστου μεγάλου βασιλέως αἰωνίου Αὐγούστου καὶ αὐτοκράτορος ἔτους εἰκοστοεβδόμου... Ἡρακλείου δὲ καὶ Τιβερίου τῶν θεοφυλάκτων αὐτοῦ ἀδελφῶν ἔτους, εἰκοστοδευτέρου*[27] καὶ γι' αὐτὸ ὁ χρονογράφος ἐξηγεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ αἴτημα τῶν στρατιωτικῶν τοῦ θέματος Ἀνατολικῶν *ἐταράχθη δὲ Κωνσταντῖνος, διότι αὐτὸς μόνος ἦν ἐστεμμένος, οἱ δὲ ἀδελφοὶ αὐτοῦ οὐδεμίαν ἀξίαν εἶχον* (Θεοφ. σ. 352_{19}). Νὰ σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι στὴν ἀπεικόνιση τῶν τριῶν ἀδελφῶν στὸ περίεργο ραβεννατικὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου in Classe ἡ μὲν στολὴ τοῦ Κωνσταντίνου ἦταν πορφυρὰ χλαμύς, χρυσὸ ταβλίον, λευκὸς μανδύας ἐνῶ τῶν Ἡρακλείου καὶ Τιβερίου εἶναι λευκὴ χλαμύς, πορφυροῦν ταβλίον, λευκὸς μανδύας οὐσιαστικὰ στολὴ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ εἰκονιζομένου αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Δ΄.

Γιὰ ὅλην αὐτὴ τὴν διαδικασία ὁ Θεοφάνης χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο *στέψωμεν* χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῆ ἐπακριβῶς τὸ περιεχόμενον τῆς τελετῆς γιὰ τοὺς τρεῖς ἀδελφούς. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ νομικὴ θέση τοῦ Κωνσταντίνου Δ΄ πρέπει νὰ διέφερε τῶν δύο ἀδελφῶν του.

Κατὰ τὸν Ζ΄ αἰ. δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε νομοθετικὴ ρύθμιση γιὰ τὰ μέλη τῆς συμβασιλείας ἀλλὰ ὁ πρεσβύτερος στὴν ἡλικία καὶ ἀρχαιότερος κατὰ τὴν ἀνάδειξη (κύριος, πρῶτος) αὐτοκράτωρ εἶχε τὸ προβάδισμα καὶ τὴν εὐθύνη τῆς διοικήσεως. Θεωρῶ πιθανὸν ὅτι ἡ ὁρολογικὴ διάκριση τῶν συμβασιλέων σὲ νομίσματα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ Θ΄ αἰ., ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ μὲν ἀρχαιότερος χαρακτηρίζεται ὡς βασιλεύς, ὁ δὲ συμβασιλεὺς γυιὸς δεσπότης[28], ἀνταποκρίνεται σὲ διαφοροποίηση τῆς νομικῆς των θέσεως στὸ

27. Στὴν Ἱστορία μου τ. Β΄ 1, σ. 46-49 ἐξέθεσα τὴν πολιτικὴ διαμάχη γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς πολιτειακῆς ἰσοτιμίας μεταξὺ τῶν υἱῶν καὶ διαδόχων τοῦ Ἡρακλείου, παρὰ τὴν ρητὴ διάταξη τῆς βασιλικῆς διαθήκης *Κωνσταντῖνον καὶ Ἡράκλειον τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ βασιλεῖς ἰσοτίμους εἶναι*. Νικηφόρου Ἱστ. σ. 27.

28. Τὰ σχετικὰ νομισματικὰ παραδείγματα ἔχω συγκεντρώσει στὸ βιβλίο μου, Ἐκ-

πολίτευμα, ἡ ὁποία δυσχερῶς ἀνιχνεύεται στὶς φιλολογικὲς πηγὲς τῆς ἐποχῆς.

Ἡ πολιτικὴ σημασία ἀναγορεύσεως καὶ στέψεως εἶναι φανερὴ ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ καθορισθῆ τὸ νομικὸ περιεχόμενο καθεμιᾶς πράξεως γιὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Ἡ ἀνάδειξη νέου αὐτοκράτορος συνδέεται μὲ ἀναφώνηση σύμφωνα μὲ ὁρισμένον τύπο. Ὁσάκις ἐπρόκειτο γιὰ ὁμαλὴ διαδοχὴ ἡ ἀναγόρευση προετοιμαζόταν ἐπισήμως μὲ τὴν συμμετοχὴ ὅλων τῶν παραγόντων ποὺ ἐκαλοῦντο γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸ ἀπὸ ἁρμόδιο κρατικὸ λειτουργό. Ἔτσι τὴν ἀναγόρευση τοῦ Σταυρακίου, γυιοῦ τοῦ Νικηφόρου Α΄ ἐπιμελήθηκε ὁ πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν, τοῦ Μιχαὴλ Γ΄ καὶ τῆς Θεοδώρας ὁ πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου, τοῦ Βασιλείου Α΄ ὁ ἔπαρχος τῆς πόλεως. Αὐτὸς ποὺ εἶχε τὴν ἐπιστασία τῆς τελετῆς ἔδινε τὸ σύνθημα τῆς ἀναφωνήσεως μὲ σχετικὴ προσλαλιά, ὥστε οἱ συγκεντρωθέντες ἐπληροφοροῦντο ἐπισήμως ποῖος ἐπρόκειτο νὰ ἀναδειχθῆ αὐτοκράτωρ.

Ὁσάκις ἐπρόκειτο γιὰ ἀνταπαιτητὴ οἱ δικοί του ὑποστηρικταί, ὁπαδοί – πολιτειακὸ ὄργανο ἢ ὁμάδα συνωμοτῶν – ἐπίσης προέβαιναν στὴν ἀναφώνηση τοῦ ὀνόματός του σύμφωνα μὲ τὸν καθορισμένο ἐπίσημο τύπο. Μὲ τὴν προσχώρηση ἄλλων πολιτειακῶν παραγόντων ὁλοκληρώνετο ἡ ἀνάδειξή του. Ἀκολουθοῦσε ἡ στέψη κατὰ κανόνα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα ἀλλὰ κατ' ἐξαίρεση, ὅταν παρεμβάλλονταν δυσχέρειες, μποροῦσε νὰ περάσουν μέρες, ἑβδομάδες ἢ καὶ μῆνες, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἔχη νομικὲς συνέπειες στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Ὁ ἀνταπαιτητὴς εἶχε κάθε λόγο νὰ ἐπισπεύση τὴν τέλεση τῆς στέψεως, ἐφ' ὅσον εἶχε πολιτικῶς ἐπιβληθῆ.

Ἡ ἐπανάληψη ἀναγορεύσεως-στέψεως ὑπὸ ὁρισμένες πολιτικὲς συνθῆκες καὶ γιὰ ὁρισμένο σκοπὸ προσδιόρισε τὴν ἀποκρυστάλλωση τοῦ περιεχομένου κάθε μιᾶς τῶν δύο πράξεων ἀπὸ τὴν ἄποψη πολιτειακοῦ δικαίου. Ἡ σύνδεση τῆς ἀναλήψεως τῆς ἐξουσίας μὲ τὴν ἀναγόρευση στὶς περιπτώσεις καταλύσεως τοῦ ὑπάρχοντος ἡγεμόνος κατόπιν ἐπαναστάσεως καὶ ἡ κατ' ἐπανάληψη παρατηρηθεῖσα γιὰ σύντομο ἢ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα ἀναβολὴ τῆς στέψεως εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἡ κατὰ δίκαιον ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἦταν συνέπεια μόνης τῆς ἀναγορεύσεως. Ἐξ ἄλλου ἡ καθιέρωση τῆς στέψεως ὡς πράξεως καθοριστικῆς τοῦ ὁμαλοῦ τῆς διαδοχῆς, μὲ τὴν ἀνάδειξη τοῦ πρωτοτόκου συνήθως γυιοῦ τοῦ βασιλεύοντος ἡγεμόνος στὴν χορεία τῶν βασιλέων κατὰ τὴν ἀνηλικότητα καὶ ἑπομένως

λογὴ σ. 132 σημ. 2. Τὴν σημασία τῶν ἀναφωνήσεων στὴν ὑστερορωμαϊκὴ κοινωνία ἐξετάζει, ἐξ ἀφορμῆς ἀναφωνήσεων ἐπὶ ἐπιγραφῶν (πιθανῶς πρώτου μισοῦ ς΄ αἰ.), ἡ Charlotte Roueché, Acclamations in the Later Roman Empire; New Evidence from Afrodisias, JRS 74 (1984) σ. 181-199.

καθορισμένης βουλητικῆς ἱκανότητος γιὰ νὰ μετάσχῃ στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἡ στέψη νὰ ἀποξενωθῇ νομικῆς σημασίας. Παράλληλα δὲ ὅτι τίς ἐξελίξεις στὸ βυζαντινὸ πολιτειακὸ δίκαιο διαμόρφωναν τὰ πράγματα, πέρασε ἀρκετὸς χρόνος, ἕως ὅτου ἀποκρυσταλλωθῇ σὲ συγκεκριμένη νομικὴ μορφὴ ἡ διαγραφεῖσα ἐδῶ διαφοροποίηση ἀναγορεύσεως καὶ στέψεως. Πράγματι ἀπὸ τὸν Θ' αἰ. καὶ ἑξῆς διαγράφεται περισσότερο σαφὴς ἡ ὁρολογικὴ διάκριση στὶς βυζαντινὲς ἱστοριογραφίες[29], στὶς ὁποῖες καὶ μόνον εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνιχνευθῇ ἡ διαφορά.

Κατὰ τὸν Θ' αἰ. ἡ συμβασιλεία ἀπέκτησε ἀκριβέστερη θεσμικὴ μορφή, ἡ ὁποία διαπιστώνεται πιὸ αὐθεντικὰ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ Γ' αἰ. ἀπὸ ἐπιγραφές, νομίσματα καὶ ἄλλα αὐθεντικὰ κείμενα. Γιὰ τὴν συμβασιλεία θὰ μιλήσομε πιὸ ἀναλυτικὰ στὴν ἀφήγηση τῆς ἐποχῆς τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων.

Ἡ τιτλοφορία

Κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἡρακλείου ὁ ἐπίσημος τίτλος τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου μεταβάλλεται. Ὁ ἐπικρατήσας τὴν πρώιμο περίοδο χαρακτηριστικὸς τῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως, *Imperator, caesar, augustus* καὶ στὴν ἑλληνικὴ του ἀπόδοση *αὐτοκράτωρ, καῖσαρ, αὔγουστος*, ἀντικαθίσταται μὲ τὸν πανάρχαιο ἑλληνικὸν ὅρο *βασιλεύς*, συνδυάζεται δὲ μὲ ἐμφαντικὴ δήλωση τῆς θρησκευτικότητος τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους. Προσλαμβάνει λοιπὸν τὸν κομψό, λατ. τύπο, ὁ δεῖνα *πιστὸς ἐν Χριστῷ βασιλεύς*, ὅπως δείχνουν οἱ παλαιότερες, στὸν Ἡράκλειο ἀναφερόμενες μαρτυρίες[30]. Ἡ οἰκεία ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πα-

---

29. Σημειώνω χαρακτηριστικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν Νικηφόρο Α':

Θεοφ. σ. 476$_{17}$, Σκυλ. Κεδρ. II σ. 29-30 *συναγορεύουσαν βασιλέα τὸν τύραννον.*	(οἱ αὐτοί): *προῆλθον ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ ἐπὶ τὸ στέψαι τὸν ἀλιτήριον*
Σκυλ. Κεδρ. III 301-302 *εἰς βασιλέα εὐφήμησαν*	*... εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν ἵν' ἐκεῖ ταινιωθείη ....*

γιὰ τὸν Μιχαὴλ Α'

ἀναγόρευση στὸν σκεπαστὸ Ἱπόδρομο ὥρα α' τῆς ἡμέρας	στέψη στὴν Ἁγία Σοφία ὥρα δ' τῆς ἡμέρας
Θεοφ. σ. 493: *ἀνηγορεύθη βασιλεὺς Ρωμαίων*	*ἐστέφθη Μιχαὴλ ὑπὸ Νικηφόρου πατριάρχου*

γιὰ τὸν Λέοντα Ε'

ἀναγόρευση ἔξω τῶν τειχῶν τῆς πόλεως Λέων Γραμμ. σ. 206: *ἀναγορεύεται Λέων*	στέψη στὴν Ἁγία Σοφία σ. 207 *στεφθεὶς ὑπὸ Νικηφόρου πατριάρχου*

γιὰ τὸν Μιχαὴλ Β'

ἀναγόρευση στὰ ἀνάκτορα Σκυλ. σ. 24: *ἐν τῷ παλατίῳ ἀναγορευθείς*	στέψη στὴν Ἁγία Σοφία ὥρα ἑβδόμη χειρὶ τοῦ πατριάρχου στεφθῆναι βουλόμενος...

30. Νεαρὰ ἀρ. 25 (ἔτ. 629) *Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος πιστοὶ*

ράδοση στὸν χῶρο τῆς βυζαντινῆς Ἀνατολῆς ὀνομασία *βασιλεύς*, συνηθισμένη στὸν λαό, ἐξετόπισε τὴν ἐπίσημη λατινογενὴ τιτλοφορία, τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς τοῦ Ἡρακλείου, ποὺ συνειδητοποιεῖται ἡ ἑλληνικότητα τοῦ κράτους. Στὴν βασιλεία του ἐκπορθοῦνται τὰ δύο τελευταῖα ὀχυρὰ τῆς λατινικῆς, ὁ στρατὸς καὶ τὰ νομίσματα, μὲ τὴν εἰσαγωγὴ ἑλληνικῆς στρατιωτικῆς ὁρολογίας[31] καὶ τὴν κοπὴ τοῦ πρώτου χαλκοῦ κέρματος μὲ χάραξη ἑλληνικῆς ἐπιγραφῆς[32]. Ἔκτοτε παύει ἡ χρήση τοῦ ὅρου γιὰ νὰ δηλωθῇ ἀρχηγὸς οἱουδήποτε ξένου κράτους καὶ διαφοροποιοῦνται οἱ ἔννοιες *rex, ρηξ* (= ἡγεμὼν ξένου κράτους) καὶ *βασιλεύς* (= ὁ βυζαντινὸς μονάρχης)[33].

Ἡ προσωνυμία *βασιλεὺς* ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐπισήμου τίτλου μέχρι τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπιρροὴ διεθνῶν ἐξελίξεων καὶ τὴν συνειδητοποίηση ἐσωτερικῶν, πολιτειακῶν διεργασιῶν πλουτίζεται ἐννοιολογικῶς πρὸς τὸ ἀκριβέστερο. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ Θ' αἰ. μὲ τρόπο συστηματικὸ καὶ ἐπιδεικτικὸ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *βασιλεὺς Ρωμαίων*[34] στὸν ἐπίσημο τίτλο καὶ σὲ ἀπάντηση τῶν ἀξιώσεων οἰκουμενικότητος Καρόλου τοῦ Μεγάλου ὡς συνεχιστοῦ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας[35]. Μεμονωμένα δείγματα χρήσεως τοῦ ὅρου βασιλεὺς Ρωμαίων ἀπαντοῦν ἤδη ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Ζ' αἰ.[36], γι' αὐτὸ καὶ ὁ Π. Γιαννόπουλος δέχεται ὡς βέ-

---

ἐν Χριστῷ βασιλεῖς· Ἔκθεση τοῦ ἔτους 638. *Ἡράκλειος πιστὸς ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ τῷ Θεῷ βασιλεὺς ὑπεσημηνάμην* ἐκδ. R. Riedinger ἐν BZ τ. 69 (1976) σ. 23.

31. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ θεμάτων* προοίμ. σ. 60 ... *ἀπὸ τῆς ἀρχῆς Ἡρακλείου τοῦ Λίβυος, οἱ ἀπ' ἐκείνου κρατήσαντες... εἰς μικρά τινα μέρη κατέτεμον τὴν ἑαυτῶν ἀρχὴν καὶ τὰ τῶν στρατιωτῶν τάγματα, μάλιστα ἑλληνίζοντες καὶ τὴν πάτριον καὶ ρωμαϊκὴν γλῶτταν ἀποβαλόντες. Λογγίνους γὰρ ἔλεγον τοὺς χιλιάρχους καὶ κεντουρίωνας τοὺς ἑκατοντάρχους καὶ κόμητας τοὺς νυνὶ στρατηγούς...*

32. Βλ. Ἱστορία Β' 1 σ. 29 καὶ σ. 244.

33. Ἡ ἀπὸ νεότερους ἐρευνητὲς ὑποστηριχθεῖσα ἄποψη, κατὰ τὴν ὁποία ἡ καθιέρωση τοῦ νέου τίτλου συνδέεται μὲ τὴν βυζαντινὴ νίκη κατὰ τῶν Περσῶν, στὸν ὁποίων τὸν ἡγεμόνα καὶ μόνον ἀνεγνωρίζετο παλαιότερα ἡ ὀνομασία βασιλεύς, δὲν εὐσταθεῖ. Εἶναι βέβαιον ὅτι προηγουμένως ὁ ὅρος ἐχρησιμοποιεῖτο πρὸς δήλωση ἀρχηγῶν ξένων κρατῶν. Βλ. G. Ostrogorsky, Geschichte[2] σ. 89 σημ. 2. Λιγότερο πειστικὴ θεωρῶ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείου υἱοθέτηση τοῦ ὅρου βασιλεὺς στὸν ἐπίσημο τίτλο ἔχει τὴν ἀρχή της στὴν βιβλικὴ παράδοση, ὡς ὑπεστήριξε ὁ Irfan Shahid, The Iranian Factor in Byzantium during the reign of Heraclius, DOP 26 (1972) σ. 293-320.

34. Βλ. π.χ. σὲ νομίσματα *MIXAHL S (= καὶ) ΘEOFYLACT(OS) EEC Θ(εοῦ) bASILIS ROMAION* παρὰ W r o t h τ. II σ. 405 πίν. XLVII ἀρ. 4 νόμισμα τοῦ Μιχαὴλ Α'.

35. Βλ. Ἱστορία μου Β'1 σ. 157 ἑπ. καὶ σ. 179-180.

36. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πέρσου βασιλέως πρὸς τὸν Ἡράκλειο κατὰ τὴν ἑλληνική της ἀπόδοση ἐπιγράφεται *τῷ ἡμερωτάτῳ βασιλεῖ Ρωμαίων* (Πασχ. Χρον. σ. 735$_{7}$). Ὁ ὅρος ἀπαντᾶ κυρίως σὲ βασιλικὲς σφραγίδες· Z a c o s ἀρ. 18 a, b, 19 (ἔτ. 654-668 ἢ 668-685), ἀρ. 34 bis, 35 (Ἀρταβάσδου), 35 bis, 36 a, b, c, 37 (Κωνσταντίνου Ε', Λέοντος Δ', Κωνσταντίνου Ζ'). Σὲ βασιλικὲς σφραγίδες τῆς συριακῆς δυναστείας ἀναγράφεται *πιστὸς (πιστοὶ) βασιλεὺς (βασιλεῖς) Ρωμαίων*. Ἀπὸ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία σημειῶ E. S t e i n,

[illegible] τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τίτλου ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Ζ' αἰ., πιθανῶς δὲ ἀπὸ τὴν [illegible]βασιλεία τοῦ Κώνσταντος Β'[37].

Καὶ δὲν εἶναι μὲν πολυάριθμα τὰ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ζ' αἰ. μέχρι τὶς ἀρ[illegible]χὲς τοῦ Θ' αἰ. παραδείγματα νομισμάτων καὶ σφραγίδων ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ [illegible]δέξη *βασιλεὺς Ρωμαίων*, ἀλλ' αὐθεντικὰ ὅπως εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ ἀπο[illegible]σταθοῦν. Στὶς περισσότερες πηγὲς μὲ ἐπίσημο χαρακτῆρα, νομίσματα [illegible]κυρίως καὶ νομοθεσία τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀναγράφεται μόνον ὁ τίτλος *βασιλεύς*, [illegible]πιστὸς *βασιλεύς*[38]. Στὸ σημεῖο αὐτὸ παρουσιάζεται πολύτιμη ἡ μαρτυρία τοῦ [illegible]χρονογράφου Θεοφάνους, ποὺ ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Μιχαὴλ Α' (811) προσ[illegible]έθεσε στὸν τύπο τῆς ἀναφωνήσεως κατὰ τὴν ἀναγόρευση καὶ τὴν λέξη *Ρωμαίων*[39]. Κατόπιν τούτου νομίζω ὅτι ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα πε[illegible]ρισσότερο ἡ ἄποψη ὅτι μέχρι τὸ 800 περίπου ὁ τίτλος *βασιλεὺς Ρωμαίων* δὲν [illegible]εἶχε γενικευθῆ, χρησιμοποιούμενος κυρίως σὲ νομίσματα καὶ σφραγίδες, [illegible]μόνον δὲ μετὰ τὴν στέψη τοῦ Καρόλου προσετέθη κατὰ τὴν ἀναφώνηση στὸ [illegible]τυπικὸ τῆς ἀναγορεύσεως καὶ κατέστη ἔκτοτε μὲ αὐτὴ τὴν μορφὴ (*βασιλεὺς Ρωμαίων*) ὁριστικῶς ὡς ἐπίσημος τίτλος.

Κατὰ τὸν Θ' αἰ. στὸν τίτλο τοῦ βυζαντινοῦ μονάρχου προστίθεται καὶ ὁ ὅρος *αὐτοκράτωρ*, χωρὶς νὰ ἐνταχθῆ εὐθὺς ἀμέσως σὲ ὁρισμένο τυπικὸ πλαί[illegible]σιο, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται παραλλήλως πρὸς τὸν ὑπάρχοντα: *βασιλεύς*. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν οἱ ἐπίσημες, αὐθεντικὲς ἐπιγρα[illegible]φὲς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου ἐπάνω στὸ τεῖχος τῆς Κωνσταντινουπόλεως: *Πύργος Θεοφίλου πιστοῦ ἐν Χ(ριστ)ῷ μεγάλου βασιλέως· Πύργος Θεοφίλου ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορος· Πύργος Θεοφίλου μεγάλου ἐν Κυρίῳ βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος*[40].

Ἀπὸ τὴν ἐγγύτερη μελέτη τοῦ περισωθέντος, ἐπισήμου χαρακτῆρος,

---

[illegible]zum mittelalterlichen Titel «Kaiser der Römer», Forschungen und Fortschritte 6 (1930) σ. 182 ἑπ.· V. Laurent, Notes de titulature byzantine, Échos d'Orient 38 (1939) σ. 355-370, Fr. Dölger, ἰδίᾳ Staatenwelt σ. 45 σημ. 19, σ. 79 σημ. 17, σ. 297 σημ. 21.

37. P. A. Yannopoulos, La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles, Louvain 1975 σ. 100. Ἀτυχὴς εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως σ. 99 σημ. 646 ἀναφορὰ στὶς ἐπιγραφὲς CIG 8634 καὶ 8642 ὅτι μνημονεύουν τοῦ *βασιλέως Ρωμαίων* Ἰουστινιανοῦ τοῦ ζ' αἰῶνος. Ἡ μὲν 8642 ἀναφέρεται στὸν Ἰουστινιανὸ Β' (Ἱστορία Β' 1 κεφ. ΚΑ' 7), ἡ δὲ 8634 εἶναι προφανῶς πλαστή, ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀναγραφὴ τοῦ ὅρου ταπεινὸς περὶ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τὴν ἀπὸ Χριστοῦ χρονολόγηση.

38. Οὕτω νεαρὰ Ἡρακλείου ἀρ. 25, Εἰρήνης ἀρ. 27, Ἐκλογὴ τῶν νόμων.

39. Θεοφ. σ. 493$_{20}$: *ἀνηγορεύθη βασιλεὺς Ρωμαίων ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ ὑπὸ πάσης τῆς συγκλήτου καὶ τῶν ταγμάτων* (2 Ὀκτωβρίου 811)· σ. 502$_{23}$: *καταλαβὼν τὸ πρὸ τῆς πόλεως τριβουνάλιον ἅμα τοῖς στρατηγοῖς καὶ τοῖς στρατεύμασιν ἐνομώτατος βασιλεὺς Ρωμαίων ἀναδείκνυται* (11 Ἰουλίου 813).

40. CIG 8673, 8676. Περισσότερα ἐπιγραφικὰ παραδείγματα στὴν μελέτη μου: Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναδείξεως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 12 (1961-1962) σ. 477.

πηγαίου ὑλικοῦ δηλ. νομισμάτων, ἐπιγραφῶν, ἐγγράφων, αὐλικῶν πρωτοκόλλων καὶ ἐθιμοτυπικῶν κειμένων διαπιστώνεται ἡ τάση νὰ προσαρμοσθῆ ὁ νέος τίτλος πρὸς ὁρισμένο πολιτειακὸ πλαίσιο, δηλ. νὰ χρησιμοποιηθῆ ἀποκλειστικῶς γιὰ νὰ δηλωθῆ ὁ μονάρχης, ποὺ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἀσκῆ πλήρη ἐξουσία. Κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Μιχαὴλ Γ' ὁριστικοποιήθηκε ἡ προσθήκη τοῦ ὅρου *αὐτοκράτωρ* στὸν ἐπίσημο τίτλο[41], ποὺ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς μακεδονικῆς δυναστείας διαμορφώθηκε στὸν τύπο: ὁ δεῖνα *αὐτοκράτωρ πιστὸς βασιλεὺς Ρωμαίων*[42]. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐπέρχεται ὁρολογικὴ διάκριση μεταξὺ τοῦ *βασιλέως αὐτοκράτορος* καὶ τοῦ ἁπλοῦ *βασιλέως*, ἀνταποκρινόμενη σὲ ὁρισμένο νομικὸ περιεχόμενο, τοῦ ὁποίου θὰ ἐπιχειρήσω τὸν περαιτέρω προσδιορισμό.

Αὐτοκρατορικὴ ἀπολυταρχία καὶ πολιτειακοὶ παράγοντες

Πρὶν δοθῆ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ἂν οἱ δρῶντες κατὰ τὴν περίοδο 324-610 πολιτειακοὶ παράγοντες, σύγκλητος, στρατός, δῆμοι, ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπηρεάζουν καὶ τώρα τὴν λειτουργία τοῦ πολιτεύματος καὶ μέχρι ποίου σημείου, πρέπει ἐξ ἀρχῆς νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία καθίσταται περισσότερο ἀπόλυτη καὶ ἰσχυρή. Καὶ ἐνῶ θεωρητικῶς ὑπέκειτο στοὺς ἴδιους περιορισμοὺς καὶ ἀποδεχόταν τὰ ἴδια πολιτικὰ ἰδεώδη, ὁ τόνος εἶναι διαφορετικός. Ἐξακολουθεῖ ἡ διάκριση μεταξὺ *βασιλέως* καὶ *τυράννου*[43] καὶ μὲ περισσὴ ἔμφαση τονίζεται ἀπὸ αὐτοκράτορες καὶ πνευματικὴ ἡγεσία ἡ *δικαιοσύνη* ὡς ὕψιστη βασιλικὴ ἀρετή, ἐνῶ εἶναι φανερὸ ὅτι ὑποχωρεῖ τὸ πολιτικὸ ἰδεῶδες τῆς *φιλανθρωπίας*, ἰδίως ὅπως διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Θεμίστιο καὶ κυριάρχησε σὲ ὅλη τὴν προηγούμενη περίοδο. Τὸ προέχον ἄλλοτε πολιτικὸ περιεχόμενο τῆς λέξεως *φιλανθρωπία* καλύπτει τώρα ὅλο καὶ περισσότερο ἡ διαμορφουμένη ἀπὸ τὴν ἀγαθοεργὸ δράση τῆς Ἐκκλησίας νέα σημασία: παροχὴ βοήθειας στοὺς ἐνδεεῖς ἀπὸ ὁποιονδήποτε τὸ

41. Π.χ. *Πύργος Μιχαὴλ μεγάλου βασιλέως ἐν Χ(ριστ)ῷ αὐτοκράτορος* ἐν H. Grégoire, Recueil ἀρ. 82 bis ἐκ Σμύρνης, CIG ἀρ. 8669, 8670, 8671, 8672 ἀπὸ τὴν Νίκαια. Βλ. περισσότερα παραδείγματα στὴν μελέτη μου στὴν προηγουμένη σημείωση σ. 477-478.

42. Παραδειγματικῶς σημειῶ ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου 869/870· *Βασίλειος αὐτοκράτωρ ἐν Χριστῷ πιστὸς βασιλεὺς Ρωμαίων* Mansi τ. XVII A στ. 517· σὲ νόμισμα ἔτ. 912/913 *Ἀλέξανδρος ἐν Χ(ριστ)ῷ αὐτοκρ(άτωρ) πιστὸς εὐσεβ(ὴς) βασιλ(εὺς) Ρωμ(αίων)* ἐκδ. N. A. Musmov, Une monnaie d'argent de l'empereur Alexandre, Byzantion 6 (1931) σ. 99-100. Περισσότερα παραδείγματα στὴν προμνησθεῖσα μελέτη μου σ. 478-479.

43. Ἄξια μνείας ἡ διεξοδικὴ ἀναφορὰ τοῦ πατριάρχου Φωτίου στὴν ἐπιστολή του *Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ τῷ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας Μιχαήλ*, στὴν ὁποία προσδιορίζει τὶς ἰδιότητες καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ χρηστοῦ ἡγεμόνος, παρεμβάλλων καὶ *ὁ τῶν ἀρχόντων τρόπος ὁ νόμος...* Ἐκδ. B. Laourdas - L. G. Westerink, Photius Epistulae et Amphilochia τ. I, Leipzig 1983 ἀρ. 1 σ. 2-39 (ἔτ. 865).

μπορεῖ. Ἡ ἄλλοτε βασιλικὴ ἰδιότης μεταβάλλεται σὲ ἀρετή, τὴν ὁποία ἀξιοῖ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ κάθε πιστό της.

Σύγκλητος καὶ δῆμοι, ποὺ εἴδαμε νὰ ἀποτελοῦν φραγμὸ στὴν αὐτοκρατορικὴ ἀπολυταρχία, τώρα περιορίζονται καὶ ἀπὸ τὴν συρικὴ δυναστεία μεταβάλλονται σχεδὸν σὲ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῶν αὐλικῶν τελετῶν καὶ τῶν δημοσίων ἐμφανίσεων τοῦ αὐτοκράτορος.

α') Σύγκλητος[44]

Ἡ ὅλο καὶ περισσότερο ἐπικρατήσασα συνήθεια νὰ ρυθμίζεται ἡ διαδοχὴ ἀπὸ τὸν βασιλεύοντα ἡγεμόνα, ταυτοχρόνως μὲ τὴν ἐπανειλημμένως ἐπιχειρηθεῖσα ἀπὸ τὸν στρατιωτικὸ παράγοντα δυναμικὴ λύση, ἀφαίρεσαν στὴν πράξη ἀπὸ τὴν σύγκλητο τὸ περιελθὸν σὲ αὐτὴν ἀπὸ τὸ 450 δικαίωμα ἐκλογῆς αὐτοκράτορος. Στὴν ἀρχὴ τοῦ Ζ' αἰ. ἡ σύγκλητος δὲν ἔχει ἀποκοπῆ ἀπὸ τὰ παλαιά της δικαιώματα, ὅπως δείχνει ἡ ἐνεργὸς συμμετοχή της στὴν ἀνατροπὴ τοῦ Φωκᾶ (610) καὶ ἀκολούθως τῆς χήρας τοῦ Ἡρακλείου Μαρτίνης καὶ τοῦ γυιοῦ τους Ἡρακλωνᾶ (641). Θεωρῶ πιθανὸν ἡ σύγκλητος νὰ ἀνέλαβε καθήκοντα ἀντιβασιλέως ὅσο διαρκοῦσε ἡ ἀνηλικότης τοῦ Κώνσταντος Β', ἐγγονοῦ τοῦ Ἡρακλείου.

Τὸ κύρος τῆς συγκλήτου κατὰ τὴν δυναστεία τῶν Ἡρακλειδῶν ἐπιβεβαιώνει οὐσιαστική της συμμετοχὴ σὲ πολιτικὰ γεγονότα. Ἔτσι ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸν Πέρση μονάρχη (ἔτ. 615) μὲ τὴν παράκληση νὰ καταπαύση ὁ πόλεμος καὶ παρέχει ἐξηγήσεις γιὰ τὴν καθυστέρηση τῆς κυβερνήσεως νὰ ἐκπληρώση διπλωματικὲς ὑποχρεώσεις[45]· ἀναλαμβάνει μεσολαβητικὴ ἀποστολὴ πρὸς τὸν ἀββὰ Μάξιμο κατὰ τὴν διένεξή του μὲ τὴν Πολιτεία καὶ παρακολουθεῖ τὴν δίκη του. Τὴν σύγκλητο χρησιμοποίησε ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Δ' γιὰ νὰ παραπλανήση τὴν ἡγεσία τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν, ὅταν ζητοῦσαν νὰ ἀνακηρυχθοῦν συμβασιλεῖς καὶ οἱ δύο ἀδελφοί του Ἡράκλειος καὶ Τιβέριος[46].

Ἐν τούτοις, ἡ σύγκλητος ἐξακολουθεῖ νὰ χαίρη σεβασμοῦ καὶ τιμῆς, ὅπως μαρτυροῦν διάφορα γεγονότα. Εὐχὲς καὶ χαιρετισμὸ πρὸς τὴν σύγκλητο ἀπευθύνει ὁ πατριάρχης καὶ τὰ μέλη τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς συνόδου[47], ὁ δὲ πάπας Νικόλαος Α' σὲ ἐπιστολή του Ad senatores Constantinopolitanos παρακαλεῖ τὴν σύγκλητο νὰ ταχθῆ ὑπὲρ τοῦ Ἰγνατίου κατὰ τὴν διαμάχη μὲ

---

44. Γιὰ τὴν πολιτικὴ σημασία τῆς συγκλήτου αὐτὴ τὴν περίοδο πρώτη προσέγγιση ἀπὸ τὸν Ch. D i e h l, Le sénat et le peuple romain au VIIe et VIIIe siècles, Byzantion 1 (1924) σ. 201-213.

45. Πασχ. Χρονικὸν σ. 706-709 (Regesten ἀρ. 166).

46. Ἱστορία μ ο υ Β' 1 σ. 57-59.

47. Mansi XIII στ. 408.

τὸν Φώτιο[48]. Ὁ τελευταῖος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Γ' παραγγέλλει *δυσωπήθητι τὴν πολιὰν τῆς αἰδεσίμου καὶ ἱερᾶς συγκλήτου*[49].

Τὸ ἴδιο πνεῦμα ἀποπνέει καὶ ἡ στιχομυθία τοῦ ἐπισκόπου Θεοδώρου Κρίθινου μὲ τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλο (829-842), ὅταν τὸν ἤλεγξε, ἐπειδὴ παρέβη ἐπίσημη ὑπόσχεσή του, ποὺ εἶχε παράσχει στὸν ἐπίσκοπο ὑπὲρ σημαντικοῦ ἀξιωματούχου. Εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ ὅλη σκηνικὴ παρουσίαση τοῦ ἐπεισοδίου μέσα στὴν ἐκκλησία ἀλλὰ καὶ ὁ διάλογος, χαρακτηριστικὸς τῆς σημασίας ποὺ διατήρησε στὴν πολιτικὴ ζωὴ τὸ ἀρχαῖο πολιτειακὸ ὄργανο, ἡ σύγκλητος.

Ὁ ἀρχιερεὺς ἔστη ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου τὴν ἱερατικὴν στολὴν ἐνδεδυμένος καὶ τοῦ βασιλέως τῇ σωλέᾳ πλησιάσαντος, αὐτὸς φωνῇ μεγάλῃ ἐβόησεν. «ἔντεινε καὶ κατευοδοῦ καὶ βασίλευε ἕνεκεν τίνος, ὦ βασιλεῦ· αἰδεσθεὶς οὖν ὁ βασιλεὺς τὴν σύγκλητον ἔφη· «ἕνεκεν ἀληθείας καὶ πραότητος καὶ δικαιοσύνης»· ὁ δὲ «καὶ ποία δικαιοσύνη ἐν σοι, ὅτι δοὺς ἐνυπόγραφον λόγον Ἀλεξίῳ, δι' ἐμοῦ, οὐκ ἐφύλαξας τοῦτον;»[50].

β') Δῆμοι[51]

Ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Ἡρακλείου ἐμφανίζεται πολιτικὴ ἀποδυνάμωση τῶν δήμων ἀλλὰ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀναρχίας 695-717, ποὺ ἡ πολιτικὴ κατάσταση παρουσιάζει ρευστότητα, ἀναπτύσσεται κάποια τάση νὰ ἀνακτήσουν οἱ δῆμοι ἐπιρροή· δὲν ἔχομε ὅμως λεπτομέρειες· μεμονωμένες πληροφορίες φέρουν τὸν *δῆμο τῶν Βενέτων* νὰ συμβάλλη στὴν ἐπικράτηση τοῦ ἀνταπαιτητοῦ στρατηγοῦ τῶν Ἀνατολικῶν Λεοντίου (695) καὶ τὸν *δῆμο τῶν Πρασίνων* ἀντιστοίχως στὴν ἐπικράτηση τοῦ δρουγγαρίου τῶν Κιβυρραιωτῶν Τιβερίου (698), δὲν ἐπιτρέπουν ὅμως νὰ σχηματίσομε ἀκριβέστερη εἰκόνα γιὰ τὴν ἀνάμιξή τους στὴν πολιτικὴ ζωή.

Στὴν μέση περίοδο παρουσιάζεται ἐνισχυμένη ἡ συμμετοχὴ τῶν δήμων στὴν δημόσια ζωὴ μὲ ἄλλη μορφή. Τὶς ταραχώδεις ἐκδηλώσεις, τὴν θορυβώδη προβολὴ πολιτικῶν αἰτημάτων καὶ τὴν ἀναμόχλευση πολιτικῶν παθῶν, χαρακτηριστικὲς τῆς ἀντιδράσεως τῶν δήμων στὶς μεγάλες πόλεις τῆς αὐτο-

---

48. Mansi XV στ. 276-277.

49. Ἐπιστολὴ Φωτίου ἀρ. 18 Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Γ' (μετὰ τὴν δολοφονία τοῦ Βάρδα 21 Ἀπριλίου 866 μέχρι μέσα Μαΐου χρονολογουμένη) ἐκδ. B. Laourdas-L.G. Westerink, Leipzig τ. I, 1983 σ. 68-70.

50. Ὁ Ἀλέξιος Μωσηλὲ γενναῖος Ἀρμένιος στρατιωτικός, σύζυγος τῆς κόρης τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου Μαρίας, διορίσθηκε στρατηλάτης καὶ δοὺξ Σικελίας, ἀλλὰ συντόμως ἀνεκλήθη Συμ. Μαγ. 630-631, Συνέχ. Γ. Μον. 795-796, Ἱστορία Β' 1 σ. 203.

51. Στὴν Ἱστορία τ. Α' σ. 260 σημ. 5 βιβλιογραφία νὰ προστεθοῦν Alan Cameron, Heresies and factions, Byzantion 44 (1974) σ. 92-120· τοῦ αὐτοῦ, Circus Factions; Blues and Greens at Rome and Byzantium, Oxford 1976.

κρατορίας τοὺς αἰῶνες Ε' καὶ Ζ' ἀντικατέστησε εἰρηνική, εὐφρόσυνη ἐπικράτηση τῶν δρωμένων τῆς ἐξουσίας μὲ μελίσματα καὶ ἀναφωνήσεις στὴν *ἀκτολογία τῶν δήμων*[52] κατὰ τὶς αὐλικὲς τελετὲς καὶ δημόσιες ἐμφανίσεις τοῦ αὐτοκράτορος.

Στὰ ποικίλα *ἄκτα*, ποὺ προβλέπονται ἐπακριβῶς ἀπὸ τὸ πρωτόκολλο κάθε δημόσιας ἐκδηλώσεως, ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία μετουσιώνεται σὲ συνθήματα, εὐχὲς καὶ δοξαστικὰ τοῦ τελοῦντος ὑπὸ τὴν θεϊκὴ προστασία αὐτοκράτορος, τοῦ μεγαλείου τῆς βασιλικῆς δυνάμεως, τῆς ἰσχύος τοῦ στρατεύματος. Ἡ πεποίθηση ὅτι τὸ ὀρθόδοξο βασίλειο προστατεύεται ἀπὸ τὸν παντοδύναμο Θεὸ ποὺ φωτίζει καὶ καθοδηγεῖ τὸν κυβερνήτη τοῦ κράτους γιὰ τὸ ἀγαθὸ τοῦ *πολιτεύματος* (= τῶν ὑπηκόων, τῶν πολιτῶν) ἀναπτύσσεται στὰ *ἄκτα*, τὰ «βασιλίκια», τὰ ψαλλόμενα ἀπὸ τοὺς δήμους, ὥστε οἱ ἄλλοτε ἀντίπαλοι τῆς κρατικῆς ἐξουσίας δῆμοι, ἔχουν τώρα μεταβληθῆ σὲ φορεῖς καὶ κήρυκες τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας[53], ποὺ διοχετεύεται μέσω τῶν δικῶν τους συνθημάτων καὶ ἀναφωνήσεων στὸν νοῦ καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ. Ἀπὸ τὴν μεγάλη ποικιλία τῶν ψαλλομένων σὲ κάθε πανηγυρικὴ τελετὴ ἀσμάτων ἐπέλεξα κάποια ποὺ ψάλλουν οἱ δῆμοι τὴν ἑορτὴ τῶν Φώτων.

Εἰς τὴν δευτέραν δοχὴν ἀπελατικὸν τῶν Πρασίνων ἦχ. γ' «ὁ φωτίζων ἐν πνεύματι τῷ ἁγίῳ ἐβαπτίσθη ὕδατι ἐπιγείῳ καὶ τὸ φῶς τοῦ βαπτίσματος ἐδωρήσατο ἀνθρώποις· ἀλλ' ὁ ταῦτα τελέσας Χριστὸς φιλανθρωπίᾳ τὸ ὑμέτερον βασίλειον κράτος κατὰ σειρὰν ἀδιάδοχον κελεύει εὐτυχεῖν Ρωμαίοις καὶ βασιλεύειν»· εἰς τὴν ἑπακολουθοῦσαν τρίτην δοχὴν τῶν Βενέτων ἀπελατικὸν ἦχος πλάγ. α'. «ὁ κεφαλὰς τῶν δρακόντων, εὐεργέται, ἐν Ἰορδάνου τοῖς ρεύμασι συντρίψας, πρὸ ποδῶν ὑμῶν συντρίψει τὰς κεφαλὰς τῶν βαρβάρων· θεόστεπτοι εὐεργέται ἡ τριὰς ἡ τρισάγιος τὰς νίκας ὑμῶν πληθύνει ὁ βαπτισθεὶς ὑπὲρ ἡμῶν κατὰ σάρκα καὶ ἁγιάσας τὴν φύσιν τῶν ὑδάτων». κατὰ τὴν τετάρτην δοχὴν τῶν Πρασίνων, ἀπελατικὸν ἦχ. δ'. «ὁ τῇ παλάμῃ βαπτισθεὶς σήμερον τοῦ Προδρόμου, τῇ φρικτῇ αὐτοῦ παλάμῃ βασιλεῖς ὑμᾶς κηρύττει, θεόστεπτοι εὐεργέται, καὶ χριστοὺς ὑμᾶς δεικνύει πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ· τῷ λουτρῷ γὰρ ἁγιάσας, τῆς ἀφθαρσίας τῷ ἐλαίῳ βαπτίζει τὴν βασιλείαν, σωτηρίαν δωρούμενος τοῖς Ρωμαίοις καὶ ἀντίληψιν μεγίστην καὶ δόξαν τῆς βασιλείας»[54].

---

52. Ἡ ἀκτολογία τῶν δήμων πρέπει νὰ ἐρευνηθῆ συστηματικὰ στὸ σύνολό της. Εἶναι ὅμως δυσχερὴς ὁ προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου συντάξεως τῶν ἀπαγγελλομένων σὲ κάθε τελετή, καθὼς καὶ ἡ καταχώριση κάθε πρωτοκόλλου εἶναι ἐπίσης προβληματική. Ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος ἐπεχείρησε ἡ Ἀθηνᾶ Κόλια-Δερμιτζάκη, Ἄκτα καὶ θρίαμβος. Ἔκθεση τῆς Βασιλείου Τάξεως, Βυζαντιακὰ 14 (1994) σ. 393-450.

53. Παρὰ κάποιες νεότερες προσεγγίσεις τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας τὸ βιβλίο τοῦ O. Treitinger, Die oströmische Kaiser und Reichsidee, Jena 1938, δὲν ἔχασε τὴν ἀξία του.

54. Βασ. Τάξ. κεφ. Ι 3 σ. 42. Σὲ ὅλες τὶς τελετὲς ποὺ παρίσταντο οἱ ἡγεμόνες τὰ τῆς *εὐφημίας ἄκτα ᾄδονται παρά τε τῶν κρακτῶν καὶ τοῦ λαοῦ* κατὰ τὸν ἑξῆς τύπον: *οἱ κρά-*

Ἐξαιρετικὴ λαμπρότης χαρακτηρίζει τὴν ἀνακτορικὴ δεξίωση τῶν ξένων ἡγεμόνων (πρόκειται γιὰ τὴν δοχὴ *τῶν φίλων Σαρακηνῶν* καὶ *Ἔλγας τῆς Ρωσένης* ἐπὶ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου) μὲ συμμετοχὴ τῶν *δημάρχων*, ὅπου φέρονται *οἱ ψάλται μετὰ τῶν δημοτῶν ἄδειν τὰ βασιλίκια*, ὑπάρχουν δὲ παράπλευρα *τὰ δύο χρυσᾶ ὄργανα τὰ βασιλικὰ καὶ τὰ δύο ἀργυρᾶ ὄργανα τῶν μερῶν* (Βασ. Τάξ. ΙΙ, 15 σ. 566-598, ἰδίως 594-598).

Ὁ ἐπὶ κεφαλῆς ἑκατέρου δήμου δήμαρχος διορίζεται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ κατέχει στὴν πολιτικὴ ἱεραρχία τὴν 35η θέση σύμφωνα μὲ τὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου. Εἰδικὴ τελετή[55], τὴν Τρίτη τῆς Διακαινησίμου κατὰ μία ἄποψη, τὴν τρίτη Κυριακὴ τοῦ Πάσχα κατ' ἄλλη, εἶναι ἀφιερωμένη στοὺς δημάρχους τῶν δύο δήμων. Σ' αὐτὴν οἱ ἁρμόδιοι τοῦ δήμου τῶν Πρασίνων, καὶ ἀντιστοίχως τῶν Βενέτων, συνοδεύουν τὸν οἰκεῖο δήμαρχο ἀπὸ τὴν κατοικία του μέχρι τὸν Ἱππόδρομο ψάλλοντες πρὸς τιμή του εἰδικὰ ἄσματα.

Τὴν διαφορετικὴ θέση τῶν δήμων στὸ πλαίσιο τοῦ βυζαντινοῦ πολιτεύματος σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθὸν δείχνει, νομίζω, ἡ παρατηρουμένη αὐτὴν τὴν περίοδο συμμετοχὴ τῶν αὐτοκρατόρων σὲ ἁρματοδρομίες μὲ τὰ χρώματα τοῦ δήμου τῆς προτιμήσεως καθενὸς γιὰ τὸν πανηγυρισμὸ σημαντικοῦ γεγονότος[56]. Ἡ κατάχρηση βεβαίως τῆς συνήθειας φυσικὸ ἦταν νὰ ἀποβῇ σὲ βάρος τοῦ αὐτοκράτορος, ὅπως συνέβη μὲ τὸν Μιχαὴλ Γ', ποὺ ἐξέλαβε τὴν συμμετοχή του σὲ ἱπποδρομικοὺς ἀγῶνες ὡς ἱκανοποίηση προσωπικοῦ ἀθλητικοῦ πάθους καὶ ὄχι ὡς ἔκφραση τῆς συμπνοίας ἀνωτάτης πολιτικῆς ἡγεσίας καὶ λαοῦ. Ἡ ὕπαρξη ἰσχυρῶν πολιτικῶν ἐλατηρίων ἐξηγεῖ, νομίζω, πῶς συμβιβάζεται ἡ κάθοδος στὸν ἱππόδρομο ὡς ἡνιόχου τοῦ αὐτοκράτορος, ποὺ ἀλλοιῶς θεωρεῖται ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς.

Ἐξ ἄλλου προκαλεῖ ἐντύπωση ὅτι ρητὲς μαρτυρίες πραγματικῆς ἀποδοκιμασίας ἢ σκωπτικῶν σχολίων ἀλλὰ καὶ ἐπιδοκιμασίας ἐκ μέρους τῶν δήμων ἔναντι τοῦ βασιλεύοντος μονάρχου ἀναφέρονται στὸν τομέα τῶν προσ-

---

κται: πολλοὶ ὑμῖν χρόνοι ἡ ἔνθεος βασιλεία· ὁ λαός· πολλοὶ ὑμῖν χρόνοι· οἱ κράκται: πολλοὶ ὑμῖν χρόνοι οἱ θεράποντες τοῦ Κυρίου· ὁ λαός: πολλοὶ ὑμῖν χρόνοι· οἱ κράκται: πολλοὶ ὑμῖν χρόνοι ὁ δεῖνα καὶ ὁ δεῖνα αὐτοκράτορες Ρωμαίων· ὁ λαός: πολλοὶ ὑμῖν χρόνοι· οἱ κράκται: πολλοὶ ὑμῖν χρόνοι ὁ δεῖνα καὶ ὁ δεῖνα αὐγοῦσται τῶν Ρωμαίων· ὁ λαός: πολλοὶ ὑμῖν χρόνοι κλπ. Βασ. Τάξ. κεφ Ι 2 σ. 36 καὶ πολλαχοῦ.

55. Βασ. Τάξ. Ι 80 σ. 377-379: *Εἰς τὴν τοῦ δημάρχου καλημέριν τῇ Τρίτῃ τῆς Γαλιλαίας.*

56. Ὁ Θεόφιλος, πανηγυρίζων στὸν Ἱππόδρομο νίκη κατὰ τῶν Ἀράβων πῆρε μέρος αὐτοπροσώπως *στὸ πρῶτον βαῖον παίξας ἅρματι λευκῷ μὲν ἐποχησάμενος, χρώματι δὲ τῷ βενέτῳ ἀμφιασάμενος, ἐστεφανώθη ὑπὸ τῶν δήμων ἐπιβοώντων ἀκαλῶς ἦλθες, ἀσύγκριτε φακτονάριε»* (= ἡνίοχε)· Συνέχ. Γ. Μον. σ. 798-799. Ὁ Μιχαὴλ Γ' τὴν προτεραία τῆς δολοφονίας του *ἵππευσεν βένετος.*

σεκῶν σχέσεων καὶ ὄχι σὲ πολιτικὰ θέματα, ὅπως στὸ παρελθόν. Ἔτσι *διήλεγχον... τὸ ἄσεμνον συνοικέσιον* (τοῦ Ἡρακλείου μὲ τὴν ἀνεψιάν του Μαρτίνα) *ἐπὶ ταῖς ἱππικαῖς ἁμίλλαις καὶ οἱ τοῦ Πρασίου δημόται χρώματος*[57]. Ὅπως πάλι τὸ λαϊκὸ δίστιχο *Ἡ Γηραγάθη ἐγήρασεν, σὺ δὲ ταύτην ἀνενέωσας*[58], ἐκφράζει προφανῶς ἐπιδοκιμασία τοῦ στρατηλάτη αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ε' γιὰ τὶς ἐρωτικές του ἐπιτυχίες ἀλλὰ καὶ τὴν ἱκανοποίηση καὶ ἐπιδοκιμασία τῶν πολιτῶν γιὰ τὶς παράλληλες στρατιωτικὲς νίκες. Μᾶς θυμίζουν ἀκόμη ἀναλόγου περιεχομένου λαϊκὰ δίστιχα σὲ παρεμφερεῖς περιπτώσεις τῆς νεοτάτης Ἑλληνικῆς ἱστορίας.

γ') Στρατὸς

Παράγων ἀποφασιστικὸς τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Ζ' αἰ. κατέστη ὁ στρατὸς[59] καὶ μάλιστα ὁ μικρασιατικὸς μὲ τὴν νέα του ὀργάνωση. Μ' ὅλον ὅτι τὸ δυναστικὸ αἴσθημα ὅλο καὶ περισσότερο ἀναπτύσσεται μεταξὺ τῶν ὑπηκόων, προσωπικὲς φιλοδοξίες καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ πρόσωπο ποὺ βρισκόταν στὸν θρόνο ἐκρίθη γιὰ ὁποιονδήποτε λόγο ὅτι δὲν ἀνταποκρινόταν στὸ ἰδεῶδες τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος, ἔδωσε ὥθηση σὲ στρατιωτικὰ κινήματα (695-717, 802-820), μέχρις ὅτου ὁ δυναμικότερος ἀπὸ τοὺς ἀνταπαιτητὲς σταθεροποιηθῆ στὴν ἐξουσία καὶ γίνη γενάρχης νέας δυναστείας.

Ἡ ἔντονη παρουσία τοῦ στρατοῦ στὸ πολιτικὸ παρασκήνιο εἴτε γιὰ νὰ στηρίξη τὴν ὑπάρχουσα τάξη εἴτε γιὰ νὰ ἐπιβάλη νέον ἡγεμόνα σχετίζεται μὲ τὴν νέα διοικητικὴ διάρθρωση τῆς αὐτοκρατορίας (*Θέματα*), τὸν νέο τρόπο στρατολογίας μὲ βάση τὸν γηγενή, ἀγροτικὸ πληθυσμὸ καὶ τὴν κατανομὴ τοῦ στρατιωτικοῦ δυναμικοῦ τῆς χώρας.

Οἱ συνεχεῖς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἀπὸ τὸν Ζ' αἰ. καὶ ἑξῆς ἐναντίον ἰσχυρῶν ἀντιπάλων (Περσῶν, Ἀράβων, Βουλγάρων) καὶ ἡ συγκέντρωση στὸ ἴδιο πρόσωπο, τὸν στρατηγὸ τοῦ θέματος, πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἐξουσίας σὲ μιὰ εὐρύτατη διοικητικὴ περιφέρεια ἐδημιούργησε τὸ πολιτικὸ καὶ ψυχολογικὸ κλίμα γιὰ νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὴν στρατιωτική τους ἰσχὺ τολμηροὶ κάτοχοι τῆς ἐξουσίας, τὸν ἴδιο καιρό, ποὺ οἱ ἀντίρροπες, ἀνασταλτικὲς δυνάμεις συγκλήτου καὶ δήμων εἶχαν ἀποδυναμωθῆ. Ἡ σταθεροποίηση τῆς θεματικῆς ὀργανώσεως στὴν Μικρὰ Ἀσία ἔφερε τοὺς πρώτους ἐπανα-

---

57. Νικηφ. Ἱστ. σ. 14.

58. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III 68 ἐκδ. Th. Preger τ. II σ. 240· βλ. H. - G. Beck, Geschichte der Volksliteratur σ. 26.

59. Ἡ εἰδικὴ γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ βιβλιογραφία περιλαμβάνεται στὰ κεφάλαια Στρατός, Θέματα· H. - G. Beck, Byzantinisches Gefolgschaftswesen ἐν Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wiss. Phil. hist. Kl. 1965, 5, München 1965.

στάτες, τοὺς ἀποτυχόντες Σαπώριο, στρατηγὸ τῶν Ἀρμενίων (667), Μιζίζιο, κόμητα τοῦ Ὀψικίου (668) καὶ τοὺς προσκαίρως ἐπιτυχόντες Λεόντιο, στρατηγὸ τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν καὶ ἀκολούθως Ἑλλάδος (695), Ἀψίμαρο-Τιβέριο, δρουγγάριο τῶν Κιβυρραιωτῶν (698). Στὸν στρατὸ ὀφείλουν τὴν ἄνοδο στὸν θρόνο ὁ Βαρδάνης-Φιλιππικὸς (Δεκέμβριος 711) καὶ ὁ οἰκονομικὸς ὑπάλληλος Θεοδόσιος Γ΄ (Αὔγουστος 715), ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος εἶχε τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος τῆς Χερσῶνος καὶ ὁ δεύτερος τῶν Γοτθογραίκων καὶ τοῦ θέματος Ὀψικίου (Ἰούνιος 713). Ἱκανότατος στρατιωτικὸς ὁ Λέων, μετεπήδησε ἀπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο (Ἀπρίλιος 716, ὁριστικὴ ἐπικράτηση στὴν Κωνσταντινούπολη, Μάρτιος 717), *ἔχων συμπνέοντα αὐτῷ καὶ συντρέχοντα Ἀρταύασδον, Ἀρμένιον, τῶν Ἀρμενιάκων στρατηγόν*, ὅστις ἀκολούθως ὡς κόμης τοῦ Ὀψικίου ἐπανεστάτησε τὸ 742 γιὰ δικό του λογαριασμό.

Στρατολογημένος τοπικῶς ὁ νέος τακτικὸς στρατός, προσέφερε στὸν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ θέματος ἑτοιμοπόλεμη, ἀσκημένη δύναμη γιὰ νὰ καταλάβη τὴν ἐξουσία. Ὁ πειρασμὸς ἦταν μεγάλος καὶ καθὼς δὲν εἶχε ἀκόμη διαμορφωθῆ νομικὴ ἢ οὐσιαστικὴ ἱεράρχηση μεταξὺ τῶν τριῶν πρώτων χερσαίων θεμάτων, συνέβαινε ὁ στρατηγὸς διαφορετικοῦ κάθε φορὰ θέματος νὰ ἀποτολμᾶ τὴν ἐπανάσταση, νὰ διασταυρώνονται φιλοδοξίες καὶ νὰ συγκρούονται μεταξύ τους οἱ ἐπαναστατικοὶ φορεῖς, εἰς βάρος βεβαίως τῶν γενικῶν συμφερόντων τοῦ κράτους. Πρέπει, νομίζω, νὰ προσέξομε τὴν παρατήρηση τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου Ἱστ. σ. 52, ποὺ συνέδεσε παραμέληση τῆς παιδείας, ὑποχώρηση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν πολιτεία καὶ τὴν πόλη μὲ τὴν πολιτικὴ ἀστάθεια, ποὺ προκάλεσαν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Ζ΄ αἰ. οἱ ἀλλεπάλληλες ἐπαναστάσεις, μὲ τὴν διαλυτικὴ ἐπίδραση καὶ στὸ στράτευμα. *Ἐπεὶ οὖν πυκναὶ τῶν βασιλέων ἐπαναστάσεις ἐγένοντο καὶ ἡ τυραννὶς ἐκράτει, τά τε τῆς βασιλείας καὶ τῆς πόλεως καθημελεῖτο καὶ διέπιπτε πράγματα, ἔτι μὴν καὶ ἡ τῶν λόγων ἠφανίζετο παίδευσις καὶ τὰ τακτικὰ* (= ὁ στρατὸς) *διελύετο.*

Ἡ ἐξασθένηση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῆς Ἀθηναίας Εἰρήνης μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Ζ΄ καὶ τὸν ὄπισθεν αὐτῶν κινουμένων αὐλικῶν δολοπλόκων καὶ στρατιωτικῶν κύκλων ἀποτέλεσε τὸ ἔναυσμα νέων ἐξεγέρσεων ἐπιτυχῶν καὶ ἀνεπιτυχῶν, τὶς ὁποῖες ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τοῦ λογοθέτη τοῦ γενικοῦ Νικηφόρου ὑπεκίνησαν διοικητὲς μεγάλων στρατιωτικῶν μονάδων, ὁ πατρίκιος Βαρδάνης, Τοῦρκος, στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν, σύμφωνα μὲ ἄλλες μαρτυρίες *μονοστράτηγος τῶν περατικῶν θεμάτων* (803), ὁ Λέων Ἀρμένιος *στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν* (813), ὁ Μιχαὴλ Τραυλὸς *δομέστικος τῶν ἐξκουβίτων* (820), Θωμᾶς *ὁ Σκλαβογενὴς κόμης τῶν φοιδεράτων* (821).

Είναι φανερὸ ὅτι ἡ σπουδαιότης τῶν μεγάλων στρατιωτικῶν θεμάτων Ἀνατολικῶν, Ἀρμενιάκων, Ὀψικίου προσδιόριζε καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ ἐπαναστάτη. Ὁ κατακερματισμὸς τῶν θεμάτων σὲ μικρότερες στρατιωτικὲς μονάδες ἀπὸ τὸν Θ' αἰῶνα καὶ στὴν συνέχεια ἡ συγκέντρωση τῆς ἀνωτάτης στρατιωτικῆς ἡγεσίας στὸ πρόσωπο τοῦ δομεστίκου τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς μετακίνησαν τὸν φορέα τῶν ἐπαναστατικῶν ἐξεγέρσεων ἀπὸ τὴν περιφέρεια στὸ κέντρο. Ἀρχηγὸς τῶν ἐπαναστάσεων εἶναι πλέον διοικηταὶ τῶν ἐνόπλων δυνάμεων, τοῦ στρατοῦ, ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς (Νικηφόρος Φωκᾶς, Ἰωάννης Τζιμισκῆς, Βάρδας Σκληρός, Βάρδας Φωκᾶς) ἢ τοῦ στόλου, ὁ δρουγγάριος τοῦ πλωΐμου (Ρωμανὸς Λακαπηνός), ὅπως θὰ δοῦμε γιὰ τὸν Γ' αἰ. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ στρατὸς στὴν μέση περίοδο ἀποβαίνει ὁ πιὸ δυναμικὸς καὶ πιὸ μόνιμος πολιτικὸς παράγων, ἀπολύτως καθοριστικὸς τῆς τύχης τῆς αὐτοκρατορίας. Δὲν θεωρῶ τυχαῖο ὅτι ὅλοι οἱ ἀξιόλογοι αὐτοκράτορες αὐτῆς τῆς περιόδου ἦταν καὶ ἱκανοὶ στρατιωτικοὶ ἡγέτες, ὅπως ἐπίσης ὅτι ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς ἐστεροῦντο στρατιωτικῆς ἱκανότητος ἀπέτυχαν καὶ στὸν πολιτικὸ τομέα (π.χ. Λέων Δ', Κωνσταντῖνος Ζ', Μιχαὴλ Α'), ἐκτὸς ἐὰν ἐγκαίρως ἀντελήφθησαν τὴν ἀδυναμία τους καὶ ἄφησαν τὴν διεξαγωγὴ τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων σὲ ἱκανοὺς στρατιωτικούς, ὅπως ἔπραξαν οἱ Λέων Ζ', Κωνσταντῖνος Ζ', Ρωμανὸς Α'[60].

Ἡ ἰσχυρὴ ἐπιρροὴ τοῦ στρατιωτικοῦ παράγοντος ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἐκ μέρους τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας ἀπρόσκοπη ἀποδοχὴ τῶν ἱδρυτῶν νέας δυναστείας, ἔστω καὶ ἂν ὁ γενάρχης ἀνῆκε σὲ κατώτερα κοινωνικὰ στρώματα. Καὶ πράγματι συνοδεύετο ἀπὸ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο ἀριθμὸ συγγενῶν, συγχωριανῶν, συμπολεμιστῶν ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀναλάβουν διάφορες θέσεις στὸν κρατικὸ μηχανισμὸ καὶ στὴν αὐλή. Αὐτὸ δημιουργοῦσε κάποια κοινωνικὴ ρευστότητα, ποὺ εὐνοοῦσε τὴν ἀνοχὴ τῶν ταπεινότερης καταγωγῆς ἀτόμων εἰς τρόπον, ὥστε ἡ κοινωνικὴ προέλευση μέχρι καὶ τὴν μακεδονικὴ δυναστεία δὲν ἀποτελοῦσε κώλυμα γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ θρόνου. Μόνον ἀπὸ τὸν Γ' αἰ. ὅταν παράγοντες πολιτικοί, κοινωνικοί, οἰκονομικοί, οἱ *δυνατοί*, ἡ Ἐκκλησία, ὁ τρόπος στρατολογίας τῶν ἐνόπλων δυνάμεων ἐπιδροῦν στὸν πολιτικὸ μηχανισμὸ καὶ τὴν κοινωνικὴ δομή, τότε ἀναφαίνονται νέες ἀνταγωνιστικὲς ροπές. Τὴν προώθηση τοῦ στρατοῦ σὲ δυναμικὸ παράγοντα τῆς Πολιτείας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν συγκρότησή του ἀπὸ ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας ἀντανακλᾶ νομίζω ἡ αὐτοκρατορικὴ θέση *τὸν ἡμέτερον συστρατιώτην, οὕτως γὰρ ἐγὼ* (ὁμιλεῖ ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Ζ') *καλῶ τὸν ἀριστεύειν*

60. Ἰδιότυπος εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Νικηφόρου Α', ἰδιοφυοῦς οἰκονομολόγου, ποὺ δὲν ἀκολούθησε τὸν ἀνωτέρω κανόνα καὶ ὑπέστη πραγματικὴ στρατιωτικὴ καταστροφή. Ὁ Μιχαὴλ Γ' καίτοι μετεῖχε στὶς ἐκστρατεῖες, δὲν εἶχε προσωπικῶς τὴν εὐθύνη τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων.

μέλλοντα ὑπέρ τε τῆς ἡμῶν βασιλείας καὶ τῆς φιλοχρίστου τῶν Ρωμαίων πολιτείας, ἐν τοῖς κατὰ πόλεμον ἔργοις[61].

Ἡ ἐπικράτηση ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Ζ' αἰ. τραχυτέρων ἠθῶν, ὅπως διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ποινικὴ νομοθεσία τῆς ἐποχῆς καὶ μάλιστα τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ξένη πρὸς τὴν ἰσχυρὴ ροπὴ τοῦ στρατιωτικοῦ παράγοντος. Ἡ προέλευση τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τοῦ στρατεύματος, ἡ καταγωγὴ των ἀπὸ περιοχὲς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ ἀποκοπὴ τῆς πνευματικῆς παραδόσεως τῶν αἰώνων Ζ' καὶ Η' ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἑλληνικὴ ἀκόμη καὶ τὴν πρωτοβυζαντινὴ γραμματεία προσδιορίζουν τὸ γενικὸ πολιτιστικὸ κλίμα, τὶς πνευματικὲς ροπές, —τῶν ὁποίων ἀποκορύφωμα ὑπῆρξε ἡ Εἰκονομαχία— τὰ πολιτικὰ ἤθη, τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορά.

Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία θὰ γίνη λόγος στὰ χρόνια τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας.

δ') Ἐκκλησία[62]

Χάρις στὴν θρησκευτικότητα τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀνθρώπου, τὸ κήρυγμα τῆς ἐλπίδος, τὴν ἀποκλειστικὴ σχεδὸν παροχὴ κοινωνικῆς περιθάλψεως ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ὁ πολίτης αἰσθάνεται συνεχῶς τὴν ἀγαθοποιὸ παρουσία της. Χάρις ἐπίσης στὴν συμμετοχὴ τοῦ πατριάρχη στὴν βασιλικὴ στέψη ὁ πιστὸς συνειδητοποιεῖ ὅτι ἡ θεία εὐλογία καὶ χάρις μεταβιβάζονται μέσω τῆς Ἐκκλησίας στὸν προορισμένον ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ κυβερνήση τὴν πολιτεία. Χάρις στὴν γενναία, πρόθυμη, ἠθικὴ καὶ ψυχικὴ συμπαράσταση, τὴν ὄχι σπάνια οἰκονομικὴ ἐνίσχυση κατὰ τὴν ἀπόκρουση ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν (Περσῶν, Ἀβάρων, Ἀράβων, Ρώς) καὶ τὴν ἀδιάκοπη γιὰ τὴν λύτρωση τῶν αἰχμαλώτων μέριμνα, οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο καὶ κράτος ἐμφανίζονται συν-

---

61. Τακτικὰ Δ' 1, PG, τ. 107 στ. 700.

62. Handbuch der Kirchengeschichte ἐκδ. H. Jedin, τ. II 2: K. Baus, H-G. Beck, E. Ewig, H. J. Vogt, Die Reichskirche nach Konstantin dem Grossen, 2. Halbband: Die Kirche in Ost und West von Chalkedon bis zum Frühmittelalter (451-700), Freiburg - Basel - Wien 1975· τ. III 1: F. Kempf, H.-G. Beck, E. Ewig, J. A. Jungmann, Die mittelalterliche Kirche, 1. Halbband: Vom kirchlichen Frühmittelalter zur gregorianischen Reform, Freiburg 1966· J. Gouillard, Étude sur la vie religieuse à Byzance, Paris 1975· R. Janin, Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique), Paris 1975· H.-G. Beck, Storia della Chiesa. La civiltà bizantina dal IV al IX secolo, Bari 1977 σ. 233-284. Ἀπόπειρα σκιαγραφήσεως τῆς οἰκονομικῆς-πολιτικῆς ἐπιρροῆς τῆς Ἐκκλησίας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 565-717 συνιστᾶ ἡ μελέτη τοῦ Fr. Winkelmann, Kirche und Gesellschaft in Byzanz vom Ende des 6. bis zum Beginn des 8. Jahrhunderts, Klio 59 (1977) σ. 477-489.

δεμένα γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τὴν διατήρηση τῆς ἀκεραιότητος τῆς αὐτοκρατορίας.

Εἶναι πρόδηλο ὅτι ἡ ἀνάμιξη τῆς Ἐκκλησίας στὴν ζωὴ τῶν ἀτόμων καὶ τὶς γενικότερες ἐξελίξεις ἀποκτᾶ διαρκῶς καὶ μεγαλύτερη βαρύτητα. Καὶ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι τοῦ συμβουλίου τῆς ἀντιβασιλείας μετεῖχε στὶς περιπτώσεις ἀνηλίκων αὐτοκρατόρων τοῦ Γ' αἰ. ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως—Νικόλαος Α' ὁ Μυστικὸς γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Ζ', ὁ Πολύευκτος γιὰ τὸν Βασίλειο Β' καὶ Κωνσταντῖνο Η'—, ἐνῶ σὲ ἀνάλογη περίπτωση στὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰ. πρωτεῦον πρόσωπο ἐμφανίζεται ἡ σύγκλητος, δείχνει τὸ μέγεθος τῆς ἀλλαγῆς. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἔχει εἰσέτι διαμορφωθῆ σὲ αὐτοτελὴ πολιτικὸ καὶ πολιτειακὸ παράγοντα, ὅπως θὰ συμβῆ τὸν ΙΑ' αἰ. καὶ θὰ συνεχισθῆ μὲ μεγαλύτερη ἔμφαση τοὺς ἑπόμενους.

Κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο (324-610), ὅταν ἡ Ἐκκλησία ἀναζητοῦσε τὸν δρόμο της καὶ δὲν διέθετε τὴν δύναμη καὶ τὸ γόητρο τῶν μετέπειτα χρόνων, ἀνέδειξε θαρραλέους ἱεράρχες, ποὺ θεώρησαν χρέος τους νὰ ὑψώσουν τὸ ἀνάστημά τους ἀπέναντι στὸν αὐτοκράτορα γιὰ νὰ περιφρουρήσουν τὸ δίκαιο, τὴν ἠθικὴ καὶ τοὺς ταπεινούς, δυναστευομένους πολίτες (Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων, Ἰωάννης Χρυσόστομος, Συνέσιος Κυρήνης, Θεοδώρητος Κύρρου). Στὴν ἐξεταζόμενη τώρα περίοδο ἀνάλογα παραδείγματα σπανίζουν. Ἀντιθέτως προκαλεῖ ἐντύπωση ἡ χαλαρὴ στάση τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη ἔναντι τῶν ἑκάστοτε ἀνταπαιτητῶν, ποὺ πῆραν τὴν ἐξουσία μετὰ ἀπὸ δολοφονία τοῦ προκατόχου τους αὐτοκράτορος καὶ ἡ βιασύνη νὰ στέψη τὸν ἐπαναστάτη, συμβάλλουν ὡς ἕνα σημεῖο στὴν στερέωση τοῦ νέου ἡγεμόνος στὴν ἐξουσία. Ἴσως λεχθῆ ὅτι χρειάζεται ἡρωϊσμὸς γιὰ νὰ ἀντιταχθῆ ὁ πατριάρχης ἀπέναντι στὸν ἀνταπαιτητή, ποὺ διαθέτει στρατιωτικὴ δύναμη. Ὅπως κι ἂν εἶναι στὴν πρώιμο περίοδο ὑπῆρξαν θαρραλέοι ἱεράρχες ποὺ ἀντιτάχθηκαν στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐθαιρεσία, ἐνῶ ἀπὸ τὴν δυναστεία τῶν Ἡρακλειδῶν καὶ ἑξῆς δὲν παρατηροῦνται ἀνάλογα παραδείγματα. Ἔτσι καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο διαπιστώνεται ἡ ἄμβλυνση τῶν φιλελευθεριοτέρων ροπῶν, ποὺ εἶχαν ἀπομείνει ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ πολιτικὴ παράδοση. Ὁσάκις ὑπῆρξαν διαφωνίες μεταξὺ αὐτοκράτορος καὶ Ἐκκλησίας (π.χ. Μάξιμος ὁμολογητής, Γερμανὸς Α', Νικηφόρος Α'), αὐτὲς ἀναφέρονται σὲ θέματα πίστεως καὶ ὄχι σὲ πολιτικά. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωση τοῦ πατριάρχη Ἰγνατίου, ἀσκητοῦ αὐστηροῦ, ποὺ φέρεται νὰ ἐλέγχη τὸν καίσαρα Βάρδα γιὰ ἀθέμιτες ἐρωτικὲς σχέσεις, ἐνῶ ὁ ἴδιος δὲν δίστασε νὰ ἀποδεχθῆ ἀνάκληση ἀπὸ τὴν ἐξορία καὶ τὴν ἐπαναφορά του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἀπὸ τὸν Βασίλειο Α', μολονότι ἐγνώριζε ὅτι τὸν Βασίλειο ἐβάρυναν προσωπικῶς δύο πολιτικὲς δολοφονίες, τοῦ καίσαρος Βάρδα καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Γ.

Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἀφοῦ ἐπάλαισε πρὸς τὶς παλαιὲς θρησκεῖες

ἀρχικῶς, τὶς δογματικὲς ἀποκλίσεις κατόπιν καὶ ὑπέστη τὸν ὀξὺ ἀνταγωνισμὸ τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων τὴν πρώιμο βυζαντινὴ περίοδο, ἐπέτυχε νὰ σταθεροποιηθῆ σὲ αὐτόνομο καλῶς ἀπηρτισμένον ὀργανισμό, ποὺ εἶχε ὡς βάση τὴν διοικητικὴ διάρθρωση τῆς Πολιτείας. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση στηρίχθηκε στοὺς ἐπισκόπους, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις καὶ εἶχαν στὴν δικαιοδοσία τους τὶς τοπικὲς Ἐκκλησίες. Περισσότεροι ἐπίσκοποι, ποὺ οἱ ἐκκλησιαστικές τους περιφέρειες περιλαμβάνονται στὰ ὅρια τῆς ἴδιας κρατικῆς διοικητικῆς ὑποδιαιρέσεως (Provincia) ὑπῆχθησαν στὴν διοικητικὴ καὶ ἐν μέρει δικαστικὴ ἐξουσία τῶν ἐπισκόπων τῆς «μητροπόλεως» (= πρωτεύουσας) τῆς ἐπαρχίας, τοῦ μητροπολίτου.

Ἡ προέχουσα θέση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πρωτεύουσας τοῦ κράτους, προσέδωσε λάμψη στὸν ἐκεῖ ἑδρεύοντα ἐπίσκοπο, ἀπὸ τὸ 381 πατριάρχη. Μετὰ τὴν ἀπόσπαση τῶν ἐπαρχιῶν Συρίας, Παλαιστίνης, Αἰγύπτου (636-642) τὰ εὑρισκόμενα στὰ ἐδάφη τους πατριαρχεῖα Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας δὲν ἀνῆκαν πλέον στὴν βυζαντινὴ ἐπικράτεια ἀλλὰ εἶχαν περάσει στὴν ἐξουσία ἀλλοθρήσκου κυριάρχου, ὥστε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως κατέστη οὐσιαστικῶς ἀδιαφιλονίκητος ἡγέτης τῆς ὀρθόδοξης βυζαντινῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πολιτικὴ ἀπουσία τῆς Ρώμης ἐπηρέασε καὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸ τομέα, ὅπου ἡ παλαιά της αἴγλη καὶ πνευματικὴ ἀκτινοβολία ὑπέστη δεινὴ φθορά. Ἡ φράγκικη προστασία καὶ οἱ πολιτικὲς πρωτοβουλίες τῶν παπῶν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Η' αἰ. θὰ ἀνοίξουν νέους ὁρίζοντες στὴν ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία.

Ἀναμφισβήτητη εἶναι ἡ σημασία τῶν μοναχῶν στὴν βυζαντινὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία. Ἡ διαβίωσή τους σὲ κοινοβιακὲς μονὲς ἀκολουθοῦσε αὐστηρὰ συνήθως *τυπικά*, τὴν δὲ ὑψηλὴ ἐποπτεία ἀσκοῦσε ὁ ἐπίσκοπος τῆς περιοχῆς. Ἀπὸ τὴν δικαιοδοσία τοῦ ἐπισκόπου ἀπὸ τὸν Ζ' αἰ. καὶ ἑξῆς ἐκφεύγουν οἱ λεγόμενες *σταυροπηγιακὲς μονές*, γιατὶ ἀπολαμβάνουν εἰδικοῦ πατριαρχικοῦ προνομίου, ποὺ τοὺς παραχώρησε ὁ πατριάρχης. Ἀπὸ τὸν Θ' αἰ. ὑπάρχει καὶ ἡ κατηγορία τῶν λεγομένων *βασιλικῶν μονῶν*, γιατὶ αὐτὲς ὑπάγονται ἀπ' εὐθείας στὸν αὐτοκράτορα. Στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία δὲν ὑπῆρχαν μοναχικὰ τάγματα, μὲ ἐσωτερικὴ συνοχή, συγκεκριμένη θρησκευτικὴ - κοινωνικὴ ἀποστολή, δεσμευτικὸ ὡς τὶς τελευταῖες λεπτομέρειες τρόπο διαβιώσεως. Κάθε ἱδρυτὴς μονῆς, *κτήτωρ*, συνέτασσε δικό του κανονισμό, *τυπικόν*, ἀλλὰ συνήθως, ἐλάμβανε ὑπ' ὄψει προϋπάρχον, ποὺ ἐθεωρεῖτο μεγάλου κύρους. Οἱ ἀσκητικοὶ κανόνες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, προσφιλὲς ἀνάγνωσμα στὰ βυζαντινὰ κοινόβια, εἶχαν γενικότερο χαρακτῆρα.

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Ὁ κρατικὸς μηχανισμός, ὅπως ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ μὲ πλήρη διαχωρισμὸ πολιτικῆς ἀπὸ στρατιωτικὴ ἐξουσία καὶ παράλληλη ἐξισορρόπηση τῆς κεντρικῆς ἀπὸ τὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση, ἀνετράπη στὶς ἀρχὲς τοῦ Ζ΄ αἰ. Ἤδη σημείωσα ἀπὸ ποιὲς πηγὲς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντλήσουμε πληροφορίες. Θὰ ἐπισημάνω ἀκόμη ὁρισμένους κανόνες ποὺ πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψει κατὰ τὴν χρησιμοποίησή τους. Ἔτσι σὲ ἀρχαΐζουσες ἢ ρητορικοῦ χαρακτῆρος πηγὲς ὁ συγγραφεὺς ἀντὶ γιὰ τὸν σύγχρονο βυζαντινὸ ὅρο χρησιμοποιεῖ παρεμφερεῖς κατὰ τὴν κρίση του ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ἢ ἀναγράφει κατὰ τρόπο νεφελώδη ἁρμοδιότητες τοῦ μνημονευομένου ἀξιωματούχου.

Στὰ πρωτόκολλα ἐθιμοτυπίας τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου διακρίνονται *ἀξίες διὰ βραβείου* καὶ *ἀξίες διὰ λόγου*: στὴν πρώτη περίπτωση πρόκειται γιὰ ἁπλοὺς τίτλους (*ἀξία, ἀξίωμα, τιμή*), ἐνῶ στὴν δεύτερη γιὰ πραγματικὰ ἀξιώματα, λειτουργήματα κρατικὰ ἢ αὐλικά (*ὀφφίκιον, ἀρχή, ζώνη*). Συνήθως σὲ κάθε ἀξίωμα ἀντιστοιχεῖ καὶ ὁρισμένος αὐλικὸς τίτλος, ὑψηλότερος γιὰ τὰ ἀνώτερα ἀξιώματα. Ὑπάρχουν τίτλοι ποὺ παλαιότερα ἦταν ἀξιώματα (*πατρίκιος, μάγιστρος, ἀνθύπατος*) ἀλλὰ τώρα ἔχουν περιέλθει σὲ ἐχρησία.

Ὁ διορισμός, ἡ προαγωγὴ καὶ ἡ ἀπόλυση τῶν ἀνωτέρων κρατικῶν λειτουργῶν, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ταγμένοι ὑπάλληλοι σὲ αὐστηρὰ ἱεραρχημένη τάξη σ' ἕνα πολύπλοκο σύστημα, ἀνῆκε στὴν ἀποκλειστικὴ ἁρμοδιότητα τοῦ αὐτοκράτορος. Μὲ τὸν συνδυασμὸ πραγματικοῦ λειτουργήματος μὲ τιμητικὸ τίτλο ποικίλης ἀξίας καὶ σημασίας ὁ αὐτοκράτωρ ἤλεγχε ἀποφασιστικὰ τὸν κρατικὸ μηχανισμὸ στὸ σύνολό του. Τὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ἐνισχύει ἡ μέσω τῆς ἐθιμοτυπίας σύνδεση τῶν κατόχων τίτλων καὶ ἀξιωμάτων μὲ τὴν αὐλικὴ ζωή.

Ἡ ἀναδιάρθρωση τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀπάλειψη τῆς διακρίσεως τῶν ἀνωτέρων κρατικῶν λειτουργῶν σὲ τρεῖς κατηγορίες στοὺς illustres, spectabiles, clarissimi, ποὺ ἴσχυσε σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς πρωΐμου περιόδου. Τὴν διοικητικὴ ἀναδιάρθρωση τοῦ Ζ΄ αἰ. συνοδεύει ἀλλαγὴ τοῦ συστήματος ἱεραρχήσεως καὶ τιτλοφορίας ποὺ καταχωρίζεται στὰ ἐθιμοτυπικὰ Τακτικά.

Ὑπάρχουν ὁρισμένα ἐγγενῆ μειονεκτήματα στὴν ἐπάνδρωση τῶν ὑπη-

ρεσιῶν καὶ τὴν ὀργανική τους διάρθρωση. Τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν θρόνο κατὰ καιροὺς ἀνέρχονται ἀνταπαιτηταί, ποὺ δὲν εἶναι σπάνιο νὰ προέρχονται ἀπὸ κατώτερα κοινωνικὰ στρώματα, ὁπότε ἡ συνοδεία τους, συγγενεῖς καὶ συμπατριῶτες, ἦταν ἀναλόγου κοινωνικῆς προελεύσεως καὶ πολιτισμικῆς βαθμίδος, μὲ ἀναγκαστικὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὴν τοποθέτηση μερικῶν ἀπὸ αὐτοὺς σὲ καίριες κρατικὲς θέσεις, τόσο γιὰ νὰ τοὺς ἀνταμείψη γιὰ τὴν βοήθεια ποὺ πρόσφεραν, ὅσο καὶ γιὰ νὰ ἐνισχύση τὸ αἴσθημα ἀσφαλείας, καθὼς ἡ τύχη ὅλων αὐτῶν τῶν συγγενῶν καὶ οἰκείων θὰ συνεδέετο μὲ τὴν ἑδραίωση τοῦ νέου μονάρχου στὴν ἐξουσία. Συνήθως οἱ νέοι αὐτοὶ δημόσιοι λειτουργοὶ οὔτε τὴν κατάλληλη παιδεία οὔτε ὑπηρεσιακὴ ἐμπειρία διέθεταν καὶ συνεπῶς ἡ περαιτέρω ὁμαλὴ διεξαγωγὴ τῆς ὑπηρεσίας ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὴν στάση τῶν νεοδιοριζομένων· ἂν δηλ. θὰ στηριχθοῦν στὸ ἀρχαιότερο, ἔμπειρο προσωπικό, ἢ θὰ ἀναλάβουν πρωτοβουλίες, ἐνῶ ἦταν ἀδαεῖς καὶ ἄπειροι. Ἀλλὰ ὑπῆρχε καὶ ἄλλη λύση, ποὺ ἐπίσης ἐφηρμόζετο. Ὁ νέος αὐτοκράτωρ θὰ ἀντικαθιστοῦσε σὲ περιορισμένη ἔκταση τοὺς ἀνωτέρους κρατικοὺς ὑπαλλήλους καὶ θὰ πρόσφερε στοὺς συγγενεῖς καὶ συντρόφους τῆς ἐπιτυχημένης ἐπαναστάσεως κάποιους τίτλους ποὺ συνεπάγονται συμμετοχὴ στὴν αὐλὴ καὶ κολακεύουν τὴν ἀνθρώπινη ματαιοδοξία. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν περιορισμὸς στὴν ἀναστάτωση τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐμπίστων τοῦ νέου αὐτοκράτορος στὶς ἀνώτατες θέσεις τῆς ἱεραρχίας ἀλλὰ καὶ τὴν αὐλὴ νὰ χάνη σὲ λάμψη, ὅταν συνέρρεαν ἄξεστοι ὡς ἀνώτεροι τιτλοῦχοι.

Λιγότερο ὀξὺ ὡς κοινωνικὴ διαφορὰ ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ ὡς προσωπικὴ ἀντιπαλότης μπορεῖ νὰ παρουσιασθῆ τὸ πρόβλημα σὲ περιπτώσεις διαδοχῆς ἀλλὰ μέσα στὴν δυναστεία μὲ τὴν προβολὴ ἀνηλίκου διαδόχου, ὁπότε συνήθως οἱ ἐπίτροποι-ἀντιβασιλεῖς ἐπιλέγουν μὲν πρόσωπα τῆς ἴδιας μὲ αὐτοὺς κοινωνικῆς καὶ πολιτισμικῆς βαθμίδος ἀλλὰ καθένας προσπαθεῖ νὰ προβάλη ἄτομα τοῦ προσωπικοῦ του περιβάλλοντος, ὁπότε ἀνακύπτουν ἀντιθέσεις.

Ἡ ἀπουσία κεντρικοῦ συντονιστικοῦ ὀργάνου ἦταν σοβαρὴ ἔλλειψη στὴν διοίκηση. Θεωρητικῶς ὑπῆρχε ὁ αὐτοκράτωρ ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐξαρτιόταν τὰ πάντα. Ἀλλὰ οὔτε ὁ ἑκάστοτε κύριος τοῦ θρόνου ἦταν πάντοτε προικισμένος μὲ τὰ ὑψηλὰ πνευματικὰ χαρίσματα καὶ τὶς ἀπαραίτητες ψυχικὲς καὶ ἠθικὲς ἀρετές, ποὺ εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ τὸ δύσκολο ἔργο τῆς διακυβερνήσεως λαῶν.

Κατὰ καιροὺς διακρινόταν ἕνα πρόσωπο ἀπὸ τὸ οἰκεῖο αὐτοκρατορικὸ περιβάλλον, στὸ ὁποῖο εἶχε ἀνατεθῆ ὁ συντονισμὸς τοῦ κυβερνητικοῦ ἔργου ἀλλὰ δὲν εἶχε δημιουργηθῆ εἰδικὸ λειτούργημα, ὅπως συνέβη στὴν ὑστέρα περίοδο. Αὐτὸς ποὺ εἶχε ἐπιλεγῆ ἢ εἶχε μὲ τὶς δικές του δυνάμεις ἐπιτύχει νὰ ἐπιπλεύση, τιτλοῦχος ἢ κρατικὸς ἀξιωματοῦχος, παράλληλα μὲ τὰ μέχρι τότε καθήκοντά του ἀνελάμβανε καὶ ἔργο παρεμφερὲς μὲ ἐκεῖνο τοῦ σημ

...πρωθυπουργοῦ. Στὶς πηγές, χαρακτηρίζεται *παραδυναστεύων, οἰκονόμος τῶν κοινῶν* καὶ πρὸς τὸ τέλος τῶν μέσων χρόνων *μεσάζων*[1]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ αὐτοκράτορος, συνήθως, ἔφερε καὶ ἀξίωμα ποὺ τοῦ ἔδινε τὴν δυνατότητα νὰ βρίσκεται σὲ συνεχῆ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἑκάστοτε ἡγεμόνα, ὥστε νὰ συντονίζη καὶ παρακολουθῆ τὸ κυβερνητικὸ ἔργο.

Ἕνα ἄλλο μειονέκτημα γιὰ τὴν ἀποδοτικὴ λειτουργία τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν ὀφείλετο στὴν χρησιμοποίηση τοῦ ἰδίου προσώπου σὲ καίριες θέσεις διαφορετικῶν κλάδων, πολλὲς φορὲς ἐντελῶς ἀνομοίων χωρὶς κατάλληλη γνωστικὴ ὑποδομή. Συχνὰ παρουσιάζονται στὰ κείμενα καλὰ καταρτισμένοι κοσμικοὶ ἀξιωματοῦχοι μὲ πολὺ ἐξειδικευμένες γνώσεις π.χ. σὲ θέματα φορολογικά, νομικὰ ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ σπάνιο ὄργανα τῆς πολιτικῆς διοικήσεως, π.χ. γενικὸς λογοθέτης, λογοθέτης τοῦ δρόμου, νὰ ἀναλαμβάνουν στρατιωτικὰ καθήκοντα μὲ συνήθως μέτρια ἀποτελέσματα.

Ἡ πώληση ἀξιωμάτων καὶ τίτλων

Στὶς βυζαντινὲς πηγὲς δὲν εἶναι σπάνιες οἱ μαρτυρίες γιὰ ἀγορὰ ἀξιωμάτων καὶ τίτλων. Ἄλλοτε καταδικάζεται ἡ συνήθεια, ἄλλοτε ἀπαγορεύεται νομοθετικῶς[2], ἄλλοτε προσδιορίζεται ἐπισήμως καὶ ἐπακριβῶς τὸ καταβλητέο χρηματικὸ ποσὸ γιὰ κάθε τίτλο[3] καὶ ἄλλοτε ἐπαινεῖται ὁ ἀνώτατος ἄρχων γιὰ τὴν ἀπονομὴ ἀξιωμάτων καὶ τίτλων μὲ μόνα ἀξιοκρατικὰ κριτήρια, χωρὶς καταβολὴ χρηματικοῦ ἀνταλλάγματος. Ὕστερα ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀντιφατικὲς εἰδήσεις δὲν εἶναι περίεργο ὅτι νεότεροι ἐρευνητὲς παρασύρθηκαν σὲ γενικεύσεις καταδικαστικὲς τῶν πολιτικῶν ἠθῶν τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως, ἐνῶ ἐπιμελέστερη διακρίβωση καὶ κατανόηση τοῦ οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ, τοὐλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν μέση περίοδο, παρουσιάζει ἄλλη ὄψη τῆς ὅλης ἄνω πρακτικῆς[4].

---

1. Περαιτέρω θὰ γίνη λόγος γιὰ μεσάζοντα, παραδυναστεύοντα. N. Oikonomidès, Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.) Variorum Reprints, London 1976· F. Winkelmann, Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jh., Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung, Berlin 1985.

2. N. 8 Ἰουστινιανοῦ Α' (ἔτ. 535) *Περὶ τοῦ τοὺς ἄρχοντας χωρὶς τῆς οἰασοῦν δόσεως γίνεσθαι.*

3. Ἐπὶ Λέοντος Ϛ' καταβάλλονται γιὰ τὸν τίτλο τοῦ μανδάτορος δύο λίτρες χρυσοῦ, κανδιδάτου τρεῖς, στράτορος τέσσαρες, σπαθαρίου πέντε, σπαθαροκανδιδάτου ἕξ, πρωτοσπαθαρίου δώδεκα, πολλάκις δὲ καὶ δεκαοκτώ· Βάσ. Τάξις σ. 692· αὐτόθι σ. 692-694 ἀναγράφονται τὰ ποσὰ γιὰ τὴν κατάταξη στὴν *ἑταιρεία, τὰ ἀσηκρητεῖα*, τὴν ὑπηρεσία τοῦ *κομβικουλαρίου* κλπ.

4. G. Kolias, Ämter- und Würdenkauf im früh- und mittelbyzantinischen Reich, Athènes 1939· R. Guilland, Venalité et favoritisme à Byzance, REB 10 (1952) σ. 35-46 (= Recherches I σ. 73-83), τοῦ αὐτοῦ, La collation et la perte où la dechéance des titres nobiliaires à Byzance, Études byzantines 4 (1946) σ. 24-69 (= Recherches I σ.

Είναι ἀλήθεια ὅτι γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τοὺς Ἡρακλεῖδες μέχρι τὴν ἄνοδο τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας οἱ σχετικὲς εἰδήσεις εἶναι πολὺ πενιχρές. Τὸ θέμα φωτίζουν κεφάλαια τῆς Βασιλείου Τάξεως ἀναγόμενα ὅμως στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Γ' αἰ., τὰ ὁποῖα θεώρησα ὀρθὸ νὰ χρησιμοποιήσω στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν διοίκηση τῆς μέσης περιόδου, δεδομένου ὅτι ἀπὸ τὸ τέλος τῆς φρυγικῆς δυναστείας ἀπέχουν χρονικῶς λίγες μόνο δεκαετίες.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς διαπιστώνεται ὅτι οἱ ἀνώτατες θέσεις τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς διοικήσεως κεντρικῆς καὶ ἐπαρχιακῆς, ἑβδομῆντα περίπου τὸν ἀριθμὸ λήγοντος τοῦ Θ' αἰ., παρέχονται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ἄνευ ὑλικοῦ ἀνταλλάγματος σὲ πρόσωπα τῆς ἀπόλυτης ἐπιλογῆς του γιὰ μακρότερο ἢ βραχύτερο χρονικὸ διάστημα. Ἀντιθέτως, ὑπηρεσίες εἰδικῶν κατηγοριῶν (ἀξιωματικοὶ στρατιωτικῶν σωμάτων τῆς φρουρᾶς ἢ μέλη τῶν ὑπηρεσιῶν τῆς διοικήσεως, ὅπως ἦταν ἀσηκρητεῖα ἢ τῶν ἀνακτόρων) καὶ προπάντων τίτλοι[5] εἶναι ἀντικείμενο συναλλαγῆς μεταξὺ κράτους καὶ πολιτῶν[6]. Τὸ καταβαλλόμενο ποσὸ (*τίμημα*) ἦταν ἀνάλογο πρὸς τὴν ἱεραρχικὴ τάξη τοῦ ἐπιδιωκομένου τίτλου — ἢ ἀξιώματος ὑπὸ τοὺς ἀνωτέρω περιορισμοὺς— ὅπως ἀνάλογη ἦταν καὶ ἡ ἐτήσια πρόσοδος (*ρόγα*) τοῦ τιτλούχου ἢ ἀξιωματούχου[7].

Τὰ ὀφέλη ἀπὸ τὴν συναλλαγή, κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἦταν σημαντικὰ γιὰ τὸν πολίτη. Ἀνέβαινε στὴν κοινωνικὴ κλίμακα, εἶχε προνομιοῦχο μεταχείριση στὶς κρατικὲς ὑπηρεσίες, ἀπολάμβανε βασιλικῆς χορηγίας, ἀνάλογα μὲ τὴν σπουδαιότητα τοῦ τίτλου, εἶχε δικαίωμα συμμετοχῆς στὴν αὐλικὴ ζωὴ πάλι ἀνάλογα μὲ τὴν σπουδαιότητα τοῦ τίτλου καὶ μεγάλωναν οἱ πιθανότητες νὰ ἀποκτήσῃ ὑψηλὰ ἀξιώματα. Γιὰ τὸν ἰδιώτη μειονεκτήματα ἦταν ἡ ἀπώλεια τοῦ κεφαλαίου, ποὺ περιερχόταν στὸ κράτος —πιθανῶς

32-64). Ἐπακριβῶς κατενόησε καὶ περιέγραψε τὸν μηχανισμὸ σὲ βραχεῖα μελέτη ὁ A. Andreadès, La vénalité des offices est-elle d'origine byzantine?, Nouvelle revue historique de droit français et étranger 45 (1921) σ. 7-16 (= Α. Ἀνδρεάδου, Ἔργα τ. Α', Ἀθῆναι 1938 σ. 525-531)· διαφωτιστικὸ τὸ ἄρθρο τοῦ P. Lemerle, «Roga» et rente d'État aux Xe et XIe siècles, REB 25 (1967) σ. 77-100.

5. Στὸν πίνακα τῆς Βασ. Τάξεως σ. 692-694 δὲν περιλαμβάνονται οἱ ἀνώτατοι τίτλοι: πατρίκιος, ἀνθύπατος, κουροπαλάτης, νωβελίσσιμος, καῖσαρ, γεγονὸς ποὺ μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθῇ ὅτι οἱ ὡς ἄνω τίτλοι δὲν μποροῦσε νὰ πωληθοῦν. Βλ. Α. Ἀνδρεάδη ἀνωτ. σ. 522.

6. Ὁρισμένες κατηγορίες πολιτῶν ὅπως οἱ μῖμοι, ἀπελεύθεροι, αἱρετικοὶ ἐξ ὁρισμοῦ ἀποκλείονταν ἀπὸ βασιλικοὺς τίτλους ἢ ἀξιώματα.

7. Ὁ τίτλος τοῦ πρωτοσπαθαρίου ἀποτελοῦσε τὸ ὅριο μεταξὺ ἀνωτέρων καὶ κατωτέρων τίτλων. Γι' αὐτὸν τὸ μὲν τίμημα ἦταν δώδεκα ἢ δεκαοκτὼ λίτρες χρυσοῦ, ἡ δὲ ἐτήσια ρόγα μία λίτρα δηλ. 5,5% ἢ 8,3% τοῦ κεφαλαίου. Ἡ πρόσοδος τοῦ κεφαλαίου στοὺς κατωτέρους τίτλους ἦταν χαμηλότερη, καὶ ἐκυμαίνετο μεταξὺ 2,38% μέχρι 3,47%. Βλ. P. Lemerle ἔνθ' ἀνωτ.

στὴν ὑπηρεσία τοῦ *εἰδικοῦ* — καὶ ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ κληρονομηθοῦν πρόσοδοι καὶ τίτλος. Καὶ τὰ δύο ἦταν ἰσόβια, ἀλλὰ ἀτομικά.

Ἡ δυνατότης ἀγορᾶς τοῦ τίτλου μέχρι ὁρισμένη κατηγορία, μὲ τὴν αὐτονόητη προϋπόθεση ὅτι θὰ ἐγκριθῆ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τίτλος δὲν κληρονομεῖται ἐξηγεῖ, νομίζω, καὶ τὴν ἀδυναμία νὰ διαμορφωθῆ στὴν βυζαντινὴ κοινωνία τάξη εὐγενῶν μέχρι τὴν ἔνοδο τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν, ὁπότε ἄλλαξαν διοίκηση καὶ κοινωνικὴ δομή.

Αὐλικὲς ὑπηρεσίες

Γιὰ τὴν προσωπικὴ ὑπηρεσία τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς αὐλῆς προβλεπόταν σειρὰ ἀξιωματούχων. Ἀπὸ αὐτοὺς μερικοὶ καὶ ἕνεκα τῆς φύσεως τῆς ὑπηρεσίας τους, ποὺ ἀπαιτοῦσε ἀνεπιφύλακτη ἐμπιστοσύνη τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἕνεκα τῆς καθημερινῆς ἀναστροφῆς μαζί του, ἀποκτοῦσαν μεγάλη ἰσχὺ καὶ μεταβάλλονταν σὲ σπουδαίους παράγοντες τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς αὐλικὲς θέσεις στὴν πρώιμο καὶ μέση περίοδο ἐγκαθίσταντο *εὐνοῦχοι*[8], γιατὶ μόνον αὐτῶν ἡ παρουσία ἐπετρέπετο στοὺς βασιλικοὺς κοιτῶνες. Εἶναι ἑπομένως κατανοητὸ πῶς μερικοὶ τοποθετημένοι σὲ σπουδαῖες ἀνακτορικὲς θέσεις ἔγιναν πανίσχυροι καὶ ἐκυβέρνησαν τὸ κράτος, ὅπως ὁ Εὐτρόπιος ἐπὶ Ἀρκαδίου, ἢ ὁ Βασίλειος Λακαπηνὸς γιὰ τρεῖς περίπου δεκαετίες στὰ μέσα τοῦ Ι΄ αἰ., γιὰ νὰ περιορισθῶ στοὺς πλέον ἰσχυρούς.

Τὴν πρώτη θέση μεταξὺ τῶν αὐλικῶν εἶχε ὁ *παρακοιμώμενος*[9], ἐπὶ κεφαλῆς τῶν *κοιτωνιτῶν*, ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν προσωπικὴ ἀσφάλεια τοῦ αὐτοκράτορος κατὰ τὴν νύκτα. Παλαιὸς ὑφιστάμενος τοῦ *πραιποσίτου* ἀνέλαβε τὶς ὑποχρεώσεις του τὸν Θ΄ περίπου αἰ. Ὁ *πραιπόσιτος τοῦ ἱεροῦ κουβουκλ(ε)ίου* (*praepositus sacri cubiculi*), προϊστάμενος τῶν *κουβικουλαρίων*, μαζὶ μὲ τοὺς ὑφισταμένους του περιορίσθηκε σὲ τελετουργικὰ καθήκοντα.

Ἀκολουθεῖ ὁ *πρωτοβεστιάριος*, διαδεχθεὶς τὸν *comes sacrae vestis* τοῦ Ε΄ αἰ., προϊστάμενος τοῦ *οἰκειακοῦ βασιλικοῦ βεστιαρίου*, δηλ. τοῦ ἰδιαιτέρου ταμείου καὶ τῆς προσωπικῆς ἱματιοθήκης τοῦ αὐτοκράτορος, ὅπου φυλάσσονταν οἱ βασιλικὲς στολές. Ὁ *παπίας* τοῦ μεγάλου παλατίου, ἢ μέγας

8. Γιὰ τὴν θέση τῶν εὐνούχων στὴν βυζαντινὴ κοινωνία καὶ στὰ δι' αὐτοὺς προοριζόμενα αὐλικὰ ἀξιώματα καὶ τίτλους ἀφιέρωσε πλείονες μελέτες ὁ R. Guilland στὰ περιοδικὰ Études byzantines τ. 1 (1943), σ. 197-238, τ. 2 (1944) σ. 185-236, τ. 3 (1945) σ. 179-214, REB τ. 13 (1955) σ. 50-84, τ. 14 (1956) σ. 122-157, Byzantinoslavica τ. 22 (1961) σ. 241-301, συγκεντρωθεῖσες εἰς Recherches τ. I σ. 165-380.

9. R. Guilland, Fonctions et dignités des eunuques, Études byzantines 2 (1944) σ. 185 ἑπ., (σ. 191-200 περὶ τοῦ παρακοιμωμένου, σ. 202-220 περὶ τοῦ πρωτοβεστιαρίου), τ. 3 (1945) σ. 179 ἑπ. (σ. 202-210 περὶ τοῦ μεγάλου παπίου καὶ τοῦ ὑπ' αὐτὸν προσωπικοῦ).

παπίας εἶχε τὴν εὐθύνη τῆς ἀσφαλείας τῶν ἀνακτόρων, ὅπως καὶ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ πολυαρίθμου προσωπικοῦ τοῦ ἀπασχολουμένου μὲ τὴν συντήρηση καὶ τὸν εὐπρεπισμὸ τοῦ κτιρίου. Ἡ θέση τοῦ μεγάλου παπίου, ἐπιφορτισμένου μὲ τὴν φύλαξη τῶν κλειδῶν τῶν ἀνακτορικῶν θυρῶν, ἦταν καίρια γιὰ τὴν προσωπικὴ ἀσφάλεια τοῦ αὐτοκράτορος. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν οἱ ἀνώτατες αὐλικὲς θέσεις πέρασαν καὶ σὲ μὴ εὐνούχους καὶ μάλιστα ἐπεκράτησε ἡ συνήθεια νὰ παραχωροῦνται καὶ σὲ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας.

Αὐτοκρατορικὴ γραμματεία

Σημαντικὴ γιὰ τὶς ἁρμοδιότητές της καὶ τὴν συνεχὴ μὲ τὸν αὐτοκράτορα ἐπαφὴ ἦταν ἡ αὐτοκρατορικὴ γραμματεία, ἁρμόδια γιὰ τὴν διατύπωση καὶ τὴν διεκπεραίωση τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων[10]. Βασικά της στελέχη στὴν πρώιμο περίοδο ἦταν *ὁ κοιαίστωρ τοῦ ἱεροῦ παλατίου* καὶ οἱ τέσσαρες *magistri scriniorum* (= *ἀντιγραφεῖς*)· μὲ τὸν καιρὸ βρέθηκε σὲ δεύτερη μοῖρα καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος Γ΄ πῆραν τὴν πρώτη θέση *ὁ πρωτασηκρήτης*, ἐπὶ κεφαλῆς πολυαρίθμων *ἀσηκρητῶν* (*a secretis*) καὶ *βασιλικῶν νοταρίων*. Τὸν Θ΄ αἰ. ἐμφανίζονται δύο ἀξιώματα ἐμπιστευτικοῦ χαρακτῆρος, ὁ *μυστικός*, μὲ φροντίδα τὴν προσωπικὴ ἐπικοινωνία τοῦ αὐτοκράτορος[11] (λεπτομέρειες στὶς σελίδες γιὰ τὴν ἑπόμενη περίοδο) καὶ *ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου*[12], φύλαξ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δοχείου τῆς ἐρυθρᾶς μελάνης (*κινναβάρεως*), μὲ τὴν ὁποία ὑπέγραφε μόνον ὁ αὐτοκράτωρ. Στενὸς συνεργάτης τοῦ ἄνακτος ἤλεγχε πρὸ τῆς ὑπογραφῆς τὸ περιεχόμενο τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων καὶ συνέπραττε στὴν βεβαίωση τῆς γνησιότητός των.

Ἡ δικαιοσύνη

Ὁ ὀλιγότερον ἐρευνηθεὶς τομεὺς τοῦ βυζαντινοῦ πολιτεύματος τῆς μέσης ἰδίως περιόδου εἶναι ὁ ἀναφερόμενος στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης[13],

10. Τ. Καραγιαννοπούλου, Βυζαντινὴ Διπλωματική, Α΄ Αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα, Θεσσαλονίκη 1972 σ. 145-161· σκιαγραφοῦνται ἡ ἐξέλιξη καὶ λειτουργία τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας. A. Tuillier, La chancellerie impériale à Byzance et le titre et les fonctions du chancellier (laic, ecclésiastique et universitaire) dans l'Occident médiéval, Bulletin philos. historique, Paris 1978/1980 σ. 283-299.

11. R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le mystique, ὁ μυστικός, REB 26 (1968) σ. 278-289. Ὁ N. Oikonomidès, Listes σ. 324 ἀρνεῖται τὴν ἰδιότητα τοῦ προσωπικοῦ γραμματέως στὸν μυστικό. Τὸν θεωρεῖ ἄνθρωπο τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ αὐτοκράτορος, ἐπιφορτισμένον μὲ δικαστικὰ καθήκοντα. Βλ. Ἱστορία μου τ. Γ΄ 1 σ. 262-263.

12. Fr. Dölger, Exkurs III ἐν Byzantinische Diplomatik σ. 50-65 μὲ ὀνομαστικὸ κατάλογο ὅσων κατέλαβαν τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου.

13. K. E. Zachariä von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts[3],

ἴσως καὶ ἕνεκα τῆς πενιχρότητος τῶν πηγῶν. Πράγματι τὰ νομοθετικὰ κείμενα, λίγα καὶ σύντομα, καλύπτουν μέρος μόνον τοῦ δικαίου (*τὰ συχνῶς ζητούμενα*), ἔγγραφα δὲν σώζονται καὶ οἱ πληροφορίες τῶν φιλολογικῶν πηγῶν εἶναι ἰσχνές.

Πρώτιστο μέλημα τοῦ αὐτοκράτορος ἦταν ἡ λειτουργία τῆς δικαιοσύνης, ποὺ ἦταν καὶ θέμα προσφιλὲς τῶν προοιμίων νομοθετικῶν συλλογῶν ἢ μεμονωμένων νεαρῶν. Τὴν περισσότερο πανηγυρικὴ διακήρυξη γιὰ τὴν ἐρευνωμένη περίοδο συνιστᾶ τὸ προοίμιο τῆς Ἐκλογῆς[14], στὸ ὁποῖο καὶ συνοψίζονται ἀπὸ τὸν νομοθέτη, ἱδρυτὴ τῆς συρικῆς δυναστείας, οἱ ἀρχές του, ὅπως τὶς θεμελιώνει στὴν διδασκαλία τῆς Γραφῆς. Ἀξία προσοχῆς καὶ ἡ χειρονομία τοῦ Λέοντος Γ', νὰ πατάξη τὴν δωροληψία τῶν δικαστῶν (κοιαίστορος, ἀντιγραφέων, δικαστικῶν ὑπαλλήλων), τῶν ὁποίων τὴν μισθοδοσία ἐνέθεσε στὸ βασιλικὸ ταμεῖο[15]. Τὴν δικαιοσύνη ὡς βασιλικὴ ἀρετὴ καὶ θεμέλιο τοῦ κράτους προβάλλουν οἱ θεολογοῦντες συγγραφεῖς τῆς περιόδου, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν πρώτη θέση κατέχει Μάξιμος ὁ ὁμολογητής, ὁ ὁποῖος προχωρεῖ στὴν ταύτιση βασιλείας καὶ δικαιοσύνης. *Ἡ γὰρ δικαιοσύνη ἐστὶν ἡ τοῦ ἴσου κατ' ἀξίαν ἑκάστῳ διανέμησις· βασιλεία δὲ ἔννομος ἐστὶν ἐπιστασία. Ἄρα ταυτὸν τῇ βασιλείᾳ ἡ δικαιοσύνη... δικαιοσύνη γάρ ἐστι, βασιλείᾳ ἐνεργουμένη· καὶ βασιλεία δικαιοσύνη ἐστὶ δι' ἔργων κεκυρωμένη*[16].

Γιὰ νὰ ἐμπεδοθῆ τὸ αἴσθημα ἴσης μεταχειρίσεως τῶν πολιτῶν ἐξακολούθησε νὰ ἰσχύη ἡ ἀρχὴ τῆς προσφυγῆς στὸν αὐτοκράτορα (*προσέρχεσθαι τῷ βασιλεῖ*) διὰ *δεήσεως*, ποὺ παραδίδεται στοὺς προπορευομένους συνοδοὺς τοῦ ἡγεμόνος, ὅταν ἐξέρχεται ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα καὶ ἐμφανίζεται στοὺς ὁρισμένους ἀπὸ τὸ πρωτόκολλο χώρους καὶ τελετὲς ἐπισήμως εἴτε ἀπροόπτως καὶ χωρὶς εἰδοποίηση[17]. Οἱ χρονογράφοι ἐπανειλημμένως καταγράφουν στιχο-

---

Berlin 1892· E. E. Lipšić, Δίκαιον καὶ δικαιοσύνη εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τοὺς αἰῶνας Δ'-Η' (ρωσ.), Λένινγκραδ 1976· G. Michaelidès-Nouaros, Quelques remarques sur le pluralisme juridique en Byzance, Βυζαντινὰ 9 (1977) σ. 419-446· Gisella Bassanelli-Sommariva, L' imperatore unico creatore ed interprete delle leggi e l'autonomia del giudice nel diritto giustinianeo, Milano 1983.

14. *Ἐκλογὴ τῶν νόμων* Ζέπων JGR τ. II σ. 13-16 καὶ στὴ νέα ἔκδοση Ecloga, Das Gesetzbuch Leons III. ὑπὸ L. Burgmann (1983) σ. 160-167 (μὲ γερμανικὴ μετάφραση). Σημειώνω: *εἰρηναῖον τε ἡμῖν καθίστασθαι τὸ βασίλειον καὶ εὐσταθὲς τὸ πολίτευμα... τήν τε δικαιοσύνην πάντων τῶν ἐπιγείων προτιμήσαντες.*

15. *Ἐκλογῆς* πρ. σ. 16 = Burgmann σ. 166: *Ἐκ τοῦ εὐσεβοῦς ἡμῶν σακελλίου ὡρίσαμεν τῷ τε ἐνδοξοτάτῳ κοιαίστωρι τοῖς ἀντιγραφεῦσι καὶ πᾶσι τοῖς ἐπὶ τοῖς δικαστικοῖς κεφαλαίοις καθυπουργοῦσι τοὺς μισθοὺς παρέχεασθαι πρὸς τὸ ἐξ οἱουδήποτε προσώπου παρ' αὐτοῖς κρινομένου μηδὲν αὐτοὺς λαμβάνειν τὸ σύνολον.*

16. Μαξίμου *Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων τῆς Θείας Γραφῆς* ἐν PG τ. 90 στ. 616.

17. Ὀνομαστὸς γιὰ τὶς ἀπροσδόκητες ἐμφανίσεις του στὶς γειτονιὲς τῆς Βασιλεύουσας ἦταν ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος, ποὺ εὗρισκε εὐχαρίστηση νὰ ἐπιθεωρῆ αὐτοπροσώπως τὴν

μέχρι τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰ. Ἡ ἕδρα του, *τὰ παλάτια τοῦ κυαιστορικίου*, τοποθετεῖται κοντὰ στὸν Ἱππόδρομο.

Ὡς δικαστικὸ σῶμα ἀλλὰ ὄχι κατὰ ὁρισμένη σύνθεση φέρεται κατὰ περιστάσεις νὰ ἐνεργῇ καὶ ἡ σύγκλητος σὲ ἐκτέλεση αὐτοκρατορικῆς ἐντολῆς. Συνήθως ὁρισμένα μέλη της, ἀνώτεροι ἀξιωματοῦχοι ἐπιφορτίζονται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα μὲ τὴν ἐκδίκαση σοβαρῶν ποινικῶν ἀδικημάτων πολιτικοῦ χαρακτῆρος, ὅπως ἦταν ἡ ἐπιβουλὴ κατὰ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος, ἡ ἐσχάτη προδοσία· ἄλλοτε πάλι μὲ ἀνώτερους ἐκκλησιαστικοὺς λειτουργοὺς ἐκδικάζουν ἀπὸ κοινοῦ σοβαρὲς ἐκκλησιαστικὲς ὑποθέσεις, ποὺ παρουσιάζουν ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ δόγμα ἢ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη καὶ πειθαρχία[23].

Προϊστάμενος βασιλικοῦ δικαστηρίου φέρεται καὶ ὁ *ἔπαρχος τῆς πόλεως*, κατ' ἐξοχὴν ἁρμόδιος δικαστὴς γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν περίχωρο ζώνη[24] γιὰ ἀστικὲς καὶ ποινικὲς ὑποθέσεις. Εἶναι ὅμως δυσχερὲς νὰ προσδιορισθοῦν τὰ κατὰ καιροὺς δικαστικὰ τούτου καθήκοντα, διότι στὰ Βασιλικὰ ὁ ἴδιος τίτλος (ς' 4) ἀναφέρεται τόσο στὸν ἔπαρχο τῆς πόλεως, ὅσο καὶ στὸν ἔπαρχο πραιτωρίων, θεσμὸ ποὺ ἔχει ἀπὸ μακροῦ ἐκλείψει καὶ ἔτσι πάλι τίθεται τὸ πρόβλημα, κατὰ πόσο τὸ κατεστρωμμένο στὰ Βασιλικὰ δίκαιο ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ πράγματι ἰσχύον κατὰ τὸν χρόνο τῆς συντάξεώς των[25]. Στὸ δικαστήριο τοῦ ἐπάρχου παραπέμπονται τὰ ποινικὰ ἀδικήματα, οἱ ἀμφισβητήσεις κατὰ τὴν ἀπελευθέρωση δούλων, οἱ διενέξεις κυρίων καὶ ἀπελευθέρων, οἱ ἀγορανομικὲς παραβάσεις, οἱ διενέξεις ἀπὸ τραπεζικὲς καὶ χρηματιστηριακὲς συναλλαγές, τὰ ἀδικήματα ἠθῶν. Στὸ δικαστήριο τοῦ ἐπάρχου πόλεως μπορεῖ νὰ ἐκκληθοῦν οἱ ἀποφάσεις τῶν ἄλλων δικαστηρίων.

Ὡς μέσο σωφρονισμοῦ καὶ πρὸ πάντων γιὰ λόγους προνοίας γινόταν χρήση τῆς ποινῆς τῆς ἐξορίας ἀτόμων, ποὺ τὰ θεωροῦσαν ἐπικίνδυνα συνήθως γιὰ λόγους πολιτικοὺς ἢ θρησκευτικούς. Στὰ βυζαντινὰ ἱστοριογραφικὰ κείμενα συχνὰ γίνεται λόγος γιὰ ἐξορία προσώπων ὑψηλῆς στάθμης, μελῶν τῆς προκατόχου δυναστείας, ἀνταπαιτητῶν ποὺ ἀπέτυχαν, πατριαρχῶν, ἀνωτέρων κρατικῶν λειτουργῶν, ἀνωτέρων κληρικῶν, ποὺ εἴτε δὲν πειθάρ-

---

ministrative de l'empire byzantin, Le questeur, Ὁ κοιαίστωρ, Quaestor, Byzantion 41 (1971) σ. 78-104. Γιὰ τὸν κοιαίστωρα βλ. ἀνωτ. σ. 54 Ἀν Γκουτζιοκώστα.

23. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ σύγκλητος σ. 95-106, ὅπου καὶ ἐπὶ μέρους παραδείγματα.

24. Παραδίδεται ὅτι ἡ ἁρμοδιότης τοῦ ἐπάρχου πόλεως ἐξετείνετο σὲ ἀκτῖνα ἑκατὸν μιλίων. Εἰσαγωγὴ Δ' 4, Βασιλ. ς' 4.2.

25. Στὸ σημεῖο αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ διαφωτιστικὴ ἡ *Εἰσαγωγὴ* (ὡς ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζεται πλέον ἡ ἄλλοτε Ἐπαναγωγή) μολονότι κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη γνώμη δὲν ἔλαβε ἰσχὺ νόμου ἀλλὰ ἔμεινε ἁπλὸ νομοθέτημα. Φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὸν τίτλο Δ' *Περὶ τάξεως ἐπάρχου πόλεως* ἔχουν ἀφαιρεθῇ ἀπὸ τὸν συντάκτη οἱ διατάξεις ποὺ δὲν ἰσχυαν πλέον.

χησαν σὲ ἐντολὲς ποὺ ἔλαβαν, εἴτε ἀντετάχθησαν στὸν αὐτοκράτορα[26], εἴτε θεωρήθηκαν ἐπικίνδυνα γιὰ τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ κράτους ἢ τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι προφανὲς ὅτι σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὴν ἀπόφαση ἔπαιρνε ὁ αὐτοκράτωρ, ὁ δὲ ἔπαρχος τῆς πόλεως εἶχε τὴν φροντίδα ἐκτελέσεώς της. Κατὰ πόσο ὁ ἔπαρχος τῆς πόλεως μποροῦσε αὐτοτελῶς νὰ ἀναλάβη τὴν εὐθύνη γιὰ ἀνάλογη ἀπόφαση γιὰ ἄτομα χαμηλότερης κοινωνικῆς προβολῆς δὲν εἶναι γνωστὸ οὔτε διακρίνεται στὴν σύντομη διάταξη τῆς Εἰσαγωγῆς (Δ' 3). *Ὁ τῆς πόλεως ἔπαρχος καὶ ἐξορίζει καὶ περιορίζει, τοῦ βασιλέως τὴν νῆσον ὁρίζοντος.* Ἡ ποινὴ τῆς ἐξορίας εἶναι διαφορετικὴ τοῦ *περιορισμοῦ*, ποὺ καταλέγεται στὶς κεφαλικὲς τιμωρίες. Ὁ ἐξόριστος *μόνης τῆς πολιτείας ἐξελαύνεται ἀλλὰ διατίθεται καὶ ἐλευθεροῖ*, δηλ. δικαιοῦται νὰ συντάξη διαθήκη καὶ νὰ ἀπελευθερώση, ἐνῶ ὁ *περιορισθεὶς οὐ διατίθεται ἐπεὶ κατὰ κρίσιν θανάτου προμνηστεύεται*[27]. Ἡ ὀργάνωση τῆς ἐπαρχιακῆς δικαιοσύνης αὐτὴ τὴν περίοδο παραμένει σκοτεινή.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Ἡ ὑπερβολικὴ διόγκωση τῶν ἁρμοδιοτήτων τῆς *praefectura praetorio per Orientem* σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν αὔξηση τῆς ἰσχύος τοῦ προσώπου ποὺ ἀσκεῖ τὸ λειτούργημα τοῦτο καὶ ἡ ἀνάγκη προσαρμογῆς τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ στὴν νέα πραγματικότητα ἐπέβαλαν τὴν ἀναμόρφωση τῆς κρατικῆς διοικήσεως, ἡ ὁποία ὀργανώθηκε κατὰ εἰδολογικοὺς τομεῖς μὲ βάση τὰ *σέκρετα* (= γραφεῖα) ποὺ ἀντικατέστησαν τὰ *σκρίνια* τῆς προηγούμενης περιόδου.

Εἶχαν ταχθῆ ὑπὸ ἀνώτατο κρατικὸ λειτουργό, ποὺ ἔφερε ἄλλοτε τὸ ὄνομα *λογοθέτης*, ἄλλοτε μόνο τὸ ὄνομα τῆς ὑπηρεσίας μὲ προηγούμενο τὸ ἄρθρο κατ' ἀρσενικό, π.χ. *ὁ τῆς σακέλλης, ὁ τοῦ εἰδικοῦ*, διακλαδώνεται σὲ περισσότερους κλάδους, σχετικοὺς πάντοτε μὲ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο π.χ. τὴν οἰκονομία, τὴν δικαιοσύνη, τὴν διπλωματία, τὶς συγκοινωνίες. Ὑπάλληλοι διαφόρων βαθμίδων ἀσχολοῦνταν μὲ τὸν συντονισμὸ καὶ τὴν διεκπεραίωση

---

26. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία σπουδαίων προσώπων ὅλων τῶν ἐποχῶν γνωρίζομε πολλὲς φορὲς ἐπακριβῶς, τὶς συνθῆκες διαβιώσεως τῶν εὑρισκομένων στὴν ἐξορία, τὸν τρόπο ἐπιτηρήσεως ἢ μετακινήσεως τῶν ἐξορίστων. Γιὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζομε ἐδῶ πλούσιο ὑλικὸ παρέχουν οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου καὶ τοῦ πατριάρχου Φωτίου. Ὁ τελευταῖος στὴν ἐπιστολή του ἀρ. 98 ἔτ. 868 πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Α' γράφει: *ἐστερήμεθα φίλων, ἐστερήμεθα συγγενῶν, ὑπηρετῶν, συνήθων, πάσης ἁπλῶς ἀνθρωπίνης θεραπείας... ἐστερήμεθα καὶ βιβλίων καὶ νῦν καὶ τοῦτο καὶ παράδοξον... διὰ τί γὰρ ἡμῶν ἀφῃρέθη τὰ βιβλία;* (ἐκδ. B. Laourdas) I σ. 132-136.

27. *Ποινάλιος στρατιωτικὸς νόμος* μη' 5 στίχ. 283-293 καὶ αὐτόθι σχόλιον Ζέπων JGR τ. Β' σ. 88-89.

τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων σύμφωνα μὲ αὐστηρῶς καθορισμένο πρωτόκολλο καὶ γραφειοκρατικοὺς κανόνες.

Οἱ *λογοθέτες*[28], ἄγνωστοι στὴν Notitia Dignitatum, τῆς ὁποίας ἡ χρονολόγηση τοποθετεῖται τέλος τοῦ Δ' αἰ., παρουσιάζονται στὴν βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' εἴτε ὡς ἀπεσταλμένοι τοῦ αὐτοκράτορος στὶς ἐπαρχίες γιὰ εἴσπραξη τῶν φόρων (ed. XII ἔτ. 535) εἴτε ἀπεσπασμένοι στὸ στράτευμα γιὰ τὴν διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν. Στὴν μέση περίοδο ὑπάρχουν τέσσερα σπουδαῖα λογοθέσια: *λογοθέσιον τοῦ γενικοῦ, τοῦ στρατιωτικοῦ, τῶν ἀγελῶν, τοῦ ὀξέος δρόμου.*

Λογοθέσιον τοῦ δρόμου[29]

Ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὴν αὐτοκρατορία ἡ ὑπηρεσία τοῦ *δημοσίου δρόμου* (δημόσια μεταφορικὰ μέσα, ταχυδρομεῖα) ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία κέντρου καὶ ἐπαρχιῶν, τὴν διαβίβαση τῶν κυβερνητικῶν ἐντολῶν, τὴν μετακίνηση τῶν κρατικῶν λειτουργῶν, τὴν διακίνηση τῶν πρεσβευτικῶν ἀποστολῶν, ἡμεδαπῶν καὶ ἀλλοδαπῶν.

Ἀρχικῶς ὑπὸ τὴν praefectura praetorio ὁ *δημόσιος δρόμος*, λήγοντος τοῦ Δ' αἰ. ἐτέθη ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ magister officiorum, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν πλήρη ἁρμοδιότητα ὑπήχθη μετὰ τὴν κατάργηση τῆς praefectura περὶ τὸ 680. Κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Η' αἰ. οἱ ὑπηρεσίες τοῦ magister officiorum (ταχυδρομεῖα, διπλωματικὲς ἀποστολές, ὑπηρεσίες ἀσφαλείας) διασπάσθηκαν σὲ περισσότερους κλάδους καὶ κατέστησαν ἀνεξάρτητες.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ *λογοθέτης τοῦ δρόμου* μαρτυρεῖται ὅτι ἔχει τὴν ἐπιμέλεια τῶν ταχυδρομείων καὶ συγκοινωνιῶν (ὁδικὲς ἀρτηρίες, ταχυδρομικοὺς ἵππους, ἅμαξες, ὁδικοὺς σταθμούς). Στὴν ἁρμοδιότητά του ὑπήχθησαν καὶ οἱ ὑπηρεσίες ἀσφαλείας. Ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς πρεσβευτὲς ποὺ διεκινοῦντο στὸ αὐτοκρατορικὸ ἔδαφος, ἐπιτηροῦσε τὶς ξένες διπλωματικὲς ἀποστολές, συνέλεγε πληροφορίες, ὥστε στὸ *λογοθέσιον τοῦ δρόμου* ὑπήχθησαν καὶ οἱ διπλωματικὲς ὑπηρεσίες. Διατηρήθηκε ὁ οἰκονομικὸς χαρακτὴρ τῆς ὑπηρεσίας, συνυφασμένος πάντοτε μὲ τὶς ἁρμοδιότητες τοῦ λογοθέτου, ὅπως δείχνουν μεταξὺ ἄλλων ὁ ἔλεγχος τῶν ἐσόδων καὶ δαπανῶν τῶν ταχυδρομείων, τῶν δαπανῶν ὑποδοχῆς πρεσβευτῶν, τῶν κάθε μορφῆς ἀγγαρειῶν, σχετικῶν μὲ τὴν λειτουργία τῶν συγκοινωνιῶν.

Πρῶτος γνωστὸς *λογοθέτης τοῦ δρόμου* ἀπαντᾶ τὸ 762 (Θεοφ. σ. 431). Ἡ

---

28. Διαφωτιστικὴ ἡ μελέτη τοῦ R. Guilland, Les logothètes. Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin, REB 29 (1971) σ. 5-115 (καὶ σὲ ἰδιαίτερο τεῦχος μὲ προσωπογραφικὸ κατάλογο W. Brandes, Finanzverwaltung σ. 63 ἑπ.

29. D. A. Miller, The Logothete of the Drome in the middle byzantine period, Byzantion 36 (1966) σ. 438-470· R. Guilland, Les logothètes σ. 31-70.

συγκέντρωση πληροφοριῶν ἀπὸ τοὺς πράκτορες τῆς ὑπηρεσίας του καὶ ἐξακρίβωση τοῦ ἐπικρατοῦντος ἑκάστοτε κλίματος τῶν ὑπηκόων καὶ διαθέσεώς των ἔναντι τῆς κυβερνήσεως αὔξησε τὴν σημασία τοῦ λειτουργήματος. Ἡ ἄσκηση τόσο πολλῶν καὶ πολὺ διαφορετικῶν δραστηριοτήτων καὶ μάλιστα λίαν ἐμπιστευτικῶν, ἀπὸ ἕνα πρόσωπο ἐνίσχυσε τὸ γόητρο τοῦ ἀξιωματούχου καὶ τὸν προώθησε στὴν πρώτη θέση, τὴν de facto ἄσκηση τῆς πρωθυπουργίας, γιὰ τὴν ὁποία, ὅπως εἴδαμε μέχρι τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ Γ' αἰ. δὲν εἶχε ἀναπτυχθῆ ἰδιαίτερη ἀρχή.

Ἡ μεγαλύτερη ἀκμὴ τοῦ *λογοθεσίου τοῦ δρόμου* χρονολογεῖται τὸν Γ' αἰ. Ἀπὸ τὸν ΙΑ' αἰ. καὶ ἑξῆς μειώνεται ἡ σημασία του καὶ τὸν ΙΔ αἰ. ὁ Ψευδο-Κωδινὸς παρατηρεῖ: *ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου εἶχε μὲν πάλαι καὶ οὗτος ὑπηρεσίαν ἡμῖν ἀνεπίγνωστον, νῦν δὲ οὐδεμίαν*[30].

Ὑπάλληλοι διαφόρων βαθμίδων ἀπασχολοῦνται στὴν κεντρικὴ καὶ τὶς ἐπαρχιακὲς ὑπηρεσίες, ὅπως ὁ *πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου*, ὁ πιὸ στενὸς συνεργάτης τοῦ λογοθέτη, οἱ *χαρτουλάριοι τοῦ δρόμου*, εἰδικοὶ γιὰ τὶς ὑποθέσεις τῶν ἀλλοδαπῶν, οἱ *ἐπισκεπτῆται*, εἶδος ἐπιθεωρητῶν τῆς ὁδικῆς καταστάσεως καὶ τῶν μέσων ἐπικοινωνίας, πολυάριθμοι *διατρέχοντες* καὶ *μανδάτορες*.

Ἰδιαίτερη ὑπηρεσία, *τὸ σκρίνιον τῶν βαρβάρων* ἦταν ἁρμόδιο γιὰ τὶς ξένες διπλωματικὲς ἀποστολὲς καὶ τὴν διακριτικὴ ἐπιτήρηση τῶν ἀλλοδαπῶν, ποὺ ἔμεναν στὴν πρωτεύουσα. Ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ *σκρινίου* ἦταν *ὁ βάρβαρος* ἢ *ἐπὶ τῶν βαρβάρων*, ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος, ποὺ εἶχε ὑπὸ τὶς διαταγές του σειρὰ ὑπαλλήλων, ὅπως τοὺς χαρτουλαρίους τῶν βαρβάρων καὶ πολυάριθμο σῶμα *ἑρμηνευτῶν* (= διερμηνέων)[31].

Τὶς ἁρμοδιότητες καὶ τὴν σταδιοδρομία τῶν *σκριβώνων*, μελῶν βασιλικῶν ἀποστολῶν, προερχομένων ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ἱεραρχία, ἐπιχειρεῖ νὰ διευκρινίση ἡ Μαρία Λεοντσίνη[32]. Ἡ ἀνεύρεση διγλώσσων σφραγίδων *σκριβώνων* ἐπισημαίνει ἐξοικείωση μὲ κάποια λατινικὴ παιδεία καὶ ὀργανωτικὲς ἱκανότητες.

Κεντρικὲς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες[33]

Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἔκταση τῶν δημοσιονομικοῦ χαρακτῆρος ὑπη-

30. Ψευδοκωδ. σ. 36 (= ἐκδ. Verpeaux σ. 178).

31. Βασ. Τάξ. σ. 400 (σὲ πρωτόκολλο τοῦ ς' αἰ.). Ἔχουν διασωθῆ πολυάριθμες σφραγίδες τοῦ *ἐπὶ τῶν βαρβάρων* περὶ τῶν διερμηνέων D. A. Miller ἔνθ' ἀνωτ. σ. 449-458.

32. Γιὰ τὶς ἁρμοδιότητες καὶ τὴν σταδιοδρομία τῶν *σκριβώνων*, μελῶν βασιλικῶν ἀποστολῶν Μαρία Λεοντσίνη, Ἀπὸ τὴ βασιλικὴ δορυφορία στὴν τελετουργικὴ συνοδεία. Ἡ ἀνάδειξη τῶν σκριβώνων ἀπὸ τὴ Σύγκλητο (6ος-7ος αἰ.), Σύμμεικτα 15 (2002) σ. 53-65. Δίγλωσσες σφραγίδες *σκριβώνων*.

33. Σημαντικὴ γιὰ τὴν διερεύνηση τῆς ἐξελίξεως τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν ὑπῆρξε

ρεσιῶν μὲ σχεδὸν ἀποκλειστικὸ στόχο τὴν ἀποδοτικότητα τῆς φορολογίας καὶ τὴν εἰσπραξη τῶν φόρων. Δεδομένου τοῦ ἀγροτικοῦ χαρακτῆρος τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας καὶ τῆς προελεύσεως τῶν κρατικῶν ἐσόδων κυρίως ἀπὸ τὴν φορολογία τῆς γῆς ἦταν ἀναγκαία ἡ ἀρίστη ὀργάνωση τοῦ κτηματολογίου καὶ τῶν φορολογικῶν καταλόγων. Φαίνεται ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε καταβληθῆ κάθε δυνατὴ ἐπιμέλεια. Ἡ δημοσιονομικὴ ἐπιβάρυνση τοῦ πληθυσμοῦ μὲ ποικίλες εἰσφορὲς καὶ ἀγγαρεῖες γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἢ συντήρηση ἔργων κοινῆς ὠφελείας ἢ τὴν ἐκπλήρωση στρατιωτικῶν ἀναγκῶν ἐπέβαλε τὴν ὀργάνωση ὑπηρεσιῶν, τόσο γιὰ τὴν εἰσπραξη τῶν σχετικῶν εἰσφορῶν, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐπίβλεψη τῶν τεχνικῶν ἔργων. Ἄλλως τε ἡ ὀργάνωση τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, ὅπως ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸ Ἐπαρχικὸ βιβλίο, προϋπέθετε κρατικὴ ἀρχὴ νὰ ἀσκῆ ἐποπτεία. Ἔτσι ἀναπτύχθηκε ἐκτεταμένο δίκτυο εἰδικευμένων κυρίως δημοσιονομικοῦ χαρακτῆρος ὑπηρεσιῶν, καὶ ἐδῶ θὰ γίνη λόγος γιὰ τὶς σπουδαιότερες.

Τὸ *λογοθέσιον τοῦ γενικοῦ*[34] ἀντικατέστησε τὴν *γενικὴ τράπεζα*, ποὺ ἦταν κλάδος τῆς praefectura praetorio. Διοικούμενο ἀπὸ τὸν *λογοθέτη τοῦ γενικοῦ* ἢ *γενικὸ λογοθέτη* ἢ ἁπλῶς *λογοθέτη*, ἀνέλαβε τὶς σπουδαιότερες ἁρμοδιότητες τῆς *comitiva sacrarum largitionum*[35], δηλ. τὴν κατανομὴ κάθε εἴδους φόρων, τὴν φροντίδα τῆς εἰσπράξεώς των, τὴν ἐνημέρωση καὶ συμπλήρωση τῶν φορολογικῶν καταλόγων. Στὰ φιλολογικὰ κείμενα ἀπαντᾶ *λογοθέτης τοῦ γενικοῦ* στὴν πρώτη βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄ (685-695), ἀλλὰ σφραγίδες *κομμερκιαρίου ἀποθήκης* καὶ ταυτοχρόνως λογοθέτου τοῦ γενικοῦ χρονολογήθηκαν στὸ ἔτος 623. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου τὸ *λογοθέσιον τοῦ γενικοῦ* κατέστη ὁ φορεὺς τῆς κυβερνητικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τόσο ὡς πρὸς τὸν προγραμματισμό, ὅσο καὶ στὴν ἐφαρμογὴ στοὺς ἐπὶ μέρους τομεῖς, ἐν ὅλῳ δώδεκα τὸν ἀριθμό.

Πρῶτος στὴν ἱεραρχία μετὰ τὸν γενικὸ λογοθέτη ἦταν ὁ *χαρτουλάριος τοῦ σεκρέτου*, ἁρμόδιος γιὰ τὴν ἐποπτεία τοῦ κτηματολογίου, βασικοῦ ὀργάνου γιὰ τὴν φορολογικὴ ἐνημέρωση. Ὁ *χαρτουλάριος τῶν ἀρκλῶν* ἀσκοῦσε τὸν οἰκονομικὸ ἔλεγχο στὶς κεντρικὲς ὑπηρεσίες καὶ τὰ *θέματα*, οἱ δὲ *ἐπόπται τῶν θεμάτων* ἦταν ἁρμόδιοι γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ φόρου καὶ τὴν ἐποπτεία τῆς εἰσπράξεως. Ἄλλες ὑπηρεσίες ἦταν ἀπασχολημένες μὲ τὴν

ἡ μελέτη τοῦ E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus, Stuttgart (1919). Μετὰ ὁλοκληρωμένη γνώση πηγαίου ὑλικοῦ καὶ θεματολογίας ὁ W. Brandes, Finanzverwaltung in Krisenzeiten, Untersuchungen zur Byzantinischen Administration im σ. .-9. Jahrhundert, Frankfurt - Main 2002, ἀναδιαπραγματεύθηκε τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῶν δημοσιονομικῶν ὑπηρεσιῶν ἀπὸ τὸν ζ΄ μέχρι τὸν Θ΄ αἰῶνα ἰδία σ. 18, 33, 48, 63.

34. R. Guilland, Les logothètes σ. 11-24 μὲ προσωπογραφικὸ κατάλογο.

35. Τελευταῖοι γνωστοὶ *comites sacrarum largitionum* ἐπὶ Φωκᾶ· αὐτόθι σ. 12.

ἀνάπτυξη καὶ συντήρηση τῶν πηγῶν τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου, ὅπως *ὁ κόμης τῶν ὑδάτων* γιὰ τὰ ὑδραγωγεῖα καὶ τὸ ὑδάτινο δυναμικό, *ὁ κόμης τῆς λαμίας*[3] γιὰ τὰ μεταλλεῖα καὶ πολύτιμα μέταλλα.

Διαχειριστὴς τῆς *σακέλλης* τοῦ προσωπικοῦ ταμείου τοῦ αὐτοκράτορος ὁ *σακελλάριος*[37] ἀπέκτησε ἰσχύ, ὅταν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ Ζ' αἰ. οὐσιαστικὰ ἀντικατέστησε τὸν *κόμητα τῶν θείων θησαυρῶν*. Εἶχε προηγηθῆ ἡ ἀπορρόφηση τῶν ἐσόδων τῶν καθαρῶς οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν —τῆς *comitiva sacrarum largitionum* καὶ τῆς *comitiva rerum privatarum*— ἀπὸ τὴν *praefectura praetorio*, γεγονὸς ποὺ ἀποδυνάμωσε τὴν πρώτη καὶ τὴν ἀνάγκασε νὰ καταφεύγη στὴν *βασιλικὴ σακέλλη* γιὰ νὰ ἐνισχυθῆ. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ ἄλλοτε προσωπικὸ ταμεῖο τοῦ ἡγεμόνος, ἡ *σακέλλη*, κατέστη τὸ κεντρικὸ ταμεῖο τοῦ κράτους καὶ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς του ἀξιωματοῦχος ἔγινε ὁ ἐλεγκτὴς ὅλου τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ:

Στὴν διαχείριση τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν συνέβη καὶ ἄλλη μεταβολή. Στὴν praefectura praetorio εἶχαν σωρευθῆ ὑπερβολικὲς οἰκονομικὲς ἁρμοδιότητες, ὥστε οἱ ὑπαγόμενες σ' αὐτὴν συναφεῖς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες, *γενικὴ τράπεζα, εἰδικὴ τράπεζα, στρατιωτικὸν* νὰ μετατραποῦν σὲ αὐτοτελεῖς ὑπηρεσίες (*λογοθέσια*) κάθε μία μὲ ἰδιαίτερο προϊστάμενο, *λογοθέτη τοῦ γενικοῦ, λογοθέτη τοῦ στρατιωτικοῦ*.

Ἁρμόδιος γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ στρατοῦ ὁ λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ[38] φρόντιζε νὰ ἐξασφαλίση τοὺς στρατιωτικοὺς πόρους, τὴν μισθοδοσία ἀξιωματικῶν καὶ ἀνδρῶν. Καὶ ἐνῶ πρώτη μνεία *στρατιωτικοῦ λογοθέτου* ἁπαντᾶ τὸ 626, φαίνεται ὅτι ἡ ὀργάνωση τοῦ *λογοθεσίου* συνέπεσε μὲ τὴν κατάργηση τῆς praefectura praetorio (περὶ τὸ 680), ἀπὸ τὴν ὁποία παρέλαβε ὅσες ἁρμοδιότητες ἀφοροῦσαν τὸν στρατό. Τὴν μεγαλύτερη ἀνάπτυξη ἐγνώρισε τὸ *λογοθέσιον τοῦ στρατιωτικοῦ*, ὅταν ἀνέλαβε καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν στρατιωτικῶν καταλόγων ἢ κωδίκων, στοὺς ὁποίους ἐκτὸς τῶν ἄλλων εἶχαν ἀναγραφῆ καὶ τὰ βάρη ποὺ ἀφοροῦσαν τὰ στρατιωτικὰ κτήματα. Στὴν ἴδια ὑπηρεσία ἀνῆκε ἡ φροντίδα κατασκευῆς φρουρίων καὶ γεφυρῶν.

Ὁ λογοθέτης τῶν ἀγελῶν[39] ἀντικατέστησε, ὅπως φαίνεται, τὸν praepositus gregum et stabulorum τῆς Notitia Dignitatum. Σημαντικὸς ἀξιωματοῦχος κατὰ τοὺς Θ' καὶ Ι' αἰ. ἕνεκα τῆς σημασίας τοῦ ἱππικοῦ γιὰ τὸν στρατὸ τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ μὲ περιορισμένο ὑπαλληλικὸ προσωπικό, ἐλέγχει τὰ μεγάλα μικρασιατικὰ κέντρα (*μητᾶτα Ἀσίας καὶ Φρυγίας*) ἐκτροφῆς ἵππων, ἡμιόνων καὶ ὄνων γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ, τῶν δημοσίων μεταφορῶν καὶ

36. J. Haldon, Comes Horreorum - Komes tes Lamias, Byz. and Mod. Greek Studies 10 (1986/1987) σ. 203-209.

37. Γιὰ τὴν σακέλλη, σακελλάριο W. Brandes, Finanzverwaltung σ. 427-442.

38. R. Guilland, Les logothètes σ. 25-31 καὶ προσωπογραφικὸς κατάλογος.

39. R. Guilland, Les logothètes σ. 71-75.

συγκοινωνιῶν. Ἦταν ἁρμόδιος γιὰ τὴν διακίνηση ἵππων καὶ μεταγωγικῶν. Παρὰ τὴν σπουδαιότητα ποὺ εἶχε τὸ ἀξίωμά του, σπανίως μνημονεύεται στὰ κείμενα, ἕνεκα τῆς περιορισμένης πολιτικῆς του σημασίας.

Σὲ ὅλες τὶς ὑπηρεσίες, πολιτικές, στρατιωτικές, δημοσιονομικὲς ὑπηρεσιῶν νοτάριοι καὶ χαρτουλάριοι, ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν σύνταξη τῶν ἐγγράφων, τήρηση τοῦ πρωτοκόλλου καὶ γενικῶς τῶν ἀρχείων. Εἶχαν ἀκόμη καὶ ἄλλες ἁρμοδιότητες, συμφυεῖς μὲ τὴν ἰδιαίτερη ὑπηρεσία, στὴν ὁποία ἀνῆκε κάθε κατηγορία χαρτουλαρίων[40].

Εἰδικὲς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες

Μερικὲς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες, ποὺ ἄλλοτε ἦταν ὑπὸ τὸν *σακελλάριο*, κατὰ τὸν Θ΄ αἰ. ἐμφανίζονται ἀνεξάρτητες μὲ πιὸ εἰδικὲς ἁρμοδιότητες καὶ μὲ σχετικῶς περιορισμένο προσωπικό. *Ὁ χαρτουλάριος τῆς σακέλλης* ἢ *ὁ τοῦ σακελλίου* γιὰ τὸ δημόσιο θησαυροφυλάκιο. *Ὁ χαρτουλάριος τοῦ βεστιαρίου*[41] — ποὺ διέφερε ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο προσωπικὸ *οἰκειακὸ βασιλικὸ βεστιάριο* — τοῦ αὐτοκράτορος γιὰ τὴν παραφυλακὴ τοῦ ὑλικοῦ, ποὺ προοριζόταν γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ στόλου, ἀκατεργάστων πολυτίμων μετάλλων καὶ ἄλλου πολύτιμου ὑλικοῦ. *Ὁ τοῦ εἰδικοῦ λόγου* ἢ *ἰδικοῦ* γιὰ τὴν φύλαξη τῶν χρημάτων, ποὺ προορίζονται γιὰ ὁρισμένες δαπάνες (π.χ. δωρεὲς πρὸς τοὺς συγκλητικούς) ἢ τὴν φύλαξη πολυτίμων ἀντικειμένων, κυρίως ἀπὸ χρυσὸ καὶ μετάξι. Στὴν ὑπηρεσία τοῦ *εἰδικοῦ* ὑπάγονται μεταξὺ ἄλλων καὶ *οἱ ἄρχοντες τῶν ἐργοδοσίων* (= κρατικῶν ἐργαστηρίων) καὶ *οἱ μειζότεροι τῶν ἐργοδοσίων* (= ἐπιστάτες τῶν ἐργαστηρίων) ποὺ παρακολουθοῦν καὶ ἐλέγχουν τὴν παραγωγὴ τῶν πολυτίμων ἀντικειμένων καὶ τὴν διακίνηση τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ.

Ἰδιαίτερη ἀρχὴ ὑπὸ τὸν *μέγα κουράτορα*[42], ποὺ ἀπαντᾶ μεταξὺ ζ΄ καὶ Θ΄ αἰ. ἔχει τὴν ἐπιμέλεια τῆς περιουσίας τοῦ στέμματος. Οἱ κύριες ἁρμοδιότητές του κατανέμονται στοὺς *κουράτορες τῶν παλατίων* γιὰ τὴν συντήρηση τῶν ἀνακτόρων, τοὺς *κουράτορες τῶν κτημάτων* γιὰ τὴν διαχείριση τῶν βασιλικῶν

---

40. R. Guilland, Contribution à l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le chartulaire et le grand chartulaire, Revue des études Sud-Est européennes 9 (1971) σ. 405-426. Ἰδιαιτέρως ἀποκαλυπτικὰ τῆς ποικιλίας τῆς ὑπηρεσιακῆς ἀπασχολήσεως τῶν χαρτουλαρίων εἶναι τὰ σφραγιστικὰ μνημεῖα, ἐξ ὧν δείγματος χάριν σημειῶ Zacos ἀρ. 2648: *β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίῳ) [(καὶ) χ]χαρτου(λαρίῳ τοῦ) δρόμ(ου) τῆς Θράκ(ης)*· ἀρ. 2869: *οἱ χαρτουλάρ[ιο]ι τοῦ σιτων[ι]κοῦ* (Ζ΄ αἰ.).

41. Διασώθηκαν σφραγῖδες *βασιλικοῦ βεστιαρίου* (Zacos ἀρ. 569), *βασιλικῆς σακέλλης* (ἀρ. 483).

42. M. Kaplan, Quelques aspects des maisons divines du VIe au IXe siècles. Ἀφιέρωμα στὸν N. Σβορῶνο 1 (1986) σ. 127-134 καὶ συνοπτικὴ προσωπογραφία 12 κουρατόρων.

γαιῶν, τοὺς *ξενοδόχους Σαγγάρου, Πυλῶν, Νικομηδείας*, οἱ ὁποῖοι προΐστανται τῶν ἀντιστοίχων *ξενώνων*.

Ἐπαρχιακὲς δημοσιονομικὲς ὑπηρεσίες. Κομμερκιάριοι

Μετὰ τὴν καθιέρωση τῆς θεματικῆς διοικήσεως (κατωτ.) οἱ φορολογικὲς ὑπηρεσίες ὀργανώθηκαν σὲ νέα βάση. Οἱ περιφερειακὲς ὑπάγονται στὴν καθ' ὕλη ἁρμόδια κεντρικὴ ὑπηρεσία. Συντονιστὴς καὶ τρόπον τινα ἐπόπτης τῆς πολιτικῆς διοικήσεως κάθε θέματος ἀναφέρεται ὁ *πρωτονοτάριος* τοῦ θέματος.

Οἱ δημοσιονομικὲς ὑπηρεσίες διακρίνονται στὶς ἐπιφορτισμένες μὲ τὴν τήρηση κτηματολογίου καὶ φορολογικῶν καταλόγων, τὸν προσδιορισμὸ τῆς φορολογητέας ὕλης καὶ τοῦ ποσοῦ ποὺ πρέπει νὰ καταβληθῆ καὶ τὶς ἄλλες ὑπηρεσίες ποὺ ἔχουν ἔργο τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν *οἱ χαρτουλάριοι τῶν θεμάτων*, ἁρμόδιοι γιὰ τὴν τήρηση τοῦ κτηματολογίου, *οἱ χαρτουλάριοι τῶν ἀρκλῶν*[43], ποὺ προΐσταντο τῶν λογιστικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ ἐπαρχιακῶν ταμείων σὲ κάθε διοικητικὴ περιφέρεια, οἱ *ἀναγραφεῖς*, ἁρμόδιοι γιὰ τὴν καταγραφὴ τῶν κτημάτων καὶ τοῦ φόρου ποὺ τοὺς ἀναλογεῖ, μὲ τὴν βοήθεια τεχνικῶν ὑπαλλήλων, οἱ *ἐξισωταί*, ἁρμόδιοι γιὰ τὸν ἔλεγχο φόρου καὶ φορολογητέας ὕλης (γῆς), οἱ *ἐπόπται* γιὰ τὴν περιοδικὴ ἐνημέρωση καὶ ἐνδεχόμενη ἀναθεώρηση τῶν κτηματολογίων.

Διοικητὴς θέματος ἢ μικρότερης περιφερείας τούτου ἢ πόλεως ἐκαλεῖτο ὁ ἁρμόδιος σὲ κάθε διοικητικὴ ὑποδιαίρεση ὑπάλληλος γιὰ τὴν εἴσπραξη τῶν ἀμέσων φόρων[44].

Τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς μεγάλων γεωγραφικῶν διαμερισμάτων μέχρι καὶ τὴν βασιλεία τοῦ Λέοντος Γ΄ ἀσκοῦσαν οἱ *γενικοὶ κομμερκιάριοι ἀποθήκης*, ἀνώτεροι κρατικοὶ λειτουργοί, ὅπως δείχνουν καὶ οἱ ὑψηλοὶ τίτλοι *πρωτοσπαθάριος* ἢ *πατρίκιος*, ποὺ κατὰ καὶ-

---

43. *Ἄρκλα* σημαίνει καὶ τὸ γραφεῖο καὶ τὸ ταμεῖο. Οἱ χαρτουλάριοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν τήρηση τῶν ἀρχείων γενικῶς.

44. Βλ. τὶς σφραγίδες διοικητῶν εἰς Z a c o s. Παραδειγματικῶς σημειῶ ἀρ. 1543 *δι(υ)κιτι τοῦ Ἀμορί(ου)* (650-750)· ἀρ. 1628a, b *διυκ(ητῆ) Ἑλάδος* (650-750)· ἀρ. 2388 *διοικητῆ Ἀνδρου* (πρῶτο μισὸ Η΄ αἰ.)· ἀρ. 1044, 2081 *ὑπ(άτῳ) (καὶ) διοικητ(ῆ) Ἑλλάδος* (Η΄ αἰ.)· ἀρ. 3203 *διο(ι)κ(ητῆ) Μιλίτου* (Η΄ αἰ.)· ἀρ. 3051 *δ[ι]οικιτι Ἀθιν[ῶν]* (Η΄ αἰ.)· ἀρ. 3135 *διοικ(ητῆ) Μιτυλίνης* (δεύτερο μισὸ Η΄ αἰ.)· ἀρ. 2078 *διοικ(ητῇ) Εὐβύης* (Η΄ αἰ.)· ἀρ. 2082 *ὑπάτῳ [καὶ] διυκητ[ῆ] [Σ]ικελία[ς]* (δεύτερο μισὸ Η΄ αἰ.)· ἀρ. 3091 *δηυκητ(ῆ) Νεωκεσ[α]ρήας* (750-850)· ἀρ. 2427 *β(ασιλικῷ) δ(ιοικητῇ) (καὶ) κουμ(ερκιαρίῳ) Πελοπ(οννήσου)* (Θ΄ αἰ.)· W. B r a n d e s, Finanzverwaltung, σ. 153 ἐπ. *διοικηταὶ τῶν ἐπαρχιῶν* (Steuerbeamte) φορολογικοὶ ὑπάλληλοι ἀπὸ τὸν Ζ΄ αἰ. στὸ λογοθέσιον τοῦ γενικοῦ, σ. 210-225 *διοικηταὶ* διαφόρων εἰδικοτήτων.

ρούς εἶχαν τιμηθῆ φορεῖς τοῦ λειτουργήματος αὐτοῦ. Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸν θεσμὸ ὀφείλονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὶς ὑπηρεσιακὲς σφραγίδες, στὴν μιὰ ὄψη τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ἡ μορφὴ τοῦ αὐτοκράτορος ἢ τῶν συμβασιλέων καὶ ἀναγράφεται ὁ ἀριθμὸς τῆς ἰνδικτιῶνος, ἐνῶ στὴν ἄλλη ὄψη εἶναι χαραγμένο τὸ ὄνομα τῆς ὑπηρεσίας.

Ἡ σφραγιστικὴ ἀποτύπωση, στὴν ὁποία διακρίνονται τὰ ἴδια στοιχεῖα τῆς νομισματικῆς κοπῆς, μαρτυρεῖ τὴν σημασία τοῦ λειτουργήματος. Ἡ ἁρμοδιότης κάθε ὑπαλλήλου ἐξετείνετο σὲ μεγάλα περιφερειακὰ διαμερίσματα, στὰ ὁποῖα γιὰ τὸ διάστημα τέλη ζ' αἰ. μέχρι τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ Η' αἰ., περιλαμβάνονται περισσότερες ἐπαρχίες[45]. Οἱ *κομμερκιάριοι* ἐπέβλεπαν τὴν λειτουργία τῶν *ἀποθηκῶν*, χώρων συγκεντρώσεως τῶν προϊόντων καὶ διακινήσεως τῶν ἐμπορευμάτων, ἔχοντας κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν φροντίδα τοῦ ὁμαλοῦ ἀνεφοδιασμοῦ τῆς περιοχῆς. Ἡ ἄσκηση τῶν καθηκόντων τους δὲν φαίνεται νὰ ἀπαιτοῦσε μόνιμη ἐγκατάσταση σὲ ἐπαρχιακὸ κέντρο, καθὼς ἐπανειλημμένως *γενικοὶ κομμερκιάριοι ἀποθήκης* φέρονται νὰ μετέχουν ταυτοχρόνως στὶς κεντρικὲς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες, κυρίως μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ *γενικοῦ λογοθέτου*. Μερικὲς φορὲς ἀναλαμβάνουν ταυτοχρόνως ἀξιώματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν διεύθυνση τῶν κρατικῶν ἐργαστηρίων, ὅπως ἦταν ὁ *ἐργαστηριάρχης* ἢ *ὁ ἄρχων τοῦ βλαττίου*[46].

Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος Γ' ἔγινε προσπάθεια νὰ ἀναδιαρθρωθῆ

---

45. Γιὰ τοὺς *κομμερκιαρίους* G. Millet, Sur les sceaux des commerciaires byzantins ἐν Mélanges G. Schlumberger τ. II, Paris 1924 σ. 303-327· Hélène Antoniadis-Bibicou, Recherches sur les douanes à Byzance. L'«octava», le «kommerkion» et les commerciaires, Paris 1963· ἰδία σ. 157 ἑπ., 246 ἑπ.· Zacos σ. 135 ἑπ. Αὐτόθι σ. 145-189 συγκεντρωτικοὶ πίνακες (ἀρ. 1-32) *γενικῶν κομμερκιαρίων ἀποθήκης, κομμερκιαρίων ἀποθήκης* κατὰ χρονολογικὴ τάξη καὶ περιοχή, ἐξ ὧν ἐμφαίνεται ἡ σταδιοδρομία καὶ ἡ ἔκταση τῆς δικαιοδοσίας των ἐπὶ τῇ βάσει χρονολογημένων σφραγίδων. Παραδειγματικῶς σημειῶ ἀρ. 235: *πατρ[ι]κίου βασιλικοῦ πρωτοσπαθαρίου [γε]νικοῦ λ[ο]γοθέτου (καὶ) κομμερκιαρίου ἀποθήκης Βιθυνίας, Σαλουταρ[ί]ας καὶ Παφλαγον[ίας]* ἔτ. 727/728· ἀρ. 236: *πατρ[ι]κίου βασιλικοῦ πρωτοσπαθαρίου γενικοῦ λογοθ[έ]του (καὶ) κομμερκιαρίου ἀποθήκης Ἑλλησπόντου (καὶ) Λυδίας* (ἔτ. 727/728)· ἀρ. 2765: *ὑπάτο[υ] (καὶ) γενικοῦ κομμερκιαρίου ἀποθήκης τ[ῆ]ς παράλ[ο]υ τοῦ Πόντ[ου]* (ἔτ. 727/728). Ἀνάλογα παραδείγματα στὶς σφραγίδες ἀρ. 233 (ἔτ. 726/727), 234, 236, 237 (ἔτ. 727/728) γιὰ τὴν Μεσημβρία, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη.

46. Zacos σ. 202-205 συγκεντρωτικὸς πίνακας (ἀρ. 36) χρονολογημένων σφραγίδων *ἐργαστηριάρχων, ἀρχόντων τοῦ βλαττίου* ἀπὸ τὸ ἔτος 687/688 μέχρι 785/786. Κατάλογο σφραγίδων τῶν ὡς ἄνω κρατικῶν ὑπαλλήλων, καθὼς καὶ τῶν *κομμερκιαρίων* τόσο ἀνὰ κάθε ἀξίωμα ἰδιαιτέρως, ὅσο καὶ σὲ συνδυασμὸ περισσοτέρων εἰδικοτήτων στὸ ἴδιο πρόσωπο παρὰ W. Brandes, Finanzverwaltung παραρτήματα I-VIIIa σ. 511-597· ἀπὸ αὐτὰ ὑπ' ἀρ. VII σ. 594-595 σφραγίδες τῶν *βασιλικῶν κομμερκίων* καὶ VIIIa σ. 596-597 κατάλογος τῶν *ἀποθηκῶν*. Διερεύνηση τοῦ θέματος *κομμερκιάριοι* und *ἀποθῆκαι* αὐτόθι σ. 239-426 μὲ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν *βασιλικῶν κομμερκίων* σ. 384-394.

τὸ σύστημα ἀλλὰ ἀμφιβάλλω, ἐὰν τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἐπιτρέπουν νὰ διαγνωσθῆ ἐπακριβῶς ἡ μεταβολή. Ἀπὸ τὶς σφραγίδες ἀπαλείφεται ὁ ὅρος *ἀποθήκη* (τελευταία γνωστὴ μαρτυρία ἔτ. 728/729) καὶ ἀντικαθίσταται μὲ τὴν ὑπηρεσιακὴ ἔνδειξη *τῶν βασιλικῶν κομμερκίων* τῆς δεῖνα πόλεως ἢ περιοχῆς. Ἡ ἔκταση αὐτῶν τῶν περιφερειακῶν διαμερισμάτων περιορίζεται συγκριτικὰ πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ προσαρμόζεται ἄλλοτε πρὸς τὴν φορολογικὴ *διοίκηση*[47] καὶ ἄλλοτε πρὸς μικρότερες διοικητικὲς μονάδες, ὅπως τὰ μικρότερα *θέματα*[48].

Παραλλήλως ὑπάρχουν *κομμερκιάριοι ἀποθήκης*, ἢ *γενικοὶ κομμερκιάριοι ἀποθήκης* μεμονωμένων πόλεων, ποὺ ἀσκοῦν ἀνάλογα καθήκοντα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν πόλεων περιορισμένος, ὅπως φαίνεται, μέχρι τέλος τοῦ Ζ' αἰ.[49], αὐξάνει μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Τὸν Η' αἰῶνα πόλεις ποὺ διέθεταν αὐτοτελῶς κομμερκιαρίους ἢ βασιλικὰ κομμέρκια ἦταν οἱ ἀκόλουθες: Κωνσταντινούπολη, Ἄβυδος, Νικομήδεια, Πέργαμος, Κράτεια, Προυσιάς, Κερασοῦς, Ἡράκλεια, Μεσημβρία, Σινώπη, Θεσσαλονίκη, Κόρινθος, Χριστούπολις (= Καβάλα).

Ἀπὸ τὴν ἐξονυχιστικὴ διερεύνηση τοῦ W. Brandes γιὰ τὴν ὑπόσταση, λειτουργία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ *κομμερκιαρίων, ἀποθήκης, βασιλικῶν κομμερκίων* (στοὺς ὁποίους ἀφιέρωσα στὴν Ἱστορία μου Β' 1 τὶς σ. 281-283) κατάκτηση εἶναι ἡ διαπίστωση τοῦ ἐρευνητοῦ[50] ὅτι οἱ αὐτοκράτορες

---

47. Zacos ἀρ. σ. 192-196 συγκεντρωτικὸς πίναξ (ἀρ. 34) χρονολογημένων σφραγίδων τῶν *βασιλικῶν κομμερκίων*. Ἡ παλαιότερη μὲ τὴν ἔνδειξη ἔτ. 730/731: *τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τῆς Μίλου* (ἀρ. 242) καὶ ἡ νεότερη *τῶν β(ασιλικῶν) κομμερκίων Δεβελτοῦ* (ἔτ. 832/833 ἀρ. 285). Σφραγὶς *τῶν βασιλικῶν κομμερκίων Μίλου Θήρας Ἀνάφ[η]ς Ἰου κ(αὶ) Ἀμοργοῦ* δημοσιεύεται τὸ πρῶτον ἀπὸ τὴν Hélène Antoniadis-Bibicou ἔνθ' ἀνωτ. ἐκτὸς κειμένου καὶ χρονολόγηση ἔτ. 711/712 (= Zacos σ. 194).

48. Π.χ. V. Laurent ἐν Byzantion τ. 5 (1929-1930) σ. 621, 1 = Zacos σ. 193: *τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τῆς διοικήσεως Ἀνδρου* (ἔτ. 736/737)· ἀρ. 2427: *β(ασιλικὸς) δ(ιοικητὴς) καὶ κουμ(ερκιάριος) Πελοπ(ογνήσου)* (Θ' αἰ.).

49. Π.χ. Zacos σ. 188-189 συγκεντρωτικὸς πίναξ ἀρ. 32 *τῶν βασιλικῶν κομμερκίων Θράκης* τῶν ἐτῶν 730/741 μέχρι 810/811(?)· ἀρ. 253: *τῶν βασιλικῶν κομμερκίων Χαλκιδόνως(καὶ) Θυνίας* (ἔτ. 738/739)· ἀρ. 259: *[τ]ῶν β[α]σιλικῶν[κω]μμερκί[ω]ν Μεσημβ[ρί]ας σὺν τῆ[ς Θ]ράκης* (ἔτ. 730/741)· ἀρ. 254: *[τῶν β]ασιλικῶν κομμερκίων στρατηγίας Ἑλλάδ(ος)* (ἔτ. 738/739)· ἀρ. 249: *[τ]ῶν βασιλικῶν κομμερκίων τοῦ Αἰγέου Πελάγου νήσων* (ἔτ. 734/735)· ἀρ. 261: *τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τῆς στρατιγίας τῶν Θρακισίων* (ἔτ. 741/742)· ἀρ. 263: *[τῶν] β[ασιλι]κῶν [κομμ]ερκί[ων ἐπα]ρχιῶν [τοῦ θεο]φυλάκ[του βασιλ]ικοῦ Ὀψ[ικίου]* (ἔτ. 745/746).

50. Ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων συναφῶν σφραγίδων Zacos σ. 135-136 καὶ σ. 214 *ἐνδοξοτάτου ἀπὸ ἐπάρχων καὶ κομμερκιάριος ἀποθήκης Τύρου* (δεύτερο μισὸ Ζ' αἰ.). Κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ὑφίσταντο αὐτοτελῶς *(γενικοὶ) κομμερκιάριοι ἀποθήκης* στὴν Κωνσταντινούπολη (μέγας ἀριθμὸς σφραγίδων), Ἄβυδο (ἀρ. 139 ἔτ. 659/668), Θεσσαλονίκη (πίναξ 34) Μεσημβρία (ἀρ. 200 ἔτ. 698/699· βλ. πίνακα ἀρ. 30). Στὴν Καρχηδόνα βρέθηκαν σφραγί-

μυθία ἀσήμαντου πολίτη, ποὺ ἐπικαλεῖται τὴν βασιλικὴ παρέμβαση γιὰ κάποια ὑπόθεσή του καὶ ζωηρόχρωμες μικρογραφίες ἀπεικονίζουν τὴν σκηνή[18]. Ἡ δέηση τοῦ πολίτη παραδίδεται σὲ εἰδικὸν ὑπάλληλο, τὸν *ἐπὶ τῶν δεήσεων*[19], ποὺ εἶχε ὑποχρέωση νὰ ἐρευνήση τὸ αἴτημα καὶ νὰ εἰσηγηθῆ στὸν ἁρμόδιο.

Τὰ κοσμικὰ δικαστήρια (*κριτήρια*) —κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ— ἀνώτερα καὶ κατώτερα, διακρίνονται σὲ πολιτικὰ μὲ ἕδρα στὴν πρωτεύουσα ἢ τὶς ἐπαρχίες, καὶ στρατιωτικά. Ὁ αὐτοκράτωρ διατήρησε τὴν δυνατότητα νὰ ἐκδικάζη ὁρισμένες ὑποθέσεις μὲ τὴν ἐπιφύλαξη νὰ διαβιβάζη διάφορες περιπτώσεις στὶς ἁρμόδιες δικαστικὲς ἀρχές.

Στὸ πρῶτο μισὸ τῆς μέσης περιόδου ἐξακολουθεῖ νὰ κατέχη ὑψηλὴ θέση, ὅπως στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, *ὁ κοιαίστωρ τοῦ ἱεροῦ παλατίου*, νὰ προΐσταται τῆς δικαιοσύνης καὶ νὰ συμπράττη στὴν νομοπαρασκευαστικὴ ἐργασία, ὅπως λέγεται καὶ στὸ προοίμιο τῆς Ἐκλογῆς[20]. Στὴ συνέχεια μειώθηκε τὸ κῦρος του, ὅπως δείχνει ἡ σειρά του στὴν ἱεραρχία (34ος), καὶ οἱ ἁρμοδιότητές του τὸν Γ' αἰ., ποὺ παρουσιάζουν μιὰ ταύτιση μὲ ἐκεῖνες τοῦ *quaesitor* τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς[21]. Ἔτσι ἀναφέρεται ὁ *κοιαίστωρ* ἁρμόδιος νὰ ἐπιβλέπη τοὺς ἐπαρχιῶτες ποὺ μετακινοῦνται πρὸς τὸ κέντρο, νὰ παρακολουθῆ ἐπαΐτες καὶ ἀργοσχόλους, νὰ ἐξομαλύνη τὶς διαφορὲς μεταξὺ παροίκων, ποὺ ἔρχονται στὴν πρωτεύουσα, καὶ τῶν γαιοκτημόνων, στοὺς ὁποίους ἀνῆκαν. Ἦταν ἁρμόδιος γιὰ ὑποθέσεις πλαστογραφίας, ἐπόπτευε τὸ ἄνοιγμα τῶν διαθηκῶν καὶ ἐσφράγιζε μὲ τὴν ὑπηρεσιακὴ σφραγίδα ὡς ἐγγύηση τῆς γνησιότητος. Μὲ αὐτὴν τὴν ἁρμοδιότητα ἐπόπτευε τοὺς ἐκτελεστὲς διαθηκῶν καὶ τοὺς ἐπιτρόπους ἀνηλίκων[22]. Τὸ δικαστήριο τοῦ κοιαίστωρος ἀπαντᾶ

ἀγορά, τὸ λιμάνι, νὰ μαθαίνη τὰ συμβαίνοντα, ὅπως διασώζουν στιγμιότυπα οἱ χρονογράφοι σχετικὰ μὲ τὴν εὐαισθησία τοῦ Θεοφίλου ἰδίως στὸν τομέα τῆς δικαιοσύνης. Πρόθεση προσεγγίσεως τοῦ Μιχαὴλ Γ' πρὸς τοὺς ὑπηκόους του παρεμφερὴ διακωμωδεῖ ἡ προσκείμενη στοὺς Μακεδόνες αὐτοκράτορες ἱστοριογραφία, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει νὰ ἀμαυρώση τὴν εἰκόνα τοῦ τελευταίου ἀπογόνου τῆς ἐκθρονισθείσης ἀπὸ τὸν Βασίλειο Α' δυναστείας: Θεοφ. Συνεχ. σ. 199-200, Συμ. Μαγ. σ. 660-661.

18. Στὸ περίφημο εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τῆς Μαδρίτης μὲ τὴν Χρονογραφία τοῦ Σκυλίτζη εἰκονίζεται ὁ Θεόφιλος νὰ συνομιλῆ μὲ πολίτες. Βλ. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν τ. Η' (1979) σ. 51 καὶ τὸ ἐξώφυλλο τῆς Ἱστορίας μου Β' 1.

19. Ὁ *ἐπὶ τῶν δεήσεων* ἀντικαστέστησε, ὅπως φαίνεται, τὸν Ζ' αἰῶνα τὸν *magister memoriae*.

20. Στὸ προοίμιον τῆς Ἐκλογῆς Burgmann, σ. 162 ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Γ' δηλώνει ὅτι ἀνέθεσε στὸν *ἐνδοξότατον κοιαίστωρα* (Νικήταν) *καὶ τοὺς ἐνδοξοτάτους πατρικίους καὶ ὑπάτους* (Νικήταν καὶ Μαρῖνον) νὰ ἀναζητήσουν τὴν παλαιότερη νομοθεσία γιὰ τὴν σύνταξη τοῦ ἰδικοῦ του εὐσυνόπτου νομοθετήματος.

21. Γιὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' νομοθετηθεῖσα βραχύβιο ἀρχὴ τοῦ *quaesitor, κοιαισίτωρος*, ν. 99 ἔτ. 539 βλ. Ἱστορία μου τ. Α' σ. 273 ἑπ.

22. Zachariä, Geschichte[3] σ. 367-370, R. Guilland, Études sur l'histoire ad-

Λέων Γ' καὶ Κωνσταντῖνος Ε' μὲ τὴν δημοσιονομική τους πολιτικὴ ἐθεμελίωσαν τὴν δυναμικὴ ἰσχὺ τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν Θ' αἰ. πολιτικά, οἰκονομικὰ καὶ πολιτιστικά, ἀποδίδοντας ἔτσι τὸν ἱστορικό τους ρόλο, ἀνατρέποντας παλαιότερες ἀντιλήψεις, ὅπως τοῦ G. Ostrogorsky, ἐπηρεασμένου ἀπὸ τὴν εἰκονομαχικὴ ἱστοριογραφία τῆς ἐποχῆς κατὰ τῶν δύο πρώτων εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων τῆς συρικῆς δυναστείας[51].

Μὲ ἀφορμὴ πρόσφατη διδακτορικὴ διατριβή, μὲ ἱκανοποιητικὴ συγκέντρωση τοῦ πηγαίου ὑλικοῦ ἀλλὰ ἀδόκιμο τίτλο[52] τῆς Ἑλένης Μαργάρου, πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ ὅτι στὸ Βυζάντιο δὲν ὑπῆρχαν τίτλοι ἢ ἀξιώματα, ἀσκούμενα ὑπὸ γυναικῶν, πλὴν τοῦ μοναδικοῦ τῆς *ζωστῆς πατρικίας*. Οἱ ὑπάρχουσες ἀναφορές, πολυάριθμες στὴν Βασίλειο Τάξη ὅπως *ἐπάρχισσες, θεματικές, ἀνθυπάτισσες, καισάρισσα, δομεστίκισσα* κλπ. δὲν δηλώνουν ἀξίωμα ἢ τίτλο ἀσκούμενον ἀπὸ θῆλυ πρόσωπο, ἀλλὰ προσωνυμία[53], δηλωτικὴ τοῦ ἀντιστοίχου ἀξιώματος ἢ τίτλου ποὺ φέρει ὁ σύζυγος, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ στὴν νεοελληνικὴ κοινωνία ἀκούγεται δημαρχίνα, βουλευτίνα, ὑπουργίνα γιὰ τὴν σύζυγο δημάρχου, βουλευτοῦ, ὑπουργοῦ — ὄχι ὅμως τὴν μητέρα ἢ ἀδελφή του — ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ γυναῖκα δὲν ἦταν ἐκλόγιμη σὲ πολιτειακὸ λειτούργημα.

δες κομμερκιαρίων. Cécile Morrisson-W. Seibt, Sceaux de commerciaires byz. du VIIe siècle trouvés à Carthage, Revue numismatique 6e ser. 24 (1982) 222-241.

51. W. Brandes, Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert, Frankfurt a. M. 2002.

52. Ἑλένη Μαργάρου, Τίτλοι καὶ ἐπαγγελματικὰ ὀνόματα γυναικῶν στὸ Βυζάντιο. Συμβολὴ στὴν μελέτη γιὰ τὴ θέση τῆς γυναίκας στὴ Βυζαντινὴ κοινωνία, Θεσσαλονίκη 2000.

53. Ἐντυπωσιάζει ἡ διαχρονικὴ διάρκεια τῆς ἀρχῆς τῆς προσωνυμίας ἐπὶ αἰῶνες μόνο γιὰ τὴν σύζυγο.

ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ

Θέματα

Θεμελιώδης ὑπῆρξε ὁ θεσμὸς τῶν θεμάτων, μὲ τὸν ὁποῖο συνδέεται ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως, ἡ συγκρότηση ἐθνικοῦ στρατοῦ καὶ ἡ ἐξέλιξη τούτου σὲ πολιτικὸ παράγοντα ἰδιαζούσης βαρύτητος. Τὴν σημασία τοῦ θεσμοῦ πιστοποιεῖ ἡ ἀφιέρωση εἰδικοῦ πονήματος ἀπὸ τὸν λόγιο αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Ζ' (*Περὶ θεμάτων*)[1], ὅστις ὅμως ἀπὸ τὴν ἔλλειψη διοικητικῆς πείρας, νομικῆς παιδείας καὶ γραπτῶν προτύπων, δὲν ἐπέτυχε πλήρως τὸν στόχο του. Τὸ ἐργίδιο ἀποτελεῖ συνονθύλευμα μυθολογικῶν γνώσεων, παλαιοτέρων γεωγραφικῶν δεδομένων, ἱκανοῦ ἀριθμοῦ παρετυμολογιῶν καὶ πολλῶν πληροφοριῶν ἄνευ ὀργανικῆς συνοχῆς, χρησίμων, ἐν τούτοις, σὲ μᾶς σήμερα.

Τὸ πρόβλημα ἔγκειται στὴν προέλευση τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν χρονολόγηση τοῦ θεσμοῦ. Ὅπως ἔδειξε ὁ Fr. Dölger, *θέμα* ἀρχικῶς ἐδήλωνε τοὺς εἰς τὸ λογοθέσιον τοῦ στρατιωτικοῦ φυλασσομένους καὶ κατὰ γεωγραφικὴ τάξη συντεταγμένους ὀνομαστικοὺς καταλόγους στρατιωτικοῦ σώματος[2] — καὶ τὰ εἰς *στρατεία*ν ὑποκείμενα κτήματα, προσθέτει ὁ N. Οἰκονομίδης — στὴν ὁποία τοῦτο εἶχε τὴν ἕδρα του[3].

---

1. Costantino Porfirogenito, De thematibus, Introduzione- testo critico- commento a cura di A. Pertusi, Città del Vaticano 1952, ἔνθα καὶ ἡ μέχρι τότε βιβλιογραφία (οἱ ἀκολουθοῦσες παραπομπὲς στὴν ἔκδοση αὐτή). Συνολικὴ εἰκόνα τῶν προβλημάτων καὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἐρεύνης μέχρι τὸ 1958 παρέχουν ἡ εἰσήγηση τοῦ A. Pertusi: La formation des thèmes byzantins καὶ συνεισήγηση τοῦ G. Ostrogorsky ἐν Berichte zum XI. intern. Byzantinisten Kongress, München 1958· J. Karayannopoulos, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, München 1959.

2. Fr. Dölger, Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus θέμα, Historia 4 (1955) σ. 189-198.

3. N. Oikonomidès, Listes σ. 348-354. Τὴν ἔρευνα τῶν βυζαντινῶν μικρασιατικῶν θεμάτων μὲ ἔμφαση στὴν γεωγραφική τους φυσιογνωμία καὶ προσωπογραφία (7ος-11ος αἰ.) προήγαγαν οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Βασιλικὴ Βλυσίδου, Ἐλεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Στ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγῆς, Ἀλ. Σαββίδης, μὲ εἰσαγωγὴ Τ. Λουγγῆ στὸ ἔργο: Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων, Ἀθήνα 1998 (πλούσια εὑρετήρια, κατάλογος βίων ἁγίων τῆς χώρας, πλήρης βιβλιογραφία). Στὴν θεωρία του γιὰ πρωτοθέματα ἐπὶ Ἡρακλείου ἐπανάρχεται ὁ I. Shahid, Heraclius and the theme system revisited ἐν Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου, ἐπιμ. Ἐλ. Κουντούρα-Γαλάκη, Ἀθήνα 2001 σ. 15-40.

Κατὰ τὴν ἄρχουσα γνώμη ἡ διοικητικὴ μεταβολὴ συνίστατο στὴν δημιουργία ἐκτεταμένων διοικήσεων, στὶς ὁποῖες ἐτέθη σὲ κάθε μία ἐπὶ κεφαλῆς ἀξιωματοῦχος, ποὺ συγκεντρώνει συγχρόνως τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐξουσία. Ἡ στρατιωτικὴ καινοτομία συνίστατο στὴν ἐπέκταση τοῦ τρόπου στρατολογίας τοῦ μεθοριακοῦ στρατοῦ (limitanei) σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Θεμελιώθηκε δηλαδὴ καὶ ἡ στρατολογία τοῦ μικρασιατικοῦ πληθυσμοῦ ἐπὶ τῆς καλλιεργείας τῆς γῆς. Μὲ τὴν μεταβολὴ συνδέεται ἡ δημιουργία εἰδικῆς ὑπηρεσίας, τῆς ὁποίας ὁ προϊστάμενος *λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ* μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 626, (Πασχ. Χρον. σ. 721). Τὰ συγκροτούμενα στρατιωτικὰ σώματα ὀνομάσθηκαν θέματα[4], καὶ προσδιορίσθηκαν ἀπὸ τὸν τόπο προελεύσεως τῶν ὑπηρετούντων σὲ αὐτὰ στρατιωτῶν, ὅθεν *θέμα Ἀρμενιάκων, θέμα Ἀνατολικῶν* καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν συνήθη τόπο τῆς σταθμεύσεώς των. Ἡ ταύτιση τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας μὲ δημοσιονομικὴ ὑποχρέωση προσέδωκε ἐξ ἀρχῆς στὰ θέματα καὶ γεωγραφικὴ σημασία[5]. Ἀπὸ τὰ σταθμεύοντα στὴν μικρασιατικὴ ἀκτὴ ἐπίλεκτα στρατιωτικὰ τμήματα ἐλήφθησαν καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ θέματος *Ὀψικίου*[6] καὶ τῶν ἐκ τῆς διαιρέσεως τούτου προελθόντων *θεμάτων Βουκελλαρίων* καὶ *Ὀπτιμάτων*, γιὰ τὰ ὁποῖα κατωτέρω. Ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ θέματος ὀνομάσθηκε *στρατηγός*, πλὴν ἐκείνου τοῦ Ὀψικίου, ποὺ γιὰ λόγους ἱστορικῆς προελεύσεως τοῦ σώματος (*imperiale obsequium*) διατήρησε τὴν ὀνομασία *κόμης*.

---

4. Περὶ θεμάτων σ. 60_{21}: *Αὐτὸ γὰρ τὸ ὄνομα τοῦ θέματος ἑλληνικόν ἐστι καὶ οὐ ρωμαϊκόν, ἀπὸ τῆς θέσεως ὀνομαζόμενον.* Χαρακτηριστικὴ ἡ διατύπωση περὶ ἱδρύσεως νέου θέματος σ. 84_8: *Τὸ τοίνυν θέμα τῆς Θρᾴκης ἄρτι τὴν θέσιν καὶ τὴν ὀνομασίαν ἔλαχε θέματος. Θέσις* ἡ ὑπὸ τοῦ ὑπαλλήλου τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας καταγραφὴ στὸ πρωτόκολλο.

5. N. Oikonomidès, Les premières mentions des thèmes dans la Chronique de Théophane, Zbornik Radova Βυζαντ. Ἰνστιτούτου Βελιγραδίου 16 (1975) σ. 1-8. Ἤδη στὴν δεύτερη ἔκδοση τῆς Ἱστορίας Β΄ 1 (1993) σ. 426-427 ἐπεσήμανα τὸ ἀνυπόστατο τῆς ἐτυμολογίας τῆς ἑλληνικοτάτης λέξεως *θέμα* ἀπὸ μογγολικὴ ρίζα, ποὺ πρότεινε ὁ J. D. Howard-Johnston, Thema ἐν Maistor τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν R. Browning, Camberra 1984 σ. 189-197, ἄποψη ποὺ ἤδη ἔχει ἀνασκευάσει καὶ ὁ J. Koder ἐν JÖB 40 (1990) σ. 155 ἑπ. ἰδίως σ. 164-165. Περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένη ἐτυμολογία θεωρῶ ἀπαράδεκτη γιὰ ἐπιστήμονα τὴν διατύπωση τοῦ J. D. Howard-Johnston: It would be foolish to assume that thema derived from a greek root· ἡ ἀπρέπεια δὲν καθιστᾶ πιὸ πειστικὴ τὴν ἐτυμολογία.

6. Περὶ Θεμάτων σ. 68_1: *Τὸ δὲ θέμα τὸ καλούμενον Ὀψίκιον πᾶσιν ἔχει γνώριμον τὴν προσηγορίαν· ὀψίκιον γὰρ ρωμαϊστὶ λέγεται, ὅπερ σημαίνει τῇ Ἑλλήνων φωνῇ τοὺς προπορευομένους ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως ἐπὶ εὐταξίᾳ καὶ τιμῇ.* Ἡ λέξη, ἐν χρήσει στὴν βυζαντινὴ καθημερινὴ ὁμιλία μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀκολουθίας (Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος κεφ. 10, ἔκδ. Festugière σ. 357 *μηδένα εἰς ἴδιον ὀψίκιν παραλαβών*· κεφ. 31 σ. 382 *τινῶν τοῦ τιμίου αὐτοῦ ὀψικίου*), διετηρήθη μέχρι σήμερα πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴ μορφὴ ψίκι καὶ μὲ τὴν αὐτὴν ἔννοια, δηλοῦσα τὴν συνοδεία τῆς νύφης.

Τὸ νέο σύστημα ἀπέβλεπε στὴν ἐνίσχυση τῆς στρατιωτικῆς ἑτοιμότητος καὶ τῆς ἄμυνας τῆς χώρας κατὰ τὰ πρότυπα τῆς ἰουστινιανείου διοικητικῆς μεταρρυθμίσεως, κατὰ τὴν ὁποία ὁρισμένες ἐπαρχίες τῆς Ἀνατολῆς ἐτάχθησαν ὑπὸ ἄρχοντα ποὺ συγκέντρωνε συγχρόνως τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐξουσία καὶ τῶν ἐξαρχάτων, ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὸν Μαυρίκιο μὲ τὴν αὐτὴ νομικὴ βάση στὰ εὐαίσθητα σύνορα τῆς Δύσεως. Τὸ παλαιὸ διοκλητιάνειο σύστημα δὲν καταργήθηκε ἀποτόμως, ἀφ' οὗ ἡ παλαιὰ διαίρεση σὲ ἐπαρχίας — ἀπὸ τὶς ὁποῖες πλείονες συνεσωματοῦντο σὲ ἕνα θέμα — διατηρήθηκε ὅλο τὸν Ζ' αἰῶνα, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸν μηχανισμὸ τῆς πολιτικῆς διοικήσεως, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς σφραγίδες τῶν κομμερκιαρίων[7] καὶ ἄλλων διοικητικῶν ὑπαλλήλων[8]. Μέχρι τὴν συρικὴ δυναστεία ἀναγράφονται στὶς σφραγίδες αὐτὲς τὰ ὀνόματα τῶν ἐπαρχιῶν (π.χ. Ἑλενοπόντου, Φρυγίας Σαλουταρίας, Βιθυνίας, Κιλικίας, Καππαδοκίας, Ἀρμενίας, Λαζικῆς, Κολωνείας κ.λπ.), ἀπὸ δὲ τὴν βασιλεία τοῦ Λέοντος Γ' ἀρχίζουν νὰ μνημονεύονται οἱ ὀνομασίες θεμάτων[9]. Τὸ γεγονὸς ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀπὸ τὸν ἱδρυτὴ τῆς νέας δυναστείας ἐπιχειρήθηκε ἐναρμόνιση τοῦ παλαιοῦ πρὸς τὸ νέο διοικητικὸ σύστημα στὸν πολιτικὸ τομέα. Συνυπῆρξε ἀκόμη γιὰ κάποιο διάστημα καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ praefectus praetorio[10], ἀποδυναμωθεῖσα προφανῶς σὲ αἴγλη καὶ ἁρμοδιότητες. Τελευταῖος praefectus praetorio per Orientem μαρτυρεῖται τὸ 680, ὁ δὲ praefectus praetorio per Illyricum παύει νὰ ὑφίσταται μεταξὺ τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἐκείνης τοῦ Κωνσταντίνου Δ'. Ἔτσι ἡ διοκλητιάνειος ἀρχὴ τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ἐξουσία ὑπεχώρησε πρὸ τῆς νέας ἱστορικῆς ἀναγκαιότητος καὶ παραχώρησε τὴν θέση της στὴν συγκέντρωση τῶν δύο ἐξουσιῶν στὸ ἴδιο πρόσωπο.

Κανεὶς δὲν ἀμφισβητεῖ σήμερα τὴν βυζαντινὴ προέλευση τοῦ θεσμοῦ[11].

---

7. Βλ. τὶς παρὰ Zacos χρονολογημένες σφραγίδες κομμερκιαρίων μέχρι τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ Η' αἰῶνος, στὶς ὁποῖες μνεία ἐπαρχιῶν· ἀρ. 136, 141-143, 149-150, 152-156, 158-160, 162-164, 166, 168, 170, 172-173, 176-180, 189-197, 203-204, 206, 208, 211-213, 219, 221-222, 225-226, 235-236.

8. Zacos ἀρ. 186-188, 2764 σφραγίδες τοῦ ἐπιτετραμμένου τὴν ἐποπτεία τῶν εἰς μικρασιατικὲς ἐπαρχίες μετοικισθέντων Σλάβων.

9. Βλ. τὶς σφραγίδες Zacos ἀρ. 222 (ἔτ. 717/718): *[γενικῶν] κομμερ[κια]ρίων ἀποθ[ήκ]ης Κολωνία[ς] [καὶ] ἁπάντων τῶ[ν] ἐπαρχιῶν [τ]οῦ φι[λοχρίστου Ἀ[ρμ]ενιακ[οῦ]*· ἀρ. 254: *[τῶν β]ασιλικῶν κομμερκίων στρατιγίας Ἑλλάδος ἰνδ. Ζ'* (= 738/739)· ἀρ. 261 (ἔτ. 741/742): *τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τῆς στρατιγίας τῶν Θρακησίων*· ἀρ. 263 (ἔτ. 745/746): *[τῶν] β[ασιλι]κῶν [κομμ]ερκί[ων ἐπα]ρχιῶν [τοῦ θεο]φυλάκ[του βασιλ]ικοῦ Ὀφ[ικίου]*.

10. Βλ. W. Brandes, Finanzverwaltung. σ. 48 ἑπ.

11. Παλαιότερα ὑπεστηρίχθη περσικὴ προέλευση (E. Stein) ἢ τουρανικὴ (E. Darkò). Γιὰ τὴν ἀντίκρουσή των βλ. G. Ostrogorsky, Geschichte[3] σ. 81 σημ. 2 καὶ τὴν προηγηθεῖσα σημείωση 5.

οἱ διαφωνίες ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται ὡς πρὸς τὸν χρόνο εἰσαγωγῆς του. Πλέον πειστικὴ θεωρῶ τὴν ὑπὸ τοῦ G. Ostrogorsky προταθεῖσα χρονολόγηση, ἀναγομένη στὸ προπαρασκευαστικὸ τῆς περσικῆς ἐκστρατείας διάστημα (610-622)[12], ἐνῶ ἄλλοι ἐρευνητὲς ἀποδίδουν μὲν τὴν καινοτομία στὸν Ἡράκλειο[13] ἀλλὰ τὴν χρονολογοῦν στὴν ἀκολουθοῦσα τὸ νικηφόρο τέλος τῶν περσικῶν πολέμων περίοδο. Κατὰ τὴν πλέον ἀκραία ἄποψη ὁ θεσμὸς τῶν θεμάτων δὲν εἶναι μέτρο ληφθὲν ὑπὸ συγκεκριμένου αὐτοκράτορος γιὰ ὁρισμένο σκοπὸ ἀλλὰ προϊὸν βραδείας καὶ μακρᾶς ἐξελίξεως, ὁλοκληρουμένης κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Η' αἰῶνος[14].

Πρῶτες ἀσφαλῶς χρονολογούμενες μνεῖες θεμάτων εἶναι τῶν μὲν μικρασιατικῶν, *Ἀρμενιάκων* τὸ 667, *Ἀνατολικῶν* 669, *Ὀψικίου* 680, τῶν δὲ εὐρωπαϊκῶν, *Θρᾳκήσιον* μεταξὺ 680 - 685 (*ἀφ' οὗ τὸ τῶν Βουλγάρων γένος τὸν Ἴστρον ποταμὸν διεπέρασεν*) καὶ *Ἑλλάδος* 695.

Τὴν διάρθρωση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς αὐτοκρατορίας δίνει αὐτοκρατορικὸ ἔγγραφο, ἀπὸ 17 Φεβρουαρίου 687, λατινιστὶ διασωθέν, ποὺ ἀπηύθυνε πρὸς τὸν πάπα ὁ Ἰουστινιανὸς Β'· εἰς τοῦτο ἀναγράφονται ὡς ἀκολούθως οἱ ἀνώτατοι διοικηταί· *quosdam de Christo dilectis exercitibus, tam ab a Deo conservando imperiali Obsequio* (= βασιλικοῦ Ὀψικίου), *quamque ab Orientali* (= *Ἀνατολικῶν*), *Thraciano* (= Θρᾳκήσιον), *etiam ab exercitu Italiae* (= ὁ τοῦ ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννης), *deinde ex Cabarisianis* (= Καραβησιάνων) *et Septensiensis, seu de Sardinia atque de Africano exercitu* (= ὁ τοῦ ἐξαρχάτου τῆς Ἀφρικῆς)[15].

Σὲ πλούσια σὲ εὐστόχους παρατηρήσεις μελέτη ὁ R. - J. Lilie ὑπεστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι μεταξὺ τῶν τεσσάρων πρώτων μικρασιατικῶν θεμάτων

12. G. Ostrogorsky, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byzantion 23 (1953) σ. 31-66 καὶ Geschichte[3] σ. 80-82. Ὁ N. Οἰκονομίδης ἐνθ' ἀνωτ. τὶς δύο πολυσυζητηθεῖσες πρῶτες μνεῖες θέματος παρὰ Θεοφάνει σ. 300_5, *ἐκ τῶν μετὰ Φωκᾶ κατὰ Μαυρικίου στρατευσάντων ἐπὶ τῆς τούτου τυραννίδος δύο μόνους εὗρεν ἐν πᾶσι τοῖς θέμασιν* καὶ σ. 303_{19} *ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας ἀφικόμενος, συνέλεγε τὰ στρατόπεδα*, πειστικῶς χρονολογεῖ ἐκείνη μὲν στὸ ἔτος 626/627, αὐτὴ δὲ στὸ 622. Δέον νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψει ὅτι στὸ ἔτος 626 χρονολογεῖται μνεία *κόμητος Ὀψικίου* (Πασχ. Χρον. σ. 715) καὶ στὸ ἔτος 627 *τουρμάρχου Ἀρμενιάκων* (Θεοφ. σ. 325).

13. Σὲ προφανῆ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἡράκλειο σχέση εὑρίσκονται οἱ περὶ τῆς ἱδρύσεως τῶν πρώτων θεμάτων μαρτυρίες τοῦ Πορφυρογεννήτου, Περὶ Θεμάτων σ. 60_{20}, 62_{17}, 63_1 (*Τὸ θέμα τὸ καλούμενον Ἀρμενιακόν... ἐπὶ Ἡρακλείου βασιλέως καὶ τῶν κάτω χρόνων τὴν τοιαύτην προσηγορίαν ἐκληρονόμησεν...*).

14. J. Karayannopoulos ἐνθ' ἀνωτ. καὶ σ. 98, τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τὰ βυζαντινὰ θέματα, Ἑλληνικὰ 18 (1964) σ. 196-200· W. Brandes, Philippos ὁ στρατηλάτης τοῦ βασιλικοῦ Ὀψικίου ἐν Anmerkungen zur Frühgeschichte des Thema Obsikion ἐν Novum Millenium Studies to P. Speck 1989, Aldershor 2001 σ. 21-39.

15. Mansi τ. XI στ. 737.

— τῶν ὁποίων τὴν ἵδρυση χρονολογεῖ μετὰ τὸ 636— δέον νὰ καταλεχθῆ τὸ *τῶν Θρακησίων*, τὸ ὁποῖον κατ' αὐτόν, οὐδέποτε ὑπῆρξε *τοῦρμα τοῦ θέματος Ἀνατολικῶν*, ὡς συνήθως γίνεται δεκτόν. Τὸ θέμα Θρακησίων τοποθετεῖ στὴν νοτιοδυτικὴ ἄκρη τῆς μικρασιατικῆς χερσονήσου[16]. Δὲν συμμερίζομαι οὔτε τὴν χρονολόγηση οὔτε τὴν γεωγραφικὴ τοποθέτηση. Οἱ πλεῖστες τῶν μνημονευομένων ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο πόλεων ὅτι ἀνήκουν στὸ θέμα Θρακησίων (Ἔφεσος, Σμύρνη, Σάρδεις, Πέργαμον, Μαγνησία, Πριήνη, Τράλλεις, Τέως, Λέβεδος, Λαοδίκεια, Χῶναι) κεῖνται βορειότερον τοῦ διερχομένου ἀπὸ τὴν Μίλητο παραλλήλου καὶ μόνον Στρατονίκεια, Ἀλάβανδα, Ἀλίνδα κεῖνται περίπου πάνω σὲ αὐτὸν ἢ ὀλίγο νοτιότερα καὶ πάντως μακρυὰ ἀπὸ τὴν νοτιοδυτικὴ ἀκτή, κατὰ μῆκος τῆς ὁποίας τοποθετεῖ τὸ θέμα ὁ R.-J. Lilie. Ἀκριβῶς τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ νοτιοδυτικοῦ μικρασιατικοῦ χώρου ἀποτελεῖ κατὰ ρητὴ μαρτυρία τοῦ Πορφυρογεννήτου τὴν περιοχὴ τοῦ θέματος τῶν Κιβυρραιωτῶν[17]. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ἀρταβάσδου (742/743) τὰ πιστὰ στὸν Κωνσταντῖνο Ε' στρατεύματα διεπεραιώθησαν στὴν Θράκη ἀπὸ τὸν στρατηγὸ τῶν Θρακησίων μέσω τῆς Ἀβύδου[18], ὁπότε διαπιστοῦται ἔτσι ἡ ἐγγύτης τοῦ θέματος τούτου πρὸς τὴν βορειοδυτικὴ μικρασιατικὴ παραλία. Ὁ τὸ πρῶτον τότε μνημονευόμενος στρατηγὸς Θρακησίων συντόμως κατέκτησε ἐξέχουσα θέση στὴν στρατιωτικὴ ἡγεσία[19], ἐξομοιούμενος πρὸς τοὺς στρατηγοὺς Ἀνατολικῶν καὶ Ἀρμενιάκων, ὅπως δείχνει ὁ ἀριθμὸς τῶν στρατολογουμένων, καὶ πρὸ πάντων τὸ ἰσόποσο τῆς βασιλικῆς χορηγίας, ἀνερχομένης κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Λέοντος ς' σὲ 40 λίτρες χρυσοῦ ἐτησίως[20].

---

16. R.-J. Lilie, «Thrakien» und «Thrakesion». Zur byzantinischen Provinzorganization am Ende des 7. Jahrhunderts, JÖB 26 (1977) σ. 7-47· αὐτόθι σ. 44 ἐχνογράφημα ἐμφαῖνον τὴν γεωγραφικὴ θέση τοῦ θέματος Θρακησίων. Οἰκοδόμημα στὴν Ἔφεσο, θεωρηθὲν ὑπὸ τῶν πρώτων ἀνασκαφέων ὡς συγκρότημα λουτροῦ, ἀναγνωρίστηκε πρό τινος ὡς μέγαρον τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος· H. Vetters, Zum byzantinischen Ephesos, Jahrbuch Oest. byz. Gesellschaft 15 (1966) σ. 273-287.

17. Περὶ Θεμάτων ΙΔ' σ. 78_1 *Τὸ δὲ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν ἀπάρχεται μὲν αὐτῆς τῆς Σελευκείας τῆς πρὸς θάλασσαν πρὸς ἀνατολὴν κειμένης, καταλήγει δὲ πρὸς μῆκος ὡς δυσμὰς ἕως αὐτῆς Μιλήτου τῆς πόλεως καὶ τῆς Ἰασοῦ καὶ τοῦ Βαργυλιακοῦ κόλπου*...

18. Θεοφ. σ. 419_9· βλ. καὶ σ. 414_{32}. Ὁ Θεοφάνης σ. 378_{29} μνημονεύει *τουρμάρχην τῶν Θρακησίων* καὶ σ. 380_4 μέρος (= στρατιωτικὸν τμῆμα) *Θρακησίων* γιὰ τὸ ἔτος 711. *Θρακησιάνοι* εἶναι οἱ τοῦ *θέματος Θράκης*. Μικρὰ Ἀσία θεμάτων σ. 205-207· θέματα Ἀνατολικῶν καὶ Θρακησίων εἰκονομαχικά (Μικρὰ Ἀσία) (Λουγγῆς).

19. Στὸν Βίο Στεφάνου τοῦ νέου ὁ γνωστὸς στρατηγὸς τῶν Θρακησίων Μιχαὴλ ὁ Λαχανοδράκων χαρακτηρίζεται ὡς *ἄρχων τῆς Ἀσιάτιδος γαίης*· PG. τ. 100 στ. 1165.

20. Βασ. Τάξις ΙΙ 50 σ. 696-697. Ὑπὸ τοῦ J. Ferluga ἐν Zbornik Radova Byzant. Ἰνστ. Βελιγραδίου 4 (1956) σ. 63-71 ὁ μισθολογικὸς οὗτος κατάλογος χρονολογήθηκε μεταξὺ 908-912. Ἡ μισθοδοσία ἐτησίως ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ὁ θεσμὸς ἀποδείχθηκε διοικητικῶς καὶ στρατιωτικῶς ἐπιτυχής ἀλλὰ πολιτικῶς ἐπικίνδυνος λίγες μόλις δεκαετίας μετὰ τὴν ἐδραίωσή του, διότι οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν μεγάλων θεμάτων (Ἀνατολικῶν, Ὀψικίου, Ἀρμενιάκων) ἀποκτοῦσαν μεγάλη ἐξουσία καὶ ὑπέκειντο εὐκόλως στὸν πειρασμὸ νὰ ἐπιχειρήσουν στρατιωτικὸ πραξικόπημα, ὅπως καὶ πράγματι συνέβη τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Ζ΄ καὶ τὶς πρῶτες τοῦ Η΄ αἰ. Σώφρων καὶ προνοητικὸς ὁ Λέων Γ΄, μὲ προσωπικὴ ἐμπειρία τῶν στρατιωτικῶν δυνατοτήτων τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν, τὸ ἐμέρισε σὲ δύο, ἡ δὲ περιοχὴ δυτικῶς τῶν Χωνῶν καὶ τῆς Λαοδικείας μέχρι τὴν θάλασσα καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν Μίλητο μέχρι τὸ Ἀδραμύτιο ἀποτέλεσε τὸ θέμα Θρακησίων, (ἀρχαιότερη μνεία σὲ σφραγίδα ἔτ. 741/742). Τὸ πολυτάραχο θέμα τοῦ Ὀψικίου, ποὺ μεταξὺ 641/642 καὶ 767 κυριαρχεῖ στὴν ἀνακτορικὴ φρουρὰ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν γύρω περιοχή, ἐμερίσθη ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ε΄, ἀφοῦ προηγουμένως διακινδύνευσε τὸν θρόνο του ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ διοικητοῦ του Ἀρταβάσδου. Οἱ ἀνατολικῶς τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δορυλαίου κατὰ μῆκος τοῦ Εὐξείνου Πόντου μέχρι τῆς Σινώπης περιοχὲς συνενώθηκαν σὲ νέα ἑνότητα, τὸ *θέμα τῶν Βουκελλαρίων* μὲ πρωτεύουσα τὴν Ἄγκυρα καὶ ἀρχαιότερη μνεία στρατηγοῦ τὸ 767/768[21]. Ἡ ἀκμὴ τοῦ θέματος τῶν Βουκελλαρίων 766-828 περ.

Ἐπὶ Λέοντος Γ΄ ἡ θεματικὴ ὀργάνωση προσέλαβε τὴν ἰδιαίτερη αὐτῆς φυσιογνωμία μὲ τὴν προσαρμογὴ τοῦ παλαιοῦ μηχανισμοῦ τῆς πολιτικῆς διοικήσεως πρὸς τὸ νέο σύστημα. Περὶ τὸ τέλος τῆς συρικῆς δυναστείας παρου-

---

Στρατηγοὶ Ἀνατολικῶν, Ἀρμενιάκων, Θρακησίων ἀνὰ 40 λίτρες χρυσοῦ
» Ὀψικίου, Βουκελλαρίων, Μακεδονίας ἀνὰ 30 λίτρες χρυσοῦ
» Καππαδοκίας, Χαρσιανοῦ, Παφλαγονίας, Θράκης, Κολωνείας ἀνὰ 20 λίτρ. χρ.
» Κιβυρραιωτῶν, Αἰγαίου Πελάγους, Σάμου ἀνὰ 10 λίτρες χρυσοῦ

Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ ἀριθμητικὴ ἀντιστοιχία τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων κατὰ τοὺς ἀραβικοὺς καταλόγους τοῦ Θ΄ αἰῶνος, ὡς παραδίδονται ἀπὸ τοὺς Ibn Kordabeh, Kodama al Fakim (ὁ δεύτερος ἀριθμὸς) καὶ καταχωρίσθηκαν ἀπὸ τὸν J. R. Lilie ἀνωτ. σ. 21.

Θέμα Ἀνατολικῶν	15.000	15.000
» Ἀρμενιάκων	10.000	9.000
» Θρακησίων	6.000	10.000
» Ὀψικίου	6.000	6.000
» Θράκης	5.000	5.000

21. Ἡ ὀνομασία τοῦ θέματος ὀφείλεται στὸ κατὰ τὸ παρελθὸν στρατωνιζόμενο στὴν περιοχὴ σῶμα τῶν Βουκελλαρίων. Ἐνῶ μέχρι τότε ἐγένετο δεκτὸν ὅτι τὸν Ε΄ αἰῶνα οἱ Βουκελλάριοι συνίστων ἔνοπλη ἰδιωτικὴ συνοδία ἀξιωματούχου περιωπῆς, μὲ τὸν ὁποῖο συνεδέοντο μὲ ὅρκο πίστεως λαμβάνοντες ἀπὸ αὐτὸν ὁπλισμὸ καὶ δωρήματα, προσφάτως ὑπεστηρίχθη ἡ ἄποψη ὅτι αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν κρατικὴ στρατιωτικὴ δύναμη, συντηρουμένη ἀπὸ τὶς μεγάλες γαιοκτησίες. J. Gascou, L'institution des bucellaires, Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale 76 (1976) σ. 143-156. Κάπως συγκεχυμένη ἡ ἑρμηνεία τοῦ Πορφυρογεννήτου Περὶ Θεμάτων σ. 71, γιὰ τὴν προέλευση καὶ ὀνομασία τοῦ θέματος.

σιάζονται στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο νέες διοικητικὲς μονάδες θεματικοῦ χαρακτῆρος, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῆ ἐπακριβῶς ὁ χρόνος ἱδρύσεως κάθε μιᾶς. Ὑποθετικὸς παραμένει ὁ συνδυασμὸς τῆς ἱδρύσεως τῶν *θεμάτων Μακεδονίας*[22], ποὺ ἐκάλυπτε κυρίως τὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς Θράκης μὲ ἕδρα τὴν Ἀδριανούπολη καὶ Πελοποννήσου μὲ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Σταυρακίου τὸ 783 στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Τοῦ πρώτου ἀσφαλὴς μνεία ἀνάγεται στὸ ἔτος 802[23], τοῦ δευτέρου στὸ ἔτος 805[24].

Ἡ ἐπαρχιακὴ πολιτικὴ διοίκηση διεξάγεται μέσω τῶν θεματικῶν ὑπηρεσιῶν, ποὺ τελοῦν ὑπὸ τὸν ἀνθύπατο τοῦ θέματος. Περισσότερο γνωστὴ εἶναι ἀπὸ τὸ Κλητορολόγιο τοῦ Φιλοθέου ἡ ὀργάνωση τῶν στρατιωτικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ θέματος, τοῦ ὁποίου βασικὴ ὑποδιαίρεση συνιστᾶ ἡ τοῦρμα, ἔχουσα ἐπὶ κεφαλῆς *τουρμάρχη*.

Στὰ πρῶτα μικρασιατικὰ θέματα νεότεροι ἐρευνηταὶ καταλέγουν ὡς τέταρτο *θέμα τῶν Καράβων ἢ Καραβησιάνων*, ποὺ δὲν μνημονεύεται πουθενὰ στὶς πηγές, παρασυρόμενοι ἀπὸ τὴν μνεία *στρατηγοῦ τῶν Καράβων* (= πλοίων) ἢ *Καραβησιάνων* (= ναυτικῶν), ἀλλὰ ὡς πειστικῶς, νομίζω, ἔδειξε ἡ H. Ahrweiler ἐπρόκειτο γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τῶν θαλασσίων δυνάμεων τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ κυβέρνηση ὀργάνωσε ἐκτεταμένη ναυτικὴ διοίκηση μὲ ἐπίκεντρο τὶς νότιες μικρασιατικὲς ἀκτὲς καὶ τὸ νότιο Αἰγαῖο, ἐγγύτερα εὑρισκόμενες πρὸς τὴν συρικὴ ἕδρα τοῦ χαλιφάτου[25]. Ἡ πρωτοβουλία ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπιστήμονα στὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Δ΄ καὶ δὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπιτυχία του κατὰ τῶν πολιορκησάντων τὴν Κωνσταντινούπολη Ἀράβων (673-678). Μνεία στρατηγοῦ τῶν Καραβησιάνων στὰ Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου χρονολογεῖται διαφορετικὰ ὑπὸ τοὺς ἐρευνητές[26], ἐνῶ ἄλλη στὸν Liber Pontificalis ἀνάγεται ἀσφαλῶς στὸ τέλος τοῦ 710.

---

22. Περὶ τοῦ ὀνόματος Μακεδονία N. Andriotis, History of the name «Macedonia», Balkan Studies 1 (1960) σ. 143-148.

23. Θεοφ. σ. 475

24. Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 49 σ. 228. Δὲν συμμερίζομαι τὴν ἐκδοχή, κατὰ τὴν ὁποία ἡ Πελοπόννησος πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ τοῦ ἀρχικοῦ θέματος Ἑλλάδος.

25. Ahrweiler, Mer σ. 22 ἑπ. Πρὸς τὴν ἄποψη αὐτὴν ἀποκλίνει νῦν καὶ ὁ Zacos σ. 1349. Ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὕπαρξη θέματος Καραβησιάνων διετύπωσε ἐπίσης καὶ ἡ Hélène Antoniadis-Bibicou, Études d'histoire maritime de Byzance. À propos du «Thème des Caravisiens», Paris 1966 ἰδία σ. 70 ἑπ.

26. Θαύματα ἐκδ. P. Lemerle, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius I, Paris 1979 σ. 230-231 (§§ 295-296) = PG τ. 116 στ. 1369: (ὁ αὐτοκράτωρ) *κελεῦσαι κατηξίωσε Σισιννίῳ στρατηγῷ τότε τῶν καράβων ὑπάρχοντι... ὅπως μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ὄντων καραβισιάνων στρατιωτῶν τῇ ἀθλοφοροφυλάκτῳ ταύτῃ εἰσβαλεῖν πόλει* (= Θεσσαλονίκη)*... ὅστις εὐκλεέστατος στρατηγὸς Σισίννιος, ἔξεισιν ἀπὸ τῶν τῆς Ἑλλάδος μερῶν καὶ καταλαμβάνει τὴν Σκιαθίαν νῆσον...* Τὸ γεγονὸς χρονολογεῖται στὸ ἔτος 655 ἀπὸ

Ἐνδεικτικὴ τῆς θέσεως τοῦ στρατηγοῦ τῶν Καραβησιάνων ὡς διοικητοῦ τῶν ναυτικῶν δυνάμεων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, εἶναι ἡ ἐπιφόρτιση τούτου μὲ τὴν ἐκπροσώπηση τῆς κυβερνήσεως κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ προκαθημένου τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἐπισήμου προσκεκλημένου τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ Β΄. Ὁ στρατηγὸς τῶν Καραβησιάνων ἔπλευσε μέχρι τὴν νῆσο Κέω γιὰ νὰ ὑποδεχθῆ τὸν πάπα[27].

Κατὰ τὴν ἀναδιάρθρωση τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ στρατεύματος ἀπὸ τὸν Λέοντα Γ΄ φαίνεται ὅτι διελύθη ἡ ναυτικὴ διοίκηση τῶν Καραβησιάνων καὶ ἐπεξετάθη ἡ θεματικὴ ὀργάνωση στὴν νοτιοδυτικὴ Μικρὰ Ἀσία μὲ τὴν ἐκεῖ ἵδρυση ἰδιαίτερου ναυτικοῦ θέματος, τοῦ τῶν Κιβυρραιωτῶν[28]. Τὸ ὄνομα τοῦ θέματος, τοῦ ὁποίου πρώτη μνεία στρατηγοῦ τὸ 732[29], ὀφείλεται στὴν παραθαλάσσια πόλη Κίβυρρα. Πρωτεύουσα αὐτοῦ ἦταν ἡ Ἀττάλεια, ἐμερίζετο δὲ σὲ *δρούγγους* — ὑπὸ *δρουγγαρίους* — καὶ *τούρμας*, ὑπὸ *τουρμάρχας*, ὅπως δείχνουν περισωθεῖσες σφραγίδες[30]. *Τὸ δρουγγαριᾶτον* τοῦ *Αἰγαίου* Πελάγους περιελάμβανε ἀρχικῶς νησιὰ τοῦ βορείου καὶ κεντρικοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν παράλιο λωρίδα Ἑλλησπόντου-Προποντίδος μέχρι τὸν ποταμὸ Ρύνδακο. Βραδύτερον, πιθανῶς ἐπὶ Μιχαὴλ Γ΄, προήχθη σὲ ἰδιαίτερο θέμα. Ἐπὶ Κωνσταντίνου Ζ΄ τὸ θέμα Αἰγαίου Πελάγους περιορίζετο στὰ νησιὰ τοῦ βορείου καὶ κεντρικοῦ Αἰγαίου.

τὴν Hélène Antoniadis-Bibicou, A propos de la première mention d'un stratège des Caravisiens, Byzantinoslavica 27 (1966) σ. 71-91· μεταξὺ τῶν ἐτῶν 638-645 ὑπὸ P. Charanis, A note in the origin of the theme of the Carabisiani, Studi bizantini e neoellenici 9 (1957) σ. 72-75 καὶ εἰς τὸ ἔτος 717 ὑπὸ H. Ahrweiler, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 26-31.

27. Liber Pontificalis τ. Ι σ. 390: *Unde egressi partes Greciae, coniungentes in insula quae dicitur Caea, occurit Theophilus patricius et stratigos Caravisianorum, cum summo honore suscepit.* Στὶς σφραγίδες ὁ στρατηγὸς τῶν Καραβησιάνων φέρει τὸν τίτλο τοῦ *βασιλικοῦ σπαθαρίου* (Zacos ἀρ. 1981, 2656) ἀλλὰ καὶ τὸν πολὺ ὑψηλότερο τοῦ πατρικίου (ἀρ. 2614), ἐνῶ ἡ τῶν ὑπ' ἀρ. 2488 a καὶ b χάραξη ἔχει ὡς ἑξῆς *β(ασιλικῷ) σπ[αθ[(αρίῳ) (καὶ) ἐκ προ(σώπου) εἰς [Καρα]βησιά[ν]ους* (τύπος a), *εἰς Κα-[ρα3]ησιά[ν]ο[υ]ς* (τύπος b). Ὑπὸ τοῦ ἐκδότου χρονολογοῦνται ὅλες στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Η' αἰῶνος.

28. Χαρακτηριζόμενοι ὡς *πλευστικώτατοι* οἱ Κιβυρραιῶται ἦσαν ἔμπειροι ναυτικοί, ὡς μαρτυρεῖ σύντομη καταγραφὴ ἀνωνύμου *στρατηγοῦ τῶν Κιβυρραιωτῶν περὶ τῶν παρατηρουμένων ἀστέρων παρὰ τοῖς πλευστικοῖς τῶν ποιούντων ζάλας καὶ ταραχὰς ἐν τῇ θαλάσσῃ* ἔκδ. Σπ. Λάμπρου ἐν Νέος Ἑλληνομνήμων τ. 9 (1912) σ. 174-177.

29. Θεοφ. σ. 410$_{2}$. Τὸ θέμα ἐξετείνετο ἀπὸ τὴν Σελεύκεια τὴν πρὸς θάλασσα μέχρι Μιλήτου, περιελάμβανε δὲ καὶ τὶς παρακείμενες νήσους, μὲ σπουδαιότερη τὴν Ρόδο. Ἀλ. Σαββίδης, Ἡ Ἀττάλεια ὡς ἕδρα τοῦ βυζ. ναυτικοῦ θέματος τῶν Καραβησιάνων/Κιβυρραιωτῶν Βυζ., Δόμος 4 (1990), σ. 139-167 καὶ πίναξ τῶν ἀξιωματούχων ἀμφοτέρων τῶν μονάδων ὅπως καὶ τοῦ αὐτοῦ The Secular Prosopography of the Byzantine Theme of the Carabisians/Cibyrraeots, Byzantinoslavica 59 (1998) σ. 24-45.

30. *Δρουγγάριος τῶν Κιβυρραιωτῶν* διετέλεσε ὁ Ἀψίμαρος, μετέπειτα αὐτοκράτωρ

Τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ Αἰγαίου χερσαῖα θέματα διατηροῦσαν ναυτικὴ μοῖρα, ὅπως δείχνουν ἡ συμμετοχή των στὴν ἐπιχείρηση κατά τῶν ἀραβικῶν ναυτικῶν βάσεων στὴν Φοινίκη τὸ 715 καὶ ἡ ναυτικὴ ἐκστρατεία τῶν εἰκονοφίλων Ἑλλαδικῶν τὸ 727[31].

Συγκυρία πολιτικῶν ἐξελίξεων κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Η' αἰ. στὴν Ἀνατολὴ —ὅπου ἡ δυναστικὴ μεταβολὴ στὸ χαλιφᾶτο ἄσκησε ἀποφασιστικὴ ἐπιρροὴ— καὶ στὴν Δύση, ἔνθα προέβαλε δυναμικὸ τὸ φραγκικὸ βασίλειο, τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ ἡ ἀνασφάλεια τῶν θαλασσῶν ἐπετείνετο, ἐπέβαλαν τὴν προσαρμογὴ τῆς ὀργανώσεως τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς αὐτοκρατορίας πρὸς τὴν νέα διεθνὴ κατάσταση. Τὰ νέα θέματα τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου καὶ τῶν ἀκτῶν Ἰονίου καὶ νοτίου Ἀδριατικῆς συνδυάζουν χερσαῖο καὶ ναυτικὸ χαρακτῆρα, τοῦτο μὲν ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς των διαμορφώσεως, τοῦτο δὲ ἕνεκα τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀναγκῶν τῆς ἐποχῆς.

Τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου ἐντάχθηκαν στὸ *θέμα Κεφαλληνίας*, τοῦ ὁποίου ἀρχαιότερη μὲν φιλολογικὴ μνεία δὲν εἶναι παλαιότερη τοῦ 809 ἀλλ' ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ σφραγιστικὰ μνημεῖα, ἡ σύστασή του χρονολογεῖται τουλάχιστον στὰ μέσα τοῦ Η' αἰῶνος[32]. Στὴν βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Α' πιθανῶς ἀνάγεται ἡ ἵδρυση τῶν *θεμάτων Θεσσαλονίκης* (ἀρχαιότερη μνεία στρατηγοῦ περὶ τὸ 836) καὶ *Δυρραχίου* (ἀρχαιότερη μνεία στρατηγοῦ τὸ 842/843) παραλλήλως πρὸς τὴν ἀναγραφὴ *ἀρχόντων Δυρραχίου*[33].

Χάρις στὰ σφραγιστικὰ μνημεῖα διευκρινήθηκε τὸ νομικὸ καθεστὼς τῆς Κρήτης, ποὺ τελοῦσε κατὰ τὴν καμπὴ τοῦ Η' πρὸς τὸν Θ' αἰῶνα ὑπὸ τὸν *ἄρχοντα Κρήτης*, συγκεντροῦντα συγχρόνως πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐξου-

---

Τιβέριος (698-705). Σφραγίδες παρὰ Zacos ἀρ. 1887 a, b, c: *β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίῳ) (καὶ) δρουγγ(αρίῳ) τοῦ Ἐγίου Πελ(άγους)* μεταξὺ 750-850 καὶ ἀρ. 2649 *τοῦ Αἰγέου Π[ε-λ]άγουσ[ς]* πρῶτο μισὸ τοῦ Θ' αἰῶνος. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Τὰ σφραγιστικὰ κατάλοιπα τοῦ νησιωτικοῦ συγκροτήματος τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὸν Ζ' μέχρι καὶ τὸν Θ' αἰ., Χιακὰ Χρονικὰ 12 (1980) σ. 18-21.

31. Ἱστορία Β' 1 σ. 91 καὶ σ. 108 ἑπ.

32. Einhardi, Annales ἐν Monumenta Germaniae Historica, Scriptores I σ. 196 ἑπ., D. Zakythinos, Le thème de Céphalonie et la defense de l'Occident, L'Hellénisme contemporaine 8 (1954) σ. 303-312· N. Oikonomidès, Constantin VII Porphyrogénète et les thèmes de Céphalonie et de Longobardie REB, 23 (1965) σ. 118-123. Zacos ἀρ. 919 a, b, c: *ὑπάτῳ β(ασιλικῷ) σ[πα]θ(αρίῳ) (καὶ) [σ]τρα[τ]ηγῷ Κεφαλληνίας*. Ἐνδεικτικὸς ἀρχαιότητος εἶναι ὁ τίτλος τοῦ σπαθαρίου γιὰ τὸν στρατηγό.

33. Τακτικὸν Uspenskij σ. 49_{17} *στρατηγός*, σ. 57_{11}: *ἄρχοντες Δυρραχίου*. J. Ferluga, Sur la date de la création du thème de Dyrrachium ἐν Actes du XII Congrès int. d'études byz. II, Beograd 1964 σ. 83-92. Στὸ ἴδιο Τακτικὸ σ. 57_{12} ἀπαντᾶ *ἄρχων Δαλματίας*, ἐνῶ πρώτη μνεία *στρατηγοῦ Δαλματίας* χρονολογεῖται τὸ 878· N. Oikonomidès, Listes σ. 353. Τῆς μελέτης τοῦ J. Ferluga (1957) νεότερη ἔκδοση L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978.

σία. Ἡ προαγωγὴ τῆς νήσου σὲ θέμα θεωρήθηκε ἀπὸ μερικοὺς ὅτι συνέβη μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐκστρατείας τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς Θεοδώρας Θεοκτίστου (843), ἀλλὰ ἡ ἵδρυση τούτου, περιληφθέντος τελικῶς μεταξὺ τῶν μικρῶν θεμάτων[34], χρονολογεῖται πράγματι μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς νήσου τὸ 961. Ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ἡ Κρήτη εἶχε ὀργανωθῆ σὲ θέμα μεσοῦντος τοῦ Η΄ αἰῶνος[35], βασισθεῖσα στὴν μνεία στρατηγοῦ Κρήτης στὸν Βίον Στεφάνου τοῦ νέου († 767), πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς φιλολογικὴ ἀπόδοση συγχρόνου ἀξιώματος μὲ τὴν μεταφορὰ παραδοσιακοῦ διοικητικοῦ ὅρου[36]. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ Κρήτη ἀποτελοῦσε *ἀρχοντία*, διοικητικὴ ἑνότητα ὑποδεέστερη τοῦ θέματος μὲ ἐπὶ κεφαλῆς *ἄρχοντα*[37], ἀνήκοντα στὴν τάξη τῶν *σπαθαρίων*.

Ὁ χρόνος ἀναδείξεως τῆς *Σικελίας σὲ θέμα*, κυμαινόμενος ἀπὸ τὸ 654 μέχρι τὴν ἀρχαιότερη μνεία στρατηγοῦ τὸ 718[38], ἐξακολουθεῖ νὰ προβληματίζη τοὺς ἐρευνητές. Στὸ θέμα Σικελίας ἀνῆκε καὶ τὸ *δουκᾶτον Καλαβρίας*[39] εἰς τρόπον ὥστε καὶ μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς νήσου ἀπὸ τοὺς Ἄραβες (τὸ Ταυρομένιον τελευταῖο προπύργιο ἔπεσε τὸ 902), ὁ *στρατηγὸς Σικελίας* ἐξακολούθησε νὰ ἀναγράφεται στὰ ἐθιμοτυπικὰ Τακτικὰ τοῦ Γ΄ αἰῶνος[40].

Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Θ΄ αἰ. ἀνάγεται καὶ ἡ ἐνίσχυση τῆς ἀμύνης τῆς περιοχῆς τοῦ Εὐξείνου Πόντου μὲ τὴν ἀναδιάρθρωση τῆς θεματικῆς ὀργανώσεως. Γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸ ἀποσπάσθηκε τοῦ θέματος Βουκελλαρίων παραθαλάσσιο τμῆμα δυτικῶς τοῦ Ἅλυος ποταμοῦ καὶ ἀποτέλεσε τὸ *θέμα Παφλαγονίας* μὲ πρωτεύουσα τὴν Γάγγρα, ἀνάλογο σὲ ἔκταση τοῦ βορειοδυτικοῦ τμήματος τοῦ θέματος Ἀρμενιάκων, μὲ εὐρὺ μέτωπο πρὸς τὴν θάλασσα, ἀποτέλεσε τὸ *θέμα Χαλδίας* μὲ πρωτεύουσα τὴν Τραπεζοῦντα. Οἱ στρατηγοὶ τῶν νέων τούτων θεμάτων, μνημονευόμενοι καὶ στὸ Τακτικὸν Uspenskij (σ.

---

34. V. Laurent, Le statut de la Crète byzantine avant et après la libération du joug arabe (961) ἐν Πεπραγμένα τοῦ Α΄... Κρητολογικοῦ συνεδρίου κλπ. = Κρητικὰ Χρονικὰ 15-16 (1961-1962) τεῦχος δεύτερο σ. 382-396, ἔνθα τὸ πρῶτον δημοσιεύθηκαν (σ. 383-385) σφραγίδες *βασιλικοῦ σπαθαρίου καὶ ἄρχοντος Κρήτης*· D. Tsougarakis, The Byzantine Seals of Crete, Studies byz. Sigill. 2 (1990) σ. 137-152· αὐτόθι σ. 163-170 Vassia Penna. Byz. Lead Seals from Chios and Lesbos.

35. Γ. Σπυριδάκη, Τὸ θέμα Κρήτης πρὸ τῆς κατακτήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων, ΕΕΒΣ 21 (1951) σ. 59-68. Ἡ ἄποψη ἐγένετο ἀποδεκτὴ ὑπὸ πολλῶν ἐπιστημόνων.

36. Ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς διοικητικῆς ἑνότητος Κρήτης ἀξιωματοῦχος, Θεοφάνης Λαρδότυρος ὀνόματι, φέρεται στὸν Βίο Στεφάνου τοῦ νέου ὡς *ἀρχισατράπης, στρατηγός*· PG τ. 100 στ. 1164, 1165.

37. Ὁ σύγχρονος ὅρος ἀνευρίσκεται στὸ ἐν εἴδει σαρκασμοῦ λογοπαίγνιον *ὁ τοῦ παρανόμου βασιλέως* (sc. Κωνσταντίνου Ε΄) *παρανομώτερος ἄ ρ χ ω ν*· αὐτόθι στ. 1164.

38. Θεοφ. σ. 398. Βλ. A. Pertusi σ. 178-180, N. Oikonomidès, Listes σ. 351, R.-J. Lilie ἔνθ' ἀνωτ. σ. 18-20.

39. Τακτ. Uspenskij σ. 57_{14}.

40. Τακτ. Benesevitsch σ. 247_{22}, Τακτ. Scorialensis σ. 265_{19}.

$49_{7,10}$, 842/843) ἔλαβαν μέρος στὴν μάχη τοῦ Λαλακάοντος τὸ 863 ὁμοῦ μὲ τοὺς ἡγέτες τῶν λοιπῶν μικρασιατικῶν θεμάτων καὶ κλεισουρῶν[41]. Ἐπὶ Λέοντος ΣΤ΄ τὸ θέμα Βουκελλαρίων ἀκρωτηριάζεται εἰς ὄφελος τοῦ θέματος Καππαδοκίας καὶ θέματος Χαρσιανοῦ μὲ κύρια ἀπασχόληση θαλάσσιες δραστηριότητες[42].

Τὸ θέμα Χαλδίας ἱδρύθηκε πρὸ τοῦ 824, δεδομένου ὅτι τοῦτο μνημονεύεται στὴν ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Β΄ πρὸς τὸν Φράγκο βασιλέα Λουδοβῖκο τὸν εὐσεβή[43]. Ὡς ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία Θεοδώρου Στουδίτου, μέχρι τὸ 819 στὴν Μικρὰ Ἀσία ὑφίσταντο πέντε μεγάλα χερσαῖα θέματα (Ὀψικίου, Ἀνατολικῶν, Ἀρμενιάκων, Θρακησίων, Βουκελλαρίων)[44], ἐνῶ στὰ ἁγιολογικὰ κείμενα τῶν ἐν Ἀμορίῳ 42 μαρτύρων καὶ τοῦ Βίου τῆς αὐτοκρατείρας Θεοδώρας ἀριθμοῦνται ἑπτά· δὲν καταλέγεται τὸ κατ' ἐξοχὴν ναυτικὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν.

Στὸ αὐτὸ πλέγμα στρατιωτικῶν στόχων πρέπει νὰ καταλεχθῇ καὶ ἡ κατὰ τὴν βόρεια ἀκτὴ τοῦ Εὐξείνου Πόντου ὀργάνωση τῆς περιοχῆς σὲ θέμα μὲ τὴν ἐπωνυμία *θέμα Χερσῶνος* (περὶ τὸ 834). Ἡ ἰσχύουσα μέχρι τότε τοπικὴ αὐτοδιοίκηση περιορίσθηκε καὶ τὰ ὀργανά της (*πρωτεύων καὶ πατέρες τῆς πόλεως*) ὑπήχθησαν ὑπὸ βυζαντινὸ στρατηγό, τῆς τάξεως τῶν *πρωτοσπαθαρίων*[45].

Ὡς αὐτὸς ὁ Πορφυρογέννητος γράφει[46] *Τὸ καλούμενον οὐκ οἶδ' ὅπως εἰπεῖν θέμα Ὀπτίματος οὐδεμίαν ἔχει κοινωνίαν πρὸς θέματα... αὐτὸ οἰκτρότατον (ὂν) καὶ μήτε τούρμαις μήτε δρούγγοις τετιμημένον, ἀλλ' ἢ τὸν τούτου κρατοῦντα δομέστικον μόνον ἀγορευόμενον*. Πρόκειται περὶ ὁρισμένης μικρῆς περιοχῆς τῆς Βιθυνίας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐστρατολογοῦντο οἱ *ὀπτίματοι* ἤτοι ἡμιονηγοὶ καὶ σπανιώτερον ἱπποκόμοι ἐφίππων στρατιωτῶν τῶν *ταγμάτων*[47]. Ἡ ὀργάνωση ἦταν ἡ αὐτή, ὡς τῶν λοιπῶν ταγμάτων ἤτοι ἐπὶ κεφαλῆς εὑρίσκετο *δομέστικος*, οἱ δὲ ὑφιστάμενοι τούτου ἦταν *τοποτηρητής, χαρτουλάριος, κόμητες, κένταρχοι* καὶ ὄχι τουρμάρχαι καὶ δρουγγάριοι, ὅπως στὰ λοιπὰ θέματα. Οὐδέποτε ὑπῆρξε στρατηγὸς Ὀπτιμάτων[48],

41. Βλ., Ἱστορία Β΄ 1 σ. 217, ἔνθα καὶ τὸ σχετικὸν χωρίον Θεοφ. Συνεχ. σ. 181.

42. Λουγγῆς Μ. Ἀσία τῶν θεμάτων σ. 247-248.

43. Παρὰ Mansi τ. XIV στ. 418. Βλ., καὶ P. Lemerle ἐν Trav. Mém. τ. 1 (1965) σ. 286 καὶ σημ. 119.

44. Θεοδώρου Στουδίτου Ἐπιστολὴ Β΄ 63 ἐν PG τ. 99 σ. 1284 *ἐπὶ γὰρ τῶν πέντε θεμάτων τέθειται*.

45. *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν* κεφ. 42 σ. 182-183, Θεοφ. Συνεχ. σ. 122-124.

46. Περὶ Θεμάτων Ε΄ σ. 69-70 καὶ τὰ σχόλια A. Pertusi σ. 130-133. Πρβλ. Oikonomidès, Listes σ. 339.

47. Περὶ Θεμάτων Ε΄ σ. 70_8 *ὅσοι γὰρ ἐν ταῖς Σχολαῖς καὶ τοῖς Ἰκανάτοις καὶ τοῖς λοιποῖς τάγμασιν ἐστρατεύοντο εἰς ὑπηρεσίαν, εἷς ἕκαστος αὐτῶν ὀπτίματον ἐκέκτητο*.

48. Δύο σφραγίδες, δημοσιευθεῖσες ὑπὸ G. Schlumberger, Sigillographie de

ἐνῶ ὁμώνυμος δομέστικος ἀπαντᾶ σὲ ὅλα τὰ ἐθιμοτυπικὰ κείμενα τῶν Θ' καὶ Γ' αἰ. Ἡ περιοχή, στὴν ὁποία ἐξετείνετο ἡ δικαιοδοσία τοῦ *δομεστίκου* τῶν Ὀπτιμάτων, ἦταν μικρή, ἀπὸ τὴν Ἑλενόπολη μέχρι περίπου δυτικῶς τῆς Μοδρηνῆς πρὸς Νότο, στὸν Βορρᾶ κατέληγε στὴν παραλία τοῦ Εὐξείνου Πόντου· ἕδρα τῆς διοικήσεως ἦταν ἡ Νικομήδεια, κατὰ τὸν Τ. Λουγγῆ τὰ Μαλάγινα (Μικρὰ Ἀσία 235-244).

Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Θ' αἰῶνος τοποθετεῖται καὶ ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς ἀμύνης στὴν ἀραβοβυζαντινὴ μεθόριο. Συνεστήθησαν μικρότερες διοικητικὲς ἑνότητες γιὰ τὴν προάσπιση τῶν ὀρεινῶν διαβάσεων, *κλεισουρῶν*, ἐντεῦθεν καὶ ἡ ὀνομασία τῶν νέων διοικητικῶν μονάδων *κλεισοῦραι* καὶ τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς διοικητοῦ των, στρατιωτικοῦ μὲ πολιτικὲς ἐπίσης ἁρμοδιότητες, ὡς *κλεισουράρχου*. Ἦταν δὲ ἡ *τῆς Καππαδοκίας*, πιθανῶς ἤδη τὸ 813[49], ἡ *τοῦ Χαρσιανοῦ* — τὸ Χαρσιανὸν ἦταν παλαιὰ τοῦρμα τοῦ θέματος Ἀρμενιάκων— καὶ ἡ τῆς *Σελευκείας*. Στὴν ἁρμοδιότητα τοῦ κλεισουράρχου Σελευκείας ἀνῆκε καὶ ἡ ἐπιτήρηση τῆς περίφημης διόδου τῶν Κιλικίων πυλῶν. Καὶ οἱ τρεῖς κλεισοῦρες προήχθησαν σὲ θέματα, ἡ μὲν τῆς Καππαδοκίας ἤδη πρὸ τοῦ 830, ἡ τοῦ Χαρσιανοῦ μετὰ τὴν μάχη τοῦ Λαλακάοντος καὶ ἡ τῆς Σελευκείας βραδύτερον ἐπὶ Ρωμανοῦ Λακαπηνοῦ, πιθανῶς μεταξὺ 927-934[50].

Παραλλήλως πρὸς τὶς μεγάλες θεματικὲς διοικητικὲς ἑνότητες ὑφίσταντο καὶ ἄλλες μικρότερες ἀναλόγου φύσεως, φερόμενες ὡς *δρουγγαριᾶτα* (ναυτικοῦ χαρακτῆρος), *κλεισσοῦραι* γιὰ τὴν προάσπιση τῶν ὀρεινῶν διαβάσεων, *καπετανίκια*, *ἀρχοντίαι*[51]. Ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τούτων *δρουγγάριος*, *κλεισουράρχης*, *κατεπάνω* (διοικητὴς περιοχῆς ἢ ἐθνότητος ἐγκατεστημένης στὴν ἐπικράτεια), *δούξ*, *ἄρχων* (ὁ ὅρος ἔχει πολλαπλῆ χρήση καὶ σημασία) ἀσκοῦσε στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξουσία στὴν περιοχή. Ἀνεξάρτητοι τοῦ στρατηγοῦ, ἀνῆκαν σὲ κατώτερες ἱεραρχικῶς βαθμίδες, ὅπως δείχνει ἡ θέση τῶν στοὺς ἐθιμοτυπικοὺς καταλόγους καὶ τὸ ὕψος τοῦ μισθοῦ των, ὅσο μᾶς εἶναι γνωστό.

Ἡ ἔρευνα γιὰ τὰ μικρασιατικὰ θέματα ἐπεξετάθη καὶ στὸν ἐντοπισμὸ

---

l'empire byzantin, Paris 1884 σ. 244 ὡς ἀνήκουσες στὸν στρατηγὸ τοῦ θέματος, φέρουν τὴν βραχυγραφικὴ ἔνδειξη *β στρ ε δομε τον Ὀπτιμὰ* καὶ ἀνενδοιάστως ἀναγιγνώσκονται *β(ασιλικῷ) στρ(άτορι) (καὶ) δομε(στίκῳ) τῶν Ὀπτιμά(των)*.

49. Θεοφ. σ. 500.

50. Θεοφ. Συνεχ. σ. 120 ἡ παλαιότερη μνεία στρατηγοῦ Καππαδοκίας γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς πληροφορίας, χρονολόγηση κλπ. N. Oikonomidès, Listes σ. 48 σημ. 24. Πρώτη μνεία θέματος Χαρσιανοῦ τὸ 873 (Γενέσ. σ. 86 = Βόν. σ. 122).

51. J. Ferluga, Military and administrative thematic units of an inferior rank. On the thematic organization from the VII to the X centuries (σερβ. μὲ ἀγγλ. περίλ.), Zbornik Radova βυζαν. Ἰνστιτούτου Βελιγραδίου 2 (1953) σ. 61-98.

καὶ προέλευση τῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν μετὰ τὰ μέσα κυρίως τοῦ Θ' αἰ. Ἀπὸ τὴν Παφλαγονία προέρχεται καὶ ἡ πλούσια οἰκογένεια τῆς αὐγούστας Θεοδώρας καὶ τῶν ἀδελφῶν της, ὅπου ἐπίσης ἐντοπίζονται καὶ Δοῦκες, παλαιότερα ἐπίσης καὶ Κουρκούα. Δοῦκες κυριαρχοῦν στὸ θέμα Χαρσιανόν, ἐνῶ στὸ Χαλδίας ἔχουν τὴν ἕδρα τους Γαβράδες, Ξιφιλίνοι καὶ ἐν μέρει Φωκᾶ. Τὸ κέντρο τῶν Φωκάδων εἶναι ἡ Καππαδοκία, ἐνῶ ἐκπρόσωπος τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων ὁ Λέων Ἀργυρὸς τοποθετεῖται ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ νέου θέματος Σεβαστείας. Ἀπὸ τὸ θέμα Ὀψίκιον δὲν φαίνεται νὰ προέρχονται μεγάλες οἰκογένειες. Ἡ τρίτη ὅμως σύζυγος Λέοντος ς' Εὐδοκία ἦταν ἀπὸ τὸ θέμα Ὀψίκιον.

Ὡς τεχνικὸς διοικητικὸς ὅρος ἀπαντᾶ *ἀρμενι(α)κὰ θέματα* γιὰ νὰ δηλωθοῦν μικρά, βραχύβια, συνοριακὰ θέματα στὴν Α. ΝΑ. παρυφὴ τοῦ κράτους τὸν Γ' αἰ., ἀποτελούμενα οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἕνα κάστρο καὶ τὴν γύρω περιοχή του, ὅπως Λεοντοκώμης, Τεφρικῆς, Χαρπεζικίου, Χοζάνου, Σεβαστείας (Μ. Ἀσία τῶν Θεμάτων σ. 332-335).

ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΝΑΥΤΙΚΟ

Ὁ στρατὸς[1]

Στὴν ἄσκηση τῆς πολυσήμαντης καὶ πολύπλευρης ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἡ αὐτοκρατορία στηρίχθηκε ἀφ' ἑνὸς στὴν διπλωματία καὶ ἀφ' ἑτέρου στὶς ἔνοπλες δυνάμεις τῆς χώρας, οἱ ὁποῖες στὴν ἐρευνωμένη περίοδο συγκροτοῦνται ἀπὸ τὸν ἐγχώριο κυρίως πληθυσμό, ἐντασσόμενο σὲ νέα ὀργάνωση διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τῆς πρωΐμου βυζαντινῆς περιόδου[2].

Οἱ στρατιωτικὲς δυνάμεις κατανέμονται στὸν ταγματικὸ καὶ τὸν θεματικὸ στρατό, δύο κατηγορίες διαφορετικὲς τόσο στὸν τρόπο στρατολογίας, ὅσο καὶ στὴν οἰκονομικὴ βάση.

Τὸν πυρῆνα τοῦ ταγματικοῦ στρατοῦ[3] ἀποτελοῦσαν τὰ βασιλικὰ τάγματα, στὰ ὁποῖα κατετάσσοντο καὶ ὑπηρετοῦσαν μονίμως πολῖτες τῆς αὐτο-

---

1. Πλὴν τῆς κατωτέρω καταχωριζομένης εἰδικῆς βιβλιογραφίας τὰ τελευταῖα ἔτη περιλαμβάνονται σὲ γενικὰ ἔργα στρατιωτικῆς ἱστορίας καὶ κεφάλαια γιὰ τὸν βυζαντινὸ στρατό. A. Pertusi, Ordinamenti militari, guerre in Occidente e teoria di guerra dei Bizantini (saec. VI-X), Ordinamenti militari in Occidente nell' alto Medioevo (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto Medioevo 15), Spoletto 1968 σ. 631-700· J. F. Haldon, Some aspects of byzantine military technology from the sixth to the tenth centuries, Byzantine and modern greek studies 1 (1975) σ. 11-48. Γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ ὁδικὸ δίκτυο μεγάλης σημασίας καὶ γιὰ τὶς μεταγενέστερες στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, βασικὸ τὸ ἄρθρο Viae publicae romanae ὑπὸ G. Radke ἐν Paulys-Realencyclopädie, Supplementband τ. XIII (1973) στ. 1417-1686. M. Whitby, Recruitment in Roman Armies from Justinian to Heraclius, ἐν Av. Cameron (ed.) States, Resources, Armies, Princeton 1995 [1996] σ. 61-124· αὐτόθι σ. 461-468 συνοπτικὰ Conclusion τοῦ συνεδρίου 1992, ὑπὸ C. Wickham. Στὸ ἴδιο συνέδριο (1992) ἀνακοίνωση τοῦ R.-J. Lilie, Araber und Themen, Zum Einfluss der arabischen Expansion auf die Militärorganisation σ. 425-460, καὶ J. M. Carrie, L'État à la recherche de nouvaeux modes de financement des armées, σ. 27-60.

2. Ἀναμφιβόλως χρήζει ἔρευνας τὸ πρόβλημα τυχὸν συνεχείας τῆς διοκλητιανείου-κωνσταντινείου στρατιωτικῆς παραδόσεως, ὡς ἔδειξεν ὁ W. E. Kaegi Jr., Notes on hagiographic sources for some institutional changes and continuities in the early seventh century, Βυζαντινὰ 7 (1975) σ. 59-70. Τελευταῖα μνεία τῆς παλαιᾶς στρατιωτικῆς ἡγεσίας-magister militum per Orientem καὶ magister militum per Thracias - ἁπανταχοῦ τὸ 635.

3. Περὶ τῆς ὀργανώσεως τοῦ ταγματικοῦ στρατοῦ Hélène Glykatzi-Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles, BCH 84 (1960) σ. 24-36, 52-67. J. F. Haldon, Byzantine Praetorians. An administrative Institutional and Social Syrvey of the Opsikion and Tagmata c. 580-900, Bonn 1984.

κρατορίας, ἀργότερα δὲ καὶ ἀλλοδαποί. Στρατιῶτες κατ' ἐπάγγελμα ἐξοπλίζοντο καὶ ἐμισθοδοτοῦντο ἀπὸ τὸ κράτος, καταταγμένοι σὲ τρία ἀρχικῶς τάγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σχηματιζόταν ἡ ἀνακτορικὴ φρουρά. Ἦταν δὲ αὐτὰ οἱ *Σχολαί*, οἱ *Ἐξκουβίτορες* καὶ οἱ *Ἀριθμοὶ* ἢ *Βίγλα*[4] διοικούμενα τὰ δύο πρῶτα ἀπὸ *δομέστικο*, ἀπὸ *δρουγγάριο* τὸ τρίτο. Δὲν ἦταν ἐπακριβῶς γνωστῆς ἀριθμητικῆς δυνάμεως, ἐστρατωνίζοντο στὴν περιοχὴ τῆς πρωτεύουσας τὴν ἀπέναντι ἀκτή[5], μερικὰ δὲ τμήματά τους στάθμευαν σὲ μικρασιατικὰ κέντρα (Δορύλαιο, Κοτυάειο). Ὡς μονάδες τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ μὲ ἄρτια ἐκπαίδευση καὶ ἐξοπλισμὸ ἔπαιρναν μέρος στὶς ἐπιχειρήσεις στὰ διάφορα πολεμικὰ μέτωπα[6].

Μερικὰ τμήματα αὐτῶν τῶν σωμάτων ὑπεύθυνα γιὰ τὴν φρούρηση τῶν ἀνακτόρων ἦταν ἐγκατεστημένα στὸ ἴδιο τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα. Εἰδικότερα ὁ *δρουγγάριος τῆς βίγλας* ποὺ χρονολογεῖται πιθανότατα ἀπὸ τὸν Λέοντα Γ' —τὸ σῶμα ὑφίστατο ἤδη ἀπὸ τὸν ζ' αἰ. — εἶχε τὴν ἕδρα του στὸν *Σκεπαστὸν Ἱππόδρομο*[7] καὶ τὴν εὐθύνη τῆς φρουρήσεως τοῦ μεγάλου παλατίου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Ἱπποδρόμου, ποὺ ἦταν τὸ πιὸ εὐαίσθητο σημεῖο σὲ καιρὸ ταραχῶν. Ὁ *δρουγγάριος τῆς βίγλας* σὲ καιρὸ πολέμου, καὶ ὅταν τῆς ἐκστρατείας ἡγεῖτο ὁ αὐτοκράτωρ, ἀναλάμβανε τὴν εὐθύνη τῆς ἀσφαλείας τοῦ στρατεύματος τόσο κατὰ τὴν πορεία ὅσο καὶ τὴν στάθμευση[8].

Τὴν πιὸ σημαντικὴ ταγματικὴ μονάδα ἀποτελοῦσε τὸ τάγμα *τῶν Σχολῶν*, στὸ ὁποῖο κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες κατατάσσονταν γόνοι τῶν καλυτέρων οἰκογενειῶν. Περιελάμβανε ἑπτὰ *Σχολὲς* ἀπὸ πεντακόσιους ἄνδρες καθεμία — ἀργότερα ὁ ἀριθμὸς διπλασιάσθηκε, καὶ διοικεῖτο ἀπὸ *κόμητα*. Μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ ζ' αἰ. τὸ τάγμα ὑπαγόταν στὸν *magister officiorum*, βοηθούμενο ἀπὸ τὸν δικό του *δομέστικο*. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Ζ' αἰ. φαίνεται

---

4. Τὸ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν *Βίγλα* (*Vigiliae*) στρατιωτικὸν σῶμα ταυτίζεται πρὸς ἐκεῖνο τοῦ *Ἀριθμοῦ*, ὡς δείχνει ἡ μαρτυρία τοῦ Γενεσίου σ. 58 (= Βόννης σ. 81) *δρουγγάριος τοῦ ἀριθμοῦ ἤτοι τῆς βασιλικῆς βίγλης καθίσταται...*

5. Μνημονεύονται τὰ *περατικὰ τάγματα Σχολῶν καὶ Ἐξκουβίτων* (Θεοφ. Συνεχ. σ. 142 ἐπὶ Θεοφίλου), *τὰ περατικὰ τάγματα Ἰκανάτων καὶ Ἐξκουβίτων* (Βασ. Τάξ. σ. 666 μέσα Γ' αἰῶνος). Τόποι στρατωνισμοῦ τῶν Σχολῶν ἦταν καὶ ἡ Νικομήδεια, Κίος, Προῦσα, Κύζικος.

6. Μεταξὺ τῶν πεσόντων στὴ Βουλγαρία κατὰ τὴ μάχη τοῦ 811 ἦταν *καὶ τῶν ταγμάτων οἱ ἄρχοντες, ὅ τε τοῦ ἐκσκουβίτου δομέστικος καὶ ὁ δρουγγάριος τῆς βασιλικῆς βίγλας* (Θεοφ. σ. 491$_{19}$).

7. Ὁ *Σκεπαστὸς Ἱππόδρομος* ἐσχημάτιζε εὐρεῖα σκεπασμένη αἴθουσα ἐν εἴδει προδόμου στὰ *Σκῦλα*. R. Guilland, Études sur le grand palais de Constantinople l'Hippodrome couvert, Byzantinoslavica 19 (1958) σ. 26-72.

8. R. Guilland, Autour du Livre des Cérémonies, Le Grand Palais, Les quartiers militaires, Byzantinoslavica 17(1956) σ. 58-97· τοῦ αὐτοῦ, Contribution à l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le drongaire et le grand drongaire de la Veille, BZ 43 (1950) σ. 340-365 = Recherches I σ. 563-587.

ὅτι ἡ προσωπικὴ αὐτὴ σχέση μεταβλήθηκε σὲ ὑπηρεσιακὴ καὶ ὁ *δομέστικος τοῦ magister officiorum* τοποθετήθηκε ἐπὶ κεφαλῆς τῶν *Σχολῶν*. Πρώτη μνεία ἀξιωματούχου ποὺ φέρει τὸν τίτλο τοῦ *δομεστίκου τῶν Σχολῶν* ἁπαντᾶ τὸ 767/768. Ἡγεῖται τοῦ στρατοῦ ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τὸν Γ' αἰ. προήχθη σὲ ἀρχιστράτηγο τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μὲ τὸν τίτλο *δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς*. Τὸ ἀξίωμα κατέστη ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα καὶ τὸν Γ' αἰ. τὸ ἔφεραν πρόσωπα τῆς ἀνωτάτης τάξεως[9]. *Ὁ δομέστικος τῶν Σχολῶν* ἦταν διοικητὴς καὶ *τοῦ περατικοῦ δήμου τῶν Βενέτων* (*δημοκράτης*), ὅπως ἀντιστοίχως *ὁ δομέστικος τῶν ἑξκουβίτων*[10] ἦταν διοικητὴς (*δημοκράτης*) καὶ τοῦ *περατικοῦ δήμου τῶν Πρασίνων*.

Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Α' ἵδρυσε τὸ 809 τὸ *τάγμα τῶν Ἱκανάτων*, στὸ ὁποῖο κατετάγησαν γόνοι καλῶν οἰκογενειῶν γιὰ νὰ πλαισιώσουν τὸν γυιὸ καὶ διάδοχο τοῦ αὐτοκράτορος Σταυράκιο. Ἀρχηγὸς στὴ νέα στρατιωτικὴ μονάδα τοποθετήθηκε ὁ *δομέστικος τῶν Ἱκανάτων*[11].

Στοὺς στρατιωτικοὺς ἡγέτες τῆς τάξεως τῶν δομεστίκων κατὰ τὸν Θ' αἰ. ἀνήκουν ὁ *δομέστικος τῶν Νουμέρων*[12] ἀλλέως ὁ *νούμερος* ἢ *νουμεράριος*, ἄσχετος πρὸς ἐκεῖνον τοῦ Ἀριθμοῦ καὶ ὁ *δομέστικος* (παλαιότερα *κόμης*) *τῶν τειχέων* ἢ *τοῦ τείχους* ἢ *ὁ τειχειώτης*[13]. Ὁ πρῶτος συνεργαζόταν μὲ τὸν δομέστικο τῶν σχολῶν, ὁ δεύτερος μὲ τὸν δομέστικο τῶν ἐξκουβιτόρων.

---

9. R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de Byzance, Le domestique des scholes, REB 8 (1950) σ. 5-63 = Recherches I σ. 426-468 (μετὰ προσωπογραφικοῦ καταλόγου). Τὸ βιβλίον τοῦ R. I. Frank, Scholae Palatinae. The palace Guards of the Later Roman Empire, Rome 1969 ἐμνημονεύθη ἤδη. Ἡ λέξη δομέστικος ἐπέζησε μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ὡς νεοελληνικὸν ἐπώνυμο. Δ. Βαγιακάκου, Δομέστικος - δομεστίκισσα - Δεμέστιχος - Δεμεστιχόγγονος, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 5 (1955) σ. 92-101.

10. Περὶ τῶν *ἑξκουβίτων* J. B. Bury, Adm. System σ. 57-60 καὶ τοῦ καταλύματος αὐτῶν στὸ συγκρότημα τοῦ μεγάλου παλατίου· R. Guilland, Les quartiers militaires κλπ., Byzantinoslavica τ. 17 (1956) σ. 71-87.

11. Περὶ τοῦ σώματος τῶν Ἱκανάτων J. B. Bury, Adm. system σ. 63-64· W. T. Treadgold, Notes on the Numbers and Organization of the ninth century Byzantine Army, Gr. Rom. Byz. St. 2 (1980) σ. 269-280.

12. R. Guilland, Études sur le grand palais de Constantinople. Les Noumera. Τὰ νούμερα, REB 19 (1961) σ. 401-418, ἰδίᾳ σ. 412 ἑπ.· J. F. Haldon, Kudama ibn Dja'far and the garrison of Constantinople Byzantion, 48 (1978) σ. 78-90 (πιθανῶς τὰ Νούμερα ὑπῆρχαν ἀπὸ τὸν Ζ' αἰ.).

13. R. Guilland, Le comte des murs, Byzantion 34(1964) σ. 17-25 μὲ σύντομο προσωπογραφικὸ κατάλογο. Κατὰ τοὺς J. B. Bury ἀνωτ. σ. 67-68 καὶ R. Guilland *ὁ κόμης τῶν τειχέων* εἶχε τὴν ἐπιμέλεια τῆς συντηρήσεως καὶ προασπίσεως τῶν τειχῶν τῆς πρωτεύουσας, ἐνῶ κατὰ τὸν N. Oikonomidès, Listes σ. 336-337 τὸ ἀντικείμενον τῆς φροντίδος του ἦταν ὁ περίβολος τῶν ἀνακτόρων.

Νούμερος καὶ *τειχιώτης* ποτὲ δὲν ἐγκατέλιπαν τὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς ἦταν ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν προάσπιση τοῦ μεγάλου παλατίου καὶ τὴν διεύθυνση τῶν δύο φυλακῶν, ποὺ βρίσκονταν μέσα στὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα δηλ. τῆς *φυλακῆς τῶν Νουμέρων*, ἐξαρτωμένης ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο *δομέστικο*, καὶ τῆς *φυλακῆς τῆς Χάλκης* ποὺ ὑπαγόταν στὸν *Τειχ(ε)ιώτη*. Ἐπίλεκτο σῶμα ἐπαγγελματικοῦ στρατοῦ συνιστοῦσε καὶ τὸ *τάγμα τῶν φοιδεράτων*, ποὺ παλαιότερα, πρὶν ἀπὸ τὸν Ζ' αἰ., ἀποτελοῦσαν κυρίως ἀλλοδαποί. Τὸν Η' πρὸς τὸν Θ' αἰ. ἡ ἕδρα του ἦταν στὴν Μικρὰ Ἀσία. Ἡ ἐξέλιξη τῶν πολεμικῶν συνθηκῶν καὶ οἱ μεταβολὲς στὴν στρατολόγηση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ συνέτειναν στὴν μετάθεση τοῦ βάρους τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν ταγματικῶν μονάδων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς αὐξήθηκε τὸν Θ' καὶ Ι' αἰ. μὲ τὴν ἵδρυση νέων μονάδων.

Μέχρι τὸν Ι' αἰ. τὸν κύριο ὄγκο τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἀποτελοῦσε τὸ ἱππικό· γι' αὐτὸ καὶ ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ὀργάνωση κέντρων συγκεντρώσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως τοῦ ἱππικοῦ, τῶν *ἀπλήκτων*, ὅπως ἦταν ἡ ὀνομασία τους. Τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ αὐτὰ τὰ μικρασιατικὰ στρατόπεδα, τὰ *Μαλάγινα*[14] βρισκόταν κοντὰ στὸν Σαγγάριο, στὴν διασταύρωση τῆς ὁδοῦ Προύσης-Σαγγαρίου μὲ τὴν μεγάλη ὁδικὴ ἀρτηρία Νικαίας-Δορυλαίου, ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν Ἀνατολή. Στὴν εἰδικὴ ὑπηρεσία τῶν στρατιωτικῶν μεταφορῶν βρισκόταν ὁ *κόμης τοῦ σταύλου*[15].

Ἡ συγκρότηση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ[16] συνδέεται μὲ τὴν δημιουργία στρατιωτικῶν κτημάτων, τὰ ὁποῖα ρητῶς μνημονεύονται στὶς νεαρὲς τοῦ Ι' αἰ. καὶ τὰ στρατιωτικὰ Τακτικά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σπουδαιότερο εἶναι τὸ συνταχθὲν ἀπὸ τὸν Λέοντα ς' καὶ ἐμμέσως προβάλλει τὸ νομικὸ καθεστώς, ὅπως ἀντανακλᾶται τοῦτο στὶς *κακώσεις* τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α'. Ἐν τούτοις ἡ ὕπαρξη στρατιωτικῶν κτημάτων πρέπει νὰ θεωρηθῆ βεβαία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ[17], μὲ τὸν ὁποῖο συνδέεται ὁ τρόπος στρατολογίας.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς κατ' ἐπάγγελμα στρατιῶτες τῶν ταγμάτων ὁ Θεμα-

14. Περὶ τῆς ἀκριβοῦς θέσεως τοῦ ὀχυρωμένου στρατοπέδου τῶν Μαλαγίνων V. L a u r e n t, La vita retractata et les miracles posthumes de St. Pierre d'Atroa, Bruxelles 1958, σ. 66-74 appendice II: Mesonesos et Malagina. I. J. Š a h i n, Studien über... Geographie des N. W. Kleinasiens II: Malagina/Melagina am Sangarios Epigraphica Anatolica 7 (1986) σ. 153-166.

15. R. G u i l l a n d, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin: Le grand connétable, ὁ μέγας κοντόσταυλος, Byzantion 19 (1949) σ. 99-102.

16. H. A h r w e i l e r, Recherches, BCH 84 (1960) σ. 2-24, 36-58, 67-89.

17. Τὸν συσχετισμὸ τῆς ἀρχικῆς ὀργανώσεως τῶν θεμάτων μὲ τὴν δημιουργία στρατιωτικῶν κτημάτων ἀμφισβητεῖ ὁ P. L e m e r l e, Esquisse. Revue Historique 220 (1958) σ. 43-70.

τικὸς στρατὸς συγκροτεῖται ἀπὸ τὴν τοπικὴ κατὰ θέματα στρατολογία τῶν χωρικῶν μὲ τὴν εὐθύνη τοῦ στρατηγοῦ. Οἱ περισσότεροι εὔποροι ἐξοπλίζονται μὲ δικές τους δαπάνες καὶ συντηροῦν ἀπὸ ἕνα πολεμικὸ ἄλογο. Τὴν οἰκονομικὴ βάση συνιστᾶ ἰδιόκτητη γῆ μὲ τὴν μορφὴ *στρατιωτικῶν κτημάτων*, ποὺ ἔχουν καταγραφῆ ἐπακριβῶς σὲ εἰδικοὺς καταλόγους τοῦ *λογοθεσίου τοῦ στρατιωτικοῦ*. Στὶς πηγὲς ἀναγράφονται ὡς *στρατιωτικὴ γῆ, κτῆσις, μοῖρα, στρατιωτικὸς κλῆρος, στρατιωτῶν τόποι, τόπια*, ὀφείλουν δὲ νὰ ἀνταποκρίνονται στὴν κατώτατη περιουσιακὴ ἀξία, ὅπως ἔχει καθορισθῆ ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἀρχή. Τὸ ὅριο αὐτὸ κατὰ τὸν Γ΄ αἰ. ἦταν τέσσαρες μὲ πέντε λίτρες χρυσοῦ γιὰ τὸν *καβαλλαρικὸν στρατιώτην*, καὶ δύο μὲ τρεῖς γιὰ τὸν *βασιλικὸν πλώϊμον στρατιώτην*[18]. Στὸ ὀργανωθὲν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Β΄ Φωκᾶ σῶμα θωρακοφόρων ἱππέων καθορίσθηκε κατώτατο περιουσιακὸ ὅριο γιὰ καθένα δώδεκα λίτρες χρυσοῦ. Φαίνεται ὅτι ὁ στρατιώτης εἶχε δικαίωμα νὰ καταχωρίση στοὺς στρατιωτικοὺς κώδικες μὲ τοὺς ἰδιους ὅρους καὶ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸ ἀπαιτούμενο κατώτατο ὅριο ἐγγείου ἰδιοκτησίας[19].

Αὐτοὶ ποὺ ἀνῆκαν στοὺς *στρατιωτικοὺς οἴκους* χωρικοὶ ἀνῆκαν στὴν πιὸ εὔπορη καὶ κοινωνικῶς ἀνώτερη τάξη ἀπὸ ἐκείνη τῶν χωρικῶν ποὺ ἀποτελοῦσαν τοὺς *πολιτικοὺς οἴκους*. Οἱ πρῶτοι, ὅσον καιρὸ ἦταν ἀπασχολημένοι μὲ τὸν στρατὸ ὤφειλαν *ἔχειν ἐν τοῖς ἰδίοις οἴκοις ἑτέρους τοὺς γεωργοῦντας καὶ τὰ πρὸς ἀπαρτισμὸν ἐξόπλισιν τοῦ στρατιώτου χορηγεῖν δυναμένους, δηλονότι ἐλευθέρους τοὺς οἴκους ἔχοντας τῶν ἄλλων πασῶν τοῦ δημοσίου δουλειῶν*[20]. Ὡς ἀντιστάθμισμα γιὰ τὴν ὑποχρέωση στρατεύσεως ἀπολάμβαναν ὁρισμένα δημοσιονομικὰ προνόμια, χαρακτηριζόμενοι ὅπως καὶ οἱ οἶκοι των *ἐλεύθεροι, ἐξκουσσάτοι*. Ἦταν ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ ἀγγαρεῖες καὶ ἄλ-

---

18. Βασ. Τάξ. Ι΄ 49 σ. 696. Ἡ προέλευση καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων ἔγιναν ἀντικείμενο νέων μελετῶν: J. F. Haldon, Recruitment and Conscription in the Byz. Army c. 550-950. A study on the Origins of the Stratiotika Ktemata, Wien 1979· W.E. Kaegi, Two studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions, Byz. Forschungen 8 (1982) σ. 87-112· R.-J. Lilie, Die Zweihundertjährige Reform: II Die «Soldatenbauern», Byzantinoslavica 45 (1984) σ. 190-201 καὶ Die byz. Staatsfinanzen im 8./9. Jh. und die στρατιωτικὰ κτήματα 48 (1987) σ. 49-55· Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Στρατολογία καὶ ἔγγεια στρατιωτικὴ ἰδιοκτησία στὸ Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη 1989· W. E. Kaegi, Changes in Military Organization and Daily Life on the Eastern Empire ἐν Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο (1989) σ. 507-521.

19. Ν. 8 Κωνσταντίνου Ζ΄, Ζέπων, JGR τ. Ι σ. 223: *εἰ δὲ ἐν περιουσίᾳ πολλῶν ἀκινήτων ὁ στρατιώτης καθεστήκοι, ὥστε κατὰ πολὺ τὴν δικαίαν ὑπερβαίνειν ποσότητα, εἰ μὲν ἅπαντα ἐν τοῖς στρατιωτικοῖς κώδιξιν ἀπογράφονται, μὴ δύνασθαι μήτε ταῦτα μήτε ἐκ τούτων τὸν στρατιώτην διαπωλεῖν, κἂν μείζονος εἶεν ἠξιωμένα τιμῆς τὰ περιλιμπανόμενα.*

20. *Λέοντος ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορος τῶν ἐν τοῖς πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις* ἐν PG. τ. 107 στ. 700 (διάταξις Δ΄ 1).

λες ἐπιβαρύνσεις τοῦ δημοσίου· εἶχαν μόνο τὴν ὑποχρέωση νὰ πληρώνουν τὸν ἔγγειο φόρο καὶ τὸν φόρο *ἀερικό*· *ἀρκεῖ γὰρ αὐτοῖς τελεῖν τούς τε δημοσίους φόρους καὶ τὰ ἐπικείμενα αὐτοῖς ἀερικὰ — καὶ μηδὲν πλέον καταβαρεῖσθαι*[21].

Γιὰ τὰ στρατιωτικὰ κτήματα ὑπῆρχε ἰδιαίτερο καθεστώς. Ἦταν ἀναπαλλοτρίωτα καὶ μεταβιβάζονταν μὲ τὰ ἀντίστοιχα βάρη κληρονομικῶς, παραμένοντα στὸν ἴδιο οἶκο, τὸν ὁποῖο ἐβάρυνε ἡ ὑποχρέωση τῆς *στρατείας*. Ἡ κατάταξη μαχητοῦ καὶ ἡ καταγραφὴ τῆς ἀντίστοιχης γῆς τοῦ οἴκου του στοὺς στρατιωτικοὺς κώδικες συνιστοῦσαν τὴν οἰκονομικο-στρατιωτικὴ βάση τῆς *στρατείας*[22]. Οἱ στρατευόμενοι ἔπαιρναν δωρεές, μέρος ἀπὸ τὰ λάφυρα καὶ *ρόγα*[23] δηλ. μισθό. Τὸ κράτος παραχωροῦσε γαῖες σὲ ἀλλοδαποὺς ποὺ ἐγκαθίσταντο εἰρηνικὰ σὲ βυζαντινὰ ἐδάφη καὶ ἀναλάμβαναν τὶς ἴδιες στρατιωτικὲς ὑποχρεώσεις[24]. Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Α΄ στὶς καινοτομίες ποὺ εἰσήγαγε, περιέλαβε τὴν ἐπέκταση τῆς στρατεύσεως καὶ στοὺς ἀπόρους χωρικούς, τοὺς *πένητες*, τῶν ὁποίων ἐξοπλισμὸ καὶ οἰκονομικὰ βάρη μετέφερε στοὺς *ὁμοχώρους*[25].

Ἐὰν ἡ ἐκπλήρωση τῆς στρατιωτικῆς ὑποχρεώσεως καθίστατο ἀνέφικτη, ἡ *στρατεία* μεταβαλλόταν σὲ δημοσιονομικὴ παροχή. Ἡ μείωση τῶν εἰσοδημάτων τῶν στρατιωτικῶν οἴκων θὰ ἔχη ἀργότερα σημαντικὲς ἐπιπτώσεις στὴν βυζαντινὴ οἰκονομία, τὰ δημοσιονομικὰ καὶ τὸν στρατό.

Ποικιλία χαρακτηρίζει τὴν ὁρολογία, ἰδίως τῶν φιλολογικῶν πηγῶν, ὅταν θέλουν νὰ δηλώσουν τὸν ἀρχηγὸ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ἢ μεγάλων στρατιωτικῶν μονάδων: *στρατηγός, στρατηγὸς αὐτοκράτωρ, ὑποστράτηγος, μοναστράτηγος, στρατηλάτης, στρατοπεδάρχης, στρατάρχης, στρατηλάτης τῆς Ἀνατολῆς, — τῆς Δύσεως*[26].

---

21. Αὐτόθι στ. 1032 (διάτ. Κ΄ 71)· τὰ αὐτὰ λέγονται κατ' ἐπανάληψη, ὡς π.χ. στ. 700 (διάτ. Δ΄ 1) *οὐ γὰρ βουλόμεθα τὸν ἡμέτερον συστρατιώτην... πλὴν μόνον τοῦ δημοσίου τέλους ἑτέρᾳ ὑπόκεισθαι οἱᾳδήποτε δουλείᾳ.*

22. Ὁ ὅρος *στρατεία* εἶναι πολυσήμαντος· δηλοῖ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία, ἀξίωμα στρατιωτικὸ ἢ πολιτικό, λειτούργημα ἐν γένει, στράτευμα, στρατόπεδο, ἐκστρατεία, στρατιωτικὸ σῶμα· H. Ahrweiler ἔνθ' ἀνωτ. σ. 11 ἑπ.

23. Π.χ. Ἐκλογὴ ΙϚ΄ 4: *τῶν λοιπῶν στρατευομένων ὅσα ἐκ βασιλικῆς ρόγας... τούτοις προσενεμήθησαν.*

24. Βασ. Τάξ. Ι΄ 49 σ. 694-696. Πλείονα κατωτ.

25. Ἀνάλυση τῆς κακώσεως βλ. Ἱστορία Β΄ 1 σ. 169. Ὁ ὅρος *πένητες* ἔχει τεχνικὴ σημασία· δηλοῖ τοὺς ἔχοντας περιουσία κατώτερη τῶν πεντήκοντα νομισμάτων. Οἱ χωρικοὶ τῆς κατηγορίας αὐτῆς φέρονται ἐπίσης ὡς *ἐνδεεῖς, κατώτεροι*. Τὰ Τακτικὰ (διάτ. Κ΄ 205, PG τ. 107 στ. 1069) συμβουλεύουν· *Ὅταν ἀπορῇς ἐξοπλίσεως τῶν στρατιωτῶν τοῖς εὐπόροις μέν, μὴ στρατευομένοις δέ, κέλευε, ἐὰν μὴ βούλωνται στρατεύεσθαι, παρέχειν ἕκαστον ἵππον ἀντὶ ἑαυτοῦ καὶ ἄνδρα· καὶ οὕτως οἵ τε πένητες ἀνδρεῖοι ὁπλισθήσονται, οἵ τε πλούσιοι καὶ ἀνανδροι δουλεύσουσι κατ' ἰσότητα τῶν στρατευομένων.*

26. R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Les

Στρατιωτική μονάς ὁρισμένης ἀριθμητικῆς συνθέσεως τὸ θέμα ὑποδιαιρεῖται σὲ *τοῦρμες* ἢ *μέρη* ὑπὸ *τουρμάρχη*. Κάθε *τοῦρμα* μερίζεται σὲ *δρουγγους* ἢ *μοῖρες* ὑπὸ *δρουγγάριο* καὶ ὁ *δροῦγγος* σὲ *βάνδα* ἢ *τάγματα* ὑπὸ *κόμητα*.

Τὸ ναυτικὸ[27]

Μετὰ τὴν διάλυση τῆς ναυτικῆς δυνάμεως τῶν Βανδάλων καὶ μέχρι τὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ Ζ' αἰ. ἡ Μεσόγειος βρισκόταν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Βυζαντίου. Ναυτικὲς βάσεις ἀπὸ τὶς Βαλεαρίδες καὶ τὸ Septum (Ceuta) στὴν Δυτικὴ Μεσόγειο μέχρι τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὰ μικρασιατικὰ παράλια στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο μὲ ἐνδιάμεσους σταθμοὺς τὰ νησιὰ Σαρδηνία, Σικελία, Κρήτη, Ρόδο, Κύπρο ἐξασφάλιζαν τὸ ἀπρόσκοπο στὶς θαλάσσιες μεταφορές. Ἡ μεσογειακὴ ἰσορροπία ἀνατράπηκε, ὅταν οἱ Ἄραβες ἐξαπλώθηκαν στὰ παράλια Συρίας, Παλαιστίνης, Αἰγύπτου καὶ ἀργότερα τῆς βόρειας Ἀφρικῆς καὶ ἄρχισαν νὰ ἀμφισβητοῦν τὴν βυζαντινὴ κυριαρχία στὴν μεγάλη θαλάσσια ἀρτηρία, στὴν ὁποία διεκινεῖτο τὸ ἐμπόριο τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση καὶ ἀπὸ Βορρᾶ σὲ Νότο.

Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ ἐνισχύση τὸ ἀμυντικό της σύστημα στὶς πλησιόχωρες στὴν Κωνσταντινούπολη θάλασσες, ἰδίως στὰ Στενὰ τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ Βοσπόρου καὶ νὰ ὀργανώση ναυτικὴ δύναμη ἱκανὴ νὰ ἀντιμετωπίση τὸν ἀραβικὸ στόλο, ποὺ ἐκινεῖτο μὲ πληρώματα συρικά, φοινικικὰ καὶ αἰγυπτιακά, χωρὶς πλέον νὰ περιορίζεται μόνον σὲ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς ἀλλὰ νὰ θέτη στόχο τὴν κραταιὰ Βασιλεύουσα καὶ μέσω αὐτῆς τὴν ὑποταγὴ τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ κυβέρνηση ὀργάνωσε ἐκτεταμένη ναυτικὴ διοίκηση μὲ ἐπίκεντρο τὶς νότιες μικρασιατικὲς ἀκτὲς καὶ τὸ νότιο Αἰγαῖο, ποὺ ἦταν πιὸ κοντὰ στὰ ἑδάφη τῆς συρικῆς ἕδρας τοῦ χαλιφάτου. Ἐπὶ κεφαλῆς ὁρίσθηκε ὁ στρατηγὸς τῶν Καράβων ἢ Καραβησιάνων, τοῦ ὁποίου γνωρίσαμε τὶς διοικητικὲς

---

termes désignant le commandant en chef des armées byzantines, EEBΣ 29 (1959) σ. 35-77· J. Durliat, Magister militum - Στρατηλάτης dans l'empire byzantin (VIe - VIIe siècles), BZ 79 (1979) σ. 306-320.

27. A. R. Lewis, Naval power and trade in the Mediterranean a. D. 500-1100, Princeton 1951· E. Eickhoff, Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland bis zum Aufstiege Pisas und Genuas (650-1040), Saarbrücken 1953, ἀνατύπωση Berlin 1966· K. Ἀλεξανδρῆ, Ἡ θαλασσία δύναμις εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, Ἀθῆναι 1956· Hélène Ahrweiler, Byzance et la mer. La marine de guerre, Paris 1966· S. H. Pryor, Geography, Technology and War. Studies in the Maritime History of the Mediterranean 469-1571, Cambridge 1988· Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes ἐκδ. Kl. Belke, Fr. Hild, J. Koder, P. Soustal, Wien 2000 (Veröffentlichungen der Kommission zür die Tabula Imperii Byzantini 7).

ἁρμοδιότητες. Στὴν ναυτικὴ διοίκηση ἀνῆκαν πλοῖα ἀνοικτῆς θάλασσας καὶ ταχύπλοα σκάφη (*χελάνδια, δρόμωνες, γαλέες*), τὰ ὁποῖα ἐξόπλιζε καὶ συντηροῦσε τὸ κράτος, ὅπου ὑπηρετοῦσαν ἐπαγγελματίες ναυτικοί, νησιῶτες καὶ κάτοικοι τῶν μικρασιατικῶν παραλίων. Μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ θέματος τῶν *Κιβυρραιωτῶν* (ἀρχαιότερη μνεία ὁμωνύμου στρατηγοῦ τὸ 732) συνδέεται ἡ διάλυση τῆς διοικήσεως τῶν *Καραβησιάνων*, στὴν ὁποία εἶχαν μέχρι τότε ἐνσωματωθῆ οἱ ναυτικὲς δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας.

Τὸ σύστημα ποὺ ἴσχυε γιὰ τὴν στρατολόγηση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ μὲ τὰ στρατιωτικὰ κτήματα ἐπεξετάθη καὶ γιὰ τὴν στρατολογία τῶν πληρωμάτων τοῦ ναυτικοῦ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Α'. *Οἱ μηδέποτε γηπονικῶς ζήσαντες ναυτικοὶ* πληθυσμοὶ τῶν μικρασιατικῶν παραλίων κυρίως ὑποχρεώθηκαν νὰ ἐπιδοθοῦν στὴν καλλιέργεια τῆς γῆς ποὺ τοὺς παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸ κράτος σύμφωνα μὲ ὁρισμένο τίμημα[28].

Στὴν ἑδραίωση τοῦ θεσμοῦ τῶν ναυτικῶν κλήρων συνέτεινε ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν αὐτοτελῶν ναυτικῶν θεμάτων — Κεφαλληνίας, Αἰγαίου Πελάγους, Σάμου — καὶ ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν μικτῶν, ἂς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ χρησιμοποιήσω τὸν χαρακτηρισμό, ποὺ ἦταν ταυτοχρόνως θέματα μὲ βάση τὴν στεριὰ ἀλλὰ μὲ παράλια σημαντικὰ γιὰ τὴν δραστηριότητα τῆς χώρας καὶ τὴν ναυσιπλοΐα, ὅπως ἦταν τὰ θέματα Νικοπόλεως, Θεσσαλονίκης, Δυρραχίου. Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λέοντος ς' ὁ *βασιλικὸς πλόϊμος στρατιώτης* ὀφείλει *ἔχειν περιουσίαν ἀκίνητον ἤγουν τοπία λιτρῶν γ'*[29]. Γιὰ τὶς στρατιωτικὲς καὶ διοικητικὲς ἀνάγκες τῶν ναυτικῶν θεμάτων προβλεπόταν σειρὰ ἀξιωματούχων, ὅπως *οἱ τουρμάρχαι τῶν πλω(ο)ΐμων (ἢ πλω(ο)ϊμάτων), οἱ κόμητες τοῦ πλοήματος, ὁ χαρτουλάριος τοῦ πλω(ο)ΐμου, οἱ κένταρχοι, οἱ πρωτοκάραβοι*[30]. Ὑφίσταντο ἐξ ἄλλου διοικήσεις καθαρῶς ναυτικοῦ χαρακτῆρος, τὶς ὁποῖες ἐλέγχουν *δρουγγάριοι* προσδιοριζόμενοι μὲ τὸ γεωγραφικὸ ὄνομα τῆς περιφερείας στὴν ὁποία ἀνήκουν, ὅπως *δρουγγάριος Αἰγαίου Πελάγους, δρουγγάριος τοῦ Κόλπου, δρουγγάριος Δωδεκανήσου* κλπ.

Σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς, ὅπου παράλληλα πρὸς τὸν θεματικὸ στρατὸ ὑπῆρχαν καὶ τὰ τάγματα, συγκροτήθηκε στὴν Βασιλεύουσα πολεμικὸς στόλος, ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὶς μονάδες τῶν ναυτικῶν θεμάτων. Εἶναι τὸ *βασιλικὸν πλό(ω)ΐμον* (= αὐτοκρατορικὸς στόλος) ὑπὸ τὴν

---

28. Θεοφ. σ. 487_{18}. Περὶ τῆς *κακώσεως* Ἱστορία Β' 1 σ. 169.

29. Βασ. Τάξ. σ. 695.

30. Ἀναφέρονται *ὡς θέμα τῶν πλωΐζομένων* (Περὶ θεμάτων σ. 81_9), *στρατηγὶς (τῶν Κιβυρραιωτῶν)* παρὰ Συνεχ. Θεοφ. σ. 79. Οἱ ναυτικὲς δυνάμεις φέρονται ὡς *πλώ(ο)ιμον, θεματικὸς στόλος, ναυτικὸν στρατολόγημα* (Ψευδο-Συμ. Μαγ. σ. 624), *θεματικὰ πλόϊμα* (Βασ. Τάξ. σ. 655). Περὶ τῶν ἁρμοδιοτήτων ἑκάστου τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ναυτικοῦ A h r w e i l e r, Mer σ. 54 ἑπ.

ἀρχηγία τοῦ *δρουγγαρίου τῶν πλωΐμων*[31], ἀξιωματικοῦ ποὺ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Θ΄ αἰ.

Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ ἰδιότης ἀξιωματούχων μὲ τὸν τίτλο τοῦ *ἄρχοντος* (ἢ *ἀρχόντων*) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὄνομα γεωγραφικῆς περιοχῆς ναυτικῆς ἢ παραμεθορίου πόλεως-λιμένος, ποὺ μνημονεύονται σὲ ἐθιμοτυπικὰ τυπικά, βίους ἁγίων, ἔγγραφα καὶ τῶν ὁποίων σώζονται ὑπηρεσιακὲς σφραγίδες. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς προηγουμένως μνημονευθέντες γιὰ τὴν Κρήτη, τὴν Δαλματία, Δυρράχιο, δηλ. περιοχὲς ποὺ ἐξελίχθηκαν σὲ θέματα ἀναφέρονται *ἄρχων Μεσημβρίας, ἄρχων Ἀμασείας, ἄρχων (κόμης) Στενῶν, ἄρχων Ἡρακλείας, ἄρχων Χερσῶνος, ἄρχων Στρυμόνος*[32] κλπ. Ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπαλλήλους ποὺ συγκεντρώνουν συγχρόνως πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐξουσία κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ *στρατηγοῦ τῶν θεμάτων* ἀλλὰ σὲ μικρότερη κλίμακα, δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ ὁμοφώνως. Καὶ ὅταν μὲν πρόκειται γιὰ ἄρχοντες περιοχῶν (*ἀρχοντίαι*) ἡ ἄποψη φαίνεται σωστή· ἀλλὰ προβληματίζει περισσότερο ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἰδιότητος τῶν *ἀρχόντων* ὅταν ἡ ἁρμοδιότης περιορίζεται σὲ μία μόνο πόλη.

Τὰ κατ' ἐξοχὴν πολεμικὰ πλοῖα ἦταν *δρόμωνες, χελάνδια*[33], μακρὰ ταχύπλοα σκάφη, τὰ μεγαλύτερα μὲ δύο σειρὲς κωπηλατῶν, οἱ *γαλέες* ἐλαφρότερα ταχύτερα, ὁ *πάμφιλος* κινούμενα κυρίως μὲ κουπιὰ ἰδίως τὴν ὥρα τῆς ναυμαχίας[34]. Τὰ καράβια *καματηρὰ* ἦταν μεγάλα, βαριά, στρογγυλὰ πλοῖα ποὺ

---

31. R. Guilland, Les chefs de la marine byzantine: Drongaire de la flotte, grand drongaire de la flotte, duc de la flotte, mégaduc, BZ 44 (1951) σ. 212-240 (= Recherches I σ. 535-562), Ahrweiler, Mer σ. 66 ἑπ., 73 ἑπ. καὶ γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ θεσμοῦ.

32. Zacos ἀρ. 1694 (Η΄ αἰ., Μεσημβρία)· ἀρ. 2591 (Θ΄ αἰ. Ἀμάσεια)· Ahrweiler, Fonctionnaires et buraux maritimes à Byzance, REB 19 (1961) σ. 239-252 *ἄρχων Στενῶν*· Zacos ἀρ. 1974 (Θ΄ αἰ. Ἡράκλεια)· ἀρ. 1973 (ca 750-840 Χερσών)· ἀρ. 1753 (Θ΄ αἰ. Στρυμών). Ἐκ τῆς *ἀρχοντίας Στρυμόνος* φαίνεται προῆλθε τὸ θέμα Στρυμόνος.

33. Ὅπως βεβαιώνει ὁ Θεοφάνης σ. 433 στὶς βουλγαρικὲς ἐκστρατεῖες τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄ μεταφερόταν ἱππικὸ μὲ *χελάνδια* (12 ἵπποι ἀνὰ *χελάνδιον*).

34. Περὶ τῶν βυζαντινῶν πολεμικῶν πλοίων E. Eickhoff ἔνθ' ἀνωτ. σ. 74-89· Ahrweiler, Mer. σ. 408-418 καὶ σ. 419-439 περὶ τῶν βυζαντινῶν ναυπηγείων καὶ ναυστάθμων· O. F. A. Meinardus, Medieval navigation according to akidographemata in byzantine churches and monasteries ἐν Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας περ. Δ΄ τ. 6 (1970-1972) σ. 29-52 (λίαν ἐνδιαφέρον). Εἰς τὴν πολεμικὴν ναυτικὴν τέχνην ἀναφέρεται ἡ μελέτη τοῦ E. Eickhoff, Galeeren-Kriege im Mittelmeer (7-11. Jh.) Technologische Traditionen, Ordinamenti militari in Occidente nell' alto Medioevo, Spoleto 1968 σ. 979-1008. Στὴν πρωτοβουλία τοῦ Ἀναπτυξιακοῦ Κέντρου Οἰνουσσῶν καὶ τὴν ἐπιμέλεια εἰδικοῦ γιὰ τὴν βυζαντινὴ καὶ ἀραβικὴ ναυσιπλοΐα προέρχεται ἡ μελέτη Βυζαντινὰ καὶ Ἀραβικὰ Ἱστιοφόρα πλοῖα (7ος - 13ος αἰ.). Ἡ ὁμάδα ὑπὸ Βασ. Χρηστίδη μὲ συνεργάτες Ν. Ἀνδριώτη, Κατερίνα Καραπλῆ, Χρ. Σπανούδη, Ἀθήνα, Οἰνοῦσσες 2001.

κινοῦνταν μὲ ἱστία γιὰ μεταφορὰ τῶν πολεμοφοδίων (*σκευοφόρα*), ἱππικοῦ (*ἱππαγωγά*), σιτηρῶν (*σιταγωγά*) κλπ.

Τὸ περίφημο *ὑγρὸν πῦρ*, τὸ μυστικὸ ὅπλο τῶν Βυζαντινῶν, τοῦ ὁποίου ἡ σύνθεση ἔπρεπε νὰ παραμείνῃ κρατικὸ μυστικὸ καὶ ἔναντι τῶν συμμάχων ἐθνῶν[35], χρησιμοποιήθηκε ἀποτελεσματικὰ κατὰ τὴν πρώτη πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (673-678), ὅπως τελειοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Καλλίνικο, τὸν Ἕλληνα μηχανικὸ ἀπὸ τὴν συρικὴ Ἡλιούπολη (Baalbek)[36]. Ἡ χρήση εὐφλέκτου μείγματος γιὰ πολεμικοὺς σκοποὺς δὲν ἦταν ἄγνωστη καὶ προηγουμένως. Ὁ Προκόπιος κάνει λόγο γιὰ ἀνάλογη χημικὴ σύνθεση *ἀγγεῖα θείου τε καὶ ἀσφάλτου ἐμπλησόμενα καὶ φαρμάκου, ὅπερ Μῆδοι μὲν νάφθαν καλοῦσιν, Ἕλληνες δὲ Μηδείας ἔλαιον, πυρί τε ὑφάψαντες*[37]. Ἡ συμβολὴ τοῦ Καλλινίκου δὲν προσδιορίζεται εἰς τί ἀκριβῶς συνίστατο· θεωρῶ πιθανὸν ὅτι συνίστατο στὴν τελειοποίηση τοῦ μηχανισμοῦ ἐκτοξεύσεως, δεδομένου ὅτι ὁ χρονογράφος παράλληλα μὲ τὴν μνεία τοῦ κατασκευαστοῦ μηχανικοῦ καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὑγροῦ πυρὸς ἀναφέρει τὴν ναυπήγηση εἰδικῶν πλοίων, γιὰ τὴν ἐκτόξευσή του[38]. Γιὰ τὴν σύνθεσή του εἶχε χρησιμοποιηθῆ, ὅπως φαίνεται, νίτρο ὡς «καυστικὸ» στοιχεῖο ποὺ προκαλοῦσε γρήγορη καύση ἢ ἔκρηξη σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ λοιπὰ στοιχεῖα, θειάφι καὶ ἀνθρακοῦχα σώματα (ρετσίνι, κολοφώνιο, πετρέλαιο). Ἀργότερα οἱ δρόμωνες ἐφοδιάσθηκαν μὲ σωληνώσεις ἐκτοξεύσεως τοῦ ὑγροῦ πυρός, τοποθετημένες στὴν πρῷρα[39]. Ἡ πρόοδος στὴν τεχνικὴ ἐπέτρεψε τὴν κατασκευὴ ἀτομικῶν

---

35. *Πρὸς τὸν Ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν* κεφ. 13 (στιχ. 73-103).

36. Θεοφ. 354, *Πρὸς τὸν Ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν* κεφ. 48 στιχ. 28. Τὸ *ὑγρὸν πῦρ* ἀναφέρεται στὰ βυζαντινὰ κείμενα καὶ *ὡς σκευαστόν, θαλάσσιον, ἑλληνικόν, Μηδικόν, ἐσκευασμένον*. Ἡ πλέον ἀκριβὴς ἐξ ἐπόψεως τεχνολογικῆς εἶναι ἡ μελέτη τοῦ παλαιοῦ καθηγητοῦ τῆς Χημείας C. Zenghelis, Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins, Byzantion 7 (1932) σ. 265-286, οὗτινος τὰ πορίσματα ἀπεδέχη ἀνεπιφυλάκτως καὶ ὁ ναύαρχος Κ. Ἀλεξανδρῆς ἀνωτ. σ. 150-155. Τὸ θέμα ἔχει ἐρευνηθῆ πάλι ἀπὸ τὴν H. R. Ellis Davidson, The secret weapon of Byzantium, BZ 66 (1973) σ. 61-74 καὶ ἀπὸ τὸν Θ. Κορρέ, «Ὑγρὸν πῦρ» ἕνα ὅπλο βυζαντινῆς ναυτικῆς τακτικῆς, Θεσσαλονίκη 1995 3η ἔκδοση μὲ παράθεση τῶν σχετικῶν χωρίων τῶν πηγῶν καὶ τὴν συναφὴ νεότερη βιβλιογραφία.

37. Προκοπ. Ὑπὲρ τῶν Πολέμων VIII 11.36. Γιὰ τὴν χρήση εὐφλέκτων ὑλῶν βλ. ἐπισκόπηση παρὰ C. Zenghelis ἔνθ' ἀνωτ. σ. 265 ἑπ.

38. Θεοφ. σ. 353: *Κωνσταντῖνος* (Δ' ὁ αὐτοκράτωρ(... *κατεσκεύασε καὶ αὐτὸς διήρεις εὐμεγέθεις κακκαβοπυρφόρους καὶ δρόμωνας σιφωνοφόρους*.

39. *Τακτικὰ* Λέοντος διάταξη ΙΘ' 6 (PG. τ. 107 στ. 992): *Ἐχέτω δὲ ὁ δρόμων πάντως τὸν σίφωνα κατὰ τὴν πρῶραν ἔμπροσθεν χαλκῷ ἠμφιεσμένον ὡς ἔθος, δι' οὗ τὸ ἐσκευασμένον πῦρ κατὰ τῶν ἐναντίων ἀκοντίσει*· ΙΘ' 8 (στ. 993): *τῶν δὲ πρωρέων ἑλατῶν οἱ τελευταῖοι δύο ὁ μὲν ἑστὼ σιφωνάτωρ, ὁ δὲ ἕτερος ὁ τὰς ἀγκύρας βάλλων κατὰ θάλασσαν*· ἐν ΙΘ' 56 (στ. 1008) ἄλλος τρόπος ἐκτοξεύσεως ὑγροῦ πυρός.

σωλήνων ἐκτοξεύσεως (*χειροσιφώνων*), πού χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς ἐπιτιθέμενους στρατιῶτες[40].

Ὑγρὸν πῦρ καὶ τὰ συναφῆ ἐξαρτήματα εἶχαν ἐναποθηκευθῆ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σὲ ἄλλες ἐπίκαιρες ναυτικὲς βάσεις, ὅπως στὴν Μεσημβρία.

40. *Τακτικὰ* Λέοντος διάταξη ΙΘ΄ 57 (στ. 1008): *Χρήσασθαι δὲ καὶ τῇ ἄλλῃ μεθόδῳ τῶν διὰ χειρὸς βαλλομένων μικρῶν σιφώνων ὄπισθεν τῶν σιδηρῶν σκουταρίων παρὰ τῶν στρατιωτῶν κρατουμένων, ἅπερ χειροσίφωνα λέγεται, παρὰ τῆς ἡμῶν βασιλείας* (sc. Λέοντος ζ΄) *ἄρτι κατεσκευασμένα. Ῥίφουσι γὰρ καὶ αὐτὰ τοῦ ἑσκευασμένου πυρὸς κατὰ τῶν προσώπων τῶν πολεμίων.* Κομψὲς πολύχρωμες μικρογραφίες διέσωσαν πολεμικὲς σκηνές, ἀναφερόμενες στὴν χρήση τοῦ ὑγροῦ πυρός, χειροσιφώνων, πολιορκητικῶν μηχανῶν καὶ σὲ ναυτικὴ ἀπόβαση. Βλ. προχείρως ἀπεικονίσεις στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τ. Η΄ σ. 11, 127, 149 (ἐκ τοῦ χειρογράφου τῆς Χρονογραφίας τοῦ Σκυλίτζη εἰς Μαδρίτην), σ. 112 (ἐκ χειρογράφου τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης). Προσφάτως (2001) ἡ εἰκονογράφηση τῆς Χρονογραφίας τοῦ Σκυλίτζη ἐκδόθηκε πανομοιοτύπως σὲ πολὺ ἐπιτυχημένη ἀπόδοση ἀπὸ τὸν εἰδικὸ ἐκδοτικὸ οἶκο «Μίλητος».

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Οἱ πόλεις[1]

Ὁ συγκεντρωτισμὸς ποὺ χαρακτηρίζει τὴν μοναρχία ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ καὶ μετὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῶν οἰκιστικῶν συνθηκῶν καὶ τῶν οἰκονομικῶν ἐπιπτώσεων ποὺ ἀνέκυψαν, εἶχαν ἀντίκτυπο καὶ στὴν αὐτονομία τῶν πόλεων. Ἀκόμη ὅμως μεγαλύτερη γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὑπόστασή τους ὑπῆρξε ἡ ἐπίδραση τῶν πολεμικῶν γεγονότων.

Τὸ εὐρωπαϊκὸ τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὶς ἀβαροσλαβικὲς ἐπιδρομὲς βρισκόταν στὴν ἀρχὴ τῆς νέας περιόδου τόσο ἐξ ἐπόψεως ἀνθρωπίνου δυναμικοῦ, ὅσο καὶ τῆς δυνατότητος ἀποδόσεως τῆς γῆς σὲ θλιβερὴ κατάσταση, σὲ σύγκριση μὲ τὸ μικρασιατικὸ τμῆμα, τὸ ὁποῖο εἶχε μὲν ὑποστῆ τὴν περσικὴ στρατιωτικὴ εἰσβολὴ ἀλλὰ γιὰ σύντομο διάστημα καὶ χωρὶς νὰ ὑποστῆ τὶς καταστροφὲς ποὺ προκαλοῦν συνεχῶς μετακινούμενες βαρβαρικὲς ὁρδὲς στὶς πολλαπλὲς ἐπιδρομές τους. Οἱ πλούσιες ἐπαρχίες Συρίας, Αἰγύπτου, Παλαιστίνης μὲ εὔφορες γαῖες καὶ ἀνθοῦσες πόλεις εἶχαν ἀποκοπῆ ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν μιὰ καὶ δὲν συνεισφέρουν πλέον στὴν βυζαντινὴ οἰκονομία.

Γιὰ νὰ δοῦμε ποιὲς πόλεις ἀπέμειναν στὸν μικρασιατικὸ καὶ εὐρωπαϊκὸ χῶρο τῆς αὐτοκρατορίας ἔχομε τὸν Ἱεροκλέους Συνέκδημο τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ καὶ τοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους τῶν συνόδων ποὺ πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν Ε΄ μέχρι καὶ τὸν Η΄ αἰ. Καὶ στὸν Συνέκδημο καὶ στοὺς

---

1. Στὴν βιβλιογραφία νὰ προστεθοῦν Halima Evert-Kapesowa, Études sur l'histoire du village byzantin aux VIIe-IXe siècles, Lodz 1963 (ρωσ. μὲ γαλλ. περίληψη)· M. Sjuzjumov, Ἡ βυζαντινὴ πόλη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ζ΄ μέχρι τῶν μέσων τοῦ Θ΄ αἰῶνος, Vizantinskij Vremennik 27 (1967) σ. 38-70 (ρωσ.)· M. Hammond, The emergence of mediaeval towns. Independence or continuity?, Harvard studies in classical Philology 78 (1974) σ. 1-33· M. Angold, The Shaping of the Medieval byz. «City», Byz. Forschungen 10 (1985) σ. 1-37· F. Trombley, The Decline of the Seventh century Town. The Exception of the Euchaita, Byzantina kai Metabyzantina 4 (1985) σ. 65-90· W. Müller-Wiener, Von der Polis zum Kastron, Wandlungen der Stadt im Ägaischen Raum von der Antike zum Mittelalter, Gymnasium 93 (1986) σ. 435-475· Hélène Saradi-Mendelovici, The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Medieval City in the Eastern Roman Empire, Class.Views n.s. 7 (1988) σ. 365-401· W. Brandes, Die byz. Stadt im 7. und 8. Jahrhundert. Ein Forschungsbericht, Klio 70 (1988) σ. 176-208· τοῦ αὐτοῦ, Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert, Berlin 1989.

ἐπισκοπικοὺς καταλόγους οἱ περισσότερες μικρασιατικὲς πόλεις ἐξακολουθοῦν νὰ ἀναγράφονται, ἀντιθέτως πρὸς τὶς πόλεις τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Στὸ εὐρωπαϊκὸ αὐτὸ τμῆμα ἀπαντᾶ μικρὸς ἀριθμὸς ἐπισκοπικῶν ἑδρῶν στὰ πρακτικὰ τῆς ς' Οἰκουμενικῆς (680/681) καὶ τῆς Πενθέκτης (691/692)[2] σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἕδρες ποὺ μνημονεύονται τὸν ς' αἰ. Κατὰ κανόνα οἱ ἐπισκοπὲς ἀντιστοιχοῦν στὶς πόλεις τῆς ἐπαρχίας[3] οἱ δὲ μητροπόλεις στὴν πρωτεύουσα κάθε ἐπαρχίας, βεβαιώνοντας μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν κατ' ἀρχὴ ὕπαρξη ἀστικῶν κέντρων. Ἀλλὰ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπέλθουν μεταβολὲς ὅπως π.χ. πόλεις τοῦ ς' αἰ. νὰ ἔχουν μεταβληθῆ σὲ πολίχνες ἢ κάστρα, ἄλλες νὰ ἔχουν ἐξαφανισθῆ ἐντελῶς, ἢ νὰ ἔχουν ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ ἐπικράτεια, ἐνῶ ὁ τίτλος τοῦ ἐπισκόπου εἶναι δυνατὸν νὰ διατηρεῖται ἀπὸ τὸν ὡς τότε κάτοχο τοῦ τίτλου, εἴτε νὰ ἔχη ἀπονεμηθῆ ἐκ νέου χωρὶς ἀντιστοίχως νὰ ὑπάρχη χριστιανικὸ ποίμνιο. Στὶς τελευταῖες αὐτὲς περιπτώσεις οἱ ἐπίσκοποι ἔμεναν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἦταν ὅμως δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν πόλεις στὶς ὁποῖες ὑφίστατο ἐπίσκοπος ἀλλὰ γιὰ οἱονδήποτε λόγο δὲν μετέβη στὴν σύνοδο, ὁπότε βεβαίως δὲν ἀναγραφόταν τὸ ὄνομά του στὸν ἐπισκοπικὸ κατάλογο, καὶ θὰ ἦταν λάθος νὰ συμπεράνομε ὅτι ἐξέλιπε ἡ πόλις καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀναγράφεται ὄνομα ἐπισκόπων.

Ἀπὸ τὸ ὑπάρχον πηγαῖο ὑλικὸ[4] προκύπτει ὅτι τὰ μικρασιατικὰ ἀστικὰ

---

2. Σύμφωνα μὲ τὸν χρονογράφο Θεοφάνη σ. 350 στὴν ς' οἰκουμενικὴ σύνοδο πῆραν μέρος 289 ἐπίσκοποι, ἐνῶ στὰ πρακτικά της ἀναγράφονται 174. Στὴν τετάρτη πράξη ἀναγράφονται ὑπογραφὲς 125 ἐπισκόπων. Κατὰ τὸν διασωθέντα κατάλογο τῶν μετασχόντων στὴν Πενθέκτη σύνοδο ἐπισκόπων μετεῖχαν 211, ἐνῶ κατὰ τὰ πρακτικά τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς (ἔτ. 451) ποὺ ἔχουν ἐκδοθῆ κριτικῶς, ἦταν 340.

3. Διάταξη τοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος, περιληφθεῖσα εἰς Cod. Just. I 3.35 ὁρίζει: *Πᾶσαν πόλιν εἴτε ἀνανεωθεῖσαν κατὰ τοὺς προλαβόντας χρόνους εἴτε οὐκ οὖσαν μὲν πρότερον, διὰ δὲ βασιλικῆς φιλοτιμίας ἀποδειχθεῖσαν πόλιν ἔχει ἐκ παντὸς τρόπου ἀχώριστον καὶ ἴδιον τὸν ἐπιμελησόμενον τῶν κατ' αὐτὴν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐπίσκοπον θεσπίζομεν.* Στὴν νέα ἔκδοση τῶν πρακτικῶν τῆς συνόδου 680/681 ὑπὸ R. Rindinger ACO ser. II vol. II 1, 2, 3(1990, 1992, 1995), II, II 2 σ. 935-936 κατάλογος τῶν παρευρεθέντων ἐπισκόπων ποὺ ὑπέγραψαν. Ὁ πατριάρχης Φώτιος στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας (ἔκδ. Laurdas-Westerink τ. I (1989) παραδίδει ὅτι στὴν Ε' Οἰκουμ. σύνοδο μετέσχον 165, *Θεοφόροι Πατέρες* (σ. 10), στὴν ς' Οἰκουμ. 170 (σ. 12) στὴν Ζ' Οἰκουμ. 367 (σ. 13).

4. J. M. Spieser, L'évolution de la ville byz. de l'époque paléochrétienne à l'iconoclasme ἐν Hommes et richesses dans l'empire byzantin I: IVe-VIIe siècle, Paris 1989 σ. 97-106. Μεγάλη θὰ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ στὴν διαφώτιση τῶν οἰκιστικῶν θεμάτων, ὡς δεικνύουν πρόσφατες συναφεῖς μελέτες· Cl. Foss, Archaeology and the «Twenty cities» of byzantine Asia, American Journal of Archaeology 81 (1979) σ. 469-487, ἀφορῶσα τὶς πόλεις τοῦ *Περὶ Θεμάτων* σ. 68 γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὶς περσικὲς ἐπιδρομὲς μέχρι τὸν Γ' αἰ.· Nicole Thierry, Un problème de continuité ou de rupture.

κέντρα[5] τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται σχεδὸν στὸ σύνολό τους καὶ νὰ συνεχίζουν τὴν οἰκονομική τους δραστηριότητα ἀλλὰ σὲ σχετικῶς περιορισμένη κλίμακα. Ἡ παλαιὰ μορφὴ καὶ ὀργάνωση τῶν πόλεων μὲ τοπικὴ *βουλὴ* (*curia*) *πολιτευομένους* (*decuriones*) ἀνήκει στὸ παρελθόν. Οἱ θεσμικὲς μεταβολὲς τοῦ Ζ' αἰ., ἡ ὑποχώρηση τῶν πολιτικῶν ἰδεωδῶν τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, ἡ ἐπικράτηση περισσότερο αὐταρχικοῦ, συγκεντρωτικοῦ πολιτικο-στρατιωτικοῦ συστήματος, ἡ μείωση τῆς οἰκονομικῆς εὐημερίας τῶν πόλεων μετὰ τὴν συρρίκνωση τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως ἔθεσαν τέλος καὶ στὴν περιορισμένη δραστηριότητα τῶν τοπικῶν ἀρχῶν καὶ στὶς πολιτικὲς συγκρούσεις τῶν δήμων. Ἐξ ἄλλου οἱ πολυάνθρωπες ἀνήσυχες, μὲ παράδοση πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀγώνων, Ἀντιόχεια, Ἀλεξάνδρεια ἀνήκουν πλέον στὸ χαλιφᾶτο.

Σκοτεινὴ εἶναι ἡ εἰκόνα γιὰ τὴν χερσόνησο τοῦ Αἵμου, τῆς ὁποίας τὸ βορειοδυτικὸ τμῆμα ἀπὸ τὸν Ε' αἰ. ὑπέστη ἐπιδρομὲς διαφόρων λαῶν καὶ ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ς' αἰ. τὶς περισσότερο καταστρεπτικὲς ἀβαροσλαβικές[6]. Ἀπὸ τὶς δεκαοκτὼ ἐπαρχίες τοῦ Συνεκδήμου μνημονεύονται στὰ συνοδικὰ πρακτικὰ τοῦ Ζ' αἰ. πόλεις, οἱ περισσότερες παράλιες, μόνον τῶν ἐπαρχιῶν Εὐρώπης, Ροδόπης, Μακεδονίας Α καὶ Β, Ἑλλάδος, Νέας Ἠπείρου[7]. Στὴν ς' Οἰκουμενικὴ σύνοδο ἐκπροσωποῦνται οἱ πόλεις Θεσσαλο-

---

La Cappadoce entre Rome, Byzance et les Arabes ἐν Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 1977 σ. 98-114. καὶ σ. 308 σημ. 1.

5. Παραδειγματικῶς σημειῶ ἀπὸ τοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους τῶν συνόδων τοῦ Ζ' αἰῶνος μικρασιατικὲς ἐπαρχίες, διατηροῦσες ὅλες ἢ τὸν μέγιστο ἀριθμὸ τῶν εἰς τὸν Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους ἀναγραφομένων πόλεων.

Συνέκδημος		Σύνοδοι Ζ' αἰ.
Βιθυνίας	16	14 καὶ 4 νέες ἐπισκοπὲς μεταξὺ αὐτῶν καὶ Γορδοσέρβων
Ὀνωριάς	6	6
Παφλαγονία	6	6
Καππαδοκία Β'	8	7 (στὴ σύνοδο 691/692 καὶ ἐπισκοπὴ Κολωνείας)
Ἑλενόποντος	7	6
Ἀρμενία Α'	5	5
Ἀρμενία Β'	6	6

Γαλατία - Σαλουταρία 7 Δ' Οἰκουμ. 6 στὶς συνόδους Ζ' αἰ.

6. Ἡ μελέτη τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων ἀπέδωκε ἀσφαλέστερα συμπεράσματα. Ὅπως ἔδειξεν ὁ Vl. Popovic, Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin, Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École Française de Rome 87 (1975) σ. 445-504, οἱ καταστροφὲς ἐμπίπτουν στὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ Ζ' αἰῶνος.

7. Τῶν δώδεκα ὑπολοίπων ἐπαρχιῶν —Θράκης, Αἰμιμόντου, Μοισίας Β', Σκυθίας, Θεσσαλίας, Παλαιᾶς Ἠπείρου, Δακίας μεσογείου, Δακίας παροχθίου (ripensis), Δαρδανίας, Praevalis, Μοισίας Α, Παννονίας— οὐδεμία πόλις ἐκπροσωπεῖται σὲ καμία τῶν συνόδων τοῦ Ζ' αἰῶνος.

νίκη, Ἡράκλεια, Κόρινθος, Σηλυβρία, Μεσημβρία, Στόβοι, Βιζύη, Σωζόπολη, Πάνιον, Ἄργος, Ἀθήνα, Λακεδαίμων[8], στὴν δὲ σύνοδο τοῦ ἔτους 691/692 ὑπογράφουν οἱ ἐπίσκοποι Σηλυβρίας, Μεσημβρίας, Στόβων, Οὐζούσης, Αἴνου, Φιλίππων, Ἀμφιπόλεως, Ἐδέσσης, Δυρραχίου, καὶ ἔχει ἀφεθῆ χῶρος γιὰ τὶς ὑπογραφὲς τῶν ἐπισκόπων Θεσσαλονίκης, Ἡρακλείας, Κορίνθου[9]. Ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου μετέχουν στὶς ἐργασίες τῆς ς' Οἰκουμενικῆς οἱ ἐπίσκοποι Ρόδου (μητροπολίτης), Κῶ, Χίου, Μυτιλήνης, Λήμνου (οἱ τρεῖς τελευταῖοι ὑπογράφουν καὶ στὴν σύνοδο 691/692), Καρπάθου, Τήνου, Νάξου, Πάρου, Μήλου, Θήρας, Κρήτης (Καντάνου), Λάμπης, Γορτύνης· ὁ ἐπίσκοπος Γορτύνης καὶ οἱ τῶν Κυδωνιῶν, Κισσάμου, Χερσονήσου ὑπογράφουν τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου τοῦ ἔτους 691/692, Κύπρου (Σολέων, Κιτίου, Τριμιθοῦντος)· ὁ Σάμου ὑπογράφει στὴν σύνοδο ἔτους 691/692.

Γιὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς πόλεις καὶ μάλιστα τὶς μεσογειακὲς πιὸ ἀπομονωμένες, πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψει ἡ δυσχέρεια τῶν συγκοινωνιῶν. Ἡ μὴ ἀναγραφὴ ἐπισκόπου πόλεως τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου στὰ πρακτικὰ τῶν δύο συνόδων τοῦ Ζ' αἰ. δὲν πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἀποδοθῆ σὲ ἐξαφάνιση τῆς πόλεως[10] ἀλλὰ ἐκτὸς ἄλλων προσωπικῶν λόγων (ἀσθένεια, γεράματα τοῦ ἀρχιερέως) δυνατὸν νὰ ὀφείλεται καὶ σὲ δυσκολίες ὁδικῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Στὴν σύνοδο τοῦ ἔτους 680/681 ἐμφανίζονται πρώτη φορὰ οἱ εὐρωπαϊκὲς ἐπισκοπὲς Πανίου, Σωζοπόλεως, Μεσημβρίας, στὴν σύνοδο 691/692 οἱ ἐπισκοπὲς Ἐδέσσης, Οὐζούσης, Αἴνου, στὴν δὲ Ζ' Οἰκουμενικὴ (ἔτ. 787) σειρὰ ὅλη νέων ἑδρῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ περισσότερες στὴν Θράκη καὶ λιγότερες νοτιότερα, χαρακτηριστικὸ τῆς ἀνακάμψεως τοῦ ἐγγυτέρου πρὸς τὴν Βασιλεύουσα χώρου. Εἶναι οἱ ἐπισκοπὲς Νεαπόλεως (= Χριστουπόλεως, σημερινῆς Καβάλας), Δέρκων, Νικαίας Θράκης, Θεοδωρουπόλεως, Ραιδεστοῦ, Χερσονήσου, Χαριουπόλεως, Χαλκίδος, Παμφύλου, Λιζίκου, Μετρῶν, Τζουρουλοῦ, Καλλιπόλεως, Ἄπρω, Ἀναστασιουπόλεως, Κοίλων, Βουλγαροφύγου, Σκοπέλου, Μονεμβασίας, Τροιζῆνος, Αἰγίνης, Ὡρεῶν, Ἱστιαίας, Πορθμοῦ Εὐβοίας[11].

---

8. Mansi τ. XI στ. 640-654.

9. Mansi τ. XI στ. 928, 989. Οἱ ὑπογραφὲς τῶν μετασχόντων τῆς συνόδου ἔτους 691/692 στ. 989-1005. Στὰ πρακτικὰ τῶν συνόδων τοῦ Ζ' αἰῶνος δὲν μνημονεύονται Ἀδριανούπολη καὶ Ἀρκαδιούπολη (σημερινὸν Λουλὲ Μπουργάζ), ἐνῶ ἀναγράφονται σ' ἐκεῖνες τῶν προγενεστέρων καὶ μεταγενεστέρων συνόδων. Δεβελτὸς καὶ Νικόπολις Ἠπείρου δὲν ἀναφέρονται στὶς συνόδους τοῦ Ζ' αἰ. ἀλλὰ ἐπανέρχονται τὸν Η' αἰ.

10. Ἡ ἀξιοποίηση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ θὰ προσκομίση πιθανότατα νέα στοιχεῖα.

11. Ὁ G. Ostrogorsky, Cities, DOP 13 (1957) σ. 61 σημ. 64 παραθέτει κατάλογο τῶν πλέον σημαντικῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ποὺ μνημονεύει ὁ Θεοφάνης μετὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ὡς καὶ κατάλογο εἰκοσιτεσσάρων μικροτέρων πολισμάτων καὶ φρουρίων τῆς

Ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν διαπίστωση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης μιᾶς περιοχῆς εἶναι οἱ χρονολογημένες σφραγίδες *κομμερκιαρίων ἀποθήκης* ἢ *διοικητῶν* συγκεκριμένης πόλεως ἢ νησιῶν — βλ. ἀνωτ. σ. 112 ἐπ. Γιὰ τὴν μοναδικότητα τοῦ εὑρήματος σημειώνω τὴν σφραγίδα: *Θεοτόκε βοήθ(ει) τὸ κοινὸ πό (λεως) Σινόπης* (Ζ΄ αἰ.)[12].

Πάγια εἶναι ἡ αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ γιὰ ἵδρυση νέων πόλεων, ἀνοικοδόμηση ἢ ἐνίσχυση ὀχυρώσεως τῶν παλαιῶν ποὺ συνήθως ὑπέστησαν καταστροφὲς ἀπὸ σεισμοὺς ἢ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Ὁ Κωνσταντῖνος Ε΄ ἵδρυσε στὴν Θράκη πολίσματα γιὰ τὴν κάλυψη στρατιωτικῶν ἀναγκῶν καὶ ὁ Νικηφόρος Α΄ ἀνοικοδόμησε πόλεις μικρασιατικές[13]. Ἐπιδεικτικὸς πανηγυρισμὸς ἀναλόγου φύσεως ἐργασιῶν τὸν Μάιο 784 στὴν Θράκη μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ λόγους δυναστικῆς σκοπιμότητος γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς λαϊκῆς συμπαθείας καὶ μάλιστα ὅταν προετοιμάζεται μεταβολὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς[14].

Χαρακτὴρ τῆς οἰκονομίας

Σὲ συνάρτηση μὲ τὴν συνέχεια τοῦ ἀστικοῦ βίου βρίσκεται καὶ ἡ ὑφὴ τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία ὅπως διαπιστώνεται παρέμεινε ἀπολύτως χρηματική, ἔστω καὶ ἂν γιὰ σύντομο διάστημα προσέλαβε ἐντονότερα ἀγροτοποιημένο χαρακτῆρα κυρίως ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀπασχόληση τοῦ ἀνθρωπίνου δυναμικοῦ. Ὅπως κι ἂν εἶναι οὔτε ἐπ' ἐλάχιστο μεταβλήθηκε σὲ κλειστὴ φυσική[15].

αὐτῆς περιοχῆς. Βλ. τὶς νεότερες μελέτες Cl. F o s s, Late antique and byzantine Ankara, DOP 31 (1977) σ. 27-38· τοῦ α ὐ τ ο ῦ, Byzantine and Turkish Sardis, Cambridge 1976· Cath. A s d r a c h a, La Thrace orientale et la Mer Noire: Géographie ecclésiastique et prosopographique (VIIIe-XIIe siècles) ἐν Géographie histotrique du Monde mediterranéen (ἔκδ. Hél. A h r w e i l e r), Paris 1988 σ. 221-309 (συμβατικὰ μετὰ τὴν Ζ΄ Οἰκουμενική)· W. E l l i n g e r, Ephesos. Geschichte einer antiken Weltstadt, Stuttgart κλπ. 1985 σ. 167-206 γιὰ τὴ βυζ. πόλη C. F o s s, Survey of Medieval Castles of Anatolia vol I. Kütahya, Oxford 1985· Carol A. M. G l u c k e r, The City of Gaza in the Roman and Byz. Periods, Oxford 1987.

12. Z a c o s ἀρ. 2890 (Ζ΄ αἰ.).

13. Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Α΄ ἀνοικοδόμησε τὴν Ἄγκυρα, Θήβασα, Ἀνδρασὸ καὶ ὁ Μιχαὴλ Γ΄ πάλι τὴν Ἄγκυρα.

14. Θεοφάνης σ. 457. Ἀνοικοδομήθηκε ἡ Βέροια, ποὺ μετονομάσθηκε σὲ Εἰρηνούπολη, καὶ ἡ Ἀγχίαλος.

15. G. O s t r o g o r s k y, Cities, DOP 13 (1959) σ. 51-52. Σώζεται πλῆθος χαλκῶν κερμάτων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ζ΄ μέχρι τὰ μέσα τοῦ Ζ΄ αἰ.

Moneta imperii Bizantini. 3. Teil W. H a h n, Moneta imperii byz. von Heraclius bis Leo III. Alleinregierung (610-720), Wien 1981· J. M. M a r t i n, Economia naturale ed economia monetaria nell'Italia meridionale, longobarda e bizantina (secoli VI-XI). Economia naturale, economia monetaria, Milano 1983 σ. 179-219· Cécile M o r r i s s o n, Byzance

Πρώτη παρατήρηση εἶναι ὅτι ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία χρυσοῦ τὸν Ζ΄ αἰ. ἀποδεικνύεται μεγαλύτερη σὲ σύγκριση μὲ ἐκείνη τῶν αἰώνων ς΄, Η΄ καὶ Θ΄, ὅπως δείχνει ὁ ἀριθμὸς τῶν χρυσῶν νομισμάτων ποὺ ἀναγράφονται στοὺς ἀκόλουθους τέσσαρες μεγάλους νομισματικοὺς καταλόγους[16].

		Wroth Βαττικ. Μουσ.	Κατάλογος Tolstoy	Συλλογή Dumbarton Oaks	Morrisson Παρισίων
Βασιλεῖες ἀπὸ Ἀναστάσιο Α΄ Φωκᾶ	(491-610)	197	241	109	260
» » Ἡράκλειο-Ἰουστινιανὸ Β΄	(610-711)	380	595	212	348
» » Φιλιππικὸ-Εἰρήνη	(711-802)	149	213	65	89
» » Νικηφόρο Α΄-Λέοντα ς΄	(802-912)	95	91	96	79

Τὴν λειτουργία χρηματικῆς οἰκονομίας ἐπιβεβαιώνουν καὶ τὰ νομοθετήματα τῆς περιόδου. Στὸν *Γεωργικὸ νόμο* καὶ τὴν *Ἐκλογὴ* μισθοί, ἡμερομίσθια καὶ πρόστιμα προσδιορίζοντα σὲ χρῆμα. Τὸ ἡμερομίσθιο γεωργοῦ ἦταν *12 φόλλεις*[17]. Στὴν *Ἐκλογή*, ποὺ γίνεται λόγος γιὰ δάνειο πρόκειται γιὰ

---

au VIIe siècle: Le témoignage de la numismatique ἐν Βυζάντιον. Ἀφιέρ. στὸν Α. Στράτον 1 (1986) σ. 149-163· Mando Oikonomides / P. Drossoyanni, A Hoard of Byzantine Gold Coins from Samos, Revue numismatique 31 (1989) σ. 145-182. Ἡ ἀπόκρυψη τόσο σημαντικοῦ θησαυροῦ χρυσῶν νομισμάτων (300 χρυσᾶ Μαυρικίου, Φωκᾶ, Ἡρακλείου περίπου ὡς τὸ 620) συνδυάζεται μὲ τὴν περσικὴ εἰσβολή, ὅπως καὶ δύο ἄλλων θησαυρῶν μὲ 180/220 χρυσᾶ νομίσματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Φωκᾶ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο· τὴν δομὴ τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὸν Ζ΄-Θ΄ αἰ. ἐπεχείρησε νὰ προσδιορίσῃ μὲ συστηματοποίηση καὶ τοῦ συμπληρωθέντος ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ ὁ J. Haldon, Production, distribution and demand in the byzantine world σ. 660-840. The long eighth century ἐκδ. (L. Hansen - Ch. Wicknam) Leiden κλπ. 2000 σ. 225-264· W. Brandes - J. Haldon, Towns Fax and transformation, State, cities and their Hinterlands in the East Roman Empire, σ. 500-800. Towns and their territories between late antiquity and the early middle ages, Leiden κλπ. 2000 σ. 141-172· C. Morrisson, Survivance de l'économie monétaire à Byzance (VII-IXe siècle), Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου, Ἀθήνα 2001 σ. 377-397· M. Hendy, Studies in the Byzantine Monetary System, Cambridge 1985.

16. Στὸν *Γεωργικὸ νόμο* γίνεται λόγος γιὰ τὸν μισθὸ *ἀγελαρίου* (κε΄), *ὀπωροφύλακος* (λγ΄), *ποιμένος* (λδ΄, λς΄). Γιὰ τὴν σαρκικὴ συνάφεια μὲ ξένη δούλη προβλέπεται χρηματικὴ ποινὴ 36 νομισμάτων γιὰ τὸν δράστη ἂν ἀνήκη στὴν ἀνωτέρα τάξη (*ἔντιμος*), καὶ *εἰς ὅσον εὐπορεῖ πρὸς ἀναλογίαν τῶν λς΄ νομισμάτων*, ἐὰν ἀνήκη εἰς τὴν κατωτέρα (*εὐτελής*). *Ἐκλογὴ* ΙΖ΄ 22. Ἐπίσης στὸν *Στρατιωτικὸν Νόμον περὶ ἐπιτιμίων* μζ΄ καὶ τὸν *Ποινάλιον στρατιωτικὸν νόμον* η΄ προβλέπεται πρόστιμο τριάκοντα νοσμισμάτων Ζέπων JGR τ. II σ. 78, 82.

17. *Γεωργ. νόμος κβ΄ παρεχέτω τὸ ἡμερήσιον αὐτοῦ φόλλεις δώδεκα· οἱ κλέπτες γεωργικῶν ἐργαλείων ζημιούσθωσαν κατὰ τὴν ποσότητα τῶν ἡμερῶν, ἀφ' ἧς τὸ κλέμμα ἐγένετο, καθ' ἑκάστην φόλλεις δώδεκα (ξβ΄).*

χρηματικὸ δάνειο[18], καὶ καθορίζονται οἱ ὅροι ἀποτιμήσεως σὲ χρῆμα ἀντικειμένων ποὺ δόθηκαν ὡς ἐνέχυρο (Γ΄ 2).

Οἱ ναυτιλιακὲς ἐπιχειρήσεις, ὅπως περιγράφονται στὸν *Νόμο Ροδίων ναυτικόν*, μαρτυροῦν χρηματικὴ ρευστότητα, ἐξελιγμένες ἐμπορικὲς καὶ συναλλακτικὲς σχέσεις καὶ ἀνεπτυγμένο δίκαιο τοῦ συνεταιρίζεσθαι.

Μεταξὺ ἄλλων προβλέπεται *σύμφωνον κερδοκοινωνίας* (διατ. ιθ΄) *σύμφωνον χρεωκοινωνίας* (ιζ΄), συνεταιρισμὸς μὲ μεταφορικὴ συμφωνία (κα΄), ἀντιμετωπίζονται περιπτώσεις ναυλώσεως πλοίων καὶ μεταφορᾶς ἐμπορευμάτων (ιθ΄ καὶ ἑπόμενες διατάξεις). Ἐνδεικτικὴ τῆς κυκλοφορίας πολυτίμων μετάλλων, πολυτελῶν ὑφασμάτων[19] καὶ μαργαριτῶν εἶναι ἡ διάταξη ἀρ. 40, ποὺ μετὰ τὸ ναυάγιο πλοίου, τοῦ ὁποίου διασώθηκε μέρος τοῦ φορτίου καὶ τὸ πλοῖο, ρυθμίζεται ἡ συμβολὴ αὐτῶν τῶν πολυτίμων ἐμπορευμάτων ὡς ἑξῆς: *ἐὰν οἱ ἐπιβάται βαστάζωσι μεθ' ἑαυτῶν χρυσίον ἢ ἀργύριον ἢ ὁλοσηρικὰ* (= μεταξωτὰ) *ἢ μαργαρίτας, τὸ μὲν χρυσίον τὸ σωζόμενον δεκάτας παρεχέτω, τὸ δὲ ἀργύριον πέμπτας ἐπιφερέτω. τὰ δὲ ὁλοσηρικά, ἐὰν ἄβροχα σωθῶσι, δεκάτας ἐπιφερέτωσαν, ὡς ὅμοια ὄντα τοῦ χρυσίου... οἱ δὲ μαργαρῖται καθὼς ἐκτιμηθῶσι, χρυσίου φόρτον τελείτωσαν τὴν ἀπώλειαν.*

Ὁλοσηρικὰ καὶ μαργαριτάρια ἐξυπακούουν ἐμπόριο μὲ χῶρες τῆς Ἀνατολῆς. Μνημονεύονται τέσσαρες βυζαντινὲς ἀποστολὲς στὴν Κίνα ἀνάμεσα στὰ χρόνια 643 καὶ 719. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἡ ἀραβικὴ ἐπέκταση στὸν μεσογειακὸ αἰγιαλὸ ἀφαίρεσε μέρος ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ κίνηση τῶν Βυζαντινῶν ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ H. Pirenne, ὅτι ἐπῆλθε ὁλοσχερὴς διακοπὴ τῆς ἐπικοινωνίας Ἀνατολῆς - Δύσεως. Διεταράχθη ἡ ἀσφάλεια τῶν θαλασσίων μεταφορῶν ἀπὸ τὴν δράση τῶν ἀραβικῶν πειρατικῶν στολίσκων ἀλλὰ ἡ ἀπήχηση στὰ βυζαντινὰ γραπτὰ κείμενα καὶ μάλιστα τὰ ἁγιολογικὰ ἐνέχει, ὅπως πάντα, κάποιαν ὑπερβολή.

Στὶς δύο πρῶτες δεκαετίες του ὁ Ζ΄ αἰ. ὑπῆρξε κρίσιμος[20]. Ἡ οἰκονομικὴ

---

18. Ἐκλογὴ Γ΄ 1: *Ἐάν τις ἐγγράφως ἢ καὶ ἀγράφως λογάριον ἢ ἀργύριον... δανείσηται...* Ὁ δανεισμὸς εἰς σῆμα χρηματικῶν ποσῶν κατὰ τὸν Ζ΄ αἰῶνα ἦταν συνήθης στὴν πράξη, ὡς παρουσιάζεται στὰ ἁγιολογικὰ κείμενα,ὅπου γίνεται λόγος γιὰ δάνειο *πεντήκοντα λίτρας χρυσίου καὶ ἔλεγε δίδειν καὶ ἐνέχυρα εἰ βούλοιτο διπλᾶ* (Βίος Ἰωάννου ἐλεήμονος κεφ. λ΄ σ. 381. Ἐκδ. Festugière) καὶ *γαλλοδρόμος*, δηλ.. ἀπὸ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Γαλατία, ζήτησε *δάνειον εἴκοσι λίτρας χρυσίου* (αὐτόθι κεφ. 36 σ. 385).

19. Δεῖγμα τῆς βυζαντινῆς μεταξουργίας ἀποτελοῦν τεμάχια ὑφασμάτων περισωθέντα κυρίως στὴ Δύση. Τὸ ἀποκείμενον στὴν βελγικὴ Λιέγη φέρει μονόγραμμα τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου (ἀπεικόνιση παρὰ L o p e z), Silk industry in the byzantine Empire, Speculum 20 (1945) σ. 1-42.

20. Θεοφ. σ. 299$_{32}$-300: *Ἡράκλειος δὲ ὁ βασιλεὺς εὗρε παραλελυμένα τὰ τῆς πολιτείας Ρωμαίων πράγματα· τήν τε γὰρ Εὐρώπην οἱ Ἄβαρεις ἠρήμωσαν καὶ τὴν Ἀσίαν οἱ*

κάμψη ἀνάγκασε τὴν Πολιτεία νὰ προσφύγη στὴν συνδρομὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἔθεσε τοὺς θησαυρούς της *τὰ τῶν εὐαγῶν οἴκων χρήματα ἐν δανείῳ... καὶ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας πολυκάνδηλά τε καὶ ἕτερα σκεύη ὑπουργικά*, στὴν διάθεση τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ αὐτὰ *ἐχάραξε νομίσματά τε καὶ μιλιαρίσια πάμπολλα*[21]. Τὶς ἑπόμενες δεκαετίες ἡ οἰκονομία ἀνέκαμψε, ὅπως ἀποκαλύπτουν οἱ δαπάνες γιὰ τὴν στήριξη τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Οἱ πολεμικοὶ ἐξοπλισμοὶ καὶ μάλιστα στὴν πιὸ δαπανηρὴ μορφή τους, ὅπως εἶναι ἡ ναυπήγηση πολεμικῶν πλοίων, ἐνετάθησαν ὅλον τὸν Ζ' αἰ., οἱ δὲ χρηματικὲς χορηγίες πρὸς ξένους λαούς, Ἀβάρους, Ἄραβες, Βουλγάρους, ἀπορροφοῦσαν μεγάλα ποσά, ποὺ φανερώνουν τὸν χρηματικὸ χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας. Ἡ ὕπαρξη μεγάλων (Κωνσταντινούπολη) καὶ μεσαίων ἀστικῶν κέντρων προβάλλει ἀναμφισβήτητα τὴν λειτουργία χρηματικῆς οἰκονομίας.

Ἐμπόριο καὶ ναυτιλία

Τὴν πλουσιότερη πηγὴ γιὰ νὰ γνωρίσομε τὴν ἐμπορικὴ καὶ ναυτιλιακὴ κίνηση στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία συνιστοῦν τὰ ἁγιογραφικὰ κείμενα καὶ οἱ σφραγίδες. Τὰ πρῶτα εἰδικῶς ἀντανακλοῦν τὴν συμβολὴ ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας στὴν οἰκονομικὴ ἀνόρθωση τοῦ Ζ' αἰ.[22] στὴν ὁποία μετεῖχε ἐνεργῶς καὶ ἡ Ἐκκλησία[23]. Ἤδη ἀπὸ τὴν πατριαρχία Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (609-620) οἱ ποντοπόροι ναυτιλιακὲς ἐπιχειρήσεις τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας παρουσιάζουν ἰδιαιτέρως ζωηρὴ κίνηση. Σὲ μιὰ σχετικὴ ἐξόρμηση πῆραν μέρος δεκατρία πλοῖα μὲ πολύτιμα φορτία ποὺ ἡ ἀξία τους συμποσοῦται σὲ 33 κεντηνάρια δηλ. 3.300 λίτρες χρυσοῦ· ὁ πλοῦς πραγματοποιήθηκε στὴν Ἀδριατική, ἀλλὰ δὲν προσδιορίζεται οὔτε ὁ λιμὴν ἀπόπλου, οὔτε ὁ τόπος προορισμοῦ τῶν πλοίων[24]. Σὲ ἄλλη περίπτωση μεταφέρθηκε στὴν Με-

---

Πέρσαι πᾶσαν κατέστρεψαν καὶ τὰς πόλεις ἠχμαλώτευσαν καὶ τὸν τῶν Ρωμαίων στρατὸν ἐν τοῖς πολέμοις ἀνήλωσαν.

21. Θεοφ. σ. 302_{21}-303 Τὰ γεγονότα βλ. στὴν Ἱστορία Β' 1 σ. 16 ἑπ.

22. R. S. Lopez, The role of trade in the economic readjustement of Byzantium in the seventh century, DOP 13 (1959) σ. 67-85. La navigazione mediterranea nell'alto Medioevo, Spoleto 1978 ἰδίως σ. 259-283: Hélène Ahrweiler, Les ports byzantins (7e-9e)· σ. 382-407: A Bragadin, Le navi, loro strutture e attrezzature nell'alto Medioevo· σ. 439-459: T. Lewicki, Les voies maritimes de la Mediterranée... d'après les sources arabes· σ. 481-500: A. Lewis. Mediterranean maritime commerce A.D. 300-1100, Shipping and Trade· σ. 67-124; J. Rougé, Ports et escales dans l'empire tardif· σ. 689-730; G. Vismara, Il diritto del mare· Catherine Abadie-Reynal, Céramique et commerce dans le bassin égéen du IVe au VIIe siècle ἐν Hommes et richesses I (ἔνθ' ἀνωτ.) σ. 143-162.

23. Eva Wipszycka, Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IVe au VIIIe siècles, Bruxelles 1972.

24. Βίος πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, An. Boll. 45 (1927) σ. 57. Ἡ αὐτὴ

γάλη Βρεταννία φορτίο σίτου μὲ δρόμωνα τῆς ἴδιας Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας ποὺ ἔφερε πολλὰ κέρδη. Τὸ μισὸ φορτίο ποὺ ἦταν δύο *μυριάδες μεδίμνων*[25], πουλήθηκε ἕνα νόμισμα τὸν *μέδιμνο* καὶ τὸ ἄλλο μισὸ ἔγινε ἀνταλλαγὴ μὲ κασσίτερο (*τὸ ἀντίγομον κασσίτερον*)[26].

Σὲ αἰγυπτιακὰ ναυτιλιακὰ κέντρα ὑπῆρχαν εἰδικὰ γραφεῖα ἀσχολούμενα μὲ τὴν ναύλωση πλοίων καὶ τὴν κατάρτιση συναφῶν ἐμπορικῶν συμφωνιῶν[27].

Στὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου προβάλλεται ὁ κόσμος τῶν ναυτικῶν. Πλοιοκτῆτες, συνήθως Ρόδιοι, ἐξασφαλίζουν τακτικὴ ἐπικοινωνία Κωνσταντινουπόλεως - Ρόδου, ἔμποροι ἀπὸ Χίο καὶ Ἀλεξάνδρεια μεταφέρουν τὰ ἐμπορεύματά τους μὲ θαλασσινὰ ταξίδια σὲ μακρινὲς ἀποστάσεις. Ναυπηγὸς φέρεται ἰδιοκτήτης πλοίου ποὺ ἀπέπλευσε εἰς *Γαλλίας*[28]. Ὁ Ἰωάννης Μόσχος παρουσιάζει τὴν ναυτιλιακὴ κίνηση μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Σελευκείας, Κιλικίας, περιοχῆς τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ὡς ἰδιαιτέρως ζωηρή. Ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ μεγάλα φορτηγά. Γιὰ τὴν καθέλκυση πλοίου χωρητικότητος *μυριάδων τριῶν ἥμισυ* δὲν ἔφθασαν τριακόσιοι ἐργάτες ἀπασχολημένοι γι' αὐτὸ δύο ἑβδομάδες[29]. Θαλάσσιες μεταφορὲς πραγματοποιοῦνται ἀπὸ ἢ πρὸς Κωνσταντινούπολη μὲ τὶς πόλεις Θεσσαλονίκη, Μαρώνεια, Κόρινθο, Αἶνο, Χριστούπολη, Ρήγιο, ὅπως καὶ πόλεις Ἰταλίας, Ἑλλάδος, Πόντου[30].

Ἐκκλησία φέρεται χρηματοδοτοῦσα ἐπιχειρηματίες-πλοιοκτῆτες γιὰ πέντε λίτρες χρυσοῦ· αὐτόθι σ. 31. G. R. Monks, The Church of Alexandria and the City's economic life in the sixth century. Speculum 28 (1953) σ. 349-362.

25. Στὸ κείμενο γίνεται λόγος περὶ *μεδίμνου* ἀντὶ τοῦ συνήθους ἐν χρήσει *μοδίου* (= 6,5 κιλά), ἰσουμένου πρὸς τὸ 1/6 τοῦ μεδίμνου. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐχρησιμοποίουν τὶς δύο λέξεις ἀδιαφόρως.

26. Βίος... Ἰωάννου, An. Boll. 45 (1927) σ. 31-32. Εἰς παπύρους γίνεται λόγος περὶ πλοίων αἰγυπτιακῶν μονῶν, ὡς ἐν W. Barns-H. Zilliacus, The Antinoopolis Papyri τ. II, London 1960 ἀρ. 94 (ζ' αἰ.) περὶ *τοῦ σκάφους τοῦ μοναστηρίου τοῦ καλουμένου τῆς Περιστερᾶς*

27. Βίος Ἰωάννου αὐτόθι σ. 32· *τῇ Πενταπόλει τε προσορμίσαντες ἔλαχόν τινι τῶν ἐκεῖσε οἰκητόρων γνωρίμῳ περιτυχεῖν· ὃς ἔκπαλαι προσφιλὴς τῷ ναυκλήρῳ ἐκ τῶν τὰ συναλλάγματα ποιεῖν εἰωθότων τυγχάνων...*

28. A. Papadopoulos-Kerameus, Varia graeca sacra, St. Pétersbourg 1909 σ. 39 (θαῦμα κζ')· βλ. σ. 5, 6, 9, 14, 45, 55, 56.

29. Ἰωάννου Μόσχου, *Βίβλος* ἡ λεγομένη *Λειμών* ἐν PG 87, 3 στ. 2928, 2932, 2936, 2940, 2943, 2984, 3041, 3066. G. F. Bass-F. H, van Doorninck Jr. (ἐκδ.), Yassi Ada vol. I. A seventh century byz. Shipwreck, Texas 1982· F.H. van Doornink Jr., The Cargo Amphoras on the 7th century Yassi Ada and IIth - century Serçe Limani Shipwrecks ἐν Recherches sur la céramique byz. (ἐκδ. V. Deroche-J. M. Spieser, Paris 1989 σ. 247-257. Τὸ 85% τῶν ἀμφορέων τοῦ Y. Ada χρονολογικὰ καὶ τυπολογικὰ ἑνιαῖο.

30. Οἱ πληροφορίες στοὺς Βίους Θεοδώρου ἀρχιμ. Συκεῶν, Γρηγορίου Δεκαπολίτου, Λουκᾶ νέου, Σπυρίδωνος Τριμιθοῦντος. H. Magoulias, The lives of the Saints as sources of data for the history of commerce in the byzantine Empire in the VIth and VIIth

Στὰ ἁγιογραφικὰ κείμενα τοῦ Ζ' αἰ. βρίσκονται στὴν πρώτη γραμμὴ ναυτιλιακὴ δραστηριότης καὶ σχετικὲς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις σὲ σύγκριση μὲ κείμενα τῆς ἴδιας κατηγορίας (βίους ἁγίων) τῶν ἑπομένων αἰώνων. Στὰ κείμενα αὐτὰ βιογραφοῦνται πρόσωπα τοῦ μοναχικοῦ κόσμου ποὺ κινοῦνται περισσότερο σὲ ἀγροτικὸ περιβάλλον εἴτε ἀνήκουν στὴν ἀνωτέρα τάξη, ὅπως ἦταν Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητής, τοῦ ὁποίου ὁ πατέρας καὶ στρατηγὸς τῶν νήσων εἶχε ἐκτάσεις σὲ νησὶ τοῦ Αἰγαίου εἴτε προέρχονται ἀπὸ ἁπλοῦς χωρικούς, ἐλεύθερους καλλιεργητὲς ἀλλὰ μικρῆς οἰκονομικῆς ἐπιφανείας. Σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία ἀνῆκε ὁ ἡγούμενος βιθυνικῆς μονῆς Ἰωαννίκιος, ἡ μοναχὴ Ἀγαπία ἀπὸ τὴν Αἴγινα, μετέπειτα Θεοδώρα Θεσσαλονίκης· ἀκόμη καὶ ὁ πλούσιος γαιοκτήμων Φιλάρετος προερχόταν ἀπὸ οἰκογένεια χωρικῶν.

Χωρὶς ἀμφιβολία τὸ νομισματικὸ ὑλικὸ προσφέρεται γιὰ νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ συναλλακτικὴ κίνηση στὴν αὐτοκρατορία ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορά της. Αὐτὸ ὅμως προϋποθέτει τὴν γνώση τοῦ τόπου ποὺ βρέθηκαν τὰ νομίσματα κάτι ποὺ δὲν εἶναι πάντοτε δυνατό, τόσο γι' αὐτὰ ποὺ βρίσκονται ἤδη σὲ παλαιὲς συλλογὲς ποὺ δὲν περιλάμβαναν τέτοια στοιχεῖα, ὅσο καὶ γι' αὐτὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ λαθραῖες σημερινὲς ἀνασκαφές. Ὁπωσδήποτε ἡ ἀποθησαύριση βυζαντινῶν νομισμάτων σὲ διάφορες περιοχὲς ἀπὸ τὴν Ἀγγλία ὡς τὴν Σιβηρία, ὅπου ἀποκαλύπτονται διαρκῶς νέοι νομισματικοὶ θησαυροὶ μαρτυροῦν τὴν ἔκταση τῆς βυζαντινῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος.

Σὲ παπύρους καὶ ἁγιογραφικὰ κείμενα κυρίως διάσπαρτες εἰδήσεις γιὰ τὶς τιμὲς τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, τῶν ἡμερομισθίων ἐργατῶν καὶ τῶν μισθῶν τεχνιτῶν ἀποτελοῦν χρήσιμο δείκτη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Ἀπὸ πίνακα τιμῶν ἀγαθῶν καὶ ἀμοιβῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ κατάρτισε ὁ G. Ostrogorsky σημειῶ μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο τοῦ ς' αἰ. λήγοντος μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ Η'[31].

Οἰκοδόμος γιὰ ἀπασχόληση μηνὸς πῆρε 5/6 νομίσμ.[32]

Ἐργαστὴς (= ἐργάτης) γιὰ ἕνα χρόνο 6 1/2 νομ.[32]

δύο *σιδηρεῖς* (= σιδηρουργοὶ) γιὰ τρίμηνη ἐργασία ἔλαβαν μαζὶ 4 1/2 νομ. δηλ. καθένας 3/4 νομίσμ. τὸν μῆνα[32]

λογογράφος (= γραφεὺς) 6 νομ. τὸν χρόνο[32]

---

century, Κληρονομία 3 (1971) σ. 303-330· J. Ferluga, Navigation et commerce dans l'Adriatique aux VIIe et VIIIe siècle, Byz. Forschungen 12 (1987) σ. 37-51· Vera von Falkenhausen, Réseaux routiers et ports dans l'Italie méridionale byzantin (VIe-XIe s.) ἐν Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο (1989) σ. 711-731· Cécile Morrisson, Monnaie et prix à Byzance du Ve au VIIe siècle ἐν Hommes et richesses σ. 239-264.

31. G. Ostrogorsky, Löhne und Preise in Byzanz, BZ 32 (1932) σ. 293-333· αὐτόθι καὶ πίναξ τιμῶν ἀγροτικῶν ἀκινήτων.

32. P. Lond. IV 1433 ἔτ. 706/707. Ὁ ἴδιος ἀριθμὸς παραπομπῆς σημαίνει ὅτι ἡ πληροφορία ἁπλῶς στὸν ἴδιο πάπυρο.

δύο *ναυπηγοί* γιὰ ἐργασία τριῶν μηνῶν ἔλαβαν μαζὶ 12 νομίσμ. δηλ. καθένας ἀπὸ 2 νομίσματα τὸν μῆνα[33]

τέκτων (= ξυλουργὸς) γιὰ ἐργασία 3 μηνῶν 4 νομ. δηλ. 1 1/3 νομίσμ. τὸν μῆνα[33]

καλαφάτης γιὰ ἐργασία 3 μηνῶν 4 1/2 νομ. δηλ. 1 1/2 νομ. τὸν μῆνα[33]

Ἡμερομίσθιος ἐργάτης ὅπως καὶ λιθοξόος ἀμείβονται μὲ 1 κεράτιο τὴν ἡμέρα[34]. Κλινοσκέπασμα κοινὸ (*συρίδιον*) τιμᾶται 3 μιλιαρήσια, καὶ πολυτελέστατο 36 νομίσματα[35]

Τάπητες τιμῶνται 8 - 36 νομίσματα

Ξυλεία κατὰ κεντηνάριο 1/10 - 1/20 νομίσμ.

Καρφία ἀνὰ κεντηνάριο 2 2/3 νομίσμ.[36]

Χαλκὸς ἀνὰ κεντηνάριο 8 1/3 νομισμ.[36]

Στὴν Αἴγυπτο ἡ τιμὴ τῶν σιτηρῶν ἦταν τρεῖς φορὲς χαμηλότερη σὲ σύγκριση μὲ τὴν τιμὴ σὲ ἄλλες ἐπαρχίες τοῦ κράτους[37].

Ἡ παραγωγὴ τῶν κρατικῶν ἐργοστασίων γιὰ τὰ προϊόντα τῆς ἀποκλειστικότητος τῆς παραγωγῆς τους (ὅπλα, ὑφάσματα μεταξωτά, χρυσοκέντητες στολὲς) δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθῆ. Οἱ διασωθεῖσες σφραγίδες τοῦ διοικητικοῦ καὶ ἐποπτικοῦ προσωπικοῦ τούτων τῶν ἐργαστηρίων δείχνουν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ αὐστηρὸ ἔλεγχο[38]. Ὁ Θεοφάνης σ. 469 γιὰ τὸ ἔτος 792 μνημονεύει *βασιλικὸν ἐργοδόσιον τῶν χρυσοκλαβαρίων* δηλ. ἐργαστήριο χρυσοκεντητικῆς[39].

Μολονότι δὲν εἶναι εὐχερὴς ἡ σύγκριση τῶν τιμῶν γιὰ τὰ ἀστικὰ ἀκίνητα, ποὺ ἔτσι κι ἀλλοιῶς ἀναγράφονται σποραδικά, εἶναι βέβαιο ὅτι στὶς μεγάλες πόλεις ἦταν ὑψηλές. Τὸν Γ' αἰ. μία ἰδιαιτέρως καλαίσθητη οἰκία

---

33. P. Lond. IV 1410 ἔτ. 709.

34. Ostrogorsky ἔνθ' ἀνωτ. σ. 297.

35. Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος κεφ. 19 σ. 366, 367 (ἔκδ. Festugière).

36. Ostrogorsky αὐτόθι σ. 325.

37. Αὐτόθι σ. 319-323 γιὰ τὶς τιμὲς τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων. Ἐνδεικτικῶς σημειῶ τιμὲς στὴν αἰγυπτιακὴ πόλη Ἀφροδιτὼ κατὰ τὸ ἔτος 711: 1 ἀρτάβη κρομμύων 1/10 τοῦ νομ., σταφυλῶν 1/2 νόμ., χουρμάδων 1/12, ὄρνιθες 1/20 νομ. (P. Lond. IV 1375).

38. Πίνακες σφραγίδων τοῦ ἄρχοντος τοῦ βλαττίου ἀπὸ 687/688-785/786 παρὰ Zacos ἀρ. 36 σ. 202-205. Ὁ ἄρχων τοῦ βλαττίου ἠμποροῦσε νὰ ὑπηρετῆ καὶ ὡς *γενικὸς κομμερκιάριος*, ἄλλοτε πάλιν καὶ ὡς *ἐργαστηριάρχης*. Τὴν παραγωγὴ τῆς πορφύρας ἐποπτεύει εἰδικὸς ὑπάλληλος ὁ *ἐπείκτης τῆς κογχύλης*, τοῦ ὁποίου σφραγὶς παρὰ Zacos ἀρ. 2380 (Η' αἰ.), ἀρ. 1788 (Θ' αἰ.). Ἐκ τῆς *φάβρικας Σελευκείας* προέρχεται ἡ σφραγῖδα Zacos ἀρ. 1136 (Ζ' αἰ.) Γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῆς πορφύρας βλ. L. B. Jensen, Royal purple of Tyre, Journal of Near Eastern Studies 22 (1963) σ. 104-118.

39. Σὲ ὁρισμένες τελετὲς μετεῖχαν στὴν ἐπίσημη ἀκολουθία τοῦ αὐτοκράτορος *βασιλικοὶ ῥάπται, χρυσοκλαβάριοι καὶ χρυσοχοΐ*. Κλητορ. Φιλοθέου σ. 133_{9-16}.

40. J. Ferluga, Der byz. Handel auf der Balkanhalbinsel vom VII. bis zum Anfang

στήν Κωνσταντινούπολη στήν πλατεία τῆς ἀγορᾶς πουλήθηκε 2.000 χρυσᾶ νομίσματα δηλ. 1.200 χρυσὲς ἀγγλικὲς λίρες περίπου.

Χρήσιμο στοιχεῖο γιά νά ἐκτιμηθῆ ἡ ἐμπορικὴ κίνηση εἶναι οἱ τοπικὲς ἐμποροπανηγύρεις[41] ποὺ κλιμακώνονται σὲ περισσότερες ἡμέρες — ἀνάμεσα σὲ 3-7 ἡμέρες σπανιότερα — καὶ συνδέονται συνήθως μὲ τὴν ἑορτὴ τοπικοῦ ἁγίου, γι' αὐτὸ καὶ οἱ πληροφορίες, ἂν καὶ σποραδικὲς καὶ περιορισμένες ἀπαντοῦν συνήθως στὰ ἁγιογραφικὰ κείμενα. Μοναδικὴ γιά τὸ τέλος τοῦ Η' αἰ. εἶναι μαρτυρία τοῦ Θεοφάνους σ. 469_{30} γιὰ τὸν φόρο (= *κωμέρκιν*) τῆς ἐμποροπανηγύρεως Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στήν Ἔφεσο, ποὺ ἔφθασε στὸ ὑψηλὸ ποσὸ τῶν ἑκατὸ λιτρῶν χρυσοῦ (= 7.200 νομίσματα), ποὺ ὅμως, τὸν τελευταῖο καιρὸ ἀμφισβητήθηκε τὸ ὕψος της. Εἶναι ὅμως ἀλήθεια ὅτι ἡ πόλη εἶχε καταστῆ σπουδαῖο ἐμπορικὸ λιμάνι τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Τὸ ὁδικὸ δίκτυο, ποὺ βέβαια προσδιορίζεται σὲ μεγάλη ἔκταση ἀπὸ τὴν διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καὶ τὴν ροὴ τῶν νερῶν, παρέμενε στήν βάση του αἰῶνες ἀμετάβλητο. Οἱ ρωμαϊκὲς ὁδικὲς ἀρτηρίες διατηρήθηκαν στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ κατόπιν στὴν ὀθωμανικὴ μέχρι τὶς μέρες μας, ὁπότε στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα προσαρμόζονται στὶς τεχνικὲς τῆς νέας τεχνολογίας[42].

---

des XIII. Jahrh... ἐν Papers... Vth Congress of South - East European Research (1984), Skopje 1988 σ. 31-54. Μαρία Γερολυμάτου, Ἐμπορικὴ δραστηριότητα κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες, Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου, Ἀθήνα 2001 σ. 347-364.

41. Πανήγυρις στὴν κυπριακὴ Τριμυθοῦντα τελεῖται ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος (ἡ μαρτυρία γιά τὸ ἔτος 625). Στὰ πωλούμενα ἐμπορεύματα περιλαμβάνονται ἐνδύματα καὶ κλινοσκεπάσματα· P. van den Ven, La Légende de St. Spyridon évêque de Trimithonte, Louvain 1953 κεφ. 23 (σ. 96)· Ἄννα Λαμπροπούλου, Οἱ πανηγύρεις στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν μεσαιωνικὴ ἐποχή, Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο (1989) σ. 291-310.

42. T. Pekàry, Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen, Bonn 1968· R. Chevallier, Les voies romaines, Paris 1972· F. Hild, Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien (Oesterreichische Akademie der Wiss. Phil. Hist. Kl. Denkschriften 131), Wien 1977· D. Winfield, The northern routes across Anatolia, Anatolian Studies 27 (1977) σ. 151-166. D. French, Roman Roads and Milestone of Asia Minor fasc. 1. The Pilgrim's Road, Oxford 1981· R. Rebuffat, Via militaris, Latomus 46 (1987) σ. 52-67.

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Μεγάλη καὶ μικρὴ ἰδιοκτησία[1]

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πρώιμο περίοδο, ποὺ κυριαρχοῦσε ἡ μορφὴ τῆς μεγάλης ἐγγείου ἰδιοκτησίας, ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Ἡρακλείου μέχρι τὴν πτώση τῆς συρικῆς δυναστείας τὸ προβάδισμα περιέρχεται στὴν μικρὴ ὅπως φανερώνουν τὰ νομικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς, Γεωργικὸς νόμος καὶ Ἐκλογή. Ὁ G. Ostrogorsky, ὁ ὁποῖος ἐπεσήμανε ὀρθῶς τὴν δομικὴ μεταβολὴ τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας, ἔφθασε σὲ ὑπερβολή, ἰσχυριζόμενος ὅτι ἡ μεγάλη γαιοκτησία σχεδὸν ἐξέλιπε ἢ τουλάχιστον μειώθηκε σημαντικά. Βεβαίως ἡ ἀπώλεια Συρίας, Παλαιστίνης, Αἰγύπτου, Βορείου Ἀφρικῆς ὅπου καὶ τὰ μεγάλα καλῶς λειτουργοῦντα ἀγροκτήματα, ὑπῆρξε βαρὺ πλῆγμα κατὰ τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ προσδιορισθῆ μέχρι ποιὸ σημεῖο εἶχε ἀντίκτυπο στὴν κατεχόμενη ἀπὸ τοὺς ἰδιῶτες σὲ ἄλλα διαμερίσματα τῆς χώρας μεγάλη γαιοκτησία, ὅταν τὸ σχετικὸ γι' αὐτὰ πηγαῖο ὑλικὸ εἶναι πε-

---

1. Γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων στὴν Αἴγυπτο εἶναι ἰδιαιτέρως διαφωτιστικοὶ οἱ πάπυροι, οἱ ὁποῖοι ὅμως λιγοστεύουν μετὰ τὴν ἀποκοπὴ τῆς χώρας ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς αὐτοκρατορίας. Γιὰ τὴν συμβολὴ τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν στὴν γνώση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας βασικὴ παραμένει ἡ μελέτη τοῦ Chr. Loparev, Βίοι βυζαντινῶν ἁγίων Η'-Θ' αἰώνων (ρωσ.), Vizantinskij Vremennik 17 (1910) σ. 1-224, τ. 18 (1911) σ. 1-146, τῆς ὁποίας ἀνάλυση ὑπὸ L. Bréhier ἐν Journal des Savants Αὐγ. Ὀκτ. 1916, Ἰαν. 1917 καὶ L. Bréhier, Les populations rurales d'après l'hagiographie byzantine, Byzantion 1 (1924) σ. 179-190. Ἀπὸ τὶς παλαιότερες μελέτες γιὰ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία τῶν αἰώνων Ζ'-Θ' σημειῶ ἐπιλεκτικὰ P. Lemerle, Esquisse, Revue historique τ. 219 (1958) σ. 32-74, 254-284, τ. 220 (1958) σ. 43-94· G. Ostrogorsky, La commune rurale byzantine, Byzantion 32 (1962) σ. 139-166· Helga Köpstein, Fr. Winkelmann (ἐκδ.) Byzanz im 7. Jahrhundert, Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, Berlin 1978 (συλλογὴ μελετῶν), Helga Köpstein (ἐκδ.) Besonderheiten Byzant. Feudalentwicklung, Eine Sammlung vonB eiträgen zu den frühen Jahrhunderten, Berlin 1983· M. Kaplan, L'économie paysanne dans l'empire byz. du Vème au Xème siècle, Klio 68 (1986) σ. 198-232· Zinaida V. Oudaltsova - K. A. Ossipova, Traits distinctifs des rapports féodaux. Mise au point du problème, Βυζαντιακὰ 7 (1987) σ. 9-54· Irène Sorlin, Bulletin des publications en langues slaves. Les recherches soviétiques sur l'histoire byzantine IV (1978-1985), Travaux et Mémoires 10 (1987) σ. 491-541· M. Kaplan, L'église byz. des VIe - XIe siècles: terres et paysans ἐν Church and People in Byzantium (ἐκδ. Rosemary Morris), Manchester 1986, ἐκδ. 1990· Ν. Σβορώνου, Ἡ βυζαντινὴ Ἐπαρχία πέντε μαθήματα (Φεβρ. - Μάρτιος 1981), Ἀθήνα 1991/92.

νιχρό, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πλούσιο γιὰ τὴν Αἴγυπτο παπυρολογικό. Βέβαιο εἶναι ὅτι Κράτος καὶ Ἐκκλησία ἐξηκολούθησαν νὰ κατέχουν μεγάλες ἐκτάσεις εὐφόρου γῆς.

Τὰ κτήματα τοῦ στέμματος (οἱ *βασιλικοὶ οἶκοι*) ἀποτελοῦσαν μεγάλες παραγωγικὲς μονάδες καὶ ὑπάγονταν σὲ ἀνεξάρτητη, πολυμερὴ διοικητικὴ ὑπηρεσία, τῆς ὁποίας προΐστατο ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Ζ΄ αἰῶνος ὁ *μέγας κουράτωρ*[2]. Οἱ βασιλικὲς γαῖες συνιστοῦσαν ἰδιαίτερες φορολογικὲς ἑνότητες, τὶς *ἐπισκέψεις* καὶ ὑπέκειντο στὸν *δημόσιον κανόνα*, κατέβαλλαν δηλαδὴ τὸν ἔγγειο φόρο.

Τὸν πλοῦτο της αὔξανε ἀδιακόπως καὶ ἡ Ἐκκλησία χάρις στὶς συχνὲς δωρεὲς τῶν πιστῶν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν βασιλικὴ οἰκογένεια μέχρι τὸν πλέον ταπεινὸ πολίτη. Παλαιὲς καὶ νέες μονὲς ὑφίστανται καὶ νεωστὶ ἱδρυόμενα φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα δέχονταν ἀπὸ κτίτορες ἢ ἀνακαινιστὲς πλουσιοπάροχες δωρεὲς σὲ ἀκίνητα ἀνὰ τὴν πόλη (οἰκίες, καταστήματα) ἢ τὴν ὕπαιθρο (κτήματα, ἐλαιῶνες, ἀμπελῶνες, ὑδρομύλους, ἁλυκὲς κλπ.). Σποραδικὲς μαρτυρίες δείχνουν τὸν κτηματικὸ πλοῦτο τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἰουστινιανὸς Β΄ ἀφιέρωσε ἁλυκὴ στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ ὁ Νικηφόρος Α΄ ἐξεχώρησε στὴν μητρόπολη τῶν Πατρῶν τοὺς ἐπαναστατήσαντες καὶ ἡττηθέντες Σκλαβήνους τῆς περιοχῆς μὲ τὶς οἰκογένειες καὶ τοὺς συγγενεῖς των, ὅπως ὡς *ἐναπογραφόμενοι* χωρικοὶ καλλιεργοῦν τὰ κτήματα τῆς μητροπόλεως, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἦσαν σὲ ἔκταση ἀξιόλογα. Γνωστὴ εἶναι ἡ στοὺς πρόσφυγες τῶν νοτιοανατολικῶν ἐπαρχιῶν παροχὴ ὀργανωμένης φιλανθρωπίας ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἰωάννη τὸν Ἐλεήμονα (609-620) μὲ δαπάνη τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, ὀνομαστῆς γιὰ τὸν μεγάλο πλοῦτο της σὲ πλοῖα, ἀστικὰ καὶ ἀγροτικὰ ἀκίνητα[3]. Ἐξ ἄλλου σημαντικὸς ἀριθμὸς δικαιοπραξιῶν σὲ παπύρους ἀφορᾶ συμβάσεις ἀκινήτων, ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἐκκλησίες μικρῶν ἢ μεγάλων πόλεων τῆς Αἰγύπτου[4]. Τὰ ἀπὸ

---

2. Περὶ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ μεγάλου κουράτωρος Ἱστορία Β΄ 1 σ. 280 καὶ περὶ τοῦ ἐγγείου φόρου αὐτόθι σ. 324 ἑπ.

3. Βίος Ἰωάννου ἐλεήμονος ἐν An. Boll. τ. 45 (1927) σ. 22 *πτωχοτροφεῖα καὶ ξενοδοχεῖα πλεῖστα δειμάμενος πρὸς ἀποστροφὴν τῶν ἐν αὐτοῖς διαιτωμένων ἐθέσπισε, τὸν σῖτον ἅπαντα καὶ πᾶσαν χρειώδη διοίκησιν ἀπὸ τῶν τῆς ἐκκλησίας ἐσόδων χορηγεῖσθαι*· αὐτόθι σ. 22, 23 χορηγίες πρὸς τὶς ἐκκλησίες Ἱεροσολύμων καὶ μονὲς τῶν Ἁγίων Τόπων, σ. 28 πρὸς τοὺς εἰς Ἀλεξάνδρειαν καταφυγόντες πρόσφυγες ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τῆς ἀλεξανδρηνῆς· σ. 31: *εἰ μὴ συνέμιξας τοῖς χρήμασι τῆς ἐκκλησίας*... Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη, Ἐπαρχιακὰ εὐαγῆ ἱδρύματα μέχρι τοῦ τέλους τῆς εἰκονομαχίας, Βυζαντινὰ 11 (1982) σ. 243-308· R. Volk, Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byz. Klostertypika, München 1983.

4. Παραδειγματικῶς σημειῶ παπύρους σὲ προσφάτως δημοσιευθεῖσες συλλογὲς W. Barns (ζ΄/Ζ΄ αἰ.)· Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten τ. VI [1962] ἀρ. 9461 (ἔτ. 632), τ. VIII 2 (1967) ἀρ. 9876 (ἔτ. 534), τ. X 1(1969) ἀρ. 10472 (ζ΄ αἰ.)· H. Ger-

τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Α' ληφθέντα οἰκονομικὰ μέτρα γιὰ *τοὺς παροίκους τοῦ τε ὀρφανοτροφείου καὶ τῶν ξενώνων καὶ γηροκομείων τε καὶ ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων βασιλικῶν* καθιστοῦν ἐμφανὲς ὅτι ἡ μὲν γῆ ἦταν εὔφορος, ὁ δὲ ἀριθμὸς καλλιεργητῶν καὶ κτημάτων σημαντικός.

Τὸ ἀναπαλλοτρίωτο τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ μοναστηριακῆς περιουσίας ἦταν κατοχυρωμένο νομοθετικῶς καὶ κανονικῶς καὶ ἡ παράβαση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἦταν λίαν περιορισμένη. Ἀμόμη καὶ οἱ γενόμενες κατὰ τὴν περίοδο τῆς πρώτης εἰκονομαχίας ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Ε' ἀπαλλοτριώσεις μοναστηριακῶν ἀκινήτων δὲν περιελαμβάνοντο στὸ ἀρχικὸ πρόγραμμα τῆς κινήσεως ἀλλ' ὑπῆρξαν ἀποτέλεσμα τοῦ δημιουργηθέντος φανατισμοῦ καὶ τῆς ἐξάρσεως τῶν παθῶν.

Νομοθέτημα προσαρμοσμένο στὶς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς, ἡ Ἐκλογὴ ἐπιβάλλει περιορισμοὺς σὲ φυσικὰ ἢ νομικὰ πρόσωπα κατὰ τὴν ἀπόκτηση ἢ χρήση τοῦ ἐμφυτευτικοῦ δικαιώματος, γιὰ νὰ ἀποτραπῆ ἡ κατάχρηση ἐξουσίας σὲ βάρος ἀσθενεστέρων μελῶν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Γιὰ τὰ μεγέθη τῶν ἰδιωτικῶν περιουσιῶν οἱ πληροφορίες καθίστανται σαφέστερες ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Η' αἰ. Γνωστὸς εἶναι ὁ μέγας πλοῦτος τοῦ γαιοκτήμονος Φιλαρέτου, τοῦ ὁποίου ἐγγονή, ἡ Μαρία, ἐνυμφεύθη τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Ζ'. Ἡ κτηματικὴ περιουσία τοῦ Φιλαρέτου στὴν Παφλαγονία ἀνήρχετο σὲ 48 προάστια, καλῶς ἀρδευόμενα ἀγροκτήματα καὶ ἄλλους ἀγρούς· γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς διετίθεντο ἑκατὸν ζεῦγη βοῶν καὶ κατὰ συνέπεια ἡ καλλιεργήσιμη ἔκταση πρέπει νὰ ὑπολογισθῆ σὲ 15.000 - 20.000 μοδίους γῆς. Οἱ ἀγέλες του περιελάμβανον 600 βόας, τὰ ποίμνιά του 12.000 πρόβατα, ὑπῆρχαν δὲ πλὴν τῶν 800 νομάδων ἵππων καὶ ἄλλοι 80 ἡμίονοι καὶ ἵπποι ἐπίλεκτοι γιὰ ἱππασία. Πρὸς τοῦτοις εἶχε 250 κυψέλες μελισσῶν[5].

Ὁ οἶκος τῆς οἰκογενείας στὴν Ἄμνια *ἀρχαῖος καὶ μέγας σφόδρα καὶ πάνυ τερπνός* ἦταν πολυτελῶς ἐπιπλωμένος καὶ διακοσμημένος[6]. Στὴν ἴδια

---

stinger ἐν Jahrbuch Oesterr. byz. Gesellschaft τ. 8 (1959) σ. 1 ἑξ. ἀρ. 4· πρβλ. Ewa Wipszycka, Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IVe au VIIIe siècle, Bruxelles 1972.

5. Βίος Φιλαρέτου ἐν Byzantion τ. 9 (1934) σ. 114-167· τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα ἀναγράφονται στὶς σ. 114-115· Περὶ τῆς οἰκονομικῆς καὶ νομικῆς θέσεως τῶν ἀγροτῶν στὸν Βίο Φιλαρέτου βλ. M. Loos, Quelques remarques sur les communautés rurales et la grande proprieté terrienne à Byzance (VIIe - XIe siècles), Byzantinoslavica 39 (1978) σ. 3-17. Ὁ Π. Γιαννόπουλος, Παρατηρήσεις στὸν «Βίο τοῦ ἁγίου Φιλαρέτου», Βυζαντινά 13, 1 (1985) σ. 487-503 ἐπισημαίνει τὸν πραγματιστικὸ τρόπο βιογραφήσεως τοῦ ἁγίου.

6. Βίος Φιλαρέτου σ. 136-137 *καὶ κόσμησον τὸν μέγαν τρίκλινον καὶ σπόγγισον τὴν τράπεζαν τὴν ἀρχαίαν, τὴν ἐλεφάντινον... θεασάμενοι τὸν τρίκλινον πάνυ ὡραῖον, ὡσαύτως*

περιοχὴ ἦταν ἐγκατεστημένες καὶ ἄλλες οἰκογένειες πλουσίων γαιοκτημόνων (*δυναστῶν*) καὶ εὐπόρων χωρικῶν (*γεωργῶν*). Ὅλοι αὐτοὶ ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ Φιλαρέτου νὰ καλλιεργήση τὰ κτήματά του μετὰ τὴν ἀπώλεια τῶν ἀροτριώντων ζώων του καὶ κατέλαβαν τὴν περιουσία του[7].

Παράδειγμα μικτῆς ἀστικῆς καὶ ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας λήγοντος τοῦ Η΄ αἰῶνος διαγράφεται στὸν Βίο Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου. Οἱ γονεῖς του ἦταν εὔποροι ἀστοί, ὁ δὲ πατέρας του εἶχε καλὴ κρατικὴ θέση (*ταμιείας ἐχρημάτιζε τῶν βασιλικῶν φόρων*). Ἡ οἰκογένεια διέθετε οἰκία στὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ σημαντικὸ ἀριθμὸ δούλων[8] καὶ ἀγροκτήματα στὴν Μικρὰ Ἀσία, *Βοσκύτιον* ὀνόματι, ὁ δὲ ἀδελφὸς τῆς μητέρας τοῦ Θεοδώρου Πλάτων, ὁ ἱδρυτὴς τῆς μονῆς Σακκουδίωνος, ἦταν κύριος γειτνιάζοντος ὁμωνύμου μεγάλου ἀγροκτήματος μὲ δάσος, δενδροκαλλιέργειες, πηγαῖα ὕδατα, περικαλλὴ ναό[9].

Ἡ ἄνθηση τῆς μικρῆς ἐλεύθερης ἰδιοκτησίας συμπίπτει μὲ τὸν Ζ΄ αἰ. καὶ μέγα μέρος τοῦ Η΄, ὀρθῶς δὲ ἐξετιμήθη ὁ πολιτικὸς ἀντίκτυπος τοῦ γεγονότος γι' αὐτὴν τὴν ὑπόσταση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Περισσότερο παντὸς ἄλλου ἐπεσήμανε τὴν πολιτικὴ σημασία τῆς μικρῆς καὶ μεσαίας ἰδιοκτησίας γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἐναντι τῶν διασπαστικῶν ροπῶν τῆς μεγάλης γαιοκτησίας ὁ G. Ostrogorsky.

Τὴν νέα ὄψη τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας παρουσιάζει ὁ Γεωργικὸς νόμος[10], ἔνθα οἱ δικαιοπρακτοῦντες εἶναι ἐλεύθεροι χωρικοί, καλλιεργητὲς εἴτε ἰδιοκτήτου γῆς εἴτε ἀλλοτρίου κλήρου. Ἀναφέρονται ὡς γεωργοὶ εἴτε εἶναι ἰδιοκτῆτες τῆς καλλιεργουμένης γῆς εἴτε ὄχι. Ἀναλόγως μὲ τὴν συμφωνία μὲ ἄλλους χωρικοὺς τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος, μετέχουν στὴν συγκομιδὴ ἢ λαμβάνουν ἡμερομίσθιο. Ἀρκετὲς διατάξεις τοῦ Γεωργικοῦ νόμου ρυθμί-

---

δὲ καὶ τὴν τράπεζαν ἐλεφαντίνην ἀρχαίαν, περικεχρυσωμένην, στρογγυλοειδῆ, παμμεγέθη...

7. Αὐτόθι σ. 115. *Τὰ προάστια αὐτοῦ πάντα ἁρπαγῆναι ὑπὸ τῶν γειτονευόντων δυναστῶν καὶ γεωργῶν· ὡς γὰρ εἶδον αὐτὸν πτωχεύοντα καὶ μὴ δυνάμενον κατέχειν καὶ ἐργάζεσθαι τὴν ἑαυτοῦ γῆν, οἱ μὲν τυραννικῶς, οἱ δὲ παρακλητικῶς διεμερίσαντο τὴν γῆν αὐτοῦ, ἐάσαντες αὐτῷ τὸ χωρίον, ἐν ᾧ κατέμενεν καὶ τὸν πατρῷον οἶκον αὐτοῦ.*

8. Βίος Θεοδώρου Στουδίτου ἐν PG τ. 99 στ. 241. Ἡ οἰκογένεια ἀπέδωκε στοὺς δούλους της τὴν ἐλευθερία καὶ ἐχορήγησε χρηματικὴ ἐνίσχυση. Ἄλλη ἐξεχώρησε στοὺς πτωχοὺς τὰ δύο τρίτα τῆς περιουσίας της καὶ στὴν μονὴ τῆς μετανοίας της στὴν Θεσσαλονίκη ἑκατὸ χρυσᾶ νομίσματα καὶ τρεῖς δούλους.

9. Στὸν Βίο Θεοδώρου Στουδίτου αὐτόθι στ. 121, 241 περιγραφὴ τοῦ ἀγροκτήματος.

10. Χρήσιμα πάντοτε τὰ σχόλια τοῦ ἐκδότου W. A s h b u r n e r ἐν Journal of Hellenic Studies τ. 30 (1910) σ. 85-108, τ. 32 (1912) σ. 68-95. Τὴν θέση τοῦ χωρικοῦ στὴν βυζ. κοινωνία, Ἀθήνα 1993 προσεγγίζει ὁ Π. Γ ο υ ν α ρ ί δ η ς μὲ γλαφυρότητα καὶ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, ἀλλὰ ἐστιάζει τὸ ἐνδιαφέρον του ἀπὸ τὸν Η΄ αἰ. ἀρχόμενο καὶ ἑξῆς. Πάντως τὸ πλουσιότατο, αὐθεντικὸ ὑλικὸ τῶν παπύρων γιὰ τὴν πρώιμο βυζ. περίοδο ἀγνοεῖται.

ζουν συμφωνία (*ἡμισείαν*) μεταξὺ γεωργῶν, κατὰ τὴν ὁποία ἰδιοκτήτης καὶ καλλιεργητὴς — *ἡμισεια(σ)τὴς* — διανέμονται ἐξ ἡμισείας τὴν παραγωγή. Ὁ κύριος τῆς γῆς εἶναι μικροϊδιοκτήτης, σὲ μερικὲς δὲ περιπτώσεις ρητῶς χαρακτηρίζεται *ἄπορος*[11]. Προβλέπονται κυρώσεις κατὰ τοῦ *ἡμισεια(σ)τοῦ*, ἐὰν δὲν συμμορφώνεται πρὸς τὶς ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζόμενες ὑποχρεώσεις του γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν, ἀμπελώνων κλπ. τοῦ μετ' αὐτοῦ συμβληθέντος ἰδιοκτήτου. Δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ποῖον τῶν συμβαλλομένων ἐβάρυνε ἡ φορολογία.

Πλὴν τῶν ἐλευθέρων μικρῶν ἰδιοκτητῶν, ὡς φυσικὸν ἀνίσου περιουσιακῆς καταστάσεως, στὸν Γεωργικὸ νόμο γίνεται λόγος γιὰ χωροδότη, εὐπορότερο ἰδιοκτήτη γῆς, ἀλλ' ὄχι ἀναγκαίως μεγάλο γαιοκτήμονα, ὅστις ἀναθέτει τὴν καλλιέργεια τῶν κτημάτων του σὲ *ἐπιμόρτους γεωργούς*. Μεταξὺ των προβλέπεται συμφωνία, *μορτὴ* καλουμένη, κατὰ τὴν ὁποία ὁ μὲν *χωροδότης* ἔπαιρνε τὸ 1/10 τῆς συγκομιδῆς, ὁ δὲ *μορτίτης*, ἐπιβαρυνόμενος μὲ τὰ ἔξοδα τῆς καλλιεργείας, τὰ 9/10 αὐτῆς[12]. Θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι ὁ χωρικὸς αὐτὸς καλλιεργητὴς μετεῖχε καὶ στὰ φορολογικὰ βάρη.

Ρυθμιστικὸς τῶν σχέσεων τῶν μελῶν τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος ὁ Γεωργικὸς νόμος εἶναι σημαντικὸς γιὰ τὴν γνώση αὐτῆς τῆς ὑποστάσεως τῆς *τοῦ χωρίου κοινότητος*, ὡς μονάδος οἰκιστικῆς, οἰκονομικῆς καὶ φορολογικῆς. Σ' αὐτὴν οἱ ἀγροί, ἀμπελῶνες, ὀπωρῶνες, κῆποι ἀποτελοῦν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν γεωργῶν, ὁρισμένες ἐκτάσεις εἶναι κοινὲς (*κοινοὶ τόποι, ἀμέριστοι τόποι*)[13], ἐνῶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις προβλέπεται ἐκμετάλλευση παραγωγικῶν στοιχείων ἀπὸ κοινοῦ. Οὕτως, ἀναγνωρίζεται στὴν *κοινότητα τοῦ χωρίου* τὸ δικαίωμα συμμετοχῆς στὴν ἐκμετάλλευση μύλου, ποὺ κτίστηκε ἀπὸ μέλος τῆς κοινότητος σὲ *κοινὸν τόπον*, μὲ μόνη ὑποχρέωση τὴν καταβολὴ στὸν κύριο τοῦ μύλου τῆς δαπάνης κατασκευῆς[14]. Τουναντίον, γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση *ἐργαστηρίου μύλου* κατασκευασθέντος ἐπὶ ἀκινήτου ἀνήκον-

---

11. Π.χ. Γεωργικὸς νόμος ιβ': *Ἐὰν γεωργὸς λάβῃ παρά τινος γεωργοῦ ἀπορήσαντος τὴν ἡμισείαν ἄμπελον πρὸς ἐργασίαν...*, ιδ': *Ἐὰν ὁ τὴν ἡμισείαν λαβὼν τοῦ ἀγροῦ τοῦ ἀπόρου γεωργοῦ...* Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς μετεῖχε τῶν δαπανῶν τῆς καλλιεργείας ὁ ἄπορος γεωργός;

12. Αὐτόθι θ', ι'. Στὸν ἑλληνικὸ χῶρο διατηροῦνται ἐθιμικῶς μέχρι σήμερα νομικὲς σχέσεις ἰδιοκτήτου καὶ καλλιεργητοῦ γῆς ἀνάλογοι πρὸς τὶς στὸν Γεωργικὸ νόμο ἀναγραφόμενες ἀλλὰ καὶ ἔνια ἀγροτικὰ ἀδικήματα κολάζονται, μὲ τὸν τρόπο ποὺ προβλεπόταν στὸ αὐτὸ νομικὸ κείμενο. Οὕτως ἀκολουθεῖται κατ' ἔθιμον ἡ διάταξη ξα': *Οἱ ἐν ἀμπέλοις ἢ συκαῖς ἀλλοτρίαις εἰσερχόμενοι, εἰ μὲν βρώσεως ἕνεκεν, ἀθῷοι ἔστωσαν· εἰ δὲ κλοπῆς χάριν, τυπτόμενοι τῶν χιτώνων στερείσθωσαν.*

13. Κατὰ τὸν G. Ostrogorsky: βοσκές, δάση, ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις ἀποτελοῦν ἰδιοκτησία τῆς κοινότητος (*κοινοὶ τόποι*). Διαφορετικὴ ἄποψη ἔχει ὁ P. Lemerle, γιὰ τὸν ὁποῖο *τόποι ἀμέριστοι* (διατ. λβ', πβ') καὶ *κοινοὶ τόποι* (διατ. πα') δὲν ταυτίζονται.

14. Γεωργικὸς νόμος πα'.

τος ἀτομικῶς σὲ μέλος τῆς κοινότητος, οὐδὲν δικαίωμα ἠδύναντο νὰ προβάλουν οἱ λοιποὶ γεωργοί[15].

Μεγάλα ζῶα καὶ ποίμνια ἀποτελοῦν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν χωρικῶν ἀλλὰ γιὰ τὴν βοσκή των προβλέπεται φύλαξ, ἀμειβόμενος ἀπὸ τὴν κοινότητα[16].

Ἀρκετὲς διατάξεις ἀναφέρονται στὶς σχέσεις δούλων πρὸς τοὺς κυρίους των[17], καθορίζουσαι τὴν εὐθύνη τῶν τελευταίων γιὰ τὰ ὑπὸ τῶν δούλων διαπραττόμενα ἀδικήματα ἢ τὶς προκαλούμενες ζημίες σὲ τρίτους. Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ δοῦλοι συνίστων τὴν ἐποχὴν ἐκείνη ὑπολογίσιμα τμήματα τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

Τὸ βυζαντινὸ σύστημα *τῆς τοῦ χωρίου κοινότητος* δὲν σχετίζεται μὲ τὸ σλαβικὸ καθεστὼς κοινοκτημοσύνης ἀγρῶν καὶ περιοδικῆς διανομῆς των, ὡς ὑπεστήριξαν οἱ παλαιότεροι Ρῶσοι ἐπιστήμονες V. G. Vasiljevskij καὶ F. I. Uspenskij, διευρύνοντες συναφὴ θεωρία τοῦ K. E. Zachariä[18]. Οὗτοι ἀφορμηθέντες ἀπὸ τὸν σλαβικὸ θεσμὸ μίρ, ἀναμφισβητήτως ὅμως μεταγενέστερο, ἔπλασαν τὴν ὑποθετικὴ ὕπαρξη ἀναλόγου θεσμοῦ μεταξὺ τῶν πρωτογόνων Σλάβων, γιὰ τὸν ὁποῖο οὐδεμία μαρτυρία ὑφίσταται[19]. Ἀντιθέτως τὸ Βυζάντιο οὐδέποτε ἐγνώρισε καθεστὼς κοινοκτημοσύνης τῶν ἀγρῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ἀπεριόριστη ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ ἦταν δυνατὸν ἐλευθέρως νὰ διατεθοῦν ἀπὸ τὸν κύριό των. Ἐκεῖνο ὅμως, ποὺ γίνεται κοινῶς ἀποδεκτό, εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς σλαβικῆς μεταναστεύσεως στὴν πύκνωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ Βυζάντιον, ἀκολουθοῦσε πάγια πρακτικὴ στὴν ἐνίσχυση περιοχῶν ποὺ ἀπογυμνώθηκαν ἀπὸ τοὺς κατοίκους των μὲ τὴν μεταφορὰ περιφερειακῶν πληθυσμῶν ἢ ἐγκατάσταση ἐπηλύδων, ἐφ' ὅσον αὐτοὶ ἐνετάσσοντο στὸ κρατοῦν ἔννομο σύστημα, διευκόλυνε δὲ μὲ κρατικά, διοικητικὰ καὶ οἰκονομικὰ μέτρα τὴν ἐγκατάσταση στὴν ὕπαιθρο τῶν μετοικιζομένων. Ἡ ἴδια εἰκονόφιλη χρονογραφία βε-

---

15. Αὐτόθι πβ': *Ἐὰν μερισθείσης τῆς τοῦ χωρίου γῆς, εὕρῃ τις ἐν τῇ ἰδίᾳ μερίδι τόπον ἐπιτήδειον εἰς ἐργαστήριον μύλου καὶ ἐπιμελήσηται αὐτοῦ, οὐκ ἔχουσιν ἄδειαν οἱ τῶν ἄλλων μερίδων γεωργοὶ λέγειν τι περὶ τοῦ τοιούτου μύλου.* Οἱ ἑπόμενες διατάξεις πγ' καὶ πδ' ρυθμίζουν τὰ τῆς ροῆς τοῦ ὕδατος, ὥστε νὰ μὴ παραβλάπτωνται τὰ συμφέροντα τῶν γειτόνων γεωργῶν ἀπὸ τὴν λειτουργία τοῦ νερομύλου.

16. Γεωργικὸς νόμος κγ'-κθ' περὶ *ἀγελαρίων*.

17. Αὐτόθι με' - μζ', οα' - οβ'. Γιὰ τὴν θέση τῶν δούλων βλ. κατ. σ. 338-339.

18. K. E. Zachariä, Geschichte[3] σ. 253 ἑπ.

19. Πειστικὴ καὶ περιεκτικὴ ἀντίκρουση ὑπὸ G. Ostrogorsky, Geschichte[3] σ. 113 σημ. 3. Ἀπὸ σλαβικῆς πλευρᾶς διαρκῶς αὐξάνεται ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία καὶ τὶς ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσες νομικὲς σχέσεις, ἐντασσόμενες σὲ πλέγμα, ἀνακριβῶς, νομίζω, χαρακτηριζόμενο ὡς φεουδαρχικό. Οἱ ἴδιες ἀπόψεις ἐπανέρχονται σὲ ἄλλα δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὰ ὁποῖα σημειῶ τῆς E. E. Lipsic, Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen.

βαιοῖ ὅτι ἡ χορηγία τοῦ Κωνσταντίνου Ε' πρὸς τοὺς μετοικισθέντες στὴν Θράκη πληθυσμοὺς ἦταν πλουσιοπάροχη[20].

Περισσότερο διαφωτιστικὲς οἱ ἀναφέρουσες συγκεκριμένους ἀριθμοὺς πληροφορίες τῆς Βασιλείου Τάξεως, ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Λέοντος Ϛ'. Τὸ κράτος παραχωροῦσε σὲ νέους καλλιεργητές, κυρίως αἰχμαλώτους, *γῆν εἰς κατασκήνωσιν* (= ἐγκατάσταση) καὶ τριετὴ φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ *καπνικὸ* καὶ τὴν *συνωνή*. Οἱ *Σαρακηνοὶ αἰχμάλωτοι* ἐλάμβαναν ἔξοδα ἐγκαταστάσεως προσωπικῶς τρία νομίσματα τὸ ἄτομον, ἓξ γιὰ τὴν ἀγορὰ ζεύγους βοῶν γιὰ τὶς γεωργικὲς ἐργασίες καὶ 54 μοδίους σίτου γιὰ τὴν σπορὰ καὶ τὴν *ἀνώνα*. Ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν φορολογικὴ καταβολὴ *συνωνῆς* καὶ *καπνικοῦ* γιὰ μία τριετία ἐξετείνετο καὶ στοὺς βυζαντινοὺς οἴκους, πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικούς, ὅταν συνῆπταν ἐπιγαμία μὲ Ἄραβα αἰχμάλωτο[21].

Φορολογικὰ καὶ φοροτεχνικὰ

Ἡ γενικὴ πτωχεία τῶν πηγῶν γιὰ τοὺς αἰῶνες Ζ' καὶ Η' εἶναι ἐμφανὴς καὶ στὰ θέματα τῆς φορολογίας καὶ φοροτεχνικῆς. Τὶς σποραδικὲς γνώσεις μας τῶν χρόνων αὐτῶν διευκρινίζουν εἰδικὰ συνοπτικὰ ἐγχειρίδια τῶν ἀμέσως ἑπομένων αἰώνων, ποὺ περιέχουν ὁδηγίες πρὸς τοὺς ὑπαλλήλους τῶν ἁρμοδίων ὑπηρεσιῶν.

Ἡ συνθετικὴ ἱκανότης, οἱ θεωρητικὲς οἰκονομικὲς γνώσεις καὶ ἡ ἐπὶ δεκαετίες ἐνασχόληση τοῦ Ν. Σβορώνου μὲ τὴν βυζαντινὴ φορολογικὴ καὶ φοροτεχνικὴ προβληματικὴ ἀπέδωκαν τὴν ὡριμη σύνθεση ἀπηκριβωμένης εἰκόνος στὸ μέτρο ποὺ ἐπιτρέπουν οἱ πηγὲς τῆς κατὰ τὴν μέση περίοδο κρατούσης φορολογικῆς πολιτικῆς, τῶν ὀργάνων, μὲ τὰ ὁποῖα αὐτὴ ἠσκεῖτο, τοῦ εἴδους καὶ τοῦ μεγέθους τῶν φόρων μὲ τοὺς ὁποίους ἐπιβαρύνονταν διάφορα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας[22]. Ἡ ἀκολουθοῦσα ἔκθεση θὰ περιορισθῆ στὰ οὐσιωδέστερα τοῦ βυζαντινοῦ φορολογικοῦ συστήματος καὶ τοῦ φοροτεχνικοῦ μηχανισμοῦ.

---

20. Νικηφόρου Ἱστορία σ. 66: *τὰ εἰς τὴν χρείαν αὐτοῖς ἀνήκοντα φιλοτίμως δωρησάμενος*.

21. Βασ. Τάξ. II 49 σ. 495-496.

22. Ν. Σ β ο ρ ώ ν ο υ, Τὸ νέο φορολογικὸ σύστημα ἐν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Η', Ἀθῆναι 1979 σ. 187-197. Βασικὲς οἱ μελέτες Fr. D ö l g e r, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig-Berlin 1927· τοῦ α ὐ τ ο ῦ, Zum Gebührenwesen der Byzantiner (1939) = D ö l g e r, Staatenwelt σ. 232-260· P. L e m e r l e, Esquisse, RH 219 (1958)· N. S v o r o n o s, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes, Bulletin de Correspondance hellénique 83 (1959) σ. 1-166, τοῦ α ὐ τ ο ῦ, Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire byzantin, London 1973 (ἀρ. III).

Ἡ γῆ ἀποτελοῦσε καὶ στὴν περίοδο αὐτὴ τὴν κυριότερη πλουτοπαραγωγὸ πηγὴ καὶ συνεπῶς τὰ κρατικὰ ἔσοδα στηρίζονταν κατὰ μέγα μέρος στὴν φορολογία τῆς γῆς, τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ εἰς αὐτὴν ἐργαζομένου πληθυσμοῦ.

Ἡ συνήθης ἀσάφεια τῶν βυζαντινῶν πηγῶν δὲν ἐπιτρέπει τὸν μετὰ βεβαιότητος προσδιορισμὸ τοῦ περιεχομένου τῶν ποικίλων ἐκφράσεων *δημόσιος κανών, δημόσιον, τὰ δημόσια, τὰ δημόσια τῆς γῆς*, κατὰ πόσον δηλαδὴ μὲ αὐτὲς δηλοῦται τὸ σύνολο τῶν φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων τῆς γῆς καὶ τῶν καλλιεργητῶν της ἢ μόνος ὁ ἔγγειος φόρος. Πιθανότερη φαίνεται ἡ ἄποψη ὅτι μὲ τὸν ὅρο *δημόσιος κανὼν* προσδιορίζεται ὁ βασικὸς ἔγγειος φόρος, ὅστις ἀντικατέστησε τὴν ἀπὸ μακροῦ μετατραπεῖσα σὲ χρηματικὴ παλαιὰ annona, μὲ τὶς ἄλλες δὲ καὶ πλέον ἀόριστες ἐκφράσεις *δημόσια, δημόσια τελέσματα, τέλη* κλπ. τὸ σύνολο τῶν φορολογικῶν βαρῶν. Οἱ γνῶμες διίστανται ὡς πρὸς τὴν ὀνομασία τοῦ βασικοῦ ἐγγείου φόρου. Κατὰ τὸν Ν. Σβορῶνο ἡ *συνωνὴ*[23] μετεβλήθη πράγματι σὲ χρηματικὸ τακτικὸ φόρο, ἐπιβαλλόμενο ὅμως ἐπὶ τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καὶ ὄχι τῆς γαιοκτησίας καὶ καταβαλλόμενον ἀπὸ τοὺς καλλιεργητὲς ἀνεξαρτήτως τῆς νομικῆς των σχέσεως πρὸς τὴν γῆ εἴτε δηλ. ἦσαν ἰδιοκτῆτες, νομεῖς, ἐμφυτευτὲς ἢ πάροικοι. Νομίζω ὅτι αὕτη εἶναι καὶ ἡ περισσότερο πρὸς τὰ πράγματα ἀνταποκρινόμενη ἑρμηνεία.

Ὑπῆρχαν πρὸς τούτοις ὁρισμένοι ἄλλοι φόροι, ὅπως τὸ *ζευγολόγιον*, καλύπτον τὴν ἐργασίαν τῶν ἀροτριώντων ζώων σὲ συνάρτηση πρὸς τὴν καλλιεργουμένη γῆ, τὸ *ἑλατικόν* (ἀμοιβὴ τῶν *ταξεωτῶν* ἤτοι ἀστυνομικῶν ὀργάνων ποὺ συνόδευαν τοὺς εἰσπράκτορες τοῦ φόρου), ἡ *συνήθεια* (δικαίωμα τῶν εἰσπρακτόρων) καὶ τέλη, ὡς τὸ *ἐννόμιον*. Ἑλατικὸν καὶ *συνήθεια* ἀρχικῶς συνίστων ἀμοιβὴ τῶν μνημονευθέντων ὑπαλλήλων, ἀκολούθως ὅμως προσετέθησαν στὸν βασικὸ ἔγγειο φόρο καὶ εἰσπράττοντο ἀπὸ τὸ δημόσιο. Τὸ *ἐννόμιον* κατέβαλλον οἱ ἰδιοκτῆτες ποιμνίων καὶ ἀγελῶν σὲ ἀντάλλαγμα τῆς χρήσεως δημοσίων ἢ κοινοτικῶν βοσκοτόπων.

Μορφὴ κεφαλικοῦ φόρου συνιστοῦσε τὸ *καπνικόν*, ποὺ ἐβάρυνε τὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ καὶ ὑπολογιζόταν, ὅπως γίνεται ὑπὸ τῶν περισσοτέρων ἐρευνητῶν δεκτόν, κατὰ οἰκογένεια καὶ ὄχι κατ' ἄτομον ὅπως ὑποστήριξε ὁ Fr. Dölger[24]. Δηλωτικὴ τῆς οἰκογενειακῆς ἑστίας (*καπνός*), ἡ λέξη καπνὸς βρίσκεται στὴν ρίζα τῶν συναφῶν μὲ τὴν ἐπιβολὴ καὶ τὴν αἴσπραξη τοῦ φόρου τούτου ὅρων, *καπνικόν, δημόσιον καπνικόν, καπνικά* (= φόρος),

23. Κατὰ τὴν πρώιμο περίοδο μὲ τὴν *συνωνὴ* (*coemptio*) ἐπεβάλλετο στοὺς παραγωγοὺς —σὲ δυσχερεῖς περιστάσεις καὶ στοὺς ἐμπόρους— ἡ ὑποχρέωση, ὅπως παραδώσουν στὸ κράτος σὲ τιμὴ καθοριζόμενη ἀπὸ αὐτό, ἀγροτικὰ προϊόντα (ἢ ἐμπορεύματα) γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ κυρίως.

24. Fr. Dölger, Das Gebührenwesen ἔνθ' ἀνωτ. σ. 255-256.

καπνικάριοι, καπνολογοῦντες, καπνολόγιον, καπνολόγημα[25]. Ὁ φόρος, ἄγνωστον πότε εἰσαχθείς, ὑφίστατο ἀπὸ μακροῦ ἐπὶ τῆς ἀθηναίας Εἰρήνης. Ἐξ ἀρχῆς (*ἀνέκαθεν*) ἀνήρχετο σὲ δύο μιλιαρήσια ἤτοι 1/6 τοῦ νομίσματος, ἐβάρυνεν ὅλο τὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ[26] καὶ ὄχι μόνον τοὺς *παροίκους*, ὡς ἐφρόνει ὁ Fr. Dölger[27], διότι, μόνον ἐὰν ἀφεώρα τὸ σύνολο τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, εἶχε νόημα ἡ ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Β΄ παραχωρηθεῖσα μείωση κατὰ 50% στὰ θέματα Ὀψικίου καὶ Ἀρμενιάκων[28] ὡς ἀνταμοιβὴ τῆς πίστεως τῶν δύο τούτων θεμάτων κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Θωμᾶ (821-823). Τὸν συλλογισμὸ ὅτι ἡ τοῦ εἴδους τούτου αὐτοκρατορικὴ εὔνοια ὄφειλε νὰ περιλαμβάνη τὸ εὐρύτερο στρῶμα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν κρίσιμη ἐκείνη περίοδο καὶ ὄχι μόνον τοὺς παροίκους, ἐνισχύει καὶ πληροφορία τῆς ἐποχῆς τοῦ Λέοντος ς΄, καθ' ἣν *στρατιωτικοὶ καὶ πολιτικοὶ οἶκοι*, δεχόμενοι ὡς γαμβρὸ *Σαρακηνὸν αἰχμάλωτον*, ἀπηλλάσσοντο τοῦ καπνικοῦ γιὰ τρία χρόνια.

Ὡς φορολογία τὸ καπνικὸ ἦταν σχετικῶς ὑψηλὴ (τὸ ἀγροτικὸ ἡμερομίσθιον ἦταν 12 φόλλεις) καὶ μάλιστα γιὰ τὶς φτωχότερες οἰκογένειες, ἐὰν δεχθοῦμε ἐνιαία ἀποτίμηση κατὰ οἰκογενειακὴ ἑστία, ὅπως ὑποδηλοῖ ἡ ἐνέργεια τοῦ Μιχαὴλ Β΄. Ἑπομένως ἡ ἀπὸ τούτου ἀπαλλαγὴ ἀποτελοῦσε πράγματι ἰδιαίτερη εὔνοια. Καὶ ἡ αὐγούστα Εἰρήνη κατὰ τοὺς τελευταίους χαλεποὺς χρόνους τῆς βασιλείας της μὲ τὴν ἀπαλλαγὴ τῶν παροίκων τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ μοναστηριακῶν κτημάτων ἀπὸ τὸ καπνικὸ ἐπεδίωξε νὰ διατηρήση τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ συνέπεια, ἡ ὑπὸ τοῦ διαδόχου αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α΄ ἀνάκληση τοῦ μέτρου ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλέση τὴν δυσαρέσκεια τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν.

Κατὰ καιροὺς τὸ κράτος γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἐπείγουσας ἀνάγκης κατέφευγε στὴν ἐπιβολὴ ἐκτάκτου εἰσφορᾶς, ἡ ὁποία ὄχι σπανίως ἐμονιμοποιεῖτο, παραμένουσα ὡς *παρακολούθημα* τοῦ βασικοῦ φόρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ ὑπελογίζετο. Στὰ *παρακολουθήματα* ὅπως ἐχαρακτηρίζοντο, ἀνή-

---

25. *Καπνικάριοι*, οἱ ὑποκείμενοι στὴν φορολογία ἀγρότες, *καπνολογοῦντες*, οἱ ἁρμόδιοι γιὰ τὴν ἐπιβολὴ (καὶ τὴν εἰσπραξη;) τοῦ φόρου ὑπάλληλοι (ρ. *καπνολογεῖν*)· *καπνολόγιον* (σπανιότερον *καπνολόγημα*), ἡ διαδικασία καταγραφῆς τῶν ὑποκειμένων στὸ καπνικὸ καὶ ἀκολούθως ὁ κατάλογος (*πρακτικόν*) τῆς καταγραφῆς.

26. Οὕτω Ostrogorsky, Geschichte[3] σ. 157 καὶ σημ. 2 καὶ ἀλλαχοῦ τῶν μελετῶν του.

27. Fr. Dölger, Beiträge σ. 51-53, BZ 34 (1934) σ. 371 ἑπ. καὶ ἀλλαχοῦ.

28. Θεοφ. Συνεχ. σ. 54: οἷς (τοῖς τοῦ Ὀψικίου καὶ Ἀρμενιάκων ὁ Μιχαὴλ Β΄) *καὶ τὴν χάριν ἀπονέμων, ὡς μὴ προδεδωκόσιν αὐτόν, τὸ εἰς τὸ βασιλικὸν τελούμενον ταμιεῖον δημόσιον καπνικὸν οὕτω λεγόμενον μιλιαρήσιον ἓν συγκεχώρηται· τῶν γὰρ ἄλλων πάντων ἀνὰ δύο τελούντων ἀνέκαθεν μιλιαρισίων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τούτων, τότε τὸ ἓν ἀφείθη διὰ τὴν εὔνοιαν.* Στὴν Ἱστορία Β΄ 1 σ. 150, 167 ἐκτενέστερον γιὰ τὸν φόρο τοῦ καπνικοῦ ἐπὶ τῆς Εἰρήνης καὶ τοῦ Νικηφόρου Α΄.

κε τὸ *δικέρατον* ἤτοι εἰσφορὰ δύο κερατίων ἀνὰ νόμισμα (= 8 1/3), ποὺ ὁ Λέων Γ' ἐθέσπισε γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῶν τειχῶν τῆς Βασιλεύουσας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βαρύνουσα τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ φορολογία τῆς γῆς, ὑπὸ τὶς μορφὲς ποὺ ἀνωτέρω ἐξετέθη, καὶ τοῦ καπνικοῦ, προεβλέπετο σειρὰ ἐκτάκτων εἰσφορῶν σὲ χρῆμα ἢ σὲ εἶδος ἢ ὑποχρέωση παροχῆς ὑπηρεσιῶν ἢ προσωπικῆς ἐργασίας γιὰ τὴν θεραπεία κρατικῶν ἀναγκῶν. Ὅλες αὐτὲς οἱ παροχὲς περιλαμβάνονται στὸν γενικὸ ὅρο *δημοσιακαὶ ἐπήρειαι*, *δουλεῖαι*, ἀφεώρων δὲ ἰδίως τὸν στρατωνισμὸ καὶ τὴν παροχὴ καταλύματος σὲ στρατιωτικοὺς καὶ πολιτικοὺς ἀξιωματοῦχους, εὑρισκομένους σὲ ὑπηρεσιακὴ ἀποστολή[29], τὴν φιλοξενία ξένων ἀπεσταλμένων, τὴν παροχὴ σὲ ὁρισμένη χαμηλὴ τιμὴ τῶν ἀναγκαίων γιὰ τὴν διατροφὴ ἐκστρατευτικοῦ σώματος, τὸν ἀνεφοδιασμὸ ὀχυρῶν θέσεων, τὴν κατασκευὴ φρουρίων, τὴν συντήρηση τοῦ ὁδικοῦ δικτύου, τὴν ἐπισκευὴ γεφυρῶν κλπ. Οἱ *ἀγγαρεῖες* αὐτὲς καὶ τὰ *δοσίματα* ἐπεβάλλοντο στὸν πληθυσμὸ συγκεκριμένης περιοχῆς, ὁπόταν ἀνέκυπτε πράγματι ἀνάγκη τροφοδοσίας τοῦ στρατεύματος, *καστροκτισίας*, *ὁδοστρωσίας* κλπ.

Φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς

Σὲ κράτος στὸ ὁποῖο ἡ αὐτοκρατορικὴ βούληση ἐρρύθμιζε πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ βίο, ἦταν φυσικὸ ἡ αὐτοκρατορικὴ εὔνοια νὰ ἐκδηλώνεται καὶ μὲ τὴν παροχὴ φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν σὲ ἄτομα, κοινωνικὲς ὁμάδες ἢ ἰσχυροὺς ὀργανισμούς, ὅπως ἦταν ἡ Ἐκκλησία.

Θεμελιώδης ἀρχή, ἀπὸ τὴν ὁποία σπανιότατα γινόταν ἀπόκλιση ἦταν ἡ καθολικὴ φορολογία τῆς γῆς. Ἐκκλησιαστικὴ καὶ μοναστηριακὴ περιουσία, κτήματα τοῦ στέμματος καὶ τῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων ὑπέκειντο στὸν ἔγγειο φόρο, ὡς ἐκεῖνα τῶν ἰδιωτῶν, *δυνατῶν* ἢ *πενήτων*. Οἱ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα παρεχόμενες *ἐξκουσσεῖαι* ἤτοι φορολογικὲς ἀπαλλαγές, ἀφοροῦσαν προσθέτους φόρους καὶ *δημοσιακὲς ἐπήρειες* (*δουλεῖες*) καὶ ὄχι τὸν *δημόσιον κανόνα* ἤτοι τὸν βασικὸ ἔγγειο φόρο.

Στὴν πρώτη σειρὰ τῶν προνομιούχων βρισκόταν ἡ Ἐκκλησία. Μονὲς καὶ εὐαγῆ ἱδρύματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλὰ εἶχαν ἱδρυθῆ ἀπὸ μέλη τῆς ἑκάστοτε βασιλικῆς οἰκογενείας —ἰδίως κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνες— ἐπετύγχανον προνομικὴ μεταχείριση, ἀπαλλασσόμενα διαφόρων ἀγγαρειῶν, *δοσιμάτων* καὶ ἐν γένει *δημοσιακῶν ἐπηρειῶν*. Τὶς ἴδιες ἀπαλλαγὲς ἐπετύγχαναν κατὰ πάγια νομοθετικὴ ρύθμιση καὶ οἱ *στρατιωτικοὶ οἶκοι* ἤτοι οἱ ὑπόχρεοι σὲ στρατεία οἰκογένειες γιὰ τὰ κτήματά των, τὰ περιλαμβανό-

29. Κατὰ τὸν W. E. Kaegi, The Annona Militaris in the Early Seventh Century, Βυζαντινὰ 13, 1 (1985) σ. 589-596 ἡ annona militaris ἐξακολούθησε νὰ ὑφίσταται σὲ ὁρισμένες περιοχὲς μέχρι τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση.

μενα στοὺς στρατιωτικοὺς κώδικες. Οἱ οἶκοι αὐτοὶ ἐχαρακτηρίζοντο *ἐλεύθεροι, ἐξκουσσᾶτοι*[30]. Ἄλλη κατηγορία ἀπαλλασσομένων τῶν προσθέτων φορολογικῶν βαρῶν καὶ ἀγγαρειῶν συνιστοῦσαν οἱ παρέχοντες τὶς ὑπηρεσίες των γιὰ τὴν λειτουργία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταχυδρομείου, ἤτοι οἱ ἔχοντες ἀναλάβει τὴν παροχὴ καὶ συντήρηση τῶν ἵππων, ὅπως καὶ τὴν ἐπιμέλεια τῶν ταχυδρομικῶν σταθμῶν· αὐτοὶ εἶναι οἱ *ἐξκουσσᾶτοι τοῦ δρόμου*.

Τὸ φορολογικὸ σύστημα

Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ κατὰ τὴν πρώιμο περίοδο εἰσαχθέντος φορολογικοῦ συστήματος τῆς capitatio - jugatio μνημονεύεται γιὰ τελευταία φορὰ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' (685-695). Φαίνεται ὅτι κατὰ τὶς ἑπόμενες δεκαετίες ἐπῆλθε διάσπαση τῶν δύο σκελῶν τοῦ συστήματος καὶ ὁ ὑπολογισμὸς τῶν περιουσιακῶν στοιχείων καὶ ὁ καθορισμὸς τοῦ φόρου τῆς γῆς, τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων θεμελιώθηκαν σὲ νέα βάση· κατ' αὐτὴν ἀκίνητα καὶ ἐργατικὴ δύναμη ἀποσυνδέθηκαν τουλάχιστον γιὰ τὸν προσδιορισμὸ ἐγγείου φόρου καὶ καπνικοῦ. Τὸ ἀναπτυχθὲν νέο σύστημα τῆς φορολογίας τῆς γῆς παρέμεινε κατὰ βάση ἀμετάβλητο μέχρι τέλους τῆς μέσης περιόδου, ἱκανὰ δὲ στοιχεῖα του ἴσχυσαν καὶ στὶς ἐποχὲς Κομνηνῶν καὶ Παλαιολόγων.

Γιὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες τῆς μέσης περιόδου δὲν ὑπάρχουν ἔγγραφα διαφωτιστικὰ τῶν περιουσιακῶν σχέσεων καὶ τῆς δημοσιονομικῆς καταστάσεως. Οἱ ἐπὶ τοῦ φοροτεχνικοῦ πεδίου γνώσεις μας ὀφείλονται κυρίως σὲ σύντομα κείμενα[31], περιέχοντα πρακτικὲς ὁδηγίες πρὸς τοὺς ὑπαλλήλους τῶν βυζαντινῶν φορολογικῶν ὑπηρεσιῶν, ἀποκαλυπτικὰ τῶν φορολογικῶν μηχανισμῶν, ἐμπλουτισμένα μὲ παραδείγματα ὥστε νὰ καθίστανται σαφέστερα. Ἀλλὰ τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι μεταγενέστερα τοῦ Θ' αἰῶνος. Δὲν θὰ εἰσέλθω σὲ λεπτομέρειες, ὅταν μάλιστα τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ N. Σβορώνου προσφέρει στὸ δυσχερὲς αὐτὸ θέμα πλήρη ἐνημέρωση.

Ὁ σπανιώτερον σὲ χρήση ὅρος *διοίκησις* (συχνότερα ἁπαντᾶ ὁ ὅρος

---

30. Ἱστορία Β' 1 σ. 299 ἑπ. γιὰ τὴ στρατολογία τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ.

31. Σὲ χειρόγραφο τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης περιέχεται σύντομο φοροτεχνικὸ κείμενο τοῦ Γ' αἰῶνος, ἐκδοθὲν ἀρχικῶς ὑπὸ W. Ashburner ἐν JHst τ. 35 (1915) σ. 76-84, ἀκολούθως μὲ σχόλια ὑπὸ Fr. Dölger, Beiträge σ. 113-123, εἶτα σὲ γερμανικὴ μετάφραση συνοδευομένη ἀπὸ σχόλια ὑπὸ G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde κλπ. Ἐπ' αὐτῶν ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τοῦ οἰκονομολόγου Α. Ἀνδρεάδη ἐν BZ τ. 28 (1928) σ. 287-323 καὶ τοῦ P. Lemerle, Esquisse, Revue Hist. 219 (1958) σ. 257-265. Τὸ ἕτερο κείμενο, στὸ ὁποῖο ὑπόκειται κτηματολογικὸ πρακτικό, εἶναι τὸ Κτηματολόγιο τῶν Θηβῶν καταρτισθὲν πιθανῶς μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Σ' αὐτὸ θὰ ἐπανέλθω καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν.

διοικητής)[32] δηλοῖ εὐρύτερη φορολογικὴ περιφέρεια —ποὺ δὲν συμπίπτει ἀναγκαίως πρὸς τὰ ὅρια τοῦ θέματος— ὡς καὶ τὶς ὑποδιαιρέσεις της[33]. Σὲ κάθε *διοίκηση* ὑπέκειντο πλείονες ἐνορίαι ἤτοι μικρότερες φορολογικὲς περιοχὲς τῶν ὁποίων ἑκάστη περιελάμβανε περισσότερες φορολογικὲς κοινότητες. Τὴν μικρότερη φορολογικὴ μονάδα συνιστᾶ τὸ *χωρίον* ἢ *ὁμὰς χωρίου* ἢ *κοινότης χωρίου*, στὴν ὁποία ὑπάγονται πλείονες ἰδιοκτῆτες γῆς. Μὲ τὴν μορφὴ αὐτὴ τὸ χωρίον ἀποτελεῖ ἀγροτικὴ κοινότητα, συναλλασσομένη ἀπ' εὐθείας μὲ τὰ κρατικὰ ὄργανα, ἐν προκειμένῳ τοὺς φορολογικοὺς ὑπαλλήλους. Συνέβαινε ὅμως σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἰδιοκτήτης τοῦ *χωρίου* νὰ ἦτο ἕνα πρόσωπο, ὁπότε ὁ ὅρος ἐσήμαινε πλέον κτῆμα μὲ καθορισμένα ὅρια καὶ ἦταν δυνατὸν τὸ χωρίον-κτῆμα νὰ συνιστᾶ ἰδιαίτερη φορολογικὴ μονάδα.

Ἡ τοῦ *χωρίου κοινότης* ἀποτελοῦσε ἐνιαία φορολογικὴ μονάδα, εὐθυνομένη συλλογικῶς γιὰ τὴν βαρύνουσα τὰ μέλη της ἔγγειο φορολογία, ἀνεξαρτήτως, ἐὰν μερικὰ τῶν μελῶν της ἄφηναν ἀκαλλιεργήτους τοὺς ἀγρούς των καὶ ἐξηφανίσθησαν ἢ περιῆλθαν σὲ ἀδυναμία νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς φορολογικές των ὑποχρεώσεις. Ἡ ἀρχὴ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης τῆς φορολογικῆς μονάδος καὶ τὸ σύστημα τῆς *ἐπιβολῆς* ἤτοι ἡ ὑποχρέωση καλλιεργείας ἐγκαταλειφθείσης γῆς (*adjectio sterilium*) ἀποτελοῦν οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τοῦ φορολογικοῦ συστήματος τῆς περιόδου.

Οἱ ὑπόχρεοι στὴν καταβολὴ τοῦ φόρου τῶν γιὰ οἱονδήποτε λόγο καταλειφθέντων ἀκαλλιεργήτων κτημάτων δικαιοῦνται νὰ ἐπιδοθοῦν στὴν καλλιέργεια τούτων καὶ νὰ καρπωθοῦν τὴν παραγωγή, ἐπὶ τῆς ὁποίας οὐδεμία ἀξίωση ἠδύνατο νὰ προβάλη ὁ καταλιπὼν ἀκαλλιέργητον τὸ κτῆμα του ἰδιοκτήτης. Λίαν προσφυῶς ὁ Γεωργικὸς νόμος ιη' καθορίζει τὴν περίπτωση. *Ἐὰν ἀπορήσας γεωργὸς πρὸς τὸ ἐργάσασθαι τὸν ἴδιον ἀμπελῶνα διαφύγῃ καὶ ξενητεύσῃ, οἱ τῷ δημοσίῳ ἀπαιτούμενοι λόγῳ ἐπιτρυγήτωσαν αὐτόν, μὴ ἔχοντος ἄδειαν τοῦ ἐπανερχομένου γεωργοῦ ζημιοῦν αὐτοῖς τὸν οἶνον*· ὅπως πάλιν, ἐὰν γεωργὸς ἐγκαταλίπῃ τὸν ἀγρόν του ἀλλ' ἐκπληροῖ τὶς φορολογικές του ὑποχρεώσεις (*τελῇ κατ' ἔτος τὰ ἐξστραόρδινα τοῦ δημοσίου λόγου*), οἱ νεμόμενοι τὸν ἀγρὸν τοῦτον ὀφείλουν νὰ τοῦ καταβάλουν διπλάσια ἀποζημίωση (αὐτόθι ιθ').

Ἡ ἀρχὴ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης εἶναι προφανὴς καὶ στὴν διάταξη τοῦ Νικηφόρου Α' ποὺ ἐρρύθμιζε τὴν στράτευση πτωχῶν χωρικῶν. Ὁ ἐξοπλισμός των ἀνατίθεται στοὺς *ὁμοχώρους*, οἱ ὁποῖοι καταβάλλουν 18 1/2 νομίσματα στὸ κράτος καὶ *ἀλληλεγγύως* τὰ *δημόσια*, ἤτοι οἱ ὁμόχωροι ἐπιφορτίζονται καὶ μὲ τὶς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τῶν στρατευομένων τῆς

32. Ἀνωτ. σ. 112, ἔνθα καὶ σφραγιστικὰ παραδείγματα.

33. Zacos σ. 193: *τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τῆς διοικήσεως Ἀνδρου* (ἔτ. 736/737).

κατηγορίας αὐτῆς[34]. Ὁ ἰδιοκτήτης χωρικὸς δὲν ἀποξενώνεται τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ ἀγροῦ του, ὡς φαίνεται δεχόμενος ὁ G. Ostrogorsky. Ὁ γεωργὸς στερεῖται μόνον τῆς καρπώσεως τοῦ ὑπὸ τρίτου (τῶν *ὁμοχώρων*) καλλιεργηθέντος ἀγροκτήματος. Ὁ γεωργὸς παραμένει ἰδιοκτήτης καὶ μόνον τῆς καρπώσεως ἀπολαμβάνουν οἱ καλλιεργήσαντες καὶ ἀναδεχθέντες τὰ φορολογικὰ βάρη τοῦ ἀγροῦ, ἀμπελῶνος καὶ ὁμοίων ἀκινήτων.

Ἡ φορολογία κάθε *κοινότητος χωρίου* θεωρητικῶς ἀνταποκρίνεται στὴν παραγωγικὴ ἱκανότητα τῶν μελῶν της, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καθένα ὑπέκειτο σὲ φόρο ἀνάλογο τῆς ἀγροτικῆς του περιουσίας. Ἀλλ' ὡς φυσικόν, ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπέλθουν γιὰ διάφορους λόγους —θεομηνίες, ἐχθρικὲς ἐπιδρομές, φυγὴ τῶν κατοίκων, ἐγκατάλειψη τῆς γῆς ἀπὸ καλλιεργητὲς— μεταβολὲς στὸ ὕψος τῆς παραγωγῆς τῆς κοινότητος. Τὸ γεγονὸς ὄφειλε νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψει ἀπὸ τὴν φορολογικὴ ἀρχὴ κατὰ τὴν ἑκάστοτε περιοδικὴ ἀναθεώρηση καὶ νὰ τροποποιοῦνται ἀναλόγως οἱ φορολογικὲς ὑποχρεώσεις μὲ τὴν παραχώρηση *κουφισμῶν*, μερικὴ ἢ ὁλικὴ ἀπαλλαγὴ μέχρι καὶ ὁριστικὴ ἀπαλλαγὴ τοῦ φόρου, ὅσακις οἱ *τελεσταί* (= οἱ ὑπόχρεοι καταβολῆς φόρου) εἶχαν ἐπὶ τριακονταετία ἐγκαταλείψει τὰ κτήματα. Τότε ἡ γῆ αὐτὴ (*κλασματικὴ γῆ*) περιήρχετο στὸ κράτος, τὸ ὁποῖον ἐδικαιοῦτο νὰ τὴν διαθέσῃ, ὡς αὐτὸ ἔκρινε σκόπιμο.

Ἡ ἀξία τῆς φορολογητέας ὕλης καθορίζετο ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἀρχὴ σύμφωνα πρὸς ἐπίσημο κατάλογο τιμῶν, ἀνταποκρινόμενο στὴν ἑκάστοτε οἰκονομικὴ συγκυρία. Ὑπάρχει σταθερὴ ἀντιστοιχία μεταξὺ τῆς ἀξίας τῆς φορολογητέας ὕλης καὶ τοῦ ποσοστοῦ τοῦ φόρου, ὑπολογιζομένου σὲ 4,17% περίπου.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀποτίμηση τῆς γῆς, τοῦ κυριοτέρου παραγωγικοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ ποιότης καὶ παραγωγικότης τοῦ ἐδάφους (γῆ εὔφορος, ἀρδευομένη, ἄνυδρος), τὸ εἶδος τῆς καλλιεργείας (σιτηρά, ἄμπελοι, ἐλαιῶνες, ὀπωρόκηποι, βοσκότοποι), ἡ τοποθεσία (τόπος πεδινός, ὀρεινός, βαλτώδης, πετρώδης), ἡ εὐχέρεια ἢ μὴ προσπελάσεως πρὸς τὸ ἀγρόκτημα προσδιορίζουν τὴν τιμὴ κατὰ μόδιο[35] καὶ συνθέτουν τὸν ἀκόλουθο πίνακα κατὰ κατηγορίες.

Ἀξία φορολογητέας ὕλης					Φορολογικὸς συντελεστής						
Καλλιεργήσιμος γῆ	1	μόδιος	α'	ποιότ. ἀξίας	1	νομίσμ.	= 1	νόμ.	ἀνὰ	24	μοδίους
»	1	»	β'	»	1/2	»	= 1	»	»	48	»
»	1	»	γ'	»	1/3	»	= 1	»	»	72	»

34. Βλ. Ἱστορία Β' 1 σ. 169.

35. Ὁ μόδιος ἀποτελοῦσε μονάδα μετρήσεως ἐπιφανείας, ποὺ ἀντιστοιχοῦσε πρὸς 1.000 τ.μ. ἢ 1 στρέμμα περίπου.

Ἀμπελοι	1	μόδιος	α΄	ποιότ.	ἀξίας	10	νομίσμ.	=	1	νόμ.	ἀνά	2,40 μοδίους
»	1	»	β΄	»	»	7	»	=	1	»	»	3,43 »
»	1	»	γ΄	»	»	5	»	=	1	»	»	4,80 »
»	1	»	δ΄	»	»	3	»	=	1	»	»	8,00 »

Σὲ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα χαρίεσσες παραστάσεις καλλιεργειῶν καὶ ἀγροτικῶν ἐργασιῶν συνυπάρχουν μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῶν φορολογουμένων, προσερχομένων ἐνώπιον τοῦ περιοδεύοντος φορολογικοῦ ὑπαλλήλου ὁμαδικῶς ἀλλὰ κατὰ κατηγορίες, ἐὰν κρίνομε ἀπὸ τὴν ἐνδυμασία τῶν μελῶν κάθε ὁμάδος.

Κατὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῆς συνωνῆς, τοῦ φόρου τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, τηρεῖται μὲν τὸ αὐτὸ ποσοστὸ 4,17% ἀλλὰ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἀξίας τῆς φορολογητέας ὕλης λαμβάνεται ὑπ' ὄψει ἐκτὸς τῆς ποιότητος τοῦ ἐδάφους καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀροτριώντων ζώων σὲ συνάρτηση πρὸς τὴν καλλιεργητέα ἔκταση.

Οἱ φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τῶν παροίκων, κατατασσομένων κατὰ κατηγορίες ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑπ' αὐτῶν κατεχομένων ἀροτριώντων ζώων, θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν στὴν ἑπόμενη περίοδο, διότι οἱ σχετικὲς μαρτυρίες κυρίως σὲ ἔγγραφα, ἀνάγονται στοὺς μεταγενέστερους αἰῶνες.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Οἱ κοινωνικὲς τάξεις[1]

Ἡ δομὴ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, καίτοι κατ' ἀρχὴν ἀνταποκρίνεται στὴν συνήθη, τριμερὴ διάκριση τῶν τάξεων (ἀνώτερη, μέση, κατωτέρα), ὑπέστη κατά τὴν μακραίωνα διάρκειά της μεταβολές. Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ἰδίως οἱ βιογράφοι τῶν ἁγίων, τονίζουν τὴν ἀρχαιογενή, εὐγενὴ καταγωγὴ τῶν ἡρώων τους, εἴτε φέρνοντας πραγματικὰ στοιχεῖα εἴτε περιοριζόμενοι σὲ γενικότητες καὶ ἀοριστίες.

---

1. Τὴν πρώτη συνθετικὴ παρουσίαση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας ἐπεχείρησε, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἁγιογραφικῶν κυρίως πηγῶν, ὁ A. P. Rudakov, Δοκίμιον ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἑλληνικῆς ἁγιογραφίας (ρωσ.), Μόσχα 1917 ἀνατύπωση μὲ εἰσαγωγὴ D. Obolensky, London 1970, προσφάτως δὲ σὲ εὐρύτερη βάση γιὰ τὴν ἐρευνωμένη περίοδο ὁ P. Yannopoulos, La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles, Louvain 1975· Evelyne Patlagean, Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance IVe - VIIe siècles, Paris - La Haye 1977· γλαφυρὰ καὶ συνοπτικὴ εἰκὼν ὑπὸ H.-G. Beck, Das byzantinische Jahrtausend, München 1978 σ. 232-256. Helga Köpstein - F. Winkelmann (ἐκδ.), Studien zum 8. und 9. Jh. in Byzanz, Berlin 1983 (κοινωνικὰ - οἰκονομικὰ προβλήματα, ἰδεολογικά, κοινωνικὴ δομή)· Τ. Κ. Λουγγῆς, Δοκίμιο γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη στὴ διάρκεια τῶν λεγομένων «σκοτεινῶν αἰώνων», Σύμμεικτα 6 (1985) σ. 139-222· J. F. Haldon, Some considerations on byz. Society and Economy in the Seventh Century, Byz. Forschungen 10 (1985) σ. 75-112 ἰδίως γιὰ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν ὑστερορρωμαϊκὴ στὴ βυζ. κοινωνία· τοῦ αὐτοῦ, 'Ideology and social Change in the Seventh century. Military Discount as a Barometer ἐν Klio 68 (1986) σ. 139-180. Ὁ F. Winkelmann ἀνέπτυξε τὴν εἰσήγηση στὸ *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byanz im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin 1987.

Σειρὰ μελετῶν γιὰ τὴν θέση τῆς γυναίκας στὴν βυζαντινὴ κοινωνία, περιλαμβανομένων μοναστριῶν καὶ ἀσκητριῶν, ἐν Jahrbuch Oester. Byz. 32/2 (1982) σ. 433-558. Περιεκτικὴ στὴν συντομία της ἡ σκιαγραφία ἀπὸ τὴν Κατερίνα Νικολάου, Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, Ἀθήνα 1993.

H. G. Beck, Die Byzantiner und ihr Jenseits. Zur Entstehung einer Mentalität, München 1979· τοῦ αὐτοῦ, Byzantinisches Erotikon, München 1986. Ὁ ἐρωτισμὸς δὲν ἐξετάζεται λιγότερο στὰ πλαίσια μιᾶς ἱστορίας ἠθῶν καὶ περισσότερο ἀναζητοῦνται τὰ ἴχνη τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Βυζαντινῶν στὸ ἀνταγωνιστικὸ πεδίο ἐρωτισμοῦ καὶ αὐστηρῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας.

Al. Savvides, Bibliographical advances in byz. Prosopography of the Middle and Later Periods, Medieval Prosopography 13, 1 (1992) (δημοσίευση τοῦ Western Michigan University, Kalamazoo). Προσωπογραφικὸ σχεδίασμα γιὰ τὴν περίοδο 640-1261 μὲ βιβλιογραφικὴ πληρότητα.

Ἡ ἀπὸ εὐγενεῖς προγόνους καταγωγὴ ἀποτελεῖ μεγάλο τίτλο τιμῆς[2] καὶ κατ' ἐπανάληψη ἐμφανίζονται βυζαντινὲς προσωπικότητες νὰ καυχῶνται γιὰ τὴν καταγωγή των ἀπὸ συγκλητικὲς οἰκογένειες τῆς Ρώμης, ποὺ ἀκολούθησαν τὸν μέγα Κωνσταντῖνο στὴν νέα πρωτεύουσα. Στὴν πραγματικότητα ἐλάχιστες ρωμαϊκὲς οἰκογένειες ἀποφάσισαν νὰ ἐπωφεληθοῦν τῶν προνομίων ποὺ παραχωρήθηκαν ἀπὸ τὸν ἱδρυτὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν αἰγλήεσσα ρωμαϊκὴ σύγκλητο.

Χαρακτηριστικὴ τῶν κρατουσῶν ἀντιλήψεων εἶναι ἡ προσπάθεια αὐτοκρατόρων, ἀπὸ κατώτερα κοινωνικὰ στρώματα προερχομένων νὰ ἐμφανίσουν ἑαυτοὺς ἀπογόνους ξένων βασιλικῶν ἐπιφανῶν οἴκων· ὅπως στὴν προσκειμένη πρὸς τὴν μακεδονικὴ δυναστεία βυζαντινὴ ἱστοριογραφία ὁ Βασίλειος Α' φέρεται ὡς ἀπόγονος τῶν Ἀρσακιδῶν. Παρὰ ταῦτα ὑψηλοὶ τίτλοι, ἀνώτατα ἀξιώματα μέχρι καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἦταν προσιτὰ σὲ κάθε ἐλεύθερο πολίτη, ἀδιαφόρως κοινωνικῆς τάξεως. Καὶ τῆς μὲν πραξικοπηματικῆς καταλήψεως τῆς ἐξουσίας προηγεῖτο συνήθως σταδιοδρομία τοῦ τολμητίου στὴν στρατιωτική, σπανιότερα τὴν πολιτικὴ ἱεραρχία, χωρὶς ἡ χαμηλὴ κοινωνικὴ προέλευση, ἡ ἀπαιδευσία, ἡ ἔλλειψη οἰκονομικῶν πόρων νὰ ἀποτελέσουν ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἐδραίωση τοῦ ἀνταπαιτητοῦ στὴν ἐξουσία. Ὁ Μιχαὴλ Β' καὶ ὁ Βασίλειος Α', γιὰ νὰ περιορισθῶ στὰ πλέον γνωστὰ παραδείγματα, ἄξεστοι, ἀγράμματοι, πάμπτωχοι χωρικοὶ στὴν νεότητά των, ἔγιναν ἱδρυτὲς δυναστειῶν.

Ἡ βυζαντινὴ ἀνωτέρα τάξη τῆς μέσης περιόδου δὲν εἶναι ἡ κλειστὴ ἀριστοκρατικὴ οὔτε τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας οὔτε τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ Παλαιολόγων ἀλλ' ἡ ρευστὴ καὶ διακρινομένη γιὰ κινητικότητα τῶν μελῶν της, ἕνεκα τῆς εἰσόδου νέων ἀξιωματούχων καὶ τιτλούχων, καθ' ὅσον ἀξιώματα καὶ τίτλοι δὲν ἦταν κληρονομητά, ἀλλὰ ἀπενέμοντο ἀτομικῶς ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Τίτλοι καὶ ἀξιώματα συνεπορεύοντο σὲ ὁρισμένη ἀντιστοιχία καὶ ὁ φορεὺς τοῦ τίτλου μετεῖχε τῆς αὐλικῆς ζωῆς, σύμφωνα μὲ αὐστηρῶς ἱεραρχημένη τάξη. Ἡ δὲ δυνατότης ἐξαγορᾶς αὐλικοῦ τίτλου διεύρυνε ἔτι μᾶλλον τὸν κύκλο τῶν νεωστὶ εἰσερχομένων στὴν ἀνωτέρα τάξη καὶ παρεμπόδιζε τὴν συγκρότηση κλειστῆς ἀριστοκρατικῆς κοινότητος[3].

Ἡ συγκυρία κρατικῆς ἢ αὐλικῆς θέσεως, τίτλου, πλούτου, δυνάμεως, ἐπιρροῆς ἐντὸς μάλιστα πολυκλάδων γενῶν, συνετέλεσαν ἀπὸ τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ Θ' αἰῶνος στὴν δημιουργία τῆς ἰσχυρῆς κατηγορίας τῶν *δυνατῶν* καὶ ἐν συνεχείᾳ περισσότερο κλειστῆς ἀριστοκρατικῆς τάξεως, κυρίας μεγάλης ἀξίας ἀκινήτων, ποὺ δεσπόζει στὴν αὐλὴ καὶ τὴν κρατικὴ διοίκηση.

---

2. Ὁ χρονογράφος ἢ ἡ πηγή, ἀπὸ τὴν ὁποία οὗτος ἄντλησε, προσβλέπει μὲ σεβασμὸ πρὸς τοὺς ὡς ἀρχαιογενεῖς (Θεοφ. σ. 355 ἔτ. 678, σ. 383 ἔτ. 713) χαρακτηριζομένους πολίτες.

3. Βλ. ἀνωτέρω σ. 97 ἑπ. ἐπὶ τῆς σχέσεως ἀξιωμάτων καὶ τίτλων.

Ἀντιθέτως, στὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο μέχρι τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ Θ΄ αἰῶνος τὴν δυναστικὴ συνέχεια διακόπτουν ἀλλεπάλληλες ἐπαναστάσεις, ποὺ συνεπάγονται τὴν μετακίνηση στὴν αὐλὴ καὶ τὴν διοίκηση νέων προσώπων καὶ τὸν παραγκωνισμὸ ὅσων εἶχαν στενῶς συνδέσει τὴν τύχη τους μὲ τὸν προηγούμενο μονάρχη. Ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὸν Ζ΄ αἰῶνα ὁ μετασχηματισμὸς τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας μὲ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἐλευθέρων καλλιεργητῶν μικρῆς ἢ μεσαίας ἰδιοκτησίας διεύρυνε τὴν μεσαία τάξη, ἡ δὲ ἀραβικὴ κατάκτηση περιφερειακῶν ἐπαρχιῶν Συρίας, Αἰγύπτου, στὶς ὁποῖες κυριαρχοῦσε ἡ μεγάλη ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία, ἀσφαλῶς ἐλάττωσε τὸν ἀριθμὸ τῶν πλουσίων γαιοκτημόνων καὶ ἐπέφερε ἀναστάτωση τῆς οἰκονομίας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπώλεια σημαντικῶν ἐμπορικῶν ἀστικῶν κέντρων, ὅπως τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῆς Ἀντιόχειας. Ἐὰν προστεθῆ καὶ ἡ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ζ΄ αἰῶνος μεταλλαγὴ τῆς κρατικῆς ὀργανώσεως καὶ τῆς αὐλικῆς ἱεραρχίας μὲ τὴν ἐξάλειψη τῶν clarissimi, spectabiles, illustres καθίσταται περισσότερο κατανοητὴ ἡ ἀνάσχεση τοῦ σχηματισμοῦ κλειστῆς ἀριστοκρατικῆς τάξεως.

Οὕτω παραμένει κατὰ τοὺς Ζ΄ καὶ Η΄ αἰῶνες στὴν κοινωνικὴ κορυφὴ μία τάξη, ποὺ χαρακτηρίζει ρευστότης, δεδομένου ὅτι συνίσταται σὲ ἐναλλασσόμενους κρατικοὺς λειτουργοὺς καὶ αὐλικοὺς ἀξιωματούχους ἰδιοκτητῶν γῆς σημαντικῆς πως ἐκτάσεως ἀλλ' ἄνευ σταθεροῦ συνδέσμου πρὸς τὴν ἐξουσία. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ Η΄ αἰ. θὰ συναντήσομε τοὺς προδρόμους τῶν δυνατῶν γαιοκτήμονες τῶν μικρασιατικῶν ἐπαρχιῶν, πλουσίους σὲ ἀγροτικὰ ἀκίνητα καὶ ποίμνια. Τυπικὸς ἐκπρόσωπός των ὁ ἐκ χωρικῶν προερχόμενος πάππος τῆς πρώτης συζύγου τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ Φιλάρετος, τοῦ ὁποίου τὴν περιουσιακὴ κατάσταση γνωρίζομε λεπτομερέστατα (ἀνωτ. σ. 154). Οὔτε ἐκεῖνοι εἶχαν συνειδητοποιήσει τὴν ἰσχύν των, ἀπομονωμένοι στὰ ἀπόκεντρα ἀγροκτήματά των, οὔτε τὸ κράτος εἶχε εἰσέτι ἀντιληφθῆ τὸν κίνδυνο, ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν βασιλικὴ παντοδυναμία. Θὰ ἀποκτήση ἐπίγνωση ἀπὸ τὸν ἑπόμενο αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ὅταν πολύκλαδες μικρασιατικὲς οἰκογένειες γαιοκτημόνων μὲ τὴν σφυρηλάτηση ἰσχυρῶν μεταξύ των συγγενικῶν δεσμῶν καὶ τὴν ἄσκηση κρατικῶν λειτουργημάτων θὰ καταστοῦν περιώνυμα γένη.

Εὐρύχωρα οἰκοδομήματα μὲ κήπους (*παραδείσους*) ἦταν τὰ ἐνδιαιτήματα τῶν πλουσίων ποὺ ἀπασχολοῦσαν ἱκανὸ ἀριθμὸ θεραπόντων καὶ θεραπαινίδων. Διάχρυσος ἱματισμός, χρυσοῖ κροσσωτοί, χρυσᾶ ἢ μὲ μαργαριτάρια περιδέραια, ἐνώτια, δακτύλιοι, ἐμπλόκια κοσμοῦσαν τὴν περιβολὴ τῶν μελῶν τῆς ἀνωτέρας τάξεως. Στὴν πολυτελὴ ἀμφίεση συνέβαλλεν αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ, δεδομένου ὅτι μέρος τῶν ἀποδοχῶν τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματούχων τοῦ βασιλείου συνίστατο στὶς πολύτιμες στολές, ποὺ τοὺς προσέφερε κατὰ τακτὲς ἐπίσημες ἑορτές.

Ὑπάρχουν περισσότερα κοινωνικὰ στρώματα στὴν μεσαία τάξη, ἡ ὁποία ὁμολογουμένως παρουσιάζει οἰκονομικὴ διαφοροποίηση καὶ ρευστότητα. Ἐντὸς αὐτῆς κινοῦνται καλλιεργητὲς ἰδιόκτητης γῆς, ὑπάλληλοι σὲ κατώτερες κρατικὲς θέσεις, στρατιωτικοί, ἰδίως οἱ ἀνήκοντες στὸν ἐπαγγελματικὸ στρατὸ τῶν ταγμάτων, ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες. Οἱ πληροφορίες προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἁγιογραφικὰ κείμενα καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι ὡς συνήθως ἀόριστες. Σπανίως παρέχουν συγκεκριμένα ποσὰ περιουσιακῶν στοιχείων, πλὴν ἴσως τῶν ναυτιλιακῶν ἐπιχειρήσεων, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔστω καὶ σποραδικῶς ὑπάρχουν εἰδήσεις γιὰ τὸ κατατεθὲν κεφάλαιο ἢ τὸ δανεισθὲν ποσὸ ἢ τὸ ἀποκομισθὲν κέρδος ἢ ἀκόμη τὶς ζημίες, συνήθως ἀπὸ ναυάγιο[4].

Οἱ ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες ἦταν κατὰ κανόνα ἐγκατεστημένοι στὰ ἀστικὰ κέντρα μικρὰ καὶ μεγαλύτερα, ἰδίως οἱ ἀσκοῦντες ὑψηλότερης στάθμης ἐπαγγέλματα, ὅπως οἱ *ταβουλάριοι* (= συμβολαιογράφοι), ἀργυροπράτες καὶ χρυσοχόοι, σηρικοπράτες καὶ ἐν γένει οἱ ἐμπορευόμενοι τὸ μετάξι καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ προϊόντα, οἱ μυρεψοί[5]. Οἱ ἔμποροι (*πραγματευταί*) ἄλλοτε εἶχον μόνιμη ἐπαγγελματικὴ ἐγκατάσταση, ἄλλοτε πάλιν περιέφεραν τὸ ἐμπόρευμά των ἀνὰ τὴν πόλη ἢ τοὺς ἔξω οἰκισμοὺς ἢ περιήρχοντο τὶς ἐμποροπανηγύρεις[6]. Εἶναι φυσικὸν οἱ ἀσκοῦντες τὰ συνήθη ἐπαγγέλματα διατροφῆς, ὑποδήσεως, ἐνδύσεως ἢ μία τῶν *βαναύσων τεχνῶν*, τῶν χειρωνακτικῶν —ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὶς πνευματικὲς— νὰ εἶχον μικρὴ οἰκονομικὴ καὶ ἀντιστοίχως κοινωνικὴ ὑπόσταση.

Ἡ σταδιοδρομία στὸν ταγματικὸ στρατὸ ἦταν προσιτὴ σὲ κάθε ἐλεύθερο πολίτη, διαθέτοντα βεβαίως τὰ πρὸς τοῦτο σωματικὰ προσόντα. Εἶναι βεβαιωμένη ἡ ταπεινὴ κοινωνικὴ καταγωγὴ καὶ πενία αὐτοκρατόρων (Λέοντος Γ', Λέοντος Ε', Μιχαὴλ Β', Βασιλείου Α') ἢ ἀνταπαιτητῶν (Θωμᾶ), οἵτινες σταδιοδρόμησαν προηγουμένως στὸν στρατό. Ἀξιοῦσα ἡ πολιτεία ἀπὸ τὸν ἐπαγγελματικὸ στρατὸ ἀφοσίωση στὸ καθῆκον του, ἐπέβαλε περιοριστικὰ μέτρα οἰκονομικῆς κυρίως φύσεως ἀλλ' ὡς ἀντιστάθμισμα παρεῖχε οἰκονομικὰ προνόμια. Δὲν ἐπέτρεπε στοὺς ἀξιωματικοὺς νὰ ἀναλάβουν πολιτικὰ ἀξιώματα, νὰ ἐπιδοθοῦν σὲ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις ἢ ἀγροτικὲς καλλιέργειες ἢ νὰ καταστοῦν ἐγγυηταί. Ὡς ἀντάλλαγμα ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ ἀγγαρεῖες ὑποχρεούμενοι στὴν καταβολὴ μόνον τῶν δημοσίων τελῶν. Στὴν

---

4. Βλ. ἀνωτ. σ. 147-148 περὶ τῆς ναυτιλίας.

5. Τὶς μαρτυρίες συνεκέντρωσε λίαν ἐπιμελῶς ὁ P. Yannopoulos, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 128-187 γιὰ ὅλες τὶς κατηγορίες τῆς μεσαίας τάξεως· ἐξ ἴσου ἐπιμελῶς συνέλεξε σ. 16 ἐπ. καὶ τὶς ἀναφερόμενες στὴν κοινωνικὴ προέλευση τῶν βιογραφουμένων πληροφορίες τῶν βυζαντινῶν πηγῶν.

6. Θεοδώρου Στουδίτου Μικρὰ Κατήχησις· Théodore le Studite, Parva Cathechesis ἐκδ. E. Auvray, Paris 1891 σ. 84· *πανηγύρεις ἐπιτελοῦνται κατὰ καιρὸν ὧδε... ἐφ' ἃς συντρέχουσιν οἱ ἄνθρωποι πωλοῦντες καὶ ἀγοράζοντες...* βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 151.

περίπτωση ποὺ δὲν συνεμορφοῦντο μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῆς πολιτείας, *πάσῃ δημοσίᾳ ὑποκείσονται ἐπηρείᾳ καὶ τοῦ βαθμοῦ ἐκπεσοῦνται*[7]. Πόσο προνομιακὴ ἐθεωρεῖτο ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὶς ἀγγαρεῖες δείχνει ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ μέτρου στοὺς φορεῖς ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων ὑψηλῶν κατηγοριῶν. *Οἱ στρατιῶται οὔτε ὁδοστρωσίας οὔτε μὴν ἄλλης οἱασοῦν ἐπηρείας ἀπαίτησιν ἔχουσιν, οὔτε μὴν ἰατροὶ καὶ διδάσκαλοι, σοφισταί τε καὶ ῥήτορες· παρέχειν μέντοι αὐτοὺς τὰ δημόσια καὶ μόνα τέλη πάνυ βουλόμεθα*[8].

Στὴν κατωτέρα τάξη ἀνῆκε πολυάριθμο, ἑτερόκλιτο πλῆθος, στερημένο περιουσίας καὶ σταθερῆς ἀπασχολήσεως, πρόθυμο γιὰ τὴν ἀνάληψη οἱασδήποτε ἐργασίας χειρωνακτικῆς ἀντὶ ἐλαχίστης ἀμοιβῆς[9], ὅπως δείχνουν πολυάριθμες μαρτυρίες στὰ ἁγιογραφικὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα μὲ τὴν νομοθεσία παρέχουν τὸ πλουσιότερο καὶ πλέον καίριο ὑλικό. Πρόκειται γιὰ τοὺς χαρακτηριζόμενους στὶς πηγὲς ὡς *πτωχούς, ἀπόρους, πένητας, ἐνδεεῖς, εὐτελεῖς, ἀσήμους*, ἡμερομισθίους κατὰ κανόνα, οἱ ὁποῖοι στὴν ὕπαιθρο ἐργάζονται στὶς ἀγροτικὲς καλλιέργειες, ὡς βοσκοί, ἀγελάριοι, ὀπωροφύλακες, φύλακες ἀμπελώνων, καὶ στὴν πόλη ὡς ἐργάτες, μεταφορεῖς, οἰκοδόμοι καὶ ὅμοια.

Ὅσο γιὰ τὰ ἐπαγγέλματα γυναικῶν πρόκειται γιὰ ὁμάδες γυναικῶν λαϊκοτέρου χαρακτῆρος, ὅπως πωλητριῶν ἢ παραγωγῶν εἰδῶν διατροφῆς, γυναικῶν ἐλευθερίων ἠθῶν ἢ ψυχαγωγίας γενικῶς, σπανίως δὲ μὲ εἰδικὲς γνώσεις, ὅπως γιάτρισσες, μαῖες. Μιὰ ἄλλη κατηγορία γυναικῶν τελεῖ στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἐκκλησίας (π.χ. *διακόνισσα, κλησάρισσα*) ἢ γυναικείων μονῶν (π.χ. *δοχειαρία, κελλαρέα*), ὅπου ἡ ἰδιότης τους, ἐπαγγελματικὴ ἢ ὄχι ἀντανακλᾶ τὴν θέση τους στὴν βυζαντινὴ κοινωνία.

Ἡ συνήθεια τῆς εἰσδοχῆς μικρῶν ἀγροτοπαίδων σὲ γειτνιάζοντα μοναστήρια ἦταν μιὰ μορφὴ καλύψεως οἰκονομικῶν ἀναγκῶν πτωχῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν.

Στὸ περιθώριο τῆς κοινωνίας βρίσκονταν *μῖμοι, σκηνικοί, παιγνιῶται* ὅπως ὀνομάζονται ἀπὸ μεταγενέστερους κανονολόγους, *οἱ δούλους καὶ*

---

7. *Ἰουστινιάνειος στρατιωτικὸς νόμος* α΄ α΄ (Ζέπος, JGR τ. II σ. 80).

8. Αὐτόθι α΄ 2 (σ. 80).

9. Στὸν Λειμῶνα τοῦ Μόσχου νεαρὸς ἐργάτης γιὰ δενδροφύτευση *ἐλάμβανεν ἡμερούσιαν φόλεις πέντε* (PG τ. 87, 3 στ. 2997)· εἰς Ἀλεξάνδρεια οἰκογενειάρχης μὲ δύο τέκνα, ὑπηρετῶν ὡς *θερμοδότης* (γιὰ τὴν παρασκευὴ θερμοῦ ὕδατος), ἐλάμβανε ἐτησία ἀμοιβὴ *τρία νομίσματα καὶ μόνον* (Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος προλ. σ. 345 ἐκδ. Festugière).

Ἄλλος δὲ ἦταν πρόθυμος νὰ ἐργασθῇ εἰς *κάπηλον ἢ παστιλλάριν* (= ζαχαροπλάστην) *δι' ἓν τριμίσιν... ἕνα μῆνα ἢ καὶ δύο* (αὐτόθι σ. 346). Τὴν αὐτὴν ἐποχὴ οἱ ἄποροι κάτοικοι τῆς Ἀλεξανδρείας σὲ ἀπογραφὴ ποὺ ὀργάνωσε ὁ πατριάρχης βρέθηκαν *ἑπτὰ ἥμισυ χιλιάδων* (αὐτόθι σ. 348).

στρατιώτας καὶ γυναῖκας καὶ ἕτερα πρόσωπα μιμούμενοι[10], ἀποδοκιμαζόμενοι ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ νομοθεσία[11]. Οἱ ἀρεσκόμενοι ὅμως στὰ θεάματα Βυζαντινοὶ δὲν συνεμερίζοντο τὴν ἀποδοκιμασία αὐτή, ἐσύχναζαν σ' αὐτὰ καὶ μόνον, φαίνεται, διέκριναν, τουλάχιστον σὲ μεταγενέστερους αἰῶνες, δύο κατηγορίες *σκηνικῶν*· τοὺς ἐμφανιζομένους *ἐνώπιον βασιλέων, οὓς ἐντίμους ἔχουσιν οἱ νόμοι τῆς πολιτείας*, ἐν ἀντιθέσει *πρὸς τοὺς ἐν παν*ηγύρεσι *καὶ δήμων ἄλλαις συνάξεσιν ἐπιδεικνυμένους τοιαῦτα, καὶ γέλωτα τοῖς ὁρῶσι κινοῦντας ταῖς ὑποκρίσεσι, οὓς ἀτίμους ἡγοῦνται*[12].

Μέρος τῆς κατωτέρας τάξεως δὲν ἦταν παραγωγικό· πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς δὲν εἶχαν μόνιμη κατοικία ἢ δὲν ἀσκοῦσαν παραγωγικὸ ἐπάγγελμα ἢ ζοῦσαν παρασιτικῶς σὲ βάρος πλουσίων ἰδιωτῶν ἢ συνετηροῦντο ἀπὸ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα.

Πάροικοι

Ὁ θεσμὸς τῶν παροίκων ὑφίσταται ἀπὸ τὴν προηγούμενη περίοδο καὶ καλύπτει ὅλο τὸ μετέπειτα χρονικὸ φάσμα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἡ πενιχρότης τῶν πληροφοριῶν γιὰ τοὺς αἰῶνες Ζ΄ μέχρι καὶ τὸν Θ΄ δὲν ἐπιτρέπει νὰ διαγνωσθοῦν τυχὸν διαφοροποιήσεις σὲ σχέση πρὸς τὸ παρελθόν. Ἡ κατάργηση τοῦ φορολογικοῦ συστήματος τῆς capitatio - jugatio, ἡ ἀπὸ τὸν Ζ΄ αἰῶνα βεβαία αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐλεύθερων καλλιεργητῶν καὶ ἡ ἀπουσία στὸν Γεωργικὸ νόμο καὶ τὴν Ἐκλογὴ διατάξεων ποὺ ρυθμίζουν τοὺς ὑποκειμένους στὴν δουλεία τῆς γῆς (ὁ ὅρος *πάροικοι* εἰς οὐδέτερο τῶν νομικῶν τούτων κειμένων ἀπαντᾶ), ἐνεθάρρυναν ὁρισμένους ἐρευνητὲς νὰ πιστέψουν σὲ προϊοῦσα ἀπελευθέρωση τῶν δεσμευμένων στὴν γῆ καλλιεργητῶν. Ἐγγύτερη γνώση τῶν πηγῶν δείχνει ὅτι ὁ θεσμὸς ἐξακολούθησε νὰ ὑφίσταται καὶ νὰ ἀποτελῆ κινητήριο δύναμη τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, ἰδίως ὅσον ἀφορᾶ στὴν καλλιέργεια τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων τοῦ στέμματος, τῆς Ἐκκλησίας, τῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων καὶ βραδύτερον τῶν πλουσίων ἰδιωτῶν.

Οἱ πάροικοι ὡς πρόσωπα ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν ἐλευθέρων· Μποροῦσαν νὰ συνάψουν ἔγκυρο γάμο, νὰ ἀποκτήσουν δική τους ἀτομικὴ περιουσία καὶ νὰ τὴν διαθέσουν ἐλευθέρως. Τὴν νομική των θέση προσδιό-

---

10. Βαλσαμῶν Σύνταγμα τ. Γ΄ σ. 415.

11. Βασιλικὰ XXI 2.1 καὶ 4. Στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο ἀναφέρονται οἱ κανόνες 24 καὶ 51 τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου, χαρακτηριστικοὶ τόσο γιὰ τὴν ἀπαγόρευση καὶ τὰ ἀπειλούμενα ἐπιτίμια, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὑπὸ τῶν σχολίων τοῦ Βαλσαμῶνος μαρτυρουμένη ἐλαστικότητα τῆς ἐφαρμογῆς των... *εἰ καί τις κληρικὸς κληθείη ἐν γάμῳ, ἡνίκα ἂν τὰ πρὸς ἀπάτην εἰσέλθοιεν παίγνια, ἐξαναστήτω, καὶ παραυτίκα ἀναχωρείτω*...

12. Σχόλια Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμῶνος στὸν κανόνα 45 (νβ΄,ν γ΄) τῆς ἐν Καρθαγένῃ συνόδου (ἔτ. 419) ἐν Συντάγματι τ. Γ΄ σ. 414, 415.

ριζε ἡ σχέση τους μὲ τὴν γῆ, στὴν ὁποία ἦταν ἐγκατεστημένοι. Δὲν ἐδικαιοῦντο νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν, ὀφειλαν νὰ τὴν καλλιεργοῦν καὶ νὰ ἐκπληροῦν τὶς ὑποχρεώσεις των πρὸς τὸ κράτος (καταβολὴ *συνωνῆς* καὶ *καπνικοῦ*) καὶ τὸν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς. Ἀντιστοίχως ὁ τελευταῖος δὲν μποροῦσε νὰ ἀπομακρύνη τοὺς ἐγκατεστημένους στὴν γῆ του παροίκους. Ἡ οἰκονομική τους κατάσταση ἐποίκιλλε, εὑρίσκετο δὲ σὲ συνάρτηση μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἰδιοκτήτων ἀροτριώντων ζώων καὶ τὴν μέσω αὐτῶν δυναμένη νὰ καλλιεργηθῆ ἀγροτικὴ ἔκταση. Ὁ οἰκονομικὸς μηχανισμὸς ἀποκαλύπτεται πληρέστερα ἀπὸ τὸν Ι΄ αἰῶνα καὶ ἐξῆς χάρις στὴν νομοθεσία καὶ πρὸ πάντων στὰ διαρκῶς πολλαπλασιαζόμενα ἔγγραφα, μὲ τὰ ὁποῖα διαφωτίζεται ἡ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῶν παροίκων, στὴν πράξη, ὅπως θὰ δοῦμε κατωτέρω.

Δοῦλοι[13]

Ὁ ἀρχαῖος θεσμὸς τῆς δουλείας διατηρήθηκε καὶ στὸ Βυζάντιο μὲ τὴν ἴδια κατὰ βάση νομικὴ μορφὴ ἀλλὰ μὲ οἰκονομικὴ σημασία πολὺ μειωμένη. Γιὰ τὴν τύχη τῶν δούλων ἐνδιαφέρθηκε καὶ ἡ Ἐκκλησία, τῆς ὁποίας ἡ συμβολὴ συνίστατο κυρίως στὴν καλυτέρευση τῆς μεταχειρίσεώς των ἀπὸ τοὺς κυρίους καὶ ὄχι στὴν μεταβολὴ τῆς νομικῆς των θέσεως. Οὐσιαστικὴ βελτίωση ἐπεχείρησε στὸ κεφάλαιο τοῦ γάμου ὁ πατριάρχης Νικηφόρος Α΄, ποὺ ἀξίωσε τὴν μὲ ἱερολογία μετατροπὴ τῆς μέχρι τότε ἁπλῆς συνοικήσεως (contubernium) δούλων σὲ νόμιμο γάμο, μὴ συνεπαγόμενο ὅμως τὴν ἀπελευθέρωσή των.

Οἱ πλούσιοι καὶ εὔποροι εἶχαν στὴν κατοικία τους σημαντικὸ ἀριθμὸ δούλων. Οἱ προσφερόμενες ὑπηρεσίες ἀπέβλεπαν στὴν λειτουργία τοῦ οἴκου, τὴν ἐξασφάλιση μεγαλυτέρων ἀνέσεων στοὺς κυρίους καὶ ἀκόμη τὴν ἱκανοποίηση τῆς ματαιοδοξίας τῶν τελευταίων. Ἡ προσφερομένη δηλαδὴ ἐργασία ἦταν μὴ παραγωγική. Δούλους διέθεταν στὴν κατοικία των καὶ οἱ οἰκονομικῶς ἀσθενέστεροι ἀλλ' ὁ ἀριθμός τους ἦταν περιορισμένος. Ὁ πολὺς Φιλάρετος μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς τεραστίας περιουσίας του —ἀγροκτημάτων, ζώων, οἰκοσκευῆς— διατήρησε ἀπὸ τὸ οἰκετικὸ προσωπικὸ ἕνα δοῦλο καὶ μία δούλη.

---

13. Anne Hadjinicolaou - Marava, Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin, Athènes 1950· Helga Köpstein, Die byzantinische Sklaverei in der Historiographie der letzten 125 Jahre, Klio 43-45 (1965) σ. 560-576. Ch. Verlinden, L'esclavage dans l'Europe médiévale, τ. II, Gent 1977· J. Heers, Esclaves et domestiques au Moyen Age dans le monde mediterranéen, Paris 1981· Helga Köpstein, Zum Fortleben des Wortes δοῦλος und anderer Bezeichnungen für den Sklaven im Mittel und Neugriechischen. Untersuchungen ausgewählter altgriechischer sozialer Typenbegeriffe... (ἐκδ.) Elisabeth Ch. Welskopf, Berlin 1981 σ. 319-353.

Ποία ἦταν ἡ συμμετοχὴ τῶν δούλων στὴν παραγωγή, ὅταν φρόντιζαν τὶς ἀγροτικὲς καλλιέργειες μέσης ἢ μικρῆς ἰδιοκτησίας αὐτοὶ οἱ ἐλεύθεροι καλλιεργητὲς ἰδιοκτῆτες ἢ ἐνοικιαστὲς τῆς γῆς καὶ τὰ μεγάλα ἀγροκτήματα ἐκαλλιεργοῦντο ἀπὸ τοὺς παροίκους; Στὸν Γεωργικὸ νόμο οἱ δοῦλοι ἀναφέρονται σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ποίμνια ἢ βουκόλια καὶ ὄχι μὲ τὶς καλλιέργειες[14]. Γενικῶς δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες περὶ ἀπασχολήσεως τῶν δούλων στοὺς ἀγρούς, ἐνῶ εἶναι συνήθεις οἱ μαρτυρίες περὶ οἰκιακῶν ἐργασιῶν ποὺ ἐκτελοῦσαν οἱ ἴδιοι. Ἐξ ὅλων αὐτῶν εἶναι φανερὸ τὸ περιορισμένο τῆς παραγωγικῆς συμμετοχῆς τῶν δούλων στὴν βυζαντινὴ οἰκονομία[15].

Τὴν ἀπόδοση τῆς ἐλευθερίας στοὺς δούλους πρόβλεπε ἡ νομοθεσία καὶ ὁ ὄγδοος τίτλος τῆς Ἐκλογῆς (*Περὶ ἐλευθεριῶν καὶ ἀναδουλώσεων*), ὅπου καθορίζονται τρόποι καὶ ὅροι τῆς ἀπελευθερώσεώς των. Στὰ ἁγιογραφικὰ κείμενα δὲν εἶναι σπάνιες οἱ ἀπελευθερώσεις δούλων ἀπὸ τὸν πλούσιο ἢ μετρίας οἰκονομικῆς καταστάσεως κύριό των, ὁ ὁποῖος συνήθως ἐλάμβανε καὶ ὁρισμένα οἰκονομικὰ ὑπὲρ αὐτῶν μέτρα.

Σκοτεινὴ παραμένει ἡ προέλευση τῶν δούλων στὸ Βυζάντιο. Ἕνα μέρος καλύπτουν οἱ γόνοι δούλων καὶ ἄλλο προέρχεται ἀπὸ ἀγορά. Οἱ αἰχμάλωτοι πολέμου ἀποτελοῦσαν ἰδιαίτερη κατηγορία προσώπων. Στὴν πράξη ἐπεκράτει ἡ ἀνταλλαγή των, τουλάχιστον μετοξὺ Ἀράβων καὶ Βυζαντινῶν ἐμπολέμων, ὡς διδάσκουν οἱ πηγὲς καὶ τῶν δύο πλευρῶν. Ἡ τιμὴ τῶν δούλων θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὑψηλή, ἐὰν κρίνομε ἀπὸ τὸ ἐπιβληθὲν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Α' τέλος δύο νομισμάτων κατὰ τὴν ἀγορὰ δούλου[16] καὶ τῶν ὀλίγων μαρτυριῶν περὶ καταβληθέντος ποσοῦ γιὰ τὴν ἀπόκτησή των. Στὴν Ἱερουσαλὴμ ἀργυροκόπος, κύριος πλειόνων δούλων, ἀγοράζει ἕτερον *ρυπαροφοροῦντα καὶ ἀκτένιστον νομισμάτων πεντήκοντα*. Δοῦλος προερχόμενος ἐξ Ἀφρικῆς ἦταν ἐγγράμματος καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ἀπὸ *τελώνη* ὡς νοτάριος[17].

Ὁ λαϊκὸς βίος

Ἁγιογραφικὰ καὶ ἄλλα λαϊκότερου χαρακτῆρος πατερικὰ κείμενα, ὅπως ὁ Λειμών, οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες, μικρογραφίες χειρογράφων παρέχουν

---

14. Γεωργικὸς νόμος με'-μζ', οα'-οβ'.

15. Σὲ περιορισμένα χρονικά, μέχρι τὸν Β' αἰ., καὶ γεωγραφικὰ πλαίσια ἀναφέρεται ἡ καλῶς τεκμηριωμένη μελέτη τοῦ I. F. Fichman, Sklaven und Sklavenarbeit im spätrömischen Oxyrhynchos, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 2 (1973) σ. 149-206 καὶ ἐν συντομία τοῦ αὐτοῦ, Slaves in byzantine Oxyrhynchos ἐν Akten des XIII. Intern. Papyrologenkongress, München 1974 σ. 117-124.

16. Θεοφ. σ. 487: *καὶ τοὺς ὠνησαμένους ἔξω τῆς Ἀβύδου σώματα οἰκετικά, ἀνὰ β' νομισμάτων τελέσαι προσέταξεν, καὶ μάλιστα τοὺς κατὰ τὴν Δωδεκάνησον.*

17. Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος κεφ. 21 σ. 370-371 (Ἐκδ. Festugière).

εἰκόνα τοῦ λαϊκοῦ βίου, ἂν καὶ ἀτελή. Εἰδικῶς τὸ θέμα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ παλαιοτέρου πολιτισμοῦ μετὰ τὴν ἐξαφάνιση τῶν ἀρχαίων θρησκειῶν ἀποτέλεσε πεδίο προβληματισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία, παρὰ τὴν ἰσχὺ καὶ τὴν ἠθικὴ ἐπιβολή της, δὲν μπόρεσε νὰ ἐκκόψη πολλὲς παλαιὲς συνήθειες καίτοι μεγάλη προσπάθεια κατεβλήθη ἀπὸ τὴν ἐν Τρούλλω σύνοδο (691/692). Οἱ ὑπ' αὐτῆς θεσπισθέντες κανόνες καὶ πρὸ πάντων τὰ σχόλια τῶν κανονολόγων τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἀποκαλύπτουν τὶς βαθιὲς ρίζες προλήψεως καὶ συνηθειῶν, λατρευτικῶν καὶ μή, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μερικὲς τηρήθηκαν μέχρι τὶς ἡμέρες μας[18].

Ἑορτὲς τῆς ἀρχαιότητος, *Καλένδαι* τὴν 1ην Ἰανουαρίου, *Βοτὰ* πρὸς τιμὴν *τοῦ Πανός, τοῦ ἐφορῶντος, ὡς ἐφλυάρουν οἱ Ἕλληνες, τὰ τῶν βοτῶν ἤγουν τὰ τῶν προβάτων καὶ τῶν λοιπῶν ζώων*, *Βρουμάλια* πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου, ἑτέρα *πανήγυρις κατὰ μῆνα Μάρτιον διὰ τὴν τῶν ὡρῶν καὶ τοῦ ἀέρος εὐκρασίαν*, *Ρουσάλια μετὰ τὸ ἅγιον Πάσχα ἀπὸ κακῆς συνηθείας ἐν ταῖς ἔξω χώραις γινόμενα* παραμένουν ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ λαϊκοῦ βίου[19]. Ἐτηρεῖτο τὸ ἀρχαῖο ἑορταστικὸ τυπικὸ μὲ χρήση τραγικῶν, κωμικῶν, σατυρικῶν προσωπείων, ἐπίκληση τοῦ Διονύσου κατὰ τὴν ἔκθλιψη τῶν σταφυλῶν στοὺς ληνούς, ἄσματα, ὀρχήσεις, ἀπρεπεῖς μεταμφιέσεις[20].

Ἀρχαῖες συνήθειες κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν πρωτοετῶν φοιτητῶν στὴν Ἀθήνα τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν των μεταφέρθηκαν *καὶ ἐν ταύτῃ τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων, ὅτε καὶ ἡ τῶν νόμων μάθησις ἤκμαζε... καὶ τοὺς μέλλοντας πρὸς τὴν τῶν νόμων μάθησιν ἀποδύεσθαι ἢ τοὺς διὰ μέσου*

---

18. J. F. Haldon, Everyday Life in Biyzantium. Some Problems of Approach, Byz. Mod. Greek studies 10 (1986/87) σ. 51-72· P. Veyne (ἐκδ.), A History of Private Life 1. From Pagan Rome to Byzantium, Cambridge Mass. 1987· Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Πρακτικὰ Α' Διεθν. Συμποσίου 1988, Ἀθήνα 1989 πλούσια, σημαίνουσα συμβολή· S. Oberhelman, The Interpretation of Dreamsymbols in Byz. Oneirocritic Literature, Byzantino. 47 (1986) σ. 8-24· Das Traumbuch des Achmet ben Sirin, μετάφραση καὶ σχόλια K. Brackertz, München 1986 μὲ βάση τὴν ἔκδοση Fr. Drexl (1925).

19. Κανὼν 62 Πενθέκτης καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ σχόλια παρὰ Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τ. Β' σ. 448-452 (τὸ χωρίον σ. 451)· Φ. Κουκουλέ, Βίος τ. Β' 1, σ. 13-31· Ilse Rochow, Zu «heidnischen» Bräuchen bei der Bevölkerung des byzantinischen Reiches im 7. Jahrhundert, vor allem auf Grund der Bestimmungen des Trullanum, Klio 60 (1978) σ. 483-497.

20. Σχολιάζων ὁ Βαλσαμὼν (Σύνταγμα τ. Β' σ. 451) τὸν αὐτὸν κανόνα 62 γράφει: *Ἀλλὰ καί τινες κληρικοί, κατά τινας ἑορτάς, πρὸς διάφορα μετασχηματίζονται προσωπεῖα· καὶ ποτὲ μὲν ξιφήρεις ἐν τῷ μεσονάῳ τῆς ἐκκλησίας μετὰ στρατιωτικῶν ἀμφίων εἰσέρχονται ποτὲ δὲ καὶ ὡς μοναχοὶ προοδεύουσιν ἢ καὶ ὡς ζῶα τετράποδα. Κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων Νοταρίων ἐλάμβανον χώραν ἀπρεπῆ παρὰ τῶν νοταρίων παιδοδιδασκάλων... μετὰ προσωπείων σκηνικῶν διερχομένων τὴν ἀγοράν*, καταργηθέντα ἀπὸ τὸν πατριάρχη Λουκᾶ Χρυσοβέργη (1157 - 1170) αὐτόθι σ. 451-452. Fr. Tinnefeld, Zum profanen Mimos in Byzanz nach dem Verdict des Trullanum (691), Βυζαντινὰ 6 (1974) σ. 321-343.

τῆς διδασκαλίας προοδεύοντας ἢ τοὺς τελειωθέντας μετὰ προπομπῆς καὶ πολυτελῶν ἀσυνήθως ἱματίων θεατρίζειν[21].

Κατὰ τὸ ἔθος ἀρχαῖον ἀνάβαν πυρὲς πρὸ τῶν οἰκείων ἐργαστηρίων ἢ οἴκων κατὰ τὴν πρώτη τοῦ μηνὸς (*νουμηνία*) πρὸς ἀποτροπὴν κακῶν[22]. Ἡ συνήθεια, λίαν διαδεδομένη λήγοντος τοῦ Ζ΄ αἰῶνος, ἀντικατεστάθη, ἄγνωστον πότε[23], μὲ τὴν χριστιανικὴ τελετὴ τοῦ ἁγιασμοῦ, τὴν ὁποία ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία διατηρεῖ μέχρι σήμερα κατὰ τὴν πρώτη ἑκάστου μηνός. Ἀφὴ πυρῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βαλσαμῶνος εἴθιστο μόνον τὴν ἑσπέρα τῆς 23ης Ἰουνίου, συνδυαζομένη μὲ τὴν πρόγνωση τοῦ μέλλοντος κατὰ τὸν λεγόμενον *κλήδωνα*, συνήθειες διατηρηθεῖσες ἀνὰ τὸ πανελλήνιον ποὺ ἐξέλιπαν μόλις κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες στὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα ἀλλὰ διατηρούμενες εἰσέτι στὴν ὕπαιθρο[24].

Ἡ βυζαντινὴ κοινωνία δὲν συμμορφώθηκε πρὸς τὶς αὐστηρὲς ἐπιταγὲς τῆς Ἐκκλησίας, καταδικαστικὲς τῶν δημοσίων θεαμάτων. Θέαμα τερπνὸ οἱ παραστάσεις μίμων, ὀρχηστῶν καὶ ὀρχηστρίδων, θαυματοποιῶν, περισσότερο βάρβαρες οἱ θηριομαχίες ἱκανοποιοῦσαν ψυχικὴ ἀνάγκη τοῦ μοχθοῦντος ἀνθρώπου καὶ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐκριζωθοῦν μὲ τὶς ὑπὸ τῶν συνοδικῶν κανόνων ἀπειλούμενες κυρώσεις[25]. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι οἱ μῖμοι διεκωμώδουν ξένες ἐθνικὲς ὁμάδες ἢ ἄτομα κατωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, *ποτὲ μὲν Ἀραβίτας μιμούμενοι, ποτὲ δὲ Ἀρμενίους, ποτὲ δὲ δούλους*[26]. Ὑπῆρξε ὅμως καὶ μερὶς τῶν πιστῶν, ἡ ὁποία ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων παραιτήθηκε τῶν *θυμελικῶν παιγνίων* καὶ ἐστράφη πρὸς τὰ νέας ἐπινοήσεως *βασιλικὰ παίγνια*[27].

Ἡ πρόγνωση τοῦ μέλλοντος, στοιχείου οὐσιώδους ἀρχαίων θρησκειῶν, καταδικάζεται ἀπὸ τὴν χριστιανική, ὅπου ἡ ἐλπὶς στὸν Θεὸν καὶ Σωτῆρα

---

21. Σχόλια Βαλσαμῶνος Σύνταγμα τ. Β΄ σ. 470-471 εἰς τὸν 71ον κανόνα τῆς αὐτῆς συνόδου, ἀπαγορεύοντα τὶς ὡς ἄνω συνήθειες. H. Scheltema, Κυλίστρα, ΕΕΒΣ 29 (1959) σ. 78-80.

22. Κανὼν 65 Πενθέκτης.

23. Κατὰ τὸν σχολιαστὴ Βαλσαμῶνα (αὐτόθι σ. 458) *ἡ τῆς νουμηνίας ἑορτὴ πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἐσχόλασε.*

24. Κατὰ τὸ ἑορτολόγιον τῆς Ἐκκλησίας τὴν 24η Ἰουνίου τιμᾶται τὸ γενέσιον Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, ὅστις πολλαχοῦ φέρεται ὡς *Ἁγιάννης ὁ Φανιστὴς* ἐκ τῶν *φανῶν* τῆς προτέρας ἑσπέρας.

25. Καν. 24, 51 τῆς Πενθέκτης· σχόλια Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμῶνος.

26. Σχόλια Ζωναρᾶ Σύνταγμα τ. Β΄ σ. 425.

27. Αὐτόθι σχόλια Βαλσαμῶνος σ. 426, ὅστις ἀναφέρει ὀνομαστικῶς *τὰ παίγνια, τὸν Κοντοπαίκτην, τὸν Μάρωνα, τὸν Ἀχιλλέα, τὴν Ὀκτώηχον... ὡς μὴ διάχυσιν καὶ γέλωτα ἄσεμνον ἐμποιοῦντα τοῖς βλέπουσιν.* Τὸ περιεχόμενον τῶν μνημονευομένων παιγνίων εἶναι ἄγνωστον, ὁ δὲ Φ. Κουκουλές, Ἀγῶνες, ἀγωνίσματα καὶ ἀγωνιστικὰ παίγνια κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ΕΕΒΣ 13 (1937) σ. 93-94 ἐκφέρει μόνον ὑποθέσεις.

ἐμψυχώνει καὶ παρηγορεῖ. Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία, ἡ πρώτη μὲ ἐπιτίμια, ἡ δεύτερη μὲ νομοθετικὰ μέτρα καταδικάζουν γόητες, μάντεις, γητευτές, ἀγύρτες περιφέροντας ζῶα, *νεφοδιῶκτες*[28] ἄνευ ὅμως ἀποτελέσματος.

Οὐδεὶς θὰ ὑποπτεύετο ὅτι ἡ ἐπίκληση Θεῶν τῆς ἀρχαίας θρησκείας σὲ ὅρκο, συνήθη ὡς φαίνεται μέχρι τέλους τοῦ Ζ΄ αἰῶνος, ἀφοῦ ἀπαγορεύθηκε καὶ μὲ τὸν κανόνα 94 τῆς Πενθέκτης[29], διατηρήθηκε μέχρι τῶν ἡμερῶν μας σὲ ἀπόμερη γωνιὰ τῆς κρητικῆς γῆς ὑπὸ τὸν τύπο *μὰ τὸν Ζᾶ*[30].

ΕΘΝΟΤΙΚΕΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ

Ἰουδαῖοι

Ἀπὸ τὶς ξένες ἐθνότητες ὁμάδες ποὺ διαβιοῦσαν στὸ Ρωμαϊκὸ κράτος καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ Ἀρμένιοι πρέπει νὰ τύχουν τῆς προσοχῆς μας, ἂν καὶ τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα τῆς παρουσίας των εἶναι ἀπροσδιόριστα. Ἡ ἀνταγωνιστικὴ στάση τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας πρὸς τὴν χριστιανικὴ ἐπέτεινε τὴν ἀπὸ τὸ πολιτισμικὸ περιβάλλον τῆς ἐποχῆς, ἀποκοπὴ τῆς ἰουδαϊκῆς κοινότητος καὶ τὴν ροπή της πρὸς ἀπομόνωση, ὥστε ἡ Ἰουστινειάνειος κωδικοποίηση νὰ ἀκολουθῆ σαφῶς πολιτικὴ διακρίσεως ἔναντι τῶν Ἰουδαίων. Ἔτσι εἰδικοὶ φόροι βαρύνουν τοὺς Ἰουδαίους, στοὺς ὁποίους δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καταταγοῦν στὸν στρατό, οὔτε νὰ ἀναλάβουν δημόσιο λειτούργημα ἢ τιμητικὸ τίτλο, οὐδὲ νὰ παντρευθοῦν χριστιανὸ ἢ νὰ ἔχουν δοῦλο χριστιανό. Δὲν ὑπέκειντο ὅμως οἱ Ἰουδαῖοι σὲ ἐπαγγελματικοὺς περιορισμούς. Ἦταν ἐλεύθεροι νὰ ἀσκήσουν τὴν λατρεία τους, νὰ ἀποκτήσουν περιουσία καὶ νὰ ρυθμίζουν τὶς μεταξύ τους ὑποθέσεις κατὰ τὶς συνήθειές τους[31].

---

28. Βαλσαμὼν (Σχόλια εἰς καν. 61 Πενθέκτης) ἐν Συντάγματι τ. Β΄ σ. 445: *Νεφοδιῶκται λέγονται οἱ ἐκ τῶν νεφῶν προμηνύοντες δῆθεν τὰ τοῖς πολλοῖς ἄγνωστα.*

29. H. J. Magoulias, The lives of Byzantine saints as sources of Data for the history of magic in the sixth and seventh centuries a.D. Sorcery, relics and icons, Byzantion 37 (1967) σ. 228-269. Σειρὰ μελετῶν γιὰ κοινωνικὰ φαινόμενα τοῦ Σπ. Τρωιάνου, Ἡ μαγεία στὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα ἐν Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο (1989) σ. 549-572· Μαγεία καὶ ἰατρικὴ στὸ Βυζάντιο ἐν Βυζ. μελέται τ. 7 (1996) σ. 20-52, Θαῦμα, μαγεία, ἔγκλημα. Ἕνα σημειωτικὸ τρίγωνο. Μνήμη Ἰω. Δασκαλοπούλου (Τομέας Ποινικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπ. Ἀθηνῶν ΙΙΙ), Ἀθήνα 1996 σ. 1139-1150· Μαγεία καὶ Διάβολος ἀπὸ τὴ Ρώμη στὸ Βυζάντιο ἐν Digesta (Δημοκρίτειο Πανεπ. Θράκης) 3 (2000) σ. 1-33· Τὰ περὶ τὴν θρησκείαν ἐγκλήματα εἰς τὰ νομοθετικὰ κείμενα τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων, Δίπτυχα 1 (1979) σ. 168-193, ἰδίως 184-190: Μαγεία, μαντεία καὶ δεισιδαιμονία.

30. Καν. 94 Πενθέκτης: *Τοὺς ὀμνύοντας ὅρκους ἑλληνικούς, ὁ κανὼν ἐπιτιμίοις καθυποβάλλει· καὶ ἡμεῖς τούτοις ἀφορισμὸν ὁρίζομεν.*

31. Βλ. P. Yannopoulos, La société profane... des VIIe, VIIIe et IXe... siècles,

Ἡ ἀραβικὴ ἐπέκταση στὶς ἐπαρχίες Παλαιστίνης, Συρίας, Αἰγύπτου, κατέστησε περισσότερο ἐμφανὴ τὴν μὴ φιλικὴ στάση τῶν Ἰουδαίων ἔναντι τῶν χριστιανῶν ὁμοχωρίων των ἀλλὰ πνεῦμα ἀντισημιτισμοῦ δὲν ἀναπτύχθηκε, παρὰ ὡρισμένες σκέψεις μερικῶν νεότερων ἐρευνητῶν. Ψυχικὸ χάσμα ἐξ αἰτίας τῆς θρησκευτικῆς ἀντιθέσεως ὑφίστατο ἐνδεχομένως ἀλλὰ συστηματικὴ δίωξη τοῦ ἑβραϊκοῦ στοιχείου δὲν ὑπῆρξε κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τῶν Ἡρακλειδῶν μέχρι τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸν κανόνα 11 τῆς Πενθέκτης συνόδου (691)692 / ποὺ προτρέπει τοὺς Χριστιανοὺς νὰ μὴ συνεορτάζουν, νὰ μὴ συλλούονται, νὰ μὴ ἀναπτύσσουν κοινωνικὲς σχέσεις μὲ Ἰουδαίους ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ καταφεύγουν οἱ Χριστιανοὶ σὲ Ἰουδαίους γιατρούς[32]. Ἀπὸ τὶς ἀπαγορεύσεις αὐτὲς συνάγεται ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι δὲν τελοῦσαν σὲ ἀπομόνωση καὶ ὡρισμένοι αὐτοκράτορες, ὅπως ὁ Μιχαὴλ Β΄ ποὺ προερχόταν ἀπὸ λαϊκότερα στρώματα καὶ περιοχὴ δεκτικὴ ξένων θρησκευτικῶν δοξασιῶν, ἦταν ἰδιαιτέρως εὐμενὴς πρὸς αὐτούς: *τοὺς Ἰουδαίους ἀνέτους φόρων καὶ ἐλευθέρους ἐδείκνυεν ἀγαπημένους καὶ στεργουμένους αὐτῷ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων διαφερόντως*[33].

Ἀρμένιοι

Λαὸς χριστιανικὸς μὲ πολεμικὲς ἱκανότητες οἱ Ἀρμένιοι, ἐγκατεστημένοι στὸ νευραλγικὸ πρὸς τὴν Περσία ἀνατολικὸ σύνορο, πρόσφεραν στὴν αὐτοκρατορία τὶς ὑπηρεσίες των καὶ ὅταν ἡ χώρα τους βρισκόταν στὸν ἔλεγχο τοῦ Βυζαντίου καὶ ὅταν κατόπιν τὸ μεγαλύτερο μέρος της πέρασε στοὺς Ἄραβες. Συχνὰ σταδιοδρομοῦσαν στὶς βυζαντινὲς κρατικὲς ὑπηρεσίες Ἀρμένιοι, φθάνοντας σὲ ἀνώτατες θέσεις, ὡς στρατηγοί, διπλωμάτες, διοικη-

---

Louvain 1975 σ. 244 σημ. 16, ἀναγράφονται οἱ διατάξεις τοῦ Ἰουστινιανείου Κώδικος οἱ σχετικὲς μὲ τοὺς Ἰουδαίους. Α. Ἀνδρεάδου, Οἱ Ἑβραῖοι ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει ΕΕΣΒ τ. 6 (1929) σ. 23-43 (= Ἔργα τ. Α΄ Ἀθῆναι 1938 σ. 609-627) τοῦ αὐτοῦ, Les Juifs et le fisc dans l'Empire byzantin ἐν Melanges Ch. Diehl τ. I, Paris 1930 (= Ἔργα Α΄ σ. 629-659), J. Starr, The Jeaws in the byzantine Empire (641-1204), Athens 1939 A. Sharf Byzantine Jewry from Justinian to the forth crusade, London 1971, A. Linder, The Zeus in Roman Emperial Legislation edited with Introductions, Translations and Commentary, Detroit Mich. 1987 (ἡ πρωτότυπη ἔκδοση ἑβραϊκὰ Ἱερουσαλὴμ 1983), B. Lewis, Die Juden in der islamischen Welt. vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrh. μετάφραση ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο ὑπὸ Liselotte Julius, München 1987. Γιὰ τὸν Ζ΄ αἰ. G. Dagron - Vincent Deroche Juifs et chretiens dans l'Orient du VIIe siècle ἐν Trav. Mém. τ. 11 (1991) σ. 17-380.

32. Κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Ἱσπανοεβραίου περιηγητοῦ Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλης καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α΄ (1143-1180) εἶχε θεράποντα Ἑβραῖο γιατρὸ (Λεπτομέρειες Ἱστορία Γ΄ 1 σ. 358 καὶ σ. 21).

33. Θεοφ. Συνεχ. σ. 48 Στὴν Ἱστορία Β΄ 1 σ. 343-344 ἀναφορὰ στὶς προσπάθειες προσεταιρισμοῦ τῶν Ἰουδαίων στὸν Χριστιανισμό, ὅπως καὶ τὶς ἀφορμὲς ἀντιδράσεως.

τὲς ἐπαρχιῶν. Στὴν πρώιμη περίοδο συνιστοῦσαν ἐπίλεκτο στρατιωτικὸ σῶμα, ἐνῶ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ, τὸ ἀρμενικὸ στοιχεῖο ἦταν σημαντικὸ στὸ θέμα Ἀρμενιάκων, ὅπως κατόπιν στὰ θέματα Σεβαστείας, Κολωνείας, Χαλδίας. Μετὰ τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση πολλοὶ Ἀρμένιοι προσέφευγαν στὸ Βυζάντιο, ὅπως πάλι βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες μετακινοῦσαν ἀρμενικοὺς πληθυσμοὺς ἀπὸ μόλις ἀνακτηθεῖσες ἐπαρχίες σὲ βυζαντινὲς περιοχὲς ποὺ ἦταν ἐκτεθειμένες σὲ ἐξωτερικοὺς κινδύνους[34]. Μία τέτοια περίπτωση ἀποτελεῖ ἡ μετακίνηση ἀρμενικοῦ πληθυσμοῦ στὴν Θράκη ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ε'.

Σημείωση γιὰ τὸ σλαβικὸ στοιχεῖο

Ἰδιάζουσα θέση στὴν μακραίωνη πορεία (Ζ' - Ι' αἰ.) στὸν χῶρο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας κατέχει τὸ *σλαβικὸ στοιχεῖο* μὲ τὴν πολυφυλετικὴ συγκρότησή του, τὴν συνεχῆ μετακίνηση τῶν ὁμάδων ἀλλὰ καὶ τὶς ἐναλλασσόμενες διαθέσεις ἀρχηγῶν ἔναντι τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ποὺ ὄχι σπάνια ἀφήνουν νὰ διαφανοῦν προθέσεις συμπράξεως μὲ ἐξωτερικοὺς ἀντιπάλους καὶ κινητοποίηση συσπειρώσεων. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ ἀνωτέρω ὑπερβαίνουν τὰ πλαίσια μιᾶς μονογραφίας γιὰ τὸ πολίτευμα καὶ τοὺς θεσμοὺς καὶ ὁ ἀναγνώστης θὰ ἀναζητήση τὴν ἀνάπτυξή τους στὰ κεφάλαια τῆς Ἱστορίας[35].

---

34. J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris 1919· 2η ἔκδοση ἀναθεωρημένη ὑπὸ M. Canard, Lisbonne 1980. P. Charanis: The Armenians in the Byzantine Empire ἐν Byzantinoslavica τ. 22(1961) σ. 196-240 τοῦ αὐτοῦ, Demography ἀρ. V καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση ὑπὸ Ἰωσὴφ Κασσεσιάν, Οἱ Ἀρμένιοι στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, Ἀθήνα 1992. Sirarpie der Nersessian: Études byzantines et arméniennes τ. I-II, Louvain 1973 (συλλογὴ μελετῶν).

3. P. Charanis: Demography ἀρ. II (1959) σ. 27· ἀρ. III (1961) σ. 145· G. Soulis: The Gypsies in the byzantine empire ἐν DOP τ. 15 (1961) σ. 143-165· J. Gouillard, L'herésie dans l'empire byzantin des origines au XIIe siècle ἐν Travaux et Mémoires τ. 1 (1965) ἰδίᾳ σ. 306 ἑπ.

35. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου: Βυζαντινὴ Ἱστορία Β' 1 σ. 345-376.

ΜΕΣΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β'2 (867-1081)

ΚΡΑΤΟΣ - ΔΙΟΙΚΗΣΗ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η ΝΕΑ ΕΠΟΧΗ. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τὴν ἄνοδο τῆς νέας δυναστείας σηματοδοτεῖ νέα ἐποχή. Ὁ νέος μονάρχης Βασίλειος Α' (867-886) ἐξ ἀρχῆς φάνηκε νὰ προσηλώνεται στὴν ὑπάρχουσα τάξη, περιοριζόμενος σὲ ἀλλαγὲς μόνο στὰ πρόσωπα ποὺ κατεῖχαν ὑψηλὲς θέσεις καὶ εἶχαν συνδεθῆ μὲ τὴν προηγούμενη φρυγικὴ δυναστεία. Δὲν χρειάστηκε πολὺν καιρὸ γιὰ νὰ προσδώση οἰκουμενικὴ διάσταση στὴν πολιτική του. Αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα στὴν Ἀνατολή, βυζαντινὸ ναυτικὸ στὴν Δύση ἀγωνίζονται μὲ τόλμη καὶ γενναιότητα γιὰ τὰ ἰδεώδη τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ διεθνὴς ὁρίζων στὰ μέσα τοῦ Θ' αἰ. δὲν εἶναι ὁ περιορισμένος μεσογειακὸς μὲ τὴν ἀποκλειστικὴ κάλυψη ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, τῆς ὁποίας τὰ συμφέροντα ἀπειλοῦσαν στὴν Ἀνατολὴ παλαιὰ τὸ περσικὸ βασίλειο καὶ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰ. τὸ ἀραβικὸ χαλιφάτο.

Νέοι ἰσχυροὶ πολιτικοὶ ὀργανισμοὶ ἀναπτύσσονται στὴν Δύση: τὸ κραταιὸ φραγκικὸ βασίλειο Καρόλου τοῦ Μεγάλου (768-814), ἀκολουθούμενο τὸν Ι' αἰ. ἀπὸ τὸ κράτος τῶν Ὀθωνιδῶν (919-1002) τῆς σαξωνικῆς δυναστείας. Τὸν Θ' αἰ. στὴν Βόρειο Ἀφρική, Αἴγυπτο, Σικελία, Κρήτη,Ταρσὸ αὐτόνομα ἀραβικὰ ἐμιράτα προβάλλουν στὴν διεθνὴ κοινότητα. Στὸ βόρειο σύνορο τοῦ Βυζαντίου ὁ δυναμικὸς λαὸς τῶν Βουλγάρων, ἰσχυροποιημένος ἀπὸ τὴν πρόσμιξη τοῦ σλαβικοῦ στοιχείου καὶ τὴν προσέλευση στὸν Χριστιανισμό (864), ἔχει καταστῆ παράγων σημαντικὸς στὶς ἐξελίξεις τῆς Βορείου Βαλκανικῆς σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ νέοι λαοί —Οὔγγροι, Ρῶσοι, Πετσενέγοι, Κουμάνοι— ἑτοιμάζονται νὰ εἰσβάλουν ἀπὸ τὶς σκυθικὲς πεδιάδες στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο.

Στὶς διεθνεῖς σχέσεις βαραίνουν ὅλο καὶ περισσότερο τὰ ἐκκλησιαστικὰ θέματα, καθὼς συνδέονται μὲ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν μετακινουμένων στὸ εὐρωπαϊκὸ σύνορο λαῶν, τὶς ἀξιώσεις ἡγεμόνων τῆς Δύσεως καὶ τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας στὴν ρωμαϊκὴ κληρονομία. Ὁ μεσαιωνικὸς πολιτικὸς κόσμος ἀποκτᾶ οἰκουμενικότερη συνείδηση, ποὺ σιγὰ σιγὰ ἁπλώνεται στὰ ὑψηλότερα κοινωνικὰ στρώματα καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς εὐρωπαϊκῆς οἰκονομίας θὰ ἀναζητήση στὶς Σταυροφορίες νέα ἰδεώδη.

Κύριος τῆς καταστάσεως τὸ πρωὶ τῆς 24 Σεπτεμβρίου 867 ὁ Βασίλειος μετὰ τὴν ἐπιτυχὴ ἔκβαση τῆς συνωμοσίας, ἔσπευσε νὰ διευθετήση τὶς πολιτικὲς ἐκκρεμότητες, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν δημόσια ἀνακήρυξή του σὲ μόνον αὐτοκράτορα στὸν *Φόρο τοῦ Κωνσταντίνου διὰ τοῦ ἐπάρχου* τῆς πόλεως *Μαριανοῦ υἱοῦ Πετρωνᾶ*[1], τοῦ νικητοῦ στὸν Λαλακάοντα ἀδελφοῦ τῆς αὐγούστας Θεοδώρας. Στὴν ἐπιλογὴ τοῦ συγγενικοῦ αὐτοῦ προσώπου (πρωτεξάδελφου τοῦ Μιχαὴλ Γ') εἶναι ἔκδηλη ἡ πολιτικὴ σκοπιμότης. Νὰ φανῆ στὴν κοινὴ γνώμη ὅτι μέλη τῆς ἀνατραπείσης δυναστείας ἐπιδοκιμάζουν τὸ πραξικόπημα. Ἦταν ἡ μεγαλύτερη δυναστικὴ νομιμότης ποὺ ἐκείνη τὴν ὥρα διέθετε ὁ Βασίλειος· μὲ τὴν ἐπίγνωση τοῦ ἐπισφαλοῦς τῆς θέσεώς του, βιάστηκε νὰ ρυθμίση τὴν δυναστικὴ συνέχεια ἀναδεικνύοντας συμβασιλεῖς τοὺς γυιούς του[2], στὶς 6 Ἰανουαρίου 869 τὸν πολὺ ἀγαπητό του Κωνσταντῖνο ἀπὸ τὸν πρῶτο του γάμο καὶ στὶς 6 Ἰανουαρίου 870 τὸν Λέοντα Ζ', πρῶτο του παιδὶ ἀπὸ τὴν θελκτικὴ ἀκόμη Εὐδοκία Ἰγγερίνα[3]. Ἡ νέα ἡγεσία συμπληρώθηκε, πιθανῶς μετὰ τὸν Σεπτέμβριο 879 μὲ τὴν ἀνάδειξη τοῦ τριτότοκου γυιοῦ Ἀλεξάνδρου σὲ συμβασιλέα[4].

Διπλωματικὲς προσπάθειες, διακρατικὲς συνεννοήσεις καὶ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις ἀκολουθοῦν ἕνα ἀξεδιάλυτο πλέγμα στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, καθὼς τὰ πολεμικὰ μέτωπα ἄρχιζαν ἀπὸ τὴν Νότιο Ἰταλία-Σικελία, ἐκάλυπταν τὶς ἀκτὲς τῆς Ἀδριατικῆς, ἄγγιζαν νησιὰ καὶ παράλια τοῦ Αἰγαίου, γιὰ νὰ φθάσουν στὶς ἀκρώρειες τοῦ Ταύρου καὶ τὶς ἀνατολικὲς ἐσχατιὲς ὡς τὶς ὄχθες τοῦ Εὐφράτη.

Ὁ Βασίλειος Α', λαμβάνοντας ὑπ' ὄψει τὸν συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων, ὅρισε ὅπως τὰ δαλματικὰ παραθαλάσσια κάστρα εἰσφέρουν ἕνα μικρὸ ποσὸ

---

1. Συνεχ. Γ. Μον. σ. 839$_5$.

2. Ἀρίθμηση τῶν ἐτῶν τῆς βασιλείας Βασιλείου Α' καὶ τῶν δύο παιδιῶν του, Κωνσταντίνου καὶ Λέοντος, ἁπανταχοῦ στὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου ἔτ. 869/870. M a n s i XVI στ. 309, 344, 357, 389, 397. Βλ. περισσότερα Αἰκ. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκλογὴ σ.93-95.

3. Ἡ Εὐδοκία ἀνῆκε στὴν εὔπορη οἰκογένεια τῶν Μαρτινακίων, κατὰ μίαν ἄποψη βόρειας καταγωγῆς. Πέθανε τέλος 882 ἢ ἀρχὲς 883. C. M a n g o, Eudocia Ingerina, the Normans and the Macedonian Dynasty, Zbornik Radova 14/15 (1973) σ. 17-27.

4. Ὁ Κωνσταντῖνος πέθανε νεότατος πιθανῶς 3 Σεπτεμβρίου 879 μέσα σὲ λίγες μέρες *πένθος ἀμύθητον καταλιπὼν τῷ πατρί*· Θεοφ. Συνεχ. σ. 345. Fr. H a l k i n, Trois dates historiques précisées grace au Synaxaire, Byzantion 24 (1954/1955) σ. 14-15. Οὕτω καὶ P. K a r l i n - H a y t e r, Byzantion 36 (1966) σ. 624-626. Βλ. τὶς εὐφημίες κατὰ τὴν αὐτοπρόσωπη παρουσία τῶν ἡγεμόνων στὴν ἕκτη συνεδρία τῆς συνόδου 879/880 : *Πολλὰ τὰ ἔτη τῶν βασιλέων Βασιλείου, Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου μεγάλων βασιλέων καὶ αὐτοκρατόρων πολλὰ τὰ ἔτη*. M a n s i XVII A στ. 393, 512. Γιὰ τὴν σπανιότητα καὶ αὐθεντικότητα τῆς μαρτυρίας σημειώνω ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Μεσημβρία, ὅταν τὴν *ἐδόμησαν ἐκ βάθρων πάλιν Βασίλειός τε Λέων σὺν Ἀλεξάνδρῳ οἱ θεόστεπτοι βασιλεῖς τῶν Ῥωμαίων*, ἐκδ. N. O i k o n o m i d è s, Mesembria in the ninth century, Byz. studies/Ét. byz. 8, 11 καὶ 12 (1981, 1984 καὶ 1985) σ. 269-273.

στὸν ἐκπρόσωπο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας στρατηγό, συμβολικὴ ἔνδειξη τῆς ὑποτελείας τους, καὶ τὴν εἰσφορὰ ποὺ πλήρωναν ἄλλοτε στὸ Βυζάντιο καταβάλλουν τώρα στοὺς Σλάβους τῆς ἐνδοχώρας[5]. Στὶς διάφορες ἐθνικὲς ὁμάδες ποὺ κατεῖχαν τὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἀνασυνέδεσαν τοὺς δεσμούς των μὲ τὸ Βυζάντιο, ὁ αὐτοκράτωρ ἔστειλε βασιλικὸν ἀπεσταλμένο καὶ ἱερεῖς ποὺ βάπτισαν τὰ ὡς τότε ἀβάπτιστα σλαβικὰ φῦλα[6]. Ὅρισε ἀκόμη ἀρχηγούς των πρόσωπα ποὺ ἐπεδοκίμαζαν καὶ ἀπὸ τὴν γενιὰ ποὺ ἐκεῖνοι προτιμοῦσαν, κανόνας ποὺ διατηρήθηκε τουλάχιστον ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ἐπιστέγασμα τῆς ρυθμίσεως αὐτῆς ἦταν ἡ προαγωγὴ τῆς ὡς τότε ἀρχοντίας Δαλματίας σὲ θέμα Δαλματίας, χρονολογουμένη τὸ 870[7]. Ἔτσι ὁ Μακεδόνας χορικὸς γίνεται ἐμπνευστὴς μορφῆς βυζαντινῆς κοινοπολιτείας[8], στὴν ὁποία καλοῦνται νὰ μετάσχουν οἱ λαοὶ τῆς βορειοδυτικῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἐκχριστιανιζόμενοι ὅσοι δὲν ἦταν ἀκόμη Χριστιανοί, μὲ ἐμφανῶς προνομιακὴ μεταχείριση ἔναντι τῶν ἄλλων γειτόνων λαῶν ἀλλὰ χωρὶς νὰ τεθοῦν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς πολίτες τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ Βασίλειος Α', στὴν ἀναζήτηση πολιτικῶν ἐρεισμάτων μόλις ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία, χρησιμοποίησε καὶ τὴν Ἐκκλησία. Γιὰ νὰ κερδίση τὴν ὑποστήριξη τῶν μοναχικῶν κύκλων, ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας τὸν πατριάρχη Φώτιο, κορυφαῖο συνεργάτη τοῦ καίσαρος Βάρδα. Ἡ σταθεροποίηση τοῦ Βασιλείου Α' στὴν ἐξουσία καὶ ὁ θάνατος τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου (23 Ὀκτωβρίου 877) ἔφεραν τὴν ἀνασύνδεση τῶν σχέσεων μὲ τὸν ἐκπτωτο πατριάρχη Φώτιο. Στὴν συγκληθεῖσα τὸν Νοέμβριο τοῦ 879 στὴν Κωνσταντινούπολη νέα σύνοδο μὲ τὴν συμμετοχὴ καὶ παπικῶν ἀπεσταλμένων ἀναγνωρίσθηκε ὁ Φώτιος νόμιμος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως[9], καὶ παρέμεινε στενὸς συνεργάτης τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Α' μέχρι τὸ τέλος τῆς βασιλείας του, γιὰ νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο

---

5. Πρός... υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 30 σ. 146_{128}. Ἀναγράφεται σ. $146_{131-143}$ τὸ ἀκριβὲς ποσὸ ποὺ πλήρωνε *πάκτον* (= μορφὴ φόρου ὑποτελείας) κάθε κάστρο.

6. Αὐτόθι σ. 124_{63} ὀνομαστικῶς τὰ διάφορα φῦλα. Περιληπτικότερα στὸν Βίο Βασιλείου, Συνεχ. Θεοφ. σ. 288-289.

7. Ag. Pertusi, De Thematibus σ. 141-143· N. Oikonomidès, Listes σ. 353.

8. T. Lounghis, L'historiographie de l'époque macédonienne et la domination byzantine sur les peuples du Sud-Est Européen d'après les traités de paix du IXe siècle, Balkan Studies 21 (1980) σ. 69-86· σχετικὰ μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ συγγραφέως γιὰ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς τοῦ Βασιλείου ἐπανέρχομαι στὸ πόνημα.

9. V. Peri, Il concilio di Costantinopoli dell' 879-880 come problema filologico e storiografico, Ann. histor. Conciliorum 9 (1977) σ. 29-42· A. van Bunnen, Un centenaire oublié: le Concile de Constantinople de 879-880, Contacts 23 (1981) σ. 6-40, 211-234· J. L. Boojamra, The Photian Synod of 879-80 and the Papal Commonitorium (879), Byz. studies/Ét. byz. 9 (1982) σ. 1-23.

καὶ νὰ ἐξορισθῆ μόλις ὁ διάδοχος καὶ παλαιὸς μαθητὴς του Λέων ς΄ ἀνέλαβε τὴν ἀρχή.

Στὸ βασιλικὸ πρόγραμμα περίβλεπτη θέση κατέχει ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν μὴ ὑπηκόων τοῦ βασιλείου καθὼς καὶ τῶν γειτονικῶν λαῶν. Ἐντείνεται ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς πίστεως στὸ νεοφώτιστο *γένος τῶν Βουλγάρων... ἀπαγὲς ἔτι πρὸς τὸ καλὸν καὶ ἀνίδρυτον, ὡς ὑπὸ ἀνέμου φύλλα ῥοδίως σαλευόμενον*[10] καὶ ἀπαντοῦν οἱ πρῶτες εἰδήσεις γιὰ νὰ ὁδηγηθῆ τὸ *τῶν Ῥῶς ἔθνος δυσμαχώτατόν τε καὶ ἀθεώτατον* στὴν χριστιανικὴ θρησκεία[11].

Τὸ ἱεραποστολικὸ πρόγραμμα ποὺ ξεκίνησαν ὁ καῖσαρ Βάρδας μὲ τὸν πατριάρχη Φώτιο ἐνστερνίσθηκε καὶ ὁ ἱδρυτὴς τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ὅπως τὸ διακηρύσσει μικρογραφία ὁλοσέλιδη στὸν Cod. Paris. gr. 510[12], στὴν ὁποία εἰκονογραφεῖται ἡ εὐαγγελικὴ ἐντολὴ Ματθ. 28. 19: *Πορευθέντες οὖν μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτούς, διδάσκοντες αὐτοὺς τηρεῖν πάντα ὅσα ἐνετειλάμην ὑμῖν*, ὡς μία διακήρυξη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ προγράμματος, ποὺ φιλοδοξοῦσε νὰ περιλάβη στοὺς κόλπους τῆς χριστιανικῆς κοινότητος τοὺς ὁμόρους σλαβικοὺς λαοὺς καὶ τὶς τυχὸν μέσα στὴν ἐπικράτεια ὑπολειπόμενες μὴ χριστιανικὲς ὁμάδες. Τὸ θέμα γιὰ πρώτη φορὰ ὁλοκληρωμένο σὲ ἰδιαίτερη ἀπεικόνιση καὶ μάλιστα σὲ αὐτοκρατορικὸ χειρόγραφο, τοῦ ὁποίου ἡ χρονολόγηση τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν Σεπτεμβρίου 879-883 δηλ. στὴν ἐποχὴ ποὺ βρίσκεται πάλι στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ὁ Φώτιος, ἀποδίδει τὴν μεγαλόπνοη ἱεραποστολικὴ πολιτικὴ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἀγαστὴ σύμπνοια Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας.

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Τμῆμα καίριο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἡ περίοδος ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Ἡρακλείου μέχρι τὸ τέλος τῶν ἐπιγόνων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας ἐπέτυχε νὰ ἀναπτύξη τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία καὶ τὴν λειτουργία τῶν θεσμῶν, ποὺ ὅμως δὲν κατεγράφησαν ἀπὸ βυζαντινὸ συγγραφέα τῆς ἐποχῆς σὲ αὐτοτελὲς συνολικὸ ἔργο, κάτι ποὺ συνεχίστηκε γιὰ τὸ βυζαντινὸ πολίτευμα μέχρι σήμερα.

Εἰδικὸ ἀφιέρωμα μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σχετικὴ εἰσήγηση στὸ XVI Βυζαντινολογικὸ

---

10. Θεοφ. Συνεχ. σ. 342.

11. Θεοφ. Συνεχ. σ. 342-344.

12. Στὸ χειρόγραφο εἰκονίζονται οἱ μορφὲς τοῦ Βασιλείου Α΄, τῆς συζύγου του Εὐδοκίας καὶ τῶν δύο γιῶν τους Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου. Νικ. Γ κ ι ο λ έ, «Πορευθέντες...». Εἰκονογραφικὲς παρατηρήσεις, Δίπτυχα 1 (1977) σ. 104-142, ὅπου συνολικὴ διαπραγμάτευση τῆς θεματικῆς ποικιλίας, τοῦ τρόπου ἀπεικονίσεως στὴν μνημειακὴ τέχνη καὶ τὶς μικρογραφίες. Κωνστ. Μ έ ν τ ζ ο υ - Μ ε ῖ μ ά ρ η, Ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος Α΄ καὶ ἡ Νέα Ἐκκλησία. Αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία καὶ εἰκονογραφία, Βυζαντιακὰ 13 (1993) σ. 47-94.

συνέδριο τῆς Βιέννης Akten II (1981) σ. 213-231: P. E. Pieler, Verfassung und Rechtsgrundlagen des byzantinischen Staates· A. Pertusi, Il pensiero politico e sociale bizantino dalla fine del secolo VI al secolo XIII. Storia delle idee politiche, economiche e sociali ὑπὸ τὴν διεύθυνση L. Firpo, Torino 1983 σ. 667-816· La notion de liberté au Moyen Age, Islam, Byzance, Occident ἐκδ. G. Makdisi, D. Sourdel, Janine Sourdel-Thomine, Paris 1985· Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, Πολιτειακὰ ὄργανα καὶ κράτος δικαίου στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορῶνο τ. Α΄, Ρέθυμνο 1986 σ. 185-210. Ἡ ἐρευνήτρια Σωτηρία Τριανταφη-Μαρά, Οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν διανοητῶν ἀπὸ τὸ 10ο ὡς τὸ 13ο αἰῶνα μ.Χ., Θεσσαλονίκη 2002 δὲν ἐξετάζει ἕνα κεντρικὸ θέμα ἀλλὰ προβάλλει θέματα ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος γιὰ καθένα, ἀπὸ τοὺς ἐπιλεγέντες στοχαστὲς (Μιχαὴλ Ψελλό, Θεοφύλακτο Βουλγαρίας, Νικηφόρο Βλεμμύδη, Θωμᾶ Μάγιστρο καὶ ἄλλους) ἀπὸ τὸν πολιτικό-ἠθικό-φιλοσοφικὸ κύκλο.

Ἡ φαινομενικὴ στασιμότης δὲν ἐμποδίζει τὴν εἰσαγωγὴ καινοτομιῶν καὶ διαρκῆ ἀναπροσαρμογὴ ποὺ προσδίδει ἐλαστικότητα στὸ πολίτευμα, ὥστε ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς νὰ μπορῇ νὰ ἀνταποκριθῇ στὶς ἀνάγκες κράτους πολυανθρώπου, πολυεθνικοῦ καὶ ὑπερεθνικοῦ, πολυδιάστατου καὶ οἰκουμενικῆς ἐμβέλειας, περιστοιχισμένου ἀπὸ ἀπειλητικοὺς ἐχθροὺς σὲ ὅλο του τὸν περίγυρο.

Τὴν πολυσχιδῆ καὶ πολύκλαδη βυζαντινὴ διοίκηση προσπαθεῖ νὰ κατανοήση καὶ ἑρμηνεύση ἡ σημερινὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα χωρὶς πάντοτε νὰ προχωρῇ ἐπιτυχῶς, καθὼς ἀρκετοὶ νεότεροι ἐπιστήμονες, ἰδίως ἀγγλοσαξωνικῆς παιδείας, ἀγνοοῦν τὴν ἑλληνική, ἀρχαιότερη καὶ βυζαντινή, ὥστε νὰ μελετοῦν ἀπ' εὐθείας τὶς βυζαντινὲς πηγὲς καὶ νὰ ἀφομοιώνουν τὸ πνεῦμα τοῦ κάθε συγγραφέως. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μελέτες Εὐρωπαίων ἐπιστημόνων, χρονολογούμενες ἀπὸ τὰ πεντηκοστὰ ἔτη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος νὰ διατηροῦν τὴν ἀξία τους, παρὰ κάποιες μονομέρειες ἢ ἄγνοια λεπτομερειῶν[13].

Fr. Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953 (θέματα πολιτικὰ ἢ ἰδεολογικά).

Fr. Dölger, Παρασπορά. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Ettal 1961· H.-G. Beck, Theorie und Praxis im Aufbau der byzantinischen Zentralverwaltung (Sitzungsberichte Bayer. Akad. d. Wiss. Phil. hist. kl. 1974, Heft 8), München 1974. Πολὺ χρήσιμο τὸ ἐγχειρίδιο Σπ. Τρωιάνου-Ἰ. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Ἱστορία δικαίου 3, Ἀθήνα-Κομοτηνή 2002, ὅπου τὸ περίγραμμα γιὰ τὴν γένεση καὶ ἐξέλιξη τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου μὲ τὶς ἐπιρροὲς ποὺ δέχθηκε, τὴν ὀργάνωση καὶ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης σ. 183-309.

---

13. Ὡς πρώτη οὐσιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ βυζαντινοῦ πολιτεύματος στὸ σύνολό του μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἡ τοῦ G. Ostrogorsky στὴν πρώτη γερμανικὴ ἔκδοση τῆς Ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (1940). Σύγχρονες ἢ κάπως μεταγενέστερες οἱ μελέτες τοῦ Fr. Dölger σὲ πρώτη μορφὴ ὡς βιβλιοκρισίες στὴν BZ, αὐτοτελῶς καὶ σὲ εὐρύτερη ἀνάπτυξη κατόπιν.

Νομοθεσία, κωδικοποιήσεις, πολιτειακῆς ὑφῆς κείμενα ἀπὸ τὸ 867 μέχρι τὸ 954

Θὰ ἀκολουθήσω καὶ γιὰ τὴν περίοδο (867-1081) σύντομη ἀναγραφὴ τῶν συναφῶν μὲ τὴν ἐποχὴ νομοθετικῶν καὶ πολιτειακοῦ χαρακτῆρος κειμένων.

Παρὰ τὴν ἔλλειψη οἱασδήποτε παιδείας, ὁ Βασίλειος ἔδωσε μεγάλο βάρος στὴν κωδικοποίηση τῆς νομοθεσίας[1], τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης καὶ τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ.

Νομομαθεῖς τοῦ Βασιλείου σχεδίασαν ἕνα μεγάλο κωδικοποιητικὸ ἔργο σὲ ἑξῆντα βιβλία, ποὺ θὰ περιεῖχε τὴν ἰσχύουσα νομοθεσία κι ἕναν εὐσύνοπτο Κώδικα, ποὺ πολὺ χαρακτηριστικὰ πῆρε τὸ ὄνομα *Πρόχειρος νόμος*. Τὸ μεγαλεπήβολο σχέδιο ξεκίνησε ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου[2] καὶ εἶχε τὸν πολὺ εὔγλωττο τίτλο *Ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων*· ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο δὲν δημοσιεύθηκε ἀλλά, ὅπως φαίνεται, χρησιμοποιήθηκε κατὰ τὴν κατάρτιση τῶν Βασιλικῶν, τῆς μεγάλης νομοθετικῆς συλλογῆς ποὺ συνετάχθη ἀπὸ τὸν διάδοχο αὐτοκράτορα Λέοντα Ζ΄.

Τὶς ὡς τώρα ἰσχύουσες ἀντιλήψεις ἀμφισβήτησε ὁ A. Schmink, ὁ ὁποῖος μὲ ἀξιοζήλευτη, ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα τῆς νομικῆς πλευρᾶς τῶν κειμένων ἀλλὰ χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψει τὴν ἀρχειακὴ αὐθεντικότητα στὴν τίτλωση τοῦ *Προχείρου νόμου* καὶ ἐν μέρει τῆς *Εἰσαγωγῆς*[3] ἀνέτρεψε τὰ παραδεδομένα, δεχθεὶς ὅτι ἡ *Εἰσαγωγὴ* εἶναι τὸ νομοθετικὸ κείμενο τοῦ Βασιλείου Α΄, ὁ δὲ *Πρόχειρος Νόμος* ἐξεδόθη ἀπὸ τὸν Λέοντα Ζ΄ τὸ 907[4].

---

1. Ὁ *Βασίλειος τοὺς πολιτικοὺς νόμους... κατὰ τὸ προσῆκον προσφόρως ἐπανορθώσασθαι ἔσπευσε, καὶ τῶν μὲν ἀνῃρημένων τὴν ἀχρηστίαν περιελεῖν, τῶν δὲ κυρίων ἀνακαθῆραι τὸ πλῆθος. οὐκ ἔσχε δὲ καιρὸν προκαταληφθεὶς θανάτῳ· ἐξεπλήρωσε δὲ τὸ ἔργον Λέων ὁ υἱὸς αὐτοῦ*. Σκυλ. σ. 134.

2. K. E. Zachariä von Lingenthal, Geschichte des griechisch - römischen Rechts³, Berlin 1892 σ. 21-24· L. Wenger, Die Quellen des römischen Rechts, Wien 1953 σ. 699-710· P. Pieler, Byzantinische Rechtsliteratur ἐν H. Hunger, Prof. Liter. II σ. 445 ἑπ.· N. Svoronos, Storia del diritto e delle istituzioni ἐν La civiltà bizantina dal IX all' XI secolo, Aspetti e problemi, Bari 1978 σ. 129-181· E(lena) E. Lipsic, Νομοθεσία καὶ νομικὴ ἐπιστήμη στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὸν Θ΄ ὡς τὸν ΙΑ΄ αἰ. (ρωσ.), Λένινγκραδ 1981· Σπ. Τρωιάνου, Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου², Ἀθήνα-Κομοτηνή 1999 σ. 157-227.

3. Ὡς *Εἰσαγωγὴ* παραδίδεται σὲ 5 κώδικες χρονολογουμένους τὸν ΙΒ΄, ΙΓ΄ καὶ ΙΔ΄ αἰ. καὶ μόνον σὲ 1 τοῦ ΙΕ΄ αἰ. φέρεται ὡς *Ἐπαναγωγή*, ποὺ εἶχε μέχρι προσφάτως ἐπικρατήσει. Λεπτομέρειες στὸν Σπ. Τρωιάνο, Οἱ πηγὲς² σ. 171-206, ἀποδεχθέντα τὶς ἀπόψεις τοῦ A. Schmink.

4. A. Schmink, Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern, Frankfurt a. M. [1986]. Ἡ ἀναφορὰ στὸν Πρόχειρο Νόμο γιὰ ἀπαγόρευση τοῦ τετάρτου γάμου, κύριο ἐπι-

Θεωρῶντας αὐτονόητη τὴν τήρηση τῶν κανόνων τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας στὸν τύπο τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐκδιδομένων ἐγγράφων, δέχομαι ὅτι οἱ ἀναγραφόμενοι στὸ νομοθέτημα *Πρόχειρος Νόμος αὐτοκράτορες, καίσαρες Βασίλειος, Κωνσταντῖνος καὶ Λέων εὐτυχεῖς, εὐσεβεῖς, ἔνδοξοι, νικηταί, τροπαιοῦχοι, ἀεισέβαστοι, πιστοὶ αὔγουστοι* τὸ ἐξέδωκαν τὸ 872, ὅτε ὅλοι ἦταν στὴν ζωή, καὶ ὄχι τὸ 907, ὅπως προτείνει ὁ A. Schmink[5]. Δέχομαι τὴν παραδοσιακὴ χρονολόγιση 872 γιὰ τὸν Πρόχειρο Νόμο καὶ 879 γιὰ τὴν *Εἰσαγωγή*, τὴν ὁποία ἡ ἄρχουσα γνώμη δέχεται ὅτι παρέμεινε ἁπλὸ νομοσχέδιο, μὲ πιθανὸ συντάκτη τὸν πατριάρχη Φώτιο. Ἀντιθέτως, ὁ A. Schmink ὑποστηρίζει ὅτι ἡ *Εἰσαγωγὴ* ἀπέκτησε νομικὴ ἰσχὺ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 896-907, ὁπότε καταργήθηκε ἀπὸ τὸν Λέοντα ς', ὁ ὁποῖος στὴν θέση της ἐθέσπισε τὸν *Πρόχειρο Νόμο*, ποὺ περιέλαβε *τὰ ἀναγκαῖα καὶ χρειώδη καὶ συχνῶς ζητούμενα*, ἀφοῦ ἀφαιρέθηκαν *τὰ περιττὰ* καὶ μεταγλωττίσθηκαν *οἱ ρωμαϊκὲς λέξεις... εἰς τὴν Ἑλλάδα γλῶσσαν... ὥστε τὴν τῶν νόμων διδασκαλίαν εὔληπτον ποιῆσαι*[6], ἕνας ὑπαινιγμὸς στὴν ἀνάλογη διατύπωση τῆς ν. 7 τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πρότυπο γιὰ τὸν Βασίλειο Α' τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορος τοῦ ς' αἰ. τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ κωδικοποιητικό του πρόγραμμα.

Μὲ τὸν *Πρόχειρο Νόμο* ὁ Βασίλειος Α' θέλησε νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν εὐσύνοπτο Κώδικα τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων, τὴν *Ἐκλογή*, τὴν ὁποία θεωρεῖ *ὡς οὐκ ἐκλογὴ ἀλλ' ὡς ἀνατροπὴ τῶν καλῶς νομοθετηθέντων*, ἀλλὰ πολὺ χρησιμοποίησε κατὰ τὴν σύνταξη τοῦ δικοῦ του *Προχείρου Νόμου*. Ἐνῶ ἡ *Ἐκλογὴ* διαπνέεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ νομικὴ σκέψη, ὅπως διατηρήθηκε στὸ δημῶδες δίκαιο (Volksrecht) σὲ μιὰν ἁρμονικὴ σύζευξη τοῦ ρωμαϊκοῦ, τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ σὲ μικρότερη ἔκταση τῶν δικαίων τῆς Ἀνατολῆς, ὁ *Πρόχειρος Νόμος* τείνει στὴν ἐπάνοδο στὴν ἰουστινιάνειο νομοθεσία εἰς τρόπον, ὥστε τὸ ἐπίσημο, αὐτοκρατορικὸ δίκαιο (Reichsrecht) νὰ ἐπανακτήσῃ τὴν θέση του ἔναντι τοῦ δημώδους[7].

Ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ περιττὲς διατάξεις, εὔχρηστοι, μὲ καλὴ διάρθρωση τῆς ὕλης καὶ οἱ δύο Κώδικες, *Ἐκλογὴ* καὶ *Πρόχειρος Νόμος*, εἶχαν μεγάλη διάδοση στὸ Βυζάντιο μέχρι τέλους τῆς αὐτοκρατορίας καθὼς, καὶ στὸν σλα-

---

χείρημα τοῦ A. Schmink, στὴν χρονικὴ ἀνατροπή, ἑρμηνεύθηκε ὡς παρεμβολὴ ἀπὸ τὸν N. Oikonomides, Leo VI's legislation of 907 forbiding fourth mariages. An interpolation in the Prochiros Nomos (IV 25-27), DOP 30 (1976) σ. 175-193. Τὸ πενιχρὸ τῆς προσωπικῆς μου νομικῆς παιδείας δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀναμιχθῶ στὴν νομικὴ ἐπιχειρηματολογία παλαιῶν καὶ νέων νομοδιδασκάλων.

5. Λεπτομερέστερα ἡ προσωπικὴ μου ἄποψη στὴν Ἱστορία Β' 2 σ. 38-41.

6. Τὰ χωρία προέρχονται ἀπὸ τὸ Προοίμιο τοῦ Προχείρου Νόμου, τώρα σὲ καλὴ φιλολογικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν A. Schmink ἀνωτ. σ. 56-60 (τὰ χωρία σ. $58_{46, 49, 52}$).

7. P. Zepos, Die byzantinische Jurisprudenz zwischen Justinian und den Basiliken ἐν Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongress, München 1958 ἀρ. V 1, ἰδίως σ. 15 ἑπ.

βικό κόσμο, ὅπου νωρὶς μεταφράσθηκαν καὶ ἦταν σὲ εὐρεῖα χρήση στοὺς Βουλγάρους, Σέρβους, Ρώσους.

Ὁ μέχρι πρὶν μιὰ εἰκοσαετία περίπου Κῶδιξ γνωστὸς ὡς *Ἐπαναγωγὴ τοῦ νόμου* καὶ σήμερα ὡς *Εἰσαγωγή*, ἀποδιδόμενος στὸν πατριάρχη Φώτιο, ἐπαναλαμβάνει σὲ μεγάλη ἔκταση τὸν *Πρόχειρο Νόμο* ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ διάρθρωση τῆς ὕλης καὶ σοβαρὲς τροποποιήσεις, καὶ μὲ δάνεια ἀπὸ τὴν *Ἐκλογὴ* καὶ στὸν θεσμὸ τοῦ γάμου.

Ἡ *Εἰσαγωγὴ* σχεδιάσθηκε ὡς εἶδος εἰσαγωγικοῦ νόμου σὲ 40 τίτλους γιὰ τὴν μεγάλη κωδικοποιητικὴ συλλογὴ τῶν *τεσσαράκοντα βιβλίων*, ὅπως λέγεται στὸ προοίμιο *τῆς Ἀνακαθάρσεως τῶν παλαιῶν νόμων*, τῆς ὁποίας ἑτοιμαζόταν ἡ ἔκδοση. Στὸν πατριάρχη Φώτιο ἀποδίδεται ἡ καινοτομία νὰ προταχθοῦν ὁρισμένοι τίτλοι, στοὺς ὁποίους περιέχονται οἱ ἀρχὲς γιὰ τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας (τίτλ. β΄ Περὶ βασιλέως, τίτλ. γ΄ Περὶ πατριάρχου) καὶ ὁρισμένοι κανόνες γιὰ τὴν ἄσκηση χρηστῆς διοικήσεως (τίτλ. α΄, δ΄-ζ΄). Ὁ λόγιος ἱεράρχης στὴν κορυφὴ τοῦ πολιτικο-ἐκκλησιαστικοῦ οἰκοδομήματος τοποθετεῖ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχη· στὸν πρῶτο ἐναποθέτει τὴν μέριμνα γιὰ τὴν γαλήνη καὶ ἀσφάλεια τῆς Πολιτείας, τὴν φροντίδα γιὰ τὴν εὐημερία τῶν πολιτῶν, τὸν δεύτερο ἐπιφορτίζει μὲ τὴν περιφρούρηση τῆς ὀρθοδοξίας, τὴν ἐπιστροφὴ τῶν αἱρετικῶν στὴν ὀρθὴ διδασκαλία· καὶ τοὺς δύο θεωρεῖ ὅτι βαρύνει ὑποχρέωση γιὰ ἁρμονικὴ συνεργασία. Μὲ τὸ νὰ ἀναγνωρίζη στὸν ἐκκλησιαστικὸ ἡγέτη εὐρύτερη δικαιοδοσία ἀπ᾽ ὅ,τι εἶχε ὡς τότε ἐπικρατήσει, ἡ *Εἰσαγωγὴ* υἱοθετοῦσε γιὰ πρώτη φορὰ σπουδαία καινοτομία στὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, προβάλλοντας γιὰ πρώτη φορὰ τὴν θεωρία τῶν δύο ἐξουσιῶν. Ἦταν ἀκόμη ἕνας λόγος γιὰ νὰ μὴν ἐγκριθῆ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ὡς εἰσαγωγικὸ κωδικοποιητικὸ ἔργο. Παρέμεινε ὅμως ὡς νομικὸ ἐγχειρίδιο[8].

Ἡ ὕπαρξη δύο προδρόμων κωδίκων στὴν ἑτοιμαζόμενη *Ἀνακάθαρση τῶν παλαιῶν νόμων* ἐξυπακούει τὴν ἐπεξεργασία τῆς νομικῆς ὕλης ἀπὸ δύο ὁμάδες ἐργασίας. Στὴν δεύτερη ἦταν μέλος ὁ Φώτιος, ἀπὸ τὸ 877 ποιμενάρχης τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος καὶ ὁλοκλήρωσε τὴν νέα διάρθρωση τῆς νομικῆς ὕλης[9].

Ἡ νομοθετικὴ δραστηριότης τοῦ Λέοντος ς΄ εἶναι φανερὸ ὅτι ἀπέβλεπε στὴν ὁλοκλήρωση τοῦ κωδικοποιητικοῦ καὶ νομοθετικοῦ προγράμματος, ποὺ ἄρχισε ὁ ἱδρυτὴς τῆς δυναστείας. Βοηθὸς ἀκούραστος ὑπῆρξε ὁ Στυλιανὸς Ζαούτζης, ἀποδέκτης ὅλων σχεδὸν τῶν μὴ ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου νεαρῶν, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν βυζαντινὴ συνήθεια πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὁ πραγματικὸς ἐμπνευστής. Ὁ Ζαούτζης μὲ τὸν πρωτοσπαθάριο Συμβάτιο,

8. Τ ρ ω ι ά ν ο ς, Πηγὲς[2] σ. 171-176.
9. P i e l e r, ἀνωτ. σ. 454.

πρόεδρο τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ κατάρτισε τὰ Βασιλικά, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν οἱ πρωτεργάτες τῆς νομοθετικῆς δραστηριότητος, λιγότερο δημιουργικῆς εἶναι ἀλήθεια ἀπὸ ἐκείνην τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀλλὰ χωρὶς ἀμφιβολία μεγαλόπνοης καὶ ἀπὸ πρακτικὸ πνεῦμα ὁδηγημένης.

Ἡ νομοπαρασκευαστικὴ ἐργασία ποὺ βρῆκε ὁ Λέων ΣΤ΄, ὅταν ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία, συνίστατο στὴν συγκέντρωση ὅλων τῶν μὴ ἰσχυουσῶν διατάξεων σ' ἕνα *τεῦχος*[10], ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἦταν εὔκολος ὁ προσανατολισμὸς γιὰ ὅλες τὶς καταργημένες διατάξεις, καὶ κατάταξη σὲ 60 βιβλία (*πλάτος τῶν νόμων*) ὅλων ὅσων ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἰσχύουν. Τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου ἀνέλαβε ἐπιτροπή, τῆς ὁποίας ἀγνοοῦμε τὴν σύνθεση, πλὴν τοῦ ὀνόματος τοῦ προέδρου της, πρωτοσπαθαρίου Συμβατίου.

Δὲν ἀνέτρεξε ἡ ἐπιτροπὴ στὸ λατινικὸ πρωτότυπο τῆς ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως ἀλλὰ περιορίσθηκε στὶς ἑλληνικὲς παραφράσεις καὶ σχόλια τῶν καθηγητῶν τῆς Νομικῆς (ἀντικηνσόρων, antecessores) καὶ δικηγόρων (σχολαστικῶν, scholastici) τῶν ΣΤ΄ καὶ Ζ΄ αἰ., ἐξελληνίζοντας τοὺς πολυαρίθμους σ' αὐτὰ λατινικοὺς ὅρους. Εἶχε ἀκόμη τὴν δυνατότητα νὰ προσαρμόσῃ τὰ κείμενα στὸ νομικὸ καὶ κοινωνικὸ καθεστὼς τῆς ἐποχῆς καὶ νὰ συμπληρώσῃ τὰ κενά. Τὸ ἔργο ἐξεδόθη μὲ τὸν τίτλο *Βασιλικά* (δηλ. *νόμιμα* = βασιλικὲς διατάξεις)[11]. Γραμμένα ἑλληνικὰ τὰ Βασιλικὰ μὲ ἐνιαία, συστηματικὴ κατάταξη τῆς νομικῆς ὕλης καὶ γι' αὐτὸ εὔχρηστα — σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν λατινικὴ ἰουστινιάνειο κωδικοποίηση, ὅπου τὸ ἴδιο θέμα ρυθμίζεται σὲ περισσότερα νομικὰ ἔργα (Κώδικα, Πανδέκτη, Νεαρὲς) — ἦταν φυσικὸ νὰ θέσουν στὸ περιθώριο τὴν ἰουστινιάνειο κωδικοποίηση καὶ νὰ ἀποτελέσουν τὴν βάση τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἑξῆντα βιβλία (*Ἑξηκοντάβιβλος*). Ἡ ὕλη διαρθρωμένη κατὰ *κεφάλαια* καὶ ἐντὸς αὐτῶν σὲ παραγράφους (*θέματα*). Σύντομα ἄρχισαν νὰ προστίθενται *σχόλια*, τὰ ὁποῖα διακρίνομε σὲ *παλαιὰ* τῶν νομομαθῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ καὶ σὲ *νέα σχόλια* ἀπὸ νομικοὺς τῶν αἰώνων ΙΑ΄-ΙΓ΄.

Τὴν πρωτότυπη νομοθεσία τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ συνιστᾶ συλλογὴ 113 νεαρῶν, ἀνταγωνιστικῶν σὲ ὕφος καὶ μορφὴ τῶν ἰουστινιανείων[12], οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται τὸ πιθανότερο στὴν πρωθυπουργία τοῦ Ζαούτζη (Ἱστορία μου Β΄ 2. σ. 52)· ἴσως νὰ περιορίζονται τὰ χρονικὰ περιθώρια μέχρι τὸ τέλος τῆς πατριαρχίας τοῦ Στεφάνου (Φεβρουάριος 893), γιατὶ πουθενὰ δὲν μνημονεύεται

---

10. Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὸ «ἓν τεῦχος» Τ ρ ω ι ά ν ο ς, Πηγὲς[3] σ. 180-181.

11. Λεπτομέρειες γιὰ τὰ Σχόλια στὰ *Βασιλικά*, ποὺ ἀπὸ τὸν ΙΑ΄ αἰ. ἀπαντοῦν ὡς οὐσιαστικό, ἐνῶ προηγουμένως ὅρος ἀναφορᾶς ἦταν τὰ *Βασιλικὰ ξ΄ βιβλία* βλ. Τ ρ ω ι ά ν ο ς, Πηγὲς[3] σ. 181-187. Γιὰ τὸν Εὑρετήριο πίνακα τῶν Βασιλικῶν τὸν γνωστὸ Τιπούκειτο, ποὺ συνέταξε τὸν ΙΒ΄ αἰ. ὁ μέγας κριτὴς Π α τ ζ ῆ ς καὶ τὶς ἐκδόσεις του, βλ. Τ ρ ω ι ά ν ο ς, Πηγὲς[3] σ. 201-202.

12. Καὶ ὁ Βασίλειος Α΄ εἶχε ἐκδώσει ἀριθμὸ νεαρῶν, οἱ ὁποῖες δὲν σώθηκαν.

διάδοχος πατριάρχης. Οἱ ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου νεαρὲς ἀπευθύνονται ὅλες στὸν πατριάρχη Στέφανο. Ἡ ἄποψη τοῦ P. Noailles, κατὰ τὴν ὁποία οἱ νεαρὲς ἐξεδόθησαν ὅλες μαζί, δὲν πείθει. Πιθανότερο θεωρεῖται ὅτι πρόκειται γιὰ μεμονωμένα νομοθετήματα ποὺ ἐξεδόθησαν κατὰ καιροὺς καὶ συγκεντρώθηκαν σ' ἕνα σῶμα (*Μονόβιβλος*) πιθανῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα[13].

Ὁ τίτλος τῆς συλλογῆς τῶν 113 νεαρῶν *Αἱ τῶν νόμων ἐπανορθωτικαὶ ἀνακαθάρσεις* πιστοποιεῖ τὴν βασιλικὴ βούληση γιὰ ἀναπροσαρμογὴ τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας. Στὴν πραγματικότητα οἱ μεταβολὲς στὴν νομικὴ ὕλη εἶναι περιορισμένες. Ἐξετάζονται καὶ συζητοῦνται οἱ παλαιότερες ἀπόψεις καὶ εἴτε ἐπιλέγεται μιὰ λύση ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες εἴτε θεσμοθετεῖται νέα, ἐπιχειρεῖται ἐναρμόνιση τοῦ κανονικοῦ δικαίου πρὸς ἐκεῖνο τῆς Πολιτείας, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἀντίφαση· παραμένουν πάντοτε ἰσχυρὲς οἱ ἀποφάσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν συνόδων.

Στὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς ποὺ διατυπώνονται στὰ συνήθως ἐκτενῆ προοίμια τῶν νεαρῶν σχετικὰ μὲ τοὺς σκοπούς, τὰ καθήκοντα τοῦ νομοθέτου[14], τὰ ὅρια τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας, οἱ νεότεροι ἐρευνητὲς διέγνωσαν ἀνθρωπιστικὴ διάθεση, προοδευτικὲς καὶ πραγματιστικὲς τάσεις τοῦ Λέοντος ΣΤ'[15].

Ἀποκλειστικῶς δημοσίου δικαίου εἶναι τὸ *Ἐπαρχικὸν βιβλίον*, ἀνακαλυφθὲν μόλις τὸ 1891 σὲ χειρόγραφο τῆς πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γενεύης ἀπὸ τὸν J. Nicole. Συνετάχθη, κατὰ τὴν ὀρθότερη γνώμη τοῦ *Ἀν. Χριστοφιλοπούλου*, τὸν τελευταῖο χρόνο τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος ΣΤ' (911/912 Μάιος), τὸ θεωρεῖ δὲ ἐπίσημη κωδικοποίηση προγενεστέρων διατάξεων, σχετικῶν μὲ τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (*συντεχνιῶν*) γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ

---

13. Σὲ προσφάτως ἀνευρεθὲν χειρόγραφο παλίμψηστο τοῦ Ι' αἰ., τίτλος καὶ σειρὰ κατατάξεως τῶν νεαρῶν διαφέρουν ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἀκολουθεῖται στὴν σωζομένη σήμερα συλλογὴ τῶν 113 νεαρῶν, κατὰ βάση προσαρμοσμένη στὴν διάρθρωση τοῦ Ἰουστινιανείου Κώδικος. Ἔχει τεθῆ τὸ ἐρώτημα μήπως, στὸ παλίμψηστο, χρονικὰ πλησιέστερο στὴν βασιλεία τοῦ Λέοντος, διατηρήθηκε ἡ ἀρχικὴ σειρὰ τῆς πρώτης δημοσιεύσεως κάθε νομοθετήματος. N. Van der Wal, La tradition des Novelles de Léon le Sage dans le manuscript palimpseste Ambrosianus F 106 sup., Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis 43 (1975) σ. 275 ἑπ.

14. Ἰδιαιτέρως τονίζεται ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσονομίας, τῆς ἰσότητος ὅλων ἐνώπιον τοῦ νόμου (ν. 27, 40).

15. G. Michaélidès-Nouaros, Les idées philosophiques de Léon le Sage sur les limites du pouvoir législatif et son attitude envers les coutumes, Ἐπιστημ. Ἐπετ. Νομ. Σχ. Ἀριστοτελείου Πανεπ. Θεσσαλονίκης 8 (1960-1963) σ. 27-54 καὶ σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση, μὲ συμπληρώσεις στὴν συλλογή του: Δίκαιον καὶ κοινωνικὴ συνείδηση, Ἀθῆναι 1972 σ. 99-129.

ὁμαλὴ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν συναλλαγῶν[16]. Ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχουν μικρὲς προσθῆκες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ (963-969)[17]. Τελευταίως ὑπεστηρίχθη ἡ ἄποψη ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ νομικὸ κείμενο ἢ σχεδίασμα ἀλλὰ γιὰ dossier (συλλογὴ ὑλικοῦ) προοριζόμενο γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο (Ζ)', τότε ἑπτάχρονο ἀγόρι, ὅπως δηλώνεται στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ προσφάτως γνωσθέντος ἀθηναϊκοῦ χειρογράφου[18].

Μὲ ἔκδηλη διάθεση νὰ διδάξῃ καὶ νὰ κωδικοποιήσῃ τὰ πορίσματα τῆς στρατιωτικῆς ἐπιστήμης, ὁ Λέων κατάρτισε ἐγχειρίδιο πολεμικῆς τέχνης, ποὺ εὐθὺς ὡς ἔγινε γνωστὸ σὲ λατινικὴ μετάφραση (1554) κέρδισε τὴν ἐκτίμηση τῶν στρατιωτικῶν. Οἱ πρίγκηπες τῆς Ὀράγγης τὸ εἶχαν ὡς ὁδηγό, ὁ δὲ πρίγκηψ τοῦ Ligne (18ος αἰ.) τὸ χαρακτήρισε «ἀθάνατο» καὶ τοποθέτησε τὸν Λέοντα ς' πλάι στὸν Φρειδερῖκο τὸν Μέγα καὶ πάνω ἀπὸ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα[19]. Προσωπικὰ ἀμέτοχος σὲ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις ὁ Λέων ς', ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς ἄρχισε τὴν μελέτη στρατιωτικῶν ἐγχειριδίων καὶ κατέληξε στὴν σύνταξη τοῦ δικοῦ του *Τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις* (= *Tacticae constitutiones*) ὡς ἕνα εἶδος πρακτικοῦ ἐγχειριδίου[20]. Ἐνδεικτικὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν βασιλοπαίδων καὶ διαφωτιστικὸ γιὰ τὶς θεωρητι-

---

16. Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου, Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ, Ἀθῆναι 1935, Ἀνατύπωση Θεσσαλονίκη 2000 μαζὶ μὲ τὶς συναφεῖς ἐργασίες τοῦ συγγραφέως σ. 97-108: Ζητήματά τινα ἐκ τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου (= Ἑλληνικὰ 11 (1939), σ. 125-136) καὶ σ. 102-117: Περὶ τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον (= ΕΕΒΣ 43 (1953), σ. 152-159).

17. J. Nicole, Λέοντος τοῦ σοφοῦ Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον. Le livre du Préfet où l' édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople, Genève 1893 ἔκδ. τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, λατινικὴ μετάφραση καὶ σχόλια, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Le livre du Préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople, Genève 1894 γαλλικὴ μετάφραση, σχόλια). Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ὑπὸ Ι. καὶ Π. Ζέπων ἀνωτ. ΙΙ (1931) σ. 371-392· I. Dujčev, Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον. The Book of the Eparche. Le livre du Préfet, with an introduction, London 1970 (κείμενο, μετάφραση, σχόλια, βιβλιογραφία). Ἀγγλικὴ μετάφραση E. H. Freshfield, Roman Law in the Later Roman Empire, Cambridge 1938, ρωσικὴ μετάφραση, ὑπομνηματισμὸς ὑπὸ M. Ja. Sjuzjumov, Vizantijkaja Kniga Eparcha, Moskva 1962. Νεότερη ἔκδοση ὑπὸ J. Koder, Das Eparchenbuch Leons des Weisen, Einführung, Edition, Übersetzung und Indices, Wien 1991. Πλήρης οὐσιαστικὴ καὶ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση ὑπὸ Σπ. Τρωιάνου, Πηγὲς² σ. 219-222.

18. P. Speck, (Erlassenes) Gesetz oder ein weiteres Schulbuch? Überlegungen zur Entstehung des Eparchenbuchs, Varia III, Ποικίλα Βυζαντινά, Bonn 1991 σ. 293-306.

19. H. Delbrück, Geschichte der Kriegskunst IV, Berlin 1920 σ. 180.

20. Εἰδικῶς γιὰ τὰ *Τακτικὰ* τοῦ Λέοντος ς' G. Dagron ἐν Académie des Inscriptions et Belles Lettres Comptes rendus 1983 σ. 217-243· H. Hunger, Prof. Lit. II σ. 323-340 γιὰ ὅλα τὰ στρατηγικὰ Τακτικὰ καὶ σ. 331-334 γιὰ τοῦ Λέοντος ς'.

κὲς ἀρχὲς στὴν ἐπιλογὴ τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας καὶ τὶς σχέσεις τοῦ ἡγεμόνος μὲ τοὺς στρατευομένους ὑπηκόους του, συνιστᾶ τὸ σπουδαιότερο βυζαντινὸ κείμενο στρατιωτικῆς τέχνης.

Τὰ τρία δημοσίου δικαίου ἔργα τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου (Περὶ θεμάτων, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, Ἔκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως), ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὡς πρώτη προσπάθεια κωδικοποιήσεως πολιτειακοῦ δικαίου[21], μὲ ἀπασχόλησαν ἤδη στὴν προηγούμενη περίοδο, γιατὶ σὲ διάφορα σημεῖα περιέχουν ὑλικὸ σχετικὸ καὶ μὲ τὰ ἰσχύσαντα σὲ προηγούμενους αἰῶνες.

Εἰδικὰ ἐγχειρίδια γιὰ πρακτικοὺς σκοποὺς καὶ περιορισμένους στόχους ὅπως π.χ. τὸ φορολογικὸ σύστημα θὰ μνημονευθοῦν στὰ γενικότερα σχετικὰ κεφάλαια, ὅπως φορολογικὰ καὶ φοροτεχνικά.

Μοναδικὴ στὶς πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου φέρεται μὲ τὸ ὄνομα *Πεῖρα* συλλογὴ ἀποσπασμάτων δικαστικῶν ἀποφάσεων καὶ γνωμοδοτήσεων, ποὺ καταρτίσθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη μεσοῦντος τοῦ ΙΑ' αἰ. Ὁ συντάκτης τῆς συλλογῆς, ἄγνωστος κατ' ὄνομα ἀλλὰ δικαστὴς τοῦ βήλου *καὶ ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου*, συγκέντρωσε *ὑπομνήματα* δηλ. γνωμοδοτήσεις καὶ *σημειώματα* δηλ. ἀξιολόγηση ἀποφάσεων τοῦ πολὺ σπουδαίου δικαστοῦ Εὐσταθίου ἀλλὰ καὶ ἄλλων μελῶν τοῦ ἴδιου δικαστηρίου γιὰ νὰ χρησιμεύσουν στὸ ἀνώτερο δικαστήριο, ἐὰν τυχὸν παρεπέμπετο σ' αὐτὸ ἡ ὑπόθεση. Ὁ συμπιλητὴς τῆς συλλογῆς ἐκφράζεται σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ ἀπεριόριστο θαυμασμὸ γιὰ τὴν κομψότητα τοῦ ὕφους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ βάθος τῶν νοημάτων καὶ τὴν δύναμη ἑρμηνείας τοῦ Εὐσταθίου. Φαίνεται σκοπός του ἦταν νὰ καταρτίσῃ ἕνα βοήθημα γιὰ τὰ νεότερα μέλη τῶν ἀνωτέρων δικαστηρίων, μὲ τὸ ὁποῖο θὰ παρουσίαζε τὴν μέσω τῆς νομολογίας προσαρμογὴ τοῦ ἰσχύοντος δικαίου στὶς διαρκῶς μεταβαλλόμενες κοινωνικὲς συνθῆκες. Προσπάθειες ταυτίσεως τοῦ συντάκτη τῆς *Πείρας* δὲν ἀπέδωσαν[22].

Παρὰ τὴν ἀνανέωση τῆς νομοθεσίας ἀπὸ τοὺς πρώτους ἡγεμόνες τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε παράλληλη μέριμνα γιὰ ἀνάπτυξη καὶ νομικῆς παιδείας, καθὼς δὲν ἀναφέρεται λειτουργία κρατικῶν ἱδρυμάτων γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτό. Τὴν νομικὴ διδασκαλία εἶχαν φαίνεται ἀναλάβει αὐτὴ τὴν περίοδο κρατικοὶ λειτουργοὶ ὑπηρετοῦντες στὴν διοίκηση ἢ

---

21. Τρωιάνος, Πηγὲς[2] σ. 222-225.

22. Βλ. Τρωιάνος σ. 215 σημ. 48· αὐτόθι σημ. 57 ἐπιλεκτικὴ βιβλιογραφία τῶν Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου, N. Μάτση, A. d'Emilia, Sp. Vryonis, Σπ. Τρωιάνου, D. Simon, H. Köpstein. Ἔκδοση Zachariae JGR τ. Ι σ. 1-300, Ζέπων JGR τ. Δ' σ. 10-260. Ἀναγκαία νέα ἔκδοση τοῦ κειμένου σωζομένου σὲ μοναδικὸ χειρόγραφο τοῦ ΙΕ' αἰ.

τὴν δικαιοσύνη παραλλήλως πρὸς τὴν λοιπή τους ἀπασχόληση, χωρὶς νὰ εἶναι περισσότερες λεπτομέρειες γνωστές[23].

Ἡ διεθνὴς κοινότης, τιτλοφορία καὶ ἱεράρχηση

Τὶς θεμελιακὲς ἀντιλήψεις τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς θεωρίας, τὴν οἰκουμενικότητα καὶ τὴν συνέχεια τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς παραδόσεως, μὲ τὶς ὁποῖες ἀπὸ τὸν Δ' αἰ. συνυπάρχει καὶ ἡ χριστιανικὴ πίστις, ποὺ ἀποκλείουν τὴν ἀναγνώριση ἄλλου χριστιανικοῦ βασιλείου, ἀνάγοντος τὴν ἀρχή του στὴν Ρώμη, ἀντιστρατεύονται νέοι ἀνερχόμενοι κρατικοὶ ὀργανισμοί, ὅπως τὸ φραγκικὸ βασίλειο μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ στέψη ὡς αὐτοκράτορος Καρόλου τοῦ Μεγάλου (25 Δεκ. 800) ἢ τὸ γερμανικὸ τῶν Ὀθώνων μετὰ τὴν στέψη τοῦ Ὄθωνος Α' (2 Φεβρ. 962) στὴν Ρώμη, ἐνῶ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὑποφώσκουν παπικὲς φιλοδοξίες[24]. Ἡ κρίση στὶς βυζαντινο-γερμανικὲς σχέσεις ξέσπασε, ὅταν ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Ὄθωνος Α' στὴν βυζαντινὴ αὐλὴ Λιουτπράνδος (968) προσπάθησε νὰ ἐπιβάλη στὴν τιτλοφορία τοῦ γερμανοῦ ἡγεμόνος πολιτειακὲς παπικὲς ἀντιλήψεις[25], ποὺ ἐπεσήμαιναν τὸ πνευματικὸ-χριστιανικὸ στοιχεῖο στὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα, παρακάμπτοντας ὅσο καὶ ὅπως μποροῦσε τὴν βυζαντινὴ κοσμικὴ - πολιτικὴ θεώρηση, ποὺ εἶχε συνειδητὴ ἐπίγνωση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς συνεχείας.

Στὸν Ὄθωνα ἦταν ἀρκετὴ ἡ ἀναγνώριση τῆς φραγκικῆς βασιλικῆς ἰδιότητος, ἐνῶ ἡ νέα παπικὴ ἡγεσία (πάπας Ἰωάννης ΙΓ' 965-972) πρόβαλλε τὴν Κωνσταντίνειο δωρεὰ καὶ ὑποστήριζε ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ ἰδιότητα τῶν Ὀθώνων μὲ σκοπὸ τὸν περιορισμὸ τῶν οἰκουμενικῶν ἀξιώσεων τῆς βυζαν-

---

23. Τ ρ ω ι ά ν ο ς, Πηγὲς[3] (1999) σ. 157-159.

24. Ἡ ἐπιχειρουμένη ἀπὸ πολιτικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους τῆς Δύσεως θεωρητικὴ ὑποβάθμιση τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Ἀνατολῆς μετὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Θ' αἰ., συνοψίζεται στὴν προβαλλομένη ὁρολογία imperator Constantinopolitanus, imperator Graecorum γιὰ τὸν ἡγεμόνα, regnum Graecorum γιὰ τὸ βασίλειο, καθὼς ἡ λέξη graecus συνηθίζεται ἀπὸ τὸν Η' αἰ. νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώση τοὺς κατοίκους τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἑλληνόφωνης «ρωμαϊκῆς» αὐτοκρατορίας. W. O h n s o r g e, Konstantinopel im politischen Denken der Ottonenzeit ἐν Polychronion Fr. Dölger, Heidelberg 1966 σ. 388-412.

25. Ὁ Λιουτπράνδος στὸ ἱστορικό του ἔργο πουθενὰ δὲν χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο *Imperatores Romanorum* γιὰ τοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου. Στὴν Antapodosis τοὺς ὀνομάζει *imperatores Graecorum* (I 6, II 26), *imperatores Argorum* (II 51), *Constantinopolitani imperatores* (V 14), καὶ τὴν βυζαντινὴ ἐπικράτεια ἀναφέρει ὡς *regnum Argivorum* (III 26), *Graecorum imperium* (I 6), *Constantinopolitanum imperium* (II 45), *Constantinopoleos imperium* (VI 2), *Constantinopolitanae civitatis imperium* (I 5). Στὸ ἴδιο ἔργο ἀναφέρει τὸν Ὄθωνα ὡς rex καὶ μόνο στὸ ἕκτο σημειώνει *tunc rex, nunc imperator* (VI 4 καὶ 6). Στὴν Relatio ἀποδίδεται τρεῖς φορὲς στὸν Ὄθωνα ὁ τίτλος *imperator* Romanorum.

τινῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ δροῦσε ὡς συνέχεια τῆς ρωμαϊκῆς. Κατὰ τὴν παπικὴ ἀντίληψη, ὁ βυζαντινὸς ἡγεμών, ποὺ ὡς συνεχιστὴς τῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως φέρει τὸν τίτλο τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Ρωμαίων, εἶναι ἀνάξιος τῆς ρωμαϊκῆς τιτλοφορίας, ποὺ ὀφείλει νὰ περιέλθη στοὺς Ὄθωνες, οἱ ὁποῖοι ἕνεκα τῶν ἐπιτευγμάτων καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν τους πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία δικαιοῦνται νὰ ὑπεισέλθουν στὴν διαδοχὴ τοῦ παλαιοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους.

Ὁ προοδευτικὸς ἐκχριστιανισμὸς τῶν λαῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου, στὸν ὁποῖο ζωηρότατα συνέβαλε ἡ Κωνσταντινούπολη, ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν χριστιανικῶν κρατῶν, ἡ μεγαλύτερη μεταξύ τους οἰκονομικὴ καὶ πολιτισμικὴ ἐπικοινωνία ὑποχρέωσαν τὸ Βυζάντιο νὰ ἀντιμετωπίση τὴν νέα διεθνῆ πραγματικότητα περισσότερο ὀρθολογιστικὰ καὶ νὰ συλλάβη τὴν ἱεράρχηση τῆς διεθνοῦς κοινότητος σὲ μιὰ πλασματικὴ συγγένεια, στὴν ὁποία ἐντάσσονται σὲ πολιτικὴ συνύπαρξη χριστιανικά, μουσουλμανικὰ καὶ ἄλλα ἀλλόθρησκα κράτη[26].

Κορυφαία κεφαλὴ εἶναι ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, πνευματικὸς συγγενὴς μὲ τοὺς χριστιανοὺς ἡγεμόνες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄλλοι ἔχουν τὴν θέση *πνευματικῶν τέκνων* καὶ ἄλλοι *ἀδελφῶν*. *Πνευματικὰ τέκνα* λογίζονται οἱ ἄρχοντες τῶν γειτονικῶν χριστιανικῶν λαῶν, ποὺ ζοῦν στὰ βορεινὰ καὶ ἀνατολικὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας, μυήθηκαν στὸν Χριστιανισμὸ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ προφανῶς τοὺς ἀναγνωρίζεται κάποια σημαντικὴ κρατικὴ ὑπόσταση[27]. Οἱ λοιποὶ χριστιανικοὶ λαοὶ Καυκάσου - Ἀρμενίας στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Γ΄ αἰ. κατέχουν θέση δορυφορικῆς ἐξαρτήσεως, γι' αὐτὸ καὶ τὰ πρὸς τοὺς *ἄρχοντές* τους, τοπικοὺς *Ἀρμενίας, κουροπαλάτη Ἰβηρίας, ἐξουσιαστὴ Ἀβασγίας, ἄρχοντα Ἀλβανίας* καὶ ἄλλους ἀπευθυνόμενα ἔγγραφα χαρακτηρίζονται *κέλευσις*[28].

Τὴν θέση *πνευματικῶν ἀδελφῶν* τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος κατέχουν οἱ *ρῆγες* τῶν σημαντικῶν κρατῶν τῆς Δύσεως *Σαξωνίας, Βαϊούρης*[29], *Γαλ-*

---

26. Fr. Dölger, Die «Familie der Könige» im Mittelalter καὶ Die mittelalterliche «Familie der Fürsten und Völker» und Der Bulgaren Herrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers, ἐν Fr. Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Darmstadt 1964 ἀρ. 2, 7, 8 ἀντιστοίχως.

27. Βασ. Τάξ. σ. 686_{22}-687_3, 688_{2-7}, 690_{7-14}.

28. Βασ. Τάξ. 687_8-688_2, 688_{7-19}. J. Ferluga, Die Adressenliste für auswärtige Herrscher aus dem Zeremonienbuch Konstantin Porphyrogenetos, Zbornik Radova II (1971) σ. 157-178· Ι. Καραγιαννοπούλου, Βυζαντινὴ διπλωματικὴ Α΄. Αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα, Θεσσαλονίκη 1972 σ. 195 (μὲ βάση τὴν γερμανικὴ τῶν Fr. Dölger-J. Karayannopoulos, München 1968).

29. Πρόκειται γιὰ τὴν Βαυαρία ποὺ οἱ κάτοικοί της ἀναφέρονται καὶ ὡς *Νεμίτζοι*.

λίας, *Γερμανίας, Φραγγίας*[30] ἀλλὰ ὄχι καὶ οἱ ἄρχοντες τῶν μικρῶν ἰταλικῶν ἡγεμονιῶν, *Σαρδανίας, Βενετίας, Καπύης, Σαλερινοῦ* (Salerno), *Νεαπόλεως, Ἀμάλφης, Γαΐτης*[31]. Στοὺς *φίλους* καταλέγονται οἱ ἡγέτες μὴ χριστιανικῶν κρατῶν, ποὺ τὴν ἐποχὴ τῆς συντάξεως τοῦ βασιλικοῦ ἐθιμοτυπικοῦ κειμένου διατηροῦσαν ἰδιαιτέρως φιλικὲς σχέσεις μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως *ὁ ἀμηρᾶς Αἰγύπτου ἢ ὁ ὑπερέχων κύριος τῆς Ἰνδίας*[32]. Ἡ συμμόρφωση καὶ ἀποδοχὴ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ μέσω τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὰ ξένα ἔθνη, ἐδῶ σλαβικά, ὑπόκειται στὸ ρῆμα *γραικόω* (Λέοντος Τακτικὰ η' 101)[33].

Γιὰ τὴν ἱεράρχηση τῶν διαφόρων βασιλείων ἢ μικροτέρων ἡγεμονιῶν ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς αὐτοκρατορίας καθοριστικὰ στοιχεῖα εἶναι ἡ θρησκεία, ἡ πολιτικὴ ἰσχύς, πραγματικὴ ἢ νομιζομένη, ἡ πολιτισμικὴ στάθμη καὶ ἀκόμη οἱ ἰδιαίτεροι δεσμοὶ ποὺ ὑφίσταντο ὁρισμένη ἐποχὴ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν κατάταξη τοῦ ξένου ἡγέτου στὴν χορεία *πνευματικοῦ τέκνου ἢ ἀδελφοῦ* εἶναι νὰ πρεσβεύη τὸ ξένο ἔθνος τὴν χριστιανικὴ θρησκεία —ἀτομικὴ προσχώρηση μόνου τοῦ ἡγεμόνος δὲν εἶναι ἀρκετὴ— καὶ στὸ κράτος νὰ ἀναγνωρίζεται ἀξιόλογη πολιτικὴ ἰσχύς. Στὴν ἀντίστοιχη περίπτωση, ἀλλὰ σὲ μὴ χριστιανικὸ βασίλειο, ὁ ἡγεμὼν καταλέγεται στὴν χορεία τῶν *φίλων*.

Τὴν εὐκαμψία καὶ ἱκανότητα προσαρμογῆς τοῦ βυζαντινοῦ διπλωματικοῦ μηχανισμοῦ ἀποκαλύπτει ἡ περίπτωση τῆς Βουλγαρίας, τῆς ὁποίας ὁ ἡγεμὼν μεταξὺ Η' καὶ Ι' αἰ. μεταβάλλει τιτλοφορία τρεῖς φορές. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν Χρονογραφία τοῦ Θεοφάνους, τὴν πιὸ ἔγκυρη πηγὴ γιὰ τὴν μέχρι τὸ 813 ἐποχή, ὁ ἡγέτης τῆς Βουλγαρίας ἀποκαλεῖται ἀποκλειστικὰ καὶ συστηματικὰ *ὁ κύρις Βουλγαρίας*[34] καὶ ὄχι μὲ ἄλλη ὀνομασία *ῥήξ, ἄρχων, βασιλεύς*. Μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ Ὀμούρταγ καὶ ἐπὶ τῶν ἀμέσων διαδόχων του ἀπαντᾶ στὶς πρωτοβουλγαρικὲς ἐπιγραφὲς ὡς *ἐκ Θεοῦ ἄρχων*[35], κάτι βε-

30. Βασ. Τάξ. σ. 689_{4-12}, 691_{13-20}.

31. Μόνον γιὰ τὸν ἄρχοντα Σαρδηνίας λέγεται ὅτι δέχεται *κέλευσιν* (αὐτ. σ. 690_{2-4}) ἀλλὰ εἶναι προφανὲς ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς λοιπούς.

32. Βασ. Τάξ. 689_{29}-690_{1}, 691_{21-23}.

33. J. K o d e r, Anmerkungen zu γραικόω, Βυζαντινά 21 (2000) σ. 199-202.

34. Θεοφάνους Χρονογραφία σ. 433_{16}: *Κορμεσίου τοῦ πάλαι κυρίου αὐτῶν*· σ. 436_{9}: *Παγάνος ὁ κύρις Βουλγαρίας*· σ. 447_{12}: *ἀποστέλλει ὁ κύρις Βουλγαρίας*· σ. 448_{5}: *ὁ δὲ Τελέριγος ὁ κύρις Βουλγαρίας*· σ. 451_{4}: *Τελέριγος ὁ τῶν Βουλγάρων κύριος*· σ. 470: *Κάρδαμος δὲ ὁ κύρις Βουλγαρίας. Κορμέσιος* (739-756)· *Παγάνος* (767-770)· *Τελέριγος* (770-777)· *Κάρδαμος* (777-803).

35. Τὰ ἐπιγραφικὰ κείμενα ἔκδ. V. B e s e v l i e v, Die protobulgarischen Inschriften², Berlin 1963, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναδημοσίευσα τὶς ἐπιγραφὲς ἀρ. 2, 41, 13, 55, 56, 57 στὴν μελέ-

βαίως ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ τυχαῖο, ἀλλὰ δηλώνει τὴν νέα θέση, ποὺ κέρδισε ὁ Βούλγαρος ἡγέτης, νὰ ἐνταχθῆ σὲ ὁρισμένη κατηγορία ξένων ἀρχηγῶν κρατῶν μέσα στὸ ἰδεολόγημα τῆς πλασματικῆς συγγένειας τῶν ἡγετῶν τῆς τότε Οἰκουμένης. Ἔχω δὲ τὴν γνώμη ὅτι εἶναι ἡ βυζαντινὴ παραχώρηση γιὰ τὴν σύναψη τῆς συνθήκης τοῦ 815 καὶ τὸν τερματισμὸ τοῦ πολέμου βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ Βουλγαρίας. Ὑπὸ παρόμοιες πολιτικὲς συνθῆκες ἐπῆλθε πιστεύω καὶ ἡ τρίτη μεταβολὴ στὴν τιτλοφορία[36], ποὺ μαρτυρεῖται ἀσφαλῶς στὴν Βασίλειο Τάξη σ. 690_{6-16} μὲ τὴν πρόσθετη παρατήρηση τοῦ βασιλικοῦ συγγραφέως *τὸ ἀρτίως γραφόμενον*, γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ νέου τίτλου: *βασιλεὺς Βουλγαρίας*. Θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ δεχθῶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ Βυζαντίου γιὰ νὰ ἐπιτευχθῆ ἡ σύναψη τῆς συνθήκης τοῦ 927 καὶ νὰ τερματισθῆ ἡ ἐπίμονη ἀξίωση τοῦ Συμεὼν Βουλγαρίας νὰ τοῦ ἀναγνωρισθῆ ὁ τίτλος *βασιλεὺς Ρωμέων* ποὺ μὲ κάθε τρόπο προσπαθοῦσε νὰ οἰκειοποιηθῆ ἐκδίδοντας καὶ σχετικὰ μολυβδόβουλλα, ποὺ μερικὰ βρέθηκαν στὴν Πρεσλάβα[37]. Μὲ τὴν εἰρήνη τοῦ 927 ἀναγνωρίσθηκε στὸν γυιὸ καὶ διάδοχο τοῦ Συμεὼν Πέτρο, ὁ τίτλος *βασιλεὺς Βουλγάρων* καὶ συμφωνήθηκε ὁ γάμος του μὲ βυζαντινὴ πριγκήπισσα ἀπὸ τὸν παράπλευρο οἶκο τῶν Λακαπηνῶν (Ὀκτώβριος 927).

Τὴν νέα πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ρύθμιση ἀντικατοπτρίζουν μολυβδόβουλλα τοῦ Πέτρου, στὰ ὁποῖα εἰκονίζεται τὸ βασιλικὸ ζεῦγος στὴν μία ὄψη καὶ στὴν ἄλλη ὁ Χριστός. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀπαντᾶ στὸ ἕνα *Πέτρος βα[σ](ιλεὺς) Βουλγάρ(ων)*, στὸ ἄλλο *Πέτρος βασι(λεὺς) εὐσ(εβ)ὴς*[37]. Ὁ ἀγώνας σκληρός, μακροχρόνιος καὶ ἐπίμονος διεξήχθη ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ στὴν διπλωματία μὲ πρωταγωνιστικὴ συμμετοχὴ τοῦ πατριάρχη Νικολάου Μυστικοῦ († 15.5.925) καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας[38].

τη μου, Ἀπὸ τὰ ἀπολίτιστα στίφη στὴ συντεταγμένη πολιτεία, Νέα Ἑστία τεῦχ. 1619 (Χριστούγεννα 1994) σ. 154-170, ὅπου ρητῶς ἀναγράφεται ὁ Βούλγαρος ἡγεμὼν ὡς *ἐκ Θεοῦ ἄρχων*. Κορυφαία θεωρῶ καὶ τὴν προσλαλιὰ στὴν ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Φωτίου *τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ... Μιχαὴλ τῷ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας*. Ἐκδ. B. Laourdas ἀνωτ. τ. Ι σ. 12 ἀρ. 1 (ἔτ. 865).

36. *Συμεὼν βασιλεὺ(ς) πολ(ὰ) αὐ(ξ)ι τ(ὰ) ἔτη* † *Ἐρινοποιὸς βασιλέος πολὰ τ(ὰ ἔτη)* = Besevliev ἀρ. 90 σ. 331-332 καὶ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας σὲ μολυβδόβουλλο προσθία ὄψη: † *Συμεὼν ἐν Χρισ(τω) βασιλε(υς) Ρωμέων*, ὀπισθία ὄψη Χριστὸς ἔνθρονος (αὐτόθι ἀρ. 89 α, β σ. 330-331 καὶ Ἱστορία Β' 2 σ. 489 ἀναφορὰ στὴν νεώτερη συναφὴ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία.

37. V. Besevliev, Prot. Inschr. ἀρ. 91-92 (σ. 332-334). Ὅλες οἱ σφραγῖδες βρέθηκαν στὴν Πρεσλάβα.

38. Οἱ πατριαρχικὲς ἐπιστολὲς παρὰ R. J. H. Jenkins-G. Westerink, Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters, Dumbarton 1973 καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας ἀπὸ τὸν λόγιο προϊστάμενό της Θεόδωρο Δαφνοπάτη, ἐκδ. J. Darrouzès-L. G. Westerink, Theodore Daphnopatès Correspondance, Paris 1978 ἀρ. 5-7 σ. 57-85.

Τὴν ἐξαρτημένη, χαλαρὴ ἔστω, σχέση τῶν σλαβικῶν ἡγεμόνων τῆς βορειας καὶ βορειοδυτικῆς Βαλκανικῆς ἀντανακλᾶ ὁ χαρακτηρισμὸς ποὺ προσδιορίζει τὸν τύπο τοῦ ἀποστελλομένου αὐτοκρατορικοῦ ἐγγράφου (*κέλευσις*) ἔναντι τοῦ στελλομένου στοὺς ἡγεμόνες πιὸ ἀπομακρυσμένων βασιλείων πέρα ἀπὸ τὸν Μέσο καὶ Κάτω Δούναβι καὶ τὰ Καρπάθια, ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς *γράμματα*. Πολὺ τιμητικὴ εἶναι καὶ ἡ προσφώνηση μουσουλμάνων ἡγετῶν, ἀκόμη καὶ ἀλλοθρήσκων, ὅταν ἡγοῦνται σημαντικοῦ βασιλείου, προσιδιάζουσα ὡς πρὸς τὴν ἔνδειξη τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας μὲ τὴν ἀναγραφομένη ἀντιστοίχως στὰ ἔγγραφα, ποὺ ἀπευθύνονται στοὺς πνευματικοὺς *ἀδελφοὺς ρῆγες τῆς Δύσεως* καὶ τὸ *πνευματικὸν τέκνον* τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας[39].

Ἀνάλογη πρὸς τὴν ἱεράρχηση κάθε μέλους τῆς διεθνοῦς κοινότητος ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ κυβέρνηση εἶναι καὶ ἡ ἀξία τῆς βασιλικῆς σφραγίδος (*μονοσολδία, δισολδία, τρισολδία, τετρασολδία*, δηλ. ἑνός, δύο, τριῶν, τεσσάρων solidi ἀντιστοίχως), ποὺ σφράγιζε τὸ ἀποστελλόμενο αὐτοκρατορικὸ ἔγγραφο.

Τὴν μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς διεθνοῦς κοινότητος ἱεράρχηση διευκρινίζουν οἱ ἀπόψεις τοῦ πατριάρχου Νικολάου Μυστικοῦ, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἡγέτες τῆς γῆς θὰ ὄφειλαν νὰ βρίσκονται μεταξύ τους σὲ ἐπικοινωνία καὶ μάλιστα ὅσοι κυβερνοῦν μεγάλα καὶ ἰσχυρὰ βασίλεια, γιατὶ ὅλων ἡ ἐξουσία προέρχεται ἀπὸ τὴν θεϊκὴ βούληση. Ὑπεράνω ὅλων ἀναγνωρίζει ἰσότιμες δύο δυνάμεις (*κυριότητες*), τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα καὶ τὸν ἄραβα χαλίφη, οἱ ὁποῖοι ὀφείλουν νὰ διάκεινται μεταξύ των ἀδελφικῶς καὶ ἡ ὑπάρχουσα διαφορὰ στὰ ἤθη, τὶς συνήθειες καὶ τὴν θρησκεία νὰ μὴν ἐμποδίζῃ τὴν μεταξύ τους ἐπικοινωνία[40]. Στὶς διεθνεῖς ὑποχρεώσεις τοῦ κυριάρχου ἐπὶ ὑποφόρου πολιτείας εἶναι ἡ παροχὴ προστασίας στὸν ὑποτελῆ ἔναντι ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ. Δέχεται ἀκόμη ὁ ἱεράρχης ὅτι τὸ χαλιφάτο πολιτεύεται σύμφωνα μὲ τὸ δίκαιο[41]. Ὁ πατριάρχης, ἀξιολογῶν τὰ κράτη τῆς Οἰκουμένης, δὲν διστάζει νὰ τοποθετήσῃ στὴν ἴδια μοῖρα τὰ δύο μεγαλύτερα, ἰσχυρότερα, περισ-

---

39. Καταχωρίζω τὸν πληρέστερο τύπο τῆς προσφωνήσεως *Πρὸς τὸν ρῆγα Φραγγίας: Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Κωνσταντῖνος καὶ Ρωμανός, πιστοὶ ἐν αὐτῷ τῷ Θεῷ ὑψηλοὶ αὐγουστοι, αὐτοκράτορες μεγάλοι βασιλεῖς Ρωμαίων, τῷ ἠγαπημένῳ πεποθημένῳ καὶ πνευματικῷ ἡμῶν ἀδελφῷ ὁ δεῖνα, τῷ εὐγενεστάτῳ περιβλέπτῳ ρηγὶ Φραγγίας*. Βασ. Τάξ. σ. 691$_{12-23}$. Τὸν τύπο προσφωνήσεως πρὸς ἄλλους ἡγεμόνες, ὅπως παραδίδεται στὴν Βασίλειο Τάξη σ. 689-691 βλ. στὴν Ἱστορία Β΄ 2 σ. 264.

40. Βλ. σημείωση 38 τὴν ἔκδοση τῆς πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς, στιχ. 16-22: *δύο κυριότητες πάσης τῆς ἐν γῇ κυριότητος, ἥ τε τῶν Σαρακηνῶν καὶ ἡ τῶν Ρωμαίων, ὑπερανέχουσι καὶ διαλάμπουσιν, ... καὶ δεῖ... μὴ διότι τοῖς βίοις καὶ τοῖς ἐπιτηδεύμασι καὶ τῷ σεβάσματι κεχωρίσμεθα, παντάπασιν ἀλλοτρίως διακεῖσθαι...*

41. Αὐτόθι στίχ. 63-68.

σότερο πολυάνθρωπα καὶ οἰκονομικῶς ἀνθηρὰ βασίλεια τῆς ἐποχῆς, αὐτοκρατορία καὶ χαλιφάτο, μολονότι διέφεραν σὲ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς δομὲς καὶ ἀκολουθοῦσαν διαφορετικὴ θρησκευτικὴ πίστη, ποὺ ἡ τελευταία ἀποτελεῖ εἰδοποιὸ διαφορά, θεμελιακὴ γιὰ τὴν ἐποχή.

Μολονότι προσφάτως ἄρχισαν νὰ διατυπώνονται ἀμφιβολίες γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς βυζαντινῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἰδίως γιὰ τὴν ἔκταση τῆς ἰσχύος τῆς ἀρχῆς τῆς οἰκουμενικότητος[42], ἔχω τὴν γνώμη ὅτι αὐτὴ ἐξακολούθησε νὰ ἀποτελῆ τὸν κεντρικὸ πυρῆνα τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς θεωρίας, ἐπιμόνως ἔκδηλη στὴν διεκδίκηση τῆς ἀποκλειστικότητος τοῦ τίτλου *βασιλεὺς Ρωμαίων* γιὰ τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα καὶ στὴν ἄρνηση ἀναγνωρίσεώς του σὲ ξένους δυνάστες, Φράγκους, Γερμανούς.

Ὁ Βασίλειος Α', πραγματιστὴς πολιτικός, μολονότι θεωροῦσε ἀναγκαία τὴν συμμαχία μὲ τοὺς Φράγκους γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθῆ ὁ ἀραβικὸς κίνδυνος στὴν Κεντρικὴ Μεσόγειο, μόλις σταθεροποίησε τὴν θέση του στὸν θρόνο, τακτοποίησε τὶς σχέσεις μὲ τὰ σλαβικὰ φῦλα, τὰ ἐγκατεστημένα στὴν ἐνδοχώρα τῆς Ἀνατολικῆς Ἀδριατικῆς καὶ ἀνακατέλαβε τὴν Βάρι, ἔσπευσε νὰ διαμαρτυρηθῆ στὸν Φράγκο σύμμαχο, ποὺ κατακράτησε τὸ σημαντικὸ πολίσμα, καὶ νὰ ἀνακινήση τὸ θέμα τῆς τιτλοφορίας τοῦ βασιλέως Λοδοΐκου (= Λουδοβίκου Β'). Τὸν μέμφεται ὅτι δὲν περιορίστηκε στὸν τίτλο τοῦ βασιλέως τῶν Φράγκων, ἀλλὰ τόλμησε νὰ οἰκειοποιηθῆ τὸν αὐτοκρατορικὸ τίτλο, ποὺ μόνον ὁ βυζαντινὸς ἡγεμὼν ἐδικαιοῦτο νὰ φέρη, καὶ ἐνῶ ἄρχει μόνον τμῆμα μόνον τοῦ φραγκικοῦ βασιλείου, τόλμησε νὰ τιτλοφορηθῆ «ρωμαίων αὐτοκράτωρ».

Ρωμαῖος - Ρωμανία

Στὴν χρήση τοῦ ὅρου *Ρωμαῖος*, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συνεχῆ καθημερινὴ ἀναφορὰ στὰ αὐτούσια κατάλοιπα τῆς ἐποχῆς καὶ τὴν ἱστοριογραφία, προσδίδεται αὐστηρότερο πολιτειακὸ περιεχόμενο, καθὼς εἰσάγεται στὴν ἐπίσημη τιτλοφορία τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἀντανακλᾶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεσμοῦ καὶ τοῦ τρόπου διαδοχῆς. Ἔτσι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Μακεδονικῆς

---

42. Τὴν ἀρχὴ περιορισμένης ἐμβέλειας οἰκουμενικότητος στὸ παλαιὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας διαπιστώνει ὁ T. C. Lounghis, L'historiographie de l'époque macédonienne et la domination byzantine sur les peuples du Sud-Est européen d'après les traités de paix du IXe siècle, Balkan Studies 21, 1 (1980) σ. 69-86· Ἡ πρώιμη βυζαντινὴ ἱστοριογραφία καὶ τὸ λεγόμενο «μεγάλο χάσμα», Σύμμεικτα 4 (1981) σ. 49-85· Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου De administrando imperio (Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν) μετάφραση μέθοδος ἀνάγνωσης, Θεσσαλονίκη 1990 καὶ T. C. Lounghis, Die byz. Ideologie der «begrenzten Ökumene» ἐν Στέφανος: Byzantinoslavica 56 (1995) σ. 117-128· Claudia Sode, Untersuchungen zu De Administrando imperio Kaiser Konstantins VII. Porphyr., Ποικίλα Βυζαντινὰ 13 (Varia V) Bonn 1994, σ. 47-260.

διακαστείας διαμορφώνεται ἐπίσημος τίτλος *πιστὸς βασιλεὺς Ρωμαίων*[43], μὲ τὸν ὁποῖο συνάπτεται καὶ ὁ προηγουμένως ἀπαντῶν ὅρος *αὐτοκράτωρ*, ἄλλοτε σὲ ἐναλλακτικὴ θέση καὶ ἄλλοτε ὡς συμπλήρωμα τοῦ πρώτου, καὶ ἔτσι διαμορφώνεται ὁ τίτλος *αὐτοκράτωρ ἐν Χριστῷ πιστὸς βασιλεὺς Ρωμαίων*[44] μὲ μικρὲς παραλλαγές, γιὰ νὰ καταλήξη τελικὰ στὸν τίτλο *πιστὸς βασιλεὺς αὐτοκράτωρ Ρωμαίων ὁ δεῖνα* (π.χ. ὁ Μονομάχος, ὁ Δούκας) καὶ τέλος ἀπὸ τὸ 1079 μὲ τὴν προσθήκη τοῦ *καί : (π.χ. Ἀλέξιος) πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων* (π.χ. ὁ Κομνηνός, ὁ Παλαιολόγος), ποὺ θὰ διατηρηθῆ ἀμετάβλητος ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας[45].

Σὲ ἐπίσημα πολιτικὰ κείμενα τοῦ Γ' αἰ., ὅπως ἐπιστολὲς τοῦ πατριάρχου Νικολάου Μυστικοῦ, δημηγορίες τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ζ' πρὸς τὴν στρατιωτικὴ ἡγεσία[46], πρωτόκολλα τῆς Βασιλείου Τάξεως τῆς ἰδιας ἐποχῆς ἀπαντᾶ γιὰ μὲν τὸ κράτος ὁ ὅρος *Ρωμανία*, γιὰ δὲ τὸν πολίτη τῆς αὐτοκρατορίας ὁ ὅρος *Ρωμαῖος*[47]. Δηλώνονται ἔτσι οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ ἀπὸ τὸ παλαιὸ πληθυσμικὸ ὑπόστρωμα ἐξελληνισμένοι καὶ πολιτισμικὰ ἀφομοιωμένοι, ὄχι ὅμως καὶ οἱ ξένες ἐθνότητες, χριστιανικὲς καὶ μή, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὰ αὐτοκρατορικὰ ἐδάφη σὲ μεγαλύτερες ἢ μικρότερες φυλετικὲς ὁμάδες καὶ διατηρῶντας τὴν ἐθνική τους ὁμοιογένεια ἔγιναν ὑπήκοοι τῆς αὐτοκρατορίας, στρατευόμενοι καὶ φορολογούμενοι, ἀλλὰ διατήρησαν τὴν ἐθνική τους ταυτότητα ὡς Ἀρμένιοι[48], Βούλγαροι, Σλάβοι, Μελιγγοί, Ἑξερίτες κλπ.

---

43. A. Beihammer, Reiner christlicher König. Πιστὸς ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ βασιλεὺς Ρωμαίων, BZ 95 (2002) σ. 1-34. Μεταβολὴ σὲ ἀφηγηματικὰ κείμενα γραμματειακῆς διατυπώσεως κατὰ τὶς αὐτοκρατορικὲς ἐπιστολὲς Γ' αἰ.

44. Μεταξὺ τῶν μαρτυριῶν μὲ ἐπίσημη προέλευση εἶναι οἱ ἐπιγραφὲς ἀνακαινισμοῦ τῶν τειχῶν τῶν πόλεων (Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκης, Νικαίας, Μεσημβρίας κλπ.), συγκεντρωμένες στὴν μελέτη μου, Τὸ πρόβλημα ἐν Ἐπετ. Φιλοσ. Σχ. 12 (1961-1962) σ. 477-479, οἱ προσφωνήσεις, ἀναφωνήσεις στὰ πρωτόκολλα τῆς Βασιλείου Τάξεως καὶ ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Γ' αἰ. καὶ ἑξῆς ἡ τίτλωση καὶ ὑπογραφὴ στὰ αὐτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα, πρωτότυπα ἢ ἐπικυρωμένα ἀντίγραφα. Ἐπιγραφικὰ παραδείγματα τ. Β' 1 σ. 252 καὶ τελευταίως ἄλλο ἀπὸ τὴν Θρακικὴ Μεσημβρία ἐν Byz. Studies τ. 8, 11 καὶ 12 (1981, 1984 καὶ 1985) σ. 269-273.

45. Ἡ παλαιότερη, ἰδιόχειρη, μὲ κόκκινο μελάνι αὐτοκρατορικὴ ὑπογραφὴ ποὺ σώζεται εἶναι τοῦ Ἰωάννου Τζιμισκῆ στὸ Τυπικὸ τοῦ Ἄθω (*Τράγος*) τοῦ 972 : † *Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Ρωμαίων* †. Βλ. Fr. Dölger, Die Echtheit des Tragos, BZ 41 (1941) σ. 340-350. Πανομοιότυπη καὶ ἡ ἰδιόχειρη ὑπογραφὴ τοῦ Κωνσταντίνου Θ' στὸ πρωτότυπο χρυσόβουλλο γιὰ τὴν μονὴ τῆς Λαύρας ἔτ. 1052 (= Regesten ἀρ. 907), ἐνῶ τοῦ Μιχαὴλ Ζ' σὲ χρυσόβουλλο τοῦ 1057 (= Regesten ἀρ. 932) ἔχει πλέον τὸν τύπο: *Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς αὐτοκράτωρ Ρωμαίων*.

46. R. Vari, Zum historischen Exzerptenwerke des Konstantinos Porphyrogennetos, BZ 17 (1908) σ. 75-85· Hélène Ahrweiler, Un discours inédit de Constantin VII Porphyrogénète, Travaux et Mémoires 2 (1967) σ. 393-404.

Σημειώνω μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα: Ἐπιστολὴ 1 πατριάρχου Νικολάου στίχ. 16-17: δύο *κυριότητες... ἥ τε τῶν Σαρακηνῶν καὶ ἡ τῶν Ρωμαίων*, στίχ. 146: *Κύπριοι μεθόριοι τῆς τε ρωμαϊκῆς καὶ τῆς τῶν Σαρακηνῶν ἐξουσίας*[49]. Ἀπὸ τιμητικὰ ἀσμάτια σὲ πρωτόκολλα τῆς Βασ. Τάξεως: *εἰς κατάπτωσιν βαρβάρων καὶ ἀνέγερσιν Ρωμαίων* (σ. 48_9), *ἐδικαίωσεν βουλήσει θεοκρίτῳ βασιλεύειν ἐπαξίως Ρωμαίων* (σ. 60_{16})· *ἀγάλλεται ἡ πόλις καὶ ὅλη ἡ Ρωμανία* (σ. 295_9).

Ἡ πνευματικὴ ἐπανασύνδεση μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, ποὺ παρατηρεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Θ΄ αἰ. καὶ ἐξοικειώνει τοὺς λογίους μὲ τὸν ἑλληνισμό, ἀποκαθαρμένον, ἀπὸ τὴν προκατάληψη τῆς εἰδωλολατρείας, βαδίζει παράλληλα μὲ τὴν ἀπόδοση μεγαλύτερης προσοχῆς στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία τῆς μακεδονικῆς δυναστείας ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπαναφορὰ τῶν ὅρων *Ἕλλην*, *Ἑλληνὶς* μὲ τὴν ἐθνολογική τους σημασία[50], ἐνῶ στὴν πολιτικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου ὑπεισέρχεται καὶ ἡ ἐθνοτική.

Ἡ αὐτοκρατορικὴ ἰδιότης καὶ ὁ θεσμὸς τῆς συμβασιλείας

Ὁ αὐτοκράτωρ πηγὴ πάσης ἐξουσίας, ρυθμιστὴς τοῦ πολιτεύματος καὶ

---

47. Ἀπὸ τὶς πιὸ συγκινητικὲς μαρτυρίες μοῦ φαίνεται τοῦ Εὐσταθίου Βοΐλα, στὴν διαθήκη του, ποὺ ἀπελευθέρωσε τὰ *οἰκιακὰ πρόσωπα* (= τοὺς δούλους) *ἵνα εἶσιν ἐλεύθερα παντελεύθερα καὶ πολῖται Ρωμαίων*. Στὴν παλαιότερη βιβλιογραφία νὰ προστεθῇ Maria Mantouvalou, Romaios - Romios - Romiossyni — La notion de «Romain» avant et après la chute de Constantinople, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν περ. Β΄ 28 (1979-1985) (1985) σ. 169-198 μὲ ἔμφαση καὶ βιβλιογραφική, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν νεότερο Ἑλληνισμό. Στὸ συλλογικὸ Idea giuridica e politica di Roma e personalità storiche ἐκδ. F. Catalano - P. Siniscalco, Roma 1991 σ. 71-78 γιὰ τὴν νομικὴ καὶ πολιτικὴ σκέψη Λέοντος Ϛ΄ ὑπὸ A. Masi, σ. 95-131 Ἔννοια καὶ ἔπαινος τῆς ρωμιοσύνης ὑπὸ Κ. Π[illegible]τσάκη.

48. Σκυλ. σ. 363_{21} (προσθήκη): *τῶν ἀλλόντων ποτε στρατιωτῶν· ἦσαν γὰρ πολλοὶ ἔκ τε Ρωμαίων καὶ Ἀρμενίων ἔν τε Πελαγονίᾳ... ὑπὸ Σαμουὴλ κατῳκισμένοι.*

49. Πολυάριθμα τὰ χωρία, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πίνακα τῆς νέας ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ πατριάρχου, στὶς λέξεις *Ρωμαῖοι, Ρωμαϊκός*.

50. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ τὶς πόλεις τοῦ θέματος Παφλαγονίας Σινώπη, Ἀμάσεια, Τήϊον, Ἀμισὸ καλεῖ *ἑλληνίδες πόλεις καὶ Ἑλλήνων ἄποικοι* (Περὶ Θεμάτων σ. 72) καὶ τὸ *καλούμενον θέμα Χαλδία καὶ ἡ... Τραπεζοῦς Ἑλλήνων εἰσὶν ἀποικίαι* (αὐτόθι σ. 73). Κ. Σβορώνου, Ἡ ἑλληνικὴ ἰδέα στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, Ἐπίσημοι λόγοι... Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 20 (1975-1976), Ἀθῆναι 1978 σ. 331-343, ὅπου καὶ παραδείγματα. Ὁ ἄρχων (= διοικητὴς) Ἀχρίδος Εὐστάθιος Δαφνομήλης τὸ 1018 τονίζει: *ὡς Βούλγαρος μὲν αὐτός* (ὁ Ἰβάτζης), *Ρωμαῖος δ' ἐγώ, καὶ Ρωμαῖος οὐ τῶν ἐπὶ Θράκης καὶ Μακεδονίας οἰκούντων, ἀλλ' ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας* (Σκυλ. σ. 362) καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς *εἰμὶ γὰρ οἷμαι περ τις ἄλλος φιλορώμαιος καὶ φιλόπατρις* (Χρον. ΙΙ σ. 46).

σιλέως, οὔτε χρησιμοποιήθηκε διαφορετικὸς τίτλος (στὴν ν. 25 ἔτ. 629 ἀναφέρονται *Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος πιστοὶ ἐν Χριστῷ βασιλεῖς*), δὲν ἄργησε νὰ ἀναπτυχθῇ τάση διαφοροποιήσεως τῆς νομικῆς θέσεως τοῦ πρώτου, πρεσβυτέρου συνήθως, αὐτοκράτορος ἔναντι τῶν συμβασιλευόντων —κατὰ κανόνα γυιῶν του, σπανιότερα ἀδελφῶν— σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν καθιέρωση διαφορετικοῦ τίτλου γιὰ τὸν ἐπίδοξο διάδοχο, ὅπως τουλάχιστον ἀποτυπώνεται στὶς ἐπιγραφὲς τῶν νομισμάτων τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ Θ΄ αἰ., ὅπου ὁ μὲν κύριος αὐτοκράτωρ ἀποκαλεῖται *βασιλεύς*, ὁ δὲ συμβασιλεὺς-γυιὸς *δεσπότης*[5].

Τὴν ἐποχὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας διαμορφώνεται ὁρολογικὴ διάκριση μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω καὶ τάση κάθε τίτλος νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ ὁρισμένο νομικὸ περιεχόμενο, ποὺ προκάλεσαν τὰ εὔλογα ἐρωτήματα τῶν σημερινῶν ἐρευνητῶν. Ποιὰ ἡ νομικὴ θέση τῶν συμβασιλέων καὶ ποιὸς ἀπὸ ὅλους ἐδικαιοῦτο νὰ ἀσκῇ τὴν ἐξουσία; Τὴν ὀρθὴ ἀπάντηση δυσχέρανε ἡ συνύπαρξη συμβασιλέων ἄνισης ἡλικίας, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν καὶ ἀνήλικοι[6], στερούμενοι γι' αὐτὸ δικαιοπρακτικῆς ἱκανότητος στὸν τομέα τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἱκανότητος ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας στὸν τομέα τοῦ δημοσίου δικαίου. Καὶ εἶναι μὲν ὀρθὴ ἡ ἄποψη ὅτι πολιτικῶς ἕνα πρόσωπο ἀσκεῖ συνήθως τὴν ἐξουσία ἀλλὰ ἐδῶ ἐνδιαφέρει νὰ καθορισθῇ, ἐὰν καὶ σὲ ποιοὺς κανόνες ὑπόκειται ἐξ ἐπόψεως πολιτειακοῦ δικαίου διάκριση τῆς νομικῆς θέσεως τῶν συμβασιλέων, ποὺ θὰ θεμελιωθῇ στὴν ταυτότητα ἢ διαφορὰ ἐκείνων ποὺ ἴσχυαν γιὰ τὴν ἀνακήρυξη τοῦ (πρώτου) αὐτοκράτορος ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ καὶ τοῦ ἢ (τῶν) συμβασιλέως(-ων) ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ αὐθεντικῆς προελεύσεως πηγαίου ὑλικοῦ (νομισμάτων, ἐγγράφων, ἐπισήμων ἐπιγραφῶν, καὶ ὁμοίων) προκύπτει ὅτι στὴν μέση περίοδο καὶ ἰδιαιτέρως στὴν ἐποχὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας διαμορφώθηκαν δύο κατηγορίες συμβασιλειῶν.

Ἡ πρώτη περιλαμβάνει τοὺς συμβασιλεῖς ποὺ ἔχουν τὴν ἴδια νομικὴ θέση μεταξύ τους. Ἀναγορεύθηκαν ὅλοι μὲ τὸ ἴδιο

5. Σχετικὰ νομισματικὰ παραδείγματα γιὰ τοὺς ἡγεμόνες Νικηφόρο Α΄, Μιχαὴλ Α΄, Λέοντα Ε΄, Μιχαὴλ Β΄, Θεόφιλο καὶ τοὺς συμβασιλεῖς γυιούς των, Ἐκλογὴ σ. 132. Cécile Morrisson, L'épigraphie des monnaies et des sceaux à l'époque byzantine ἐν Paleografia e codicologia greca ἐν Atti II Colloquio ἐκδ. D. Harlfinger, G. Prato, Alessandria 1992, τ. I σ. 251-274, τ. II σ. 148-165. Ὁ Kresten, ΜΗΝΟΛΟΓΗΜΑ. Anmerkungen zu einem byzantinischen Unterfertigung, Mitteilungen des Inst. für Oesterr. Geschichtsforschung 102 (1994) σ. 3-52.

6. Π.χ. οἱ γυιοὶ τοῦ Βασιλείου Α΄, Λέων καὶ Ἀλέξανδρος γι' ἀρκετὸ διάστημα, ὅπως καὶ οἱ Κωνσταντῖνος Ζ΄, Βασίλειος Β΄, Κωνσταντῖνος Η΄ εἶχαν σημαντικὴ διαφορὰ ἡλικίας ἀπὸ τὸν πρεσβύτερο (πρῶτο) αὐτοκράτορα καὶ γιὰ ἀρκετὸ διάστημα τῆς συμβασιλείας ἦταν ἀνήλικοι.

χὴ *ὁ γεγονὼς αὐτοκράτωρ* πρόσφερε στὸν κλῆρο τῆς Ἁγίας Σοφίας, τὴν σύγκλητο καὶ τὸ *κουβούκλιον* (= ἀνακτορικὸ προσωπικὸ) καὶ σὲ πολίτες κατὰ κατηγορίες στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀξιωματούχων, ποὺ ἦταν διπλάσιο ἀπὸ ἐκεῖνο, ποὺ παρεῖχε στὰ ἴδια συλλογικὰ ὄργανα καὶ ἀξιωματούχους ὁ *δεύτερος βασιλεύς*.

Τὴν ἀνάδειξη περισσοτέρων μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας ὡς συμβασιλέων καὶ μάλιστα μὲ τὴν ὑψηλὴ ἰδιότητα τοῦ ἰσοτίμου αὐτοκράτορος εὐνόησαν λόγοι δυναστικῆς σκοπιμότητος, ὄχι μόνο γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθῆ ὁ κίνδυνος τοῦ φυσικοῦ ἢ βιαίου θανάτου τοῦ ἡγεμόνος, ποὺ νόμιμα βρισκόταν στὸν θρόνο, ἀλλὰ οἱ πολὺ μεγαλύτεροι ποὺ ἀπειλοῦσαν μιὰ μὲ τὴν βία (Βασίλειος Α΄) ἢ ἔστω μὲ δολιότητα (Ρωμανὸς Α΄) ἐπιβληθεῖσα δυναστεία.

Ἡ συνεχιζόμενη πρακτικὴ γιὰ ἔγκαιρη, ἀσφαλὴ ρύθμιση τῆς διαδοχῆς συνετέλεσε στὴν λαϊκὴ ἀποδοχὴ τῆς δυναστικῆς συνεχείας καὶ τὴν ἐμπέδωση τοῦ αἰσθήματος τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς, ὅπως ἀποδεικνύει τόσο ἡ λαϊκὴ ἀντίδραση σὲ παραβίαση τῆς νομιμότητος, ὅσο καὶ ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἐπιδόξων ἀνταπαιτητῶν. Οἱ στρατιωτικοὶ ποὺ ἔφθασαν ὡς τὸν θρόνο, μετὰ τὶς ἀναφωνήσεις σὲ αὐτοκράτορα στὸ στρατόπεδο ζήτησαν νὰ νομιμοποιήσουν τὴν θέση τους συνήθως μὲ κάποια ἐπιγαμία μὲ τὴν ὑπάρχουσα βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ πάντα σεβάσθηκαν τὰ μέλη, ποὺ εἶχαν δικαίωμα στὴν διαδοχή, ἔστω καὶ ἂν προσωρινὰ στὴν πράξη περιόρισαν τὴν ἀπὸ μέρους ἐκείνων ἄσκηση τῆς ἐξουσίας, ὅπως συνέβη μὲ τοὺς Ρωμανὸ Α΄, Νικηφόρο Φωκᾶ, Ἰωάννη Τζιμισκῆ. Ὁ μεθοδικὸς Ρωμανὸς Λακαπηνὸς ἔδωκε στὸν νεαρὸ Κωνσταντῖνο Ζ΄ τὴν πανέξυπνη κόρη του Ἑλένη, προλειαίνοντας τὴν ἀναρρίχηση τῆς οἰκογενείας του στὸν θρόνο· ὁ εὐπατρίδης Νικηφόρος Φωκᾶς δὲν δίστασε νὰ νυμφευθῆ τὴν νεότατη χήρα τοῦ Ρωμανοῦ Β΄, ἐνῶ ὁ πραγματιστὴς Ἰωάννης Τζιμισκῆς παρέβλεψε ἡλικία καὶ ὁμορφιὰ καὶ ἐπέλεξε σύζυγο τὴν πορφυρογέννητη κόρη τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ Θεοδώρα, *καὶ ταύτῃ τῇ πράξει μεγάλως εὔφρανε τοὺς πολίτας, ὡς τὸ τῆς βασιλείας κράτος περιφυλάττων τῷ γένει*[9]. Στὴν ἐποχὴ τῶν ἐπιγόνων τὴν ἴδια λειτουργικότητα ὑπηρετοῦν οἱ ἀλλεπάλληλοι γάμοι τῆς πορφυρογέννητης Ζωῆς εἴτε οἱ σύζυγοι εἶναι ἀπὸ ἀρχοντικὴ γενιὰ (Ρωμανὸς Γ΄, Κωνσταντῖνος Θ΄) εἴτε ἀπὸ τὴν ἀνερχόμενη μεσαία τάξη (Μιχαὴλ Δ΄, Μιχαὴλ Ε΄), καὶ ὁ ἄκαιρος Νικηφόρος Γ΄ εἶχε νὰ ἐπιλέξη σύζυγο μεταξὺ τῆς αὐγοῦ-

9. Σκυλ. σ. 294, Ζωναρᾶς III σ. 527. Ἱστορία Β΄ 2 σ. 135. Κερδίζει τὴν προσοχὴ μας τὸ δημῶδες σκωπτικὸ ποιημάτιο: *Ὁ χαλκεὺς βαρεῖ τ' ἀμόνι καὶ βαρεῖ τοὺς γείτονες. / Ὁ συνάπτης κι' ὁ Πριψίδης εἰς τὴν θύραν στήκουσιν. / ἡ Θεοφανοῦ ἐπόθειν πίτταν κ' ἡ Καλὴ τὴν ἔφαγεν*, ὅπου *ὁ συνάπτης* θεωρεῖται ὁ Βασίλειος Λακαπηνός, ποὺ διευθέτησε τὸ συνοικέσιο καὶ ὁ *Πριψίδης* ὡς συγκεκομμένη μορφὴ τοῦ *πριγκηψίδης*, ποὺ νοεῖται ὁ Τζιμισκῆς, G. M o r g a n, A byzantine satyrical song?, BZ. 47 (1954) σ. 292-297.

στας Εὐδοκίας, χήρας τοῦ Κωνσταντίνου Γ' Δούκα, τῆς κόρης τους Ζωῆς, καὶ τῆς Ἀλανῆς πριγκήπισσας Μαρίας, τῆς συζύγου τοῦ Μιχαὴλ Ζ'.

Σὲ πολιτειακὴ ἀρχή, γενικότερα ἀποδεκτή, ἀνάγει ὁ Ψελλὸς τὸ κληρονομητὸ τῆς βασιλείας[10], ποὺ ἐξηγεῖ τὴν πολιτειακὴ σημασία τὴν ἀποδιδομένη στὶς δύο τελευταῖες ἀπογόνους τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν συγκρότηση ἰδιαίτερης πολιτικῆς μερίδος γύρω ἀπὸ τὴν κάθε μιά, καὶ ἀκόμη φωτίζει τὴν κινητοποίηση τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὲρ τῶν νομίμων κυρίων τοῦ θρόνου καὶ ἐναντίον οἱουδήποτε ἐπιβουλευόταν τὴν νομιμότητα[11]. Πρέπει ἀκόμη νὰ ἐπιστηθῆ ἡ προσοχὴ στὴν σημασία ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο ἀποδίδεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰ. στὴν εὐγένεια τῆς καταγωγῆς τόσο τοῦ ἡγεμόνος, ὅσο καὶ γιὰ τὴν εἴσοδο στὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα[12].

Ἡ Ἀντιβασιλεία

Ἡ ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπισθῆ στὴν πράξη ἡ παρουσία στὸν βυζαντινὸ θρόνο ἀνηλίκου αὐτοκράτορος ἐδημιούργησε τὸν θεσμὸ τῆς ἀντιβασιλείας[13]. Μετὰ τὴν ἀρχικῶς πρόχειρη ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος καὶ κάποιους αὐτοσχεδιασμούς, ἐλήφθησαν συγκεκριμένα μέτρα, τὰ ὁποῖα μὲ τὴν ἐπανάληψή τους διαμόρφωσαν κανόνες, οἱ ὁποῖοι ναὶ μὲν δὲν περιεβλήθησαν τὴν τυπικὴ μορφὴ νόμου ἀλλὰ ἡ ἐπανειλημμένη καὶ ὁμοιόμορφη ἄσκησή τους καθόρισε τὰ πλαίσια, μέσα στὰ ὁποῖα λειτούργησε ὁ θεσμὸς τῆς ἀντιβασι-

---

10. Ψελλοῦ Χρον. Ι σ. 67: *κατὰ κλῆρον ἡ βασιλεία τῇ βασιλίδι* (= Ζωῇ) *προῆκται καὶ τὸ σύμπαν εὐνοϊκώτερον πρὸς αὐτὴν ἔσχηκεν, ἅτε γυναῖκα καὶ κληρονόμον τοῦ κράτους*· βλ. καὶ σ. 53. Στὴν ἴδια ἀρχὴ στηρίζεται καὶ ὁ Ἰωάννης ὀρφανοτρόφος, ὅταν *γράμματα ἐκπέμπει κατὰ πάσης τῆς οἰκουμένης* μὲ τὰ ὁποῖα ἀνήγγελλε τὸν θάνατο τοῦ Ρωμανοῦ Γ' καὶ *ὅτι ἀνηγόρευται δὲ ὁ Μιχαήλ, ἔτι ζῶντος ἐκείνου καὶ ἐπιτρέποντος* Σκυλ. σ. 392$_{28}$. Ἐξ ἴσου ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ στάση συγγενοῦς τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Μονομάχου, ὁ ὁποῖος κινητοποίησε συγγενεῖς καὶ δούλους του καὶ διαμαρτυρόταν *ὡς ἂν τὰ ἔσχατα ἠδικημένος... τὴν βασιλείαν ἀνακαλούμενος ὡς κληρονομιαῖον τάχα κτῆμα καὶ αὐτῷ προσῆκον*... Σκυλ. σ. 481. Βλ. P. Lemerle, Cinq études σ. 251 ἑπ. γιὰ τὸ κληρονομικὸ δικαίωμα διαδοχῆς.

11. Βλ. Ἱστορία Β' 2 σ. 208 ἑπ. τὰ γεγονότα τοῦ Ἀπριλίου 1042 ὑπὲρ τῆς Ζωῆς καὶ κατὰ τοῦ Μιχαὴλ Ε', ὅπως ἐπίσης σ. 215 τὴν λαϊκὴ ἀποδοκιμασία τοῦ Κωνσταντίνου Θ', ὅταν ἐπεχείρησε νὰ καταστήση τὴν βασιλικὴ ἐρωμένη Μαρία Σκλήραινα ἰσότιμη σχεδὸν μὲ τὶς Ζωὴ καὶ Θεοδώρα, τὶς κόρες τοῦ Κωνσταντίνου Η'.

12. A. Kazhdan, The aristocracy and the imperial ideal ἐν Byz. Aristocracy ἔκδ. M. Angold σ. 43-57.

13. Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον, Σύμμεικτα 2 (1970) σ. 1-144 καὶ στὶς σ. 127-138 τὰ συμπεράσματα μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἐπὶ μέρους παραδείγματα καὶ στὴν συλλογὴ μελετῶν Βυζ. αὐτοκρατορία - Νεότερος Ἑλληνισμός. Καίτοι δὲν πρόκειται πάντοτε περὶ ἀντιβασιλείας ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ γνωσθοῦν οἱ ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ αὐτοκράτειρες.

λείας, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκροτηθῆ μὲ διαφόρους τρόπους. Μπορεῖ νὰ συσταθῆ μὲ πράξη τελευταίας βουλήσεως μὲ διαθήκη εἴτε ἐν ζωῆ ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ ἀνηλίκου ἢ σπανιότερα ἀπὸ ἄλλον συγγενή.

Στὴν πρώιμο περίοδο καὶ μέχρι τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰ., ὅταν ἀκόμη ἐπικρατεῖ περισσότερο ἐμπειρικὴ ἀντιμετώπιση, τὴν εὐθύνη ἀναδέχεται συλλογικὸ ὄργανο καὶ μάλιστα ἡ *σύγκλητος*, ἀπόρροια προφανῶς καὶ τῆς προβεβλημένης θέσεώς της ὡς συλλογικοῦ ὀργάνου. Ὅταν ὅμως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰ. ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία καθίσταται περισσότερο συγκεντρωτικὴ καὶ ὁ θεσμὸς τῆς συμβασιλείας ἀποκρυσταλλοῦται σὲ περισσότερο συγκεκριμένη νομικὴ μορφή, ἀρχίζει νὰ προβάλλη ἡ εὔλογη σκέψη, νὰ ἀναζητηθῆ ὁ ἀντιβασιλεὺς μεταξὺ τῶν στενῶν συγγενῶν, ὁπότε τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Η' αἰ. φαίνεται νὰ γίνεται πράξη ἡ ἐπιλογὴ τῆς φυσικῆς συμπαραστάτιδος τοῦ παιδιοῦ, τῆς μητέρας του, νὰ ἀναλαμβάνη ἐπισήμως τὸ ἔργο ἀντιβασιλέως.

Τώρα, ὡς πρὸς τὴν νομικὴ βάση ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν (τὴν) ἀντιβασιλέα, ἔχει σημασία ἡ νομικὴ του (της) ἰδιότης δηλ. ἂν εἶναι ἁπλῆ ἐπίτροπος, ἢ ἐὰν ἔχη καὶ αὐτὴ αὐτοκρατορικὴ ἰδιότητα, ὁπότε ἀσκεῖ καὶ ἰδίῳ ὀνόματι τὴν ἐξουσία. Ἀλλὰ πρέπει ἀκόμη νὰ διευκρινηθῆ, ἐὰν ὁ ἀνήλικος εἶναι ἁπλοῦς *βασιλεὺς* ἢ ἐὰν εἶναι *βασιλεὺς-αὐτοκράτωρ* καὶ ἀντιστοίχως ἔχουν τηρηθῆ οἱ νόμιμοι τύποι[14].

Δυνατὸν ἀντὶ τῆς βασιλομήτορος νὰ ὁρισθῆ ὀλιγομελὲς συμβούλιο ἀντιβασιλείας ἀπὸ 3 ἢ 5 μέλη συνήθως, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ πατριάρχης, χάρις στὸ μεγάλο κύρος τῆς Ἐκκλησίας. Τοὺς τελευταίους αἰῶνες ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπιλεγῆ ὡς ἀντιβασιλεὺς εἴτε ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εἴτε ἄλλος ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος, ἀπολαύων τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ ἀπερχομένου αὐτοκράτορος.

Ὁ τεχνικὸς ὅρος γιὰ τὴν ἀντιβασιλεία εἶναι *ἐπίτροπος*. Διάταξη νὰ ρυθμίζη τὸ ἔτος πολιτικῆς ἐνηλικιώσεως τοῦ ἀνηλίκου αὐτοκράτορος-βασιλέως δὲν ἀπαντᾶ ἀλλὰ ἀπὸ διάφορες μαρτυρίες φαίνεται νὰ προβάλλη ὡς ἔτος πολιτικῆς του ἐνηλικιώσεως τὸ δέκατο ἕκτο, χωρὶς ὅμως νὰ προσδιορίζεται, ἐὰν νοεῖται συμπληρωμένο ἢ ὄχι. Κατὰ τὸ τότε ἰσχύον ἀστικὸ δίκαιο ἡ ἐνηλικίωση ἐπέρχεται μὲ τὴν συμπλήρωση τοῦ εἰκοστοῦ πέμπτου ἔτους. Ὑπάρχει δηλ. διαφορὰ ὡς πρὸς τὸν χρόνο ἐνηλικιώσεως ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ πολιτειακοῦ.

Ἐδῶ θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθῆ μιὰ εἰδικὴ παράγραφος γιὰ τὴν ἰδίῳ ὀνόματι ἡγεμονίδα ὡς αὐτοκράτειρα ἀλλὰ ὁμολογῶ δὲν ἔχω συναντήσει ἱκανοποιητικὴ θεωρητικὴ θεμελίωση[15] γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἐξουσίας τῆς

14. Βλ. στὴν μελέτη τὰ ἐπὶ μέρους παραδείγματα γιὰ τὴν κάθε περίπτωση.

15. K. P. T o d t, Die Frau als Selbstherrscher : Kaiserin Theodora, die letzte Ange-

αὐγούστας μόνης αὐτοκράτορος οὔτε τῆς σχέσεώς της πρὸς τὴν Θεότητα.

Διεθνὲς δίκαιο πολέμου

Στὴν βυζαντινὴ θεωρία ἀξιοπρόσεχτο εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὸ δίκαιο τοῦ πολέμου, ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν πιὸ θεωρητικὸ βυζαντινὸ αὐτοκράτορα Λέοντα ζ' στὰ Τακτικά του. Ἀξίωμα βασικὸ εἶναι ἡ ὑποχρέωση τηρήσεως τῶν διεθνῶν συμφωνιῶν[16] καὶ τὸ ἀπαραβίαστο τοῦ προσώπου τῶν πρεσβευτῶν. Ἐπισημαίνεται ἀκόμη ἡ ὑποχρέωση τῶν βυζαντινῶν στρατηγῶν νὰ τηροῦν ἐπακριβῶς τοὺς ὅρους συμφωνημένης ἀνακωχῆς.

Κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ πολιτικὴ ἀντίληψη δὲν ὑπῆρχε ἱερὸς πόλεμος οὔτε δίκαιος ἢ ἄδικος, γιατὶ ὅλοι οἱ πόλεμοι τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἦταν δίκαιοι, ἀφοῦ στόχος τους ἦταν ἐσωτερικοὶ ἐχθροὶ ποὺ ἐπαναστάτησαν, ἢ βάρβαροι ποὺ ἀπείλησαν τὴν ἐπικράτεια. Ἡ βυζαντινὴ πολιτικὴ θεωρία, ἐπηρεασμένη καὶ ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ σὲ ἀντιστάθμισμα τῆς ἰσλαμικῆς τοῦ ἱεροῦ πολέμου, θέλησε νὰ ἐμβαθύνῃ στὴν ἔννοια τοῦ δικαίου πολέμου, θεμελιώνοντας ἔτσι ἰσχυρὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο στὴν ἀντιμετώπιση τῶν πολεμικῶν της ἀναγκῶν.

Τὸ βυζαντινὸ κράτος ἐπιθυμοῦσε εἰρηνικὲς σχέσεις μὲ τοὺς λαοὺς ποὺ σέβονταν τὰ σύνορά του· κάθε ἐπίθεση ἐναντίον αὐτῶν τῶν λαῶν καταδικάζεται ὡς πράξη ἀντίθετη πρὸς τὴν χριστιανικὴ ἠθική. Ἀντιθέτως, ἐπιθετικὲς ἐνέργειες ξένου λαοῦ συνιστοῦσαν δικαιολογημένη αἰτία πολέμου, τὸν ὁποῖο τὸ Βυζάντιο ὀφειλε νὰ ἀναλάβῃ γιὰ νὰ ἐξαλείψῃ τὴν γενομένη ἀδικία[17]. Ἔτσι διαμορφώθηκε ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου πολέμου[18], ποὺ κατατάσσε-

---

hörige der makedonischen Dynastie, Jahrb. Oest. Byz. 50 (2000) σ. 139-171. Στὴν μελέτη Κατερ. Νικολάου-Εἰρ. Χρήστου, Οἱ ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ γυναῖκες (780-1056), Σύμμεικτα 13 (1999) σ. 49-67 ἐκτίθεται πῶς ἀποδέχθηκαν οἱ Βυζαντινοὶ τὰ γεγονότα. Ἀπομένει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ νομικὴ θεμελίωση αὐτῆς τῆς πρακτικῆς, ἡ ὁποία δὲν φαίνεται νὰ ἀπασχόλησε τοὺς ἴδιους τοὺς Βυζαντινούς.

16. Τακτικὰ Λέοντος Κ' 38 (= PG 107 στ. 1024): *Οὐδενὶ τρόπῳ οὐδὲ οἱρδήποτε προφάσει τὸν πρὸς τοὺς πολεμίους ὅρκον παραβῆσῃ ποτέ· μέγα γὰρ κακὸν ἐπιορκίας ἔγκλημα. Ἐν οἷς γὰρ Θεὸς μεσιτεύει, βέβαια χρὴ μένειν τὰ συντιθέμενα. Αἰσχύνη γὰρ Ρωμαίοις καὶ μάλιστα Χριστιανοῖς, τῶν ἄλλων ἐθνῶν τὰς οἰκείας πίστεις τηρούντων, τούτους ἀπίστους περὶ τὰ συμφωνούμενα ὑπὸ Θεῷ μεσίτῃ ἐλέγχεσθαι.*

17. Πρώτη οὐσιαστικὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο, Ὁ δίκαιος πόλεμος κατὰ τὰ Τακτικὰ Λέοντος τοῦ σοφοῦ ἐν Σύμμικτα Σεφεριάδου, Ἀθῆναι 1961 σ. 411-434· Ag. Pertusi, Ordinamenti militari. Guerre in Occidente e teoria di guerra dei Bizantini (saec. VI-X) ἐν Ordinamenti militari in Occidente nell'alto Medioevo (Settimane di studio... sull'alto Medioevo, 15, 2, 1967), Spoleto 1968 σ. 631-700· Fr. H. Russel, The Just War in the Middle Ages, London 1976.

18. Ἡ ἀρχὴ τοῦ «*δικαίου πολέμου*» ἐπαναλαμβάνεται σὲ περισσότερες διατάξεις τῶν

ται στὴν κατηγορία τοῦ ἀμυντικοῦ πολέμου ἔναντι ἐχθρικοῦ λαοῦ, ποὺ παραβιάζει νομικὲς ἢ ἠθικὲς ὑποχρεώσεις.

Στὸν ἰσλαμικὸ κόσμο ἐξ ἀρχῆς ἀναπτύχθηκε ἡ θεωρία τοῦ ἱεροῦ πολέμου (djihad) καὶ τοῦ μάρτυρος. Κάθε Μουσουλμάνος ἔχει ἱερὴ ὑποχρέωση νὰ μετάσχη στὴν ὁμαδικὴ ἔνοπλη διάδοση τοῦ ἰσλαμισμοῦ μὲ τὸ χιμαιρικὸ ὄνειρο ὅλος ὁ κόσμος νὰ προσηλυτισθῆ ἢ νὰ ὑποταχθῆ στὸν νόμο του. Κάθε πολεμιστὴς ποὺ σκοτώνεται στὸν πόλεμο κατὰ τῶν ἀπίστων (μάρτυς) ἐξασφαλίζει θέση στὸν Παράδεισο[19].

Οἱ Βυζαντινοὶ δὲν συμμερίζονταν τὴν ἰσλαμικὴ ἀντίληψη τοῦ ἱεροῦ πολέμου κατὰ τῶν ἀπίστων καὶ ἀπέδιδαν τὸ μένος τῶν πιστῶν τοῦ Μωάμεθ εἴτε στὴν ἐλπίδα τῶν λαφύρων εἴτε σὲ βάρβαρα πολεμικὰ ἔνστικτα εἴτε σὲ ἐκδηλώσεις ἀφοσιώσεως στὸ κοινὸ καλό[20]. Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς δὲν συμμερίζεται τὴν ἰδέα τοῦ ἱεροῦ πολέμου· συμπαραστέκει μὲν τὸ κράτος στοὺς ἀγῶνες του κατὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν[21] ἀλλὰ ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς πρότεινε τὴν ἁγιοποίηση τῶν πολεμιστῶν ποὺ ἔπεσαν στὴν μάχη, βρῆκε ἀντίθετη τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία καὶ ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήση (Ἱστορία Β΄ 2 σ. 129).

Πρωτοπόρο εἶναι ἀκόμη τὸ Βυζάντιο καὶ στὴν ἐξαγγελία καὶ ἐφαρμογὴ ἀνθρωπιστικῶν κανόνων ἔναντι τῶν ἐμπολέμων καὶ τοῦ ἀμάχου[22] πληθυ-

---

Τακτικῶν, ὅπως Β΄ 48-50, Κ΄ 58, 169 (= PG 107 στ. 692 ἑπ., 1028, 1057 ἀντιστοίχως). Ὡς περισσότερο χαρακτηριστικὴ σημειώνω τὴν διάταξη Κ΄ 58: *Καλόν μοι δοκεῖ δικαίαν εἶναι τὴν ἀρχὴν τοῦ πολέμου. Ὁ γὰρ τοῖς ἀδικήμασιν ἀνταμυνόμενος, οὗτος δίκαιος ἐστι καὶ τὴν θείαν ἔχει δικαιοσύνην βοηθόν τε καὶ σύμμαχον κατὰ τῶν ἀδίκων ἐκστρατευόμενος. Ὁ δὲ πρῶτος κατάρξας ἀδικίας, παρ' αὐτῆς τῆς θείας δίκης ἀφαιρεῖται τὴν νίκην.* Ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου πολέμου ποὺ ὑπαινίσσονται καὶ οἱ Σταυροφόροι θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὴν διαπραγμάτευση τῆς βασιλείας τῶν Κομνηνῶν.

19. M. Canard, La guerre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien (1936), = Canard, Musulmans ἀρ. VIII σ. 605-623, βλ. καὶ G. Dagron, Byzance et le modèle islamique au Xe s. Comptes zendres Acad. Inst. 1983 σ. 295-306.

20. M. Canard, L'expansion arabe: Le problème militaire ἐν Settimane di studio... sull'alto medioevo XII, Spoleto 1965 = M. Canard, L'expansion arabo-islamique et ses répercussions, London 1974 ἀρ. III σ. 37-63.

21. Nicole Thierry, Le culte de la croix dans l'empire byzantin du VIIe siècle au Xe s. dans ses rapports avec la guerre contre l'infidèle. Nouveaux témoignages archéologiques, Rivista di studi bizantini e slavi I (1981) (= Miscellanea Ag. Pertusi I) σ. 205-228 (κυρίως ὑλικὸ ἀπὸ Καππαδοκία, Ἰσαυρία). Δὲν μὲ βρίσκει σύμφωνη ἡ ἄποψη τῆς Ἀθηνᾶς Κόλια-Δερμιτζάκη, Ὁ βυζαντινὸς ἱερὸς πόλεμος, Ἀθήνα 1991, ἡ ὁποία μὲ ἀπασχόλησε καὶ στὴν Ἱστορία Β΄ 2 σ. 499-500, ὅπου καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν N. Οἰκονομίδη, W. E. Kaegi, Αἰκατ. Καραπλῆ, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης δὲν ἀναγνωρίζουν στὸ Βυζάντιο χαρακτῆρα ἱεροῦ πολέμου.

22. Εἰδικῶς γιὰ τὸ θέμα τῶν αἰχμαλώτων Ἱστορία Β΄ 2 αὐστηρὴ εἶναι ἡ ἐντολὴ γιὰ ταφὴ τῶν νεκρῶν πολεμιστῶν, γιατὶ *εἶναι καλὸν καὶ ὅσιον ἡ πρὸς τοὺς τεθνηκότας εὐσέβεια... καὶ πρὸς τοὺς ζῶντας μεγάλης παραμυθίας ἀπόδειξις.* Τακτικὰ ΙΣ΄ 13 = PG 107 στ. 909 ἑξ.

σμοῦ, τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀσύλου[23], τὴν προστασία τοῦ ἐγχωρίου γεωργικοῦ πληθυσμοῦ καὶ *τῶν πλησιοχώρων ὑποτελῶν τῆς βασιλείας ἡμῶν, ἵνα μὴ ἀδικοῦνται παρὰ τῶν στρατιωτῶν.*

Ἡ χριστιανικὴ ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ ἐμμένει στὴν χριστιανικὴ διδασκαλία, ἀντίθετα μὲ τὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία, στὴν ὁποία ἀναπτύσσονται ἀντιλήψεις ποὺ προσεγγίζουν τὴν ἰσλαμικὴ θεωρία γιὰ τὸν ἱερὸ πόλεμο καὶ ὁδηγοῦν στὶς Σταυροφορίες. Ἡ αὐτοκρατορία δὲν συμμερίζεται τὰ δυτικὰ ἰδανικὰ τῶν Σταυροφοριῶν, δύσπιστη στὸ πέρασμα τῶν Σταυροφόρων ἀπὸ τὰ ἐδάφη της, ὀρθῶς ὅπως ἀποδείχθηκε.

Πολιτειακοὶ παράγοντες

Στὸ ἀποκορύφωμά του ὁ κρατικὸς συγκεντρωτισμὸς ὑπὸ τὸν ἀπόλυτο ἔλεγχο τοῦ αὐτοκράτορος τὴν ἐποχὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ἐκδηλος στὴν γραφειοκρατικὴ ὀργάνωση τοῦ κράτους καὶ τὸν ἐπιδεικτικὸ τρόπο λειτουργίας τῆς αὐλῆς, ἀλλὰ καὶ στὴν χρήση τῆς αὐτοκρατορικῆς προπαγάνδας[24], τονίζεται στὴν αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία, ἄλλα ἐπίσημα κείμενα καὶ τὴν δοξαστικὴ ὑμνολογία στὶς αὐλικὲς καὶ κρατικὲς τελετές.

ἀνάλογες ἀπόψεις Κ' 72 = στ. 1032. Τακτικὰ ΙΕ' 37-40, 45 (= PG 107 στ. 896 ἑπ.), ὅπως § 37: *Ἐὰν δὲ Θεοῦ παρέχοντος τὴν χάριν ὑποταγῇ σοι ἡ πόλις ἢ φρούριον ἤτοι κάστρον... πράως καὶ εὐμενῶς διατέθητι πρὸς αὐτούς· καὶ μήτε φόροις αὐτοὺς καταβαρήσῃς, μήτε ἀτιμῶς ἐκφοβήσῃς ἢ ἀπειλήσῃς διά τινος τιμωρίας, μήτε ἀδικίας λυπήσῃς. Ἀλλὰ μᾶλλον ἀγαθὸς καὶ ἐπιεικὴς γίνου...* Παρόμοιες συμβουλὲς καὶ στὸ Στρατηγικὸν Κεκαυμένου σ. 96.

23. Πολλὲς διατάξεις τῶν Τακτικῶν ἀναγνωρίζουν τὸ ἄσυλο τῶν ἐκκλησιῶν γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. L. Wenger, Asylrecht ἐν Real - Lexikon für Antike und Christentum I (1950) στ. 836 ἑπ., Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου, Ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, Ἀθῆναι 1965 σ. 294-295. Σπ. Τρωιάνου, Τὰ περὶ τὴν θρησκείαν ἐγκλήματα, Δίπτυχα 1 (1979) σ. 168 ἑπ. ἰδίως σ. 181-184. Εἰδικὴ φροντίδα πρέπει νὰ καταβάλλουν οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατιωτικῶν μονάδων (*ἱστασθαι καὶ φυλάττειν*), ὅταν ἡ πορεία εἶναι ἀναγκαία στὰ ἐδάφη τῆς ἐπικρατείας.

24. A. Kazhdan, Certain traits of imperial propaganda in the byz. empire from the 8th to the 15th centuries. Prédication et propagande au Moyen Age. Islam, Byzance, Occident, Paris 1983 σ. 13-28. Μονογραφία εἰδικὴ γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ προπαγάνδα, —φαινόμενο πολιτικὸ περίπλοκο— στὴν προσπάθεια ἐπιρροῆς τῆς κοινῆς γνώμης καὶ τὶς ἐνδεχόμενες ἀντιδράσεις τῆς τελευταίας, ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ στὴν Σορβόννη τῆς Νίκης Κουτράκου, La propagande impériale byzantine; persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles), Athènes 1994. Συναφεῖς μὲ τὴν διπλωματία (φῆμες, πληροφόρηση, τεχνικὴ ὁρολογία, κατασκοπευτικὴ δράση) νεότερες πρωτότυπες μελέτες τῆς Νίκης Κουτράκου δημοσιεύονται σὲ διεθνῆ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ (Σύμμεικτα, Graecoarabica, Byzantinoslavica κλπ.) μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν μελέτη της «Spies of towns» γιὰ τὴν σημασία

Ἀπτὴ ὑλοποίηση συνιστοῦν οἱ νεαρὲς τοῦ Λέοντος ς΄ μὲ τὶς ὁποῖες καὶ τυπικὰ καταργεῖται ἀπὸ αἰῶνες μὴ ἐφαρμοζομένη νομοθεσία γιὰ τὴν αὐτονομία τῶν πόλεων, τὴν συγκρότηση καὶ λειτουργία τῶν τοπικῶν *βουλευτηρίων* (*curiae*· ν. 46), ὅπως καὶ τὴν νομοθετικὴ λειτουργία καὶ διοικητικὲς ἁρμοδιότητες τῆς συγκλήτου, ποὺ ἀπὸ καιρὸ εἶχαν πέσει σὲ ἀχρησία (ν. 47, 78), *νῦν τῆς βασιλικῆς φροντίδος πάντων ἐξηρτημένων καὶ σὺν Θεῷ τῇ ταύτης προνοίᾳ καὶ σκοπουμένων καὶ διαιτωμένων, καὶ χρείαν οὐδεμίαν ἐκείνου τοῦ νόμου παρεχομένου*, ὅπως λέει ὁ νομοθετῶν αὐτοκράτωρ.

Ἡ ἀπέραντη αὐτοκρατορία γιὰ νὰ διοικηθῇ ἀποτελεσματικὰ χρειαζόταν ὀργάνωση καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ βυζαντινὴ δὲν ὑστέρησε. Εὐέλικτος ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς ἦταν ἕτοιμος νὰ προσαρμοσθῇ σὲ νέες πολιτικὲς ἀνάγκες καὶ νὰ ἀντιμετωπίση πρωτοπαρουσιαζόμενους στρατιωτικοὺς κινδύνους. Τὸ μέγα παλάτιον ἐκτὸς ἀπὸ ἐνδιαίτημα τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας μὲ τὰ συνεχόμενα προσκτίσματα ἦταν καὶ τὸ μεγάλο διοικητικὸ κέντρο τῆς μοναρχίας[25], ὅπου στεγάζονταν τὰ διάφορα σέκρετα-λογοθέσια, ἀντίστοιχα μὲ τὰ σημερινὰ ὑπουργεῖα, εἰδικὲς αὐτοτελεῖς ὑπηρεσίες, ἡ αὐτοκρατορικὴ γραμματεία μὲ τὸ εἰδικευμένο προσωπικό, τμήματα τῆς ἀνακτορικῆς φρουρᾶς στὶς κοντινὲς πρὸς τὴν κεντρικὴ εἴσοδο στοές, καὶ δικαστήρια[26].

Στὴν αὐλὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀναπτύχθηκε πομπῶδες τελετουργικὸ τυπικό, ὅπου ἡ βυζαντινὴ θρησκευτικότης, τὸ ρωμαϊκὸ κρατικὸ ὑπόβαθρο, ἡ φαντασία καὶ πολυτέλεια τῆς Ἀνατολῆς σφιχτόδεσαν ἁρμονικὰ καὶ λαμπερὰ στὴν μεγαλοπρέπεια τῶν συνοδευτικῶν πομπῶν, τὸν πλοῦτο τῶν στολῶν, τὴν αὐστηρὴ ἱεράρχηση τῶν ἀξιωματούχων, τὶς δοξαστικὲς ψαλμῳδίες καὶ τὶς ρυθμικὲς εὐφημίες στὴν βασιλικὴ οἰκογένεια, γιὰ νὰ σχηματίσουν ἕνα λαμπρὸ θέαμα ποὺ θάμπωνε καὶ γοήτευε τοὺς πολίτες μαζὶ καὶ τοὺς ξένους ποὺ βρίσκονταν στὴν Πόλη[27].

τῆς κατασκοπείας ὄχι μόνο στὸν πόλεμο ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὴ ἐν Graeco-Arabica 7-8 (1999-2002) σ. 243-266 (πρακτικὰ συνεδρίου).

25. Τὴν συνεχόμενη διάταξη τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν πρὸς τὰ βασιλικὰ διαμερίσματα πιστοποιοῦν διάφορα περιστατικά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν ἡ σκηνὴ τῆς δολοφονίας τοῦ Θεοκτίστου (20 Νοεμβρίου 855), ὁ ὁποῖος γιὰ ν' ἀποφύγη τοὺς δολοφόνους του ἔτρεξε πρὸς τὸν *Ἱππόδρομο* (= τὸν *σκεπαστὸ*) *κατὰ τὰ ἀσηκρητεῖα* (Σκυλ. σ. 95$_{80}$) καὶ ἡ χρησιμοποίηση ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ζ' τῆς κόρης του Ἀγάθης γιὰ τὴν διαβίβαση τῶν βασιλικῶν ἐντολῶν στὰ *σέκρετα καὶ τῶν ἀρχόντων τὰ διοικήματα* (Συνεχ. Θεοφ. σ. 459).

26. Τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἕδρας τῶν διαφόρων διοικητικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τοῦ στρατωνισμοῦ τῶν ταγμάτων τῆς ἀνακτορικῆς φρουρᾶς ἐπεχείρησε ὁ R. Guilland στὴν σειρὰ τῶν μελετῶν του γιὰ τὰ ἀνακτορικὰ διαμερίσματα, τὸν Ἱππόδρομο καὶ τὰ κρατικὰ ἀξιώματα.

27. R. Guilland, Sur les itinéraires du Livre des Cérémonies, Ἀθηνᾶ 65 (1961) σ. 74-100 παράλληλα πρὸς τὶς λοιπὲς μελέτες τοῦ ἰδίου ἐρευνητῆ γιὰ κάθε διαμέρισμα

Αὐστηρὴ ἱεράρχηση τοῦ προσωπικοῦ, ἐξειδικευμένη κατανομὴ τῶν ὑποθέσεων ἀνάλογα μὲ τὴν καθ' ὕλη ἁρμοδιότητα καθ' ἑνός (διοίκηση, φορο-τεχνικά, στρατός, δικαιοσύνη κλπ.), καθοδήγηση τῶν κατωτέρων ὑπαλλήλων ἀπὸ ἔμπειρους γραφειοκράτες, ἄγρυπνη παρακολούθηση ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν κυβέρνηση σχηματίζουν τὸ πλαίσιο, ὅπου μικρὰ καὶ σπουδαῖα βρίσκουν λύση ἢ χαράσσεται ἡ πολιτικὴ γραμμή.

Ἰδεολογικὴ θεμελίωση, πολιτειακὰ ὄργανα στὴν θεωρία καὶ πράξη διατηροῦνται σχεδὸν ἀναλλοίωτα ὡς τὸν θάνατο τοῦ Ρωμανοῦ Γ' (1034), ὁπότε οἱ ἀπὸ καιρὸ λανθάνουσες ροπὲς ἀρχίζουν νὰ φανερώνονται στὴν πολιτικὴ ζωή, ἀποτέλεσμα καὶ τῆς οἰκονομικῆς διαφοροποιήσεως, ποὺ προηγήθηκε. Ἡ ἰσόνομη λειτουργία τῆς δικαιοσύνης, ποὺ σφυρηλατεῖ τὴν ἑνότητα ἄρχοντος καὶ ἀρχομένων, καύχημα καὶ μέλημα ὅλων τῶν ἡγεμόνων τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, ἰδανικὸ ὑψηλό, ἀξιούμενο ἀπὸ κάθε ἐπίγειο μονάρχη[28], διαταράχθηκε ἀπὸ νεοεισαγόμενη λαϊκίστικη ἀντίληψη, ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα.

Ἡ βυζαντινὴ πολιτικὴ ἰδεολογία στὸ τέλος τῆς μέσης περιόδου κορυφώνεται στὸ προοίμιο τῆς ἱδρυτικῆς τοῦ Διδασκαλείου τῶν νόμων νεαρᾶς τοῦ Κωνσταντίνου Θ' (Ἱστορία Β' 2, σ. 277 ἑπ.), ὅπου συμπλέκονται τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Συνεσίου γιὰ τὴν μεταξὺ βασιλέως καὶ τυράννου διάκριση, ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία εἶναι ἔννομος ἐπιστασία, ὁ δημοσθένειος ὁρισμὸς τοῦ νόμου καὶ ἡ συμπληρωματικὴ ρήση τοῦ Ρωμαίου νομομαθοῦς Κέλσου: *Διαφέρειν γὰρ τύραννον ἐν τούτῳ καὶ βασιλέα, ὅτι ὁ μὲν (ὡς λόγος) νόμον ἔχει τὸν τρόπον, βασιλεὺς δὲ τὸ ἔμπαλιν τρόπον ἔχει τὸν νόμον*[29], *ἐπιστασίαν μὲν ἔννομον τὴν ἀρχὴν ἐπιστάμενος, τῆς δ' ἀρχῆς σοφὸν κυβερνήτην τὸν νόμον, ἀσπασίως παραλαμβάνων. ὅστις εὕρημα μέν ἐστι καὶ δῶρον Θεοῦ*[30], *τέχνη δὲ καὶ λέγεται καὶ πιστεύεται τοῦ καλοῦ τε καὶ ἴσου*[31], *ἐπανορθοῦται δὲ πάντα τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ θαυμαστήν τινα τάξιν πρυτανεύει τοῖς πράγμασι*[32].

τῶν ἀνακτόρων· R. Janin, Les processions religieuses à Byzance, REB 24 (1966) σ. 68-88.

28. Ἐπιστ. πατρ. Νικολάου Α' ἀρ. 1 (Αὔγ. 913 / Φεβρ. 914) Nicholas I στίχ. 34-37: *κορυφὴ τῆς τοῦ ἄρχοντος ἀρετῆς καὶ τὸ κεφάλαιον τῶν κατορθωμάτων δικαιοσύνη ἐστί, δι' οὗ αὐτός τε ἰσχὺν καὶ περιβάλλεται καὶ τὸ ὑποχείριον ἀσφαλῶς πολιτεύεται καὶ τὸ πολέμιον εἰς ἀντίστασιν οὐ ῥαδίως καθίσταται*· ἀνάλογες ἀπόψεις καὶ στοὺς στίχ. 41-43.

29. Συνεσίου, Περὶ βασιλείας § 6. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, Τὸ πολίτευμα, γιὰ τὴν διάκριση μεταξὺ βασιλέως καὶ τυράννου. Στὴν Ἱστορία Α' σ. 116-117 σχετικὰ παραδείγματα.

30. Δημοσθένους κατὰ Ἀριστογείτονος Ι 16. Στὴν μελέτη μου, Πολιτειακὰ ὄργανα, Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Σβορῶνο, Α' 1986, σ. 186 σημ. 3 ὁ πλήρης ὁρισμός.

31. Ὁρισμὸς τοῦ Celsus: *ius est ars boni et aequi*, ὅπως ἔχει περιληφθῆ στὸν Πανδέκτη Ι 1, 1.

32. Ν. Κωνσταντίνου Θ' ἐν Ζέπων JGR I (1931) Appendix ἀρ. V σ. 619· Ἱστορία

Ἡ σύγκλητος δὲν ἔχει μὲν οὐσιαστικὴ συμμετοχὴ στὴν πορεία τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων —ἀκόμη καὶ στὴν *ἐπιτροπεία* (= ἀντιβασιλεία) ἀνηλίκου αὐτοκράτορος ἡ πρώτη θέση ἐπιφυλάσσεται στὸν πατριάρχη[32], ἐὰν ὑπάρχη κώλυμα γιὰ τὴν βασιλομήτορα— διατηρεῖ ὅμως τὴν αἴγλη της καὶ τὴν πρωταγωνιστικὴ θέση στὶς αὐλικὲς τελετές. Συνιστᾶ τὸ εὐήκοο ὄργανο, στὸ ὁποῖο ὁ αὐτοκράτωρ γνωστοποιεῖ γενικότερα θέματα ἰδιαίτερης σημασίας, γιὰ τὰ ὁποῖα θέλει νὰ ἔχη ἔγκυρη μαρτυρία ἀξιοσέβαστου σώματος[34] ἢ ἀκόμη ζητεῖ νομικο-πολιτικὴ κάλυψη σὲ περίπτωση ποὺ ἐπιχειρήσει νὰ συγκαλύψη διαφαινόμενη ἐκτροπὴ ἀπὸ τὴν νομιμότητα, ὅπως ἔκανε ὁ Λέων Ϛ΄ γιὰ τὸν στενὸ συνεργάτη του Ἄραβα Σαμωνᾶ[35]. Ὁ αὐτοκράτωρ θέλοντας νὰ ἀσκήση ἐπιείκεια πρὸς τὸν Σαμωνᾶ, ποὺ θεωρήθηκε ὕποπτος φυγῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἐπιτύχη τὴν ἀπάλειψη τῆς κατηγορίας κατὰ τρόπο διαφανὴ καὶ ἀδιάβλητο, ἔφερε τὴν ὑπόθεση ἐνώπιον τῆς συγκλήτου, ἀφοῦ προηγουμένως ὑπέδειξε στὸν Κωνσταντῖνο Δούκα, νὰ καταθέση ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ φυγὴ τοῦ Σαμωνᾶ ἀλλὰ γιὰ προσκύνημά του στὸν Συριχᾶ. Ὁ σκοπὸς τοῦ Λέοντος δὲν πραγματοποιήθηκε, γιατὶ ὁ Δούκας ἀρνήθηκε νὰ καταθέση ἐνόρκως ὅσα ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ ὑπέδειξε[36]. Ὁ Λέων Ϛ΄, καίτοι ὡς princeps legibus solutus[37], μποροῦσε νὰ δώση ἀπαλλακτικὴ λύση, ἐπέλεξε τὴν διαδικασία ἐνώπιον τῆς συγκλήτου, ἀκολουθῶντας τὴν παρατήρηση σὲ rescripta τῶν Σευήρων, ποὺ πέρασε στὴν ἑλληνικὴ παράφραση τῶν Εἰσηγήσεων: *εἰ καὶ τοῖς νόμοις οὐχ ὑποκείμεθα, ἀλλ' οὖν κατὰ νόμους πολιτευόμεθα* (οἱ ἡγεμόνες). Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ δὲν εἶναι περιορισμένη σὲ αὐστηρὰ

τ. Β΄ 2 κεφ. Ιϛ΄ 3. P. Odorico, Idéologie politique, production littéraire et patronage au Xe siècle: empereur Constantin VII et le synaxariste Évariste, Medioevo greco 1 (2001) σ. 199-219 ἔκδοση, μετάφραση, σχόλια τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα.

33. Στὴν ἀντιβασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ τὴν πρώτη θέση ἔχει ὁ πατριάρχης Νικόλαος Μυστικὸς καὶ τῶν Βασιλείου Β΄ - Κωνσταντίνου Η΄ ὁ πατριάρχης Πολύευκτος.

34. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ αὐτοκράτειρα Θεοδώρα, ὅταν ἀναγκάσθηκε νὰ ἀποσυρθῆ ἀπὸ τὴν ἐξουσία, παρουσίασε στὴν σύγκλητο τὰ τεράστια ἀποθέματα (1.090 κεντηνάρια χρυσοῦ, 300 κεντηνάρια ἀργύρου) ποὺ ἡ χρηστὴ διοίκηση εἶχε σωρεύσει στὸ δημόσιο ταμεῖο, τακτικὴ ποὺ ἀκολούθησε καὶ ὁ Βασίλειος Α΄, γιὰ νὰ ἀποδείξη τὴν ἀλόγιστη σπατάλη τοῦ Μιχαὴλ Γ΄. Σκυλ. σ. 96, 131· Θεοφ. Συνεχ. σ. 172, 257 ἑπ.· Ζωναρᾶς III 393, 418, ἀντιστοίχως.

35. Βλ. Ἱστορία Β΄ 2 σ. 52 ἑπ. γιὰ τὸν Σαμωνᾶ.

36. Θεοφ. Συνεχ. σ. 369-370· Σκυλ. σ. 184· Ζωναρᾶς III σ. 448-449· Πανδέκτης I 3, 31, l. 4.1 = Βασιλικὰ 2, 6. 1 καὶ 2.

37. Theoph. Inst. II 17. 8 (Ferrini [1884] I 196/11). D. Simon, Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz ἐν Gedächtnisschrift für W. Kunkel ἔκδ. D. Nörr - D. Simon, Frankfurt a. M. 1984 σ. 449-492· Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, Πολιτειακὰ ὄργανα σ. 185 ἑπ., ἰδίως σ. 203 ἑπ.· Gisella Bassanelli Sommariva, L'imperatore unico creatore ed interprete delle leggi e l'autonomia del giudice nel diritto Giustinianeo, Milano 1983.

νομικοὺς κύκλους ἀλλὰ εἶναι κτῆμα καὶ μορφωμένου κλήρου καὶ ἀξιωματούχων, ἂν κρίνομε ἀπὸ μαρτυρία ἐπιστολῆς: *Εἰ γὰρ καὶ βασιλεὺς κεχρῆσθαι τῇ ἐξουσίᾳ οἷός τε ἀδεῶς, ἀλλὰ δίκαιος, ἀλλ' ἀγαθός, ἀλλὰ συμπαθής, ἀλλ' ἔννομος, καὶ εἰ μὴ νόμοις ὑπείκων ἀλλὰ κατὰ νόμους πολιτευόμενος*[38].

Ἡ κοινωνικὴ μεταβολὴ οὔτε ἀπότομα συνέβη οὔτε ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα ἀποκλειστικὸ οἰκονομικῆς συγκυρίας. Ἀντιθέτως, προσεκτικὴ ἀνάλυση τῶν ἰσχνῶν πληροφοριῶν ἀποκαλύπτει ἀποφασιστικὴ τὴν πολιτικὴ αἰτιώδη συνάφεια. Οἱ ἴδιοι οἱ αὐτοκράτορες, μὲ πρωτοπόρο θὰ ἔλεγα τὸν Βασίλειο Γ' —δύο ὁλόκληρες δεκαετίες καταταλαιπωρημένον ἀπὸ τοὺς ἀριστοκράτες ἀνταπαιτητὲς— προέβησαν εἴτε στὸν παραγκωνισμὸ τῶν μεγάλων γενῶν εἴτε στὴν ἐνίσχυση καὶ ἐνθάρρυνση τῆς μεσαίας ἀστικῆς τάξεως. Ὁ Βασίλειος Β' *τὰ προὔχοντα τῶν γενῶν καθελὼν καὶ εἰς ἴσον τοῖς ἄλλοις καταστήσας*, συγκέντρωσε ὁμάδα *ἀνδρῶν οὔτε τὴν γνώμην λαμπρῶν, οὔτε μὴν ἐπιφανῶν τὸ γένος, οὔτε τὰ ἐς λόγους εἰς τὸ ἄγαν πεπαιδευμένους*[39], μὲ τοὺς ὁποίους κυβέρνησε τὸ κράτος, ὅπου *αὐτὸς ἦρχε καὶ τῶν βουλευμάτων, αὐτὸς ἐτίθει καὶ τὸ στρατόπεδον*. Συγχρόνως περιόρισε τὴν οἰκονομικὴ δύναμη *τῶν καταστασιασάντων αὐτόν*, δημεύοντας τὴν περιουσία τους ὑπὲρ τοῦ δημοσίου[40].

Ἀποτέλεσμα παρορμήσεων περισσότερο παρὰ καλὰ ὑπολογισμένου πολιτικοῦ σχεδιασμοῦ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ τακτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου Η' στὴν ὀλιγόχρονη βασιλεία του, νὰ τοποθετήση σὲ πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἀρχὲς (= *ἔν τε πολιταρχίαις καὶ στρατηγίαις*) πρόσωπα τοῦ στενοῦ του περιβάλλοντος, *τοὺς γένει καὶ ἀρετῇ καὶ πείρᾳ προέχοντας παρατρέχων* = ἀφήνοντας κατὰ μέρος)[41].

Στροφὴ πρὸς τὴν ἀνωτέρα τάξη —χαρακτηριστικὴ ἡ κατάργηση τῆς ἐπιβαρυντικῆς γι' αὐτὴν φορολογίας *ἀλληλέγγυον*[42]— ἐπεχείρησε ὁ ὥριμος στὴν ἡλικία Ρωμανὸς Γ' ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν

---

38. Ἐπιστολὴ κληρικοῦ ἀξιωματούχου, ποὺ φέρεται ὡς προερχομένη ἀπὸ τὸν Θεόδωρο μητροπολίτη Νικαίας ἀρ. 42 ἔκδ. J. Darrouzès, Epistoliers byzantins σ. 313. Βλ. τὴν ἴδια αὐστηρὴ νομικὴ ἀκριβολογία ἡ διατύπωση τοῦ Κεκαυμένου στὸν Νουθετικὸ σ. 93 § 235: *ὁ βασιλεὺς νόμῳ οὐχ ὑπόκειται ἀλλὰ νόμος ἐστί... γνῶθι ὅτι ὁ βασιλεὺς ἔμψυχος ὢν νόμοις εὐσεβέσιν ὑπόκειται*.

39. Ψελλοῦ Χρον. Ι σ. 18-19 (κεφ. XXX). Σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία ἀνῆκει καὶ ὁ Ἰωάννης ὀρφανοτρόφος, τοῦ ὁποίου τὴν εὐθυκρισία πρόσεξε ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος Β' καὶ συζητοῦσε μαζί του τὶς κρατικὲς ὑποθέσεις ἀλλὰ δὲν τοῦ ἀνέθεσε ὑψηλὸ ἀξίωμα. Ὅπως λέει ὁ Ψελλός, ὁ αὐτοκράτωρ *οἰκειότατά τε ἐχρῆτο καὶ ἐκοινώνει τῶν ἀπορρήτων, τὰ ὑπουργήματα μὲν οὐκ ἀναβιβάσας ἀρχάς*.

40. Ψελλοῦ Χρον. Ι σ. 44-45 (κεφ. XXXI).

41. Σκυλ. σ. 370.

42. Ἱστορία Β' 2 σ. 392-393 γιὰ τὸ *ἀλληλέγγυον*.

Ἀργυρῶν[43], ἀλλὰ χωρὶς ἐπαύριο, ἐφ' ὅσον τὸ 1034 ὁ Ἰωάννης ὀρφανοτρόφος οὐσιαστικὰ συγκέντρωσε τὴν ἐξουσία καὶ ἀναζήτησε κατὰ σύστημα λαϊκὸ στήριγμα στὴν σύγκλητο καὶ τὸν λαὸ τῆς Βασιλεύουσας, χωρὶς ὅμως νὰ προχωρήση στὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα, νὰ προωθήση στὴν σύγκλητο πρόσωπα ἀπὸ λαϊκότερα στρώματα, ὅπως ἔπραξε λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Κωνσταντῖνος Θ', ὅταν *τὰς τιμὰς χύδην παρεῖχε καὶ οἷς μὴ προσῆκεν αὐτὰς ἐχαρίζετο*, ἐπιγραμματικὰ συνοψίζοντας ὁ χρονογράφος Ζωναρᾶς[44], ὅσα ἀναλυτικὰ ἐκθέτει ὁ ἱστορικὸς Μιχαὴλ Ψελλὸς γιὰ τὴν ἀνατροπή, ποὺ ὁ Κωνσταντῖνος Θ' ἔφερε στὴν ὡς τότε ἰσχύουσα τάξη τῆς σταδιακῆς προαγωγῆς ἀπὸ κατώτερα ἀξιώματα καὶ τίτλους σὲ ἀνώτερα, ὥστε *μικροῦ δεῖν τὸν ἀγοραῖον καὶ ἀγύρτην δῆμον ξύμπαντα κοινωνοὺς τῆς γερουσίας πεποίηκε*[45]. Τὸ ἴδιο λαϊκίστικο πνεῦμα ἀκολούθησε καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Γ' Δούκας, ὁ ὁποῖος *οὐδένα τῶν πάντων ἀφῆκεν ἀγέραστον, οὐ τῶν ἐν τέλει, οὐ τῶν μετ' ἐκείνους εὐθύς, οὐ τῶν πόρρωθι ἀλλ' οὐδὲ τῶν βαναύσων οὐδένα. αἴρει γὰρ καὶ τούτους τοὺς τῶν ἀξιωμάτων βαθμούς, καὶ διῃρημένου τέως τοῦ πολιτικοῦ γένους καὶ τοῦ συγκλητικοῦ, αὐτὸς ἀφαιρεῖ τὸ μεσότοιχον*[46], ὅπως ἐπίσης ἔπραξαν καὶ οἱ Μιχαὴλ Ζ'[47] καὶ Νικηφόρος Βοτανειάτης[48]. Ἡ συνεχὴς προβολὴ διαφόρων συλλογικῶν ὀργάνων στὸ πολιτικὸ προσκήνιο ἀποκορυφώθηκε στὴν κοινὴ προκήρυξη ποὺ συνέταξαν σύγκλητος καὶ σύνοδος καὶ καλοῦσαν τοὺς *τῶν ἐν τέλει μὴ μετασχόντας αὐτῶν τοῦ βουλεύματος*, νὰ συμπράξουν ὑπὲρ τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη, ποὺ τότε ἀκόμη διεκδικοῦσε τὸν θρόνο[49].

Οἱ δῆμοι — Τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο. Ὅπως ἤδη ἐξέθεσα στὴν Ἱστορία Β' 1 σ. 255 ἑπ., οἱ δῆμοι μετὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς συρικῆς δυναστείας εἶχαν χάσει ἐντελῶς τὸν μαχητικό τους χαρακτῆρα καὶ τὸν Θ' αἰ. μέχρι τὰ μέσα τοῦ Ι' αἰ. εἶχαν οὐσιαστικὰ μεταβληθῆ σὲ κρατικὰ ὄργανα, ποὺ ἐξέφραζαν τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ ἰδεολογία.

---

43. Ὅπως καὶ τὸν Ι' αἰ., οἱ ἐπιγαμίες μεταξὺ τῶν μεγάλων ἀριστοκρατικῶν γενῶν σφυρηλατοῦσαν καὶ τοὺς πολιτικοὺς δεσμούς. Ἡ ἀδελφὴ τοῦ Ρωμανοῦ Γ' εἶχε νυμφευθῆ τὸν Ρωμανὸ Σκληρὸ καὶ ἡ ἀνεψιά του τὸν Κωνσταντῖνο Διογένη, τὸν πατέρα τοῦ αὐτοκράτορος Ρωμανοῦ Δ'. Σκυλ. σ. 376.

44. Ζωναρᾶς ΙΙΙ σ. 616. Τὸ ἄνοιγμα τῆς συγκλήτου σὲ εὐρύτερα στρώματα βεβαιώνει καὶ ὁ Ψελλός, γράφοντας γιὰ *σισυροφόρους τὴν στολὴν μεταλλάξαντας* (Χρον. ΙΙ σ. 35) καὶ σ:ὴν ὑπερβολή του γιὰ *ἀργυρώνητο βάρβαρο* (σ. 36, 37), ποὺ ἔγινε μέλος τῆς συγκλήτου.

45. Ψελλοῦ Χρον. Ι σ. 132-134. Ἄλλες μαρτυρίες αὐτόθι ΙΙ σ. 58.

46. Ψελλοῦ Χρον. ΙΙ σ. 145. Βλ. Ἱστορία μου Β' 2 σ. 232 ἑπ.

47. Σκυλ. σ. 482. Τὸ ποιόν τῶν συγκλητικῶν τῆς ἐποχῆς ἀποκαλύπτει ὁ Ψελλὸς Χρον. ΙΙ σ. 106 : *στασιώδεις ἄνδρες καὶ ταραχώδεις, οὓς δὴ καὶ αὐτοὶ ἴσμεν τῇ συγκλήτῳ παρεντετριμμένους βουλῇ... κυκεῶνα τὴν Πόλιν πεποιηκότες*. Ἱστορία Β' 2 σ. 227.

48. Ἀτταλ. σ. 275.

49. Νικηφ. Βρυέν. σ. 247· Ἱστορία Β' 2 σ. 256 ἑπ.

Ἡ ἔλλειψη πληροφορήσεως γιὰ τὴν αὐλικὴ ζωὴ στὴν βασιλεία τοῦ ξένου πρὸς τὴν χλιδὴ στρατιώτη-αὐτοκράτορος Βασιλείου Β' καὶ ἡ μακροχρόνια ἀπουσία του στὰ πολεμικὰ μέτωπα περιορίζουν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν θέση τῶν δήμων στὴν δημόσια ζωὴ τῆς Πόλεως μετὰ τὰ ἑβδομηκοστὰ ἔτη τοῦ Γ' αἰ.[50]. Στὶς βασιλεῖες τῶν ἐπιγόνων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας δὲν μνημονεύεται δράση τῶν δήμων ὡς ὀργανωμένων ὁμάδων[51], μολονότι ἀναπτύσσεται ἕνα νέο φαινόμενο: ἡ σύναξη τοῦ λαοῦ τῆς πρωτεύουσας σὲ μεγάλες αὐθόρμητες καὶ ἄτυπες λαϊκὲς συγκεντρώσεις στὸ κέντρο τῆς πόλεως σὲ κρίσιμες ὧρες, ὅπου ὁ λαὸς ἐξεδήλωνε τὴν ἀνησυχία ἢ τὴν ἐπιδοκιμασία γιὰ τὶς κυβερνητικὲς ἐνέργειες[52]. Καμιὰ νύξη γιὰ πρωτοβουλία ἢ παρουσία τῶν δήμων ὡς ὀργανωμένων ὁμάδων στὶς λαϊκὲς αὐτὲς συναθροίσεις. Καὶ ἐνῶ σὲ κάποιο χρονικὸ σημεῖο αὐτῆς τῆς περιόδου θὰ μποροῦσε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔσβησε ἡ λειτουργικότητα τῶν δήμων στὴν δημόσια ζωή, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ μορφή, ποὺ γνωρίσαμε μέχρι περίπου τὸ 970, ἐντελῶς ἀπροσδόκητα μαρτυρεῖται πανηγυρικὴ δοξαστικὴ ὑμνολογία τοῦ Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ καὶ τῶν ἀρρένων γόνων του ἀπὸ τοὺς δήμους κατὰ τὶς ἑορτὲς τῶν Χριστουγέννων 1125 καὶ Θεοφανείων 1126 ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπινίκειο ὑποδοχὴ τοῦ αὐτοκράτορος στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κασταμόνος (1132)[53].

Ἀξία προσοχῆς καινοτομία εἶναι ἡ σημασία ποὺ πῆρε στὴν δημόσια ζωὴ μὲ αὐτοκρατορικὴ πρωτοβουλία ὁ Φόρος τοῦ Κωνσταντίνου, ἀφ' ὅτου ὁ Ἱππόδρομος τῆς Κωνσταντινουπόλεως παραμερίσθηκε ὡς χῶρος ἐκδηλώσεως τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν καὶ διεκδικήσεων. Οἱ αὐτοκράτορες ἐπέλεξαν δικό τους κέντρο ἐπικοινωνίας μὲ τὸν λαὸ τὴν μεγάλη κεντρικὴ πλατεῖα, ὅπου τὸ κολοσσιαῖο ἄγαλμα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἀπὸ τὸ πανύψηλο

---

50. Στὰ δύο Τακτικὰ τοῦ Γ' αἰ. (Beneševič καὶ Escorial) μνημονεύονται στὴν ἱεραρχική τους τάξη *ὁ δήμαρχος τῶν Βενέτων, ὁ δήμαρχος τῶν Πρασίνων* Listes σ. 251_{4-5}, (*πρωτοσπαθάριοι* καὶ οἱ δύο) σ. 271_{22-23}. Ὁ R. Guilland, Études sur l'Hippodrome de Byzance IX. Les factions au Xe siècle : leur organisation, Byzantinoslavica 30 (1969) σ. 1-17 χρησιμοποιεῖ τὶς πληροφορίες τῆς Βασ. Τάξεως, Κλητορολογίου Φιλοθέου ὡς ἑνιαῖο σύνολο, χωρὶς νὰ διακρίνονται πάντοτε τὰ χρονολογικὰ δεδομένα κάθε πρωτοκόλλου, ἐνῶ ὡς γνωστὸν ἀνήκουν ἐν μέρει σὲ διαφορετικὲς ἐποχές.

51. Σὲ σφραγίδα, πρωτοδημοσιευμένη ἀπὸ τὸν V. Laurent, Corpus II ἀρ. 819: *Νικολάῳ π(ατ)ρι(κίῳ) λογαριαστῃ τοῦ σεκρετου του σα(κε)λλαρ(ίου) (καὶ) δημαρχ(ῳ)*, χρονολογημένη ἀπὸ τὸν ἐκδότη τὸν ΙΑ' αἰ. ἀναγράφεται *δήμαρχος*, χωρὶς ἄλλο προσδιορισμὸ (Πρασίνων - Βενέτων), ὑπάλληλος συγχρόνως στὸ σέκρετον τοῦ σακελλαρίου, ἀρμόδιου καὶ γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῶν δημοσίων θεαμάτων. Στὴν λεπτομέρεια αὐτὴ ἀποδίδει ὁ ἐκδότης τῆς σφραγίδος τὴν συσσώρευση τῶν δύο ἀξιωμάτων.

52. Γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ Ἀπριλίου 1042 Ἱστορία Β' 2 σ. 208 ἑπ.

53. Λεπτομέρειες γιὰ τὶς τελετὲς καὶ τὸ ὑμνολόγιο στὴν Ἱστορία Γ' 1 σ. 110, 115, 116, 242.

βάθρο του ἐπόπτευε τήν πάλλουσα ζωή. Ἐκεῖ ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Ε' συνοδευόμενος ἀπό τόν νεοχειροτόνητο πατριάρχη Κωνσταντῖνο καί τούς ἐπισκόπους, ἀνακοίνωσε στόν λαό τίς ἀποφάσεις τῆς εἰκονομαχικῆς συνόδου τῆς Ἱερείας (ἔτ. 754), στήν οὐσία τήν αὐτοκρατορική πολιτική στό θέμα τῶν εἰκόνων[54].

Τόν Φόρο τοῦ Κωνσταντίνου ἐπέλεξε ὁ Βασίλειος Α' γιά νά ἀνακοινώσει καί ἐπισημοποιήση τήν ἀναγόρευσή του ὡς μόνου αὐτοκράτορος μετά τήν δολοφονία τοῦ Μιχαήλ Γ'[55]. Στόν ἴδιο χῶρο καί στήν διάρκεια τοῦ θριάμβου του ὁ Ἰωάννης Α' Τζιμισκῆς ἀπογύμνωσε τόν βασιλέα τῆς Βουλγαρίας Βορίση ἀπό τά βασιλικά σύμβολα (Ἱστορία Β' 2, σ. 142). Στίς ταραγμένες μέρες τοῦ Ἀπριλίου 1042 ὁ Μιχαήλ Ε' ἀνακοίνωσε μέσω τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως σέ λαϊκή συνάθροιση πάλι στόν Φόρο τοῦ Κωνσταντίνου τήν ἀποφασή του νά περιορίση σέ μοναστήρι τήν αὐτοκράτειρα Ζωή καί νά συγκεντρώση προσωπικά αὐτός τήν ἐξουσία (αὐτόθι, σ. 208).

Ὁ στρατός. Ἡ δεσπόζουσα θέση τοῦ στρατιωτικοῦ παράγοντος στήν πολιτική ζωή ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἡρακλείου μέχρι καί τοῦ Βασιλείου Α' μειώνεται, ὅσο ἀνατρέπεται ἡ ἀναλογία τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ ἔναντι τοῦ ταγματικοῦ, προχωρεῖ ὁ κατακερματισμός τῶν θεμάτων καί στήν λαϊκή συνείδηση κερδίζει ἔδαφος ἡ ἰδέα τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς. Ὄχι ὅτι ἔλειψαν οἱ φιλόδοξοι στρατηγοί. Ἀλλά τώρα δέν ἀρκοῦν οἱ στρατιωτικές ἱκανότητες, ἡ τύχη μαζί μέ κάποιον τυχοδιωκτισμό[56], πού βοήθησαν τούς συχνά ταπεινῆς κοινωνικῆς προελεύσεως διοικητές μεγάλων θεμάτων ἤ ταγματικῶν μονάδων νά φθάσουν ἤ τουλάχιστον νά προσβλέψουν στόν θρόνο.

Οἱ ἐπαναστάτες στρατηγοί τοῦ Ι' καί ΙΑ' αἰ. εἶναι ἀπό ἀριστοκρατικά γένη, πολύκλαδα καί συγγενικά μεταξύ τους, μέ ρίζες παληές στήν μικρασιατική ἤ μακεδονική γῆ, μέ πλοῦτο σχεδόν μυθώδη, ἀπό γενιές μαζεμένο ἀπό τά εὔφορα οἰκογενειακά ἀγροκτήματα καί τήν ὑπηρεσία σέ κρατικές θέσεις[57]. Στά ἀποφασιστικά στοιχεῖα τῆς ἐπιτυχίας ἀνήκουν ἐκτός ἀπό τίς

---

54. Θεοφ. σ. 428· Ἱστορία Β' 1 σ. 114.

55. Συνεχ. Γ. Μον. σ. 839· Ἱστορία Β' 1 σ. 240.

56. Ὁ τελευταῖος ταπεινῆς καταγωγῆς αὐτοκράτωρ πού μέ βίαιο τρόπο κατέλαβε τόν θρόνο Βασίλειος Α', στηρίχθηκε σέ ὁμάδα στενῶν συγγενῶν του καί ἀλλοεθνῶν, κυρίως στρατιωτικῶν, πού κατεῖχαν ἐπίκαιρες θέσεις, Ἱστορία Β' 2 σ. 16-17.

57. Θυμίζω τούς κυριότερους ἐπαναστάτες στρατηγούς: Ἀνδρόνικος Δούκας (902-906), Κωνσταντῖνος Δούκας (913), Λέων Φωκᾶς (919), Νικηφόρος Φωκᾶς (963), Ἰωάννης Τζιμισκῆς (969), Βάρδας Φωκᾶς (970/971), Βάρδας Σκληρός (976), Νικηφόρος Ξιφίας (1020), Κωνσταντῖνος Διογένης (περ. 1029), Κωνσταντῖνος, Θεοφύλακτος, Ρωμανός Δαλασσηνοί (1034, 1038/39), Γεώργιος Μανιάκης (1042), Θεόφιλος Ἐρωτικός (1043), Κατακαλών Τορνίκιος (1047), Ἰσαάκιος Κομνηνός (1057), Νικηφόρος Βρυέννιος (1077), Νικηφόρος Βοτανειάτης (1077/1078), Νικηφόρος Βασιλάκιος (1078), Νικηφόρος Μελισσηνός (1080).

στρατιωτικὲς ἱκανότητες τοῦ ἐπαναστάτη καὶ τὰ στρατιωτικὰ τμήματα ποὺ ἀκολουθοῦν, οἱ διασυνδέσεις —συγγενικὲς συνήθως— ποὺ διαθέτει στὰ ἀνώτατα κυβερνητικὰ κλιμάκια. Ἡ κατάτμηση τῶν θεμάτων εἶχε καὶ στὶς ἐπαναστάσεις ἀντίκτυπο. Ξεκίνημα ἀσφαλέστερο γιὰ τὸν ἐπαναστάτη εἶναι τώρα ἡ θέση τοῦ δομεστίκου τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς (= ἀρχιστρατήγου), τὴν ὁποία συνήθως κατεῖχε γόνος παλαιᾶς ἀριστοκρατικῆς οἰκογενείας στρατιωτικῶν[58].

Στὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ. συγχρόνως μὲ πολλαπλὲς ἀλλαγὲς στὴν κοινωνικὴ προέλευση τῶν στελεχῶν διοικήσεως καὶ στρατεύματος παρατηρεῖται καὶ πραγματικὴ ἰδεολογικὴ μεταστροφή, ποὺ προχώρησε σὲ ἐπικίνδυνον ἐφησυχασμό, ἀντιστρατευόμενο τὰ ἀρχαῖα αὐτοκρατορικὰ ἰδεώδη, καθὼς οἱ ἀφειδώλευτες παροχὲς τίτλων, ἀξιωμάτων, δωρεῶν ἀνέτρεψαν τὴν καθιερωμένη τάξη καὶ ἱεράρχηση τῶν ἀξιῶν *καὶ ἡ σεμνότης ἀφῃρέθη τοῖς κτησαμένοις*[59].

Ἡ πρώτη ρωγμὴ στὴν ἐπάνδρωση τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας παρουσιάσθηκε ἐπὶ Μιχαὴλ Δ΄, ὅταν ὁ Ἰωάννης ὀρφανοτρόφος, δύσπιστος πρὸς τὴν ἀνωτέρα τάξη, ἀπομάκρυνε ἐπιφανῆ στελέχη της ἀπὸ τὸν στρατὸ καὶ προώθησε πρόσωπα ξένα πρὸς τὴν στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία ἐν μέρει συγγενικά του καὶ ὅλα ἀκατάλληλα (Ἱστορία Β΄ 2, σ. 203). Ἡ ἀνατροπὴ ὅμως συνέβη, ὅταν συνέπεσαν α΄) ὁ Κωνσταντῖνος Μονομάχος χαρακτήρας ἀνέμελος, φίλος τῶν ἀπολαύσεων, β΄) ἡ φυσικὴ κόπωση τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ σήκωσε τὸ βάρος ταλαιπωριῶν καὶ στρατιωτικῶν δαπανῶν δύο αἰώνων, ἔντονης συνεχοῦς πολεμικῆς δραστηριότητος, γ΄) ἡ ἀποκατάσταση συνοριακῆς γραμμῆς, ποὺ θεωρήθηκε ἀσφαλὴς μὲ τὴν προσάρτηση τῶν τοπικῶν ἡγεμονιῶν στὸ βορειοανατολικὸ σύνορο (τελευταία τοῦ Ἀνίου τὸ 1045).

Τὸ γεγονὸς ὅτι Δούναβις καὶ Εὐφράτης κατέστησαν πάλι τὰ ἐδαφικὰ ὅρια τῆς αὐτοκρατορίας, ἀκτινοβολούσης καὶ κραταιᾶς, ὅπως χαρακτηριστικὰ διακηρύσσεται ἀπὸ ἐπίσημα χείλη: ὁ *Παντοκράτωρ τοὺς ἔξωθεν πολέμους καὶ τὰς ἐμφυλίους στάσεις κατέπαυσε καὶ ἠρεμεῖ μὲν νῦν τὸ ἀντίπαλον, εἰρηνεύει δὲ τὸ ὑπήκοον, πολλὴ δὲ γαλήνη τὰ Ρωμαίων κατέχει*[60], ἐξέθρεψαν τὴν πεποίθηση ὅτι περιττεύει ἡ πολεμικὴ ἑτοιμότης τοῦ παρελθόν-

---

1081), Ἀλέξιος Κομνηνὸς (1081). Ὅλες οἱ περιπτώσεις συγκεντρωμένες ἀπὸ τὴν Καλλιόπη Μπουρδάρα, Καθοσίωσις καὶ τυραννίς, Ἀθήνα 1981.

58. J. Ferluga, Aufstände im byzant. Reich zwischen den Jahren 1025 und 1081, Versuch einer Typologie, Rivista Studi biz. Slavi 5 (1985 ἐκδ. 1989) σ. 137-165.

59. Ψελλοῦ Χρον. Ι σ. 132-134. Σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς, τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναζήτηση τοῦ ὑπόβαθρου κοινωνικῶν δομῶν καὶ ἀνακατατάξεων ἡ μονογραφία τοῦ J. Cl. Cheynet, Pouvoir et contestation à Byzance (963-1210), Paris 1990.

60. N. Κωνσταντίνου Μονομάχου γιὰ τὸ Διδασκαλεῖο τῶν Νόμων, Ι. καὶ Π. Ζέπων JGR I σ. 621.

τος. Ἡ νέα αὐτὴ ἀντίληψη ἔχει ἐμποτίσει κυβέρνηση καὶ λαὸ καὶ γίνεται ἀμέσως αἰσθητὴ στὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ στρατιωτικοῦ μηχανισμοῦ καὶ στὴν νοοτροπία τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ αὐστηρὴ συνοχὴ πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἐξουσίας, ποὺ προσδιόριζε τὸ σύστημα τῆς θεματικῆς ὀργανώσεως, χαλαρώνεται καὶ στὴν διοίκηση οἱ πολιτικοὶ ἄρχοντες —κριτής, πραίτωρ— καθίστανται ἀνεξάρτητοι καὶ τέλος ἀποκτοῦν τὸ προβάδισμα ἔναντι τῶν στρατιωτικῶν. Ἔτσι ὁ θεσμὸς τῶν θεμάτων ἀτονεῖ, τὴν ἴδια ὥρα ποὺ τὸ ἄλλο σκέλος ὁ ἐθνικὸς στρατός, θεμελιωμένος στὸν παλαιὸ θεσμὸ τῆς *στρατείας* παύει σιγὰ σιγὰ νὰ ὑφίσταται.

Ἐ κ κ λ η σ ί α. Ἡ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει. Θὰ περιορισθῶ μόνο στὴν πολιτική της ἐπιρροή[61]. Τὴν ἐποχὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας παρατηρεῖται τόσο αὔξηση τῆς ἰσχύος τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καὶ ἐνδυνάμωση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ αὐτοκράτορος, φρουροῦ τῆς πίστεως, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀρχηγοῦ τῆς Ἐκκλησίας, στὴν ὁποία ἀνωτάτη ἀρχὴ παραμένει ἡ Πατριαρχικὴ σύνοδος[62], μόνη ἁρμοδία νὰ ἀποφανθῇ σὲ θέματα πίστεως.

Τὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ μόνο ποὺ διατηρήθηκε σὲ χριστιανικὸ βασίλειο στὴν Ἀνατολὴ μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν Μουσουλμάνων στὴν Συρία, Παλαιστίνη, Αἴγυπτο —ὅπου οἱ ἕδρες τῶν λοιπῶν πατριαρχείων Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας—, κέρδισε σὲ λάμψη, ὅταν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Θ΄ αἰ. πρωτοστάτησε στὸ μεγάλο ἱεραποστολικὸ πρόγραμμα τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν σλαβικῶν λαῶν.

Μὲ τὴν ὁριστικὴ λήξη τῆς Εἰκονομαχίας ἐνισχύθηκε τὸ πολιτικὸ βάρος τῆς Ἐκκλησίας ἰδίως σὲ περίοδο ἀνηλικότητος τοῦ μονάρχου. Ὁ πατριάρχης, τυπικὸ μέλος τοῦ συμβουλίου τῆς ἀντιβασιλείας (Νικόλαος Μυστικὸς) ἢ ἄτυπος συμπαραστάτης τοῦ ἀνηλίκου διαδόχου (Πολύευκτος), ἔφερε τὸ ἠθικὸ βάρος τοῦ μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανισμοῦ γιὰ τὴν διατήρηση τῆς δυνασταίας, ἰδίως, ὅταν συνέπιπτε μὲ τὴν ἀντιμετώπιση ἐξωτερικῆς κρίσεως, ὅπως συνέβη στὴν ἀνηλικότητα τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄. Ὁ πατριάρχης ἀποτολμᾶ νὰ συγκρουσθῇ μὲ τὸν αὐτοκράτορα σὲ σοβαρὰ θέματα ἠθικῆς τά-

---

61. Στὰ Γενικὰ ἔργα γιὰ τὴν Ἐκκλησία τ. Α΄ σ. 127 σημ. 2 καὶ Β΄ 1 σ. 260 σημ. 2 νὰ προστεθοῦν, Μητρ. Σάρδεων Μ ά ξ ι μ ο ς, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, Ἱστορικοκανονικὴ μελέτη, Θεσσαλονίκη 1972, γαλλικὴ μετάφραση, Paris 1975, γερμανική, Freiburg κ.λπ. 1980· Βλ. Φ ε ι δ ᾶ ς, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τ. Β΄: Ἀπὸ τῆς Εἰκονομαχίας μέχρι τὴν Μεταρρύθμιση[3], Ἀθήνα 1998.

62. R. P o t z, Patriarch und Synode in Konstantinopel. Das Verfassungsrecht des ökumenischen Patriarchates, Wien 1971.

ξεως, σχετιζόμενα μὲ τὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ τὴν διαδοχὴ στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο. Ἔτσι ὅταν ὁ Λέων ς΄ θέλησε νὰ νομιμοποιήση τὸν γυιὸ καὶ διάδοχό του Κωνσταντῖνο μὲ τὴν σύναψη τετάρτου γάμου, κατὰ παράβαση πρόσφατης νομοθετικῆς ἀπαγορεύσεως, ὁ Νικόλαος Μυστικὸς ἐναντιώθηκε καὶ ἡ ρήξη μὲ τὸν αὐτοκράτορα κατέληξε στὴν ἔκπτωση τοῦ πατριάρχου ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας.

Ἄλλη ὅμως ἐξέλιξη πῆρε ἡ πατριαρχικὴ ἐπέμβαση λίγες δεκαετίες ἀργότερα, ὅταν μετὰ τὸ ἔγκλημα ἀνέκυψε τὸ θέμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς στέψεως τοῦ Ἰωάννου Τζιμισκῆ. Ἐδῶ ὀρθώθηκε ἡ δύναμη τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, ὄχι γιὰ τὴν προάσπιση δογματικῆς ἀλήθειας ἀλλὰ γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους σὲ θέμα συνειδησιακό, ἠθικῆς τάξεως, ποὺ ἔθεσε σὲ δοκιμασία τὴν αὐτοκρατορικὴ παντοδυναμία.

Κι ἐνῶ στὶς πολιτικὲς δολοφονίες τοῦ καίσαρος Βάρδα καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Γ΄ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ δὲν ἀντέδρασε —ὁ κοπτόμενος ὑπὲρ τῆς ἀρετῆς ἔκπτωτος πατριάρχης Ἰγνάτιος μὲ εὐγνωμοσύνη δέχθηκε τὴν βασιλικὴ προσφορὰ νὰ ἐπανέλθη στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο, μολονότι ἐγνώριζε ὅτι οἱ δύο δολοφονίες ἐβάρυναν τὸν Βασίλειο Α΄— καὶ ἀπέφυγε κάθε ἀνάμιξη στὴν ἀναζήτηση εὐθυνῶν καὶ ἐνόχων[63], τώρα ὁ ἀσκητικὸς Πολύευκτος τολμᾶ νὰ ἐλέγξη ὅσους ἀναμίχθηκαν στὴν δολοφονία τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ.

Ἡ ἀλλαγὴ στὴν στάση τοῦ πατριάρχη ἀπορρέει ἀπὸ τὴν μεταβολὴ στὸν συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων μέσα στὰ ἑκατὸ χρόνια ποὺ κύλησαν. Δὲν ὑπέστη μείωση ἡ ἐξουσία τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος· ἀντιθέτως, λάμπει ἀπὸ τὴν ἐμπέδωση τῆς δυναστικῆς συνεχείας καὶ τὴν εὐρύτερη ἀποδοχὴ τῆς δυναστικῆς νομιμότητος. Ἡ μεταβολὴ προσγράφεται στὴν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία μὲ τὸ πολύπλευρο ἔργο της —ἱεραποστολικό, φιλανθρωπικό, ἐκπαιδευτικό— πλησιάζει ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις. Παράλληλα μὲ τὸν διαρκῶς αὐξανόμενο πλοῦτο της ἡ Ἐκκλησία ἁπλωνε τὴν ἐπιρροή της οἰκονομική, κοινωνικὴ καὶ πολιτισμικὴ ὅλο καὶ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση, καθὼς μὲ τὸ τέλος τῆς Εἰκονομαχίας αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναστηριῶν καὶ μεγαλώνει ἡ προσέγγιση τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ μὲ τοὺς γείτονες μοναχούς.

Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο ὑπάρχει διαφορὰ μὲ τὸ παρελθόν. Αὐτοκράτορες ποὺ διεφώνησαν μὲ τὸν πατριάρχη σὲ θέματα κανονικοῦ δικαίου προσέφυγαν στὴν Ἁγία Ἕδρα, ἡ ὁποία θέλοντας νὰ ταπεινώση τὴν μεγάλη ἀντίπαλο Ἐκκλησία, μὲ ἀγαλλίαση ἔσπευσε νὰ δικαιώση τὸν αὐτοκράτορα, ἀκόμη καὶ σὲ προφανεῖς παραβιάσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων. Ἔτσι ὁ Λέων ς΄ ἀπευθύνθηκε στὴν Ρώμη γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ γάμου του (τετάρτου) μὲ τὴν Ζωὴ Καρβονοψίνα καὶ παπικοὶ ἀπεσταλμένοι παραστάθηκαν

63. Βλ. Ἱστορία Β΄ 1 σ. 262 καὶ Β΄ 2 σ. 33. Ἀλλὰ καὶ ὁ πολὺς Φώτιος σύντομα ἀνέλαβε τὴν ἐκπαίδευση τῶν βασιλοπαίδων.

στὸν Ρωμανὸ Λακαπηνὸ γιὰ νὰ χειροτονηθῆ πατριάρχης, ὁ νεότερος τῶν εἴκοσι ἐτῶν γυιός του Θεοφύλακτος, ἐνῶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες ὁρίζουν κατώτατο ὅριο χειροτονίας ἐπισκόπου τὸ τριακοστό. Ὁ Ἰωάννης Τζιμισκῆς συμμορφώθηκε μὲ τὶς πατριαρχικὲς ὑποδείξεις καὶ προχώρησε στὴν ἀνάκληση τῶν ἀντιεκκλησιαστικῶν μέτρων τοῦ προκατόχου αὐτοκράτορος (Ἱστορία Β΄ 2, σ. 135 ἑπ.).

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Παπικὴ Ἐκκλησία ζοῦσε τὴν χειρότερή της ὥρα τὸν Ι΄ αἰ.[64], τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως προχώρησε μεθοδικὰ στὴν ἐνίσχυση τῆς πολιτικῆς του παρουσίας. Οἱ δισταγμοὶ ποὺ συνόδευαν τὴν ἀνάδειξη αὐτοκράτορος μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βασιλείου Β΄ εὐνόησαν τὴν πατριαρχικὴ ἀνάμιξη, ἄλλοτε περισσότερο καὶ ἄλλοτε λιγότερο διακριτικὴ στὶς σχετικὲς διεργασίες. Ἄρχισε μὲ τὴν πιὸ τυπικὴ τὴν ἐπίσπευση τῆς ἱερολογίας τοῦ γάμου Ζωῆς καὶ Μιχαὴλ (1034), προανάκρουσμα τῆς ἐντάξεως τοῦ νυμφίου στὴν δυναστεία, καὶ προχώρησε σὲ ὀχλοκρατικὲς παρεμβάσεις ἐκκλησιαστικῶν προσώπων στὴν ἀνάδειξη τοῦ Ἰσαακίου Α΄ Κομνηνοῦ (1057)[65] καὶ τοῦ Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1078)[66]. Προσκείμενος στὴν μερίδα τῆς πορφυρογέννητης Θεοδώρας ὁ πατριάρχης Ἀλέξιος συνέβαλε στὴν ἀπαλλαγή της ἀπὸ τὸν περιορισμὸ σὲ μονὴ στὸ Πετρίον καὶ τὴν ἀνάδειξη σὲ (συν)*αὐτοκράτορα* (20 Ἀπριλίου 1042).

Ἡ ἐξάρτηση τῆς παρασκηνιακῆς πολιτικῆς δραστηριότητος τοῦ πατριάρχου στὴν ἀνάδειξη νέου αὐτοκράτορος πρέπει, νομίζω, νὰ συνδυασθῆ μὲ τὴν μείωση τοῦ κύρους τῆς συγκλήτου αὐτὴ τὴν ἐποχή, ἀποτέλεσμα τῆς

---

64. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 955-1046 τὴν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ἐποίμαναν ὀκτὼ πατριάρχες, ἐνῶ στὴ Ρώμη ἀναδείχθηκαν δεκαοκτὼ πάπες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἑπτὰ καθαιρέθηκαν καὶ τουλάχιστον τρεῖς δολοφονήθηκαν· ταυτοχρόνως ὑπῆρξαν καὶ ἀντίπαπες, ποὺ δὲν εἶναι εὔκολο νὰ διακριθοῦν ἀπὸ τοὺς νόμιμους, ὥστε ὁ συνολικὸς ἀριθμός τους φθάνει τοὺς εἴκοσι.

65. Χαρακτηριστικὴ ἡ περιγραφὴ τῆς σκηνῆς ἀπὸ τὸν Σκυλ. σ. 499$_{42}$: *αὐτοῦ τοῦ πατριάρχου* (sc. Μιχαὴλ Κηρουλαρίου) *πρώτου διὰ τοῦ τῆς ἐκκλησίας δευτερεύοντος Στεφάνου, συμπαρόντος καὶ συνευδοκοῦντος Θεοδώρου τοῦ τῆς Ἀντιοχείας πατριάρχου τὴν ἀνάρρησιν τῆς εὐφημίας βοήσαντος, καὶ τοὺς οἴκους τῶν ἐν ὑπεροχαῖς, ὅσοι μὴ ἠρέσκοντο τοῖς γινομένοις, ἀνασκάπτειν καὶ διαπάζειν προτρέποντος*· βλ. καὶ Ἀτταλ. σ. 56, Ψελλ. Χρον. σ. 88, 106, Ζωναρᾶ III σ. 664.

66. Οἱ πρωτεργάτες ποὺ ὀργάνωσαν τὴν ἀνάδειξη τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη σὲ αὐτοκράτορα *ἔγραφον πρὸς τοὺς ἐν τέλει* ποὺ δὲν εἶχαν πάρει μέρος «*Οἱ ἀγιώτατοι πατριάρχαι* (ὁ Κοσμᾶς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ Αἱμιλιανὸς Ἀντιοχείας, *ἀνὴρ πανεύγενος ὁμοῦ καὶ δραστήριος*· Νικηφ. Βρυέν. σ. 245), *ἡ σύνοδος καὶ ἡ σύγκλητος συγκαλοῦσιν ὑμᾶς περὶ τὸν περιώνυμον* ⟨*ναὸν*⟩ *τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας*» *καὶ οἱ μὲν ἐκόντες, οἱ δὲ ἄκοντες συνέτρεχον*. Νικηφ. Βρυέν. σ. 247. V. Tiftixoglu, Gruppenbildungen innerhalb des konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit, BZ 62 (1969) σ. 25-72.

διευρύνσεως τοῦ σώματος καὶ στὴν μεσαία τάξη τῶν ἐμπόρων (Ἱστορία Β' 2, σ. 278).

Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας, προσαρμοσμένη στὴν κρατικὴ διοικητικὴ κατανομή, γνώρισε στὴν διάρκεια τῶν αἰώνων μεταβολὲς στὴν ἱεραρχικὴ τάξη μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν, ἀκολουθῶντας συνήθως τὴν ἀντίστοιχη πρόοδο ἢ ὑποβάθμιση τῆς πόλεως στὴν κρατικὴ διοίκηση. Ἡ ἑκάστοτε διαμορφουμένη ἱεράρχηση τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν ἀναγράφεται στοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους (Notitiae episcopatuum).

220

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Διπλωματικές ὑπηρεσίες

Παράδοση καὶ ἀνανέωση χαρακτηρίζουν τὴν βυζαντινὴ διπλωματία καλουμένη νὰ ὑπηρετήση αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία καὶ γαιοπολιτικὴ πραγματικότητα[1]. Βασικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ εἰρηνικὴ διευθέτηση τῶν διαφορῶν κα στόχοι ἡ προσέγγιση μὲ τοὺς γείτονες λαοὺς καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς ἐπιρροῆς ἰδίως μέσω τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, σὲ περισσότερο ἀπομακρυσμένου ἀλλὰ καὶ ἡ παρακολούθηση τῶν πολιτικο - στρατιωτικῶν ἐξελίξεων στὰ με γάλα ἀντίπαλα βασίλεια. Στόχοι ὑψηλοὶ καὶ μακρόπνοοι, μεθόδευση εὐέ λικτη καὶ προσαρμοσμένη στὶς νέες καταστάσεις, ἐπινοητικότης στοὺς χει ρισμοὺς συνδέουν τὴν παράδοση μὲ τὴν ἀνανέωση.

Στρατιωτικὴ ἐπέμβαση καὶ οἰκονομικὴ πίεση στὴν ξένη ἐπικράτεια προσωπικὲς δωρεὲς καὶ τιμητικὲς διακρίσεις στοὺς ξένους ἡγεμόνες καὶ τοὺ βασιλικοὺς συγγενεῖς, παραχώρηση ἀγροκτημάτων σὲ ἐξέχοντες ἀλλοεθνεῖ ὑποτελεῖς, ἐπιγαμίες μεταξὺ μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας κα ξένων βασιλικῶν οἴκων, μεγαλοπρεπὴς ὑποδοχὴ ξένων ἡγεμόνων καὶ πρε

---

1. D. Obolensky, The principles and methods of byzantine diplomacy (1964 καὶ Tradition et innovation dans les Institutions et programmes politiques de l'empir byzantin (1969) στὴν συλλογὴ D. Obolensky, The byzantine inheritance of Easter Europe, London 1982 ἀρ. I σ. 45-61 καὶ XVI σ. 37-44 ἀντιστοίχως. T. Lounghis Les ambassades byzantines en Occident, Athènes 1980· D. A. Miller, Byzantine treaties and treaty - making 500-1025 A.D.Byzantinoslavica τ. 32 (1971) σ. 56-76.

Τὸ πολυσέλιδο κεφάλαιο τῆς Βασιλείου Τάξεως II 15 σ. 566-598 περιλαμβάνει ἱ πίσημα πρωτόκολλα ὑποδοχῆς ξένων πρεσβευτῶν ἢ ἡγεμόνων, ποὺ πραγματοποιήθη καν στὰ μέσα τοῦ Γ' αἰ.. Byzantine Diplomacy A.D. 800-1204, Papers Συμποσίου βι ζαντινῶν σπουδῶν, Μελέτες τῶν A. Kazhdan, R. Cormack, J. Haldon H. Kennedy, I. Sevčenko καὶ ἄλλων, ἐκδ. J. Shepard - J. Franklin Aldershot 1992· T. C. Lounghis, Die byzantinischen Gesandten als Vermittle materiellen Kultur von 5. bis ins 11. Jahrhundert, Wien 1994 σ. 49-67· J. Shepard Messages, ordres et ambassades : diplomatie centrale et frontalière à Byzance (IXe - XI siècles), Voyage et voyagers à Byzance ἐκδ. A. Dierkens κλπ. Liège 1999 σ. 375-39 G. Dagron, L'organisation et le deroulément des courses d'après le Livre des Cé rémonies Trav. Mém. 13 (2000) σ. 3-200· J. Haldon, Theory and Practice in century military administration αὐτόθι σ. 204-352· G. Dagron, Byzance et ses vo sins. Études sur certains passages du Livre des Cérémonies II 15 et 44-48, Trav. Mém 13 (2000) σ. 353-673.

σβευτῶν, ἱεραποστολικὴ δραστηριότης μὲ τὴν συμπαράσταση τῆς Ἐκκλησίας συνθέτουν τὸ πλέγμα ποὺ βασίζεται ἡ βυζαντινὴ διπλωματία.

Ἡ ἄσκηση αὐτῆς τῆς πολυσχιδοῦς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀπαιτοῦσε, ὡς φυσικό, καλὰ ὀργανωμένη διπλωματικὴ ὑπηρεσία μὲ προσβάσεις στοὺς ξένους λαούς, ὅπως πιστοποιοῦν τὰ ἔργα Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, οἱ πρεσβευτικὲς μαρτυρίες (π.χ. Λέοντος Χοιροσφάκτου, Λέοντος συγκέλλου, μητροπολίτη Συννάδων), οἱ ὑπηρεσιακὲς σφραγίδες[2] καὶ εἰδικῶς γιὰ τὶς σχέσεις μὲ τὰ ἀραβικὰ κράτη οἱ ἀραβικὲς πηγές[3].

Ὡς *σκρίνιον τῶν βαρβάρων* στὴν δικαιοδοσία τοῦ μαγίστρου τῶν θείων ὀφφικίων στὴν πρώιμο περίοδο, ὡς *ὁ ἐπὶ τῶν βαρβάρων* καὶ συνοπτικότερα *ὁ βάρβαρος*[4] κατόπιν στὴν ἁρμοδιότητα τοῦ λογοθεσίου τοῦ δρόμου —ἄγνωστο ἀκριβῶς ἀπὸ πότε— διέθετε πολυάριθμο προσωπικό. Σ' αὐτὸ καταλέγονται *ἑρμηνευταί*[5] (= διερμηνεῖς) καὶ *βασιλικοὶ ἄνθρωποι*[6].

Οἱ πρῶτοι στρατολογοῦνται α') μεταξὺ τῶν διγλώσσων πολιτῶν τῆς αὐτοκρατορίας, συχνὰ ἐμπόρων, ποὺ παρέχουν καὶ μεγαλύτερα ἐχέγγυα ἐμπιστοσύνης, β') ἀπὸ τοὺς παραμεθορίους πληθυσμοὺς καὶ γ') ἀπὸ τοὺς ἀλλοδαποὺς μετανάστες καὶ συμμάχους. Χρησιμοποιοῦνται κατὰ κανόνα περισσότεροι ταυτοχρόνως διερμηνεῖς καὶ μάλιστα σὲ σοβαρὰ θέματα, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ ἀμοιβαῖος ἔλεγχος.

Οἱ βασιλικοὶ ἄνθρωποι, ποὺ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἀναφέρονται καὶ ὡς *διατρέχοντες*, εἶχαν ἔργο τὴν ὑποδοχή, συνοδεία καὶ διακριτικὴ συγχρόνως παρακολούθηση τῶν ξένων ἀπεσταλμένων, ποὺ ἔφθαναν στοὺς διαφόρους μεθοριακοὺς σταθμοὺς στὴν στεριὰ ἢ σὲ λιμάνια[7].

Θεμελιώδης ἀρχὴ τοῦ διεθνοῦς δικαίου, ποὺ ἀναγνώριζε τὸ ρωμαϊκὸ

2. V. Laurent, Corpus II σ. 244-262, ἀρ. 492-528 σφραγίδες τοῦ *ἐπὶ τῶν βαρβάρων*. Στὶς παλαιότερες (Θ' αἰ.) φέρει ὡς τίτλο σιλεντάριος, σπαθάριος, σπαθαροκανδιδάτος, σ' ἐκεῖνες τοῦ Γ' αἰ. ἐπικρατεῖ ὁ ὑψηλότερος τίτλος πρωτοσπαθάριος.

3. Ἀπὸ τὶς πολλὲς μελέτες τοῦ M. Canard γιὰ τὶς ἀραβο-βυζαντινὲς σχέσεις περισσότερο σχετικὲς μὲ τὸ θέμα εἶναι Les sources arabes de l'histoire byzantine aux confins des Xe et XIe siècles, REB 19 (1961) σ. 284-314 καὶ Le cérémonial fatimite et le cérémonial byzantin. Essai de comparaison, Byzantion 21 (1951) σ. 355-420, ἀμφότερες στὴ συλλογὴ M. Canard, Musulmans ἀρ. XVII καὶ XIV ἀντιστοίχως.

4. Πρός... υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 43 στίχ. 67, 76, 91, 97, 102 *οἶκος... ὁ τοῦ βαρβάρου λεγόμενος...*

5. V. Laurent, Corpus II σ. 230-233 ἀρ. 467-471 σφραγίδες διερμηνέων.

6. Πρός... υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 7 (στίχ. 2, 3, 12), 8 (στίχ. 2, 7, 10, 13, 16), 29 (στίχ. 74), 43 (στίχ. 43), 45 (στίχ. 82, 84, 85), 47 (στίχ. 18, 23), 49 (στίχ. 66), 53 (στίχ. 517, 523).

7. Ὅτι δὲν ἦταν σπάνια ἡ ἄφιξη ξένων πρεσβευτῶν στὴν Πάτρα διαφαίνεται καὶ στὴν ὑποχρέωση ποὺ ἐπεβλήθη στοὺς Σλάβους τῆς περιοχῆς μετὰ τὴν καταστολή τῆς ἀνταρσίας τους τὸ 805 νὰ διατρέφουν *τοὺς ἐξ ἐθνῶν ἀποστελλομένους πρέσβεις*. Πρός... υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 49 στίχ. 66. Ἱστορία τ. Β' 1 σ. 371.

δίκαιο καὶ εἶχε υἱοθετήσει τὸ βυζαντινό, ἦταν τὸ ἀπαραβίαστο τῶν πρεσβευτῶν[8]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δίκαιο καὶ τὴν ἠθικὴ λόγοι πρακτικοὶ συνηγοροῦσαν στὴν τήρηση τῆς ἀρχῆς, ὅπως τονίζει καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ σοφός[9]. Μόνιμη διπλωματικὴ ἐκπροσώπηση δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἀπό, οὔτε πρὸς τὴν αὐτοκρατορία. Συχνὴ ὅμως ἦταν ἡ παρουσία διπλωματικῶν ἀποστολῶν στὴν αὐλὴ τοῦ ἄλλου κράτους, μερικὲς φορὲς καὶ γιὰ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα γιὰ τὴν διεξαγωγὴ διαπραγματεύσεων. Μὲ ὁρισμένα κράτη καὶ σὲ ἐποχὴ φιλικῶν σχέσεων διαπιστώνεται τακτικὴ παρουσία ξένης ἀποστολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, ἰδίως Χριστούγεννα καὶ Πάσχα, ὅπως π.χ. τῆς Βουλγαρίας μετὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν διμερῶν σχέσεων (927)[10]. Στὴν παραμονὴ τῶν ξένων πρεσβευτῶν στὴν Βασιλεύουσα ἀναφέρονται οἱ παρατηρήσεις τοῦ Κεκαυμένου (Στρατηγικὸν §§ 35, 36), ἀπόσταγμα πείρας καὶ σοφίας.

Τὰ μέλη κάθε πρεσβευτικῆς ἀποστολῆς ἐπέλεγε ὁ αὐτοκράτωρ ἀπὸ πρόσωπα ἀπόλυτης ἐμπιστοσύνης, μορφωμένα, δοκιμασμένης ἱκανότητος[11], ἐξοικειωμένα μὲ τὰ πολιτικο-στρατιωτικὰ προβλήματα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν τῆς ξένης αὐλῆς. Συχνὰ μέλη τῆς πρεσβείας ἐκτὸς τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων ἦταν καὶ ἀνώτεροι κληρικοί, σπανιότερα μοναχοί, χρήσιμοι ἰδίως ὅταν οἱ ἐπιδιωκόμενοι σκοποὶ εἶχαν καὶ ἱεραποστολικὸ χαρακτῆρα[12].

Αὐτοκρατορία, χαλιφάτο τῆς Βαγδάτης, χαλιφάτο τῶν Φατιμιδῶν ἀποδίδουν μεγάλη σημασία στὴν μεγαλοπρέπεια τῶν τελετῶν, τὸν διάκοσμο τῶν ἀνακτορικῶν αἰθουσῶν[13], τὸν πανηγυρικὸ στολισμὸ τῆς πόλεως[14], ἐπιδιώκοντας μὲ τὴν ἐπίδειξη πλούτου καὶ καλαισθησίας νὰ ἐντυπωσιάσουν τὰ μέλη τῆς ξένης ἀποστολῆς[15], γιὰ νὰ μεταφέρουν στὸν ἡγεμόνα τους πληροφορίες.

Ἰδιόρρυθμη ἦταν ἡ χρηματοδότηση τῶν βυζαντινῶν πρεσβευτικῶν ἀποστολῶν ποὺ συνεπαγόταν ἔμμεση προώθηση τοῦ βυζαντινοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου. Οἱ πρεσβευτὲς κατὰ τὴν ἀναχώρησή τους ἐπαιρναν μὲ ἀπόδειξη ἀπὸ τὶς κρατικὲς ἀρχὲς καὶ ἐργαστήρια κομψοτεχνήματα ἀσημένια, καλοδουλεμένα κρυστάλλινα ἀντικείμενα, ὑφάσματα πολυτελῆ, ἐνδύματα, ὅπως σκαραμάγγια λεπτῆς ἐπεξεργασίας, τὰ ὁποῖα προορίζονταν κατὰ ἕνα μέρος ὡς δῶρα γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ ξένου κράτους καὶ τοὺς συνεργάτες του καὶ κατὰ τὸ ἄλλο γιὰ τὴν κάλυψη τῶν δαπανῶν τῆς πρεσβείας[16].

Ἡ διάθεση αὐτὴ τῶν εἰδῶν πολυτελείας στὸ ἐξωτερικό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προβολὴ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ τὴν ἐπίδειξη τοῦ πλούτου τῆς αὐτοκρατορίας, συνέβαλε στὴν ἐξοικονόμηση τοῦ βυζαντινοῦ χρυσοῦ καὶ τὴν εἰσαγωγὴ ἀλλοδαπῶν χρυσῶν νομισμάτων, ἀφοῦ τὰ ἔξοδα τῆς πρεσβείας ἐκάλυπταν τὰ ἀντικείμενα ποὺ διετίθεντο στὴν ξένη ἀγορά.

Διοίκηση. Γενικὲς παρατηρήσεις[17]

Ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρακλείου μέχρι περίπου τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Γ΄ αἰ. ἐξακολούθησε νὰ λειτουργῇ χωρὶς καμιὰ

8. Πανδέκτης 50. 7. 18 (Pomponius), Βασιλ. 54. 9. 16: *Ἱεροὶ γάρ εἰσιν οἱ πρεσβευταὶ καὶ τὴν ἐλευθερίαν παρ' ἡμῖν ἔχουσι, κἂν πόλεμος ἐστιν ἡμῖν καὶ τῷ ἔθνει αὐτῶν.*

9. Λέοντος Τακτικὰ Κ΄ 3 (= PG 107 στ. 1021 ἑπ.).

10. Στὰ ἐθιμοτυπικὰ τυπικὰ γίνεται λόγος γιὰ τὴν παρουσία τῶν *Βουλγάρων φίλων* καὶ στὴν Βασ. Τάξη (σ. 583-588) γιὰ τοὺς φίλους *Σαρακηνούς*, ἀπεσταλμένους τοῦ ἐμίρη τῆς Ταρσοῦ.

11. Πρός... υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 43 στίχ. 167: *ἀποστεῖλαι πιστὸν ἄνθρωπον*· κεφ. 47 στίχ. 18: *μετὰ καὶ βασιλικοῦ τινὸς ἀγχίνου τε καὶ ἐνδόξου.*

12. Fr. Dvornik, Byzantine missions among the Slaves, New Brunswick 1970 γίνεται ἐκτενὴς λόγος γιὰ τὴν συμμετοχὴ κληρικῶν στὶς πρεσβευτικὲς ἀποστολές. Ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ παραδείγματα ἡ δραστηριότης τοῦ κληρικοῦ Γαβριὴλ γιὰ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν Οὐγγρων.

13. Ὁ θαυμαστὸς διάκοσμος τῶν αἰθουσῶν ὑποδοχῆς στὰ ἀνάκτορα ἐνισχύεται ἀπὸ ἀσημένια ἀντικείμενα (πολυκάνδηλα, σταυρούς, κηροπήγια) δανεισμένα ἀπὸ ἐκκλησίες τῆς πόλεως, ξενῶνες καὶ γηροκομεῖα καὶ τέλος ἀπὸ σμάλτα καὶ ἀσημικὰ δανεισμένα ἀπὸ τοὺς ἀργυροπράτες. Βασ. Τάξ. Ι΄ 15 σ. 570-598. Ἀκόμη κι ὁ δίστροπος Λιουτπράνδος ἐκφράζεται μὲ θαυμασμὸ γιὰ τὴν Μαγναύρα *mirae magnitudinis seu pulchritudinis* (Antapod. VI 5) καὶ τὴν αἴθουσα τῶν δεκαεννέα ἀκουβίτων *mirae altitudinis seu pulchritudinis* (αὐτόθι VI 8).

14. Βασ. Τάξ. σ. 499, 505 (κατὰ τὴν ἐπάνοδο αὐτοκράτορος ἀπὸ ἐκστρατεία).

15. Τὴν τιμητικὴ ὑποδοχὴ ποὺ ἐπεφυλάχθη σὲ βυζαντινὴ πρεσβεία στὴν Βαγδάτη (917/918) περιγράφουν Ἄραβες ἱστορικοί. Βλ. τὸ κείμενο σὲ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ M. Canard, Extraits des sources arabes παρὰ A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes II, La dynastie Macédonienne (867-959), Bruxelles 1950 σ. 60-79.

16. Στὴν Βασίλειο Τάξη κεφ. ΙΙ 44 (σ. 661-662) ἀναγράφονται ἐπακριβῶς τὰ πολυτελῆ φορέματα (σκαραμάγγια) καὶ ἄλλα εἴδη ἐνδυμασίας ποὺ παρέλαβε ὁ πρεσβευτὴς τοῦ Ρωμανοῦ Α΄, πηγαίνοντας στὸν βασιλέα τῆς Ἰταλίας Οὔγωνα, ὅπως ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς ποὺ ἐκεῖ διέθεσε (*ἐδαπάνησε*) καὶ τὰ εἴδη ποὺ ἐπέστρεψε μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀποστολῆς (= *εἰσεκόμισεν τὰ περισσεύσαντα*). Στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ρωμανὸ Α΄, ὁ ἐμίρης τῆς Αἰγύπτου Muhammad ibn Tugs al-Ihsid ἀναφέρει ὅτι παραχώρησε στοὺς αὐτοκρατορικοὺς πρεσβευτὲς τὴν ἄδεια νὰ ἐμπορευθοῦν τὰ ἀντικείμενα ποὺ εἶχαν φέρει μαζί τους. M. Canard, Une lettre = τοῦ αὐτοῦ, Byzance et... Proche Orient (1973) ἀρ. VII (1936) σ. 204.

17. Ἀναγράφεται μόνον ἡ κυριότερη νεότερη βιβλιογραφία καὶ παραπέμπεται στὸ ἔργο τοῦ Oikonomidès, Listes σ. 67 ἑπ. γιὰ τὰ ἐθιμοτυπικὰ κείμενα καὶ τὸν σχολιασμό, ὅπως ἐπίσης στὸ ἄρθρο τοῦ αὐτοῦ, L'évolution et l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), Travaux et Mémoires 6 (1967) σ. 125-152 καὶ στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα σὲ κάθε ἄξίωμα, γιὰ τὸ ὁποῖο σύζονται σφραγίδες περιλαμβανόμενες στὸ Corpus des sceaux τοῦ V. Laurent II (1981), ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία· N. Svoronos, Storia del diritto e delle istituzioni ἐν La Civiltà bizantina dal IX all'XI secolo, Aspetti e problemi, Bari 1978 σ. 129-181 (γιὰ τὰ οἰκονομικοκοινωνικὰ θέματα)· F. Winkelmann, Byzantinische Rang-und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert. Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung, Berlin 1985.

σχεδὸν οὐσιαστικὴ μεταβολὴ στὶς ἰσχύουσες ἀρχὲς ἢ τὴν δομὴ τοῦ συστήματος. Ἡ κεντρικὴ διοίκηση δὲν μετέβαλε διάρθρωση καὶ οἱ ἐπὶ μέρους ὑπηρεσίες, τὰ *σέκρετα*, διατήρησαν κατὰ βάση τὶς ἴδιες ἁρμοδιότητες. Τὸ σύνολο τῶν ὑπηρετούντων σ' αὐτὰ ὑπαλλήλων χαρακτηρίζονται *σεκρετικοί*.

Στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας ἡ ἱεραρχικὴ τάξη ἀξιωμάτων καὶ τίτλων ἀπέβλεπε στὴν ἐνίσχυση τοῦ κύρους τῆς ἐξουσίας, γι' αὐτὸ καὶ κατὰ τὴν θέσπιση νέου ἀξιώματος καθοριζόταν ἐπακριβῶς καὶ ἡ θέση του στὴν ἱεραρχία[18] καὶ ἡ ἀντίστοιχη τιτλοφορία, γιατὶ ἡ παραβίαση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἐσήμαινε *καθυβρίζειν τὴν βασιλικὴν μεγαλειότητα* (= προσβολὴ τοῦ βασιλικοῦ μεγαλείου). Τὰ πρῶτα σημάδια μεταβολῆς διαφαίνονται στὸ σύντομο Τακτικὸ τοῦ Escorial[19] μετὰ ἀπὸ κάποιες καινοτομίες ποὺ ὀφείλονταν στὸν Νικηφόρο Φωκᾶ.

Μετὰ τὸ Τακτικὸ τοῦ Escorial (περ. 971-975) καὶ μέχρι τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰ. δὲν ἔχει σωθῆ ἐθιμοτυπικὸ κείμενο, ὥστε γιὰ τὴν ἀνάπλαση τῆς ἱεραρχικῆς τάξεως καὶ τιτλοφορίας μόνα βοηθήματα εἶναι τὰ σωζόμενα κρατικὰ ἔγγραφα, περισσότερα ἀπὸ τὸν ΙΑ' αἰ. καὶ ἑξῆς, οἱ ὑπηρεσιακὲς σφραγίδες, οἱ συνοδικὲς ἀποφάσεις καὶ οἱ διάσπαρτες στὰ φιλολογικὰ κείμενα μαρτυρίες.

Νεοτερικὴ ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπιγόνων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας γνώρισε ἕνα κοινωνικὸ μετασχηματισμό, ποὺ εἶχε ἀντίκτυπο στὶς ρυθμιστικὲς ἀρχὲς τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ φθάση στὴν ὁλοκλήρωση νέου συστήματος, ποὺ θὰ πραγματοποιηθῆ στὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ. Τὴν ἐποχὴ χαρακτηρίζει ἡ θέσπιση νέων τίτλων ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, καθὼς καὶ ἡ μετατροπὴ σὲ τίτλους παλαιοτέρων ἀξιωμάτων[20]. Ἡ πληθωρικὴ ἀπονομή τους ἐπιχειρεῖται νὰ ἀντισταθμισθῆ μὲ τὴν προσθήκη προθέματος *(πρωτο-)*, ἐπινόηση ποὺ κυριαρχεῖ ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΑ' αἰ. καὶ ἑξῆς.

Ἡ ἀρχὴ ἔγινε μὲ τὴν δημιουργία ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ τοῦ τίτλου *πρόεδρος τῆς συγκλήτου* χάριν τοῦ Βασιλείου Λακαπηνοῦ[21], ποὺ ἔδωσε τὴν

18. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα προσφέρει ἡ θέσπιση τοῦ ἀξιώματος τοῦ νομοφύλακος (Ἱστορία Β' 2 σ. 426).

19. Πρώτη ἔκδοση, χρονολόγηση καὶ σχολιασμὸς ἀπὸ τὸν N. Oikonomidès, Listes σ. 255-277.

20. Νέος τίτλος *βέστης*. Μεταξὺ 963-975 θεσπίσθηκε τὸ ἄξίωμα τοῦ *σεβαστοφόρου* —πιθανῶς δηλωτικὸ τοῦ ἀξιωματούχου ποὺ ἔφερε τὸ βασιλικὸ ἔμβλημα— καὶ ποὺ στὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰ. μεταβλήθηκε σὲ τίτλο. R. Guilland, Le sebastophore: ὁ σεβαστοφόρος, REB 21 (1963) σ. 199-207· V. Laurent, Corpus II ἀρ. 587, 710, 961 σφραγίδες σεβαστοφόρου.

21. Τὸ πρωτόκολλο γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ νέου τίτλου παραδίδει τὸ κεφ. I 97 τῆς Βασιλείου Τάξεως (σ. 440-443), προσθήκη μεταγενέστερη στὸ ἀρχικὸ κείμενο. Μὲ τὴν δημοσίευση ἀνεκδότων ἐγγράφων ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὴν Νότιο Ἰταλία, καὶ σὲ μικρότε-

ἐντύπωση ὅτι ἐξαίρεται καὶ τὸ συλλογικὸ ὄργανο. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἐξέλιξη ἦταν διαφορετική. Σύντομα ἔγινε κατάχρηση τοῦ τίτλου *πρόεδρος* καὶ σὲ ἀντιστάθμισμα ἐπινοήθηκε νέος, ἀνώτερος, ὁ *πρωτοπρόεδρος*[22], περιζήτητος ὅλο τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΑ' αἰ. Ἔκτοτε συνδυάζεται μὲ προϋπάρχοντες τίτλους τὸ πρόθεμα *πρῶτος* καὶ πληθύνονται οἱ μετασχηματισμοὶ π.χ. *πρωτονοβελίσσιμος* (1067), *πρωτοβέστης*, *πρωταβεστάρχης*. Οἱ ἀριστοκρατικὲς ροπὲς ποὺ κυριάρχησαν μὲ τὴν ἄνοδο τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν ἀντικατοπτρίζονται στοὺς νέους τίτλους, στοὺς ὁποίους κυριαρχεῖ ἡ ρίζα *σεβαστός*[23] *(πρωτοσέβαστος, σεβαστοκράτωρ, σεβαστοϋπέρτατος, πανυπερσέβαστος)*, ἑλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ λατινικοῦ augustus, ἀρχικὰ τίτλου ἀποκλειστικοῦ τοῦ ἡγεμόνος (princeps). Τὸ ἔναυσμα ἔδωσε ὁ Κωνσταντῖνος Θ', ὅταν θέσπισε τὸν τίτλο *σεβαστή* γιὰ τὴν Μαρία Σκλήραινα, στὴν ἐπιθυμία του νὰ ἐξομοιώση τὴν βασιλικὴ ἀγαπημένη, ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο πρὸς τὶς δύο γνήσιες αὐγοῦστες, Ζωὴ - Θεοδώρα (Ἱστορία Β' 2 σ. 211).

Μὲ τὴν καθιέρωση τῶν νέων τίτλων ὑποβαθμίζονται οἱ παλαιότεροι· ἔτσι τώρα ὁ σεβαστοκράτωρ προηγεῖται τοῦ καίσαρος, πρὸς τὸν ὁποῖο ἐξομοιοῦται ὁ πανυπερσέβαστος. Ὑποβαθμίζονται καὶ οἱ κατώτεροι τοῦ ἄλλοτε σπουδαίου καὶ ἀποκλειστικοῦ τίτλου κουροπαλάτης καὶ παραμένουν γιὰ τοὺς κατώτερους ὑπαλλήλους, τὴν τάξη τῶν ἐμπόρων καὶ τὴν κατώτερη ἐπαρχιακὴ ἀριστοκρατία.

Ἀπὸ τὸν Γ' αἰ. ἀναφέρονται *οἰκεῖος ἄνθρωπος*[24] καὶ *οἰκειακοὶ ἄνθρωποι* ποὺ ἀνήκουν στὸ περιβάλλον τοῦ αὐτοκράτορος, μὲ τὸν ὁποῖο τοὺς συνδέουν *εὐνοϊκὴ εὐσέβεια* καὶ *πίστις*. Τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν σχέσεων χαρακτηρίζει ἡ πίστις, μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνην τοῦ ὑπηρέτου ἢ κρατικοῦ ὑπαλλήλου ἀλλὰ ἀνεξάρτητη τῶν συνηθειῶν ὑποτελείας.

Αὐλικὲς ὑπηρεσίες

Στὴν βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Η' εἰσάγεται σύμφωνη μὲ τὶς νέες ροπὲς καινοτομία: ἀνώτερα αὐλικὰ ἀξιώματα, ποὺ ἀπὸ τὴν φύση τους φέρ-

ρο ἀριθμὸ ἀπὸ ἄλλες περιοχές, καθὼς καὶ ἑκατοντάδων ἀδημοσιεύτων ἢ μετὰ νέα ἀνάγνωση κακῶς παλαιότερα δημοσιευμένων σφραγίδων πλουτίζεται ὁ κατάλογος τῶν προέδρων καὶ πρωτοπροέδρων, ποὺ περιέλαβα στὸ βιβλίο μου, Ἡ σύγκλητος (1948) σ. 80-88, ἐνισχυθεὶς ἀπὸ τὴν συγκέντρωση ὅσων ἀναγράφονται σὲ βίους ἁγίων καὶ σφραγίδες ἀπὸ τὴν Εἰρήνη Χρήστου ἐν Βυζαντιακὰ 14 (1984) σ. 186-216.

22. Ἡ χρονολόγηση τῆς θεσπίσεως τοῦ τίτλου τοῦ πρωτοπροέδρου κυμαίνεται 1028-1034 (Στ. Κυριακίδης), 1060-1070 (Ch. Diehl, N. Οἰκονομίδης).

23. L. Stiernon, Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros, REB 23 (1965) σ. 222-243 καὶ γιὰ τὸν ἐπὶ κεφαλῆς ξένων ἐθνικῶν ὁμάδων.

24. J. Verpeaux, Les οἰκεῖοι. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, REB 23 (1965) σ. 89-99.

νουν σὲ καθημερινὴ ἐπικοινωνία τὸν ἀξιωματοῦχο μὲ τὸν ἀνώτατο ἄρχοντα καὶ δημιουργοῦν τὶς συνθῆκες γιὰ τὴν ἄσκηση ἐπιρροῆς καὶ ἄλλοτε προορίζονταν μόνον γιὰ εὐνούχους, τώρα ἀνατίθενται σὲ βασιλικοὺς συγγενεῖς.

Ὁ *παρακοιμώμενος*[25], τὸν Γ' αἰ. προϊστάμενος τῆς ὑπηρεσίας *τοῦ βασιλικοῦ κοιτῶνος*, πρόσωπο ἀπόλυτης ἐμπιστοσύνης, συχνὰ ἀσκοῦσε καθήκοντα ἀντίστοιχα μὲ τοῦ σημερινοῦ πρωθυπουργοῦ, ὅπως στὴν βασιλεία τοῦ Ρωμανοῦ Α' ὁ Θεοφάνης καὶ λίγο ἀργότερα ὁ Βασίλειος Λακαπηνός.

Ἡ ὑποβάθμιση τοῦ ἀξιώματος τοῦ *παρακοιμωμένου* κατὰ τὸν ΙΑ' αἰ. ἔφερε στὴν πρώτη γραμμὴ τὸν *πρωτοβεστιάριο*[26], μαρτυρούμενον ἤδη τὸν Θ' αἰ. Προϊστάμενος τοῦ *οἰκειακοῦ βασιλικοῦ βεστιαρίου*, δηλ. τῆς βασιλικῆς ἱματιοθήκης, τοῦ θησαυροφυλακίου καὶ τοῦ προσωπικοῦ ταμείου τοῦ αὐτοκράτορος ὁ πρωτοβεστιάριος παίρνει τὸν ΙΑ' αἰ. τὴν θέση τοῦ προϊσταμένου τῶν πολιτικῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ἀνακτόρων μὲ πειθαρχικὴ δικαιοδοσία ἐπὶ τοῦ προσωπικοῦ —πλὴν τῶν *ἑταιρειῶν* (κατωτ. σ. 268)—, ἔχει τὴν ἐπιμέλεια τῶν τελετῶν, ποὺ ἄλλοτε ἀνῆκαν στὴν δικαιοδοσία τοῦ *ἐπὶ τῆς καταστάσεως* (τελευταία τούτου μαρτυρία 1056). Ὁ πρωτοβεστιάριος διατηρεῖ τὰ σημαντικὰ οἰκονομικὰ προνόμια, ποὺ ἐξ ἀρχῆς συνδέονταν μὲ τὸ λειτούργημά του. Ἀποκλειστικὸ ἄλλοτε ἀξίωμα γιὰ εὐνούχους, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰ. ἀνατίθεται καὶ σὲ μὴ εὐνούχους (π.χ. Κωνσταντῖνος Λειχούδης, Ἀνδρόνικος Δούκας) καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν σὲ βασιλικοὺς συγγενεῖς.

Αὐτοκρατορικὴ γραμματεία[27]

Ἡ αὐτοκρατορικὴ γραμματεία κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας καὶ τῶν ἐπιγόνων της ἐξακολούθησε νὰ λειτουργῆ μὲ τὴν ὀργάνωση, ποὺ εἶχε διαμορφωθῆ τὴν ἐποχὴ τῶν Σύρων αὐτοκρατόρων.

Ἐπὶ κεφαλῆς βρίσκεται ὁ *πρωτασηκρήτης*[28], βοηθούμενος ἀπὸ ἐπιτε-

25. R. Guilland, Les eunuques dans l'empire byzantin καὶ Charges des eunuques. Le parakimomène = Recherches I (1967) σ. 176-189, 202-215· H. Sholten, Der oberste Hofeunuch. Die politische Effizienz eines gesellschaftlich Diskrimination Comitatus ἔκδ. A. Winterlich, Berlin 1998 σ. 51-73.

26. R. Guilland, Charges des eunuques, Le protovestiaire = Recherches I σ. 216-236.

27. Στὸ Corpus II τοῦ V. Laurent περιλαμβάνονται οἱ γνωστὲς σφραγίδες (ἀρ. 1-268) τῶν ὑπαλλήλων τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας κυρίως τῶν αἰώνων Ζ'-ΙΒ', μὲ σύντομη εἰσαγωγὴ τοῦ συγγραφέως γιὰ κάθε εἰδικότερο λειτούργημα.

28. Γιὰ τὸν πρωτασηκρήτη, ἐπὶ τοῦ κανικλείου, ἐπὶ τῶν δεήσεων ἔγινε λόγος Ἱστορία τ. Β' 1 σ. 271, 273. Γιὰ τὸν μυστικὸ Γ' 1 σ. 262-263. Ἐμπιστευτικὸ χαρακτῆρα εἶχαν καὶ τὰ ἀξιώματα τοῦ *μυστογράφου* (πρωτοαπαντᾶ τὸ 911/912 καὶ δὲν μνημονεύεται μετὰ τὸ 1100) καὶ *μυστολέκτου* (σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σφραγίδες τοῦ ΙΑ' αἰ.), ποὺ δὲν ἔχουν ἐξακριβωθῆ ἀπολύτως οἱ ἁρμοδιότητές τους.

λεία *ἀσηκρητῶν*, τὸν ἐπιφορτισμένο μὲ ἐμπιστευτικὴ ἀλλὰ γενικὴ καὶ ἀπροσδιόριστη θέση *μυστικό*, τὸν φύλακα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δοχείου μὲ τὴν κόκκινη μελάνη *ἐπὶ τοῦ κανικλείου*, τὸν *δεκανό*, φύλακα *τῶν βασιλικῶν χαρτίων*, θέση παρεμφερὴ μὲ ἀρχειοφύλακα, τοὺς *βασιλικοὺς νοταρίους* καὶ ἀριθμὸ κατωτέρων ὑπαλλήλων, ὅπως ἦταν οἱ *μανδάτορες*. Οἱ τελευταῖοι χρησίμευαν γιὰ τὴν διαβίβαση τῶν ἐντολῶν καὶ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἐκτελέσεώς τους.

Οἱ βασιλικοὶ νοτάριοι μὲ ἐπὶ κεφαλῆς *πρωτονοτάριο*[29] τελοῦσαν στὴν ἀποκλειστικὴ ὑπηρεσία τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ δὲν ταυτίζονται πρὸς τοὺς *βασιλικοὺς νοταρίους τῶν ἀσηκρητείων*, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἀναγράφεται ἡ ὑπηρεσιακὴ ταυτότης στὶς προσωπικές τους σφραγίδες[30]. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ στὴν καθημερινὴ πράξη προσδιορίζονται συνοπτικὰ ὡς *σεκρετικοὶ νοτάριοι*[31] καὶ κατανέμονται στὶς διάφορες κρατικὲς ὑπηρεσίες, τὰ *σέκρετα*· ἀντιστοίχως ὅσοι ὑπηρετοῦσαν στὰ ἀνώτερα κλιμάκια ἀναφέρονται ὡς *σεκρετικοὶ χαρτουλάριοι*[32].

Ἔπαρχος τῆς πόλεως καὶ λογοθέσιον τοῦ δρόμου

Σημαντικὴ κεντρικὴ ἀρχὴ ἦταν ὁ ἔπαρχος τῆς πόλεως[33], ὅπως ἀποκαλύπτει ἡ διάταξη τῆς Εἰσαγωγῆς Δ' 11: *ὁ τῆς πόλεως ἔπαρχος ἐν τῇ πόλει μείζων πάντων ἐστι μετὰ τὸν βασιλέα, ἐξελθὼν δὲ τοὺς ὅρους* (= τὰ ὅρια)

29. Μοῦ φαίνεται πιὸ πειστικὴ ἡ ἄποψη τοῦ V. Laurent αὐτόθι σ. 77, κατὰ τὴν ὁποία ὁ *βασιλικὸς πρωτονοτάριος*, ποὺ ἀπαντᾶ σὲ πολλὲς σφραγίδες, εἶναι ὁ προϊστάμενος τῶν βασιλικῶν νοταρίων τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας καὶ ὄχι ὁ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου, ὅπως διστακτικὰ ὑποστηρίζει ὁ A. Vogt καὶ κατηγορηματικὰ ὁ N. Oikonomidès, Listes σ. 311 σημ. 130. Σημειώνω χαρακτηριστικὲς σφραγιστικὲς μαρτυρίες ἀρ. 165: *Θωμα ασηκρητ(ι)ς καὶ βασιλικω προεδρω των νοταριων του δεσποτου* (πρῶτο μισὸ Γ' αἰ.)· ἀρ. 170: *Κυριακ(ω) ασηκρητ(ις) [(και)] (πρωτο)νοτ[αρ(ιω)] [τ(ου)] β[ασιλεως]* (ΙΑ' αἰ.).

30. Βλ. σφραγίδες Corpus II ἀρ. 178-179 καὶ Βασ. Τάξ. σ. 575: *οἱ νοτάριοι τῶν ἀσηκρητείων*. Σώζονται σφραγίδες ποὺ ρητῶς βεβαιώνουν ὅτι ὁ κάτοχος ὑπηρετεῖ σὲ αὐτοκρατορικὸ γραφεῖο· π.χ. ἀρ. 193: *Ιωαννη σπαθαροκανδιδατω και νοταριω του κρατ(αι)ου κ(αι) αγιου ημ(ων) βασιλε(ω)ς* (ΙΑ' αἰ.)· ἀρ. 195: *Νικητα [σ]παθαρ(ο) κ(αν) δ(ι)δ(α)τω επι του χ(υσοτρι)κ(λινου) (και) νοταρι(ω) του φιλοχριστου δεσποτου* (Γ'/ΙΑ' αἰ.).

31. Π.χ. Βασ. Τάξ. 10_{21}: *ὅ τε πρωτασηκρῆτις καὶ ὁ πρωτονοτάριος μετὰ τῶν ἀσηκρήτων καὶ βασιλικῶν νοταρίων καὶ λοιπῶν σεκρετικῶν νοταρίων*. Οἱ σφραγίδες νοταρίων που ὑπηρετοῦσαν σὲ κρατικὲς ὑπηρεσίες τοῦ κέντρου περιλαμβάνονται στὸ Corpus II στὴν οἰκεία θέση.

32. Κλητορ. σ. 227_{34}: *οἱ δὲ σεκρετικοὶ χαρτουλάριοι καὶ νοτάριοι*... R. Guilland, Le chartulaire et le grand chartulaire, Revue des études du Sud-Est européennes 9/3 (1971) σ. 401-426.

33. Γιὰ τὸν ἔπαρχο τῆς πόλεως ἔγινε λόγος προηγουμένως. Ὅσο γιὰ τὶς δικαστικές του ἁρμοδιότητες πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψει ὅσα λέγονται Ἱστορία Β' 2 σ. 320. Οἱ σφρα-

τῆς πόλεως ἐξουσίαν οὐκ ἔχει, πλὴν τοῦ κελεύειν καὶ δικάζειν. Τὸ κῦρος του ὁ ἔπαρχος ὄφειλε στὴν φύση τῆς ὑπηρεσίας του, ποὺ ἀφοροῦσε τὸν ἔλεγχο τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ[34] καὶ τὴν τήρηση τῆς τάξεως στὴν Βασιλεύουσα, τομεῖς νευραλγικούς γιὰ τὴν σταθερότητα τῆς δυναστείας. Καὶ ἀκριβῶς γιὰ νὰ μὴν ἀναπτυχθῆ ἐπικίνδυνα ἡ δύναμη τοῦ ἐπάρχου, ἡ νομοθεσία προέβλεπε περιορισμένη τοπικὴ ἰσχὺ τῆς δικαιοδοσίας του.

Καμιὰ οὐσιαστικὴ μεταβολὴ δὲν σημειώθηκε στὴν λειτουργία τοῦ λογοθεσίου τοῦ δρόμου, τοῦ ὁποίου ὁ προϊστάμενος χάρις στὶς πολλαπλὲς ἁρμοδιότητες —διπλωματικὲς ἀποστολές, ὁδικὲς συγκοινωνίες, ὑπηρεσία ἀσφαλείας, ταχυδρομεῖο— κατέκτησε στὴν πράξη τὴν θέση πρωθυπουργοῦ στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Θ΄ καὶ τὸν Γ΄ αἰ.

Ἀπὸ τὸ πλούσιο σφραγιστικὸ ὑλικό, προσιτὸ μετὰ τὴν συγκέντρωση σὲ Corpus, διαπιστώνεται ἡ ἄρτια ὀργάνωση τοῦ *ὀξέος δρόμου* δηλ. τῶν ὁδικῶν ἐπικοινωνιῶν καὶ τῆς συνυφασμένης διαβιβάσεως τῶν ὑπηρεσιακῶν ἐγγράφων ἀνὰ τὴν ἐπικράτεια. Ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου καὶ ὁ ἀμέσως ἑπόμενος στὴν ἱεραρχία καὶ ὑπηρεσιακὸς ἀντικαταστάτης του *πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου* ἐκάλυπταν ὅλη τὴν αὐτοκρατορία, ὁ τρίτος στὴν τάξη *χαρτουλάριος*, ἐπιφορτισμένος, ὅπως φαίνεται, μὲ τὴν συντήρηση καὶ ἐπίβλεψη τῆς λειτουργίας τοῦ ὁδικοῦ δικτύου γιὰ τὴν καλύτερη ἄσκηση τοῦ ἔργου του μερίζεται τὴν ἁρμοδιότητα αὐτὴ μὲ ἄλλον ὁμοιόβαθμό του, ὥστε ὁ ἕνας εἶναι *χαρτουλάριος τοῦ δρόμου τῆς Δύσεως*[35] καὶ ὁ ἄλλος *χαρτουλάριος τοῦ δρόμου τῶν Ἀνατολικῶν*[36], οἱ περισσότεροι τιμημένοι μὲ τὸν σημαντικὸ τίτλο τοῦ *πρωτοσπαθαρίου*. Νὰ θεωρήσομε κάπως μεταγενέστερη τὴν θέσπιση *χαρτουλαρίου τοῦ δρόμου τῶν Ἀρμενιάκων*[37]; Δύο ἀκόμη σφραγίδες μαρτυροῦν τὴν παρουσία ἰδιαιτέρου, κατωτέρου στὴν ἱεραρχία, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τοὺς τίτλους (*σπαθάριος, σπαθαροκουβικουλάριος*) ὑπαλλήλου, *ἐκπροσώπου τοῦ δρόμου τῆς Θράκης* ποὺ ἀντανακλᾶ ἔτσι τὴν αὐξανόμενη σημασία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου[38].

Μοναδικὴ εἶναι ἡ σφραγίδα *ἀναγραφέως τοῦ ἀνατολικοῦ δρόμου τῶν*

γίδες του παρὰ V. Laurent, Corpus II ἀρ. 993-1048. R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. L'Éparque I. L'Éparque de la ville. Ὁ ἔπαρχος τῆς πόλεως. Byzantinoslavica 41 (1980) σ. 17-32, 145-180, καὶ γιὰ τοὺς λοιποὺς ἐπάρχους 42 (1981) σ. 186-196 καὶ τὸν ἀπὸ ἐπάρχων 43 (1982) σ. 30-44.

34. Γιὰ τὶς ἁρμοδιότητες τοῦ ἐπάρχου στὸν ἔλεγχο τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία Β΄ 2 σ. 355 ἑπ.

35. V. Laurent, Corpus II ἀρ. 454-460· στὴν ἀρ. 457 *χαρτουλαρ(ίου) τοῦ Ὠξέων δρομου τις Δυσε(ως)*.

36. Αὐτόθι ἀρ. 461-462.

37. Αὐτόθι ἀρ. 463 (Γ΄/ΙΑ΄ αἰ.)· ὁ τίτλος τοῦ ἀξιωματούχου ἐπίσης *πρωτοσπαθάριος*.

38. Αὐτόθι ἀρ. 464 (δεύτερο τρίτο Γ΄ αἰ.) καὶ 465 (ΙΑ΄ αἰ.).

Μελανίων[39] ποὺ ὁδηγοῦσε στὰ Μαλάγινα, τὸν πλησιέστερο στὴν πρωτεύουσα στρατιωτικὸ καταυλισμὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πρῶτο μεγάλο σταθμὸ στὴν κεντρικὴ ὁδικὴ ἀρτηρία πρὸς τὴν Ἀνατολή.

Τὴν ἐπινοητικότητα καὶ ἱκανότητα προσαρμογῆς τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως στὶς ἀνάγκες τῆς ὑπηρεσίας ἐπισημαίνει, νομίζω, ἡ πρόβλεψη *κριτοῦ* (= δικαστοῦ) μὲ ἀποκλειστικὴ ἁρμοδιότητα τοὺς δρόμους καὶ τοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν συνοριακῶν φρουρῶν (*ἀκρίτες*)[40].

Κεντρικὲς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες[1]

Τὸ σέκρετον τοῦ γενικοῦ λογοθεσίου συνεχίζει τὴν πολυμερῆ δημοσιονομικὴ του δραστηριότητα[2], διατηρῶντας μέχρι τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΑ΄ αἰ. τὴν σύνθεση ποὺ γνωρίζομε ἀπὸ τὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου (Ἐτ. 899), καὶ τῆς ὁποίας τὴν ἐφαρμογὴ στὴν πράξη προσεγγίζομε περισσότερο χάρις στὶς ὑπηρεσιακὲς σφραγίδες τοῦ προσωπικοῦ. Γενικὴ εἶναι ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ κατὰ κλάδους προϊστάμενοι φέρουν τὸν ΙΑ΄ αἰ. ὑψηλότερο τίτλο ἀπ' ὅ,τι οἱ ὁμοιόβαθμοι τῶν δύο προηγουμένων αἰώνων[3]. Ἡ ὑπηρεσία φθίνει στὸ μέτρο ποὺ τῆς ἀφαιρεῖται ὁ ἔλεγχος τῶν γαιῶν τοῦ δημοσίου.

Μὲ τὸ πολιτικο-οἰκονομικὸ πρόγραμμα τοῦ Βασιλείου Β΄ ἐναρμονίζονται οἱ ἁρμοδιότητες ποὺ φαίνεται νὰ ἐπωμίσθηκε τὸ *σέκρετον ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν*, γι' αὐτὸ καὶ ἀποδόθηκε στὸν ἀνωτέρω αὐτοκράτορα ἡ προαγωγὴ σὲ ἀνεξάρτητη ὑπηρεσία ταμείου, ποὺ τὸ 972/973 μαρτυρεῖται ὅτι ἀνῆκε στὸ σέκρετον τοῦ γενικοῦ λογοθεσίου — ἀγνοεῖται ἀπὸ τὰ Τακτικὰ ἐθιμοτυπίας

39. Αὐτόθι ἀρ. 466 (ΙΑ΄ αἰ.): *ἐξακτωρ κρητη του βηλου (και) αναγραφει του ανατ[ο]λικου δρομου των Μελανιων*. Γιὰ τὸν τύπο Μελανίων πρὸς δήλωση τῶν Μαλαγίνων (*Μελάϊνα* στὸν Δούκα) καὶ τὴν λοιπὴ ποικιλία τοῦ τοπονομαστικοῦ V. Laurent αὐτόθι σ. 229, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

40. Αὐτόθι ἀρ. 491 (ΙΑ΄ αἰ.) ἡ σφραγίδα. *Ἀκρίτης* βυζαντινὸς στρατηγὸς μὲ ἁρμοδιότητες σὲ μεθοριακὴ περιοχή. P. Lemerle, Prolégomènes σ. 27· βλ. Ἱστορία Β΄ 2 σ. 320. *Σφραγὶς προέδρου Κων(σταντίνου) ᾧ φροντὶς ἐστιν ἀκριτῶν (καὶ) τῶ(ν) δρόμων* (V. Laurent, Corpus II ἀρ. 491).

1. Γιὰ τὶς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες θεμελιώδης παραμένει ἡ μελέτη τοῦ Fr. Dölger, Finanzverwaltung.

2. Ἱστορία Β΄ 1 σ. 278. Παλαιότερη μνεία *γενικοῦ λογοθέτου* σὲ σφραγίδα ἐτ. 577 *από μαγίστρων, κομμερκιαρίου Τέρου* (Zacos I σ. 214· Ἱστορία τ. Β΄ 1 σ. 283). Σφραγιστικὲς μαρτυρίες Ζ΄-Ζ΄, Η΄ αἰ. μὲ τὴν ἔνδειξη *λογοθέτου*, θεωροῦνται δηλωτικὲς προδρόμου ἀξιωματούχου V. Laurent, Corpus II σ. 129 ἑπ. ἀρ. 269-273.

3. Συνήθεις τίτλοι, *πρωτοσπαθάριος* ἢ *πατρίκιος*, ἂν καὶ οἱ δύο τίτλοι ἤδη τὸν Η΄ αἰ. συνοδεύουν ἀξιωματούχους γενικοὺς λογοθέτες· ἀντικαθίστανται ἐν μέρει τὸν ΙΑ΄ αἰ. ἀπὸ τοὺς *βεστήρχη, πρόεδρο*. V. Laurent, αὐτόθι ἀρ. 274-330.

τοῦ Γ΄ αἰ.— μὲ ἀποκλειστικότητα τὸν ἔλεγχο τῶν γαιῶν τοῦ στέμματος καὶ μία ἄποψη, τῶν γαιῶν τοῦ δημοσίου κατ' ἄλλη[4].

Τὸ 1030 ἀναφέρεται ὡς αὐτοτελὲς *σέκρετον ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν*[5]. Πραγματοποιεῖ τὴν ἀγορὰ γῆς ἐκ μέρους τοῦ κράτους, τὴν εἴσπραξη τῶν τελῶν ποὺ τῆς ἀναλογοῦν, τὴν εἴσπραξη προστίμων γιὰ λογαριασμὸ τοῦ δημοσίου καὶ ἀσχολεῖται μὲ βάρη καὶ ἔκτακτες ἀγγαρεῖες, ποὺ ἐπιβαρύνουν τὰ ἀγροκτήματα καὶ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὴν καλλιέργειά τους.

Συνυφασμένο μὲ τὴν τάση αὐξήσεως τῆς ἀκίνητης περιουσίας τοῦ δημοσίου, ποὺ συστηματικὰ ἀκολούθησε ὁ Βασίλειος Β΄, τὸ νέο σέκρετο κέρδιζε διαρκῶς σὲ σπουδαιότητα, καθὼς ἀναπτύχθηκε στὸν δημοσιονομικὸ τομέα ἡ τάση νὰ ἀναλάβῃ τὸ κράτος ἀπ' εὐθείας τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἰδιοκτήτων του κτημάτων (μεταξὺ αὐτῶν καὶ κλασματικῆς γῆς) μέσω τῶν κρατικῶν παροίκων, τῶν *δημοσιαρίων*. Ἔτσι τὸν ΙΒ΄ αἰ. τὸ *σέκρετον τῶν οἰκειακῶν* ἔγινε ἡ κυριότερη ὑπηρεσία εἰσπράξεως τῶν δημοσίων ἐσόδων ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες.

Ὁ *σακελλάριος* καὶ πολὺ ἀργότερα *μέγας σακελλάριος* (πρώτη μνεία 1079) ἐπὶ κεφαλῆς τῆς κεντρικῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας (*σακέλλης*)[6], ἀντιστοιχης μὲ σημερινὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν μέχρι τὰ μέσα τοῦ Θ΄ αἰ., παραχώρησε τὴν διεύθυνση στὸν *χαρτουλάριο τῆς (βασιλικῆς) σακέλλης* καὶ ἀνέλαβε τὸν καθολικὸ ἔλεγχο τῶν κρατικῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν. Μὲ τὴν προαγωγὴ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ συνδυασθοῦν οἱ ὑψηλότεροι τίτλοι (πρωτοσπαθάριος, πατρίκιος), ποὺ συνοδεύουν τοὺς κατόχους σφραγίδων σακελλαρίους ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Θ΄ αἰ.[7].

Ἐκτὸς τῶν συνήθων σὲ κάθε σέκρετο ὑπαλλήλων, πρωτονοταρίων, νοταρίων, ἰδιαίτερης οἰκονομικῆς φύσεως λειτουργήματα ἀσκοῦσαν ὁ *μετρητὴς τοῦ σακελλαρίου* γιὰ μετρήσεις καὶ ζυγοσταθμίσεις (σφρ. ἀρ. 818) ὁ *λογαριαστὴς*[8] *τοῦ σεκρέτου τοῦ σακελλαρίου* (= ἀρχιλογιστής· ἀρ. 819), ὁ *ἄρχων τῆς θεμέλης* γιὰ ἀντιμετώπιση τῶν ἐξόδων τῶν δημοσίων θεαμάτων (ἀρ. 821-822).

4. Fr. Dölger, Finanzverwaltung σ. 43-45 μὲ γνώση καὶ τοῦ ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ.

5. N. Oikonomidès, Organisation, Trav. Mém. 6 (1976) σ. 136-137. Στὶς λίγες σήμερα γνωστὲς σφραγίδες *ὁ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν* κατέχει καὶ δεύτερη ὑπηρεσιακὴ θέση *κόμης λαρίας* Laurent ἀρ. 404 (Γ΄ αἰ.), *ἐπὶ τῶν βαρβάρων* ἀρ. 523-527 (Γ΄ αἰ.), *βασιλικὸς νοτάριος ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ* ἀρ. 631 (ΙΑ΄ αἰ.).

6. *Σακέλλιον* τὸ κρατικὸ θησαυροφυλάκιο μὲ χρηματικὰ κυρίως ἀποθέματα.

7. V. Laurent, Corpus II ἀρ. 737-823 οἱ ὑπηρεσιακὲς σφραγίδες τοῦ σεκρέτου. Τὸ ἔργο τοῦ *σακελλαρίου* ἀπὸ τὸν ζ΄ μέχρι τὰ μέσα τοῦ Θ΄ αἰ. ἐξετάζει ὁ W. Brandes, Finanzverwaltung σ. 427-479.

8. Τὸν ΙΑ΄ αἰ. σὲ ὅλα τὰ σέκρετα τοῦ κέντρου καὶ τὰ ἐπαρχιακὰ ὑπηρετοῦσαν *λογαριαστὲς* γιὰ τὴν διεκπεραίωση καὶ ἔλεγχο τῶν λογαριασμῶν.

Οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες ποὺ ὑπῆρχαν τὸν Η΄/Θ΄ αἰ. μὲ ἐξειδικευμένες ἁρμοδιότητες παραμένουν καὶ τὸν Γ΄ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ΙΑ΄ μὲ τὴν ἴδια διάρθρωση καὶ ἁρμοδιότητες, ὅπως ἀποκαλύπτουν ἐθιμοτυπικὰ Τακτικὰ καὶ στὴν πράξη ὑπηρεσιακὲς σφραγίδες.

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκει τὸ *εἰδικόν, εἰδικὸς λόγος, σέκρετον τοῦ εἰδικοῦ*[9]. Μὲ τὶς ἐξηρτημένες ὑπηρεσίες του, ὅπως τὸ *οἰκειακὸν βασιλικὸν βεστιάριον*, ἦταν συγχρόνως θησαυροφυλάκιο, ἀποθήκη στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ καὶ ἐργαστηριακὸ κέντρο. Φύλαγε καὶ διαχειριζόταν τοὺς θησαυροὺς τοῦ στέμματος, ἀκατέργαστα πολύτιμα μέταλλα, χρυσὸ καὶ ἀσῆμι, φύλαγε καὶ διακινοῦσε τὸ στρατιωτικὸ ὑλικὸ γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ ἐκστρατευτικοῦ σώματος[10], χρηματοδοτοῦσε τὴν προετοιμασία ναυτικῆς ἐκστρατείας, εἶχε τὴν ἐπίβλεψη τῶν κρατικῶν ἐργαστηρίων γιὰ τὴν παραγωγὴ μεταξωτῶν, καὶ ἐπέβλεπε τὰ βασιλικὰ χρυσοχοϊκὰ ἐργαστήρια.

Ὁ προϊστάμενος τῆς ὑπηρεσίας ὁ ἐπὶ *τοῦ (ε)ἰδικοῦ ὁ (ε)ἰδικός*, συνήθως μὲ τὸν ὑψηλὸ τίτλο τοῦ πρωτοσπαθαρίου, στὴν μὲν γραφικὴ ἀπασχόληση εἶχε βοηθοὺς *χαρτουλάριο, πρωτονοτάριο, νοτάριο τοῦ (ε)ἰδικοῦ λόγου*[11], στὴν δὲ τεχνικὴ ἀριθμὸ συνεργατῶν μὲ ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση σ' ἕνα τομέα καὶ πάλι μὲ ἱεραρχικὴ τάξη καὶ εἰδίκευση, ὅπως *κουράτωρ τῶν βασιλικῶν ἐργοδοσίων*[12], *κουράτωρ τῆς μετάξεως*[13], *ἄρχων τοῦ χρυσοκλάβου*[14], *ἄρχων τοῦ χρυσοχείου*[15].

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ, ποιὰ ἦταν ἡ προϊσταμένη ἀρχὴ τῆς *κουρατωρείας τῶν τριχίνων*[16], ἡ ὁποία ἐφοδίαζε τὰ βασιλικὰ ἄλογα μὲ

9. *Εἰδικὸς (λόγος), σέκρετον τοῦ εἰδικοῦ* ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ εἰδικευμένος, ἐνῶ στὴν παλαιότερη γραφὴ *ἰδικός, ἐπὶ τοῦ ἰδικοῦ* εἶχε τὴν ἔννοια τοῦ ἰδιωτικός. Ἀπαντᾶ ἀκόμη καὶ ὡς *βασιλικὸν ταμεῖον*.

10. Στὸ κεφ. Ιἰ 45 τῆς Βασ. Τάξεως καταχωρίζονται ἐπακριβῶς τὰ εἴδη ποὺ θὰ λαμβάνονται ἀπὸ τὸ *σέκρετον τοῦ εἰδικοῦ* γιὰ τὴν *ἐξάπλισιν* εἴκοσι δρομώνων (σ. 671) καὶ οἱ δαπάνες (τὰ *ἐξοδιασθέντα*) γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Κρήτης τὸ 949 (σ. 673-676) καὶ τὸ ὄνομα τοῦ διαχειρισθέντος τὰ ποσὰ *ἄρχοντος τοῦ ἁρμαμέντου*.

11. Παρὰ V. Laurent, Corpus II ἀρ. 598-633 σφραγίδες τοῦ *εἰδικοῦ* καὶ τῶν ὑπαλλήλων.

12. Σφραγίδες τῶν ἐξαρτημένων ὑπηρεσιῶν αὐτόθι ἀρ. 639-641 ἀπὸ τὸν Θ΄ αἰ. Ἀντιστοίχως σὲ παλαιότερη ἐποχὴ (Ζ΄ αἰ.) *ἐπάνω τοῦ ἐργοδοσίου* (ἀρ. 638), *ἐσκέπτωρ τῶν βλατίων* (ἀρ. 637), *ἐργαστηριάρχης καὶ ἄρχοντες τοῦ βλατείου* (ἀρ. 642-644· ἀρ. 647 Η΄ αἰ.) καὶ γιὰ τὸν Η΄ αἰ. *ἄρχων τοῦ βλατείου* (ἀρ. 645-646, 648).

13. Περισσότερα γιὰ τὸν *κουράτορα τῆς μετάξεως* Ἱστορία Β΄ 2 σ. 362.

14. Αὐτόθι ἀρ. 661. *Χρυσόκλαβα* = κεντητὲς λωρίδες μὲ χρυσὴ κλωστὴ κεντημένες ἀπὸ τοὺς *χρυσοκλαβαρίους*.

15. Αὐτόθι ἀρ. 663-664. *Χρυσοχεῖον* τὸ ἐργαστήριο χρυσοχοΐας.

16. Βασ. Τάξ. σ. 462$_8$. Προσδιορισμὸ τῆς λειτουργίας τῆς ὑπηρεσίας τῶν *τριχίνων* καὶ τῶν ἐπεξεργασμένων ἐφιππίων καλυμμάτων ἐπιχειρεῖ ἡ Βαρβάρα Κουταβᾶ-Δελήβοριᾶ, Ὁ γεωγραφικὸς κόσμος Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου τ. Α΄ Τὰ «Γεωγραφικά», Ἀθήνα 1991 σ. 222-230.

τὰ εἰδικὰ καλύμματα τῆς ράχης, ἐφίππια (*παβαλλοκιλίκια ἀπὸ Λυδίας*). Διοικητικὴ οἰκονομικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ σέκρετον τοῦ εἰδικοῦ εἶχε τὸ *ἁρμαμέντον*[17], ἁρμόδιο γιὰ τὴν διακίνηση τοῦ πάσης φύσεως στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν χρηματοδότηση ναυτικῆς ἐκστρατείας. Ὁ προϊστάμενος ἄλλοτε καλεῖται *στρατηγὸς* τοῦ *ἁρμαμέντων* ἄλλοτε *ἄρχων* τοῦ *βασιλικοῦ ἁρμαμέντου*· τὸν ΙΑ΄ αἰ. ἀπαντᾶ *κουράτωρ* τοῦ *Ἀρσανᾶ* ἢ τοῦ *Ἀρτζανᾶ*[18].

Στὸ Μέγα Παλάτιον στεγαζόταν συνεχόμενο μὲ τὸν Χρυσοτρίκλινο οἴκημα γιὰ τὴν φύλαξη τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν, ὁ *Φύλαξ*, μαρτυρούμενος γιὰ πρώτη φορὰ ἐπὶ Θεοφίλου ὅτι ἀνῆκε στὴν δικαιοδοσία τοῦ *εἰδικοῦ*. Ἀργότερα, πρὶν ἀπὸ τὸ 1044, κατέστη αὐτοτελὴς ὑπηρεσία, ποὺ πιστεύεται ὅτι διατηρήθηκε ὡς τὸ 1204, ἂν καὶ ἡ τελευταία μνεία ἀπαντᾶ τὸ 1086.

Δύο οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες μὲ τὴν ὀνομασία *βεστιάριον* καλύπτουν ἡ πρώτη τὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ δημοσίου καὶ ἡ δεύτερη τὸ προσωπικὸ τοῦ αὐτοκράτορος.

Τὸ *βασιλικὸν βεστιάριον* ἢ ἁπλῶς *βεστιάριον* ἀνάγεται σὲ παλαιότερη τῶν μέσων τοῦ Θ΄ αἰ. ἐποχή, στὴν ὁποία χρονολογεῖται ἡ πρώτη φιλολογικὴ μνεία (Τακτικὸν Uspenskij), καὶ περιλαμβάνει πολύτιμα ἀντικείμενα, εὐγενῆ μέταλλα καὶ χρηματικὰ ἀποθέματα. Στὸ ἴδιο φυλάσσεται στρατιωτικὸ ὑλικὸ γιὰ τὸν ἐφοδιασμὸ τῶν ἐκστρατευτικῶν σωμάτων στὴν στεριὰ ἢ τὴν θάλασσα[19]. Ὁ ἐπὶ κεφαλῆς ἀξιωματοῦχος *βεστιάριος*, *ἐπὶ τοῦ βεστιαρίου* μὲ συνήθη τίτλο πρωτοσπαθάριος/εἶχε ἀρκετὸ προσωπικό. Σ΄ αὐτὸ ἀνῆκαν ὁ *μοντάριος*, ἀλλοιῶς *ἄρχων τῆς χαραγῆς*[20], προϊστάμενος τοῦ νομισματοκοπείου καὶ ὁ προϊστάμενος τῆς ἀποθήκης ὑλικοῦ πολέμου στὴν Κωνσταντινούπολη, *ἐξαρτιστής*[21]. Τὸ βασιλικὸν βεστιάριον μὲ τὸν καιρὸ ἀπέβη τὸ σημαντικότερο ταμεῖο τοῦ κράτους.

Ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸν εἰδικὸ λόγο ἦταν τὸ *οἰκειακὸν βασιλικὸν βεστιάριον*, ποὺ συνιστοῦσε τὸ ἀνακτορικὸ θησαυροφυλάκιο. Ἰματιοθήκη αὐτοκρατορική, ἀποθέτης καλλιτεχνημάτων ἀπὸ πολύτιμο ὑλικὸ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὶς ἀνακτορικὲς ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις, διοικεῖτο ἀπὸ *πρωτο-*

17. Μετὰ τὴν διόρθωση χωρίου τῆς Βασ. Τάξ. σ. 676_{19} σὲ *Κάτω Ἁρμαμέντων* (N. Oikonomidès, Listes σ. 317 σημ. 174) διερωτῶμαι μήπως πρόκειται γιὰ οἴκημα (κοντὰ στὴν πλησιόχωρη στὸ Μέγα Παλάτιον παραλία;) γιὰ τὴν ἀποθήκευση τοῦ ὑλικοῦ, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ *ἐπάνω τοῦ ἁρμαμέντου* (Θεοφ. σ. 297), χώρου προοριζομένου γιὰ τὰ γραφεῖα; Σὲ σφραγιστικὸ παράδειγμα τέλους ζ΄ αἰ. *Τὰ ζεῦα τοῦ ἁρμαμέντου δὲν ἀγγαρεύονται*. N. Οἰκονομίδης ἐν Δίπτυχα 4 (1986/1987) σ. 49-52.

18. Αὐτόθι ἀρ. 665-667· *χαρτουλάριος τοῦ β(ασιλικοῦ) ἁρμαμέντου* (ἀρ. 668), ἀρ. 669-670.

19. Βασ. Τάξ. Ι΄ 45 σ. 672.

20. Κλητορ. σ. 121_{29}.

21. Κλητορ. σ. 121_{32}· σφραγίδες V. Laurent, Corpus II ἀρ. 733-736· H. Ahrweiler, Byzance et la mer σ. 422-425.

βεστιαρίου[22], βοηθούμενον ἀπὸ *πριμικηρίου* ἐπὶ κεφαλῆς *(βασιλικῶν)* νοταρίων[23]. Στὴν ἁρμοδιότητα τῆς Ἰδιας ὑπηρεσίας ἀνῆκε τὸ αὐτοκρατορικὸ φαρμακεῖο, ἡ ἀρωματοποιία καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ Βιβλιοθήκη[24]. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ. ἀπαντοῦν οἱ *βεστιαρῖται*[25] (1049), στοὺς ὁποίους ἀνετίθεντο διακριτικὲς κρατικὲς ἀποστολές (συνοδεύουν ξένους πρεσβευτὲς ἢ ἐξορίστους στὸν τόπο τῆς ἐξορίας). Ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Γ΄ διακρίνονται στοὺς *ἔσω βεστιαρίτας ἢ οἰκείους*, ἢ *οἰκειακοὺς βεστιαρίτας* ὑπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ *μεγάλου πριμικηρίου* καὶ τοὺς *ἔξω βεστιαρίτας* πάλι ὑπὸ *πριμικήριο*, ποὺ ὅμως δὲν φέρει ποτὲ τὴν προσωνυμία *μέγας*. Συνδεόμενοι οἱ πρῶτοι μὲ τὸ ἔσω *(οἰκειακὸν) βεστιάριον*, τὸ προσωπικὸ τοῦ αὐτοκράτορος, μὲ τὸ *ἔξω βεστιάριον* δηλ. τὸ δημόσιο οἱ δεύτεροι, ἀποτελοῦσαν κατὰ κατηγορία εἰδικὸ σχηματισμό, ἐπιφορτισμένον μὲ τὴν φύλαξη καθενὸς τῶν δύο θησαυροφυλακίων. Ἀργότερα, τὸν ΙΒ΄ αἰ., ἀπαντᾶ τίτλος *πρωτοβεστιαρίτης*[26].

Κουρατορία τῶν βασιλικῶν οἴκων.
Εἰσαγεῖς οἶκοι. Εἰσαγῆ σέκρετα

Ἡ *κουρατορία τῶν βασιλικῶν οἴκων*, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου ὑπὸ *μέγαν κουράτορα*, παρέμεινε μέχρι τὰ ἑβδομηκοστὰ ἔτη τοῦ Θ΄ αἰ. ἁρμοδία γιὰ τὴν διαχείριση τῆς ἀκίνητης περιουσίας τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ στέμματος. Τὰ αὐτοκρατορικὰ κτήματα ἀπέσπασε ὁ Βασίλειος Α΄ καὶ ἐνσωμάτωσε σὲ νέα ὑπηρεσία (σέκρετον) μὲ τὴν ὀνομασία *βασιλικὸς οἶκος τῶν Μαγγάνων*, ἡ ὁποία ὑφίστατο παράλληλα μὲ τὴν κουρατορία τῶν βασιλικῶν οἴκων ὅλον τὸν Γ΄ αἰ.[27]. Ἡ τελευταία δὲν ἀναφέρεται μετὰ τὸ 1012. Στὰ ἀνακτηθέντα τὸν Γ΄ αἰ. ἐδάφη τῆς Ἀνατολῆς ὀργανώθηκαν *κουρα-*

22. Κλητορ. σ. 133_{22}. Ἀνατ. σ. 232.

23. Διαφωτιστικὴ γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας τῆς ὑπηρεσίας ἡ μαρτυρία στὸ Τακτικὸ Escorial, Listes σ. 277. Στὴν ἀνακτορικὴ δεξίωση τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα παρίστανται μόνοι *οἱ βασιλικοὶ νοτάριοι τοῦ βεστιαρίου* καὶ *ὁ πριμικήριος* γιὰ νὰ ἐπιβλέπουν τὴν συγκέντρωση μετὰ τὸ γεῦμα τῶν χρυσῶν δίσκων *(σκουτελίων)* καὶ τῶν στολισμένων μὲ πολύτιμες πέτρες καὶ μαργαριτάρια λοιπῶν ἀντικειμένων.

24. Fr. Dölger, Finanzverwaltung σ. 33.

25. Στὴν Βασ. Τάξ. σ. 578_{13} ἀπαντᾶ *βεστιαρίτης* γιὰ νὰ δηλωθῇ ἄτομο στὴν ὑπηρεσία τοῦ *βασιλικοῦ* (= δημοσίου) *βεστιαρίου*. Ὡς ἰδιαίτερη κατηγορία ἀπαντᾶ τὸ 1049. N. Oikonomidès, Organisation σ. 129-130.

26. R. Guilland, Πρωτοβεστιαρίτης, Rivista di studi bizantini e neoellenici 4, 14 (1967) σ. 3-10.

27. Τὴν ὑπηρεσιακὴ διάρθρωση κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο κουρατορίες παρέχει τὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου σ. 123_{25-29}. Μνεῖα καὶ στὰ Τακτικὰ Beneševič σ. 249_{20-24} καὶ Escorialensis σ. 271_{19-29}. Θεμελιώδης ἀκόμη ἡ παρουσίαση τοῦ Fr. Dölger, Finanzverwaltung σ. 39-43. M. Kaplan, Quelques aspects des maisons divines du VIe au IXe siècle ἐν Ἀφιέρωμα στὸν N. Σβορῶνο Α΄ (1986) σ. 70-94.

τορίες καὶ ἐπισκέψεις (π.χ. Ποδανδοῦ, Ταρσοῦ, Κύπρου, Μελιτηνῆς, ἀρμενικῶν θεμάτων), στὶς ὁποῖες ὑπῆχθησαν τὰ αὐτοκρατορικὰ κτήματα. Κάθε μιὰ τάχθηκε ὑπὸ δικό της διοικητὴ καὶ ὅλες μαζὶ ὑπὸ κεντρικὸ ὄργανο, τὸ *σέκρετον τοῦ ἐφόρου τῶν βασιλικῶν κουρατορίων*, γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ γνώσεις μας εἶναι ἀτελεῖς[28].

Ἡ ἐξέλιξη τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας, ποὺ πάντα ἐπικρατοῦσε στὸ Βυζάντιο, εἶχε ἀντίκτυπο στὴν εἰσοδηματικὴ πολιτικὴ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν θεσμῶν τῆς *ρόγας* καὶ τοῦ *χαριστικίου*[29], γιὰ τὶς ἰδιωτικὲς περιουσίες καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν σεκρέτων οἰκονομικοῦ χαρακτῆρος, γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς περιουσίας τοῦ κράτους καὶ τοῦ στέματος, ποὺ ναὶ μὲν δὲν συγχέονται μεταξύ τους ἀλλὰ καὶ δὲν χωρίζονται.

Ἀπὸ τὸν Γ΄ αἰ. συνιστῶνται ὀργανισμοὶ ἰδιόμορφοι καὶ πολυσχιδεῖς μὲ δημοσιονομικό, οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ χαρακτῆρα, οἱ *οἶκοι*, γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση ἀστικῶν καὶ ἀγροτικῶν ἀκινήτων ποὺ ἀνήκουν σὲ εὐαγῆ ἱδρύματα, τὰ ὁποῖα συνέστησαν ἢ ριζικὰ ἀνακαίνισαν αὐτοκράτορες ἢ ἄλλα μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας. Προσαρτημένοι οἱ *οἶκοι* σὲ μοναστήρια, μερικὲς φορὲς σὲ ἐκκλησίες, ἀσκοῦσαν πολύμορφη κοινωνικὴ πρόνοια —ὅθεν *εὐαγεῖς οἶκοι*—, ἰδίως γιὰ τὴν προστασία τῶν ὀρφανῶν, τὴν περίθαλψη ἀσθενῶν καὶ γερόντων. Προικισμένοι ἀπὸ τὸν ἱδρυτὴ αὐτοκράτορα μὲ ἀκίνητη, πολλὲς φορὲς σεβαστή, περιουσία οἱ *εὐαγεῖς οἶκοι* συνιστοῦσαν αὐτοδύναμη οἰκονομικὴ μονάδα, ποὺ ἤλεγχε, καλλιεργοῦσε καὶ διαχειριζόταν ἀκίνητα, διάσπαρτα σὲ διάφορα μέρη, κάποτε καὶ μακρυνὲς ἐπαρχίες[30]. Ἀπολάμβαναν οἰκονομικὰ προνόμια, ἀνάλογα μὲ ὅσα ἴσχυαν γιὰ τὰ κτήματα τοῦ δημοσίου. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται καὶ ἡ προσπάθεια ἱδρυμάτων καὶ μοναστηριῶν ποὺ ἱδρυσαν ἰδιῶτες, ἁπλοῖ καὶ ἀνωτέρας τάξεως, νὰ ἐξομοιωθοῦν μὲ εὐαγεῖς οἴκους. Ἀλλὰ ὅπως ἀπεφάνθη ὁ δικαστὴς Εὐστάθιος μόνον οἱ συσταθέντες ἀπὸ αὐτοκράτορα *οἶκοι* εἶχαν τὸ τοῦ *δημοσίου προνόμιον*[31], καὶ ὄχι

28. N. Oikonomidès, Organisation σ. 138.

29. Γιὰ τὴν *ρόγα* βλ. Ἱστορία Β΄ 1 σ. 268, καὶ γιὰ τὸν θεσμὸ τῆς *χαριστικίου* (δωρεᾶς) κατωτ.. Γιὰ τὴν *ρόγα* B. Baldwin, Eranos 89 (1991) 121-123· J. Kramer, Zeitschrift Pap. Epigr. 94 (1992) 185-190. Ἀπὸ τὸν λατινικὸ στρατιωτικὸν ὅρο *arogare - ρογεύειν* ἐπέστρεψε ὡς rogare, ὅθεν *roga-ρόγα* μισθός, ἀμοιβή.

30. P. Lemerle, Cinq études σ. 272 ἑπ.

31. Πεῖρα Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου XV 12: καὶ ἡρμήνευσεν [τὴν διάταξη τῶν Βασιλικῶν Ε΄ 2.5] *ὁ μάγιστρος, ὅτι οἴκους εὐαγεῖς οὐ πᾶν μοναστήριον εἶπεν ἢ γηροκομεῖον ἀλλὰ μόνους τοὺς οἰκείους τοὺς ὑπὸ βασιλέως τὴν σύστασιν δεξαμένους, ὡς τὰ Πέτρια καὶ τὸ Μυρέλαιον. [τὰ δὲ] συσταθέντα ὑπὸ ἀρχόντων καὶ ἰδιωτῶν ἔχειν τὸ τοῦ δημοσίου προνόμιον οὐκ ἐθεματίσθη ποτὲ οὐδὲ ἐντυπώθη ἄχρι τῆς σήμερον.* Τὰ *Πέτρια*, μονὴ ἱδρυμένη ἀπὸ τὴν αὐγούστα Ἑλένη, σύζυγο τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ μὲ ξενῶνα καὶ γηροκομεῖο. Τὸ Μυρέλαιον, σήμερα τζαμί, μονὴ ἱδρυμένη ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ Α΄, διέθετε ξενῶνα καὶ πιθανότατα γηροκομεῖο.

ὁποιοδήποτε φιλανθρωπικὸ ἵδρυμα ἢ μοναστῆρι. Ἰδιαίτερος ἀνώτερος ὑπάλληλος, *οἰκονόμος*, βοηθούμενος ἀπὸ *χαρτουλάριο* καὶ *νοταρίους*, ἀνεξάρτητος δὲ ἀπὸ τὸν ἡγούμενο, διοικοῦσε τὸ ἵδρυμα. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ εὐαγεῖς οἶκοι μετονομάσθηκαν σὲ *εὐαγῆ σέκρετα*, προβάλλοντας ἔτσι τὸν δημοσιονομικό τους χαρακτῆρα. Πλούσιοι ὀργανισμοὶ πλέον, μὲ εἰσοδήματα ποὺ ὑπερέβαιναν τὶς δαπάνες συντηρήσεώς τους, εἶχαν περίσσευμα ποὺ διοχετεύονταν στὸ δημόσιο ταμεῖο ἢ μεταφέρονταν σὲ ἄτομα γιὰ ὁρισμένο διάστημα, διαμορφώνοντας ἔτσι τὸν θεσμὸ τῆς *χαριστικίου* (δωρεᾶς), γιὰ τὸν ὁποῖο περισσότερα κατωτέρω.

Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ *σέκρετον τοῦ κουρατορικίου τῶν Μαγγάνων*[32]. Διαχειρίζεται τὴν διάσπαρτη σὲ ὅλο τὸ κράτος τεράστια περιουσία, ποὺ ἀνῆκε στὸ Κωνσταντινουπολίτικο μοναστηριακὸ συγκρότημα τὰ Μάγγανα μὲ τὴν ἐκκλησία τοῦ (ἁγίου Γεωργίου) Τροπαιοφόρου, τὸ ὁμώνυμο ἀνάκτορο, τὴν Νομικὴ Σχολή. Τὸν διοικητικὸ μηχανισμὸ τοῦ Οἴκου ἀποκαλύπτουν σφραγίδες τῶν ὑπαλλήλων του, ποὺ ἀνῆκαν στὸν *μεγάλο κουράτορα τῶν Μαγγάνων*, τὸν *κουράτορα*, *πρωτοστάριο*, *βεστάρχη τοῦ οἴκου τῶν Μαγγάνων*, καὶ ἄλλες ἀποκλειστικὲς τοῦ (ἁγίου Γεωργίου) Τροπαιοφόρου ποὺ μνημονεύουν τὸν *μεγάλο οἰκονόμο* καὶ ὑφισταμένους του, μία δὲ τὸ *σέκρετον τοῦ Τροπαιοφόρου*[33].

Στὸ κουρατορίκιο τῶν Μαγγάνων προσαρτήθηκε καὶ ὁ παλαιὸς *οἶκος τῶν Ἐλευθερίου*, ποὺ μετασχηματίσθηκε σὲ *Οἶκο τῶν Ἐλευθερίου καὶ τῶν Μαγγάνων* ὑπὸ *κουράτορα* (ἐνίοτε *μέγαν*). Τὸ σέκρετο αὐτὸ μαρτυρεῖται γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 1088.

Νέα ἀρχὴ ὁ *οἰκονόμος τῶν εὐαγῶν οἴκων*[34] ἢ ἁπλῶς τῶν *εὐαγῶν* ἐμφανίζεται ἀρχὲς τοῦ ΙΑ΄ αἰ. μὲ ἀποστολὴ νὰ ἐλέγχη τοὺς εὐαγεῖς οἴκους καὶ φαίνεται νὰ ἀντικατέστησε τὸν μεγάλο κουράτορα.

Περιφερειακὴ διοίκηση.
Ἡ ἐξέλιξη τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ

Ἔγινε ἤδη λόγος γιὰ τὴν ἵδρυση καὶ ἐξέλιξη τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ μέχρι τὴν ἄνοδο τῆς μακεδονικῆς δυναστείας[1]. Πραγματικὸς στυλοβάτης

32. Ἔτσι ἀπαντᾶ καὶ στὸ ἀρ. 43 ἔγγραφο τῆς Λαύρας ὅπου στὴν ράχη του τὸ σημείωμα τῆς καταγραφῆς: *κατεστράφθη εἰς τὸ σέκρετον τοῦ κουρατορικίου τῶν Μαγγάνων*. P. Lemerle, Cinq études σ. 273-283.

33. Πρόκειται γιὰ 17 σφραγίδες τοῦ προσωπικοῦ ἀρχείου τοῦ V. Laurent, ποὺ μελέτησε ὁ P. Lemerle, Cinq études σ. 277.

34. Ἀπαντᾶ ἀκόμη καὶ *ὡς μέγας οἰκονόμος τῶν εὐαγῶν οἴκων*.

1. A. Miquel, La géographie humaine du monde musulmane jusq'au milieu du XIe siècle, I-II, Paris 1967, 1975. Σχετικὲς μὲ τὰ θέματα, τὴν διοίκηση, τὶς πολιτιστικὲς σχέσεις κ.λπ. μὲ βάση τοὺς Ἄραβες ἱστορικοὺς καὶ γεωγράφους οἱ σ. 380-481 τοῦ δευτέ-

τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἁμυνας τῆς χώρας ὁ θεσμός, ἀλλὰ καὶ βάθρο ἀναρριχήσεως τολμηρῶν στρατιωτικῶν στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο ἡ θεματικὴ ἀρχὴ ἑνωρὶς ἀποκάλυψε τὸ ἀδύνατο σημεῖο, ποὺ ἔκρυβε ἡ ὑπερβολικὴ ἔκταση τῶν θεμάτων, ὅταν πρωτοϊδρύθηκαν. Ἔτσι οἱ πρῶτοι αὐτοκράτορες τῆς συρικῆς δυναστείας ἐπεχείρησαν τὸν μερισμὸ τῶν θεμάτων Ἀνατολικῶν καὶ Ὀψικίου γιὰ νὰ ὀρθώσουν κάποιο φραγμὸ στοὺς ἀνταπαιτητὲς στρατηγούς. Ἡ τακτικὴ τῆς διαιρέσεως τῶν μεγάλων μονάδων συνεχίστηκε καὶ τὸν ἑπόμενο αἰῶνα μὲ πρόσθετο στόχο τὴν καλύτερη ὀργάνωση τοῦ ἁμυντικοῦ συστήματος. Σ' αὐτὸ συνέβαλε ἡ ἐπέκταση τοῦ θεσμοῦ στὸ εὐρωπαϊκὸ τμῆμα τοῦ κράτους καὶ ἡ προσαρμογὴ τοῦ στρατιωτικοῦ ἐξοπλισμοῦ στὴν γεωγραφικὴ διαμόρφωση χώρου μὲ ἐκτεταμένα παράλια στὶς θεματικὲς μονάδες Ἑλλάδος, Αἰγαίου, Ἰονίου καὶ Ἀδριατικῆς, στὶς ὁποῖες ναυλοχοῦσε καὶ ναυτικὴ μοῖρα.

Ἀνακατατάξεις παρατηροῦνται καὶ στὸ ἀραβοβυζαντινὸ σύνορο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Συρίας μὲ ἀνακατανομὴ τῶν ἐδαφῶν μεταξὺ τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νεοϊδρυμένων θεμάτων. Μετατροπὴ μικροτέρων διοικητικῶν μονάδων (*κλεισουρῶν*) σὲ θέματα κατέστησε περισσότερο εὐέλικτη καὶ ἀποτελεσματικὴ τὴν προστασία τῶν ἐδαφῶν, ποὺ ἀνακτήθηκαν στὴν διάρκεια τοῦ Γ' αἰ.

Τὰ βυζαντινὰ Τακτικὰ τῆς ἐποχῆς καὶ οἱ κατάλογοι τῶν Ἀράβων ἱστορικῶν καὶ γεωγράφων[2] ἀποκαλύπτουν ἕνα συνεχὲς δίκτυο καλορυθμισμένου στρατιωτικοῦ καὶ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ, ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν Νότιο Ἰταλία[3] περνοῦσε στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ τῆς Κεντρικῆς Ἀδριατικῆς, ἐκά-

ρου τόμου. Ἀφιερωμένο στὴν σπουδὴ τῶν ταγματικῶν μονάδων τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ τὸ βιβλίο τοῦ J. Haldon, Byzantine Praetorians. An administrative, institutional and social survey of the Opsikion and Tagmata c. 580-900, Bonn 1984 ἀναφέρεται καὶ στὸν θεματικὸ θεσμὸ γιὰ τὴν ἴδια περίοδο. Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παρακμὴ J. Ferluga, Untersuchungen zur byz. Provinzialverwaltung, VI. - XII. Jahrhundert, Gesammelte Aufsätze, Las Palmas 1992, συγκέντρωση τῶν ἐπὶ μέρους μελετῶν στὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση. Συστηματικὴ καὶ ἀκριβὴς ἡ περαιτέρω ἔρευνα τῆς λειτουργίας τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ στὴν Μικρὰ Ἀσία στὸ συλλογικὸ ἔργο Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων μὲ συντονιστὴ τὸν Τ. Λουγγῆ (1998).

2. Πίνακα τῶν Ἀράβων συγγραφέων καὶ τῶν βυζαντινῶν Τακτικῶν —πλὴν τοῦ ἀγνώστου τότε τοῦ Escorial— ποὺ ἀναφέρονται στὰ θέματα παρέχει ὁ A. Pertusi, De thematibus πίναξ I.

3. Μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Βάρεως τὸ 876 ἡ Λογγοβαρδία (ἄλλοι τύποι Λογγιβαρδία, Λαγουβαρδία, Λαγοβαρδία) ἀποτέλεσε τοῦρμα τοῦ θέματος Κεφαλληνίας. Τὸ ἔγγραφο ἔτ. 892 γιὰ τὸ Monte Cassino καὶ ἄλλα μοναστήρια, ὑπογραφόμενο ἀπὸ τὸν στρατηγὸ Μακεδονίας, Θράκης, Κεφαλληνίας καὶ Λογγοβαρδίας ἀπὸ μὲν τὴν Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου ἀνωτ. σ. 50 σημ. 54 θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδει τὴν διαδοχικὴ σταδιοδρομία τοῦ στρατηγοῦ στὰ ἀνατέρω θέματα, ἐνῶ κατὰ τὸν N. Οἰκονομίδη, Listes σ. 351-352 πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο στρατηγό, ἐπιφορτισμένον μὲ τὴν ταυτόχρονη διοίκηση περισ-

λυπτε τὸ δυτικό, κεντρικό, καὶ νότιο τμῆμα τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἁπλωνόταν στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Αἰγαίου καὶ τέλος περιελάμβανε τὴν Μικρὰ Ἀσία ἀπὸ τὸν Εὔξεινο Πόντο ὡς πέρα ἀπὸ τὸν Εὐφράτη στὴν Μεσοποταμία, Συρία ὡς τὴν Ἀντιόχεια[4]. Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ θέμα Σικελίας μετὰ τὴν κατάκτηση τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Ἄραβες παρέμεινε στὴν αὐτοκρατορία τὸ *δουκάτο Καλαβρίας*, ποὺ ἀποτέλεσε τὸ ὁμώνυμο ἰδιαίτερο θέμα μὲ ἀρχαιότερη ἀσφαλῆ μνεία στὸ Πρὸς υἱὸν Ρωμανὸν σ. 116_{28}, 236_{88}[5]. Στρατηγὸς Λουκανίας μαρτυρεῖται τὸ 1042. Ἡ ἵδρυση τοῦ θέματος τοποθετεῖται περὶ τὸ 975[6].

Στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο προσετέθησαν μέχρι τὸ τέλος τοῦ Θ' αἰ. τὰ θέματα *Δαλματίας* (878)[7], *Νεαπόλεως* (899)[8], *Στρυμόνος* (899)[9], *Σάμου* (899)[10] καὶ μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῶν δύο μεγαλονήσων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου τὰ *θέματα Κρήτης*[11] καὶ *Κύπρου*[12]. Στὰ δώδεκα θέματα τῆς Ἀνατολῆς ἡ διανομὴ τῆς *ρόγας* (= μισθοῦ) μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Μιχαὴλ Γ' ἀκολουθοῦσε τετραετὴ κύκλο[13].

σοτέρων θεμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τῆς Λογγιβαρδίας. Ἀποκλειστικὰς στρατηγὸς Λογγιβαρδίας ἀπαντᾶ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἔγγραφο ἔτ. 911 γιὰ τὸ Monte Cassino. Τὰ ἔγγραφα παρὰ F. Trinchera, Syllabus Graecarum membranarum 1865, ἀρ. 2 3, 4, 5.

4. Παρὰ A. Pertusi καὶ N. Οἰκονομίδη, Listes χάρτες ἐκτὸς κειμένου.

5. Calabria Bizantina. Vita religiosa e strutture administrative (σειρὰ μελετῶν γιὰ τὸν σχηματισμὸ καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ θέματος ἀπὸ τοὺς A. Guillou, A. Pertusi) καὶ Calabria Bizantina, Aspetti sociali ed economici (γιὰ τὸν οἰκονομικὸ βίο), Reggio Calabria 1974, 1978.

6. A. Guillou, La Lucanie byzantine. Étude de géographie historique, Byzantion 35 (1965) σ. 119-149.

7. Παλαιότερη μνεία Πρὸς... υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 30 σ. 138-146. Στὸ Τακτ. Usp. σ. 57_{12} ἄρχων *Δαλματίας*. Πραιμότερη χρονολόγηση τῆς ἱδρύσεως τοῦ θέματος (803/804) προτείνει ὁ T. Wasilewski, Le thème maritime de Dalmatie byzantine dans les années 805-822 et sa reconstruction par l'empereur Michel III ἐν Acta Poloniae historica 4, Wroklaw-Warszawa, Krakow (1980) σ. 35-49. Ἡ ἄποψή του αὐτὴ καὶ ἡ συλλογιστικὴ γιὰ τὸν ἀφανισμὸ τὸ 822/823, ἀντικατάσταση μὲ ἄρχοντα, ἐπανίδρυση τὸ 847 χρειάζεται ἀσφαλέστερη θεμελίωση.

8. Κλητορ. σ. 101_{21}, 105_{23}, 139_{8}. Ἑπόμενη μνεία τὸ 901. Tabula Imperii Byzantini 3: Nikopolis und Lykandos ὑπὸ F. Hild - M. Restle, Wien 1981.

9. Κλητορ. σ. 101_{29}, 105_{31}, 139_{13}. Ἡ παλαιότερη μνεία 899 καὶ ἑπόμενη 904.

10. Ἀρχαιότερη μνεία στὸ Κλητορολόγιον σ. 100_{25}, 105_{21}, 139_{17}. Στὸ Τακτικὸν Usp. σ. 53_{19} μνεία *δρουγγαρίου τοῦ κάλπου*, τὸν ὁποῖο ὁ N. Οἰκονομίδης, Listes σ. 352 θεωρεῖ πρόδρομο τοῦ κυβερνήτου τοῦ μεταγενεστέρου θέματος Σάμου.

11. Τακτ. Escorial σ. 265_{21}. Γιὰ τὸ θέμα Κρήτης βλ. Ἱστορία Β' 1 σ. 292-293.

12. Τακτ. Escorial σ. 265_{24}. Ἱστορία Β' 2 σ. 123.

13. P. A. Yannopoulos, Une liste des thèmes dans le «Livre des Cérémonies» de Constantin Porphyrogénète, Βυζαντινά 12 (1983) σ. 233-246.

Τεχνικὸς ὅρος ἡ λέξη *θέμα* κυριολεκτεῖ ἀποκλειστικὰ πλέον (Γ αἰ.-1081) γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴν γεωγραφικὴ περιφέρεια, ὅπου *στρατηγὸς* καὶ *κριτὴς* ἀσκοῦσαν καθένας τὴν ἐξουσία. Σὲ ἀντιδιαστολή, τὴν ἴδια ἐποχὴ τὰ ἐκτὸς τῆς αὐτοκρατορίας ἐδάφη δηλώνονται μὲ τὸν ὅρο *χώρα*, ὁσάκις συνορεύουν μ' αὐτὴν καὶ τελοῦν ὑπὸ ξένον ἡγεμόνα, καλούμενον *τοπάρχη*, ἢ βρίσκονται σὲ κάποιαν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἀλλὰ δὲν ὑπόκεινται στὴν βυζαντινὴ διοίκηση[14].

Ἡ προφανὴς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' πολυδιάσπαση τοῦ χώρου ἀπαιτοῦσε διοικητικὴ ἀναμόρφωση, ἡ ὁποία καὶ πράγματι ἀποτυπώνεται στὸ Τακτικὸ Escorial (971-975) καὶ ἐξωτερικεύεται στὴν χρήση τῶν ὅρων *δούξ*, *κατεπάνω*, *στρατηγὸς* καὶ προοιωνίζει νέα ἀντίληψη στὴν σχέση πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἐξουσίας[15].

Ἡ μετάθεση τῆς συνοριακῆς γραμμῆς ἀνατολικότερα μετὰ τὶς νίκες τοῦ Ἰωάννου Κουρκούα κατέστησε ἀναγκαία τὴν λήψη μέτρων γιὰ τὴν περιφρούρηση τοῦ νέου συνόρου. Ἔτσι θεσμοθετήθηκε ἡ ὀργάνωση μικρῶν περιφερειῶν, ποὺ ὀνομάσθηκαν μὲ τὴν παραδοσιακὴ ὁρολογία θέματα καὶ τάχθηκαν ὑπὸ *στρατηγό*[16], ἀλλὰ παρουσιάζουν διαφορές, δομικὲς καὶ λειτουργικές. Τῆς διαφορᾶς αὐτῆς ἔχουν συνείδηση καὶ οἱ Βυζαντινοί. Ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ἀντιδιαστέλλει *τὰ μεγάλα καὶ Ρωμαϊκὰ θέματα πρὸς τὰ Ἀρμενικὰ θέματα*[17]. Κατ' εὐτυχὴ συγκυρία γιὰ τὴν ὑπόσταση αὐτῶν τῶν μονάδων καὶ τὴν πολεμική τους συμβολὴ σὲ ἐποχὴ ποὺ δὲν ἔχει ἐπέλθει

14. Νουθετικὸς (ἐκδ. B. Wassilewskik.λπ.) σ. 103 : *καὶ τὰ θέματα τῶν Ρωμαίων καὶ αἱ ὑπ' αὐτὸν ἐχθρῶν χῶραι*... P. Lemerle, Prolegomènes σ. 82-83· J.-Cl. Cheynet, Toparque et topotérétès à la fin du XIe siècle, REB 42 (1984) σ. 215-224, ὅπου τοπάρχης, ἀνεξάρτητος ἀρχηγὸς ἀλλὰ ἐδάφους συνοριακοῦ τῆς αὐτοκρατορίας.

15. Γιὰ τὴν μεταρρύθμιση τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως Hélène Glykatzi-Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux Xe-XIe siècles, BCH 84 (1960) σ. 46 ἑπ., 58 ἑπ. καὶ γιὰ τὰ ναυτικὰ θέματα τῆς αὐτῆς, Byzance et la mer passim.

16. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τεχνικὴ σημασία τοῦ ὅρου στρατηγός, ποὺ γνωρίσαμε ἤδη, σὲ πηγὲς τοῦ ΙΑ' αἰ. χρησιμοποιεῖται πιὸ ἀκαθόριστα γιὰ νὰ δηλωθῇ ὁ ἀρχηγὸς πολεμικῆς ἐπιχειρήσεως ἢ διοικητὴς στρατιωτικῆς μονάδος. Παραδείγματα παρὰ M. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παραιμή σ. 79-80 καὶ σημ. 219-222.

17. Βασ. Τάξ. σ. 486_{5-6}· σ. 445_{19} : *Τὰ Ἀρμενικὰ θέματα ὀφείλουσιν ἀποσωρεύεσθαι εἰς Τεφρικὴν εἰς τὸν Βαθὺν Ῥύακα.* Σ' αὐτὰ βέβαια δὲν περιλαμβάνεται τὸ παλαιό, ἐξ ἀρχῆς ἱδρυμένο θέμα τῶν Ἀρμενιάκων, ποὺ καταλέγεται στὰ *μεγάλα καὶ Ρωμαϊκά*. Τὰ νεοϊδρυμένα ἀλλοῦ μνημονεύονται ὡς μικρά. Οἱ Ἄραβες συγγραφεῖς ὀνομάζουν *ζάγουρ* (λέξη περσική) τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν μικρῶν θεμάτων, τοὺς *στρατηγοὺς* τῶν Βυζαντινῶν, ἐνῶ τοὺς διοικητὲς τῶν μεγάλων, ποὺ τοὺς θεωροῦν ἀνώτερους, ἀποκαλοῦν *πατρικίους*. N. Oikonomidès, Listes σ. 345-346 καὶ σημ. 330. W Seibt, Ἀρμενικὰ θέματα als terminus technicus der byz. Verwaltungsgeschichte des 11. Jahrhunderts, Byzantinoslavica 54 (1993) σ. 134-141.

ἀκόμη ἡ φθορὰ τοῦ θεσμοῦ, ἔχομε τὴν μαρτυρία πάλι τοῦ Πορφυρογεννήτου γιὰ τὸ βραχύβιο μικρὸ θέμα Χαρπεζικίου, ποὺ ἐκτεινόταν νοτίως τῆς Τεφρικῆς, ὅπου τὸ σημερινὸ Harpazuk ἢ Harpazik[18].

Δύσπιστο τὸ κράτος πρὸς τοὺς νεόφερτους αὐτοὺς πληθυσμοὺς τοὺς στρατολόγησε μὲν ἀλλὰ γιὰ τὸν καλύτερο ἔλεγχό τους καὶ τὴν ἀρτιότερη ὀργάνωση τῆς ἄμυνας ἔκρινε σκόπιμο, νὰ αὐξήσῃ τὸν ἀριθμὸ τῶν γεωγραφικῶν περιφερειῶν, νὰ περιορίσῃ σημαντικὰ τὴν ἔκτασή τους, νὰ θέσῃ ἐπὶ κεφαλῆς στρατιωτικὸ διοικητὴ (στρατηγό), νὰ συγκροτήσῃ μάχιμη δύναμη ἀριθμητικὰ περιορισμένη ἀλλὰ πλαισιωμένη ἀπὸ ἀσυνήθιστα μεγάλο ἀριθμὸ κατωτέρων ἀξιωματικῶν, προφανῶς γιὰ νὰ εἶναι πιὸ εὐχερὴς ὁ ἔλεγχος τῶν στρατιωτῶν. Ἡ στρατολογικὴ βάση στηρίζεται σὲ τοπικὴ στρατολογία ἀλλὰ ὄχι πλέον σὲ ἰδιόκτητους στρατιωτικοὺς κλήρους. Οἱ στρατιῶτες προέρχονται ἀπὸ κατοίκους τῆς παραμεθορίου ζώνης, ὅπου διαβιοῦν ἀνάμικτοι πληθυσμοί, κυρίως Ἀρμένιοι ἀλλὰ καὶ Κοῦρδοι, Σύροι Ἰακωβῖτες, πρόσφυγες χριστιανοὶ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ἡ βυζαντινὴ διοίκηση, ποὺ δὲν ἄφηνε τίποτα στὴν τύχη, ὅσο τὸ κράτος λειτουργοῦσε εὔρυθμα, προχώρησε στὴν ἔνταξη τῶν μικρῶν συνοριακῶν μονάδων (θεμάτων) σ' ἕνα εὐρύτερο διοικητικὸ πλαίσιο ὑπὸ διοικητὴ καλούμενο *δοῦκα*, σὲ μερικὲς περιπτώσεις *κατεπάνω*, μὲ εὐρύτερη ἁρμοδιότητα στρατιωτικοῦ χαρακτῆρος[19].

Ὁ δούξ εἶχε στὶς διαταγές του σῶμα στρατοῦ ἀπὸ σημαντικὸ ἀριθμὸ μονίμων ἱππέων. Πρώτη μνεία δουκὸς αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀπαντᾶ ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ τοῦ *δουκὸς Χαλδίας, κατεπάνω δὲ τῆς Ἰταλίας* τὸ 970, ἀξίωμα ποὺ καὶ αὐτὸ φαίνεται νὰ εἶναι ἐπινόηση τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορος. Ἀποκλειστικὰ στρατιωτικοὶ διοικητὲς οἱ δοῦκες καὶ κατεπάνω αὐτῆς τῆς κατηγορίας καλύπτουν πρὸς τὸ τέλος τοῦ Γ' αἰ. τὸ ἀνατολικὸ σύνορο μὲ βάση τὴν Ἀντιόχεια, τὴν Μεσοποταμία καὶ Χαλδία, καταλαμβάνοντας πολὺ ὑψηλὴ θέση στὴν ἱεραρχία· ἔπονται μόνον τοῦ στρατηγοῦ τῶν Ἀνατολικῶν καὶ προηγοῦνται ὅλων τῶν ἄλλων στρατηγῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἱεραρχικὴ τάξη ἀντανακλᾶ καὶ τὴν σημασία.

Σύμφωνα μὲ τὸ Τακτικὸ τοῦ Escorial ἡ ἱεραρχικὴ τάξη τῶν μεγάλων ἐπαρχιακῶν μονάδων ἀκολουθοῦσε τὴν ἑξῆς σειρά. Στρατηγὸς τῶν Ἀνατο-

18. N. Oikonomidès, L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles et le Taktikon de l'Escorial, Actes du XIVe Congrès ét. byz., Bucarest 1971, I σ. 285 ἑπ. (= N. Oikonomidès, Documents et études, London 1976 ἀρ. XXIV).

19. Γιὰ τὰ ἀξιώματα δουκὸς - κατεπάνω - στρατηγοῦ βλ. N. Oikonomidès, Listes σ. 354-363, ὅπου βιβλιογραφία καὶ κατάλογος, τὸν ὁποῖο καὶ υἱοθετῶ καὶ M. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παραιμή ἰδίως σ. 78-94 (τὰ αὐτά). Ἄμεσος ὑφιστάμενος δουκὸς ἢ κατεπάνω ὁ ταξιάρχης. Κατὰ τοὺς περισσότερους ἐρευνητὲς *δούξ - κατεπάνω* ταυτίζονται. Ὁ T. Wasilewski, Les titres du duc, de capétan et de protoétès jusqu'au XIIe siècle ἐν Actes du XIIe Congrès int. ét. byz. II, Beograd 1964 σ. 233-239 θεωρεῖ ὅτι ἡ ταύτιση ἰσχύει μόνο γιὰ τὴν περίοδο μεταξὺ 1060-1086.

λικῶν· ὁ δοὺξ Ἀντιοχείας· ὁ δοὺξ Μεσοποταμίας· ὁ δοὺξ Χαλδίας· ὁ κατεπάνω Μεσοποταμίας· ὁ κατεπάνω Ἰταλίας· ὁ δοὺξ Θεσσαλονίκης· ὁ δοὺξ Ἀδριανουπόλεως· ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀρμενιακῶν· τῶν Θρακησίων· τοῦ Ὀψικίου· τῶν Βουκελλαρίων· ὁ Καππαδοκίας· ὁ Χαρσιανοῦ[20]· ὁ Κολωνείας· ὁ Παφλαγονίας· ὁ Θράκης καὶ Ἰ(ω)αννουπόλεως[21], ὁ Χαλδίας[22].

Ἡ κινητικότης τῶν συνόρων ἐπέβαλε τὴν ἀναπροσαρμογὴ τοῦ διοικητικοῦ συστήματος[23]. Ἡ ἀναμόρφωση αὐτὴ παρουσιάσθηκε στὰ μέσα τοῦ Γ΄ αἰ. στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἐπεξετάθη κατόπιν στὴν Δύση, ὅπου ἀναφαίνονται νέα θέματα· ἀρμενικοὶ στρατιωτικοὶ σχηματισμοὶ τοποθετήθηκαν στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Βαλκανική. Τὸ νέο σύστημα δὲν ἐφαρμόσθηκε παντοῦ ὁμοιόμορφα, ἀλλὰ πάντως ἡ Ἀνατολὴ ἐξακολούθησε νὰ ἔχῃ τὸ προβάδισμα ἔναντι τῆς Δύσεως, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ καταγραφὴ τῶν ἀξιωμάτων στὸ Τακτικὸ Escorial. Πόσο ἰσχυρὴ ἦταν ἡ παράδοση φαίνεται στὴν κατάταξη τῶν θεμάτων Μακεδονίας - Θράκης στὰ Ἀνατολικὰ θέματα (Κλητορ. σ. 105), καίτοι πρόκειται γιὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη· κι αὐτὸ γιατὶ στὸ ἀπώτερο παρελθόν, ὅταν ἰσχυε ἡ διοκλητιάνειος διοικητικὴ διαίρεση τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ *διοίκησις* (dioeceses) Θράκης, ποὺ τὰ περιελάμβανε, ἀνῆκε στὴν praefectura praetorio per Orientem.

Τὰ βαλκανικὰ ἐδάφη μετὰ τὴν λήξη τοῦ βυζαντινο-ρωσικοῦ (971) καὶ βυζαντινο-βουλγαρικοῦ πολέμου (1018) ὀργανώθηκαν σὲ θεματικὲς διοικήσεις ὑπὸ δούκα ἢ στρατηγό. Στὴν νοτίως τοῦ Κάτω Δούναβι περιοχὴ τὸ θέμα Παρίστριον ἢ Παραδούναβον ὑπὸ δούκα (ἕδρα Δρίστρα), στὴν κεντρικὴ Βαλκανικὴ τὸ θέμα Βουλγαρίας (ἕδρα Σκόπια) ὑπὸ δούκα, καὶ βορειοδυτικὰ τούτου στὰ εἰκοστὰ ἔτη τοῦ ΙΑ΄ αἰ. τὸ θέμα Σερβίας μὲ πιθανὴ ἕδρα τὸ Σίρμιο ὑπὸ στρατηγό[24].

20. Irène Beldiceanu-Steinherr, Charsianon Kastron/Qual'e-i Harsanôs, Byzantion 51 (1981) σ. 410-429· Tabula Imperii byzantini 2: Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sébasteia und Lykandos) ὑπὸ F. Hild-M. Restle, Wien 1981.

21. Ἰ(ω)αννούπολις μετονομασία τῆς Πρεσθλάβας ἀπὸ τὸν Τζιμισκὴ τὸ 971.

22. Τακτικὸν Escorial σ. $263_{28,\ 29-30}$, 265_{1-12}.

23. J. Ferluga, Le clisure bizantine in Asia Minore, Zbornik Radova 16 (1975) σ. 9-23.

24. N. Banescu, Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946· E. Stanescu ἐν Jahrb. Oester. Byz. Ges 17 (1968) σ. 41-64· Vasilka Tupkova-Zaimova, L'administration byz. au Bas-Danube fin du Xe-XIe s., Études balkaniques 9, 3 (1973) σ. 90-112· V. Laurent, Le thème byz. de Serbie au XIe s., REB 15 (1957) σ. 185-195. Τὶς ἀπόψεις τοῦ T. Wasilewski, Le thème byz. de Sirmium - Serbie au XIe et XIIe s., Zbornik Radova 8,2 (1964) σ. 465-482 ἀντικρούει ὁ V. L(aurent) ἐν BZ 58 (1965) σ. 220· Lj. Maksimović-M. Popović, Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie. Byz. Sigillogr. II (1990) σ. 213-234, III (1995) σ. 113-142· J. Jordanov, Σφραγῖδες τῆς στρατηγίας Πρεσλάβας (971-1088), Σόφια

Οἱ μικρὲς θεματικὲς μονάδες, ἐφήμερες καὶ μεταβαλλόμενες σὲ ἔκταση καὶ σύνθεση, περιλαμβάνονται στὸν κατάλογο ποὺ καταρτίσθηκε ἀπὸ τὸν N. Οἰκονομίδη[25] μὲ βάση τὰ Τακτικὰ τοῦ Γ΄ αἰ. καὶ ἀκολούθως μέχρι τὸν ΙΒ΄ αἰ. ἀπὸ τὴν Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου[26]. Καὶ οἱ δύο ἐξετάζουν τὸν χρόνο ἱδρύσεως, τὴν γεωγραφικὴ θέση, τὶς χωρογραφικὲς μεταβολὲς καὶ τὴν χρονικὴ διάρκεια κάθε μονάδος, τῶν μικρῶν περιφερειακῶν *θεμάτων*, ποὺ μερικὰ ἦταν προηγουμένως κλεισοῦρες, μερικὰ ἐγκαινιάσθηκαν ὡς στρατηγίδες μὲ κέντρο μία ἀπὸ τὶς πόλεις ποὺ κυριεύθηκαν[27].

Γιὰ τὸν ΙΑ΄ αἰ. δὲν σώθηκαν εἰδικὰ Τακτικὰ ἐθιμοτυπίας. Ἔγγραφα, σφραγῖδες, σκόρπιες ἱστοριογραφικὲς μαρτυρίες δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ ἀποτυπωθῇ ὁλοκληρωμένη ἡ ἱεραρχικὴ τάξη στὴν ἐπαρχιακὴ ὀργάνωση οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ χρονικὴ διάρκεια καὶ χωροταξικὴ διάρθρωση κάθε μονάδος.

Στὶς μεθοριακές, περισσότερο ἐκτεθειμένες περιοχὲς καὶ σὲ καίρια στρατηγικὰ κέντρα τοποθετεῖται δούξ (δοὺξ Ἰβηρίας, Βασπρακανίας, Ἀνίου, Ἀδριανουπόλεως, Σαρδικῆς, Δυρραχίου κ.ἄ.). Περιοχές, πόλεις ἢ κάστρα ποὺ θεωροῦνται περισσότερο ἀσφαλῆ τάσσονται ὑπὸ στρατηγό (π.χ. στρατηγὸς Χίου, Σμολένου, Ἀβύδου, Λουκανίας, Βρενδησίου). Δούξ, κατεπάνω, στρατηγὸς αὐτὴ τὴν περίοδο ἔχουν τὴν στρατιωτικὴ εὐθύνη γιὰ τὴν πόλη - φρούριο καὶ τὴν γειτονικὴ περιοχή[28].

1993 (βουλγ.). Δημοσίευση 552 σφραγίδων τῆς γραμματείας τοῦ θεματικοῦ στρατηγοῦ· Lj. Maksimović, Strateg Trajanupolis, Zbornik Radova 27/28 (1989) 63-67· ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τῆς σφραγίδος συνάγει τὴν ὕπαρξη μικροῦ θέματος Τραϊανουπόλεως (ΙΑ΄αἰ.).

25. N. Oikonomidès, Listes σ. 348-354 κατάλογος μέχρι τὸ 944, σ. 354-363 κατάλογος μὲ βάση τὸ Τακτικὸ Escorial (971-975).

26. Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παρακμὴ σ. 55-89 ἀπαρίθμηση τῶν χωρογραφικῶν μεταβολῶν ὡς τὸν ΙΒ΄ αἰ., συνοδευόμενη ἀπὸ συστηματικὴ παρακολούθηση τῶν ἐκάστοτε ἀλλαγῶν. V. A. Arutjunova-Fidanjan, Οἱ διοικητικὲς μεταβολὲς στὶς βυζαντινὲς ἀνατολικὲς περιοχὲς τὸν Γ΄-ΙΑ΄ αἰ. (ρωσ.), Vizant. Vrem. 44 (1983) σ. 68-80.

27. Τακτικὸν Escorial σ. 265_{12}-269_{12}. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς στρατηγοὺς τῶν παλαιῶν θεμάτων συμπεριβάλλονται καὶ *οἱ στρατηγοὶ Πελοποννήσου, Νικοπόλεως, Κιβυρραιωτῶν, Κύπρου, Κρήτης, Ἑλλάδος, Σικελίας, Λογγοβαρδίας, Καλαβρίας* (σ. 265_{22-32}), *Κεφαλληνίας, Θεσσαλονίκης* (σ. 265_{32-33}), *Δυρραχίου, Σάμου, Αἰγαίου Πελάγους* (σ. 267_{1-3}). Στὸν κατάλογο παρελείφθη ἀναγραφὴ στρατηγῶν γιὰ τὴν συριακὴ Λαοδικεία, Φιλιππούπολη, Ἔβρος Μακεδονίας καὶ Ἄβυδο, τῶν ὁποίων ἡ ὕπαρξη εἶναι βέβαιη γιὰ τὰ ἔτη 980, 997, 1001, 1004 ἀντιστοίχως· N. Oikonomidès, Listes σ. 260. Προσωπογραφικὰ θεμάτων Ἑλλάς, Βυζαντινὰ 18 (1995-1996) σ. 261-275 (Α. Σαββίδης)· Καραβησιάνων - Κιβυρραιωτῶν Byzantinoslavica 59 (1998) σ. 24-45 (Σαββίδης)· Θεσσαλονίκης (ἐπὶ Βασιλείου Β΄) Βυζαντιακὰ 16 (1996) σ. 245-263 (Γιαν. Τζανῆς).

28. Πίναξ στὸ βιβλίο τῆς Μάρθας Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παρακμὴ σ. 69-71, 76-77, 64-67. P. Diaconu, La plaine roumaine et Byzance (ρουμαν.), Istros 5 (1987) 217-220. Ἀπὸ τὸ 971 ὀργανώνεται ἡ ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Δουνάβεως σὲ θέμα *Μεσοποταμίας* τῆς Μύσεως καὶ διοικητὴ κατεπάνω.

Ἡ νέα στρατιωτικὴ ρύθμιση εἶχε ἀντίκτυπο στὴν ὅλη λειτουργία τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ. Ἡ ὑποβάθμιση τοῦ θεματικοῦ παράγοντος στὴν συγκρότηση τοῦ στρατεύματος, ὁ χωροταξικὸς περιορισμὸς ἀρχικῶς τῶν ἀκραίων θεμάτων, ἡ ὑποβάθμιση τοῦ θεματικοῦ στρατηγοῦ μὲ τὴν ἐπέκταση ἀπὸ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Γ' αἰ. τοῦ θεσμοῦ δουκῶν - κατεπάνω καὶ σὲ μὴ μεθοριακὲς περιφέρειες ἐπηρέασαν καὶ τὸ πολιτικὸ σκέλος τῶν ἁρμοδιοτήτων του. Οἱ πολιτικοὶ ἀξιωματοῦχοι καὶ στὸ παρελθόν, ὑπόλογοι καθ' ἕνας στὸ ἁρμόδιο σέκρετο τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας, βρίσκονταν σὲ χαλαρότερη ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν στρατηγό. Ὅπως λέει ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ϛ', ὁ πρωτονοτάριος, χαρτουλάριος, πραίτωρ τοῦ θέματος ἂν καὶ ὡς ἕνα σημεῖο πρέπει νὰ πειθαρχοῦν στὸν στρατηγό, εἶναι ἀσφαλέστερο γιὰ τὴν πληροφόρηση τῆς κυβερνήσεως νὰ εἶναι ὑπηρεσιακῶς ἐξαρτημένοι ἀπὸ τὸ κέντρο, ὥστε τὴν *βασιλείαν ἡμῶν δι' αὐτῶν μανθάνειν τάς τε τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν στρατιωτικῶν πραγμάτων καταστάσεις καὶ διοικήσεις*[29]. Ἦταν εὔσχημος τρόπος γιὰ νὰ περιορισθῆ ἡ παντοδυναμία τοῦ στρατηγοῦ, ἰδίως τῶν μεγάλων θεμάτων, μὲ τὸ νὰ βρίσκεται ἡ κεντρικὴ ἐξουσία σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὰ ἁρμόδια περιφερειακὰ ὄργανα. Ἐλέγχεται ἔτσι ἡ κατάσταση στὴν ἐπαρχία, δυσχεραίνεται ἡ ἀπόκρυψη εἰδήσεων καὶ καλλιεργεῖται στοὺς ἀνώτερους πολιτικοὺς ἀξιωματούχους αἴσθημα ἀνεξαρτησίας καὶ ὑπευθυνότητος συνάμα, χωρὶς νὰ θίγεται ἡ στρατιωτικὴ ἑτοιμότης τῆς χώρας.

Στὴν πορεία τοῦ Γ' αἰ. ὁ *κριτής*[30], ἀνώτερος πολιτικὸς ἀξιωματοῦχος στὸ θέμα, ἀποβαίνει ὁ πραγματικὸς διοικητὴς τούτου μὲ δικαστικὲς ἁρμοδιότητες. Τὴν προώθηση τοῦ κριτοῦ σὲ οὐσιαστικότερη συμμετοχὴ στὴν διοίκηση σὲ βάρος τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος δὲν θεωρῶ ἄσχετη μὲ τὸν ἀγῶνα τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἔναντι τῶν *δυνατῶν* στὴν διάρκεια τοῦ Γ' αἰ. Τὸ κράτος στὴν προσπάθειά του νὰ περιορίση τὴν πολιτικο-στρατιωτικὴ ἐπιρροὴ τῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία προερχόταν ἡ ἡγεσία τοῦ στρατεύματος καὶ οἱ στρατηγοὶ τῶν θεμάτων, εὐνόησε τοὺς πολιτικοὺς λειτουργοὺς τοῦ θέματος, οἱ ὁποῖοι συνήθως ἀνῆκαν σὲ ἀστικὰ στρώματα καὶ λιγότερο ἐπιφανεῖς οἰκογένειες.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐμφανίζεται ὁ *πραίτωρ* μὲ παρεμφερεῖς ἁρμοδιότητες[31]

29. Τακτικὰ Λέοντος Δ' § 31 ἐν PG 107 στ. 705.

30. Fr. Dölger, Finanzverwaltung σ. 61· H. Ahrweiler, Recherches κ.λπ. σ. 45 ἐπ., 75 ἐπ., 90 καὶ Hél. Ahrweiler, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne au XIIIe siècle, Travaux et Mémoires 1 (1965) = Byzance: Le pays et les territoires, London 1976 ἀρ. IV σ. 123 ἐπ. εἰδικὰ γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΑ' αἰ. μέχρι τὸ 1204.

31. Τακτικὰ Λέοντος Δ' § 31 ἐν PG 107 στ. 705: *πραίτωρ ἤγουν τοῦ θέματος δικαστής*. Κατὰ τὴν Βασιλικὴ Βλυσίδου, L'apparition des juges τοποθετεῖται τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Γ' αἰ. ἐν Ἡ βυζ. Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων (6ος-12ος αἰ.) σ. 59-66.

καὶ οἱ δύο ὅροι *κριτὴς - πραίτωρ* ἀποβαίνουν ταυτόσημοι[32]. Ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὄρους παρουσιάζουν τὶς δικαστικὲς ἁρμοδιότητες τοῦ κριτοῦ ἀλλὰ καὶ τὶς δημοσιονομικοῦ χαρακτῆρος, ἐνῶ πολυάριθμες ἐπιστολὲς τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τοὺς κριτὲς σειρᾶς θεμάτων[33], σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τοῦ παλαιοῦ εὐκλου, ἀπηχοῦν τὴν μεταβαλλόμενη διοικητικὴ δομὴ στὸ πολιτικὸ σκέλος καὶ τὴν διατήρηση, ὡς ἕνα σημεῖο, τῆς παλαιᾶς τάξεως. Οἱ ὑπάρχουσες μαρτυρίες παρουσιάζουν καθένα ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ θέματα νὰ ἔχη ἀποκλειστικὸ *κριτὴ* δηλ. πολιτικὸ διοικητή, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκεντρώνη δημοσιονομικὲς —μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ ἀναγραφέως κυρίως— καὶ δικαστικὲς ἁρμοδιότητες[34]. Σὲ ἔγγραφα τῶν πλησιοχώρων στὸ Ἅγιον Ὄρος θεματικῶν μονάδων καὶ τὶς σφραγίδες τῶν ὑπαλλήλων ποὺ τὰ ἐξέδωκαν ἀπαντᾶ ὁ ἴδιος ἀξιωματοῦχος ὡς κριτὴς ἢ πραίτωρ περισσοτέρων θεμάτων[35]. Στὴν περίπτωση αὐτὴ πρόκειται γιὰ προσωπικὴ ἕνωση δηλ. ἐπιφόρτιση τοῦ ἴδιου προσώπου μὲ τὰ καθήκοντα διοικητοῦ καὶ στὰ δύο ἢ περισσότερα γειτονικὰ θέματα γιὰ διάστημα ἀορίστου χρόνου —πρακτικὴ ποὺ ἀσκεῖται στὸ Βυζάντιο καὶ σὲ ἄλλες κρατικὲς θέσεις— καὶ ὄχι γιὰ μόνιμη συγχώνευση τῶν δύο ἢ περισσοτέρων περιφερειῶν[36]. Σὲ σπανιότερες περιπτώσεις ποὺ τὸ ἴδιο πρόσωπο στὰ ὑπηρεσιακὰ ἔγγραφα, στὴν τίτλωση, τὴν ὑπογραφὴ ἢ τὴν ἀντίστοιχη σφραγίδα τιτλοφορεῖται ὡς δοὺξ περισσοτέρων θεμάτων καὶ μερικὲς φορὲς πολὺ ἀπομακρυσμένων τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο, δὲν πρόκειται γιὰ τὸν γεωγραφικὸ χῶρο ἀλλὰ γιὰ θεματικὲς μονάδες ποὺ στρατολογήθηκαν ἐκεῖ

32. Hélène Ahrweiler, Recherches σ. 75 ἐπ.· M. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παρακμὴ σ. 83· N. Oikonomidès, Organisation σ. 148. Ὁ τελευταῖος φρονεῖ ὅτι ὁ ὅρος πραίτωρ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώση διοικητικὸ ἀξιωματοῦχο, χωρὶς νομικὴ ἀπόδειξα, ποὺ ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχε θέση δικαστοῦ, ἐπίζηλη γιὰ τὰ ὑψηλὰ εἰσοδήματα καὶ τὸ κῦρος τοῦ λειτουργοῦ τῆς δικαιοσύνης.

33. E. Kurtz-Fr. Drexl, Michaelis Pselli, Scripta Minora II, Milano 1941. Ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς κριτὲς Ἀνατολικῶν, Ἀρμενιάκων, Θρακησίων, Ὀψικίου, Βουκελλαρίων, Ὀπτιμάτων, Κιβυρραιωτῶν, Μακεδονίας, Αἰγαίου, Βολεροῦ, Δρουγουβιτίας.

34. Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ψελλοῦ, ποὺ ὁ ἀποδέκτης εἶναι κριτὴς-πραίτωρ θέματος εἶναι ἐμφανεῖς οἱ ἁρμοδιότητές του στὸν δημοσιονομικὸ τομέα καὶ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Τὸ ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγοῦν καὶ οἱ δικαστικὲς ἀποφάσεις στὴν Πεῖρα γιὰ ὑποθέσεις, ποὺ κρίθηκαν ἀπὸ τὸν θεματικὸ δικαστή. Πεῖρα XV 8 (στὸ θέμα Χαλδαίων) LXVI, 34.

35. Παραδείγματα ἔχει συγκεντρώσει ἡ M. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παρακμὴ σ. 88 σημ. 273. Ἡ ὀργανωτικὴ διάρθρωση θὰ φωτισθῆ περισσότερο, ὅταν ὁλοκληρωθῆ τὸ Corpus τῶν σφραγίδων, ποὺ θὰ ἀναφέρεται στὴν περιφερειακὴ διοίκηση.

36. Γιὰ παράδειγμα σημειώνω ἔγγραφο μονῆς Δοχειαρίου μὲ αὐθεντικὴ ὑπογραφὴ καὶ ὑπηρεσιακὴ σφραγίδα ποὺ σώζεται. Actes de Docheiariou ἐκδ. N. Oikonomidès, Paris 1984 ἀρ. 1 σ. 53, σ. 49, pl. XLII ἡ σφραγίδα: *Κωνσταντῖνος σπαθα(ρο)κανδ(ι)δ(ά)τ(ος) ἀπηρεγῆτ(ις) β(ασιλικὸς) νοτ(ά)ρ(ιος) τοῦ ἐφό(ρου) (καὶ) κριτ(ὴς) Βολεροῦ, Στρυ(μόνος) καὶ Θε(σσαλονίκης) ὁ Καματ(η)ρ(ός).*

καὶ μεταφέρθηκαν σὲ πολεμικὸ μέτωπο, ὅπου ἐτέθησαν ὑπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ δουκὸς τῆς περιοχῆς, ὅπως στὴν περίπτωση ἐγγράφου τοῦ ἔτους 995, ὅπου ὁ Ἰωάννης Χάλδος ἀναφέρεται ὡς δοὺξ τῶν Ἀρμενιακῶν, τῶν Βουκελλαρίων καὶ τῆς Θεσσαλονίκης[37].

Πολλὲς φορὲς τὸ ἔργο τοῦ ἀναγραφέως ἀνατίθεται στὸν κριτὴ τοῦ θέματος[38]. Σὲ ἔγγραφα καὶ σφραγίδες φέρεται τὸ ἴδιο πρόσωπο, ἐπιφορτισμένο μὲ τὰ καθήκοντα ἀναγραφέως σὲ περισσότερες θεματικὲς μονάδες[39], ποὺ νομίζω δὲν σημαίνει ἀπαραιτήτως καὶ τὴν διοικητικὴ συγχώνευση τῶν μονάδων αὐτῶν σὲ μιὰ ἑνότητα. Πιὸ συστηματικὴ εἶναι ἡ ἀνάθεση ἀναγραφῆς στὸν ἴδιο ἀξιωματοῦχο γιὰ τὶς περιφέρειες Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης, ποὺ ἐνδέχεται νὰ ὑπαγορεύεται ἀπὸ ὑπηρεσιακὲς ἀνάγκες. Ἐν τούτοις, ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ ἀνάθεση ἀναγραφῆς ἀποκλειστικῶς σ' ἕνα μόνο ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω θέματα[40]. Ἡ *ἀναγραφὴ* εἶναι ἀνάθεση ἔργου ἀορίστου καὶ κυμαινομένου χρόνου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ πρακτικὸ μοναστηριακό, δικαστικὴ ἀπόφαση καὶ ἄλλες μαρτυρίες. Σύμφωνα μὲ τὸ πρῶτο ὁ Ἰωάννης, ἀσηκρῆτις, βασιλικὸς νοτάριος καὶ ἀναγραφεὺς Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης ἔλαβε ἐντολὴ νὰ ἐξετάσῃ ἐπὶ τόπου καὶ νὰ ὁρίσῃ τὰ ὅρια καὶ τὴν φορολογία προαστείου τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ Σφρέντζη στὴν χερσόνησο Παλλήνης - Κασσάνδρας[41]. Σὲ ὑπόθεση ποὺ ἐκδικάσθηκε ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου ἀπὸ ἐξέχοντες δικαστὲς χωρὶς τὴν παρουσία τοῦ πατρικίου Εὐσταθίου ἡ δίκη παρετάθη, γιατὶ διεφώνησαν οἱ δικαστές, ὁπότε *ἐπέστη ὁ πατρίκιος Εὐστάθιος ἐκ τῆς ἀναγραφῆς* καὶ πῆρε μέρος στὴν διαδικασία. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ πατρικίου ἀπὸ τὸ δικαστήριο ὀφειλόταν σὲ ὑπηρεσιακὴ ἀποστολὴ γιὰ τὴν ἐκτέλεση *ἀναγραφῆς*. Ἡ ἀπουσία κράτησε κάποιο διάστημα —τὸ δικαστήριο χρονοτρίβησε *διὰ τὸ πολύπλοκον καὶ τὰς διενέξεις* μεταξὺ τῶν δικαστῶν— καὶ μόνον ὅταν ἔληξε ἡ ἀναγραφή, ὁ πατρίκιος Εὐστάθιος ἐπανῆλθε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πῆρε μέρος στὶς συνεδριάσεις τοῦ δικαστηρίου[42].

37. Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948 ἀρ. 56 σ. 155_1.

38. Fr. Dölger, Finanzverwaltung σ. 61.

39. Ἕνα παράδειγμα Fr. Dölger, Schatzkammern ἀρ. 57 σ. 159_{28}: *Νικόλαος ὕπατος, κριτὴς τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης, ὁ ἀναγραφεύς* (ἔτ. 1062). Ἄλλα παραδείγματα παρὰ Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παρακμὴ σ. 84 σημ. 235, 236.

40. Actes de Docheiariou ἐκδ. N. Oikonomidès, ἀρ. 2 σ. 59: *ὁ κριτ(ὴς) (καὶ) ἀναγρα(φεὺς) τοῦ Βολ(ε)ρ(οῦ) ὁ Ξιφιλῖνο(ς)*.

41. Ἔγγραφο μονῆς Παντελεήμονος ἀπὸ 12ης ἰνδικτιῶνος, πιθανῶς τοῦ ἔτους 1044, ἐκδ. P. Lemerle, G. Dagron, Sima Ćirković, Actes de Saint-Pantéléèmon, Paris 1982 ἀρ. 3 σ. 36-38.

42. Πεῖρα XLIX 4 (σ. 198) ἀπόφαση πρὸ τῆς ἀνόδου τοῦ Ρωμανοῦ Γ' στὸν θρόνο.

Σὲ ἄλλες μαρτυρίες τῆς ἴδιας περιόδου διαφοροποιοῦνται οἱ συνδυασμοί, ὅπως Στρυμὼν καὶ Στρούμιτζα[43], Θεσσαλονίκη καὶ Σέρρες[44], νέα *διοίκησις* (= φορολογικὴ ὑπηρεσία) Θεσσαλονίκης καὶ Σερρῶν[45], ἐνῶ τὰ θέματα Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης κατ' ἐπανάληψη ἀναφέρονται ὡς ξεχωριστὲς μονάδες[46], ὑπαγόμενες στρατιωτικῶς ὅλες στὸν δοῦκα Θεσσαλονίκης. Λέν ταιριάζει, νομίζω, σὲ εὐνομούμενο κράτος νὰ προβαίνῃ μέσα σὲ σύντομο διάστημα στὴν διοικητικὴ ἑνοποίηση περιοχῶν, τὴν ἀποσύνδεσή τους καὶ μετὰ πάλι σὲ ἑνοποίηση σὲ ἄλλους συνδυασμούς. Γι' αὐτὸ ἔχω τὴν γνώμη ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνάθεση σὲ ἕνα πρόσωπο εἰδικῆς ἐντολῆς, σχετικῆς πρὸς δημοσιονομικοὺς σκοπούς, ποὺ ἀφορᾶ περισσότερες, γειτονικὲς μονήρους περιφέρειες, στὸν χῶρο τῆς σημερινῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ἐγγὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἀπ' ὅπου τὰ μοναστηριακὰ ἔγγραφα. Εἶναι ἐπομένως πιθανὸ ἡ βυζαντινὴ διοίκηση, εὐέλικτη καὶ προσαρμόσιμη στὴν πράξη, νὰ ἐπέλεγε ἕναν ὑπάλληλο, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ *ἀναγραφέως*, ἀπογραφέως, νὰ ἐπιφορτιζόταν μὲ φοροτεχνικὲς ἐξακριβώσεις καὶ δημοσιονομικὲς διευθετήσεις γιὰ τὰ μοναστηριακὰ ἀκίνητα τῶν ἀθωνικῶν μονῶν, ποὺ βρίσκονταν στὸν χῶρο μεταξὺ Στρυμόνος - Θεσσαλονίκης. Ἔτσι στὴν τίλλωση καὶ ὑπογραφὴ τοῦ ὑπαλλήλου στὸ ἔγγραφο μνημονεύεται ὁ γεωγραφικὸς χῶρος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἀξιωματοῦχος ἔλαβε τὴν ἐντολή.

Διαρκοῦντος τοῦ Γ' αἰ. τὰ θέματα διοικοῦνται ἀπὸ στρατηγό, ἐνῶ ὁ δοὺξ εἶναι ἐπὶ κεφαλῆς τάγματος ἢ τμήματός του. Τὴν παραμονὴ τῆς ἀνόδου τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν τὰ ἀπὸ μακροῦ ὑφιστάμενα θέματα δὲν διοικοῦνται ἀπὸ στρατηγὸ ἀλλὰ ἀπὸ δοῦκα[47], ὅπως τὰ νεοδημιουργηθέντα στὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου Β'. Τὸ ἴδιο καὶ ὅλα τὰ συνοριακὰ θέματα πλὴν ἐκείνου τῆς Χερσῶνος. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴν μεταβολὴ αὐτὴ ξέφυγαν τὰ νησιωτικὰ θέματα ἢ ὅσα ἦταν πλησιόχωρα στὴν θάλασσα κι αὐτὸ γιατὶ παρέμειναν μακριὰ ἀπὸ εἰσβολὴ τῶν λαῶν τῆς στέππας. Ἔτσι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ μόνον *δοῦκες* ἀναφέρονται ἐπὶ κεφαλῆς τῶν θεμάτων, πλὴν τῶν νησιωτικῶν ἢ παραθαλασσίων. Ἡ ἐπέκταση τῶν δουκάτων ἀνταποκρίνεται στὴν γενίκευση τοῦ στρατοῦ, ὁπότε ἡ παρουσία *δουκὸς* ἐπισύρει ἀναγκαίως τὴν ἐγκατάσταση τάγματος στὸ θέμα.

43. Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern ἀρ. 120. 4 ἔτ. 1057; (σφραγίδα).

44. Αὐτόθι ἀρ. 36 σ. 105_{18} ἔτ. 1062· ἀρ. 58 σ. 162_{25} ἔτ. 1063.

45. Actes de Lavra ἀρ. 39, σ. 222_1, 223_{9}, ἔτ. 1079: *Ἰωάννης βέστης βασιλικὸς νοτάριος τοῦ σεκρέτου τῶν οἰκειακῶν στρατηγῶν καὶ ἀναγραφεὺς Σμολένων σὺν τῇ νέᾳ διοικήσει Θεσσαλονίκης καὶ Σερρῶν ὁ Καταφλῶρος*.

46. Στὸ τυπικὸ Γρηγορίου Πακουριανοῦ. Προχείρως τὰ σχετικὰ χωρία παρὰ Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παρακμὴ σ. 98 σημ. 318.

47. J.-Cl. Cheynet, Du stratège de thème au duc: Chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, Trav. Mém. 9 (1985) σ. 181-194.

Τὸ ἰδιόρρυθμο νομικὸ καθεστὼς τῆς Κύπρου, ὅπως καθορίσθηκε ἀπὸ τὴν συνθήκη εἰρήνης τοῦ 688, ἦταν, κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ὡς σήμερα ἑρμηνεία τῶν Δυτικο-Εὐρωπαίων μελετητῶν, συγκυριαρχία (condominium) τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ χαλιφάτου τῶν Ὀμμεϋαδῶν ἀρχικά, τῶν Ἀββασιδῶν κατόπιν, ἄποψη ποὺ κι ἐγὼ εἶχα ἀποδεχθῆ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη στὸν προηγούμενο τόμο τῆς Ἱστορίας (Β΄ 1 σ. 73-74). Ἀλλὰ πιὸ προσεκτικὴ σπουδὴ τῶν ἀραβικῶν πηγῶν μὲ βάση καὶ τίς ἀπόψεις τῶν Ἀράβων νομομαθῶν φαίνεται νὰ ἀποκαλύπτη κάπως διαφορετικὸ *καθεστώς*: εἶναι ἐκεῖνο τῆς *συμφωνημένης οὐδετερότητος*.

Ἡ Κύπρος ἦταν χώρα, ἀκριβέστερα βυζαντινὴ ἐπαρχία, φόρου ὑποτελὴς στὸ χαλιφάτο, στὸ ὁποῖο πλήρωνε κάθε χρόνο ἕνα συμφωνημένο ποσόν, ὑποδηλώνοντας ἔτσι τὴν σχέση ἐξαρτήσεως ἀπὸ ἄποψη διεθνοῦς δικαίου. Ἔτσι ἐξηγεῖται πιστεύω καὶ ἡ διατύπωση τοῦ Πορφυρογεννήτου, ὅταν ἀναφέρεται στὴν ἐπιστροφὴ τοῦ νησιοῦ στὸ προηγούμενο καθεστὼς[48] μετὰ τὴν βραχύβιο μετατροπή του σὲ θέμα τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Α΄.

Κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ Κύπρος ὡς χώρα συμφωνίας *(dâr al-'ahd)*[49] διατηροῦσε τὴν διοικητική[50] καὶ ἐκκλησιαστική της αὐτοτέλεια[51] ὡς τμῆμα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ μέσα στὰ πλαίσια τῆς συνθήκης ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ θὰ ἐπιβαρυνόταν μὲ φορολογικὲς ὑποχρεώσεις, ποὺ τὸ Βυζάντιο ἐπέβαλε στοὺς πολίτες του. Φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ διπλὴ φορολόγηση (φορολογία ὡς βυζαντινῶν πολιτῶν, φόρος ὑποτελείας πρὸς τὸ χαλιφάτο) προκάλεσε τὴν σύγχυση στὸν Θεοφάνη σ. 363_{10-11}, ποὺ ὁδήγησε στὴν ἑρμηνεία ὅτι τοὺς φόρους τοῦ νησιοῦ μοιράζονταν οἱ δύο δυνάμεις ἐξ ἴσου.

Βυζαντινοὶ καὶ Ἄραβες δὲν εἶχαν δικαίωμα νὰ διατηροῦν στρατὸ ἢ ναυτικὸ στὸ νησὶ ἀλλὰ στὰ χωρικά του ὕδατα μποροῦσαν νὰ κινοῦνται καὶ οἱ

48. Περὶ θεμάτων σ. 81: *Πάλιν δὲ ἀφηρέθη ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν* (ἡ Κύπρος) *καὶ ταύτην φορολογοῦσι ὥσπερ καὶ πρότερον*· Ἱστορία Β΄ 2 σ. 28.

49. M. Khadduri, War and Peace in the Law of Islam, Baltimore 1955· M. T. Ghunaimi, The Muslim Conception of International Law, The Hague 1968· C. Kyrris, The nature of the arab - byzantine relations in Cyprus from the Middle of the 7th to the Middle of the 10th century A.D., Graeco - arabica 3 (1984) σ. 149-175. Οἱ σχετικὲς μὲ τὴν οὐδετεροποίηση τῆς Κύπρου ἀπόψεις τῶν Μουσουλμάνων ἀραβολόγων κατὰ πληροφόρηση τοῦ ἀραβολόγου καθηγητοῦ Β. Χρηστίδη.

50. Κατὰ τὴν προετοιμασία τῆς ἐκστρατείας τῆς Κρήτης ἐπὶ Λέοντος ζ ἐδέξατο (= ἔλαβε ἐντολή) *ὁ πρωτοσπαθάριος Λέων καὶ ἄρχων Κύπρου, ὁ τοῦ Συμβατίκη*, Βασ. Τάξ. σ. 657_7 (πληρέστερο τὸ χωρίο Ἱστορία Β΄ 2 σ. 66). Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ *ἄρχων Κύπρου* δέχεται ἐντολὲς ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ κεντρικὴ διοίκηση.

51. Γ. Κονιδάρη, Ἡ θέσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου εἰς τὰ ἐκκλ. Τακτικὰ (Notitiae Episcopatuum) ἀπὸ τοῦ Η΄ μέχρι τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος (Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ αὐτοκεφάλου) ἐν Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ συνεδρίου Β΄, Λευκωσία 1972 σ. 108 ἐπ.· J. Darrouzès, Notitiae episcopatuum ἀρ. 3, 8^{143}, 8(1) 10^{690}, 10^{758}, 12(1).

δύο στόλοι, χρησιμοποιῶντας τὰ λιμάνια του. Οἱ Κύπριοι δὲν εἶχαν ὑποχρέωση νὰ ὑποστηρίζουν ἀραβικὲς ναυτικὲς ἐπιχειρήσεις. Δὲν προβλεπόταν μόνιμος μουσουλμάνος κυβερνήτης μὲ διοικητικὰ καθήκοντα. Μὲ τὸν ὅρο wali, ποὺ δηλώνεται μουσουλμάνος ἀξιωματοῦχος στὴν Κύπρο, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἐκπρόσωπος τοῦ χαλίφη μὲ καθήκοντα ἐποπτείας τῶν ἐκεῖ μουσουλμανικῶν συμφερόντων. Στὸ νησὶ ὑπῆρχαν μονίμως ἐγκατεστημένοι σὲ μικρὸ ἀριθμό, ὅπως φαίνεται, Μουσουλμάνοι, κυρίως ἔμποροι καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν Συρία. Ἡ νομικὴ θέση τῆς Κύπρου σὲ συσχετισμὸ μὲ τοὺς δύο μεγάλους γείτονές της ἀποτυπώνεται σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχη Νικολάου Μυστικοῦ πρὸς τὸν χαλίφη Al Muqtadir: *Κύπριοι μεθόριοι τῆς τε Ρωμαϊκῆς καὶ τῆς τῶν Σαρακηνῶν ἐξουσίας καὶ οὔτε ὑμῖν ἀνταίρουσι χεῖρας οὔτε Ρωμαίοις ἀλλ' ἐπ' ἴσης ἀνατέθεινται πρὸς δουλείαν τήν τε ὑμετέραν καὶ τὴν ἡμετέραν, μᾶλλον δὲ τὸ πλέον τῇ ὑμετέρᾳ δουλεύοντες*[52].

Ἰδιαίτερη θεματικὴ μονάδα ἀποτέλεσε ἡ Κύπρος τὸ 965 μετὰ τὴν ἀνάκτησή της ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ ναυτικό[53];

Τὰ βυζαντινὰ δικαστήρια κατὰ τοὺς αἰῶνες Ι΄-ΙΑ΄

Ὁ λιγότερο μελετημένος κλάδος τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ κατὰ τὴν μέση περίοδο συνδέεται μὲ τὴν λειτουργία τῆς δικαιοσύνης, καθὼς οἱ μαρτυρίες ἀπὸ φιλολογικὲς πηγὲς καὶ ἔγγραφα[1] εἶναι ἀποσπασματικὲς καὶ ἀσαφεῖς, οἱ δὲ διατάξεις τῶν Βασιλικῶν, ποὺ ἐπαναλαμβάνουν ἰουστινιάνειο νομοθεσία, δὲν εἶναι πάντοτε βέβαιο ἂν στὴν πράξη εἶχαν ἐφαρμογή. Μόλις πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου πλουτίζεται ἡ νομολογία μὲ τὶς ἀποφάσεις ποὺ *ἐξέδωκε ὁ νομικότατος καὶ σοφώτατος μάγιστρος Εὐστάθιος*[2], οἱ ὁποῖες συγκεντρωμένες ἀπὸ συνεργάτη του ἀποτελοῦν πραγματικὸ θησαυρό, ἀδιερεύνητον ἀκόμη στὸ σύνολό του γιὰ τὸ δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ δίκαιο[3]. Πρόσφο-

52. Ἐπιστολὴ πατριάρχου Νικολάου Α΄ ἀρ. 1 σ. 2-13 στίχ. 146-149· βλ. καὶ στ. 45-55, 69-73.

53. Ἱστορία Β΄ 2 σ. 123. Στὴν Γενικὴ Ἱστορία τῆς Κύπρου ἀπὸ τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ ὡς τὶς μέρες μας C. P. Kyrris, History of Cyprus with an introduction to the Geography of Cyprus, Nicosia 1985 ἀναφορὰ στὴν βυζαντινὴ περίοδο σ. 160 ἐπ.

1. Ὁ ἀριθμὸς τῶν δημοσίων ἐγγράφων μεγαλώνει ὅσο προχωρεῖ ὁ ΙΑ΄ αἰ.

2. Τὸ χωρίο στὴν Πεῖρα ΝΑ΄ 16. — Ἐκδ. ὑπὸ C. E. Zachariae von Lingenthal, Practica ex actis Eustathii Romani (= JGR τ. I), Lipsiae 1856, ἀνατύπωση ὑπὸ I. καὶ Π. Ζέπων ἐν JGR IV Ἀθῆναι 1931. Βασικὸ αἴτημα ἡ φιλολογικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει ἐκδηλώσει ἐνδιαφέρον ὁ D. Simon, Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht, Frankfurt/M. 1973 καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ὑπὸ I. Κονιδάρη, Ἡ εὕρεση τοῦ δικαίου στὸ ἀνώτατο βυζαντινὸ δικαστήριο, Ἀθῆναι 1982.

3. Στὶς πηγές, τὸν τρόπο συνθέσεως, τὸν συγγραφέα τῆς Πείρας καὶ τοὺς δικαστὲς ποὺ κῆραν μέρος στὴν ἔκδοση τῶν ἀποφάσεων ἀναφέρεται ἡ μελέτη τοῦ N. Oikonomi-

ρο ὑλικὸ προσφέρουν καὶ οἱ σφραγίδες τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν ἀλλὰ στούς μέχρι σήμερα τόμους τοῦ σχετικοῦ Corpus περιλαμβάνονται μόνον τῶν δικαστηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως[4].

Ὅλοι οἱ νεότεροι μελετητὲς στηρίζονται λίγο ἢ πολὺ γιά τόν τρόπο ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης στὸ Βυζάντιο στὸ διάγραμμα τοῦ C. E. Zachariae[5] καὶ ἐπαναλαμβάνουν χωρὶς πολλὲς μεταβολὲς ὅσα ἐκεῖνος διατύπωσε κι ἔτσι τὰ ἀρχικὰ σφάλματα διαιωνίζονται μὲ ἐξαίρεση ὅσα ἀφοροῦν τὴν πολυσυζητημένη μεταρρύθμιση τῶν δύο Παλαιολόγων, Ἀνδρονίκου Β΄ καὶ Ἀνδρονίκου Γ΄[6]. Ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξη μὲ βάση καὶ τὸ σφραγιστικὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῶν δικαστηρίων θὰ περιορισθῆ σὲ ὅσα μὲ σχετικὴ σαφήνεια ἀποκαλύπτουν οἱ πηγὲς γιὰ τὸν Γ΄ καὶ ΙΑ΄ αἰ. ὡς τὴν ἀνοδο τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν[7].

Νὰ σημειωθῆ ὅτι τὴν ἀνανέωση τῆς νομοθεσίας ἀπὸ τοὺς πρώτους ἡγεμόνες τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας δὲν φαίνεται νὰ συνοδεύη καὶ ἀνάπτυξη τῆς νομικῆς παιδείας, καθὼς δὲν διαπιστώνεται λειτουργία συναφῶν κρατικῶν ἱδρυμάτων. Τὴν νομικὴ διδασκαλία εἶχαν ἀναλάβει κρατικὰ ὄργανα ὑπηρετοῦντα στὴν διοίκηση ἢ τὴν δικαιοσύνη παραλλήλως μὲ τὴν λοιπή τους ἀπασχόληση, χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὲς πλείονες λεπτομέρειες[7].

Ἀνώτατος δικαστὴς καὶ πηγὴ τοῦ δικαίου κατὰ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ βρίσκεται στὴν

---

des, The «Peira» of Eustathios Romaios: an abortive attempt to innovate in byzantine law ἐν Fontes Minores VII ἐκδ. D. Simon, Frankfurt a. M. (1986) σ. 169-192, ὅπου καὶ ἡ τελευταία βιβλιογραφία.

4. V. Laurent, Corpus II σ. 433-486 ἀρ. 824-915. Οἱ ὑπ' ἀρ. 824-825 εἶναι οἱ ὑπηρεσιακὲς τοῦ σεκρέτου τοῦ ΙΓ΄ αἰ.

5. K. E. Zachariä von Lingenthal, Geschichte³ σ. 355-381· Π. Γουναρίδη, Ὅρκος καὶ ἀφορισμὸς στὰ βυζαντινὰ δικαστήρια, Σύμμεικτα 7 (1987) σ. 41-57· Helen Saradi, Cursing in the Byzantine Notarial Acts: A Form of Warranty, Βυζαντινά 17 (1994) σ. 442-533. Τὴν ποικιλία τῶν ἀρῶν καὶ τὴν ἐμμονὴ τοῦ πληθυσμοῦ στὴν ἐπίκλησή τους γιὰ τὴν ἐμπέδωση συμφωνίας ἀποδεικνύουν τὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα, ἰδίως ἀγοραπωλησιῶν καὶ διαθηκῶν (παραδείγματα ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Γ΄ αἰ. καὶ ἑξῆς).

6. Ἱστορία Β΄ 2, 2η ἐκδ. (1997) σ. 315-326. Ἡ W. R. I. Macrides, The competent Court ἐν Law and Society (1994) σ. 117-127 στηρίχθηκε κατὰ βάση στὴν Ecloga Basilicorum ὑπὸ L. Burgmann (1988) ἀπάνθισμα ἀπὸ τὰ δέκα πρῶτα βιβλία τῶν ἑξήκοντα βίβλων Βασιλικῶν. Περισσότερα κατωτ.

7. Σπ. Τρωιάνου, Οἱ πηγὲς² (1999) σ. 157-159· Σπ. Τρωιάνου, Ἡ θέση τοῦ νομικοῦ/δικαστῆ στὴν βυζαντινὴ κοινωνία, Ἀθήνα 1993· σὲ εὐρύτερα πλαίσια κινεῖται ἡ Helen Saradi, The Byzantine Tribunals: Problems in the Application of Justice and State Policy (9th-12th c.), REB 53 (1995) σ. 165-204, ἡ ὁποία ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἐπισημαίνει κρατικὴ μέριμνα γιὰ πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης.

κορυφὴ τῆς δικαιοσύνης[8]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία ἡ ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ μὲ τὶς δικές της παραδόσεις καὶ ἰδέες βοήθησε στὴν ἀπάλυνση δύσκαμπτων, τραχέων, γραπτῶν νομικῶν κανόνων, καὶ τὸ εὔπλαστο δημῶδες δίκαιο, διαρκῶς προσαρμοζόμενο πρὸς τὶς ἐξελισσόμενες ἔννομες σχέσεις καὶ θεσμικὲς μεταβολές, ἀπέβη ἐπίσης πηγὴ δικαίου, ποὺ δὲν ἀντιπαρέρχεται ὁ δικαστικὸς λειτουργὸς γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης.

Στὴν βυζαντινὴ πολιτικὴ θεωρία γιὰ τὴν δικαιοσύνη ἀνταποκρίνεται ἡ πράξη δυναμικῶν αὐτοκρατόρων, ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ τὴν ἐξασφάλιση οἰκονομικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν δικαστῶν καὶ τὴν κατάρτιση εὐσυνόπτων κωδίκων, προσιτῶν σὲ εὐρύτερο κοινό. Γιὰ πρώτη φορὰ καὶ χωρὶς ἀνάλογο ρωμαϊκὸ πρότυπο, μὲ ἐξαίρεση ἴσως τὶς *Εἰσηγήσεις* τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἔργο διδακτικὸ ἀλλὰ καὶ μὲ νομοθετικὴ ἰσχύ, καταρτίσθηκαν μὲ αὐτοκρατορικὴ πρωτοβουλία εὐσύνοπτοι κώδικες (*Ἐκλογή*, *Πρόχειρος Νόμος*), εὔχρηστοι χάρις στὴ συντομία τους, κατανοητοὶ χάρις στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ποὺ συντάχθησαν[9], προσιτοὶ σὲ ὅλον τὸν νομικὸ κόσμο καὶ τὸν ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως χάρις στὸ μικρότερο ἀντιγραφικὸ κόστος, ἔκδηλη ἔνδειξη ἐνδιαφέροντος καὶ αἰσθήματος εὐθύνης ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας. Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὴν κυκλοφορία σημαντικοῦ ἀριθμοῦ νομοθετημάτων καὶ ἐγχειριδίων περιορισμένης ὕλης (*Γεωργικὸς νόμος*, *Νόμος Ροδίων ναυτικός*, *Ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ σοφοῦ*), ἐπιτομῶν (*Ἐκλογάδιον*, *Ecloga privata aucta*, *Synopsis Maior*), νομοκανονικῶν συλλογῶν (*Νομοκάνων εἰς ΙΔ΄ τίτλους*, *Νομοκάνων εἰς Ν΄ τίτλους*), φοροτεχνικῶν κανονισμῶν γίνεται φανερὸ ὅτι τὰ νομικὰ αὐτὰ βοηθήματα ἐκάλυπταν ἀνάγκες τοῦ νομικοῦ κόσμου καὶ τοῦ συναλλασσομένου κοινοῦ.

Αὔξηση τοῦ μισθοῦ τῶν δικαστῶν καὶ κάλυψη ἀπὸ τὸ βασιλικὸ ταμεῖο ὑπογραμμίζουν τὸ αὐτοκρατορικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐμπέδωση κράτους δικαίου. Στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἰδεώδους τούτου τάχθηκαν περισσότερο ὅλων οἱ χωρὶς διασυνδέσεις μὲ τὴν ἀνωτέρα τάξη ἢ τὴν Ἐκκλησία, ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ τάξη προερχόμενοι αὐτοκράτορες Λέων Γ΄, Λέων Ε΄, Βασίλειος Α΄, Ρωμανὸς Λακαπηνός, ποὺ σταδιοδρόμησαν ἀτομικὰ στὸν στρατό, ὁ Βασίλειος καὶ στὴν αὐλή[10].

Ἀλλὰ τὴν πιὸ ἐντυπωσιακὴ γιὰ μοναρχικὸ καθεστὼς διάταξη συνιστᾶ

---

8. D. Simon, Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz ἐν Gedächtnisschrift für W. Kunkel, ἐκδ. D. Nörr καὶ D. Simon, Frankfurt/M. 1984 σ. 449-492· J. Triantaphyllopoulos, Das Rechtsdenken der Griechenn, München 1985.

9. Στὸ προοίμιο τοῦ Προχείρου Νόμου τονίζεται: *τῶν δὲ ρωμαϊκῶν λέξεων τὴν συνθήκην εἰς τὴν ἑλλάδα γλῶσσαν μετεποιήσαμεν...*

10. Βλ. τὶς σχετικὲς γιὰ κάθε αὐτοκράτορα σελίδες στὸ πολιτικὸ μέρος τῶν τόμων Β΄ 1, Β΄ 2 τῆς μέσης περιόδου καὶ γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης Β΄ 1 σ. 271 ἑξ.

ἡ θεσπισθεῖσα ἀπὸ τὸν φιλόνομο ἡγεμόνα Σεπτίμιο Σευῆρο, ποὺ περιελήφθη στὴν ἰουστινιάνειο κωδικοποίηση[11] καὶ ἐπανέλαβαν τὰ Βασιλικὰ 60.36.14: *Ὁ δικαστὴς ὁ κρίνας παρὰ τὰς διατάξεις, οὐχ ὑπόκειται τῷ περὶ καθοσιώσεως ἐγκλήματι.* Τόσο ἀνεξάρτητος ἀφήνεται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ὁ δικαστὴς γιὰ νὰ κρίνη κατὰ συνείδηση, ὥστε ὁρίζεται ὅτι δὲν συνιστᾶ τὸ βαρὺ ποινικὸ ἀδίκημα τῆς ἐσχάτης προδοσίας δικαστικὴ κρίση, ἀντίθετη πρὸς αὐτοκρατορικὴ διάταξη[12].

Στὴν γενικότερη φροντίδα τοῦ ἡγεμόνος γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης πρέπει νὰ ἐκτιμηθῆ ἡ ρύθμιση τῶν δικαστικῶν τελῶν, ποὺ κλιμακώνονται ἀνάλογα μὲ τὸ περιουσιακὸ ἀντικείμενο καὶ συγχρόνως διαφοροποιοῦνται, ἂν οἱ διάδικοι εἶναι *εὔποροι* (ὑπολογίζονται 3 νομίσματα ἀνὰ λίτρα χρυσοῦ) ἢ *ἀγροικικὸ πλῆθος*, πρὸς τὸ ὁποῖο ἐξομοιοῦνται καὶ οἱ *πένητες* (1 νόμισμα ἀνὰ λίτρα χρυσοῦ)[13].

Μονομελῆ δικαστήρια στὰ πλαίσια κρατικῶν ὑπηρεσιῶν

Πρὶν ἀπὸ τὴν διερεύνηση τῆς λειτουργίας τῶν δικαστηρίων γιὰ τὴν ἐκδίκαση ὑποθέσεων ἰδιωτικοῦ, ποινικοῦ ἢ κανονικοῦ δικαίου, πρέπει νὰ ἐπιστηθῆ ἡ προσοχὴ στὴν λειτουργία μονομελῶν δικαστηρίων στὰ πλαίσια κρατικῶν ὑπηρεσιῶν[14] μὲ ἀποκλειστικὴν ἁρμοδιότητα τὴν ἐκδίκαση διαφορῶν τῶν προσώπων ποὺ τελοῦν σὲ ὑπηρεσιακὴ σχέση μὲ τὴν δικάζουσα ἀρχή. Ἡ σαφέστερη μαρτυρία ὀφείλεται στὸν συντάκτη τῆς Πείρας NA΄ 29: *ἁρμαὶ πολλαί εἰσι τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν δικαστῶν. οἱ μὲν γὰρ τῶν ἀνθρώπων εἰσὶν ἐπὶ ταῖς θύραις καὶ ἐπόκεινται ταῖς ἑταιρειαρχείαις*[15]*. καὶ τῷ πρωτοβεστιαρίῳ. οἱ δὲ πλέουσι τὴν θάλασσαν*[16] *καὶ ὑπόκεινται τῷ παραθαλασσίτῃ·*

11. Cod. Just. IX 8.1: Etiam ex aliis causis maiestatis crimina cessant meo saeculo, nedum etiam admittam te paratum accusare iudicem propterea crimine maiestatis, quod contra constitutionem eum dicis pronuntiasse.

12. Πιὸ ἀναλυτικὰ στὴν μελέτη μου, Πολιτειακὰ ὄργανα, Ἀφιέρωμα στὸν N. Σβορῶνο τ. Α΄ (1986) σ. 195 ἑπ.

13. N. Κωνσταντίνου Ζ΄ ἀρ. 7 (μεταξὺ 945-959) παρὰ Zachariae, JGR τ. III, σ. 257-258. Ἀνάλογη εἶναι ἡ διαφορὰ καὶ στὰ καταβαλλόμενα τέλη πρὸς τοὺς *ὑποσυγγράφοντας ἐν ταῖς γραφαῖς*, πρὸς τοὺς ὁποίους *μηδέποτε δὲ ἀπὸ πενήτων πολιτικῶν ἢ ἀγροικικῶν μηδὲ μεγίστης οὔσης τῆς ὑποθέσεως, γραφῆς χάριν πλέον παρέχεσθαι τοῦ νομίσματος.* Ρύθμιση ποὺ ἰσχυε καὶ γιὰ τοὺς ἔξω *δικάζουσιν* (= στὰ ἐπαρχιακὰ δικαστήρια) *ἢ* καὶ τοὺς *ἐνταῦθα* (= στὴν Κωνσταντινούπολη) *δικαστηρίους*.

14. Βλ. τὸ σχόλιο τῶν Βασιλικῶν Ζ΄ 1, 1: *Ἐμπρακτοι δικασταὶ* οἱ *ἔχοντες ὀφφίκιον τοῦ δικάζειν, οἷον ὁ δρουγγάριος, ὁ ἐπὶ τῶν κρίσεων, ὁ κομὶστωρ, ὁ ἔπαρχος·* ἐκδ. H. J. Scheltema, Basilicorum libri LX Ser. B vol. I, Groningen 1953, σ. 36.

15. Πρόκειται γιὰ τὴν ὑπηρεσία ἀσφαλείας τῶν ἀνακτόρων.

16. Ὡς *πλέοντες* τὴν θάλασσαν νοοῦνται οἱ τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς *πλωΐμους*, ὅρο ποὺ κυριολεκτεῖ γιὰ ὅσους ὑπηρετοῦν στὸ πολεμικὸ ναυτικό.

οἱ δὲ πλώϊμοι[17] (= οἱ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ) *τῷ δρουγγαρίῳ* (= στὸν ἀρχηγὸ τοῦ στόλου)· *οἱ δὲ τῶν τεχνῶν τῷ ἐπάρχῳ· οἱ δὲ περὶ τὰς διαθήκας τῷ κομὶστωρι.* Ἡ ἔκδοση ἀποφάσεως ἀπὸ ἀναρμοδία ἀρχὴ ἦταν ἀνίσχυρη[18].

Ὁ τρόπος ἐκδικάσεως διευκρινεῖται ἀπὸ καταχώριση τοῦ Πορφυρογεννήτου γιὰ συγκεκριμένον ἀξιωματοῦχο καὶ ὑπηρεσία. *Ὁ πρωτοσπαθάριος τῆς φιάλης καθ' ἑκάστην ἡμέραν καὶ καθ' ἑκάστην δεῖλην ἀπὸ παλαιοῦ τύπου κατήρχετο καὶ ἐκαθέζετο ἐν τῇ φιάλῃ καὶ τὰς ἀναμεταξὺ δίκας τῶν ἐλατῶν τῶν τε ἀγραρίων καὶ τῶν δρομάνων τῶν παρ' αὐτοῦ ἐξουσιαζομένων ἔκρινεν, καὶ κατὰ τὸ δίκαιον ἐδίκαζέν τε καὶ ἐδιοίκει*[19]. Στὴν θέση αὐτὴ ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Ϛ΄ διόρισε ἄξιο ναυτικὸ καὶ πολεμιστή, ἀλλὰ ἀγράμματο· γιὰ νὰ ἀναπληρώση αὐτὴ τὴν ἀδυναμία ὁ μονάρχης ἀπέσπασε *κριτὴν τοῦ ἱπποδρόμου καὶ συνεκαθέζετο μετὰ αὐτοῦ ἐν τῇ φιάλῃ, καὶ ἔκρινεν τοὺς ἐλάτας*[20]. Καὶ οἱ δύο μαρτυρίες καθιστοῦν σαφὲς ὅτι πρόκειται γιὰ εἰδικὰ μονομελῆ δικαστήρια ποὺ ἐκδικάζουν παραβάσεις τῶν ὑπηρεσιακῶν κανονισμῶν ἀπὸ τοὺς ὑπαγομένους στὴν ὑπηρεσία (*τῶν παρ' αὐτοῦ ἐξουσιαζομένων*) στρατιωτικοὺς ἢ πολιτικοὺς ὑπαλλήλους ἢ ἀπὸ τοὺς ἐλεγχομένους ἀπὸ τὸ κράτος ἐπαγγελματίες, μέλη τῶν συντεχνιῶν.

Ὁ *κομὶστωρ*, τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὴ ἡ ὑψηλὴ θέση στὴν ἱεραρχία καὶ ἡ καίρια συμμετοχὴ στὸν νευραλγικὸ τομέα τῆς νομοθετικῆς καὶ δικαστικῆς λειτουργίας τουλάχιστον μέχρι τὸ τέλος τῆς συρικῆς δυναστείας[21], ὑποβαθμίζεται ἱεραρχικὰ καὶ περιορίζεται σὲ διοικητικὰ καὶ ἐν μέρει δικαστικὰ καθήκοντα, δεδομένου ὅτι ἡ ἁρμοδιότης του ἐκτείνεται στὸν ἔλεγχο τῆς γνησιότητος τῶν ἐγγράφων, τὴν ἐποπτεία τοῦ ἀνοίγματος τῶν διαθηκῶν καὶ κατ' ἐπέκταση τῶν ἐπιφορτισμένων τὴν ἐκτέλεσή τους καὶ τὴν ἐπιτροπεία τῶν ἀνηλίκων. Τὶς γνώσεις μας στὸ κεφάλαιο αὐτὸ συμπληρώνει νεαρὰ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄, στὴν ὁποία προσδιορίζονται τὰ δικαστικὰ τέλη γενικῶς

17. Οἱ *τῶν τεχνῶν* εἶναι οἱ ὀργανωμένοι στὶς συντεχνίες (*συστήματα*) ἐπαγγελματίες, ποὺ ἐλέγχονται ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως. Γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῶν λεγομένων ὁ μάγιστρος ἔφερε παράδειγμα: *ἐὰν περὶ κεκωλυμένων βλαττίων* (πρόκειται γιὰ τὰ πολυτελῆ ὑφάσματα, τῶν ὁποίων ἀπαγορευόταν ἡ ἐξαγωγή) *ἢ ἑτέρας τέχνης κινῶν τὰς δίκην ἕλκούσης τὸν ἀντίδικον ἐπὶ τῷ παραθαλασσίτῃ, οὐδὲν ἐπὶ τούτῳ δύναται ἡ δικαιοδοσία τοῦ παραθαλασσίτου.* Γιὰ τὴν συντεχνιακὴ ὀργάνωση τῶν ἐπαγγελματιῶν στὴν Κωνσταντινούπολη κατωτ. σ. 288 ἑπ. καὶ γιὰ τὶς δικαστικὲς ἁρμοδιότητες τοῦ ἐπάρχου Ἱστορία τ. Β΄ 1 (1981) σ. 274.

18. Πεῖρα NA΄ 29: *Ἐάν τις ἔχων δίκην, ὅτι οὐκ ἀληθής ἐστιν ἡ διαθήκη, ἕλκύσῃ τὸν ἀντίδικον αὐτοῦ παρὰ τῷ ἐπάρχῳ, ὁ δὲ ἀμυνηστηθῇ καὶ ψηφίσηταί τι κατ' αὐτοῦ ὁ ἔπαρχος, οὐκ ἰσχύει ἡ δικαιοδοσία... καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ὁμοίως.*

19. Πρός... τὸν Ρωμανόν, κεφ. 51, σ. 248_{34-42}.

20. Αὐτόθι, σ. $250_{190-192}$.

21. Βλ. Zachariä, Geschichte², σ. 367-370, βλ. τὴν βιβλιογραφία Ἱστορία τ. Β΄ 1 σ. 273 καὶ V. Laurent στὸ Corpus II τῶν σφραγίδων.

καὶ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ κοιαίστωρος γιὰ τὸ ἄνοιγμα τῶν διαθηκῶν εἰδικότερα[22]. *Πατρίκιος* σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς σφραγίδες[23] τοῦ Η΄ αἰ. καὶ τῆς καμπῆς πρὸς τὸν Θ΄, ὁ *κοιαίστωρ* τὴν ἑπομένη ἑκατονταετία περνάει στὴν ὑποδεέστερη αὐλικὴ βαθμίδα τοῦ *πρωτοσπαθαρίου*[24] μέχρι τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΑ΄ αἰ., ὁπότε ἐμφανίζονται οἱ νέοι τίτλοι *πρόεδρος, πρωτοπρόεδρος*.

Μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς διαχειρίσεως τῆς περιουσίας ἀνηλίκων ἐκ μέρους τῶν ἐπιτρόπων εἶναι ἐπιφορτισμένος *ὁ σκρίβας, ὁ ἀποῖος οὐκ ἐστι τέλειος δικαστὴς ἀλλὰ καὶ τῶν θεματικῶν καὶ αὐτῶν τῶν ἀντιγραφέων ὑποβέβηκεν*[25].

Στὶς ἐπιφορτισμένες μὲ δικαστικὴ ἐξουσία ἀρχὲς τὸν ΙΑ΄ αἰ. ἀνήκει ὁ *ἐξάκτωρ*, παλαιότερα ἁρμόδιος γιὰ τὴν εἴσπραξη φόρων. Ἀπὸ τὰ ἐθιμοτυπικὰ Τακτικὰ μνημονεύεται μόνο στὸ Τακτικὸ Escorial σ. 271$_4$ καὶ στὶς λιγοστὲς σωζόμενες σφραγίδες, ὅλες τοῦ ΙΑ΄ αἰ., τιτλοφορεῖται συνήθως *πρωτοσπαθάριος*[26]. Δὲν εἶναι γνωστό, πῶς ἀπὸ τὴν παλαιά του ἰδιότητα βρέθηκε ἁρμόδιος γιὰ τὴν ἐκδίκαση φορολογικῶν διαφορῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν Πεῖρα[27], ὁπότε ἐνεργεῖ ὡς διοικητικὸς δικαστὴς κατ' ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορος[28] ἀλλὰ παρεμπιπτόντως ἐπιλαμβάνεται ὡς ἕνα σημεῖο καὶ θεμάτων ἰδιωτικοῦ δικαίου, ὅταν εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν διάγνωση τῆς φορολογικῆς διαφορᾶς[29].

Τὴν ἐξειδίκευση τοῦ δικαστικοῦ αὐτοῦ ἐλέγχου, ποὺ λειτουργεῖ στὰ

22. Ν. 7 Κωνσταντίνου Ζ΄ (945-959) ἐκδ. Zachariae, JGR τ. Ι, σ. 258-259. Τὴν ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ τοῦ κοιαίστωρος ἀπὸ τὸν Ζ΄ αἰ. μέχρι τὴν φραγκικὴ κατάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρακολουθεῖ ἐν συντομία ὁ Ἀνδρ. Γκουτζιούκωστας, Ὁ θεσμὸς τοῦ *κοιαίστωρος* τοῦ ἱεροῦ παλατίου, Θεσσαλονίκη 2001 σ. 119-139.

23. V. Laurent, Corpus II, ἀρ. 1095-1192 (Η΄-ΙΒ΄ αἰ.)· τὸν τίτλο τοῦ πατρικίου φέρει ὁ κοιαίστωρ στὶς ἀρ. 1096 (Η΄ αἰ.), 1099 (Η΄/Θ΄), 1100 (ἀρχὴ Θ΄).

24. Ὁ *κοιαίστωρ* φέρει τὸν τίτλο *πρωτοσπαθάριος* στὶς σφραγίδες: V. Laurent, Corpus II, ἀρ. 1101 (πρῶτο μισὸ Θ΄ αἰ.), 1102-1108 (Γ΄ αἰ.), 1109-1110 (ΙΑ΄).

25. Αὐτόθι σ. 259. Ὁ *σκρίβας* στὶς σωζόμενες σφραγίδες τοῦ ΙΑ΄ αἰ., V. Laurent, Corpus II, ἀρ. 1196-1198, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ τίτλο στὶς ἀρ. 1196-1197 (*πρωτοσπαθάριος, πατρίκιος*) εἶναι ταυτοχρόνως καὶ *κριτὴς ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου*.

26. V. Laurent, Corpus II, ἀρ. 907-911. Τὸ ἴδιο πρόσωπο συχνὰ ἦταν ἐπιφορτισμένο καὶ μὲ ἄλλο ἀξίωμα *ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου, κριτὴς ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου, βασιλικὸς νοτάριος*.

27. Πεῖρα ΙΣ΄ 11, ΚΕ΄ 8, ΛΣ΄ 18, ΜΔ΄ 11.

28. Πεῖρα ΙΣ΄ 11: *προστάξει γὰρ βασιλικῇ διὰ χρέος λογαριασθέντων τῶν ἐπιτράπων παρὰ τοῦ ἐξάκτορος...*· Πεῖρα ΛΣ΄ 18: *ὁ πέτης προσῆλθε τῷ βασιλεῖ περὶ τοῦ τιμήματος καὶ ἐπέμφθη πρὸς τὸν ἐξάκτωρα...*

29. Πεῖρα ΚΕ΄ 8: Ὅτι σὲ ὑποθέσεις ἰδιωτικοῦ δικαίου ἔχει περιορισμένη ἁρμοδιότητα βεβαιώνει ὁ ἴδιος: *καὶ ἐσημειώσατο ὁ ἐξάκτωρ οὗτος· εἰργόμεθα τοῦ δικάζειν περὶ τῆς δεσποτείας ἡμεῖς, οὐ γὰρ ἐσῆν τῷ δημοσίῳ δικαιοδοτεῖν*. Πεῖρα ΛΣ΄ 18. Δὲν μοῦ φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἁρμοδιότητας τοῦ «ἐξάκτορος ἢ πράκτορος» ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ G. Weiss, Oströmische Beamte σ. 54, 57.

πλαίσια μιᾶς ἀκόμη κρατικῆς ὑπηρεσίας, καθιστᾶ γνωστὴ γιὰ πρώτη φορὰ δημοσιευόμενη σφραγίδα τοῦ ἁρμοδίου ὑπαλλήλου: *Σφραγὶς προέδρου καὶ κριτοῦ Κων(σταντίνου) ᾧ φροντὶς ἐστιν ἀκριτῶν (καὶ) τῶ(ν) δρόμων*[30]. Διαπιστώνεται ἔτσι ὅτι στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΑ΄ αἰ. εἰδικὸς δικαστὴς (*κριτὴς*) ἦταν ἐπιφορτισμένος μὲ τὶς ὑποθέσεις ποὺ σχετίζονταν μὲ τὴν ἐκτέλεση τῆς ὑπηρεσίας στὶς συνοριακὲς φρουρές (*ἀκρίτες*), τοὺς ταχυδρομικοὺς σταθμοὺς καὶ ὑποθέτω γενικότερα τὶς ἀμφισβητήσεις ποὺ μποροῦσε νὰ γεννηθοῦν γιὰ τὴν συντήρηση τοῦ δικτύου τοῦ δημοσίου δρόμου (*τῶν δρόμων*). Ὅπως ὑποθέτει ὁ V. Laurent, ὁ κριτὴς αὐτὸς ἀνῆκε μὲν στὴν κεντρικὴ ὑπηρεσία τοῦ λογοθεσίου τοῦ δρόμου ἀλλὰ ἡ ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων θὰ ἀπαιτοῦσε μεγάλες μετακινήσεις στὴν ἐπαρχία.

Ἔτσι γίνεται φανερὸ ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ δικαστήρια γενικῆς ἁρμοδιότητος γιὰ ὅλο τὸν πληθυσμὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ γιὰ κάθε λογῆς ὑποθέσεις ἰδιωτικοῦ, ποινικοῦ ἢ διοικητικοῦ δικαίου, ὅπως λίγο ἢ πολὺ πιστεύεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ K.E. Zachariä, ὅταν γράφεται τὸ δικαστήριο τοῦ ἐπάρχου ἢ τὸ δικαστήριο τοῦ κοιαίστωρος ἀλλὰ γιὰ μονομελῆ δικαστήρια περιορισμένης δικαιοδοσίας, δικαστικῆς ὕλης καὶ διαδίκων. Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ εἶναι ὑπηρεσιακὴ ἐξάρτηση τῶν δικαζομένων ἀπὸ τὴν δικάζουσα ἀρχή (π.χ. τὰ μέλη τῶν συντεχνιῶν ἀπὸ τὸν ἔπαρχο τῆς πόλεως, οἱ *πλώιμοι* δηλαδὴ οἱ ὑπηρετοῦντες στὸ βασιλικὸ ναυτικὸ ἀπὸ τὸν δρουγγάριο τοῦ *πλωΐμου* οἱ *πλέοντες* δηλαδὴ οἱ ναυτικοὶ τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ ἀπὸ τὸν παραθαλασσίτη κ.λπ.), μόνην ἁρμοδία γιὰ τὴν ἐπιβολὴ κυρώσεων πάντοτε σὲ θέματα συναφῆ μὲ τὸ ἑκάστοτε εἶδος τῶν διοικητικῶν καθηκόντων τῆς κρατικῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας.

Τὰ δικαστήρια στὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους

Στὴν διάρκεια τῆς μακεδονικῆς δυναστείας μέχρι τὴν ἄνοδο τῶν Κομνηνῶν στὸν θρόνο, λειτουργοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη δύο τακτικὰ δικαστήρια γιὰ τὴν ἐπίλυση ἰδιωτικῶν διαφορῶν, νομίζω δὲ καὶ ποινικῶν ὑποθέσεων, *τὸ δικαστήριον ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου* καὶ *τὸ δικαστήριον τοῦ βήλου*.

Τὸ πρῶτο εἶχε ὡς ἕδρα τὸν *Σκεπαστὸ Ἱππόδρομο*[31] καὶ ἡ ἵδρυσή του

30. V. Laurent, Corpus II, ἀρ. 491 καὶ σ. 243 (δεύτερο μισὸ ΙΑ΄ αἰ.).

31. Μακρὸς ἀνακτορικὸς χῶρος, ὅπου εἶχαν τὴν ἕδρα τους κρατικὲς ὑπηρεσίες (μέχρι τὸν Θ΄ αἰ. ἦταν ἐκεῖ τὰ *ἀσηκρητεία*), ὁ *Σκεπαστὸς Ἱππόδρομος* συνέδεε μεταξὺ τους τὶς πρὸς τὸν Μεγάλο Ἱππόδρομο δυτικὲς ἀνακτορικὲς ἐξόδους: Σκύλα, Ἐλεφαντίνη, Θύρα τῆς θερμάστρας. R. Guilland, Études sur le grand palais de Constantinople. L'hippodrome couvert. Ὁ σκεπαστὸς Ἱππόδρομος, Byzantinoslavica 19 (1958) σ. 26-72, εἰδικῶς γιὰ τὸ δικαστήριο ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου σ. 51-53. Ὑπόθεση συναυλοσίας μὲ κατηγορουμένους συγκλητικοὺς καὶ ἄρχοντες, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἰωάννης Κουρκούας, ἐκδικάσθηκε *ἐν τῷ Ἱπποδρομίῳ*. Συνεχ. Γ. Μον. σ. 847-848.

πρέπει νὰ συσχετισθῆ μὲ τὴν πραγματοποιηθεῖσα ἀπὸ τὸν Βασίλειο Α΄ ἀναδιοργάνωση τῆς δικαιοσύνης[32]. Μὲ σημερινὰ κριτήρια ἀντιστοιχεῖ μὲ πρωτοβάθμιο δικαστήριο. Οἱ *κριταὶ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου*[33], ὅπως εἶναι ἡ ἐπίσημη ὁρολογία γιὰ τὰ μέλη τοῦ ἀνωτέρω δικαστηρίου, ἀσκοῦσαν πολλὲς φορὲς ταυτοχρόνως καὶ ἄλλο λειτούργημα, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὶς διασωθεῖσες προσωπικὲς ὑπηρεσιακὲς σφραγίδες. Πιὸ συχνὸ εἶναι τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπὶ τοῦ *χρυσοτρικλίνου*[34], τοῦ *κριτοῦ τοῦ βήλου* (εὐθὺς ἀμέσως), τοῦ *μυστογράφου*[35], *τοῦ συμπόνου*[36]. Ὁ συνηθέστερος τίτλος εἶναι τοῦ *πρωτοσπαθαρίου*, ὅπως φέρεται καὶ στὸ Τακτικὸ Escorial (σ. 273_{39}) καὶ μόνο μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ., ποὺ ἀρχίζει ἡ γενικὴ ἀπορρύθμιση στὴν ἱεραρχία, ἀπαντοῦν κριταὶ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου πατρίκιοι, ἀνθύπατοι, πρόεδροι, ἀλλὰ σχεδὸν πάντα σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλο λειτούργημα, στὸ ὁποῖο ἐνδέχεται νὰ ὀφείλεται καὶ ὁ ὑψηλότερος τίτλος.

Δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ τὴν ἀριθμητικὴ σύνθεση τοῦ δικαστηρίου ἀλλὰ οὔτε γιὰ τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν ἐντεταγμένων στὸ *δικαστήριο ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου* δικαστῶν. Ὁπωσδήποτε ἦταν περισσότεροι, ὄχι μόνο γιατὶ ἔτσι ἦταν δυνατὴ ἡ ἀπόσπαση δικαστοῦ γιὰ νὰ πάρη μέρος σὲ διοικητικὸ δικαστήριο ἄλλης κρατικῆς ἀρχῆς (ἀνατ. σ. 251) ἀλλὰ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν σφραγίδων ποὺ σώθηκαν, οὐσιαστικῶς μόνον ἀπὸ ἕναν αἰῶνα (τὸν ΙΑ΄)[37], εἶναι σημαντικὰ αὐξημένος σὲ σύγκριση μὲ τὶς σφραγίδες ἀξιωματούχων ἄλλων ὑπηρεσιῶν, ποὺ κλιμακώνονται σὲ περισσότερους αἰῶνες.

Τὸ *δικαστήριον τοῦ βήλου* μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Τακτικὸ

32. Συνεχ. Θεοφ. σ. 259-261· Σκυλ. σ. 132 - 133 : *δικαστάς τε ἔταξε* (ὁ Βασίλειος Α΄) *σεπτοσύνοις καὶ φιλοτιμίαις παντοδαπαῖς αὐτοὺς μεγαλύνας καὶ τάξας διημερεύειν καὶ τὰς διεκδίκους διαλύειν τῶν φιλονεικούντων, τόπους ἐπιτηδείους ἀφορίσας αὐτοῖς, τήν τε Μαγναύραν καὶ τὸν καλούμενον ἱππόδρομον καὶ τὴν λεγομένην Χαλκῆν... ἐπισκευάσας καὶ καινοτομήσας*. Βλ. Ἱστορία Β΄ 2 σ. 38 ἑπ.

33. Ἀπὸ τὶς 74 γνωστὲς σφραγίδες κριτῶν ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου ποὺ περιλαμβάνονται στὸ Corpus II, μόνον στὶς ὑπ' ἀρ. 851, 857, 859-865, 869-870, 875-876, 884-886 οἱ κάτοχοι ἀσκοῦν ἀποκλειστικὰ τὸ λειτούργημα τοῦ κριτοῦ ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου.

34. Κριτὴς ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου καὶ ταυτοχρόνως ἐπὶ τοῦ *χρυσοτρικλίνου* ἀπαντᾶ στὶς σφραγίδες ἀρ. 136, 145, 155, 205, 350, 545, 592, 834, 853-856, 871-873, 877-879, 881.

35. Κριτὴς ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου καὶ *μυστογράφος* σφραγίδες ἀρ. 133, 135, 139, 145, 205, 592, 1058· καὶ *μυστολέκτης* ἀρ. 153, 155, 883.

36. Κριτὴς ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου καὶ σύμπονος ἀρ. 1058, 1062, 1063, 1070, 1075, 1078. Ὑπάρχουν ἀκόμη σφραγίδες κριτῶν ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου, ποὺ ταυτοχρόνως ἀσκοῦσαν καὶ ἄλλο ὑψηλὸ λειτούργημα π.χ. εἰδικός, πρωτονοτάριος, χαρτουλάριος τοῦ γενικοῦ λογοθεσίου, λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ, βασιλικὸς νοτάριος, ἐξάκτωρ, καὶ κάποτε καὶ τελείως ἰδιόρρυθμο, ὅπως εἶναι ὁ *βασιλικὸς χαρτουλάριος τῆς μετάξεως* (ἀρ. 653).

37. Κατὰ τὸν V. Laurent παλαιότερες τοῦ ΙΑ΄ αἰ. εἶναι οἱ σφραγίδες ἀρ. 851 (Θ΄ αἰ.), 852 (Θ΄/Γ΄ αἰ.), 853, 854 (Γ΄ αἰ.), 545, 653, 855-865 (Γ΄/ΙΑ΄ αἰ.).

Escorial σ. 273_{15}· συγκροτεῖται ἀπὸ ἄγνωστον ἀριθμὸ δικαστῶν μὲ τὴν ὀνομασία *κριταὶ τοῦ βήλου*[38], οἱ ὁποῖοι τὶς περισσότερες φορὲς ἀσκοῦσαν καὶ ἕνα δεύτερο λειτούργημα, συνήθως τοῦ *κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου*, ἢ *ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου*[39] καὶ σπανιότερα τοῦ *κοιαίστωρος*, τοῦ *ἐπάρχου*, τοῦ *συμπόνου*, *στρατιωτικοῦ λογοθεσίου*, *χαρτουλαρίου τοῦ γενικοῦ λογοθεσίου*, *χαρτουλαρίου τοῦ στρατιωτικοῦ λογοθέτου*[40] καὶ μερικὲς φορὲς τελείως ἄσχετα, ὅπως π.χ. *ἄρχων τῆς θυμέλης* (ἀρ. 821), ἢ *μέγας κουράτωρ τῶν ὀξέων* (ἀρ. 485).

Τὰ ἀνωτέρω δύο τακτικὰ δικαστήρια δὲν ταυτίζονται, λειτουργοῦν παράλληλα, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀκόμη διευκρινηθῆ ἡ μεταξύ τους σχέση. Τὸ δικαστήριο τοῦ *βήλου* ἔχει μικρὸ προβάδισμα στὴν ἱεραρχία ἀλλὰ ὁ τίτλος τῶν δικαστῶν καὶ στὰ δύο εἶναι *πρωτοσπαθάριος*[41]. Τὸν ΙΑ΄ αἰ. οἱ *δικασταὶ τοῦ βήλου* φέρουν ὑψηλότερους τίτλους, *ἀνθύπατος*, *πατρίκιος*, *μάγιστρος*, *βέστης*, *βεστάρχης*, *πρόεδρος*, *πρωτοπρόεδρος*, ὅπως ἐπίσης τὸ δεύτερο λειτούργημα γενικῶς εἶναι ἀπὸ τὰ σημαντικά.

Στὸ δικαστήριο τοῦ βήλου δὲν φαίνεται νὰ ἐκκαλοῦνται οἱ ἀποφάσεις τοῦ δικαστηρίου ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου, ἀλλὰ ἐφεσιβάλλονται ἀποφάσεις τῶν *θεματικῶν δικαστῶν* (Πεῖρα ΙΕ΄8). Ἔχω τὴν γνώμη ὅτι ἦταν ἰσοδύναμα, συνεδρίαζαν στὸν ἴδιο εὐρύτερο χῶρο τοῦ Σκεπαστοῦ Ἱπποδρόμου[42] ἀλλὰ σὲ διαφορετικὴ αἴθουσα ἢ τουλάχιστον θὰ ὑπῆρχε κάποιο χώρισμα μὲ βῆλο (= παραπέτασμα), ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ δικαστηρίου, ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενο τῶν ὑποθέσεων εἶχε πιθανῶς κάποια διαφορετικὴ βαρύτητα. Νὰ ὑποθέσωμε ὅτι οἱ εἰσαγόμενες στὸ δικαστήριο τοῦ ἱπποδρόμου ὑποθέσεις ἀστικοῦ δικαίου εἶχαν περιουσιακὸ ἀντικείμενο μικρότερης ἀξίας, ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἐκδικαζόμενες ἀπὸ τὸ δικαστήριο τοῦ βήλου; Ὅπως κι ἂν εἶναι πρέπει νὰ γίνη συστηματικὴ ἔρευνα.

38. Ἀπὸ τὶς 52 γνωστὲς σήμερα σφραγίδες κριτῶν τοῦ βήλου, ὅλες τοῦ ΙΑ΄ αἰ., μόνον οἱ παρὰ V. Laurent, Corpus II, ἀρ. 828-829, 835-838, 840, 843-850 ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ σὲ κριτὴ τοῦ βήλου.

39. Οἱ κριταὶ τοῦ βήλου συγκεντρώνουν καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ κριτοῦ τοῦ ἱπποδρόμου στὶς σφραγίδες ἀρ. 140, 145, 830, 834, 839, 841-842, 874, ἢ τοῦ ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου ἀρ. 171, 831-832, 834-835, 874, 1021 κάποτε καὶ τὰ δύο μαζί.

40. Κριταὶ τοῦ βήλου κοιαίστωρες (ἀρ. 1109, 1111, 1113), ἔπαρχοι (ἀρ. 1021, 1023, 1024), σύμπονοι (ἀρ. 1079, 1086), στρατιωτικοὶ λογοθέται (ἀρ. 548, 549), χαρτουλάριοι τοῦ γενικοῦ λογοθεσίου (ἀρ. 321, 322), ἐπὶ τοῦ κανικλείου (ἀρ. 221, 223), ἐπὶ τοῦ βεστιαρίου (ἀρ. 700, 703) κ.λπ.

41. Τακτικὸν Escorial 273_{15} : οἱ *πρωτοσπαθάριοι καὶ κριταὶ τοῦ βήλου* (οὕτω καὶ στὶς σφραγίδες ἀρ. 140, 171, 342, 485, 548, 831-834, 1021, 1100), σ. 273_{39} : οἱ *πρωτοσπαθάριοι καὶ κριταὶ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου*.

42. Γιὰ τὸν καίσαρα Βάρδα μαρτυρεῖται ὅτι συνεχῶς ἐφοίτα τοῖς τοῦ ἱπποδρόμου δικαστηρίοις. Σκυλ. σ. 105.

Ἔχει ἐπικρατήσει ἡ ἄποψη ὅτι τὸ δικαστήριο τοῦ βήλου ἦταν δωδεκαμελές, ὀφείλεται δὲ στὸ κῦρος τοῦ K. E. Zachariä[43], ὁ ὁποῖος κατ' ἐμὲ παρερμήνευσε χωρίο τοῦ Βαλσαμῶνος. Ὁ κανονολόγος, γράφων τὸ *δὲ προκαθῆσθαι τοῦτον* (τὸν χαρτοφύλακα) *δωδεκάδος πατριαρχικῶν νοταρίων αὐτοπιστίαν ἐχόντων, οἵαν ἔχει καὶ ἡ δωδεκὰς τῶν τοῦ βήλου τοῦ Ἱπποδρόμου κριτῶν*[44], παραβάλλει τὴν αὐτοπιστίαν τῶν δώδεκα ἐκκλησιαστικῶν νοταρίων, δηλαδὴ τὴν ἁρμοδιότητα νὰ βεβαιώνουν τὸ γνήσιον τῶν ἐγγράφων τῆς ὑπηρεσίας τοῦ χαρτοφύλακος, ὅπου ὑπηρετοῦν, πρὸς τὴν *αὐτοπιστίαν* τῶν νοταρίων ἀντίστοιχης κρατικῆς ὑπηρεσίας, ποὺ εἶναι τὸ κοσμικὸ δικαστήριο. Οἱ νοτάριοι τοῦ δικαστηρίου τοῦ βήλου ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ βεβαιώνουν τὴν γνησιότητα τῶν ἐκδιδομένων ἐγγράφων (*τὴν αὐτοπιστίαν*, ποὺ λέει ὁ κανονολόγος) καὶ πρὸς αὐτὴν συγκρίνονται οἱ ἐκκλησιαστικοὶ νοτάριοι. Ἑπομένως ὁ ἀριθμὸς δώδεκα ἀναφέρεται στοὺς νοταρίους τοῦ δικαστηρίου καὶ ὄχι στοὺς δικαστὲς μέλη του, ἡ ὅλη δὲ φράση θὰ ἔπρεπε νὰ νοηθῆ ὡς ἑξῆς : οἵαν ἔχει (αὐτοπιστίαν) καὶ ἡ δωδεκὰς τῶν (νοταρίων) τῶν τοῦ βήλου τοῦ Ἱπποδρόμου κριτῶν.

Ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ σχόλιο τῶν Βασιλικῶν Ζ' 1.3 δικαιολογεῖ, πιστεύω, τὸ συμπέρασμα τοῦ Zachariä γιὰ δωδεκαμελὲς δικαστήριο τῶν ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου κριτῶν. Ὁ παλαιὸς σχολιαστὴς θέλει νὰ καταστήση κατανοητὸ στοὺς συγχρόνους του, τί σημαίνει *θεῖοι δικασταί*, ἐνδιαφερόμενος νὰ τοποθετήση μιὰν ἀφετηρία γιὰ τὴν διάκριση σὲ *μείζονας* καὶ *ἐλάσσονας*[45].

Γιὰ τὴν ἐκδίκαση σοβαρῶν πολιτικῶν ἀδικημάτων (συνωμοσία κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος, ἐσχάτη προδοσία, προδοσία τῆς πατρίδος), γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ ὑποψίες συνήθως ἐβάρυναν ἀνωτέρους κρατικοὺς λειτουργούς, αὐλικούς, κάποτε καὶ ἱεράρχες, ὁ αὐτοκράτωρ συγκαλοῦσε εἰδικὸ δικαστήριο, στὸ ὁποῖο μετεῖχαν ἀνώτατοι ἀξιωματοῦχοι μέλη τῆς συγκλήτου, ὁριζόμενοι, κατὰ περίπτωση. Ἀργότερα μετεῖχαν καὶ ἀνώτεροι κληρικοί[46].

Στὸ Κλητορολόγιο τοῦ Φιλοθέου, στὸ μόνο ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἐθιμοτυπικὰ Τακτικά, ἀναγράφονται οἱ *κριταὶ τῶν ρεγεώνων* (σ. 113_{13}, 179_{14}) χωρὶς κανένα προσδιορισμὸ τῆς ἁρμοδιότητός των. Δεδομένου ὅτι ἀνήκουν στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως καὶ ἡ ὀνομασία τους εἶναι δηλωτικὴ σχέ-

43. K. E. Zachariä, Geschichte[3] σ. 360.

44. Βαλσαμὼν ἐν Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα Δ', σ. 536.

45. Βασιλ. Ζ' 1.3 σχόλιο : *ὅτι τοὺς ἄρχοντας τοὺς ὑπεράνω τῶν θείων δικαστῶν λέγει, ἤτοι τῶν τοῦ Ἱπποδρόμου κριτῶν, πάλιν καὶ αὐτοὺς εἰς δύο διαιρεῖ εἰς μείζονας καὶ ἐλάσσονας* ἔκδ. H. J. Scheltema, Basilicorum libr. LX Series B vol. I (1953) σ. 36.

46. Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ σύγκλητος (1949) σ. 95-106, ὅπου καὶ παραδείγματα. Λεπτομερέστερη ἀνάλυση τῆς προανακριτικῆς διαδικασίας στὴν μελέτη μου, Πολιτειακὰ ὄργανα (1986) σ. 203-206 γιὰ τὶς περιπτώσεις Θεοδώρου Σανταβαρηνοῦ καὶ πατρικίου Σαμωνᾶ ἐπὶ Λέοντος ς'.

σεως μὲ τὴν πόλη (*ρεγεῶνες* = συνοικίες) καὶ χαρακτηρίζονται ὡς κριταί, γίνεται δεκτὸ ὅτι τὰ καθήκοντά τους θὰ ἦταν συναφῆ μὲ τὴν ἀστυνόμευση καὶ τὶς διενέξεις τῶν κατοίκων τῆς συνοικίας[47].

Ἐπαρχιακὰ δικαστήρια

Στὶς τέσσερις σελίδες (378-381) ποὺ ὁ K. E. Zachariä ἀφιέρωσε στὰ ἐπαρχιακὰ δικαστήρια, ἐκτὸς ποὺ τὸ χρησιμοποιηθὲν ὑλικὸ εἶναι πενιχρό, ὁ ἐρευνητὴς δὲν ἔλαβε ὑπ' ὄψει τὶς ἐξελίξεις στὸν διοικητικὸ μηχανισμό, εἶναι ἀλήθεια τότε (1892) ἐλάχιστα γνωστές. Καὶ σήμερα ἀκόμη δὲν ἔχουν ἐπαρκῶς μελετηθῆ στὴν χρονικὴ τους διαμόρφωση οἱ ἁρμοδιότητες τοῦ κριτοῦ-πραίτωρος, ὁ ὁποῖος στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Γ' αἰ. ἀνέλαβε τὴν πολιτικὴ διοίκηση τοῦ θέματος καὶ ἀκολούθως ἐπιφορτίσθηκε μὲ δημοσιονομικὰ καὶ δικαστικὰ καθήκοντα (ἀνωτ. σ. 243).

Τὴν δικαιοσύνη στὸ θέμα ἀπονέμει ὁ *θεματικὸς δικαστής*[48], κατώτερος ἱεραρχικὰ τῶν κριτῶν τοῦ βήλου καὶ ἐκείνων τοῦ Ἱπποδρόμου, ἀφοῦ οἱ ἀποφάσεις του ἐκκαλοῦντο στὸ δικαστήριο τοῦ ἱπποδρόμου[49]. Σκοτεινὴ παραμένει ἡ ἔκταση τῆς τοπικῆς ἁρμοδιότητος τοῦ θεματικοῦ δικαστοῦ, καθὼς ἡ ἐδαφικὴ ἔκταση τῶν θεμάτων καὶ μάλιστα μέχρι καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Γ' αἰ. ἦταν πολὺ μεγάλη. Ἄγνωστη εἰσέτι εἶναι καὶ ἡ καθ' ὕλην ἁρμοδιότης τοῦ θεματικοῦ δικαστοῦ. Στὴν δικαιοδοσία του ὑπόκειται ὁποιος ἀναλαμβάνει γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κράτους τὴν ἐκτέλεση (ἢ καὶ τὴν ἐπίβλεψη) ἀγγαρείας καὶ τὴν εἰσπραξη φόρων στὸ θέμα καὶ κατηγορηθῆ *δικαίως ἢ ἀδίκως* ὅτι ἐξετέλεσε πλημμελῶς τὴν ὑποχρέωση ποὺ ἀνέλαβε. Ἔτσι ὁ Κεκαυμένος Στρατηγικὸν § ϛ ζ' (= σ. 40) ἀποτρέπει κάποιον νὰ ἀναλάβη σὲ θέμα, *ἐκποσωπικὴν (δουλείαν) ἢ τὴν ἀρχοντίαν ἢ τὸ βασιλικὸν τῆς πολιτείας ἡμῶν*, γιατὶ ἐκτὸς τοῦ ὅτι κινδυνεύει νὰ ὑποστῆ προσωπικὴ οἰκονομικὴ ζημία, εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ δυσαρεστήση τοὺς κατοίκους τοῦ θέματος, οἱ ὁποῖοι καὶ

47. K. E. Zachariä, Geschichte[3] σ. 373.

48. N. 7 Κωνσταντίνου Ζ' ἔκδ. Zachariae, JGR III, σ. 257-260. Αὐτόθι γιὰ τὰ δικαστικὰ τέλη στὰ ἐπαρχιακὰ δικαστήρια. Πείρα ΙΕ' 8, ΜΓ' 5, Ξς' 24, ΝΑ' 21, Κεκαυμένου Στρατηγικὸν § ιε' (= σ. 6_4), ϛ ζ' (= σ. 40_{28}).

49. Πείρα ΙΕ' 8 : Ὑπόθεση ἐκδικασθεῖσα ἀπὸ τὸν θεματικὸ δικαστὴ *ἐν τῇ τῶν Χαλδίων γῇ*, ἀπασχόλησε κατόπιν τὸ δικαστήριον τοῦ βήλου, ποὺ ἐξέδωκε νέα ἀπόφαση (καὶ ὁ *μάγιστρος* ἀπεφήνατο). Ἀνάλογη πρακτικὴ προβάλλεται καὶ στὸ Στρατηγικὸν τοῦ Κεκαυμένου, ὅταν ὁ συγγραφεὺς συμβουλεύη θεματικὸ δικαστὴ νὰ μὴν ἀναλαμβάνη τὴν ἐκδίκαση ὑποθέσεως φίλου του, ποὺ παρανόμησε, γιατὶ ἂν τοῦ χαρισθῆ κι ἐκεῖνος θὰ ντροπιασθῆ καὶ ὁ φίλος σου παρὰ *τῶν πολιτικῶν δικαστῶν καταδικασθήσεται*. Προφανῶς ἡ ὑπόθεση θὰ ἀχθῆ κατ' ἔφεση στοὺς πολιτικοὺς δικαστάς, δηλαδὴ στὸ δικαστήριο τοῦ βήλου(;) ἢ τοῦ ἱπποδρόμου(;) στὴν Κωνσταντινούπολη. Κεκαυμένου Στρατηγικὸν σ. 6_{12} (ἢ ιε'). Ἀνάλογη διαδικασία ὑπαινίσσεται καὶ ἡ § κα', σ. 8, γιὰ τὴν ὁποία περισσότερος λόγος κατωτ. σ. 260.

ἕως δέκα καὶ δεκαπέντε χρόνους (ἀργότερα) *οἱ ἀπαιτηθέντες παρὰ σοῦ εἴτε ἀερικὸν εἴτε ἄλλο τι, οὐ μόνον ἀδίκως, ἀλλὰ καὶ δικαίως, εἰς τοὺς θεματικοὺς δικαστὰς ἄξουσί σε* (= θὰ σὲ ἐγκαλέσουν στοὺς θεματικοὺς δικαστές).

Στὴν Πεῖρα γίνεται λόγος γιὰ *χαμαιδικαστῆ*[50], ὁ ὁποῖος ρητῶς ἀναφέρεται ὅτι δὲν εἶναι δικαστὴς καὶ δὲν διορίζεται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλὰ ἐνεργεῖ μὲ ἐντολὴ ἀξιωματούχου τοῦ θέματος, περιοριζόμενος προφανῶς σὲ ἀνακριτικὸ ἔργο (*διαγνώμων*)[51].

Ὅτι ὁ *χαμαιδικαστὴς* δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ δικάζῃ αὐτοτελῶς καὶ νὰ ἐκδίδῃ ἀπόφαση, ἐπιβεβαιώνει διάταξη τῶν Βασιλικῶν Ζ΄ 1. 3 καὶ σχόλιο. Οἱ *χαμαιδικασταὶ* ἐξομοιοῦνται πρὸς τοὺς *παρέδρους* ὁρισμένων κρατικῶν λειτουργῶν (δρουγγαρίου, ἐπὶ τῶν κρίσεων, κοιαίστωρος, ἐπάρχου), στοὺς ὁποίους ἀναγνωρίζεται δικαστικὴ ἐξουσία καὶ γι' αὐτὸ χαρακτηρίζονται *ἔμπρακτοι δικασταί*, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς *παρέδρους τούτων καὶ συμπόνους* ποὺ στεροῦνται αὐτῆς τῆς ἐξουσίας (*οὐκ ἔχουσιν ὀφφίκιον τοῦ δικάζειν ἀλλὰ τοῦ συμπονεῖν τῷ ἄρχοντι*)[52].

Στενὴ συνεργασία τῶν δικαστηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὰ ἐπαρχιακὰ ἀποκαλύπτουν τὴν εὔρυθμη λειτουργία τῆς δικαιοσύνης καὶ τὴν ὑψηλὴ ἀποδοτικότητα τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Θεματικὸς δικαστὴς ἔλαβε ἐντολὴ ἀπὸ κωνσταντινουπολίτικο δικαστήριο νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν περιουσιακὴ κατάσταση κατηγορουμένου καὶ τῶν συνεργατῶν του, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ καταβαλλόταν ἐνδεχομένως ἀποζημίωση στοὺς κληρονόμους τοῦ φονευθέντος[53].

50. Πεῖρα ΝΑ΄ 10: *Ὅτι χαμαιδικαστὴς λέγεται ὁ δοθεὶς εἰς δίκην διαγνώμων παρὰ ἄρχοντος θεματικοῦ ἐκ πρώτου. οὐ μὴν αὐτὸς ὢν δικαστὴς οὐδὲ παρὰ βασιλέως δοθείς.*

51. *Ἐξετασταὶ* καὶ *διαγνώμονες* (Θεοφ. Συνεχ. σ. 354-356, Σκυλ. σ. 173-174) χαρακτηρίζονται οἱ πέντε ἀνώτεροι ἀξιωματοῦχοι, στοὺς ὁποίους ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Ζ΄ ἀνέθεσε νὰ ἐρευνήσουν κατηγορία κατὰ τοῦ ἐκπτώτου πατριάρχου Φωτίου καὶ τοῦ ἐπισκόπου Εὐχαΐτων Θεοδώρου Σανταβαρηνοῦ. Βλ. περισσότερα στὴν μελέτη μου, Πολιτειακὰ ὄργανα σ. 203-205.

52. Βασιλ. Ζ΄ 1.3: *Ὀρθῶς ἔχειν συνείδομεν τὸ μὴ συγχωρεῖν... τοὺς παρέδρους τῶν ἀρχόντων αὐτοὺς τῶν ὑποθέσεων ἀκούειν, αἳ παρὰ τοῖς ἄρχουσιν ἢ τοῖς διδομένοις ἐξ ἡμῶν δικασταῖς κινοῦντο,... ἢ εἴπερ οἱ χαμαιδικασταὶ τὰ τοιαῦτα κρίνοιεν, οὐδὲν τῶν παρέδρων τῆς ἐκείνων διεστώτων τάξεως*, καὶ σχόλιο *περὶ δικαστῶν [ἐμπράκτων]. Ἔμπρακτοι δικασταὶ οἱ ἔχοντες ὀφφίκιον τοῦ δικάζειν, οἷον ὁ δρουγγάριος, ὁ ἐπὶ τῶν κρίσεων, ὁ κοιαίστωρ, ὁ ἔπαρχος, πάρεδροι δὲ τούτων καὶ σύμπονοι, οἱ περὶ αὐτοὺς διατηροῦντες, οἷς παντελῶς κωλύει δικάζειν. οὐ γὰρ ἔχουσιν ὀφφίκιον τοῦ δικάζειν ἀλλὰ τοῦ συμπονεῖν τῷ ἄρχοντι.* Ἐκδ. H. J. Scheltema, Basilicorum libri LX, Series B vol. I, σ. 36.

53. Πεῖρα Ξ΄ 26: *Οἱ δικασταὶ... ἔπεμψαν γραφὴν πρὸς τὸν τοῦ θέματος δικαστήν, ἵνα γνῷ ἀκριβῶς τὴν ὑπόστασιν (= περιουσία) τοῦ φονέως καὶ τῶν συναραμένων αὐτῷ.*

Σέκρετον τῶν δικῶν

Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Θ΄, παράλληλα μὲ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς νομικῆς παιδείας, πρωτοτύπησε σὲ ἄλλον ἕνα τομέα, ποὺ ἀφορᾶ τὴν ἐμπέδωση τῆς ἀσφαλείας τοῦ δικαίου, ἱδρύοντας τὸ *σέκρετον τῶν δικῶν*. Τοῦτο ἐλήφθη ὡς τώρα ἀπὸ τοὺς νεοτέρους ἐρευνητὰς ὡς ἕνα νέο δικαστήριο, μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιλύῃ τὶς νομικὲς ἀπορίες «τῶν ἐπαρχιακῶν δικαστῶν καὶ νὰ ἀκριβώσῃ ἂν οἱ ἀποφάσεις ποὺ ἐξέδιδαν καὶ ἔστελναν τὸ ἀντίγραφο ἦταν σύμφωνες μὲ τὸν νόμο»[54]. Ἀλλὰ ἂς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν εἴδηση τῆς ἱδρύσεως, ὅπως τὴν ἀναγράφει ὁ ἱστορικὸς καὶ νομικὸς Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης σ. 21-22: *ἐκαίνισε δὲ καὶ σέκρετον*[55] *δικῶν ἰδιωτικῶν, «ἐπὶ τῶν κρίσεων» καλέσας τὸν τούτων προέχοντα. ἐν τούτῳ οἱ τῶν ἐπαρχιῶν δικασταὶ καὶ συντάττουσι τὰ ποιητέα ἐγγράφως καὶ τὰ τῶν σχεδαρίων ἐναποτιθέασιν ἴσα δι' ὑποφίας ἀπαλλαγήν.*

Ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ θέσπιση νέου δικαστηρίου ἀλλὰ γιὰ τὴν ἵδρυση νέας νομικῆς ὑπηρεσίας[56] καθιστᾶ ἔκδηλο ὁ τεχνικὸς ὅρος σέκρετον ποὺ, ὅπως ἐδῶ, φέρεται στὴν τιτλοφορία πολλῶν κλάδων τῆς διοικήσεως, ὅπως π.χ. σέκρετον τοῦ γενικοῦ λογοθεσίου, καὶ ἐξ αὐτοῦ γενικὸς ὅρος *σεκρετικοί*, μὲ τὸν ὁποῖο νοοῦνται οἱ ὑπάλληλοι τῶν σεκρέτων, ἀντιδιαστελλόμενοι πρὸς τοὺς κριτάς, στοὺς ὁποίους καταλέγονται οἱ δικασταί, ὅροι συνηθέστατοι καὶ οἱ δύο στὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου. Ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς νέας ὑπηρεσίας, ποὺ ἱδρύθηκε μετὰ τὸν Ἀπρίλιο 1042 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο 1047, ὀνομάσθηκε *ἐπὶ τῶν κρίσεων*, ἔλαβε ὑψηλὴ θέση στὴν ἱεραρχία, ἐνταχθεὶς στοὺς *μεγαλοδόξους συγκλητικοὺς* καὶ μὲ προβάδισμα ἔναντι τοῦ νομοφύλακος, ἐπομένως μὲ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ θέση ἀνώτερη τοῦ τελευταίου τούτου[57].

54. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἑρμηνεία τοῦ N. Οἰκονομίδη: «Constantin IX, créa également, entre 1043-1045, le tribunal de l'epi tôn Kriseôn, qui avait pour mission de résoudre les problèmes juridiques que lui présentaient les juges des provinces et de vérifier si les décisions que ceux-ci emettaient, et dont ils lui envoyaient copie, étaient conformes à la loi». N. Oikonomidès, Organisation, Trav. Mém. 6 (1976) σ. 134 καὶ σημ. 53, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Tribunal für bürgerliche Rechtsstreitigkeiten τὸ χαρακτηρίζει ὁ Zachariä, Geschichte², σ. 374. Ὀρθότερα ὁ P. Lemerle, Prolégomènes, σ. 84 σημ. 11 δέχεται ὅτι οἱ δικασταὶ τῶν θεμάτων κρατοῦσαν ἡμερήσια *σχεδάρια*, ποὺ ἐστέλναν στοὺς δικαστὲς τῆς Κωνσταντινουπόλεως σὲ περίπτωση ἀμφισβητήσεως.

55. Ἡ ὀρθὴ ἀποκατάσταση τοῦ *δέκρετον* τοῦ, καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα ἡμαρτημένου, κειμένου εἶναι *σέκρετον*, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Ἀναστ. Χριστοφιλόπουλος, Κρητικαὶ καὶ ἑρμηνευτικαὶ παρατηρήσεις ἐν Δίκαιον καὶ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1973, σ. 259.

56. Ὡς ἐπὶ κεφαλῆς νέας ὑπηρεσίας (ministry), προοριζομένης γιὰ τὸν συντονισμὸ τῆς «ἐπαρχιακῆς διοικήσεως», θεωρεῖ τὸν ἐπὶ τῶν κρίσεων ὁ M. Angold, The byzantine empire 1025-1204, A political history, London κ.λπ. 1984 σ. 39.

57. Τὰ προνόμια τοῦ νομοφύλακος γνωρίζομε ἀπὸ τὴν νεαρὰ γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ Διδασκαλείου τῶν νόμων στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ τὴν ὁποία κατωτ. σ. 346.

Ἡ ἵδρυση σεκρέτου ἐξυπακούει πολυσχιδῆ ὑπηρεσία, διακλαδιζομένη στὰ ἐπαρχιακὰ κέντρα, ὅπου λειτουργοῦσαν δικαστήρια. Μὲ τὴ νέα ρύθμιση οἱ ἐπαρχιακοὶ δικασταὶ ὤφειλαν νὰ καταθέσουν στὰ τοπικὰ γραφεῖα, τὰ ὑπαγόμενα στὸ νέο *σέκρετον τῶν δικῶν*, τὰ πρωτότυπα τῶν ἀποφάσεών τους (*σχεδάρια*), γιὰ νὰ ἀποτραπῆ κάθε κίνδυνος παραποιήσεως. Μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ ἀποκτᾶ νόημα καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Κεκαυμένου, δυσεξήγητη ἀλλοιῶς. Ὁ συντάκτης τοῦ Στρατηγικοῦ στὶς συμβουλές, ποὺ ἀπευθύνει σὲ *κριτὴ ἢ θεματικό*, δηλαδὴ πρόσωπο μὲ ἡγετικὴ θέση στὸ θέμα, τοῦ λέει καὶ τὰ ἑξῆς : *ἀγωνίζου δὲ μᾶλλον ἵνα καὶ ἡ κρίσις σου λελογισμένη ἐστὶ καὶ ἡ ἀπόφασίς σου νόμιμος καὶ μετὰ συνέσεως, καὶ εἰ κατ' ἐπήρειαν ἐκκληθήσῃ, ἀναγινωσκομένων τῶν ἡμερησίων σου σχεδαρίων παρὰ τῶν πολιτικῶν δικαστῶν* (Στρατηγικὸν § κα΄ σ. 8), φράση ἀτελὴς καὶ χωρὶς ἀπόδοση, ποὺ μαρτυρεῖ ὅμως ὅτι σὲ περίπτωση ποὺ ἐφεσιβληθῆ ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν δικαστῶν, δηλαδὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπόφαση τοῦ ἐπαρχιακοῦ δικαστηρίου, σχετικὴ μὲ ἔκτακτα δοσίματα ἢ ἄλλες εἰσφορὲς σὲ χρῆμα ἢ εἶδος (*ἐπήρειαι*), ὑπάρχουν *ἡμερήσια σχεδάρια* δηλαδὴ τὸ πρωτότυπο τῶν καθημερινῶν ἀποφάσεων τοῦ ἐπαρχιακοῦ δικαστοῦ.

Ἡ δημιουργία ἀρχείου τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων τῶν ἐπαρχιακῶν δικαστηρίων μὲ τὴν ἐπίβλεψη κρατικῆς ἀρχῆς ἐξασφάλιζε διαδίκους καὶ ὁποιονδήποτε εἶχε ἔννομο συμφέρον ἀπὸ τὴν παραποίηση τῆς δικαστικῆς κρίσεως, καὶ εἶναι γνωστὸ πόση διάδοση εἶχε στὸν Μεσαίωνα ἡ πλαστογράφηση ἐγγράφων[58], περιλαμβανομένων καὶ αὐτοκρατορικῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ σώζονται ὡς σήμερα στὰ ἀρχεῖα μονῶν[59] τοῦ Ἄθω, τῆς Πάτμου ἢ ἀλλαχοῦ. Ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς γνησιότητος τῶν διαθηκῶν ὑπῆρχε καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη εἰδικὴ ἀρχή, ὁ κοιαίστωρ (ἀνωτ. σ. 251).

Ἐπιτρεπτὴ θεωρῶ ἀκόμη μιὰ ὑπόθεση σχετικὴ μὲ τὸν εἰσηγητὴ τῆς καινοτομίας γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς νέας ὑπηρεσίας. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ θεωρούμενος συντάκτης τῆς νεαρᾶς γιὰ τὴν προαγωγὴ τῆς νομικῆς παιδείας τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ Ἰωάννης Μαυρόπους συνεδύαζε πρωτοποριακὲς ἀντιλήψεις καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Θ΄. Γιατὶ νὰ μὴν ἀποδοθῆ στὸν ἴδιο λόγιο ὁραματιστὴ ἡ ρηξικέλευθη εἰσήγηση, νὰ θεσμοθετηθῆ τὸ *σέκρετον τῶν δικῶν* ποὺ θὰ ἐδραίωνε τὴν ἀσφάλεια τοῦ δικαίου;

58. Γιὰ τὰ πλαστὰ ἔγγραφα καὶ τὰ κριτήρια γνησιότητος βλ. τὴν δεύτερη ἑλληνικὴ ἔκδοση ὑπὸ Ι. Καραγιαννοπούλου, Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ Α΄. Αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα, Θεσσαλονίκη 1972 σ. 261-264.

59. Παραδείγματα πλαστῶν ἐγγράφων στὸ ἀρχεῖο Πάτμου βλ. Ἔγγραφα Πάτμου, Ι, Αὐτοκρατορικά, ἐκδ. Ἔρας Βρανούση, 1980, σ. 151-181 : Χρυσόβουλλα ὑποπτα ἢ πεποιημένα καὶ στὰ ἀρχεῖα Ἁγ. Ὄρους, ὅπως μονῆς Κασταμονίτου ἐκδ. N. Oikonomidès, Actes de Kastamonitou, Paris 1978, σ. 71-96, Δοχειαρίου ἐκδ. N. Oikonomidès, Actes de Docheiariou, Paris 1984, σ. 321-337.

Ἀλλὰ νομίζω εἶναι δυνατὸν νὰ προχωρήσουμε ἀκόμη ἕνα βῆμα. Νὰ συνδυασθῆ ἡ θέσπιση τοῦ νέου ἀξιώματος τοῦ *δικαιοφύλακος* μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ νέου σεκρέτου τῶν δικῶν καὶ τὴν ἀποστολή του, ὅπως τὴν ἐξέθεσα ἀνωτέρω. Κι ἐνῶ ὡς τώρα γίνεται γενικῶς δεκτὸ ὅτι πρόκειται «γιὰ δικαστὲς κατώτερης μᾶλλον βαθμίδος, μνημονευομένους ἀπὸ τὸ 1080, ἀπασχολουμένους στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὶς ἐπαρχίες»[60], ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν μαρτυριῶν θὰ ἀποδειχθῆ, πιστεύω, ὅτι πρόκειται γιὰ κρατικὰ ὄργανα μεσαίας βαθμίδος, ἀλλὰ ὄχι γιὰ δικαστές.

Ἤδη ἡ σύνθεση τῆς λέξεως (*δίκαιον* + *φύλαξ*) εἶναι καθοριστική, σημαίνουσα τὸν φύλακα τῶν δικαιωμάτων καὶ κατὰ συνεκδοχὴ τῶν δικογράφων, τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων ποὺ ἐξασφαλίζουν τὰ δικαιώματα. Ἡ ἄσκηση τοῦ λειτουργήματος[61] διαπιστώνεται τόσο στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅσο καὶ σὲ ἐπαρχίες[62], γεγονὸς ποὺ ἀνταποκρίνεται στὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ σεκρέτου τῶν δικῶν, ἀφ' ἑνὸς ὡς κεντρικῆς ὑπηρεσίας καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς περιφερειακῆς.

Οἱ ἐπαρχιακοὶ δικαιοφύλακες ἐπιμελοῦνται τῆς λειτουργίας τῶν τοπικῶν ἀρχείων, στὰ ὁποῖα ἐπαρχιακοὶ δικαστὲς εἶχαν ὑποχρέωση νὰ καταθέτουν τὰ *σχεδάρια* τῶν ἀποφάσεων ποὺ ἐξέδιδαν, ὁ δὲ δικαιοφύλαξ στὴν Κωνσταντινούπολη θὰ ἦταν ὁ ἄμεσος ὑφιστάμενος τοῦ ἐπὶ τῶν κρίσεων, βεβαίου προϊσταμένου τῆς ὑπηρεσίας τοῦ σεκρέτου τῶν δικῶν. Ἑπομένως οὔτε ὁ *ἐπὶ τῶν κρίσεων*[63] οὔτε οἱ *δικαιοφύλακες* εἶναι δικαστές, ἀλλὰ προϊστάμενος καὶ ὑπάλληλοι κρατικῆς ὑπηρεσίας, ἱδρυθείσης στὴν δεκαετία τῶν τεσσαρακοστῶν ἐτῶν τοῦ ΙΑ αἰ.[64], ἐπιφορτισμένης μὲ τὴν συγκέντρωση καὶ τὴν φύλαξη τοῦ πρωτοτύπου τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας.

60. N. Oikonomidès, Organisation σ. 135 «juges plutôt subalternes qu'on voit agir à Constantinople aussi bien que dans les provinces».

61. Ὡς αὐτοκρατορικὸ λειτούργημα (charge impériale) ἀντιλαμβάνεται τὸν δικαιοφύλακα ὁ V. Laurent, συνδυάζων τὴν θέσπισή του μὲ τὴν ἀναμόρφωση τῆς διδασκαλίας τοῦ δικαίου ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Θ΄, Corpus II σ. 476, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

62. Σὲ προνομιακὰ αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς γιὰ μονὲς τοῦ Ἄθω ἢ τῆς Πάτμου μεταξὺ τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων, ποὺ δὲν ἐπιτρέπεται ἡ παραμονή τους νὰ βαρύνη τὴν μονή, περιλαμβάνονται καὶ *δικαιοφύλακες*. Μνεῖες δικαιοφυλάκων σὲ μοναστηριακὰ ἔγγραφα στὴν Ἱστορία Β΄ 2 σ. 328, ὅπως σὲ ἕνα τῆς μονῆς Ἰβήρων ἀρ. 29 (ἔτ. 1047) ἐκδ. J. Lefort - N. Oikonomidès - Denise Papachryssanthou, Paris 1985 μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ κριτοῦ καὶ ἀναγραφέως ἀκολουθεῖ τοῦ ἀντιβαλόντος τὸ ἀντίγραφο μὲ τὸ πρωτότυπο : *Γρηγόριος.... δικαιοφύλαξ καὶ ἀναγραφεὺς ὁ Ξηρός... ἐπέγραψα*.

63. Σφραγίδες τοῦ *ἐπὶ τῶν κρίσεων* παρὰ V. Laurent, Corpus II, ἀρ. 898-901.

64. Ὁ V. Laurent, Corpus II, ἀρ. 902 θεωρεῖ τὸν *μοναχὸ σύγκελλο Νικήτα* ὡς τὸν πρῶτο διορισθέντα *δικαιοφύλακα*, μέσα ΙΑ΄ αἰ. Οἱ αὐτόθι ἀρ. 903-904 σφραγίδες ἀνήκουν σὲ δικαιοφύλακες τοῦ ΙΒ΄ αἰ.

ΣΤΡΑΤΟΣ

Ὥσπερ ἐν σώματι κεφαλή, οὕτως ἐν πολιτείᾳ στράτευμα. ὁ γὰρ στρατὸς ἐστιν ἡ δόξα τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ παλατίου ἡ δύναμις.

Κεκαυμένου, Στρατηγικόν § 255 σ. 101.

Θεματικὸς στρατὸς

Τὸν βυζαντινὸ στρατὸ στὸ μέγιστο διάστημα τῆς μέσης περιόδου ἀποτελοῦσαν σώματα, συγκροτούμενα κατὰ *θέματα* ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς πολίτες καὶ μονάδες ἀπὸ μόνιμους, ἐπαγγελματίες στρατιῶτες, ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας, τὰ *τάγματα*.

Συνδυασμὸς ἰδιόκτητης γῆς, φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν καὶ στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας συνιστοῦν τὸν ἰδιόμορφο θεσμὸ τοῦ *θεματικοῦ στρατοῦ*[1]. Τὰ *στρατιωτικὰ κτήματα* ἀποτελοῦσαν τὴν βάση τῆς *στρατείας*, ὑποχρέωση ποὺ εἶχε νὰ ἐκπληρώσῃ ἔναντι τοῦ κράτους ὁ κύριος τοῦ κτήματος (*στρατιώτης*), σύμφωνα μὲ ὁρισμένους ὅρους καὶ κανόνες. Οἱ *στρατιωτικοὶ κλῆροι* (*στρατιοτάπια*) ἀνήκουν κατὰ πλήρη κυριότητα στὸν στρατιώτη, ἀλλὰ ὑπόκεινται σὲ στρατιωτικὴ ἢ οἰκονομικὴ δουλεία, ποὺ δὲν βαραίνει προσωπικὰ τὸν κύριο τῆς γῆς ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν γῆ, γι' αὐτὸ καὶ οἱ ὑποχρεώσεις μεταβιβάζονται. Στὴν περίπτωση ἀδυναμίας τοῦ κυρίου τοῦ *στρατιωτικοῦ κλήρου* νὰ καλύψῃ τὶς δαπάνες ἐξοπλισμοῦ *τοῦ στρατευμένου* λειτουργεῖ ὁ θεσμὸς τοῦ (τῶν) *συνδότου* (*συνδοτῶν*). *Στρατευόμενος* εἶναι αὐτός, ποὺ βρίσκεται στὰ ὅπλα, ὅταν προσκληθῇ γιὰ ἐπιθεώρηση, γυμνάσια ἢ ἐκστρατεία (*ἀδουμιον*) εἴτε ὡς μέλος τοῦ στρατιωτικοῦ οἴκου[2] εἴτε ὡς ἐκπρόσωπός του, γιατὶ ἡ πολιτεία ἐπιτρέπει στὸν *στρατιώτη* (= κύριο τοῦ *στρατιωτικοῦ οἴκου*), νὰ παρουσιάσῃ στὴν θέση του ἀντικαταστάτη, ἐξοπλισμένον σύμφωνα μὲ τὶς ὑποχερώσεις ποὺ τὸ κράτος ἔχει ἐπιβάλει στὸν *οἶκο*.

Ἡ ὀργάνωση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ δὲν ὑπέστη σπουδαῖες μεταβολές, ὅσον καιρὸ ὁ διοικητικὸς μηχανισμὸς τῶν θεμάτων διατηρήθηκε ἀναλλοίωτος. Ἡ διάσπαση ὅμως ποὺ ἔπληξε τὴν ἐπαρχιακὴ διοικητικὴ διάρθρωση, ἡ προοδευτικὴ ὑποβάθμιση τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας τοῦ θέματος ἔναντι τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν, οἱ οἰκονομικο-κοινωνικὲς ἐξελίξεις στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ ἡ προσπάθεια τῶν *δυνατῶν*, νὰ οἰκειοποιηθοῦν τὰ στρατιωτικὰ κτήματα ἀπὸ τὸν Γ' αἰ. καὶ ἑξῆς, εἶχαν ἀντίκτυπο στὴν στρατολόγηση τῶν ἀνδρῶν. Ἐξ ἄλλου ἡ εἰσαγωγὴ βαρύτερου ὁπλισμοῦ καὶ ἡ πολεμικὴ τεχνικὴ ἀπαιτοῦσαν ἀρτιότερη ἐκπαίδευση καὶ μονιμότερη καὶ πιὸ συστηματικὴ ἀπασχόληση στὸ στράτευμα.

Τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνδρῶν ποὺ στρατολογοῦνται στὰ μεγάλα βυζαντινὰ θέματα τοὺς Θ'/Γ' αἰ. παραδίδουν Ἄραβες ἱστορικοί, στοὺς ὁποίους κατ' ἐξοχὴν στηρίζονται οἱ σημερινοὶ ἐρευνητὲς γιὰ νὰ συλλάβουν τὴν συγκρότηση καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ.

	Ibn al Faqih	Qudana
1. περιοχὴ Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὴν γύρω ζώνη	ἀποδιδομένη ὡς	Talaya/Tafla
2. Θράκη	5.000	5.000
3. Μακεδονία	5.000	χάσμα στὸ χειρόγραφο
4. Παφλαγονία	5.000	χάσμα στὸ χειρόγραφο
5. Ὀπτιμάτων	4.000	4.000
6. Ὀψίκιον	6.000	6.000
7. Θρακήσιον	10.000	6.000
8. Ἀνατολικὸν	15.000	15.000
9. Σελεύκεια	καμία ἀναφορὰ	5.000
10. Καππαδοκία	4.000	4.000
11. Χαρσιανὸν	4.000	4.000
12. Βουκελλαρίων	8.000	8.000
13. Ἀρμενιακὸν	9.000	4.000
14. Χαλδία	10.000	4.000

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γενικὲς ἱστορίες τῆς ἐποχῆς καὶ τὴν βιβλιογραφία ποὺ ἔχει καταχωρισθῆ προηγουμένως γιὰ τὰ θέματα καὶ τὸν στρατό, χρήσιμες οἱ μελέτες Helga Köpstein, Stratioten und Stradiotengüter im Rahmen der Dorfgemeinde. Einige Bemerkungen ἐν Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jahrhundert ἐκδ. Vl. Vavrinek, Praha 1978 σ. 81-98· J. Haldon, Recruitment and conscription in the byzantine army c. 550-950 (1979)· I. Heath, Byzantine armies 886-1118, London 1981· J. F. Haldon, Byzantine praetorians κ.λπ. καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ σημασία τῶν ταγματικῶν μονάδων μεταξὺ περ. 580-900· Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παρακμὴ ἰδίως σ. 107-148· T. Miller-J. Nesbitt (ἐκδ.), Peace and war in Byzantion. Essays in honor of G. E. Dennis, Washington D.C. 1995· W. Treadgold, Byzantium and its army 284-1081, Stanford 1995· Ἡ ἀρχικὴ ὡς State, Army and Society συγκέντρωση μελετῶν τοῦ J. F. Haldon (1995) παρουσιάσθηκε ὡς Warfare, State and Society in the Byzantine world, 565-1204, London 1999 (σ. 389 + 10 χάρτες).

2. *Γιὰ τὸν στρατιωτικὸ οἶκο*, τὶς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ στρατιώτη καὶ φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς τῆς γραμμένης στοὺς στρατιωτικοὺς *καταλόγους γῆς* βλ. καὶ στὴν Ἱστορία Β' 1.

Χάρις στόν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο[3] γνωρίζομε τήν ἀκριβῆ σύνθεση πολεμικῆς ἑτοιμότητος καί τήν ἀντίστοιχη μισθοδοσία σ' ἕνα ἀπό τά νεότερα, μικρά θέματα, πού πῆραν μέρος στήν ἐκστρατεία τῆς Κρήτης τό 949.

ἐργολάβηθη τό θέμα τοῦ Χαρτεζικίου λίτρας κδ': νς' (= 1.728 + 56 = 1.784 νομίσματα) *ὁμοῦ ἄνδρες ψε'* (= 705).

Ἡ ὀργανική σύνθεση τοῦ σώματος εἶναι διαφορετική· ὁ ἀριθμός τῶν ἀξιωματικῶν ὑπερβολικά ὑψηλός σέ σχέση μέ τό παρελθόν· οἱ τουρμάρχαι πολυάριθμοι μερισμένοι σέ δύο κατηγορίες: πρώτη (*προκριτώτεροι*, 22) - δεύτερη (*ἐλαττότεροι*, κατώτεροι 47)· πολυάριθμοι εἶναι καί οἱ δρουγγάριοι (205)· ἡ *ρόγα* (= ὁ μισθός) σέ συνετή ἀντιστοιχία μεταξύ τῶν διαφόρων κατηγοριῶν.

Τά πολλά προβλήματα, πού ἡ μακρά διάρκεια τῆς θεματικῆς μορφῆς τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἔφεραν στήν ἐπιφάνεια, προκάλεσαν τήν σημαντική αὔξηση τῆς νεότερης βιβλιογραφίας, ὥστε νά θεωρηθῆ χρήσιμη ἡ ἀναφορά κάποιων νέων ἀπόψεων.

Τήν συγκρότηση τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ διερευνᾶ ἡ Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου σέ σειρά μελετῶν: Στρατολογία καί ἐγγεια στρατιωτική ἰδιοκτησία στό Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη 1989· Les biens militaires et le recrutement à Byzance, Βυζαντιακά 12 (1992) σ. 215-226, ἀντιθέτως μέ τήν πλειονότητα τῶν νεοτέρων ἐρευνητῶν ὑποστηρίζει ὅτι ἡ στρατιωτική ὑποχρέωση τοῦ κυρίου στρατιωτικοῦ κτήματος δέν ἐβάρυνε τήν γῆ ἀλλά τό πρόσωπο· Ὁ μόνιμος στρατιωτικός πυρήν τῶν βυζαντινῶν θεμάτων, Ἑγνατία 2 (1990) σ. 229-243. Οἱ ἐπαγγελματίες στρατιῶτες τῶν θεμάτων πού τόν Η'-Ι' αἰ. ἀποτελοῦσαν τόν πυρῆνα τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων φέρονται στίς πηγές ὡς ταξάτοι, ταξεῶται, ταξατιῶται. Πρόκειται γιά μονάδα συγκροτουμένη γιά βραχύ διάστημα καί συγκεκριμένο σκοπό. Θέματα et tagmata. Un problème de l'institution de thèmes pendant les Xe et XIe siècles, Byz. Forschungen 19 σ. (1993) 35-41. Σέ συνοριακές περιοχές ἐμφανίζονται ἰδίως ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ ΙΑ' αἰ. στρατιωτικά σώματα[4] χαρακτηριζόμενα ὡς *τάγματα* καί ἐπωνυμία θεματική (π.χ. *τάγμα Ἀνατολικῶν, τάγμα Χαρσιανόν, τάγμα Ἀρμενικῶν*), πού συνδέονται μέ τήν στάθμευση ἐπιλέκτων μονάδων (*ταξεῶται, ταξάτοι, ταξατίωνες*) στά σύνορα καί τήν ἐνίσχυση τῶν θεματικῶν δυνάμεων.

3. Νεότερη ἔκδοση Constantin Porphyrogenitus, Three Treatises on imperial military expeditions, Introduction, edition, translation and commentary by J. E. Haldon, Wien 1997· J. E. Haldon, Theory and Practice in the tenth century military administration. Chapters II 44-45 of the Book of Ceremonies, Trav. Mém. 13 (2000) σ. 201-352 (ἔκδοση, μετάφραση, σχόλια πλούσια)· J-Cl. Cheynet, Les effectifs de l'armée byzantine aux Xe - XIe s., Cahiers de civilisation medièvale 38 (1995) σ. 319-338, περ. 15.000-20.000.

Διπλωματική λύση ἀντί γιά κήρυξη πολέμου προτιμοῦσε ἡ βυζ. ἡγεσία, ὅπως καταλήγει ὁ Εὐ. Χρυσός, Ὁ πόλεμος ἔσχατη λύση ἐν Βυζάντιο. Κράτος καί Κοινωνία, Ἀθήνα 2003 σ. 542-563· ἀνάλογο θέμα καί J. Haldon, Blood and Ink ἐν Byzantine Diplomacy ἐκδ. J. Shepard-S. Franklin, London 1992 σ. 281-294.

				νομ.
τουρμάρχαι προκριτώτεροι (= πρώτης κατηγορίας) κβ'	=	22	ἀνά ε' =	110
ὁ μεράρχης τοῦ θέματος		1		5
ὁ κόμης τῆς κόρτης[4]		1		5
ὁ δομέστικος τοῦ θέματος		1		5
τουρμάρχαι ἐλαττότεροι (= κατώτερης κατηγορίας) μζ'	=	47	ἀνά δ' =	188
δρουγγάριοι σε'	=	205	ἀνά γ' =	615
στρατιῶται υκη'	=	428	ἀνά β' =	856
		ἄνδρες 705	νομίσμ.	1.784

Ταγματικός στρατός[1]

Οἱ νέες συνθῆκες εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν μείωση καί τελικά τήν διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ, πού εἶχε τήν βάση του στά στρατιωτικά κτήματα, καί τήν ἐνίσχυση τοῦ ταγματικοῦ μέ ἐκούσια στρατολογία τοῦ ἐγχωρίου πληθυσμοῦ. Ἰδίως ἡ συγκρότηση βαρειά ἐξοπλισμένων τμημάτων ἱππικοῦ καί οἱ τεχνικότερες ἀπαιτήσεις διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ κατέστησαν ἐπιτακτική τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐπαγγελματικοῦ στρατοῦ καί ἐμείωσαν τήν ἀξία τοῦ ἀνεκπαίδευτου στήν νέα τεχνι-

4. Ὁ N. Οἰκονομίδης, Listes σ. 341 θεωρεῖ τόν *κόμητα τῆς κόρτης* (de la tente) εἶδος «ἀρχηγοῦ τοῦ ἐπιτελείου» ἀπό τήν ὑπηρεσία πού ἐκτελεῖ νομίζω ὀρθότερο τόν προσδιορισμό «προϊστάμενος τῆς ἐπιμελητείας» τοῦ στρατιωτικοῦ σώματος.

1. Γιά τήν μισθοδοσία καί ὁπλισμό τῶν θεματικῶν στρατιωτῶν τούς Θ'-Ι' αἰ. N. Oikonomides ἐν Gonimos, Studies... L. Westerink ἐκδ. J. Duffy-J. Peradotto, Buffalo N. Y. 1988 σ. 121-136· J. Haldon, Military Lands and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretation, DOP 47 (1993) σ. 1-68· H. J. Kühn, Die Byz. Armee im 10. und 11. Jahrhundert, Studien zur Organisation der Tagmata, Wien 1991, Θέματα τό 899, δουκάτα, κατεπανάτα, θέματα τό 975, 1025, 1064· προσωπογραφικά W. Treadgold, The Army in the Works of Constantine Porphyrogenitus, Rivista Studi biz. neoell. n.s. 29 (1992) σ. 77-162 (σοβαρές ἐπιφυλάξεις Ch. Makrypoulias, Graeco-Arabica 6 (1993) σ. 152-171· R. M. Strässle, Krieg, Kriegführung und Gesellschaft in Byzanz (9.-12. Jh). Ein polemologischer Erklärungsansatz, Byz. Forschungen 19 (1993) σ. 149-169. Ἐνδιαφέρουσες ἐπισημάνσεις γιά τήν διαπλοκή τοῦ πολέμου καί τήν διεξαγωγή του σέ συνάρτηση μέ τίς κοινωνικές συνθῆκες. J. D. Nicolle, No way overland?. Evidence for Byz. arms and armour on the 10th - 11th century Taurus Frontier, Graeco-Arabica 6 (1995) σ. 226-245. Τό ἐμπόλεμο Βυζάντιο ἐπιμ. Κ. Τσικνάκη, Ἀθήνα 1997 ἀπασχόλησε τό 4ο διεθνές συμπόσιο τοῦ Ἱνστιτούτου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν γιά τήν τεχνολογία, τεχνική, ἰδεολογική προετοιμασία, συμπεριφορά τῶν στρατευομένων στό κύριο σῶμα τοῦ βυζ. στρατοῦ, ἐνῶ τό βοηθητικό του προσωπικό ὑπῆρξε ἀντικείμενο μελέτης τοῦ Τ. Κόλια, Ein wenig bekannter Faktor im byz. Heer: die Hilfskräfte (παῖδες, πάλληκες, ἐπουργοί) ἐν Πολύπλευρος νοῦς Miscellanea P. Schreiner, Leipzig 2000, σ. 113-124. J. F. Haldon, Warfare, State and society in the Byzantine world 565-1204, London 1999.

T. Wasilewski, La disparition des tagmata impériaux à Byzance dans la seconde moitié du XIe siècle, Actes XVe Congrès ét. byz. IV, 1980 σ. 375-381.

κὴ καὶ τακτικὴ θεματικοῦ. Τὰ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο συγκροτούμενα τάγματα ἀποκαλοῦνται *Ρωμαϊκὰ τάγματα* (Σκυλ. σ. 491_{36}) πρὸς διάκριση ἀπὸ τὰ ξένα μισθοφορικά, ποὺ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰ. πολλαπλασιάζονται καὶ χαρακτηρίζονται ὡς *συμμαχικά*[2]. Κάθε *τάγμα τῶν συμμάχων* ἀπαρτιζόταν ἀπὸ στρατιῶτες τῆς ἴδιας ἐθνότητος ὑπὸ ὁμοεθνῆ ἀρχηγό. Ἡ ἐπιχειρησιακὴ εὐθύνη γιὰ τὰ συμμαχικὰ σώματα στὴν διάρκεια ἐκστρατείας ἀνῆκε στὸν *ἐθνάρχη*[3], βυζαντινὸν ἀξιωματοῦχο, πού, ὅπως φαίνεται, ἀποτελοῦσε τὸν σύνδεσμο τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως μὲ τὶς μονάδες τῶν μισθοφόρων.

Ἡ στρατολογία ἐπαγγελματικοῦ στρατοῦ, ποὺ παρέμενε στὸ θέμα καὶ συνιστοῦσε μόνιμον ἀμυντικὸ πυρῆνα, πρέπει νὰ εἶχε ἐθελοντικὴ βάση, ὅπως καὶ παλαιότερες σποραδικὲς μαρτυρίες ὑπαινίσσονται[4]. Μιὰ τέτοια περίπτωση συνιστᾶ σῶμα προοριζόμενο νὰ πάρη μέρος στὴν ἐκστρατεία τῆς Κρήτης ἐπὶ Λέοντος Ϛ'. Συγκροτήθηκε ἀπὸ πεντακόσιους ἄνδρες ποὺ ὑπηρετοῦσαν ἤδη στὸ θέμα Ἀνατολικῶν καὶ ὁ ἐφοδιασμός τους μὲ ἰδιόκτητα ἅλογα ἢ κρατικὰ συνδυαζόταν μὲ τὸ ὕψος τοῦ μισθοῦ τους[5].

Τὸν Γ' αἰ. μνημονεύονται μόνιμα τάγματα ἀπὸ Ἕλληνες καὶ Ἀρμενίους ἐπαγγελματίες στρατιῶτες, ποὺ ἐξοπλίζονται καὶ μισθοδοτοῦνται ἀπὸ τὸ κράτος καὶ στρατωνίζονται στὰ μικρασιατικὰ κυρίως θέματα γιὰ τὴν προστασία τῶν παραλίων[6]. Συνήθως γίνεται δεκτὸ ὅτι οἱ μονάδες αὐτὲς συνιστοῦσαν εἶδος παραρτήματος τῶν κωνσταντινουπολιτικῶν ταγμάτων τῆς ἀνακτορικῆς φρουρᾶς[7]. Σήμερα ὅμως ἀρχίζει νὰ κερδίζη ἔδαφος ἡ ἄποψη ὅτι ἦταν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα σώματα[8]. Ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ εἶναι τὸ *τάγμα τῶν φοιδεράτων* (Κλητορολόγιον σ. 149_{22}) στὸ ὁποῖο ὑπηρέτησε ὡς τουρμάρχης ὁ μετέπειτα αὐτοκράτωρ Λέων Ε' (813-820)· τὸ τάγμα αὐτὸ μνημονεύεται τὸ

2. Σκυλ. σ. 471_{12}, 491_{27}: *Φράγγους φαμὲν καὶ Βαράγγους*· σ. 490_{13}: *δύο τάγματα Φραγγικὰ καὶ Ρωσικὸν ἕν*.

3. Τακτικὸν Escorial σ. 271_{24} : *ἐθνάρχης* σ. 273_{20} : *τοποτηρητὴς τοῦ ἐθνάρχου*.

4. Ὁ μετέπειτα αὐτοκράτωρ Λέων Γ *βάσανος τὴν τέχνην, ἐξ αὐτῆς τὴν ζωὴν προιξάμενος*, στρατολογήθηκε ἀπὸ τὸν πατρίκιο Σισίννιο, στρατηγὸ τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν, ποὺ περιόδευε γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ στὴν περιφέρειά του (*στρατολογίαις τὴν χώραν περιπολεύων*) Γεώργ. Μον. ΙΙ σ. 736-737.

5. Βασ. Τάξ. σ. 657-658.

6. Στὸ θέμα τῶν Θρακησίων ἐπὶ Ρωμανοῦ Α' ἦταν στρατωνισμένοι οἱ *τουρμάρχαι τῆς παραλίου*, οἱ *Ἀρμένιοι οἱ φυλάσσοντες τὴν παραλίαν τοῦ θέματος*, οἱ *Θρακήσιοι οἱ φυλάσσοντες τὴν παραλίαν τοῦ Θρακήση ἄνδρες χ'* (= 600)· Βασ. Τάξ. σ. $663_{9, 11}$, 667_{4}· E. Mc Geer, The legal decree of Nikephoros II Phokas concerning Armenian stratiotai ἐν Peace and war σ. 123-137.

7. Στὰ θέματα Θράκης καὶ Μακεδονίας ἑδρεύουν τὰ δ' τάγματα, στὰ ὁποῖα ὑπηρετοῦσαν σχολάριοι καὶ θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι σχετίζονταν μὲ τὰ τάγματα τῆς ἀνακτορικῆς φρουρᾶς τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

8. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀναπτύσσει ἡ Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παρακμὴ

1042 ὅτι εἶχε ἀντικατασταθῆ ἀπὸ Πισίδες καὶ Λυκάονες[9], ποὺ μαζὶ μὲ Κολωνειάτες καὶ Χαλδαίους συνιστοῦν μονάδα τῶν Ἀνατολικῶν[10].

Στὸ μεταξὺ ἀναφαίνονται νέα τάγματα. Τὸ 970 τὸ *τάγμα τῶν ἀθανάτων* μὲ ἰδιαίτερη θωράκιση καὶ διοικητὴ δομέστικο. Παραμένει ὅμως ἀβέβαιο, ἂν πρόκειται γιὰ μόνιμο σῶμα ἢ γιὰ περιστασιακὴ δημιουργία εἰδικὰ γιὰ τὸν ρωσο-βυζαντινὸ πόλεμο[11]. Τὸ 1040 δρᾶ στὴν Θεσσαλονίκη τὸ *τάγμα τῶν μεγαθύμων*[12]. Ὁ παντοδύναμος πρωθυπουργὸς τοῦ Μιχαὴλ Ζ' Νικηφορίτζης στρατολόγησε τοὺς Μικρασιάτες πρόσφυγες μετὰ τὸ 1071 καὶ ὀργάνωσε ἐπίλεκτο σῶμα *τῶν ἀθανάτων* ὡς ἀντίβαρο στὰ ξένα μισθοφορικά[14].

Ἀπὸ τὰ παλαιὰ τάγματα μνημονεύονται γιὰ τελευταία φορὰ ἐπὶ Βασιλείου Β' τὰ *τάγματα τῶν ἀρίθμων καὶ ἱκανάτων*, ἐπὶ Ρωμανοῦ Δ' οἱ *σχολές*, καὶ τὸ 1082 τὸ *τάγμα τῶν ἐξκουβίτων*.

Μισθοφορικὰ σώματα

Τὰ μισθοφορικὰ σώματα ξεκίνησαν στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Γ' αἰ. ὡς τμῆμα τῆς ἀνακτορικῆς φρουρᾶς μὲ τὴν περίφημη δρουζίνα τῶν Βαραγγο-Ρώσων γιὰ νὰ πάρουν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΑ' αἰ. καίρια θέση στὸν αὐτοκρατορικὸ στρατό. Δημιουργήθηκαν νέα σώματα μὲ κυμαινόμενον ἀριθμὸ ἀνδρῶν, ἀλλὰ καθένα τῆς ἴδιας ἐθνότητος ἀπ' ὅπου καὶ ἡ ὀνομασία των *Φραγγικόν*, *Ρωσικόν*[15] κ.λπ. Στὶς ξένες μισθοφορικὲς μονάδες ἦταν τοποθετημένοι διερμηνεῖς[16]. Νορμανδοὶ μισθοφόροι, στρατολογημένοι ἀπὸ τὸν Γεώργιο Μανιάκη, προσχώρησαν μετὰ τὸν θάνατό του (1043) στὸν αὐτοκράτορα καὶ ἀποτέλεσαν τὸ σῶμα τῶν *Μανιακάτων*, ποὺ περέμεινε στὴν Βαλκανική[17].

Εἰδικὴ ἔκτακτη ἐπιβάρυνση μὲ τὴν ὀνομασία ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ξένου λαοῦ, ποὺ συγκροτεῖται τὸ μισθοφορικὸ σῶμα[18], ἐπιβάλλεται στὸν πληθυσμὸ

9. Σκυλ. σ. 426_{22} 488, 491, 492.

10. Λέων διακ. σ. 132 : *φάλαγγα ἀθανάτων τεθωρακισμένην*.

11. Σκυλ. σ. 413_{18}.

12. Νικηφ. Βρυέν. σ. 133-134.

13. Σκυλ. σ. 490_{13}.

14. Συνέχ. Σκυλ. σ. 167.

15. Τακτικὸν Escorial σ. 269_{20}.

16. Ἀξιοσημείωτη ἡ σφραγὶδα Laurent, Corpus II, ἀρ. 469 : *Χριστοφ(όρου) β(ασιλικοῦ) σπαθ(αρο)κανδ(ιδατου) επι της μεγαλ(ης) ετερ(είας καὶ) ερμηνευτ(ῆ) τ(ῶν) Βουλ(γαρων) (?)*.

17. Σὲ χρυσόβουλλο τοῦ Κωνσταντίνου Γ' ἀπὸ τὸν Ἰούνιο 1060 ἐν Actes de Lavra I (1970) ἀρ. 32 στίχ. 81-82 : *Λογαρικὴ εἰσπραξις Βαράγγων. Ῥὼς ἢ Σαρακηνῶν ἢ Φράγγων ἢ ἑτέρων τινῶν ἐθνικῶν καὶ Ρωμαίων*.

18. Ἀπὸ λίγο μεταγενέστερο χρυσόβουλλο (ἔτ. 1088) παραθέτω τὴν ἀπαρίθμηση τῶν βαρῶν γιὰ στρατιωτικοὺς σκοποὺς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπαλλάσσεται ἡ νῆσος Πάτμος καὶ ἡ μονὴ ποὺ πρόκειται νὰ ἱδρυθῆ: *ἐξκουσευθ(ήσε)τ(αι) μέντοι ἥ τε ρηθεῖσα ἁγι(α) νῆσο(ς)*

ἐνῶ, οἱ φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς ποὺ συνοδεύουν τὴν εἰσφορὰ ἀπηχοῦν τὴν κοινωνικὴ διαφοροποίηση ἢ τὴν ἰδιαίτερη μεταχείριση φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων καὶ μοναστηρίων. Σύντομα ὅμως ἡ λύση τῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων ἀποδείχθηκε στρατιωτικά, πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἀσύμφορη. Ἡ *παραχειμασία*[19] τῶν μισθοφόρων στὴν βυζαντινὴ ὑπαιθρο ἀποτέλεσε μεγάλο βάρος γιὰ τὸν πληθυσμό.

Ἀπὸ στρατιωτικὴ ἄποψη τὰ μισθοφορικὰ σώματα ἀποδείχθηκαν πιὸ ἀξιόμαχα ἀπὸ τὰ βυζαντινά, ἀλλὰ οἱ ἀρχηγοί τους δημιουργοῦσαν συχνὰ προβλήματα, γιατὶ ἄλλαζαν στρατόπεδο καὶ ἐνῶ χρέος τους ἦταν νὰ στηρίξουν τὸν νόμιμο αὐτοκράτορα, ἄλλοτε τάσσονταν μὲ τὸν ἀνταπαιτητῆ βυζαντινό, ἄλλοτε μὲ τὸν ξένον ἐχθρὸ ἢ τέλος ἀπέβλεπαν στὴν προσωπική τους ἐπικράτηση.

(Μεγάλη) ἑταιρεία - ἑταιρεῖες

Στρατιωτικὸ σῶμα στὴν ὑπηρεσία τῶν ἀνακτόρων ἡ *ἑταιρεία*, μαρτυρεῖται ἤδη ἐπὶ Λέοντος Ε΄ νὰ παίρνη μέρος σὲ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις στὸ πλευρὸ τοῦ αὐτοκράτορος (Σκυλ. 13_{11}). Ἀποστολή της ἦταν ἡ φρούρηση τῶν ἀνακτόρων, στὴν ἀρχὴ ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὶς σχολές[20]. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Λέοντος Ϛ΄ καὶ τουλάχιστον ὡς τὸ 946 ἀπετελεῖτο ἀπὸ τρεῖς μονάδες, ὀνομαζόμενες ἐπίσης ἑταιρεῖες (*μεγάλη ἑταιρεία, μέση, τρίτη*), στὶς ὁποῖες τὴν ἐποχὴ τοῦ Τζιμισκῆ προσετέθη τέταρτη, *τῶν πεζῶν*[21]. Διοικητὴς κάθε μιᾶς ἦταν *ἑταιρειάρχης* (τῆς μιᾶς *μέγας ἑταιρειάρχης*) καὶ εἶχε πειθαρχικὴ δικαιοδοσία στοὺς ἄνδρες του.

Τὸν Γ΄ αἰ. σὲ εἰρηνικὴ περίοδο τὰ καθήκοντα αὐτῶν ποὺ εἶχαν ἐνταχθῆ στὶς ἑταιρεῖες περιορίζονταν σὲ καθημερινὴ ἐπαγρύπνηση κατὰ τὸ ἄνοιγμα τῶν ἀνακτόρων καὶ τὴν συνοδεία τῆς βασιλικῆς πομπῆς κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἔξοδο στὴν Βασιλεύουσα[22]. Ὀργανωμένοι σὲ σῶμα μὲ *ἄρχοντες* (*οἱ*

καὶ αὐτὴ ἡ μο(νή)... ἀπότ(ε)μιτ(ά)τ(ου) (= κατάλυμα) *ἀρχ(όν)τ(ων) ταγματ(ικῶν) καὶ θεματ(ικῶν), φοιδαί(κων) τε καὶ παραταγ(ῶν) καὶ ἐθνικ(ῶν), ἔτι τε Ῥῶς, Βαράγγ(ων), Κουλπίγγ(ων), Ἰγγλίνων, Φράγγ(ων), Νεμίτζων, Βουλγ(ά)ρ(ων) Σαρακηνῶν, Ἀλανῶν, Ἀβασγῶν, ἀθανά(των) καὶ λοιπῶν ἁπάντων Ῥωμαί(ων) τε καὶ ἐθνικ(ῶν), ἀντιμιτ(α)τ(ικίων) φραγγιατ(ικοῦ), ἀπομιτ(α)τ(ικίου), ἀπλήκτ(ων) ἢ μεταπλήκτ(ων)*. Ἔγγραφα Πάτμου 1. Αὐτοκρατορικὰ ἀρ. 6 σ. 61 στίχ. 37-40. Ἀπαριθμοῦνται οἱ λαοὶ ποὺ ἐντάχθηκαν ὡς μισθοφόροι στὸ βυζαντινὸ στράτευμα ἀπὸ τὸν ΙΑ΄ αἰ. καὶ ἑξῆς Α. Σ α β β ί δ η ς, Μελέτες (1995) σ. 161-175.

19. Σκυλ. σ. 484-485.

20. Σκυλ. σ. 38_{18}. Ὁ Μιχαὴλ Β΄ *τὰς φυλαττούσας ἐν τῷ παλατίῳ σχολὰς εἰληφὼς καὶ τὰς ἑταιρείας ἔξεσι κατὰ τοῦ τυράννου (Θωμᾶ)*.

21. Τακτικὸν Escorial σ. $271_{21-22-23}$. P. K a r l i n - H a y t e r, L'Hétériarque, Jahrbuch Oesterr. Byz. 23 (1974) σ. 101-143.

22. Βασ. Τάξ. κεφ. Ι σ. 19_{20}, κεφ. ΙΙ 12 σ. 551-556.

τῆς ἑταιρείας ἄρχοντες) καὶ προσωπικὸ μὲ ἐναλλασσόμενη ἑβδομαδιαία ὑπηρεσία (*οἱ τῆς ἑταιρείας ἑβδομαδάριοι*) ἐπιτηροῦσαν τοὺς ἀνακτορικοὺς χώρους ἀπὸ ὁρισμένη θέση· *οἱ τῆς μέσης ἑταιρείας εἰς τὰ Σκῦλα, ὁ ἑταιρειάρχης στὸ Λαυσιακόν*, ἀπὸ ὅπου ἐπικοινωνοῦσαν τὰ ἀνάκτορα μὲ τὰ *ἀσηκρητεῖα* δηλ. τὰ γραφεῖα τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν[23].

Ἡ φρουρὰ τῶν Βαράγγων - Ρώσων[24] (δρουζίνα) ἀπὸ 6.000 ἄνδρες συνεστήθη τὸν Γ΄ αἰ. ὡς *ἑταιρεία τῶν πεζῶν*. Ἡ σπουδαιότης της μεγάλωνε στὴν διάρκεια τοῦ ΙΑ΄ αἰ., καθὼς προσετέθησαν Ἄγγλοι καὶ Νεμίζτοι, ὅπως ἀποκαλοῦνταν οἱ Βαυαροί. Ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῆς τῆς ἑταιρείας, φαίνεται τοποθετήθηκε ὁ *ἀκόλουθος*, ὑφιστάμενος ἄλλοτε τοῦ δρουγγαρίου τῆς βίγλας. Τὸν ΙΑ΄ αἰ. ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται ἑταιρεῖες, συγκροτημένες ἀπὸ ἐγχωρίους Βυζαντινούς. Ἀλλαγὴ σημειώνεται μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἀλεξίου Α΄ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας του. Τότε παρατηρεῖται χρήση τοῦ ὅρου *ἑταιρεία* στὸν ἑνικό, ποὺ ὑποδηλοῖ σύμπτυξη σὲ ἑνιαῖο σῶμα.

Ὁ *μέγας ἑταιρειάρχης* διοικεῖ τὴν ἀνακτορικὴ φρουρὰ ποὺ ἀπαρτίζουν Βυζαντινοὶ καὶ ὁ *ἀκόλουθος* τὴν ἀντίστοιχη ἀπὸ ἀλλοδαπούς.

Μὲ τὴν βαθμιαία ἐξαφάνιση τῶν παλαιῶν ταγμάτων ἡ ἄμυνα τῆς Κωνσταντινουπόλεως περιῆλθε στὶς *ἑταιρεῖες*, στοὺς ἄνδρες ποὺ ὑπέκειντο στὸν ἔπαρχο τῆς πόλεως καὶ τὸν αὐτοκρατορικὸ στόλο.

Ὀργάνωση καὶ διοίκηση τοῦ στρατεύματος

Σημαντικὲς μεταβολὲς στὴν ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ Γ΄ αἰ. μὲ τὴν δημιουργία συντονιστικοῦ ὀργάνου, ξεχωριστοῦ ἀπὸ τὶς ὡς τότε στρατιωτικὲς ἀρχὲς θεματικῆς ἢ ταγματικῆς προελεύσεως καὶ δικαιοδοσία μεριζόμενη σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση.

Δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς — δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως στρατοπεδάρχης τῆς Ἀνατολῆς — στρατοπεδάρχης τῆς Δύσεως. δομέστικος τῶν ἐξκουβίτων τῆς Ἀνατολῆς — δομέστικος τῶν ἐξκουβίτων τῆς Δύσεως δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς στρατηγίας.
τοποτηρητὴς τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς — τοποτηρητὴς τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως[25].

23. Βασ. Τάξ. Ι 1 σ. 518-522.

24. B. S. B e n e d i k z, The evolution of the Varangian Regiment in the byzantine Army, BZ 62 (1969) σ. 20-24, 63 (1970) 26· K. R h a b e k S c h m i d t, The Varangian Problem. A brief history of the controversy ἐν Varangian Problems Scando - Slavica, Supplementum 1, Copenhague 1970 σ. 7-20.

25. O i k o n o m i d è s, Listes σ. 263_{20-24} τὰ δύο πρῶτα ζεύγη καὶ σ. 265_{16-17}, 273_{6-7} ἀντιστοίχως τὰ ἑπόμενα. Τὸ ἀξίωμα τοῦ στρατοπεδάρχου πρωτοπαρουσιάζεται τὸ 967, ὅταν ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἀνέθεσε τὴν ἀρχηγία τοῦ στρατεύματος στὸ μέτωπο στὸν ἐμπι-

Ἀπό μολυβδόβουλλα γνωστὸς δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς στρατηγίας *Πρεσλάβας*[26].

Οἱ δύο πρῶτοι δομέστικοι ἔχουν τὴν θέση ἀρχιστρατήγου καὶ ἱεραρχικῶς ἀκολουθοῦν τὸν στρατηγὸ τῶν Ἀνατολικῶν. Τὸ Τακτικὸ τοῦ Escorial ἐμφανίζεται καινοτόμο ἔναντι τοῦ παρελθόντος καὶ μὲ σαφῶς διαγραφομένη τάση νὰ ἀποκτήσῃ θεσμικὴ ὑπόσταση ἡ περιστασιακὴ στρατιωτικὴ ἡγεσία, ἡ ὁποία προηγουμένως μ' ἕνα μεγαλόστομο τίτλο, *μονοστράτηγος, στρατηγὸς αὐτοκράτωρ, στρατηλάτης*[28], ἡγεῖτο μιᾶς ἐκστρατείας καὶ μὲ τὸ τέλος της ὁ φορεὺς τοῦ λειτουργήματος ἐπανερχόταν συνήθως στὴν προτέρα του θέση, πολλὲς φορὲς ἄσχετη μὲ τὰ στρατιωτικά.

Μὲ τὴν σημασία ποὺ ἀποκτᾶ τὸ πεζικὸ στὰ μέσα τοῦ Γ' αἰ. κατὰ τὶς ὀρεινὲς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις συνδέεται ἡ θέσπιση νέων ἀρχηγικῶν θέσεων σ' αὐτὸ τὸ ὅπλο, ὅπως μαρτυροῦν τὰ στρατιωτικὰ τακτικὰ καὶ τὸ ἐθιμοτυπικὸ τοῦ Escorial ἀλλὰ καὶ σφραγίδες τῶν οἰκείων ἀξιωματούχων· εἶναι *ὁ ὁπλιτάρχης*, ἱεραρχικὸς προϊστάμενος τῶν ταξιαρχῶν καὶ *ὁ ἀρχηγέτης*, ὅρος ποὺ ἄλλοτε ταυτίζεται μὲ τὸν ὁπλιτάρχη καὶ χρησιμοποιεῖται μὲ τὴ γενικὴ σημασία τοῦ στρατιωτικοῦ ἀρχηγοῦ, ἄλλοτε ὅμως προσλαμβάνει ἰδιαίτερη τεχνικὴ σημασία[27]. *Οἱ ταξίαρχοι* διοικοῦν τμήματα πεζικοῦ ἀπὸ 1.000 ἄνδρες, χωρισμένους σὲ 500 λογχοφόρους, 200 *κονταράτους*[28] καὶ 300 τοξότες[29].

Ὅσο γιὰ τὸν *σατράπη* καὶ τὸν *τοποτηρητὴ τῶν σατράπων* τοῦ Τακτικοῦ Escorial (σ. 271_{22}, 273_{25}) δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ σχέση τους

στὸ τοῦ Πέτρο, ὁ ὁποῖος ὡς εὐνοῦχος δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ περιβληθῇ τὸ ἀξίωμα τοῦ δομεστίκου τῶν σχολῶν. R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin, Le stratopédarque et le grand stratopédarque, BZ 46 (1953) σ. 63-90 = Recherches I σ. 498-521· T. Lounghis, The Decline of the Opsician Domesticate and the Rise of the Domesticate of the Scholae, Σύμμεικτα 10 (1996) σ. 27-36.

26. J. Jordanov, Molybdobulles de domestiques des scholes τῆς στρατηγίας Πρεσλάβας (τελευταῖο τέταρτο Γ' αἰ.) Byz. Sigill. II (1990) σ. 203-211.

27. R. Guilland, Les termes designant le commandant en chef des armées byzantines, EEBΣ 29 (1959) σ. 35-77 = Recherches I σ. 381-404.

27. Κεκειμένου Στρατηγικὸν σ. 73 § 185: *ἀρχηγέτης καὶ ἀναγραφεὺς τῶν κονταράτων καὶ τῶν πλωΐμων*.

28. Ὁ N. Oikonomidès, Listes σ. 335 ἀποδίδει τὸ *κονταράτοι* ὡς fantassins δηλ. πεζοὶ στρατιῶτες. Ἡ ὀνομασία φαίνεται νὰ ἔχῃ σχέση μὲ τὸν ὁπλισμό τους ποὺ ἐδῶ εἶναι κοντάρια.

29. Ἡ τακτικὴ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ πρόβλεπε θεωρητικῶς γιὰ ἑτοιμοπόλεμη ταξιαρχία δύναμη 700 μαχητῶν (400 στρατιῶτες πεζοὺς καὶ 300 τοξότες) καὶ ἐφεδρεία ἀπὸ 300 στρατιῶτες, ὁπλισμένους μὲ ἀκόντια (κοντάρια) καὶ σφενδόνες. N. Oikonomidès, Listes σ. 336 σημ. 280. Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Τὰ θέματα τοῦ μακεδονικοῦ χώρου. Τὸ θέμα Στρυμόνος ἐν Βυζ. Μακεδονία 324-1430 Συμπόσιο 1992, Θεσσαλονίκη 1995 σ. 307-319.

μὲ τὸν ὁμώνυμο ἀξιωματοῦχο, διοικητὴ ἐπαρχιῶν Βουλγαρίας, Δρίστρας, Ἀνίου[30] οὔτε νὰ ἐξακριβωθῇ, ἂν ὑπῆρχε ἰδιαίτερο τάγμα μὲ τὴν ἰδιόρρυθμη αὐτὴ ὀνομασία, ποὺ ἄλλοτε προσδιόριζε τοὺς διοικητὲς τῶν εἴκοσι μεγάλων ὑποδιαιρέσεων τοῦ Περσικοῦ βασιλείου τῶν Ἀχαιμενιδῶν.

Τὶς στρατιωτικὲς δαπάνες ποὺ ἀπορροφοῦσαν μεγάλο μέρος τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ἀντιμετώπιζε τὸ κράτος ἐν μέρει ἀπ' εὐθείας μέσω τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ[31] καὶ ἐν μέρει μὲ αὐτοχρηματοδοτούμενη στράτευση καὶ ἐξοπλισμὸ τῶν πολιτῶν, ποὺ ἀνῆκαν στοὺς στρατιωτικοὺς οἴκους καὶ ἦταν κύριοι στρατιωτικῶν κλήρων, ποὺ γιὰ κάθε ὅπλο διέφερε ἡ ἀντιστοιχία ἰδιόκτητης στρατιωτικῆς γῆς. Τὸν Γ' αἰ. τὰ στρατιωτικὰ κτήματα ὅσων θὰ ὑπηρετοῦσαν στὸ ναυτικὸ τῶν θεμάτων Αἰγαίου Πελάγους, Σάμου καὶ Κιβυρραιωτῶν ὀφειλαν νὰ εἶναι καθένα ἀξίας τεσσάρων λιτρῶν χρυσοῦ, ὅπως καὶ τῶν στρατευομένων στὸ ἱππικό, ἐνῶ γιὰ τὰ ἄλλα ναυτικὰ θέματα ἀρκοῦσε ἰδιόκτητη στρατιωτικὴ γῆ ἀξίας δύο λιτρῶν χρυσοῦ[32]. Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἄφησε τὸ ὕψος τῶν στρατιωτικῶν κλήρων γιὰ τὸ ἱππικὸ σὲ τέσσαρες λίτρες χρυσοῦ ἀλλὰ αὔξησε τὴν ἀξία τῶν κλήρων σὲ δώδεκα λίτρες γιὰ τοὺς βαρύτερα ἐξοπλισμένους *καταφράκτους ἱππεῖς, κλιβανοφόρους* καὶ *ἐπιλωρικοφόρους*[33], δημιουργῶντας ἔτσι ἀμεσότερο σύνδεσμο εὐπορότερων κοινωνικῶν στρωμάτων μὲ τὸ κράτος, ἀνυψώνοντας συνάμα καὶ τὴν κοινωνικὴ αἴγλη τοῦ στρατεύματος. Βέβαια ἡ σχέση κράτους καὶ ὑποχρέων στὴν στρατεία πολιτῶν δὲν ἦταν εἰδυλλιακή, γιατὶ πιθανῶς οὔτε τὰ ἁρμόδια κρατικὰ ὄργανα θὰ ἦταν ἄψογα στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας οὔτε καὶ οἱ πολίτες ἰδιαιτέρως πρόθυμοι στὴν ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεών τους. Στὰ θέματα *οἱ ἐπάπται, οἱ στρατευταὶ καὶ οἱ πρωτοποτάριοι παντοίαις κακώσεσιν ἐξεπίεζον τὸ ὑπήκοον... τοὺς παντάτασιν ἀπόρους... ταῖς δρομικαῖς στρατείαις ἐγγράφοντες* δηλ. κατέτασσαν τοὺς ἐντελῶς ἀπόρους στοὺς ὑποχρέους *δρομικῆς στρατείας*, ἤτοι αὐτῆς ποὺ ἔπρεπε νὰ φροντίσουν τὶς διαβιβάσεις καὶ τὴν λειτουργία τοῦ ταχυδρομείου[35].

Ὡς ἐπιφορτισμένους μὲ τὴν ἐκτέλεση δημοσίων ἔργων στὴν ὑπηρεσία τοῦ λογοθεσίου τοῦ δρόμου καὶ ἀπαλλαγμένους ἀπὸ κάθε ἄλλη ὑποχρέωση θεωρεῖ ὁ G. Ostrogorsky τοὺς *ἐξκουσάτους τοῦ δρόμου*.

Αὐτοὺς πάλι ποὺ προηγουμένως ὑπέκειντο στὴν δρομικὴ στρατεία τοὺς

30. N. Oikonomidès, Organisation σ. 143· Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παρακμὴ σ. 77 σημ. 206 καὶ παραπομπὲς στὶς πηγές.

31. Βασ. Τάξ. κεφ. Π 44-45, σ. 651-678.

32. Νεαρὰ 8 Κωνσταντίνου Ζ' Περὶ στρατιωτῶν παρὰ Zachariae JGR III σ. 261-266.

33. Νεαρὰ 22 Νικηφόρου Φωκᾶ αὐτόθι σ. 299-300· βλ. εὐθὺς κατωτ.

34. G. Ostrogorsky, Quelques problèmes... de la paysannerie (1956) σ. 27.

35. Ζωναρᾶς III σ. 506.

μετέγραφαν *εἰς τὰς πλευστικάς* (= στὴν ὑπηρεσία τοῦ ναυτικοῦ), *τοὺς πλωΐμους* (= ὅσους ὑπηρετοῦσαν στὸ πολεμικὸ ναυτικὸ) μετέθεταν σὲ *στρατιῶτες πεζούς*, αὐτοὺς πάλι στὸ ἱππικό, καὶ ὅσους ὑπηρετοῦσαν στὸ ἱππικό, τοὺς μετακινοῦσαν στοὺς *καταφράκτους* (= στὰ θωρακισμένα τμήματα), *ἑκάστῳ βαρύτερον στρατιωτικὸν ἐπιτιθέντες λειτούργημα*[36].

Γεννᾶται ὅμως τὸ ἐρώτημα : Ὁ λοιπὸς πληθυσμὸς τῆς αὐτοκρατορίας καὶ μάλιστα ὁ ἀγροτικός, ποὺ δὲν ἀνῆκε στοὺς στρατιωτικοὺς οἴκους (Ἱστορία τ. Β΄ 1. σ. 300), ἦταν ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε στρατιωτικὴ ἐπιβάρυνση ; Τὴν ἀπάντηση δίνουν, νομίζω, χωρία τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, γνωστὰ στοὺς σημερινοὺς ἐρευνητές, ποὺ ὅσο γνωρίζω δὲν ἔχουν ἑρμηνευθῆ ἱκανοποιητικά. Περιορίζομαι τώρα νὰ διατυπώσω ὁρισμένες σκέψεις.

Ὅπως πληροφορεῖ ὁ βασιλικὸς συγγραφεύς, προφανῶς ἐπαναλαμβάνων συνοπτικὰ σχετικὸ αὐτοκρατορικὸ ἔγγραφο[37], στὴν ἐκστρατεία τοῦ 921 γιὰ τὸ θέμα *Λαγουβαρδίας* ὑποχρεώθηκαν νὰ πάρουν μέρος οἱ τοῦ θέματος Πελοποννήσου εἴτε μὲ αὐτοπρόσωπη συμμετοχὴ εἴτε μὲ οἰκονομικὴ συμβολὴ ποὺ συνίστατο στὴν παροχὴ *ἱππαρίων* ἀφ' ἑνός, χρημάτων ἀφ' ἑτέρου.

Καὶ οἱ μὲν ἀνώτερες ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς —μητροπολίτες καὶ ἐπίσκοποι— μοναστήρια κάθε κατηγορίας, βασιλικοὶ τιτλοῦχοι μέσων κατηγοριῶν[38] θὰ πρόσφεραν ἀριθμὸ ἱππαρίων μὲ τὰ καλύμματα καὶ τὰ χαλινάρια, ἐνῶ οἱ *πολιτικοὶ οἶκοι*[39] θὰ μετεῖχαν μὲ χρηματικὴ εἰσφορά, ποὺ θὰ ἔφθανε

36. Βασικὸ θεωρῶ τὸ τέλος τοῦ κεφ. 51 καὶ τὸ κεφ. 52 (σ. 256) τοῦ Πρός... υἱὸν Ρωμανὸν ἔργου.' Ὁ σχολιαστὴς (Commentary σ. 206) R. J. H. Jenkins δὲν θίγει τὴν οὐσία. Προσεγμένη ἀνάλυση τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τὸν P. Lemerle, Esquisse κ.λπ. ἐν Revue historique 220 (1958) σ. 54-55 ἀφήνει ὁρισμένα σημεῖα ἀναπάντητα. Χωρία ἀπὸ βίους ἁγίων κυρίως (βλ. J. Haldon, Recruitment) γίνονται καλύτερα κατανοητά, ἂν συνδυασθοῦν μὲ τὸ ἀνωτέρω κεφάλαιο τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ τὴν ἀκολουθοῦσα ἑρμηνεία του.

37. Ἀκριβὴς τήρηση τοῦ πρωτοκόλλου κατὰ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν διαφόρων κατηγοριῶν μοναστηρίων (βασιλικά, πατριαρχικά, ἀρχιεπισκοπῶν, μητροπόλεων, καὶ ἐπισκοπῶν, ἄπορα μοναστήρια) καὶ ἡ σειρὰ τῶν τίτλων μὲ τὶς περιστασιακὲς ἐξαιρέσεις (σημ. 2) ὑποδηλοῦν ὅτι ὑπόκειται ἔγγραφο τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας. Πρός... υἱὸν Ρωμανὸν σ. 256 κεφ. 52 βλ. καὶ κεφ. 51 i.f.

38. Πρόκειται γιὰ ὅσους φέρουν τὸν τίτλο πρωτοσπαθάριος, σπαθαροκανδιδάτος, σπαθάριος, στράτωρ. Προβλέπεται ἐξαίρεση τῶν τιτλούχων εἰδικευμένων τεχνιτῶν, *κογχυλευτῶν* (= ἀσχολουμένων μὲ τὴν κατεργασία τῆς πορφύρας ἀπὸ τὰ κοχύλια) καὶ χαρτοποιῶν (εἰδικευμένων στὴν ἐπεξεργασία τῆς περγαμηνῆς, πιθανῶς γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν κρατικῶν ἐργαστηρίων) καὶ τῶν *πλωΐμων* (= ὅσων ὑπηρετοῦσαν στὸ πολεμικὸ ναυτικό, ὥστε ἡ ἀπόδοση τοῦ ὅρου στὴν μετάφραση ὡς sailors δὲν κυριολεκτεῖ). Αὐτόθι σ. 256.

39. Στὸ χωρίο δὲν μνημονεύονται *πολιτικοὶ οἶκοι*· εἶναι ὅμως βέβαιη ἡ ὕπαρξή τους σὲ θέση ὑποδεέστερη τῶν στρατιωτικῶν. Βλ. Ἱστορία τ. Β΄ 1 σ. 300, 326. Ἀντιπροσωπευτικὸς τῆς κατηγορίας αὐτῆς καὶ μάλιστα τῶν πλουσιοτάτων εἶναι στὰ τέλη τοῦ Θ΄ αἰ.

τὸ συνολικὸ ποσὸ ἑνὸς *κεντηναρίου χρυσοῦ* (= 100 λίτρες = 7.200 νομίσματα). Πρόκειται γιὰ μερικὴ ἐπιστράτευση στὰ πλησιέστερα στὴν ἀπειλούμενη περιοχὴ ἕνα ἢ περισσότερα θέματα, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πληροφορίες τοῦ ἰδίου βασιλικοῦ συγγραφέως[40]. Οἱ ἐπιστρατευόμενοι εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ μετατρέψουν τὴν αὐτοπρόσωπη παρουσία τους στὸ στράτευμα σὲ οἰκονομικὴ παροχή, ποὺ δὲν ἐπιβάλλεται σὲ ἄτομα ἀλλὰ σὲ οἰκονομικὲς ὁλότητες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ εὔποροι μονάδες θὰ καταβάλλουν 5 νομίσματα κάθε μία καὶ οἱ ἄποροι $2\,^1/_2$. Δεδομένου ὅτι μόνη οἰκονομικὴ μονάδα ἀστικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἀπομένει ἐκτὸς τῶν στρατιωτικῶν οἴκων εἶναι οἱ πολιτικοί, θεωρῶ πιθανότατο ὅτι ἡ εἰσφορὰ ἐβάρυνε τοὺς *πολιτικοὺς οἴκους*, ποὺ προτιμοῦσαν οἰκονομικὴ συμμετοχὴ ἀντὶ γιὰ στράτευση (*ᾑρετίσαντο μὴ ταξιδεῦσαι*). Ποιὰ ἦταν ἡ ἀναλογία εὐπόρων καὶ ἀπόρων οἴκων δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστωθῆ. Μόνο στὴν περίπτωση ποὺ ὅλοι ἦταν εὔποροι, ὁ ἀριθμὸς τῶν θὰ ἀνερχόταν σὲ 1.440 (7.200: 5) καὶ ἂν ὅλοι ἦταν ἄποροι σὲ 2.880 γιὰ ὅλο τὸ θέμα Πελοποννήσου. Τὸν ἔλεγχο τῆς ὅλης διαδικασίας εἶχε ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος[41].

Φαίνεται ὅτι ἡ λύση αὐτὴ ἦταν εὐπρόσδεκτη γιὰ ὅλους. Ὁ παραγωγικὸς ἀνδρικὸς πληθυσμὸς θὰ συνέχιζε τὶς ἐπαγγελματικές του ἀσχολίες, ἐνῶ ἡ πολιτεία δὲν θὰ ἐστερεῖτο ἀπὸ ἀξιόλογο μάχιμο δυναμικό· καὶ τοῦτο γιατὶ οἱ περιστασιακοὶ αὐτοὶ στρατεύσιμοι, ἀγύμναστοι καὶ ἀμαθεῖς στὴν πολεμικὴ τέχνη, μόνο σὲ βοηθητικὲς ὑπηρεσίες θὰ ἦταν χρήσιμοι. Ἡ ἑρμηνεία ποὺ προτείνω βοηθάει, νομίζω, νὰ κατανοήσομε καλύτερα τὰ κίνητρα, ποὺ παρακινοῦσαν τὸν κύριο καλλιεργήσιμης γῆς, νὰ ἀποφασίση τὴν καταχώριση τοῦ ἰσοπόσου μὲ τὴν καθοριζόμενη ἀπὸ τὸν νόμο ἀξία τμήματος τῆς ἰδιοκτησίας του, ὥστε ἡ γῆ αὐτὴ νὰ ἀποτελέση στρατιωτικὸ κλῆρο. Ἔτσι φαίνονται ἀκόμη περισσότερο τὰ πλεονεκτήματα ποὺ ὁ στρατιώτης, κύριος τοῦ στρατιωτικοῦ οἴκου ἀποκόμιζε (φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς) ἔναντι τοῦ λοιποῦ πληθυσμοῦ, ποὺ ἐπίσης εἶχε ὑποχρέωση νὰ στρατευθῆ, εὐκαιριακὰ μὲν ἀλλὰ χωρὶς ἀντιστάθμισμα οἰκονομικό.

Τὰ ἀνωτέρω μὲ πείθουν ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας τουλάχιστον καθολικὴ ἦταν ἡ ὑποχρέωση τοῦ ἐπαρχιακοῦ πληθυσμοῦ νὰ ὑπηρετήση στρατιωτικῶς τὸ κράτος, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο (προσωπικὴ στράτευση ἢ οἰκονομικὴ παροχή), ὅπως ἐπίσης ἀποδεικνύουν ὅτι

στὴν Πελοπόννησο *ὁ οἶκος τῆς Δανηλίδος (περιουσίαν... πάντα ἰδιωτικὸν ὑπερβαίνουσαν πλοῦτον, μᾶλλον δὲ καὶ τυραννικῶν ἀλίγον καταδεέστερον)*. Συνεχ. Θεοφ. σ. 320-321.

40. Στὴν ἐπιστράτευση ποὺ ἔγινε πάλι σὲ θέματα τῆς Δύσεως ἐπὶ Λέοντος Ζ΄ τηρήθηκε ἡ ἴδια τακτική. Ὅσοι προτίμησαν νὰ μὴν ἐκστρατεύσουν αὐτοπροσώπως κατέβαλαν ἕνα χρηματικὸ ποσό : *ἐγένετο ἀπὸ τῶν τῆς Δύσεως θεμάτων λογαρίου ἀπαίτησις... ἐκ τῶν οὐρισμένων μὴ ταξιδεύειν*. Πρός... υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 51 σ. $256_{196-198}$.

41. Αὐτόθι σ. $256_{194-201}$.

καθολική ἦταν καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσοπολιτείας σ' ἄλλον ἕνα ἀκόμη τομέα τῆς δημόσιας ζωῆς.

Ἔτσι φαίνεται ὅτι ὁ βυζαντινὸς στρατὸς συγκροτεῖται α') ἀπὸ τὶς ταγματικὲς ἐπαγγελματικὲς μονάδες, τὶς ἀρτιότερες στρατιωτικά· β') ἀπὸ τὸν στρατολογούμενο στὰ θέματα στρατὸ μὲ βάση τοὺς στρατιωτικοὺς κλήρους, ἀξιόμαχο ἐπίσης, ὑποκείμενο σὲ ἐτήσια περιοδικὴ ἐκγύμναση καὶ γ') ἀπὸ τὸν ἐκτὸς τῶν στρατιωτικῶν οἴκων ὑποκείμενο σὲ στράτευση πληθυσμὸ στὰ πλησιόχωρα μὲ τὴν κινδυνεύουσα περιοχὴ θέματα, ἀγύμναστο καὶ ἀνάσκητο, ποὺ γι' αὐτὸ εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἀνταλλάξη τὴν στράτευση μὲ οἰκονομικὴ παροχή.

Τὶς ἀνωτέρω ἀπόψεις ἐνισχύει πιστεύω καὶ ἡ πληροφορία γιὰ τὰ σλαβικὰ φῦλα τῶν Μελιγγῶν καὶ Ἐζεριτῶν, ποὺ ὤφειλαν ἐπίσης νὰ ἀνταποκριθοῦν σὲ ἐντολὴ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος —ἐδῶ τῆς Πελοποννήσου, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένοι— καὶ νὰ προσφέρουν τὶς στρατιωτικές τους ὑπηρεσίες. Ἡ ἄρνηση νὰ συμμορφωθοῦν ἦταν ἐπαναστατικὴ πράξη μὲ συνέπεια τὴν αὔξηση τοῦ ποσοῦ τῶν ἐτησίων πάκτων ποὺ πλήρωναν[42]. Γιὰ τὶς μετακινήσεις τοῦ στρατοῦ σημασία ἔχει τὸ ὁδικὸ δίκτυο[43].

Στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση καὶ ἐξοπλισμὸς τοῦ στρατοῦ

Ἔκδηλη εἶναι τὸν Γ' αἰ. ἡ προσπάθεια τῆς βυζαντινῆς ἡγεσίας νὰ καλύψη μὲ συγχρονισμένα στρατιωτικὰ ἐγχειρίδια —ὅπως εἶναι τὰ Τακτικὰ τοῦ Λέοντος ς' καὶ τὸ συνδεόμενο μὲ τὸν κύκλο τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, Περὶ παραδρομῆς πολέμου— τὴν θεωρητικὴ κατάρτιση τῶν στελεχῶν τοῦ στρατεύματος. Εἰδικῶς ὁ Λέων ς' ἐπεδίωξε νὰ καλύψη ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς συγκροτήσεως τοῦ στρατεύματος καὶ τῆς πολεμικῆς τέχνης.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τῶν στρατηγῶν καὶ γενικὰ τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἀποκλείονται καὶ μέλη τῆς κατωτέρας τάξεως, ἐφ' ὅσον ἔχουν τὰ ἡγετικὰ χαρίσματα ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὸν στρατηγό[44]. Κατ' ἀρχὴν ὅμως συνιστᾶται ἡ στρατολογία στρατηγῶν ἀπὸ τὴν ἀνωτέρα τάξη. Τὴν θεωρητικὴ ἔκθεση πλουτίζουν συγ-

42. Πρός... υἱόν Ρωμανόν κεφ. 50, σ. 232_{22-32}· Ἱστορία Β' 2 σ. 87.

43. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου καὶ ἡ σημασία του κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἐν Δρόμοι καὶ κόμβοι τῆς Βαλκανικῆς ἐκδ. Ε. Ρ. Δημητριάδης, Α. Λαγόπουλος, Γ. Τσότσος, Θεσσαλονίκη 1998 σ. 155-159.

44. Τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα γιὰ τὴν ἐποχὴ ἀποτελεῖ ἴσως ὁ στρατοπεδάρχης Πέτρος, ποὺ διέπρεψε σὲ σειρὰ πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων (πολιορκία Ἀντιοχείας, πόλεμος κατὰ Ρώσων, 971, καταστολὴ ἀνταρσίας Βάρδα Σκληροῦ, 976) ἐπὶ κεφαλῆς μεγάλων μονάδων, τιμήθηκε τελικῶς πατρίκιος, ὁ ὁποῖος ρητῶς λέγεται ὅτι ὑπῆρξε δοῦλος τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ *ἀλλὰ δραστήριος καὶ τὰ πολεμικὰ ἐμπειρότατος*. Σκυλ. σ. 272_{19}-365_{28}.

κεκριμένα παραδείγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μαθαίνομε ἄγνωστες λεπτομέρειες πολεμικῶν συγκρούσεων καὶ τὴν δράση ὀνομαστῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν. Οἱ αὐτοκράτορες τοῦ ΙΑ' αἰ. προσεπάθησαν νὰ συνεχίσουν τὴν στρατιωτικὴ πολιτικὴ τῶν προκατόχων τους τοῦ Γ' αἰ.

Ἡ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία, ἀκολουθῶντας καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ πρότυπα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, δὲν προχωρεῖ στὴν περιγραφὴ τοῦ στρατιωτικοῦ ἐξοπλισμοῦ ἢ τῆς στολῆς τῶν ἀνδρῶν, ἀντίθετα μὲ τοὺς Ἄραβες συγγραφεῖς, ποὺ συχνὰ παρέχουν ζωηρὴ εἰκόνα τῆς ἐμφανίσεως τῶν πολεμιστῶν ἢ τῆς κατασκευῆς τῶν φρουρίων, συμπληρώνοντας τὶς γνώσεις ποὺ μᾶς προσπορίζουν βυζαντινὲς ἀπεικονίσεις καὶ μικρογραφίες.

Ὁ ποιητὴς Mutanabbi, αὐτόπτης στὶς μάχες τοῦ στρατοῦ τοῦ Saif al Dawla ποὺ θαυμάζει, περιγράφει τὸν ἐντυπωσιακὸ ὄγκο τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων, καὶ τὴν συμπαγῆ τάξη τῶν γραμμῶν τῶν σωμάτων τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς, ποὺ κάνουν τὴν γῆ νὰ τρέμη καὶ τὸν θόρυβο ν' ἀνεβαίνη ὡς τ' ἄστρα[45].

Σῶμα κατ' ἐξοχὴν συντηρητικὸ ὁ στρατὸς διατήρησε στοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες τὸν ρωμαϊκὸ ἐξοπλισμό, ποὺ μεταβλήθηκε βαθμιαία γιὰ νὰ προσαρμοσθῆ στὶς πολεμικὲς ἀνάγκες ποὺ ἀνέκυψαν μὲ τὴν εἴσοδο νέων λαῶν στὸν ἱστορικὸ χῶρο καὶ τὴν εἰσαγωγὴ διαφορετικῆς τακτικῆς. Ἐπίλεκτες μονάδες τοῦ ἱππικοῦ τὸν Γ' αἰ. ἦταν οἱ *κλιβανοφόροι* καὶ *ἐπιλωρικοφόροι*.

Βασικὸ ἀμυντικὸ ὅπλο ἦταν ὁ θώραξ[46], ποὺ κατὰ περιόδους ἀπαντᾶ ὡς *ζάβα* (ς' αἰ.), *λωρίκιον*, *κλιβάνιον* (Γ' αἰ.). Οἱ θώρακες ἀπὸ μεταλλικὲς ἁλυσίδες (*ἁλυσιδωτοὶ θ.*) ἢ ἀπὸ μεταλλικὲς λωρίδες ἐνωμένες, εἶχαν τὸ πλεονέκτημα νὰ ἐπιτρέπουν καλύτερο ἀερισμὸ στὸ σῶμα καὶ ἐλευθερία κινήσεων ἀλλὰ καὶ μειονέκτημα νὰ μὴν ἀποστρακίζουν τὰ βέλη, ὅπως γίνεται στὴν μονοκόμματη, λεία ἐπιφάνεια. Γιὰ τὴν προστασία τῶν ὤμων ἦταν εἰδικὰ μεταλλικὰ κομμάτια, στολισμένα μὲ μικρὲς χρωματιστὲς ταινίες (*φλαμου-*

45. M. Canard, Mutanabbi et la guerre byzantino-arabe. Intérêt historique de ses poésies = Canard, Musulmans VI ἐδίως σ. 105· A. B. Hoffmeyer, Military Equipment in the byzantine Manuscript of Skylitzes in Biblioteca National in Madrid, Granada 1966.

46. J. F. Haldon, Some aspects of byzantine military technology from the sixth to the tenth centuries, Byzantine and Modern Greek studies 1 (1979) σ. 11-47. Θεμελιώδες Τ. Kolias, Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung, Wien 1988· τοῦ αὐτοῦ, Ἡ πολεμικὴ τεχνολογία τῶν Βυζαντινῶν, Διαδάνη 18 (1989) σ. 17-41 (μέχρι τέλους τοῦ ΙΑ' αἰ.)· M. Mielczarek, Cataphracti and Clibanarii, Studies in the Heavy Armoured Cavalry of the Ancient World, Lodz 1993 καὶ γιὰ τὸ βυζ. ἱππικό· I. D. Nicolle, Byzantine and Islamic Arms and Armour. Evidence for Manual Influence, Graeco-Arabica 4 (1991) σ. 299-325· A. Babuin, Standards and Insignien in Byzantium, Byzantion (2001) σ. 5-59.

λίσκια), ὁμοιόχρωμα μὲ τὰ κρεμασμένα στὶς λόγχες *φλάμουλα*, ποὺ ἐντυπωσίαζαν τὸ ἐχθρικὸ στράτευμα.

Τὸν Γ' αἰ. εἶχαν ἰδιαίτερη διάδοση τὰ *κλιβάνια σιδηρᾶ* ἢ *καὶ ἐξ ἑτέρας ὕλης* ἀπὸ ἐλάσματα σὲ σχῆμα πετάλου ἢ ἀπὸ μικρὲς φολίδες (*κλιβάνια φολιδωτὰ*) στερεωμένες, ὅπως φαίνεται, πάνω σὲ δέρμα ἢ χοντρὸ ὕφασμα, ὥστε νὰ σχηματίζουν συμπαγὴ θωράκιση. Αὐτοὶ ἦταν οἱ *κλιβανοφόροι*, ἐνῶ οἱ *ἐπιλωρικοφόροι* ἔφεραν φαρδὺ μανδύα πάνω ἀπὸ τὸν θώρακα. Καθὼς ἡ μεταλλικὴ θωράκιση ἦταν πολὺ δαπανηρὴ καὶ ἀπαιτοῦσε ἐπιμελημένη συντήρηση (φύλαξη, στίλβωση) προοριζόταν γιὰ τὰ ἐπίλεκτα σώματα ἱππικοῦ καὶ πεζικοῦ. Τὸ λοιπὸ στράτευμα, ἄνδρες καὶ ἄλογα εἶχαν θώρακες ἀπὸ πίλημα, ἢ εἰδικῆς κατασκευῆς ὑφασμάτινα *κέντουκλα* (*πιλωτὰ κεντουκλεῖνα*) κι ἀκόμη τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν πεζῶν ὑφασμάτινα *καβάδια ἀπὸ βαμβάκιον καὶ κουκούλιον*[47] παχύτατα, μέχρι τὰ γόνατα καὶ μὲ κοντὰ μανίκια.

Χειρόφελλα, χειρομάνικα, μανικέλ(λ)ια, ποδόφελλα, χαλκότουβα σιδερένια ἢ ἀπὸ ἄλλο ὑλικὸ προφύλασσαν τὰ χέρια, τὰ πρῶτα, τὰ πόδια ἀπὸ τὰ σφυρὰ ὡς τὰ γόνατα, τὰ δεύτερα.

Περικεφαλαία (*κράνος, κόρυς, κάσσις*), μεταλλικὴ γιὰ τοὺς βαρειὰ ἐξοπλισμένους ἱππεῖς, δερμάτινη ἢ ἀπὸ πίλημα (*καμελαύκιον*) γιὰ τὸ ἐλαφρὸ ἱππικὸ καὶ τοὺς πεζούς, προστάτευε τὸ κεφάλι. Συνήθως συνδυαζόταν μὲ πρόσθετο δερμάτινο κάλυμμα γιὰ τὸν αὐχένα. Ἀσπίδες σὲ διάφορα μεγέθη καὶ σχήματα *σκουτάρια*, ἀπὸ τὸ λατινικὸν scutum = ἀσπίδα, *σκουταρίσκια, χειροσκούταρα, ἀσπίδες τρίγωνοι, ἐπιμήκεις, ἀσπιδίσκια* ἀπὸ σίδερο ἢ ξύλο συμπλήρωναν τὸν ἀμυντικὸ ἐξοπλισμὸ τοῦ πολεμιστή. Ἡ βαρειὰ ὅμως θωράκιση ἦταν μειονέκτημα γιὰ θερινὲς ἐκστρατεῖες στὰ ζεστὰ κλίματα τῆς Συρίας, Παλαιστίνης[48].

Πρόοδος σημειώθηκε τὸν Γ' αἰ. καὶ στὸν τρόπο ἐκτοξεύσεως τοῦ ὑγροῦ πυρός, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ χρησιμοποίησή του ὡς ἀμυντικοῦ ἢ ἐπιθετικοῦ ὅπλου στὴν στεριὰ ἀπὸ ἕνα μόνο πολεμιστή, ἰδίως στὴν πολιορκία πόλεως[49] καὶ στὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, θάλασσα ἢ ποτάμι. Ἄλλωστε ἡ ὀργάνωση τῆς ἄμυνας στὸν Δούναβι στηριζόταν στὶς *ἐμπύρους τριήρεις, πυρφόρους*

47. Τὸ *κουκούλιον* δηλώνει μετάξι κατώτερης ποιότητος.

48. Σκυλ. σ. 380_{86} (ἔτ. 1030).

49. Τακτικὰ Λέοντος ΙΘ' 57 ἐν PG 107 στ. 1008 Λεπτομέρειες γιὰ τὴν σύνθεση καὶ ἐκτόξευση τοῦ ὑγροῦ πυρὸς καὶ στὴν Ἱστορία Β' 1 σ. 304-305. Βλ. J. Haldon - M. Byrne, A possible solution to the Problem of Greek Fire, BZ 70 (1977), σ. 91-99· J. Warry, Warfare in the classical world, London 1980· Θ. Κορρές, «Ὑγρὸν πῦρ». Ἕνα ὅπλο τῆς βυζαντινῆς ναυτικῆς τακτικῆς[3], Θεσσαλονίκη 1995, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Στὴν πρώτη πολιορκία τοῦ Ματζικίερτ (1054) χρησιμοποιήθηκε δοχεῖο μὲ στόμιο, *φέρον ἔνδον τοῦ Μηδικοῦ πυρὸς συσκευήν*, τὸ ὁποῖο ἄναψαν καὶ ἐξεσφενδόνισαν στὸ πολιορκητικὸ μηχάνημα, ποὺ ἡ φωτιὰ τὸ κατέφαγε. Ἀτταλ. σ. 46-47.

τριήρεις, ἡ δὲ ζεύξη τῶν ποταμῶν[50] εἶχε μεγάλη βαρύτητα στὴν ἐξέλιξη τῶν ἐπιχειρήσεων.

Σημασία στὴν πορεία τῶν ἐπιχειρήσεων εἶχαν καὶ τὰ γεφύρια ἰδίως στὰ μεγάλα ποτάμια. Ἰσχυρά, καλὰ ὀχυρωμένα καὶ φρουρούμενα, ἔνωναν καίριες ὁδικὲς ἀρτηρίες. Σημειώνω ἐλάχιστα: τὸ *γεφύριον τοῦ Ρηγίου* ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Βασίλειος Α', τὴν γέφυρα στὸν Κύδνο στὴν ὁδὸ πρὸς τὰ Ἄδανα[51] καὶ πιὸ μακρυὰ στὸν ποταμὸ Ἄραξι τὴν γέφυρα ποὺ ἐμπόδιζε *τοὺς Τούρκους ἐς Περσίδα ἰέναι, ἅτε πεπυργωμένην οὖσαν ἔνθεν κἀκεῖθεν καὶ φρουροῖς πάντοτε φυλαττομένην*[52].

Σύστημα συναγερμοῦ μὲ ὀπτικὰ μέσα (καπνὸς τὴν ἡμέρα, φωτιὲς τὴν νύχτα) ἦταν ἀνεπτυγμένο ἀπὸ τὴν νοτιοανατολικὴ μεθόριο μέχρι τὴν Βασιλεύουσα γιὰ τὴν ἔγκαιρη γνωστοποίηση ἀραβικῆς κινητοποιήσεως[53].

Τακτικὴ

Στὰ στρατιωτικὰ Τακτικὰ τοῦ Γ' αἰ. οἱ πληροφορίες δὲν περιορίζονται στὸν αὐτοκρατορικὸ στρατὸ ἀλλὰ ἐπεκτείνονται καὶ στὴν συγκρότηση καὶ τακτικὴ τοῦ ἀντιπάλου, χαρακτηριστικὴ τῆς ἱκανότητος προσαρμογῆς τῆς βυζαντινῆς τακτικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς συλλογῆς πληροφοριῶν γιὰ τὶς ἀντίπαλες δυνάμεις[54].

Ἡ φύση τοῦ ἐδάφους ποὺ διεξάγονταν οἱ ἐπιχειρήσεις ἀλλὰ καὶ ἡ τακτικὴ τοῦ ἐχθροῦ προσδιόριζαν, ποιὰ στρατιωτικὰ σώματα —ἱππικό, πεζικό,— θὰ ἔφεραν τὸ βάρος τῆς μάχης ἀκόμη καὶ τὴν τακτική, ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσαν[55]. Τὸν Γ' αἰ. μέρος τῶν συγκρούσεων ἰδίως στὴν Ἀνατολὴ ἔχει μεταφερθῆ σὲ δύσβατες στενοπορίες, ὁπότε ἡ συμβολὴ τοῦ ἱππικοῦ μειώνεται.

50. Λέων διάκ. σ. 126, 129, 144, 151 γιὰ τὰ κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Σβιατοσλάβου καὶ γενικῶς τὰ περιπολοῦντα στὸν Δούναβι βυζαντινὰ πυρφόρα πλοῖα.

51. Τὸ πέρασμα τοῦ ποταμοῦ Τζερνᾶ ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β' ἔγινε *σχεδίαις καὶ θηλάκοις πυφυσημένοις* (= φουσκωμένα ἀσκιά), ἀπ' ὅπου ἐπανῆλθε στὰ Βοδηνά (φθινόπωρο 1014). Σκυλ. σ. 351. Πρός... υἱὸν Ρωμανὸν σ. 246_5. Περὶ παραδρομῆς πολέμου σ. 242_{18}.

52. Σκυλ. σ. 443, 445· βλ. καὶ Ζωναρᾶ σ. 635, 636. S. Sahin, Wasserbauten am unteren Sangarios in Bithynien· XI Congresso int. di Epigrafia Greca e Latina (1997) Atti II, Roma 1999 σ. 643-658

53. Ph. Pattenden, The byzantine early Warning System, Byzantion 53 (1983) σ. 258-299.

54. T. Kolias, The Τακτικὰ of Leo VI the Wise and the Arabs, Graeco - Arabica 3 (1984) σ. 129-135· Fr. Dvornik, Origins of intelligence services. The ancient Near East, Persia, Greece, Rome, Byzantium, the Arab Muslim Empire, the Mongol Empire, China, Muscovy, Brunswick, N. J. 1974 σ. 121-187 γιὰ τὸ Βυζάντιο· V. Parry - M. E. Yapp, War technology and society in the Middle East, London 1975 σ. 89-96· Hélène Ahrweiler, L'organisation des campagnes militaires à Byzance.

55. Ph. Contamine, La guerre au Moyen âge (Nouvelle Clio - L'histoire et ses problèmes 24), Paris 1980· J. Rosser, The role of fortifications in the defense of Asia

Στά μέσα τοῦ Γ' αἰ. γίνεται φανερή ἡ προσοχή πού δίνεται στήν ὀργάνωση τοῦ πεζικοῦ. Ὁ Λέων Ϛ' στά Τακτικά του ἀναφέρεται στό σῶμα τῶν ἱπποτοξοτῶν καί δίνει ὁδηγίες γιά τήν ἐκγύμνασή τους[56]· εἶναι ὅμως ἀμφίβολο, ἄν αὐτοί εἶχαν τήν ἴδια σημασία, ὅπως στόν στρατό τοῦ Βελισαρίου ἤ τοῦ Ἡρακλείου, καθώς τώρα εἶναι *κατάφρακτοι, παντέληροι ἱππόται* ἑπομένως δυσκίνητοι στίς δύσβατες περιοχές καί ἐπηρεάζονται στίς κινήσεις τους ἀπό τήν μεγάλη ζέστη τοῦ καλοκαιριοῦ στήν Συρία - Μεσοποταμία.

Ἡ ἀνώτερη τεχνική τῶν ἐφίππων πολεμιστῶν τῆς αὐτοκρατορίας φάνηκε στήν σύγκρουση μέ τούς Ρώς στήν Βουλγαρία (971), ὅπως ἐπεσήμανε ὁ Λέων διάκονος καί μάλιστα σέ σύγκριση μέ τόν ἀντίπαλο : *Ρωμαῖοι δέ μετ' ἐμπειρίας καί τεχνικῆς ἐπιστήμης*, πολεμοῦσαν ἔφιπποι σέ ἀντίθεση μέ τούς *Ρῶς πεζομαχοῦντος ἔθνους, ἱππάζεσθαι μηδόλως εἰδότος* (σ. 140_{22}) καί σέ μιά ἀπόπειρα ἔξόδου στήν μάχη τοῦ Δορυστόλου (971) *οἱ Σκύθαι ἔφιπποι τοῦ περιβόλου ἐξέβησαν, τότε πρώτως φανέντες ἐφ' ἵππων ὀχούμενοι... ἀνασκήτους ἔχοντες τῶν ἐφιππίων ἐπιβαίνειν... μηδέ τοῖς ῥυτῆρσι τούς ἵππους χαλιναγωγεῖν ἐπιστάμενοι* (σ. 143_{13}).

Ἡ σπουδαιότης τῶν ἱπποτοξοτῶν φάνηκε ἀκόμη περισσότερο τόν ΙΑ' αἰ., ὅταν ἀντίπαλοι ἦταν Τουρκικοί λαοί —Σελτζοῦκοι, Κουμάνοι, Πετσενέγοι, — ἐπιδέξιοι, καλά γυμνασμένοι ἱπποτοξότες πού ὑπερεῖχαν στό σημεῖο αὐτό τῶν ἀντιπάλων καί μάλιστα ὅταν τούς ἀπέκρουε τό βυζαντινό πεζικό μέ τίς μεγάλες βαρειές ἀσπίδες. Ἀντιμετωπίσθηκε μέ τήν πρόσληψη στόν αὐτοκρατορικό στρατό στά τεσσαρακοστά ἔτη τοῦ ΙΑ' αἰ. μισθοφόρων τουρκικῆς προελεύσεως.

Ἡ προσέγγιση στά βόρεια καί ἀνατολικά σύνορα τοῦ Βυζαντίου νομαδικῶν φύλων καί οἱ αἰφνιδιαστικές ἐπιδρομές τους —ἀντί γιά μάχη ἐκ παρατάξεως— κατέστησαν ἀναπόφευκτη τήν προσαρμογή τῆς τακτικῆς τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ στίς νέες ἀνάγκες. Ἔτσι ἄρχισαν νά τοποθετοῦνται σέ πόλεις-κάστρα[57], παραμεθόρια καί συγκοινωνιακούς κόμβους, εὐέλικτες στρατιωτικές μονάδες *καστροφυλακτοῦντες* γιά τήν ἀπόκρουση τῶν εἰσβολέων[58]. Ἡ τέλεια χρήση τοῦ τόξου ἀπό τούς Σελτζούκους καί ἄλλα τουρκικά

Minor against the Arabs from the eighth to the tenth century, Greek orth. theol. review 27 (1982) σ. 135-143.

56. Ἀπό τίς ὁδηγίες γιά τήν ἐκγύμναση τοῦ στρατοῦ σημειώνει τοῦ Λέοντος Ϛ' στά Τακτικά ΙΒ' 50 (PG 107 στ. 820): *εἰ δέ γυμνασθῇ ὁ στρατιώτης, ὥστε, ἡνίκα τοξεύει ὁπόσω κατά τοῦ νώτου εὐφυῶς πέμπειν τό σαυνάριον, οὐδέ τοῦτο ἄχρηστον ἡμῖν καταφαίνεται.* Στό ρασο-βυζαντινό μέτωπο οἱ Βυζαντινοί ἱππεῖς *μετ' ἐμπειρίας καί τεχνικῆς ἐπιστήμης ἀντεπήεσαν* (= ἀντεπεξέθεντο)· Λέων διάκ. σ. 141.

57. E. Janssens, Le lac de Van et la stratégie byzantine, Byzantion 42 (1972) σ. 388-404 γιά τήν σημασία τῶν ὀχυρωμένων πόλεων στήν ΒΔ ὄχθη τῆς λίμνης Βάν.

58. Σωστή περιγραφή τῆς τακτικῆς τῶν *καστροφυλακτούντων* ἐναντίον τῶν ἐπιδρομέων Πετσενέγων στήν περιοχή τῆς Σιδηρᾶς παραδίδει ὁ Ἀτταλειάτης σ. 35, βλ. καί σ.

φύλα πρέπει νά συνεκτιμηθῇ στούς λόγους πού ἐπέτρεψαν στούς Τούρκους νά ἐπικρατήσουν στήν Ἀνατολή.

Ἡ ὑψηλή πολιορκητική τέχνη τῶν Ρωμαίων ἦταν γνωστή στούς Βυζαντινούς ἀπό τά στρατιωτικά ἐγχειρίδια καί τήν ἐφαρμογή στήν πράξη ἰδίως στούς παλαιότερους αἰῶνες. Ἀπό τότε ὅμως πού ἐπεκράτησε ὁ πόλεμος κινήσεων, περιορίσθηκε ἡ ἅλωση πόλεων κατόπιν πολιορκίας, ἰδίως μέ χρήση πολιορκητικῶν μηχανῶν. Στίς περιπτώσεις πολιορκίας ἐπιδιώκεται περισσότερο ἡ ἅλωση μέ στρατηγήματα, πού μειώνουν τίς ἀνθρώπινες ἀπώλειες τοῦ ἐπιτιθεμένου ἤ σέ ἐξαναγκασμό σέ παράδοση τῶν πολιορκημένων κατόπιν πιεστικοῦ λιμοῦ.

Τό ἱππικό[59]

Γιά τόν ἐφοδιασμό τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς, τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν καί πρίν ἀπ' ὅλα τοῦ στρατεύματος μέ ἵππους καί ἄλλα μεταγωγικά ζῶα λειτουργοῦσαν στήν Ἀνατολή μεγάλα ἱπποφορβεῖα μέ τήν ἐπίβλεψη τοῦ *λογοθέτου τῶν ἀγελῶν*[60], τοῦ ὁποίου ἡ ὑπηρεσία διέθετε, ὅπως ἀποδεικνύουν οἱ σφραγίδες, προσωπικό πολυαριθμότερο ἀπ' ὅ,τι ἀναγράφει τό Κλητορολόγιο τοῦ Φιλοθέου (σ. 117_{22-33})· καί τοῦτο γιά νά ἀνταποκριθῇ στίς αὐξημένες ἀνάγκες τήν ἐποχή τῆς μακεδονικῆς δυναστείας.

Πρωτοστάριος Ἀσίας καί *Πρωτοστάριος Φρυγίας* ἐντοπίζουν τόν χῶρο τῶν ἐγκαταστάσεων, ἐνῶ σφραγίδα πού βρέθηκε στήν Πλίσκα ὑποδηλοῖ τήν ὕπαρξη ἀναλόγου ἱπποφορβείου στήν περιοχή Ροδόπης[61].

149. N. Oikonomides, The donation of castles in the last quarter of the 11th century (Dölger, Regesten ἀρ. 1012) ἐν Polychronion. Festschrift Fr. Dölger, Heidelberg 1966 σ. 413-417· B. C. P. Tsangadas, The fortifications and defence of Constantinople, New York 1980· W. E. Kaegi Jr., Army, Society and Religion in Byzantium, London 1982 ἀρ. XIX : The contribution of archery to the Turkish conquest of Anatolia (1964) σ. 96-108.

59. K. Gless, Das Pferd im Militärwesen, Berlin 1980.

60. Οἱ σφραγίδες τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας *λογοθέτης τῶν ἀγελῶν* (βλ. Ἱστορία Β' 1 σ. 279) *ἐκ προσώπου τῶν ἀγελῶν, πρωτοστατάρεος τῶν ἀγελῶν, δουκηταὶ τῶν μητάτων, κόμης τῶν ἀγελῶν* ἔχουν συγκεντρεθῇ τώρα ἀπό τόν V. Laurent, Corpus II, ἀρ. 579-595 σ. 289-299, ὅπου καί ἐπισκόπηση.

61. V. Laurent αὐτόθι ἀρ. 590 καί σ. 289. Ἀνασύνθεση τῆς παραλειφθείσης ἀπό τόν Φιλόθεο ὑπηρεσίας τοῦ *κόμητος τοῦ σταύλου*, ἐπεχείρησε μέ βάση κυρίως τήν Βασ. Τάξη ὁ J. B. Bury, The Imperial... system σ. 113-114 καί διευκρίνησε ἡ δημοσίευση τῶν ὑπηρεσιακῶν σφραγίδων τοῦ κόμητος τοῦ σταύλου καί τῶν ὑφισταμένων του (Corpus II σ. 487-497 ἀρ. 916-931). Παραδειγματικά σημειώνω τίς σφραγίδες ἀρ. 925 : *β(ασιλικοῦ) χαρτουλ(άριος) τ(ῶν) Μαλαγρων* (Θ' αἰ.), ἀρ. 928 : *β(ασιλικοῦ) σπαθ(αρίος καί) χαρτουλ(άριος) του σταυλ(ου) του Ανατολικ(ων)* (Γ'-ΙΑ' αἰ.), ἀρ. 930 : *επικτης των*

Τὸ μεγαλύτερο καὶ πιὸ ὀνομαστό, τὸ *ἄπλητον τῶν Μαλαγίνων* (= ἱπποφορβεῖο καὶ στρατῶνες ἱππικοῦ), ἐλεγχόταν ἀπὸ τὸν κόμητα τοῦ σταύλου ποὺ ἐπέβλεπε καὶ τοὺς σταύλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ στὴν διάρκεια τῶν ἐκστρατειῶν εἶχε τὴν εὐθύνη τῶν στρατιωτικῶν μεταφορῶν. Σειρὰ ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν ἐπέβλεπαν τὴν λειτουργία τῶν ἐγκαταστάσεων, τὴν ἄψογη μεταχείριση τῶν ζώων καὶ τὴν σφράγισή τους μὲ *βασιλικὴ βούλλα*[62].

Ἡ φθορὰ ποὺ παρατηρεῖται στὸν στρατὸ στὰ πεντηκοστὰ ἔτη τοῦ ΙΑ΄ αἰ. δὲν ἄφησε ἄθικτους τοὺς μεγάλους στρατιωτικοὺς καταυλισμούς. Ὁ *κόμης τοῦ σταύλου* μνημονεύεται τελευταία φορὰ στὸ Τακτικὸ Escorial (σ. 271_{18}) καὶ δὲν γίνεται πλέον λόγος γιὰ τὸν χαρτουλάριο τῶν Μαλαγίνων, ἐνῶ τὸν ΙΑ΄ αἰ. ὅλος ὁ χῶρος μετετράπη σὲ *βασιλικὴ ἐπίσκεψη*[63]. Σὲ ὅλους τοὺς θεσμοὺς παρατηροῦνται λίγο ἢ πολὺ τὰ ἴδια φαινόμενα διαλύσεως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ.

Τῆς ἰδίας ἐποχῆς εἶναι σφραγίδα *λογοθέτου τῶν ἀγελῶν* (ἀρ. 591) καὶ *πρωτονοταρίου τῶν ἀγελῶν* (ἀρ. 592) ἀλλὰ τὰ κρατικὰ ἱπποφορβεῖα τῆς Ἀνατολῆς παρακμάζουν καὶ οὐσιαστικὰ διατηροῦνται οἱ κρατικοὶ σταῦλοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο ταυτίζονται μὲ τοὺς ἀποκλειστικοὺς τοῦ στέμματος.

Τὸ πολεμικὸ ναυτικό

Τὸν στόλον ἀγωνίζου πάντοτε ἀκμάζειν καὶ ἔχειν αὐτὸν ἀνελλιπῆ·
ὁ γὰρ στόλος ἐστὶν ἡ δόξα τῆς Ρωμανίας

Κεκαυμένου Στρατηγικὸν σ. 101, § 256.

Τὸν ἀντίκτυπο τῆς ἀραβο - βυζαντινῆς πάλης γιὰ τὴν κυριαρχία στὴν Μεσόγειο ἀντανακλᾶ ἡ σημασία ποὺ ἀπέκτησε τὸ βυζαντινὸ πολεμικὸ ναυτικό[64]. Στὴν Κωνσταντινούπολη ναυλοχοῦσε τμῆμα τοῦ στόλου, ποὺ συγκροτοῦσε τὸ *βασιλικὸν πλοῖμον*. Ἀρχηγός του ἦταν ὁ *δρουγγάριος τοῦ (τῶν) πλοίμου (πλωίμων)*[65], ἀρχικὰ σὲ χαμηλὴ ἱεραρχικὴ τάξη (30ὸς στὸ Τακτικὸν Uspenskij[66]), ποὺ σαφῶς βελτιώνεται ὡς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος (16η στὸ Κλητορολόγιον καὶ Τακτικὸν Beneševič) ἀλλὰ μετακινεῖται στὴν 20ὴ θέση στὸ Τακτικὸ Escorial, χαρακτηριστικὴ τῆς σημασίας τοῦ *βασιλικοπλοίμου* ἀνάμεσα στὶς ἔνοπλες δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἄμεσοι ὑφιστάμενοι τοῦ δρουγγαρίου τοῦ πλοίμου ἦταν ὁ *τοποτηρητὴς τοῦ πλοίμου καὶ ὁ χαρτουλάριος τοῦ πλοίμου*, ἐπιφορτισμένοι κυρίως μὲ τὸ γραφειοκρατικὸ τμῆμα τῆς διοικήσεως[67], ἐνῶ ὁ *πρωτονοτάριος τοῦ στόλου* ἔγινε γνωστὸς μόνον ἀπὸ διασωθεῖσα σφραγίδα (ἀρ. 980, ἀρχὲς Γ΄ αἰ.). Ἐπὶ κεφαλῆς μικρῆς μοίρας τοῦ στόλου ἦταν οἱ *κόμητες τοῦ πλοίμου*, ποὺ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ γιὰ τὴν διοίκηση ναυτικῶν βάσεων[68]. Κυβερνῆτες πλοίων ἦταν οἱ *κένταρχοι*[69]. Δεῖγμα τῆς προχωρημένης ὀργανώσεως τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν ἦταν ἡ πρόβλεψη εἰδικοῦ διερμηνέως, γιὰ τὴν συνεννόηση μὲ τὰ ἀλλοδαπὰ πληρώματα[70].

Ἡ ἑτοιμότης τῆς αὐτοκρατορίας στὴν θάλασσα ὁλοκληρώθηκε μὲ τὴν στάθμευση ναυτικῆς μοίρας στὰ ἀμιγῶς ναυτικὰ θέματα (Κιβυρραιωτῶν, Κεφαλληνίας, Αἰγαίου Πελάγους), ἀλλὰ καὶ στὰ ἠπειρωτικὰ μὲ ἐκτεταμένα παράλια (Θρακησίων, Ἑλλάδος, Νικοπόλεως, Δυρραχίου κ.λπ.). Ἡ παράκτιος ἄμυνα στηριζόταν στὶς ἐπιχώριες δυνάμεις τοῦ θέματος, ἐξοπλισμένες μὲ ὑγρὸ πῦρ καὶ ἀμυντικὰ μηχανήματα (*πετροβόλα ὄργανα*)[71]. Στὸ ναυ-

---

βα(σιλικῶν) σταβλίων (Θ΄ αἰ.). Ὁ τελευταῖος ἐπέβλεπε τὴν σωστὴ διατροφὴ καὶ ἐξάρτυση ἀλόγων καὶ μεταγωγικῶν Βασ. Τάξ. σ. 480.

62. Τὴν λειτουργία τῶν ἱπποφορβείων καὶ στρατώνων τοῦ ἱππικοῦ καὶ μάλιστα τῶν Μαλαγίνων διαφωτίζουν κεφάλαια τῆς Βασ. Τάξεως (σ. 459-463, 476-478, 479-480, 486), N. Oikonomidès, Listes σ. 338-339.

63. Ἀτταλ. σ. 124_{19}. Τὴν ἐξέλιξη γιὰ τὸν ΙΑ΄ αἰ. διαγράφει ὁ N. Oikonomidès, Organisation κλπ. σ. 145.

64. Γιὰ τὸ βυζαντινὸ ναυτικὸ θεμελιώδες τὸ βιβλίο τῆς Hélène Ahrweiler, Byzance et la mer, Paris 1966. Βλ. Ἱστορία τ. Β΄ 1 σ. 302-305· V. Christides, Two parallell naval guides of the tenth century: Qudama's Document and Leo VI's Naumachica: A study on Byzantine and Moslem naval preparedness, Graeco - arabica 1 (1982) σ. 51-103.

65. Γιὰ τὸν δρουγγάριο τῶν πλωΐμων H. Ahrweiler, Mer ἰδίως σ. 54 ἑπ., 66 ἑπ., 97 ἑπ. Σφραγίδες του σῴζονται καὶ ἀπὸ τὸν Η΄ αἰ. καὶ τῆς ὑπηρεσίας του παρὰ V. Laurent, Corpus II, σ. 513-541 ἀρ. 948-992.

66. Ἀνάλογη ἦταν καὶ ἡ ἱεραρχία τῶν τίτλων. Ὕπατος, σπαθάριος στὶς χρονικὰ ἀρχαιότερες σφραγίδες, *πρωτοσπαθάριος* κατόπιν· *ὁ δρουγγάριος τοῦ πλοίμου* φέρεται ὡς *βεστάρχης* τὸν ΙΑ΄ αἰ. μὲ τὴν καθιέρωση ὑψηλοτέρων τίτλων (Corpus II ἀρ. 948-968). Τὸν ΙΑ΄ αἰ. ἀπαντᾶ καὶ ὡς δοὺξ τοῦ *στόλου* μὲ τίτλους *βεστάρχης*, *πρωτασηκρῆτις*, *νωβελλίσσιμος* (αὐτόθι ἀρ. 969-972). Στὴν πειθαρχικὴ δικαιοδοσία τοῦ δρουγγαρίου τοῦ στόλου ὑπάγονται ὅσοι ὑπηρετοῦσαν στὸ πολεμικὸ ναυτικό.

67. Καὶ στὰ δύο ἀξιώματα ἀντιστοιχοῦν τίτλοι κατώτερης ἱεραρχικῆς τάξεως: *σπαθάριος*, *σπαθαροκανδιδάτος*, ὅπως φανερώνουν οἱ σφραγίδες Corpus II ἀρ. 975-979 (Θ΄-Ι΄ αἰ.) γιὰ τὸν τοποτηρητή, ἀρ. 981-983 (Θ΄ - Γ΄ αἰ.) γιὰ τὸν χαρτουλάριο τοῦ πλοίμου. Ἡ ἀρ. 984 (ΙΑ΄ αἰ.) *χαρτουλάριο τοῦ δρούγγου*.

68. Σφραγίδες αὐτόθι ἀρ. 986-987 (Θ΄ αἰ.).

69. Αὐτόθι ἀρ. 988-989 (Γ΄-ΙΑ΄ αἰ.).

70. Αὐτόθι ἀρ. 991: *Σφραγ(ὶς) Πάρδου ἑρ[μην]ευτοῦ στου [δρου]γγα[ρίου]*. A. Babuin, Illuminations of nautical subjects in Skylitzes Matritensis. A preliminary report Proceedings 6ου διεθνοῦς συνεδρίου Graeco-Oriental and African Studies (= Graeco-Arabica 8 (1999-2000) σ. 7-30.

71. Τὴν ἐφαρμογὴ στὴν πράξη μᾶς γνωρίζει ἡ ἀπόκρουση ἀπὸ τὸν στρατηγὸ Ἑλλάδος Οἰνιάτη μὲ τὶς δυνάμεις τοῦ θέματος τῆς ἐπιθέσεως τοῦ ἐμίρη τῆς Ταρσοῦ κατὰ τοῦ Κάστρου Εὐρίπου ἐπὶ Βασιλείου Α΄. Συνεχ. Θεοφ. σ. 298-299, Σκυλ. σ. 151-152. Ἱστορία Β΄ 2 σ. 31.

τικὸ πρόσφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους, ὅπως φαίνεται γιὰ ἀνιχνευτικοὺς σκοποὺς καὶ οἱ ἐγκατεστημένοι στὰ πελοποννησιακὰ παράλια Μαρδαΐτες[72]. Ἡ Ρόδος ἦταν ναύσταθμος καὶ ναυπηγικὸ κέντρο γιὰ τὴν ναυπήγηση πολεμικῶν πλοίων[73].

Τὸν Γ' αἰ. ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνδρῶν τοῦ πολεμικοῦ δρόμωνος ἦταν 300 ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 230 ἦταν συγχρόνως κωπηλάτες καὶ πολεμιστές, ἐνῶ οἱ λοιποὶ 70 μόνον πολεμιστές[74], προερχόμενοι ἀπὸ τὰ *καβαλλαρικὰ θέματα* καὶ *τοὺς ἐθνικοὺς*[75] δηλ. ἀπὸ ἀλλοεθνεῖς συμμάχους ἢ μισθοφόρους, ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸ βυζαντινὸ ναυτικό. Εἰδικῶς γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μονοκρατορίας τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου γίνεται διάκριση μεταξὺ τῶν *πλωΐμων*, ποὺ στρατολογοῦνται στὰ κυρίως ναυτικὰ θέματα *Αἰγαίου Πελάγους, Σάμου καὶ Κιβυρραιωτῶν* ἀπὸ τοὺς λοιπούς, ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸν αὐτοκρατορικὸ καὶ λοιπὸ θεματικὸ στόλο καὶ ὅπως φαίνεται προέρχονται ἀπὸ τὰ ἄλλα μικτὰ ἠπειρωτικὰ - ναυτικὰ θέματα. Οἱ πρῶτοι, κωπηλάτες καὶ πολεμιστὲς συγχρόνως, ἐξοπλίζονταν μὲ δική τους δαπάνη (*αὐτόστολοι καὶ αὐτερέται βαρείας μετιᾶσι τὰς ὑπηρεσίας*) καὶ γιὰ αὐτὸ ὑποχρεοῦνται στὴν κυριότητα ναυτικοῦ κλήρου ἀξίας 4 λιτρῶν χρυσοῦ. Οἱ ἄλλοι ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα θέματα ὑπηρετοῦσαν *ἐπὶ ρόγαις*, δηλ. μὲ μισθὸ καὶ γι' αὐτὸ ὁ ναυτικός τους κλῆρος καθορίζεται σὲ ἀξία δύο λιτρῶν χρυσοῦ, ὅπως ἦταν ὡς τότε ἡ συνήθεια[76]. Ὁ Chr. Makrypoulias, The Navy in the Works of Constantine

72. Βλ. π.χ. Θεοφ. Συνεχ. σ. 298-299, 304, 311, Βασ. Τάξ. σ. 654, 655, 656, 662, Ἱστορία Β' 1 σ. 375-376. Γιὰ τὴν φυλετικὴ προέλευση τῶν Μαρδαϊτῶν γενικῶς καὶ αὐτῶν στὸ Βυζάντιο τοῦ Θ'-Γ' αἰ. κατὰ τὸν Χρ. Μπαρτικιὰν βλ. Ἱστορία Β' 2 σ. 404, καὶ τὴν προσφορὰ στὸ ναυτικὸ σ. 506 (Χρ. Μακρυπούλιας).

73. Al Masudi παρὰ A. Vasiliev, Byzance et les Arabes II (1950) σ. 39. Γιὰ τὴν ναυπήγηση πλοίων H. Ahrweiler, Mer σ. 419-439· Ν. Ἀνδριώτης - Κατερίνα Καραπλῆ - Χρ. Σπανούδης (ἔκδ.), Βυζαντινὰ καὶ ἀραβικὰ ἱστιοφόρα πλοῖα (7ος-13ος αἰ.), Ἀθήνα - Οἰνοῦσαι 2001 (καὶ ἀγγλ.).

74. Βασ. Τάξ. σ. 670_2, $652_{10,16}$, $653_{5,10,15}$. *Οἱ πάμφυλοι*, ἐλαφρὰ πλοῖα κινούμενα μὲ πανιὰ καὶ κουπιὰ (τὰ δεύτερα κυρίως στὴν διάρκεια ναυμαχίας), ἦταν ἐπανδρωμένοι μὲ 130 ἢ 160 κωπηλάτες ἀλλὰ ὄχι καὶ μὲ ἀποκλειστικοὺς πολεμιστές. Τὰ *καματερὰ καράβια* χρησίμευαν γιὰ τὴν μεταφορὰ ἵππων καὶ πολεμοφοδίων. Στὴν Βασίλειο Τάξη κεφ. 45 σ. 664-667 λεπτομερὴς καταγραφὴ τοῦ πολεμικοῦ ὑλικοῦ μὲ τόση ἀκριβολογία, ὥστε ἀναγράφεται ὁ τόπος καὶ ἀπὸ ποιοὺς ἀγοράστηκαν τὰ καραβόπανα στὴν ἀγορὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ πόσο κόστισε ἡ ραφή τους (σ. 674).

75. Ἡ συνθήκη τοῦ Βυζαντίου μὲ τὸν ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου πρόβλεπε συμμετοχὴ ρωσικοῦ ἀποσπάσματος στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ βυζαντινοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ. Βασ. Τάξ. σ. 651_{19}, 652_{12}, 654_{10}. Ἡ *ρόγα* τῶν 700 Ρῶς καθορίζεται σὲ ἕνα κεντηνάριο χρυσοῦ δηλ. 100 λίτρες = 7.200 νομίσματα γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἱμερίου 909/910 πρὸς ἀνάκτηση τῆς Κρήτης.

76. Νεαρὰ Κωνσταντίνου Ζ' ἀρ. 8 παρὰ Zachariae JGR III σ. 262. V. Cristi-

Porphyrogenitus ἐν Graeco-Arabica 6 (1995) σ· 152-171 ἐπέτυχε νὰ δώση κατατοπιστικὴ εἰκόνα τοῦ βυζαντινοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ εἶδος τῶν πλοίων, τὴν σύνθεση καὶ ἀπασχόληση τῶν πληρωμάτων τους, ἀποδεικνύοντας ἐσφαλμένους τοὺς ὑπολογισμοὺς τῶν R. J. H. Jenkins καὶ W. T. Treadgold, ἀκριβεῖς δὲ τοὺς ἀριθμοὺς τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου.

Τὸν ΙΑ' αἰ. τὸ σταθμευμένο στὰ θέματα ναυτικὸ ἄρχισε νὰ ὑποβαθμίζεται γιὰ λόγους ἐσωτερικοὺς καὶ διεθνεῖς. Ἡ ἀνάκτηση τῆς Κρήτης (961) καὶ Κύπρου (965) ἀπὸ τοὺς Βυζαντινούς, ἡ ἑδραίωση ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τῆς Συρίας ὡς τὶς Ἡράκλειες στῆλες ἀνεξαρτήτων ἐμιράτων ἀκόμη καὶ χαλιφάτου μὲ ἀμφιταλαντευόμενες καὶ συχνὰ ἐχθρικὲς μεταξύ τους σχέσεις, ἄλλαξαν τὴν ἰσορροπία στὴν Μεσόγειο. Ἡ προσωπικὴ σημασία ποὺ ἔδινε ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος Β' στὸν στρατὸ τῆς ξηρᾶς καὶ οἱ τεράστιες δαπάνες τοῦ μακροχρόνιου βυζαντινο-βουλγαρικοῦ πολέμου εἶχαν ἀντίκτυπο στοὺς ναυτικοὺς ἐξοπλισμούς[77], ὥστε κατὰ τὴν βασιλεία τῶν τελευταίων ἐπιγόνων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας τὸ πολεμικὸ ναυτικὸ οὐσιαστικὰ εἶχε περιορισθῆ στὸν στόλο τῆς Βασιλεύουσας[78]. Στὴν σύμπτυξη αὐτὴ δὲν φαίνεται ξένη καὶ ἡ χαλάρωση τῆς πειθαρχίας τοῦ θεματικοῦ στόλου, ὅπως διάφορες ἐνδείξεις πείθουν. Διαπιστώνονται συναλλαγὲς μεταξὺ τῶν πολεμιστῶν ποὺ ἐπέβαιναν στὰ πλοῖα (στρατιωτῶν[79]· ἡ παρουσία τους θυμίζει τοὺς σημερινοὺς πεζοναῦτες) καὶ τῶν ἀξιωματικῶν. Διερωτῶμαι, μήπως ἡ ἀρχὴ ποὺ ἀπαντᾶ ἐπὶ Μιχαὴλ Ζ' *ἀρχηγέτης καὶ ἀναγραφεὺς τῶν κονταράτων καὶ τῶν πλωΐμων* ὑπονοεῖ τὴν θέσπιση ἑνιαίας διοικήσεως γιὰ πεζοναῦτες —πολεμιστὲς καὶ ναῦτες— κωπηλάτες, ποὺ ἀπέβλεπε στὴν καταπολέμηση αὐτῆς τῆς συναλλαγῆς;

Ριζικὴ μεταρρύθμιση ἐπῆλθε στὸ ναυτικό, ὅπως καὶ σὲ ὅλον τὸν κρατι-

des, et alii (ἔκδ.), Sailing ships of the Mediterranean Sea and the Arabian Gulf τ. II, Navigation in the Red Sea the Arabian Gulf and the Indian Ocean, Athens 2002 (σ. 92).

77. Ὁ Βασίλειος Β' γιὰ νὰ ἀντιμετωπίση τὶς ἀνάγκες στρατιωτικῶν μεταφορῶν στὴν Ἰταλία, ζήτησε τὴν βοήθεια τῆς Βενετίας, μὲ ἀντάλλαγμα τὴν παραχώρηση προνομίων, Ἱστορία Β' 2 σ. 180.

78. Elisabeth Malamut, Les insulaires des 10e -12e siècles : Marins ou soldats? La démobilisation de la marine insulaire du 10e au 12e s. ἐν XVI. Byz. Kongress Akten II/2 (1982) σ 63-72.

79. P. Lemerle, Prolégomènes σ. 89-90, σχόλια ἐπὶ ἀπόψεων τοῦ Κεκαυμένου, Στρατηγικὸν §§ 256-258. Κεκαυμένου, Στρατηγικὸν σ. 73 § 185. V. Christides, New Light on Navigation and Naval Warfare in the Eastern Mediterranean, the Red Sea and the Indian Ocean (6th-14th centuries A.D.), Nubica III 1. Warszawa 1994 σ. 1-42· ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν τοποθέτηση τῶν σωληνώσεων καὶ τῶν χειριστῶν τοῦ ὑγροῦ πυρός, ὅπως φέρεται στὶς ἀραβικὲς πηγές, πολλὰ σκίτσα.

κὸ μηχανισμό, ἀφ' ὅτου ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς ἀνεδείχθη αὐτοκράτωρ.

Οἱ αἰχμάλωτοι

Ἡ μακροχρόνια ἀναμέτρηση στὰ πεδία τῶν μαχῶν ἀλλὰ καὶ οἱ συνοριακὲς ἐπιδρομὲς εἶχαν ὡς συνέπεια τὴν σύλληψη πολιτῶν τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς στὸ πεδίο τῆς μάχης ἢ ἀπὸ ξένους ἐπιδρομεῖς, ὅπως ἐπίσης δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ ἐπικράτεια οἱ ξένοι αἰχμάλωτοι[80].

Πρέπει ἐξ ἀρχῆς νὰ γίνῃ διάκριση αὐτῶν ποὺ συνελήφθησαν σὲ ἐπιδρομὲς ἀπὸ λαοὺς ποὺ κινοῦνταν λιγότερο ἢ περισσότερο αὐτόνομα, ἔξω ἀπὸ τὰ αὐστηρὰ πλαίσια κρατικῆς ὀργανώσεως, ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους ποὺ συνελήφθησαν στὸ πεδίο τῆς μάχης μὲ ὀργανωμένο στρατό. Ἡ τύχη τῶν πρώτων παντελῶς ἀξιοθρήνητη, καθὼς βρίσκονταν στὴν διάκριση ἀκόμη καὶ μικρῶν ὁμάδων, γίνεται ἀκόμη πιὸ ἀβάστακτη ἀπὸ τὶς συνθῆκες μεταφορᾶς στὰ ἄγρια μέρη τῆς βορείου Βαλκανικῆς ἢ στὶς τρικυμισμένες θάλασσες. Κανεὶς δὲν ξεχνάει τὴν δραματικὴ περιγραφὴ τοῦ Ἰωάννη Καμινιάτη γιὰ τὴν περιπλάνηση στὸ Αἰγαῖο ὡς τὰ σκλαβοπάζαρα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς τῶν κατοίκων τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν ἅλωσή της τὸ 904 (Ἱστορία Β' 2 σ. 65). Ἀκόμη καὶ σήμερα στὶς ἀκολουθίες τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀκούεται ἡ δέηση «Ὑπὲρ ἀναρρύσεως αἰχμαλώτων».

Περισσότερο πολιτισμένο χαρακτῆρα ἔχει ἡ ἀμοιβαία μεταχείριση Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων αἰχμαλώτων τὴν ἐποχὴ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, γιὰ τὴν ὁποία καὶ οἱ περισσότερες ἰδίως ἀραβικὲς πληροφορίες, ἀποτέλεσμα, ὅπως φαίνεται, πολιτικῆς ἀλληλοεκτιμήσεως μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν[81] καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν στάση ποὺ ἀκολουθοῦσαν ἀπέναντι τῶν ἄλλων ἐθνῶν, εἴτε αὐτὰ κατοικοῦσαν πέρα ἀπὸ τὸν Δούναβι, εἴτε στὶς μακρυνὲς ἐρήμους τῆς Ἀνατολῆς, γιὰ τὰ ὁποῖα πίστευαν ὅτι δὲν εἶχαν ξεπεράσει τὸ στάδιο τῆς βαρβαρότητος.

Κωνσταντινούπολη καὶ Βαγδάτη θεωροῦν τοὺς λαοὺς ποὺ ἀνήκουν στὰ δικά τους βασίλεια πολιτισμένους, κληρονόμους, συνεχιστὲς καὶ ἀποδέκτες παλαιῶν πολιτισμῶν τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, τοῦ περσικοῦ βασιλείου, τῶν ἑλληνιστικῶν κρατῶν Συρίας, Αἰγύπτου, Περγάμου, ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ χωνευτήρι καὶ μὲ τὸν χριστιανισμὸ καὶ μουσουλμανισμὸ κάθε μιὰ ἐπικράτεια ἀναβάπτισαν τὶς παληὲς ἀξίες στὴν νέα

80. Φ. Κουκουλέ, Οἱ βυζαντινοὶ αἰχμάλωτοι ἐν Βυζαντινῶν βίῳ καὶ πολιτισμός τ. Γ' (1949) σ. 148-183.

81. Βλ. Ἱστορία Β' 2 σ. 265 τὶς ἀπόψεις τοῦ πατριάρχου Νικολάου Α' τοῦ Μυστικοῦ, μέλους τότε τῆς ἀντιβασιλείας. Συνοπτικὴ ἀλλὰ οὐσιώδης ἡ μελέτη τοῦ D. Letsios, Die Kriegsgefangenschaft nach Auffassung der Byzantiner, Byzantinoslavica 53 (1992) σ. 213-227· Κατερίνα Καραπλῆ, Ἡ «Ἀκολουθία ἐπὶ κατευοδώσει καὶ συμμαχίᾳ στρατοῦ», Βυζαντιακὰ 16 (1996) σ. 69-88, 17 (1997) σ. 247-262.

πίστη. Κατόπιν τούτου καὶ ἡ στάση τοῦ ἑνὸς κράτους ἔναντι τῶν αἰχμαλώτων τοῦ ἄλλου εἶναι προσαρμοσμένη στὴν γενικότερη πολιτικὴ καὶ πολιτισμικὴ θεώρηση ποὺ ἔχει γι' αὐτό. Τὴν ἐπίσημη, βυζαντινὴ θέση, ὅπως παρουσιάζεται στὰ στρατιωτικὰ Τακτικὰ τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος ς', χαρακτηρίζει βαθειὰ ἀνθρωπιστικὴ διάθεση (ἀνωτ. σ. 206).

Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴν πατερικὴ θεολογία, συνέβαλε στὴν ἀνακούφιση τῆς τύχης τῶν ξένων αἰχμαλώτων ἀλλὰ ἀποφασιστικὴ ἦταν καὶ ἡ συνείδηση τῆς ἰσχύος τοῦ ἀντιπάλου, τοῦ ὁποίου ὑπήκοοι ἦταν οἱ αἰχμάλωτοι. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους ἡ θέση τῶν Ἀράβων αἰχμαλώτων τοῦ χαλιφάτου πρῶτα καὶ τῶν ἐμιράτων ἀργότερα ἦταν προνομιακὴ στὸ Βυζάντιο, ὅπως ἀντιστοίχως καὶ τῶν Βυζαντινῶν στὰ ἀραβικὰ κράτη. Βοηθοῦσε σ' αὐτὸ καὶ ἡ μουσουλμανικὴ θρησκεία, ποὺ χάρις στὴν ἑρμηνευτικὴ συμβολὴ τῶν νομικῶν σχολῶν στὶς λίγες συναφεῖς διατάξεις τοῦ Κορανίου, ἐπέτρεπε τὴν διαμόρφωση ἠπιότερης μεταχειρίσεως τῶν βυζαντινῶν αἰχμαλώτων[82].

Ἡ μεταχείρισή τους δεχόταν τὸν ἀντίκτυπο τῶν διακρατικῶν σχέσεων ποὺ ἐπικρατοῦσαν κατὰ καιροὺς[83]. Συνηθέστερη ἦταν ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν αἰχμαλώτων στὰ διαστήματα ἀνακωχῆς, κατόπιν ἀνταλλαγῆς ἐπιστολῶν μεταξὺ τῶν ἀρχηγῶν τοῦ κράτους καὶ τῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς γιὰ τὴν κατάρτιση τῆς συμφωνίας[84]. Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν αἰχμαλώτων μὲ τὸ χαλιφάτο γινόταν στὴν γέφυρα τοῦ ποταμοῦ Λάμου, λίγα χιλιόμετρα ἔξω ἀπὸ τὴν Ταρσὸ

82. Rashad A. Khouri al Odetallah, Ἄραβες καὶ Βυζαντινοί. Τὸ πρόβλημα τῶν αἰχμαλώτων πολέμου, Θεσσαλονίκη 1983, διδακτορικὴ διατριβὴ μὲ γνώση καὶ τῶν ἀραβικῶν πηγῶν. Εὐκαιριακὰ περιστατικὰ ἀνεκδοτολογικοῦ χαρακτῆρος ὑπόκεινται στὶς μελέτες τοῦ M. Canard, Quelques «à côté» de l'histoire entre Byzance et les Arabes (1956) καὶ Les aventures d'un prisonnier arabe et d'un patrice byzantin = Canard, Musulmans ἀρ. XV σ. 98-119, ἀρ. XVI σ. 51-72.

83. Χαρακτηριστικὴ πληροφορία ἡ συμμετοχὴ σὲ βασιλικὸ γεῦμα πρὸς τιμὴ Σαρακηνῶν πρεσβευτῶν τῆς Ταρσοῦ 40 *δεσμίων ἀπὸ τοῦ πραιταρίου Ταρσιτῶν*, στοὺς ὁποίους καὶ δόθηκαν δῶρο 1.000 μιλιαρήσια. Βασ. Τάξ. σ. 592_{2-13} (μεταξὺ 945-959). Ἀπὸ τὴν ὕπαρξη Μουσουλμάνων αἰχμαλώτων στὸ πραιτάριο ξεκινάει ἡ εὐφημία: ἡ *ἀναίρεσις τῆς Ἄγαρ*, γιὰ τὴν ὁποία βλ. O. Kresten, Pallida mors Saracenorum. Zur Wanderung eines literarischen Τόπος von Liudprand von Cremona bis Otto von Freising. Röm. histor. Mitteilungen 17 (1975) σ. 23-75.

84. Ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Λέοντος Χοιροσφάκτου. Ἀπὸ τὸ πλούσιο ὑλικὸ τῆς ἀραβικῆς ἱστοριογραφίας καταχωρίζει ἀποσπάσματα ὁ Rashad A. Khouri ἀνωτ. σ. 67-98. Τὸ 966 ὁ αἰχμάλωτος στὴν Κωνσταντινούπολη ποιητὴς Abu Firas ἀνέλαβε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ συγγενικοῦ του οἴκου τῶν Χαμδανιδῶν διαπραγματεύσεις. Μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ αἰχμαλώτων ἀπέμειναν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Βυζαντίου 3.000 αἰχμάλωτοι, γιὰ τῶν ὁποίων τὴν ἐξαγορὰ δόθηκαν 20.000 νομίσματα. G. Dagron, Minorités ethniques et religieuses, Travaux et Mémoires 6 (1976) σ. 184 σημ. 40.

μὲ τὴν παρουσία τοῦ γειτονικοῦ πληθυσμοῦ, καλεσμένου ἀπὸ ἐπίσημο κήρυκα νὰ παρακολουθήσῃ τὸ *ἀλλάγιον* = *fidâ*.

Τὸ ἴδιο τὸ βυζαντινὸ κράτος εὐνοοῦσε τὴν ἐγκατάσταση αἰμαλώτων Ἀράβων ὡς καλλιεργητῶν καὶ τοὺς ἐπεφύλασσε προνομιακὴ οἰκονομικὴ μεταχείριση σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προσχώρησή τους στὸν Χριστιανισμό. Φορολογικὴ ἐλάφρυνση εἶχε καὶ ὁ οἶκος, στρατιωτικὸς ἢ πολιτικός, στὸν ὁποῖο ἐγκαθίστατο Σαρακηνὸς γαμβρός[85]. Ἡ εὐχέρεια ποὺ γίνεται δεκτὸς ὁ Σαρακηνὸς γαμβρὸς καὶ ἡ εὐνοϊκὴ κρατικὴ μεταχείριση τῶν Ἀράβων αἰχμαλώτων[86], ποὺ βαπτίζονταν καὶ ἐγκαθίσταντο, προϋποθέτουν ἀμοιβαία ἀνοχὴ τῶν πληθυσμῶν. Φαίνεται ὅτι στὶς παραμεθόριες περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας - Συρίας ἀναπτύχθηκε κάποια ψυχικὴ προσέγγιση καὶ διάθεση γιὰ εἰρηνικὴ συνύπαρξη τῶν κατοίκων, ποὺ πιθανὸν δὲν αἰσθάνονταν καὶ ἐθνολογικὰ ξένοι σὲ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία ἡ θρησκεία παρέμενε ἡ εἰδοποιὸς διαφορά.

85. Βασ. Τάξ. κεφ. 49 σ. 694-695 *Περὶ τῶν αἰχμαλώτων Σαρακηνῶν τῶν ἐπὶ θέματι βαπτιζομένων*. Ἱστορία τ. Β' 1 σ. 323-324. Φ. Δημητρακόπουλος, Σαρακηνὸς γαμβρός. Παρατηρήσεις στὸν Βασίλειο Διγενὴ Ἀκρίτα. Ἀνάτυπο ἀπὸ Ἀκτῆ 37, Λευκωσία 1997 σ. 1-16.

86. Σοφία Πατούρα, Οἱ αἰχμάλωτοι ὡς παράγοντες ἐπικοινωνίας καὶ πληροφόρησης (4ος-10ος αἰ.), Ἀθῆνα 1994· M. Campagnolo Pothitou, Les échanges des prisonniers entre Byzance et l'Islam aux IXe et Xe siècles, Journal of Or. and African studies 1 (1995) σ. 1-56· T. Κόλλιας, Kriegsgefangene, Sklavenhandel und die Privilegien der Soldaten. Die Aussage der Novelle des Johannes Tzimiskes ἐν Στέφανος... Byz. Slav. 56 (1995) σ. 129-135· A. Kolia-Dermitzaki, Some remarks on the fate of prisoners in Byzantium (9th-10th centuries) ἐν G. Cipolione (ἐκδ.) La liberazione dei «Captivi» tra Cristianità e Islam, Città del Vaticano, Archivio Segreto 2000 σ. 583-620 [σημαντικὲς ἐπισημάνσεις γιὰ ὅρους κρατήσεως, ἀπελευθερώσεως καὶ σχετικοὶ πίνακες γνωστῶν ἀπελευθερώσεων BZ 95 (2002) σ. 809].

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ (867 - 1081)

ΔΗΜΟΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ

Ἀστικὴ Οἰκονομία[1]

Οἱ εἰρηνικότερες συνθῆκες διαβιώσεως ποὺ ἐπεκράτησαν ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Θ' αἰ. καὶ ἡ διατήρηση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ σὲ σταθερὴ ἄνοδο εἶχαν ἀντίκτυπο στὴν οἰκονομία, ἡ ὁποία καίτοι στὴν ὕπαιθρο διατηροῦσε ὡς ἕνα σημεῖο, ἰδίως σὲ περισσότερο καθυστερημένες περιοχές, ἀγροτικὸ καὶ φυσικὸ χαρακτῆρα, ἦταν στὸ σύνολό της χρηματική. Φορολογία[2], τέλη ἀλλὰ καὶ πρόστιμα καταβάλλονται σὲ χρῆμα. Τὰ νομοθετικὰ κείμενα ρυθμίζουν ἐμπορικὲς συμφωνίες, δάνεια, μισθώσεις, σὲ βάση χρηματική[3]. Χορηγίες σὲ ξένους λαούς, μισθοδοσία στρατιωτικῶν καὶ δημοσίων ὑπαλλήλων καταβάλλεται σὲ χρῆμα.

Ὁ τοκισμός, ποὺ μερικοὶ πατριάρχες (Ταράσιος, Νικηφόρος Α') καὶ αὐτοκράτορες (Βασίλειος Α') ἐπεχείρησαν νὰ ἀπαγορεύσουν[4], διατηρήθηκε στὴν πράξη καὶ ἐπαναφέρθηκε μὲ νομοθετικὰ μέτρα (ν. 83 Λέοντος Ϛ')[5], μὲ μόνη μεταβολὴ τὸν καθορισμὸ χαμηλότερου ἐπιτοκίου (4,17%). Ἐν τούτοις,

1. Πλουσιότερος ὁ κύκλος μελετῶν γιὰ θέματα ἀστικῆς οἰκονομίας ξεκινᾶ ἀπὸ τὸν R. S. Lopez, Byzance and the world around it, London 1978, τὸ συλλογικὸ ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς C. Morrisson, P. Grierson, J. Durliat, A. Kazhdan, M. Balard, A. Guillou, Economia e società ἐν La Civiltà byzantine dal IX all' XI secolo, Bari 1978 σ. 325-404· A. Guillou, La cultura bizantina : Oggetti e messaggio, Moneta ed Economia, Roma 1986· M. F. Hendy, Studies in the byzantine Monetary Economy c. 300-1450, Cambridge 1985· A. Harvey, Economic Expansion in the Byzantine Empire, Cambridge 1989. Μετάφραση ἀπὸ Ἑλένη Σταμπόγλη, Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὸ Βυζάντιο, 900-1200, Ἀθῆνα 1997 καὶ φθάνει στὸν W. Brandes, Finanzverwaltung in Krisenzeiten Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert, Frankfurt a.M. 2002.

2. Ἀπόκλιση παρατηρεῖται στὶς προσαρτηθεῖσες μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ κράτους τοῦ Σαμουὴλ περιοχὲς τῆς Βουλγαρίας, ἀναπτυξιακὰ καθυστερημένες, γιὰ τὶς ὁποῖες Ἱστορία Β' 2 σ. 174, 201.

3. Βλ. τὸν τίτλο Περὶ συστάσεως κοινωνίας. Πρόχειρος νόμος ΙΘ', Εἰσαγωγὴ ΚΖ', Ηὐξημένον Πρόχειρον Κ'.

4. Πρόχειρος νόμος ΙΖ' 14.

5. Γ. Μαριδάκη, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, Ἀθῆναι 1922 σ. 223-225.

ὑπῆρχαν στὴν πράξη καὶ νόμιμα ἐπιτόκια μέχρι 16%[6] καὶ περιπτώσεις τοκογλυφικοῦ δανεισμοῦ στὴν Πεῖρα μέχρι 25%.

Διάσπαρτες καὶ πενιχρὲς οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀστικὴ οἰκονομία μὲ μόνην ἐξαίρεση τὴν συντεχνιακὴ ὀργάνωση τῶν ἐπαγγελματιῶν τῆς πρωτεύουσας περιμένουν τὸν ὑπομονητικὸ μελετητὴ νὰ γράψη τὴν ἱστορία της[7]. Περιορισμένες οἱ πληροφορίες στὶς τιμὲς μερικῶν ἀγροτικῶν προϊόντων καὶ ἀκινήτων, περιστασιακὴ ἀναφορὰ σὲ ὑφαντουργικὰ εἴδη καὶ ἀντικείμενα μεταλλοτεχνίας, ἀποτίμηση τῆς ἐργασίας χειρωνάκτων καὶ δούλων δίνουν τὴν μία ὄψη τῆς καθημερινότητος, ἐνῶ ἀφήνουν στὰ ἴδια τὰ πολύτιμα ἀντικείμενα, δῶρα αὐτοκρατορικὰ ἢ λάφυρα τῶν Σταυροφόρων, σήμερα τὰ περισσότερα στοὺς θησαυροὺς παλαιῶν καθεδρικῶν ναῶν, μεγάλων μοναστηριακῶν ἱδρυμάτων ἢ σὲ κρατικὰ μουσεῖα, νὰ παρουσιάζουν τὴν ὄψη τῆς αὐλικῆς τέχνης, τὸν πλοῦτο, τὴν χλιδὴ τῆς αὐλῆς[8].

Στὰ πλαίσια τοῦ συγκεντρωτισμοῦ τῆς ὅλης κρατικῆς ὀργανώσεως ἰδίως ἀπὸ τὴν ἄνοδο τῆς μακεδονικῆς δυναστείας τελεῖ καὶ ἡ ἀστικὴ οἰκονομία, ἡ ὁποία στὴν Κωνσταντινούπολη κινεῖται κάτω ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ ἔλεγχο τῆς Πολιτείας σὲ ἕνα σοφὰ ὑπολογισμένο σύστημα συνεργασίας καὶ ἐξαρτήσεως τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων.

Ἀρμόδιος ἦταν ὁ *ἔπαρχος τῆς πόλεως*, ὁ ὁποῖος μὲ τὰ ὄργανα τῆς ὑπηρεσίας του ἐπόπτευε τὸν ἀνεφοδιασμὸ καὶ τὴν κίνηση τῆς ἀγορᾶς, τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀγορανομικῶν διατάξεων καὶ τὴν εὔρυθμη λειτουργία τῶν συντεχνιακῶν ὀργανώσεων, στὶς ὁποῖες ὑποχρεωτικὰ εἶχαν κατὰ ἐπαγγέλματα[9]

6. Βλ. Ἱστορία τ. Β΄ 1 σ. 170-171 γιὰ τὸ ἐπιτόκιο 16,6% ἐπὶ ναυτοδανείων χορηγηθέντων ἀπὸ τὸ κράτος ἐπὶ Νικηφόρου Α΄ σὲ δυναμικὲς ναυτιλιακὲς ἐπιχειρήσεις.

7. Πλούσιο ὑλικὸ παρὰ R. Bogaert στὸ ἄρθρο Geld (Geldwirtschaft) ἐν Reallexikon für Antike und Christentum Lfg 69/70 (1975) 797-907 ἀλλὰ μέχρι τὸν ζ΄ αἰ. Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte ἐκδ. H. Kellenbenz, 2: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte im Mittelalter ἐκδ. J. A. van Houtte, Stuttgart 1980. Πρακτικὰ διεθνοῦς συνεδρίου (Rennes 1983) γιὰ τοὺς τεχνίτες καὶ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἀγαθῶν στὸν δυτικὸ Μεσαίωνα. Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age ἐκδ. X. Barral i Altet τ. I, Les Hommes, II, Commande et travail, III, Fabrication et consommation de l'oeuvre, Paris 1986, 1987, 1990 ἀντιστοίχως· Mestieri, lavoro e professioni nella Calabria medievale: technice, organizzazioni, linguaggi, Atti... Congr. stor. Calabrese 1987, Rubbettino 1993. J. Durliat, L'approvisionement de Constantinople ἐν Constantinople and its Hinterland ἐκδ. C. Mango, G. Dagron, Oxford 1995 (σ. 35-47).

8. Ἀπεικονίσεις τῶν καλλιτεχνημάτων μικροτεχνίας στὰ σχετικὰ ἔργα καὶ γιὰ τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς ἐν A. Guillou, La civilisation byzantine καὶ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τ. Ζ΄-Θ΄.

9. Εἰδικὰ γιὰ τὰ ἐπαγγέλματα καὶ τὸν τρόπο ποὺ ἀσκοῦσαν τὴν τέχνη τους οἱ ἐπαγγελματίες χρήσιμη ἡ μελέτη τοῦ Φ. Κουκουλέ, Ἐπαγγέλματα καὶ μικρεμπόριον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐν Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς Β΄ 2, Ἐν Ἀθήναις 1948

ἐνταχθῆ οἱ ἔμποροι, βιοτέχνες καὶ ὁρισμένοι ὑψηλότερης στάθμης ἐπαγγελματίες, ὅπως οἱ συμβολαιογράφοι, οἱ τραπεζίτες - ἀργυραμοιβοί. Ἄμεσος βοηθὸς τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως ἦταν ὁ *σύμπονος*[10], ποὺ εἶχε ὅπως καὶ ἐκεῖνος πειθαρχικὴ δικαιοδοσία στὰ μέλη τοῦ *συστήματος*, ὅπως ἦταν ὁ τεχνικὸς ὅρος γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ συλλογικοῦ ὀργάνου, στὸ ὁποῖο ἦταν ὑποχρεωτικὴ ἡ ἐνταξη ὅσων ἀσκοῦσαν τὸ ἴδιο ἐπάγγελμα. Στὴν Πεῖρα ΝΑ΄ 7 γίνεται διάκριση *σωματείου* καὶ *συστήματος*. *Σωματεῖο* συνιστοῦν οἱ βιοτέχνες ποὺ προϋποθέτουν χειροποίητη ἐπεξεργασία προϊόντος (π.χ. σκυτοτέχνες ποὺ προϋποθέτουν χειροποίητη ἐπεξεργασία προϊόντος (π.χ. σκυτοτομική, βαπτική), *σύστημα* δὲ ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν πώληση ἑτοίμου προϊόντος (π.χ. πρανδιοπράτης, μεταξοπράτης) ἢ δὲν περιλαμβάνουν κατεργασία του. Τῶν *ταβουλλαρίων* (= συμβολαιογράφων), ποὺ ἡ ἐργασία τους δὲν εἶναι μεταποιητικὴ ἢ μεταπρατική, τὸ συλλογικὸ ὄργανο ὀνομάζεται *σύλλογος* ἢ *ὁμήγυρις*. Στὸ κείμενό μου χρησιμοποιῶ τὸν ὅρο σωματεῖο κατὰ τὴν σύγχρονη ὁρολογία.

Ἀπὸ τοὺς ὑφισταμένους τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως μὲ τὰ σωματεῖα ἔχουν σχέση οἱ *βουλλωταί*, ἁρμόδιοι νὰ σφραγίζουν τὰ προοριζόμενα γιὰ ἐξαγωγὴ ἐμπορεύματα, καθὼς καὶ τὰ ὄργανα μετρήσεως, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἐπαγγελματίες.

Μὲ τὸν ἔλεγχο τῶν ὑφασμάτων ἀσχολοῦνται ἄλλοι ὑπάλληλοι, οἱ *μιτωταί*. Ἄλλος, κατώτερος στὴν ἀρχὴ (Θ΄ αἰ.) ὑπάλληλος, ὁ *παραθαλασσίτης*, ἀνέβηκε στὴν ἱεραρχία, ὅπως δείχνουν τίτλοι καὶ συνοδευτικὰ ἀξιώματα στὶς σφραγίδες[11] ἀπὸ τὸν Γ΄ αἰ. καὶ ἑξῆς ὡς τὸ 1204. Στὰ πλαίσια τῆς λιμενικῆς ἀστυνομίας μὲ πειθαρχικὴ δικαιοδοσία στὰ μέλη τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, εἶχε τὴν ἐπιτήρηση τῶν γύρω ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα ἀκτῶν καὶ τοῦ Βοσπόρου. Μετὰ ὁρισμένη ἐποχὴ ὁ *παραθαλασσίτης* ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴν δικαιοδοσία τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως καὶ ἀποτέλεσε αὐτοτελὴ ὑπηρεσία.

Ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῶν συντεχνιῶν

Μέχρι τὴν ἀνακάλυψη τὸ 1891 τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου (ἀνωτ. σ. 15), κειμένου ποὺ χρονολογεῖται στὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος ζ΄, οἱ

σ. 179-258. Τὸ ἄρθρο τοῦ J.-P. Sodini, L'artisanat urbain à l'époque paléochrétienne (4e - 7e s.), Κτῆμα 4 (1979) σ. 71-119 ἀναφέρεται στὶς τεχνικὲς ἐξελίξεις, τὴν νομικὴ θέση, ὀργάνωση καὶ πολιτικὴ σημασία ἀλλὰ γιὰ τὴν πρώιμο περίοδο. Τὸ λιγότερο προσιτὸ ὑλικὸ τῶν παρασελιδείων σημειώσεων στοὺς κώδικες συγκέντρωσε καὶ ἐπεξεργάστηκε ἡ Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, «Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204, Ἀθῆναι 1982.

10. Ἐνημερωτικὸ τὸ σημείωμα τοῦ V. Laurent, Corpus II, σ. 579-580 γιὰ τὸν σύμπονο, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία. Αὐτόθι ἀρ. 1049 - 1087 οἱ σχετικὲς σφραγίδες.

11. V. Laurent, Corpus II ἀρ. 1126-1134 καὶ σ. 625.

γνώσεις μας γιά τήν ὀργάνωση καί λειτουργία τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων στό Βυζάντιο[12] ἦταν ὑποτυπώδεις. Ἐπειδή ἐδῶ γιά πρώτη φορά ἀναφέρομαι στήν θέση τους στήν βυζαντινή οἰκονομία, θεωρῶ χρήσιμη σύντομη ἀναδρομή ὡς τήν ἀρχική τους σύσταση.

Κατά τήν ρωμαϊκή αὐτοκρατορική περίοδο παρατηρεῖται ἐλεύθερη σωματειακή ὀργάνωση τῶν ἰδιωτῶν μέ σκοπό τήν ἀλληλοβοήθεια τῶν μελῶν. Ἀλλ' ἀπό τήν ἐποχή τῶν Διοκλητιανοῦ - Μεγάλου Κωνσταντίνου τό κράτος κατέστησε ὑποχρεωτική τήν ἔνταξη ὅσων ἀσκοῦσαν τό ἴδιο ἐπάγγελμα ἡ τέχνη σέ σωματεῖα (collegia, corpora)[13]. Ἰδιαίτερη βαρύτητα ἔδινε στήν λειτουργία αὐτῶν πού συνδέονταν μέ τήν παροχή ὑπηρεσιῶν κοινῆς ὠφελείας, ὅπως ἦταν τά μέσα μεταφορᾶς καί ὁ ἀνεφοδιασμός τῶν ἀστικῶν κέντρων σέ εἴδη πρώτης ἀνάγκης. Σέ ἀντιστάθμισμα αὐτῶν τῶν ὑποχρεώσεων τό κράτος παραχώρησε στά μέλη τῶν σωματείων ὁρισμένα προνόμια οἰκονομικῆς φύσεως κυρίως. Ὅλα τά σωματεῖα αὐτῆς τῆς κατηγορίας κινοῦνται στά πλαίσια τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας, ἀλλά τελοῦν ὑπό τόν ἔλεγχο τῆς Πολιτείας, ἡ ὁποία μέ τόν καιρό θεσμοθέτησε αὐστηρούς κανονισμούς πού ρύθμιζαν τήν ἱεράρχηση τῶν συντεχνιῶν καί τόν τρόπο λειτουργίας των.

Μέ τήν ρύθμιση αὐτή πέρασε σέ δεύτερη μοῖρα ἡ ἰδιωτική πρωτοβουλία καί ἄρχισε νά προβάλλεται ὁ δημόσιος χαρακτήρ τῆς ἐπαγγελματικῆς ὀργανώσεως. Παράλληλα ἀναπτύχθηκαν σωματεῖα, πού εἶχαν σκοπό νά θεραπεύσουν κρατικές ἀνάγκες καί τήν λειτουργία τους ρύθμιζαν εἰδικές διατάξεις τοῦ Θεοδοσιανοῦ καί Ἰουστινιανείου Κώδικος. Τά μέλη αὐτῶν τῶν σωματείων ἀμείβονταν ἀπό τό κράτος καί ἦταν ὑφαντουργοί στά κρατικά *ἐργαστήρια*[14] κατασκευῆς πολυτελῶν στολῶν γιά τήν αὐλή καί τούς ἀνωτέρους ἀξιωματούχους, καθώς καί στολῶν τοῦ στρατοῦ ἀπό εὐτελέστερο ὑλικό. Στήν ἴδια κατηγορία ἐργαζομένων ἀνήκουν καί οἱ *κογχυλευταί*, οἱ ὁποῖοι κατεργάζονταν τήν πορφύρα, πού ἀποτελοῦσε κρατικό μονοπώλιο, καί οἱ *μονετάριοι* (monetarii) δηλ. οἱ χαράκτες νομισμάτων[15].

Ὁ τρόπος τῆς λειτουργίας τῶν σωματείων στούς αἰῶνες Ζ' - Θ' εἶναι ἀτελῶς γνωστός. Σποραδικές μαρτυρίες σέ παπύρους βεβαιώνουν τήν ὕπαρξη συντεχνιακῶν ὀργανώσεων σέ αἰγυπτιακές πόλεις τόν Ζ' αἰ. Ἀπό κατάλογο εἰσφορῶν αἰγυπτιακῆς πόλεως, πού δέν κατονομάζεται, τά ποσά πού εἰσέφεραν ὑπέρ τοῦ ἑνός δήμου τῆς πόλεως, ὅπως φαίνεται τῶν Πρασίνων, φανερώνουν τήν οἰκονομική εὐρωστία τῶν ἐπαγγελματικῶν ὀργανώσεων, τήν διαβάθμισή τους στήν οἰκονομία τῆς πόλεως καί κατ' ἐπέκταση εὐρύτερης περιφερείας. Πάντως εἶναι πολύ εὔγλωττη ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό ἕνα νόμισμα τῶν στεφανοπλόκων ἤ τά δύο τῶν ἀρτοπρατῶν ἤ τῶν χυτροπωλῶν καί τά 600 τῶν ἐμπόρων τοῦ Σεραπείου[16].

Κοινωνική διαβάθμιση μεταξύ τῶν σωματείων παρατηρεῖται καί στό Βυζάντιο τοῦ Γ' αἰ., πού ἀνταγκλᾶ προφανῶς τήν κοινωνική διαφοροποίηση τῶν ἐπαγγελματικῶν ὁμάδων στά μεσαῖα ἀστικά στρώματα.

Ἡ προφανῶς ἀνώτερη στήν ἐπαγγελματική κλίμακα[17] συντεχνία τῶν ταβουλαρίων (= συμβολαιογράφων) ἔχει κλειστό ἀριθμό μελῶν (24) καί αὐτόνομο ἐσωτερικό ὀργανισμό. Ἐκλέγει μόνη αὐτή τόν προϊστάμενο (*πριμικήριος τῶν ταβουλλαρίων*), τά νέα μέλη καί ἐγκρίνει τήν πρόσληψη τῶν γραφέων τῶν ταβουλαρίων. Οἱ ὑποψήφιοι ταβουλάριοι ὑποχρεώνονται σέ

12. Πρῶτος μελέτησε τήν ὀργάνωση τῶν βυζαντινῶν συντεχνιῶν ὁ J. Nicole καί συστηματικότερα ὁ A. Stöckle, Spätrömische und byzantinische Zünfte, Leipzig 1922. Γιά τόν χαρακτῆρα τῆς βυζ. οἰκονομίας καί τήν θέση τῶν ἐπαγγελματικῶν ὀργανώσεων βασικό παραμένει τό βιβλίο τοῦ Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου, Τό Ἐπαρχικόν βιβλίον Λέοντος τοῦ σοφοῦ καί αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ (1935), τοῦ ὁποίου νεότερες ἐκδόσεις καί βιβλιογραφία ἀνεγράφησαν ἀναστ. σ. 13. G. Mickwitz, Die Kartellfunktion der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens, Helsingfors 1936· E. Frances, La disparition des corporations byzantines ἐν Actes XIIe Congrès ét. byz. Ochrid 1961, II, Beograd 1964 σ. 93-101· T. Thomov - A. Ilieva, The shape of the market mappins the Book of the Eparch, Byz. Mod. Greek St. 22 (1998) σ. 2-37.

13. Ἀπό τήν πλούσια βιβλιογραφία, πού περιλαμβάνεται στό ἐγχειρίδιο τοῦ M. Kaser, Das römische Privatrecht II: Die nachklassischen Entwicklungen², München 1975 σ. 154 σημειώνω ἀπό τά παλαιά τό κλασικό βιβλίο τοῦ J. P. Waltzing, Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusq'à la chute de l'Empire d'Occident I - III, Bruxelles 1895, 1896, 1900 (ἀνατύπωση 1968) καί τό πολύ κατατοπιστικό ἄρθρο Collegium τοῦ E. Kornemann ἐν RE IV 1, Stuttgart 1900 στ. 380-480, καί ἀπό τά νεότερα τοῦ F. M. de Robertis, Storia delle corporazioni e del regime associativo del mondo romano I - II, Bari 1972· Lellia Gracco Ruggini, Stato e associazioni professionali nell'età imperiale romana ἐν Akten 6 Int. Kongr. f. griech. u. latein. Epigraphik, München 1973 σ. 271-311.

14. *Gynaecia*, γυναικεῖα τά ἐργαστήρια, *gynaeciarii* οἱ ὑφαντουργοί.

15. Cod. Just. XI 8 [7], *De murilegulis* (= ἁλιεῖς πορφύρας), *de gynaeciariis et procuratoribus gynaecii et de monetariis et bastagariis* (= οἱ μεταφορεῖς τῶν προοριζομένων γιά τό δημόσιο φορτίων). Ἡ διάταξη ἐπαναλαμβάνεται στά Βασιλικά 54, 16.

16. Greek Papyri in the British Museum III ἐκδ. F. G. Kenyon - H. J. Bell, London 1907 = P. Lond. ἀρ. 1028 (σ. 276-277). Βλ. τόν κατάλογο Ἱστορία Β' 2 σ. 358.

17. Τά τέλη ἐγγραφῆς στό σωματεῖο εἶναι ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική βαρύτητα τοῦ κλάδου καί κατ' ἀντανάκλαση τήν κοινωνική λάμψη. Ὁ νέος ταβουλάριος πλήρωνε συνολικά 32 νομίσματα (Ἔπαρχ. Α' 14), δηλ. 3 στόν προϊστάμενο τοῦ σωματείου, ἀνά 1 στούς συναδέλφους του (= 23) καί 6 στό συντεχνιακό ταμεῖο (= ὑπέρ τραπέζης). Σέ ἄλλα σωματεῖα τό ποσό ἐγγραφῆς εἶναι 6 νομίσματα (βεστιοπράτες Ἔπαρχ. Δ' 5), 3 (σηρικάριοι Η' 13), 2 (μεταξοπράτες ζ' 6, καταρτάριοι Ζ' 3) 12 (σαπωνοπράτες, 6 στόν δημόσιο καί 6 στό βασιλικό βεστιάριο). Βασ. Νεράτζη - Βαρμάζη, Συντεχνίες καί κράτος, Βυζαντιακά 17 (1997) σ. 357-363.

ἐπιτυχὴ ἐξέταση τῶν νομικῶν γνώσεων καὶ τῆς *ἐγκυκλίου*[18] παιδείας ἐνώπιον τῶν μελῶν τοῦ σωματείου[19].

Μόνο μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ Διδασκαλείου τῶν νόμων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Θ΄ (κατωτ. σ. 346) καὶ τὴν ὑποχρεωτικὴ σ' αὐτὸ φοίτηση τῶν ἐπιθυμούντων νὰ σταδιοδρομήσουν σὲ νομικὰ ἐπαγγέλματα, ἡ εὐθύνη καὶ ὁ ἔλεγχος τῆς παιδείας, γενικῆς καὶ νομικῆς, μετετέθη ἀπὸ τὸ σωματεῖο στὸ κράτος. Ταβουλάριοι καὶ *συνήγοροι* (= δικηγόροι) γιὰ νὰ ἐγγραφοῦν στὸ οἰκεῖο σωματεῖο, ἔπρεπε νὰ προσκομίσουν βεβαίωση τοῦ *νομοφύλακος* γιὰ ἐπιτυχεῖς σπουδὲς καὶ τὴν λοιπὴ δεξιότητα. Παράνομη ἔνταξη συνεπαγόταν τὴν ἀποπομπὴ ἀπὸ τὸ σωματεῖο.

Καὶ γι' ἄλλους ἐπαγγελματίες ἀναφέρεται ὅτι ἐλέγχεται ἡ ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση, ὅπως τῶν *βεστιοπρατῶν* (Ἔπαρχ. Δ΄ 5) καὶ *σαπωνοπρατῶν* (ΙΒ΄ 2).

Κάθε συντεχνία εἶχε τὸν προϊστάμενό της, διοριζόμενον ἀπὸ τὸν ἔπαρχο τῆς πόλεως· στὰ ὑψηλότερης στάθμης ἐπαγγέλματα εἶχε τὴν ὀνομασία *ἔξαρχος* καὶ στὰ λοιπὰ *προστάτης*. Κάθε ἔμπορος καὶ βιοτέχνης ἐπιτρεπόταν νὰ ἀνήκη μόνο σ' ἕνα σωματεῖο. Μεγάλη εἰδίκευση παρατηρεῖται στὴν ἐμπορία καὶ κατεργασία τοῦ μεταξιοῦ καὶ τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων καὶ φορεμάτων[20], προφανῶς γιὰ νὰ μὴ συγκεντρώνεται σὲ λίγα χέρια ἡ ἐκμετάλ-

18. Εἰδικῶς γιὰ τὴν παιδεία τῶν ταβουλαρίων P. Lemerle, Ὁ πρῶτος οὐμανισμός σ. 236 ἑπ., 427 καὶ τὴν ἐγκύκλιο παιδεία σ. 43, 94, 116.

19. Ἐπαρχικὸν βιβλίον Α΄ 1, 2 καὶ αὐτοτελῶς ν. 115 Λέοντος ς΄. Βασιλικὴ Νεράντζη-Βαρμάζη, Οἱ βυζαντινοὶ ταβουλάριοι, Ἑλληνικὰ 35 (1984) σ. 261-274 γιὰ τοὺς κοσμικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς ταβουλαρίους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου καὶ μετά. Hélène Saradi, Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles, Athènes 1991 καὶ σὲ νέα συμπλήρωση Il sistema notarile bizantino (VI-XV secolo) ὡς τόμος I στὴν σειρὰ Notai e documenti greci dall' età di Giustiniano al XIX secolo, Milano 1999. Ν. Στασινόπουλος, Ὁ συμβολαιογράφος στὸ Βυζάντιο, Ἀθήνα 1999 καὶ σὲ γαλλικὴ ἀπόδοση Le notaire à Byzance 2η ἐκδ., Athènes 2001.

20. Οἱ *καταρτάριοι* ἀπὸ τὸ κουκούλι τοῦ μεταξοσκώληκα ἔγνεθαν τὸ μετάξι σὲ νῆμα καὶ τὸ πουλοῦσαν στοὺς *μεταξοπράτες*, ποὺ εἶχαν τὸ ἐμπόριο τοῦ μεταξιοῦ, κατεργασμένου καὶ ἀκατέργαστου. Οἱ *σηρικάριοι* ὕφαιναν καὶ ἔβαφαν τὴν μεταξένια κλωστὴ καὶ κατασκεύαζαν ὑφάσματα ἢ φορέματα ποὺ πουλοῦσαν οἱ *βεστιοπράτες*. Φ. Κουκουλέ, Περὶ τὰ βυζαντινὰ φορέματα ἐν Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς Β΄ 2, Ἐν Ἀθήναις 1948 σ. 5-59 γιὰ τὰ ποικίλα ὑφάσματα καὶ εἴδη ἐνδυμασίας. D. Simon, Die byzantinischen Seidenzünfte, BZ 68 (1975) σ. 23-46. Γιὰ ὁρισμένα συγκεκριμένα ἐργαστήρια καὶ καταστήματα πωλήσεως εἰδῶν ἐνδυμασίας κατωτ. σ. 298 ἑπ. Παρὰ τὸν τίτλο της La Soie du catépanat d'Italie, Trav. Mém. 6 (1976) σ. 69-84 ἡ μελέτη τοῦ A. Guillou (καὶ ἐν Société ἀρ. XII) ἀναφέρεται στὴν ἀνάπτυξη τῆς σηροτροφίας τὸν Ι΄ - ΙΒ΄ αἰ. σὲ ὅλον τὸν μεσογειακὸ - μεσοανατολικὸ χῶρο ἀπὸ τὴν Ἱσπανία μέχρι τὸν Περσικὸ κόλπο καὶ τὴν διακίνηση τῶν προϊόντων τῆς μετάξης (ἐνδιαφέροντα παραδείγματα). Στὸ συλλογικὸ ἔργο Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II 9.2 Principat ἐκδ. Hildegard Temporini - W. Haase, Berlin 1978 σ. 604-1361· M. G. Raschke, New studies in Roman

λευση τόσο πολύτιμου εἴδους, ἀρεστοῦ στὴν βυζαντινὴ κοινωνία καὶ πολὺ ἐπιθυμητοῦ γιὰ ἐξαγωγή, ὅπως ἐπίσης ἰδιαίτερες συντεχνίες συνιστοῦσαν οἱ ἐμπορευόμενοι ὑφάσματα καὶ εἴδη ἐνδυμασίας ἀπὸ ἄλλες ὕλες (π.χ. λινά)[21].

Γιὰ νὰ διευκολύνεται ὁ κρατικὸς ἔλεγχος ὡς πρὸς τὴν τήρηση τῶν συναλλακτικῶν κανονισμῶν καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀγορανομικῶν διατάξεων, ἰδίως σὲ ἐπαγγέλματα ποὺ ἡ παράβαση ἄφηνε μεγάλα περιθώρια κέρδους, προβλεπόταν συγκέντρωση τῶν ὁμοειδῶν ἐργαστηρίων στὸ ἴδιο κεντρικὸ σημεῖο τῆς πόλεως. Ἔτσι οἱ *χρυσοχοΐ* ὤφειλαν νὰ ἐξεργάζονται τὰ ἀσημικὰ καὶ χρυσαφικὰ στὰ ἐργαστήριά τους στὴν Μέση (Β΄ 11), τὰ καταστήματα τῶν *προανδεσπρατῶν* (= ἀποκλειστικῶν εἰσαγωγέων ὑφασμάτων καὶ ἐνδυμάτων ἀπὸ τὴν Συρία) ἦταν ὅλα *ἐν ἑνὶ τόπῳ τοῦ Ἐμβόλου* (= κεντρικὸς δρόμος μὲ στοές Ε΄ 2), τὰ δὲ τραπεζάκια (*ἀββάκια*), στὰ ὁποῖα ἐξέθεταν οἱ μυρεψοὶ τὰ ἀρωματικὰ καὶ φαρμακευτικά τους εἴδη, εἶχαν θέση ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ στὴν Χαλκῆ μέχρι τὸ Μίλιον, *εἰς εὐωδίαν ἁρμοζόντως τῆς εἰκόνος καὶ τέρψιν τῶν βασιλικῶν προαυλίων* (Γ΄ 1). Βέβαια οἱ ἐπαγγελματίες εἰδῶν διατροφῆς ἀσκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμά τους σὲ ὅλες τὶς συνοικίες ἀλλὰ καὶ πάλι εἰδικοὶ κανονισμοὶ ὁριζαν τοὺς ὅρους ἐγκαταστάσεως *μαγκιπείου* (= ἀρτοποιείου) γιὰ τὸν κίνδυνο πυρκαϊᾶς ἀπὸ τὰ εὐφλεκτα ὑλικὰ ποὺ χρησιμοποιοῦσε (ΙΗ΄ 3).

Αὐστηρὲς κυρώσεις, ἀπὸ χρηματικὰ πρόστιμα μέχρι διαγραφὴ ἀπὸ τὸ σωματεῖο, προβλέποταν γιὰ ὅσους παρέβαιναν τὴν ἐπαγγελματικὴ δεοντολογία καὶ δὲν συμμορφώνονταν μὲ τὶς ἀγορανομικὲς διατάξεις. Αὐστηρὲς ποινὲς προβλέπονταν γιὰ ὅσους κιβδήλευαν τὸ νόμισμα (τραπεζίτες Γ΄ 1 ἢ ἄλλους ἐπαγγελματίες Γ΄ 4, ΙΓ΄ 2) καὶ γιὰ ὅσους ἀρνοῦνταν νὰ δεχθοῦν στὶς συναλλαγὲς νομίσματα τεταρτηρὰ ἢ δύο τετάρτων *νόμισμα*[22]. Εἰδικὰ στὰ

Commerce with the East ἀναφέρεται στὴν παραγωγὴ τοῦ μεταξιοῦ στὴν Κίνα, τὴν ἐξαγωγή καὶ τὶς τιμές. Μελέτη γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ ἐμπορία τῆς μετάξης τοῦ R. Lopez, Silk industry in the byzantine empire (1945) τώρα στὴ συλλογὴ μελετῶν του Byzantium and the world ἀρ. III. M. Caplan Du cocon au vêtement de soie: concurrence et concentration dans l'artisanat de la soie ἐν Εὐψυχία Mélanges Ahrweiler σ. 313-327. A. Muthesius, Byzantine Silk weaving. A.D. 400-A.D. 1200, Wien 1997. G. C. Maniatis, Organization, market structure and modus Operandi of the private silk industry in tenth-century Byzantium, DOP 53 (1999) σ. 263-332.

21. Α. Χουμανίδου, Πλευραί τινες τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν μαλλίνων ὑφασμάτων καὶ ἐνδυμάτων εἰς τὸ Βυζάντιον μεταξὺ 12ου καὶ 13ου αἰῶνος, Σπουδαὶ τῆς Ἀνωτ. Βιομηχ. Σχολῆς Πειραιῶς 23, 3 (1973) ἀνάτυπον σσ. 18.

22. Ἔπαρχ. Θ΄ 5, Γ΄ 4, ΙΑ΄ 9. Γιὰ τὸ τεταρτηρὸν περισσότερα σ. 301 ἑπ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ἡ Εἰσαγωγὴ περιλαμβάνει διατάξεις γιὰ τὴν ὁμαλὴ διεξαγωγὴ τῶν συναλλαγῶν ἀπὸ τοὺς τραπεζίτες (Δ΄ 6) καὶ τὴν ρύθμιση ἐπαγγελματικῶν διαφορῶν τῶν ἀργυροκοπτῶν (Δ΄ 10), ποὺ δὲν προβλέπονται στὴν Ἐκλογὴ ἢ τὸν Πρόχειρο Νόμο.

εἴδη διατροφῆς αὐστηροὶ κανονισμοὶ ρύθμιζαν τὴν ποιότητα, τὴν ποσότητα καὶ τὴν διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων, τὶς τιμὲς καὶ τὸ ποσοστὸ τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους[23].

Ἀναφέρεται συμμετοχὴ δούλων σὲ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα καὶ μάλιστα τῆς μεσαίας κατηγορίας μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους, ποὺ μετεῖχαν καὶ οἱ ἐλεύθεροι πολίτες[24]. Σὲ ὁρισμένες ὅμως περιπτώσεις ἀσκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κυρίου τους, ὁ ὁποῖος εἶχε καὶ τὴν εὐθύνη γιὰ τυχὸν παραβάσεις τῶν κανονισμῶν ἀπὸ μέρους τοῦ δούλου (ζ' 7). Ἀπαγορεύεται ὅμως οἱ δοῦλοι νὰ ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ *καταρταρίου* (Ζ' 3), ἑνὸς ἀπὸ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ μεταξιοῦ, ὅπως ἐπίσης δὲν μποροῦσαν νὰ ὑποκαταστήσουν τὸν τραπεζίτη κύριό τους στὶς συναλλαγὲς (Γ' 1).

Προνομιακὴ μεταχείριση ἐπιφυλάσσεται σὲ ὁρισμένους κλάδους γιὰ τὴν τεχνικὴ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἐπαγγέλματος σὲ συνδυασμὸ συνήθως μὲ τὴν κάλυψη κρατικῶν ἀναγκῶν ἢ τῆς αὐλῆς. Ἔτσι *οἱ κογχελευταί* (= εἰδικευμένοι στὴν ἁλιεία καὶ ἐξαγωγὴ τῆς πορφύρας) καὶ οἱ *χαρτοποιοί* (= εἰδικοὶ στὴν κατεργασία τῆς περγαμηνῆς) τοῦ θέματος Πελοποννήσου ἀπαλλάχθηκαν ἀπὸ τὴν παροχὴ *ἱππαρίων σελλωμένων* σὲ ἀντιστάθμισμα ἀπαλλαγῆς ἀπὸ προσωπικὴ στράτευση, ποὺ ἐπεβλήθη σὲ διάφορες κατηγορίες φυσικῶν ἢ νομικῶν προσώπων τοῦ ἴδιου θέματος[25].

Ἀπὸ περιστασιακὴ πληροφορία τοῦ Λέοντος διακόνου, σοβαροῦ ἱστορικοῦ τοῦ Ι' αἰ., διαπιστώνεται ἡ ἰσχὺς στὴν ἐποχή του τῆς διατάξεως τῶν Βασιλικῶν[26] γιὰ τὴν ὀργάνωση σὲ ἰδιαίτερο σωματεῖο τῶν ἐργαζομένων στὰ κρατικὰ ἐργαστήρια, ὅπως συνέβαινε καὶ στὴν πρώιμο περίοδο. Ἀποκαλύπτεται ὅτι καὶ τὸν Ι' αἰ. οἱ ἀπασχολούμενοι σ' αὐτὰ ὑφαντουργοί, σημαντικοὶ σὲ ἀριθμό, ἦταν ὀργανωμένοι σὲ ἰδιαίτερο *σύστημα τῶν βασιλικῶν ἱστουργῶν*. Στὸν προϊστάμενό τους ἀποδίδεται καὶ σημαντικὴ ἐπιρροή, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν ὑποστήριξή του ἐπαναστάτης βάσιμα προσδοκοῦσε νὰ ἐπικρατήση[27].

23. Γιὰ τοὺς *σαλδαμαρίους* (= ἐμπόρους τροφίμων, παντοπῶλες) ὁρίζεται κέρδος 2 μιλιαρήσια στὸ νόμισμα 16 ⅔% (ΙΓ' 5), τοὺς ἰχθυοπράτες 8 ⅓% (γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ ἀσαφοῦς χωρίου βλ. Ἀν. Χριστοφιλοπούλου, Ἐπαρχικὸν σ. 62 σημ. 2). Γιὰ τοὺς ἀρτοποιοὺς προβλέπεται 1 κεράτιο στὸ νόμισμα προσωπικὸ κέρδος, 2 μιλιαρήσια στὸ νόμισμα γιὰ δαπάνες διατροφῆς τῶν βοηθῶν τους, γιὰ τὸ ἄλογο ποὺ ἄλεθε καὶ τὰ καύσιμα τοῦ φούρνου (ΙΗ' 1) ἐν ὅλῳ 20 ⅔%.

24. Β' 8, 9, 10 (συντεχνία ἀργυροπρατῶν: *οὐκ ἐξεῖναι κελεύομεν δοῦλον ἢ ἐλεύθερον χρυσοχόον ἀσήμιον ἐξωνεῖσθαι πλεῖον τῆς μιᾶς λίτρας*), Δ' 2 (*οἱ βεστιοπράται, εἴτε δοῦλοι εἴτε ἐλεύθεροι*), Η' 13 (ἀνοίγει δικό του ἐργαστήριο ὡς σηρικάριος), ΙΒ' 9 (σαπωνοπράτης). N. Oikonomidès, Boutiques, DOP 26 (1972) σ. 356 σημ. 47.

25. Πρός... υἱόν Ρωμανὸν κεφ. 51 i. f., 52 σ. 256. Βλ. σ. 99 ἐπ.

26. Βασιλικὰ 54, 16 ἐπαναλαμβάνεται διάταξη τοῦ Cod. Just. XI 8 [7], γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος Ἱστορία Β' 2 σ. 118.

27. Λέων διάκ. σ. 146_{20} - 147_{9}: *τῆς βασιλικῆς ἱστουργίας ὄντι μελεδωνῷ... μετὰ τοῦ*

Χάρις στὶς σφραγίδες ποὺ συγκεντρώθηκαν στὸ Corpus μποροῦμε νὰ σχηματίσομε κάποια εἰκόνα τῆς ὀργανώσεως καὶ ἐποπτείας τῶν κρατικῶν ἐργαστηρίων, ποὺ προμήθευαν πολυτελεῖς στολὲς στὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν αὐλὴ γιὰ προσωπικὴ χρήση καὶ γιὰ τὰ δῶρα πρὸς τοὺς αὐλικοὺς καὶ τοὺς ξένους ἡγεμόνες. Πολυτελεῖς καὶ περιζήτητες οἱ στολὲς μὲ βάση μετάξι καὶ χρυσοκλωστὲς κατ' ἐπανάληψη ἀποτιμῶνται σὲ νομίσματα (π.χ. 20, 30) σὲ διάφορες δικαιοπραξίες[28]. Χαρακτηριζόμενες παλαιότερα γενικῶς *βλαττία*[29] καὶ κατόπιν *σηρικὰ* ἢ *ὁλοσήρικα* δίνουν τὸ ὄνομα καὶ στοὺς ἀξιωματούχους τῶν σχετικῶν ὑπηρεσιῶν μέχρις ὅτου εἰσεχώρησε ὁ ὅρος *μέταξα, μέταξις* ποὺ ἐπικρατοῦσε τοὺς Ι' καὶ ΙΑ' αἰ. Νύξεις γιὰ τὴν διάρθρωση τῆς ὑπηρεσίας ἀποκομίζομε ἀπὸ τὶς σφραγίδες, ὅπου παρουσιάζεται ὁ *κουράτωρ τῆς μετάξεως*[30] καὶ *βασιλικὸς νοτάριος τῆς μετάξεος* (ως)[31]. Ὅσο γιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἁρμοδιότητος διερωτῶμαι, μήπως σχετίζεται μὲ τὸν ἔλεγχο τῆς παραγωγῆς γενικῶς καὶ τὴν συγκέντρωση τῶν ποσοτήτων πρὸς χρήση τῶν κρατικῶν ἐργαστηρίων. Ὅπως καὶ ἂν εἶναι τὸ ὅλο θέμα χρειάζεται, νομίζω, νὰ μελετηθῆ σὲ ὅλες του τὶς ἐκφάνσεις. Ἂς σημειωθῆ ὅτι σώζονται σφραγίδες καὶ διαφόρων ἐπαγγελματιῶν[32].

Στοὺς κρατικοὺς ὑπαλλήλους ἀνήκει, νομίζω, ὁ κάτοχος τῆς σφραγίδος Corpus II ἀρ. 655 (Ι' αἰ.) *χαρτουλάρ(ιος) τῶν πορφυροπ(ωλῶν)*[33], ἢ κατ' ἄλλη

τὴν ἱστουργικὴν αὐτουργοῦντος συστήματος. Βλ. γιὰ τὸ σωματεῖο Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, «Σύστημα» βασιλικῶν ἱστουργῶν, ἕνα σωματεῖο κρατικῶν ὑφαντουργῶν τὸν Ι' αἰῶνα ἐν Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Α. Ν. Στράτο Α', Ἀθῆναι 1986 σ. 65-72.

28. Τὸ 1060 ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Κάτω-ἰταλικοῦ Siponto παραχώρησε στὸ πλούσιο μοναστῆρι τῆς Παναγίας τῶν Tremiti τὸ τρίτο ἁλυκῆς ἔναντι 1 σκαραμαγγίου καὶ μιᾶς εἰκόνος. Τὸ 1068 ἕνα ἄλλο τρίτο τῆς ἁλυκῆς πληρώθηκε μὲ μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας μὲ χρυσὸ ποὺ ἡ ἀξία της ὑπολογίσθηκε 30 νομ. κι ἕνα σκαραμάγγιο ὑφασμένο καὶ μὲ χρυσοκλωστή, ποὺ ἡ ἀξία του θεωρήθηκε μεγαλύτερη ἀπὸ 20 νομ. A. Guillou, La soie du catépanat (ἀνωτ.) σ. 81, 82.

29. Γιὰ τὸν *ἄρχοντα τοῦ βλαττίου* κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο βλ. Ἱστορία τ. Β' 1 σ. 282, 315.

30. V. Laurent, Corpus II, ἀρ. 651, 652.

31. Αὐτόθι ἀρ. 653 καὶ πιθανῶς 654.

32. Zacos-Veglery ἀρ. 962: *διακόνου καὶ ἀργυροπράτου* (ἔτ. 550 - 650)· *ἀργυροπρατῶν* ἀρ. 315, 513, 828 (Ζ' αἰ.), 1078 (Η' αἰ.), 2209 Β (750-850), *βεστοπράτου* ἀρ. 1838 (Θ' αἰ.), *πραγματευτοῦ* ἀρ. 1480 (Η' αἰ. πρῶτο μισό), *φυσιολόγου* ἀρ. 686 (ἔτ. 550-650). Ἡ διαφοροποίηση στὰ συγκλητικὰ προνόμια γιὰ ὅσους συγκλητικοὺς προῆλθαν ἀπὸ τὴν μεσαία τάξη καὶ συνέχισαν νὰ ἀσκοῦν βιοποριστικὰ ἐπαγγέλματα ἐξετάζεται κατωτέρω.

33. Χρήσιμη καὶ γιὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο, ἡ μελέτη τῆς Χρυσούλας Καρδαρᾶ, Βαφή, βαφεῖα καὶ βαφαὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, Hesperia 43 (1974) σ. 447-453, ἰδίως γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῆς πορφύρας. N. Oikonomides, Studies in Byzantine Sigillography, Washington D.O. 6. Dumbarton Oaks 1999 σ. 43-46· V. Sandrovskaja, Das Siegel eines Χαλκοπράτης aus Sudak· αὐτόθι σ. 1-26· J.-Cl. Cheynet, Un aspect du ravitaillement de Constantinople aux Xe - XIe siècles d'après quelques sceaux d'horreiarioi.

συμπλήρωση *πορφυροπ(ωλείων)* καὶ *πριμικ(ήριος) τοῦ ραφ(είου)* ἀλλὰ ὄχι καὶ οἱ κάτοχοι τῶν σφραγίδων ἀρ. 656 καὶ 657 (Η΄ αἰ.) *σηρικοπράτης* καὶ *ὁλοσηρικοπράτης*. Οἱ τελευταῖοι, κατ' ἐμέ, ἦταν μέλη τῆς συντεχνίας τῶν *σηρικοπρατῶν*, ἡ ὁποία δὲν ἀπαντᾶ στὸ Ἐπαρχικὸν μ΄ αὐτὸ τὸ ὄνομα, καὶ ὑποθέτω ὅτι ταυτίζεται μὲ τοὺς *μεταξοπράτες* τοῦ Γ΄ αἰ. Ἀντικατεστάθη δηλ. ἡ λέξη σηρικός, ὁλοσήρικος[34] ἀπὸ τὴν λέξη μέταξα, μέταξις, ὅπως δείχνει ἡ χρήση τοῦ ἴδιου ὅρου γιὰ τὴν κρατικὴ ὑπηρεσία (ἀνωτέρω *κουράτωρ τῆς μετάξεως*).

Δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ ἐκμετάλλευση τῶν πετρελαιοπηγῶν, τῶν ὁποίων ἡ ὕπαρξη στὸ βορειοανατολικὸ μικρασιατικὸ σύνορο ἦταν γνωστή[35]· μόνη βέβαιη χρήση εἶναι γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὑγροῦ πυρός.

Τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση τῶν γυναικῶν, ἰδίως κατωτέρων κοινωνικῶν τάξεων ἀποκαλύπτουν ἐπιγραφὲς καὶ βίοι ἁγίων[36].

Ἐσωτερικὸ ἐμπόριο καὶ βιοτεχνία

Τιμὲς

Τὴν ἐμπορικὴ κίνηση στὴν αὐτοκρατορία φωτίζουν διάσπαρτες μαρτυρίες, ἀναφερόμενες στὸ ἐξωτερικό, ὅσο καὶ τὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο. Γιὰ τὸ δεύτερο εἴμαστε περισσότερο ἐνήμεροι σχετικὰ μὲ τὶς τιμὲς τῶν ἀγαθῶν, τὴν ἀμοιβὴ παροχῆς ὑπηρεσιῶν, τὰ μισθώματα, τὴν τιμὴ τῶν δούλων, ὅλα αὐτὰ σὲ περιορισμένη κλίμακα.

Τὶς δυσχέρειες ἀπὸ τὴν σπάνι τῶν πληροφοριῶν ἐπιτείνει γιὰ τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ γνωστὲς τιμὲς ἀφοροῦν περίοδο σιτοδείας, σπανίως μεγάλης εὐφορίας[37] καὶ φυσικὰ δὲν ἀποδίδουν τὴν συνήθη, ὁμαλὴ διακύμανση τῆς ἀγορᾶς. Συνηθισμένη τιμὴ τοῦ σταριοῦ ἦταν 8 - 12 μέδιμνοι[38] στὸ νόμισμα, ἀλλὰ στὴν σιτοδεία ἐπὶ Βασιλείου Α΄ ἔφθασαν 2 μέδιμνοι στὸ νόμισμα, 4 μέδιμνοι μετὰ τὸ 960[39], καὶ ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ 1 μέδ. ἀνὰ νόμισμα[40]. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Θ΄ αἰ. ἡ ἀξία καλοῦ ἀλόγου ὑπολογιζόταν σὲ 12 νομίσματα καὶ ἡμιόνου σὲ 15[41].

Σὲ ἀρκετὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα τοῦ καλλιγραφικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Ἀρέθα ἀποτιμᾶται ἡ ἀξία τῶν ὑλικῶν (4 - 8 νομίσματα) καὶ ἡ ἀμοιβὴ τοῦ γραφέως (14 - 26 νομ.) κατὰ χειρόγραφο[42].

Τὴν ἀξία ὑλικῶν καὶ τὴν ἀμοιβὴ ἐργασίας ἔχομε γιὰ τὰ μεγάλων διαστάσεων καραβόπανα ποὺ ἀγοράσθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ 11 πλοῖα (τὰ 9 ἦταν τῶν Ρὼς) καὶ δαπανήθηκαν 1.154 νομ. γιὰ τὰ Ρωσικά, 320 νομ. γιὰ τὰ δύο ἄλλα· γιὰ τὴν ραφὴ τῶν ἁρμένων μαζὶ καὶ τὸ νῆμα ραφῆς οἱ ἁρμενορράφοι πληρώθηκαν 33 νομίσματα[43].

Πρόχειρος νόμος καὶ Εἰσαγωγὴ καθορίζουν τὴν τιμὴ τῶν δούλων ἀνάλογα μὲ τὴν ἡλικία, καὶ τὶς γνώσεις[44], ἐπαναλαμβάνοντας ἐπακριβῶς τὴν σχετικὴ διάταξη τοῦ Ἰουστινιανείου Κώδικος Ζ΄ 7. 1 (ἔτ. 530), ἡ ὁποία ἀπέβλεπε στὸν καθορισμὸ ἀποτιμήσεως κοινῆς ἀποδοχῆς τοῦ περιουσιακοῦ ἀγαθοῦ, ἰδίως ὅταν ὁ δοῦλος εἶχε περισσότερους συγκυρίους. Χωρὶς ἀμφιβολία στὸν Ἰουστινιάνειο Κώδικα, οἱ τιμὲς ἀνταποκρίνονται σ' αὐτὲς ποὺ ἴσχυαν τότε στὴν ἀγορά. Ἀλλὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συντάξεως τοῦ Προχείρου νόμου (872) καὶ τῆς Εἰσαγωγῆς (περ. 876) ἦταν πράγματι ἰσχύουσες ἢ ὁ συντάκτης μετέφερε αὐτούσια τὴν ὅλη διάταξη, χωρὶς νὰ λάβη ὑπ' ὄψει τυχὸν τιμαριθμικὲς μεταβολές; Ἀπὸ τὴν συνεκτίμηση τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν βυζαντινὴ οἰκονομία στὸ κεφάλαιο τῶν τιμῶν μέχρι καὶ τὸν Θ΄ αἰ.,

---

34. Ὁ ἴδιος τύπος ἀπαντᾶ καὶ σὲ νομοθετικὰ κείμενα τοῦ Ζ΄-Η΄ αἰ. ὅπως στὸν Νόμο Ροδίων ναυτικὸ 40 : *τὰ δὲ ὁλοσηρικά... ὡς ὅμοια ὄντα τῷ χρυσίῳ...*

35. Πρός... υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 53 σ. 284_{496} - 285_{511}. Σημειώνεται ὅτι δὲν εἶναι ὁμοιόχρωμα τὰ ἔλαια τῶν πηγῶν, ἀλλὰ εἶναι τὰ μὲν *ἐρυθρά*, *τὰ δὲ ξανθά*, *τὰ δὲ μελανώτερα*.

36. Κωνστ. Μέντζου-Μειμάρη, Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας στὶς ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸν Δ΄ ἕως τὸν Γ΄ μ.Χ. αἰ., Παρουσία 1 (1982) σ. 232-253 (= XVI. Byz. Kongress Akten II/2 σ. 433-443).

37. Ὅταν ὁ ναύαρχος Νάσαρ κυρίευσε στὴν Σικελία (μετὰ τὸ 880) φορτηγὰ πλοῖα *πάμπολλα* μὲ ἀκριβὰ φορτία —μεταξὺ αὐτῶν καὶ *ἔλαιον ἀφιλές*—, τὸ λάδι ἔφθασε νὰ πωλεῖται 1 *ὀβολὸ* ἡ λίτρα (Σκυλ. σ. 155-156). Φυσικὰ μὲ τὸ ὄνομα τῆς ὑποδιαιρέσεως τοῦ ἀρχαίου ἀττικοῦ νομίσματος πιθανότατα νοεῖται ἡ φόλλις.

38. *Μέδιμνοι* καὶ *μόδιοι* ἐναλλάσσονται στὶς βυζαντινὲς πηγές. Τὸ περιεχόμενο τοῦ μοδίου ἀντιστοιχεῖ μὲ $6\,^1/_2$ κιλὰ σταριοῦ.

39. Ἡ σιτοδεία ἀντιμετωπίσθηκε μὲ τὴν διάθεση *βασιλικοῦ σίτου*, *δημοσίου σίτου* ἀπὸ τὰ κρατικὰ ἀποθέματα στὴν τιμὴ τῶν 12 μεδίμνων ἀνὰ νόμισμα ἐπὶ Βασιλείου Α΄, 2 μεδ. ἀνὰ νόμισμα ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ. Σκυλ. σ. 277-278.

40. Ψευμ. Μάγ. σ. 759. Τὸ χωρίο παρέχει καὶ τὴν ἀντιστοιχία τιμῆς σίτου καὶ κριθῆς. Στὴν περίοδο τῆς σιτοδείας ἀντιστοιχοῦσαν στὸ νόμισμα 4 μόδιοι σταριοῦ καὶ 6 κριθῆς καὶ ὅταν βελτιώθηκε ἡ κατάσταση 8 στάρι καὶ 12 κριθάρι ἀντιστοίχως.

41. Βασ. Τάξ. σ. 458-459.

42. Ἀνάλυση τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν ἀπὸ τὴν Φλωρ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, «Σημειώματα» (1982) σ. 6 ἑπ. Εἰδικοὶ πίνακες σ. 24 γιὰ τὰ χειρόγραφα τοῦ καλλιγραφείου τοῦ Καισαρείας Ἀρέθα καὶ σ. 25-26 γιὰ τὸ κόστος χειρογράφων ἄλλων ἐργαστηρίων τοῦ ΙΑ΄ καὶ ΙΒ΄ αἰ.

43. Βασ. Τάξ. σ. 674.

44. Οἱ τιμὲς τῶν δούλων ἀδιαφόρως φύλου καθορίσθηκαν ὡς ἑξῆς. Δοῦλος μικρότερος τῶν 10 ἐτῶν, 10 νομ. Ἀπὸ 10 ἐτῶν καὶ ἄνω καὶ ἀνειδίκευτος *(ἀτεχνὴς)* 20 νομ. Ἂν γνωρίζη τέχνη 30 νομ. καὶ ἂν εἶναι νοτάριος (= ἀσκημένος σὲ γραφικὴ ἐργασία), ἡ τιμὴ του ἔφθανε μέχρι 50 νομ. καὶ γιατρὸς μέχρι 60. Ἐὰν οἱ δοῦλοι ἦταν εὐνοῦχοι ἄνω τῶν 10 ἐτῶν καὶ ἀνειδίκευτοι ὑπολογίζονται 50 νομ., ἂν γνώριζαν τέχνη 70 νομ. καὶ ἂν ἦταν κάτω τῶν 10 ἐτῶν 30 νομ. Πρόχ. νόμος ΛΔ΄ 11, Εἰσαγωγὴ ΛΖ΄ 8. Στὴν Ἐκλογὴ (732) στὸν ἀντίστοιχο τίτλο *Περὶ ἐλευθεριῶν καὶ ἀναδουλώσεων* δὲν ἔχει περιληφθῆ τέτοια διάταξη. Τὸ ὑπέρογκο ποσὸ τῶν 400 νομ. ποὺ ὁ Εὐστάθιος Βοΐλας πλήρωσε στὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ. γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς δούλης Ζωῆς παραμένει ἀνεξήγητο γιὰ ὅλους τοὺς σχολιαστὲς τῆς διαθήκης. P. Lemerle, Le testament ἐν Cinq études σ. 28_{248}, 34, 63.

μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὅτι δὲν ὑπῆρξαν μεταβολὲς καὶ συνεπῶς οἱ τιμὲς τῶν δούλων στὰ δύο νομοθετήματα τοῦ Θ' αἰ. ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα, καίτοι καταγράφουν τὴν ἰσχύουσα τὸν Ζ' αἰ. κοστολόγηση.

Σπάνιες εἶναι οἱ μαρτυρίες γιὰ τὸ κόστος κατασκευαστικῶν ἐργασιῶν. Ἡ κατασκευὴ τῆς σκαλωσιᾶς καὶ τοῦ μηχανισμοῦ (*εἰς μόνας τὰς μηχανὰς τῆς ἀνόδου*) ποὺ στέκονταν οἱ τεχνίτες καὶ ἀνέβαζαν τὰ ὑλικὰ γιὰ νὰ ἀνοικοδομήσουν τμῆμα τοῦ θόλου τῆς Ἁγίας Σοφίας, κατεστραμμένου ἀπὸ σεισμὸ τὸ 986, κόστισε 10 κεντηνάρια[45] (= 1.000 λίτρες χρυσοῦ = 72.000 νομ.), ποσὸ τεράστιο ἀλλὰ καὶ γιὰ δύσκολο ἐγχείρημα.

Παρὰ τὴν συντομία καὶ τὴν κάποια ἐλλειπτικότητα τῆς καταγραφῆς ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν πέντε παρασελίδεια σημειώματα[46] τῶν ἐτῶν 957 καὶ 959, ἀναφερόμενα στὴν τιμὴ κτήσεως κωνσταντινουπολίτικων ἐργαστηρίων, τὸ ἐνοίκιο, τὴν φορολογικὴ ἐπιβάρυνση. Ἀποκαλύπτεται περαιτέρω ἡ ἀποδοτικότης τῆς ἐπενδύσεως σὲ ἀκίνητα καὶ ἡ κοινωνικὴ προέλευση τῶν ἰδιοκτητῶν. Τὰ τέσσερα ἀπὸ τὰ πέντε ἐργαστήρια —ποὺ ἦταν συγχρόνως χῶροι ἐπεξεργασίας καὶ πωλήσεως τοῦ προϊόντος— εἶχαν ὡς ἀντικείμενο ἐμπορία ὑφασμάτων καὶ εἴδη ἐνδυμασίας διαφορετικῆς ὕλης τὸ καθένα καὶ ἀγοράσθηκαν ἀπὸ 6 - 10 λίτρες χρυσοῦ, τὸ δὲ ἐνοίκιο κυμαίνεται ἀπὸ 15 - 38 νομίσματα. Στὰ τρία ἐργαστήρια τὸ ἐμπόρευμα[47] ἦταν γιὰ εὐρύτερα σχετικῶς στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, γιὰ τὸ ἕνα δὲν προσδιορίζεται τὸ εἶδος[48] καὶ τέλος πιθανολογεῖται ὅτι ἕνα ἦταν μεταξοπρατικό[49].

Στοὺς ἐννέα μνημονευόμενους ἰδιοκτῆτες μόνον ἕνας ἦταν ἔμπορος, καὶ γι' αὐτὸ πιθανὸς ἰδιοκτήτης τοῦ ἐργαστηρίου, ποὺ ὁ ἴδιος ἀσκοῦσε τὸ ἐπάγγελμά του. Τρεῖς ἦταν ἄτομα εὔπορα, ἄσχετα ὅμως μὲ ἐμπόριο καὶ τέχνη,

45. Σκυλ., σ. 332.

46. Στὸν Πατμιακὸ Κώδικα ἀρ. 171 ἐκδ. Ἀθ. Κομίνη, Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακῶν κωδίκων, Ἀθῆναι 1968 ἀρ. 2. Ἀναδημοσίευση καὶ ἐπιτυχὴς σχολιασμὸς τῶν οἰκονομικῶν στοιχείων ὑπὸ N. Oikonomidès, Quelques boutiques de Constantinople au Xe s.: Prix, loyers, imposition (Cod. Patmiacus 171), DOP 26 (1972) σ. 345-356· ἀναδημοσίευση τῶν σημειωμάτων σ. 130-131 καὶ σχολιασμὸς σ. 98-101 ὑπὸ Φλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, «Σημειώματα».

47. Πρόκειται α') γιὰ *ὀθονιοπρατικὸν* ἐργαστήριον (σημείωμα ἀρ. 2 κατὰ τὴν ἀρίθμηση Οἰκονομίδη), γιὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ ὁποίου πληρώθηκαν 10 λίτρες χρυσοῦ (= 720 νομ.) καὶ ἀπέφερε ἐνοίκιο 38 νομ. β') γιὰ *πραντιοπρατεῖον* (σημείωμα ἀρ. 5) μὲ τιμὴ κτήσεως 6 λίτ. χρυσοῦ (= 432 νομ.) καὶ ἐνοίκιο 15 νομ. γ') γιὰ ἐργαστήρι *σκιαβατικίων* (= κατασκευάζονταν χοντρὰ μάλλινα ἀπὸ μαλλὶ αἰγός) μὲ παρακείμενο οἴκημα (σημείωμα ἀρ. 4), γιὰ τὴν ἀγορά του πληρώθηκαν 6,5 λίτ. χρυσοῦ (= 468 νομ.) καὶ ἀπέφερε ἐνοίκιο 25 νομ.

48. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐργαστήρι στὸ σημείωμα 1 τὸ ὁποῖο ἀγοράσθηκε 7,5 λίτ. χρυσοῦ = 540 νομ. Τὸ ἐνοίκιο ἀποτιμᾶται 26 νομ.

49. Στὸ σημείωμα 3 ὁ πωλητὴς τοῦ ἐργαστηρίου ἦταν *μεταξοπράτης* καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ ὁ ἀγοραστὴς θὰ συνέχιζε τὴν ἴδια χρήση· τιμὴ κτήσεως 590 νομ. (= 8 λίτ. + 14 νομ.) ἐνοίκιο 36 νομ.

καὶ οἱ ἄλλοι πέντε ἦταν ἀξιωματοῦχοι καὶ κρατικοὶ ὑπάλληλοι, δηλ. πρόσωπα ἀνήκοντα στὴν ἀνωτέρα τάξη. Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ ἐπενδύσεις σὲ καταστήματα καὶ μάλιστα στὸ ἐμπορικὸ κέντρο τῆς πόλεως[50] ἦταν κερδοφόρες καὶ γι' αὐτὸ τὰ μέλη τῆς ἀνωτέρας τάξεως, ποὺ δὲν τοὺς ἐπιτρεπόταν ἡ ἄσκηση βιοποριστικοῦ ἐπαγγέλματος αὐτοῦ τοῦ εἴδους, τοποθετοῦσαν τὰ χρήματά τους σὲ ἀκίνητα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπεκόμιζαν διαρκὲς, κληρονομητό, σταθερὸ (δὲν ὑπῆρχε τὸν Γ' αἰ. πληθωρισμὸς) ὑψηλὸ εἰσόδημα[51]. Ἦταν πιὸ συμφέρουσα ἡ τοποθέτηση ἀπὸ ἐνδεχόμενη ἀπόκτηση μέτριου τίτλου ἔναντι χρηματικοῦ ποσοῦ, γιατὶ ἡ συνοδεύουσα τὸν τίτλο ἐτήσια ρόγα (= ἀπολαυή, εἰσόδημα) δὲν ἦταν πιὸ σημαντικὴ καὶ ἔληγε μὲ τὸν θάνατο τοῦ ἀξιωματούχου. Ὅτι τὰ ἐνοίκια ἀποτελοῦσαν ὑπολογίσιμο περιουσιακὸ ἀγαθὸ τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν χειρονομία τοῦ Ρωμανοῦ Α' Λακαπηνοῦ νὰ ἀναλάβη τὴν ἀποπληρωμὴ ὅλων τῶν μισθωμάτων τῶν ἰδιωτῶν στὴν Κωνσταντινούπολη[52].

Τὴν διακίνηση τῶν ἀγαθῶν ἐξυπηρετοῦσαν καὶ οἱ ἐμποροπανηγύρεις, γιὰ τὶς ὁποῖες οἱ μαρτυρίες, λιγοστὲς ἀλλὰ χαρακτηριστικές, φανερώνουν αὔξηση τοῦ ὄγκου τῶν συναλλαγῶν, μεγαλύτερη συχνότητα, ἔλλειψη ξενοφοβίας, καμία προκατάληψη ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀγοραπωλησίας. Κανεὶς ἐνδοιασμὸς στοὺς ντόπιους ν' ἀγοράσουν ἀπὸ ξένους, Ἀγαρηνοὺς πειρατές, *αἰχμαλώτους καὶ πράγματα... ἀπὸ κούρσου*[53]. Ὁ συνετὸς συντάκτης τοῦ Στρατηγικοῦ Κεκαυμένος, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται καὶ ἡ πληροφορία, προτρέπει ἐκθύμως τὴν σύσταση πανηγυριοῦ, μὲ μόνη ἐπιφύ-

50. Τὸ ὀθονιοπρατικὸ καὶ τὸ πραντιοπρατικὸ ἐργαστῆρι ἦταν στὴν στοὰ ποὺ περιέβαλε τὸν Φόρο (πλατεῖα) τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

51. N. Oikonomidès, Boutiques αὐτόθι σ. 348-350. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τούτου σ. 351 τὰ ἀνωτέρω ἐργαστήρια ἀπέδιδαν

	εἰσόδημα μὲ τὸ φόρο	καθαρὸ εἰσόδημα μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ φόρου
σημείωμα 1	περ. 5,41%	περ. 4,81%
2	» 6,09%	5,28%
3	» 6,10%	ἄγνωστο
4	» 5,51%	περ. 5,34%
5	» 3,59% (μερικῶς)	» 3,47% (μερικῶς)

μέσος ὅρος τῶν ὑπ' ἀρ. 1, 2, 4, 5, 6 7% (ἢ 5,82% μαζὶ μὲ σημείωμα 3) εἰσοδήματος μὲ τὸν φόρο.

52. Θεοφ. Συνεχ. σ. 429-430, Σκυλ. σ. 231, Ζωναρᾶς ΙΙΙ σ. 478: *παρέσχε καὶ τὰ ἐνοίκια τῶν κατὰ τὴν μεγαλόπολιν οἰκούντων μισθωτικῶς*. Δὲν προσδιορίζεται γιὰ πόσο χρονικὸ διάστημα.

53. Στρατηγικὸν Κεκαυμένου ἐκδ. B. Wassiliewsky-V. Jernstedt σ. 33-34.

λαξη γιὰ τὸν τόπο τῆς ἀγορᾶς, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι σὲ κάποια ἀπόσταση ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο καὶ ὄχι *σύγκολλα τοῦ τείχους*[54].

Ἐδῶ βέβαια πρόκειται γιὰ εὐκαιριακὴ σύσταση ἀγορᾶς καὶ ὄχι γιὰ τακτή, σὲ ὁρισμένη ἡμέρα ἐμποροπανήγυρη. Ἀλλὰ ἡ ἔκδοση νεαρᾶς ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Β΄ γιὰ τὴν ρύθμιση τοῦ δικαίου τῶν πανηγύρεων ἀποδεικνύει τὴν σημασία τους στὶς συναλλακτικὲς σχέσεις καὶ τὴν διακίνηση τῶν ἀγαθῶν. Ἡ νομοθετικὴ αὐτὴ ρύθμιση συνδέεται ἀκόμη μὲ τὴν διαμάχη *δυνατῶν - πενήτων*, καθὼς ἡ μετακίνηση *πανηγυριστῶν καὶ ἐμπόρων*, ντόπιων καὶ ξένων, ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ χῶρο τῆς συγκεντρώσεως σὲ ἄλλον[55] συνδέεται μὲ οἰκονομικὰ ὠφελήματα γιὰ τὸν *δεσπότη τῆς πανηγύρεως*, ποὺ προσπαθοῦσε μὲ κάθε τρόπο νὰ προσελκύση τοὺς πανηγυριῶτες. Κάτι ποὺ εἶναι στὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες τῶν *δυνατῶν* μὲ δῶρα καὶ κεράσματα νὰ μαζεύουν αὐτοὺς ποὺ ἔρχονταν γιὰ τὸ πανηγύρι καὶ νὰ τὸ μεταφέρουν ἀλλοῦ[56]. Ἔτσι ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος Β΄ ἀναγκάσθηκε νὰ θεσπίση ὁρισμένους κανόνες, ποὺ θὰ ρύθμιζαν τὴν μετακίνηση τῶν πανηγυριστῶν, τονίζοντας τὴν δυσχέρεια ποὺ παρουσίαζε ἡ περίπτωση, ὅταν *δυνατὸς* ἐπιχειροῦσε νὰ ἁποσπάση πανήγυρι ἀπὸ *πένητα*.

Μὲ ζωηρότητα περιγράφουν οἱ ἀραβικὲς πηγὲς (al Mas'udi) τὶς ἐμποροπανηγύρεις στὴν Τραπεζοῦντα, ποὺ κατακλυζόταν ἀπὸ ἐμπόρους Μουσουλμάνους, Ἀρμενίους, Κιρκασίους, καθὼς ἡ πόλη ἀποτελοῦσε σπουδαῖο διακομιστικὸ κέντρο[57]. Στὰ μεγάλα ἐμπορικὰ πανηγύρια καταλέγεται καὶ τῆς Σινώπης τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς τοῦ Ἁγίου Φωκᾶ, προστάτη τῶν θαλασσινῶν καὶ τῶν ἐμπόρων, ποὺ ἀφιέρωναν κάποιο μερίδιο ἀπὸ τὸ φορτίο τοῦ σταριοῦ στὴν ἐκεῖ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου[58].

54. Αὐτόθι σ. 34. Ἐτήσια ἐμποροπανήγυρις τελεῖται στὸ Νεόκαστρον ποὺ ἀνῆκε στὴν μονὴ Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείρας κοντὰ στὴν Αἶνο. Τυπικὸ (ἔτ. 1152) ἐν Ἰζβέστια ρωσ. ἀρχ. Ἰνστ. Κων/λεως 13 (1908) σ. 52 νέα ἔκδοση ἀπὸ Π α π ά ζ ο γ λ ο υ. Ἄννα Λ α μ π ρ ο π ο ύ λ ο υ, Οἱ πανηγύρεις στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν μεσαιωνικὴ ἐποχὴ ἐν Καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο, Ἀθήνα 1989 σ. 291-310.

55. Νεαρὰ Βασιλείου Β΄ παρὰ Z a c h a r i a e JGR III coll. III ἀρ. 29 (ἔτ. 996) σ. 317-318: *εἴτε εἶναι αὐτόχθονες εἴτε ἐπήλυδες... ἀφίστανται μὲν ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ δεσπότου τῆς πανηγύρεως, προσέρχονται δὲ ἕτερος τόποις καινίζοντες τὴν πανήγυριν...*

56. Πεῖρα ΝΖ΄ 1: *τὰς γὰρ πανηγύρεις ἐκ τῶν βουλομένων ἀπέρχεσθαι καὶ πωλεῖν συνίστασθαι καὶ δώροις καὶ κεράσμασι τοὺς πλείους τούτων συλαγωγεῖσθαι, ὧν τοὺς δυνατοὺς ἔχειν πολλὴν τὴν εὐποΐαν καὶ τὸν ὑπερβαλλόμενον τὸν ἕτερον τοῦτον καὶ τοὺς πανηγυριστὰς ἕλκειν καὶ συνιστᾶν πανήγυριν.*

57. Sp. V r y o n i s, Medieval Hellenism σ. 15-16 μὲ πλούσια βιβλιογραφία· Sp. V r y o n i s, The Panegyris of the byz. Saint: a study in the nature of a medieval institution, its origin and fate (ἀνάτυπο 30 σελ.).

58. Βίος Φωκᾶ ἔκδ. C. V a n d e V o r s t, Anal. Boll. 30 (1981) σ. 289. N. Ο ἰ κ ο ν ο μ ί δ η ς, Ἅγιος Φωκᾶς ὁ Σινοπεύς. Λατρεία καὶ διάδοσις αὐτῆς. Ἀρχεῖον Πόντου 17 (1952) σ. 184-219.

Νόμισμα καὶ νομισματικὴ κυκλοφορία

Στὶς ρηξικέλευθες χειρονομίες τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Β΄ Φωκᾶ μπορεῖ νὰ καταλεχθῆ καὶ ἡ κοπὴ *τεταρτηροῦ* καὶ *νομίσματος δύο τετάρτων* ποὺ θεωρήθηκε μέτρο ἀντιλαϊκό, γιὰ ἐξυπηρέτηση δημοσιονομικῶν σκοπῶν. Τὸ μέτρο κέντρισε τὴν ἐρευνητικὴ περιέργεια τῶν νεοτέρων μελετητῶν, χωρὶς τελικὰ νὰ δοθῆ ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση τῆς λειτουργικῆς του σημασίας στὸ οἰκονομικὸ σύστημα. Ἐτέθησαν σὲ παράλληλη κυκλοφορία δύο νέοι τύποι χρυσῶν νομισμάτων τὸ *τεταρτηροῦν* καὶ τὸ *δύο τετάρτων νόμισμα*, μὲ τὰ ὁποῖα τὸ *μικρὸν* δηλ. τὸ νεόκοπο νόμισμα θὰ γινόταν ἡ καταβολὴ τῶν κρατικῶν δαπανῶν, ἐνῶ ἡ ἐξόφληση τῶν φόρων καὶ λοιπῶν πρὸς τὸ δημόσιο ὑποχρεώσεων θὰ γινόταν μὲ τὸ *βαρύτερον* δηλ. τὸ ἤδη κυκλοφοροῦν νόμισμα, ὅπως λέει ὁ παραδίδων τὴν πληροφορία μεταγενέστερος ἱστοριογράφος[59].

Ἀπὸ τὶς προταθεῖσες ὡς τώρα ἑρμηνεῖες[60] ὀρθότερη θεωρῶ τοῦ Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου, γιατὶ ἐναρμονίζεται περισσότερο μὲ τὴν νομισματικὴ πρακτικὴ καὶ τὴν γλωσσικὴ διατύπωση τοῦ χωρίου. Οὐδεὶς κρατικὸς ὀργανισμὸς διακηρύσσει ὅτι θέτει σὲ κυκλοφορία νοθευμένο νόμισμα, ὅπως ἀποδίδουν οἱ λοιποὶ νεότεροι ἐρευνητὲς στὸν Νικηφόρο μὲ τὴν ἑρμηνεία ποὺ δίνουν στὸ χωρίο.

Ἑλληνικότατη ἡ λέξη *τεταρτηροῦν* δηλώνει τὸ τέταρτο ὅπως καὶ *δύο τετάρτων νόμισμα* (= τὸ μισὸ νόμισμα), ποὺ ἐπίσης ἀπαντᾶ στὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον[61] μὲ ὀνομαστικὴ ἀξία ἴση πρὸς τὸ τέταρτο τὸ πρῶτο, τὸ μισὸ τὸ δεύ-

59. Σκυλίτζης σ. 275$_{69}$: *ἠλάττωσε δὲ καὶ τὸ νόμισμα, τὸ λεγόμενον τεταρτηροῦν ἐπινοήσας. διπλοῦ δὲ τοῦ νομίσματος ἔκτοτε γεγονότος, ἡ μὲν εἴσπραξις τῶν δημοσίων φόρων τὸ βαρύτερον ἀπῄτει, ἐν δὲ ταῖς ἐξόδοις τὸ μικρὸν ἐκκοπτίζετο. νόμιον δὲ καὶ ἔθος ὄντων πάντα χαρακτῆρα βασιλέως, εἰ μὴ τῷ σταθμῷ ἐλαττοῖτο, δύναμιν ἔχειν ἰσότιμον, ὁ δὲ τὸν ἑαυτοῦ προκεκρίσθαι ἐνομοθέτησεν, ὑποβιβάσας τοὺς τῶν ἄλλων. ἐξ ἧς αἰτίας οὐ μικροῦς ἔβλαψε τὸ ἐπήκοον ἐν τοῖς λεγομένοις ἀλλαγίοις.* Βλ. καὶ Ζωναρᾶ ΙΙΙ σ. 507. Ὁ σύγχρονος ἱστοριογράφος Λέων διάκονος ἀγνοεῖ τὰ δημοσιονομικὰ μέτρα.

60. Ἀναστ. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐπαρχικῶν σ. 21-22, 64· A. F r o l o w, Les noms de monnaies dans le Typicon du Pantocrator, Byzantinoslavica 10 (1949) σ. 241-253· Ἀναστ. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ύ λ ο υ, Περὶ τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον. Α΄. Τεταρτηρόν, ΕΕΒΣ 23 (1953) σ. 152-156, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία· Ph. G r i e r s o n, Nomisma, tetartéron et dinar: un plaidoyer pour Nicéphore Phocas, Revue belge de numismatique 100 (1954) σ. 75-84· Fr. D ö l g e r, Finanzgeschichtliches aus der byz. Kaiserkanzlei des 11. Jh. Zum Tetarteron ἐν Sitzungsberichte Bayer. Ak. München 1956· L. L. U z m a n, The Tetarteron of Nicephorus II. Phocas. Fact or fiction?, Numism. Circular 70 (1962) σ. 4-5 (τὸ νόμισμα τοῦτο θεωρεῖ πλαστὸ ὁ Ph. G r i e r s o n αὐτόθι 70 (1962) σ. 53)· M. F. H e n d y, Light weight solidi, tetarteron and the Book of the Prefekt, BZ 65 (1972) σ. 57-80· Cécile M o r r i s s o n, Manier l'argent à Constantinople au XE siècle ἐν Εὐψυχία (Mélanges H. Ahrweiler) 1998 σ. 557-565.

61. Ἐπαρχικῶν Θ΄ 5, Γ 4, ΙΑ΄ 9, ΙΓ΄ 2.

τερο μή προσδιοριζομένης νομισματικῆς μονάδος. Ὅπως φαίνεται, ὁ Νικηφόρος Β΄ ἔκοψε δύο νομίσματα μικρότερης ὀνομαστικῆς ἀξίας 1/4 καὶ 2/4 μὲ νομισματικὴ μονάδα τὸν solidus[62] (*ἱστάμενον* στὶς κατοπινὲς πηγὲς καὶ ἀργότερα *ἑπέρπυρον*), ἀλλὰ ἡ νεόκοπη αὐτὴ νομισματικὴ κατηγορία εἶχε περιεκτικότητα μεταλλικὴ μικρότερη (δὲν προσδιορίζεται ὅμως ἡ διαφορὰ) σὲ ἀντιστοιχία πρὸς τὸν solidus κανονικοῦ βάρους 4,48 γραμμ.

Ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐντολὴ προέβλεπε τὴν ἀπὸ μέρους τῶν πολιτῶν ἐξόφληση τῶν ὀφειλῶν τους στὸ δημόσιο σὲ ἀκεραίους solidi (*τὸ βαρύτερον*), ἐνῶ ἡ καταβολὴ τῶν κρατικῶν δαπανῶν θὰ γινόταν μὲ τὸ *μικρὸν* δηλ. τεταρτηρὰ καὶ δύο τετάρτων νομίσματα μειωμένης μεταλλικῆς περιεκτικότητος ἀλλὰ στὴν σωστὴ ὀνομαστική τους ἀξία. Ἔτσι εἶναι φανερὴ ἡ ἄνιση μεταχείριση τῶν πολιτῶν ἀπὸ τὸ κράτος, ἀφοῦ γιὰ τὴν ἐξόφληση τῶν δικῶν του ὑποχρεώσεων χρησιμοποιοῦσε μικρότερης μεταλλικῆς ἀξίας νόμισμα ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς πολίτες ἀπαιτοῦσε τὴν πληρωμὴ τῶν φόρων σὲ *βαρύτερο* δηλ. μεγαλύτερης μεταλλικῆς ἀξίας νόμισμα. Μὲ τὴν θεσμοθέτηση αὐτῆς τῆς ἄνισης συναλλακτικῆς πρακτικῆς συνδέουν οἱ χρονογράφοι καὶ τὴν καινοτομία[63] τοῦ αὐτοκράτορος νὰ προτιμῶνται στὶς συναλλαγὲς τὰ νομίσματα τῆς δικῆς του κοπῆς ἔναντι ἐκείνων τῶν προκατόχων του, προκαλῶντας ἔτσι διαμαρτυρίες καὶ σύγχυση στὶς συναλλαγές (*ἐν τοῖς ἀλλαγίοις*). Μὲ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς διατάξεως θὰ ἀποσυρόταν ἀπὸ τὴν κυκλοφορία καὶ θὰ σωρεύονταν στὰ κρατικὰ ταμεῖα τὰ παλαιότερα μὲ ὑψηλὴ μεταλλικὴ περιεκτικότητα νομίσματα καὶ τὴν θέση τους θὰ ἔπαιρναν στὶς συναλλαγὲς τὰ νεόκοπα τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκᾶ, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὰ μειωμένης μεταλλικῆς περιεκτικότητος *τεταρτηρὰ καὶ δύο τετάρτων* νομίσματα, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ δημόσιο νὰ καρποῦται τὴν διαφορὰ τῆς μεταλλικῆς ἀξίας.

Κατὰ πόσο εἶναι βάσιμη ἡ προσγραφὴ αὐτῆς τῆς δημοσιονομικῆς καὶ νομισματικῆς ρυθμίσεως στὸν Νικηφόρο Φωκᾶ, ὅπως βεβαιώνουν μόνοι οἱ δύο μεταγενέστεροι ἱστοριογράφοι Σκυλίτζης καὶ Ζωναρᾶς, ἢ πρέπει νὰ θεωρηθῆ πρωτοβουλία προγενεστέρου αὐτοκράτορος καὶ μάλιστα τοῦ ρηξικέλευθου καὶ εἰδικευμένου σὲ δημοσιονομικὲς καινοτομίες Νικηφόρου Α΄ (802-811) παραμένει ἀμφίβολο καὶ ἀναπόδεικτο.

62. Σὲ μεταγενέστερους χρόνους κόπηκαν τεταρτηρὰ μὲ βάση καὶ ἄλλη νομισματικὴ μονάδα, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ Τυπικὸ τῆς Κωνσταντινουπολίτικης μονῆς τοῦ Παντοκράτορος (Ἐτ. 1136), ὅπου εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ κέρματα πολὺ μικρῆς νομισματικῆς ἀξίας.

63. Σύμφωνα μὲ τὴν ν. 52 τοῦ Λέοντος ς΄ ἰσχυε, ὅπως καὶ προηγουμένως, νὰ γίνεται δεκτὸ στὶς συναλλαγὲς *πᾶν εἶδος νομίσματος, ἀπαραπαίητον τὴν μορφὴν ἔχον καὶ τὴν ὅλην ἀκέβδηλον καὶ τὴν ὁλκὴν τέλειον ἄν τε τινος ἤ τῶν προγενεστέρων ἄν τε τῶν ὀψιγόνων, δι' ἴσου καὶ τιμᾶσθαι καὶ πολιτεύεσθαι*. Βλ. Ἀναστ. Χριστοφιλόπουλον ἐν ΕΕΒΣ τ. 23 (1953) σ. 155-156 τώρα εἰς τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον 2η ἔκδ., Θεσσαλονίκη 2000 σ. 113-114.

Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι βέβαιο γιὰ τὸν ΙΑ΄ αἰ. εἶναι ὅτι ἡ πρακτικὴ τῆς καταβολῆς τῶν ὀφειλῶν κατὰ τὸ μισὸ σὲ ἀκέραια καὶ καλῆς ποιότητος νομίσματα (*ἱστάμενα, τραχέα*) καὶ κατὰ τὸ ἄλλο μισὸ σὲ *τεταρτηρὰ* ἐπεξετάθη καὶ στὶς μεταξὺ τῶν ἰδιωτῶν συναλλαγές[64].

Ἡ ἔνταξη τῶν νομισματικῶν εὑρημάτων σὲ περισσότερο ἐξειδικευμένα οἰκονομικὰ πλαίσια ὁδηγεῖ σὲ δρόμους ἀδιερεύνητους, ὅπως συνέβη προσφάτως μὲ τοὺς νομισματικοὺς θησαυρούς, ποὺ ἐντοπίσθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, συνοριακὰ ἢ μή, ποὺ παρακινοῦν σὲ νέες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν οἰκονομία, τὴν συμμετοχή, τοὺς λόγους ἀποκρύψεως χρυσῶν νομισμάτων[65].

Δὲν πρέπει νὰ τελειώση τὸ κεφάλαιο χωρὶς νὰ ἀφιερώσομε λίγα λόγια γιὰ τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος στὴν βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Θ΄. Τελευταῖα, διεπιστώθη ὅτι ἡ ὑποτίμηση αὐτὴ δὲν ἦταν συνέπεια κρίσεως ἀλλὰ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως καὶ ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν αὔξηση τῶν συναλλαγῶν[66]. Πράγματι, αὔξηση τῆς παραγωγῆς, ἐπέκταση ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Γ΄ αἰ. τοῦ καλλιεργουμένου ἐδάφους, ἀνάπτυξη τῶν μεγεθῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου προκάλεσαν συσσώρευση ἀγαθῶν, χωρὶς ταυτόχρονη ἐξισορρόπηση μὲ αὔξηση τοῦ κυκλοφοροῦντος νομίσματος[67]. Τὴν μεγαλύτερη ζήτηση ρευστοῦ χρήματος ἐπέτεινε ἡ μετατροπὴ τῆς καταβολῆς τῶν τελῶν σὲ χρῆμα[68] ἀντὶ τῆς παροχῆς σὲ εἶδος, ὅπου τὸ σύστημα τοῦτο ἴσχυε, ὅπως ἐπί-

64. Παραδείγματα ἀπὸ ἔγγραφα. Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Γ΄ Δούκας βεβαιώνει παλαιότερο δικαίωμα τῆς μονῆς Ἰβήρων νὰ εἰσπράττη ἀπὸ τὸ σέκρετον τοῦ Φύλακος γιὰ τὴν ἐξόφληση ἐγγείου φόρου... *εἰς μὲν τοὺς μοναχοὺς τ(ῆς) ρηθείσης μον(ῆς) τῶν Ἰβήρων τὰ ἑξήκ[οντα] νομίσματα ἀπὸ τοῦ σεκρέτ(ου) τοῦ Φύλακος, τὰ μὲν τριάκοντ(α) ἱστάμενα, τὰ δὲ ἕτερα τριάκοντ(α) τεταρτ(η)ρ(ά)*, κατατιθέναι δὲ ταῦτα εἰς τὸ *σέκρετ(ον) τοῦ γενικ(οῦ) λογοθεσίου* παρὰ Fr. Dölger, Finanzgeschichtliches ἔνθ' ἀνωτ. σ. 6 = Παρασπορά, Ettal 1961 σ. 328-330. Στὸ Τυπικὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη (ἔτ. 1077) ὁρίζεται, ὅπως οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς του στὴν Ραιδεστὸ λαμβάνουν κάθε χρόνο 6 νομίσματα *τὰ μὲν ἥμισυ τραχέα, τὰ δὲ ἥμισυ τέταρτα (τεταρτηρᾶ)* A.D.V (1887) σ. 315 = P. Gautier, La Diataxis de Michel Attaliate, REB 39 (1981) σ. 69.

65. Βλ. Ἰω. Τουρατσόγλου, Ἀπὸ τὰ νομισματικὰ πράγματα στὰ Βαλκάνια τῶν Μακεδόνων μὲ ἀφορμὴ τὸν «θησαυρὸ» *ἱσταμένων*, Θεσσαλονίκη / 2000 ἔν Βυζάντιο Κράτος καὶ κοινωνία, Μνήμη Ν. Οἰκονομίδη ἔκδ. Ἄ. Ἀβραμέα, Ἀ. Λαΐου, Εὐ. Χρυσός, Ἀθήνα 2003 σ. 523-541.

66. Cécile Morrisson, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation, Trav. Mém. 6 (1976) σ. 3-48· P. Lemerle, Cinq études σ. 285-287. Διαφορετικὴ ἡ ἄποψη τοῦ Ph. Grierson, The debasement of the Bezant in the eleventh century, BZ 47 (1954) σ. 379-394 (μεταξὺ 1042 καὶ 1081).

67. Γιὰ τὸ βυζ. νόμισμα Ph. Grierson, Byzantine Coinage, Washington 1999.

68. J.-Cl. Cheynet, Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la séconde moitié du XIe siècle, Byzantion 53 (1983) σ. 453-477. Συσχετίζει ὑποτίμηση νομίσματος καὶ τίτλων θεωρῶντος τὸ δεύτερο οἰκονομικὸ φαινόμενο. Cécile Morrisson,

σης *ὁ ἀπαργυρισμὸς τῆς στρατείας* δηλ. ἡ ἀντικατάσταση τῆς στρατεύσεως μὲ χρηματικὴ εἰσφορά.

Ὡς διορθωτικὸ μέτρο στὴν μεγαλύτερη ζήτηση ρευστοῦ χρήματος ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ ἀγορά, ἰδίως ἀπὸ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ ΙΑ΄ αἰ., χρησιμοποιήθηκε περιορισμένη καὶ ἐλεγχόμενη ὑποτίμηση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος μὲ τὴν μείωση τῆς περιεκτικότητός του σὲ χρυσό, ὥστε ἀπὸ τὴν θεωρητικὴ βάση τῶν 24 καρατίων καὶ τὴν συνήθη στὴν πράξη χρήση 21 - 23 καρατίων νὰ περιορισθῆ σὲ 18. Τὸ βάρος ποὺ ἔλειπε συμπληρώθηκε μὲ ἀσῆμι ἀρίστης ποιότητος καὶ ὄχι μὲ χαλκό (ὅλα τὰ χρυσᾶ νομίσματα περιέχουν γιὰ λόγους στερεότητος ἐλάχιστο ποσοστὸ (2%) χαλκοῦ). Ἔτσι ἡ ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος, ποὺ σημειώθηκε στὴν βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Θ΄, δὲν ἦταν συνέπεια κρίσεως ἀλλὰ ἀποτέλεσμα οἰκονομικῆς εὐρωστίας. Ἀντίθετα ἡ ὑποτίμηση ποὺ ἐπῆλθε στὰ ἑβδομηκοστὰ ἔτη τοῦ ΙΑ΄ αἰ. μὲ ἀποκορύφωμα τὴν βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη εἶναι ἀποτέλεσμα οἰκονομικῆς κρίσεως καὶ ἡ περιεκτικότης τοῦ νομίσματος σὲ χρυσὸ λιγόστεψε τόσο, ὥστε ἐπὶ Βοτανειάτη ἔφθασε νὰ εἶναι μόνο 9 καράτια. Τὸ ὑπόλοιπο συμπληρώθηκε μὲ κρᾶμα ἀπὸ ἀσῆμι καὶ χαλκὸ σὲ τελικὴ ἀναλογία 38% χρυσός, 55% ἀσῆμι καὶ 8% χαλκός.

Ἀπὸ τὶς λίγες γραπτὲς μαρτυρίες —κυρίως στὴν Βασ. Τάξη— πρὸ πάντων ὅμως ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀντικείμενα εἶναι προφανὴς ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας πολυτίμων ὑφασμάτων καὶ φορεμάτων, τῆς ἀργυροχοϊκῆς, ὑαλουργίας, τεχνικῆς τοῦ σμάλτου[69].

Μόνο γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ ἐπιχείρηση τῆς Δανιηλίδος στὴν Ἀχαΐα τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Α΄ ἔχομε ἀκριβέστερες πληροφορίες. Πρόκειται γιὰ ὑφαντουργία, ποὺ χρησιμοποιεῖ ὡς πρῶτες ὕλες μετάξι, λινό, μαλλὶ σὲ πολὺ λεπτὴ ἐπεξεργασία, ποικιλία σχεδίων καὶ χρωμάτων. Ὅσο κι ἂν στὸν Βίο τοῦ Βασιλείου παρεμβάλλονται θαυμαστὲς διηγήσεις, οἱ σχετικὲς μὲ τὰ ὑφαντουργικὰ προϊόντα λεπτομέρειες[70] ἀποδίδουν ἀπολύτως τὴν πραγματικότητα καὶ ἐναρμονίζονται μὲ ἄλλες εἰδήσεις, ὅπως γιὰ τὴν ὕπαρξη στὴν Πελοπόν-

Numismatique et histoire: vingt cinq ans de recherche et d'études ἐν Ἀφιέρωμα στὸν N. Σβορῶνο, Α΄ σ. 166-184.

69. Βλ. Ἱστορία τ. Α΄ σ. 50 ἑπ. τὰ ἔργα τῶν A. Bank (1966), J. Ebersolt (1923), A. Frolow (1965), A. Lipinsky (1967), W. F. Volbach³ (1976), K. Wessel (1967) καὶ τὰ νεότερα A. Lipinsky, Oro, argento, gemme e smalti. Tecnologia delle arti dalle origini alla fine del Medioevo 3000 a. - 1500 d.C., Firenze 1975, Daniell Gaborit-Chopin, Elfenbeinkunst im Mittelalter, Berlin 1978.

70. Τὰ εἴδη ὑφαντουργίας ποὺ πρόσφερε ἡ Δανιηλὶς στὸν αὐτοκράτορα ἦταν ὅλα πολυτελῆ: *Σενδαῖς ἑκατόν, λινομαλοτάρια ἑκατόν, ἁμάλια λινὰ ψιλὰ διακόσια, καὶ ἕτερα ὑπὲρ τὰ τοῦ ἀρχηίου ῥήματα εἰς λεπτότητα... ἑκατόν* Θεοφ. Συνεχ. σ. 318, Σκυλ. σ. 160-161.

νησο τεχνικῶν εἰδικευμένων στὴν ἐπεξεργασία τῆς πορφύρας[71], ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν βαφὴ τῶν νημάτων. Ἡ ἰδιοκτήτρια τῆς ἐπιχειρήσεως Δανιηλὶς ἐμφανίζεται ἐξαιρετικὰ πλούσια[72], τόσο ποὺ ἡ περιγραφὴ γιὰ τὴν μετάβασή της ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα στὴν Κωνσταντινούπολη νὰ θεωρηθῆ ἀπὸ νεότερους ἐρευνητὲς ὅτι ἀπηχεῖ τὴν βιβλικὴ ἀφήγηση γιὰ τὴν ἐπίσκεψη τῆς βασίλισσας τοῦ Σαββᾶ. Ἐξ ἄλλου εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Πελοπόννησος καὶ τοὺς ἑπόμενους αἰῶνες εἶχε ἀνεπτυγμένη σηροτροφία, ἀπασχόληση, ποὺ διατηρήθηκε καὶ στὴν περίοδο τῆς Ὀθωμανοκρατίας, στὸ ἐλεύθερο ἑλληνικὸ βασίλειο κι ἀκόμη τὸν Κ΄ αἰ. μέχρι τὸ τέλος τοῦ Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Στὴν σηροτροφία ἄλλωστε ὀφείλεται καὶ ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀπαραίτητου γιὰ τὴν διατροφὴ τοῦ μεταξοσκώληκος δένδρου τῆς μωρέας (μουριᾶς) ποὺ ἔδωκε στὴν Πελοπόννησο τὸ ὄνομα Μωρέας, Μωριᾶς.

Ἡ βυζαντινὴ ναυσιπλοΐα θαλασσοκρατεῖ στὸ Ἰόνιο καὶ μετὰ τὸ 961 στὸ Αἰγαῖο, ἐλέγχει δὲ πλήρως Προποντίδα καὶ Εὔξεινο Πόντο. Τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ἀνταποκρίνονται στὶς αὐξημένες ἀνάγκες τῶν θαλασσίων μεταφορῶν, κερδοφόρων, ὅπως φανερώνει ἡ νηολόγηση πλοίων ἀπὸ μεγάλα μοναστήρια τοῦ Ἄθω, τῆς Πάτμου καὶ ἀποκαλύπτουν τὰ ἔγγραφα τοῦ *σεκρέτου τῆς θαλάσσης*, ὅπως θὰ διαπιστωθῆ κατὰ τὴν ἑπόμενη περίοδο. Στὸ τελευταῖο καταχωρίζονται τὰ καθελκυόμενα πλοῖα, μὲ ἐπακριβὴ καταχώριση τῆς χωρητικότητος, τῶν φορολογικῶν βαρῶν καὶ ἐνδεχομένων φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν.

Ἐξωτερικὸ ἐμπόριο

Ἡ κάμψη ποὺ γνώρισε τὸ βυζαντινὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο μετὰ τὴν ἐξάπλωση τῶν Ἀράβων στὴν Μεσόγειο καὶ τὴν ἀπώλεια τῶν παραλίων Συρίας, Παλαιστίνης, Β. Ἀφρικῆς, μὲ τοὺς θαλασσοπόρους κατοίκους των περιόρισε τὶς ποντοπόρες ἐπιχειρήσεις τῶν Βυζαντινῶν, καθὼς στὴν Δυτικὴ Μεσόγειο ἀναπτύχθηκαν μουσουλμανικὰ κράτη, ἀνεξάρτητα ἢ μὲ χαλαρὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ χαλιφάτο τῆς Βαγδάτης, ποὺ δροῦσαν καὶ ἐκινοῦντο αὐτοτελῶς. Τὸ ἀραβο-βυζαντινὸ ἐμπόριο περιορισμένο τὴν ἐποχὴ τῶν Ὀμμεϋαδῶν καὶ διεξαγόμενο κυρίως διὰ θαλάσσης, κατέστη ζωηρότερο μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν Ἀββασιδῶν (750) καὶ ἀκολούθησε περισσότερο χερσαίους δρόμους. Μὲ τὶς χῶρες τῆς Ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς, τὴν Μέση καὶ Ἄπω

71. A. Carile, Produzione e usi della porpora nell'impero bizantino, Atti del studio veneziano (1996) a cura di O. Longo, Venezia 1998 σ. 247-269.

72. G. Weiss, Vermögensbildung der Byzantiner in Privathand. Methodische Fragen einer quantitativen Analyse, Βυζαντινὰ 11 (1982) σ. 75-92, ἰδίως σ. 85. Συναφὴς καὶ ἡ μελέτη, ἀλλὰ σὲ ἄλλο χῶρο, τοῦ A. Guillou, Production and profits in the byzantine province of Italy = Culture et Société ἀρ. XIII σ. 91-109.

Ἀνατολὴ τὸ βυζαντινὸ ἐμπόριο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς σχέσεις μὲ τὰ μουσουλμανικὰ κράτη τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς καὶ ὅπως εἶναι φυσικό, προσέλαβε ἄλλη διάσταση μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Συρίας καὶ τὴν ἐπέκταση τῶν συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας ὡς καὶ πέρα ἀπὸ τὴν Μελιτηνή[73].

Ἄξια προσοχῆς εἶναι ἡ διαφοροποίηση τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τῆς αὐτοκρατορίας σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οὔτε ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη εἶχε ἀναπτυχθῆ οὔτε οἱ διεθνεῖς ἐμπορικὲς συναλλαγὲς ἦταν ἀντικείμενο μελέτης. Μὲ τὰ προηγμένα οἰκονομικῶς ἀραβικὰ κράτη τὸ βυζαντινὸ ἐμπόριο στηριζόταν στὴν χρηματικὴ οἰκονομία, ἐνῶ μὲ τὶς ὑπανάπτυκτες χῶρες, ὅπως ἡ Βουλγαρία, τὸ ἐμπόριο ἦταν ἀνταλλακτικό.

Παλαιὰ ἐμπειρία καὶ εὐρεῖες ἀντιλήψεις εἶχαν χαράξει μιὰ ἰσόρροπη γραμμὴ πολιτικῆς σκοπιμότητος καὶ οἰκονομικῶν ὠφελημάτων, ὥστε ἡ μεγάλη, πλούσια, αὐτοκρατορία νὰ ἐπιτρέπη στὴν ὑπανάπτυκτη χώρα, ποὺ τελοῦσε σὲ καθεστὼς κλειστῆς φυσικῆς οἰκονομίας, νὰ ἀναπνέη οἰκονομικὰ γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση καὶ ἡ καθυστερημένη νὰ βρῆ ἀγορὰ γιὰ τὰ προϊόντα της καὶ ἡ αὐτοκρατορία νὰ διαθέτη τὰ πλεονάζοντα δικά της. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἀκόμη ὅτι σημαντικὸ μέρος τοῦ εἰσαγωγικοῦ καὶ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου ρυθμιζόταν μέσω τῶν ἐπαγγελματικῶν ὀργανώσεων, ποὺ διακινοῦσαν τὰ εἰσαγόμενα ἢ ἐξαγόμενα εἴδη.

Τὸ διεθνὲς ἐμπόριο εὐνόησε καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων καὶ ἡ οἰκονομικὴ εὐημερία τῆς ἀνώτερης καὶ μεσαίας ἀστικῆς τάξεως στὶς μουσουλμανικὲς χῶρες. Παρουσία μουσουλμάνων ἐμπόρων μαρτυρεῖται σὲ μεγάλες βυζαντινὲς πόλεις, κέντρα τοῦ διακομιστικοῦ ἐμπορίου (π.χ. Τραπεζοῦντα, Ἀττάλεια) καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη[74].

Ἡ ἀνάκτηση τῆς Κρήτης (961) ἄφησε ἐλεύθερο τὸ Αἰγαῖο[75], ποὺ ὡς τότε ζοῦσε μὲ τὸν φόβο τῶν Κρητῶν Σαρακηνῶν, οἱ ὁποῖοι τὶς προηγούμενες δεκαετίες εἶχαν ἐπεκτείνει τὴν ἐπιρροή τους στὰ κυκλαδίτικα νησιὰ τοῦ Νό-

73. A. Palmer, Charting Undercurrents in the History of the West Syrian People. The Resettlement of Byzantine Melitene after 934, Oriens Christianus 70 (1986) σ. 37-68.

74. Λεπτομέρειες γιὰ τὰ βυζαντινὰ ἐμπορικὰ κέντρα καὶ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴν μουσουλμανικὴ Ἀνατολὴ παρὰ Sp. Vryonis, Medieval Hellenism σ. 6-24. Στὶς ἐμπορικὲς συνθῆκες μὲ τοὺς γειτονικοὺς λαούς, Ἄραβες, Σλάβους, Βενετοὺς καὶ λοιποὺς Δυτικοευρωπαίους, ἀναφέρεται ἡ συλλογὴ μελετῶν τοῦ R.S. Lopez, Byzantium and the World around it. M. Canard, Les relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes, DOP 18 (1964) σ. 35-56 (= Canard, Musulmans ἀρ. XIX) συνοπτική, ζωηρὴ εἰκόνα τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ κύρια ἀναφορὲ στὶς ἀραβικὲς πηγές.

75. Γιὰ τὴν ναυσιπλοΐα στὴν Μεσόγειο R. W. Unger, The Ship in the Medieval Economy 600-1600, Montreal 1980. Ἀπὸ τὸ συλλογικὸ Le genti del mare mediterraneo I, ἐκδ. Rosalba Ragosta, Napoli 1981 ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος P. Schreiner, Zivilschiffart und Handelsschiffart σ. 9-25, F. Thiriet, Les itinéraires des vaisseaux vénitiens et le rôle des agents consulaires en Romanie gréco-vénitienne σ. 587-608.

του, Ἴο, Θήρα, Πάρο, Νάξο, ἐνῶ ἀπὸ νωρὶς εἶχαν καταλάβει τὰ κοντινὰ στὴν Μεγαλόνησο νησίδια Ντία καὶ Χριστιάνα. Τὸ 904 ἡ Νάξος, σταθμὸς ἐνδιάμεσος στὸν πλοῦ πρὸς Κρήτη, Ἀλεξάνδρεια, πλήρωνε φόρο στοὺς Ἄραβες τῆς Κρήτης[76], ἐνῶ στὴν Ἴο σταματοῦσε ἡ βυζαντινὴ ναυσιπλοΐα, τόσο ποὺ ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς τὸ 960 δὲν εὗρισκε πλοηγὸ νὰ ὁδηγήση τὸν στόλο του ἀπὸ κεῖ ὡς τὴν Κρήτη[77].

Τὸ χαλιφάτο τῆς Βαγδάτης ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰ. καὶ τὰ ἐμιράτα τῆς Συρίας καὶ Αἰγύπτου τὸν Γ' αἰ. μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὅτι κατεῖχαν προνομιοῦχο θέση στὰ ἀντισυμβαλλόμενα μέρη, μολονότι δὲν ἔλειπαν πολεμικὲς συγκρούσεις, ἰδίως μὲ τὰ δύο πρῶτα. Ἡ ἀμοιβαία αὐτὴ ἀναγνώριση διαπιστώνεται σὲ θεωρητικὲς τοποθετήσεις ἀλλὰ καὶ στὶς πρακτικὲς σχέσεις, ὅπως στὴν μεταχείριση καὶ πυκνότερη μεταξὺ τους ἀνταλλαγὴ τῶν αἰχμαλώτων τῆς κάθε πλευρᾶς.

Τὰ μουσουλμανικὰ νομικὰ ἐγχειρίδια τῆς ἐποχῆς, στὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς ἀντανακλῶνται πραγματικὲς καταστάσεις, ἀποκαλύπτουν τὶς συνθῆκες ἐμπορίας στὰ μουσουλμανικὰ κράτη, οἱ ὁποῖες βέβαια ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὶς γενικότερες διακρατικὲς σχέσεις τῶν ἐνδιαφερομένων. Ἐξομάλυνση τῶν πολιτικῶν διαφορῶν εἶχε, ὅπως εἶναι εὐνόητο, εὐμενεῖς ἐπιπτώσεις στὶς συναλλαγές, ὅπως ἀντιστοίχως ἐχθρικὴ κινητοποίηση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν λῆψη περιοριστικῶν μέτρων στὴν διακίνηση τοῦ ἐμπορίου καὶ τὴν μετακίνηση τῶν ξένων ἐμπόρων.

Ἡ πλουσιότερη σὲ σχετικὲς εἰδήσεις ἀραβικὴ ἱστοριογραφία πληρο-

76. Κεμανιάτης § 70 σ. 583 (= Böhlig σ. 59): *Ναξίαν, ἐξ ἧς οἱ τὴν Κρήτην οἰκοῦντες φόρους λαμβάνουσιν, ἐν ᾗ γενομένων ἡμῶν* (πρόκειται γιὰ τοὺς Θεσσαλονικεῖς αἰχμαλώτους) *οἱ κατ' αὐτὴν ὄντες ἄνδρες δώρους τοὺς ἀρχηγοὺς ἠμείφαντο τῶν νηῶν...*

77. Ὁ πρεσβευτὴς τοῦ Λέοντος ς' πρὸς τὸν ἀμηρᾶ τῆς Κρήτης πέρασε ἀπὸ Ἴο καὶ Πάρο. Βίος Θεοκτίστης ἐκδ. H. Delehaye ἐν ASS Novembris IV, Bruxelles (1925) σ. 224 ἑξ. Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς τὸ 960 *ἐν τῇ νήσῳ τῇ Νάξῳ... μετὰ τοῦ στόλου παντὸς δὲν εὗρισκε πλοηγὸν πρὸς τὴν Κρήτη διὰ τὸ ἄγνοεῖν πάντας τὴν ὁδὸν ἐκείσην ἐκ τοῦ χρόνους πολλοὺς μὴ παροδεύσαι ἐκεῖθεν πλοῖον Ῥωμαϊκόν* Ἀτταλ. σ. 224. Γιὰ τὶς συνθῆκες ναυσιπλοΐας στὸ Αἰγαῖο βλ. Β. Χρηστίδης, Ἡ κατάληψις τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ἄραβες (περ. 824), Ἀθήνα 1982 σ. 132-138, 152, καὶ σὲ πληρέστερη μορφὴ στὴν ἀγγλική: The conquest of Crete by the Arabs (ca 824). A turning point in the struggle between Byzantium and Islam, Ἀθῆναι 1984 σ. 165-167. V. Christides, Raid and Trade in the Eastern and Islam, Ἀθῆναι 1984 σ. 165-167. V. Christides, Raid and Trade in the Eastern Mediterranean: A Treatise by Muhammad ibn. Umar the Faqih and the Rhodian Sea Law, Two Parallel Texts, Graeco-Arabica 5 (1993) σ. 65-102. Πραγματεία τοῦ γεννημένου στὴν Κρήτη Ἄραβα συγγραφέως γιὰ τὴν ναυσιπλοΐα καὶ τὸ ἐμπόριο στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Γιὰ τὴν ἐπικοινωνία Κίνας - Βυζαντίου μέσω ἐμπορικῶν δρόμων ἀπὸ ξηρὰ καὶ θάλασσα ὑπὸ Chen Zhi-qiang ἐν Βυζαντιακὰ 15 (1995) σ. 263-291 καὶ 280 ἑξ. γιὰ τοὺς λιμένες ὑπὸ Μιχ. Κορδώση, Τὸ Βυζάντιο καὶ ὁ δρόμος πρὸς τὴν Ἀνατολή, (324-610) Ἀθήνα 2002.

ορεῖ γιὰ τὸ ἀναγκαῖο τῆς ἀδείας παραμονῆς (sauf conduit, aman) στὸ ξένο δαφος. Ἡ ἄδεια ποὺ χορηγοῦσε στὰ παραμεθόρια σημεῖα ὁ ἐκπρόσωπος οῦ χαλίφη, ἐπέτρεπε τὴν ἀνεμπόδιστη παραμονὴ τοῦ ἀλλοδαποῦ καὶ ὅταν κόμη οἱ δύο χῶρες ἦταν ἐμπόλεμες. Ἀπαραίτητη ἦταν ἡ τήρηση τῶν κανονισμῶν γιὰ τὰ τρόφιμα, ποὺ ἀπαγόρευε ἡ μουσουλμανικὴ θρησκεία (κρασί, χοίρειο κρέας) καὶ τὴν ἐμπορία ὅπλων.

Συνθήκη (ἔτ. 970) ρύθμιζε τὴν διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων καὶ τοὺς τελωνειακοὺς δασμοὺς μεταξὺ αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ Χαμδανίδη ἐμίρη τοῦ Χάλεπ. Γιὰ τὰ ἐμπορεύματα σὲ χρυσό, ἀσῆμι, ἑλληνικὰ μεταξωτά, διακέργαστο μετάξι, πολυτίμους λίθους, μαργαριτάρια τοὺς δασμοὺς θὰ εἰσπράττουν τὰ τελωνεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ γιὰ τὰ λινὰ ὑφάσματα, δέρματα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα τὰ τελωνεῖα τοῦ ἐμιράτου. Μετὰ τὸν θάνατο τῶν μουσουλμάνων ἀρχηγῶν ποὺ ὑπέγραψαν τὴν συνθήκη ὅλοι οἱ δασμοὶ θὰ περιέρχονται στὸ βυζαντινὸ κράτος[78].

Στὰ πλαίσια τῶν ἀραβο-βυζαντινῶν ἐμπορικῶν σχέσεων ἡ ρύθμιση ποὺ προέβλεπε τὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίο εἰδικῶς γιὰ τὶς εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὴν Συρία εἶχνουν κάποια προνομιακὴ μεταχείριση τῶν ἐγκατεστημένων στὴν Κωνσταντινούπολη Σύρων ἐμπόρων[79], ποὺ ὑποδηλοῖ τὴν ὕπαρξη κάποιας διακρατικῆς συμφωνίας μεταξὺ αὐτοκρατορίας καὶ συρικοῦ ἐμιράτου τὴν ἐποχὴ τῆς συντάξεως τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου.

Καθορίζονται τὰ εἰσαγόμενα εἴδη, ὁ τόπος τῆς διαπραγματεύσεως, ὁ τρόπος τῆς χρηματοδοτήσεως τῶν εἰσαγωγῶν καὶ κατανομῆς τῶν ἐμπορευμάτων μεταξὺ τῶν μελῶν τῶν ἁρμοδίων γιὰ τὴν διάθεσή τους ἐπαγγελματικῶν σωματείων. Πρόκειται κυρίως γιὰ εἴδη ἐνδυμασίας ἀπὸ τὴν Συρία, χαρέρια (μεταξωτὸ ὕφασμα) ἀπὸ τὴν Σελεύκεια κι ἄλλες περιοχὲς μὲ ἁρμόδιο σωματεῖο τῶν *πραιδοπρατῶν* καὶ γιὰ προϊόντα μυρεψικῆς καὶ βαφῆς μὲ ὑπεύθυνο σωματεῖο τῶν *μυρεψῶν*. Ὅταν ἀποφασισθῇ ἡ παραγγελία, τὰ μέλη τοῦ σωματείου (*πᾶσα ἡ κοινότης τοῦ συστήματος*) *τῶν πραιδοπρατῶν* προκαταβάλλουν ἕνα ποσὸ ἀνάλογο μὲ τὶς οἰκονομικές τους δυνατότητες καὶ ὅταν ἔλθουν τὰ ἐμπορεύματα συγκεντρώνονται *ἐν ἑνὶ οἴκῳ τῶν μετάτων*[80]

78. Ἡ συνθήκη σὲ λατινικὴ μετάφραση στὴν ἔκδοση Λέοντος διακόνου ἀπὸ Cl. H e, Bonn 1828 σ. 392-394· P. v. S i v e r s, Taxes and trade in the Abbasid Thughûr 750-962 /133-351, Journal Econ. Soc. Hist. of the Orient 25 (1982) σ. 71-99.

79. Γιὰ τοὺς ξένους ἐμπόρους, ἀλλοδαποὺς (ἐθνικούς) καὶ πολίτες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες ἐξωτικούς) στὴν Κωνσταντινούπολη βλ. Ἀναστ. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ύ λ ο υ, Τὸ Ἐπαρχικὸν σ. 73-75· R. S. L o p e z, Foreigners in Byzantium (1974) σ. 341-352 = Byzantium nd the World âp. XIV.

80. Τὸ κράτος συνδιάζοντας μέτρα ἀσφαλείας καὶ ἄνεση διαμονῆς εἶχε ὀργανώσει στὴν Κωνσταντινούπολη καταλύματα (*μετάτα*) γιὰ τὴν διαμονὴ τῶν ξένων ἐμπόρων. Εἰδικῶς γιὰ τὰ μετάτα R. S. L o p e z, Silk industry σ. 25 ἑπ., Ἱστορία Γ' 1 σ. 289, 375.

καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ προϊσταμένου (*ἐξάρχου*) τοῦ σωματείου γίνεται ἡ κατανομὴ ἀνάλογα μὲ τὴν προκαταβολὴ ποὺ κάθε ἔμπορος εἶχε καταβάλει[81].

Στὴν διάθεση τῶν εἰσαγομένων ἀπὸ τὴν Συρία ἐμπορευμάτων μποροῦσαν νὰ πάρουν μέρος καὶ Σύροι ἔμποροι, ἐγκατεστημένοι στὴν Κωνσταντινούπολη πάνω ἀπὸ μιὰ δεκαετία (Ἐπαρχ. Ε' 5). Ἀντιθέτως γιὰ τοὺς Σύρους εἰσαγωγεῖς, ὅπως καὶ γιὰ ἄλλους ξένους συναδέλφους των ἀνώτατο ὅριο παραμονῆς ἦταν τρεῖς μῆνες (Ε' 5).

Μὲ βάση τὴν ἀνταλλαγὴ προϊόντων (clearing) ἦταν οἱ εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὴν Βουλγαρία[82], καθυστερημένη ἀγροτικὴ χώρα, γι' αὐτὸ καὶ τὰ εἰσαγόμενα ἀπὸ τὴν Βουλγαρία προϊόντα ἦταν μέλι καὶ λινὰ ὑφάσματα (ὁ λίνος φυτικὴ ἶνα), ἐνῶ τὰ ἐξαγόμενα σ' αὐτὴν ἦταν *ὀθόνια* (= ὑφάσματα καθημερινῆς χρήσεως) καὶ τρόφιμα, δηλ. ἀγαθὰ πρώτης ἀνάγκης, γι' αὐτὸ καὶ τὰ σωματεῖα ποὺ μεσολαβοῦσαν γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ ἦταν οἱ *ὀθονιοπράται* καὶ οἱ *σαλδαμάριοι* (= ἐδωδιμοπῶλες)[83].

Σειρὰ συνθηκῶν ρύθμιζε τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Κιέβου (ἔτ. 907, 911, 944), μεταξὺ ἄλλων καὶ τοὺς ὅρους παραμονῆς τῶν Ρώσων ἐμπόρων στὴν Κωνσταντινούπολη. Τοὺς παραχωρήθηκε φορολογικὴ ἀτέλεια, διευκολύνσεις στὸν ἀνεφοδιασμό σὲ τρόφιμα κατὰ τὴν διάρκεια τῆς παραμονῆς τους καὶ ὁρίσθηκε ἰδιαίτερη συνοικία διαμονῆς, τὸ προάστιο τοῦ Ἁγίου Μάμαντος[84]. Στὴν τρίτη συνθήκη τοῦ ἔτους 944 καθορίσθηκαν ἀκριβέστερα οἱ ὅροι ἐμπορίας παράλληλα πρὸς τὶς γενικότερες πολιτικο-στρατιωτικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ ἡγεμόνος τοῦ Κιέβου ἔναντι τῶν Χερσωνιτῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους κατοχυρώθηκε ἡ ἐλεύθερη ἁλιεία στὰ στόμια τοῦ Δνειπέρου[85].

81. Ἐπαρχικὸν Ε' 1-5.

82. Γιὰ τὸ θέμα, ποὺ ἀνέκυψε στὸ τέλος τοῦ Θ' αἰ. μὲ τὴν βραχύβια, ὅπως φαίνεται, μεταφορὰ στὴν Θεσσαλονίκη τοῦ κέντρου ἐλέγχου τῶν βουλγαρικῶν εἰσαγωγῶν, Ἱστορία Β' 2 σ. 59 ἑπ.

83. Στὴν περίπτωση ποὺ οἱ ξένοι (Βούλγαροι) ἔμποροι ζητοῦσαν καὶ ἄλλα ἀκριβότερα προϊόντα, ἰδίως ὑφάσματα εἰσαγόμενα ἀπὸ τὴν Συρία (*πράνδια, χαρέρια*), τότε οἱ *ὀθονιοπράτες* καὶ *σαλδαμάριοι* συνέπρατταν κατόπιν ἐγκρίσεως τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως μὲ τὶς συντεχνίες τῶν ἐμπορευομένων τὰ ζητούμενα εἴδη *πραιδοπρατῶν* καὶ *βεστιοπρατῶν* γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνταλλαγῆς. Ἐπαρχικὸν Θ' 6.

84. Ἡ συνοικία τοῦ Ἁγίου Μάμαντος παλαιότερα ἐτοποθετεῖτο στὸν Κεράτιο, τώρα ταυτίζεται μὲ τὸ προάστιο Besictas στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου. R. J a n i n, Constantinople byzantine² σ. 473-474.

85. Οἱ ἐκδόσεις τῶν βυζαντινο-ρωσικῶν συνθηκῶν ἔχουν ἀναγραφῆ Ἱστορία Β' 2 σ. 99. Βλ. Jana M a l i n g o u d i s, Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhts aus diplomatischer Sicht, Thessaloniki 1994. Στὴν συνοδεία τῆς ἡγεμονίδος Ἕλγας τῆς Ρωσσίνης μετεῖχαν καὶ 44 *πραγματευταί*, οἱ ὁποῖοι παρέστησαν καὶ στὴν ἐπίσημη δεξίωση καὶ

Ἡ βυζαντινο-ρωσικὴ συμφωνία ἐπιβεβαίωσε τὴν βυζαντινὴ θαλασσοκρατία στὸν Εὔξεινο Πόντο, ὅπου τὰ λιμάνια στὴν ἀλίμενη δυτικὴ ἀκτὴ (Ἀγχίαλος, Μεσημβρία) ἦταν περισσότερο πολεμικοὶ ναύσταθμοι καὶ στοὺς μοὶ τῶν ρωσικῶν καραβιῶν ποὺ ἔπλεαν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, παρὰ κέντρα ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου.

Δραστηριότητα ἀνέπτυξαν παράλιες πόλεις τοῦ Νότου, πλούσια ἀστικὰ κέντρα ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἡ Ἀμισός, Σινώπη, Ἀμαστρις, Τραπεζοῦς[86]. Ἡ τελευταία ἀνεπτύχθη ἀκόμη περισσότερο, ὅταν Ἰβηρία καὶ Ἀρμενία προσαρτήθηκαν στὴν αὐτοκρατορία καὶ τὸ διεθνὲς ἐμπόριο γνώρισε ἀκόμη μεγαλύτερη κίνηση. Στὴν Τραπεζοῦντα κατέληγε ὁ χερσαῖος δρόμος τῶν καραβανιῶν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ-νοτιοανατολικὴ Ἀσία (Κίνα, Ἰνδίες, Χωρασὰν) καὶ Ἀρμενία, βυζαντινὴ πλέον. Στὸ ἴδιο λιμάνι ὁδηγοῦσε καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους ὁδικοὺς ἄξονες, ὁ πολυσύχναστος ἐμπορικὸς δρόμος ἀπὸ τὴν Μεσοποταμία, Συρία, Κιλικία μὲ χερσαῖο παρακλάδι ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Τὰ ἐμπορεύματα τῆς κεντρικῆς καὶ νοτιοανατολικῆς Ἀσίας ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα μεταφέρονταν στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ τὰ ἄλλα ἀπὸ τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολὴ διοχετεύονταν πρὸς τὴν Ρωσία. Ἀπὸ τὴν αὔξηση τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν μεταξὺ αὐτοκρατορίας καὶ ἡγεμονίας τοῦ Κιέβου ἐπωφελήθηκαν οἱ ἀκριτικὲς στὴν βορεινὴ ἀκτὴ τοῦ Πόντου πόλεις Χερσών[87]

ἔλαβαν ὡς φιλοδώρημα ἀπὸ 6 μιλιαρήσια ὁ καθένας, ἐνῶ οἱ δύο *ἑρμηνεῖς* (= διερμηνεῖς) ἀπὸ 12 μιλιαρήσια (Βασ. Τάξ. II 15 σ. 598).

Ἡ ἐνέργεια τῆς βυζαντινῆς κυβερνήσεως τὸ 1043, νὰ ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τοὺς Ρώσους ἐμπόρους καὶ νὰ τοὺς περιορίσῃ στὰ θέματα (Σκυλ. σ. 430-431), ὑπενθυμίζει ὑπόνοιες κατασκοπευτικῆς δραστηριότητος τῶν Ρώσων (ἢ γενικότερα τῶν ξένων;) μὲ τὴν κάλυψη τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος.

86. E. Janssens, Trébizonde en Colchide, Bruxelles 1969. Ὁ τ. 35 (1979) τοῦ Ἀρχείου Πόντου εἶναι ἀφιερωμένος στὸ βασίλειο τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τὴν Μαύρη Θάλασσα. Νέες σφραγίδες στρατηγῶν Χερσῶνος βλ. BZ 92 (1999) σ. 7.

87. Alla I. Romančuk, Cherson im Mittelalter: Städtische Funktionen und ihre Wiederspiegelung in den Quellen, Byzantinoslavica 53 (1992) σ. 202-212· J. Ferluga, Der byz. Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jahrh. ἐν Untersuchungen zu Handel und Verkehr ἐκδ. K. Düwel, H. Jahkahn, H. Siems, D. Timpe, Göttingen 1987 (Abh. Ak. Wiss, 156) σ. 616-642· M. Hellmann, Die Handelsverträge des 10. Jahrh. zwischen Kiev une Byzanz αὐτόθι σ. 643-666· A. Giarrdina, Modi di scambio e valori sociali nel mondo bizantino (IV-XII sec.) ἐν Mercati e mercanti (Settimane... sull' Alto Medioevo 1992), Spoleto 1993 σ. 523-584. Πρώτη σοβαρὴ προσπάθεια ἱστορικοκοινωνιολογικοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἐμπορικῆς ὁρολογίας (π.χ. *κάπηλος*) καὶ τῆς Ἱστορίας τῶν νοοτροπιῶν (στηρίζεται ὑπερβολικὰ στὰ λόγια κείμενα). Αὐτόθι σ. 443-498. J. Ferluga γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Βαλκανικῆς ἀπὸ Ζ'-ΙΑ' αἰ.· σ. 587-632, Ev. Patlagean γιὰ τὶς ἀγορὲς τοῦ μεγάλου ἐμπορίου ἀπὸ τὸ 830 περ. μέχρι περ. 1030· Elisabeth Pilz, Varangian Companies for Long Distance Trade. New Aspects for Interchange between Scandinavia, Rus and Byzantium, Uppsala ἀ.ἐ.· Ion Barnea, Le Danube voie de communication byz. ἐν Ἡ ἐπικοινωνία (1993) σ. 377-395.

καὶ Σουγδαία. Οἱ Χερσωνίτες ἀποτελοῦσαν τὸν ἐνδιάμεσο κρίκο τοῦ διακομιστικοῦ ἐμπορίου μὲ τοὺς Πετσενέγους. Ἀπὸ αὐτοὺς προμηθεύονταν δέρματα καὶ κερὶ οἱ Χερσωνίτες καὶ τὰ μεταπωλοῦσαν στὸ Βυζάντιο, τὸ ὁποῖο τοὺς ἐφοδίαζε μὲ τὰ ἀπαραίτητα σιτηρά, κρασὶ καὶ ἄλλα προϊόντα. Ὁ ἀνεφοδιασμὸς γινόταν μὲ *παφλαγονικὰ καὶ βουκελλαρικὰ πλοῖα*, ποὺ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴ ἀκτὴ ἰδίως τὴν Ἀμισό[88].

Τὸν Γ' αἰ. οἱ ἰταλικὲς πόλεις ποὺ τελοῦσαν στὴν σφαῖρα τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς δραστηριοποιήθηκαν στὸ διεθνὲς ἐμπόριο[89], μὲ ἀντίκτυπο τὴν χαλάρωση τῆς πολιτικῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Πρῶτο τὸ Amalfi[90] στὸν κόλπο τοῦ Σαλέρνο βελτιώνει τὴν οἰκονομία του χάρις στὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἐμπορικῶν του συναλλαγῶν μὲ τὶς μουσουλμανικὲς χῶρες τῆς Αἰγύπτου καὶ Ifriqyia. Πρὸς τὰ τέλη τοῦ Γ' αἰ. ζητεῖ μονιμότερη βάση στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν ὁποία κινεῖται λιγότερο ὡς πωλητὴς καὶ περισσότερο ὡς ἀγοραστὴς εἰδῶν πολυτελείας — χωρὶς νὰ ἀποστέργῃ καὶ τὴν λαθραία διακίνηση τῶν *κεκωλυμένων*— ποὺ διοχέτευε στὶς δυτικὲς εὐρωπαϊκὲς ἀγορές. Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνηση παραχώρησε στοὺς Ἀμαλφινοὺς ἐμπόρους τὸ δικαίωμα νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Βασιλεύουσα καὶ νὰ ἱδρύσουν τὴν πρώτη ἰταλικὴ παροικία, ποὺ τελικὰ ἁπλώθηκε στὸν Κεράτιο Κόλπο ἀνάμεσα στὴν Πόρτα τοῦ Περάματος καὶ τῆς Ἱκανάτισσας. Τὴν ἴδια ἐποχὴ (985-990) θεμελιώθηκε στὸν Ἄθω ἀπὸ Ἀμαλφινοὺς ἐμπόρους τὸ πρῶτο μοναστήρι ἀλλοεθνῶν μοναχῶν.

Μνήμη ἀκατάλυτη τῶν παλαιῶν δεσμῶν μὲ τὴν αὐτοκρατορία οἱ μεγαλόπρεπες χάλκινες πόρτες, καλοδουλεμένες, εἴτε στὴν Κωνσταντινούπολη εἴτε ἀπὸ τοπικὸ ἰταλικὸ ἐργαστήριο σύμφωνα μὲ τὰ βυζαντινὰ πρότυπα, ὡς ἄλλες Πύλες τοῦ Παραδείσου, ὁμορφαίνουν τὴν εἴσοδο τῶν καθεδρικῶν ναῶν ἢ ἄλλων ἐκκλησιῶν στὸ Amalfi (1066), Monte Cassino (1066 καὶ μετά), Ρώμη (San Paolo fuori le Mure 1070), Monte Sant'Angelo (1076), Atrani μικρὸ ψαράδικο χωριὸ κοντὰ στὸ Amalfi (1087), Βενετία (Ἅγιος Μάρκος περ. 1080 καὶ 1112) καὶ Salerno (πρῶτο μισὸ ΙΒ' αἰ.)[91].

88. Πρός... υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 53 στίχ. 286, 523-535.

89. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς στὸν Μεσαίωνα R. Lopez, Du marché temporaire à la colonie permanente ἐν Byzantium and the World, ἀρ. V (1949) σ. 389-405.

90. M. Balard, Amalfi et Byzance (Xe - XIe siècles), Travaux et Mémoires 6 (1976) σ. 85-95. Ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία σημειώνω τὸ εἰδικὸ βιβλιογραφικὸ τοῦ O. Citarella, Saggio bibliografico per una storia di Amalfi nell'alto Medioevo, Salerno 1973· G. Imperatore, Amalfi e il suo commercio, Salerno 1980· P. Lemerle, Les archives du monastère des Amalfitains au Mont Athos, ΕΕΒΣ 23 (1953) σ. 548-556.

91. Margaret English-Frazer, Church doors and the Gates of Paradise: Byzantine bronze in Italy, DOP 27 (1973) σ. 145-162 καὶ 23 πίνακες· S. Salomi (ἐκδ.), Le porte di bronzo dell'Antichità al secolo XIII τ. I, Roma 1990· εἰδικῶς γιὰ τὴν κεντρικὴ Πύλη τῆς Ἁγίας Σοφίας ὁ L. Vlad Borrelli (σ. 97-197) δέχεται ὅτι εἶναι ρωμαϊκὴ ἀπὸ

Ἡ διεθνὴς συγκυρία εὐνόησε τὸν Γ' αἰ. τὴν Βενετία νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ προστασία. Ἐνῶ ἀκόμη ἐπὶ Ἰωάννου Τζιμισκῆ ἡ αὐτοκρατορία ἐπέβαλε τὴν θέλησή της καὶ ἀπαγόρευε στὴν Βενετία τὴν ἐξαγωγὴ στοὺς Ἄραβες ὅπλων καὶ πρὸ πάντων ναυπηγήσιμης ξυλείας[92], λίγες δεκαετίες ἀργότερα ἡ στρατιωτικὴ κατάσταση στὸ μέτωπο τῆς Βαλκανικῆς τῆς ἔφερε τὰ πρῶτα οἰκονομικὰ προνόμια, εἶναι ἀλήθεια ὄχι σημαντικά. Ἡ Βενετία, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου της μὲ τὰ μουσουλμανικὰ κράτη τῆς Δυτικῆς κυρίως Μεσογείου, ἦταν σὲ θέση νὰ ἀνταποκριθῆ στὴν πρόταση τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Β' καὶ νὰ ἀναλάβη στρατιωτικὲς μεταφορὲς στὴν Ν. Ἰταλία. Ἔτσι ὑπογράφηκε μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς αὐτοκρατορίας ἡ συνθήκη τοῦ 992[93], ποὺ ἄνοιξε τὸν δρόμο γιὰ μεταγενέστερες οἰκονομικὲς παραχωρήσεις.

Καθορίσθηκαν τὰ διόδια ποὺ θὰ κατέβαλλε κάθε ἐνετικὸ πλοῖο στὸ τελωνεῖο τῆς Ἀβύδου (2 νομίσματα κατὰ τὸν εἴσπλου στὸν Ἑλλήσποντο καὶ 15 κατὰ τὸν ἔκπλου στὸ Αἰγαῖο), τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἐπιτρεπόταν νὰ φορτώσουν καὶ καθιερώθηκε δοσιδικία τῶν Βενετῶν ἐμπόρων ἐνώπιον τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου[94].

Στὶς εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τὸ Βυζάντιο δὲν παρενέβαλλε ἐμπόδια, ἀντιθέτως πρὸς τὶς ἐξαγωγές, ὅπου ὁρισμένα εἴδη πολυτελείας χαρακτηρίζονταν *κωλυόμενα* ἢ *κεκωλυμένα* καὶ ἀπαγορευόταν ἡ ἐξαγωγή τους. Εἶναι αὐτὰ πολυτελῆ μεταξωτὰ ὑφάσματα καὶ φορέματα καὶ τὰ βαμμένα μὲ πορφύρα, τὰ τελευταῖα ἀποκλειστικότης τῶν κρατικῶν ἐργαστηρίων. Ὅσα ὑφάσματα προορίζονταν γιὰ ἐξαγωγὴ ἔπρεπε νὰ σφραγισθοῦν ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως (Ἔπαρχ. Δ' 4, 8, Η' 5)[95].

ὁ δεύτερο μισὸ τοῦ Α' αἰ., ὑπέστη μετατροπὴ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἀνανεώθηκε τὸν Θ' αἰ. Γιὰ τὴν σχέση τοῦ ὕλικοῦ καὶ τῆς μορφῆς σ' αὐτὲς τὶς βυζ. πόρτες στὴν Ἰταλία μελέτη S. Angelucci ἐν Atti del convegno di studio Veneziano 1994 σ. 247-260.

92. G. L. F. Tafel - G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels - und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante, I. Wien 1856, ἀνατύπωση Amsterdam 1964 σ. 25 ἀρ. XIV· R. Lopez - Raymond, Medieval trade in the Mediterranean World.

93. Ἱστορία Β' 2 σ. 163 ἐπ. ἡ διεθνὴς πολιτικὴ συγκυρία· τὸ χρυσόβουλλο ἔτ. 992 παρὰ Tafel κ.λπ. σ. 36-39 = Zachariae, JGR III coll. III ἀρ. 27 (= Dölger, Regesten ἀρ. 781). Νέα κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ A. Pertusi, Venezia e Bisanzio nel secolo XI ν La Venezia del Mille σ. 155-160· O. Tuma, Some notes on the significance of the imperial Chrysobull to the Venetians of 992, Byzantion 54 (1984) σ. 358-366.

94. Οἱ Βενετοὶ δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ παραλέβουν στὰ πλοῖα τους ἐμπορεύματα Ἀμαλφηνῶν, Ἰουδαίων, Λογγοβάρδων, ἐμπόρων τῆς περιοχῆς τοῦ Bari ἢ ἄλλων. Τοὺς μνημονευομένους στὸ χρυσόβουλλο ἐξωματεύχους de domo καὶ logotheta de dromo οἱ μελετηταὶ ταυτίζουν μὲ τὸν λογοθέτη τῶν οἰκειακῶν καὶ τὸν λογοθέτη τοῦ δρόμου ἀντιστοίχως.

95. Barbara Koutava - Delivoria, Siklat, Siglaton Σιγλάτον, Sigillatum, Byz. Sigill. II (1990) 49-53 δέχεται ὅτι ὁ τύπος *siclat*, *siclades* τῶν δυτικῶν μεσαιωνικῶν κειμένων εἶναι παραφθορὰ τοῦ ὅρου *σιγλάτον* (ἀπὸ τὸ λατινικὸ sigillatum) καὶ δηλώνει ὕφασμα σφραγισμένο ἀπὸ ὁρισμένη ἀρχή, ἐδῶ τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως. Πρόκειται δηλ. γιὰ τὰ κεκωλυμένα πολυτελῆ ὑφάσματα τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου καὶ ὄχι γιὰ εἶδος ἐνδύματος.

96. Liuprandi ep. Cremonensis, Relatio de legatione Constantinopolitana, ἔκδ. J. Becker, Leipzig 1915 §§ 54 καὶ 55, καὶ στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Σπ. Ζαμπέλιο, Ἐν Ἀθήναις 1857 σ. 560-563, καὶ Β. Καραγεώργο, Ἡ ἁγία ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, Ἀθήνα 1987 σ. 545-547.

Τὴν ἐφαρμογὴ στὴν πράξη αὐτῶν τῶν διατάξεων, βλέπομε στὴν περίπτωση τοῦ ἐπισκόπου Κρεμώνης Λιουτπράνδου, πρεσβευτοῦ τοῦ Ὄθωνος Α' στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 968. Ὅταν κατὰ τὴν ἀναχώρησή του ἐλέγχθηκαν οἱ ἀποσκευές του, ἀπεκαλύφθη ὅτι μετέφερε καὶ μὴ ἐπιτρεπόμενα γιὰ ἐξαγωγὴ εἴδη, τὰ ὁποῖα παρὰ τὶς διαμαρτυρίες του, κατασχέθηκαν. Τὰ ὑπόλοιπα, ποὺ δὲν ἀνῆκαν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία, σφραγίσθηκαν μὲ μολυβένια σφραγίδα, ποὺ ἀποδείκνυε τὸ ἀκάλυπτο τῆς ἐξαγωγῆς τους. Ὁ θορυβοποιὸς ὅμως πρεσβευτὴς δὲν παρέλειψε ὑπαινιγμοὺς γιὰ Βενετοὺς καὶ Ἀμαλφινοὺς ἐμπόρους, ὅτι πετύχαιναν νὰ πάρουν μαζί τους λαθραῖα, ἀπαγορευμένα ὑφάσματα καὶ φορέματα[96].

Ἀγροτικὴ οἰκονομία

Τὸ μέγιστο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας ἀσχολεῖται, ὅπως καὶ στὸ παρελθόν, μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς εἴτε στὴν μορφὴ τῆς μεγάλης γαιοκτησίας εἴτε στὴν περιορισμένη τῆς ἀτομικῆς ἰδιόκτητης γῆς. Βασιλικοὶ οἶκοι, κρατικά, ἐκκλησιαστικά, μοναστηριακὰ συγκροτήματα, καθὼς καὶ οἱ ἐκτάσεις τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων[1] μὲ καλλιέργειες σιτηρῶν, ἐλαιό-

96. Liuprandi ep. Cremonensis, Relatio de legatione Constantinopolitana, ἔκδ. J. Becker, Leipzig 1915 §§ 54 καὶ 55, καὶ στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Σπ. Ζαμπέλιο, Ἐν Ἀθήναις 1857 σ. 560-563, καὶ Β. Καραγεώργο, Ἡ ἁγία ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, Ἀθήνα 1987 σ. 545-547.

1. Χρήσιμη εἶναι μιὰ ἀναδρομὴ στὶς σελίδες τῆς Ἱστορίας τ. Β' 1 σχετικὰ μὲ τὴν διοίκηση τῶν βασιλικῶν οἴκων, τὸν σχηματισμὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας (σ. 318-319), τὴν ὀργάνωση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας μέχρι καὶ τὸν Θ' αἰ. (σ. 317-324), τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Νικηφόρου Α' στὸν δημοσιονομικὸ καὶ οἰκονομικὸ τομέα (σ. 165-171). Στὴν βιβλιογραφία σ. 317 σημ. 1 νὰ προστεθοῦν ἐπιλεκτικὰ G. Ostrogorskij, Pour l'histoire de l'immunité à Byzance, Byzantion 27 (1958/59 ἔκδ. 1960) σ. 165-254 μετάφραση τῆς μελέτης ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ Vizantinskij Vrem. 13 (1958) σ. 55-106 (ρωσ.)· J. L. Teall, The byz. agricultural tradition, DOP 25 (1971) σ. 33-59· Le féodalisme à Byzance. Recherches intern. à la lumière du marxisme 15 Nr. 39 (1974) σειρὰ μελετῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ περισσότερες ἀνακοινώσεις στὸ βυζαντ. συνέδριο Ἀχρίδος· Evelyn Patlagean, «Economie paysanne» et «féodalité byzantine», Annales 30 (1975) σ. 1371-1396· N. Svoronos, ἐν Travaux et Mémoires 6 (1976) σ. 49-67· Beiträge zur byz. Geschichte im 9. - 11. Jahrhundert, Prag 1978 (ἄρθρα διαφόρων ἐρευνητῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία)· N. Svoronos, Économie et société dans l'empire byzantin ἐν École Pratique Hautes Ét. 4e s. Annuaire 110 (1977/78) (1979) σ. 473-498· Μήνα Πατεράκη - Γαρέφη, Παρατηρήσεις στὴν ἔννοια τοῦ βυζ. ὅρου ἀγρός, Βυζαντινὰ 10 (1980) σ. 149-167· P. Lemerle, The agrarian history of Byzantium, Galway 1980· I. Karayannopoulos, Ein Problem der spätbyzantinischen Agrargeschichte, Jahrb.

δενδρα, ἀμπελοφυτεῖες, ὀπωροφόρα συνιστοῦσαν τὴν μεγάλη ἔγγειο ἰδιοκτησία, καλλιεργουμένη ἀπὸ ἐργάτες γῆς (μισθίους), ἐλεύθερους γεωργοὺς καὶ *παροίκους*. Στὶς ἑπόμενες σελίδες θὰ γνωρίσομε τὴν διαστρωμάτωση τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας, στὴν ὁποία συνυπῆρχαν διάφορες κοινωνικὲς ὁμάδες ἄνισης οἰκονομικῆς βάσεως, πάντοτε σὲ συνάρτηση μὲ τὴν κυριότητα τῆς γῆς καὶ τὴν σχέση ἐργασίας τοῦ καλλιεργητῆ, διαφορετικῆς κοινωνικῆς ὑποστάσεως καὶ ἀνίσων ἀξιώσεων πολιτικῆς ἰσχύος.

Τὴν ἀγροτικὴ κοινωνία συνιστοῦσαν οἱ ἀκόλουθες κατηγορίες

1) Οἱ *δυνατοί*
2) Οἱ κάτοχοι μεσαίας περιουσίας
3) Οἱ μικροϊδιοκτῆτες ἐλεύθεροι γεωργοί
4) Οἱ ἐξαρτημένοι ἐλεύθεροι χωρικοί
5) Οἱ *πάροικοι*

Ἡ πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τοὺς μεγάλους ἰδιοκτῆτες γῆς, ποὺ προσδιορίζονται μὲ τὸν δηλωτικὸ ἰσχύος χαρακτηριστικὸ ὅρο *δυνατοί*, καὶ συνδυάζουν μεγάλο πλοῦτο, πολιτικὴ δύναμη καὶ κοινωνικὴ ἐπιβολή. Ὅπως ἀποκαλύπτεται στὴν ρηξικέλευθη γιὰ τὴν προστασία τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας νομοθεσία τοῦ Ρωμανοῦ Α΄, πρόκειται γιὰ κοινωνικὴ τάξη ἀπὸ καιρὸ διαμορφωμένη, ποὺ περιελάμβανε πρόσωπα, τὰ ὁποῖα εἴτε εὐθέως εἴτε μὲ τὴν μεσολάβηση ἄλλων ἀπὸ τὸ οἰκεῖον τους περιβάλλον εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ ἐκφοβίσουν ἄτομα, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαν συναλλαγὲς ἢ νὰ τὰ δελεάσουν μὲ ὑποσχέσεις γιὰ νὰ ἔχουν πληροφορίες[2]. Στοὺς *δυνατοὺς* καταλέγονται ἀνώ-

Oesterr. Byz. 20 (1981) σ. 207-237 καὶ σὲ ἑλληνικὴ ἀπόδοση ἐν Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλ. Σχ. Πανεπ. Θεσ/νίκης 21 (1983) σ. 163-200· M. Kaplan, Les villageois aux premiers siècles byz. (VIe - Xe s.): une société homogène?, Byzantinoslavica 43 (1982) σ. 202-217· M. Kaplan, Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle, Propriété et exploitation du sol, Paris 1992· εἰδικῶς γιὰ μοναχοὺς καὶ ἔγγειο ἰδιοκτησία τους· M. Kaplan ἐν Le monachisme à Byzance, σ. 202-223· N. Oikonomidès, Terres du fisc et revenu de la terre aux Xe-XIe siècle ἐν Hommes et richesses II (1991) σ. 321-337. Στὴν κρατικὴ ἰδιοκτησία τῆς γῆς ἀναφέρεται ἡ μελέτη τοῦ G. G. Litavrin ἐν Βυζαντιακά 9 (1989) σ. 9-46· E. Mc Geer, The land legislation of the Macedonian emperors, Translation and commentary, Toronto 2000· Π. Ζέπος, Καλλιεργηταὶ ξένης γῆς εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος, Βυζαντινά 13, 1 (1985) σ. 27-44· N. Οἰκονομίδης, Ἡ «Πεῖρα» περὶ παροίκων ἐν Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Σβορῶνο... Α΄ σ. 232-242. Τὸ πλαίσιο τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας μὲ τὶς ἐντὸς αὐτῆς διαφοροποιήσεις, πραγματεύεται μὲ γνώση ὁ N. Svoronos, La vita in villagio ἐν La civiltà bizantina. Oggetti e messaggio. Architettura e ambiente di vita, ἐπιμέλεια A. Guillou, (Corso di studi Πανεπιστημίου Bari 1991), Roma 1993 σ. 277-318· Π. Γουναρίδης, Ἡ θέση τοῦ χωρικοῦ στὴ βυζ. κοινωνία (1993) σ. 295-302. Ἡ πλούσια σλαβικὴ βιβλιογραφία θὰ ἀναζητηθῆ στὸ βιβλιογραφικὸ δελτίο τῆς B.Z. Πολλὰ ἄρθρα δημοσιεύονται στὰ Vizantinskij Vremennik καὶ Vizantinskij Očerki Inst. Ist. Akad. Nauk.

2. Νεαρὰ 2 Ρωμανοῦ Α΄ ἔτ. 922 παρὰ Zachariae JGR III coll. III σ. 240: *Ἐκεῖνοι*

τεροι αὐλικοί, συγκλητικοί, πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ἀξιωματοῦχοι ἐν ἐνεργείᾳ ἢ ἐκτὸς ὑπηρεσίας, ποὺ σταδιοδρόμησαν στὸ κέντρο ἢ τὴν ἐπαρχία, κι ἀκόμη ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς καὶ μονές, ἀνώτεροι ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες καὶ οἱ προϊστάμενοι τῶν εὐαγῶν βασιλικῶν οἴκων.

2) Στὴν ἑπόμενη κατηγορία ἰδιοκτητῶν γῆς ἀνήκουν οἱ κάτοχοι μεσαίων περιουσιῶν (*χωροοικοδεσπόται*), ποὺ ἀσχολοῦνται προσωπικὰ μὲ τὴν παραγωγή, ἔχοντας βοηθοὺς ἐργάτες γῆς (*μισθίους*).

3) Ἡ τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τὸ πλῆθος τῶν μικροϊδιοκτητῶν, ἐλευθέρων χωρικῶν, ποὺ καλλιεργοῦσαν οἱ ἴδιοι τοὺς ἀγρούς των· εἶναι οἱ *χωρῖται*, οἱ *γεωργοί*.

4) Στὴν τέταρτη κατηγορία ἀνήκουν οἱ ἐξαρτημένοι, ἐλεύθεροι χωρικοί, ποὺ δὲν εἶχαν καθόλου δικά τους κτήματα ἢ εἶχαν λίγα χωράφια καὶ νοίκιαζαν γῆ γιὰ καλλιέργεια γιὰ μικρὸ ἢ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα ἔναντι ὁρισμένου ἐτήσιου μισθώματος, ποὺ καλεῖται πάκτον ἢ *χωρόπακτον*[3].

5) Ἡ πέμπτη κατηγορία, οἱ *πάροικοι*[4], διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Πρόκειται πάλι γιὰ ἄτομα ἐλεύθερα ἀλλὰ νομικὰ ἀναπόσπαστα δεμένα μὲ τὴν γῆ ποὺ ἔχουν ταχθῆ νὰ καλλιέργοῦν. Δὲν μποροῦν νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν ἀλλὰ καὶ ὁ ἰδιοκτήτης δὲν δικαιοῦται νὰ τοὺς ἀπομακρύνη. Μποροῦν νὰ ἀποκτήσουν καὶ δική τους περιουσία. Ὑπάρχει ἀκόμη μιὰ διαβάθμιση μεταξύ τους μὲ βάση τὰ ζῶα, δηλ. τὴν ἐργατικὴ δύναμη ποὺ διαθέτουν. Ἔτσι ξεχωρίζουν οἱ *ζευγαράτοι* ἢ *μονοζευγαράτοι* αὐτοὶ ποὺ διαθέτουν ἕνα ζευγάρι *καματερά*, βόδια γιὰ τὸ ὄργωμα· οἱ *βοϊδάτοι* ἢ *μονοβοϊδάτοι* ὅσοι ἔχουν ἕνα βόδι, οἱ *ἀκτήμονες* ἢ *πεζοὶ* ὅσοι δὲν ἔχουν κανένα ζῶο γιὰ τὸ ὄργωμα, ἐνῶ οἱ *διζευγαράτοι* εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ διαθέτουν δύο ζευγάρια βόδια[5].

δὲ νοείσθωσαν δυνατοί, οἵτινες κἂν μὴ δι' ἑαυτῶν, ἀλλ' οὖν διὰ τῆς ἑτέρων δυναστείας, πρὸς οὓς πεπαρρησιασμένως ᾠκείωνται, ἱκανοί εἰσιν ἐκφοβῆσαι τοὺς ἐκποιοῦντας, ἢ πρὸς εὐεργεσίας ὑπόσχεσιν τὴν πληροφορίαν αὐτοῖς παρασχεῖν. N. 5 Ρωμανοῦ Α΄ ἔτ. 934 αὐτόθι σ. 246: *μηδείς... μήτε τῶν περιφανῶν μαγίστρων ἢ πατρικίων, μήτε τῶν ἐν ἀρχαῖς ἢ στρατηγίαις ἢ πολιτικοῖς ἢ στρατιωτικοῖς ἀξιώμασι τετιμημένων, μήτε μὴν ὅλως τῶν εἰς σύγκλητον βουλὴν ἀπηριθμημένων, μήτε τῶν θεματικῶν ἀρχόντων ἢ ἀπαρχόντων, μήτε τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν ἢ ἀρχιεπισκόπων ἢ ἐπισκόπων ἢ ἡγουμένων ἢ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων ἢ τῶν τὴν προστασίαν καὶ ἐπικράτειαν τῶν εὐαγῶν ἢ βασιλικῶν οἴκων ἐχόντων...*

3. Τὸ *χωρόπακτον* ὑπολογίζεται 1 νόμισμα γιὰ 10 μοδίους σπόριμης γῆς. Τὸ ἀμπελόπακτον εἶναι τὸ ἀντίστοιχο γιὰ τὴν μίσθωση τῶν ἀμπελιῶν, τὸ δὲ μίσθωμα εἶναι διαφορετικοῦ ὕψους.

4. Τὴν διαμόρφωση τοῦ θεσμοῦ τῶν παροίκων παρακολουθήσαμε στοὺς τ. Ἱστορίας Α΄ σ. 110, 353, 358 ἐπ. καὶ Β΄ 1 σ. 168, 326, 331, 337 ἐπ., 372. Ἐργατικὲς σχέσεις καὶ φορολογικὰ βάρη τῶν παροίκων διαφωτίζουν τὰ ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τὸν Γ αἰ. καὶ ἑξῆς σώζονται σὲ αὐξανόμενο ἀριθμὸ καὶ ἀναφέρονται πολλὰ στὶς μοναστηριακὲς περιουσίες (φορολογικὲς ἀπαλλαγές, ἐκμετάλλευση περιουσιακῶν στοιχείων, φορολογικοὺς ἐλέγχους).

5. Βασικὴ ἡ μελέτη τοῦ Fr. Dölger, Finanzverwaltung σ. 53. Εἰδικὸς φόρος γιὰ τὰ ζῶα αὐτῆς τῆς κατηγορίας τὸ *ζευγολόγιον*.

Στὰ κείμενα ἀπαντοῦν *πάροικοι δημοσιάριοι*, ποὺ δούλευαν στὰ κτήματα τοῦ δημοσίου καὶ *διπλοπάροικοι*, αὐτοὶ ποὺ ὑπηρετοῦσαν ταυτοχρόνως δύο διαφορετικοὺς ἰδιοκτῆτες. Σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω κατηγορίες τῶν παροίκων ἀντιστοιχεῖ ὁρισμένη ἔκταση γῆς, τὸ *δουλικὸν ζευγάριον*, πάνω στὸ ὁποῖο ὁ πάροικος ἔχει ἐμπράγματα κληρονομικὰ δικαιώματα. Ἀντιστοίχως ἔχει καὶ ὑποχρεώσεις πρὸς τὸν κύριο τῆς γῆς, ποὺ συνίσταντο στὴν παροχὴ μέρους τῆς παραγωγῆς —θεωρητικῶς 10% ἀλλὰ στὴν πράξη μεγαλύτερου— καὶ ὁρισμένων ἀγγαρειῶν, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἐκυμαίνετο ἀπὸ 2 - 24 μέρες τὸν χρόνο μὲ δυνατότητα χρηματικῆς ἐξαγορᾶς[6].

Τὸν πάροικο ἐβάρυνε ἀκόμη ἡ ὑποχρέωση νὰ πληρώνη στὸ δημόσιο τὴν *συνωνή* (= φόρος ἐπὶ τῆς παραγωγῆς) καὶ τὸ *καπνικὸν* (= φόρος κατὰ οἰκογενειακὴ ἑστία)[7].

Τὸ δουλικὸν ζευγάριον λογίζεται λογιστικὴ μονάδα ἐπιφανείας ἀρόσιμης γῆς, ἀνταποκρινόμενο στὴν ἔκταση, ποὺ μπορεῖ νὰ καλλιεργήση ἕνας γεωργὸς τὸν χρόνο μ' ἕνα ζευγάρι βόδια (*ζευγοτόπιν*)[8]. Ἐξαρτᾶται ὅμως ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς γῆς γι' αὐτὸ καὶ κυμαίνεται ἀπὸ 50 μέχρι 300, κάποτε 400 μοδίους, ὁπότε ἔχομε ἕνα μέσον ὅρο 230 περ. μοδίων ἢ κατὰ περιοχὲς ἀνάμεσα στοὺς 170-200 μοδίους[9]. Ἐὰν ἀφαιρεθοῦν κατόπιν τὰ ἔξοδα καλλιεργείας, ὁ φόρος, τὰ ποσὰ ποὺ καλύπτουν τὶς ὑποχρεώσεις στὸν ἰδιοκτήτη, ὅταν καλλιεργητὴς καὶ ἰδιοκτήτης εἶναι διαφορετικὰ πρόσωπα, χωρὶς νὰ ὑπολογισθῆ ἡ ἀξία τῆς προσωπικῆς ἐργασίας τοῦ καλλιεργητῆ καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του, φθάνομε σὲ μέσο ἐτήσιο εἰσόδημα 15-20 νομίσματα κατὰ μέσον ὅρον γιὰ τὸν καλλιεργητὴ ἀπὸ ἕνα *δουλικὸ ζευγάρι*. Τόση ἦταν καὶ ἡ ἀπόδοση ἑνὸς μικροῦ γεωργικοῦ κλήρου, ὁ ὁποῖος ἐπίσης πλησίαζε κατὰ μέσον ὅρο τὸν στρατιωτικὸ κλῆρο τῆς ἀξίας 4 λιτρῶν χρυσοῦ. Μὲ αὐτὸ τὸ εἰσόδημα ὁ γεωργός, ἐξαρτημένος ἢ ἀνεξάρτητος, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχη περίσσευμα γιὰ νέες ἐπενδύσεις.

Τὸν Ζ' καὶ Η' αἰ. χάρις στὴν ἐγκατάσταση ἐπηλύδων στὰ αὐτοκρατορικὰ ἐδάφη καὶ τὴν δημιουργία τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων (τ. Β' 1 σ. 169, 299 ἐπ., 323), τὸ ποσοστὸ τῶν ἐλευθέρων, ἀνεξαρτήτων καλλιεργητῶν ἦταν πολὺ μεγαλύτερο σὲ σύγκριση μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐξαρτημένων χωρικῶν. Κατὰ τὸν Θ' αἰ. ἡ ἀναλογία μεταβάλλεται, τὸν Γ' αἰ. φαίνεται νὰ ὑπερέχη ὁ ἀριθμὸς

6. Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ ἀγγαρεία στὸ Βυζάντιο, Βυζαντινὰ 11 (1982) σ. 21-54 ἰδίως σ. 46 ἐπ.

7. Ἱστορία τ. Α' σ. 227, Β' 1 σ. 323 ἐπ., 331, 337 γιὰ τὴ συνωνή, Β' 1 σ. 168, 195, 323 ἐπ., 325 ἐπ., 337 γιὰ τὸ καπνικό.

8. *Ζευγοτόπιν* ἡ ἔκταση γῆς ποὺ μπορεῖ νὰ καλλιεργηθῆ ἀπὸ ἕνα ζευγάρι βόδια (Διαθήκη Εὐσταθίου Βοῖλα ἐκδ. P. Lemerle, Cinq études σ. 23_{85}, $26_{195-205-207}$) καὶ *βοϊδοτόπιν* ὅση μπορεῖ νὰ καλλιεργηθῆ ἀπὸ ἕνα βόδι (αὐτόθι σ. 26_{208}, 27_{210}).

9. Ν. Σβορῶνος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Η' (1979) σ. 203-204.

τῶν ἐξαρτημένων γεωργῶν καὶ τὸν ΙΑ' αἰ. ἀναμφισβήτητα ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα.

Ἡ συμμετοχὴ τῶν δούλων στὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, περιορισμένη καὶ προηγουμένως, τείνει νὰ ἐκλείψη (βλ. 339).

Ἡ κοινωνικὴ φυσιογνωμία τῆς αὐτοκρατορίας δὲν εἶναι ὁμοιόμορφη. Ἀλλοῦ ὑπερέχει ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία, ὅπως στὴν Καππαδοκία ποὺ ἀνῆκε κατὰ σημαντικὸ ποσοστὸ στὰ γένη τῶν Φωκάδων καὶ Δουκῶν, τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ τὴν Συρία φαίνεται νὰ καλύπτουν ἀγροτικὲς κοινότητες μικρῶν καλλιεργητῶν, ὅπως πάλι τὰ μεγάλα μοναστήρια τοῦ Ἄθω κατεῖχαν στὴν γειτονικὴ Χαλκιδικὴ σημαντικὲς ἐκτάσεις γῆς[10]. Ἔτσι προβάλλει ἐνδιαφέρον τῆς νεότερης ἔρευνας νὰ ἐξακριβώση τὶς τάσεις τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας ἔναντι τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας[11].

Θεσμὸς γαιοκτητικῆς σχέσεως καὶ καλλιεργείας τῆς γῆς ἡ ἐμφύτευση κυριαρχοῦσε στὴν ἐκμετάλλευση τῶν μεγάλων περιουσιῶν, ποὺ ἡ οἰκονομική τους ἐμβέλεια ἀπειλοῦσε τὶς μικρὲς ἀγροτικὲς ἰδιοκτησίες· γι' αὐτό, ὅταν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Θ' αἰ. τὸ κράτος ἐπεχείρησε νὰ προστατεύση τὴν ἀγροτικὴ κοινότητα, ἐθέσπισε ἀποτρεπτικὰ μέτρα τῶν καταχρήσεων, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἐμφύτευση, ὅπως τὴν ἐφάρμοζαν οἱ *δυνατοί*· κι ἀκόμη γιὰ νὰ προστατεύση τὴν ἐκκλησιαστικὴ περιουσία ἀπὸ τὴν κατάχρηση τοῦ θεσμοῦ, ρύθμισε μὲ εἰδικὲς διατάξεις τὴν ἐμφύτευση τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων[12].

Ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ ἔγγραφα ποὺ διαρκῶς ἐπανεκδίδονται σὲ διπλωματικὲς ἐκδόσεις ἢ δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ μὲ τὴν καλύτερη ἀξιοποίηση τῶν οἰκονομικῶν πληροφοριῶν, εἴμαστε σὲ θέση νὰ σχηματίσομε εἰκόνα τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν, ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴν κάθε μιὰ κατηγορία κεφαλαιούχων ἢ ἐξαρτημένων καλλιεργητῶν ἀπὸ τὸν Ι' αἰ. καὶ ἐξῆς[13].

Εἶναι φανερὸ ὅτι δυνατότης ἐπενδύσεων στὴν γεωργία γιὰ βελτίωση ἢ ἐπέκταση τῶν καλλιεργειῶν καὶ αὔξηση τῆς παραγωγῆς ἀπέμενε μόνο στοὺς κυρίους μεσαίων ἢ μεγάλων περιουσιῶν. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις

10. N. Svoronos ἐν La civiltà bizantina (1978) σ. 171· J. Lefort, En Macédoine Orientale au Xe siècle : habitat rural, communes et domaines ἐν Occident et Orient au Xe siècle (1979) σ. 251-279.

11. Βασιλικὴ Βλυσίδου, Ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες καὶ ἐξουσία (9ος - 10ος αἰ.). Ἔρευνες πάνω στὰ διαδοχικὰ στάδια ἀντιμετώπισης τῆς ἀρμενοπαφλαγονικῆς καὶ τῆς καππαδοκικῆς ἀριστοκρατίας, Θεσσαλονίκη 2001.

12. Στὸν Πρόχειρο Νόμο ΙΕ' 6 ἀπαγορευτικοὶ γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα ἐμφυτευτικοὶ ὁρισμοί.

13. Δὲν θὰ ἐκταθῶ στὴν ἀναγραφὴ τῶν διαρκῶς αὐξανομένων νέων ἐκδόσεων τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ξεχωρίζει ἡ διπλωματικῶς ἀρτία πολύτομη Συλλογὴ ἐκείνων τῶν ἀθωνικῶν μονῶν Actes de l'Athos.

οἱ ἰδιῶτες μεγαλογαιοκτήμονες δὲν ἀνελάμβαναν ἐπιχειρηματικὲς πρωτοβουλίες, ἀφήνοντας ἐνοικιαστὲς καὶ παροίκους νὰ καλλιεργοῦν τὰ κτήματά τους, καρπούμενοι οἱ Ἰδιοι ἐνοίκια καὶ πάκτα στὸ ποσοστὸ ποὺ οἱ πάροικοι ὑπεχρεοῦντο νὰ τοὺς καταβάλουν[14]. Τὴν οἰκονομικὴ βελτίωση προσδοκοῦσαν ἀπὸ τὶς διοικητικὲς ρυθμίσεις, γενικὲς ἢ ἀτομικές, φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς ἢ κατὰ τὴν ἀναδιανομὴ κλασματικῆς γῆς. Γενικὰ δὲν ἔδειχναν ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα.

Συστηματικότερη ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα ἀναπτύσσουν μερικὰ μεγάλα μοναστήρια, ποὺ ἔχουν στὴν κυριότητά τους ἐκτεταμένα κτήματα μὲ ποικιλία καλλιεργειῶν καὶ προβαίνουν σὲ ἀξιοποίηση νέων ἐδαφῶν, ὅπως ἔκανε ἡ ἀθωνικὴ μονὴ Μεγίστης Λαύρας, τῆς ὁποίας τὸ σύνολο τῶν κτημάτων τὸν ΙΑ΄ αἰ. ὑπολογίζεται σὲ 47.000 μοδίους[15]. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς σχηματίσθηκε μεγάλη ἀγροτικὴ μονάδα, ποὺ παρῆγε διάφορες ποικιλίες σιτηρῶν, ἐλαιόλαδο, κρασιά, κηπευτικὰ προϊόντα, ὀπωρικά, διέθετε ποίμνια, βουκόλια καὶ μελίσσια, ἐκμεταλλευόταν ἁλυκές, κατεῖχε πλοιάρια κυρίως γιὰ τὴν μεταφορὰ τῆς παραγωγῆς.

Τὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας εὐνόησε ἡ ὕπαρξη ὁμαλὰ ἐξελισσομένου ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος ὅμως κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰ. ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνῃ κάποιες ροπὲς γιὰ ἀστικὴ ἢ μισοαστικὴ ἐγκατάσταση, ὅπως δείχνει ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν κέντρων καὶ ἀναμίκτων οἰκισμῶν, ποὺ χαρακτηρίζονται *ἀστυκῶμαι, ἀγροπόλεις*[16], *χωροπόλεις*[17].

Κοινωνικο-οἰκονομικοὶ ἀνταγωνισμοὶ στὴν ἀγροτικὴ κοινωνία

Στὴν ἰσορροπία ποὺ χαρακτήριζε τὴν ἀγροτικὴ κοινωνία ἐσωτερικοὶ λόγοι ἔφεραν τὸν πρῶτο κλονισμὸ κάπου στὴν διάρκεια τοῦ Θ΄ αἰ. Ἡ οἰκονομία δὲν πρόσφερε ἄλλη διέξοδο γιὰ τοποθέτηση κεφαλαίων ἐκτὸς ἀπὸ

14. Ἀπὸ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς ἡ περίπτωση τοῦ Εὐσταθίου Βοΐλα, ἀνάτερου κρατικοῦ λειτουργοῦ ποὺ τοποθέτησε τὰ κεφάλαιά του σ' ἐρημωμένη συνοριακὴ περιοχὴ τῆς Ἀναταλῆς· ξεχέρσωσε χωράφια, δημιούργησε βοσκές, ἀμπελοφυτεῖες, περιβόλια, ὀπωρῶνες, ἔκτισε ὑδρόμυλους, ἀγόρασε ζῶα καὶ ἤρθε σὲ συμφωνία μὲ τοὺς καλλιεργητές. Διαθήκη Εὐστ. Βοΐλα ἐκδ. P. Lemerle, Cinq études σ. 15-63.

15. Εἰδικῶς γιὰ τὴν μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἄθω διαφωτιστικὴ ἡ μελέτη τοῦ N. Svoronos, L'épibolè à l'époque des Comnènes, Travaux et Mémoires 3 (1968) σ. 375-395.

16. *Κρόα Πηγή* στὸ θέμα Χαρσιανὸν Ἀτταλ. σ. 46_{11}. Γιὰ τὴν Νότιο Ἰταλία A. Guillou, Des collectivités rurales à la collectivité urbaine en Italie méridionale byzantine (VIe - XIe s.), BCH 100 (1976) σ. 315-325 = Culture et société ἀρ. XV.

17. Πρός... υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 46 στ. 216_{23}: *Τὸ κάστρον τὸ Ἀδρανούτζιν... ἔχει δὲ καὶ ραπάτιν μέγα ὡς χωρόπολιν.* Τὸ Ἄρτζη (ἡ πολιτεία τοῦ Ἄρτζη) κοντὰ στὴν ἀκατοίκητη γιὰ αἰῶνες Θεοδοσιούπολη εἶχε μεταβληθῆ εἰς μεγάλην *χωρόπολιν*, Ἀτταλ. σ. 148·

τὴν γῆ[18], ἐνῶ φορολογικὴ δομή, φοροτεχνικὲς ὑπηρεσίες καὶ ἡ ἴδια ἡ μοῖρα μὲ τὴν μορφὴ φυσικῶν θεομηνιῶν (χαλάζι, μεγάλες πλημμύρες, παρατεινόμενος παγετός, μακροχρόνια ξηρασία, ἐπιδρομὴ ἀκρίδων) ὑπέσκαπταν τὴν οἰκονομικὴ ἀντοχὴ τῶν ἐλευθέρων μικρῶν καλλιεργητῶν, οἱ ὁποῖοι συχνὰ ἔφθαναν σὲ ἀδυναμία νὰ ἐκπληρώσουν τὶς φορολογικές τους ὑποχρεώσεις, ἀκόμη καὶ νὰ ἐπιβιώσουν. Ἔχοντας χάσει μέρος, κάποτε καὶ ὁλόκληρη τὴν σοδειά, ἀναγκάζονταν νὰ ἐκποιήσουν τὸν γεωργικό τους κλῆρο σὲ ἐξευτελιστικὲς τιμὲς ἢ νὰ προσφύγουν στοὺς δυνατοὺς καὶ νὰ προσφέρουν τὴν γῆ τους μὲ ἀντάλλαγμα νὰ παραμείνουν πάροικοι στὸ δικό τους χωράφι. Αὐτὸ ἦταν ἡ ρίζα μεγάλου κοινωνικοῦ προβλήματος, ποὺ μέσα του ἔκρυβε ἀκόμη πιὸ σοβαρό, πολιτικό, τὴν σύγκρουση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας μὲ τὶς κεντρόφυγες δυνάμεις τῆς μεγάλης ἐπαρχιακῆς γαιοκτησίας, ὅπως ἀποκαλύπτεται στὴν νομοθεσία τῶν διαδόχων τοῦ Λέοντος Ϛ΄.

Ὁ ἡγεμὼν αὐτός, εἴτε ταυτιζόμενος μὲ τὴν ἀνωτέρα τάξη ἀπὸ ἐσωτερικὴ πεποίθηση[19] εἴτε παρακινούμενος ἀπὸ τοὺς συμβούλους του, ἀνέτρεψε διατάξεις ποὺ ἐμπόδιζαν ἀνωτέρους ἀξιωματούχους τῶν ἐπαρχιῶν νὰ κάνουν κατάχρηση τῆς ἐξουσίας των εἰς βάρος τῶν λαϊκοτέρων τάξεων. Μὲ τὴν ν. 84 ἀρκέσθηκε νὰ καταργήσῃ τὸ μέτρο, ποὺ ἄξιοῦσε βασιλικὴ ἄδεια γιὰ ὁποιαδήποτε ἀγορὰ ἀκινήτου ἢ ἀνέγερση οἰκοδομήματος ἀπὸ ἀξιωματοῦχο στὴν ἐπαρχία ποὺ ὑπηρετοῦσε, διατηρῶντας τὴν ἀπαγόρευση μόνο γιὰ τὸν στρατηγὸ τοῦ θέματος καὶ μόνο *ἐν τῷ καιρῷ τῆς στρατηγίας*, δηλ. ὅσον καιρὸ ἀσκοῦσε τὴν διοίκηση τοῦ θέματος. Ἀλλὰ μὲ τὴν ν. 114 ὁ Λέων οὐσιαστικῶς ἐθέσπισε τὴν κατάργηση τοῦ δικαίου τῆς προτιμήσεως καὶ παρεμπόδισε τὴν προστασία τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος, διότι ἐπέτρεψε στοὺς δυνατοὺς τὴν ἀγορὰ *ἀνεπικωλύτως* οἱουδήποτε ἀκινήτου, ποὺ οἱ πένητες διέθεταν γιὰ ἐκποίηση.

Ἀλλὰ ἡ μεταβολὴ σὲ παροίκους τῶν ἐλευθέρων μικρῶν καλλιεργητῶν, στοὺς ὁποίους στηριζόταν ἐθνικὸς στρατὸς καὶ κρατικὰ ἔσοδα[20], ἦταν χωρὶς

18. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α΄ νὰ χρηματοδοτήσῃ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, ὅπως ἔξέθεσα σὲ ἰδιαίτερη μελέτη μου ἐν Τόμος εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, Ἀθῆναι 1960 σ. 427-431 καὶ Ἱστορία τ. Β΄ 1 σ. 170-171.

19. Τὴν νέα νομοθετικὴ ρύθμιση διασαλογεῖ ὁ αὐτοκράτωρ ἀπὸ τὴν πεποίθησή του ὅτι ὁ πολίτης ποὺ αἰσθάνεται καταπίεση ἀπὸ ὁποιονδήποτε μπορεῖ νὰ προσφύγῃ στὴν βασιλικὴ ἀρχὴ *ὥστε τὶς ἀνάγκη, ὥσπερ ἐν χώρᾳ πάσης ἐρήμῳ βοηθείας, ἐν πόλει, οὗ ἄφθονος ἡ βοήθεια, τοσαύτην ἀκριβολογίαν* ποιεῖσθαι; N. 84 παρὰ Zachariae JGR III σ. 180.

20. N. Svoronos, Les Novelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction - édition - commentaires, μεταθανάτια ἔκδοση καὶ πίνακες ἐπὶ P. Gounarides, Athènes 1994. Ἀδικαιολογήτως δυσμενέστατη βιβλιοκρισία τοῦ μεταθανατίου ἔργου ὑπὸ L. Burgmann ἐν Rechtshistorisches Journal 13 (1994) σ. 455-479, ὅπως ἤδη παρετήρησε καὶ ὁ Ευ. Karabelias, Revue dr. français et étr.

ἀμφιβολία κίνδυνος γιὰ τὴν ἐθνικὴ οἰκονομία καὶ ἐθνικὴ ἀσφάλεια, ὅπως ἐπίσης ἡ αὔξηση τῆς ἰσχύος τῶν *δυνατῶν* καὶ ἑπομένως ἡ διάθεση γιὰ ἀμφισβήτηση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἦταν μιὰ ἀπειλὴ γιὰ τὴν συνοχὴ τῆς αὐτοκρατορίας.

Μὲ τὴν πρόθεση νὰ προσφέρη στὴν ἔρευνα τὸ κατὰ τὸ δυνατὸν αὐθεντικὸ κείμενο τῶν αὐτοκρατορικῶν διατάξεων ὁ Ν. Σβορῶνος ἐπέλεξε τὴν ἔκδοση καὶ τὸν σχολιασμὸ τῶν κειμένων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας[21], ποὺ ἀφοροῦν τὴν προστασία τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος ἔναντι τῶν βλέψεων τῶν *δυνατῶν* μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι ἀποτελοῦσε μεῖζον κοινωνικὸ πρόβλημα τὸ ἀντικείμενο αὐτῶν τῶν διατάξεων, οἱ ὁποῖες ἀπὸ μεταγενεστέρους νομικοὺς εἶχαν ὑποστῆ παρεμβολὲς καὶ τροποποιήσεις.

Γνώστης τῶν συνθηκῶν στὴν ὕπαιθρο ὁ αὐτοκράτωρ Ρωμανὸς Α΄ Λακαπηνὸς δὲν ἄργησε νὰ λάβη προστατευτικὰ τῶν ἐλευθέρων ἰδιοκτητῶν μέτρα. Μὲ τὴν νεαρὰ ἀρ. 2 *Περὶ προτιμήσεως*[22] ἐθέσπισε μὲ σοφὴ ἱεράρχηση τὴν σειρὰ τῆς προτιμήσεως κατὰ τὴν ἐκποίηση ἀκίνητης περιουσίας.

Τὸ προβάδισμα ἔδωκε α΄) στοὺς συνιδιοκτῆτες συγγενεῖς, β΄) στοὺς ἄλλους συνιδιοκτῆτες, γ΄) στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν κτημάτων ποὺ ἦταν ἀνάμικτα μὲ τὸ πρὸς πώληση ἀκίνητο, δ΄) στοὺς γείτονες ποὺ ἀνῆκαν στὴν ἴδια φορολογικὴ κοινότητα (*ὁμοτελεῖς*), ε΄) στοὺς ἄλλους γείτονες, περιορίζοντας ἔτσι τὶς εὐκαιρίες ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν οἱ *δυνατοὶ* γιὰ τὴν ἀγορὰ γῆς καὶ τοὺς περιόριζε στὰ πλαίσια τὰ καθοριζόμενα ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω νεαρά.

Αὐστηρὴ διάταξη προέβλεπε τὴν ἀπόδοση στὸν στρατιωτικὸ οἶκο ἀναρ-

73 (1995) σ. 439-440. Εἰδικῶς γιὰ τὴν ἔγγειο στρατιωτικὴ ἰδιοκτησία βλ.. καὶ τὴν βιβλιογραφία τ. Β΄ 1 σ. 429 τῆς Ἱστορίας καὶ Β΄ 2 σ. 330, 504. Μετὰ ἀπὸ ἰδιαιτέρως ἐμπεριστατωμένη ἔρευνα τῆς χειρογράφου παραδόσεως, ἄκρως προσεκτικὴ διερεύνηση τῶν χρονολογικῶν δεδομένων καὶ τὸν εἰδολογικὸ προσδιορισμὸ (πλήρες, αὐθεντικὸ κείμενο, ἐπιτομή), ὁ Ν. Σβορῶνος ἐξέδωκε τὶς συναφεῖς μὲ τὸ θέμα διατάξεις, τὶς ὁποῖες καταγράφω μὲ τὸν ἀριθμὸ τῆς ἐκδόσεως Zachariae JGR τ. III καὶ τὶς σελίδες στὴν ἔκδοση Σβορῶνου. Ν. Λέοντος Ϛ΄ coll. II ἀρ. 114 (= Svor. σ. 41-46) πιθ. ἔτ. 894· αὐθεντικὴ ἐπιτομὴ περιέχουσα τὸ διατακτικὸ ἀπολεσθείσης νεαρᾶς· Ν. Ρωμανοῦ Α΄ coll. III ἀρ. 2 (= Svor. σ. 47-71) ὁ ὁποῖος ἀντὶ τῆς ὡς τώρα γενικῶς ἀποδεκτῆς χρονολογήσεως τὸν Ἀπρίλιο 922, χρονολογεῖ, πειστικῶς (σ. 76-78) νομίζω, τὸν Ἀπρίλιο 928· Ν. Ρωμανοῦ Α΄ coll. III ἀρ. 5 (= Svor. σ. 72-92) ἔτ. 934· Ν. Κωνσταντίνου Ζ΄ ἀρ. 6 (= Svor. σ. 93-103) ἔτ. 947, ἀρ. 8 (= Svor. σ. 104-126) πιθανὴ χρονολόγηση 947. Ἀχρονολόγητη *λύσις ἀναφορᾶς θεματικοῦ κριτοῦ* ἐπὶ ν. Ρωμανοῦ Β΄ coll. III ἀρ. 15 (= Svor. σ. 127-141) πλήρες κείμενο καὶ ἐπιτομή· χρονολογεῖται 960/961, ν. Ρωμανοῦ Β΄ ἀρ. 16 (= Svor. σ. 142-150) Μάρτιος 962.

21. Νεαρὰ 5 Ρωμανοῦ Α΄ αὐτόθι σ. 247: *ἡ γὰρ τῶν πολλῶν κατοίκησις πολλὴν δείκνυσι τῆς χρείας τὴν ὠφέλειαν, τὴν τῶν δημοσίων συνεισφοράν, τὴν τῶν στρατιωτικῶν λειτουργημάτων συντέλειαν.*

22. Ἡ συνήθως χρονολογούμενη τὸ 922 ν. 2 τοῦ Ρωμανοῦ Α΄ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Ν. Σβορῶνο τὸ 927.

γύρως (= χωρὶς ἀποζημίωση) τοῦ κτήματος, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια εἶχε ἀφαιρεθῆ ἀπὸ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς *στρατείας*[23].

Ὅταν ἡ κατάσταση χειροτέρευσε μετὰ τὸν μεγάλο λιμό, ποὺ προκάλεσε παρατεταμένος παγετὸς τὸν χειμῶνα τοῦ 927/928 καὶ ἡ ἐπακόλουθη ἐπιδημία, ὁ Ρωμανὸς κατέβαλε πολὺ μεγάλη φροντίδα γιὰ νὰ ἀπομακρύνη τοὺς κινδύνους, ποὺ μὲ τόση διορατικότητα ἀλλὰ καὶ πόνο ψυχῆς περιγράφει: *καὶ μίσει δὲ καὶ φθόνῳ τῶν ἰσχυροτέρων ταῦτα θεσμοθετοῦμεν, ἀλλ' εὐνοίᾳ καὶ προστασίᾳ τῶν πενήτων καὶ κοινῇ σωτηρίᾳ τοῦτο διοριζόμεθα... πολλοὶ γὰρ ὡρομὴν ἐμπορίας τὴν τῶν πενήτων λαβόμενοι ἀπορίαν... λιμῷ πιεζομένους ὁρῶντες τοὺς πένητας, οἱ μὲν ἀργυρίῳ, οἱ δὲ χρυσίῳ, οἱ δὲ σίτῳ ἢ ἄλλαις τισὶν ἐπιδόσεσιν, εὐθύνως τὰς τῶν ἀτυχούντων πενήτων ἐξωνήσαντο κτήσεις* (= ἀγόρασαν πάμφθηνα τὰ κτήματα τῶν δύστυχων φτωχῶν)[24].

Σχεδὸν ἀπραγματοποίητη ἀποδείχθηκε ἡ ρύθμιση τῶν περιπτώσεων ἀγοραπωλησίας, ποὺ κατεβλήθη τὸ κανονικὸ τίμημα. Ἡ διάταξη προέβλεπε τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἀκινήτου στὸν παλαιό του κύριο, ἐὰν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπιστρέψη στὸν νέο ἀγοραστὴ τὸ τίμημα μέσα στὴν τριετία, ὅρος στὸν ὁποῖο ὁ πένης συνήθως ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀνταποκριθῆ.

Μολονότι βαρειὲς κυρώσεις ἀπειλοῦσαν τοὺς παραβάτες τῶν νομοθετημάτων καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοκράτορες ἐπέμεναν στὴν ἐφαρμογή, ἄρχισαν πιέσεις γιὰ νὰ ἐλαττωθῆ ἡ αὐστηρότης τους, καθὼς ὁ νόμος ἀντιστρατευόταν τὰ συμφέροντα τῶν ἰσχυρῶν ἰδιοκτητῶν καὶ συνάμα κρατικῶν ὀργάνων, ἁρμοδίων γιὰ τὴν ἐφαρμογή του[25]. Ὁλοζώντανη εἰκόνα δίνει ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Ζ΄ στὴ νεαρά του ἔτους 947: *Παρὰ πολλῶν ἀνέμαθεν ἡ ἐκ Θεοῦ βασιλεία ἡμῶν, ὡς οἱ ἐν τῷ θέματι τῶν Θρακησίων*[26] *δυνατοὶ καὶ ἐπηρέχοντες, καταφρονήσαντες καὶ τῆς βασιλικῆς νομοθεσίας καὶ αὐτοῦ τοῦ φύσει δικαίου καὶ τῆς ἡμετέρας προστάξεως, οὐ παύονται ἐπεισερχόμενοι ἐν τοῖς χωρίοις ἕνεκεν ἀγορῶν καὶ δωρεῶν καὶ κληρονομιῶν καὶ τῇ τοιαύτῃ προφάσει τοὺς ἐλεεινοὺς τυραννοῦντες πτωχοὺς καὶ τῶν ἰδίων ποιοῦντες μετανάστας*[27].

Γιὰ νὰ δώση κάποια διέξοδο ὁ Πορφυρογέννητος, χωρὶς πάλι νὰ προ-

23. Ν. 2 § γ΄ Ρωμανοῦ Α΄ αὐτόθι σ. 241.

24. Ν. 5 Ρωμανοῦ Α΄ (ἔτ. 934) αὐτόθι σ. 246, 247.

25. Ν. 6 Κωνσταντίνου Ζ΄ (ἔτ. 947) αὐτόθι σ. 253. Οἱ περισσότεροι δυνατοὶ εἶχαν τέτοιου εἴδους παράνομες δικαιοπραξίες μὲ τοὺς πένητες, ὥστε καὶ οἱ δικαστὲς ἀπὸ ἀνάγκη καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν θέλησή τους ἐκβιασθέντες *ἄλλοτε ἄλλας περὶ τούτων κατ' οἰκονομίαν ἐκφέρειν* (= νὰ ἐκδίδουν) τὰς ἀποφάσεις.

26. Σὲ ἄλλα χωρία ἁπαντᾶ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν.

27. Ν. 6 Κωνσταντίνου Ζ΄ αὐτόθι σ. 253. Ὁ Πορφυρογέννητος, ὅταν γράφει στὴν βιογράφηση τοῦ πάππου του ὅτι ὁ λαὸς χάρηκε, γιατὶ ἀναδείχθηκε αὐτοκράτωρ ὁ Βασίλειος ποὺ εἶχε προσωπικὴ πεῖρα τῆς ζωῆς τῶν ἁπλῶν ἀνθρώπων καὶ *γνώριζε οἷα πάσχουσιν ἀπὸ τῶν δυνατωτέρων οἱ ταπεινότεροι* (Σκυλ. σ. 130), μεταφέρει μᾶλλον καταστάσεις τῆς ἐποχῆς του κάπου 8 δεκαετίες παλαιότερα.

δώση τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου, ἐπέτρεψε[28] μερικὲς τροποποιήσεις, ὅπως ἀγοραπωλησίες μέσα στὴν κοινότητα ἀνάμεσα σὲ ἄτομα ἐλάχιστα διαφοροποιημένα κοινωνικὰ μεταξύ τους, ἢ τὴν ἐκποίηση ἀκινήτου *πρὸς τοὺς συγχωρίτας ἢ ἐξ ἀνάγκης πρὸς τὰ ὑπὸ τὴν αὐτὴν μητροκωμίαν χωρία* (= στὴν ἴδια οἰκιστική, οἰκονομικὴ καὶ φορολογικὴ ἑνότητα) γιὰ τὴν ἐξόφληση ὀφειλῆς πρὸς τὸ δημόσιο ἢ τὴν προίκηση θυγατέρας, ποὺ θὰ ἐγκατασταθῆ σὲ ἄλλον τόπο[29].

Περίφροντις εἶναι ὁ αὐτοκράτωρ καὶ γιὰ τὴν τύχη τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων, γιατί, ὅπως λέει, μέσα στὴν ἀναστάτωση ποὺ ἀνέκυψε, ὅταν ἦταν *ἀλοσχερὴς τῶν πραγμάτων ἀνατροπὴ καὶ φορὰ ἀλέθρου δυσκάθεκτος*, οἱ στρατιωτικοί, παίρνοντας δῶρα, ἀπαλλάσσανε τοὺς στρατιῶτες ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση ποὺ εἶχαν ἀναλάβει ἔναντι τοῦ στρατιωτικοῦ κλήρου, *ἄνθρωποι ὦνιοι, ἀμελεῖς, ἀπόλεμοι*, ποὺ μὴ μπορῶντας νὰ ἐπιβάλλουν δασμοὺς στοὺς ἐχθρούς, ἔπαιρναν χρήματα ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους· καὶ οὔτε χρειάσθηκε πολὺς καιρὸς γιὰ νὰ ἀνατρέψουν τὰ πάντα *καὶ εἰς ἔσχατον κίνδυνον τὴν τῶν Ρωμαίων ἤλασαν ἀρχήν*[30]. Εἰκόνα ζοφερή, βεβαιωμένη ἀπὸ ἐπίσημη γραφίδα.

Ἡ νεαρὰ καθορίζει ἀκολούθως τοὺς ὅρους ἐπιστροφῆς τοῦ στρατιωτικοῦ κτήματος καὶ τὴν ἀποζημίωση ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο, ποὺ ὁ παλαιὸς ἰδιοκτήτης στερήθηκε τὴν κυριότητα. Ἔτσι ἐὰν μεσολάβησε βίαιος τρόπος κτήσεως ἐκ μέρους τοῦ νέου κυρίου (*ἁρπάσας*) καὶ μετέβαλε τὸν *στρατιώτη* σὲ δικό του *πάροικο*, ὑποχρεώνεται στὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἀκινήτου καὶ στὴν καταβολὴ χρηματικῆς ποινῆς χρυσῶν νομισμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 18 θὰ περιέλθουν στὸν στρατιώτη ἰδιοκτήτη γῆς, γιὰ νὰ ἐπανεγκατασταθῆ καὶ 18 θὰ καταβληθοῦν στὸ *δημόσιο* (= τὸ κράτος) γιὰ τὶς ὑπηρεσίες, ποὺ στερήθηκε (*ἧς χάριν ἐστερήθη δουλείας*). Ἠπιότερη μεταχείριση εἶχε ὅποιος ἀγόρασε τὸ στρατιωτικὸ κτῆμα· συνίστατο δὲ σὲ χρηματικὴ ποινὴ 24 νομισμάτων, τὰ ὁποῖα θὰ καταβληθοῦν στὸ *δημόσιο*· δὲν ἀναγνωριζόταν ἀξίωση ἐπιστροφῆς τοῦ τιμήματος τῆς ἀγορᾶς. Πρόστιμα καθορίζονται γιὰ ὅσους *κατετόλμησαν* νὰ πάρουν στὴν δούλεψή τους *στρατιώτας ἱκανούς... τῶν φοσάττων τούτους ἀποστερήσαντες*[31] (ποὺ τοὺς στέρησαν ἀπὸ τὸ στράτευμα).

28. Στὴν κατάρτιση τῆς νομοθεσίας τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄, ποὺ ρύθμιζε τὶς δικαιοπραξίες δυνατῶν - πενήτων πρέπει νὰ ἦταν οὐσιαστικὴ ἡ συμβολὴ τῶν κοιαιστώρων τῆς ἐποχῆς πατρικίου Θεοφίλου (ἐπικεφ. ν. 6) καὶ πατρικίου Θεοδώρου Δεκαπολίτη (ἐπικεφ. ν. 8). Μὲ τὴν προστασία τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας καὶ στὴν ὁριοθέτηση τῶν φορολογικῶν ρυθμίσεων ἔχει τὴν θέση της ἡ μονογραφία τοῦ N. Oikonomidès, Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe - XIe s.), Athènes 1996.

29. N. 6 Κωνσταντίνου Ζ΄ (ἔτ. 947) αὐτόθι ἰδίως σ. 254-256. Βλ. καὶ G. Ostrogorsky, Geschichte[3] σ. 234-235.

30. N. 8 Κωνσταντίνου Ζ΄ (ἔτ. 947-959) αὐτόθι σ. 261-266· τὸ χωρίο σ. 265 : *οἱ στρατιωτικοὶ ἡγέτες ἦγον ἄνω τε καὶ κάτω τοὺς στρατιώτας καὶ δῶρα λαμβάνοντες ἀντεδίδουν αὐτοῖς ἀστρατείαν.*

Τὰ πικρὰ λόγια τοῦ συντάκτου τῆς ν. 8 μαρτυροῦν ὅτι τὸν στρατολογούμενο στὰ θέματα μὴ ἐπαγγελματικὸ στρατὸ δὲν ἐμπνέει πλέον πνεῦμα ἡρωϊσμοῦ καὶ θυσίας ἀλλὰ περισσότερο τάσεις εὐδαιμονισμοῦ, ἴσως γιατί ὁ στρατιώτης αἰσθάνεται μειωμένο τὸν ἐξωτερικὸ κίνδυνο καὶ ἀπογοήτευση ἀπὸ τὴν στάση τῆς ἡγεσίας του στὸν οἰκονομικὸ τομέα.

Τὴν πολλαπλότητα τῶν προβλημάτων καὶ τὶς ἑρμηνευτικὲς ἀνάγκες ποὺ ἀνέκυψαν στὴν πράξη σύντομο διάστημα μετὰ τὴν ἔκδοση τῶν νεαρῶν τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ μαρτυρεῖ ἡ ἔκδοση νέων νομοθετημάτων ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ Β΄, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα ἀπαντᾶ σὲ σχετικὴ *ἀναφορὰ θεματικοῦ κριτοῦ*[32].

Στὸ δίκαιο τῆς προτιμήσεως ἀναφέρεται καὶ ἡ ν. 20 (ἔτ. 967) τοῦ Νικηφόρου Β΄ Φωκᾶ, τὴν ὁποία ὁ G. Ostrogorsky θεωρεῖ ὡς τὴν πρώτη ρωγμὴ στὴν νομοθεσία γιὰ τὴν προστασία τῶν μικροϊδιοκτητῶν, κυρίως ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη. Πράγματι ὁ νομοθέτης τονίζει ὅτι *τὴν παρὰ τῶν προβεβασιλευκότων ἐκτεθεῖσαν νομοθεσίαν... ἐπικυροῦμεν ἐν ἅπασι*, μὲ μόνη καινοτομία τὴν ἀρχὴ ὅτι γιὰ τὰ κτήματα τῶν δυνατῶν δικαίωμα προτιμήσεως ἔχουν μόνον οἱ δυνατοὶ καὶ γιὰ τὰ κτήματα τῶν πενήτων οἱ πένητες[33], ἀρχὴ ποὺ καμιὰ ἢ πολὺ μικρὴ πρακτικὴ σημασία μποροῦσε νὰ ἔχη γιὰ τοὺς τελευταίους.

Τὴν ἀναστάτωση ποὺ παρατηρήθηκε καὶ στὸν τομέα τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων ὁ Νικηφόρος Β΄ ρύθμισε μὲ τὴν ν. 22, ἀπαντῶντας σὲ ἐρωτήματα τοῦ ἐπὶ τῶν δεήσεων μὲ γνώμονα πρῶτα τὸ παλαιότερα ἰσχῦον ὕψος τῶν 4 λιτρῶν χρυσοῦ γιὰ τὸν στρατιωτικὸ *κλῆρο*. Τὸ κομμάτι αὐτὸ τῆς γῆς ποὺ ὑπηρετοῦσε τὴν *στρατεία*, ἂν εἶχε ἐκποιηθῆ, θὰ ἐπιστρεφόταν στὸν στρατιώτη καὶ ἀρχικὸ κύριο *ἀναγύρως*, ἐνῶ τὸ τυχὸν πέραν τοῦ μεγέθους αὐτοῦ θὰ ἀποδοθῆ *ἐπὶ τῇ τοῦ δικαίου τιμήματος καταβολῇ*. Τὴν νέα συγκρότηση τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ διαφωτίζει ἡ δεύτερη παράγραφος, ποὺ ἀπαγορεύει στὸ μέλλον τὴν ἐκποίηση στρατιωτικοῦ κλήρου μέχρι τοῦ ποσοῦ τῶν 12 λιτρῶν χρυσοῦ, γιατὶ τόση ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ ἀξία του μετὰ τὴν δημιουργία τῶν θωρακισμένων σωμάτων τοῦ ἱππικοῦ *κλιβανοφόρων* καὶ *ἐπιλωρικοφόρων*, γιὰ τὰ ὁποῖα ἀπαιτεῖται βαρύτερος ἐξοπλισμὸς ἵππου καὶ ἀναβάτη. Ἡ ἐκ-

31. Αὐτόθι σ. 266.

32. Ἡ ὑπ' ἀρ. 15 νεαρὰ αὐτόθι σ. 281-284 καὶ ἡ ἀρ. 16 (ἔτ. 962) αὐτόθι σ. 285-287. Ἀνάλυση τῶν διατάξεων καὶ τῶν δύο νεαρῶν παρὰ G. Ostrogorsky, Geschichte[3] σ. 235. Ἡ ἀρ. 15 συνετάχθη, ὅπως καὶ ἡ ἀρ. 8 τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ ἀπὸ τὸν κοιαίστωρα Θεόδωρο Δεκαπολίτη. W. T. Treadgold, The military lands and the imperial estates in the middle byz. Empire ἐν Okeanos. Essays to I. Ševčenko ἐκδ. C. Mango - O. Pritsak, Cambridge Mass. 1983 σ. 619-631 καὶ σὲ ἰταλικὴ ἀπόδοση ἐν Rivista studi biz. slavi 3 (1983) σ. 215-226.

33. N. 20 Νικηφόρου Β΄ Φωκᾶ αὐτόθι σ. 296-299 *Περὶ τοῦ προτιμᾶσθαι τῶν πενήτων τοὺς δυνατοὺς εἰς ἐξώνησιν τῶν παρὰ τῶν δυνατῶν πιπρασκομένων.*

ποίηση στρατιωτικοῦ κλήρου ἀξίας μέχρι 12 λιτρῶν συνεπάγεται τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἀκινήτου στὸν στρατιώτη ἀναργύρως δηλ. χωρὶς καταβολὴ τοῦ τιμήματος. Μόνο γιὰ τὸ τμῆμα, τὸ ὑπερβαῖνον τὸ ὅριο τῶν 12 λιτρῶν, ἂν εἶχε ἐκποιηθῆ καὶ κατόπιν ἐπιστραφῆ, ὀφειλε νὰ καταβληθῆ τὸ *προσῆκον τίμημα*[34].

Ἔτσι ἡ νέα σύνθεση τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ συνδέεται μὲ τὴν ἐξελισσομένη βυζαντινὴ κοινωνία, στὴν ὁποία προφανῶς ἀναπτύσσεται μιὰ τάξη κατωτέρων εὐγενῶν, εὐκατάστατων γαιοκτημόνων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους στρατολογοῦνται τώρα τὰ ἐπίλεκτα σώματα τοῦ ἱππικοῦ, δίνοντας ἔτσι ἄλλη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ βάση σὲ τμῆμα τουλάχιστον τοῦ βυζαντινοῦ στρατεύματος.

Νέες ἔννοιες ὅπως *ἀρχοντικὴ δυναστεία, ἀρχοντικὴ προστασία, ἐκκλησιαστικὴ δυναστεία*[35] διαπιστούμενες τόσο στὴν θεωρητική τους σύλληψη, ὅσο καὶ στὴν καθημερινὴ πράξη, ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία, δικαστικὲς ἀποφάσεις καὶ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα χαρακτηρίζουν τὰ διαμορφούμενα πλαίσια στὴν ἀγροτικὴ κυρίως κοινωνία. Ἰδιαιτέρως διαφωτιστικὲς οἱ ἀποφάσεις στὴν Πεῖρα Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου καὶ ἐκεῖνες τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ[36].

Τολμηρὴ καὶ ξένη πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς νομοθεσίας καὶ τὶς συνήθειες τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας εἶναι ἡ νεαρὰ 19 τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ (ἔτ. 964) *Περὶ τοῦ μὴ γίνεσθαι νέα μοναστήρια καὶ γηροκομεῖα μήτε πλατύνεσθαι ὅλως διὰ τῶν κτημάτων τοὺς εὐαγεῖς οἴκους*. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀπαγόρευσε τὴν ἵδρυση νέων μοναστηριῶν καὶ φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι τὰ ὑπάρχοντα εἶναι ἀρκετὰ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ, πνευματικὲς καὶ κοινωνικὴ περίθαλψη. Τὴν ἀπόφασή του στήριζε ἀκόμη στὴν παρατήρηση ὅτι οἱ μὲν δωρητὲς κινοῦνται ἀπὸ ματαιοδοξία (*κενοδοξίας προκάλλημα*), ἐνῶ οἱ μοναχοὶ ἀσχολοῦνται μὲ γῆς *πλέθρα μυρία, φιλοτίμους οἰκοδομάς, ἵππων ἀγέλας, βοῶν, καμήλων, ἄλλων κτηνῶν ἀριθμοῦ κρειττόνων* καὶ ὄχι μὲ τὴν πνευματικὴ τελείωση.

Καὶ ἐνῶ ἡ ἀκίνητη περιουσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ μοναστηριακῶν ἱδρυμάτων χρειάζεται ἐπισκευὴ καὶ ἀνακαίνιση, χρήματα δὲν ὑπάρχουν ἀλλὰ οὔτε τὰ ἴδια τὰ ἀκίνητα μποροῦν νὰ ἐκποιηθοῦν, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὸ κανονικὸ δίκαιο εἶναι ἀναπαλλοτρίωτα καὶ γι' αὐτὸ ὁ αὐτοκράτωρ προτείνει δωρεὲς σὲ ρευστὸ χρῆμα ἢ ζῶα ἐργατικὰ στὰ ὑπάρχοντα ἱδρύματα, ὥστε αὐτὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν στὸ ἔργο τους[37]. Ἔτσι ἡ προτεινόμενη στὴν νεαρὰ ρύθμιση ἔχει ἐντελῶς ὀρθολογιστικὸ χαρακτῆρα, καὶ ὅπως παρατήρησε ὁ N. Σβορῶνος, ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς εἶναι ὁ μοναδικὸς μὲ οἰκονομικὴ σκέψη βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ. Πράγματι μοναστήρια καὶ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα εἶχαν περισσὲς ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις, ποὺ ἴσως καὶ ἀπὸ κακὴ ὀργάνωση δὲν ἀπέδιδαν, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ δὲν διέθεταν τὰ ἀναγκαῖα κεφάλαια γιὰ σωστὴ ἀξιοποίηση. Ἔτσι ὁ πορισμὸς χρημάτων ἢ ἐργατικῶν ζώων θὰ μποροῦσε νὰ βελτιώση τὶς καλλιέργειες καὶ κατόπιν τούτου νὰ αὐξήση τὰ εἰσοδήματα τῶν ταλαιπωρημένων οἰκονομικῶς ἱδρυμάτων. Βέβαια ἡ ρύθμιση αὐτὴ δὲν εἶχε διάρκεια, καθὼς ἡ βυζαντινὴ κοινωνία δὲν ἦταν ὥριμη νὰ ἐνστερνισθῆ μέτρο, τόσο ξένο καὶ ἀσυνήθιστο στὶς πνευματικὲς ἀξίες ποὺ πρέσβευε.

Τὴν χαλάρωση ποὺ εἶχε ἐπέλθει στὴν ἀρχικὴ ἀκαμψία τῆς νομοθεσίας κατὰ τῶν *δυνατῶν* ἀνέτρεψε ὁ Βασίλειος Β', ὁ ὁποῖος χωρὶς ἐπιφύλαξη ἐπανῆλθε στὴν καθαρότητα τῶν πρώτων μέτρων τοῦ Ρωμανοῦ Α'[38]. Δίνοντας διέξοδο στὰ προσωπικά του αἰσθήματα ἀπὸ τὰ δεινὰ μιᾶς εἰκοσαετίας (Ἱστορία Β' 2 σ. 152-157)[39], ὄχι μόνον ἀνέτρεψε τὴν προθεσμία τῆς παραγραφῆς (40

34. Ν. 22 Νικηφόρου Β' Φωκᾶ (ἔτ. 963-969) αὐτόθι σ. 299-300. Ἡ προβληματικὴ τῆς φερομένης στὸ ὄνομα τοῦ Νικηφόρου Β' Φωκᾶ ν. 22 ἀποτελεῖ ἐπίκεντρο μελέτης τοῦ Τ. Κ ό λ ι α, Νικηφόρος Φωκᾶς (963-969). Ὁ στρατηγὸς αὐτοκράτωρ καὶ τὸ μεταρρυθμιστικό του ἔργο [Ἀθήνα 1993]. Ἀμφισβητῶν τὴν πατρότητα τῆς ν. ὡς ἀνηκούσης στὸν Νικηφόρο Β' ἀλλὰ καὶ τὴν γνησιότητα τοῦ κειμένου (ὁ Τ. Κ. δέχεται τὴν ὕπαρξη βαρειὰ ὁπλισμένων «καταφράκτων» στρατιωτῶν καὶ προηγουμένως), προκάλεσε τὸ σχόλιο τοῦ Εὐ. Κ α ρ α μ π ε λ ιᾶ, Revue dr. fr. étr 72 (1994) σ. 454 γιὰ ἀδύναμη καὶ ἀναπόδεικτη ἐπιχειρηματολογία. Τὴν ἀπόδοση τῆς νεαρᾶς στὸν Νικηφόρο Γ' ποὺ συζητεῖ ὁ Τ. Κ. θεωρεῖ ὁ Χ. Σ ι φ ω ν ᾶ ς ἐν Byzantion 64 (1994) σ. 236-238 λογικὴ μέν, ἀλλὰ ὑπερβολικὰ τολμηρή. Τὸ κείμενο θεωρεῖ αὐθεντικὸ καὶ τοῦ Νικηφόρου Β' ὁ N. Σ β ο ρ ῶ ν ο ς.

35. Helene S a r a d i, On the «archontike» and «ekklesiastike dynasteia» and «prostasia» in Byzantium with Particular Attention to the Legal Sources. A study in Social History of Byzantium, Byzantion 64 (1994) σ. 69-117, 314-349.

36. Αὐτόθι σ. 324-343 σειρὰ πινάκων μὲ τὶς σχετικὲς μαρτυρίες σὲ ἔγγραφα ἀπὸ τὸ 897 καὶ ἑξῆς.

37. Νεαρὰ 19 Νικηφόρου Φωκᾶ αὐτόθι σ. 292-296. (Svor. σ. 185-189) Τὰ χωρία τοῦ κειμένου σ. 293. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐπιτρέπει μόνο τὴν ἵδρυση *κελλίων* ἢ *λαύρας* σὲ ἐρημικὲς τοποθεσίες μὲ περιορισμένο χῶρο καὶ χωρὶς προσθήκη ἀγροκτημάτων (σ. 296). Ἀμφισβητήσιμη εἶναι ἡ γνησιότης τῆς φερομένης στὸ ὄνομα τοῦ Βασιλείου Β' νεαρᾶς 26 (αὐτόθι σ. 303-304) καταργητικῆς τῶν ἀπαγορευτικῶν διατάξεων τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ γιὰ τὴν ἵδρυση νέων μονῶν. Κατασκευάσθηκε πιθανῶς ἀπὸ ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΑ' αἰ. καὶ εἶναι γνωστὴ στὸν Βαλσαμῶνα (ΙΒ' αἰ.), ὁ ὁποῖος τὴν δέχεται ὡς αὐθεντική.

38. *Τοῖς πένησι πάντη χεῖρα βοηθὸν ὀρέγοντες καὶ τὸ περιὸν τῆς δυνάμεως τῶν δυνατῶν ἀναστέλλοντες, ὃ καὶ τῷ μακαρίτῃ πάππῳ ἡμῶν βασιλεῖ κυρῷ Ρωμανῷ τῷ γέροντι μεμερίμνηται πάλαι ὅρκοις ἐπὶ ταῖς τῶν ἀκινήτων δικαίοις τῶν ἀδυνάτων πρὸς δυνατοὺς ἐκπατήσεσιν*. N. 29 (ἔτ. 996) αὐτόθι σ. 318 (ὅλη ἡ νεαρὰ σ. 306-318). N. G. S v o r o n o s, Remarques sur la tradition du texte de la novelle de Basile II concernant les paissants, Zbornik Radova 8, 2 (1964) σ. 427-434.

39. Ὁ Βασίλειος μιλάει ἀπερίφραστα γιὰ τὰς *γενομένας εἰς αὐτοὺς* (τοὺς πτωχούς,

χρόνια) ποὺ ἐθέσπισε ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς (ν. 20) ἀλλὰ διεκήρυξε ὅτι τὰ δι-
καιώματα τοῦ κράτους εἶναι ἀπαράγραπτα καὶ ἀνάγονται ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ
Αὐγούστου Καίσαρος[40], καθιστῶντας ἔτσι χρονικὰ ἀπεριόριστο τὸ δικαίωμα
τῶν *πενήτων*, νὰ διεκδικήσουν ἀπὸ τοὺς *δυνατούς* τὴν ἐπιστροφὴ τῆς ἰδιο-
κτησίας τους. Ἐξισορρόπηση τῆς τάσεως τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων νὰ ἀ-
ποφύγουν τὴν συμμετοχὴ στὸ συλλογικὸ φορολογικὸ βάρος ἀποτέλεσε ἡ
θέσπιση τοῦ *ἀλληλεγγύου*.

Κι ἐνῶ ἀπὸ τὰ νομικὰ ἐγχειρίδια, τὴν Πεῖρα Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου,
τὰ σχόλια τῶν Βασιλικῶν, τὶς νεαρὲς τοῦ ΙΑ΄ αἰ. ποὺ περιέχονται στὴν Σύνο-
ψη τῶν Βασιλικῶν (ἔκδ. ΙΑ΄ αἰ.) διαπιστώνεται ὅτι τὴν γραμμὴ τοῦ Ρωμανοῦ
Α΄ στὴν ρύθμιση τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας διατήρησαν θεωρητικῶς καὶ
οἱ διάδοχοι τοῦ Βασιλείου Β΄[41] μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸ *ἀλληλέγγυον* (κατωτ. σ.
330) — στὴν πράξη οἱ *δυνατοὶ* προσπάθησαν μὲ νομικὰ καὶ φορολογικὰ
τεχνάσματα καὶ νομικὲς ἑρμηνεῖες νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ
νόμου καὶ νὰ οἰκειοποιηθοῦν τὰ χωράφια τῶν ἀγροτῶν, προσφεύγοντας
ἀκόμη καὶ στὴν πλαστογράφηση τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας. Ἔτσι
κυκλοφόρησαν πλασματικὴ νεαρὰ δῆθεν τοῦ Βασιλείου Β΄ (σ. 148α) καὶ
παρενέβαλαν σχόλια στὸ γνήσιο κείμενο τῆς Περὶ προτιμήσεως νεαρᾶς τοῦ
Ρωμανοῦ Α΄.

Χρήσιμες οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ν. Σβορώνου, κατόχου καλῆς μαρξι-
στικῆς παιδείας, γιὰ τὸ κοινωνικὸ φαινόμενο τοῦ φεουδαρχισμοῦ, ἀνύπαρ-
κτου ὡς θεσμοῦ στὸ Βυζάντιο, ἀποτέλεσμα ἐννοιολογικῆς συγχύσεως τῶν
νεοτέρων ἐρευνητῶν, ἕνεκα διαφόρου σκοπιᾶς θεωρήσεως, πολιτικοδιοικη-
τικῆς ἀφ' ἑνός, οἰκονομικῆς ἀφ' ἑτέρου, ποὺ ἀκολούθησαν οἱ μὲν ἢ οἱ δέ:
«Οὔτε ἀπὸ πολιτικὴ ἔποψη οὔτε ἀπὸ διοικητικὴ ὑπῆρξε φεουδαλισμὸς στὸ
Βυζάντιο, παρόμοιος μὲ τὸν δυτικὸ (τὸν ὁποῖο πρέπει ἀκόμη νὰ διακρίνομε
σὲ γαλλικό, γερμανικὸ φεουδαλισμὸ κ.ο.κ.). Τὸ κράτος παρέμεινε ἰσχυρὸ
καὶ οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι ἔφταναν ὡς τὶς πιὸ μικρὲς ἀγροτικὲς κοινότητες.
Μόνον ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ σκοπιὰ οἱ σχέσεις στὴν παραγωγὴ βαίνουν πα-
ράλληλα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Ἂν ἀναφερθοῦμε σὲ οἰκονομικὸ φεουδαλι-

τοὺς *πένητας*) *ὀσημέραι πλεονεξίας καὶ ἀδικίας οἰκείους ὀφθαλμοῖς εἴδομεν διερχόμενοι τὰ θέματα τῆς βασιλείας καὶ πρὸς τὰ ταξείδια* (= ἐκστρατεῖες) *ἀπερχόμενοι* αὐτόθι (σ. 309).

40. Αὐτόθι σ. 315.

41. Τὴν ἄποψη νεοτέρων ἐρευνητῶν γιὰ τὴν ἀντιαριστοκρατικὴ πολιτικὴ τοῦ Βασι-
λείου Β΄ ἀνασκευάζει ὁ Ch. Sifonas ἐν Byzantion 64 (1994) σ. 18-133, ἐπισημαίνοντας
τὴν χρησιμοποίηση τῆς ἀριστοκρατίας στὸν κρατικὸ μηχανισμό, πολιτικὸ καὶ στρατιω-
τικό, ἀπὸ τὸν ἴδιον αὐτοκράτορα. Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ Βασίλειος Β΄ δὲν δίστασε νὰ χρησιμο-
ποιήση ὡς προσωπικὸ του σύμβουλο τὸν κοινωνικὰ ἄσημο Ἰωάννη ὀρφανοτρόφο (βλ.
Ἱστορία Β΄ 2 σ. 199) καὶ ὅτι ἡ κοινωνικὴ νομοθεσία τοῦ Βασιλείου Β΄ δὲν ἀπέβλεψε στὴν
συντριβὴ τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας ἀλλὰ στὴν ἐνίσχυση τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος
γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν δημοσιονομικῶν της ὑποχρεώσεων.

σμό, τότε ὑπῆρξε καὶ στὸ Βυζάντιο οἰκονομικὸς φεουδαλισμός. Γι' αὐτὸ
ὁ ὅρος φεουδαρχία ποὺ καλύπτει πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἔννοιες δὲν πρέ-
πει νὰ χρησιμοποιῆται γιὰ νὰ προσδιορισθῆ ἕνα οἰκονομικὸ φαινόμενο»[42].

Δὲν εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀνακίνηση τοῦ προβληματισμοῦ γιὰ
τὴν γένεση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φεουδαρχικοῦ κόσμου μετὰ τὴν προηγηθεῖσα
θεωρία τοῦ H. Pirenne, κατὰ τὴν ὁποία ἡ γένεση τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήμα-
τος ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀραβικῆς ἐπεκτάσεως στὴν Μεσόγειο, τῆς ὁποίας
ἡ ἑνότης ἔτσι διεσπάσθη. Τὴν συζήτηση ἀνακίνησε τὸ βιβλίο τῶν R. Hod-
ges - D. Whitehouse, Mahommet, Charlemagne and the Origins of Europe,
μετάφραση Céile Morrisson σὲ συνεργασία μὲ J. Lefort - J. P. Sodini, Maho-
met, Charlemagne et les origines de l'Europe, Paris 1996, μὲ τελικὸ συμπέ-
ρασμα τῶν Ἄγγλων συγγραφέων: «Χωρὶς τὸν Μωάμεθ ὁ Κάρολος καὶ οἱ
μεταβολὲς στὴ Δύση δὲν μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν. Τὸ παλαιὸ ρωμαϊκὸ
κράτος γίνεται ἀπὸ τὸν Ζ΄ αἰ. μὲ τὴν ἐπέμβαση τῶν Ἀράβων Ἀνατολικὴ μό-
νον αὐτοκρατορία. Τὸ κράτος τοῦ Καρόλου μεταβάλλεται σὲ μία δεύτερη
αὐτόνομη αὐτοκρατορία, ποὺ ἀποτελεῖ τὰ πλαίσια τοῦ Μεσαίωνος καὶ εἰσά-
γει σ' αὐτόν».

Φορολογικὰ - Φοροτεχνικὰ

Ἀναφερόμενη στὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο μέχρι τὸν Βασίλειο Α΄
ἐξέθεσα μὲ βάση τὴν κατατοπιστικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Ν. Σβορώνου τὰ βασικὰ
στοιχεῖα τοῦ περιπλόκου βυζαντινοῦ φορολογικοῦ συστήματος, τοῦ ὁποίου
οἱ ἀρχὲς ἰσχύουν καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας καὶ τῶν ἀμέ-
σων διαδόχων της[43]. Μολονότι τεχνικοῦ χαρακτῆρος θεώρησα χρήσιμο νὰ
προσθέσω ἐδῶ ὁρισμένες διευκρινήσεις, γιατὶ βοηθοῦν νὰ γνωρίσομε τοὺς
μηχανισμοὺς ποὺ συνετέλεσαν στὴν συγκέντρωση τῆς ἰδιοκτησίας σὲ φυ-
σικὰ πρόσωπα μὲ οἰκονομικὴ δύναμη καὶ κοινωνικὴ προβολή, καθὼς καὶ
στὴν Ἐκκλησία, μεγάλα μοναστήρια καὶ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα. Ὅσα ἀκο-
λουθοῦν στηρίζονται ἐπίσης στὶς μελέτες τοῦ Ν. Σβορώνου.

Βασικὴ οἰκιστική, οἰκονομικὴ καὶ φορολογικὴ μονάδα παραμένει ἡ

42. N. Svoronos, Storia del diritto e delle istituzioni ἐν La civiltà bizantina dal IX al XI secolo, Bari 1978 σ. 172. Ἐξ ἴσου κατηγορηματικὰ καὶ ὁ P. E. Pieler ἀρνεῖται
στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τὸν χαρακτῆρα φεουδαρχικοῦ κράτους, μὲ μόνη παραχώ-
ρηση ἐνδεχόμενη ἀναγνώριση ἑνὸς «ἰδιότυπου βυζαντινοῦ φεουδαλισμοῦ στὴν δομὴ τῆς
οἰκονομίας». XVI. Byz. - Kongress Akten I/1 (1981) σ. 220. Γιὰ τὴν φεουδαρχία βλ. R.
Boutruche, Seigneurie et féodalité, I-II, Paris, 1959 - 1970 καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Ἰω. Κεραγιαννοπούλου, Οἱ ἀρχὲς τῆς φεουδαρχικῆς Εὐρώπης (ἐξ ἀφορμῆς ἑνὸς
νέου βιβλίου), Βυζαντιακὰ 17(1997) σ. 207-228.

43. Χρήσιμα τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα τοῦ N. Σβορώνου - W. T. Treatgold
The byzantine state finances in the 8th and 9th centuries, New York - London 1982.

κοινότης χωρίου, τῆς ὁποίας ἡ γῆ, τόσο ἡ παραγωγική, ὅσο καὶ ἡ γιὰ οἱονδήποτε λόγο (θεομηνίες, ἐπιδρομὲς ἐχθρῶν, φυγὴ τῶν καλλιεργητῶν) μὴ καλλιεργούμενη συνιστᾶ τὴν ὑποταγὴ τοῦ χωρίου. Ὁ φόρος της (= ρίζα χωρίου) ἐβάρυνε ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινότητος (= τελεστάς)[44] ἀνάλογα μὲ τὴν ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία καθενός.

Φορολογικὲς ἐλαφρύνσεις προσωρινές (κουφισμοί), ὁλικὴ ἢ μερικὴ ἀπαλλαγὴ γιὰ μεγαλύτερο διάστημα (συμπάθεια), μειωμένη φορολογία στὴν κλασματικὴ γῆ[45] (= λιβελλικὸν = $^{1}/_{12}$ τοῦ κανονικοῦ ἐγγείου φόρου) εἶχαν σχέση μὲ τὴν φορολογία τῆς μὴ παραγωγικῆς γῆς ἀλλὰ ἀφοροῦσαν ὅλη τὴν ἀγροτικὴ κοινότητα. Τὴν ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τοῦ φορολογικοῦ[46] βάρους τῆς κοινότητος συμπλήρωναν, γραμμένα στοὺς οἰκείους φορολογικοὺς κώδικες, τὰ ποσὰ ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν στὶς προνομιακὲς φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς (λογίσιμα) καὶ οἱ κατ' ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορος παραχωρήσεις φορολογικῶν εἰσοδημάτων (σολέμνια) σὲ ἄτομα ἢ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα.

Ὁ καθορισμὸς τῆς ποσότητος τῆς γῆς (ὑποταγὴ χωρίου) ὑπολογιζομένης σὲ μοδίους, ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ ἕνα νόμισμα τοῦ ἀρχικοῦ φόρου (ρίζα χωρίου), συνιστᾶ τὴν ἐπιβολή[47], τῆς ὁποίας ὁ δείκτης δηλώνει τὸ μέτρο τῆς φορολογίας κατὰ μέσον ὅρο γιὰ κάθε φορολογικὴ κοινότητα σὲ ὁρισμένο χρονικὸ σημεῖο. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ δείκτης ἐπιβολῆς ποικίλλει, δεδομένου ὅτι οἱ ποιότητες ἐδάφους καὶ τὰ εἴδη καλλιεργειῶν, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν βάση τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ φόρου, διέφεραν μεταξὺ τῶν κοινοτήτων.

Ἡ διατάραξη στὴν σχέση φόρου - γῆς μέσα στὰ ὅρια τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος συνεπάγεται τὴν ἐφαρμογὴ ὁρισμένων φορολογικῶν διαδικα-

44. *Τελεστής* καλεῖται ὁ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ φόρου ἰδιοκτήτης ἢ μὴ μετὰ ἀπὸ συμφωνία ὁ καλλιεργητὴς τοῦ γεωργικοῦ κλήρου.

45. *Κλασματικὴ γῆ* ὀνομάζεται ἡ γῆ ποὺ περιέρχεται στὸ κράτος, ὅταν ἔχει ἐγκαταλειφθῆ περισσότερο ἀπὸ τριάντα χρόνια ἀπὸ τοὺς βαρυνομένους μὲ τὸν φόρο της τελεστές.

46. Βασικοὶ φόροι παρέμειναν ὁ *δημόσιος κανών*, ἡ *συνωνή*, τὸ *καπνικόν*. *Δημόσια* καὶ *ἐπίρρεια*, *ἀγγαρεῖαι*, ἄλλες μικρότερες φορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις διαφόρων κατηγοριῶν (*δικέρατον*, *ἑξάφολλον*, *συνήθειαι*, *ἐλατικόν*, *ἐνόμιον*) ἰσχύουν καὶ στὴν παροῦσα περίοδο. Γιὰ ὅλα αὐτὰ βλ. Ἱστορία τ. Β΄ 1 στὸν σχετικὸ ὅρο.

47. Fr. Dölger, Das Fortleben der Epibolè in mittel- und spätbyzantinischer Zeit ἐν Studi... A. Albertoni I 2 (1934) σ. 3-11, συνοδὰ βιβλιοκρισίας τοῦ ἰδίου ἐν BZ 36 (1936) σ. 157-161· P. Lemerle, Agrarian history (1980) σ. 46-47, 8· N. Οἰκονομίδης, Ἡ «Πεῖρα» περὶ παροίκων (ἔνθ' ἀνωτ.) ἁπλουστευμένη ἀνάπτυξη τοῦ τρόπου ὑπολογισμοῦ φόρου. Στὴν μέτρηση τῆς γῆς γιὰ φορολογικοὺς σκοποὺς ἔρχονται νὰ προστεθοῦν σὲ ὅσα ἔξέδωκε ὁ E. Schilbach, Byz. metrologische Quellen, Düsseldorf 1970, ἀνατύπωση Θεσσαλονίκη 1982, δώδεκα σύντομα κείμενα σὲ μιὰ πολὺ κατατοπιστικὴ ἔκδοση: Géometries du fisc byzantin. Édition, traduction, commentaire ἀπὸ τοὺς J. Lefort, R. Bandoux, J.-Cl. Cheynet, J.-P. Grélois, Vassiliki Kravari μὲ τὴν συνεργασία J.-M. Martin, Paris 1991.

σιῶν, ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργία τῶν *ἰδιοστάτων*[48] καὶ τὴν *μετάθεση τοῦ δημοσίου κανόνος ἀπὸ χωρίου εἰς χωρίον* δηλ. ἀπὸ τὴν μιὰ φορολογικὴ κοινότητα στὴν ἄλλη, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν συρρίκνωση τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος καὶ τὴν δημιουργία φορολογικῶς προνομιούχων[49].

Τὴν μεγαλύτερη σημασία γιὰ τὴν συγκέντρωση τῆς γῆς στὰ χέρια τῶν *δυνατῶν* εἶχε ὁ μηχανισμὸς τῆς *κλασματικῆς γῆς*, ἡ ὁποία παραχωρεῖται ἀπὸ τὸ κράτος γιὰ καλλιέργεια σὲ νέους ἰδιοκτῆτες, συνήθως μεγάλους γαιοκτήμονες. Σχηματίζονται *ἰδιόστατα προάστεια* ἢ *ἰδιόστατα ἀγρίδια*, ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκταση ποὺ ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ κοινότητα καὶ μεταβάλλεται σὲ αὐτοτελὴ φορολογικὴ μονάδα, στὴν ὁποία ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ φόρου γίνεται μὲ βάση τὸ $^{1}/_{12}$ τοῦ νομίσματος στὴν θέση τοῦ 1 νομίσματος φόρου. Ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς εὐνοοῦσε τὸν κύριο ἢ κάτοχο *κλασματικῆς γῆς* κατὰ δύο τρόπους: α΄) γιατὶ πλήρωνε φόρο μειωμένο καὶ β΄) γιατὶ μὲ τὸν ἀποχωρισμὸ ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τοῦ χωρίου δὲν μετεῖχε στὶς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τῆς ἀρχικῆς κοινότητος καὶ ἐπομένως δὲν ἐπωμιζόταν τὰ βάρη τῶν *συντελῶν*, ποὺ γιὰ ὁποιονδήποτε λόγο δὲν εἶχαν πληρώσει τὸν φόρο τους, τὸν *δημόσιο κανόνα*.

Ἀνεξάρτητες φορολογικὲς μονάδες συνιστοῦσαν καὶ τὰ *ἀγρίδια μὴ συναγόμενα*, δηλ. τὰ ἀγροκτήματα ποὺ οἱ προηγούμενοι τοῦ Λέοντος ς΄ αὐτοκράτορες εἶχαν παραχωρήσει στὴν Ἐκκλησία, μοναστήρια, εὐαγῆ ἱδρύματα καὶ εἶχαν εὐνοηθῆ μὲ φορολογικὲς ἀπαλλαγές.

Μὲ τὴν τακτικὴ νὰ ἀπαρτίζουν τὰ *ἰδιόστατα* ἰδιαίτερη φορολογικὴ μονάδα, οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες, μέλη ὡς τότε μιᾶς φορολογικῆς κοινότητος καὶ ἐπομένως *ἀλληλέγγυοι* τῆς συλλογικῆς φορολογικῆς εὐθύνης, ξέφευγαν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὑποχρέωση, τὴν ὁποία ἐπωμίζονταν οἱ ἐναπομένοντες στὴν ἀρχικὴ *κοινότητα χωρίου*, συνήθως μικροϊδιοκτῆτες. Μόνον ἂν ὅλοι οἱ χωρικοὶ εἶχαν ἐγκαταλείψει τὰ χωράφια τους, περίπτωση περισσότερο ἀπὸ σπάνια, ἡ συλλογικὴ ὑποχρέωση καταβολῆς τοῦ φόρου μεταφερόταν στοὺς γειτονικοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες.

Ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος Β΄ δὲν ἔκανε τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ ἐπεκτείνη

48. *Ἰδιόστατα* ὀνομάζονται τεμάχια γῆς ποὺ ἀποσπῶνται ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τοῦ χωρίου καὶ ἀποτελοῦν μακρὲς φορολογικὲς μονάδες εἴτε ἀνεξάρτητες, εἴτε μέσα στὴν κοινότητα ὡς παραρτήματά της, μὲ ἰδιαίτερη ὑποταγὴ καὶ ρίζα.

49. Τὶς τεχνικὲς λεπτομέρειες μὲ παραδείγματα ἀπὸ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς παρέχει ὁ N. Σβορῶνος ἐν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τ. Η΄, σ. 193-195 καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν μονὴ τῆς Λαύρας στὴν μελέτη του ἐν Travaux et Mémoires 3 (1968) σ. 375 ἑπ. καὶ Remarques sur les structures économiques de l'empire byzantin au XIe siècle αὐτόθι 6 (1976) σ. 49-67. N. Oikonomides, Das Verfalland im 10.-11. Jahrhundert. Verkauf und Besteuerung ἐν Fontes Minores VII (1987) σ. 161-168.

τὸ *ἀλληλέγγυον*[50], τὴν συλλογικὴ φορολογικὴ εὐθύνη ἀπὸ τὴν *κοινότητα τοῦ χωρίου* στὴν εὐρύτερη περιφέρεια τῆς *ἐνορίας*[51] καὶ τῆς *διοικήσεως*. Οὔτε φορολογικοὺς συντελεστὲς αὔξησε ὁ αὐτοκράτωρ οὔτε νέα φορολογία ἐπέβαλε. Ἁπλῶς ἐπανέφερε τοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες στὴν ὑποχρέωση τῆς συλλογικῆς φορολογικῆς εὐθύνης, εὐρύνοντας τὸ *ἀλληλέγγυον* ἀπὸ τὴν περιορισμένη *κοινότητα χωρίου* στὴν εὐρύτερη περιφέρεια τῆς *ἐνορίας* καὶ τὴν ἀκόμη μεγαλύτερη τῆς *διοικήσεως*, ὁπότε βέβαια περιλαμβάνονταν καὶ ὅλα τὰ μεγάλα ἀγροκτήματα ποὺ λειτουργοῦσαν ὡς *ἰδιόστατα προάστεια* κ.λπ.

Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ φορτικὴ ἐπιμονὴ τοῦ ἀνωτέρου κλήρου γιὰ κατάργηση τοῦ μέτρου[52], ποὺ εἶναι ἀλήθεια εἶχε ἐπιβληθῆ σὲ δύσκολη πολεμικὴ περίοδο. Ὁ Βασίλειος ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του δὲν ὑποχώρησε, μολονότι δὲν ὑπῆρξε ἄκαμπτος φορολόγος, ὅπως δείχνει ἡ διετὴς ἀναστολὴ καταβολῆς τῶν φόρων[53] καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἐξοφλήσεως σὲ εἶδος τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων ὑπανάπτυκτης περιοχῆς, τῆς Βουλγαρίας, μετὰ τὴν ἀνάκτησή της (Ἱστορία Β΄ 2 σ. 174).

Τὸ ἀλληλέγγυον, ποὺ διατήρησε καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Η΄ στὴν σύντομη μονοκρατορία του, καταργήθηκε ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ Γ΄ λίγο μετὰ τὸν Νοέμβρη τοῦ 1028[54]. Ἡ νέα νομοθετικὴ ρύθμιση ἀφοροῦσε μόνο τὴν τροποποίηση ποὺ εἶχε θεσμοθετήσει ὁ Βασίλειος καὶ δὲν ἀνέτρεπε τὴν βασικὴ ἀρχὴ τοῦ βυζαντινοῦ φορολογικοῦ σύστήματος, τῆς συλλογικῆς εὐθύνης τῶν μελῶν τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος, ὅπως μερικοὶ νεότεροι ἰσχυρίσθηκαν.

Ἀμφίβολος εἶναι ὁ χαρακτὴρ τοῦ φόρου *ἀερικόν*, ποὺ πρωτοαπαντᾶ στὸν Προκόπιο[55] ὡς πρόσθετη εἰσφορά, τὴν ὁποία ἐπέβαλε ὁ Ἰουστινιανὸς Α΄. Μνημονεύεται σὲ ἔγγραφα ἀπὸ τὸν Γ΄ αἰ. καὶ ἑξῆς, σ' ἐκεῖνα δὲ τῶν τε-

50. *Καὶ τῇ αὐτῇ ἰνδικτιῶνι* (ἔτ. 1002) *δόγμα ἐξέθετο* (ὁ Βασίλειος Β΄) *τὰς τῶν ἀπολωλότων ταπεινὰς συντελείας τελεῖσθαι παρὰ τῶν δυνατῶν. κατωνομάσθη δὲ ἡ τοιαύτη σύνταξις ἀλληλέγγυον*. Σκυλ. σ. 347_{20}, Ζωναρᾶς ΙΙΙ 561_2, = D ö l g e r, Regesten ἀρ. 793.

51. Φορολογικὴ ὑποδιαίρεση, ποὺ ἴσως ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὶς *μητροκωμίες* τῆς προϊμου περιόδου ἡ *ἐνορία*, ἀπετελεῖτο ἀπὸ πολλὲς φορολογικὲς κοινότητες. Περισσότερες *ἐνορίες* συνιστοῦσαν τὴν *διοίκηση*... Βλ. Ἱστορία τ. Β΄ 1 σ. 329.

52. Σκυλ. σ. 347_{19}, 365_{20}, Ζωναρᾶς ΙΙΙ σ. 561, 567_4.

53. Σκυλ. σ. 373_8: τοῦ *βασιλέως δὲ Βασιλείου φειδοῖ τῶν πενήτων μὴ ἐγκαίρως τὰς δημοσίας εἰσπραττομένου συντελείας, ἀλλὰ ἀναστοχὴν καὶ ὑστερημερίαν διδόντος ταῖς ἀπαιτήσεσι*. Ζωναρᾶς ΙΙΙ σ. 571_{12}.

54. Σκυλ. σ. 375_{14}: *ἐξέκοψε δὲ καὶ τέλεον ἀπερρίζωσε τὸ ἀλληλέγγυον, ὅπερ ἐμελέτα μὲν ὁ Κωνσταντῖνος ποιῆσαι, οὐκ ἔφθασε δέ*· Ζωναρᾶς ΙΙΙ σ. 573: τὸ *ἀλληλέγγυον φορολόγημα ριζόθεν ἐξέκοψε*... Καὶ οἱ δύο ἱστοριογράφοι βεβαιώνουν (αὐτόθι) ὅτι πολλοὶ ἐπίσκοποι εἶχαν ζημιωθῆ ἀπὸ τὴν θέσπιση τῶν *ἀλληλεγγύων*.

55. Προκοπίου Ἀνέκδοτα κεφ. 21 σ. 128_{18} (ἐκδ. H a u r y).

λευταίων αἰώνων σημαίνει τὸ πρόστιμο ποὺ ἐπέβαλλαν πολιτικὲς ἢ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς γιὰ διάφορες παραβάσεις. Τὸ 1039 περ. ἐπεβλήθη ἀπὸ τὸν Ἰωάννη ὀρφανοτρόφο *ἐπέκεινα τῶν δημοσίων τελεσμάτων* (= τοῦ τακτικοῦ φόρου) *διδόναι ἕκαστον τῶν χωρίων ὑπὲρ ἀερικοῦ κατὰ τὴν ποιότητα καὶ ἰσχὺν αὐτῶν, τὸ μὲν νομίσματα τέσσαρα, τὸ δὲ ἓξ καὶ ἄχρι τῶν εἴκοσι*[56].

Δὲν προσδιορίζεται, ἂν πρόκειται γιὰ ἐφ' ἅπαξ εἰσφορὰ ἢ πρόσθετη τακτικὴ φορολογία πέρα ἀπὸ τὸν ἔγγειο φόρο. Ἦταν πάντως βασικὸς φόρος μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Λέοντος ζ΄, ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ νὰ δηλώνη στὰ Τακτικά του ὅτι οἱ στρατιῶτες ἀρκοῦσε νὰ πληρώνουν *τούς τε δημοσίους φόρους καὶ τὰ ἐπικείμενα αὐτοῖς ἀερικά*[57], ἐνῶ ἀπὸ τὸν Σκυλίτζη παρουσιάζεται σὰν νὰ ἦταν ἐπινόηση τοῦ ὀρφανοτρόφου (σ. 404: *πᾶσαν ἐφεῦρεν ἀδὸν ἀδικίας*). Τὸ ὑποκείμενον τῆς φορολογίας ἔχει προβληματίσει τοὺς ἐρευνητές, καθὼς ἔχει συνδεθῆ μὲ τὸν ἀέρα καὶ τὰ ἀνοίγματα (θύρες, παράθυρα) τῶν κατοικιῶν κατὰ μιὰν ἄποψη. Στηριζόμενος στὸν τίτλο τῶν Βασιλικῶν 60. 19 *Περὶ ἀερικῶν ἐνοικίων*, γνωστὸν μόνον ἀπὸ τὸν Τιπούκειτο (Π 1929 σ. 167_{45}), ὁ Fr. Dölger ἔδωκε τὴν ἑρμηνεία ὅτι πρόκειται γιὰ ἐνοικίαση τῆς ἐπιφανείας τῆς στέγης (Vermietung der Dachfläche)[58], ποὺ πάλι δὲν ἐξηγεῖ τὴν ἀναφορὰ στὴν ἰσχὺ τῶν χωρίων γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῆς φορολογίας κατὰ τὸν ὀρφανοτρόφο· τὸ μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἀναλογικὴ φορολογία. Διερωτῶμαι ἐπίσης, ἂν ἐξ ἀρχῆς (ζ΄ αἰ.) ὁ φόρος *ἀερικὸν* μέχρι τέλους (μαρτυρία ΙΑ΄ αἰ.) εἶχε τὴν ἴδια βάση καὶ περιεχόμενο.

Κοινωνικὴ διαφοροποίηση καὶ ἐξελίξεις

Χρήσιμες θεωρῶ ὁρισμένες παρατηρήσεις γιὰ τὴν πληροφόρηση ποὺ ἀναφέρεται στὴν δομὴ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας[59].

56. Σκυλ. σ. 404_{56}. Μὲ βάση τὸ παπυρολογικὸ ὑλικὸ ὁ J. H a l d o n ἐν Jahrb. Oest. Byz. 44 (1994) σ. 135-142 συμπεραίνει ὅτι ὡς *ἀερικὸν* χαρακτηρίζεται συμπληρωματικὴ φορολογία εἰσοδήματος, ἀνάλογη μὲ τὴν *coemptio-συνωνή*.

57. Λέοντος Τακτικὰ Κ΄ 71 ἐν PG 107 στ. 1032.

58. Fr. D ö l g e r, Des Ἀερικόν, BZ 30 (1930) σ. 450, 457, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία· I. T o r n a r i t h, Τὸ αἴνιγμα τοῦ βυζαντινοῦ ἀερικοῦ ἐν σχέσει μὲ τὸ ρωμαϊκὸν aerarium καὶ τὸν fiscum, Ἀρχεῖον βυζαντινοῦ δικαίου 1 (1930-31) σ. 3-468.

59. Θεμελιώδες τὸ βιβλίο τοῦ A. P. K a z d a n, Social' nyjsostov Gospodstvujuscego klassa vizantii XI-XII vv (= Ἡ δομὴ τῆς κυριαρχούσης τάξεως στὸ Βυζάντιο τοὺς αἰῶνες ΙΑ΄-ΙΒ΄), Μόσχα 1974· κατατοπιστικὴ ἀνάλυση ὑπὸ Irène S o r l i n ἐν Travaux et Mémoires 6 (1976) σ. 367-380. Hélène A h r w e i l e r, Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: Nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités αὐτόθι σ. 99-124, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἰδιαιτερότητες στὶς βυζαντινὲς κατωϊταλικὲς περιοχὲς ἐπισημαίνουν στὶς μελέτες τους οἱ A. G u i l l o u, Culture et société, Vera v. F a l k e n h a u s e n, A provincial aristocracy. The byzantine provinces in Southern Italy (9th-11th century) ἐν Byzantine aristocracy ἐκδ. M. A n g o l d σ. 211-235·

Ἡ ἱστοριογραφία, ἐνδιαφερομένη κυρίως γιὰ στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα προσφέρεται λιγότερο ἀπὸ ἄλλες κατηγορίες πηγῶν γιὰ τὴν διερεύνηση τοῦ θέματος. Ἡ νομοθεσία, ὅση σώζεται, ἐκφράζει τὴν ἐπίσημη ἄποψη ἀλλὰ ἀναφέρεται καὶ σὲ κοινωνικὲς διακρίσεις τοῦ παρελθόντος. Τὰ κείμενα ποὺ ἀντικατοπτρίζουν τὴν καθημερινότητα καὶ θὰ πρόσφεραν σπουδαῖο ὑλικὸ εἶναι λιγοστά (ὅπως τὸ Στρατηγικὸν τοῦ Κεκαυμένου, ὁ Νουθετικός), ἐνῶ οἱ πολυάριθμες ἐπιστολές, σὲ λόγια μέχρι ἀρχαΐζουσα γλῶσσα καὶ διατύπωση αἰνιγματική, κρύβουν παρὰ ἀποκαλύπτουν τὴν πραγματικότητα, μὲ ἐξαίρεση τὴν ἀλληλογραφία μερικῶν προσωπικοτήτων, ὅπως τοῦ πατριάρχη Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ, τοῦ Λέοντος Χοιροσφάκτου ἢ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ[60]. Ἀξιόλογο ὑλικὸ προσφέρουν τὰ ἔγγραφα αὐτοκρατορικὰ καὶ τῆς δημοσίας διοικήσεως, ὅπως καὶ τὰ ἰδιωτικὰ στὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν διαθῆκες καὶ τυπικὰ[61] καὶ τέλος τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ σὲ μικρότερη ἔκταση βίοι ἁγίων.

Εὐρύτερες προοπτικὲς ἔταξε ἡ νεότερη ἔρευνα, ἀναζητῶντας τὴν προβληματικὴ τῆς βυζαντινῆς νοοτροπίας σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ στοιχεῖα, ποὺ διαμορφώνουν τὴν κοινωνικὴ συνείδηση τῶν ἀντιτιθεμένων τάξεων καὶ στρωμάτων στὴν αὐτοκρατορία[62].

Στὸν ἀγῶνα τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας νὰ ἐπιβληθῇ σὲ βάρος τῶν μικρῶν καλλιεργητῶν τὸν Γ' αἰ. δόθηκαν διάφορες ἑρμηνεῖες. Ἄλλοι ἀπὸ τοὺς νεοτέρους ἐρευνητὲς ἀναγνώρισαν κοινωνικὴ ἀντίθεση, ἄλλοι τὴν ἱκανοποίηση δημοσιονομικῶν ἀναγκῶν, ἄλλοι διεῖδαν πολιτικὲς διεργασίες, ποὺ ἔτειναν στὴν ἀμφισβήτηση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ διεκδίκηση συμμετοχῆς. Ἀπὸ τὰ νομοθετικὰ κείμενα εἶναι φανερὴ ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση πλουσίων γαιοκτημόνων ἀπὸ τὴ μιά, φτωχῶν μικροκαλλιεργητῶν, μικροϊδιοκτη-

Fr. Winkelmann, Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jht., Berlin 1987· Μ. Γ. Βαρβούνης, Ὄψεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν ἀπὸ ἁγιολογικὰ κείμενα, Ἀθήνα 1994.

60. Πολιτικοῦ περιεχομένου οἱ ἐπιστολὲς τοῦ πατριάρχου Νικολάου Α' φωτίζουν τὶς διεθνεῖς σχέσεις, ἐνῶ τοῦ Ψελλοῦ πολυάριθμες μὲ πλῆθος ἀποδεκτῶν ἀποκαλύπτουν ἐκτὸς ἀπὸ τὶς προσωπικὲς σχέσεις τὰ πλέγματα συμπράξεων ἀνάμεσα σὲ ἄτυπες κοινωνικὲς ὁμάδες. Ἐν τούτοις, τὸ λεξιλόγιο τοῦ Ψελλοῦ, λόγιο ἢ δημοτικοφανὲς (*οἰκεῖοι, φίλοι, συντεκνίαι, πολιτικὸν γένος, στρατιωτικὸν γένος, δήμων ἀνάστης, ἀγυρτολέσχης, λαομυλοσυστάτης*) γιὰ τὴν δήλωση μιᾶς σχέσεως δὲν εἶναι εὐκρινές, πόσο εἶναι γενικῶς ἀποδεκτὸ καὶ κατανοητὸ καὶ πόσο ἀποτελεῖ μέρος συνθηματικῆς ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα σὲ κλειστὸ κύκλο.

61. Διαθήκη τοῦ Εὐσταθίου Βοΐλα, Διάταξη τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη, Τυπικὸν τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ καὶ ἄλλα.

62. Kl.-P. Matschke, Sozialschichten und Geisteshaltungen in XVI. Byz. Kongress I/1 (1981) σ. 189-212, ὅπου καὶ ἡ νεότατη βιβλιογραφία.

τῶν καὶ ἀκτημόνων ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐν τούτοις, ἡ στάση τῆς Πολιτείας γίνεται πιὸ συγκεκριμένη ἀπὸ τὸν ἑκάστοτε ἡγεμόνα σὲ πιὸ ἐξειδικευμένους στόχους, τουλάχιστον ὅσο ἐπιτρέπει ἡ σωζόμενη νομοθεσία νὰ συμπεράνομε. Ὁ Ρωμανὸς Α' ἔρριξε τὸ βάρος τῆς ἐξουσίας ὑπὲρ τῶν πενήτων μὲ πλήρη ἐπίγνωση ὅτι πρόκειται γιὰ κοινωνικὴ ἀντιπαράθεση. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Βασίλειος Β' ποὺ ἐπικρότησε τὴν πρωτοβουλία τοῦ προπάππου του καὶ υἱοθέτησε ἀνεπιφυλάκτως τὴν νομοθεσία του, στὴν ὁποία πρόσθεσε καὶ τὸ *ἀλληλέγγυον* (Ἱστ. Β' 2 σ. 392 ἑπ.). Οἱ αὐτοκράτορες Κωνσταντῖνος Ζ' καὶ Νικηφόρος Φωκᾶς ἔδειξαν ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις στὸν στρατιωτικὸ τομέα, γι' αὐτὸ καὶ σημαντικὸ μέρος τῆς νομοθεσίας τους ἐπιδιώκει νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν βιοσιμότητα τῶν στρατιωτικῶν κλήρων[63]. Τὸν Ρωμανὸ Β', ἀνέμελο νεανία, δὲν νομίζω ὅτι ἀπασχολοῦσε κοινωνικὸς προβληματισμὸς ἢ στρατιωτικὴ ἑτοιμότης τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ δύο ἑρμηνευτικὲς νεαρὲς ποὺ φέρουν τὴν προσωπικὴ του τυπικὴ κάλυψη συνετάχθησαν ἀπὸ τὸν ἴδιο κοιαίστωρα ἀνώτατο λειτουργό, ποὺ εἶχε συντάξει καὶ τὴν νεαρὰ 8 τοῦ πατέρα του, συνεχίζοντας τὴν ἴδια πολιτική, ποὺ πιθανῶς ὑποστήριζε ὁρισμένη πολιτικὴ μερίδα[64].

Κι ἐνῶ ὁ Γ' αἰ. σημαδεύεται ἀπὸ τὴν πάλη τῆς μικρῆς καὶ μεγάλης ἰδιοκτησίας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἐπιγόνων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας φαίνεται σὰν νὰ μὴν ὑπάρχῃ πιὰ θέμα[65]. Εἶναι ἡ ἀποδυνάμωση τῶν πενήτων καὶ ἡ μετάλλαξή τους σὲ παροίκους; Εἶναι ἡ προοδευτικὴ διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ εἴτε μὲ τὸν ἀπαργυρισμὸ τῆς στρατείας εἴτε μὲ τὴν ἀντικατάσταση σὲ μεγάλη κλίμακα τοῦ ἐθνικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὰ ἐπαγγελματικὰ καὶ μισθοφορικὰ τάγματα, ὁπότε τὰ στρατιωτικὰ κτήματα ἔπαψαν νὰ ἀποτελοῦν τὴν ὑποδομὴ τοῦ «ἐθνικοῦ» στρατοῦ; Ἦταν καὶ ἄλλες αἰτίες; Ἀνεπαίσθητες

63. Καὶ στὸ Περὶ Παραδρομῆς πολέμου σ. 239-240 τονίζεται ἡ εὐθύνη τοῦ στρατηγοῦ, γιὰ νὰ μὴν κακομεταχειρίζονται φορολόγοι καὶ θεματικοὶ κριτὲς τοὺς στρατιῶτες καὶ διατυπώνεται ἡ εὐχὴ νὰ ἐπανέλθουν στὴν δοσιδικία τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος οἱ ἄνδρες του, ὅπως στὸ παρελθόν.

64. Λεπτομερὴς ἀνάπτυξη Ἱστορία Β' 2 σ. 386.

65. Χωρὶς ἀμφιβολία μετέχουν στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία ἐλεύθεροι μικροϊδιοκτῆτες καλλιεργητές. Τὸ βεβαιώνουν τὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς. Τὸ χάσμα ὅμως ποὺ χώριζε τὸν ἀγροτικὸ καὶ ἡμιαγροτικὸ πληθυσμὸ ἀπὸ τοὺς *δυνατοὺς* ἀποκαλύπτεται κατ' ἐπανάληψη, ὅπως στὴν συνομιλία τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ μὲ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀμασείας, δεχασμένους στὴν πρόταση νὰ συγκεντρώσουν χρήματα γιὰ νὰ ἐξαγοράσουν τὸν Φράγκο Ρουσέλιο (Ursel de Bailleul) ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ὁ Ἀλέξιος ἀπὸ τὸν φόβο, μήπως *οἱ δυνατοὶ τὸ πλῆθος διεγείρωσι καὶ τὸν Οὐρσέλιον διαρπάσωσι*, ἐπεσήμανε στοὺς Ἀμασηνοὺς ὅτι ἐσᾶς σᾶς ἐξωθοῦν *οἱ δυνατοί*, ἐνῶ οἱ ἴδιοι διασώζουν τὴν περιουσία τους χειρὶς ζημίες, *τὸν βάρβαρον θεραπεύοντες* καὶ δέχονται δωρεὲς ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, προβάλλοντας ὅτι δὲν παρέδωκαν ἐσᾶς καὶ τὴν πάλη στὸν βάρβαρο (ἐπὶ Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου) Νικηφ. Βρυέν. σ. 191-193.

νύξεις καὶ τυχαῖα σχόλια φανερώνουν ἀλλαγὴ στὴν νοοτροπία τῶν ἀριστοκρατῶν τῆς νεότερης γενιᾶς, γιὰ τοὺς ὁποίους τὰ πατρογονικὰ κτήματα στὴν ἐπαρχία δὲν παρουσιάζουν τὰ θέλγητρα ποὺ εἶχαν στὸ παρελθόν. Τὸ πατρογονικὸ σπίτι τῶν Κομνηνῶν κοντὰ στὴν Κασταμόνα ἦταν ἔρημο, ὥστε νὰ προκαλέσῃ τὰ δάκρυα τοῦ Ἀλεξίου, ὅταν τὸ ἐπισκέφθηκε[66]. Οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες διαθέτουν μόνιμη ἐγκατάσταση στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως ἐπίσης καὶ ἀκολουθία, ποὺ συνιστᾶ ἰδιωτικὴ φρουρά, ἀνάλογη σὲ ὄγκο μὲ τὴν πολιτικὴ ἀνάμιξη τοῦ εὐπατρίδη στὰ κοινὰ καὶ τὴν οἰκονομική του ὑπόσταση[67].

Μὲ τὴν διαμόρφωση τὸν ΙΑ΄ αἰ. νέας κοινωνικῆς δομῆς, τὴν ἀπίσχναση τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ καὶ διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ συνδέεται καὶ ἡ μεταβολὴ στὴν ὑφὴ καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν ἐπαναστάσεων, διαφορετικῶν ὀργανικὰ καὶ ὀργανωτικὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς περιόδου 650 - 1000 περ. Τότε ὁ ἐπαναστάτης, συνήθως πολεμιστὴς ἡρωϊκός, χωρὶς ἀριστοκρατικὴ καταγωγή, συχνὰ ἀπὸ χωρικὴ οἰκογένεια (Λέων Γ΄, Ἀρτάβασδος, Λέων Ε΄, Μιχαὴλ Β΄, Θωμᾶς, Ρωμανὸς Α΄) ἀποδύεται στὴν κατάκτηση τοῦ θρόνου μὲ τὸν στρατό, ποὺ ἡ πολιτεία τοῦ ἐμπιστεύθηκε ὡς στρατηγοῦ μεγάλου θέματος ἢ διοικητοῦ σπουδαίας στρατιωτικῆς μονάδος (π.χ. κόμης τῶν φοιδεράτων) καὶ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Γ΄ αἰ. ὡς δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς[68].

Φαίνεται ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πολεμικὴ ἑτοιμότητα τῶν ἀνδρῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ ἡ κοινωνία τοῦ Η΄ αἰ. μέχρι καὶ τὰ μέσα τοῦ Γ΄ αἰ. ἀποδεχόταν, ἴσως καὶ ἀναζητοῦσε τὴν δυναμικὴ παρουσία, ποὺ θὰ ἔφερνε τὴν λύτρωση ἀπὸ τοὺς ξένους ἐπιδρομεῖς. Ψυχολογικὰ ἦταν ἕτοιμη νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν Σωτῆρα, ἄσχετα ἀπὸ καταγωγή, μόρφωση καὶ πλοῦτο, ποὺ θὰ τῆς ἔδινε τὴν λυτρωτικὴ ἐλπίδα. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ νικητὴς ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ ἐπικρατοῦσε δὲν συναντοῦσε δυσκολίες νὰ ἀναγνωρισθῇ.

Ἄλλη ὅμως ψυχολογικὴ ἀτμόσφαιρα ἐπικρατοῦσε τὸν ΙΑ΄ αἰ., ὅταν

66. Νικηφ. Βρυέν. σ. 197.

67. Ὁ παρακοιμώμενος Βασίλειος ἔστειλε κατὰ τῶν ἀντιφρονούντων ὀπαδῶν τοῦ Ἰσαὰκ Βρέγγα, φίλους, συγγενεῖς καὶ τοὺς οἰκείους θεράποντας (Σκυλ. σ. 258$_{28}$)· ὁ Λέων Φωκᾶς εἰδοποιήθηκε νὰ συγκεντρώσῃ *λαὸν ἔνοπλον* καὶ νὰ σπεύσῃ *πρὸς τὸ παλάτιον* (Σκυλ. σ. 281· πρὸ 10 Δεκεμβρίου 969). Μὲ τὸ *οἰκεῖον* ποὺ ἐξόπλισε ὁ νωβελίσσιμος Κωνσταντῖνος προσπάθησε νὰ βοηθήσῃ τὸν κινδυνεύοντα Μιχαὴλ Ε΄· Ψελλοῦ Χρον. Ι σ. 105$_{8}$.

68. Ἀφ' ὅτου ἡ ἀρχιστρατηγία περιῆλθε στὰ μέλη τῆς ἀριστοκρατίας, καὶ μάλιστα τῆς πιὸ παραδοσιακῆς, οἱ ἐπαναστάτες δομέστικοι τῶν σχολῶν, διακρινόμενοι γιὰ γενναιότητα καὶ μεγάλη στρατιωτικὴ πεῖρα, δὲν ἀνῆκαν στὴν κατηγορία *τῶν ἀπὸ μικρᾶς τύχης προελθόντων* (parvenus). Ὁ ἁπλὸς βυζαντινὸς πολίτης δὲν διέθετε ὅπλα, καθὼς οὔτε ἡ πολιτεία τὸ ἐπέτρεπε οὔτε ἡ ἀπόκτησή τους ἦταν ἐφάπαντη· μόνον ὅταν ἀργότερα διαμορφώθηκε ἰσχυρὴ ἀνωτέρα τάξη, περισσότερο στρατιωτικοποιημένη, τὰ ὅπλα πέρασαν στὴν ζωὴ τῶν μελῶν της. Ταξ. Κόλιας, Τὰ ὅπλα στὴ βυζαντινὴ κοινωνία ἐν Ἡ καθημερινὴ ζωὴ (1989) σ. 463-476.

ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι εἶχαν φαίνεται ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὰ ἡρωϊκὰ ἰδεώδη[69]. Καὶ τώρα παρουσιάζονται ἀνταπαιτητές· πολὺ ὅμως ἀπέχουν ἀπὸ τὶς ἡρωϊκὲς μορφὲς τοῦ παρελθόντος, τὸν Λέοντα Γ΄, τὸν Βάρδα Φωκᾶ, τὸν Βάρδα Σκληρό. Πρόκειται πλέον γιὰ χλιαροὺς κινηματίες, συνωμότες —ὅπως οἱ Λέων Τορνίκιος, Νικηφόρος Βρυέννιος, Νικηφόρος Βοτανειάτης[70], Νικηφόρος Μελισσηνὸς— ποὺ στηρίζονται σὲ περιορισμένες φρουρὲς σὲ ἐπίπεδο προσωπικῶν διασυνδέσεων κυρίως, χωρὶς στρατηγικὲς ἱκανότητες. Μόνη ἐξαίρεση ὁ ἐμπειροπόλεμος Γεώργιος Μανιάκης ποὺ διέθετε ὀργανωμένο στρατό (Ἱστορία Β΄ 2 σ. 223 ἑπ.). Ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός, ζηλωτὴς ἀρχαίου στρατιωτικοῦ ἤθους, ἐπέτυχε μὲν νὰ ἐπικρατήσῃ στρατιωτικὰ ἀλλὰ ὄχι καὶ νὰ παραμείνῃ στὸν θρόνο, διότι μὲ τὰ δημοσιονομικὰ μέτρα καὶ τὴν οἰκονομική του πολιτικὴ ἤρθε σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ἀνερχόμενη μεσοστική, κωνσταντινουπολίτικη κυρίως, τάξη ἀλλὰ καὶ τὴν Ἐκκλησία. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ συμπίπτουν στρατιωτικὴ προεργασία ἱκανοποιητική, καὶ τὸ κυριότερο συνωμοτικὴ ὀργάνωση μὲ ψυχὴ τὴν ἐκπληκτικὴ μητέρα του Ἄννα Δαλασσηνὴ καὶ τὴν σύμπραξη τοῦ συγγενικοῦ οἴκου τῶν Δουκῶν.

Ἦταν καὶ ἡ ἑδραίωση μιᾶς συνοριακῆς γραμμῆς σὲ ἀσιατικὰ ἐδάφη μακρυνὰ μετὰ τὴν προσάρτηση τοῦ Ἀνίου (1045), ποὺ στερέωσε τὸν ἐφησυχασμὸ τοῦ πραγματικὰ κουρασμένου ἀπὸ μακροχρόνιες πολεμικὲς προσπάθειες λαοῦ. Ἀλλὰ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἡ βυζαντινὴ νίκη ἀποδείχθηκε ἀπατηλή. Ὅπως τὸν Ζ΄ αἰ. μὲ τὴν συντριβὴ τοῦ περσικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο ἔλειψε ἡ ἐνδιάμεση ἀξιόμαχη δύναμη γιὰ νὰ φράξῃ τὸν δρόμο στοὺς Ἄραβες, ἔτσι τώρα ἡ προσάρτηση στὸ Βυζάντιο Ἰβηρίας, Ἀβασγίας, Περσαρμενίας καὶ ἡ μετακίνηση στὴν βυζαντινὴ ἐνδοχώρα τῆς ἡγεσίας τῶν ἀνωτέρω λαῶν ἄφησαν ἀκάλυπτες τὶς παραμεθόριες περιοχὲς ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς ὑπερασπιστές τους, καθὼς οἱ ἐγχώριοι ἡγέτες εἶχαν ἐνταχθῇ στὴν βυζαντινὴ αὐλικὴ ἢ κρατικὴ ἱεραρχία καὶ δὲν εἶχαν πλέον τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν προάσπιση τῶν πατρίων ἐδαφῶν ἀπὸ τοὺς Σελτζούκους, τοὺς νέους ἐπιδρομεῖς ποὺ προχωροῦσαν πρὸς τὰ βυζαντινὰ ἀνατολικὰ σύνορα.

Ἀλλὰ καὶ ἡ στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία πέρασε στὸ περιθώριο, ὄχι ἀπὸ ἀδυναμία τῆς ἡγεσίας της ἀλλὰ ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς ἀντιλήψεις ποὺ εἰσέδυσαν στὴν ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀξιολόγηση τῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς, συνάρτηση τῶν μεταβολῶν ποὺ ἐπῆλθαν στὴν ὀργάνωση τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος τῆς χώρας, τὴν εἰσδοχὴ τῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων, τὴν ἀμβλύνση τῆς θεματικῆς διοικήσεως καὶ τὴν ἀνάπτυξη νέων πηγῶν πλουτισμοῦ στὸ

69. Βλ. Ἱστορία Β΄ 2 σ. 211 τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Κωνσταντίνου Θ΄.

70. Ὁ Νικηφόρος Βοτανειάτης ἐξασφάλισε τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς συγκλήτου, ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχε διευρυνθῇ μὲ τὴν εἴσοδο πολλῶν ὁστῶν ἀπὸ μεσαῖα κοινωνικὰ στρώματα.

ἐμπόριο καὶ τὴν βιοτεχνία[71]. Μιὰ νέα τάξη, ποὺ δὲν ἀποζοῦσε ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς ἢ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμὸ ἀλλὰ εὐποροῦσε ἀπὸ τὴν οἰκονομική της δραστηριότητα στὸ ἐμπόριο καὶ τὶς συναλλαγὲς φιλοδόξησε νὰ μετάσχῃ πλέον καὶ στὶς κρατικὲς εὐθύνες.

Ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Γ΄ αἰ. ἐνισχύεται *ἡ ἀστικοποίηση τῆς κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας*, στὴν ὁποία μέσα στὸν ΙΑ΄ αἰ. διαμορφώθηκε συνειδητὴ κατά κάποιο τρόπο μεσαία ἀστικὴ τάξη. Τὸ φαινόμενο συνδέεται μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, καθὼς καὶ τὴν χρησιμοποίηση στὸν κρατικὸ μηχανισμὸ προσώπων, ἀσχέτων συγγενικὰ ἢ πολιτικὰ μὲ τὴν βασιλεύουσα δυναστεία, χωρὶς ρίζες στὶς παλαιὲς οἰκογένειες εὐπατριδῶν, χωρὶς πλούτη, ἀλλὰ μὲ προσωπικὲς ἱκανότητες, γενικότερη παιδεία κι ἀκόμη εἰδικὴ νομικὴ κατάρτιση.

Ἡ ἐμφάνισή τους στὴν δημόσια ζωή, πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστική, συμπίπτει μὲ τὴν πρώτη κρατικὴ μέριμνα γιὰ τὴν ὑπαγωγὴ τῆς μέσης παιδείας στὸν ἔλεγχο τοῦ κράτους καὶ τὴν ἐκ νέου ἐκδήλωση αὐτοκρατορικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν προαγωγὴ τῆς ἀνωτάτης παιδείας ποὺ ἐπεχείρησε ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄. Ἡ σύγχρονη ἱστοριογραφία διέσωσε τὶς ἠθικὲς ἀρετὲς καὶ τὰ πνευματικὰ χαρίσματα προσώπων, ποὺ ὁ ἴδιος αὐτοκράτωρ διόρισε σὲ ὑψηλὲς κρατικὲς θέσεις ἢ προώθησε στὴν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας[72]. Διαμορφώθηκε ἔτσι στὴν Κωνσταντινούπολη μιὰ κατηγορία νέων ἀνθρώπων ἀπὸ κατώτερα ἢ μεσαῖα κοινωνικὰ στρώματα τόσο στὴν πρωτεύουσα, ὅσο καὶ ἀπὸ περιφερειακὰ κέντρα, ποὺ πρωτοστάτησαν στὴν δημόσια ζωὴ τοῦ ΙΑ΄ αἰ., ἰδίως μεταξὺ 1028 καὶ 1081. Εὐφυΐα καὶ εὐελιξία ὡς φυσικὰ ἐφόδια, ὑψηλὴ γενικὴ παιδεία[73] καὶ εἰδικευμένες γνώσεις ὡς ἐπίκτητα προσόντα, τοὺς

71. Ὁ P. Lemerle, Cinq études σ. 263-271 ὀρθῶς τονίζει τὴν πολυπλοκότητα τῶν φαινομένων, τὰ ὁποῖα ἡ νεότερη ἱστορικὴ ἔρευνα δὲν συνειδητοποίησε ἐπαρκῶς, καθὼς παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ ἑρμηνεία τῶν ἱστοριογράφων τοῦ ΙΑ΄ αἰ. Εἰδικῶς γιὰ τὴν στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία βλ. A. Kazdan, Ἡ δομὴ τῆς κυριαρχούσης τάξεως κλπ. σ. 135 ἑπ.

72. *Κοσμᾶν μάγιστρον σοφὸν καὶ νομομαθῆ καὶ τῶν πολιτικῶν κριτηρίων πρώτιστον* (Θεοφ. Συνεχ. σ. 443_8)· *Θεόφιλον ἄνδρα λόγιον καὶ πρὸς τοὺς πολιτικοὺς νόμους ἱκανόν... κοιαίστωρα προεβάλετο* (σ. 444_1)· *Κωνσταντῖνον... τὸν τηνικαῦτα μυστικὸν καὶ καθηγητὴν τῶν φιλοσόφων... μὴ ἕτερον τῆς γνώσεως καὶ σοφίας τοῦ ἀνδρὸς εἶναι τινα τῆς συγκλήτου* (σ. 444_8)· *Ἰωσὴφ πατρίκιον καὶ πραιπόσιτον καὶ πρὸς τὰς πολιτικὰς λειτουργίας ἐχέφρονα σακελλάριον προχειρίζεται* (σ. 445_2· στὸν ἴδιον ἀναφέρεται καὶ τὸ χωρίο σ. 466_{16}: *εἰς δὲ τὸ ἀπροσωπόληπτον καὶ εὐσεβὴς καὶ δίκαιος*)· *Θεόδωρον τὸν Βελωνᾶν... ἔπαρχον καὶ πατέρα πόλεως προχειρίζεται, ἄνδρα δικαιον καὶ λόγιον, πρὸς τοὺς νόμους πολιτικὸν καὶ εὐφυΐαν ἔχοντα* (σ. 461_8).

73. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι καὶ πρόσωπα τῆς ἴδιας κοινωνικῆς προελεύσεως, χαμηλότερης παιδευτικῆς βαθμίδος ἀλλὰ προικισμένα μὲ πολιτικὴ εὐστροφία, ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὸ

καθιστοῦσαν ἱκανοὺς νὰ ἀνταποκριθοῦν στὰ συνθετότερα προβλήματα ποὺ Ἐκκλησία καὶ κρατικὸς μηχανισμὸς ἀντιμετώπιζαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Μιὰ νέα κοινωνικὴ ὁμάδα, Ἰωάννης Μαυρόπους, Κωνσταντῖνος Λειχούδης, Μιχαὴλ Ψελλός, Ἰωάννης Ξιφιλῖνος, ἀνάλογη μὲ τοὺς σημερινοὺς τεχνοκράτες, διαφορετικῆς βεβαίως βαθμίδος εἰδικῶν γνώσεων σὲ σύγκριση μὲ τοὺς σημερινούς, ἀλλὰ πρόσωπα ἱκανὰ νὰ συλλάβουν πρωτοεμφανιζόμενα προβλήματα, παρουσιάστηκε στὸ προσκήνιο. Μολονότι οἱ φιλοδοξίες τους ἦταν μεγάλες καὶ ἡ ἔπαρση μερικῶν ἄμετρη, περιορίσθηκαν στὴν ἰδιότητα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συμβούλου χωρὶς νὰ τολμοῦν νὰ στοχεύσουν τὸν ἴδιο τὸν θρόνο, ὅπως ἔπραξαν στὸ παρελθὸν ἀπαίδευτοι (Λέων Γ΄, Λέων Ε΄, Μιχαὴλ Β΄, Θωμᾶς, Βασίλειος Α΄) ταπεινῆς καταγωγῆς στρατιωτικοὶ εἴτε ἐπέτυχε εἴτε ἀπέτυχε ἡ ἐπαναστατική τους κίνηση.

Πραγματικὴ ὅμως ἀλλαγὴ συνιστᾶ ἡ ἀστικοποίηση μεγαλυτέρου τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ ὀφείλεται στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας. Ἐμπόριο διακομιστικὸ μὲ τὶς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὸν δυτικὸ εὐρωπαϊκὸ κόσμο, ποὺ βρισκόταν στὴν ὥρα νέου ξεκινήματος, βιοτεχνίες μεταλλουργίας, ταπητουργίας, πολυτελῶν ὑφασμάτων προσεπόρισαν πλούτη στὴν τάξη τῶν ἐμπόρων καὶ ἐπιχειρηματιῶν. Ἀπὸ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ ΙΑ΄ αἰ. ἄρχισαν νὰ συνειδητοποιοῦν τὴν δύναμή τους καὶ νὰ προβάλλουν φιλοδοξίες συμμετοχῆς στὴν αὐλικὴ ἱεραρχία καὶ τὴν πολιτικὴ ζωή. Οἱ νέες ροπὲς δὲν περνᾶνε ἀπαρατήρητες καὶ προσωπικότητες ποὺ κρατᾶνε στὰ χέρια τους τὰ νήματα τῆς ἐξουσίας, ὅπως ὁ Ἰωάννης ὀρφανοτρόφος, ὑποθάλπουν αὐτὲς τὶς τάσεις, ἐνῶ σειρὰ αὐτοκρατόρων (Μιχαὴλ Ε΄, Κωνσταντῖνος Θ΄, Κωνσταντῖνος Γ΄ Δούκας, Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης) προχωρεῖ σὲ πρακτικὴ ὑλοποίηση αὐτῶν τῶν ροπῶν, προσεγγίζοντας δημαγωγικὰ τὶς ἐπαγγελματικὲς ὀργανώσεις καὶ ἀνοίγοντας στοὺς νεοπλούτους τὴν σύγκλητο.

Ἡ νεαρὰ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ *Περὶ τοῦ τοὺς συστηματικοὺς καὶ πραγματευτὰς μὴ οἴκοι ὁμιλεῖν*[74] ἀπηχεῖ τὴν ἀντίδραση, ποὺ προκάλεσε στοὺς θεματοφύλακες τῆς παλαιᾶς παραδόσεως ἡ εἴσοδος τῶν ἐμπόρων καὶ ἐπαγγελματιῶν στὴν σύγκλητο. Ὁ αὐτοκράτωρ, ἑρμηνεύοντας αὐθεντικῶς τὴν

κλίμα τῆς ἐποχῆς γιὰ νὰ ἀσκήσουν, ἄτυπα βέβαια, καθήκοντα σημερινοῦ πραθυπουργοῦ, ἀλλὰ ὄχι γιὰ μεγάλο διάστημα, ὅπως ὁ Ἰωσὴφ Βρίγγας ἢ γιὰ μακρότερο, ὅπως ὁ Ἰωάννης ὀρφανοτρόφος. Πλείονα καὶ γιὰ τοὺς δύο στὴν Ἱστορία Β΄ 2. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτη ἡ ἀκρίβεια τοῦ βυζαντινοῦ ἱστοριογράφου στὰ προαναφερθέντα χωρία (Θεοφ. Συνεχ. σ. 445_2, 466_{14}) ποὺ δὲν καταλέγει στὰ προσόντα τοῦ Ἰωσὴφ Βρίγγα ὑψηλὴ παιδεία.

74. Δημοσιεύθηκε πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν K. Rhallis, Zwei unedierte Novellen des Kaisers Alexios Komnenos, Athen 1898 σ. 9-10 = Ζέπος JGR I app. ἀρ. XIII σ. 645-646. Βλ. Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου, Ζητήματά τινα ἐκ τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου, Ἑλληνικὰ 11 (1939) σ. 136 = Δίκαιον καὶ Ἱστορία (1973) σ. 129· P. Lemerle, Cinq études σ. 291-293, 310.

διάταξη τῶν Βασιλικῶν 22.5.15, ποὺ ἔδινε τὴν δυνατότητα στὰ ἐξέχοντα πρόσωπα[75] νὰ ὁρκίζονται κατ' οἶκον, ἀρνήθηκε τὴν προνομιακὴ αὐτὴ μεταχείριση στοὺς βιοτέχνες καὶ ἐμπόρους συγκλητικούς, ποὺ εὐλόγως ζητοῦσαν νὰ ἔχουν ὅλα τὰ προνόμια τῆς συγκλητικῆς τάξεως. Ἔτσι ὅρισε ὅπως οἱ βιοτέχνες καὶ ἔμποροι, ποὺ ὀνομάσθηκαν μὲν συγκλητικοὶ ἀλλὰ προτίμησαν τὸ ἐμπορικὸ κέρδος καὶ ἐξακολούθησαν νὰ ἀσκοῦν τὸ προηγούμενο ἐπάγγελμά τους[76], νὰ ὁρκίζονται δημοσία, ὅπως ἐκεῖνοι ποὺ ποτὲ δὲν ἀπέκτησαν ἀξίωμα.

Χρήσιμη θεωρῶ διευκρίνηση σχετικὴ μὲ τὴν ἀριστοκρατικὴ τάξη καὶ τὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα κατὰ τὴν μέση περίοδο. Τὸ Βυζάντιο ὡς τὸ τέλος δὲν γνώρισε κληρονομικὴ εὐγένεια μὲ αὐστηρὴ ἱεράρχηση καὶ κώδικα, ἔστω ἄτυπο, συμπεριφορᾶς. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀπονομὴ τίτλων ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἀποτέλεσμα συνήθως κάποιας πολιτικῆς συμπράξεως, παρέμεινε ἀτομικὴ ὑπόθεση, ἰδίως ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ ὑψηλότερους τίτλους, ἢ γιὰ προαγωγὴ σὲ ἀνώτερα ἀξιώματα. Ἔνδειξη τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐμπιστοσύνης, εἰσῆγε τὸν τιμώμενο στὴν ἀνωτέρα τάξη, ποὺ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν ἀριστοκρατία, ἰδίως γιὰ τοὺς Z' - H' αἰ., ὅταν ἀπὸ τὴν δυναστικὴ διαδοχὴ δὲν ἔλειπε ἡ κινητικότης. Δεσμοὶ συγγενικοὶ καὶ ἐντοπιότης μὲ τὴν ἄρχουσα δυναστεία ἔφερναν στὴν ἀνωτέρα τάξη πρόσωπα χωρὶς ἄλλα προσόντα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ αὐτοκράτορος. Ἀλλὰ στὴν διάρκεια τοῦ Γ' αἰ. καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν μακρὰ βασιλεία τῆς ἰδίας δυναστείας διαμορφώθηκε ἀνωτέρα τάξη[77] μὲ ὅλα τὰ χαρακτηριστικά, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν διάκριση τῶν μελῶν της : πλοῦτο, καταγωγὴ ἀπὸ φτασμένες οἰκογένειες ποὺ καταλήγουν νὰ διαμορφώνουν τὸν κύκλο τῆς ἀριστοκρατίας ἀπὸ καταγωγὴ (*εὐγένεια*), πνευματικὴ καλλιέργεια, πολιτιστικὰ ἐνδιαφέροντα, τάση γιὰ προστασία κοινωφελῶν ἱδρυμάτων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ

75. Πρόκειται γιὰ τὴν διάταξη τῶν Πανδεκτῶν XII 2. 15 ποὺ ἐπαναλαμβάνουν ἐδῶ τὰ Βασιλικά : *οἶκοι ὁμοῦσιν οἱ ἔνδοξοι (= personae egregiae).*

76. Ἀπὸ τὴν νεαρὰ τοῦ Ἀλεξίου : *τό τῆς πραγματείας ἠρετίσαντο κέρδος καὶ τὸ συστηματικοὶ εἶναι* (= νὰ εἶναι μέλη τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων) *μᾶλλον ἠγάπησαν...*

77. Evelyne Patlagean, Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie : Système des noms et liens de parenté aux IXe-Xe siècles ἐν M. Angold (ἐκδ.), The byz. Aristocracy, 1984 σ. 23-43. Ἔτσι εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος μελέτες γιὰ τὶς οἰκογένειες Ἀργυροί, Ἀσέν, Γαβράδες, Δερμοκαΐτες, Δοῦκες, Καβάκηδες, Καβάσιλα, Καντακουζηνοί, Μαλεασηνοὶ στὴν Θεσσαλία, Παλαιολόγοι, Πλεύστη, Ραοὺλ, Σκληροί, Συναδηνοί, Τάγαρη, Ταρχανιῶτη, Τορνίκιοι, Τζαμπλάκωνες, Φιλανθρωπηνοί, Φωκάδες, Χοῦμνοι. Κατάλογος τῶν σχετικῶν μονογραφιῶν ἢ ἄρθρων παρὰ D. Nicol, The Prosopography of the byzantine aristocracy αὐτόθι σ. 79-81· J. -Cl. Cheynet, L'anthroponymie aristocratique à Byzance, ἐν L'anthroponymie. Documents de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux, Rome 1996 σ. 181-282 (collection, École française de Rome.

ὅτι τώρα στὴν κοινωνικὴ κυψέλη κατέχει ἐξέχουσα θέση ὁ ἀριστοκρατικὸς οἶκος[78], τοῦ ὁποίου τὴν δικτύωση εὐνοοῦν οἱ ἐπιγαμίες καὶ τὴν διάκριση τῶν μελῶν ἡ ἀνάληψη κρατικῶν ἢ αὐλικῶν ἀξιωμάτων καὶ ἡ ἀπονομὴ τίτλων.

Πρῶτο ἐρέθισμα μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ τὸ βιβλίο (1984) τοῦ M. Angold, The Byzantine Aristocracy μὲ μελέτες, σύντομες οἱ περισσότερες, ἀλλὰ ποικίλης θεματολογίας γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῆς νέας κοινωνικῆς τάξεως.

Ἔτσι κεντρίστηκε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν σημερινῶν ἐρευνητῶν νὰ ἀναζητήσουν τὰ πρόσωπα, ποὺ ἀνῆκαν στὸν ἴδιο οἶκο νὰ προσδιορίσουν τὶς ἰδιότητες ποὺ χαρακτήριζαν τὸν ἀριστοκράτη, νὰ διευκρινήσουν τὴν σημασία τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας, καθὼς καὶ τὴν συμβολὴ τῆς ἀριστοκρατίας σὲ ἔργα κοινωνικῆς προνοίας καὶ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας.

Δοῦλοι[79]

Μολονότι τὸ νομικὸ καθεστὼς τῆς δουλείας δὲν μεταβλήθηκε καὶ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἰσχύῃ ἡ ἀρχὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, κατὰ τὴν ὁποία οἱ δοῦλοι στεροῦνται νομικῆς προσωπικότητος, ἡ μεταχείρισή τους εἶχε βελτιωθῇ. Ἀπασχολούμενοι περισσότερο σὲ οἰκιακὲς ἐργασίες, συγχρωτίζονταν μὲ τὴν οἰκογένεια καὶ δημιουργοῦσαν πολλὲς φορὲς ψυχικὴ ἐπαφὴ στὸν εὐρύτερο οἰκογενειακὸ κύκλο, ἰδίως ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ *οἰκογενεῖς* δούλους δηλ. αὐτοὺς ποὺ εἶχαν γεννηθῇ καὶ μεγαλώσει στὸ σπίτι τοῦ κυρίου τους. Εἶναι λόγια καρδιᾶς ὅσα ὁ Εὐστάθιος Βοΐλας γράφει γιὰ τὸν Κυριάκο (τὸν ὁποῖο εἶχε ἀπελευθερώσει) *ὡς συνανατραφέντα μοι καὶ πολλὰ κοπιάσαντα ἐν πάσαις μου ταῖς περιόδοις* καὶ μάλιστα σὲ κάποια μεγάλη του ἀσθένεια[80], καὶ συνειδήσεως χριστιανικῆς, ὅσα ὁ ἴδιος ὁρίζει γιὰ τὰ ἀρσενικὰ παιδιὰ *τῶν οἰκογενῶν καὶ ἐωνητῶν ἀπελευθέρων μου* (= ποὺ γεννήθηκαν στὸν οἶκο τοῦ Βοΐλα ἢ ποὺ ἀγοράσθηκαν δοῦλοι καὶ εἶναι πλέον ἀπελεύθεροί του):

78. Εἰδικὸ τμῆμα τοῦ 18ου βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου (Μόσχα 1991) ἀφιερώθηκε στὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κρατικῆς δομῆς, τὴν βυζ. γραφειοκρατία, τὴν ταξικὴ της ὑπόσταση, ὡς καὶ τὴν λειτουργικὴ συμβολὴ τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας ἀπὸ τὸν Γ' ὡς τὸν IB' αἰ. μὲ πολὺ καλὲς συμβολὲς τῶν J.-Cl. Cheynet, W. Kaegi, J. Haldon, R.-J. Lilie, V.A. Arutjunova-Fidanjan καὶ ἄλλων. Τὰ πρακτικὰ ἐν Byz. Forschungen 19 (1993).

79. Στὴν σχετικὴ βιβλιογραφία τ. B' 1 σ. 338 νὰ προστεθοῦν C. Verlinden, L'esclavage dans l'Europe médiévale, 2 : Italie, Colonies italiennes du Levant, Levant latin, Empire byzantin, Gande 1977· A. Kazhdan, The concept of freedom (eleutheria) and slavery (douleia) in Byzantium ἐν La Notion de liberté au Moyen-âge. Islam, Byzance Occident ἐκδ. G. Makdisi κλπ., Paris 1985 σ. 215-226.

80. Διαθήκη Εὐσταθίου Βοΐλα ἐκδ. P. Lemerle, Le testament (1059) ἐν Cinq études σ. 26_{180}, ὅπου ἀναγράφονται ὅλες οἱ δωρεὲς —μερικὲς πολὺ σημαντικὲς— ποὺ ὁ Εὐστάθιος κατὰ καιροὺς προσέφερε στὸν ἀπελεύθερό του.

νὰ μάθουν γράμματα μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου τοῦ Σαλὴμ[81], ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἱδρύσει καὶ νὰ ταχθοῦν στοὺς κληρικούς της[82]. Ἡ ἐγγύτερη προσέγγιση γεννοῦσε ἰδιαίτερη ἐμπιστοσύνη, ποὺ ἐκδηλωνόταν μὲ τὴν ἀνάθεση στὸν δοῦλο τῆς ἐπιστασίας τοῦ σπιτικοῦ ἢ ἀκόμη τῆς φροντίδας στὴν περιουσία τοῦ κυρίου του, ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν δημιουργία μιᾶς ἱεραρχικῆς διαβαθμίσεως μεταξὺ τῶν συνδούλων (*πρωτεύων δοῦλος*). Οἱ δοῦλοι μποροῦσαν νὰ ἀσκήσουν αὐτοτελῶς μερικὰ ἐπαγγέλματα καὶ νὰ γίνουν μέλη τοῦ σχετικοῦ ἐπαγγελματικοῦ σωματείου[83]. Μερικὲς φορὲς μετὰ ἀπὸ νικηφόρο πολεμικὴ ἔκβαση, ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων στὸ Βυζάντιο αὔξανε ἀπότομα, ὅπως ὅταν νικήθηκε στὴν Ἀδρασσὸ ὁ Saif al Dawla *ὡς πληρῶσαι δούλων καὶ τὰς ἀστικὰς οἰκίας καὶ τοὺς ἀγρούς* (Σκυλ. σ. 250).

Συχνὴ εἶναι ἡ πρακτικὴ τῆς ἀπελευθερώσεως δούλων καὶ τῶν δύο φύλων ἀπὸ τὸν κύριό τους, ποὺ τοὺς πρόσφερε καὶ κάποια οἰκονομικὴ βοήθεια γιὰ νὰ θεμελιώσουν τὸ σπιτικό τους, πολλὲς φορὲς μετὰ ἀπὸ γάμο μεταξὺ συνδούλων. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ κύριος δυνατὸν νὰ παραχωροῦσε κάποια κτήματα (*ζευγοτόπιν, βοϊδοτόπιν*) στὸν ἀπελευθερούμενο[84].

Πόσο εἶχε καταξιωθῆ στὴν κοινωνικὴ συνείδηση τῆς ἐποχῆς ὁ θεσμὸς τῆς ἀπελευθερώσεως δούλων μαρτυρεῖ ἡ νεαρὰ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄, μὲ τὴν ὁποία ρυθμίζεται ἡ διάθεση τῆς περιουσίας ἀτέκνου ποὺ πέθανε χωρὶς διαθήκη. Τὸ τρίτο τῆς περιουσίας προορίζεται νὰ δοθῆ *εἰς ψυχικά* (= ἔργα φιλανθρωπίας)· στὴν περίπτωση ποὺ εἴτε ὁλόκληρη ἡ περιουσία ἢ τὸ μεγαλύτερο μέρος της συνίστατο σὲ δούλους, ὁρίζεται νὰ μὴ περιορισθοῦν στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ τρίτου τῶν δούλων ἀλλὰ νὰ προχωρήσουν στὴν ἀπελευθέρωση ὅλων[85].

81. Εἶναι ἡ Παναγία τῆς Εἰρήνης, ὅπως μᾶς ὑπενθυμίζει ἡ Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ Ζ΄ 2 γιὰ τὸν Μελχισεδέκ: *βασιλεὺς Σαλὼμ, ὅ ἐστι βασιλεὺς εἰρήνης*, γιὰ νὰ μᾶς ὑποδείξη, πὼς τὰ σύνορα δὲν ἐμποδίζουν τὴν ἀνταλλαγὴ ἰδεῶν μεταξὺ τῶν γειτονικῶν πληθυσμῶν.

82. Στὸν Βίο Βασιλείου τοῦ νέου γίνεται λόγος γιὰ δούλους ἀστικῶν σπιτιῶν. Βλ. Χριστίνας Ἀγγελίδου, Δοῦλοι στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 10ο αἰ. Ἡ μαρτυρία τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Βασιλείου τοῦ νέου, Σύμμεικτα 6 (1985) σ. 33-51. Γιὰ τὶς τιμὲς τῶν δούλων βλ. κεφ. ΙΔ΄ 3. τοῦ τόμου Β΄ 2.

83. Ἐπαρχικῶν βιβλίων Ζ΄ 3. Δοῦλοι μέλη συντεχνιῶν μνημονεύονται στὰ σωματεῖα ἀργυροκοπῶν, βεστιοπρατῶν, σηρικαρίων καὶ σαπωνοπρατῶν (ἀνωτ. Β΄ 2 σ. 121). Γιὰ τὴν εἴσοδο τῶν δούλων στὰ σωματεῖα καὶ τὴν ἐργατικὴ σχέση Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐπαρχικὸν βιβλίον σ. 51 ἑξ.

84. Διαθήκη Εὐστ. Βοΐλα αὐτόθι σ. 26-27 γιὰ τὰ κτήματα καὶ χρήματα ποὺ παραχώρησε στὸ παρελθὸν καὶ μὲ τὴν διαθήκη του σὲ κάθε δικό του ἀπελεύθερο. Βλ. καὶ τὰ σχόλια τοῦ ἐκδότου σ. 58-63 καὶ Sp. Vryonis Jr., The will of a provincial Magnate Eustathios Boilas (1059), DOP 11 (1957) σ. 263-277.

85. Ν. Κωνσταντίνου Ζ΄ ἀρ. 12 (ἔτ. 945-959) παρὰ Zachariae, JGR III σ. 276-279. Στὴν ἐπικεφαλίδα τῆς νεαρᾶς: *τὸ δὲ τρίτον τῷ Θεῷ ἀφοσιοῦσθαι· ᾧ συνεισάγονται καὶ οἱ δοῦλοι ἀξιούμενοι ἀπὸ τῆς παρούσης νεαρᾶς ἐλευθερίας.*

ΠΑΙΔΕΙΑ[1]

Τὸ βυζαντινὸ κράτος ἀπὸ τὰ πρῶτά του βήματα ἔδειξε στοργὴ γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γράμματα[2]. Ὑποχρεωμένο νὰ ἔχη ἀνώτερης στάθμης ὑπαλλήλους στὸν πολύκλαδο γραφειοκρατικὸ μηχανισμό του καὶ ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν πνευματικὸ ὁρίζοντα τῆς ἑλληνόφωνης καὶ ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ἀνέλαβε κατὰ καιροὺς τὴν ἵδρυση ἢ τὴν ἀναδιοργάνωση ἀνωτάτου ἐπιπέδου ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων μὲ λιγότερο ἢ περισσότερο πανεπιστημιακὸ χαρακτῆρα, ἀναλαμβάνοντας τὶς δαπάνες εἴτε τὸ ἴδιο τὸ κράτος εἴτε μέσω αὐτοτελῶν ὀργανισμῶν[3].

Ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση ἁπλώνεται σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια ἀλλὰ δὲν ἀνήκει στὴν φροντίδα τοῦ κράτους. Ἐπίκεντρό της εἶναι μικρὰ ἢ μεγαλύτερα μοναστήρια σὲ ὅλη τὴν ὕπαιθρο, στὰ ὁποῖα οἱ στοιχειώδεις γνώσεις παρέχονται δωρεὰν στὰ παιδιὰ τῶν κοντινῶν οἰκισμῶν.

Οἱ βίοι τῶν ἁγίων ὅλων τῶν ἐποχῶν ὁμιλοῦν γιὰ τὴν μαθητεία τοῦ ἁγίου στὴν παιδική του ἡλικία σὲ *παιδευτήριον* στὴν πόλη ἢ σὲ μοναστήρι, λίγο ἢ πολὺ γειτονικό. Καθὼς οἱ βιογραφούμενοι κατάγονται ἀπὸ διάφορα σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, ἄγονες περιοχές, εὔφορους κάμπους, μακρυνὰ χωριά, γίνεται φανερὴ ἡ δυνατότης μαθητείας ὅλων τῶν παιδιῶν[4]. *Γραμματισταί, παιδοτρίβαι, παιδαγωγοί*, διδά-

1. Ὅσα ἐκτίθενται στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀναφέρονται κατὰ βάση στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 815 περ. μέχρι τὸ 1081.

2. Ἡ θαυμάσια μονογραφία τοῦ P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin, Paris 1971 καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὴν Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός, Ἀθήνα 1981 καὶ ἡ καλοζυγισμένη γιὰ τὸν ΙΑ΄ αἰ. μελέτη του «Le gouvernement des philosophes» : L'enseignement, les écoles, la culture ἐν P. Lemerle, Cinq études σ. 193-248 φώτισαν, μὲ τὴν βοήθεια νέων πηγῶν καὶ βαθύτερη κατανόηση τῶν καὶ παλαιότερα γνωστῶν, πολλὲς πτυχὲς τῆς παιδείας, ἰδίως τῶν ἀνωτέρων βαθμίδων καὶ ἔδειξαν, πόσες πλάνες ὑπῆρχαν ἀπὸ ἄγνοια τοῦ πηγαίου ὑλικοῦ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ παρερμηνεῖες τῶν νεοτέρων ἐρευνητῶν.

3. Γιὰ τὰ πανεπιστημιακὰ ἱδρύματα τῆς προϊμου περιόδου, τὴν κρατικὴ μέριμνα γιὰ τὴν διάσωση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, τὴν συμβολὴ τῶν ἐθνικῶν λογίων Ἱστορία τ. Α΄ σ. 121 ἑξ., 195 καὶ διεξοδικὰ Lemerle, Le premier humanisme, μετάφρ. Νυσταζοπούλου ἀνωτ. σ. 46 ἑξ.

4. Ὁ Εὐστάθιος Βοΐλας στὴν διαθήκη του (1059) προνοεῖ γιὰ τὰ παιδιὰ τῶν ἀπελευθέρων του νὰ ἐκπαιδευθοῦν στὰ ἱερὰ γράμματα στὴν Ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου τοῦ Συλίμ στὰ πέρατα τοῦ ἀνατολικοῦ συνόρου.

σκουν στίς κῶμες καὶ σὲ μεγαλύτερες πόλεις τὰ πρῶτα γράμματα, τὰ *πεζὰ γράμματα*[5].

Ἡ μέση ἐκπαίδευση — *ἐγκύκλιος παίδευσις, ἐγκύκλιος σοφία*— παρεῖχετο, ὅπως φαίνεται, στὴν πρωτεύουσα καὶ ἦταν ἔργο τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας. Γι' ἄλλες πόλεις οἱ πληροφορίες σπανίζουν καὶ μόνον εὐκαιριακὲς ἐνδείξεις γιὰ τὶς σπουδὲς μετέπειτα καταξιωμένων λογίων ἐπιτρέπουν τὸ συμπέρασμα ὅτι σὲ μεγάλα ἐπαρχιακὰ ἀστικὰ κέντρα ὑπῆρχαν παιδευτικὲς δυνατότητες σὲ ἐπίπεδο μέσης παιδείας ἀλλὰ γιὰ τοὺς μεταγενέστερους αἰῶνες[5].

Στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ μαθητὲς ὑπολογίζονται σὲ διακόσιους ὡς τριακόσιους. Οἱ περισσότεροι ἦταν παιδιὰ κρατικῶν ὑπαλλήλων ἢ συγγενεῖς μελῶν τοῦ κλήρου καὶ φοιτοῦσαν σὲ ἰδιωτικὰ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα λειτουργοῦσαν στὴν σκιὰ κάποιου ὑψηλοῦ προστάτη, συνήθως τῶν κύκλων τοῦ πατριαρχείου. Διευθυντὴς ἦταν ὁ *μαΐστωρ*, καὶ συνήθως μοναδικὸς δάσκαλος. Ἡ πειθαρχία τῶν μαθητῶν ἦταν μικρή, ἐνῶ ἡ μετακίνησή τους ἀπὸ τὴν μιὰ σχολὴ στὴν ἄλλη μεγάλη, ὁ δὲ ἀνταγωνισμὸς τῶν μαϊστόρων ὀξὺς καὶ φανερός. Ἡ ἐκπλήρωση τῶν μαθητικῶν καθηκόντων ἐλλιπής, χωρὶς νὰ ἐξαιρῆται οὔτε ἡ καταβολὴ διδάκτρων, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ἀνωνύμου μαΐστορος στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ἐποχὴ τοῦ Ρωμανοῦ Α'[7]. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ κύκλος τοῦ ἐπιστολογράφου, εἴτε πρόκειται γιὰ λαϊκούς, ἀνωτέρους ἀξιωματούχους, τιτλούχους, αὐλικούς, εἴτε γιὰ κληρικούς, ὑψηλόβαθμους ἱεράρχες ἢ ἐκκλησιαστικοὺς ἄρχοντες. Τὴν ἴδια ἐποχὴ λειτουργοῦσαν στὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους τουλάχιστον ἄλλες τέσσαρες ἰδιωτικὲς σχολές[8]. Ἡ φοίτηση διαρκοῦσε μερικὰ χρόνια, γι' αὐτὸ καὶ οἱ μαθητὲς δὲν ἦταν ὅλοι τῆς ἴδιας ἡλικίας. Μιὰ κατηγορία, προφανῶς

5. Φ. Κουκουλέ, Τὰ τῶν ἱερῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἐγκυκλίου παιδεύσεως σχολεῖα ἐν Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς Α' 1 (1948) σ. 35-137· P. Lemerle, Πρῶτος οὐμανισμὸς σ. 91 ἑπ. παραδείγματα ἀπὸ τοὺς βίους ἁγίων Η'-Θ' αἰ. γιὰ τὴν στοιχειώδη καὶ μέση ἐκπαίδευση. Σὲ μικρὸ σχολεῖο στὸ γειτονικὸ μοναστῆρι Τὰ Ναρσοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη φοίτησε ὁ Ψελλὸς γιὰ τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευση. H. Hunger, Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur, München 1982.

6. Ὁ Ξιφιλῖνος εἶχε ἀποκτήσει γνώσεις μέσης παιδείας στὴν πατρίδα του Τραπεζοῦντα.

7. Βασικὴ μελέτη καὶ κατάλογος τῶν 122 ἐπιστολῶν ἀπὸ τὸν R. Browning, The Correspondance of a tenth-century byzantine scholar, Byzantion 24 (1954) σ. 397-452. Συνολικὴ δημοσίευση τοῦ στερεοῦ κειμένου: Anonymi professoris Epistulae recensuit Ath. Markopoulos, Berolini et Novi Eboraci 2000. Εἰσαγωγή, βιογραφικὸ τοῦ συγγραφέως, γερμανικὴ περίληψη τῶν ἐπιστολῶν, ἑλληνικὸ κείμενο καὶ σχόλια.

8. *Μαΐστορες Μιχαήλ* (ἐπιστ. ἀρ. 36, 51), *Πέτρος* (ἐπιστ. 19, 23, 67), *Φιλάρετος* (ἐπιστ. 68).

ἀπὸ τοὺς πιὸ προχωρημένους, ποὺ χαρακτηρίζονται στὶς ἐπιστολὲς ὡς *ἔκκριτοι, ἐπιστατοῦντες*, βοηθοῦσαν στὴν διδασκαλία, καθὼς ὁ μαΐστωρ ἦταν ὁ μοναδικὸς δάσκαλος τοῦ σχολείου.

Ὁ συγκεντρωτικὸς χαρακτὴρ τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς δὲν θ' ἄφηνε χωρὶς ἔλεγχο τὴν μέση παιδεία. *Ὁ προκαθήμενος τῶν παιδευτηρίων*, ποὺ ἀπαντᾶ στὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ Γ' αἰ., ἑρμηνεύτηκε, νομίζω σωστά, ὡς εἶδος ἐπόπτου τῶν λοιπῶν σχολείων στὴν πρωτεύουσα, γεγονὸς ποὺ συνιστᾶ μορφὴ κρατικοῦ ἐλέγχου καὶ ὑποδηλώνει τὴν σημασία ποὺ παίρνουν τὰ σχολεῖα στὴν ἐξελισσομένη κοινωνία τῆς Κωνσταντινουπόλεως[9]. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ φιλομαθοῦς αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ζ', ἡ προσέλευση περισσοτέρων μαθητῶν στὴν μέση ἐκπαίδευση καὶ οἱ γενικότερες ἀρχές, ποὺ ρύθμιζαν τὴν ζωὴ στὴν πρωτεύουσα, ὁδήγησαν στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς καθηγητῆ, ἱκανοῦ νὰ διευθύνη νέα Σχολή[10].

Ἡ συνεχιζόμενη πνευματικὴ ἀναγέννηση καὶ οἱ πολλαπλασιαζόμενες ἀνάγκες τῆς κρατικῆς διοικήσεως τὸν ΙΑ' αἰ. εἶχαν ἀντίκτυπο καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς μέσης παιδείας. Τώρα θεραπεύεται σὲ περισσότερες σχολὲς στὴν Κωνσταντινούπολη, διάσπαρτες σὲ διάφορες συνοικίες, κεντρικὲς ἢ λαϊκές· εἶναι τὸ Παιδευτήριον τῆς Διακονίσσης, ἡ Σχολὴ τῶν Χαλκοπρατείων (κοντὰ στὴν Ἁγία Σοφία), τὸ Σχολεῖον τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Σφορακίου (στὴν Μέση), ἡ Σχολὴ τοῦ ἁγίου Πέτρου[11]. Στὶς Σχολὲς ἁγίου Πέτρου καὶ Διακονίσσης τὸν μαΐστορα ἐπέλεγε ὁ πατριάρχης[12], πράξη ἐνδεικτικὴ τῆς αὐξανομένης ἐπιρροῆς τῆς Ἐκκλησίας σὲ ἄλλον ἕνα τομέα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἀνωτάτη Ἐκπαίδευση

Ἡ στροφὴ πρὸς τὴν κλασικὴ Ἀρχαιότητα, ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸ σπουδαίων προσωπικοτήτων, βρί-

9. Οἱ μαρτυρίες ἀπὸ τὸν Βίο Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου στὴν παλαιότερη καὶ πληρέστερη μορφὴ Α ἔκδ. J. Noret, ἰδίως κεφ. 10-14, 16-17.

10. P. Lemerle, Πρῶτος οὐμανισμὸς σ. 230-235. 426, Ἑρμηνεύοντας τὶς πληροφορίες τοῦ ἴδιου Βίου ὁ P. Speck, Die kaiserliche Universität von Konstantinopel, München [1974] σ. 36-50 δέχεται μιὰ συντεχνιακὴ ὀργάνωση τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως χωρὶς ἐνεργὸ κρατικὴ παρέμβαση.

11. P. Lemerle αὐτόθι σ. 227-235. Τὴν ἀναβάθμιση τῆς σχολικῆς παιδείας καὶ τὴν μετεξέλιξή της πρὸς τὴν ἀνωτάτη παρακολουθεῖ ὁ Β. Κατσαρός, Προδρομικοὶ «θεσμοὶ» γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν ἀπὸ τὴν προκομνήνεια περίοδο ἐν Ἡ αὐτοκρατορία σὲ κρίση(;) Τὸ Βυζάντιο τὸν 11ο αἰῶνα (1025-1081), Ἀθήνα 2003 σ. 443-471.

12. P. Lemerle αὐτόθι σ. 242, 243. Βλ. R. Browning, The patriarchal School at Constantinople in the twelfth century, Byzantion 32 (1962) σ. 167-202, 33 (1963) σ. 11-40.

σκοντας συμπαραστάτη τὸν καίσαρα Βάρδα στὸ σύντομο διάστημα ποὺ χειρίσθηκε τὶς κρατικὲς ὑποθέσεις, πῆρε συστηματικὸ χαρακτῆρα καὶ ἐπίσημη ὀργάνωση κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄. Κρατικὰ προγράμματα μὲ παιδευτικοὺς σκοπούς, πρακτικὸ προσανατολισμό, ὀργάνωση ἐπιτελείου λογίων γιὰ συγκεκριμένη συλλεκτικὴ καὶ συγγραφικὴ ἐργασία καὶ ἀναδιοργάνωση πανεπιστημιακοῦ παιδευτηρίου εἶναι ὁ ἀπολογισμὸς τῆς αὐτοκρατορικῆς πρωτοβουλίας.

Ἡ νεότερη ἔρευνα τείνει νὰ δεχθῆ ὅτι τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μαγναύρας, ποὺ ἵδρυσε ὁ καῖσαρ Βάρδας καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες μετὰ τὴν πρώτη καθηγητικὴ γενιά, διατηρήθηκε ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ μὲ τὶς ἴδιες τέσσερις ἕδρες (φιλοσοφία, ρητορικὴ - γραμματική, γεωμετρία, ἀστρονομία) καὶ τὴν ἴδια ὀργάνωση καὶ διευθυντὴ τὸν καθηγητὴ τῆς φιλοσοφίας[13]. Ὁ Κωνσταντῖνος ἔδειξε μέγιστο ἐνδιαφέρον τόσο στὸν διορισμὸ τῶν καθηγητῶν[14], ὅσο καὶ στὴν στάση του πρὸς τοὺς φοιτητάς, ποὺ ὅπως φαίνεται ἦταν πρωτοπορειακή: *τοὺς φοιτητὰς ὁμοδιαίτους καὶ ὁμοτραπέζους... καθ' ἑκάστην ποιῶν καὶ ὁμιλίας μετ' αὐτῶν προσιητὸς ποιούμενος.* Ἡ φοιτητικὴ πρόοδος σύντομα ἀνταμείφθηκε *ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, διότι κριτὰς* (= δικαστὰς) *καὶ ἀντιγραφεῖς καὶ μητροπολίτας ἐξ αὐτῶν ἐκλεξάμενος τετίμηκεν καὶ τὴν πολιτείαν Ρωμαίων τῇ σοφίᾳ κατεκόσμησεν καὶ κατεπλούτισεν*[15]. Ὁ ἀμεσότερος κρατικὸς ἔλεγχος τῆς ἀνωτάτης παιδείας ἐπισημαίνει τὴν βαρύτητα ποὺ ἀπέκτησε γιὰ τὸ κράτος μορφωμένη ὑπαλληλία, ποὺ προανήγγελλε καὶ τὴν ἐξέλιξή της σὲ ἀνωτέρα τάξη[16].

Ἀβέβαιη εἶναι ἡ συνέχεια τῆς λειτουργίας τοῦ πανεπιστημιακοῦ Ἱδρύματος τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄, καθὼς ἀκολουθοῦν οἱ στρατιωτικοὶ αὐτοκράτορες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Βασίλειος Β΄ δὲν εἶχε διόλου πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα[17]. Στὰ ποικίλα κείμενα τοῦ Ψελλοῦ συχνὸς γίνεται λόγος γιὰ τοὺς

13. Θεοφ. Συνεχ. σ. 446-447. P. Speck, Die kaiserliche Universität σ. 22-28· P. Lemerle, Οὐμανισμός σ. 236-240, 418-428.

14. Θεοφ. Συνεχ. σ. 446$_9$: *παιδευτὰς δὲ ἀρίστους προκέκρικεν. εἰς Κωνσταντῖνον πρωτοσπαθάριον τὸν τηνικαῦτα μυστικὸν τὸ τῶν φιλοσόφων παιδοτριβεῖον δέδεκται, εἰς δὲ τὸ τῶν ῥητόρων Ἀλέξανδρον μητροπολίτην Νικαίας, εἰς δὲ τὸ τῆς γεωμετρίας Νικηφόρον πατρίκιον, τὸν γαμβρὸν Θεοφίλου ἐπάρχου τοῦ Ἐρωτικοῦ, εἰς δὲ τὸ τῶν ἀστρονόμων Γρηγόριον ἀσηκρῆτιν.*

15. Θεοφ. Συνεχ. σ. 447.

16. Ἂν καὶ δὲν ἀναφέρεται κατὰ κυριολεξία στὴν ἀνωτάτη παιδεία, ἀναγράφει ἐδῶ τὴν διαφωτιστικὴ γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ σχετικὰ μὲ τὸν χῶρο, τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὶς ἐποδόσεις τους λίαν ἐπιμελημένη μονογραφία τῆς Βαρβάρας Κουταβᾶ-Δελῆβορι, Ὁ γεωγραφικὸς χῶρος τοῦ Πορφυρογεννήτου, τ. Α΄. Τὰ «Γεωγραφικά». Γενικὰ στοιχεῖα φυσικῆς γεωγραφίας, βιογεωγραφίας, καὶ ἀνθρωπογεωγραφίας, Ἀθήνα 1991 τ. Β΄, Ἡ εἰκόνα. Οἱ ἄνθρωποι, οἱ τόποι καὶ ἡ χαρτογραφικὴ ἀποτύπωσή τους, Ἀθήνα 1993.

17. Ψελλοῦ Χρον. Ι σ. 18. Ὁ Βασίλειος Β΄ *οὐδὲ προσεῖχε λογίοις ἀνδράσιν, ἀλλὰ τοῦ-*

μαθητές του καὶ τὴν πολυμερῆ (ρητορική, φιλοσοφία, νομικὴ ἐπιστήμη) διδασκαλία του ἀλλά, ὅπως φαίνεται, δίδασκε σὲ δημόσια Σχολή, ἡ ὁποία ὅμως δὲν εἶχε θέση κρατικοῦ Πανεπιστημίου[18]. Ἡ ὀνομασία τοῦ Ψελλοῦ ὡς *ὑπάτου τῶν φιλοσόφων*[19] (*προέδρου τῶν φιλοσόφων*, κατὰ τὸν Ἀτταλειάτη σ. 21) ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Θ΄, σύγχρονη περίπου μὲ τὸν διορισμὸ τοῦ Ἰωάννη Ξιφιλίνου († 1075) σὲ *νομοφύλακα*, σημαίνει ἁπλῶς τιμητικὴ ἀναγνώριση τοῦ Ψελλοῦ ὡς μεγάλου σοφοῦ ἢ ὑπονοεῖ τὴν λειτουργία πανεπιστημιακῆς Σχολῆς; Γιὰ νὰ δοθῆ θετικὴ ἀπάντηση δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀποδείξεις[20]. Μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι μετὰ τὸν Ψελλὸ καὶ ἄλλοι ἔφεραν τὸν τίτλο τοῦ *ὑπάτου τῶν φιλοσόφων*, ὅπως ὁ Ἰωάννης Ἰταλός, ἢ ὁ μετέπειτα πατριάρχης Ἰωάννης Εἰρηνικός (1214-1216).

Νομικὴ παιδεία

Ἡ νομικὴ παιδεία ὑπῆρξε τὸν ΙΑ΄ αἰ. ἀντικείμενο τῆς κρατικῆς φροντίδος ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες. Τὴν βαθυστόχαστη καλλιέργεια ποὺ γνώρισε ἡ νομικὴ ἐπιστήμη τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ στὶς Νομικὲς Σχολὲς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Βηρυττοῦ, ἀντικατέστησε μετὰ τὸν Ζ΄ αἰ. ἐμπειρικότερου χαρακτῆρος παίδευση, ποὺ ἀνταποκρινόταν στὶς ἀνάγκες τῶν λειτουργῶν τῆς δικαιοσύνης ἀλλὰ χωρὶς νὰ προχωρῆ σὲ θεωρητικὴ ἐμβάθυνση[21]. Ὅπως φαίνεται ἔγινε ἔργο τῶν *σχολαστικῶν*[22], *τῶν συνηγόρων*, ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν μὲ τοὺς σημερινοὺς δικηγόρους. Οἱ γνώσεις μας γιὰ

του δὴ τοῦ μέρους, φημὶ δὲ τῶν λογίων, καὶ παντάπασι καταπεφρονήκει... οὕτως τοῦ βασιλέως κατολιγωροῦντος τῆς περὶ τοὺς λόγους σπουδῆς...

18. P. Lemerle, Le gouvernement des philosophes ἐν Cinq études σ. 215-225, 241-248, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

19. Ὅπως καὶ σὲ ἄλλα θέματα διαιωνίζονται λάθη καὶ ἀνακρίβειες παλαιοτέρων ἐρευνητῶν, ἔτσι καὶ γιὰ τὸν τίτλο τοῦ *ὑπάτου τῶν φιλοσόφων*. Ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἄποψη τοῦ F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Stuttgart 1926, ἀνατύπωση Amsterdam 1964, ὁ ὁποῖος θεώρησε ὅτι ὁ τίτλος ὑφίστατο ἤδη τὸ 924, ἐνῶ τὸ ἔγγραφο τῆς μονῆς Ξηροποτάμου, στὸ ὁποῖο στηρίχθηκε (ἐκδ. J. Bompaire σ. 227$_{14}$), ἀποδείχθηκε πλαστό. Βλ. P. Lemerle, Le gouvernement σ. 224 σημ. 59, ὅπου καὶ γι' ἄλλες ἀνακρίβειες τοῦ F. Fuchs.

20. Ὁ P. Lemerle, Le gouvernement, φρονεῖ ὅτι δὲν ἀντιστοιχεῖ μὲ πανεπιστημιακὸ λειτούργημα οὔτε μὲ ὑπουργοῦ Παιδείας. Ὡς προσωπικὴ προαγωγὴ τοῦ Ψελλοῦ ἀντιλαμβάνεται καὶ ὁ G. Weiss, Oströmische Beamte σ. 69, 72 τὴν ἀπονομὴ τοῦ νέου τίτλου. Διαφοροποιημένη κάπως ἡ ἄποψη τῆς Wanda Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin, Travaux et Mémoires 6 (1976) σ. 223-243.

21. H. J. Scheltema, L'enseignement de droit des antécesseurs, Leiden 1970· P. Pieler παρὰ H. Hunger, Prof. Lit. II σ. 429-431, 434 ἑξ.

22. A. Claus, Ὁ σχολαστικός, Diss. Köln 1965. Κυρίως γιὰ τὶς πολυποίκιλες σημασίες τοῦ ὅρου ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὸν ζ΄ αἰ. μὲ ἐλάχιστες ἀναφορὲς γιὰ τὴν περίοδο Ζ΄-Η΄ αἰ.

μεγάλο χρονικό διάστημα είναι τελείως ὑποτυπώδεις καὶ μόλις στὶς ἀρχὲς τοῦ Γ' αἰ. ἔχομε τὶς πρῶτες αὐθεντικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν νομικὴ κατάρτιση τῶν ὑποψηφίων *ταβουλαρίων* (= συμβολαιογράφων) μὲ τὴν εὐθύνη τοῦ σωματείου των καὶ τὴν πρόσληψη ἑνὸς *παιδοδιδασκάλου νομικοῦ*[23] καὶ ἑνὸς *διδασκάλου* ('Επαρχ. Α' 13-16). Ὁ πρῶτος παρεῖχε τὴν νομικὴ μόρφωση καὶ ὁ *διδάσκαλος* τὴν γενικότερη κατάρτιση, γραμματικὴ καὶ ρητορική, μὲ σκοπὸ νὰ διατυπώνη ὁ σπουδαστὴς σωστὰ καὶ μὲ καλλιέπεια τὰ διανοήματά του. Ἔτσι διαμορφώθηκε μιὰ εἰδικὴ σχολὴ μὲ ἐπαγγελματικὴ κατεύθυνση ἀλλὰ ἄσχετη πρὸς θεωρητικὲς ἀναζητήσεις[24].

Ἡ κρατικὴ παράλειψη γιὰ παροχὴ καλῆς νομικῆς παιδείας μὲ τὴν φροντίδα καὶ ἐπίβλεψη τῆς Πολιτείας ψέγεται ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Θ' Μονομάχο (§§ 3-7 τῆς νεαρᾶς), ὁ ὁποῖος στὰ κυβερνητικά του μέτρα περιέλαβε καὶ τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν νομικῶν σπουδῶν μὲ τὴν ἵδρυση *Διδασκαλείου τῶν νόμων*[25]. Τὴν Σχολὴ ἐγκατέστησε στὸ συγκρότημα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Τροπαιοφόρου τοῦ εὐαγοῦς οἴκου τῶν Μαγγάνων, ἀπὸ τοῦ ὁποίου τὰ εἰσοδήματα ὅρισε νὰ χρηματοδοτῆται ἡ λειτουργία της. Γιὰ τὴν διδασκαλία προβλέπεται *νομοφύλαξ ὁ διδάσκαλος*, βιβλιοθήκη μὲ ἰδιαίτερο *βιβλιοφύλακα*, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ πρῶτος μπορεῖ νὰ δανείζεται γιὰ τὴν μελέτη του τὰς *χρειωδεστέρας (βίβλους) καὶ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν νόμων χρησιμωτέρας* (§ 10). Ἰδιαίτερα αὐλικὰ προνόμια γιὰ τὸν νομοφύλακα, ὅπως ἡ ἔνταξή του στὰ μέλη τῆς συγκλήτου καὶ σὲ ὑψηλὴ σχετικῶς βαθμίδα (εὐθὺς *μετὰ τὸν ἐπὶ τῶν κρίσεων*), ἐτήσιος μισθὸς ἀπὸ τέσσερις λίτρες χρυσοῦ (= 288 χρυσᾶ νομίσματα = 173 χρυσὲς λίρες Ἀγγλίας), πολύτιμο ὕφασμα, ἄλλα δῶρα καὶ εἴδη διατροφῆς ἐπισημαίνουν καὶ ὑλοποιοῦν τὴν ἀποδιδομένη στὸν θεσμὸ

23. Wanda Wolska Conus, Les termes «nomè» et «paidodidaskalos nomikos» du Livre de l'Eparque, Travaux et Mémoires 8 (1981) σ. 531-541. Καινοτομεῖ στὴν ἑρμηνεία τῆς λέξεως *νομή* ('Επαρχ. Α' 13, 15), θεωροῦσα ὅτι δηλώνει τὸν χῶρο τῆς διδασκαλίας, ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσα καὶ πιθανότερη ἑρμηνεία: θέση (ἐπαγγελματική).

24. Γιὰ τὴν νομικὴ παιδεία ἀπὸ τὸν Ζ'-Γ' αἰ. P. Lemerle, Οὐμανισμὸς σ. 236-248, 426-428 μὲ προσθήκη τῆς νεοτάτης βιβλιογραφίας καὶ κριτικὴ ἑρμηνεία συναφῶν χωρίων Σπ. Τρωϊάνου, Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1999 καὶ περισσότερο λεπτομερειακὰ καὶ διαχρονικὰ Σπ. Τρωϊάνου, Οἱ σπουδὲς τοῦ δικαίου στὸ Βυζάντιο, ἰδιαίτερα στὴ Μακεδονία κατὰ τὸν δέκατο τέταρτο αἰῶνα, Βυζαντινὰ 21 (2000) σ. 475-492. Αὐτόθι σ. 419-434 γιὰ τοὺς πολισύχους ἁγίους ἀπὸ Κ. Πιτσάκη. Μιὰ ὀφανὴς μαρτυρία γιὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Ἁγίων Νοταρίων στὴν Κωνσταντινούπολη.

25. Οἱ παραπομπὲς στὴν πιὸ πρόσφορη σὲ χρῆση ἔκδοση τῆς νεαρᾶς στὸ Jus Graecoromanum τῶν I καὶ II. Ζέπων I (1931) σ. 618-627, ὅπου καὶ ἀναγραφὴ τῶν παλαιοτέρων ἐκδόσεων. Νεότερη δημοσίευση μὲ λατινικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν A. Salač, Novella Constitutio saec. XI medii, Prague 1954. Ἀνάλυση καὶ σχολιασμὸς τῆς νεαρᾶς στὰ εὐρύτερα πλαίσια τῆς παιδείας τοῦ ΙΑ' αἰ. ἀπὸ τὸν P. Lemerle, Le gouvernement ἐν Cinq études (1977) σ. 193-248.

σημασία (§ 11). Ἡ διδασκαλία παρέχεται στοὺς φοιτητὲς δωρεὰν καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ γίνονται κοινωνικὲς διακρίσεις (§ 14).

Σὲ ἀντιστάθμισμα τῶν παροχῶν ὁ νομοφύλαξ ὤφειλε νὰ παρέχη ὑψηλῆς στάθμης διδασκαλία, *νύκτωρ μὲν μελετῶν... ἑρμηνεύων δὲ μεθ' ἡμέραν καὶ καθ' ἑκάστην τοῖς φοιτηταῖς ὁμιλῶν*, μὲ μόνες ἡμέρες ἀργίας αὐτὲς ποὺ προβλέπονταν καὶ γιὰ τοὺς *γραμματικούς* (§ 13).

Ἄξιο προσοχῆς ὡς μορφωτικὸ στοιχεῖο καὶ γιὰ τὸν γενικότερο πνευματικὸν ὁρίζοντα τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ ἐπιταγὴ νὰ κατέχη ὁ *νομοφύλαξ ἑκατέραν γλῶσσαν σὺν ἀκριβείᾳ πάσῃ... τὴν ἑλληνικὴν λέγω ταύτην καὶ θεσπεσίαν ῥωμαϊκήν* (§ 16) (= λατινική). Τεκμήριο ἀκαταμάχητο γιὰ τὴν δυνατότητα ποὺ ὑπῆρχε νὰ μάθη κανεὶς λατινικὰ καὶ μάλιστα σὲ ἐπίπεδο ποὺ νὰ κατανοῆ τὴν δυσνόητη νομικὴ γλῶσσα, κι ἀκόμη γιὰ τὴν συνέχεια τῆς παραδόσεως τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, μὲ αὐτονόητη τὴν ἀναδρομὴ στὶς λατινικὲς πηγές. Τὸ τμῆμα τῆς νεαρᾶς ποὺ ρυθμίζει τὴν ἵδρυση καὶ λειτουργία τοῦ *Διδασκαλείου τῶν νόμων* καλύπτουν οἱ §§ 8-12. Τὸ κείμενο τελειώνει μὲ προσφώνηση, ὅπως φαίνεται, τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τοὺς τροφίμους τῆς Σχολῆς[26]. Ἡ μέχρι πρὶν λίγα χρόνια ἐπικρατοῦσα χρονολόγηση τῆς νεαρᾶς τὸ 1045[27] ἀμφισβητήθηκε τελευταίως. Ἀπὸ τὶς προτεινόμενες νέες χρονολογίες 1043/1044[28] ἢ 1047[29] μεγαλύτερες πιθανότητες κερδίζει ἡ τελευταία.

Μὲ ἐξαίρεση τὸν J. Cvetler, ποὺ θεωρεῖ συντάκτη τῆς νεαρᾶς τὸν Ἰωάννη Ξιφιλῖνο[30], πρῶτο νομοφύλακα, ὁμόφωνη σχεδὸν εἶναι ἡ γνώμη τῶν λοιπῶν ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖοι δέχονται ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος, σοφοῦ, χρόνια καθηγητοῦ, μὲ πνεῦμα ἀνήσυχο νεοτερικό, ποὺ τέλειωσε τὴν σταδιοδρομία του ὡς μητροπολίτης Εὐχαΐτων[31].

26. *Ταῦτα παρ' ἡμῶν* (δηλ. τοῦ αὐτοκράτορος) *οἰκονομηθέντα δεξάμενοι... ὦ φιλογαθέστατοι νέοι* (§ 23)· *ἐπεύχεται δὲ πᾶσιν ὑμῖν, διδασκάλοις ἅμα καὶ μαθηταῖς, πᾶν ὅ τι κράτιστον τὸ κράτος ἡμῶν...*

27. Ἡ χρονολογία 1045, προταθεῖσα ἀπὸ τὸν W. Fischer (1883), ἐδραιώθηκε μὲ τὴν ἀποδοχή της ἀπὸ τὸν Fr. Dölger, Regesten ἀρ. 863 [863 und 864].

28. Τὴν χρονολόγηση στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1043, ποὺ ἔγινε δεκτὴ καὶ ἀπὸ τὸν P. Pieler ἀνωτ. σ. 451, πρότεινε ἡ Enrica Follieri, Sulla Novella promulgata da Costantino IX Monomaco per la restaurazione della Facoltà giuridica a Costantinopoli ἐν Studi... Ed. Volterra II, Milano 1971 σ. 647-664.

29. J. Lefort, Rhétorique et politique: Trois discours de Jean Mauropous en 1047 Travaux et Mémoires 6 (1976) σ. 265-303 (οἱ ὑπ' ἀρ. 181, 182, 186 λόγοι τοῦ I. M. στὴν ἔκδοση P. Lagarde, Johannis Euchaitorum metropolitae... Göttingen 1882). Πρὸς τὴν χρονολόγηση ἔτ. 1047 τείνει καὶ ὁ P. Lemerle ἔνθ' ἀνωτ. σ. 207 σημ. 30.

30. J. Cvetler, The authorship of the Novel on the reform of legislative education at Constantinople (about 1045 A.D.), Eos 48 II (1957) σ. 297-328. Φρονεῖ ὅτι τὸ κείμενο εἶναι τοῦ Ξιφιλίνου, ποὺ ἐπεξεργάσθηκε ὁ Ψελλὸς σὲ συνεργασία μὲ τὸν Μαυρόποδα.

31. P. Lemerle, Cinq études σ. 197 ἑπ., ὅπου καὶ ἀναγραφὴ τῆς παλαιότερης βιβλιογραφίας. Βλ. καὶ Ἱστορία Β' 2 σ. 212.

Τὸ Διδασκαλεῖο τῶν νόμων δὲν εἶχε τὸν θεωρητικὸ χαρακτῆρα μιᾶς πανεπιστημιακῆς Σχολῆς, ὅπως οἱ παλαιότερες στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ τὴν Βηρυττό. Τώρα ὅλο καὶ περισσότεροι ἐρευνητὲς δέχονται ὅτι πρόκειται γιὰ Σχολὴ διοικήσεως γιὰ τὴν ἱκανοποίηση πρακτικῶν σκοπῶν[32], τὴν στελέχωση τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν[33], τὴν κατάρτιση συμβολαιογράφων καὶ συνηγόρων (= δικηγόρων), τῶν ὁποίων τὶς ἐπιτυχεῖς σπουδὲς θὰ πιστοποιοῦσε ὁ νομοφύλαξ (§ 19-21). Δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν διατήρηση τῆς Σχολῆς ἢ τυχὸν ἐπίδρασή της στὴν μετέπειτα νομικὴ ἐπιστήμη.

Πατριαρχικὴ Σχολὴ

Σκόπιμο ἔκρινα νὰ ἐνταχθῆ ἐδῶ καὶ ἡ θεώρηση τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως, πλησιέστερη στὸν ΙΒ΄ αἰ., σημαντικὴ γιὰ τὴν κατάρτιση τῶν ἀξιωματούχων τοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Τὴν διαδρομὴ τῆς Σχολῆς παρακολουθεῖ ὁ R. Browning[34], τὴν ἀναπολεῖ δὲ ὁ Β. Κατσαρός[35], ὅταν θεωρεῖ ὅτι πρωτοδημοσιευόμενες «*Διδασκαλίες*»[36] δὲν συνιστοῦν ρητορικὲς ὁμιλίες ἀλλὰ μαθήματα σὲ ἀκροατήριο ὑψηλοῦ ἐπιπέδου.

32. G. Weiss, Oström. Beamte σ. 65-76· P. Lemerle σ. 243· P. Pieler σ. 451.

33. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐπισημαίνει στὴν προσλαλιά του: *ἡ βασιλεία ἡμῶν καὶ οἱ μεθ' ἡμᾶς ἀεὶ βασιλεύσαντες προκρινοῦμεν τῶν ἄλλων* (ἐσᾶς τοὺς ἀποφοίτους τῆς Σχολῆς) *ἐν ταῖς διανομαῖς τῶν ἀρχῶν καὶ ἀντίδοσιν πρέπουσαν ὑμῖν ἀντιδώσομεν τῆς ἀγαθῆς προαιρέσεως* (§ 25). D. Constantelos, The Greek Heritage in Greek Hagiography ἐν Τὸ Ἑλληνικόν. Vryonis τ. I (1993) σ. 91-116. Ἀναζητεῖ στὰ ἁγιογραφικὰ κείμενα ποὺ γράφτηκαν μεταξὺ Θ΄ καὶ ΙΔ΄ αἰ. τὴν ἀπόδειξη τῆς ἐπιρροῆς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κληρονομιᾶς καὶ διαπιστώνει τὴν ἐπίγνωση τῆς ἱστορικῆς συνεχείας· N. Radosevič, The Emperor as the Patron of Learning in Byzantine Basilikoi Logoi αὐτόθι 267-287. Γιὰ τοὺς λόγους τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, τοὺς συναφεῖς μὲ τὸν πατριάρχη, τὴν νομικὴ παιδεία β΄ ἐκδ. U. Criscuolo, Michele Psello Epistola a Giovanni Xifilino καὶ Epistola a Michele Cerulario, Napoli 1990.

34. R. Browning, The Patriarcal School at Constantinople in the twelfth century, Byzantion 32 (1962) σ. 167-202, 33 (1963) σ. 11-40.

35. Β. Κατσαρός, Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴν μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του, Θεσσαλονίκη 1988, ὅπου σ. 162-209 Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολή.

36. Αὐτόθι σ. 213-242 οἱ «*Διδασκαλίες*».

ΜΕΡΟΣ Γ΄1 (1081 - 1204)

Εἰσαγωγικὸ σημείωμα

Ὁρόσημο στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἡ βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς μεταβολὲς στὴν διοίκηση, τὸν στρατό, τὴν κοινωνικὴ διαφοροποίηση, τὶς διαφαινόμενες ἰδεολογικὲς τάσεις καὶ χαλάρωση τοῦ πολιτικοῦ ἤθους, τὶς ἐδαφικὲς καὶ πληθυσμικὲς μεταβολὲς ἀπὸ τὴν συνοριακὴ γραμμὴ καὶ ἐντεῦθεν ὁρίζει τὴν ἔναρξη μιᾶς νέας ἐποχῆς στὴν τότε Οἰκουμένη. Ὅλα συνέβησαν μετὰ τὴν ἀποδυνάμωση τοῦ χαλιφάτου καὶ τὴν κατάπτωση τῆς οἰκονομικῆς του ἰσχύος.

Τὸ ἀββασιδικὸ κράτος, ὀργανωμένο, πλούσιο, μὲ ἀνεπτυγμένο πολιτισμό, λειτούργησε ὡς ἰσχυρὸ ἀνάχωμα ἔναντι τῶν ἀπολίτιστων λαῶν τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας. Ἡ ἧττα τοῦ Μαντζικὲρτ (1071) ἄνοιξε τὸν δρόμο στὰ τουρκικὰ φύλα, ποὺ δυναμικὰ εἰσβάλλουν τώρα στὸν χῶρο τῆς πολιτισμένης Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, σχηματίζοντας νέα πολιτικὰ μορφώματα, ἀλλοιώνοντας μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τὴν πληθυσμικὴ σύνθεση τῶν μικρασιατικῶν περιοχῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ διείσδυση τῶν τουρκικῶν φύλων στὰ μικρασιατικὰ ἐδάφη καὶ ἡ συνακόλουθη διάλυση τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἔφερε καὶ τὴν κατάρρευση τοῦ βυζαντινοῦ διοικητικοῦ συστήματος, ὑποχρεώνοντας τὸν τελικῶς ἐπικρατήσαντα Ἀλέξιο Κομνηνὸ νὰ ἀναζητήση νέες βάσεις γιὰ τὸ ἀνορθωτικό του ἔργο.

Ἡ νέα δυναστεία τῶν Κομνηνῶν[1], μὲ σαφῆ ἀριστοκρατικὸ προσανατολισμό, παραμερίζει τὶς ἀναπτυχθεῖσες στὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ. λαϊκότερες ροπὲς καὶ τὸν στρατιωτικὸ ἐφησυχασμὸ τοῦ Κωνσταντίνου Θ΄ καὶ στρέφεται πλέον πρὸς τὴν πολεμικὴ ἀναμέτρηση. Ἡ νέα ἐποχὴ διαφοροποιεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλο στοιχεῖο σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν, στὴν προσθήκη ἑνὸς ἀκόμη νέου λαοῦ στοὺς ἐχθρικούς, τῶν Νορμανδῶν, ποὺ εἶναι μάλιστα καὶ Χριστιανοὶ ἀλλὰ δὲν ἔχουν εἰσέτι προσλάβει τὴν φιλοσοφημένη διάσταση ποὺ σφραγίζει τοὺς πολιτισμένους χριστιανικοὺς λαούς.

1. Ὁ ἀριμθὸς ποὺ συνοδεύει τοὺς Κομνηνοὺς (π.χ. Κ 12, Κ 81), ὀφείλεται στὸν Κ. Βαρζό, Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν τ. Α΄-Β΄, Θεσσαλονίκη 1984, γιὰ νὰ διακρίνονται καθὼς σὲ κάθε οἰκογένεια καθενὸς κλάδου τῆς πολύκλαδης αὐτῆς γενιᾶς ἐπανέρχονται τὰ ἴδια βαπτιστικὰ ὀνόματα.

Οἱ βυζαντινὲς πηγὲς τῆς περιόδου ἀναγράφονται συστηματικὰ μὲ τὴν συναφὴ ἔκδοση στὸν ἀντίστοιχο τόμο (ἐδῶ Γ΄ 1) τῆς Βυζαντινῆς μου Ἱστορίας. Εἰδικὰ ἔργα τοῦ ἰδίου τοῦ Βυζαντίου γιὰ τὴν διοικητικὴ ὀργάνωση καὶ λειτουργία τοῦ κράτους αὐτῆς τῆς περιόδου Κομνηνῶν καὶ Ἀγγέλων δὲν ὑπάρχουν, ὅπως ἐγνωρίσαμε γιὰ τὴν προηγούμενη μὲ ἐκεῖνα τοῦ Φιλοθέου ἢ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου. Ἐλλείπει ἀκόμη καὶ γενικότερη νομοθετικὴ κωδικοποίηση, ἢ σχετικὴ νομικὴ ἑρμηνευτικὴ φιλολογία. Σῴζονται μόνον εὐκαιριακά, μεμονωμένα νομοθετήματα. Μόνον στὸν τομέα τοῦ κανονικοῦ δικαίου χάρις στοὺς τρεῖς σπουδαίους κανονολόγους τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος, Ἀλέξιο Ἀριστηνό, Ἰωάννη Ζωναρᾶ, Θεόδωρο Βαλσαμῶνα, ἔχομε ἑρμηνευτικὰ σχόλια ποὺ φωτίζουν περισσότερους τομεῖς τοῦ δικαίου ἀλλὰ καὶ τὶς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὴν ἐν γένει διάρθρωση τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Αὐξάνει ὅμως ὁ ἀριθμὸς τῶν σωζομένων ἐγγράφων τῆς δημοσίας καὶ ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, τῶν διακρατικῶν συνθηκῶν, ὅπως μὲ τὶς ἰταλικὲς ναυτικὲς πόλεις, ἀπὸ κάθε ἄποψη ὅλων σημαντικῶν. Τὴν διάρθρωση τῆς διοικήσεως φωτίζουν καὶ οἱ σωζόμενες πολυάριθμες σφραγίδες τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἀλλὰ καὶ ὅλη τὴν ἐπικράτεια. Οἱ ὁποιες οὐσιαστικὲς πληροφορίες ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς, ὀφείλονται κυρίως σὲ φιλολογικὰ κείμενα, ὅπως εἶναι τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, κατόχου μεγάλης ἱστορικῆς παιδείας καὶ κρατικοῦ λειτουργοῦ σὲ ὑψηλὲς διοικητικὲς θέσεις, ποὺ τοῦ προσεπόρισαν καὶ φιλοσοφικότερη θεώρηση τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι.

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ· Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Ἀναδιάταξη ὁρολογίας *Ρωμανία, «Ἕλλην»*

Οἱ θεσμοὶ κατὰ βάση παρέμειναν οἱ Ἴδιοι, ἀλλὰ εἰσεχώρησαν ἀποκλίσεις, ἐνδεικτικὲς διαφοροποιήσεων λιγότερο στὴν τυπολογία καὶ περισσότερο στὴν νοοτροπία καὶ στόχους τῶν κυβερνώντων. Ὁ σχεδιασμὸς καὶ ἡ διεξαγωγὴ τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ἐμφανίζονται στὴν ἱστοριογραφία ὡς κατ' ἐξοχὴν προσωπικὸ ἔργο τοῦ αὐτοκράτορος, ἐνῶ στὴν διοίκηση φαίνεται νὰ παίρνουν πρωτοβουλίες γιὰ σχεδιασμούς, κατευθύνσεις καὶ χειρισμοὺς καὶ ἀνώτεροι κρατικοὶ λειτουργοὶ ἰδίως στὸ τεχνικὸ πεδίο, ὅπως φαίνεται συνέβη στὴν νομισματικὴ ρύθμιση γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ φόρου ἐπὶ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ. Στὴν κατάρτιση τῆς *Νέας Λογαρικῆς*, ὅπως αὐτὴ ὀνομάσθηκε, προσδιορίζεται ἡ συμβολὴ τῶν *σεκρετικῶν* στὴν διαμόρφωση τοῦ νέου συστήματος.

Ἐντελῶς προσωπικὴ ὡς ἰδέα καὶ σχεδιασμὸς τοῦ αὐτοκράτορος εἶναι ἡ κοινωνικὴ διάταξη μὲ τὴν δημιουργία ἰδιαίτερης κοινωνικῆς τάξεως, στὴν

ὁποία ἐντάχθηκαν ἀποκλειστικῶς μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας στὴν εὐρύτερή της σύνθεση μὲ νύφες, γαμβροὺς καὶ νέους βλαστούς.

Στὴν βασιλεία τῶν Κομνηνῶν καθιερώνεται ἐπίσημο ὄνομα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὁ ὅρος *Ρωμανία*, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ συνεπὴς χρήση του σὲ αὐτοκρατορικὲς διατάξεις καὶ σὲ διεθνεῖς συμβάσεις τῆς ἐποχῆς μὲ χαρακτηριστικὲς μαρτυρίες στὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Α΄ γιὰ τὴν ἀνάθεση τῆς ἀντιβασιλείας στὴν μητέρα του Ἄννα Δαλασσηνή (Regesten ἀρ. 1073, Αὔγ. 1081), καὶ στὴν συνθήκη τῆς Δεαβόλεως μὲ τὸν Νορμανδὸ Βοημοῦνδο (Regesten ἀρ. 1243, Σεπτ. 1108). Στὴν τελευταία αὐτὴ διατηρεῖται παραλλήλως καὶ ἡ παλαιότερη ὁρολογία: *Ρωμαίων ἡγεμονία, τὸ σκῆπτρον τῆς Ρωμαίων ἀρχῆς*... Στὶς ἀκολουθοῦσες συνθῆκες μὲ τὶς ἰταλικὲς ναυτικὲς πόλεις Βενετία, Γένουα, Πίζα ἡ ἀντισυμβαλλόμενη βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἀναγράφεται κατὰ σύστημα μέχρι τὴν ἅλωση τοῦ 1204 ὡς *Romania — Ρωμανία*[2]. Τὴν αἴγλη τοῦ Ρωμαίου πολίτη μεταφέρει ὁ τύπος ἀπελευθερώσεως δούλου, ὅταν ἀποφαίνεται *ἔστω γὰρ ἐλεύθερος παντελεύθερος Ρωμαῖος πολίτης* σὲ εὐχολόγιο τοῦ ΙΑ΄ αἰ. ἀπὸ τὴν Νότιο Ἰταλία[3].

Δὲν πρέπει νὰ περάσῃ ἀπαρατήρητη ἡ ἀνασύνδεση μὲ τὸ παρελθὸν χάρις στὴν ἐπανεμφάνιση τῆς ὀνομασίας *Ἕλλην*, δηλωτικῆς τοῦ πολυφυλετικοῦ κλάδου τῆς Ἀρχαιότητος. Ὁ H. Hunger παρατήρησε ὅτι στὸν Τιμαρίωνα[4] ἀπαντᾶ τρεῖς φορὲς ὁ ὅρος *Ἕλλην* (στίχ. 118, 151, 705) μὲ καθαρὰ ἐθνικὴ σημασία (in rein ethnischen Sinn)[5] στὴν ὁποία διακρίνεται νομίζω καὶ ἕνα αἴσθημα ἐθνικῆς ὑπερηφάνειας. Ὁ ὅρος ἔχει χάσει τὸν ἀπαξιωτικὸ χαρακτῆρα τοῦ ὀπαδοῦ τῆς παλαιᾶς θρησκείας, τοῦ εἰδωλολάτρη, ἐθνικοῦ καὶ ἔχει ἀνακτήσει τὴν ἀρχικὴ νοηματική του σημασία, δηλωτικὴ τοῦ ἀνήκοντος στὴν ἑλληνικὴ ἐθνότητα. Δὲν περιορίζεται τοπικὰ οὔτε σ' ἕνα συγκεκριμένο μικρὸ χῶρο οὔτε σὲ μιὰ ἰδιαίτερη φυλετικὴ ὁμάδα ἀλλὰ ἐκτείνεται σὲ διευρυμένα ὅρια. Περιλαμβάνει ἕνα ἰδιαίτερο πληθυσμικὸ στρῶμα, ποὺ αὐτοδιακρίνεται, ἔχοντας συνείδηση τῆς ἰδιαιτερότητός του, τὴν ὁποία φαίνεται νὰ ἀποδέχονται, νὰ συμμερίζονται καὶ οἱ ἄλλοι.

Στὰ Δημήτρια, τὴν θρησκευτικὴ ἀλλὰ καὶ ἐμπορικὴ πανήγυρη τῆς Θεσσαλονίκης, προσέρχονται *οὐ μόνον αὐτόχθων ὄχλος καὶ ἰθαγενὴς ἀλλὰ πάντοθεν καὶ παντοῖος Ἑλλήνων τῶν ἁπανταχοῦ* (§ 5 στίχ. 116-118) ἀντιβαλλόμενος μὲ *ἄλλα παντοδαπὰ γένη Καμπανῶν, Ἰταλῶν, Ἰβήρων, Λυσιτα-*

2. Στὴν Ἱστορία μου Γ΄ 1 σ. 232 σημ. 5 ἀναγράφονται ἀναλυτικὰ οἱ μεταξὺ βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἰταλικῶν ναυτικῶν πόλεων συνθῆκες ἀπὸ 1170-1202.

3. A. Dain, Une formule d'affranchissement d'esclave, REB 22 (1964) σ. 238-240.

4. Τιμαρίων ἀνώνυμη σάτυρα (πρῶτες δεκαετίες ΙΑ΄ αἰ.) ἐκδ. R. Romano, Pseudo-Luciano, Timarione ἐκδ. R. Romano, Napoli 1974. Περισσότερα γιὰ τὰ σατυρικὰ τῆς ἐποχῆς Ἱστορία Γ΄ 1 σ. 106.

5. H. Hunger, Prof. Lit. II σ. 153.

νῶν, Κελτῶν, τὰ ὁποῖα ἐπίσης συρρέουν στὴν πανήγυρη. Στὴν διαφοροποιημένη αὐτὴ ὁμάδα *τῶν ἁπανταχοῦ Ἑλλήνων* ἐνυπάρχει καὶ ἡ ἔννοια τῆς διασπορᾶς καὶ τῆς διαφόρου φυλετικῆς προελεύσεως, ὅπως φαίνεται ὅταν *Μίνως μὲν Κρής, Αἰακὸς δὲ ἀκριβῶς Ἕλλην ἐκ τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος καὶ Θετταλίας* βρεθῆ νὰ τοὺς πλησιάση κάποιος *φυλέτης Ἴων ἢ Δωριεὺς* ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ κατεβαίνουν στὸν Ἅδη καὶ ἀντιληφθοῦν τὸ διαφορετικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα, ποὺ οἱ τελυταῖοι χρησιμοποιοῦν, *γελῶσι καὶ ἡδέως ἀνακαγχάζουσιν οἱ τοῦ Αἰακοῦ Ἕλληνος τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος καὶ Θετταλίας* (Τιμαρίων § 28 στίχ. 705-708).

Ἡ συνεχιζομένη ἀναστροφὴ μὲ τὴν πνευματικὴ παρακαταθήκη τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος ἔφερε ὄχι μόνον τὸν θαυμασμὸ καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἀξιῶν καὶ ἰδεωδῶν της ἀλλὰ ἀνέτρεψε καὶ τὸ περιεχόμενο ποὺ ἡ παλαιοχριστιανικὴ διανόηση ἔδωσε στὸν ὅρο *Ἕλλην*, ὥστε τώρα ὁ μορφωμένος βυζαντινὸς λόγιος τοῦ ΙΒ΄ αἰ. νὰ θεωρῆ καύχημα καὶ τιμὴ νὰ ἐπικαλεῖται ὡς ἐθνικὴ ταυτότητα *Ἕλλην*[6].

Ἐπίσημη τιτλοφορία τοῦ ἡγεμόνος

Βασιλεὺς αὐτοκράτωρ / βασιλεὺς πορφυρογέννητος

Σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς βασιλείας τῶν Κομνηνῶν ὁ ἀσκῶν τὴν ἐξουσία ἡγεμὼν τιτλοφορεῖται ἐπισήμως *πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων (ὁ Κομνηνός)*[7], ἐνῶ ὁ ἐπίδοξος διάδοχος, συνήθως γυιός του, ἔχει λάβει σὲ ἐπίσημη τελετή, σὲ μικρὴ (νηπιακὴ συνήθως) ἡλικία, ὁρισμένα σύμβολα καὶ τὸν τίτλο *βασιλεύς*. Τὴν ἔνδειξη *βασιλεὺς* συνοδεύει καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς *πορφυρογέννητος*[8] ὄχι ὅμως καὶ ὁ ὅρος *Ῥωμαίων*, ὁ ὁποῖος παραμένει ἀποκλειστικὸς γιὰ τὸν αὐτοκράτορα, παραλείπεται δὲ ἀκόμη καὶ ὅταν μνημονεύονται ἀπὸ κοινοῦ πατὴρ-αὐτοκράτωρ καὶ υἱὸς-βασιλεύς. Ἔτσι ὁ *Ἰωάννης βασιλεὺς υἱός σου ὁ πορφυρογέννητος*. Ὁ προσδιορισμὸς *πορφυρογέννη-*

6. Μὲ ἁπλότητα ἀλλὰ καὶ φιλοσοφημένη σκέψη ὁ Ν. Σβορῶνος ἐπιχειρεῖ νὰ προσδιορίση τὴν ἑλληνικὴ ἐθνότητα ὡς ἱστορικὴ κατηγορία ποὺ δὲν ταυτίζει μὲ τὴν κατηγορία τοῦ ἔθνους κι ἀκόμη λιγότερο τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Ν. Σβορῶνος, Ἡ ἑλληνικὴ ἰδέα στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἐν Ἐπίσημοι λόγοι ἔτ. 1975-1976 Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τ. 20, Ἀθῆναι 1978 σ. 331-343. Π. Γουναρίδης, Γένος Ῥωμαίων. Βυζαντινὲς καὶ νεοελληνικὲς ἑρμηνεῖες, Ἀθήνα 1996. Γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ὅρων *Ῥωμαίος, Ἕλλην, Γραικὸς* καὶ *Ῥωμηὸς* σὲ Βυζαντινοὺς καὶ Νεοέλληνες λογίους, Ἵδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν.

7. Γιὰ τὴν ἐξελικτικὴ διαμόρφωση τοῦ τίτλου βλ. στὸ βιβλίο μου, Ἐκλογὴ καὶ Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναδείξεως βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος.

8. Ἀλεξιὰς Γ΄ 12.3 = σ. 126_{26}· 12.4 = σ. 127_{7}, 12.15 = 132_{8}. Γιασμίνα Μωυσίδου, Ὁ ὅρος πορφυρογέννητος, Δωδώνη 22 (1993) σ. 317-350 μὲ ἀναφορὰ Ἱστορία Β΄ 2 σ. 271. G. Dagron, Nés dans la pourpre, Tr. Mém. 12 (1994) σ. 105-142 (ἀπὸ τὴν ὕστερη αὐτοκρατορικὴ περίοδο μέχρι καὶ Κομνηνούς).

τος δὲν ἦταν τυπικὸς ἀλλὰ οὐσιαστικός. Ἔτσι ὁ νεότερος γυιὸς τοῦ Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ τιμηθεὶς ἀπὸ τὸν πατέρα του *βασιλεὺς* οὐδαμοῦ στὰ κείμενα φέρεται καὶ ὡς *πορφυρογέννητος*, γεννηθεὶς τὸ 1159 πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάδειξη τοῦ πατέρα του σὲ αὐτοκράτορα. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ ἔγγραφο καὶ λόγω τοῦ ἐπισήμου χαρακτῆρος του, εἶναι ἐκεῖνο τῆς συνθήκης τῆς Δεαβόλεως (1108), ὅπου ὁ μὲν Ἀλέξιος Α΄ ἐπανειλημμένως μνημονεύεται *ὡς αὐτοκράτωρ (μεγάλος) αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων*, ὁ δὲ Ἰωάννης *ὡς βασιλεὺς υἱός (σου) ὁ πορφυρογέννητος*, ἀμφότεροι δὲ *ὡς βασιλεῖς σεβαστοί*[9], *ἀειπέβαστοι βασιλεῖς*[10], *βασιλεῖς σεβαστοὶ καὶ αὐγουστοι*[11].

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Β΄ ἀνέδειξε τὸν πρωτότοκο γυιό του Ἀλέξιο *βασιλέα*, ὅπως καὶ ὁ Μανουὴλ Α΄, τὸν νήπιον Ἀλέξιο καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Α΄ ὄχι τὸν πρωτότοκο γυιό του Μανουήλ, ἀλλὰ τὸν δευτερότοκο Ἰωάννη (Κ 162). Ἔτσι ὁ ἐπίδοξος διάδοχος ἔχει μὲν λάβει ἐπίσημη καθιέρωση σὲ εἰδικὴ ἐθιμοτυπικοῦ χαρακτῆρος τελετὴ ἀλλὰ ἀποκομμένη ἀπὸ ἄσκηση οἱασδήποτε ἐξουσίας.

Στὴν περίπτωση τοῦ διαδόχου του ὁ Μανουὴλ Α΄ ἔχει κάνει τὴν ἐπιλογή του καὶ ὀνόμασε τὸν νήπιο γυιό του Ἀλέξιο (Κ 155), γεννημένον Σεπτέμβριο 1169, *βασιλέα*. Ἁπλῶς τώρα ζητεῖ καὶ τὴν πολιτική του στήριξη ἀπὸ τὸν πατριάρχη καὶ μέσω αὐτοῦ τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἡ πολιτικὴ δύναμη ὅλον τὸν ΙΑ-ΙΒ΄ αἰ. αὐξάνει. Μόνη ἡ αὐτοκρατορικὴ βούληση ρυθμίζει τὴν ἐπιλογή. Ἐδῶ ἐπειδὴ ὁ διάδοχος εἶναι νήπιο καὶ ὁ πατέρας αὐτοκράτωρ ἤδη 52 ἐτῶν, ὁ δὲ ἐξάδελφος Ἀνδρόνικος καιροφυλακτεῖ, ὁ Μανουὴλ πολὺ ὀρθῶς ἀναζήτησε πολιτικὸ στήριγμα γιὰ τὸ παιδί, ἀπευθυνόμενος στὸ διαθέτον τότε τὴν μεγαλύτερη ἰσχὺ συλλογικὸ ὄργανο, τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸν ἐπικεφαλῆς αὐτῆς πατριάρχη.

Ἀναγόρευση - στέψη αὐτοκράτορος - Πολιτικὴ ἐπικράτηση

Στὴν περίοδο Κομνηνῶν - Ἀγγέλων ἡ ἄνοδος νέου αὐτοκράτορος ρυθμίζεται, ὅπως καὶ στὸ παρελθόν, ἀπὸ δύο διακριτὲς πράξεις, τὴν ἀναγόρευση καὶ τὴν στέψη, οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ συμπίπτουν, ἀλλὰ δυνατὸν νὰ διαφέρουν χρονικά. Ἰδιαίτερη πράξη ἐκλογῆς δὲν ὑφίσταται, γιατὶ στὶς πραγματοποιηθεῖσες νόμιμες περιπτώσεις διαδοχῆς, ὁ διάδοχος εἶχε ἐπισήμως ὁρισθῆ ἀπὸ τὸν ὑπάρχοντα αὐτοκράτορα, ἀναδειχθεὶς σὲ εἰδικὴ τελετὴ *βασιλεύς*.

Ἡ ἀναγόρευση ἦταν ἀναμφιβόλως ἡ καθοριστικὴ πράξη, ἡ ἐπαγομένη τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Οἱ γνωστοὶ παράγοντες *σέγκλητος, στρατὸς, λαός (δῆμοι)*, λειτουργοῦν πάντοτε, ἀλλὰ οὔτε τὸ ἀριθμητικό τους μέγε-

9. Ἀλεξιὰς Γ΄ 12.4 = 127_{11}, 12.15 = σ. 132_{7} 12.16 = σ. 133_{4}.

10. Ἀλεξιὰς Γ΄ 12.11 = σ. 130_{6}.

11. Ἀλεξιὰς Γ΄ 12.26 = σ. 137_{12}.

εἶναι γνωστὸ καὶ καθορισμένο οὔτε ἡ βαρύτης ἑκάστου σὲ κάθε περίπτωση τὸ ἴδιο ἀποφασιστική. Ἐξ ἄλλου συγκρότηση καὶ λειτουργία τους ὡς συλλογικῶν ὀργάνων, ἄγνωστη στὶς λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἐποχή, φαίνεται νὰ ἔχη ὑποστῆ κάποιες μεταβολές.

Ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται νὰ ἔχη ἀλλάξει σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθὸν εἶναι ὁ *στρατός*, μετὰ τὴν ριζικὴ μεταβολὴ ποὺ ὑπέστη ἀπὸ τὴν διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ. Στὶς ἀναγορεύσεις τῆς ἐποχῆς ἐκπροσωπεῖται κατὰ περίπτωση ἀπὸ τὴν ἀνακτορικὴ φρουρὰ (ὅπως συνέβη τὸν Αὔγουστο 1203 γιὰ τὸν Ἰσαάκιο Β΄ ἢ τὸ 1204 γιὰ τὸν Ἀλέξιο Μούρτζουφλο), τοὺς συγγενεῖς στρατιωτικοὺς ἢ παρατυχὸν στρατιωτικὸ σῶμα, ὅπως στὴν ἀναγόρευση τοῦ Μανουὴλ Α΄ στὴν Κιλικία (1143)[12] ἢ τοῦ Ἀλεξίου Γ΄ στὰ Κύψελλα τῆς Θράκης (1195). Ἡ στρατιωτικὴ παρουσία ἀπαραίτητη, ὅπως φαίνεται ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαίως πολυδύναμη καὶ ὀργανωμένη, ὅπως στὸ παρελθόν, ἐνίοτε εὐκαιριακὴ καὶ περιστασιακὴ κρίνεται ἱκανοποιητική.

Ἀνάλογη φαίνεται ἦταν καὶ ἡ ἐκπροσώπηση τῆς συγκλήτου, ποὺ ἡ ὕπαρξή της εἶναι βεβαία, ἀλλὰ μειωμένη σὲ ἰσχὺ καὶ σημασία σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν. Ἔτσι ὅπως ἐκ τῶν προτέρων εἶναι ὁρισμένος ὁ διάδοχος μέσω τῆς ἀναδείξεως τοῦ γιοῦ τοῦ κυβερνῶντος αὐτοκράτορος σὲ βασιλέα, δὲν ὑπάρχει περιθώριο ἐκλογῆς, κατὰ τὸ ὁποῖο τυχὸν γνώμη τῆς συγκλήτου θὰ μποροῦσε νὰ ἔχη βαρύτητα καὶ σημασία. Τώρα ἡ σύγκλητος ἔχει μεταβληθῆ σὲ τελετουργικὸ σῶμα τιμητικῆς παρουσίας καὶ ἐπιδοκιμασίας.

Εἰκόνα τῆς συμμετοχῆς ὅλων αὐτῶν τῶν παραγόντων στὴν πανηγυρικὴ ἀνάδειξη τοῦ διαδόχου σὲ *βασιλέα* παραδίδει τὸ προδρόμειο ποίημα τῆς τελετῆς, *Εἰς τὴν στεφηφορίαν Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ* (1122), ὅπου καλοῦνται *δῆμοι καὶ πόλις ἡ πολλὴ σὺν μουσικοῖς ὀργάνοις ἐν ὕμνοις ἑορτάσοντες τὴν ἑορτὴν τοῦ στέφους, οὐ μόνον ἅπας ὁ στρατὸς καὶ δῆμος ὁ μυρίος, ἀλλ' ὅσον τὸ γερούσιον, ὅσον βουλῆς συγκλήτου, τῶν ἱερῶν τε ἡ λογάς, ὁ μέγας ποιμενάρχης συμπράττων καὶ συνευδοκῶν, σπεύδων καὶ συμπεραίνων*[13].

Τὴν ζῶσα παράδοση τῆς συμμετοχῆς πολιτειακῶν ὀργάνων σὲ ἐπίσημες τελετὲς πιστοποιοῦν στίχοι διάσπαρτοι σὲ προδρόμεια ποιήματα[14], χαρακτηριστικὰ σύμβολα τῆς βασιλείας γιὰ τὸν αὐτοκράτορα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιπόρφυρο στολή, τὸ στέμμα, ποὺ καλύπτει τὸ τριχωτὸ τῆς κεφαλῆς καὶ τὰ ἐρυθρὰ πέδιλα, ἐμβλήματα δὲ τῆς ἐξουσίας τὸ σκῆπτρο καὶ ἡ σφαῖρα μὲ τὸν σταυρὸ στὸ κέντρο προβάλλουν στὶς ἀπεικονίσεις τῶν αὐτοκρατόρων στὰ νομίσματα, τὰ ψηφιδωτά, τὶς ὁλόσωμες παραστάσεις καὶ τὶς μικρογραφίες στὰ χειρόγραφα.

12. W. Hörander, Theodoros Prodromos (1974) ἀρ. I σ. 177-184, στίχ. 19-24.

13. Αὐτόθι V. σ. 215 στίχ. 37: *τιμὴ τοῦ δήμου, τῆς βουλῆς, δόξα τῆς πολιτείας*. XI σ. 255 στίχ. 61-62: *τί τοῦτο, πόλις ἡ πολλὴ καὶ δῆμος ὁ μυρίος, τί τοῦτο, σύγκλητε βουλή, τί τοῦτο γερουσία* (περ. τέλος ἔτ. 1138), XIII σ. 265 στίχ. 1-2: *Σκίρτα καὶ πάλιν Βυζαντίς, ἀγάλλου Ρώμη νέα, συγκάλει τὸ δημοτικόν, κάλει τὴν γερουσίαν* (πρὸ 1142), XLIV σ. 409, στίχ. 107: *ἀγάλλου τὸ γερούσιον, σκίρτα, τὸ θεῖον βῆμα, κράτει*, (πρὸ ca. 1142).

Στέμμα ποὺ καλύπτει τὸ τριχωτὸ τῆς κεφαλῆς καὶ ἐρυθρὰ πέδιλα φέρει καὶ ὁ τιμηθεὶς βασιλεὺς στὴν θέση διαδόχου. Ἡ συνήθης διατύπωση ἰδίως στὸν Νικήτα Χωνιάτη εἶναι *βασιλικῷ διαδήματι ταινιοῖ*, ἐνῶ γιὰ τὸν Βέλα - Ἀλέξιο τῆς Οὐγγαρίας, ἀναχωροῦντα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν χώρα του, γράφει *ταινίᾳ ῥηγικῇ διαδούμενον* (σ. 170_{88}), ποὺ θὰ πρέπει νὰ ὑποδηλώνη διαφορὰ μεταξὺ βασιλέως αὐτοκράτορος καὶ ρηγός.

Δὲν πρέπει νὰ περάση ἀπαρατήρητη ἡ ἀναφορὰ στὸν πατριάρχη καὶ τὸν κλῆρο (τῆς Ἁγίας Σοφίας), στὴν ὁποία κατὰ τὸ προδρόμειο ποίημα: ὁ πατριάρχης φέρεται *συμπράττων καὶ συνευδοκῶν*[14] μὲ τὶς ἴδιες ἀκριβῶς λέξεις ποὺ χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης[15], γιὰ νὰ προσδιορίση τὴν στάση τοῦ πατριάρχη Βασιλείου Καματηροῦ στὰ γεγονότα τῆς ἀνόδου τοῦ Ἰσαακίου Β΄ στὸν θρόνο τὸν Σεπτέμβρη 1185. Ὁ Ἰσαάκιος ἐκ *τοῦ Μεγίστου Νεὼ ἁπαίρει συνεπόμενον ἔχων καὶ τὸν πατριάρχην Βασίλειον τὸν Καματηρόν, ἐπεὶ καὶ τοῦτον τὸ πλῆθος συμπράττειν καὶ συνεπευδοκεῖν τοῖς τελουμένοις ἅπαντα ἐπεσπάσατο.*

Κατὰ τὴν ἔκθεση τῆς ροῆς τῶν γεγονότων ἀναφέρθηκα στὴν προϊοῦσα πολιτικὴ ἰσχὺ τοῦ πατριάρχη καὶ εἰδικότερα στὸν τομέα ἀναδείξεως νέου αὐτοκράτορος, ὅπου μικρὰ συμβάντα καὶ λεπτομέρειες συνιστοῦν τὴν εἰδοποιὸ διαφορά, ἀλλὰ καὶ τὴν αὔξουσα πολιτικὴ ἰσχὺ τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἀναλύω τὸ θέμα στὸ κεφάλαιο Ἐκκλησία καὶ Πολιτική[16].

Πέραν ὅμως ἀπὸ τοὺς πολιτειακοὺς παράγοντες καὶ τὸ θεσμικὸ τυπικὸ μέρος, ὑπάρχει καὶ τὸ πολιτικό: ἡ πολιτικὴ βούληση τοῦ ἀναδεικνυομένου σὲ αὐτοκράτορα, ποὺ πρέπει νὰ μετουσιωθῆ σὲ πολιτικὴ ἰσχύ. Χρειάζεται ὁ ἀναδειχθεὶς αὐτοκράτωρ νὰ ἀναπτύξη μιὰ δυναμικὴ γιὰ νὰ στερεωθῆ στὴν ἐξουσία, προϋπόθεση ποὺ μεγιστοποιεῖται μετὰ τὴν ἐξασθένηση τοῦ στρατιωτικοῦ παράγοντος, ὁ ὁποῖος στὸ παρελθὸν μὲ μόνη τὴν παρουσία του στὴν ἀναγόρευση συνιστοῦσε ἐγγύηση καὶ ὑπόμνηση τῶν δυνατοτήτων του.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νομίζω νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψει, ἐὰν ὑπάρχη ἀνταπόκριση τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου πρὸς τὴν κυβέρνηση, ἰδίως σὲ δύσκολες κα-

14. Ἀρ. I σ. 178 στίχ. 24 εἰθὺς προηγουμένως. Ν. Γκιολές, Τὰ βυζαντινὰ αὐτοκρατορικὰ διάσημα, Ὧρες Βυζαντίου. Τὸ Βυζάντιο ὡς Οἰκουμένη, Ἀθήνα 2001 σ. 63-75.

15. Νικ. Χων. 346_{12} (= Βόννης σ. 451).

16. Μεμονωμένη ἀλλὰ ἄξια προσοχῆς ἡ μελέτη τῆς Σωτηρίας Τριανταφύλλη, Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν ΙΑ΄ αἰ. καὶ ἑξῆς ποὺ ἀναφέρεται στὴν Συμβολὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης στὴν διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς χριστιανικῆς συνείδησης τοῦ Θεοφυλάκτου ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, Βυζαντιακὰ 17 (1997) σ. σ. 391-418.

ταστάσεις, όπως μὲ τὴν ἀπειλὴ τῆς Δ΄ Σταυροφορίας, ἦταν ἀναγκαία ἡ ὁμοψυχία ἄρχοντος καὶ ἀρχομένων, κάτι ποὺ διαπιστώνομε σὲ περιστάσεις κρίσιμες θετικὰ ἢ ἀρνητικά, ὅπως συνέβη τὸν Μάρτιο 1171 καὶ τὸν Ἰανουάριο 1204.

Ἡ ὀργανωθεῖσα ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τὸν Μάρτιο τοῦ 1171 ἐπίθεση κατὰ τῶν Λατίνων σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας ὑπῆρξε ἄκρως ἐπιτυχής, προφανῶς γιατὶ ἀνταποκρινόταν στὸ λαϊκὸ αἴσθημα τῆς ἐποχῆς. Ἀντιθέτως, ἡ ἀπόκρουση τῶν Σταυροφόρων παρέμενε μὲν λαϊκὸ αἴτημα, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐξέγερση τοῦ λαοῦ στὶς 25 Ἰανουαρίου 1204, ἡ κυβέρνηση ὅμως περιχαρακωμένη ἀπὸ ἀσύγγνωστη ἀδυναμία καὶ ἐγκληματικὴ ἀμέλεια, μὲ μόνη ἀπασχόληση τὸν παραμερισμὸ τῶν ἀνταπαιτητῶν συγγενῶν καὶ μή, δὲν εἶχε οὔτε διάθεση οὔτε καιρὸ νὰ ἀντιληφθῇ τὸν μέγιστο κίνδυνο ποὺ ἀπειλοῦσε ὅλους καὶ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸ λαϊκὸ αἴτημα γιὰ σωτηρία τῆς Πόλης καὶ τοῦ κράτους καὶ νὰ ἀφοσιωθῇ σὲ σοβαρὴ ἀντίσταση. Ἔτσι ἡ διάσταση λαϊκοῦ φρονήματος καὶ Ἀγγέλων, ἰδίως τοῦ τελευταίου Ἀλεξίου Γ΄, ἐμπόδισε νὰ μετουσιωθῇ σὲ κοινὴ ἀντίσταση κατὰ τῶν εἰσβολέων.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σχέση τῶν δύο αὐτοκρατόρων ἀδελφῶν Ἀγγέλων πρὸς τὴν ἀνωτέρα τάξη ἀλλὰ καὶ τὰ λαϊκότερα στρώματα. Ὁ Ἰσαάκιος Β΄ σὲ προστριβές, ἂν μὴ σὲ διάσταση μὲ τὴν ἀνωτέρα τάξη, ἐξ οὗ καὶ ἀλλεπάλληλες συνωμοσίες ἐναντίον του καὶ γενικῶς ἐπιδίωξη ἀπομακρύνσεώς του. Ἀντιθέτως ὁ Ἀλέξιος Γ΄ βρισκόταν σὲ ἀγαστὴ σύμπνοια μαζί της. Ἀκριβῶς ἀντίθετη ἦταν ἡ σχέση ἑκατέρου μὲ τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο. Πρὸς τὸν Ἰσαάκιο Β΄ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πῇ ὅτι μαζί του ὑπῆρχε λαϊκὴ ὁμοψυχία, ἐνῶ πρὸς τὸν Ἀλέξιο Γ΄ ἔδειχνε ἐχθρικὲς τάσεις φθάνοντας σὲ ἐκρηκτικὲς ἐκδηλώσεις ἐναντίον του.

Σύγκλητος

Ἐντελῶς ὑποβαθμισμένη ἐμφανίζεται ἡ σύγκλητος μετὰ τὴν κοινωνικὴ ἀναδιάταξη ποὺ ἐπέβαλε ὁ Ἀλέξιος Α΄, ἀναδεικνύοντας τὰ μέλη τῆς εὐρύτερης βασιλικῆς οἰκογένειας σὲ ἀποκλειστικὴ ἀνώτατη τάξη, στὴν ὁποία βεβαίως δὲν ἔχουν πρόσβαση τὰ παλαιὰ μέλη τῆς συγκλήτου ἀλλὰ μόνον οἱ βασιλικοὶ συγγενεῖς. Ἡ κατάργηση τῶν παλαιῶν ὑψηλῶν τίτλων, ποὺ ἔδιναν ἄλλοτε τὸ δικαίωμα εἰσόδου στὴν σύγκλητο, ἐστέρησε τοὺς ἀνωτάτους κρατικοὺς λειτουργοὺς ἀπὸ αὐτὴν τὴν δυνατότητα, ἐκτὸς ἐὰν μεσολαβοῦσε γάμος μὲ βασιλικὸ βλαστό, ὁπότε ἀκολουθοῦσε καὶ ἡ εἴσοδος τῶν στὴν ἀνωτάτη τάξη, ἂς τὴν ποῦμε τὴν βασιλική, ὅπως συνέβη ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Ἄγγελος παντρεύτηκε τὴν Κομνηνὴ Θεοδώρα, κόρη τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α΄ ἢ οἱ βασιλικὲς ἐρωμένες Εὐδοκία τοῦ Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ

καὶ Θεοδώρα τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ παντρεύτηκαν μὲ ἀνώτερους κρατικοὺς λειτουργούς, ποὺ τιμήθηκαν ἀμέσως *σεβαστοί*[17].

Εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ συχνὴ μνεία *συγκλήτου, συγκλητικῶν* στὰ κείμενα τῆς πρωΐμου περιόδου, ὁ κάποιος περιορισμὸς σ' ἐκεῖνα τῆς μέσης ἐποχῆς[18], γιὰ νὰ ἐλαχιστοποιηθῇ στὶς ἱστοριογραφικὲς πηγὲς τῆς βασιλείας Κομνηνῶν-Ἀγγέλων[19]. Ἐξ ἴσου ἄξιο προσοχῆς εἶναι ὅτι ὁ μὲν Ἀλέξιος Α΄ ἐπέλεξε τὴν μητέρα του γιὰ τὴν ἀνάθεση τῆς ἀντιβασιλείας, ὁ δὲ Μανουὴλ Α΄ γιὰ τὴν προστασία τοῦ μικροῦ γυιοῦ του Ἀλεξίου, τὴν Ἐκκλησία (1171). Κανεὶς τους δὲν σκέφθηκε τὴν σύγκλητο. Κανεὶς δὲν τὴν συμβουλεύεται, κανένα δὲν ἀπασχολεῖ.

Ἡ ἀλλοίωση στὸν τρόπο συγκροτήσεως τῆς συγκλήτου χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ., ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Θ΄ ἐπέτρεψε σχεδὸν ὁμαδικὴ εἰσδοχὴ διοικητικῶν στελεχῶν, ὁ δὲ Κωνσταντῖνος Γ΄ ἐπιχειρηματιῶν καὶ ἐμπόρων[20]. Ἡ καθιέρωση *νέων τίτλων* καὶ *κριτηρίων* γιὰ τὴν διαμόρφωση νέας *κοινωνικῆς τάξεως πέραν τῆς συγκλήτου* (βλ. Διοίκηση) προφανῶς δυσαρέστησε τὰ παλαιά της μέλη, τὰ ὁποῖα κατὰ ἕνα μέρος ἀνῆκαν στὶς παλαιὲς οἰκογένειες τῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς καὶ τῆς ἀνωτέρας ὑπαλληλικῆς ἱεραρχίας, ἐνῶ ἄλλο, δύσκολα προσδιοριζόμενο ἀριθμητικά, προερχόταν ἀπὸ τὴν τάξη τῶν ἐμπόρων καὶ βιοτεχνῶν μὲ ἀξιόλογη οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια, ποὺ καὶ αὐτοὶ ἀναζητοῦσαν κάποια κοινωνικὴ καταξίωση μετὰ τὴν οἰκονομική τους ἄνοδο, ἴσως καὶ κάποια συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ ζωή· ἀπόψεις προφανῶς ξένες στὸν προσηλωμένο στὴν ὑπεροχὴ τῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς Ἀλέξιο Κομνηνό. Αὐτὲς οἱ ἀντιλήψεις ὑπαγόρευσαν καὶ τὴν νεαρὰ μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀλέξιος ἑρμηνεύει αὐθεντικὰ τὴν διάταξη τῶν Βασιλικῶν 22.5.15 (= Dig. XII 2.15), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία *οἶκοι ὁμώνυμοι οἱ ἔνδοξοι* δηλ. πρόσωπα καταξιωμένα (*personae egregiae*) καὶ ὅρισε ὅτι τὸ προνόμιο αὐτὸ δὲν ἰσχύει γιὰ τοὺς *βιοτέχνες καὶ ἐμπόρους συγκλητικούς*, (*τοὺς δὲ συστηματικοὺς*[21] *καὶ πραγματεύεσθαι βουλομένους μὴ τοῦ προνομίου*

17. Ἱστορία Γ΄ 1 σ. 302-303.

18. Βλ. εὑρετήριο στὴν μελέτη μου, Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος.

19. Στὴν Ἀλεξιάδα ἀπαντοῦν 12 φορὲς ὁ ὅρος *σύγκλητος*, δὶς *συγκλητικοί*, *ἅπαξ βουλή*, καμία *γερουσία*, *οἱ ἐν τέλει*, στὸν δὲ Ζωναρᾶ δὶς (III 729 καὶ 766) *σύγκλητος*. Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Τζέτζη ὁ ὅρος *σύγκλητος* δὲν ἀναγράφεται· χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη γερουσιον, *(ἱερὰ) γερουσία*, *Θεοῦ γερουσία* ποὺ ἐδῶ δηλώνει, ὡς φαίνεται, τὴν σύνοδο τῶν ἀρχιερέων. Μόνον στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν *ἰατρὸ τοῦ βασιλέως*, ποὺ ἀποκαλεῖ *ὑμέτερον γερουσίας* (σ. 108$_{12}$), πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ μέλος τῆς συγκλήτου.

20. P. Lemerle, Cinq études σ. 287-293 ὅπου διαγράφεται πιὸ ἀναλυτικὰ ἡ διάρθρωση τῆς συγκλήτου πρὸ τοῦ 1081.

21. *Συστηματικοί*: οἱ ἐγγεγραμμένοι σὲ σύστημα δηλ. σὲ σωματεῖο, ὑποκείμενα στὸν ἔλεγχο τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως. Βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ σύγκλητος

τούτου ἀπολαύειν), οἱ ὁποῖοι ἔδωσαν σημασία στὸ ἐμπορικὸ κέρδος καὶ προτίμησαν νὰ συνεχίσουν νὰ ἀσκοῦν τὸ βιοποριστικό τους ἐπάγγελμα. Κατόπιν τούτου οἱ συγκλητικοὶ αὐτοὶ ὀφείλουν νὰ ὁρκίζονται δημοσίως καὶ ὄχι κατ' οἶκον[22]. Ἀλλὰ τὴν μεγαλύτερη ἀναστάτωση προκάλεσε ὁ Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης, γιατὶ τοὺς ὑψηλοὺς τίτλους (*ἀξιώματα* κατὰ τὶς βυζαντινὲς πηγὲς) δὲν ἔδινε, ὅπως ἄλλοτε, στοὺς ἀρίστους στρατιωτικοὺς καὶ τοὺς προερχομένους ἀπὸ τὴν *σύγκλητο βουλὴ* ἀλλὰ δωρεὰν (*προῖκα*) σὲ ὅποιον τοῦ ζητοῦσε, ὅπως ἔκανε τὸ ἴδιο καὶ μὲ τοὺς διορισμοὺς σὲ κρατικὲς θέσεις (*ὀφφίκια*), ὥστε *ξυμβῆναι πολλαπλασίους τὰς ἐξόδους* (= οἱ δαπάνες) *τῆς εἰσόδου* (= τὰ ἔσοδα) *γενέσθαι*[23] καὶ ὕστερα ἀπὸ λίγον καιρὸ νὰ ἐξαντληθοῦν τὰ χρήματα, νὰ νοθευθῇ τὸ νόμισμα καὶ νὰ σταματήσουν οἱ βασιλικὲς παροχὲς σὲ τιτλούχους καὶ ἀξιωματούχους λόγω ἐλλείψεως χρημάτων[24].

Παραμένει ὅμως αἰνιγματικό, πῶς ὁ Ἀλέξιος Α' στὶς ἀρχὲς τοῦ 1082 κατόρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ τόσο μεγάλα ποσὰ γιὰ νὰ κλείσῃ τὴν συμφωνία μὲ τὸν γερμανὸ αὐτοκράτορα Ἑρρίκο Δ' (Regesten ἀρ. 1077). Εἶναι ἀλήθεια, ὅταν πρόκειται γιὰ οἰκονομικὲς πληροφορίες οἱ πηγὲς συχνὰ εἶναι ἀσαφεῖς, οἱ δὲ νεότεροι ἐρευνηταὶ μὲ τὰ ἀνεπαρκῆ στοιχεῖα ποὺ συνήθως διαθέτουν δὲν εἶναι εὔκολο νὰ συνθέσουν ἀκριβὴ εἰκόνα. Ἐξ ἄλλου οἱ διαδόσεις, ποὺ εἶναι συχνὰ σύμφυτες μὲ οἰκονομικοῦ χαρακτῆρος εἰδήσεις, παραποιοῦν τὴν πραγματικότητα. Ἀποτύπωση τῆς συνθέσεως συλλογικῶν ὀργάνων τῆς Κομνηνείου περιόδου παρέχουν οἱ συνοδικοὶ κατάλογοι τῶν μετεχόντων σὲ ἐκκλησιαστικὲς συνόδους γιὰ τὴν ἐπίλυση θεολογικῶν προβλημάτων, ὅπου ἀναγράφονται μὲ αὐστηρὴ ἱεραρχικὴ τάξη οἱ μετέχοντες, ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχη μέχρι τοὺς βασιλικοὺς συγγενεῖς, ἀνωτέρους κρατικοὺς λειτουργούς, μέλη τῆς συγκλήτου, ἀρχιερεῖς, ἐπισκόπους, ἀνωτέρους ἐκκλησιαστικοὺς ἄρχοντες, ἡγουμένους μονῶν[25].

εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος, Ἑπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου τεῦχος 2 (1949) σ. 124-125.

22. K. Rhalles, Zwei unedierte Novellen des Kaisers Alexios Kommenos, Athen 1898 σ. 9-10, Ζέπος JGR I App. ἀρ. 23, Regesten 1162a [1091] σ. 129-130 Ἰούν. 1091 ἢ Ἰούν. 1106.

23. Νικηφ. Βρυέν. Δ' 1.

24. N. Oikonomides, Title and Income at the Byzantine Court, The Byzantine Court from 829 to 1204, ἐκδ. H. Maguire, Washington D. C. 1997, σ. 199-215, ἰδίως σ. 204-209. Στὸ ἴδιο συλλογικὸ ἔργο σ. 167-197 ἡ μελέτη τοῦ A. P. Kazhdan - M. Mc Cormick, The Social World of the Byzantine Court, περίγραμμα τῆς ὁμάδος τῶν αὐλικῶν (1.000 ἕως 2.000 πρόσωπα) ποὺ χρειάζεται πιὸ εἰρεία ἔρευνα καὶ μάλιστα γιὰ τόσο μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

25. Τοὺς πολὺ χρήσιμους συνοδικοὺς καταλόγους παραθέτει ὁ P. Magdalino, Αὐτοκρατορία σ. 500-509· ἀκολουθεῖ σ. 510-512 κατάλογος τῶν φερομένων σὲ ποιητικὲς συλλογὲς ὑψηλῶν ἀξιωματούχων, ποὺ εἶχαν ὑπὸ τὴν προστασία τους λαγίους. H. Ahrweiler, Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités, Trav. et Mém. 6 (1976) σ. 99-124.

Ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τῆς Ἀλεξιάδος καθίσταται ἐμφανὴς ἡ πρόθεση τοῦ Ἀλεξίου Α' νὰ στερήσῃ τὴν σύγκλητο ἀπὸ τὴν παλαιά της παράδοση, ρωμαϊκὴ καὶ αὐτοκρατορική, μετὰ τὴν κοινωνικὴ μετάλλαξη ποὺ ἐπῆλθε μὲ τὴν εἰσοχή ὡς μελῶν, προσώπων ποὺ ἡ οἰκονομική τους βάση δὲν στηριζόταν στὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς ἀλλὰ στὸ ἐμπόριο καὶ τὶς ἐπιχειρήσεις.

Γιὰ τὴν περίοδο τῶν τριῶν πρώτων Κομνηνῶν οἱ μαρτυρίες τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας γιὰ τὴν σύγκλητο εἶναι περιορισμένες· οἱ ἴδιες πηγὲς γιὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀνδρονίκου Α' προβάλλουν περισσότερο τὴν δράση εἴτε μεμονωμένων συγκλητικῶν εἴτε τοῦ συνόλου ὡς σώματος[26]. Ἔχω τὴν γνώμη ὅτι ἀποδίδουν τὴν πραγματικότητα, γιατὶ ὅπως ὅλα δείχνουν, ὁ Ἀνδρόνικος σχεδιάζοντας τὴν ἀνατροπὴ τῆς κρατούσης τάξεως ἤθελε νὰ παρουσιάσῃ τὸ ἐγχείρημά του ὡς πρωτοβουλία καὶ ἐκτέλεση νομίμου ὀργάνου καὶ ὄχι ὡς προσωπικὴ αὐθαιρεσία. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ συχνότερη ἀναφορὰ τοῦ Νικήτα Χωνιάτη στὴν σύγκλητο καὶ οἱ δηλωτικοὶ μεροληψίας χαρακτηρισμοὶ τοῦ ἱστορικοῦ: *συναγαγὼν τὸ ἐκείνῳ φίλον συνέδριον* (267_{50}) καὶ *ἐκκλησιάσας τὸ φίλον σύστημα* (334_{90})· σ' αὐτὲς μάλιστα τὶς περιπτώσεις ὁ Νικ. Χωνιάτης συνδυάζει τὴν σύσκεψη μὲ ἔκδοση δικαστικῆς ἀποφάσεως[27]. Ἡ ἀποκοπὴ τῆς συγκλήτου ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ συμμετοχὴ στὴν ὀργάνωση τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν προώθηση τῆς Κομνηνῆς οἰκογένειας στὴν κάλυψη αὐτοῦ τοῦ στόχου, ἐστέρησε τὴν αὐτοκρατορία ἀπὸ τὶς δυναμικὲς προσωπικότητες ποὺ τουλάχιστον ἀπὸ τὸν Θ' αἰ. σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἑκάστοτε αὐτοκράτορα διαχειρίζονταν κατὰ καιροὺς τὶς τύχες τοῦ κράτους. Σύμπτωση ἢ συνέπεια ἀνωμάλων καταστάσεων παρουσιάζεται κάποια ἔμφαση στὴν ἀνάμιξη τῆς συγκλήτου κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Γ' καὶ τὶς τελευταῖες μέρες τῆς Ρωμανίας.

Πιστεύω ὅτι δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν οἱ συνωμοσίες καὶ οἱ ἐπαναστατικὲς κινήσεις ξεκινοῦν, σχεδιάζονται καὶ ἐκτελοῦνται ἐπιτυχῶς ἢ ἀνεπιτυχῶς ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Κομνηνῆς οἰκογενείας, ἐνῶ στὸ παρελθὸν κατὰ τὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο ὁ ἐπαναστάτης ξεκινοῦσε ἀπὸ ὀργανωμένο στρατό, στὸν ὁποῖο εἶχε προσωπικὴ ἀπήχηση καὶ ἀνταπόκριση, εἴτε ἦταν ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος εἴτε διοικητὴς μεγάλης μονάδος (στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν, τουρμάρχης τῶν φοιδεράτων, δομέστικος

26. Νικ. Χων. σ. 260_{62}: ... *καὶ τῆς συγκλήτου μέρος, ὁπόσον περὶ τὸ κρίνειν διέστησεν*, 261_{78}: *εὐσύνακτοι τῶν τῆς συγκλήτου βουλῆς* (ἐπὶ Ἀνδρονίκου Α').

27. Σταχυολογῶ μερικὰ παραδείγματα γιὰ τὶς βασιλεῖες Ἀλεξίου Β' καὶ Ἀνδρονίκου Α' ἀπὸ τὸν Νικήτα Χωνιάτη σ. 260_{62}: *καὶ τῆς συγκλήτου μέρος, ὁπόσον περὶ τὸ κρίνειν διέστησεν*, 267_{50}: *συναγαγὼν τὸ ἐκείνῳ φίλον συνέδριον καὶ τῶν δικαστῶν οἱ κατακριτεῖν, οὐ κριτεῖν τὴν παλαίπωρον ἤμελλον τῆς Μαρία-Ξένης*, τὴν μητέρα τοῦ Ἀλεξίου Β'.

τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς κ.λπ.). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΑ΄ αἰ., κατὰ καιροὺς ἐμφανίζονται ἀξιωματοῦχοι, στρατιωτικοί, χωρὶς προσωπικὲς ἱκανότητες ἀλλὰ μὲ κάποια οἰκογενειακὴ αἴγλη σὲ τοπικὴ ἐμβέλεια καὶ ἄνετη οἰκονομικὴ βάση (π.χ. Λέων Τορνίκης, Νικηφόρος Βρυέννιος, Νικηφόρος Μελισσηνὸς κ.λπ.) ποὺ ἐρωτοτροποῦν μὲ τὸν θρόνο. Εἶναι ἁπλοῖ κινηματίες, ἀνοργάνωτοι καὶ χωρὶς ἀρχηγικὲς ἱκανότητες, γι' αὐτὸ καὶ συνήθως ἀποτυχαίνουν.

Δῆμοι - δῆμος

Μένει ἀκόμη νὰ δοῦμε κι ἕναν ἀλλοτινὸ παράγοντα τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τοὺς *δήμους*, ποὺ μετὰ ὁρισμένην ἐποχὴ (περ. τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ ΙΒ΄ αἰ.) χάνονται ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ προσκήνιο ἔστω καὶ ὡς ἁπλὲς μνεῖες. Οἱ παλαιὲς ἀθλητικὲς ὀργανώσεις (*Λευκοί, Βένετοι, Ρούσιοι, Πράσινοι* ἀπὸ τὰ ἐμβλήματικά τους χρώματα) ποὺ ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ περίοδο πέρασαν καὶ στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου πῆραν τὴν θέση πολιτειακῶν ὀργάνων καθένα ὡς ἰδιαίτερο, ὀργανωμένο σῶμα μὲ ἡγεσία ὁριζόμενη καὶ ἐλεγχόμενη ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα[28], μὲ παρουσία στὴν ἀναγόρευση αὐτοκράτορος σχεδὸν καθεστωτικὴ στὴν πρώιμο περίοδο· ἐκεῖ περὶ τὸ τέλος τῶν ἀπογόνων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας δὲν μαρτυροῦνται στὰ κείμενα μὲ τελευταία ἀσφαλὴ μνεία τὴν παρουσία τῶν *δήμων* κατὰ τὴν ἀνάδειξη σὲ *βασιλέα* τοῦ μικροῦ Ἀλεξίου (1122) γυιοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β΄ καὶ τὴν παρουσία τῶν τεσσάρων ὁμάδων μὲ τὰ παραδοσιακὰ χρώματα, κάθε μιὰ ὅπως στὸ παρελθὸν κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Ἰωάννου Β΄ στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κασταμόνος[29].

Ἡ διερεύνηση τῆς θεματολογίας κεντρομόλων καὶ κεντροφύγων δυνάμεων[30] μοῦ ὑπέβαλε τὴν σκέψη ὅτι τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ἀπαιτοῦν ἠπιότερη προσέγγιση καὶ προηγουμένως ἀκριβὴ ἐννοιολογικὸ προσδιορισμὸ γιὰ τὴν χρονικὴ περίοδο ποὺ ἀναφέρονται.

Ὡς παράδειγμα ἐπιλέγω τὸν Νικήτα Χωνιάτη γιὰ τὸν ΙΒ΄ αἰ. ἀπὸ τὴν τρίτη δεκαετία καὶ ἑξῆς. Ὁ ἱστορικὸς χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο *δῆμος* ἀποκλειστικὰ στὸν ἐνικό, πλὴν μιᾶς περιπτώσεως (σ. 555_{51-52}), ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στοὺς *δήμους* (σὲ πληθυντικὸ ἀριθμὸ) καὶ τὸν Ἱππόδρομο τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν πυρκαγιὰ τῆς 19 Αὐγούστου 1203· κι ἐδῶ πράγματι νοοῦνται τὰ ἐκ τῶν παλαιῶν ἀθλητικῶν σωματείων προελθόντα πολιτειακὰ ὄργανα: *ᾐθάλωντο δὲ καὶ οἱ τοῦ Δομνάνου λεγόμενοι ἔμβολοι... σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ ἡ Κωνσταντίνεως ἀγορὰ καὶ τὰ μεταξὺ πάντα, ὅσα πρὸς βορρᾶν καὶ νότον πρόεισιν ἄνεμον. οὐδ' αὐτὸ τὸ ἱππικὸν ἀδιαλώβητον ὑπολέλειπτο, ἀλλὰ καὶ τούτου τὸ πρὸς τοὺς δήμους ἅπαν μέρος ἐξεπυρώθη καὶ ὅσα κάτεισιν ἐς Σοφίας*[31]. Καὶ τὸ μὲν τοπογραφικὸ περίγραμμα, ὅπου καὶ ὁ Ἱππόδρομος, προσδιορίζεται ἐπακριβῶς, ἀλλὰ χωρὶς καμιὰ διευκρίνηση γιὰ τοὺς δήμους εἴτε γιὰ τυχὸν δραστηριότητά τους ἢ ἔστω ὕπαρξη ὡς ἁπλῶν θεατῶν. Αὐτὴ ἡ ἀοριστία ἐπιτρέπει ἀκόμη καὶ τὴν σκέψη ὅτι πρόκειται γιὰ ἁπλῆ τοπογραφικὴ ἔνδειξη, ἁπλὸ κατάλοιπο τῆς πάλαι ποτὲ ἰδιαίτερης τιμητικῆς διακριτικῆς θέσεως τῶν δήμων μέσα στὸν Ἱππόδρομο. Προσωπικὰ θεωρῶ πιθανότερο νὰ δηλώνεται πραγματικὴ παρουσία τῶν δήμων στὸν Ἱππόδρομο σὲ καθορισμένες ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις καὶ τελετὲς καὶ στὶς ἔσχατες αὐτὲς μέρες πρὸ τῆς ἁλώσεως.

Ἡ λέξη *δῆμος* (στὸν ἐνικὸ) στὸν Νικήτα Χωνιάτη δηλώνει συνήθως τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν, χωρὶς κοινωνικὴ διάκριση ἀλλὰ μὲ ἐπιδοκιμασία κατὰ κανόνα τῆς ἀποφάσεως, πράξεως, ἐνεργείας. Πρόκειται συνήθως γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ γιὰ σοβαρὸ γενικοῦ χαρακτῆρος θέμα[32]. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν μεγάλη κοινωνικὴ ὁμάδα ὁ ἱστορικὸς ξεχωρίζει ἕνα τμῆμα, χωρὶς νὰ προσδιορίζῃ τὸ μέγεθός του, ποὺ τὸ θεωρεῖ ἄξεστο, βάναυσο, ἐπιρρεπὲς σὲ βιαιότητες καὶ στασιαστικὴ συμπεριφορά, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἀποδοκιμάζει καὶ φθάνει νὰ τὸ περιφρονῇ. Οἱ χαρακτηρισμοὶ ὅπου κυριαρχοῦν οἱ λέξεις *ἀγελαῖος ὄχλος, χυδαῖζον στίφος τῆς πόλεως, ἀγοραίων συνδρομή*[33] ἐκφράζουν ὅλη τὴν ἀποστροφὴ τοῦ κατόχου κλασικῆς παιδείας

28. Διαχρονικὴ παρακολούθηση τοῦ θέματος στὸ βιβλίο μ ο υ, Ἐκλογή, ὅπου καὶ βιβλιογραφία, καὶ στὴν Ἱστορία μ ο υ.

29. Λεπτομέρειες στὸ ἀφηγηματικὸ μέρος τῆς Ἱστορίας Γ΄ 1 σ. 115.

30. Ἦταν στὸ ΙΕ΄ διεθνὲς συνέδριο βυζαντινῶν σπουδῶν τὸ θέμα 1. Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261 στὸν κλάδο Ἱστορία.

31. Νὰ σημειωθῇ ὅτι στὴν ἔκδοση τῆς Βόννης ἡ λέξη *δήμους* δὲν ὑπάρχει ἀλλὰ ἡ γραφὴ 733_{19-20} ἔχει: *ἀλλὰ καὶ τούτου τὸ πρὸς δυσμὰς ἅπαν μέρος ἐξεπυρώθη*... τὴν διατήρηση τοῦ Ἱπποδρόμου ἐν λειτουργίᾳ ὡς τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ἁλώσεως βεβαιώνει ἡ μνεία τοῦ *ξόανου καμπτῆρος, ὡς ἐπεκέλητο τοῦ Ρουσίου* (Νικ. Χων. σ. 653_{12}).

32. Ἔτσι ὁ νικητὴς τῶν Σέρβων Μανουὴλ ἐπιστρέφει στὴν Βασιλεύουσα *παρὰ τοῦ δήμου καὶ τῆς συγκλήτου πάσης εὐφημηθείς* (Νικ. Χων. σ. 90_8)· *ὁ τῆς πόλεως ἅπας δῆμος* συνοδεύει τὸν ταλαιπωρηθέντα πατριάρχη Θεοδόσιο Βορραδιώτη (1180/ἀρχὲς 1181, σ. 243_{21}) *καὶ τοῦ δήμου τῆς πόλεως ἀναθαρρήσαντος κατ' αὐτῶν* (= τῶν Λατίνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως σ. 250_{36})· ὁ Ἀνδρόνικος μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐξεγέρσεως τῶν Προυσαέων *παρὰ τοῦ δήμου φωναῖς εὐφήμοις δεξιωθείς καὶ ταῖς τῶν καλάσεων προσλαλιαῖς* (σ. 289_{36})· παράδειγμα χαρακτηριστικὸ τῆς ἀμφισημείας τῶν ἐπιδοκιμασιῶν: *καὶ τῶν ἐκ τοῦ δήμου πρὸς τὴν ἀκοὴν τῶν ἠγγελμένων* (ὅτι ἀφαίρεσε ὁ Ἀλέξιος τὴν βασιλεία ἀπὸ τὸν ἀδελφό του Ἰσαάκιο Β΄ καὶ ἐτύφλωσε) *οὐδέν τις ἀτάσθαλον ἐνέσχημασεν* (σ. 455_{39}· 1195). Δὲν ἐνέχει ἀποδοκιμασία ἡ φράση τὸ *δημῶδες πλῆθος* (σ. 456_{15} οἱ ἴδιοι... σ. 455_{28}), καὶ τὸ *δημῶδες* τῆς *πόλεως* ἀνδριζόμενοι ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς Σταυροφόρους (σ. 560_8).

33. Ἰσαάκιος... *ἐπὶ τῶν συνελεγθότων ὄχλων ἀναρρηθείς* (σ. 347_{23}), *τῶν ἀγοραίων συνδρομῇ* (392_{21}), *ὁ ἀγελαῖος ὄχλος... ὥρμησαν* (σ. 392_{28}), *ἀνέστειλε τὰς τῶν ἀτάκτων ὁρ-*

ἐπιτυχημένου κρατικοῦ λειτουργοῦ πρὸς τὸ ἄξεστο πλῆθος. Ἐδῶ προφανῶς ὑπάρχει καὶ κοινωνικὴ ἀντιπαράθεση[34]. Σ' αὐτὰ τὰ χωρία ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἡ λέξη *δῆμος*.

Ὁ Νικήτας Χωνιάτης χρησιμοποιεῖ μὲ συνέπεια καὶ ἀκρίβεια τοὺς ὅρους *δῆμοι* (στὸν πληθυντικὸ) καὶ *δῆμος* (στὸν ἑνικὸ) ἀποτυπώνοντας καθαρὰ τὴν κοινωνικὴ ὑπόσταση καὶ πολιτικὴ συμπεριφορὰ τῶν νοουμένων προσώπων, τελείως ξένων πρὸς τὸν *ὄχλο*, τὸ *ἀγελαῖον* καὶ *πτωχεῖον πλῆθος τῆς πόλεως*, τὸ *ἀγελαῖον σμῆνος*, τὸ *χυδαΐζον στίφος τῆς πόλεως*. Εἶναι φανερὴ ἡ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τοὺς τελευταίους αὐτοὺς ἀπὸ τὸν δῆμο, τοὺς ἐνεργοὺς πολίτες, ἀξιοπρεπεῖς, μὲ ἐπίγνωση τοῦ χρέους των. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν θὰ συμφωνήσω μὲ τὴν ἀπόφανση τῆς Hélène Ahrweiler ὅτι «le terme δῆμος ainsi que le terme λαὸς doivent être compris comme le terme ὄχλος ; ils designent les foules inorganisées»[35]. Χωρὶς νὰ ἀρνοῦμαι τὴν ὕπαρξη ὀκνηρῶν, μεθύσων, ταραχοποιῶν στὰ κατώτερα κοινωνικὰ στρώματα, ὅπως σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς καὶ μάλιστα στὶς πολυάνθρωπες μεγαλουπόλεις, διαπιστώνω σαφὴ διάκριση τοῦ κατωτέρου κοινωνικοῦ ὑποστρώματος ἀπὸ τὸν *δῆμο*, τουλάχιστον στὸν Νικήτα Χωνιάτη, γι' αὐτὸ θεωρῶ δεσμευτικὴ τὴν συμμόρφωση μὲ τὶς ὁρολογικὲς διακρίσεις, ἐφ' ὅσον ὀφείλονται στοὺς ἴδιους τοὺς πρωταγωνιστές.

Ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες πληροφορίες γιὰ τὶς *συντεχνιακὲς* ὀργανώσεις τῶν ἐπαγγελματιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως διαπιστώνεται συνέχιση τῆς λειτουργίας των καὶ ἐνδιαφέρον ἂν μὴ συμμετοχὴ μὲ πολιτικο-κοινωνικὲς κινήσεις. Δεδομένου ὅτι ὁ μηχανισμὸς τῆς λειτουργίας τῶν συντεχνιῶν ὑπόκειται στὸν ἔλεγχο τῆς Πολιτείας, περιέλαβα τὴν μνεία τους στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ πολίτευμα. Στὴν σύγκρουση ποὺ ἄρχισε μεταξὺ τῆς καισάρισσας Μαρίας κατὰ τοῦ πρωτοσεβαστοῦ Ἀλεξίου καὶ τῆς δέσποινας μητέρας τοῦ Ἀλεξίου Β' ἔβλεπες *κατὰ συλλόγους ἀθροιζομένους καὶ ἀγειρομένους κατὰ συστήματα* τοὺς ἐπαγγελματίες τῆς Βασιλεύουσας (Νικ. Χων. σ. 234_{91}).

Προσέλευση ἐργαστηριακῶν ποὺ κρατοῦσαν ξύλα γιὰ ὅπλα μαρτυρεῖται στὴν λαϊκὴ σύναξη στὴν Ἁγία Σοφία γιὰ νὰ συμπαρασταθοῦν στὸν

μὰς (σ. 391_{14}), καὶ τὸ *ἀγελαῖον καὶ πτωχεῖον πλῆθος τῆς πόλεως* (σ. 391_{21}), καὶ *σμῆνος ἄλλο ἀγελαῖον περὶ τὸ σεβαστοκρατορικὸν πάλαι ἀλητεῦον καὶ χαῖνον ἑστιατόριον* (σ. 451_{74}), καὶ *τὸ χυδαΐζον τῆς πόλεως* (σ. 456_{11}), *τῶν βαναύσων καὶ ξυγκλήδων τινες φιλοτάραχοι φατρίαν κροτήσαντες* (σ. 455_{80}), *τῶν ἀγοραίων οἱ ταραχώδεις* (σ. 456_{77}), *τὸ χυδαΐζον στίφος τῆς πόλεως* (σ. 552_{77}).

34. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἔχομε εἰκόνα τῆς Φιλαδελφείας ὅταν ἐπεκράτησε ὁ Θεόδωρος Μαγκαφᾶς (1186-1189), *τὸ τῆς πόλεως ἀγελαῖον, πολυανδρούμενον, ὧν θρασύ τε καὶ ἀναιδὲς ἑαυτῷ προσοικείωσε ὁ ταύτης ἐπαναστάτης* Νικ. Χων. σ. 399_{44}.

35. Hélène Ahrweiler, Érosion sociale et comportement excentriques à Byzance aux XIe-XIIIe siècles, Rapports στὸ XVe Congrès Int. d'ét. byz. I. Histoire 1976, σ. 11.

Ἰσαάκιο Β' Ἄγγελο μετὰ τὸν φόνο τοῦ Ἀγιοχριστοφορίτη (Νικ. Χων. σ. 345_{80}). Τὰ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπόκεινται στὴν δικαιοδοσία τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως.

ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Πολιτικὴ στήριξη τῆς κυβερνητικῆς νομιμότητος

Στήριγμα γενναῖο τῆς αὐτοκρατορίας ἡ Ἐκκλησία δὲν παύει νὰ ἐπηρεάζη τὸ πολιτικὸ κλίμα, νὰ διδάσκη τὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ, νὰ καθοδηγῆ τοὺς πιστούς, νὰ ἀσκῆ τὸ μέγα ἔργο τῆς φιλανθρωπίας, νὰ συμβάλλη στὴν διαμόρφωση ὁμοιογενοῦς κοινωνίας μὲ τὴν ἀφομοίωση ἀλλοεθνῶν πληθυσμιακῶν ὁμάδων[36]. Τὸν ΙΒ' αἰ. προβάλλει στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας ἡ Ἐκκλησία χωρὶς νὰ ὑπόκειται σὲ τυπικὴ ρύθμιση ἀλλὰ μὲ τὴν ἀξιοποίηση τῆς μεγάλης ἠθικῆς της ἐπιβολῆς στοὺς πιστούς, τὴν πεποίθηση στὴν ἀγαθοποιὸ δράση της καὶ τὴν μέσω αὐτῆς στήριξη τῆς πολιτείας ἀπὸ τὴν θεϊκὴ Δύναμη. Μὲ τὴν συμμετοχὴ τοῦ πατριάρχη στὴν τελετουργία τῆς ἐκκλησιαστικῆς στέψεως μεταφέρεται ἡ θεϊκὴ εὐλογία καὶ ἐνισχύεται τὸ κῦρος τοῦ αὐτοκράτορος. Βεβαίως τὸ δικαίωμα ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας παρέχεται μόνον μὲ τὴν ἀναγόρευση σὲ αὐτοκράτορα, ὅπως ἤδη ἀναπτύχθηκε στὶς μελέτες μου[37].

Ἀλλὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν παρουσιάζεται ἐνισχυμένη καθ' ἑαυτὴν ἡ πολιτικὴ βούληση τῆς Ἐκκλησίας καὶ μάλιστα τοῦ κλήρου τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὅπως ἐκδηλώνεται κατὰ τὴν ἄνοδο νέου αὐτοκράτορος, ἰδίως σὲ ἐποχὲς πολιτικῆς ρευστότητος, ὅπως ὅταν ἡ διαδοχὴ περιέρχεται σὲ ἀνήλικο ἢ ὑπάρχει ὑπέρβαση τῆς συνήθους τάξεως τῆς πρωτοτοκυίας. Βέβαια δὲν ὑπάρχει τυπικὴ διάταξη νὰ προβλέπη καὶ νὰ ὁρίζη τὸ νομικὸ πλαίσιο ἀλλὰ ἡ συντυχία ρευστῶν πολιτικῶν συνθηκῶν καὶ ἡ προϊοῦσα ἑδραίωση τοῦ κύρους τῆς Ἐκκλησίας στὴν συνείδηση τῶν πιστῶν εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἡ κατάφαση τῆς Ἐκκλησίας σημαίνει ἐνίσχυση τῆς θέσεως τοῦ ὑπὸ ἔκτακτες περιστάσεις ἀναγορευθέντος νέου αὐτοκράτορος[38].

Ἔτσι βλέπομε στὶς προτεραιότητες ποὺ ἀκολούθησαν τὴν νόμιμη ἀναγόρευση τοῦ Μανουὴλ Α' στὴν Κιλικία (8 Ἀπριλίου 1143) νὰ ἔρχεται στὴν Κωνσταντινούπολη εἰδικὸς ἀπεσταλμένος, ὁ ὑψηλόβαθμος ἔμπιστος ἀξιω-

36. Διαφωτιστικὴ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Σπ. Βρυώνη, Παρακμὴ σ. 34-40, 50-60, 459-464, 470-476, γιὰ τὸν θρησκευτικὸ προσανατολισμὸ τῶν κατοίκων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τὸ ἀπώτερο παρελθὸν μὲ τὶς μεταβολὲς ποὺ συνέβησαν στὴν διάρκεια τῶν αἰώνων.

37. Β' 1, Β' 2 Πολίτευμα καὶ στὸ βιβλίο μου, Ἐκλογή, ἀναγόρευση κλπ.

38. Ἱστορία Γ' 1 σ. 119-120, 122 γιὰ τὴν ἀναγόρευση-στέψη τοῦ Μανουὴλ Α'.

ματοῦχος Ἰωάννης Ἀξοῦχος, γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὴν συγκατάθεση (ἐκ τῶν ὑστέρων) τοῦ κλήρου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας μὲ κατάλληλη χρηματικὴ στήριξη ἐκ μέρους τοῦ νέου ἡγεμόνος.

Τὴν πατριαρχικὴ σύνοδο, ἕνα συλλογικὸ ὄργανο τῆς Ἐκκλησίας στὴν ὑψίστη του σύνθεση, ἐπέλεξε τὸν Μάρτιο 1171 καὶ ὁ Μανουὴλ Α' γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθῆ ἡ ἀποδοχὴ καὶ στήριξη τοῦ νηπίου ἀκόμη Ἀλεξίου ὡς βασιλέως διαδόχου του καὶ ὅλη ἡ διευθέτηση τῆς διαδοχῆς, ποὺ ἐκεῖνος ὑπέδειξε. Ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα κινεῖται καὶ ὁ πατριάρχης Θεοδόσιος Βορραδιώτης τὴν ἄνοιξη τοῦ 1182, ὅταν στὴν διάρκεια τῆς ἐξεγέρσεως προσπάθησε νὰ προστατεύση ὅλους τοὺς ἐμπλεκομένους ποὺ κινδύνευαν ἀμοιβαίως, ἐφ' ὅσον βεβαίως δὲν ὑπερέβαιναν κάποια ὅρια. Ὁ πατριάρχης ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν τύχη τῆς καισάρισσας Κομνηνῆς Μαρίας (Κ 152) κόρης τοῦ Μανουὴλ Α', γιὰ τὴν ἀποφυλάκιση τῶν συγγενῶν Κομνηνῶν μὲ πρώτους τοὺς νόμιμους γυιοὺς τοῦ Ἀνδρονίκου Α' Μανουὴλ (Κ 161) καὶ Ἰωάννη (Κ 162).

Εἶναι φανερὸ ὅτι Πολιτεία καὶ Ἐκκλησία προχωροῦν μὲ σύνεση, μεθοδικότητα καὶ μὲ δεδομένο τὸν σεβασμὸ ἑκατέρωθεν, τὴν διάθεση νὰ στηρίξουν κοινοὺς στόχους: τὴν διαιώνιση τῆς Αὐτοκρατορίας, τὴν εἰρηνοποιὸ ἀκτινοβολία της. Ἡ Ἐκκλησία ἀνυψώνεται σιγὰ σιγὰ σὲ ἰσότιμο συμμέτοχο (Partner) στὴν ἐπιμέλεια τῶν Κοινῶν.

Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ ὅτι ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΑ' αἰ. παρατηρεῖται μιὰ τάση πολιτικῆς δραστηριοποιήσεως τοῦ κλήρου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἀσυστηματοποίητη καὶ εὐκαιριακὴ ἀκόμη, ἀλλὰ ποὺ προσλαμβάνει πιὸ συγκεκριμένο σχῆμα μὲ τὴν ὁμαδοποίηση τοῦ πολυαρίθμου κλήρου τῆς Ἁγίας Σοφίας. *Ἔμβαθμοι* (= κανονικὰ ἐνσωματωμένοι) ἢ *περισσοί* (ἔκτακτοι θὰ τοὺς λέγαμε σήμερα), συγγενεῖς (ἀνεψιοὶ) ἢ φίλοι οἰκογενειακοὶ μητροπολιτῶν, διάκονοι, οἱ πλεῖστοι μὲ κλασικὴ παιδεία, ἄρκετοι καὶ μὲ νομικὲς γνώσεις, φιλόδοξοι, αἰσθάνονται γραφειοκράτες καθὼς ἡ ὅλη λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας ἔχει προσλάβει καὶ γραφειοκρατικὸ χαρακτῆρα. Τὸ πολυάριθμο τῆς ὁμάδος των τοὺς δίνει τὴν αἴσθηση ὅτι ἔχουν διαμορφωθῆ σὲ θεσμὸ καὶ αὐτοὶ βρίσκονται στὴν κορυφή. Εἶναι μιὰ συσπείρωση κληρικῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας κυρίως, ὅπως τὴν ἐποχὴ τοῦ Μονομάχου εἶχε παρατηρηθῆ ἀνάλογη τάση τῶν νομομαθῶν.

Ἡ ἀναβάθμιση τῆς ἐπιρροῆς τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἑδραίωση τοῦ νεοαναγορευθέντος σὲ αὐτοκράτορα στὸ Βυζάντιο δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν ὑποβάθμιση τοῦ στρατοῦ, μετὰ τὴν διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ καὶ τὴν συγκρότηση στὸ μεγαλύτερο μέρος του ἀπὸ ξένους μισθοφόρους. Ἔτσι ἡ αἴγλη ποὺ ἀντανακλοῦσε στὴν ἀναγόρευση αὐτοκράτορος ὁ στρατὸς τῶν πολιτῶν ἔχει χαθῆ.

Τὴν ἐνίσχυση ἐπιρροῆς τῆς Ἐκκλησίας προβάλλουν δύο χρυσόβουλλα, ἐκδοθέντα τὸ ἕνα τὸν Φεβρουάριο 1144 καὶ τὸ δεύτερο τὸν Ἰούνιο 1145,

μόλις λίγους μῆνες μετὰ τὴν ἀναγόρευση τοῦ Μανουὴλ στὴν Κιλικία σὲ αὐτοκράτορα κατὰ παράβαση τῆς ἀρχῆς τῆς πρεσβυγένειας, μὲ τὰ ὁποῖα παρέχεται φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ σὲ πολυπληθῆ πληθυσμικὴ ὁμάδα, χαμηλοῦ μὲν εἰσοδήματος οἰκονομικοῦ ἀλλὰ διάσπαρτη σὲ ὅλο τὸ κράτος καὶ μάλιστα σὲ καθημερινὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς ὑπαίθρου. Πρόκειται γιὰ πρόσωπα ἀπὸ λαϊκότερα στρώματα, τοὺς *ἱερεῖς δημοσιακοὺς τελεστὰς* καὶ τοὺς *παροίκους ἱερεῖς*. Οἱ πρῶτοι ὡς κύριοι ἢ κάτοχοι τῆς γῆς ποὺ καλλιεργοῦσαν πλήρωναν φόρο, τὸν *δημόσιο*, ὅθεν *δημοσιακοὶ τελεσταί*, ἐνῶ οἱ δεύτεροι οἱ πάροικοι ἱερεῖς ἦταν ἐγκατεστημένοι ὅλοι *ἐν πᾶσι προσωπικοῖς ἐκκλησιαστικοῖς καὶ μοναστηριακοῖς κτήμασι ἐν πάσαις χώραις τῆς Ρωμανίας*[39] πράξη τελείως ἀήθη, ἀφοῦ μόνον ὑψηλὰ πρόσωπα εἶχαν τὴν εὔνοια τῆς φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς.

Ὅλα τὰ στοιχεῖα παρέχουν τὴν αἴσθηση ὅτι ἐπιδιώκεται μιὰ προσέγγιση μὲ τὸν λαὸ μέσω τῆς οἰκονομικῆς προσφορᾶς πρὸς ἕνα χαμηλῶν εἰσοδημάτων τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ, ὥστε νὰ τονωθῆ τὸ φρόνημα τῶν πολιτῶν, καὶ νὰ προσεγγίση τὸν νεωστὶ ἀναδειχθέντα αὐτοκράτορα, ποὺ ἤδη ἔδειξε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸν πολίτη, θεσπίζοντας αὐτὴν τὴν φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ γιὰ μιὰ κατηγορία ἁπλῶν πολιτῶν.

Τώρα ποὺ ἔλειψε ὁ θεματικὸς στρατός, συγκροτούμενος κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὸν ἐγχώριο ἀγροτικὸ πληθυσμό, ἀναζητεῖται τὸ στήριγμα στὸν συμπαγέστερο ὑπάρχοντα ὀργανισμό, τὴν Ἐκκλησία, μὲ προπομπὸ τὸν ἀγρότη ἱερέα. Ἔτσι ἐπιλέγεται ὁ πλησιέστερος στὸν πολίτη, ὁ *πάροικος ἱερεύς*, καὶ ὁ μικροκαλλιεργητὴς ἱερεὺς νὰ ἐμψυχώση τὸν χωρικὸ τῆς ὑπαίθρου, νὰ τοῦ θυμίση τὴν εὐαγγελικὴ διδασκαλία (*ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω*), τὸ μεγαλεῖο τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ μείνη πιστὸς στὸν ἡγεμόνα του.

Εἶναι μιὰ πράξη ἀνάλογη τῆς προσφορᾶς τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὸν κλῆρο τῆς Ἁγίας Σοφίας τῶν χρυσῶν νομισμάτων γιὰ νὰ κερδισθῆ ἡ συμπαράσταση τοῦ ἀνωτέρου κλήρου σὲ μιὰ ἀβέβαιη ἀκόμη κατάσταση, σύμφωνα μὲ τὴν ἔμπνευση τοῦ Ἰωάννη Ἀξούχου[40] πιστοῦ συνεργάτη τοῦ αὐτο-

39. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ *Σύνταγμα* Β' σ. 570· σὲ σχόλιο τοῦ Βαλσαμῶνος Zachariae JGR III σ. 432-433. Τὸ θέμα ἀναπτύσσω στὴν Ἱστορία Γ' 1 σ. 318-322 μὲ διευκρινήσεις γιὰ τοὺς δημοσιονομικοὺς ὅρους, τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τῆς φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς καὶ τὸν σχολιασμὸ νεοτέρων ἐρευνητῶν.

40. Νικ. Χων. σ. 48-49. Ἱστορία Γ' 1 σ. 122. Ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α' μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς του στέψεως *ἐναπέθεσε χρυσίον κεντηνάριον τραπέζῃ τῇ ἱερᾷ* (= στὴν Ἁγία Τράπεζα τῆς Ἁγίας Σοφίας) *ὡς βασιλεὺς ὑπήκοος* (ἐδῶ τὸ ὑπήκοος ἀνακαλεῖ τὴν ἔννοια τοῦ *λίζιος*) *τῷ παμβασιλεῖ*, Κίνναμος σ. 33$_{16}$ καὶ Μιχαὴλ ρήτωρ παρὰ W. Regel, Fontes rerum byzantinarum I, Petropoli σ. 168. Λεπτομέρειες Ἱστορία Γ' 1 σ. 318-322 γιὰ τὸ ὅλο θέμα καὶ περισσότερες διευκρινήσεις γιὰ τοὺς ὅρους *προσκαθήμενοι, παρακαλουθήματα* (βλ. καὶ κεφ. ἀγροτικὴ οἰκονομία).

κράτορος Ἰωάννου Β΄ Κομνηνοῦ. Διερωτᾶται ἂν θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ καὶ ἡ ἰδέα τῆς φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς τῶν ἱερέων τῆς ὑπαίθρου *πατροϊκων* καὶ *δημοσιακῶν τελεστῶν* στὸν ἴδιο διορατικὸν ἀξιωματοῦχο Ἰωάννη Ἀξουχο, ἀφοσιωμένον στὸν οἶκο τῶν Κομνηνῶν. Μιὰ εὐφυὴς πολιτικὴ πρᾶξη μὲ σημαντικὴ ἀπήχηση σὲ ἱκανὸ τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ χωρὶς ἰδιαιτέρως ὑψηλὸ οἰκονομικὸ κόστος, ἀφοῦ τὸ ἀπαλλασσόμενο τῆς φορολογίας ποσὸ ἦταν σχετικῶς μικρό. Εἶναι ὅμως ταυτοχρόνως καὶ μιὰ πρᾶξη ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτει ποιὰ θέση ἔχουν πλέον λάβει στὴν βυζαντινὴ κοινωνία οἱ *πάροικοι*, ὅταν βλέπομε νὰ ἐξομοιοῦνται οἱ *πάροικοι* ἱερεῖς μὲ τοὺς *τελεστὰς* ἱερεῖς —μικροκαλλιεργητὲς ἔστω, ἀλλὰ φορολογουμένους— καὶ ὅλοι αὐτοὶ νὰ θεωροῦνται ἱκανοὶ νὰ στηρίξουν πολιτικὰ τὸν αὐτοκράτορα.

Ἀλλὰ καὶ ἡ συχνὴ ἐναλλαγὴ πατριάρχου στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο στὴν ἀρχὴ τῶν βασιλειῶν Ἀλεξίου Α΄ καὶ Μανουὴλ Α΄ εἶναι ἡ ἀρνητικὴ ὄψη τοῦ ἰδίου φαινομένου, ὅπου ὁ νέος ἡγεμὼν ἀπέβλεπε στὴν ἀνάδειξη πατριάρχου πρόθυμου νὰ στηρίξῃ τὶς βασιλικὲς πρωτοβουλίες, δογματικὲς συζητήσεις καὶ ἀναζητήσεις. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1156 μέχρι τὸ 1180 καὶ οἱ τέσσαρες ποιμενάρχες τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως τελείωσαν τὴν ζωή τους στὸν θρόνο· ἡ δὲ πατριαρχία τῶν δύο ἐξ αὐτῶν Λουκᾶ Χρυσοβέργη καὶ Μιχαὴλ Ὀξείτη συμποσοῦται σὲ εἴκοσι ἕνα χρόνια. Ἡ στάση τοῦ αὐτοκράτορος Ἰσαακίου Β΄ Ἀγγέλου ποὺ στὰ δέκα περ. χρόνια τῆς βασιλείας του (Σεπτ. 1185 - Ἀπρ. 1195) ἐπέβαλε τὴν ἐναλλαγὴ στὸν θρόνο Κωνσταντινουπόλεως πέντε πατριαρχῶν ἦταν μᾶλλον ἀποτέλεσμα ἐπιπολαιότητος καὶ ἀνεπαρκοῦς πολιτικῆς ἐνημερώσεως στὰ ἐκκλησιαστικά.

Συχνότερη ὅμως εἶναι ἡ σύμπλευση Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας σὲ θέματα καὶ διωγμοῦ τῶν αἱρετικῶν ὅπως στὸ θέμα Μανιχαίων/Βογομίλων. Ὁ ὁρισμὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἑορτῶν ὡς ἡμερῶν ἀργίας γιὰ τὴν λειτουργία τῶν δικαστηρίων ἀποφασίσθηκε μὲ τὴν σύμφωνη γνώμη καὶ τῆς πατριαρχικῆς συνόδου.

Οἱ Κομνηνοὶ φιλοδοξοῦσαν μὲ τὴν βοήθεια τοῦ πάπα νὰ παραμερίσουν τὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα, διεκδικοῦντα τὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα, καὶ νὰ ἀποκατασταθῇ μιὰ ἑνιαία ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ἰδίως ἐπὶ Μανουὴλ Α΄, ὅταν δεκαετίες ὁλόκληρες Φρειδερίκος Βαρβαρόσσα καὶ πάπας Ἀλέξανδρος Γ΄ βρίσκονταν σὲ σύγκρουση γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς θεοκρατικῆς ἐξουσίας ἐπὶ τῆς κοσμικῆς, πολιτικῆς. Ἀλλὰ καὶ οἱ προκαθήμενοι τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἔβλεπαν στὴν Ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν τὴν ἐπίτευξη κυριαρχίας τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἐπικράτησή τους καὶ ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Κατὰ καιροὺς τὴν πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἡγεσία εἶλκυσε τὸ σχίσμα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν (1054), ἐντόνως πολιτικοποιηθὲν κατὰ τὴν διαπάλη

μὲ τὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα, διεκδικοῦντα ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν ἀποκλειστικότητα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος, καὶ τὴν μοναδικότητα τῆς μιᾶς παγκόσμιας αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, προτείνοντος ὡς δέλεαρ τὴν ἕνωση τῶν δύο Ἐκκλησιῶν μὲ τὴν προσδοκία πολιτικῶν ὠφελημάτων.

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Α΄ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Νέα τιτλοφορία. Θεμελίωση νέας κοινωνικῆς τάξεως

Οἱ ἀλλαγὲς στὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς αὐτοκρατορίας πάντα ἦταν βραδεῖες καὶ μὲ ἀδιάκοπη ἀναπροσαρμογὴ σὲ δεκαετίες ἢ καὶ αἰῶνες, ὅπως στὸν θεσμὸ τῶν θεμάτων. Ἀπὸ τὰ τεσσαρακοστὰ ἔτη τοῦ ΙΑ΄ αἰ. μέχρι τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξίου Α΄ οἱ παρατηρούμενες στὴν διοικητικὴ ὀργάνωση μεταβολὲς παρακολουθοῦνται ἀπὸ τὸν N. Οἰκονομίδη[41].

Ἀπὸ τὴν ἄνοδο τῆς νέας δυναστείας γίνεται φανερὴ ἡ τάση γιὰ ἀλλαγή[42] καὶ καθιέρωση νέων κριτηρίων. Πρώτη κίνηση τοῦ ἱδρυτῆ της εἶναι ἡ καθιέρωση νέας τιτλοφορίας μὲ τὸ πρόθεμα *σεβαστός*, ἑλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ ὅρου *augustus*, ἀρχικὰ τίτλου ἀποκλειστικοῦ τοῦ ρωμαίου ἡγεμόνος (*princeps*)[43].

Δεύτερη ἦταν ἡ ἀνατροπὴ τῆς μέχρι τότε ἰσχύουσας ἱεραρχήσεως τίτλων καὶ ἀξιωμάτων καὶ τῆς μεταξὺ των ἀντιστοιχίας[44] καὶ ἡ καθιέρωση νέων

41. N. Oikonomidès, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle, Travaux et Mémoires 6 (1976) σ. 125-152. Τὸ βιβλίον τοῦ F. Dölger, Die byzantinische Finanzverwaltung, παρὰ τὴν παρέλευση τῶν δεκαετιῶν καὶ τὴν περιορισμένη τότε (1928) διερεύνηση τῆς ἐσωτερικῆς ὀργανώσεως τοῦ κράτους, ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχῃ τὴν χρησιμότητά του, χάρις ἰδίως στὴν διαρθρωτικὴ σαφήνεια ποὺ τὸ χαρακτηρίζει.

42. Τὴν αἴσθηση τῆς ἀλλαγῆς ἔχει καὶ ἡ πορφυρογέννητη πριγκήπισσα, ποὺ θαυμάζει τὸν πατέρα της γιὰ τὶς καινοτομίες στὸ πρωτόκολλο· *πρὸς τὸ ξυμφέρον ἅπαντα τῇ βασιλείᾳ διαπονάμενος, ξενίζων παλλάκεις καὶ περὶ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων καὶ περὶ τὴν κλῆσιν τῶν ὀνομάτων* (Ἀλεξιὰς Γ΄ 4.3).

43. Ὅπως γράφει ἡ Ἄννα: *ἐξοδιαζόντως εἰς βασιλέα λεγόμενον τὸ τοῦ σεβαστοῦ ὄνομα αὐτὸ* (ὁ Ἀλέξιος) *εἰς τὸ κεκινότερον πρῶτον κατήνεγκε τὴν τοιαύτην ἀξίαν* (Ἀλεξιὰς Γ΄ 4.3).

44. Ἡ πληρέστερη συναγωγὴ καὶ ἐπεξεργασία τῆς ἰσχυούσης ἀπὸ τὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο καὶ ἐξῆς λειτουργίας τῆς διοικήσεως, αὐλικῆς ἱεραρχήσεως καὶ κοινωνικῆς διαβαθμίσεως, μὲ ὅλα βεβαίως τὰ κενὰ ποὺ προκαλεῖ ἡ ἀποσπασματικὴ διάσωση τῶν πληροφοριῶν, ὀφείλεται στὸν ὑπομονητικό, μεθοδικὸ συλλέκτη καὶ προσεκτικὸν ἑρμηνευτ

κριτηρίων στὴν διαμόρφωση τῆς ἀνωτέρας τάξεως καὶ τὴν θέση τῆς τελευταίας στὴν λειτουργία τοῦ πολιτεύματος. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ πρόθεμα σεβαστός, ἐνυπάρχει στὴν ἀποκλειστικὴ τιτλοφορία μελῶν τῆς ἀνωτέρας τάξεως, τὴν ὁποία ἀποτελοῦν μόνον μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, διευρυμένης μὲ τὶς ἐπιγαμίες τῶν νεαρῶν βλαστῶν σὲ νέες πολύκλαδες, συγγενικὲς οἰκογένειες. Γίνεται ἔτσι τὸ νέο στήριγμα τῆς ἐξουσίας, ἀντιστοίχως ἀποδέκτης τιμῶν καὶ οἰκονομικῶν ὠφελημάτων ἀλλὰ τελικῶς ἐκθεμελιωτής καὶ τῆς δυναστείας καὶ τῆς αὐτοκρατορίας.

Πρῶτος ἐγκαινίασε τὴν χρήση τοῦ ὅρου *σεβαστὸς* στὴν θηλυκή του ἀπόδοση *σεβαστή* —ὀνομασία ποὺ κυκλοφορεῖ μέχρι σήμερα ὡς βαπτιστικὸ ὄνομα θηλέων στὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων— ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Θ', ὅταν θέσπισε γιὰ τὴν Μαρία Σκλήραινα, τὴν βασιλικὴ ἀγαπημένη, τὸν τίτλο *σεβαστή*, ὥστε νὰ τὴν ἐξομοιώσῃ ἐννοιολογικῶς, ὅσο εἶναι δυνατόν, μὲ τὶς δύο γνήσιες αὐγοῦστες, τὴν Ζωὴ καὶ τὴν Θεοδώρα. Ἔτσι ὁ Ἀλέξιος δημιούργησε τὸν ὅρο *σεβαστοκράτωρ* γιὰ νὰ τιμήσῃ τὸν ἀδελφό του καὶ στενὸ συνεργάτη Ἰσαάκιο, προωθῶντας τὸν κάτοχο τοῦ νέου τίτλου στὴν δεύτερη θέση τῆς ἱεραρχίας, εὐθὺς δηλαδὴ μετὰ τὸν αὐτοκράτορα[45]. Ἡ διαφορὰ θέλησε νὰ εἶναι ἔκδηλη καὶ στὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ σύμβολο μεγαλειότητος, στὸ *στέμμα*. Πολυτελὲς γιὰ τὸν αὐτοκράτορα, μὲ ὁρμαθοὺς μαργαριταριῶν κρεμαστούς, διάστικτο μὲ πέτρες *ἐπισφαίρωμα*, ὥστε νὰ καλύπτῃ τὸ τριχωτὸ τῆς κεφαλῆς, *στέφανος* ἁπλὸς γιὰ τὸν σεβαστοκράτορα καὶ τὸν καίσαρα, στολισμένος ἐδῶ κι ἐκεῖ (*σποράδην*) μὲ μαργαριτάρια καὶ λίθους (Ἀλεξιὰς Γ' 4.1).

Ὁ τίτλος *σεβαστοκράτωρ* διατηρήθηκε καὶ στὶς βασιλεῖες Κομνηνῶν, Ἀγγέλων, Λασκαριδῶν, μετακινήθηκε ὅμως στὴν τρίτη θέση, ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α' δημιούργησε τὸ 1163 γιὰ χάρη τοῦ μελλοντικοῦ γαμβροῦ του Γκεΐζα-Βέλα τῆς Οὐγγαρίας τὸν νέο τίτλο *δεσπότης*[46], ποὺ πῆρε τὴν δεύτερη θέση[47] γιὰ νὰ καταστῇ στὶς νέες ἑλληνικὲς ἡγεμονίες τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Πελοποννήσου ὁ ἐπίσημος τίτλος τοῦ νέου ἡγεμόνος, *δεσπότης τῆς Ἠπείρου*, *δεσπότης τοῦ Μωρέως*. Ἡ χρήση τῆς προσφωνήσεως δεσπότης σὲ βυζαντινὰ ἐθιμοτυπικὰ κείμενα[48] καὶ σφραγίδες[49] ἀποτελεῖ ἐκδήλωση σεβασμοῦ καὶ τιμῆς, ὅπως καὶ σήμερα κατὰ τὴν προσφώνηση ἱερατικοῦ προσώπου —πρεσβυτέρου, ἀρχιμανδρίτη— *δέσποτα*.

Ὁ τίτλος *σεβαστοκράτωρ* προορισμένος ἀρχικὰ γιὰ τὸν πρωτότοκο ἀδελφὸ τοῦ βασιλεύοντος αὐτοκράτορος, καθιερώθηκε νὰ ἀπονέμεται στὸν πρωτότοκο γυιό του ἀλλὰ καὶ ἄλλους ἀδελφούς, ὥστε στὶς ἑπόμενες βασιλεῖες φέρουν τὸν τίτλο ἐπίσης ἰσοβίως, περισσότεροι γυιοί, ἀδελφοί, ἐκ πατρὸς θεῖοι, οἱ ἀρχαιότεροι, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

Ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α' δημιουργήθηκε καὶ ὁ σημαντικὸς τίτλος *σεβαστός*, ἰσόβιος, γιὰ τὰ ἄρρενα τέκνα τοῦ αὐτοκράτορος, ὥστε μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὁ ἀριθμὸς τῶν *σεβαστῶν* αὐξήθηκε. Ὁ τίτλος *σεβαστὸς* ἀνήκει σὲ ὅλα τὰ ἐξ αἵματος μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας καὶ κληρονομεῖται. Ὁ τίτλος παρουσιάζεται καὶ μὲ παραθέματα, *πανσέβαστος*, *πανυπερσέβαστος*, *σεβαστοϋπέρτατος* ἀλλὰ ἡ βαρύτης ἀνήκει μόνον στὸν τύπο σεβαστός, ὁ ὁποῖος καὶ μόνο συνοδεύει τὴν ὑπογραφὴ τοῦ τιτλούχου στὰ ἔγγραφα, χωρὶς νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψει τυχὸν παραθέματα. Ὁ τίτλος δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸς ἀλλὰ προσδιορίζει ὁλόκληρη κατηγορία. Τὸ προβάδισμα δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ ἀξίωμα ἀλλὰ ἀπὸ τὸν τίτλο, ὁ ὁποῖος εἶναι συνάρτηση τοῦ βαθμοῦ συγγενείας μὲ τὸν αὐτοκράτορα.

Χάρις στὴν εὐφυᾶ παρατηρητικότητα τοῦ L. Stiernon[50] ἀποκατεστάθη ἡ ἱεραρχικὴ τάξη τοῦ αὐλικοῦ πρωτοκόλλου τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, ἰδίως ἐπὶ Μανουὴλ Α', ὅπως ἀποτυπώνεται στὶς συνόδους 26 Φεβρουαρίου 1147, 12 καὶ 13 Μαρτίου 1157, 2 καὶ 6 Μαρτίου 1166, 30 Ἰανουαρίου καὶ 18 Φεβρουαρίου 1170. Ἀπεδείχθη ὅτι ἀκολουθοῦνται ἀκριβῶς καθορισμένοι κανόνες. Ἡ μεταξὺ τῶν βασιλικῶν μελῶν ἱεραρχία καθορίζεται ἀπὸ τὸν βαθμὸ συγγενείας μὲ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν σειρὰ γεννήσεως. Ἡ τυχὸν ἀνάδειξη σὲ πολιτικὸ ἀξίωμα ἑνὸς τῶν συγγενικῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας δὲν ἐπηρεάζει τὴν ἱεραρχία, τῆς ὁποίας ἀποκλειστικὸς ρυθμιστὴς

R. Guilland, Recherches sur les institutions byzantines τ. I-II, Berlin 1967 καὶ Titres et fonctions de l'empire byzantin, Variorum Reprints, London 1976, ὅπου ἔχουν συγκεντρωθῆ μελέτες του δημοσιευθεῖσες προηγουμένως σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικά.

45. Μποροῦσε ἔτσι ὁ Ἀλέξιος Α' νὰ ἀπονείμῃ στὸν γαμβρό του Νικηφόρο Μελισσηνὸ τὸν τίτλο καῖσαρ, ὅπως τοῦ εἶχε ὑποσχεθῆ, ἀφοῦ τώρα ὁ καῖσαρ εἶχε ὑποβιβασθῆ καὶ μετατεθῆ στὴν τρίτη θέση τῆς ἱεραρχίας.

46. G. Ostrogorsky, Urum Despotes, Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz. Urum στὰ οὐγγρικὰ εἶναι ὁ τίτλος τοῦ πρίγκηπος διαδόχου. P. Wirth, Die Genesis der byzantinischen Despotenwürde im Lichte der zeitgenössischen höfischen Titulatur, Βυζαντινὰ 5 (1973) σ. 421-425 (μαρτυρία σὲ ἔγγραφο 2 Μαρτίου 1167 ἐν REB 26 (1968) ἀρ. 7, σ. 24). A. Failler, Les insignes et la signature du despote, REB 40 (1982) 171-183, ἡ μελέτη ἀναφέρεται στὸν Π' αἰ.

47. Στὴν σύνοδο τῆς 2 Μαρτίου 1166 ὁ Βέλας (Ἀλέξιος τότε) κατέχει τὴν πρώτη θέση μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας.

48. Κλητορ. Φιλοθέου, σ. 780-781: *τοὺς ἐπαίνους πλέξουσι τῶν εὐσεβῶν δεσποτῶν* κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ὀνομαστικῆς ἑορτῆς των. Ἐπιγραφὴ ἐπίσημη σὲ πύργο τοῦ τείχους Κωνσταντινουπόλεως... *τῶν φιλοχρίστων δεσποτῶν* (βλ. Βιβλίο μου Ἐκλογή, σ. 96 σημ. 7) καὶ σφραγίδα... (*καὶ βαιλο τοῦ φιλοχρίστου ἡ(μῶ)ν δεσποτ[(ου)]*, Zacos I ἀρ. 96, 97, 98 δεσπότης σὲ αὐτοκρατορικὲς σφραγίδες.

49. Βασιλικὲς σφραγίδες πρώτη φορὰ Νικηφόρου Γ' (Seibt ἀρ. 26). Ἀλεξίου Α' (Seibt ἀρ. 27), *Μανουὴλ δεσπότης ὁ πορφυρογέννητος* (Seibt ἀρ. 29).

50. L. Stiernon, Notes de titulature et de prosopographie byzantines, REB 17 (1959) σ. 90-126, 19 (1961) σ. 271-283: (Pan)sébastohypertate, 21 (1963) σ. 179-198: Sébastes, 22 (1964) τ. 184-188, σ. 184 σημ. 1. Οἱ ἰσχύοντες κανόνες γιὰ τὴν κατάρτιση τῆς ἱεραρχίας, 23 (1965) σ. 222-243: Sébaste et Gambros.

παραμένει ὁ βαθμὸς συγγενείας μὲ τὸν αὐτοκράτορα. Στὸ ἴδιο αὐστηρὰ ἱεραρχημένο σύστημα ἀνταποκρίνεται καὶ ἡ σειρὰ καταγραφῆς τῶν μνημοσύνων τῶν μελῶν τῆς Κομνηνῆς δυναστείας στὸν ἐθιμοτυπικὸ κατάλογο ποὺ κατάρτισαν ἡ αὐγούστα Εἰρήνη Δούκαινα στὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς τῆς Κεχαριτωμένης[51] καὶ ὁ γυιός της αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Β΄ στὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς Παντοκράτορος[52]. Ἀνάλογη τυπικότης τηρεῖται γιὰ τὸν ὁρισμὸ τοῦ μεγέθους τῆς προσφορᾶς σὲ κάθε ἀτομικὴ τελετὴ σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἱεραρχημένη τάξη.

Εἰδικὴ κατηγορία βασιλικῶν συγγενῶν ἐξ ἀγχιστείας προσδιορίζεται μὲ τὸν ὅρο *γαμβρὸς (τοῦ βασιλέως)*. Πρόκειται γιὰ τοὺς συζύγους ἀνεψιᾶς, κόρης ἀδελφοῦ ἢ ἀδελφῆς τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοὺς συζύγους ἐξαδέλφης, κόρης ἐκ πατρὸς θείου ἢ ἐκ πατρὸς θείας τοῦ αὐτοκράτορος.

Κατὰ τὸν L. Stiernon ἡ ἱεραρχικὴ τάξη εἶναι ἡ ἀκόλουθη :

1. Βασιλεῖς : αὐτοκράτωρ-αὐτοκράτειρα· ἐνδεχομένως συμβασιλεὺς καὶ σύζυγός του, μητέρα τοῦ αὐτοκράτορος (π.χ. Ἄννα Δαλασσηνή), αὐτοκράτειρα μητέρα (π.χ. Μαρία-Ξένη).
2. Σεβαστοκράτορες.
3. Γαμβρὸς τοῦ βασιλέως.
4. Ἀνεψιοί, ἐξάδελφοι πρῶτοι τοῦ αὐτοκράτορος.
5. Σεβαστοί, α΄) σεβαστοὶ καὶ γαμβροί, β΄) σεβαστοί.
6. Νοβελίσσιμοι, α΄) πρωτονοβελισσιμοϋπέρτατοι, β΄) πρωτονοβελίσσιμοι, γ΄) νοβελίσσιμοι.
7. Κουροπαλάται, α΄) πρωτοκουροπαλάται, β΄) κουροπαλάται.
8. Πρόεδροι, α΄) πρωτοπρόεδροι, β΄) πρόεδροι.

Ἡ τελευταία αὐτὴ κατηγορία ἔπαψε νὰ ὑπάρχῃ, γιατὶ στὴν συνεδρίαση τῆς 6 Μαρτίου 1166 δὲν ἀπαντᾶ κανεὶς πρόεδρος ἢ πρωτοπρόεδρος[53].

Καθοριστικὸ κριτήριο ἐπελέγη τὸ ὅμαιμον, ὥστε νὰ συσφίγγεται ὁ οἰκογενειακὸς δεσμός, νὰ ἐνισχύεται ἡ πίστις στὸν βασιλεύοντα, νὰ παραμείνῃ ἀδιατάρακτη ἡ ἐξουσία. Γίνεται ἔτσι φανερὸ ὅτι οἱ προσωπικοὶ συγγενικοὶ δεσμοὶ βαραίνουν περισσότερο ἀπὸ τὰ πολιτικὰ ἀξιοκρατικὰ κριτήρια, ποὺ ὁριζαν παλαιότερα τὴν ἱεράρχηση τῶν ἀξιωμάτων καὶ συνέβαλλαν στὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος μὲ εὐρύτερη συμμετοχὴ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἱκανῶν δημοσίων λειτουργῶν, ποὺ εἶχαν κερδίσει τὴν προαγωγή τους ὄχι μὲ τὴν καταγωγή τους ἀλλὰ μὲ τὴν παραγωγὴ ἔργου. Οἱ ἐπόμενοι αἰῶνες θὰ δείξουν τὴν ἀξία τῶν κριτηρίων.

51. REB 43 (1985) στίχοι 1788-1872. Μόνη ἐξαίρεση γιὰ τὴν νεαρὰ ἔγγονή, κόρη τῆς πορφυρογέννητης καισάρισσας Ἄννας Εἰρήνη, τὴν ὁποία ἡ γιαγιά της τοποθέτησε στὴν δέκατη τάξη, αὐτόθι στίχ. 1821-1826, ἐνῶ τὴν καισάρισσα Ἄννα κατέταξε στὴν ἐνδέκατη. Τὴν ἴδια προτεραιότητα ἀκολούθησε ἡ αὐτοκράτειρα καὶ γιὰ τὸν ὁρισμὸ ἐφόρου τῆς μονῆς μεταξὺ τῶν θηλέων τῆς οἰκογενείας.

52. REB 32 (1974) στίχ. 217-240, 255-263· P. Gautier, L'obituaire du Typicon du Pantokrator, REB 27 (1969) σ. 235-262 μὲ πολὺ κατατοπιστικὰ προσωπογραφικὰ σχόλια.

53. L. Stiernon, Notes... Sébaste et Gambros, REB 23 (1965) σ. 222-225.

Στὶς προηγούμενες τῶν Κομνηνῶν δυναστεῖες οἱ βασιλόπαιδες δὲν εἶχαν ὑπηρεσιακὴ ἀνάμιξη στὴν διοίκηση τοῦ κράτους. Μόνη διάκριση ἦταν ἡ ἀνάδειξη σὲ *καίσαρα, νοβελίσσιμο (συμ)βασιλέα* δηλαδὴ περιβολὴ τίτλων ποὺ προετοίμαζαν τὴν προσέγγιση τῆς βασιλείας. Συγγενικὰ πρόσωπα ἀνελάμβαναν κατὰ καιροὺς κυβερνητικὲς θέσεις, ὅπως οἱ ἀδελφοὶ τῆς αὐγούστας Θεοδώρας Βάρδας καὶ Πετρωνᾶς, ὁ πολὺς Βασίλειος Λακαπηνὸς ἐξώγαμος γυιὸς τοῦ Ρωμανοῦ Α΄, γιὰ νὰ φθάσομε τὸν ΙΑ΄ αἰ. ὑπερμεσοῦντα μὲ τοὺς Δοῦκες ἐξαδέλφους τοῦ Μιχαὴλ Ζ΄ Δούκα. Μόνο σὲ περιπτώσεις ποὺ τὰ ἄρρενα τέκνα ἦταν πολλὰ καὶ ὁ γενάρχης δὲν ἀνῆκε σὲ βασιλικὴ γενιά, ὅπως ὁ Βασίλειος Α΄ καὶ Ρωμανὸς Α΄ ἐπελέγη γιὰ τὴν ἄλλη κορυφαία ἀρχὴ τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν Ἐκκλησία, νεότερος βλαστὸς τῆς οἰκογενείας, ὁ Στέφανος, γυιὸς τοῦ Βασιλείου Α΄ (Δεκ. 886), Θεοφύλακτος Λακαπηνὸς τοῦ Ρωμανοῦ Α΄ (Φεβρ. 933).

Τὴν πρώτη δεκαετία τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ ἀπαντοῦν ἀκόμη ἐντελῶς σποραδικὰ οἱ παλαιοὶ ὑψηλοὶ τίτλοι, *πρωτοσπαθάριος, μάγιστρος, πατρίκιος* ἀλλὰ συνοδεύουν ἤσσονος σημασίας λειτουργήματα καὶ μάλιστα δημοσιονομικοῦ χαρακτῆρος[54].

Ἀπαντοῦν ἀκόμη οἱ *οἰκεῖοι* ἢ *οἰκειακοὶ ἄνθρωποι* ἤδη τὸν Γ΄ αἰ. καὶ κινοῦνται στὸ βασιλικὸ περιβάλλον μὲ κύριο χαρακτηριστικὸ τὴν πίστι στὸν αὐτοκράτορα, ὑπέρτερη ἐκείνης τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων, ποὺ ὅμως δὲν ἔχει ἐνσωματωθῆ στὸ καθεστὼς τῆς ὑποτελείας. Ὁ ὅρος *οἰκεῖος* καθαρὰ βυζαντινὸς δὲν συνδέεται μὲ τὸν *λίζιο*. Ἄνθρωποι *λίζιοι* ἐγκατεστημένοι στὴν περιφέρεια, ξένοι, Ἀρμένιοι ἢ Λατῖνοι μὲ σχέση ὑποτελείας σὲ κείμενα ΙΒ΄-ΙΓ΄ αἰ. *Οἰκεῖοι* δὲν φέρουν ὑψηλοὺς τίτλους, ὅπως *πανυπερσέβαστος* ἢ *πρωτοβεστιάριος*, ὑπηρετοῦν σὲ κατώτερες θέσεις, ποὺ ἔχουν ὅμως ἐμπιστευτικὸ χαρακτῆρα (π.χ. γραμματεία, μεταφραστὴς διεθνῶν συνθηκῶν). Ἡ ἰδιότης ποτὲ δὲν ἀπαντᾶ στὶς ὑπογραφές, δὲν εἶναι κληρονομητὴ ἀλλὰ στὴν πράξη ὁ γυιὸς δυνατὸν νὰ γίνῃ *οἰκεῖος*[55].

Ἀπαντοῦν ἀκόμη προσφωνήσεις, ὅπως *περιφανέστατος, μεγαλοεπιφα-*

54. Π.χ. Πάτμος, Ἔγγραφα τ. Β΄ ἀρ. 51 στίχ. 372 : *μάγιστρος, κριτὴς καὶ ἀναγραφεὺς τῶν Κυκλάδων νήσων* (Αὔγ. 1088)· *μάγιστρος* φέρεται *μέγας χαρτουλάριος καὶ ἀναγραφεὺς τῆς νήσου Κῶ καὶ ὁ ἄνθρωπος τοῦ βασιλέως ἡμῶν τοῦ ἁγίου* (Μάϊος 1089) αὐτόθι ἀρ. 54 στίχ. 24· *πατρίκιος, στρατηγὸς καὶ προνοητὴς Σάμου* (μετὰ τὸν Ἀπρίλιο 1089) αὐτόθι ἀρ. 52 στίχ. 3, 17, 42.

55. J. Verpeaux, Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, REB 23 23 (1965) σ. 89-99.

νέστατος, πανευτυχέστατος, ὑπέρτιμος, ὑπέρλαμπρος, περίβλεπτος ἀλλὰ δὲν τηρεῖται αὐστηρὴ νομικὴ καταξίωση[56].

Ἡ ἀλλαγὴ *περὶ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων* (Ἀλεξιὰς Γ΄ 4.3), ποὺ προκάλεσε τὸν θαυμασμὸ τῆς βασιλικῆς θυγατέρας, προβάλλει στὸν τρόπο διαμορφώσεως τῆς ἀνωτέρας τάξεως σὲ μιὰ σαφῶς διακρινόμενη ὀντότητα, στὴν ὁποία ἡ εἴσοδος δὲν εἶναι προσιτὴ πέρα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ὅταν καὶ οἱ ἐπιγαμίες συνάπτονται μόνον μὲ πρόσωπα ἀνήκοντα σ' αὐτήν. Ἀκόμη καὶ οἱ βασιλικὲς ἐρωμένες, γνωστῆς σ' ἐμᾶς ταυτότητος, ἀνῆκαν στὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας. Λιγοστὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις ποὺ ἄνθρωποι ἄλλης κοινωνικῆς τάξεως σὲ ὑψηλόβαθμες θέσεις, ὅπως ἦταν ὁ Ἰωάννης Ἀξοῦχος, πολιτικὴ ἰδιοφυΐα, ποὺ κέρδισε τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β΄ —τοῦ πλέον ταπεινόφρονος Κομνηνοῦ— καὶ οὐσιαστικῶς ἀνέλαβε καθήκοντα πρωθυπουργοῦ.

Ἡ στρατιωτικὴ διοίκηση τόσο στὰ ἀνώτερα κλιμάκια (*μέγας δομέστικος, μέγας δούξ*, ἀντιστοίχως ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ, τοῦ στόλου) ὅσο καὶ στὰ τοπικὰ στρατιωτικὰ κέντρα (*δούξ Δυρραχίου, δούξ Θρακησίων*), γενικῶς πόλεως, κάστρου εἶναι στὰ χέρια μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, μερικὲς φορὲς πολὺ νεαρῶν ἀτόμων. Ἀντιθέτως στὶς θέσεις τῆς πολιτικῆς διοικήσεως, ἰδίως τῶν δημοσιονομικῶν ὑπηρεσιῶν δὲν ἐμφανίζονται βασιλικοὶ συγγενεῖς ἀλλὰ πρόσωπα μὲ τὴν κατάλληλη παιδεία, ἐξοικειωμένα μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας των. Δὲν εἶναι σπάνιο ἄλλωστε ἡ ἴδια, ἂς τὴν χαρακτηρίσομε «δημοσιο-ὑπαλληλική», οἰκογένεια νὰ συγκεντρώνῃ περισσότερα διάδοχα πρόσωπα σὲ διαφόρους διοικητικοὺς κλάδους ἢ καὶ τὴν ἴδια ἐποχὴ σὲ διαφορετικὲς ὑπηρεσίες μέλη τῆς ἴδιας οἰκογενείας.

Ἔτσι πρόβαλε σαφὴς κοινωνικὸς διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν ἀνωτέρα τάξη (βασιλικὴ οἰκογένεια στὴν εὐρύτερη ἔκτασή της), στὴν οὐσία τὴν νέα τάξη εὐγενῶν, ὅπως διαμορφώνεται καὶ στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, καὶ τὰ μεσαῖα κοινωνικὰ στρώματα τὴν ἐποχὴ Κομνηνῶν—Ἀγγέλων, ἐνῶ προηγουμένως στὴν μέση περίοδο ἡ προσπέλαση στὴν ἀνωτέρα τάξη ἦταν νοητὴ καὶ εὐχερὴς μὲ τὴν προαγωγὴ σὲ ἀνώτερα ἀξιώματα καὶ λειτουργήματα καὶ τὴν ἱεράρχηση μέσω τιμητικῶν τίτλων. Τώρα ἡ ἀναδιάρθρωση τῆς διοικήσεως ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α΄ ἔφερε πλήρη ἀνατροπὴ στὴν τιτλοφορία καὶ τὸ ἀντίκρυσμά της. Οἱ παλαιοὶ τίτλοι ἐξαφανίζονται, οἱ δὲ θεσπιζόμενοι νέοι προορίζονται σαφῶς γιὰ τοὺς στενοὺς συγγενεῖς τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας ἐξ αἵματος ἢ ἀγχιστείας μὲ ἀκριβῆ μεταξύ τους διαβάθμιση καὶ ἀντίστοιχο προβάδισμα, καθοριζόμενο ἀπὸ τὴν ἐγγύτητα τοῦ βαθμοῦ συγγενείας μὲ τὸν

56. Συστηματικὴ διερεύνηση ἐγγράφων καὶ σφραγίδων θὰ βοηθοῦσε νομίζω νὰ ἐξακριβωθῇ τυχὸν διασύνδεση τίτλων καὶ ἀξιωμάτων ἀπὸ τὴν θεσμοθέτηση τῆς μεταβολῆς τοῦ Ἀλεξίου Α΄ μέχρι τὴν ἅλωση τοῦ 1204.

αὐτοκράτορα καὶ τὴν σειρὰ γεννήσεως. Οἱ νεότεροι ἐρευνηταὶ παρετήρησαν τὴν τυπικὴ μεταβολὴ τῆς ἱεραρχίας ποὺ καθιέρωσε ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνὸς ἀλλὰ δὲν ἀντελήφθην νὰ ἐπεσήμαναν τὴν κοινωνικὴ ἀνατροπή, ποὺ ἐπέφερε στὶς διαταξικὲς σχέσεις καὶ νοοτροπίες ποὺ σηματοδότησαν τὸ νέο κοινωνικὸ ὑπόβαθρο. Νομίζω στὴν κατάπτωση τῆς αὐτοκρατορίας συνέβαλαν ἐξ ἴσου ὅσο καὶ ἡ διάλυση τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς ἀνταγωνιστικότητος τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας σὲ σχέση μὲ τὰ δυτικὰ βασίλεια.

Αὐτὴ ἡ καινοτομία *περὶ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων*, ὅπως προσφυῶς τὴν χαρακτήρισε ἡ βασιλικὴ ἱστοριογράφος ἦταν ἐπιμελῶς ὑπολογισμένη πολιτικὴ πρᾶξις τοῦ Ἀλεξίου, στοχεύουσα στὴν ἔξαρση τῆς νῦν δημιουργουμένης ἀνωτέρας τάξεως, ἀμιγῶς βασιλικῆς καὶ τὴν ἀποστασιοποίησή της ἀπὸ τὴν μέχρι τότε ὑφισταμένη συγκλητικὴ τάξη, στὴν ὁποία ὅπως εἴδαμε εἶχαν εἰσχωρήσει καὶ πρόσωπα εὔπορα ἂν μὴ πλούσια, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ οἰκονομικὴ βάση στηριζόταν σὲ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα καὶ ὄχι σὲ καλλιέργεια τῆς γῆς, ἐξ οὗ καὶ ἡ διαφοροποίηση ποὺ εἰσήγαγε ὁ Ἀλέξιος Α΄ γιὰ τὴν ὁρκωμοσία βιοτεχνῶν καὶ ἐμπόρων συγκλητικῶν (ἀνωτ. σ. 337-338). Μιὰ πολιτικὴ πρᾶξη ποὺ ὁ εἰσηγητὴς αὐτοκράτωρ δὲν ἀντελήφθη οὔτε τὶς ἄμεσες συνέπειες στὴν ὀργάνωση τῆς ἀντιπολιτευτικῆς μερίδος ἐναντίον του οὔτε τὶς ἀπώτερες συνέπειες στὴν κοινωνικὴ ταυτότητα τῆς μετασχηματιζόμενης Κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας.

Αὐτὴ ἡ νέα ἰδεολογικὴ ἀξιολόγηση καὶ διάρθρωση τῆς ἀνωτάτης τάξεως ἀποκλειστικὰ ἀπὸ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, φοβοῦμαι ὅτι ἐζημίωσε τὸ κράτος καὶ συνέτεινε πολὺ στὴν κοινωνικὴ ἀναταραχὴ καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸ ἐξεγέρσεων καὶ στασιαστικῶν κινημάτων, μὲ τὸν πολὺ μεγάλο συγχρωτισμὸ τῶν ἰδίων κοινωνικῶν ὁμάδων, τὴν σύσφιξη στενοτέρων προσωπικῶν δεσμῶν καὶ τὴν ἀντίληψη ὅτι δὲν ὑπάρχουν οὐσιώδεις διαφορὲς μεταξύ τους σὲ καταγωγή, πλοῦτο, προσφορὰ στὸ κράτος, παιδεία· δὲν ὑπάρχει ἀξιοκρατικὴ ἀντίληψη γενικῶς καὶ ἑπομένως εὔκολα ἔρχεται ἡ σκέψη γιατὶ αὐτοκράτωρ ὁ Α΄ καὶ ὄχι ἐγὼ κι ἔτσι ἡ σύμπηξη συμμαχιῶν καὶ συνωμοσιῶν[57].

Θεωρῶ ἐξ ἄλλου ἐπιζήμια τὴν ὅλη ρύθμιση τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ, γιατὶ μὲ τὸν διαχωρισμὸ τῶν μεσαίων κοινωνικῶν στρωμάτων ἀπὸ τὴν ἀνωτέρα τάξη τῶν εὐγενῶν[58] καὶ τὴν ἀδυναμία προσπελάσεως σ' αὐτήν,

57. Κάτι ἀνάλογο παρατηρεῖται στὶς μέρες μας τοὐλάχιστον στὰ ἑλληνικὰ πολιτικὰ κόμματα γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀρχηγοῦ, συνήθως μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ ἀρχικοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ κόμματος, ὅταν τὰ πρωτεύοντα στελέχη, ποὺ δὲν ἔχουν μεταξύ τους προφανῆ ὑπεροχὴ διεκδικοῦν τὴν ἀρχηγία τοῦ κόμματος.

58. Ὁ διαχωρισμὸς ποὺ ἡ Κομνηνὴ ἰδεολογικὴ ἀντίληψη ἐπέβαλε μεταξὺ τῆς δικῆς της βασιλικῆς πλέον γενιᾶς (εὐγενείας) καὶ τῆς προηγουμένως διαμορφωμένης ἀνωτέρας

ή τελευταία δέν ἀνανεώνεται μὲ νέο αἷμα, ὅσο ἄτομα μεσαίων κοινωνικῶν ὁμάδων, ἀπὸ τὴν φύση τους προικισμένα καὶ μὲ ἰδιαίτερη παιδεία εἶχαν δυνατότητες νὰ διακριθοῦν καὶ νὰ προσφέρουν στὴν πολιτεία, ὅπως συνέβαινε τὸν Γ΄ καὶ τὸν ΙΑ΄ αἰ. μέχρι τὸ 1081[59], τώρα ἔμεναν ξένα καὶ ἀποκομμένα.

Αὐτὴ δὲ ἡ κάμψη τοῦ Βυζαντίου στὴν ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, φοβοῦμαι ὅτι δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μόνον τῆς αὐτοδύναμης προόδου τῶν ἰταλικῶν ναυτικῶν πόλεων ἀλλὰ καὶ τῆς μικρόκαρδης τοποθετήσεως τῶν βυζαντινῶν κυβερνήσεων τῶν Κομνηνῶν, ποὺ μόνη πλουτοπαραγωγὸ πηγὴ ἀναγνώριζαν τὴν γῆ. Εἶναι ἄλλωστε παιδαριώδης, ἀντιοικονομικὸς καὶ ἀναποτελεσματικὸς ὁ τρόπος ποὺ τὸ ἐπίσημο κράτος ἀντέδρασε τὸ 1171 καὶ τὸ 1182 ἔναντι τῶν Λατίνων, Βενετῶν κυρίως ἐποίκων, νομίζοντας ὅτι ἐμπάθεια καὶ ἐπιθετικότης ἐπιλύουν οἰκονομικὰ προβλήματα εὐρυτέρων συμφερόντων. Ἔφεραν μόνον ἀνυπολόγιστες ζημίες καὶ ὑπονόμευσαν τὸ κρατικὸ γόητρο, καθὼς τὸ κράτος ὑποχρεώθηκε νὰ καταβάλη σοβαρὲς χρηματικὲς ἀποζημιώσεις.

Ἀναδιάρθρωση τῆς διοικήσεως (σέκρετα)

Τὴν γενικότερη ἀναδιάρθρωση τῆς διοικήσεως διοικητικῶν καὶ δημοσιονομικῶν ὑπηρεσιῶν ἐπεχείρησε ὁ Ἀλέξιος Α΄, ὅταν ἐκανοτόμησε *περὶ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν κλῆσιν τῶν ὀνομάτων* καὶ προέβη στὴν ἀντικατάσταση τῶν *λογοθεσίων* ἀπὸ τὰ *σέκρετα* δηλαδὴ τὶς πολιτικὲς ὑπηρεσίες τοῦ κέντρου, στὶς ὁποῖες οἱ ὑπηρετοῦντες ὑπάλληλοι χαρακτηρίζονται συνοπτικῶς *σεκρετικοί*[60]. Ποιὰ ἀκριβῶς ἦταν ἡ διάρθρωση τῆς δημοσίας διοικήσεως τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφές, ὅταν ἡ κυριότερη πηγή μας εἶναι τὰ διασωθέντα κρατικὰ ἔγγραφα, μερικὰ μάλιστα στὸ πρωτότυπο ἢ σὲ κεκυρωμένα ἀντίγραφα, μεγάλων μοναστικῶν ἱδρυμάτων, ὅπως τῆς Πάτμου ἢ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, μὲ περιεχόμενο

τάξεως βρίσκεται σὲ ὁρισμένα σημεῖα σὲ δυσαρμονία μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ P. Stevenson, A development in Nomenclature on the seals of the byzantine provincial aristocracy in the late tenth century, REB 52 (1994) σ. 187-211. Νὰ σημειωθῆ ὅτι στὰ ἔγγραφα τῶν αἰώνων ΙΑ΄-ΙΒ΄ οἱ δικαιοπρακτοῦντες διοικητικοὶ ὑπάλληλοι ὑπογράφουν μὲ τὸ πλῆρες ὄνομα, βαπτιστικὸ καὶ οἰκογενειακό.

59. Ὑπενθυμίζω τοὺς Ἰωάννη ὀρφανοτρόφο (εἶχε ἐπισύρει καὶ τὴν προσοχὴ τοῦ Βασιλείου Β΄), Μιχαὴλ Ψελλό, Νικηφορίτζη ποὺ οὐσιαστικὰ κράτησαν τὴν πρωθυπουργία, ἐνῶ ξεκίνησαν κοινωνικὰ χαμηλὰ ἀλλὰ μὲ σπουδές, ἔμφυτη πολιτικὴ δεξιότητα, πρωτότυπες ἰδέες ἀναζήτησαν νέες κατευθύνσεις.

60. Οἱ ἁρμόδιοι ἀνάτεροι κρατικοὶ λειτουργοὶ ἐπεξεργάζονται τὶς διάφορες περιπτώσεις, ὅπως ἀποδεικνύεται ὅτι συνέβη στὸ *σέκρετον τοῦ γενικοῦ*, ὅταν *ἠμφεβάλλετο τὰ περὶ τῆς λύσεως* (δοθείσης ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος) *παρὰ τοῖς συνεδρίοις μου τοῖς σεκρετικοῖς*· Zachariae JGR τ. III, σ. 394. Παράδειγμα ἐντολῆς καταχωρήσεως προστάγματος τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ ἔτ. 1173 βλ. Ἱστορία Γ΄ 1 σ. 252-253.

σχεδὸν ἀποκλειστικὰ δημοσιονομικοῦ χαρακτῆρος (δωρεὲς ἀκινήτων, φορολογικὲς ἀπαλλαγές, ἢ ἐπιβολὴ φορολογιῶν). Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ περιεχόμενό των ἀνάγεται σὲ ὁρισμένο θεματικὸ κύκλο ἑπομένως καὶ ὑπηρεσιακὴ ἁρμοδιότητα.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ σαφῶς προκύπτει ἀπὸ τὴν διερεύνηση τῶν ἐγγράφων εἶναι ἡ ἀσφαλὴς χωρὶς καθυστερήσεις διακίνησή των ἀπὸ τὴν μιὰ ὑπηρεσία στὴν ἄλλη —πολλὲς φορὲς σὲ μακρυνὲς ἀποστάσεις— ἡ διασφάλιση τῆς ἀξιοπιστίας των χάρις στὶς ὀπισθογραφὲς τῶν ἁρμοδίων ὑπαλλήλων στὰ τμηματικὰ κολλήματα, ὑπογραφὲς στὸ τέλος τοῦ ἐγγράφου ὅσων ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν διερεύνηση τοῦ θέματος, ἐνημέρωση τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας καὶ τοῦ δικαιούχου, πάντοτε μὲ ἀκριβεῖς χρονολογικὲς ἐνδείξεις καθ' ὅλη τὴν διακίνηση τοῦ ἐγγράφου μέχρι τὴν τελικὴ του κατάστρωση στὸ ἁρμόδιο σέκρετο[61].

Ἀξίζει νὰ ἐξαρθῆ ἡ στελέχωση τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν καὶ στὰ πιὸ μακρυνὰ καὶ ἀπόμερα χωριὰ ἢ νησάκια, ὁ αὐστηρὸς ἔλεγχος τῆς νομιμότητος σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες, ἡ ὑψηλὴ κατάρτιση τῶν ὑπαλλήλων, ποὺ πολλὲς φορὲς ἔχουν νὰ ἐπιλύσουν περίπλοκες νομικὲς καταστάσεις (θέματα *ἐποίκων, στρατείας, δοχῆς*) μαζὶ καὶ ἰδιάζουσες φορολογικὲς περιπτώσεις. Προβλέπεται ἀκόμη καὶ διενέργεια πραγματογνωμοσύνης γιὰ τὴν διαπίστωση τῶν μεγεθῶν, τὴν ποιότητα τοῦ ἐδάφους, τὶς δυνατότητες ὑδρεύσεως, τὶς συνθῆκες προσπελάσεως τοῦ κτήματος, τὶς οἰκιστικὲς συνθῆκες.

Οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς ἀνωτάτους κρατικοὺς λειτουργοὺς τοῦ κέντρου, ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀνήκουν σὲ κατὰ σύστημα δημοσιοϋπαλληλικὲς οἰκογένειες γενεὲς ὁλόκληρες, τοὺς παρουσιάζουν ἄμεμπτους, ἔντιμους καὶ ἔμπειρους στὴν ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων τους.

Μὲ τὴν δημοσία διοίκηση συνδέεται καὶ ἡ κατηγορία ἐμπορίας τῶν ἀξιωμάτων, ὅπως κατηγοροῦνται ὁρισμένοι αὐτοκράτορες. Γιὰ νὰ ἀποφανθοῦμε ὅμως μετὰ λόγου στὸ σοβαρὸ αὐτὸ θέμα πρέπει νὰ γνωρίζομε τὸν μηχανισμὸ τῆς λειτουργίας τοῦ κράτους καὶ τὴν σχετικὴ ὁρολογία, τὴν ὁποία πολλοὶ ἀγνοοῦν.

Κατ' ἀρχὴν ὑπάρχει διάκριση ἀξιωμάτων καὶ τίτλων, σαφὴς μὲν στὴν

61. Ἀναγράφεται ἡμερομηνία, ἰνδικτιών, ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ὑπογραφὲς καὶ σφραγίδα. Μερικὲς φορὲς διατηρεῖται ἡ σφραγίδα αὐτούσια σὲ σωζόμενα πρωτότυπα ἔγγραφα ἢ ἀκόμη οἱ τρῦπες ποὺ περνοῦσε ἡ μήρινθος ἀπὸ τὴν ὁποία κρεμόταν. Στὰ χρυσόβουλλα ἀντὶ γιὰ τὸν κανναβένιο σπάγγο, ἡ σφραγίδα ἦταν δεμένη δι' ὀξείας μεταξῆς (σὲ χρῶμα ἰώδες), ὅπως σημειώνεται στὸ κεκυρωμένο ἀντίγραφο Β΄ τοῦ χρυσοβούλλου Ἰσαακίου Β΄ Ἀγγέλου (ἔτ. 1186), Πάτμος Α΄. Αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα σ. 92. Ἡ σύγκριση τῶν ἡμερομηνιῶν κάθε ὑπηρεσιακῆς καταγραφῆς (κατεστρώθη) τοῦ ἐγγράφου μαρτυρεῖ συνεχῆ ροὴ (3-4 μῆνες, κάποτε περισσότερους). Πάντως σοβαρὲς καθυστερήσεις δὲν παρατηροῦνται.

νεοελληνική ὁρολογία, ἀσαφὴς ὅμως καὶ συγκεχυμένη στὴν βυζαντινή, ἰδίως στὴν πράξη. Στὸ Βυζάντιο-*Ρωμανία* ὑπάρχουν *ὀφφίκια* (fonctions) ὑπηρεσίες αὐλικές καὶ ἀξιώματα κρατικὰ πραγματικά, οἱ λεγόμενες *ἀξίες* διὰ λόγου στὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ τὰ *ἀξιώματα* (titres)[62] ἁπλοῖ τίτλοι χωρὶς ἀντίκρυσμα σὲ λειτούργημα, ἢ ὑπηρεσία, εἶναι οἱ *ἀξίες διὰ βραβείου* τοῦ Φιλοθέου. Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς δὲν πολυπραγμονοῦν γιὰ τὴν ὁρολογικὴ διαφορὰ καὶ πολλὲς φορὲς κάνουν λόγο γενικῶς γιὰ *ἀξίες*.

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τίτλου ἢ τὴν προαγωγὴ σὲ ἄλλον ἀνώτερο τίτλο μὲ τὴν καταβολὴ στὸ δημόσιο ὁρισμένου ποσοῦ, τὸ ὁποῖο τοὺς ἀποδίδει ἐτησίως ἕνα ὁρισμένο εἰσόδημα ποὺ κυμαίνεται γύρω στὸ 8% (rente, *ρόγα*, στὴν βυζαντινὴ ὁρολογία). Τρέχουσα ἀπόδοση εἶναι γιὰ μία λίτρα χρυσοῦ (= 72 νομίσματα) 6 νομίσματα χρυσά. Ὁ ἐξαγορασθεὶς τίτλος δὲν συνεπάγεται ἀνάμιξη τοῦ τιμηθέντος στὴν λειτουργία τοῦ κράτους. Εἶναι ἁπλῶς μία τοποθέτηση ἐπικερδὴς καὶ γιὰ τοὺς δύο. Γιὰ τὸν ἰδιώτη ἡ ἐπιλογὴ ἔχει τὸ πλεονέκτημα ἔναντι τῆς ἰδιωτικῆς ἀγορᾶς χρήματος ὅτι ἔχει κάποιες ἐγγυήσεις καὶ τὸ δέλεαρ αὐλικῶν ἢ δημοσίων τιμῶν.

Τὸ εἰσόδημα, κατ' ἀρχὴν διαπραγματεύσιμο, συμφωνεῖται γιὰ ὅλη τὴν ζωὴ (rente viagère), δὲν κληρονομεῖται, εἰσπράτεται ἐτησίως. Βεβαίως, ἐὰν ὁ εἰσοδηματίας (rentier) πεθάνῃ σύντομα, τὸ ποσὸν ποὺ ἔχει καταβληθῇ χάνεται. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ P. Lemerle τὸ κράτος παρεμβαίνει στὴν ἀγορὰ χρήματος μὲ τὸν πρωτότυπο θεσμὸ τῆς *ρόγα* προτείνοντας γιὰ τὰ διαθέσιμα κεφάλαια μιὰ τοποθέτηση στὸν δημόσιο θησαυρὸ καὶ κατόπιν τούτου πρέπει νὰ μελετηθῇ ἡ ἀπόδοση (rente, *ρόγα*) καὶ ὄχι ἡ ἀγορὰ τοῦ τίτλου[63]. Ἁρμοδία ὑπηρεσία ἡ *τοῦ εἰδικοῦ*. Ἐνῶ λοιπὸν ἡ ἐξαγορὰ τίτλου εἶναι θεσμοθετημένη καὶ ὑπόκειται σὲ κανόνες, δὲν προβλέπεται θεσμοθετημένη ἐξαγορὰ ἀξιώματος, λειτουργήματος. Δεδομένου δὲ ὅτι ὁ διορισμὸς ἀνωτέρου ὑπαλλήλου, ἀνῆκε στὴν ἀποκλειστικὴ ἁρμοδιότητα τοῦ αὐτοκράτορος, εὔλογο εἶναι νὰ ἀναμένεται ἐπιλογὴ τῶν ἀρίστων καὶ ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν ἐγγράφων συνάγεται θετικὸ συμπέρασμα. Θὰ ἦταν ὅμως ἐκτὸς πραγματικότητος νὰ ἀρνηθῇ κανεὶς ὅτι στὴν στελέχωση τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν δὲν παρεισέφρυσαν καὶ πρόσωπα ἀκατάλληλα, στερημένα ἤθους. Ὁ ἴδιος ὁ Νικ.

62. Χαρακτηριστικὸ τὸ χωρίο Ἀτταλ. σ. 274, ὅπου διάκριση *ἀξιωμάτων* (= τίτλων) καὶ *ὀφφικίων* (= πραγματικῶν λειτουργημάτων ἢ ὑπηρεσιῶν) *αἱ δωρεαί... οὐ γὰρ ἐν περιλάμπροις ἀξιώμασι μόνον τῶν βασιλικῶν εὐεργετημάτων τὸ γέρας ἐδείκνυτο ἀλλὰ καὶ ἐν ὀφφικίοις καὶ ἀγροῖς καὶ χρυσίοις*, ὅπως καὶ στὴν ν. 39 τοῦ Ἀλεξίου Α', μὲ τὴν ὁποία ἀπαγορεύεται νὰ μεταβιβασθῇ ἄξίωμα οἱονδήποτε ἢ ὀφφίκιον σὲ πρόσωπα κάτω τῶν εἴκοσι ἐτῶν. Zachariae JGR III σ. 411-412 ἀρ. 39, Regesten 1165 (ἔτ. 1092 ἢ 1107)· R. Guilland, Vénalité et favoritisme à Byzance, REB 10 (1952) σ. 35-46.

63. P. Lemerle, Roga et rente d'état aux Xe-XIIe siècles, REB 25 (1967), σ. 77-100

Χωνιάτης μιλάει γιὰ ὠνίους δικαστάς (Νικ. Χων. σ. 334$_{93}$), ποὺ συνήθως ἡ θητεία τους συμπίπτει μὲ ἐλαστικὴ συμπεριφορὰ τοῦ αὐτοκράτορος. Τὰ πολλὰ παράπονα ποὺ ἀναγράφουν οἱ πηγὲς ἀφοροῦν ὄχι ὑψηλὰ στελέχη τῆς διοικήσεως μὲ αἴσθημα εὐθύνης καὶ συνείδηση τοῦ μεγαλείου τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ κυρίως ὑπαλλήλους χαμηλόβαθμους καὶ μάλιστα σὲ εὐθεία συναλλαγὴ μὲ τὸν φορολογούμενο πολίτη, μικροκαλλιεργητὴ ἢ μικροϊδιοκτήτη, μὲ μικρὰ οἰκονομικὰ μέσα, ποὺ φιλοδοξοῦν νὰ πλουτίσουν μὲ πιέσεις καὶ συναλλαγή, τακτικὴ ποὺ ἀνθεῖ σὲ περιόδους ἐξωτερικῶν κινδύνων, ἀποδυναμωμένης κεντρικῆς ἐξουσίας, μεταβολῆς τῶν οἰκιστικῶν συνθηκῶν.

Τέτοιο παράδειγμα ἐλλειμματικῆς διοικήσεως ὑψηλοβάθμων συνέβη στὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Γ', ὅταν *οἱ τῷ βασιλεῖ προσήκοντες* (= βασιλικοὶ συγγενεῖς), *κερδοσυλλέκται πάντες τυγχάνοντες* μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι ἀσκοῦν ἐπιρροὴ στὸν αὐτοκράτορα καὶ ὑπῆρχε δυνατότης νὰ μεσολαβήσουν γιὰ τὴν ἐξαγορὰ ὑψηλοῦ τίτλου τὰ *ξυλλεγόμενα ἰδιοῦντο χρήματα ἀδρὰ ὄντα καὶ τύχην ἰδιωτικὴν ὑπερβαίνοντα*[64]. Ἔτσι λοιπὸν δόθηκε δυνατότης σὲ ὁποιον ἤθελε *χώρας ἀρχὴν ἀναζώσασθαι καὶ τοῦ μεγίστου παρὰ Ῥωμαίοις τυχεῖν ἀξιώματος* (= τίτλου). *οὐ μόνον τοίνυν οἱ ἐν τριόδοις καὶ ἀγοραῖς καὶ κολλυβισταὶ* (= ἀργυραμοιβοὶ) *καὶ πράται τῶν ὀθονῶν* (= ὀθονιοπράται ἔμποροι ὀθονίων, λινῶν ὑφασμάτων)[65] *σεβαστοὶ ἐτιμήθησαν, ἀλλὰ καὶ Σκύθαι καὶ Σύροι ὅπου ἀργυρίου εὕροντο τὸ σεβάζεσθαι*[66]. Εἶναι σαφὲς ὅτι πρόκειται γιὰ ἐξαγορὰ τίτλου, ποὺ ὁ μεγαλύτερος ἐκείνην τὴν ἐποχὴ ἦταν *σεβαστός* καὶ οἱ ἀγορασταὶ ἦταν πλούσιοι ἐπαγγελματίες —ἀργυραμοιβοὶ καὶ ἔμποροι λινῶν ὑφασμάτων— ὅπως καὶ ἀλλοδαποὶ Σκύθες καὶ Σύροι ἀσφαλῶς καὶ αὐτοὶ πλούσιοι.

Ἀλλαγὴ ἐπέρχεται καὶ στὸν διορισμὸ σὲ ἐμπιστευτικὰ ἀξιώματα, συνδεόμενα ἀπολύτως μὲ τὴν προσωπικὴ ζωὴ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τὴν λειτουργία τῆς αὐλῆς *παρακοιμώμενος*, (*πρωτοβεστιάριος, ἐπὶ τῆς καταστάσεως*), ποὺ ἄλλοτε ἦταν τῆς ἁρμοδιότητος τῶν εὐνούχων· ἀπὸ τὸν ΙΑ' αἰ. μεσοῦντα ἀπονέμονται σὲ μὴ εὐνούχους, ἀπὸ δὲ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν σὲ βασιλικοὺς συγγενεῖς[67]. Ἡ διοίκηση εἶναι σοφὰ ὀργανωμένη, εὐσυνείδητη καὶ ἐργατική, ἔχει τὴν αἴσθηση τοῦ δημοσίου συμφέροντος ἀλλὰ δὲν μπορεῖ

64. Νικ. Χων. σ. 483$_{62}$.

65. Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου, Τὸ Ἐπαρχικόν, σ. 86-87. Ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὡς παραδείγματα ἐπαγγελματιῶν ἀναφέρονται πλούσιοι μὲν ἀλλὰ ὄχι τῆς ἀνωτέρας κατηγορίας ἐπαγγελματιῶν, ὅπως ἦταν οἱ συμβολαιογράφοι καὶ οἱ ἀσχολούμενοι μὲ ἐμπόριο καὶ κατεργασία μετάξης καὶ μεταξωτῶν.

66. Νικ. Χων. σ. 484$_{62}$.

67. Γιὰ τὶς ἁρμοδιότητες τῶν ἀνωτέρω αὐλικῶν ἀξιωματούχων βλ. Ἱστορία Β' 2 (1997), σ. 291-292.

νὰ ἐπιβληθῆ καὶ νὰ ξεπεράση τὶς ἀδυναμίες τῆς ἐξουσίας[68], ὅπως γίνεται φανερὸ στὴν δίκη τῆς *δεκατείας τῶν οἰναρίων*, μὲ ἀντικείμενο τὴν φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ τῆς μονῆς Λαύρας ἀπὸ τὴν *δεκατεία* (= φορολογία 10%) τοῦ μεταφερομένου οἴνου.

Ἀπὸ τὶς καταχωρίσεις στὸν νῶτο τῶν ἐγγράφων διαπιστώνεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν *σεκρέτων* ποὺ δέχονται τὶς καταχωρίσεις καθορίζεται ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἀντικειμένου. Ἔτσι γιὰ ἁπλούστερες ὑποθέσεις ἐνημερώνονται συνήθως δύο σέκρετα, γιὰ σπουδαιότερες τρία ἢ τέσσερα καὶ μερικὲς φορὲς ἀκόμη καὶ πέντε. Ἔτσι τὸ τελικὸ ἔγγραφο μετὰ τὴν ἐκτέλεση δοθείσης ἐντολῆς περιλαμβάνει συνήθως ὅλο τὸ ἱστορικὸ μὲ τὰ ἐνδιάμεσα ὑπηρεσιακὰ ἔγγραφα, μερικὲς φορὲς καὶ ἔκθεση ἐπιτόπιας πραγματογνωμοσύνης, τὴν τελικὴ ρύθμιση καὶ τὴν κατάστρωση στὸ σέκρετον τοῦ *γενικοῦ λογοθέτου* καὶ ἐκεῖνο τοῦ *λογοθέτου τῶν σεκρέτων*.

Στὰ ναυτιλιακὰ θέματα ποὺ ἐμπλέκονται περισσότερες ὑπηρεσίες καὶ ἡ φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ ἀφορᾶ τὰ πλοῖα τῶν μονῶν[69] —μερικὲς φορὲς τρία συνολικὰ τῆς ἴδιας μονῆς— ἐνημερώνονται περισσότερες ὑπηρεσίες καὶ τὰ σημειώματα στὴν ράχη τῶν ἐγγράφων φέρουν τὴν ἔνδειξη *κατεστρώθη*, τὴν χρονολογία (μῆνας, ἔτος, ἰνδικτιών) καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ὑπαλλήλου ποὺ τὰ κατέγραψε. Τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἰσαακίου Β΄ Ἀγγέλου γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τῶν τριῶν πλοίων τῆς μονῆς Πάτμου ἀπὸ τὴν *δεκατεία* (= φόρος γιὰ τὰ εἰσκομιζόμενα ἐμπορεύματα) (ἔτ. 1186) φέρει ὄπισθεν τὶς ἐνδείξεις *κατεστρώθη* στὸ *σέκρετον τοῦ μεγάλου λογαριαστοῦ*, *τὸ σέκρετον τοῦ γενικοῦ*, *τὸ σέκρετον τοῦ μεγάλου σακελλαρίου τὸ σέκρετον τῆς θαλάσσης*[70]. Ἡ δὲ δωρεὰ τῆς νήσου Πάτμου ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνὸ στὸν Χριστόδουλο τὸ 1088 κατεστρώθη σὲ πέντε σέκρετα, ποὺ εἶναι τὸ *σέκρετον τοῦ γενικοῦ λογοθεσίου*, *τὸ σέκρετον τοῦ μυστικοῦ*, *τὸ σέκρετον τῶν οἰκειακῶν*, *τὸ σέκρετον τοῦ στρατιωτικοῦ λογοθέτου*, *τὸ σέκρετον τῆς βασιλικῆς σακέλλης*[71].

Τὰ παλαιὰ *λογοθέσια τοῦ γενικοῦ*, *τοῦ στρατιωτικοῦ*, *τοῦ δρόμου*, *τοῦ εἰδικοῦ* ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται, *σέκρετα* πλέον τὸν ΙΑ΄ αἰ., ἀλλὰ μὲ φθίνουσα σημασία, ἰδίως μετὰ τὴν ἀναμόρφωση τῆς διοικήσεως ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α΄[72].

68. P. Lemerle, REB 19 (1961) σ. 238-272 καὶ κεφ. Δικαιοσύνη.

69. Οἱ μεγάλες μονὲς τοῦ Ἄθω, ἡ Πάτμος εἶχαν ἰδιόκτητα πλοάρια θεωρητικῶς γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν μοναχῶν, στὴν πρᾶξη διενεργοῦσαν διακομιστικὸ ἐμπόριο.

70. Πάτμος τ. Α΄, ἀρ. 9 (1186) σ. 89-97 (Regesten ἀρ. 1570).

71. Πάτμος τ. Α΄, ἀρ. 6 (1088), σ. 55-68 (Regesten 1147). Οἱ καταστρώσεις σ. 65 στὸ κεκυρωμένο ἀντίγραφο ἔτ. 1097 μὲ τὴν ἴδια ἔνδειξη μηνὸς Ἀπριλίου ἰνδ. ια΄ καὶ ἐπιπλέον δύο μὲ ἡμερομηνία κθ΄.

72. Τὴν διοικητικὴ ὀργάνωση τῶν Κομνηνῶν μὲ ἀναφορὰ καὶ στὴν συμβολὴ τοῦ τελετουργικοῦ τυπικοῦ στὴν δόξα τοῦ Βυζαντίου παρουσιάζει ὁ P. Magdalino σ. 228-248.

Τὸ *σέκρετον τοῦ γενικοῦ*, διαχειριζόμενο τὴν κρατικὴ περιουσία, ὑπόκειται στὸν ἔλεγχο τοῦ *μεγάλου λογαριαστοῦ*[73] ἀφ' ὅτου ὁ Ἀλέξιος Α΄ δημιούργησε τὴν νέα ὑπηρεσία —πρώτη μνεία τὸ 1090— δέχεται δὲ καὶ ἐντολὲς τοῦ *λογοθέτου τῶν σεκρέτων*[74]. Ἡ οἰκοδομή, ὅπου ἡ ἕδρα τοῦ *λογοθέτου τοῦ γενικοῦ ἐκ πλήθου πάσης ἀπτῆς λαμπροτάτη*, κατεδαφίστηκε μαζὶ μὲ ἄλλα οἰκοδομήματα ἀπὸ τὸν Ἰσαάκιο Β΄ Ἄγγελο[75] στὸ πνεῦμα προφανῶς τοῦ ἀφανισμοῦ τοῦ ἔργου τῶν Κομνηνῶν. Πιθανὸν τὸν ΙΑ΄ αἰ. ἁρμοδιότητες τοῦ *λογοθέτου τοῦ γενικοῦ* εἶχαν περάσει στὸν *ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν*.

Ὅταν τὸ 1185 ἐπεκράτησαν οἱ Ἄγγελοι τὸ *σέκρετον τοῦ γενικοῦ* ἐπανέκτησε τὸ κῦρος του, τὸ προσωπικό του, τοὺς τίτλους του, διότι ὁ Ἰσαάκιος ἐκ πεποιθήσεως ἀντιδροῦσε στὴν πολιτικὴ τῶν Κομνηνῶν καὶ κατόπιν τούτου ἀνέτρεξε στὸ πρὸ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ ἰσχῦσαν καθεστώς.

Δημιούργημα τοῦ Ἀλεξίου Α΄ εἶναι ὁ *λογοθέτης τῶν σεκρέτων*, ποὺ ἀπαντᾶ γιὰ πρώτη φορὰ στὸ χρυσόβουλλο τοῦ Αὐγούστου 1081, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ αὐτοκράτωρ ἀναθέτει τὴν ἀντιβασιλεία στὴν δυναμικὴ μητέρα του Ἄννα Δαλασσηνή[76]. Κατὰ τὸν Fr. Dölger ὁ *λογοθέτης τῶν σεκρέτων* ἦταν προϊστάμενος ὑπηρεσίας μὲ σημαντικὲς ἁρμοδιότητες, ὄχι ὅμως ἕνας ὑψηλόβαθμος οἰκονομικὸς ἀξιωματοῦχος[77], ἐνῶ κατὰ τὸν N. Σβορῶνο ἦταν εἶδος πρωθυπουργοῦ ὡς αὐτόνομος, διοικητικὸς λειτουργός, ποὺ συντονίζει τὶς διάφορες κρατικὲς ὑπηρεσίες[78].

Οἱ ἁρμοδιότητες τοῦ νέου ἀξιωματούχου εἶναι κάπως ἀσαφεῖς. Ἦταν πέρα ἀπὸ δημοσιονομικές, περισσότερο πολιτικές, ἀφορῶσες τὰ σέκρετα καὶ τὰ θέματα (§ 7)· νομίζω πρέπει νὰ νοηθῆ ἡ κεντρικὴ καὶ ἡ ἐπαρχιακὴ διοίκηση γενικῶς. Εἶναι ἁρμόδιος νὰ εἰσηγεῖται στὴν Ἄννα Δαλασσηνὴ ὅσα ἔχουν προετοιμασθῆ *ἀπὸ αὐτὸν ἢ τῶν ὑπ' αὐτὸν σεκρετικῶν ἢ τῶν ἄλλων*

73. R. Guilland, Études... Les logariastes ὁ λογαριαστής, le grand logariaste, ὁ μέγας λογαριαστής, JÖB 18 (1969) σ. 101-113.

74. Σὲ πρακτικὸ παραδόσεως τῆς νήσου Πάτμου, ἐκδ. Πάτμος, τ. Β΄ ἀρ. 51 σ. 36-45 (Αὔγουστος 1088) ἀκολουθεῖ σ. 40 σημείωμα μὲ τὴν ἐντολὴ τοῦ *λογοθέτου τῶν σεκρέτων πρὸς ἐκεῖνον τοῦ γενικοῦ: Κατάστρω(σον) τὰ παρὼν πρακτικὸν πρόσελθε καὶ γε(νικὲ) εἰς τ(ὸ) ἀπό σε σέ(κρε)τ(ον) ὡς ἂν ἔχῃ εἴδησ(ιν) τῶν τούτῳ ἐγγεγραμμ(έν)ων*... R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Les logothètes, REB 29 (1971), σ. 11-24.

75. Νικ. Χων. σ. 442$_{68}$.

76. Ἀλεξιὰς Γ΄ σ. 6-8, Regesten ἀρ. 1073.

77. Fr. Dölger, Finanzverwaltung σ. 18 σημ. 1· R. Guilland, Les logothètes ἐνθ' ἀνωτ. σ. 75-84· Ch. Diehl, Un haut fonctionnaire byzantin : Le logothète «tou sēcretou» ἐν Mélanges N. Jorga, Paris 1933, σ. 217-227· N. Oikonomidès, L'organisation, σ. 132-133.

78. N. Σβορῶνος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τ. Θ΄ (1979) σ. 56.

πάντων (Ἀλεξιὰς τ. Γ΄ σ. 121$_{55}$ Leib) νὰ συζητηθοῦν καὶ νὰ ἐπιλυθοῦν. Τὰ ἔγγραφα θὰ φέρουν τὴν ὑπογραφὴ καὶ τὴν σφραγίδα τῆς Ἄννας Δαλασσηνῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ *μηνολόγημα*[79] *τοῦ κατὰ τὴν ἡμέραν διοικοῦντος τὰ σέκρετα* (αὐτόθι 122$_6$). Τὰ συζητούμενα θέματα ἀφοροῦν μείωση φορολογικῶν ὀφειλῶν, διορισμοὺς καὶ προαγωγὲς ὑπαλλήλων, ἀπονομὴ τίτλων, δωρεὲς ἀκινήτων, αὔξηση ρογῶν, φορολογικὲς ἀπαλλαγές, προσθῆκες δόσεων, περικοπὲς τῶν λεγομένων *συνηθειῶν*. Ὁ *λογοθέτης τῶν σεκρέτων* συντονίζει τὶς ὑπηρεσίες, ρυθμίζει διαφορὲς τῆς διοικήσεως μὲ ἰδιῶτες· ἔχει τὴν εὐθύνη τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀλληλογραφίας. Συχνὰ ἀναφέρεται ὡς *μέγας λογοθέτης*, τίτλος ποὺ ἐπισημοποιήθηκε στὸ βασίλειο τῆς Νικαίας.

Ὁ *λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ (ταμείου, θησαυροῦ)* μὲ τὴν μεγάλη σημασία τὸν Γ΄ αἰῶνα, καθὼς ἤλεγχε τοὺς στρατιωτικοὺς καταλόγους τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ, περνάει σὲ δεύτερη μοίρα, ὅταν ὁ στρατὸς τῶν θεμάτων στὴν διάρκεια τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος διαλύεται καὶ δίνει τὴν θέση του στὸν ἐπαγγελματικὸ στρατό, ὅπως ἐπιβάλλουν οἱ μεταβολὲς τῆς πολεμικῆς τακτικῆς. Στὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α΄ ὑφίσταται μὲν ὁ *λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ*, ἀλλὰ γιὰ τὴν καλύτερη ἐπίβλεψη τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν δημιουργεῖται νέα ἀρχὴ ὁ *μέγας λογαριαστής*, ὁ ὁποῖος συχνὰ ἐπωμίζεται καὶ τὰ δύο λειτουργήματα. Τὸν ΙΒ΄ αἰ. τὸ *σέκρετον τοῦ στρατιωτικοῦ* ἀποσιωπᾶται στὰ κείμενα[80].

Σπουδαιοτάτη ὑπηρεσία τὸ *λογοθέσιον τοῦ δρόμου*[81] κατὰ τὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο, καθὼς συγκεντρώνει ἁρμοδιότητες τοῦ τομέως τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς (ταχυδρομεῖα καὶ *ὁδὸς δρόμος* μὲ τὸ βάρος τῆς συντηρήσεώς του, προϋπόθεση τῆς ἀποτελεσματικῆς λειτουργίας του, πρεσβεῖες συνδεόμενες καὶ μὲ θέματα ἀσφαλείας) ἀλλὰ καὶ τῆς ἐσωτερικῆς (ἔλεγχος μυστικῶν ὑπηρεσιῶν, διακλαδώσεις στὶς ἐπαρχίες, *μασδάτορες* καὶ *διατρέχοντες* συνοδεύουν ἀποστολὲς στὸ ἐσωτερικό, πολιτικοὶ ἐξόριστοι), ὥστε γιὰ κάποιο διάστημα ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου ἔφθασε νὰ εἶναι ὁ κατ' οὐσίαν πρωθυπουργός. Τὸν ΙΑ΄-ΙΒ΄ αἰ. ἡ σημασία του μειώνεται, ὥστε οἱ ἄλλοτε ὑποκείμενοι στὸ *λογοθέσιον τοῦ δρόμου ἑρμηνευταί*, τώρα τὸν ΙΒ΄ αἰ. νὰ συνιστοῦν ὑπὸ τὸν *μέγα ἑρμηνευτὴ* ἀνεξάρτητη ὑπηρεσία[82].

79. Γιὰ τὸ *μηνολόγημα* ὡς τύπο χρονολογήσεως βλ. O. Kresten, ΜΗΝΟΛΟΓΗΜΑ, Anmerkungen zu einem byzantinischen Unterfertigung ἐν Mitteilungen des Instituts f. Oester. Geschichtsforschung 102 (1994) σ. 3-52.

80. Χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Α΄ ἀπὸ Ἀπριλίου 1088 ἐκδ. Πάτμος Α΄, σ. 55-68, ἀρ. 6 = JGR III σ. 370-375 ν. 30 Regesten 1147· μὲ αὐτὸ παραχωρεῖται στὸν Χριστόδουλο ἡ Πάτμος γιὰ τὴν ἵδρυση μονῆς· μνεία τοῦ στρατιωτικοῦ λογοθέτου, R. Guilland, REB 29 (1971) σ. 25-31.

81. R. Guilland, αὐτόθι σ. 31-70· D. A. Miller, The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period, Byzantion 36 (1966), σ. 438-470.

82. R. Guilland, αὐτόθι σ. 42.

Στὸ τέλος τοῦ ΙΒ΄ αἰ. ὁ *ὁδὸς δρόμος* ὑπὸ τὴν πίεση τῶν γεγονότων ἐξαφανίζεται στὴν Μ. Ἀσία, διατηρεῖται ὅμως στὰ Βαλκάνια ἀκόμη γιὰ κάποιο διάστημα.

Σημαντικὴ οἰκονομικὴ ὑπηρεσία ὑπῆρξε *ὁ εἰδικὸς λόγος, ὁ ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ (ἰδικοῦ)* μὲ ἀντικείμενο τὴν περιουσία τοῦ στέμματος ἀκόμη καὶ τὴν προσωπικὴ περιουσία τοῦ αὐτοκράτορος. Εἶναι τὸ βασιλικὸ ταμεῖο, ποὺ τὸν Θ΄ αἰ. ἀπαντᾶ ὡς *σέκρετον τοῦ εἰδικοῦ* καὶ εἶναι διαφορετικὸ τοῦ *δημοσίου θησαυροῦ*, τοῦ ταμείου τοῦ κράτους[83]. Ὁ ρόλος του σημαντικὸς στὶς βασιλικὲς ἐκστρατεῖες, διότι διαθέτει τὰ χρήματα γιὰ τὶς προσωπικὲς δαπάνες τοῦ αὐτοκράτορος, γιὰ τὰ ζῶα τῆς βασιλικῆς συνοδείας, τὶς δωρεές. Στὴν δικαιοδοσία του ἀνήκουν τὰ *βασιλικὰ ἐργοδόσια* (= ἐργαστήρια). Συνεργάζεται μὲ τὸ *σέκρετον τοῦ βασιλικοῦ βεστιαρίου* ἐπίσης οἰκονομικὴ ὑπηρεσία. Ἡ λειτουργία τοῦ *εἰδικοῦ* διεξάγεται ὁμαλῶς μέχρι τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ΙΑ΄ αἰ., ὁπότε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου Θ΄ παρατηρεῖται κάποια κάμψη. Στὴν βασιλεία του ἀπαντᾶ πρώτη φορὰ ἐπισήμως *ὁ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν* στὸ χρυσόβουλλο γιὰ τὴν Νέα Μονὴ Χίου (ἔτ. 1044· Regesten ἀρ. 862) μὲ ἁρμοδιότητες τὴν διαχείριση τῆς προσωπικῆς περιουσίας τοῦ αὐτοκράτορος.

Συνδέεται μὲ τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ ἐξειδικεύονται στὴν ἐπιστασία τῶν κτημάτων τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ στέμματος, τὰ ὁποῖα, ὡς γνωστὸν παλαιότερα διεκρίνοντο ἀλλὰ ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῶν Μακεδόνων στὴν πράξη εἶχαν παύσει οἱ αὐτοκράτορες νὰ τηροῦν αὐτὴ τὴν διάκριση. Ἦταν μιὰ προσπάθεια τοῦ κράτους νὰ αὐξηθῇ ἡ ἀκίνητη περιουσία του παραλλήλως μὲ τὴν τάση νὰ ἀναλάβη ἐκεῖνο μέσω τῶν *παροίκων τοῦ δημοσίου, τῶν δημοσιαρίων*, τὴν ἀπ' εὐθείας ἐκμετάλλευση τῶν κρατικῶν γαιῶν (περιλαμβανομένης καὶ τῆς *κλασματικῆς γῆς*). Ἔτσι ἀνεδείχθη τὸ *σέκρετον τῶν οἰκειακῶν*, πού, ὅπως φαίνεται, τὸν ΙΓ΄ αἰ., ἀντικατέστησε τὸν *ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν*, ὡς ἡ κυριότερη ὑπηρεσία εἰσπράξεως τῶν δημοσίων ἐσόδων ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες. Ἐπὶ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ εἶχε ἀποσπάσει ἁρμοδιότητες τοῦ λογοθέτου τοῦ γενικοῦ, τὶς ὁποῖες χάνει ἐπὶ Ἰσαακίου Β΄ Ἀγγέλου, ποὺ ἐπανέρχονται στὸν λογοθέτη τοῦ γενικοῦ. Τὸν ΙΓ΄ αἰ. δὲν ἀπαντᾶ *ὁ εἰδικός*. *Ὁ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν* ὑφίσταται στὸ βασίλειο τῆς Νικαίας, τὸν δὲ ΙΔ΄ αἰ. μένει ἁπλὸς τίτλος.

Στὶς αὐλικὲς ὑπηρεσίες προβάλλεται ἡ ὑπεροχὴ τοῦ *πρωτοβεστιαρίου* ὡς ἀρχηγοῦ τοῦ πολιτικοῦ οἴκου τοῦ αὐτοκράτορος, τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ ὁ *ἐπὶ τῆς καταστάσεως* παύει νὰ ὑφίσταται (1056). Οἱ τότε ἐμφανισθέντες *βεστιαρῖται* ἀναλαμβάνουν ἐμπιστευτικὲς ἀποστολὲς καὶ ἐπὶ Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτου διακρίνονται σὲ δύο ὁμάδες τοὺς *ἔσω βεστιαρίτες*, ὑπὸ τὸν

83. R. Guilland, Le Logothète du trésor privé, REB 29 (1971), σ. 85-100.

μέγα πριμικήριο καὶ τοὺς ἔξω βεστιαρίτες ὑπὸ μόνον πριμικήριο[84]. Εἶναι ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν φύλαξη τοῦ προσωπικοῦ βεστιαρίου τοῦ αὐτοκράτορος οἱ πρῶτοι, τοῦ δημοσίου βεστιαρίου οἱ δεύτεροι, ποὺ καθίσταται τὸ σπουδαιότερο ταμεῖο τοῦ κράτους τὸν ΙΒ΄ αἰ.[85].

Μέχρι τὸ 1088 τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν ἐξακολουθεῖ νὰ προΐσταται ὁ σακελλάριος καὶ ἀπὸ τὸ 1094 στὴν θέση του ἐμφανίζεται ὁ μέγας λογαριαστής. Δημιούργημα τῆς Κομνηνῆς μεταρρυθμίσεως ὁ μέγας λογαριαστής, ἕνα εἶδος ὑπουργοῦ Συντονισμοῦ καὶ Γενικοῦ Λογιστηρίου τοῦ Κράτους, ἤλεγχε ὅλα τὰ οἰκονομικὰ σέκρετα καὶ τὶς τυχὸν αὐτόνομες ὑπηρεσίες τοῦ κλάδου[86]. Ἐλέγχει τοὺς ἰσολογισμοὺς τῆς κεντρικῆς διοικήσεως καὶ τὶς δραστηριότητες τῶν ἐπὶ μέρους κλάδων, ὥστε νὰ ἐξισορροποῦνται ἔσοδα καὶ δαπάνες τοῦ κράτους. Μὲ τὴν λατινικὴ κατάκτηση παύει νὰ ὑφίσταται ὁ μέγας λογαριαστής. Ἀργότερα, στὸν Ψευδο-Κωδινὸ ἀπαντᾶ μόνον ὡς τίτλος.

Σὲ ὅλες τὶς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες ἀσχολοῦνται λογαριασταί (= λογισταί) στὰ πλαίσια τῆς δικαιοδοσίας κάθε κλάδου. Σὲ νεαρὲς τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ ἀπαντᾶ μαρτυρία ἐν τοῖς θυσὶ μεγάλοις λογαριαστικοῖς σεκρέτοις[87], ἑρμηνευομένη ὡς δηλοῦσα τὸ σέκρετον τοῦ μεγάλου λογαριαστοῦ καὶ τὸ σέκρετον τοῦ μεγάλου λογαριαστοῦ τῶν εὐαγῶν σεκρέτων.

Θεωρεῖται βέβαιο ὅτι ἡ σακέλλη, τὸ κρατικὸ ταμεῖο, ὅπου συγκεντρώνεται τὸ χρῆμα, τὸ νόμισμα[88], παύει νὰ ὑφίσταται αὐτοτελῶς καὶ συγχωνεύεται μὲ τὸ οἰκειακὸν βεστιάριον, τὸ θησαυροφυλάκιο, ὅπου φυλάσσονται πολύτιμα ἀντικείμενα, ἀκατέργαστος χρυσὸς καὶ ἄργυρος, ποὺ καθίσταται τὸ κεντρικὸ ταμεῖο τοῦ κράτους μέχρι τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας. Μόνον ἐπὶ τῶν Ἀγγέλων Ἰσαακίου Β΄ καὶ Ἀλεξίου Γ΄, στὴν πολιτική τους νὰ ἀπορρίψουν τὴν συνέχεια μὲ τὴν Κομνηνὴ παράδοση καὶ νὰ ἀνασυνδέσουν τὴν βασιλεία τους μὲ τὴν πρὸ τῶν Κομνηνῶν ἐποχή, ἐμφανίζεται γιὰ κάποιο διά-

84. *Πριμικήριος* εἶναι ὁ πρῶτος τῆς τάξεως διαφόρων κατηγοριῶν ἀξιωματούχων. R. Guilland, Études de titulature byzantine. Les titres auliques reservés aux eunuques. Le primicier - Ὁ πριμικήριος, REB 14 (1956) σ. 122-157.

85. Γιὰ τοὺς βεστιαρίτες A. Hohlweg, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen, Miscellanea Byz. Monacensia 1, München 1965 σ. 53 ἑπ.· N. Oikonomidès, L'organisation (1976) σ. 129-130. Εἰδικὴ μονάδα βεστιαριτῶν ἔχει ὀργανωθῆ ἀπὸ τὸν κουράτορα τῆς μονῆς Κοσμοσωτείρας γιὰ τὴν φρούρησή της (βλ. Ἱστορία Γ΄ 1 σ. 349).

86. N. Σβορῶνος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Θ΄ σ. 56· Ἀλεξίου Α΄ JGR III σ. 398· Fr. Dölger, Finanzverwaltung (1927), σ. 19.

87. N. Μανουὴλ Α΄ ἀρ. 66 (ἔτ. 1166) JGR III σ. 468 σημ. 65, Reg. 1465, ἀρ. 67 (ἔτ. 1166) σ. 476 σημ. 21, Regesten 1466, ἀρ. 68 (ἔτ. 1166) σ. 482$_{26}$, Regesten 1467, ἀρ. 69 (ἔτ. 1166) σ. 485$_{13}$, Regesten 1469b [1468] ἐν τοῖς θυσὶ μεγάλοις λογαριαστικοῖς σεκρέτοις.

88. Κατὰ τὸν Fr. Dölger, Finanzverwaltung, σ. 14 ἡ σακέλλη εἶναι ἡ γενικὴ, κεντρικὴ Τράπεζα (Staatsbank) ἐνῶ τὸ βεστιάριον διαφυλάσσει τὰ ἔσοδα σὲ εἶδος. Γιὰ τὸν σακελλάριο αὐτόθι σ. 16 ἑπ.

στημα ὁ μέγας σακελλάριος, ἀλλὰ πιθανῶς μόνον κατ' ὄνομα ὡς προϊστάμενος τῆς σακέλλης, ποὺ δὲν ὑπάρχει πλέον καὶ ὑπονοεῖται τὸ μόνον τότε ὑφιστάμενο κεντρικὸ ταμεῖο τῆς αὐτοκρατορίας, τὸ οἰκειακὸν βεστιάριον.

Μετὰ τὸ 1204 ὁ μέγας σακελλάριος ἀνῆκει στὴν ὑπαλληλικὴ ἱεραρχία τοῦ πατριαρχείου καὶ οἱ σακελλάριοι[89] ὑπηρετοῦν στὶς ἐπαρχιακὲς ἐπισκοπὲς τρόπον τινὰ ὡς θησαυροφύλακες. Δὲν εἶναι κρατικοὶ ὑπάλληλοι.

Ὑπάρχει ἀκόμη γνωστὸς ἀπὸ τὸν Θ΄ αἰ. ὁ Φύλαξ, προσωπικὸ ταμεῖο τοῦ αὐτοκράτορος, ὑπηρεσία προσαρτημένη πιθανῶς στὸ οἰκειακὸν βεστιάριον. Ἀργότερα ἔγινε ἀνεξάρτητη καὶ ἀπὸ τὸ μέγα παλάτιον μεταφέρθηκε στὸ ἀνάκτορο τῶν Βλαχερνῶν, ὅταν αὐτὸ ἔγινε ἡ βασιλικὴ κατοικία.

Στὴν ἐπίβλεψη τῶν δαπανῶν τῆς αὐλῆς ἦταν εἰδικευμένη ἡ κουρατορία τῶν Μαγγάνων, ποὺ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ. ἑνώνεται μὲ τὴν διοίκηση τοῦ οἴκου τῶν Ἐλευθερίου, ποὺ προηγουμένως ἀνῆκε στὸ σέκρετον τοῦ μεγάλου κουράτορος καὶ τώρα (μέσα ΙΑ΄ αἰ.) μετασχηματίζεται στὸ σέκρετον ποὺ ἔχει ἐπικεφαλῆς τὸν (μέγαν) οἰκονόμον τῶν εὐαγῶν οἴκων καὶ τὸν ΙΒ΄ αἰ. ἀπαντᾶ ὡς οἰκονόμος τῶν εὐαγῶν σεκρέτων. Ὑπῆρχε ἀκόμη ὑπηρεσία εἰδικευμένη στὴν ἐποπτεία τῶν βασιλικῶν κουρατοριῶν καὶ ἐπαρχιακῶν ἐπισκέψεων μὲ τὴν ὀνομασία σέκρετον τοῦ ἐφόρου τῶν βασιλικῶν κουρατοριῶν[90].

Γιὰ τὴν διοίκηση τῶν μεγάλων κρατικῶν γαιοκτησιῶν τὸν ΙΑ΄ αἰ. ἐπικρατεῖ ἡ τάση μερισμοῦ σὲ νέες ὑπηρεσίες. Ἔτσι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ. τὰ κτήματα τοῦ στέμματος τίθενται ὑπὸ τὸν ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν, ἐνῶ ἡ διοίκηση τῶν Μαγγάνων μαζὶ μὲ τὸν οἶκο τοῦ Ἐλευθερίου συνιστᾶ ἑνιαῖο σέκρετον τοῦ μεγάλου κουράτορος[91].

Τὰ λειτουργοῦντα στὴν αὐτοκρατορία πολυάριθμα φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα —ἰδίως ἄσυλα γερόντων— θεμελιωμένα ἢ ἀνακαινισμένα ἀπὸ αὐτοκράτορες καὶ αὐγοῦστες, ἦταν προικισμένα μὲ ἐκτεταμένες γαιοκτησίες —συνδυασμένα καθένα πάντοτε μὲ τὴν λειτουργία μονῆς— ἀκολουθοῦσαν στὴν διοίκηση τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας τὰ πρότυπα τοῦ δημοσίου μὲ τὴν μορφὴ σεκρέτου τοῦ Ἀντιφωνητοῦ, τοῦ Μυρελαίου[92], τοῦ Ὀρφανοτροφείου κ.λπ.

89. Στὶς πηγὲς δὲν εἶναι πάντοτε σαφὴς ἡ διάκριση μεταξὺ κοσμικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ σακελλαρίου. Τοῦ τελευταίου τὰ καθήκοντα ἐρευνῶνται μέχρι τὸ 1081 ἀπὸ τὴν Βασιλικὴ Λεονταρίτου, Ἐκκλ. ἀξιώματα, σ. 515-521.

90. Fr. Dölger, Finanzverwaltung, σ. 14-15.

91. N. Oikonomidès, Organisation, σ. 138-140.

92. Τὸ σέκρετον τοῦ Μυρελαίου νοεῖται ὡς διοικητικὸς ὀργανισμὸς τοῦ ὁμωνύμου ἱδρύματος, πλουσιοτάτου, θεμελιωμένου ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ Α΄ Λακαπηνό. Τὸ ἵδρυμα κατ' ἐπανάληψη παραχωρήθηκε ὡς προνόμιο στὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ὅπως στὴν Ἄννα Δαλασσηνὴ μέχρι τὸ 1096 στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ γιοῦ της (βλ. Πάτμος Β΄ σ. 67). Στὸ σέκρετον τοῦ Μυρελαίου ὑπαγόταν καὶ ἡ νῆσος Λέρος (αὐτόθι Β΄ σ. 87).

Τὰ εἰσοδήματα τοῦ καθ' ἑνὸς ἀπὸ τοὺς εἰσαγεῖς αὐτοὺς οἴκους ἦταν πολὺ ὑψηλὰ καὶ ὑπερεκάλυπταν τὶς δαπάνες συντηρήσεώς των, γι' αὐτὸ χρησίμευαν στοὺς αὐτοκράτορες ὡς τρόπος ἐκδηλώσεως εὐνοίας σὲ πρόσωπα συγγενικὰ (Ἄννα Δαλασσηνὴ) ἢ φιλικὰ (Μαρία Ἀλανίας, Εὐδοκία Μακρεμβολίτισσα) εἴτε γιὰ ὁρισμένο χρονικὸ διάστημα εἴτε ὅσο ζοῦσε ὁ δεχθεὶς τὴν δωρεά, ὁπότε ἐπανέρχονται στὸν αὐτοκράτορα, ἐλεύθερον πάλι νὰ τὰ διαθέσῃ, ἐὰν καὶ ὅπως θέλῃ. Ἔτσι οἱ *οἶκοι* – φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα τείνουν ὅλο καὶ περισσότερο νὰ μετασχηματισθοῦν σὲ περιουσία τοῦ στέμματος, ὁ δὲ ὅρος *οἶκος* χάνει τὴν σημασία τοῦ ἀνακτόρου καὶ δηλώνει μία παραγωγικὴ μονάδα.

Στὴν αὐτοκρατορικὴ γραμματεία δὲν παρατηρεῖται ἀξιόλογη μεταβολή. Ἀντιθέτως, τὸ ἀξίωμα τοῦ *μυστικοῦ* ἀναβαθμίζεται.

Ὁ *μυστικός*, τοῦ ὁποίου ἡ παρουσία μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Θ΄ αἰ. μέχρι καὶ τὴν Παλαιολόγειο ἐποχή, θεωρεῖται κατὰ τὴν ἄρχουσα γνώμη ἰδιαίτερος, προσωπικὸς γραμματεὺς τοῦ αὐτοκράτορος, ἄνθρωπος τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης του. Μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ ἰδιότητα τῆς προσωπικῆς ἐμπιστοσύνης καὶ σχέσεως δέχεται τὴν παρουσία του στὴν αὐλὴ ὁ N. Οἰκονομίδης[94], στηριζόμενος στὶς μαρτυρίες τῶν κειμένων (*μυστικὴ ὑπηρεσία, μυστικώτεραι πράξεις, ἀπόρρητα βουλεύματα*) ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν ἰδιότητά του ὡς προσωπικοῦ γραμματέως τοῦ αὐτοκράτορος, ὡς ὑποστηρίζουν οἱ R. Guilland[95], V. Laurent[96], P. Magdalino[97]. Ὅλοι δέχονται ὅτι ἡ συσσώρευση περισσοτέρων ἀξιωμάτων καὶ μάλιστα μὲ δικαστικὲς ἁρμοδιότητες ἐνισχύει τὴν ἐπιρροή του, ἰδίως ὅταν τὸ ἀξίωμα κατέχει ἰσχυρὴ προσωπικότης. Σώζονται σφραγίδες *μυστικῶν* ποὺ μαρτυροῦν οἱ περισσότερες καλλιέργεια ἀλλὰ δὲν βοηθοῦν νὰ ἀποκαλυφθῇ ἡ λειτουργικότης τοῦ ἀξιώματος. Προΐσταται ἰδιαιτέρου γραφείου. Τὸν ΙΒ΄ αἰ. φέρονται ὡς πάτρονες μονῶν. Ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι ὅτι ἡ κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΒ΄ αἰ. αὐξημένη ἐπιρροὴ τοῦ *μυστικοῦ* ἰδίως στὴν χορήγηση κρατικῶν ἐνισχύσεων δὲν συνδέεται μὲ συγκεκριμένη ἁρμοδιότητα καὶ ἰδιότητες στὰ πλαίσια τοῦ λειτουργήματος τοῦ *μυστικοῦ* ἀλλὰ μὲ τὴν πολιτικὴ ἰσχὺ ποὺ διέθετε ὡς ἔμπιστος τοῦ αὐτοκράτορος. Ἐνδεικτικὸ τοῦ μεγέθους τῆς προσεγγίσεως καὶ ἐμπιστοσύνης

93. N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, σ. 324.

94. R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le mystique, ὁ μυστικός, REB 26 (1968) σ. 279-296· καὶ κατάλογος ἀξιωματούχων.

95. V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin τ. II, L'administration centrale, Paris 1981, σ. 50-59, δημοσίευση 14 σφραγίδων μυστικῶν (ἀρ. 116-129).

96. P. Magdalino, The non-secret functions of the Mystikos, REB 42 (1984) σ. 229-240.

97. Τυπικὸν μονῆς Παντοκράτορος ἐκδ. P. Gautier, REB 32 (1974) στίχ. 246, 247.

εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Β΄ Κομνηνὸς εἶχε ὁρίσει νὰ περιλαμβάνονται καὶ δύο συνεργάτες του *μυστικοὶ* σ' αὐτοὺς ποὺ μαζὶ μὲ συγγενεῖς του θὰ μνημονεύονται στὰ τρία σπουδαῖα Ψυχοσάββατα στὴν μονὴ τοῦ Παντοκράτορος[98].

Στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐξέλιξη τοῦ *παραθαλασσίτη*, τελευταίου στὴν ὑπηρεσιακὴ ἱεραρχία τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (911/912), ἐνισχυμένη τώρα χάρις στὴν αὔξηση τῆς θαλασσίας ἐπικοινωνίας καὶ τὴν αὐξημένη ἐμπορικὴ κίνηση στὰ λιμάνια τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ θέση τοῦ *παραθαλασσίτη* ἀναβαθμίζεται καὶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ στὸ κεφάλαιο Ἐμπορικὴ ναυτιλία.

98. Βλ. τὴν Ἱστορία μου, Β΄ 2 σ. 318, 320, 356. Παρὰ V. Laurent, Corpus II ἀρ. 1126-1134. Οἱ σφραγίδες ἀπὸ τὸν Ι αἰ. ὡς τὸ 1204.

ΘΕΜΑΤΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ — ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν λειτουργία τῶν δικαστηρίων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν εἶναι ἀποσπασματικὲς καὶ ἐλλιπεῖς. Φαίνεται νὰ λειτουργοῦν ὡς καὶ τὸν ΙΑ' αἰ. τὰ μονομελῆ ὑπηρεσιακὰ δικαστήρια μὲ ἁρμοδιότητα τὶς παραβάσεις κανονισμῶν τῆς δικάζουσας ἀρχῆς ἀπὸ πρόσωπα ὑπαγόμενα σ' αὐτήν. Ἔτσι θέμα ἀγοραπωλησίας θέσεως *καταλλάκτου*, δηλαδὴ ἀργυραμοιβοῦ ἀνήχθη στὸν ἔπαρχο τῆς πόλεως, ὡς ἁρμόδιο γιὰ τὶς συντεχνιακὲς ὀργανώσεις τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ στὴν φροντίδα του γιὰ τὴν βελτίωση τῶν ὅρων τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἐκαινοτόμησε καὶ στὸν τομέα ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης, μὲ τὸ νὰ ἀποτρέψῃ τὴν καλλυσιεργία δικαστῶν καὶ συνηγόρων, ὅταν διεπίστωσε ὅτι οἱ δίκες περνοῦσαν ἀπὸ παιδιὰ σὲ ἐγγόνια. Κατόπιν τούτου ἐξέδωκε δύο διατάγματα[1], μὲ τὰ ὁποῖα ἔθεσε χρονικὰ ὅρια, *διετία* γιὰ τὴν διεξαγωγὴ καὶ περάτωση δίκης ἐπὶ ποινικῶν ὑποθέσεων (τὰ *ἐγκληματικά*) καὶ *τριετία* ἐπὶ ἀστικῶν διαφορῶν (*ἐν τοῖς χρηματιστικοῖς*), ἐπέβαλε δὲ κανόνες γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἀπεραντολογίας τῶν συνηγόρων, κατανεμερισμὸ τῶν πολιτικῶν δικαστῶν στὰ τέσσερα δικαστήρια, τοῦ *μεγάλου δρουγγαρίου*, τοῦ *πρωτασηκρήτου*, τοῦ *δικαιοδότου* καὶ τοῦ *προκαθημένου τῶν δημοσιακῶν δικαστηρίων*, ὥστε καθ' ἕνα νὰ ἔχῃ *τὴν οἰκείαν ἐνέργειαν* (ν. 66 = Regesten ἀρ. 1465). Ὁ *προκαθήμενος* κάθε δικαστηρίου μὲ τοὺς ἀνήκοντες σὲ αὐτὸ δικαστὲς ἀναμένεται *τρισσάκις ἀπροφασίστως μιᾶς ἑκάστης ἑβδομάδος δικάζειν* (= νὰ δικάζῃ τρεῖς φορὲς τὴν ἑβδομάδα χωρὶς ἀναβολὲς καὶ ὑπεκφυγές).

Τὰ τρία πρῶτα δικαστήρια μὲ ἐπικεφαλῆς ἀνώτατο ἀξιωματοῦχο (*μέγας δρουγγάριος, πρωτασηκρήτης, δικαιοδότης*) δικάζουν ἀστικὲς καὶ ποινικὲς ὑποθέσεις ἀλλὰ καθένας τῶν ἀνωτέρω *προκαθημένων*[2] ἀνῆκε ὀργανικῶς σὲ ἄλλον κλάδο τῆς κεντρικῆς διοικήσεως καὶ δὲν ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παρακολουθῇ ἐπακριβῶς τὴν νέα νομοθεσία, ἀπασχολημένος ὁ ἴδιος μὲ ἄλλα ὑψηλοῦ ἐνδιαφέροντος θέματα. Ἡ ἐντιμέρωση στὴν νομοθεσία ἦταν ὑποχρέωση τῶν *συνέδρων*, οἱ ὁποῖοι, ἐὰν ἐννόησα καλῶς τὸ περιεχόμενο τῆς νεαρᾶς, ἀποτελοῦσαν τὸ ἕνα τμῆμα τοῦ δικαστηρίου καὶ ὤφειλαν νὰ μελετήσουν καὶ διερευνήσουν τὸ θέμα, νὰ θεμελιώσουν θεωρητικὰ καὶ εἰσηγηθοῦν σχετικὴ πρόταση στὸ δικαστήριο, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα σὲ ὑψηλῆς βαθμίδος δικαστικὰ σώματα, (π.χ. Ἄρειο Πάγο, Συμβούλιο Ἐπικρατείας). Τὴν ἀπόφαση θὰ λάβουν οἱ μετέχοντες στὰ ἐν λόγω δικαστήρια[3] ὡς ἄλλο τους τμῆμα, οἱ *δικάζοντες*, οἱ *κριταί*, οἱ ὁποῖοι εἶναι κατ' ἀποκλειστικότητα δικασταί (*κριταὶ τοῦ βήλου, κομφέλαξ, κοιαίστωρ, δεκαιοφύλαξ*). Ἀπὸ τὴν ἐκδίκαση συγκεκριμένης διαφορᾶς, τῆς ὁποίας σώζονται λεπτομερῆ αὐθεντικὰ πρακτικὰ τῆς δίκης οἱ *σύνεδροι* εἶναι πέντε σὲ κάθε συνεδρίαση, ἐνῶ οἱ *δικάζοντες* διαφέρουν σὲ ἀριθμὸ κατὰ συνεδρίαση μὲ ὑπερέχοντα ἐκεῖ τὸν ἀριθμὸ τῶν κριτῶν τοῦ βήλου.

Τὸ τέταρτο δικαστήριο τῆς νεαρᾶς, τοῦ ὁποίου ὁ πρόεδρος, ὡς θὰ λέγαμε σήμερα, χαρακτηρίζεται ἀορίστως ὡς *προκαθήμενος τῶν δημοσιακῶν δικαστηρίων* θεωρῶ ὅτι ἀσχολεῖται μὲ φορολογικὲς ὑποθέσεις ἀποκλειστικά. Φαίνεται δὲν εἶχε ὁρισθῇ προϊστάμενος συγκεκριμένης βαθμίδος καὶ κλάδου ἀξιωματοῦχος οὔτε συγκεκριμένος ἀριθμὸς μελῶν ἀλλὰ κάθε φορὰ ὁ αὐτοκράτωρ συγκροτοῦσε ad hoc δικαστικὸ σῶμα, τοῦ ὁποίου τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ *προκαθημένου* προσδιόριζε ἐνδεχομένως τὸ οἰκονομικὸ μέγεθος τῆς φορολογικῆς διαφορᾶς. Πάντως ἡ δίκη τῆς *δεκατείας τῶν οἰναρίων* κατόπιν τοῦ αἰτήματος τῆς μονῆς τῆς Ἀθωνικῆς Λαύρας γιὰ φορολογικὴ ἐξκουσσεία (= ἀπαλλαγὴ) τοῦ μεταφερομένου μὲ πλοιάρια τῆς μονῆς οἴνου μὲ τὸ πρόσχημα τῆς καταναλώσεως ἀπὸ τὸ προσωπικὸ τῆς μονῆς λαϊκοὺς καὶ μοναχούς, ἀπασχόλησε τέσσαρες συνεδριάσεις παρουσία πέντε *συνέδρων* σὲ κάθε μιὰ καὶ ἀριθμοῦ *συνδικαζόντων* (= δικαστῶν) 7, 11, 13, 9 ἀνὰ καθεμία ἀντιστοίχως καὶ τὴν προσκόμιση ὅλων τῶν ἐνδιαμέσων ὑπηρεσιακῶν ἐγγράφων. Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν δικαστῶν

1. Πρόκειται γιὰ τὶς νεαρὲς Regesten 1465 (Μάρτ. 1166) καὶ 1466 (Ἐπ. 1166) ἐκδ. Zachariae JGR III, σ. 460-468 (ἀρ. 66) καὶ σ. 469-476 (ἀρ. 67). Νέα ἔκδοση μὲ βάση πλείονα χειρόγραφα ἀπὸ τὴν Ruth Macrides, Justice under Manuel I Komnenos. Four Novels on Court Business and Murder ἐν Fontes Minores VI, Frankfurt M. 1988 σ. 122-139 (= Reg. 1465) καὶ σ. 140-155 (= Reg. 1466) καὶ σχόλια σ. 172-190. Ἡ R. Macrides δὲν προσδιορίζει τὴν ἁρμοδιότητα τῶν τριῶν ἀξιωματοῦχων *προκαθημένων*, τὴν δὲ ταυτότητα τοῦ *προκαθημένου τῶν δημοσιακῶν δικαστηρίων* θεωρεῖ προβληματική. Δὲν συμμερίζομαι τῆς ἀπόψεώς της σ. 262 ἑπ. γιὰ τὶς δημοσιονομικὲς ὑποθέσεις.

2. Καὶ ἐνῶ οἱ *προκαθήμενοι* τῶν δικαστηρίων ἕνεκα τῆς ὀργανικῆς των θέσεως *οὐκ ἀναγκάζονται ἀκριβῶς εἰδέναι τοὺς νόμους, ὡς ἐφ' ἑτέρας μεγάλας δουλείας ἐναχολούμενοι* (ὅπως δηλώνεται στὰ ἑρμηνευτικὰ σχόλια τοῦ Βαλσαμῶνος στὸν κανόνα ΙΕ' τῆς συνόδου Καρθαγένης ἐν Ράλλη - Ποτλῇ Σύνταγμα τ. Γ' (1853) σ. 333-340· τὸ χωρίο σ. 339), οἱ *δὲ κριταί, τὸ δικάζειν καὶ μόνον ἔργον ἔχοντες, ἐὰν παρανομήσωσιν, ἐνέχονται ὡς ἄδικα ποιήσαντες* (Βαλσαμῶν αὐτόθι σ. 339).

3. Helen Saradi, The Byzantine tribunals. Problems in the application of justice and state policy (9th-12th c.), REB 53 (1995) σ. 165-204.

φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ σοβαρὴ ὑπόθεση[4]. Ἡ παράλειψη ὁρισμοῦ συγκεκριμένου ἀξιώματος γιὰ τὴν προεδρία τοῦ δικαστηρίου φορολογικῶν ὑποθέσεων καὶ ἡ συγκρότηση κάθε φορὰ δικαστικοῦ σώματος ξεχωριστοῦ μοῦ ὑποβάλλει τὴν σκέψη, μήπως ἀπέβλεπε στὸν περιορισμὸ τῆς δυνατότητος δωροδοκίας τῶν μελῶν τοῦ δικαστηρίου καὶ τὴν ἐνίσχυση λήψεως ἀμερόληπτης ἀποφάσεως.

Στὸν σχεδιασμὸ γιὰ τὴν ἐπίσπευση τῶν δικῶν καὶ τὴν ἀποφυγὴ ἀναβολῆς των μὲ τὸ πρόσχημα θρησκευτικῶν ἑορτῶν, ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α' προχώρησε μὲ τὴν σύμφωνη γνώμη καὶ τῆς πατριαρχικῆς συνόδου στὸν ἀκριβῆ καθορισμὸ τῶν ἡμερῶν ἀργίας καὶ ἡμιαργίας τῶν δικαστηρίων ἕνεκα θρησκευτικῶν ἑορτῶν. Ὅλες οἱ ἄλλες ἡμέρες τῆς ἑβδομάδος πλὴν βεβαίως τῆς Κυριακῆς θεωρήθηκαν *ἔμπρακτοι* δηλαδὴ ἐργάσιμες[5]. Γιὰ μεγαλύτερη ἔμφαση ὁ νομοθέτης κατέταξε στὶς ἐργάσιμες ἡμέρες καὶ τὶς δύο ὡς τότε ἀργίες, τὴν ἡμέρα τῆς βασιλικῆς γεννήσεως καὶ τὴν ἡμέρα τῆς ἐπετείου τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀναγορεύσεως μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι καὶ *Θεῷ φίλον ἔσται τὸ παρὸν τῆς βασιλείας μου θεσμοθέτημα.*

Ὑπάρχουν ἀκόμη ὁρισμένες ἀρχὲς (*σέκρετον τῶν δικῶν, ἐπὶ τῶν κρίσεων, δικαιοδότης, δικαιοφύλαξ*), τῶν ὁποίων δὲν ἔχει διευκρινηθῆ ἀκόμη ἐπακριβῶς ὁ μηχανισμὸς λειτουργίας ἢ τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἔργου τους.

Τὸ *σέκρετον τῶν δικῶν*, ἱδρυθὲν μεταξὺ Ἀπριλίου 1042 καὶ Σεπτεμβρίου 1047 δὲν εἶναι δικαστήριο ἀλλὰ νομικὴ ὑπηρεσία λειτουργοῦσα ὑπὸ τὸν *ἐπὶ τῶν κρίσεων* μὲ σκοπὸ τὴν συγκέντρωση τῶν πρωτοτύπων (*σχεδαρίων*) τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων τῶν ἐπαρχιακῶν δικαστηρίων, ὥστε μὲ τὴν ἐπίβλεψη κρατικῆς ἀρχῆς νὰ διασφαλισθῆ τὸ ἀνόθευτο τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ πλαστογραφία δὲν ἦταν ἄγνωστη, ὅπως μαρτυροῦν σωζόμενα ἔγγραφα στὰ ἀρχεῖα τῶν μονῶν Ἄθω, Πάτμου καὶ ἀλλαχοῦ, περιλαμβανομένων καὶ πλαστογραφήσεων αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων.

Ἐνδέχεται ἡ ὑπηρεσία τοῦ *σεκρέτου τῶν δικῶν* νὰ συνδέεται μὲ τοὺς ἐμφανιζόμενους τὴν ἐποχὴ ἐκείνη *δικαιοφύλακες*[6] (ἀσφαλὴς μαρτυρία, 1047),

4. Πρώτη δημοσίευση τῶν πρακτικῶν τῆς δίκης (ἔτ. 1196), στὰ ὁποῖα ἔχουν ἐνσωματωθῆ καὶ τὰ προσκομισθέντα στὸ δικαστήριο παλαιότερα ἔγγραφα, ἀπὸ τοὺς P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, Denise Papachryssanthou, Actes de Lavra, τ. I, Texte, Paris 1970 ἀρ. 67 (1196) καὶ 68 (1996) σ. 345-358. Προηγουμένως ὁ P. Lemerle εἶχε ἐπεξεργασθῆ τὰ ἔγγραφα καὶ παρουσιάσει τὴν λειτουργία τοῦ συγκεκριμένου δημοσιονομικοῦ δικαστηρίου: Notes sur l'administration byzantine à la veille de la IVe Croisade d'après des documents inédits des Archives de Lavra, REB 19 (1961) σ. 258-272. Λεπτομέρειες στὴν Ἱστορία μου Γ' 1 σ. 265-267.

5. Σπ. Τρωϊάνος, Οἱ ἡμέρες ἀργίας στὰ βυζαντινὰ δικαστήρια, Δίκη 33 (2002) σ. 202-229.

6. Περισσότερες λεπτομέρειες Ἱστορία Β' 2 σ. 317-320, 326-329 ὅπου καὶ παραδείγματα μνείας *δικαιοφυλάκων* σὲ ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ σφραγίδες.

οἱ ὁποῖοι ἀσκοῦσαν τὸ ἔργο τους τόσο στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅσο καὶ σὲ ἐπαρχίες. Δεδομένης τῆς συνθέσεως τῆς λέξεως (*δίκαιον* + *φύλαξ*) θεωρῶ τὸ σημαινόμενον καθοριστικὸ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἰδιότητος τοῦ φέροντος τὸ ἀξίωμα. Φυλάσσει τὰ δικόγραφα ποὺ περιέχουν τὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις καὶ διασφαλίζουν τὰ δικαιώματα τῶν συναλλασσομένων. Πρόκειται συνεπῶς γιὰ κρατικὸ ὑπάλληλο καὶ ὄχι γιὰ δικαστή.

Δικαιοδότης ἀναγράφεται τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν ὡς ἐπικεφαλῆς δικαστηρίου (ἔτ. 1166) χωρὶς ἄλλες γνωστὲς λεπτομέρειες τῆς δικαιοδοσίας του· σώζονται καὶ σφραγίδες του[7].

«Δημόσιοι τόμοι», **Δοσιδικία Ἰουδαίων,**

Ὅρκος ἀλλοθρήσκων προσηλύτων

Οἱ κατὰ τὴν διάρκεια ἐξεγέρσεως στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Μάιο 1182 ἀφαιρεθέντες ἀπὸ τὸν πλούσιο οἶκο ἀνωτάτου κρατικοῦ λειτουργοῦ, τοῦ Θεοδώρου Παντεχνῆ, ἐπάρχου τῆς πόλεως, δικαιοδότου, δημόσιοι τόμοι εἶχαν περιεχόμενο *χρήσιμον κοινῇ διαβαῖνον πρὸς ἅπαντας ἢ τοὺς πλείονας, ἀφαυρὸν δὲ τὸ ἐκ τοῦ ἰδιώσασθαι κέρδος καὶ μηδ' ὅσον τὸν ἐκείνων ἐδίανεν ἂν οἰνοποτάζοντα φάρυγγα*[8]. Δεδομένου ὅτι τὸ περιεχόμενο τῶν *δημοσίων τόμων* ἦταν ὠφέλιμο γιὰ ὅλους ἢ τουλάχιστον γιὰ τοὺς περισσοτέρους, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι δὲν ἀφοροῦσε ἀτομικὲς ὑποθέσεις πολιτῶν (π.χ. διορισμούς, φορολογικὲς ἀπαλλαγές), ὁπότε τὰ σχετικὰ ἔγγραφα θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν τακτοποιηθῆ στὰ ἁρμόδια ὑπηρεσιακὰ σέκρετα, ἀλλὰ γενικὲς διατάξεις γιὰ τὸ καλὸ τῶν πολιτῶν στὸ σύνολό τους. Θεωρῶ κατόπιν τούτου πιθανὸ ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ *νεαρὲς* αὐτοκρατορικὲς διατάξεις τοῦ βασιλεύοντος αὐτοκράτορος καὶ τῶν παλαιοτέρων τούτου[9] (δὲν προσδιορίζεται πόσο) ποὺ συγκεντρώνει ἁρμόδιος κρατικὸς λειτουργὸς γιὰ νὰ μπορῆ νὰ ἐνημερωθῆ εὐχερῶς ἡ κυβέρνηση, ὁσάκις κυβερνητικὸ στέλεχος χρειάζεται

7. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου Ἱστορία Β' 2, σ. 327-329 καὶ Γ' 1 σ. 268-269.

8. Νικ. Χων. ἐκδ. v. Dieten σ. 235_{22}, Βόννης σ. 306. Νεοελληνικὴ ἀπόδοση: λεηλάτησαν τὰ ὑπάρχοντα μαζὶ καὶ τοὺς *δημοσίους τόμους* ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸ καλὸ ὅλων ἢ ἔστω τῶν περισσοτέρων, ἐνῶ ἂν τοὺς κρατοῦσαν οἱ ἴδιοι γιὰ προσωπικό τους ὄφελος, τὸ ἀποκομιζόμενο κέρδος δὲν θὰ ἔφθανε οὔτε νὰ βρέξουν τὸ διψασμένο γιὰ κρασὶ λαρύγγι τους. Βλ. Ἱστορία μου Γ' 1 σ. 270-271 ὅπου καὶ γιὰ τὸν Θεόδωρο Παντεχνῆ.

9. Περισσότερο σαφὴς εἶναι ἡ διατύπωση στὴν γραφὴ τῆς ἐκδ. Βόννης σ. 306: οἱ τὰ δόκιμα τῆς *πολιτείας παρὰ τῶν πρώην βασιλέων ἔχουσιν ὑπογεγραμμένα*. Γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ὁρολογίας τοῦ Νικ. Χωνιάτη βλ. παρεμφερὴ διατύπωση γιὰ προνόμιο ὑπογραφῆς διὰ βαφῆς ὁμοίας (= ὀξυβαφοῦς) *ὑποσημαίνεσθαι τοὺς τόμους τῶν δημοσίων λόγων* καὶ τὰ *γραμμάτια* (σ. 438_{11} στὴν ἔκδοση v. Dieten, καὶ στὴν δημώδη παραλλαγὴ τῆς Βόννης σ. 575): *καὶ ὀξέα κάτωθεν τῶν προσταγμάτων ὑπογράφειν καὶ ἕτερα γραμμάτια δι' αὐτοῦ ἐνεργοῦντα*. *Ὀξέα*, ὀξυβαφὴς ὀνομάζεται τὸ βαθὺ ἰώδες χρῶμα, τὸ ἀποκλειστικὸ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα.

νὰ ἀνατρέξῃ προχείρως στὴν τρέχουσα νομοθεσία, ἕως ὅτου καταρτισθῇ σχετικὴ ἐπίσημη κωδικοποίηση.

Περισσότερο φιλελεύθερη συλλογιστικὴ ὑπόκειται καὶ στὴν ἐξομοίωση τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκευτικῆς μειονότητος μὲ τοὺς λοιποὺς πολίτες τῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α΄ παρεχώρησε καὶ στοὺς Ἰουδαίους τὸ δικαίωμα *παρὰ παντὸς δικαστηρίου κατὰ νόμους δικάζεσθαι*[10], ἐνῶ μέχρι τότε ἁρμόδιος γι' αὐτοὺς δικαστὴς ἦταν ὁ *στρατηγὸς τοῦ Στενοῦ*, ἔνδειξη καὶ τῆς ἐκεῖ ἐγκαταστάσεώς των. Πράγματι ἀπὸ τὸν Γ΄ αἰ. ἡ ἑβραϊκὴ συνοικία βρισκόταν στὸν Κεράτιο, ὅπου ἦταν καὶ τὸ ἰουδαϊκὸ νεκροταφεῖο *εἰς τὴν Περαίαν* (Νικ. Χων. σ. 294).

Τὶς σχέσεις τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκευτικῆς μειονότητος μὲ τὶς κρατικὲς ἀρχὲς πρέπει νὰ ρύθμιζε εἰδικὸς κανονισμός, ὅπως ἀφήνει νὰ διαφανῇ ἡ τηρηθεῖσα διαδικασία κατὰ τὴν ἐκδίκαση ἀστικῆς διαφορᾶς μεταξὺ δύο Ἰουδαίων ἀδελφῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας εἶχε προσέλθει στὸν Χριστιανισμό[11], καὶ ἀνέκυψε ζήτημα μὲ ἀφορμὴ γιὰ τὸν τύπο τοῦ ὅρκου[12], ποὺ ἀξιοῦσε ὁ ἕνας τῶν διαδίκων. Κατόπιν τούτου ἀναζητήθηκε ὁ τύπος τοῦ ὅρκου στὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον ὄχι σ' ἐκεῖνο τὸ γνωστὸ γιὰ τὶς συντεχνίες ἀλλά, ὅπως φαίνεται, σὲ ἰδιαίτερο[13] σχετικὸ μὲ τὶς ἐθνικο-θρησκευτικὲς μειονότητες. Πράγματι ἀντεγράφη τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα καὶ τὴν γνησιότητα ἐπεκύρωσε *ὁ κριτὴς τοῦ βήλου καὶ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου Βασίλειος ὁ Πεκούλης*[14].

Καὶ ὁ τύπος *τοῦ ὅρκου τῶν προσηλύτων* στὸν Χριστιανισμὸ *Μουσουλμάνων* ἀπασχόλησε τὶς βυζαντινὲς ἀρχές, ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν προσηλύτων αὐξήθηκε δεκαετίες μετὰ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων νεοφωτίστων (1071) καὶ ἡ ἀνάληψη ἰδίως ὑψηλότερης στρατιωτικῆς θέσεως στὴν αὐτοκρατορία προϋπέθετε τὴν προσχώρηση στὸν Χριστιανισμό. Ρητῶς στὸν τόμο τοῦ 1180 λέγεται *οἱ τῷ θείῳ βαπτίσματι προσερχόμενοι... ἐνεδοίαζον ἀεὶ περὶ τούτου ἀναθεματίζειν τὸν Θεὸν τοῦ Μωάμεθ*[15], στάση χαρακτηριστικὴ τῶν ἀμφιβολιῶν καὶ δισταγμῶν τῶν θρησκευομένων νεοφωτίστων. Ἡ λύση δόθηκε μὲ ἀπόφαση τοῦ σοβαρὰ ἀσθενοῦντος αὐτοκράτορος καὶ σύμφωνη γνώμη τῆς πατριαρχικῆς συνόδου κατόπιν ἐπιπόνων συζητήσεων, οἱ ὁποῖες κατέληξαν στὴν ἀλλαγὴ τῆς ἐπίμαχης διατυπώσεως στὸν τύπο τοῦ ὅρκου τῶν προσηλύτων: *τὸν δὲ Μωάμεθ αὐτὸν ἀναθεματίζεσθαι καὶ τὴν βίβλον αὐτοῦ τὸ Κοράν*. Ἔτσι ἡ προσθήκη καὶ πολιτικῶν λόγων στὴν αἰτιολόγηση τῆς μεταβολῆς τοῦ τύπου τοῦ ὅρκου προσδίδει ἄλλη διάσταση στὸ θέμα.

10. Βαλσαμών, Πρὸς Φώτιον Α' 3 Γ. Ρ ά λ λ η - Μ. Π ο τ λ ῆ Σύνταγμα τ. Α' σ. 41, Zachariae JGR τ. III σ. 504 ἀρ. 80, Regesten ἀρ. 1536. Ὁ Fr. D ö l g e r δὲν προτείνει χρονολογία. D. J a c o b y, Les quartiers juifs de Constantinople à l'époque byzantine, Byzantion 37 (1967) σ. 167-227.

11. JGR. III σ. 440-442 ἀρ. 55, Regesten ἀρ. 1369 (ἔτ. 1347). Τὸ ἱστορικὸ ἐκτίθεται ἐκτενέστερα στὴν Ἱστορία μ ο υ Γ΄ 1 σ. 273-274.

12. Π. Γ ο υ ν α ρ ί δ η ς, Ὅρκος καὶ ἀφορισμὸς στὰ βυζαντινὰ δικαστήρια, Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν 7 (1987) σ. 41-57, χωρὶς νὰ μνημονεύεται ἡ συγκεκριμένη περίπτωση. Μὲ τὴν ἀφορμὴ αὐτὴ καὶ τὴν ἐξαίρετη μονογραφία τοῦ Π. Μ ι χ α η λ ά ρ η, Ὁ ἀφορισμός. Ἡ προσαρμογὴ μιᾶς ποινῆς στὶς ἀνάγκες τῆς Τουρκοκρατίας, Ἀθήνα 1997 παρουσιάζεται ἐπιτακτικὴ καὶ ἡ διαχρονικὴ μελέτη τοῦ τύπου τοῦ ὅρκου στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν ἀκολουθοῦσα Ὀθωμανοκρατία.

13. Γιὰ τὴν ὕπαρξη περισσοτέρων Ἐπαρχικῶν βιβλίων, καθενὸς σχετικοῦ μὲ ἰδιαίτερο τομέα τῆς εὐρείας πράγματι ἁρμοδιότητος τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως βλ. Ἀναστ. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐπαρχικῶν βιβλίων ἴχνη στὴν ἀνατύπωση τοῦ βιβλίου τ ο υ Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ σοφοῦ, Θεσσαλονίκη 2000 σ. 114-117.

14. JGR III σ. 442 ἡ ὑπογραφή: *Ὁ κριτὴς τοῦ βήλου καὶ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου Βασίλειος ὁ Πεκούλης τὰ παρόντα ῥήματα τοῦ ὅρκου ἀπὸ τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου παρεκβαλὼν καὶ ἰσάζοντα εὑρὼν ἐπέγραψα καὶ ὑπέγραψα.*

15. J. D a r r o u z è s, Texte inédit de 1180 contre Mehmet, REB 30 (1972) σ. 187-197, Regesten 1534b [1529]. Τὶς συνεδριάσεις ποὺ ἀπασχόλησαν τὴν σύνοδο γνωρίζομε μὲ λεπτομέρειες ἀπὸ τὸν Νικήτα Χωνιάτη σ. 216-219· M. A n g o l d, Αὐτοκρατορία σ. 423-425· M a g d a l i n o 192· Ἱστορία μ ο υ Γ΄ 1 σ. 153, 224-225.

ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν-Ἀγγέλων ὁ χῶρος τῆς αὐτοκρατορίας ἔχει περιορισθῆ σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθὸν (π.χ. τὸν Ϛ΄ ἢ τὸν Γ΄ αἰ.) ἀλλὰ ἔχει κερδίσει σὲ συνοχή, ὁμοιογένεια καὶ κοινότητα ἀντιλήψεων μὲ κυρίαρχους ἄξονες τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὸν Χριστιανισμὸ καὶ τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία, ἀντιπροσωπευόμενη ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία. Κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ συνεχόμενα μικρασιατικὰ παράλια Αἰγαίου καὶ Εὐξείνου Πόντου μὲ πόλεις εὐημεροῦσες ἢ ὀχυρὰ κάστρα εἶναι σύμπαγῶς ἑλληνικὲς περιοχές, ὅσο ἡ Νότιος Βαλκανικὴ καὶ τὰ Αἰγαιοπελαγίτικα νησιά. Στὴν Βόρειο Βαλκανικὴ ἀπὸ τὸν Αἷμο ὡς τὸν Δούναβι καὶ τὸν Σαῦο ὑπάρχουν κατάλοιπα παλαιῶν λαῶν Ἰλλυριῶν, Δακῶν, ποὺ στὴν διάρκεια τῶν αἰώνων ἀναμίχθηκαν μὲ πληθυσμοὺς νεοεισελθόντων Σλάβων, Βουλγάρων καὶ ἄλλα Τουρκογενῆ φύλα Πετσενέγων, Κομάνων, ποὺ προχώρησαν στὴν διαμόρφωση νέων πολιτικῶν ὀντοτήτων. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὰ σύνορα στὴν διάρκεια τοῦ χρόνου δὲν παραμένουν σταθερά, ἀλλὰ μεταβάλλονται ἀνάλογα μὲ τὴν ἰσχὺ ποὺ χαράκτηρίζει τὴν κεντρικὴ ἐξουσία καὶ τὴν δυναμικὴ τῶν νεωστὶ ἐλθόντων.

Ἀνέκυψε ὅμως τὸ πρόβλημα, τῆς διακυβερνήσεως αὐτοῦ τοῦ χώρου μετὰ τὴν διάλυση τοῦ θεματικοῦ συστήματος καὶ τὴν κατάργηση κάθε διοικητι-

κῆς ἑνότητος ὑπὸ στρατηγό, ὁ ὁποῖος σὲ κάθε *θέμα* συγκέντρωνε στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξουσία καὶ εἶχε τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν συγκρότηση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ, τοῦ «ἐθνικοῦ» στρατοῦ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς πολίτες.

Τὸν ὅρο *θέμα* γνωρίσαμε ἤδη ἀπὸ τὸν Ζ' αἰ. Μέχρι τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ Η' αἰ. δηλώνει μεγάλο κινητὸ στρατιωτικὸ σῶμα ποὺ ἔλεγχε λίγο ἢ πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ ἐπαρχιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ λίγο μετὰ τὰ *μέσα* τοῦ Η' αἰ. οἱ κινητοὶ *θεματικοὶ στρατοὶ Ὀψικίου, Ἀνατολικῶν, Θρακησίων, Ἀρμενιάκων* βρίσκονται ἐγκατεστημένοι μονίμως στὶς ἐπαρχίες ποὺ προηγουμένως τελοῦσαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους[16]. Κυριαρχεῖ πλέον ὁ ὅρος *θέμα* ὡς ἔννοια γεωγραφική, στρατιωτικὴ καὶ διοικητική.

Τὸ ὅλο σύστημα διατηρήθηκε λίγο-πολὺ μέχρι τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Ρωμανοῦ Δ'. Τὴν δεκαετία ποὺ ἀκολούθησε καὶ τὴν πρώτη τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ ἀπὸ τὶς σποραδικές, ἀόριστες ἐν πολλοῖς μαρτυρίες, δὲν εἶναι σαφὲς τί ἀκριβῶς ἰσχυε. Ὁ ὅρος *θέμα* συνεχίζει νὰ ἀπαντᾶ καὶ ὡς γεωγραφικὸς προσδιορισμός π.χ. *θέμα Βολεροῦ, θέμα Θρακησίων, θέμα Μακεδονίας καὶ Θράκης* χωρὶς τὴν παλαιὰ τεχνική του σημασία, δηλώνοντας μία γεωγραφικὴ ἑνότητα, ποὺ δυνατὸν νὰ ἐμπίπτῃ κατὰ ἕνα μέρος στὰ ἐδαφικὰ ὅρια τῆς παλαιᾶς ὁμώνυμης διοικητικῆς μονάδος. Τὴν χωροταξικὴ κατάτμηση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου οἱ συνεχεῖς πολεμικὲς συγκρούσεις ἐπιφέρουν ἀναδιάταξη συνόρων καὶ ἐδαφικῆς κυριαρχίας μὲ συνακολούθους κοινωνικοὺς μετασχηματισμούς, ἐξετάζει ὁ Σπ. Βρυώνης[17]. Ὅτι ἀκόμη (1088) δὲν εἶχε παγιωθῆ ὁ τίτλος τοῦ ἀνωτάτου ἐπαρχιακοῦ διοικητοῦ οὔτε ἡ ἔκταση τῆς ἁρμοδιότητός του φαίνεται στὸ ἔγγραφο, ὅπου γιὰ τὴν μετακίνηση τῶν ἐξορίστων φέρονται ἁρμόδιοι, οἱ κατὰ χώραν *δοῦκες, κατεπάνω τε καὶ στρατηγοί*, ὁ δὲ χῶρος ὅπου ἀσκοῦν τὴν ἐξουσίαν τους προσδιορίζεται μὲ τὸ ἀόριστο *οἱ κατὰ χώραν*[18]. Καὶ στὸ ἔγγραφο τῆς μονῆς Χιλανδαρίου (ἔτ. 1199) φέρονται ὡς δυνάμενοι νὰ ἐνεργοῦν ἐν τῷ *θέματι Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης δοῦκες, στρατηγοί, κατεπάνω, κομμερκιάριοι ἢ τοποτηρηταί*[19]. Ἔχω πάντως τὴν γνώμη ὅτι ἡ χρήση τοῦ ὅρου *θέμα* πρὸς δήλωση γεωγραφικῶν περιοχῶν κατὰ τὸν ΙΒ' αἰ. χωρὶς σαφῆ ὅρια, διοικητικὴ διάρθρωση καὶ λειτουργία πρέπει νὰ ἀποφεύγεται, γιατὶ προκαλεῖ σύγχυση, προτρέπουσα τὸν ἀναγνώστη νὰ ἀνατρέξῃ στὰ πρότε-

16. Τὴν γεωγραφικὴ φυσιογνωμία καὶ προσωπογραφία τῶν βυζαντινῶν θεμάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (7ος-11ος αἰ.), διαφωτίζει τὸ συλλογικὸ ἔργο Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων τῶν: Βασιλικὴ Βλυσίδου, Ἐλεωνόρα Κούντουρα-Γαλάκη, Στ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγῆς, Α. Σαββίδης, μὲ Εἰσαγωγὴ Τ. Λουγγῆ σ. 37-67, Ἀθήνα 1998.

17. Σπ. Βρυώνης, Παρακμὴ σ. 62 ἑπ., 93 ἑπ., 103 ἑπ.

18. Πάτμος Α' ἀρ. 7 στίχ. 34 (Regesten 1150, Ἀπρ. 1088).

19. Actes de Chilandar ἀρ. 5 σ. 115 στίχ. 32.

ρον (πρὸ τοῦ 1070 περ.) ἰσχύοντα, ἐνῶ πλέον τὸν ΙΒ' αἰ. ἔχουν ἀνατραπῆ. Ἡ ἐκδίωξη τῶν εἰσβολέων ἀπὸ βυζαντινὰ ἐδάφη, ὅπως τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπανέφερε τὴν περιοχὴ ὑπὸ τὴν βυζαντινὴ διοίκηση.

Στὴν προσεκτικὴ καταγραφὴ ἀπὸ τὴν Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου τῶν μαρτυριῶν γιὰ τὴν παρουσία *στρατηγῶν πόλεων, κάστρων, περιοχῶν, δουκῶν, κατεπάνω πόλεων* καὶ περιοχῶν ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Γ' αἰ., μέχρι τὸν ΙΒ' ἢ ΙΔ' αἰ., στοὺς χώρους Μικρᾶς Ἀσίας, Βαλκανικῆς, νησιῶν[20] ἀποτυπώνεται μὲν ἡ παρουσία τῶν ὡς ἄνω διαφόρου βαθμοῦ ἀρχηγικῶν προσώπων ἀλλὰ ταυτοχρόνως καταφαίνεται καὶ ἡ ἀδυναμία προσδιορισμοῦ τόσο τοῦ ἐσωτερικοῦ συσχετισμοῦ τῶν ἁρμοδιοτήτων κάθε κατηγορίας τῶν ὡς ἄνω ἀξιωματούχων, ὅσο καὶ τῆς περαιτέρω ἐντάξεώς των στὸ πλέγμα τῆς συνολικῆς διοικήσεως. Οἱ περισσότερες μαρτυρίες προέρχονται ἀπὸ ἔγγραφα δημοσιονομικῆς φύσεως, σφραγίδες τῶν ὑπαλλήλων καὶ λιγότερες ἀπὸ ἀφηγηματικὲς πηγές. Κατάλογος διοικητικῆς φύσεως δὲν βρέθηκε ὡς τώρα. Ἔτσι παραμένει ἀμφίβολο τὸ μέγεθος, ὁ ἀριθμὸς τῶν θεμάτων καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐξουσίας τοῦ ἐπικεφαλῆς ἀξιωματούχου.

Ὁ P. Magdalino σημειώνει ὅτι ὁ δοὺξ τῆς Κομνηνείου περιόδου ἔμοιαζε μὲ τὸν στρατηγὸ τοῦ Ζ'-Γ' αἰ., συγκεντρώνοντας ταυτοχρόνως στρατιωτικὲς καὶ πολιτικὲς ἁρμοδιότητες, ἂν καὶ στὶς τρεῖς μεγαλύτερες εὐρωπαϊκὲς περιφέρειες (ἤτοι Ἑλλάδος-Πελοποννήσου, Βολεροῦ-Στρυμόνος-Θεσσαλονίκης, Μακεδονίας-Θράκης) διατηρήθηκε τὸν ΙΑ' αἰ. ὀνομαστικῶς ἡ πολιτικὴ δικαιοδοσία στὸν τίτλο *πραίτωρ*. Ἔτσι τὸν ΙΒ' αἰ. προβάλλει μιὰ συνετὴ ἀνάμιξη ἀναφορᾶς καὶ ἀποκεντρώσεως, ἀναφορᾶς τῶν ἀποφάσεων τῆς περιφερείας πρὸς τὸ κέντρο, ἀντισταθμιζομένη μὲ τὴν χορήγηση εὐρείας δικαιοδοσίας στὸν δοῦκα[21].

Τὸ πρόβλημα γιὰ τὸ παλαιὸ μικρασιατικὸ *θέμα Θρακησίων* παρακολούθησε συστηματικὰ ἡ Hélène Ahrweiler. Ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἐρευνήτρια, τὴν κατάτμηση[22] ἀκολούθησε ἡ ἀναδιοργάνωση ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Β' Κομνηνὸ τὸ 1133 μὲ τὴν τοποθέτηση δουκός[23], ὅπως θὰ συμβῇ καὶ σὲ ἄλλες θεματικὲς μονάδες. Δὲν διευκρινήθη ὅμως ποιὰ ἡ γενικότερη διοικητικὴ διάρθρωση ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ ἰσχύουσα ἐντὸς τῶν θεμάτων. Μέρος ἀποσπασθὲν

20. Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παρακμὴ καὶ πτώση τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ. Συμβολὴ στὴν ἐξέλιξη τῆς διοικητικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσης τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. κ.ἑ., Θεσσαλονίκη 1985.

21. P. Magdalino, Manuel I σ. 234 ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη σ. 233-235.

22. Hélène Ahrweiler, L'histoire de la géographie de la region de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle, Travaux et Mémoires 1 (1965) σ. 1-202.

23. Πιθανὴ πρώτη μνεία δουκὸς λίγο πρὶν τὸ 1143. Πρωτεύουσα τοῦ θέματος Θρακησίων ἡ Φιλαδέλφεια.

πιθανῶς λίγο πρὸ τοῦ 1143 ἀπὸ τὸ νότιο τμῆμα τοῦ *θέματος Θρακησίων* πού φέρεται ὡς *θέμα Μυλάσης*, ἐπὶ Μανουὴλ Α΄ μετεβλήθη σὲ *θέμα Μυλάσης καὶ Μελανουδίου*. Πάλι ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Α΄ ἀποσπάσθηκε στὸ βόρειο τμῆμα ἕνα μέρος τοῦ *θέματος Θρακησίων* καὶ ἀποτέλεσε τὸ *θέμα Νεόκαστρα*. Τώρα τὰ θέματα ἔχουν αὐξηθῆ σὲ ἀριθμό, μειωθῆ καθένα σὲ ἔκταση καὶ ἐλαττωθῆ σὲ δύναμη καὶ σημασία. Ὁ τίτλος τοῦ ἐπικεφαλῆς διοικητοῦ *δουξ, ἀναγραφεύς, ἀπογραφεύς, πράκτωρ, πραίτωρ* ἀπὸ τὶς περισσότερες ὀνομασίες συνδέεται μὲ τὴν δημοσιονομικὴ ὑπαλληλικὴ ἱεραρχία καὶ ὄχι βεβαίως μὲ στρατιωτική. Κύρια πλέον μέριμνα τοῦ διοικητοῦ δὲν εἶναι ἡ ἄμυνα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐδάφους ἀλλὰ ὁ ὑπολογισμὸς καὶ ἡ εἴσπραξη τοῦ φόρου. Γι' αὐτὸ καὶ προέχει, νομίζω, ἡ ἀκριβέστερη διευκρίνηση τῶν ἁρμοδιοτήτων τοῦ *προκαθημένου* (κι αὐτὸ βυζαντινὸς ὅρος γιὰ τὸν ἐπικεφαλῆς τῆς διοικητικῆς μονάδος) τοῦ θέματος· τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἡ θεματικὴ μονάδα περιορίζεται στὴν δήλωση μιᾶς πόλεως, ἄλλοτε ὀχυρωμένης, ἄλλοτε μὲ τὸν πέριξ χῶρο της, ὅπως ὁ *δουξ Δυρραχίου, θέμα Φιλιππουπόλεως* (Νικ. Χων. 402). Ἐνίοτε ὁ περίγυρος κατοικεῖται ἀπὸ ἀλλοεθνεῖς, ὅπως *τοῖς περὶ τὰς Σέρρας βουλγαρικοῖς θέμασι* (Νικ. Χων. σ. 465$_{88}$ ἐπὶ Ἀλεξίου Γ΄) ἐνῶ σὲ ἀκολουθοῦσα μαρτυρία τοῦ ἰδίου ἱστορικοῦ (σ. 533$_{57}$) συζητεῖται σχεδιαζομένη ἐπίθεση σὲ πλησιόχωρα Ρωμαϊκὰ θέματα, ὑποδηλοῦσα ὕπαρξη διοικητικῆς ὑποδιαιρέσεως ἄσχετης μὲ τὴν παλαιὰ θεματική.

Γι' αὐτὸ καὶ δὲν θὰ συμφωνήσω μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ν. Σβορώνου ὅτι ἐπὶ Κομνηνῶν ἔχομε ἐπανεμφάνιση τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ[24] κατὰ τὸ παλαιότερο πρότυπο μὲ περιορισμένη τὴν ἔκταση κάθε μονάδος ἀλλὰ πάντοτε μὲ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ ὑπὸ διάφορες ὀνομασίες (*δούξ, ἀναγραφεύς, πραίτωρ, πράκτωρ* κ.λπ.) φερομένου ἐπικεφαλῆς. Ἐπαναλαμβάνω ὅτι πράγματι εἶχε ἀστυνομικὲς καὶ διοικητικές, κυρίως ὅμως φορολογικὲς ἁρμοδιότητες. Γιὰ στρατιωτικὲς δὲν βοηθοῦν οἱ πληροφορίες. Ἴσως πιὸ συστηματικὴ περαιτέρω ἔρευνα νὰ βοηθοῦσε.

Ἀπὸ τὴν προσωπική μου ἔρευνα, τὴν ὄχι ἐξαντλητικὴ εἶναι ἀλήθεια, διεπίστωσα ὅτι τὸ κέντρο τοῦ βάρους στὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση ἐντοπίζεται στὸν φορολογικὸ τομέα μὲ ἀσφαλέστερη ἀποτύπωση τὴν συνθήκη Ρωμανίας - Βενετίας (1198), πού χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι *ἐπαρχία* (*provincia*),

24. Ν. Σβορῶνος, ἐν Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τ. Θ΄ (1979) σ. 57-58. Πόσο ἐλαστικὴ ἔχει καταστῆ ἡ χρῆση τοῦ ὅρου μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου δείχνει ἡ μαρτυρία τοῦ Αἰνείου Ἐφραὶμ στίχ. 818 *θέμα Ἀτυείας* γιὰ χρόνο μὴ συμβατό, τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μαρκιανοῦ. Ὁ ἴδιος χρονογράφος χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο στίχ. 4305 Κομνηνὸν Ἀνδρόνικον *ὄρχοντα τότε Βραντζόβης θέματος καὶ Βελεγράδων*, στίχ. 4100 *Θρακησίων θέμα*, στίχ. 4392 Δορυλαίου θέμα (ἐπὶ Μανουὴλ Α΄). Ἔκδοση Ἐφραὶμ ὑπὸ Ὀ. Λαμψίδη (1990). Τὴν παράλειψη μνείας θέματος στὸν Τιμαρίωνα ἐπισημαίνω κατωτ.

ἐπίσκεψις (*episkepsis*), *ὅριον* (*orion*)[25] ὄχι ὅμως καὶ *θέμα*. Ἀπὸ τὸν μακρὸν αὐτὸ κατάλογο θὰ ἐπισημάνω τὴν χρήση τοῦ ὅρου *ὅριον* γιὰ ὁρισμένες περιοχὲς τῆς (Στερεᾶς) Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου[26], πού ἀπαντοῦν ἐν μέρει καὶ στὸ σύγχρονο *Ὑπομνηστικὸν* τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου (1198)[27], ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, ἐπιβεβαιωτικὸ τοῦ ἐπισήμου χαρακτῆρος τῆς ὀνομασίας, χωρὶς ὅμως καὶ στὰ δύο αὐτὰ κείμενα νὰ προσδιορίζεται ἡ διοικητικὴ ἔκταση καὶ ἱεράρχηση τῶν μονάδων *ἐπαρχία, ἐπίσκεψις, ὅριον*.

Ὁ ὅρος *θεματικοί* (σ. 464 § ε΄) στὴν ν. 66 Μανουὴλ Α΄ (Μάρτιος 1166) δὲν νομίζω ὅτι δηλώνει τοὺς ἄρχοντες τοῦ θέματος ἀλλὰ ἔχει εὐρύτερη σημασία· ἐννοεῖ τοὺς κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν, τοὺς ἐπαρχιῶτες. Ὁ νομοθέτης παραγγέλλει νὰ ἐπισπεύδη ὁ δικαστὴς τὴν διαδικασία, ὥστε οἱ θεματικοί, πού βρίσκονται στὴν πρωτεύουσα ἢ ὅπου ἄλλοῦ εἶναι ὁ αὐτοκράτωρ, νὰ μὴν ἀναγκάζονται νὰ παρατείνουν τὴν διαμονή των καὶ νὰ ὑπόκεινται σὲ μεγαλύτερες δαπάνες[28]. Ἐν τούτοις ἡ μνεία στὴν § ε΄ τῆς ἰδίας νεαρᾶς τοῦ ὅρου θεματικὸς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ *πράκτορες*, δηλωτικοῦ τοῦ διοικητοῦ τῆς διοικητικῆς μονάδος τῆς ἐποχῆς, ἀφήνει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀποκλειστικὴ ἑρμηνεία τοῦ ὅρου[29]. Νὰ σημειωθῆ ὅτι πράκτορες διορίζονται καὶ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας. Ἐνδεικτικὴ τῆς διαλύσεως τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ εἶναι ἡ συνεχῶς φθίνουσα χρήση τοῦ ὅρου *θέμα* στὶς ἀφηγηματικὲς πηγὲς καὶ μάλιστα πρὸς δήλωση ἀπομακρυσμένων περιοχῶν. Ἔτσι γιὰ τὶς ἀπώτατες βορειοανατολικὲς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπαντᾶ *δουξ Χαλδίας* ὡς τίτλος διοικητοῦ ἀλλὰ ὄχι καὶ ὅρος *θέμα*, ἐνῶ τὸν μὲν διοικητὴ τῆς *Ἡρακλείας τοῦ Πόντου* καὶ τῆς Παφλαγονίας ἡ Ἄννα Κομνηνὴ χαρακτηρίζει *τοποτηρητὴν* (Ἀλεξιὰς τ. Γ σ. 131$_{14}$) τὸν δὲ τῆς *Καππαδοκίας* καὶ τοῦ

25. Ἡ συνθήκη Ρωμανίας - Βενετίας ἔτ. 1198 Regesten 1647 Zachariae JGR III σ. 553-565 ἀρ. 95, σ. 560-561 : *nominatim omnes, que sub Romanis sunt, in quibus mercari debent*, ὅπου καὶ ἀναγράφονται οἱ φορολογικὲς ἀπαλλαγές : *nec etiam ex toto usque unum obolum pro commercio vel passagio vel samariatico vel scaliatico vel portuatico vel pro aliquo alio capitulo requisiti.*

26. Ἡ ἐξουσία τοῦ *πραίτωρος Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου* λήγοντος τοῦ 1183/ἀρχὲς 1184 ἐξετείνετο ἀπὸ τῶν Θετταλικῶν Τεμπῶν μέχρι καὶ Σπάρτης αὐτῆς κατὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ Σπ. Λάμπρου, Τὰ σωζόμενα Β΄ σ. 473 τῆς μαρτυρίας τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη Α΄ σ. 177$_{21}$.

27. Ὑπομνηστικὸν ἐκδ. Σπ. Λάμπρου Α΄ σ. 308 : *ὅριον Θηβῶν καὶ Εὐρίπου* σ. 308, 310 : *ὅριον Ἀθηνῶν*. Στὴν μνημονευθεῖσα συνθήκη (ἔτ. 1198) ἀναγράφονται ἐπὶ πλέον *Orion Patron et Methonis, Orion Corinthii, Argus et Nauplii*. Στὸ ἴδιο κείμενο στὸ *ὅριον Thebarum et Euripii* περιλαμβάνονται καὶ τὰ νησιὰ *Andro, Caristo, Keo, Milo* καὶ τὰ ὑπὸ τὴν Ἄνδρο καὶ Κάρυστο λοιπὰ νησιά (τ. Β΄ 561).

28. Ν. Μανουὴλ ἀρ. 66 αὐτόθι JGR σ. 464 § ε΄ (Regesten 1465) : *μὴ ἀναγκάζεσθαι τοὺς θεματικοὺς διὰ τὸ παρατεταμένον τοῦ καιροῦ καὶ τὴν τῶν δαπανημάτων ἔνδειαν...*

29. Ν. ἀρ. 66 § ε΄ σ. 464 : *ἀδικίας τινὰς ἐποστάντες ἢ παρὰ πρακτόρων ἢ θεματικῶν ἢ ἑτέρων τινῶν.*

Χώματος τοπάρχην σ. 131$_{16}$. Τέλος τὴν διέλευση στρατηγοῦ κατευθυνομένου πρὸς τὴν Νεοκαισάρεια πρὸ τῆς μάχης τοῦ Μυριοκεφάλου (1176) ὁρίζει ὁ Κίνναμος σ. 300 *διὰ τῶν Παφλαγονίας χωρίων*. Ἔχω τὴν γνώμη ὅτι ἡ βασιλικὴ πριγκήπισσα καὶ ὁ προσωπικὸς γραμματεὺς τοῦ Μανουὴλ Α΄, γνῶστες ἐκ τῶν ἔσω τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως, ἀποφεύγουν τὴν χρήση τοῦ ὅρου *θέμα*. Ἀπὸ τὴν ἐγγύτερη μελέτη μου ἀπεκόμισα τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ περιορίσθηκε σταδιακῶς, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὶς πιὸ ἀπομακρυσμένες ἐπαρχίες, ἤδη μὲ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννου Β΄. Γι' αὐτὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ στὸ κέντρο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται τὸ *θέμα Θρακησίων*, κατατμημένο σὲ παρακλάδια (*θέμα Μυλάσης καὶ Μελανουδίου, θέμα Νεόκαστρα*), γιὰ νὰ εἶναι ταχύτερη ἡ παρέμβαση διοικητῆ. Μήπως μετὰ βαθύτερη διερεύνηση ἐγγράφων ἰδίως ἐξακριβωθῆ, πότε ἐπῆλθε τὸ τέλος τοῦ θεσμοῦ κατὰ περιοχές; Ὁ Ἀλ. Σαββίδης στὴν ἐπιμελημένη συγκέντρωση τῆς παλαιότερης βιβλιογραφίας δέχεται τὴν φθίνουσα πορεία τοῦ θεσμοῦ ἐντὸς τοῦ ΙΒ΄ αἰ. ἀλλὰ τὸ τέλος του στὴν κατάληψη τῆς Βασιλεύουσας τὸ 1204[30].

Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐκεῖνο ποὺ προβάλλει εἶναι ὁ ἀποκεντρωτικὸς χαρακτὴρ τῆς διοικήσεως, εὐέλικτος, μὲ αἴσθημα εὐθύνης τοῦ κρατικοῦ λειτουργοῦ ἀλλὰ καὶ ἐμπιστοσύνης τῆς ἀνωτέρας κρατικῆς ἀρχῆς πρὸς τὰ ὀργανά της, τὰ ὁποῖα τώρα ποὺ δὲν ὑπάρχει ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος, αὐτοτελῶς ἀποφασίζουν στὰ πλαίσια τῆς κειμένης νομοθεσίας, ὅπως ἀποκαλύπτει ἔγγραφο κρατικοῦ ὑπαλλήλου σὲ ἀπομακρυσμένο μικρὸ αἰγαιοπελαγίτικο νησί, τὴν Κῶ, καὶ γιὰ ζήτημα ἰδιαιτέρως λεπτό.

Κατόπιν βασιλικῆς προστάξεως ὁ μάγιστρος, μέγας χαρτουλάριος καὶ ἀναγραφεὺς τῆς νήσου Κῶ ὀφείλει νὰ ἀποστρατεύσῃ τοὺς 12 ἐποίκους (41 ἐν ὅλῳ ἄτομα μὲ τὶς οἰκογένειές τους) τοὺς ἐγκατεστημένους στὴν νῆσο Πάτμο καὶ νὰ τοὺς ἀντικαταστήσῃ μὲ ἰσαρίθμους ἐγκατεστημένους στὴν νῆσο Κῶ[33]. Καὶ τοῦτο διότι ἡ νῆσος Πάτμος ἔχει ἀπαλλαγῆ ἀπὸ κάθε φορολογικὴ ἐπιβάρυνση περιλαμβανομένης καὶ τῆς στρατείας[32], θεσμοῦ οἰκονομικο-στρατιωτικοῦ. Ὁ ἀπαργυρισμὸς τῆς *στρατείας* τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν

30. Ἀλ. Σαββίδης, Παρατηρήσεις γιὰ τὰ βυζαντινὰ θέματα Παφλαγονίας καὶ Χαλδίας κατὰ τὴν μεταγενέστερη περίοδο τῆς ἱστορίας τους (τέλη 11ου - ἀρχὲς 13ου αἰῶνα), Γ΄ Πανελλήνιο συνέδριο γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τὴν Κλασσικὴ Ἀρχαιότητα ὡς τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα. Πολιτικὴ ἱστορία καὶ ἱστορία τοῦ Πολιτισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 33-41.

31. ... *ἅμα τῷ τὴν παροῦσαν γραφὴν δέξασθ(αι) ἀποστρατεύσεις ὅσους ἂν ἔρθοσ(ας) κατὰ τ(ὸν) πέρσι καιρὸν ἐν τῇ νήσῳ Πάτμῳ στρατεῦσαι, στρατεύσης δὲ αὐτ(οὺς) ἐν τοῖς κτήμασιν τοῖς ἐν τῇ Κῷ τοῖς τῷ δημοσίῳ νῦν ἐξ ἀνταλλαγῆς... περιελθοῦ(σι)*. Πάτμος Β΄ ἀρ. 54, στίχ. 76-81.

32. Γιὰ τὴν *στρατεία* βλ. κεφ. Στρατός, Ἀγροτικὴ οἰκονομία.

γενικεύεται. Ὁ διοικητικὸς ὑπάλληλος, *ἄνθρωπος τοῦ βασιλέως*, εἶναι μὲν ἔμπιστος ἀλλὰ θὰ ἐκτελέσῃ μόνος του στὸ μακρυνὸ νησὶ τὴν βασιλικὴ ἐντολή, χωρὶς τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἐπίβλεψη ἄλλου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συνείδησή του καὶ τὸ αἴσθημα εὐθύνης ποὺ τὸν διακατέχει[33].

Τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν ἡ κεντρικὴ διοίκηση φαίνεται νὰ ἐλέγχῃ ἀκόμη ὅλον τὸν κρατικὸ μηχανισμό, ὥσπου φθάνομε στὸν θλιβερὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1180. Ἀκολουθεῖ ἡ ταραγμένη πενταετία (24 Σεπτεμβρίου 1180-12 Σεπτεμβρίου 1185) τοῦ ἀνηλίκου Ἀλεξίου Β΄, τῆς καισάρισσας Μαρίας, τῆς δμορφης Μαρίας-Ξένης καὶ τῶν ἀρρένων συντρόφων ἑκατέρας, ποὺ τερματίζει τὴν γεμάτη σύγχυση, φθόνο καὶ κακία ἄσκοπη ἐξόντωση τῶν βασιλικῶν συγγενῶν ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Α΄. Τὴν φιλότιμη προσπάθεια τοῦ Ἰσαακίου Β΄, ἀδύναμου ἀλλὰ ὄχι φαύλου ἀνέκοψε ὁ Ἀλέξιος Γ΄, στερημένος ἀπὸ κάθε ἠθικὸ φραγμό, πλαισιωμένος ἀπὸ φαυλότατο συγγενικὸ κλιμάκιο μὲ μοναδικὸ σκοπὸ τὴν καταλήστευση τοῦ κράτους. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν στασιαστικῶν κινημάτων παντοῦ, ἡ αὐθαιρεσία στὴν ἐπιβολὴ καὶ εἰσπραξη τῶν φόρων, ἡ χρονοτριβὴ ἢ ἡ ἄρνηση τῶν ἐπαρχιακῶν διοικητῶν νὰ μεταβοῦν στὴν ἕδρα τους, ἡ ἁρπαγὴ τοῦ δημοσίου χρήματος μὲ προεξάρχοντα τὸν σύγγαμβρο τοῦ Ἀλεξίου Γ΄ μέγα δοῦκα τοῦ στόλου Μιχαὴλ Στρυφνό, *ὑπὲρ πάντας ὅντι φιλοκερδεῖ καὶ τὰ κοινὰ νοσφιζομένῳ καὶ χανδὸν καταβροχθίζοντι χρήματα* (Νικ. Χων. σ. 491$_{21}$).

Ἡ θεσμικὴ ὀργάνωση τοῦ κράτους δὲν μεταβάλλεται ἀπὸ τοὺς Ἀγγέλους ἀλλὰ ἡ κακοδαιμονία τῆς διοικήσεως ἐπιτείνεται[34]. Τὸ πιὸ συγκροτημένο καὶ σχετικῶς πολυμερὲς γιὰ τὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση κείμενο εἶναι, νομίζω, τὸ πασίγνωστο *Ὑπομνηστικόν*[35], ποὺ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης ὑπέβαλε στὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Γ΄ (1198), διεκτραγωδῶν τὴν φορολογικὴ ἐξουθένωση τοῦ ποιμνίου του ἀπὸ τὶς συνεχεῖς φορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις. Θὰ τὸ δοῦμε ἐγγύτερα. Συγκρίνει μὲ τὰ φύλλα καὶ λουλούδια ποὺ φυτρώνουν τὴν ἄνοιξη τοὺς πολλοὺς *πράκτορες, πραίτορες, ἀπογραφεῖς, ἀναγραφεῖς, βασμολόγους, ναυτολόγους καὶ ὅσους ἄλλους... ἡ τῶν πόλεων βασιλὶς στέλλει πανταχόσε μάλιστα δὲ εἰς Ἑλλάδα ἐτησίους*[36].

33. Πάτμος Β΄ ἀρ. 54 στίχ. 76-81 (Μάιος ἔτ. 1089). Στὸ σωζόμενο πρωτότυπο ἔγγραφο εἰσρέεται ἡ μολύβδινη σφραγίδα τοῦ ὑπαλλήλου (V. Laurent, Bulles métriques, ἀρ. 334).

34. Μὲ πολλὴ προσοχὴ διερευνᾶ τὸ θέμα ὁ Δ. Ζακυθηνός, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ 17 (1941) σ. 208-274, 18 (1948) σ. 42-62, 19 (1949) σ. 3-25.

35. *Ὑπομνηστικὸν* τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου *εἰς τὸν βασιλέα κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν*, Τὰ σωζόμενα Α΄, 1880, σ. 307-311 καὶ λίαν ἐπιτυχῆ σχόλια τοῦ ἐκδότου Σπ. Λάμπρου στὸν τ. Β΄, σ. 105 (βλ. ἀνωτ. σ. 103).

36. Αὐτόθι, τ. Β΄, σ. 105. Στοὺς *πικροὺς φορολόγους* ἐπανέρχεται ὁ ἱεράρχης καὶ τ. Α΄, σ. 177$_{6}$.

Ἡ σοβαρότερη ἐπιβάρυνση εἶναι ἡ *κτίσις κατέργων* (= ἡ κατασκευὴ καὶ παράδοση πλοίων) στὸ *ὅριον τῶν Ἀθηνῶν* ποὺ ἐπεβλήθη τρίτη φορὰ σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα καὶ ἡ *πραιτωρικὴ ἐπήρεια* συνεπαγομένη παροχὲς στὸν πραίτορα (= διοικητή) καὶ τὴν ἀκολουθία του, ὅταν ἔρχεται μὲ στρατιωτικὴ συνοδία (πόσο μεγάλη;) μολονότι ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν εἶχε ἀπαλλαγῆ μὲ αὐτοκρατορικὸ χρυσόβουλλο[37] ἀπὸ αὐτὴ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιβάρυνση. Ὁ *πραίτωρ* ἔρχεται μὲ τοὺς ὑπηρεσιακούς συνεργάτες του στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν δῆθεν νὰ προσκυνήση τὴν Παναγία τὴν Ἀθηνιώτισσα, στὴν πράξη ὅμως νὰ παραμείνη μὲ δαπάνες τῶν κατοίκων. Ἀξιώνει μισθό, προβαίνει σὲ ἐπίταξη ὑποζυγίων, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιστρέφει ἀλλὰ ὑποχρεώνει τοὺς ἰδιοκτῆτες νὰ τὰ ἐξαγοράσουν[38].

Τὰ αἰτήματα τῶν Ἀθηναίων εἶναι νὰ μὴν παρέχουν πλοῖα (*συνδοσίας*: χρήματα γιὰ τὴν κατασκευὴ) καὶ ναῦτες (*πλωΐμους*) γιὰ τὸ πολεμικὸ ναυτικὸ περισσότερους ἀπὸ ὅ,τι ὅρισε στὴν ἀπογραφὴ του ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου κυρ Ἰωάννης ὁ Δούκας. Νὰ μὴν τοὺς ἐπιβληθῆ νέα *ἀναγραφή* (= ἀπογραφή, ἐπανέλεγχος τῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς), νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν *πραιτωρικὴ ἐπήρεια*, —ὅπως ἐξέθεσα ἀνωτέρω— καὶ νὰ ἰσχύουν οἱ αὐτοκρατορικὲς διατάξεις ποὺ ἐμπόδιζαν ὅσους ἐκ τῶν *καστροφρῶν* ἐπιδιώκουν *κατέχειν καὶ νέμεσθαι χωρία καὶ στάσεις χωριτικάς*[39].

Ὁ τόνος εἶναι ἰδιαιτέρως δραματικὸς ἀλλὰ δίνει ἐπακριβῶς τὶς συνθῆκες διαβιώσεως, τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατεῖ, τὴν γραφειοκρατία καὶ τὴν ἀδυναμία τοῦ πολίτη τῆς ἐπαρχίας ἐμπρὸς στὴν αὐθαιρεσία κρατικῶν ὑπαλλήλων, τὰ προβλήματα γιὰ τὴν γῆ καὶ τὶς ὑποχρεώσεις μιᾶς πόλεως κοντὰ στὴν θάλασσα γιὰ ἐνίσχυση τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ.

37. Regesten ἀρ. 1627a [1541].

38. *Ὑπομνηστικόν*. Αὐτόθι, τ. Α΄ σ. 308-310 καὶ Β΄ σ. 514-515 σχόλια. Εἰδικῶς γιὰ τὸ *προσκυνητόδιον*, ὅπως τὸ ἐκθέτει ὁ Μιχ. Χωνιάτης, Βλ. A. Harvey, σ. 179.

39. Οἱ ἐπὶ μέρους ὅροι, κυρίως οἱ δημοσιονομικοὶ νὰ ἀναζητηθοῦν στὸ κεφ. Οἰκονομία. Γιὰ τοὺς *Καστροφρῶας* γίνεται ἰδιαίτερος λόγος στὸ κεφ. Στρατός σ. 407-408.

ΣΤΡΑΤΟΣ

Θεματικὸς καὶ ταγματικὸς στρατὸς

Συνδυασμὸς ἰδιόκτητης γῆς, φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν καὶ στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας διαμόρφωσαν μὲ τὴν ὁριστικοποίηση τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων τὸν *θεματικὸ στρατό*, ποὺ αἰῶνες ὑπερασπίσθηκε καὶ στήριξε τὴν αὐτοκρατορία, καθὼς συνδυάσθηκε *στρατεία*, παροχὴ στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας ἀπὸ τὸν στρατιώτη, ἰδιοκτήτη *στρατιωτικοῦ κλήρου* ὁρισμένης ἀξίας, μὲ ἀντάλλαγμα φορολογικὴ ἀπαλλαγή· γι' αὐτὸ καὶ ἡ *στρατεία* βαρύνει τὸν κλῆρο καὶ ὄχι προσωπικὰ τὸν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς. Ἔτσι ἡ δουλειά, στρατιωτικὴ ἢ οἰκονομική, δὲν βαρύνει προσωπικὰ τὸν κύριο τῆς γῆς, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν γῆ, γι' αὐτὸ καὶ οἱ ὑποχρεώσεις μεταβιβάζονται. Ὁ γεωργὸς – περιστασιακὸς στρατιώτης ἔχει ἀπὸ μιὰν ἄποψη τὴν θέση τοῦ στρατιώτη στὸν σύγχρονο ἐθνικὸ στρατό, ἀγωνιστὴς κι αὐτὸς τότε ὑπὲρ βωμῶν καὶ ἑστιῶν. Ἡ τάξη αὐτὴ ἰσχυσε γιὰ αἰῶνες· ἀλλὰ ἡ διάσπαση στὴν ἐπαρχιακὴ διοικητικὴ διάρθρωση μὲ τὴν ὑποβάθμιση τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας τῶν θεμάτων ἔναντι τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν, ἐξελίξεις κοινωνικο-οἰκονομικὲς στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία ποὺ ἔτειναν στὴν οἰκειοποίηση τοῦ στρατιωτικοῦ κλήρου ἀπὸ τοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες, τοὺς *δυνατούς*, κατέστησαν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ. προβληματικὴ τὴν στρατολόγηση τοῦ *θεματικοῦ στρατοῦ*. Πρόσθετη ἐπιρροὴ ἄσκησε καὶ ἡ μεταβολὴ τοῦ ὁπλισμοῦ ποὺ κατέστη βαρύτερος καὶ ἀπαιτοῦσε ἀρτιότερη ἐκπαίδευση, μὲ πιὸ μόνιμη καὶ συστηματικὴ ἀπασχόληση τοῦ στρατευμένου στὸ στράτευμα. Ἔτσι ὁ θεματικὸς στρατός, ὅπως εἶχε σχεδιασθῆ καὶ συγκροτηθῆ μερικοὺς αἰῶνες προηγουμένως, δὲν ἀνταποκρινόταν στὶς νέες ἀνάγκες. Προσετέθη ἀκόμη καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὶς συνοριακὲς ἐπαρχίες ἡ στρατολόγηση θεματικοῦ στρατοῦ περιελάμβανε καὶ αἱρετικοὺς πληθυσμούς, ποὺ ἡ κεντρικὴ ἐξουσία τοὺς ἔβλεπε μὲ δυσπιστία, θεωρώντας τους χωρὶς ἰσχυροὺς δεσμοὺς μὲ τὴν αὐτοκρατορία. Αὐτὴ ἡ αἰτία προβάλλεται ὡς ἐξήγηση γιὰ νὰ κατανοηθῆ ἡ διάλυση τοῦ στρατοῦ τῆς Ἰβηρίας ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Θ΄, ἀντίστοιχη καὶ μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα στὸν πληθυσμὸ ἐκδοχὴ ὅτι ἡ εἰσβολὴ τῶν τουρκικῶν φύλων ἦταν θεϊκὴ τιμωρία γιὰ τὴν διάδοση τῶν αἱρέσεων. Ἔτσι ἐπιτακτικὸ πρόβαλε τὸ αἴτημα ἀναπροσαρμογῆς τῆς στρατιωτικῆς θωρακήσεως τῆς χώρας[1].

1. Γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ στὴν Μακεδονικὴ δυναστεία βλ. 235 ἑπ. καὶ Ἱστο-

Ἡ χαλάρωση τῆς λειτουργίας τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ καὶ τὰ ἀλλεπάλληλα στρατιωτικὰ κινήματα ποὺ προηγήθηκαν τῆς ἀνόδου τοῦ Ἀλεξίου Α΄ στὸν θρόνο, δυσχέραιναν τὴν ἀνασύνταξη τοῦ στρατοῦ. Τὴν ἔλλειψη χρηματικῶν πόρων ἡ βυζαντινὴ κυβέρνηση ἀποφάσισε νὰ καλύψη προσωρινὰ μὲ ἐθελοντικὴ χρηματικὴ εἰσφορὰ τῶν βασιλικῶν συγγενῶν καὶ —μὲ πρόθεση ἐπιστροφῆς ἐν καιρῷ— τὴν ἀφαίρεση ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες Κωνσταντινουπόλεως τῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν ἀφιερωμάτων καὶ σκευῶν γιὰ τὴν κοπὴ νομίσματος (Ἱστορία Γ΄ 1 σ. 36 ἑπ.). Πῶς μεθοδεύτηκε, ὥστε ἤδη στὸ τέλος τοῦ αἰῶνος νὰ ἔχουν ἐπιτευχθῆ κάποια ἀποτελέσματα, δὲν εἶναι εὐδιάκριτο. Ἤδη εἶχαν γίνει προσπάθειες ἀναπτύξεως ἐπαγγελματικοῦ στρατοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἀνέκαθεν ὑφιστάμενα τέσσερα τάγματα τῆς ἀνακτορικῆς φρουρᾶς[2]. Τὸν Γ΄ αἰ. στρατολογοῦνται Ἕλληνες καὶ Ἀρμένιοι, ἐξοπλιζόμενοι καὶ μισθοδοτούμενοι ἀπὸ τὸ κράτος γιὰ νὰ προασπίσουν τὰ μικρασιατικὰ παράλια, ὅπου καὶ ἐγκαθίστανται, ἐνῶ τὸν ΙΑ΄ αἰ., δημιουργοῦνται εὐκαιριακὰ ἐπίλεκτα σώματα, ὅπως τῶν *Ἀθανάτων* ἀπὸ τὸν Νικηφορίτζη μὲ τὴν στρατολόγηση Μικρασιατῶν προσφύγων (1071) καὶ τῶν *Ἀρχοντόπουλων* ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνό. Ἦταν μιὰ πρωτοβουλία τοῦ Κομνηνοῦ νὰ στρατολογήση νέα παιδιά, ὀρφανὰ ἀπὸ γονεῖς ποὺ εἶχαν πέσει στὴν μάχη, καὶ νὰ σχηματίση ἕνα τάγμα ἀπὸ 2.000 ἄνδρες, νέους καλὰ γυμνασμένους, φλεγομένους γιὰ πόλεμο. Τοὺς ἔδωσε τὸ ὄνομα *ἀρχοντόπουλα*, ὡς ἐὰν ἦταν παιδιὰ *ἀρχόντων*, ὥστε τὸ ὄνομα νὰ τοὺς θυμίζη τὴν εὐγένεια καὶ τὴν ἀνδρεία τῶν γονιῶν τους καὶ νὰ τοὺς παρακινῆ σὲ τόλμη καὶ ἀνδρεία (Ἀλεξιὰς Ζ΄ 7.1).

Ἦταν ὅλα αὐτὰ ἀσυντόνιστες προσπάθειες στὴν ἐξεύρεση λύσεως γιὰ τὴν ἀναβάθμιση τοῦ ἀνθρώπινου στρατιωτικοῦ δυναμικοῦ, μὲ ἕνα μηχανισμὸ ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς δυνατότητες ἀλλὰ καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς χώρας.

ρία Β΄ 2 (1997) σ. 33, 353, 504-506. Πρόσφατα γιὰ τὸν στρατὸ δημοσιεύματα: E. McGeer, Byzantine Warfare in the Tenth Century, Dumbarton Oaks-Washington 1995 ἔκδοση: *Στρατηγικὴ Ἔκθεσις καὶ Σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότου Τακτικὰ ἤγουν Στρατηγικὰ Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ* μὲ σχόλια· W. Treadgold, Byzantium and its Army (284-1081), Stanford 1995· M. Bartusis, The late byzantine Army (1204-1453), Philadelphia 1992· J. W. Birkenmeier, The Development of the Komnenian Army 1081-1180, London 2001.

2. Ἦταν τὰ *τάγματα τῶν ἀριθμῶν, τῶν ἰκανάτων* μνημονευόμενα τελευταία φορὰ μέχρι τοῦ Βασιλείου Β΄, *τῶν σχολῶν* μέχρι Ρωμανοῦ Δ΄, καὶ *ἐξκουβίτων* τὸ 1082. Εἰδικῶς γιὰ τὰ τάγματα H. J. Kühn, Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrundert, Studien zur Organisation der Tagmata, Wien 1991 καὶ γιὰ τὰ βυζαντινὰ ὅπλα T. Kolias, Byzantinische Waffen, Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von dem Anfängen bis zur lateinischen Eroberung, Wien 1988. Στὸ συλλογικὸ ἔργο Τὸ ἐμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αἰ.), Ἀθήνα 1997 (ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Κ. Τσικνάκης), οἱ μελέτες ἀναφέρονται στὴν κατάρτιση, τὴν ἰδεολογικὴ προετοιμασία, τὸν ἀνεφοδιασμὸ τοῦ στρατεύματος, τὴν πολιορκητικὴ τέχνη, τὴν κατασκοπεία.

Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Α΄, ὅταν τὰ νέα κριτήρια δὲν εἶχαν παγιωθῆ, γεωγραφικὰ κατάλοιπα ἐπηρεάζουν τὸν σχηματισμὸ τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ποὺ θὰ κατευθυνθῆ στὸ Δυρράχιο (1081)· ἦταν τὸ *τάγμα τῶν ἐξκουβίτων, τῶν Μακεδόνων, τῶν Θετταλῶν, ἐνῶ ὁ Τατίκιος μέγας τότε πρωτοστάτης τῶν περὶ τὴν Ἀχριδὼ οἰκούντων Τούρκων ἡγεμόνευε* (Ἀλεξιὰς Δ΄ 4.3).

Μισθοφόροι

Γιὰ νὰ ἀνταποκριθῆ στὶς ἄμεσες ἀνάγκες ὁ Ἀλέξιος Α΄ ἐστράφη στὴν στρατολόγηση μισθοφόρων, κυρίως ξένων, ποὺ ἀποδείχθηκαν πιὸ ἀξιόμαχοι ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ σώματα. Ὁ καλὰ πληροφορημένος Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλης σ. 64 γράφει γιὰ τοὺς Βυζαντινούς: *Ἀγοράζουν πολεμιστὲς ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου... ἐπειδὴ οἱ ντόπιοι δὲν εἶναι ἐμπειροπόλεμοι.*

Ἀλλὰ καὶ ἡ λύση τῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων ἀποδείχθηκε στρατιωτικά, πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἀσύμφορη. Πάντως ἐκείνη ποὺ τήρησε πάντοτε νομιμόφρονα στάση ἔναντι τῶν βυζαντινῶν ἀρχῶν ἦταν ἡ αὐτοκρατορικὴ φρουρά, συσταθεῖσα τὸν Γ΄ αἰ., ἀπὸ Βαράγγους —Ρῶς ὡς ἑταιρεία *τῶν πεζῶν* καὶ μετὰ τὴν μάχη τοῦ Ἀστιγὲ καὶ ἀπὸ Ἄγγλους καὶ Βαυαρούς (*Νεμίτζους*). Ἡ ἐπιβάρυνση τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴν φορολογία χάριν τῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων *Ρῶς, Βαράγγων, Κουλπίγγων, Ἰγγλίνων, Φράγκων, Νεμίτζων, Βουλγάρων, Σαρακηνῶν, Ἀλανῶν, Ἀβασγῶν*[3] ἦταν σημαντική· γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν καταβολὴ αὐτῆς τῆς φορολογίας ἦταν συνήθης αὐτοκρατορικὴ εὔνοια πρὸς τὰ μεγάλα μοναστήρια Ἄθω, Πάτμου κ.λπ.

Ἡ βαθμιαία διάλυση τῶν αὐτοκρατορικῶν ταγμάτων μετέθεσε τὴν περιφρούρηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὶς *ἑταιρεῖες*, τοὺς ἄνδρες τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως καὶ τὸν αὐτοκρατορικὸ στόλο.

Συγκρότηση νέου ἐγχωρίου στρατοῦ

Ἡ ἐξ ἀρχῆς ὀργάνωση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ ὡς συνδυασμὸς στρατιωτικῆς ὑποχρεώσεως καὶ γῆς στρατιωτικοῦ κλήρου ἐξελίσσεται τὴν ἐποχὴ τῶν ἐπιγόνων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας σὲ *ἀπαργυρισμὸ τῆς στρατείας*, δηλαδὴ ἀποσύνδεση τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας ἀπὸ τὴν γῆ, ποὺ παραμένει μόνον ὡς *στρατεία*, ὡς εὐθύνη δημοσιονομικοῦ χαρακτῆρος πλέον. Οἱ συνήθεις στὰ κείμενα τοῦ Γ΄ αἰ. ὅροι *στρατιωτικὸς κλῆρος*, —*τόπος, στρατιωτικὴ γῆ*,— *κτῆσις* δὲν ἀπαντοῦν πλέον.

3. Α. Σαββίδης, Οἱ ξένοι μισθοφόροι στὰ βυζαντινὰ στρατεύματα τὸν 11ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς ἐν Μελέτες βυζαντινῆς ἱστορίας 11ου-13ου αἰῶνος, 2η ἔκδ. Ἀθήνα 1995, σ. 162-175 ὀνοματοδοσία ἀπὸ τὶς πηγὲς καὶ βιβλιογραφία.

Ἡ παραχώρηση γῆς ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα μὲ τοὺς ἐγκαταβιοῦντες σ' αὐτὴν *παροίκους* συνιστᾶ *πρόνοια*, τῆς ὁποίας τὰ φορολογικὰ εἰσοδήματα καρποῦται ὁ *προνοιάριος* χωρὶς ἄλλη δικαιοδοσία ἐπὶ τῶν παροίκων. Ἡ γῆ, ἀναπαλλοτρίωτη καὶ στὴν ἀρχὴ μὴ κληρονομητή, παραμένει ἰδιοκτησία τοῦ κράτους, ποὺ δικαιοῦται νὰ ἀνακαλέσῃ τὴν παραχώρηση, ὅποτε θελήσῃ καὶ νὰ τὴν δώσῃ σὲ ἄλλον. Κατὰ τὸν G. Ostrogorsky, ἡ *πρόνοια* ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α' ἀποκτᾶ στρατιωτικὸ χαρακτῆρα καὶ τὸν κάτοχο φέρνει *προνοιάριο* βλέπει ταγμένον σὲ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία[4]. Σ' αὐτὴν τὴν ἰδιότητα ἀποδίδει τὴν ὀνομασία του ὡς *στρατιώτη* καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ συνοδεύεται ἀπὸ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο στρατιωτικὸ ἀπόσπασμα, ἀνάλογο μὲ τὴν ἔκταση τοῦ τιμαρίου του μολονότι, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἐρευνητὴς ὁμολογεῖ, δὲν ὑπάρχουν στὶς πηγὲς σχετικὲς μαρτυρίες. Φρονεῖ ἀκόμη ὅτι καὶ οἱ λοιπὲς μορφὲς ἰδιοκτησίας, περιλαμβανομένης καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, ἦταν ὑποχρεωμένες σὲ ἀναγκαστικὴ στρατολογία ἐλαφρῶς ὁπλισμένων, ποὺ θὰ χρησιμοποιηθοῦν μόνον ὡς πεζοί[5]. Στὴν μεταβολὴ αὐτὴ τῆς *πρόνοιας* σὲ στρατιωτικὸ θεσμὸ ἀποδίδει ὁ G. Ostrogorsky τὴν ἐνδυνάμωση τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν βασιλεία τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν.

Ἀφ' ὅτου ἡ *στρατεία* ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴν γῆ καὶ ἔλαβε τὸν χαρακτῆρα δημοσιονομικῆς ὑποχρεώσεως (fiscalisation) μετετράπη σὲ χρηματικὴ εἰσφορά, ποὺ ἐπιβάλλεται συνήθως σὲ τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ διαστήματα, ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν καὶ ὑπὸ προϋποθέσεις ποὺ νὰ ἐξασφαλίζουν, θεωρητικῶς τουλάχιστον, ἰσόνομη κατανομή. Ἀναλόγως μὲ τὸ σκοπούμενο ἡ εἰσφορὰ χαρακτηρίζεται *πλώϊμον*, *κτίσις κατέργων* ἢ *χελανδίων* (= ναυπήγηση πλοίων), *καστροκτισία*, *μετάτον*[6] (= στρατωνισμὸς κρατικῆς ἀποστολῆς), διατροφὴ *φωσσάτου* (= στρατοῦ), *ἁπλήκτων* (= στρατοπέδου, στρατοῦ) *ἐπὶ πολέμῳ ἀπιόντων* κ.λπ. Ὁρισμένες ὑποχρεώσεις ὅπως *πλώϊμον*, *κτίσις κατέργων* ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν φύση τους σὲ παραθαλάσσιες περιοχὲς καὶ φέρουν τὸν γενικὸ χαρακτηρισμὸ *πλευστικαὶ στρατεῖαι*.

Μετὰ ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα (*ἀπογραφή*) ἀπὸ εἰδικὸ ἀξιωματοῦχο[7] ἐκδίδεται αὐτοκρατορικὸς ὁρισμὸς καθορίζων τὸ καταβλητέο ποσὸ καὶ τὴν κατανομὴ ἀτομικὴ ἢ ὁμαδικὴ (*κατὰ συνδοσίας*). Ἡ κακοδιαχείριση ποὺ ἔχει εἰσβάλει στὴν κρατικὴ διοίκηση λήγοντος τοῦ ΙΒ' αἰ. καὶ ἀποτυπώνεται στὸ *Ὑπομνηστικὸν* τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἀλλεπάλληλες ἀπογραφὲς σὲ σχετικῶς βραχὺ χρονικὸ διάστημα στὸ *ὅριον τῶν Ἀθηνῶν*, καταβολὴ χρημάτων γιὰ *κτίση κατέργων* ποὺ δὲν ἐκτελέσθηκε, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὰ χρήματα ἐπεστράφησαν (*ὅτε κτίσεως κατέργων ὁρισθείσης, ἡμεῖς πρῶτοι καὶ μόνοι τῶν ἄλλων, καίπερ μὴ κτισθέντων ἐζημιώθημεν*) ἀκολούθησαν ἄλλες εἰσφορὲς ὑπὲρ *πλωΐμων* τουλάχιστον δύο φορὲς καὶ μεροληπτικὴ ἀπαλλαγὴ τοῦ *ὁρίου Θηβῶν καὶ Εὐρίπου* ἀπὸ τὴν εἰσφορὰ ἀλλὰ ὄχι καὶ τοῦ *ὁρίου Ἀθηνῶν*[8].

Τὸν προβληματισμὸ τῆς διοικήσεως καὶ τὴν ἀναζήτηση ἱκανοποιητικῆς λύσεως γιὰ τὴν κάλυψη τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν ἀποκαλύπτουν τὰ μέτρα ποὺ ἐλήφθησαν γιὰ τὶς *πλευστικὲς στρατεῖες* καὶ τὴν αὔξηση τῶν πόρων γιὰ τὸν στρατὸ τῆς ξηρᾶς.

Ὁ ρέκτης ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Ἰωάννης ἐκ Πούτζης[9] παρέπεισε —ὅπως λέει ὁ Νικ. Χωνιάτης σ. 55_{14}— τὸν αὐτοκράτορα νὰ μεταφερθοῦν στὸ λογαριασμὸ τῆς κεντρικῆς διοικήσεως τὰ *ἐκ τῶν πλευστικῶν στρατειῶν ἐρανιζόμενα χρήματα, διαδιδόμενα πάλαι τῷ ναυτικῷ* καὶ συγκεντρούμενα μέχρι τότε στὸν λογαριασμὸ τοῦ ναυτικοῦ, μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι ἡ ναυπήγηση καὶ συντήρηση τοῦ πολεμικοῦ στόλου ποὺ βαρύνει ὁρισμένες περιοχὲς (*τὰς ὑπὸ τῶν νήσων ἐκ τύπου παρεχομένας τριήρεις*) εἶναι δαπανηρή, ἐνῶ τὰ πλοῖα δὲν βρίσκονται διαρκῶς σὲ πλοῦν. Πρότεινε λοιπὸν τὰ χρήματα γιὰ τὸ ναυτικὸ (*αἱ πλευστικαὶ στρατεῖαι*) νὰ περάσουν στὸν κεντρικὸ λογαριασμὸ τοῦ κράτους στὸ *βασιλικὸν βεστιάριον*, καὶ ὅταν χρειασθῇ νὰ ἀναλάβῃ πολεμικὴ δράση ὁ στόλος, τὸ κράτος θὰ ἀναλάβῃ ἀμέσως τὶς δαπάνες[10]. Τὴν ἀπόφαση ἐνστερνίσθηκαν ὅλοι μὲ ἐνθουσιασμό, ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα ἦταν καταστροφικά, ὅπως δείχνουν τὰ καυστικὰ σχόλια τοῦ ἱστορικοῦ γιὰ τὴν ὑπουργικὴ ἀπόφαση ὅτι ἦταν *καταποντιστοῦ σκέμμα*, διότι *ἐκ τῆς κακοβουλίας ταύτης εἴτ' οὖν σμικροπρεπείας θαλασσοκρατοῦσιν οἱ πειραταὶ καὶ κακῶς πεπράγασι ταῖς ληστρίσιν αἱ παραθαλαττίδιοι Ῥωμαίων χῶραι*[11].

4. G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, γαλλικὴ μετάφραση ὑπὸ H. Grégoire μὲ τὴν συνεργασία P. Lemerle, Bruxelles 1954, σ. 57 ἑπ., 237 ἑπ.,

5. Βλ., περισσότερες λεπτομέρειες κατωτ. κεφ. Πρόνοια, σ. 422.

6. Ἡ λέξη *μητάτον* ἢ *μετάτον* ἀπὸ τὸ λατινικὸν metatum, οὐδέτερο μετοχῆς τοῦ ρ. *metor* = στρατοπεδεύω, διατηρεῖται ὡς σήμερα στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Κρήτη, ὅπου *μετάτα* ἀποκαλοῦνται κτίσματα κυκλικοῦ τύπου, θολωτῆς μορφῆς μὲ ἀνατολικὸ συνήθως προσανατολισμὸ τῆς εἰσόδου, ποὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς θερινὰ καταλύματα ἀπὸ τοὺς βοσκοὺς γιὰ τὴν διαμονή τους καὶ κτηνοτροφικὲς δραστηριότητες τὸ καλοκαίρι στὰ ψηλὰ βουνά.

7. Ἀποκαλούμενοι ἀπὸ τὸν Μιχ. Χωνιάτη, Σωζόμενα Α', σ. 308 *πλωϊμολόγοι*, μὲ τὴν προσθήκη τοῦ χαρακτηρισμοῦ *ἐπικαιράτοι*, μὲ κάνουν νὰ διερωτῶμαι ἂν πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίσημη ὀνομασία τους στὴν κρατικὴ ἱεραρχία.

8. Μιχ. Χων., Σωζόμενα Α', σ. 307-308.

9. Ὁ ἐκ Πούτζης Ἰωάννης ἦταν τῶν *δημοσίων εἰσφορῶν φροντιστὴς καὶ λογιστὴς μέγιστος... τῶν μὲν ὄντων δασμοφορημάτων συζητητὴς ἀκριβέστατος, τῶν δὲ οὐκ ὄντων εὑρέτης ἀπαράμιλλος* Νικ. Χων., σ. 54_{20-22}.

10. Νικ. Χων. σ. 55_{13}: *καὶ δεῖν αὐτὰ μὲν τὸ ταμεῖον ἐγκολπίζεσθαι, χρείας δ' ἐνισταμένης ἐκ τῶν βασιλικῶν θησαυρισμάτων τὸν ὀφωνιασμὸν παρέχεσθαι τῷ ναυτικῷ*.

11. Νικ. Χων. σ. 55_{24-25}.

Τὴν εἰσήγηση φέρεται νὰ ἀπηύθυνε ὁ ὑπουργὸς στὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Β΄, ἑπομένως πρὸ τοῦ Ἀπριλίου 1143 ἀλλὰ ἡ πειρατεία ἄρχισε νὰ κατακλύζῃ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μανουὴλ Α΄. Χωρὶς βέβαια νὰ ἀποκλείεται ἐπίδραση τῆς μεταφορᾶς τῶν ἐσόδων ἀπὸ τὴν εἰδικὴ ὑπηρεσία τοῦ ναυτικοῦ στὸ κεντρικὸ ταμεῖο, ἡ χειροτέρευση πρέπει νὰ σχετίζεται περισσότερο μὲ τὴν γενικότερη ἀπορρύθμιση τῆς κεντρικῆς διοικήσεως στὴν δυναστεία τῶν Ἀγγέλων. Βέβαιο ἄλλωστε εἶναι ὅτι ἐπὶ Μανουὴλ Α΄ τὸ βυζαντινὸ ναυτικὸ εἶχε τόσο ἰσχυροποιηθῆ, ὥστε νὰ καταρτισθῆ στόλος διακοσίων πλοίων γιὰ νὰ ἀναληφθῆ ἐκστρατεία στὴν Αἴγυπτο (1171). Κι ἀκόμη ἔχω τὴν γνώμη ὅτι ὅσο ζοῦσε ὁ πολὺς Ἀξοῦχος, μέγας δομέστικος Ἰωάννης, κανεὶς ἀπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς συνεργάτες δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ τὸν ἀγνοήσῃ· γι' αὐτὸ διερωτῶμαι μήπως ἡ πρόταση τοῦ Ἰωάννη ἐκ Πούτζης ἀπευθύνθηκε στὸν Μανουὴλ Α΄ καὶ ὄχι στὸν προκάτοχό του καὶ μήπως θὰ πρέπει νὰ συνδεθῆ χρονολογικὰ μὲ τὴν μεταβολὴ στὴν χρηματοδότηση τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς.

Συγκεκριμένο ποσὸ (*15 κεντηνάρια χρυσίου* καὶ *ὑπὲρ τὰ ἑξήκοντα ἀργυρίου*) παραδίδεται γιὰ τὴν ὀργανωθεῖσα ἀπὸ τὸν Ἰσαάκιο Β΄ ἐκστρατεία κατὰ τῶν Βλάχων (Μάρτιος 1195) ἀλλὰ μὲ τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος χρειάζεται ἐπαναπροσδιορισμὸς τῆς ἀγοραστικῆς του ἀξίας[12]. Γιὰ τὴν ἀντεπίθεση πάλι τοῦ Ἰσαακίου Β΄ κατὰ τῶν Νορμανδῶν (1185) οἱ δαπάνες ἀνέβηκαν εἰς *χρυσίου κεντηνάρια τεσσαράκοντα*[13].

Στὴν ἀναμόρφωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ εὔλογο ἦταν νὰ περιλάβῃ ὁ Ἀλέξιος Α΄ καὶ τὸν μηχανισμὸ τοῦ στρατεύματος[14]. Ἀκύρωσε τὸν μερισμὸ στρατιωτικῶν δυνάμεων καὶ διοικήσεως σὲ Ἀνατολὴ-Δύση καταργῶντας τὴν ὑπὸ τὸν δομέστικο τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν ὑπὸ τὸν δομέστικο τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως στρατιωτικὴ ἀρχή. Τοποθέτησε νέα ἐνιαία διοίκηση ὑπὸ τὸν *μέγα δομέστικο* γιὰ τὸν στρατὸ καὶ τὸν *μέγα δοῦκα* γιὰ τὸ πολεμικὸ ναυτικό, τὶς ὁποῖες ἐμπιστεύθηκε σὲ στενοὺς βασιλικοὺς συγγενεῖς. Ἀπὸ τὸν V. Laurent διατυπώθηκε ἀμφιβολία[15], ἂν τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου δομεστίκου ὡς μοναδικοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἑνόπλων δυνάμεων Ἀνατολῆς-Δύσεως ἴσχυε διαρκῶς στὴν βασιλεία Κομνηνῶν-Ἀγγέλων ἢ ἦταν συγκυριακὴ ἡ ἐνιαία ἀρχή, διότι πράγματι ἔχουν περιέλθει σ' ἐμᾶς σφραγίδες, στὶς ὁποῖες ὁ κάτοχος φέρεται *μέγας δομέστικος πάσης Δύσεως* (ἀρ. 939, 940), *μέγας Δύσεως δομέστικος* (ἀρ. 943, 944). Νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ὁ τονισμὸς τῆς Δύσεως ὀφείλεται στὴν μετάθεση τοῦ κέντρου βάρους τῆς αὐτοκρατορίας στὴν Εὐ-

12. Νικ. Χων. σ. 447$_{70}$.

13. Νικ. Χων. 357$_{58}$.

14. A. Hohlweg, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen, München 1965, σ. 49, 50, 129.

15. V. Laurent, Corpus II σ. 500.

ρώπη πλέον. Τὸ κριτήριο τῆς βασιλικῆς συγγενείας γιὰ τὴν ἀνάθεση ὑψηλοῦ κρατικοῦ ἀξιώματος στὸν στρατὸ διατήρησε ὁ Ἀλέξιος Α΄ σὲ ὅλη τὴν βασιλεία του, ἀδιαφορῶντας, ἂν ὁ νεοδιοριζόμενος βασιλικὸς συγγενὴς εἶχε τὴν κατάλληλη ἐμπειρία καὶ γνώσεις[16]. Τὸ ζητούμενο ἦταν ἀνεπιφύλακτη πίστις ἔναντι τοῦ ἡγεμόνος, ποὺ πίστευε ἢ ἤλπιζε ὅτι ἐξασφάλιζε ἡ στενὴ βασιλικὴ συγγένεια προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθῆ σὲ ἀνώτερη στρατιωτικὴ θέση. Τὸ τελευταῖο κριτήριο ἐκτιμήθηκε ὡς τὸ πιὸ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἀνθρωπίνου δυναμικοῦ γιὰ στρατιωτικὲς τοποθετήσεις. Ἀποκλίσεις δὲν ὑπῆρξαν πολλές. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πόσα μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας πῆραν μέρος στὴν μάχη τοῦ Μυριοκεφάλου (1176) σὲ καίριες θέσεις τοποθετημένοι καὶ βρῆκαν σ' αὐτὴν τὸν θάνατο (Ἱστορία Γ΄ 1 σ. 147).

Μετάθεση πολιτικῆς εὐθύνης σὲ ἀνώτερους στρατιωτικοὺς ἀξιωματούχους, ὅπως ἦταν ὁ *πρωτοστράτωρ*[17] ἢ ὁ *μέγας δοὺξ* παρατηρεῖται ἐπὶ Μανουὴλ Α΄· ἦταν θέμα ἐμπιστοσύνης τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς αὐτούς. Ὁ πρωτοστράτωρ προΐσταται τοῦ πεζικοῦ[18]. Ἱεραρχικῶς ἀκολουθεῖ τὸν μέγα δομέστικο.

Τὸ τμῆμα τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς ποὺ ἀπαρτίζουν Βυζαντινοὶ διοικεῖ ὁ *μέγας ἑταιρειάρχης* καὶ τὸ ἀντίστοιχο τῶν ἀλλοδαπῶν ὁ *ἀκόλουθος*[19], ὑφιστάμενος ἄλλοτε τοῦ *δρουγγαρίου τῆς βίγλας*. Ὑπήκοοι τῆς Ρωμανίας καὶ οἱ Μανιχαῖοι, ἀμφίβολης ὅμως νομιμοφροσύνης, φέρονται ὑπόχρεοι στρατεύσεως ὑπὸ δικό τους ἀρχηγό, ἀλλὰ ὑπὸ συνθῆκες ἀδιευκρίντ-

16. Ἕνα ἀραῖο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ πλήρωση τῆς θέσεως τοῦ δουκὸς Δυρραχίου. Πόλις-κάστρο στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Ἀδριατικῆς τὸ Δυρράχιο ἐλέγχει τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴν σλαβικὴ ἐνδοχώρα καὶ τὸν διάπλου ἀπὸ καὶ πρὸς τὴν Ἰταλία. Ἔτσι δοῦκες Δυρραχίου τοποθετήθηκαν οἱ συγγενεῖς Γεώργιος Παλαιολόγος (1081· Σκουλ. ἀρ. 69), σύγγαμβρος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α΄, Ἰωάννης Δούκας (1085-1092· Ἀλεξιὰς Ζ΄ 8. 8-9, Σκουλ. ἀρ. 89) γυναικάδελφος τοῦ Ἀλεξίου Α΄· καὶ οἱ δύο ἱκανότατοι στρατιωτικοί. Ἀκολουθοῦν οἱ ἀνεψιοί του, γιοὶ τοῦ ἀδελφοῦ του σεβαστοκράτορος Ἰσαακίου Κομνηνοῦ καὶ τῆς ἀβασγῆς πριγκήπισσας Εἰρήνης Ἰωάννης Κομνηνὸς (1092-1096) καὶ πιθανῶς μέχρι τὸ 1105 ἢ ἀρχὲς 1106. Σκουλ. ἀρ. 87, Βαρζὸς Α΄, (Κ 23), ἱκανὸς στρατιωτικὸς μὲ τεχνικὲς γνώσεις. Γιὰ τὶς στρατιωτικὲς δεξιότητες τοῦ Ἰωάννου ἐπιφυλάξεις διατυπώνει ἡ ἐξαδέλφη του ἱστορικὸς Ἄννα Κομνηνὴ (Ἀλεξιὰς Θ΄ 44). Στὸ ἀξίωμα τοῦ δουκὸς Δυρραχίου τὸν ἀντικατέστησε πιθανῶς τὸ 1106, ὁ ἀδελφός του Ἀλέξιος Κομνηνός (Κ 25, Σκουλ. ἀρ. 7).

17. Ἔτσι ὁ Ἀλέξιος Ἀξοῦχος πρωτοστράτωρ μέχρι τὸ 1167, ὁπότε ἔπεσε σὲ δυσμένεια, εἶχε τὴν θέση πρωθυπουργοῦ.

18. Ὁ Μιχαὴλ Δούκας πρωτοστράτωρ ἀδελφὸς τῆς βασιλίσσης Εἰρήνης ἦγειτο τοῦ *ἀπλίτικοῦ παντός*, ἔχοντας στὴν δύναμή του *Τούρκους* καὶ *Σαυρομάτας* τῆς τοξείας *ἐθήμους*· Ἀλεξιὰς Ε΄ 7.1 (ἐπὶ Ἀλεξίου Α΄).

19. R. Guilland, Études... Les commandants de la garde impériale, REB 18 (1960) σ. 79-86.

στες. Ἡ στάση τους προκαλεῖ ζητήματα, ὅπως ὅταν 2.800 Μανιχαῖοι ἀποχώρησαν πρὶν ἀκόμη ἀρχίση ἡ μάχη τοῦ Δυρραχίου (1081), ὑποχρεωμένοι νὰ μετάσχουν ὅπως εἶχε συμφωνηθῆ[20].

Ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν ξένων μισθοφόρων κατέστησε ἀναγκαία τὴν κατάρτιση εἰδικῆς ὑπηρεσίας, τῆς ὁποίας ἐπικεφαλῆς ἐτάχθη ὁ *ἀκόλουθος*, φερόμενος εἴτε καὶ ὡς *ἀκόλουθος τῶν Βαράγγων*, ἐπικουρούμενος ἀπὸ τὸν *πριμικήριο τῶν Βαράγγων*, εἴτε καὶ ὡς *ἀκόλουθος* τοῦ *ἀριθμοῦ*, γιατὶ συνήθως ἀνῆκε σ' αὐτὸ τὸ τάγμα. Κατὰ τὴν δεύτερη Σταυροφορία ὁ ρῆξ Ἀλαμανίας Κορράδος πρὸς *βασιλέα ἠτεῖτο σταλῆναι οἱ* (= σ' αὐτὸν) *Ρωμαίων τινὰ ὁδοῦ τε αὐτῷ καθηγησόμενον καὶ ἐν τῷ ἀσφαλεῖ παραπέμψοντα*. Θὰ καθοδηγοῦσε τὸν Σταυροφόρο βασιλέα στὴν πορεία ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε, ἀλλὰ θὰ ἦταν καὶ μία ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀσφάλειά του· *ἔσταλται* (ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα) *τοίνυν ὁ τὸ τοῦ ἀκολούθου εἰς ἐκείνην τὴν ἡμέραν λειτούργημα ἐκπληρῶν*[21].

Θεωρητικὸ ὑπολογισμὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πολεμιστῶν ποὺ μετέχουν σὲ συγκρούσεις δὲν θὰ ἐπιχειρήσω, ἐπειδὴ τὸ θεωρῶ παρακινδυνευμένο. Θὰ σημειώσω μόνο συγκεκριμένους ἀριθμούς, ὅταν παραδίδονται κι αὐτὸ μὲ κάθε ἐπιφύλαξη. Ἀκόμη καὶ στὴν βασιλεία τοῦ Ἰωάννη Β΄ γίνεται λόγος γιὰ μικροὺς ἀριθμοὺς ἐνόπλων. Στρατηγὸς τοῦ Ἀλεξίου Α΄ *ἄνδρας ὡσεὶ τριακοσίους κατὰ τοῦ Ποιμανηνοῦ ἀπέστειλεν* (Ἀλεξιὰς ζ΄ 13.3.).

Ἀπόσπασμα *Περσικῶν* (= τουρκικοῦ στρατοῦ) συνίστατο *ἐς πεντακοσίους ἄνδρας* (Κίνναμος σ. 50_4, ἐπὶ Ἰωάννου Β΄).

Σὲ συγκρούσεις στὴν Ἰταλία στὴν Μονόπολη γίνεται λόγος γιὰ *καταφράκτους ἱππότας τῶν ἑκατὸν οὐκ ἀποδέοντας* στὴν πλευρὰ τῶν Νορμανδῶν σ. 156_{13} καὶ ἄλλους *ζογγρείας πανόπλους ἱππέας ἑκατόν* (Κίνναμος σ. 158_1). Ὁ ζουπάνος τῆς Σερβίας Οὔρεσις, ὅταν ἔγινε ὑποτελὴς (*δοῦλος*) τοῦ αὐτοκράτορος, ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωση, *ἐὰν ἐπὶ τὴν ἑσπέραν στρατεύοιτο, σὺν δισχιλίοις ἕπεσθαι*· ἐὰν ὅμως ὁ πόλεμος εἶναι στὴν Ἀσία νὰ προσθέση στοὺς τριακοσίους *οἷς τὸ πρότερον εἰώθει προσεπιπέμπειν* (νὰ στέλνη) ἄλλους διακοσίους (Κίνναμος 113_{2-6}). Ἐδῶ τὸ ἀριθμητικὸ μέγεθος τῆς συμμετοχῆς προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν σημασία τοῦ χώρου, τὴν ἐγγύτητα πρὸς τὴν ἐπικράτεια τοῦ ὑποτελοῦς. Ἔτσι ἐὰν τὸ μέτωπο εἶναι στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ὑποχρεοῦται νὰ στείλη τετραπλάσιο ἀριθμὸ ἀνδρῶν (2.000) ἀπὸ ὅ,τι ὅταν ὁ πόλεμος διεξάγεται στὴν Ἀσία (500 ἄνδρες).

Ὁ Ἀλέξιος ὑπολόγισε τὸ ἐρχόμενον *Κομανικὸν στράτευμα ὡσεὶ τεσσαράκοντα χιλιάδας* (1091)[22]. 5.000 ἄνδρες ποὺ ἔρθασαν ἀπὸ τὸν Βορρᾶ

20. Γιὰ τοὺς Μανιχαίους ὡς θρησκευτικὴ ὀντότητος καὶ τὴν ἔνταξή τους στὴν αὐτοκρατορία Ἱστορία Γ΄ 1. σ. 80 ἑξ.

21. Κίνναμος σ. 80-81.

22. Ἀλεξιὰς Η΄ 4.2.

κατὰ ἄλλους ἐπρόκειτο γιὰ Ρώσους κατ' ἄλλους γιὰ Βλάχους. Ἡ Ἄννα τοὺς προσδιορίζει *τῶν ὀρεινοτέρων μερῶν ἄνδρες τολμητίαι καὶ ὀρειμάνοι αὐτόμολοι... εἰς χιλιάδας ποσούμενοι πέντε* (1091)[23].

Καινοτομίες στὸν ὁπλισμὸ τοῦ στρατοῦ εἰσήγαγε ὁ Μανουὴλ Α΄. Ἀντικατέστησε τὶς *κυκλοτερεῖς ἀσπίδες* μὲ *ποδήρεις*, ὥστε νὰ καλύπτεται καλύτερα ὅλο τὸ σῶμα τοῦ πολεμιστῆ καὶ ἀντὶ γιὰ φαρέτρα καὶ βέλη εἰσήγαγε δόρατα μακρὰ καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν ἔφιπποι. Γιὰ νὰ ἐξοικειωθοῦν στὴν χρήση τοῦ νέου ὁπλισμοῦ οἱ στρατιῶτες ὑποχρεώθηκαν σὲ τακτικὲς ἀσκήσεις ἔφιπποι, εἰς σχῆμα πολέμου κατὰ *παρατάξεις ἀντιμετώπους*, γυμναζόμενοι στὴν κίνηση μὲ κοντάρια ξύλινα, ὥστε ἐν *βραχεῖ Ρωμαῖος ἀνὴρ τὴν Γερμανῶν καὶ Ἰταλῶν ὑπερῆρεν αἰχμήν*[24].

Στὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο ὑπῆρχαν μεγάλα ἱπποφορβεῖα στὴν Ἀνατολὴ μὲ πιὸ ὀνομαστὸ τὸ *ἄπληκτον τῶν Μαλαγίνων* (ἱπποφορβεῖα καὶ στρατιωτικοὶ καταυλισμοί), ποὺ ὅμως στὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ. μεταβλήθηκε σὲ *βασιλικὴ ἐπίσκεψη*. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν ΙΒ΄ αἰ. ἀόριστες μαρτυροῦν τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἱππικοῦ στὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, τονίζοντας τὴν ἵππον *δρομικήν*, δῶρον προσφιλὲς καὶ τῶν ἡγεμόνων μεταξύ των.

Οἱ Σταυροφόροι ἐντυπωσιάζουν τοὺς Βυζαντινούς: τὰ σώματα *αὐτοῖς μεγάλα τε καὶ ὑπερφυῶς καὶ τεθωρακισμένα εἰς τὸ ἀκριβές*[25].

Καστρηνοί

Στὰ κείμενα γίνεται λόγος γιὰ *προύχοντες*, *λογάδες καστρηνούς*, τοὺς ὁποίους ὁ J.-Cl. Cheynet, συνοψίζει σὲ τοπικὸ κοινωνικὸ στρῶμα, χαρακτηρίζοντάς το ὡς τοπικὴ ἀριστοκρατία, ποὺ βρίσκεται σὲ κάποια συνεργασία καὶ ἐπικοινωνία μὲ πρόσωπα τῆς λειτουργούσης στὸ αὐλικὸ περιβάλλον ὑψηλότερης ὑπαλληλικῆς τάξεως[26].

Οἱ μνημονευόμενοι στὸ περιλάλητο *Ὑπομνηστικὸν* τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη *Καστρηνοὶ* μοῦ δίνουν ἀφορμὴ γιὰ διερεύνηση τοῦ ὅρου. Ἡ παράκληση τῶν κατοίκων τοῦ *ὁρίου τῶν Ἀθηνῶν* πρὸς τὸν αὐτοκράτορα συνίστατο στὴν διατήρηση τῆς ἰσχύος τῶν βασιλικῶν ὁρισμῶν ποὺ μέχρι τότε εἶχαν ἐκδοθῆ καὶ ἐμπόδιζαν ὅσους τῶν *Καστρηνῶν* προσπαθοῦσαν νὰ ἀποκτήσουν μὲ κάθε τρόπο (*κατέχειν ὁπωσδήποτε*) καὶ νὰ νέμονται *χωρία καὶ*

23. Ἀλεξιὰς Η΄ 5.2.

24. Κίνναμος σ. 125_8. Γιὰ τὰ βυζαντινὰ ὅπλα διεξοδικῶς Tax. Kolias, Byzantinische Waffen, Wien 1988.

25. Κίνναμος σ. 73_9.

26. J.-Cl. Cheynet, Le rôle de l'aristocratie locale dans l'État (Xe-XIe siècle), Byz. Forschungen 19 (1993) σ. 105-112.

στάσεις χωριτικάς[27], γιατί αὐτὸ θὰ σήμαινε καταστροφὴ *τῶν δρούγγων*, *ἡ δὲ τῶν δρούγγων ἀπώλεια τοῦ καθ' ἡμᾶς ὁρίου παντός ἐστιν ἀπώλεια*[28]. Οἱ *δρουγγοι*, ὅπως φαίνεται, ἦταν θέσεις σὲ ὑψώματα γύρω ἀπὸ ἀστικὰ κέντρα (μικρά ;) —ἴσως παραθαλάσσια— ἀπ' ὅπου μποροῦσε νὰ ἐλέγχεται ἡ περιοχὴ ἀπὸ τοὺς ἐγκατεστημένους στοὺς *δρούγγους καστρησύς*, οἱ ὁποῖοι κατόπτευαν τὸν χῶρο. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἀνάγκη νὰ παραμείνουν στὶς θέσεις τους οἱ *καστρησοί*.

Δὲν θὰ συμφωνήσω μὲ τὴν ἄποψη τοῦ P. Tivčev ὅτι οἱ λεγόμενοι *καστρησοί* κατοικοῦσαν στὶς πόλεις καὶ ἦταν des grands propriétaires[29]. Εἶναι προφανὲς ὅτι διαφέρουν ἀπὸ τοὺς κατοίκους οἰκισμῶν τοῦ κάμπου οἱ *Καστρησοί*, ποὺ ὅπως καὶ τὸ ὄνομα δηλώνει πρέπει νὰ εἶχαν σχέση μὲ κάστρο, ἦταν δηλαδὴ μιὰ παραστρατιωτικὴ ὀργάνωση. Ἦταν τρόπον τινα φρουροὶ τῆς περιοχῆς καὶ ἤθελαν νὰ μετακινηθοῦν στὸν κάμπο καὶ νὰ ἐκμεταλλευθοῦν *χωρία* (= ἰδιόκτητες ἀγροτικὲς οἰκονομικὲς μονάδες) *καὶ στάσεις χωριτικάς* (= ἀγροικίες, μικροὶ ἀγροτικοὶ κλῆροι μὲ κατοικία), ποὺ σημαίνει ἀπογύμνωση τῶν *δρούγγων* ἀπὸ τὴν παρουσία τους, ποὺ θὰ ἐπέφερε καὶ τὴν ἀπώλεια τοῦ *ὁρίου τῶν Ἀθηνῶν*. Πάντως εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ *Καστρησοί* ἐπεδίωκαν μετακινούμενοι νὰ βελτιώσουν οἰκονομικὰ τὴν θέση τους, ἐπιδιδόμενοι σὲ ἀγροτικὲς καλλιέργειες, ἐνῶ οἱ λοιποὶ κάτοικοι τοῦ ὁρίου Ἀθηνῶν ἔχοντας ἀντίθετα συμφέροντα διαφωνοῦσαν καὶ ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα νὰ μὴν τὸ ἐπιτρέψῃ.

Ναυτικὴ διοίκηση

Μὲ τὴν κατάργηση τοῦ θεματικοῦ στόλου[30] περὶ τὸ 1085 ὁ μέχρι τότε ἀρχηγὸς τοῦ στόλου (τοῦ *πλωΐμου*) *δρουγγάριος τοῦ πλωΐμου* ἀντικατεστάθη μὲν στὴν ἀρχηγία ἀπὸ νέον ἀξιωματοῦχο, τὸν *δοῦκα τοῦ στόλου*, παρέμεινε ὅμως στὴν ὑπηρεσία ὑπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ νέου ἀρχηγοῦ μέχρι τὸ τέλος τῆς

27. Οἱ δημοσιονομικοὶ ὅροι ἐν μέρει στὸ εἰδικὸ Λεξιλόγιο Harvey σ. 595.

28. Παράκληση νὰ ἐπικυρώσῃ ὁ αὐτοκράτωρ — πρόκειται γιὰ τὸν Ἀλέξιο Γ' Ἄγγελο — τοὺς *διαφόρους ἀπολυθέντας (ὁρισμοὺς) καὶ ἀπεργοντας τοὺς πειρωμένους ἐκ τῶν καστρησῶν κατέχειν ἀπωσθήνοτε καὶ νέμεσθαι χωρία καὶ στάσεις χωριτικάς, εἰς συντριβὴν γὰρ τοῦτο τῶν δρούγγων καὶ ὄλεθρον ἀφορᾷ, ἡ δὲ τῶν δρούγγων ἀπώλεια τοῦ καθ' ἡμᾶς ὁρίου παντός ἐστιν ἀπώλεια*, Μιχ. Χων. Τὰ Σωζόμενα Α' σ. 311 (ἔτ. 1198).

29. P. Tivčev, Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles, Byzantinobulgarica I (1962) σ. 174. Πολὺ παλαιοτέρων ἐρευνητῶν τὶς ἀπόψεις ἔχει ἐπιτυχῶς ἀντικρούσει ὁ Σπ. Λάμπρος, Μιχ. Χων. Β' σ. 510-519, ὅστις στοὺς *Καστρησοὺς* ὀρθῶς διεῖδε τοὺς φρουροὺς τῶν κάστρων στρατιῶτες (σ. 518-519). A. Kazhdan, Novoe svidetel'stvo ob attireskish drungasch ἐν Studia in honorem V. Beševliev, Sofia 1978 σ. 512-516.

30. Ὁ θεματικὸς στόλος μέχρι τότε (περ. 1085) στάθμευε στὰ ἀμιγῶς ναυτικὰ θέματα *Κιβυρραιωτῶν, Κεφαλληνίας, Αἰγαίου Πελάγους* καὶ στὰ ἠπειρωτικὰ μὲ ἐκτεταμένα παράλια.

αὐτοκρατορίας. Τὸ ἀξίωμα τοῦ δουκὸς τοῦ στόλου περὶ τὸ 1092 μεγιστοποιήθηκε σὲ *μέγα δοῦκα*[31].

Στὴν ὀνομασία *θαλασσοκράτωρ*, ποὺ ἐπανειλημμένως ἀπαντᾶ στὴν Ἀλεξιάδα γιὰ νὰ δηλωθῇ ὁ ἀρχηγὸς ναυτικῆς ἐκστρατείας, δὲν φαίνεται νὰ ὑπόκειται ὁρισμένος τίτλος στὴν ναυτικὴ ἱεραρχία.

Οἱ σποραδικὲς μαρτυρίες τῶν πηγῶν τῆς ἐποχῆς Κομνηνῶν-Ἀγγέλων δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιληφθοῦμε οὔτε τὴν διάρθρωση τῆς ὑπηρεσίας οὔτε τὰ χρησιμοποιούμενα σκάφη[32]. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ναυτικῶν πληρωμάτων προέρχεται ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, Ἰονίου καὶ τὶς παραθαλάσσιες περιοχές. Κατὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς τὸ βυζαντινὸ ναυτικὸ ἦταν ἀνύπαρκτο, γι' αὐτὸ καὶ ἡ προσφυγὴ στὴν Βενετία γιὰ νὰ βοηθήσῃ στὴν ἀπόκρουση τῶν Νορμανδῶν. Στὴν πορεία τοῦ χρόνου τὸ βυζαντινὸ ναυτικὸ βελτιώθηκε.

Ἄξια μνείας ἡ διατήρηση ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία τοῦ ὑδάτινου ἐλέγχου τοῦ Δουνάβεως μὲ τὰ γρήγορα πλοῖα της, ποὺ ὑπερτεροῦσαν τῶν Οὐννικῶν (= οὐγγρικῶν), τὰ ὁποῖα ἀδεξίως κατασκευασμένα, ἐπειδὴ εἶχαν διαπλατυνθῇ στὸ μέσον, *τὰ δευτεραῖα ἐπὶ ταχύτητι κομίζονται τῶν Ρωμαϊκῶν* (= ἔρχονται δεύτερα στὴν ἀνάπτυξη ταχύτητος ἔναντι τῶν Βυζαντινῶν)[33].

Οἰκονομία ἀστική

Δεδομένου ὅτι οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν λειτουργία τῆς ἀγορᾶς καὶ τὴν θέση τῶν ἐπαγγελματιῶν στὶς πόλεις εἶναι ἐλάχιστες, οὐσιαστικὸ θέμα πρὸς ἔρευνα ἀπομένει ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ ἡ κίνηση τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας.

Βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ συντεχνιακὴ ὀργάνωση τῶν ἐπαγγελματιῶν ἐξακολουθεῖ νὰ τελῇ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, ὅπως σαφῶς προκύπτει ἀπὸ τὴν διάταξη τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α', μὲ τὴν ὁποία ἀπα-

31. R. Guilland, Les chefs de la marine byzantine drongaire de la flotte, grand drongaire de la flotte, duc de la flotte, Megaduc, BZ 44 (1951), σ. 212-240 = Recherches I drongaire de la flotte, duc de la flotte, Megaduc, παρὰ V. Laurent, Corpus II ἀρ. 969-972 σ. 535-562. Σφραγῖδες *δουκὸς τοῦ στόλου* παρὰ V. Laurent, Corpus II ἀρ. 973-974 (IB' αἰ.) (1085-IA'/IB' αἰ.) καὶ *μεγάλου δουκὸς* ἀρ. 973-974 (IB' αἰ.).

32. Κατ' ἐμὲ τὴν ἀκριβέστερη εἰκόνα τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ γιὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Γ' αἰ. συνθέτει μὲ βάση τὶς πληροφορίες τῆς Βασιλείου Τάξεως ὁ Χρ. Μακρυπούλιες ἐν Graeco-Arabica 6 (1995) σ. 152-171. Βλ. καὶ Ἱστορία μου Β' 2 (1997) σ. 506, 348-350 γιὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνες καὶ τὴν βιβλιογραφία. Τὸ βιβλίο τοῦ J. Dimitroukas, Reisen und Verkehr im byzantinischen Reich vom Anfang des 6. Jahrhunderts bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts τ. I-II, Athen 1997 μὲ βιβλιογραφικὸ πλοῦτο σὲ πηγὲς καὶ βοηθήματα, ἱστορεῖ στὴν οὐσία, ὡς ἐπεσήμαναν καὶ οἱ O. Kresten ἐν Sitzungsberichte Oesterreich. Akademie Wiss. Phil. Hist. Kl. ἀρ. 679 (2000) σ. 36 καὶ J.-Cl. Cheynet ἐν REB 57 (1999) σ. 306-307.

33. Κίνναμος σ. 239.

γορεύεται ἡ ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ *καταλλάκτου* (ἀργυραμοιβοῦ) σὲ κληρικό. Ἀπὸ τὶς σποραδικὲς παρουσίες σὲ λαϊκὲς ταραχώδεις ἐκδηλώσεις, ἡ ὁρολογία δείχνει ὡς νὰ πρόκειται γιὰ συμμετοχὴ καὶ ἐπαγγελματιῶν κάπως ὀργανωμένων.

Οἱ Συντεχνίες

Ἡ ρύθμιση τῆς ἀπαγορεύσεως σὲ κληρικοὺς νὰ ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμα *καταλλάκτου* (= τραπεζίτη, ἀργυραμοιβοῦ) διαφωτίζει τὴν ἐσωτερικὴ λειτουργία τῶν συντεχνιῶν καὶ ἀποκαλύπτει τὸν παρεμβατισμὸ τοῦ κράτους, μὲ τὴν χορήγηση εἰδικῆς ἀδείας γιὰ τὴν ἄσκηση τοῦ ὡς ἄνω ἐπαγγέλματος, τουλάχιστον στὰ μέσα τοῦ ΙΒ΄ αἰ. Ἱερωμένος ἀγόρασε *καταλλακτικὸν τραπεζοτόπιον*[1], ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ ἐπαγγελματικὴ ἄδεια καὶ συνάμα ἐπαγγελματικὴ θέση. Ρητῶς δηλώνεται ὅτι ἡ ἄδεια μπορεῖ νὰ μεταβιβασθῇ σὲ ἄλλα *ἀξιόλογα καὶ ρωμαϊκὰ πρόσωπα*, ἀποκλείει ἑπομένως μεταβίβαση σὲ ἀλλοδαποὺς[2] — ἀλλὰ μὲ τὴν ἐλεύθερη ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸν κάτοχο τῆς ἀδείας καὶ μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, στὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ἀνήκει ἡ χορήγηση τῆς ἀδείας. Τὴν ἀπαγόρευση σὲ κληρικὸ γιὰ τὴν ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ καταλλάκτου δικαιολογεῖ ὁ νομοθέτης μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι οἱ κυρώσεις (*ὁ προσήκων σωφρονισμός*, ὅπως γράφει) ποὺ προβλέπει τὸ Ἐπαρχικὸ γιὰ τὸν παραβάτη τοῦ κανονισμοῦ εἶναι ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ κληρικοῦ. Ἡ *ἀγορασία* (δηλαδὴ ἡ μεταβίβαση) ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν σύμπραξη τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως *ἵνα δέξηται αὐτὰ* (τὰ νέα πρόσωπα, τοὺς νέους ἀγοραστὲς) *καὶ σφραγίσῃ τραπεζίτας ἀντ᾽ αὐτῶν* (τῶν παλαιῶν κατόχων τῆς ἀδείας) *κατὰ δωρεὰν καὶ ἄνευ συνηθείας καὶ δόσεως οἱασδήτινος*. Ἡ τελευταία φράση σημαίνει ὅτι ὁ ἔπαρχος θὰ ἐνεργήσῃ χωρὶς καμιὰ προσωπικὴ ἀμοιβή.

Δυόμισι σχεδὸν αἰῶνες μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου τὸ κράτος διατηρεῖ ἀπόλυτα τὸν ἔλεγχο τῶν συναλλαγῶν καὶ τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων ὑπὸ τὸν ἔπαρχο τῆς πόλεως, μὲ τὴν διαφορὰ ὅτι ἡ ὑπηρεσία του ὑπόκειται τώρα στὸ *σέκρετον τῶν οἰκειακῶν*, τὸ μεγάλο οἰκονομικὸ ὑπουργεῖο, ὅπου καὶ κατεστρώθη τὸ νομοθέτημα.

Ἡ ἀπαγόρευση σὲ ἱερωμένο (στὴν συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται ἐνεργοῦσαν μαζὶ περισσότερα ἄτομα) νὰ ἀσκῇ τὸ ἐπάγγελμα ἀργυραμοιβοῦ-τραπεζίτη ἐξυπακούει, νομίζω, μεγαλύτερη ἀνάμιξη κληρικῶν σὲ τρέχουσες οἰκονομικὲς δραστηριότητες, οἱ ὁποῖες εὔλογο εἶναι νὰ ὑποθέσομε ὅτι ἀντανακλοῦν γενικότερη ἄνοδο τῶν χρηματικῶν συναλλαγῶν.

1. Zachariae, JGR III σ. 492-493 ἀρ. 71, Regesten 1384 (Νοέμ. 1151 ἢ 1166). Βλ. Ἀν. Χριστοφιλοπούλου, Ἐπαρχικὸν σ. 81-82. Παρὰ, Dölger, Finanzverwaltung σ. 45· H. G. Beck, Kirche und theol. Liter. σ. 81 ἁπλῆ μνεία τοῦ προστάγματος.

2. MM 3 (1865) σ. 19, 20, 22. Περισσότερα στὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς ἰταλικὲς ναυτικὲς πόλεις, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὰ καταλλακτικὰ *τραπέζια* στὶς 3 *σκάλες* (= ἀποβάθρες τῶν Πισσαίων).

Τὸ νόμισμα. Ὑποτίμηση - νέες κοπὲς

Ἡ πολιτικὴ ἀναταραχὴ ποὺ παρατηρήθηκε στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ ΙΑ΄ αἰ. εἶχε ἀντίκτυπο καὶ στὴν οἰκονομία, ὅπως ἀποτυπώνεται καὶ στὴν νομισματικὴ κυκλοφορία μὲ τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος καὶ ἀλλοίωση τοῦ μεταλλικοῦ κράματος τῶν νέων κοπῶν.

Τὸ χρυσὸ νόμισμα ποὺ προοριζόταν γιὰ τὶς στρατιωτικὲς καὶ διοικητικὲς δαπάνες ἐπέστρεφε κατὰ μεγάλο μέρος μὲ τὴν φορολογία στὸ κράτος, ποὺ φρόντιζε νὰ ἀξιώνῃ τὴν καταβολὴ τῶν φόρων σὲ καλῆς ποιότητος χρυσὸ νόμισμα. Τὸ μέρος ποὺ ἐκάλυπτε τὴν μισθοδοσία τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων ἔμπαινε κατὰ σημαντικὸ ποσοστὸ στὴν κυκλοφορία, κάποιο ἄλλο ἀποθησαυριζόταν. Ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ὑφισταμένων ἢ νεο-ιδρυομένων ἰδίως ἀπὸ τὴν βασιλικὴ οἰκογένεια τῶν Κομνηνῶν μοναστηριῶν συνέβαλε μὲ τὴν φιλανθρωπικὴ προσφορὰ στὴν κυκλοφορία χρήματος καὶ σὲ περιοχὲς ἀπομακρυσμένες, ἰδίως σὲ ἑορταστικὲς ἐπετείους, εἴτε τοῦ ἁγίου στὸν ὁποῖο ἦταν ἀφιερωμένη ἡ μονή, εἴτε στὴν μνήμη τοῦ κτήτορος[3], εἴτε στὴν ἑορτὴ τοῦ ἡγουμένου. Ἔτσι μὲ τὶς δωρεὲς τὸ χρῆμα ἔφθανε καὶ σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς καὶ σὲ κατώτερα κοινωνικὰ στρώματα[4].

Εἰκόνα τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας ἀλλὰ καὶ τῶν διαφόρων νομισματικῶν κοπῶν παρέχουν τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν σὲ κέντρα ποὺ εἶχαν μακροχρόνια ἀδιάκοπη συνέχεια οἰκιστική, ὅπως ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Κόρινθος, τελευταίως δὲ καὶ ἡ Θήβα στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Εὐκαιριακά, μεμονωμένα παραδείγματα[5], βοηθοῦν γιὰ τὴν γνώση τῆς νομισματικῆς τυπολογίας παράλληλα μὲ τὴν ἐπίσημη τιτλοφορία τῶν εἰκονιζομένων ἡγεμόνων ἀλλὰ λιγότερο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κίνηση καὶ ἐξέλιξη, γιὰ τὴν ὁποία περισσό-

3. Χαρακτηριστικὴ ἡ μαρτυρία τοῦ Σεμβατίου Πακουριανοῦ στὴν διαθήκη του ποὺ παραγγέλει *στὴν ποθεινοτάτην συμβίαν ἀπὸ τὴν περισσεία του ποιῆσαι τὴν ἔξοδον τῆς κηδείας... σὺν τῶν τριακοντάτων καὶ τεσσαρακοστῶν μου καὶ λοιπῶν ψυχικῶν μου, ἔτι δὲ καὶ λειτουργιῶν καθὼς ὁ Θεὸς αὐτὴν ὁδηγήσει...* Actes d'Iviron II ἐκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès κλπ., Paris 1990, ἀρ. 44 στίχ. 15-18 (ἀπὸ Ἰανουάριο 1090).

4. Σχετικὰ παραδείγματα διαιρεῶν παραθέτει ὁ A. Harvey σ. 142-144, 483-485.

5. Στὴν Σπάρτη βρέθηκε μιὰ σειρὰ νομισμάτων ἀπὸ τὸν Βασίλειο Α΄ μέχρι τὴν βασιλεία τοῦ Μανουὴλ Α΄, ποὺ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ 140 νομίσματα. A. M. Woodward ἐν Annual of the British School at Athens 26 (1924-25) σ. 157-158. Γιὰ τὰ νομισματικὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν χρήσιμα τὰ δελτία στὰ περιοδικὰ τῶν Σχολῶν ποὺ διεξάγουν τὶς ἀνασκαφές· στὴν περίπτωση Ἀθηνῶν, Κορίνθου, Θηβῶν περιοδικὰ Hesperia, Annual of the British School at Athens, Σύμμεικτα.

τερο κατατοπιστικὰ εἶναι τὰ χάλκινα κέρματα, χρησιμοποιούμενα συνεχῶς στὴν καθημερινὴ συναλλαγὴ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς Ρωμανίας. Ἡ ἀνεύρεση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ χαλκίνων κερμάτων, εἴτε συγκεντρωμένων σὲ ἀκριτικὲς ζῶνες καὶ παραμεθόρια φρούρια (π.χ. Δινογέτεια, Νοβιόδουνο) εἴτε διάσπαρτων σὲ διάφορες περιφερειακὲς ἐπαρχίες (Ροδόπη, Θράκη, Βουλγαρία) δείχνουν τὴν καθ' ὅλον τὸν ΙΒ' αἰ. ἀναπτυξιακὴ τάση τῆς οἰκονομίας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ παρατηρήσεις νεοτέρων εἰδικευμένων ἐρευνητῶν D. M. Metcalf, P. Grierson, Cécile Morrisson, M. F. Hendy, A. Harvey[6] παρὰ τυχὸν διαφωνίες των, γιατὶ ἔχουν ἐπισημάνει στοιχεῖα, ποὺ δὲν εἶχαν προσέξει οἱ παλαιότεροι ἢ δὲν εἶχαν ἀκόμη ἀποκαλυφθῆ. Ἡ προσπάθεια τῆς Cécile Morrisson νὰ ἑρμηνεύση τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος μὲ τὴν βοήθεια τῆς σύγχρονης νομισματικῆς (μονεταριστικῆς) θεωρίας (ἡ σταθερότης τοῦ νομίσματος εἶναι συνάρτηση τοῦ χρήματος μὲ τὴν ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας του καὶ τὸν ὄγκο τῶν ὑπαρχόντων ἀγαθῶν) δὲν βρίσκει τὴν ἐπιδοκιμασία τοῦ A. Harvey μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ πραγματικοὶ ἀριθμοὶ εἶναι ἄγνωστοι καὶ οἱ ὑπολογισμοὶ εἶναι ἀποτέλεσμα εἰκασιῶν.

Ἐμεῖς μποροῦμε, νομίζω, νὰ συγκρατήσωμε ὅτι ἡ ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος (περιεκτικότης σὲ χρυσὸ περ. 18 καρατίων) τὴν ἐποχὴ τοῦ Μονομάχου ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς μεγαλύτερης ζητήσεως χρήματος στὴν ἀγορὰ λόγω αὐξήσεως ἀγαθῶν καὶ συναλλαγῶν. Παρατηρεῖται ἐπίσης αὔξηση τῶν χαλκίνων κοπῶν μετὰ τὸ 963 γιὰ νὰ διευκολυνθῆ ἡ μεγαλύτερη ζήτηση μὲ τὴν αὔξηση τῶν συναλλαγῶν.

6. Γιὰ μιὰ πρώτη προσέγγιση τῶν νομισματικῶν προβλημάτων P. Grierson, The Debasement of the Bezant in the Eleventh Century, BZ 47 (1954) σ. 379-394· D. M. Metcalf, Bronze Coinage and City Life in Central Greece AD 1000, Annual of the British Schools at Athens 60 (1965)· P. Grierson, Byzantine Coinage as Source Material, Proceedings of the XIIIth Intern. Congress of Byz. Studies, Oxford 1966, London 1967, σ. 317-333· M. F. Hendy, Coinage and Money in the Byz. Empire 1081-1261, Dumbarton Oaks 1969· D. M. Metcalf, Corinth in the Ninth Century. The Numismatic Evidence, Hesperia 42 (1973) σ. 180-251· Cécile Morrisson, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle, Essai d'interprétation, Travaux et Mémoires 6 (1976) σ. 3-48· N. Svoronos, Remarques sur les structures économiques de l'empire byzantin au XIe siècle, Travaux et Mémoires 6 (1976) σ. 49-67· Cécile Morrisson, La Logarikè: réforme monétaire et réforme fiscale sous Alexis Ier Comnène, αὐτόθι 7 (1979), σ. 419-464· M. F. Hendy, Studies in the Byz. Monetary Economy c. 300-1450, Cambridge 1985· A. Harvey, Economic expansion in the Byz. Empire 900-1200, Cambridge ἑλληνικὴ μετάφραση Ἑλένη Σταμπόγλη, Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὸ Βυζάντιο 900-1200, Ἀθήνα 1997· Γιόρκα Νικολάου, Ἡ οἰκουμενικότητα τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος ἐν Τῷ Βυζάντιο ὡς Οἰκουμένη (Βυζαντινὸ καὶ χριστιανικὸ Μουσεῖο), Ἀθήνα 2001 σ. 195-201, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν θέση ποὺ κατέλαβε ὡς πρότυπο γιὰ τὶς νομισματοκοπίες τῶν λαῶν τοῦ Μεσαίωνος, δυτικῶν, σλαβικῶν, ἀκόμη καὶ λαῶν τῆς Ἀνατολῆς (Ὀμμεϋάδων, Τουρκομάνων).

Νὰ σημειωθῆ ὅτι στὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰ. παρατηρεῖται σὲ ὅλες τὶς χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ὑποτίμηση τοῦ ἀσημένιου νομίσματος, τοῦ ὁποίου ἡ συστηματικὴ διερεύνηση δὲν ἔχει εἰσέτι ὁλοκληρωθῆ[7].

Ἡ ἐπελθοῦσα ἤττα στὸ Μαντζικέρτ, ἡ ἀδυναμία συγκροτήσεως ἰσχυρῆς κυβερνήσεως καὶ ἀντιμετωπίσεως τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου προκάλεσαν ἀναστάτωση στὴν ἀγορὰ μὲ θῦμα τὴν σταθερότητα τοῦ νομίσματος, ποὺ τώρα πλέον ὑποτιμᾶται, δεδομένου ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη ἀρχίζει μιὰ νέα μείωση τῆς περιεκτικότητός του σὲ χρυσό, ἀποτέλεσμα πλέον ὄχι τῆς αὐξήσεως τῶν ἀγαθῶν, ὅπως ἐπὶ Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου ἀλλὰ τῆς ἀπωλείας ἐδαφῶν, ἀγαθῶν καὶ ἀνθρώπων. Τώρα πλέον ὑπάρχει οἰκονομικὴ κρίση μὲ ταυτόχρονη κυκλοφορία παλαιῶν χρυσῶν νομισμάτων ἀκεραίας περιεκτικότητος σὲ χρυσό, νέων κοπῶν μειωμένης περιεκτικότητος καὶ ἄλλων ἀπὸ ἤλεκτρο, ἄργυρο, χαλκὸ ποὺ ἔθεσε σὲ κυκλοφορία ὁ Ἀλέξιος Α' στὴν προσπάθειά του νὰ ρυθμίση τὴν νομισματικὴ σταθερότητα. Τὸ νέο αὐτὸ νόμισμα μὲ τὴν κατάλληλη διόρθωση τῆς φορολογικῆς κλίμακος, προσαρμοσμένης ἀκριβέστερα στὴν τρέχουσα ἀξία τοῦ νομίσματος, ἐπέφερε κάποια ἀνακούφιση καὶ κάποια τάξη, γιατὶ προηγουμένως μὲ τὴν ταυτόχρονη κυκλοφορία νομισμάτων διαφόρου μεταλλικῆς ἀξίας ἀλλὰ μὲ τὴν ἀξίωση ἴσης ἀποτιμήσεως στὶς συναλλαγὲς μὲ τὸ κράτος στὴν φορολογία, προκάλεσαν, ὅπως ἦταν φυσικό, διαμαρτυρίες τῶν φορολογουμένων, ἀδυναμία τῶν ἁρμοδίων ἀνωτέρων φορολογικῶν ὑπαλλήλων νὰ ἀνταποκριθοῦν στὰ καθήκοντά τους καὶ νὰ ζητοῦν διαρκῶς ὁδηγίες ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Ἔτσι ὁ Ἀλέξιος Α' προέβη στὴν κατάρτιση τῆς Νέας Λογαρικῆς[8], ποὺ ὅρισε ἐπακριβῶς τὴν ἰσοτιμία μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἠρεμήση ἡ ἀγορὰ καὶ τὸ κράτος νὰ ἀνακτᾶ ἔσοδα καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν πολιτῶν. Ἔγινε ἔτσι ἀποδεκτὴ ἡ ἀντιστοιχία 4 μιλιαρήσια στὸ νόμισμα ἀντὶ τῶν 12 ποὺ

7. A. Harvey, σ. 159.

8. Zachariae JGR III σ. 393-400 ἀρ. 34 (Β) μὲ λύσεις τοῦ αὐτοκράτορος στὰ τεθέντα ἐρωτήματα τοῦ γενικοῦ λογοθέτου, τοῦ λογαριαστοῦ τοῦ σεκρέτου τοῦ γενικοῦ. Στὴν *Νέα Λογαρικὴ* κωδικοποιοῦνται οἱ *Λύσεις* (= ἀπαντήσεις) τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ στὰ ἐρωτήματα ποὺ οἱ ἁρμόδιοι *λογοθέται τοῦ γενικοῦ* τοῦ ὑπέβαλαν καὶ περιλαμβάνονται στὰ Regesten.

Reg. ἀρ. 1231b [1230] Αὔγουστος-Σεπτ. 1105, JGR III ἀρ. 34B σ. 393 καὶ 34 (Β)/394,5.

Reg. ἀρ. 1234 Σεπτ. 1106 ἢ λίγο μετὰ JGR III σ. 394, 10/20.

Reg. 1245 Φεβρ. 1109 JGR III σ. 395/396.

Reg. 1246 περ. Ἰούν. 1109 Λύσις JGR III 397 10/18.

Reg. 1247 Ἰούν. 1109 JGR III Λύσις σ. 398 1/16.

Γαλλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὴν Cécile Morrisson, La Logarikè, Trav. Mém. 7 (1979) σ. 419-464.

Ἔχει προηγηθῆ JGR III σ. 385-392 ἀρ. 34 (Α) καταγραφὴ τῆς Παλαιᾶς *Λογαρικῆς τοῦ αὐγούστου Καίσαρος*.

ἰσχυε ἐπὶ αἰῶνες μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγο, ἐπισημοποιήθηκε δηλ. ἡ ἀπώλεια κατὰ 2/3 τῆς ἀξίας τοῦ χρυσοῦ νομίσματος. Ἦταν σημαντικὴ ἡ ρύθμιση ἀλλὰ ἀρχικὰ μόνο γιὰ τὴν καταβολὴ τοῦ βασικοῦ φόρου, τοῦ *χαράγματος*, ὅπως συνηθιζόταν νὰ ἀποκαλεῖται. Ἀλλὰ στὸν βασικὸ φόρο, τὸν *δημόσιο*, τὸν *κανόνα* στὸν ὁποῖο ἤδη ἀπὸ ἀρκετοὺς αἰῶνες εἶχαν προστεθῆ τὰ τέσσερα *παρακολουθήματα*, *δικέρατον*, *ἑξάφολλον*, *συνήθεια*, *ἐλατικόν*, ποὺ ἔφθαναν τὸ 23% τοῦ βασικοῦ φόρου, τὰ ὁποῖα στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον τῆς ρυθμίσεως ἐξακολούθησαν νὰ ὑπολογίζονται μὲ βάση τὴν παλαιὰ ἰσοτιμία τῶν 12 μιλιαρησίων. Οἱ διαμαρτυρίες τῶν φορολογουμένων ἀνάγκασαν τὸν Ἀλέξιο Α΄ νὰ μειώση στὸ μισὸ τὸ ποσοστὸ τοῦ πρόσθετου φόρου τῶν *παρακολουθημάτων*, ποὺ στὴν πραγματικότητα ἦταν μιὰ αὔξηση κατὰ 50%. Ἀλλὰ καὶ τώρα οἱ φτωχοὶ φορολογούμενοι πάλι ζημιώθηκαν. Μὲ τὴν ὑποτίμηση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος ἀνέβηκε τὸ ὀνομαστικὸ ὕψος τοῦ ἐλαχίστου ὁρίου φόρου ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ ὁποίου ὑπολογίζονταν ὁ φόρος τῶν *παρακολουθημάτων* καὶ οἱ φτωχότεροι φορολογούμενοι ποὺ ἄλλοτε δὲν τὸ ἔφθαναν καὶ τὸ γλύτωναν, τώρα τὸ ὑπερβαίνουν καὶ ὀφείλουν νὰ ἐγγραφοῦν στὰ φορολογικὰ κατάστιχα[9].

Κατὰ πρόσφατη ἔρευνα ἡ νομισματικὴ μεταρρύθμιση χρονολογεῖται τὸ 1090 μὲ κοπὴ τὸ ἀργότερο 1089 τῶν λεγομένων *χιχάτων* —ἀπὸ τὸ γράμμα Χ χαραγμένο στὸ σκῆπτρο-λάβαρο τοῦ Ἀλεξίου Α΄— ποὺ χαρακτηρίζονται καὶ ὡς *χρυσὰ τραχέα*, ἢ ἀλλαχοῦ ὡς *καλὰ νομίσματα*[10]. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκουν καὶ τὰ *πρωτοχάραγα* ἢ *καινούργια*, πρώτη κοπὴ χρυσῶν μετὰ τὴν νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α΄ μὲ πρώτη μνεία καὶ τῶν δύο κοπῶν στὴν διαθήκη τοῦ Συμβατίου[11] Πακουριανοῦ, Ἰανουάριος 1090. Πρώτη χρήση τοῦ ὅρου *ὑπέρπυρα* γιὰ τὰ χρυσὰ νομίσματα τῆς νομισματικῆς μεταρρυθμίσεως στὴν Διαθήκη τοῦ Χριστοδούλου Πάτμου (1093)[12].

Στὶς καθαρὰ ἀγροτικὲς καὶ καθυστερημένες οἰκονομικὰ περιοχὲς ἡ κυκλοφορία τοῦ νομίσματος εἶναι περιορισμένη. Ὁ ἐκχρηματισμὸς τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων ἰδίως τῶν προερχομένων ἀπὸ ἔκτακτες ἀλλὰ ὑποχρεωτικὲς φορολογίες, ὅπως οἱ *δημοσιακὲς ἐπήρειες* (π.χ. *πλώϊμον*, *μετάτον*, *ὁδοστρωσία* κ.λπ.) σὲ ἄλλες περιοχὲς γίνονται δεκτὲς ἀπὸ τοὺς φορολογούμενους (π.χ. τοὺς *συνδότες* σὲ περίπτωση κληρονομίας) μὲ ἀνακούφιση, ἀλλὰ σὲ ἄλλες καθυστερημένες οἰκονομικὰ μὲ μεγάλη δυσφορία, ὅπως π.χ. στὴν Βουλγαρία. Ἐκεῖ εἶχε διατηρηθῆ καὶ ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β΄ ἡ ἀρχὴ ποὺ

9. A. Harvey, σ. 137-197 μὲ παράθεση πολλῶν μαρτυριῶν ἀπὸ μεγάλα μοναστήρια μὲ λεπτομέρειες γιὰ τιμὲς ἀγροκτημάτων καὶ ρύθμιση φορολογιῶν τους.

10. Barbara Koutava-Delivoria, Les Chichata, les Protocharaga et la réforme monétaire d'Alexis Ier Comnène, Revue Belge de numismatique 141 (1995) σ. 13-16.

11. Αὐτόθι, σ. 24-28.

12. Αὐτόθι, σ. 28.

εἶχε καθιερώσει ὁ Σαμουὴλ τῆς φορολογίας σὲ εἶδος, καθὼς ἡ χώρα ἦταν ἀγροτική, μακρυὰ ἀπὸ ἀγορὲς καὶ ἐμπορικὴ κίνηση, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐπιδίωξη τῆς βυζαντινῆς κυβερνήσεως μεσοῦντος τοῦ ΙΑ΄ αἰ. νὰ μετατραπῆ σὲ χρηματικὴ καὶ στὴν Βουλγαρία ἡ καταβολὴ τῆς φορολογίας προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τοῦ ἐγχωρίου πληθυσμοῦ[13].

Μετὰ τὴν νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α΄ ἡ οἰκονομία ἄρχισε νὰ ἀνακάμπτη καὶ συνεχίσθηκε σὲ ὅλη τὴν βασιλεία τῶν Κομνηνῶν μὲ βέβαιη συγκέντρωση μεγάλου χρηματικοῦ πλεονάσματος ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Β΄[14], τὴν ἀνέγερση νέων μεγαλειωδῶν ἀρχιτεκτονημάτων, ἰδίως μονῶν, ἀπὸ μέλη τῆς βασιλικῆς Κομνηνῆς οἰκογενείας[15] καὶ τὴν δαπάνη τῶν ἐξοπλισμῶν γιὰ τὴν ἐκστρατεία κατὰ τοῦ σουλτάνου τοῦ Ἰκονίου τὸ 1176. Ἡ ἐνίσχυση τῶν ἐξοπλιστικῶν δαπανῶν γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς βουλγαρικῆς ἀνταρσίας (1195) ἀπὸ τὸν Ἰσαάκιο Β΄ παράλληλα μὲ τὴν συνέχιση τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ του ἔργου ἀποτελοῦν καλὴ ἔνδειξη ὅτι ἡ ἀνάκαμψη τῆς οἰκονομίας συνεχίζεται καὶ ἐπὶ Ἰσαακίου Β΄ ἢ τουλάχιστον δὲν ἔχει ἀνασταλῆ.

Ἀγροτικὴ οἰκονομία - Ἀγροτικὲς καλλιέργειες

Πρὶν προχωρήσω στὴν σκιαγράφηση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, δυὸ λόγια γιὰ τὸ μοναδικὸ Κτηματολόγιο τῶν Θηβῶν, ποὺ μᾶς ἔδωσε μιὰν ἀπρόσμενη εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος. Ἐπίσημο ἀντίγραφο τῆς δημοσίας φορολογικῆς ὑπηρεσίας, ποὺ ἀφορᾶ τοὺς φορολογουμένους τῆς περιοχῆς Θηβῶν, κείμενο ὅλο ἀριθμοὺς καὶ ἐνδείξεις ὑπηρεσιακὲς βραχυγραφημένες, ποὺ μόνον νὰ τὸ ἀντικρύσης ζαλίζεσαι, ὄχι νὰ τὸ ἀποκρυπτογραφήσης, ὅπως τὸ ἐπέτυχε ὁ N. Σβορῶνος[16], ποὺ ὅπως μοῦ εἶχε πῆ γιὰ τὸν ἑαυτό του, «σὲ

13. A. Harvey, σ. 190-193.

14. Νικ. Χων. σ. 58_{82-88}: *ἡ τῷ Θεῷ καὶ τῷ δικαίῳ δεδοῦσα φορολογία τοῦ βασιλέως καὶ πατρὸς τῷ βασιλεῖ Μανουὴλ καὶ τὸ μὴ τῶν δαπανημάτων ἄσωτον καὶ ἀκόλαστον εἰς σωρείας τὰ χρήματα ἐπεστοίβασε καὶ ὡς κάλληπας αὐτὰ συναγήοχεν*.

15. Προχείρως στὸ κεφ. Μονὲς καὶ στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, κεφ. Τέχνη, σ. 394 ἑπ. ὑπὸ M. Χατζηδάκη. Θὰ παραθέσω ἀκόμη δεῖγμα τῆς φιλοκαλίας τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ ἀλλὰ καὶ τῆς δυνατότητος νὰ πραγματοποιηθοῦν τόσο πολυδάπανα καὶ καλλιτεχνικὰ ἔργα σύγχρονη μαρτυρία : *κατ' ἄφραν τὰ ἀνάκτορα ἐπιμήκιστοι καὶ περίστελοι ἀνδρῶνες, οἱ ψηφίδων χρυσῶν ἐπιθέσεσι διαυγάζοντες τυποῦσιν ἄνθεσι βαφῆς παλιγρόου καὶ τέχνῃ χειροεργῷ θαυμασίᾳ ὅσα οὗτος κατὰ βαρβάρων ἠνδρίσατο ἢ ἄλλως ἐπὶ τὸ βέλτιον Ρωμαίοις διεσκεύασε... ἀλλὰ καὶ τὰς πλείους τῶν κατὰ τὸν πορθμὸν τῆς Προποντίδος λαμπρῶν οἰκοδομιῶν, ἐν αἷς οἱ βασιλεῖς Ρωμαίων θερίζουσι* (= περνᾶνε τὸ καλοκαίρι τους)... *οὗτος ἀνήγειρε καὶ πρὸς κόσμον ὑπεξῆρε πλείονα* (Νικ. Χων. σ. 206_{88-94}).

16. N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles : Le cadastre de Thèbes, BCH 83 (1959) σ. 1-145 καὶ αὐτοτελῶς, Athènes-Paris ἀ.ἔ. (σσ. 164). Τὸ σημείωμά μου στηρίζεται καὶ στὴν περίληψη τοῦ συγγραφέως σ.

μένα εὐτυχοῦν οἱ ἀριθμοί». Χάρις στὸ κείμενο αὐτὸ γνωρίσαμε τὸ τεχνικὸ μέρος τῆς καταγραφῆς τοῦ φόρου, τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστώς, τὸν τρόπο κτήσεως, καὶ συλλάβαμε ἀρκετὰ καθαρὰ τὴν εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος, τὸ νομικὸ καθεστώς, τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις. Ἰδιοκτῆτες, ἀκόμη καὶ κάτοχοι γῆς δὲν εἶναι ὅλοι καὶ καλλιεργητές, οὔτε κάτοικοι τῆς ὑπαίθρου. Ἀρκετοὶ εἶναι κάτοικοι σὲ πόλεις καὶ σὲ κάποια ἀπόσταση (Ἀθήνα, Θῆβα, Εὔριπος). Ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἰδιοκτῆτες οἱ περισσότεροι κατέχουν καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς γῆς. Πάντως στὴν κοινότητα ὑπῆρχε καὶ καλὴ ἀναλογία ἀνεξαρτήτων χωρικῶν. Ὁ Ν. Σβορῶνος ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴ ὅτι στὸ Κτηματολόγιο δὲν ὑπάρχει ἴχνος γιὰ ἔνδειξη *προνοίας*, ἢ ὁ,τιδήποτε ποὺ καθ' οἱονδήποτε τρόπο νὰ ὑπονοῆ ἐκφεουδαρχισμὸ τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων λήγοντος τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος. Ἡ τελευταία *ἀπογραφὴ* σ' αὐτὸ τὸ κείμενο πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ ΙΑ΄ αἰ.

Τὸ Κτηματολόγιο τῶν Θηβῶν ἀφορᾶ τὴν δημοσιονομικὴ ἀπόδοση τῆς κοινότητος· δὲν ἐνδιαφέρεται οὔτε γιὰ τὴν κοινωνικὴ οὔτε γιὰ τὴν νομικὴ θέση τῶν μελῶν της, ποὺ γιὰ τὸ Κτηματολόγιο εἶναι μόνον φορολογούμενοι, εἴτε εἶναι κύριοι τῆς γῆς εἴτε κάτοχοι.

Ἀπασχολημένο μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωμανίας συνεχίζει τὶς ἴδιες καλλιέργειες μὲ μεγαλύτερη ἀποδοτικότητα ἀπὸ ὅ,τι στὸ παρελθόν, ἰδιοκτησιακὲς σχέσεις ποὺ τείνουν νὰ ἀμβλύνουν τὴν μεγάλη ἀντιπαλότητα *δυνατῶν-πενήτων* τῆς ἐποχῆς τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων[17] ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἐξωτερικῶν γεγονότων, ἴσως ὅμως καὶ συναντίληψη σταθεροποιήσεως τῶν σχέσεων. Ἡ εἰσβολὴ τῶν τουρκικῶν φυλετικῶν ὁμάδων στὴν Καππαδοκία ἀλλὰ καὶ σὲ γειτνιάζοντα θέματα Παφλαγονίας, Ἀνατολικῶν, ποὺ τεράστιες ἀγροτικὲς ἐκτάσεις καλλιεργειῶν, κτηνοτροφικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν Φωκάδων, Μαλεΐνων, Δουκῶν, Σκληρῶν, Ἀργυρῶν καὶ ἄλλων ἔφεραν ἐκτὸς ἀπὸ πληθυσμικὴ μεταβολὴ καὶ τὴν ἀποκοπὴ ἐδαφῶν, ὁπότε ἕνα μέρος ἀπὸ τὶς ἐκεῖ μεγάλες ἰδιοκτησίες τῶν *δυνατῶν* χάθηκαν. Παράλληλα ἡ διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ ἔδωσε τέλος στὸ πρόβλημα τῶν *στρατιωτικῶν κτημάτων*, δύο κεντρικῶν σημείων τῆς διαπάλης *δυνατῶν-πενήτων*. Διατηρεῖται βεβαίως ἀκόμη ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία κράτους, στέμματος, Ἐκκλησίας, μονῶν καὶ μοναστηριακῶν ἱδρυμάτων παράλληλα μὲ τὰ κτήματα *ἀρχοντικῶν προσώπων* στὶς μικρασιατικὲς ἐπαρχίες, ποὺ ἀπέμειναν βυζαντινές, ὡς καὶ στὴν Μακεδονία, Θράκη, Βαλκανική. Καλλιεργοῦνται κατὰ τὸ μεγαλύ-

141-145. I. Neville, Information, ceremony and power in byzantine fiscal registers: varieties of functions in the cadaster of Thebes, BMGS 25 (2001) σ. 20-43.

17. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἱστορία Β΄ 2 2η ἔκδ. (1997), σ. 383-390, 510-512.

τερο μέρος ἀπὸ ἀγρότες ἐγκατεστημένους στὰ κτήματα, πολίτες ἐλεύθερους ἀλλὰ ἀναπόσπαστα δεμένους μὲ τὴν γῆ, ὑποχρεωμένους νὰ τὴν καλλιεργοῦν χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν ἀλλὰ χωρὶς καὶ ὁ κύριος τῆς γῆς νὰ δικαιοῦται νὰ τοὺς ἀπομακρύνη, ἐφ' ὅσον εἶχαν συνεχῶς παραμείνει στὴν θέση τους ἀδιακόπως, συνεπεῖς στὶς δημοσιονομικὲς ὑποχρεώσεις γιὰ σαράντα χρόνια, ὅπως εἶχε ὁρίσει ὁ μάγιστρος Κοσμᾶς[18], ὅριο ποὺ ἡ Πεῖρα περισσότερο πραγματιστικὴ ἐμείωσε σὲ μιὰ τριακονταετία[19]. Ἡ νέα ρύθμιση βελτίωσε τὴν θέση τῶν *παροίκων*, ὅπως ὀνομάζονται οἱ διαβιοῦντες σ' αὐτὸ τὸ ἐργασιακὸ καὶ ἰδιοκτησιακὸ καθεστὼς καλλιεργηταὶ γῆς, ποὺ συνιστοῦν τὸ πολυπληθέστερο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ ἑξῆς. Ἡ φορολογικὴ ὑποχρέωση τῶν παροίκων ἔναντι τοῦ κράτους συνίστατο στὴν καταβολὴ τῆς *συνωνῆς* (= φόρου ἐπὶ τῆς παραγωγῆς) καὶ τοῦ *καπνικοῦ* (= φόρου γιὰ κάθε οἰκογενειακὴ ἑστία) ἔναντι δὲ τοῦ κυρίου τῆς γῆς ὁρίζετο ἀπὸ τὸ *πάκτον* ὑποχρέωση τοῦ παροίκου νὰ παραδώση στὸν κύριο τῆς γῆς μέρος τῆς παραγωγῆς θεωρητικῶς κατὰ ποσοστὸ 10%, στὴν πράξη ὅμως μεγαλύτερο καὶ τὴν ἐκτέλεση ἐτησίως ἀριθμοῦ *ἀγγαρειῶν*, κυμαινομένου μεταξὺ 2-24 ἡμερῶν ἀλλὰ καὶ δυνατότητα χρηματικῆς ἐξαγορᾶς. Ὁ φόρος τῆς γῆς, ὁ *δημόσιος*, ἐβάρυνε τὸν κύριο τῆς γῆς. Οἱ *πάροικοι*, οἱ ἐγκατεστημένοι σὲ κρατικὰ κτήματα ἢ τοῦ στέμματος ἢ σὲ ἐξαρτημένα δημοσιονομικῶς ἀπὸ τὸ κράτος, ὅπως ἦταν τὰ παραχωρηθέντα ὡς *πρόνοια*, ὀνομάζονται *δημοσιακοὶ πάροικοι* ἢ *δημοσιάριοι*.

Παρατηρεῖται ἀκόμη διαβάθμιση τῶν *παροίκων*, προσδιοριζομένη ἀπὸ οἰκονομικὰ κριτήρια δηλαδὴ τὴν ἐργατικὴ δύναμη ποὺ διέθεταν σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ζῶα τους γιὰ ὄργωμα, τὰ *καματερά*, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ ἡ ὀνομασία τῶν παροίκων ὡς *ζευγαράτων* ἂν διέθεταν ἕνα ζευγάρι βόδια, *βοϊδάτων* ἢ *μονοβοϊδάτων* ἂν εἶχαν ἕνα βόδι καὶ *ἀκτημόνων* ἢ *πεζῶν* ὅταν δὲν εἶχαν κανένα[20].

Τὴν κοινωνικὰ βελτιωμένη θέση τῶν *παροίκων* ἱερέων ἀντανακλᾶ ἡ ἐνταξή τους στὴν ὁμάδα ποὺ ἐπέλεξε ἡ κυβέρνηση νὰ χορηγήση φορολογι-

18. G. Weiss, Die Entscheidung des Kosmas magistros über das Parökenrecht. Ein Beitrag zur Rechtsgrundlage bäuerlicher Ansiedlungen in Byzanz, Byzantion 48 (1978) σ. 477-500. Ἀσφαλὴς χρονολογία ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τοῦ *πανευφήμου μαγίστρου Κοσμᾶ* τὸ 943. P. Lemerle, The Agrarian History of Byzantium from the origin to the twelfth century, Galway 1979, σ. 177-180.

19. Πεῖρα XV 2, Zachariae JGR I, Lipsiae 1856 σ. 42: *"Ὅτι παροίκους εὑρισκομένους ἀδιακόπως νεμηθέντας τὰ τῆς παροικίας αὐτῶν τόπια καὶ τὸ πάκτον διδόντας ἐπὶ τριακονταετίαν, ὁ βέστης ἔλεγε μὴ ἔχειν τὸν δεσπότην ἰσχὺν ἐκδιώκειν αὐτούς. δικαίως γὰρ οὗτοι ὡς δεσπόται μὲν τῶν τόπων διὰ τῆς χρονίας νομῆς, ἀνάγκην δὲ ἔχουσι παρέχειν τὸ πάκτον.* A. Harvey, σ. 83 ἑπ., 463 σημ. 45.

20. Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὸν θεσμὸ τῶν παροίκων, τὶς ἐργασιακὲς σχέσεις καὶ δημοσιονομικὲς ὑποχρεώσεις στὴν Ἱστορία μου Β΄ 2 ²(1997) σ. 377-383, 509-510, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

κὲς ἐλαφρύνσεις ἐξομοιώνοντας καὶ αὐτοὺς μὲ τοὺς τελεστὰς ἱερεῖς[21].

Ἡ παραχώρηση ἀπὸ τὴν κυβέρνηση συνίστατο στὴν φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ *πάσης δημοσιακῆς ἐπηρείας* δηλαδὴ ἀπὸ ὑποχρεωτικὲς ἔκτακτες φορολογίες, ὅπως ἦταν τὸ *πλώϊμον* (γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ πλοίων) τὸ *μιτάτον* (δαπάνες συντηρήσεως ἀποστολῆς) καὶ *ἀτέλειαν ζευγολογίου* (= φόρος γιὰ τὰ ζῶα γιὰ ὄργωμα)[22] καὶ ἀποδέκτες τόσο τοὺς *δημοσιακοὺς τελεστάς*, ὅσο καὶ τοὺς παροίκους ἱερεῖς ἐγκατεστημένους *ἐν πάσαις χώραις τῆς Ρωμανίας*.

Οἱ *δημοσιακοὶ τελεσταὶ* ἦταν κύριοι ἢ κάτοχοι γῆς ποὺ καλλιεργοῦσαν καὶ πλήρωναν τὸν *δημόσιο φόρο*, ἐξ οὗ καὶ *δημοσιακοὶ τελεσταί*. Οἱ ἴδιοι μετὰ λίγον καιρὸ ἀπηλλάγησαν ἀπὸ τὴν καταβολὴ τοῦ φόρου τῶν *παρακολουθημάτων* δηλαδὴ τῶν τεσσάρων προσθηκῶν (*δικέρατον, ἑξάφολλον, συνήθεια, ἑλατικόν*) ποὺ συνόδευαν τὸν βασικὸ ἔγγειο φόρο, τὸν *δημόσιο*. Οἱ *πάροικοι ἱερεῖς* ἐγκατεστημένοι στὰ κτήματα *ἀρχοντικῶν προσώπων, ἐκκλησιαστικὰ* ἢ *μοναστηριακὰ* δὲν πλήρωναν τὸν ἔγγειο φόρο, γιατὶ αὐτὸς ἐβάρυνε μαζὶ μὲ τὰ *παρακολουθήματα* τὸν κύριο τοῦ κτήματος, ἄρχοντα, ἐκκλησία, μονή, καὶ ὄχι τὸν πάροικο, ὑπόχρεο μόνο γιὰ τὶς ἔκτακτες φορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις.

Ἐγγειοβελτιωτικὰ καὶ ἀρδευτικὰ ἔργα, καλύτερη ὀργάνωση τῶν καλλιεργειῶν ἰδίως ἐκ μέρους μεγάλων μονῶν (π.χ. Λαύρας Ἄθω, Πάτμου) ποὺ διαθέτουν μεγαλύτερα κεφάλαια τείνουν μὲ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ νέων ποικιλιῶν στὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς, τὴν ὁποία ἐνισχύει καὶ ἡ προσθήκη ἀγροτικοῦ δυναμικοῦ μετὰ τὴν νέα σύνθεση τοῦ στρατοῦ. Μὲ τὴν διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ, οἱ ἄλλοτε ὑπόχρεοι σὲ στρατεία ἄνδρες, κύριοι στρατιωτικοῦ κλήρου παρέμεναν πλέον διαρκῶς στὰ κτήματά τους. Μὲ τὴν ὀργάνωση μισθοφορικῶν σωμάτων περιορίσθηκαν καὶ οἱ πολεμικὲς ἀπώλειες ἐγχωρίου πληθυσμοῦ, ἀφοῦ δὲν στρατεύονται πλέον.

Συγκεκριμένα στοιχεῖα ἀναγράφονται σὲ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα ἀλλὰ συνήθως περιορίζονται σὲ ad hoc περιπτώσεις, ὥστε μόνον ὡς τάσεις καὶ γενικὲς ἐντυπώσεις μπορεῖ νὰ ἀξιολογηθοῦν, ἐνισχυόμενες ἀπὸ τὴν ἐπίμονη διεκδίκηση ἐκ μέρους διαφόρων μονῶν ἀδειῶν κτήσεως πλοίων καὶ ναυσιπλοΐας μὲ εὐνοϊκὲς φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς καὶ πρόσχημα τὴν διακίνηση τῶν προϊόντων τῆς παραγωγῆς των γιὰ τὴν διαβίωση τῶν μοναχῶν, στὴν πραγματικότητα γιὰ τὴν διεξαγωγὴ ἐμπορίας ἀγροτικῶν προϊόντων[23].

21. Τὸν νομικὸ χειρισμὸ γιὰ νὰ ἐπιτευχθῆ πολιτικὴ στήριξη τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α', ὡς ἑρμήνευσα τὸν ὅλο προγραμματισμὸ τῶν φορολογικῶν ἐλαφρύνσεων στοὺς *παροίκους ἱερεῖς* καὶ *τελεστὰς ἱερεῖς* (ἔτ. 1144), ἐξέθεσα λεπτομερῶς στὴν Ἱστορία Γ' 1 σ. 318-322.

22. Ὁ N. Σβορῶνος, Privilèges σ. 356 διερωτᾶται ἂν τὸ *ζευγολόγιον* ἦταν πράγματι μόνον ἕνας ἁπλὸς φόρος καταγραφῆς τῶν καματερῶν ζώων ἢ κάτι πιὸ σημαντικό.

23. P. Lemerle ἐν REB 19 (1961) σ. 268-272. Γιὰ τὴν διακίνηση τοῦ ἐσωτερικοῦ

Πάντως τὸν ΙΒ' αἰ. χωρὶς ἀμφιβολία ἔχει ἐπιτευχθῆ αὔξηση καλλιεργειῶν παραγωγῆς, πλούτου. Οἱ πάροικοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀρκετοὶ κατέχουν ἰδιόκτητη γῆ, συνιστοῦν τὸ σημαντικότερο τμῆμα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ ἡ διαμάχη μὲ τὴν μεγάλη ἰδιοκτησία ἔχει κοπάσει, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἀναστολὴ ἐκδόσεως νέων συναφῶν διατάξεων ἀπὸ τὴν Πολιτεία.

Πάντως πρόδηλο γιὰ τὸν ΙΒ' αἰ. εἶναι ὅτι μεγάλοι ἰδιοκτῆτες γῆς εἶναι οἱ μονές, χωρὶς βεβαίως νὰ μπορῆ νὰ ὑπολογισθοῦν μεγέθη καὶ διαφορὲς σὲ σχέση μὲ τὸν πλοῦτο τῶν συγχρόνων ἀρχοντικῶν γενῶν, τῶν ὁποίων τὴν πολιτικὴ δύναμη ἐμείωσε καὶ ἡ διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ, ἐνῶ ἐξελίξεις σὲ διαφορετικοὺς τομεῖς συνεισφέρουν στὴν μεγέθυνση τῆς πολιτικῆς δυνάμεως τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὸν πολυσυζητημένο προσδιορισμὸ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ὡς φεουδαλικοῦ καὶ τῆς κοινωνικῆς του δομῆς ὡς φεουδαλικῆς κατὰ τὰ πρότυπα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψει ὅτι οἱ ὅροι φεουδαρχία, φεουδαλισμὸς στηρίχθηκαν μόνον σὲ οἰκονομικὰ κριτήρια, ἐνῶ ἀγνοήθηκαν κοινωνικὰ-πολιτικὰ ποὺ ἔπρεπε νὰ συνεξετασθοῦν. Στὴν Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, δικαιοσύνη καὶ στρατὸς εἶναι κρατικὰ καὶ δὲν ὑπάρχει ἐνδιάμεση ὑποτέλεια. Ὁ διοικητικὸς μηχανισμός της ἐπόπτευε ὅλον τὸν χῶρο σὲ ἕνα ἑνιαῖο διοικητικὸ σύστημα, αὐστηρὰ ἱεραρχημένο σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Ἡ διοίκηση εἶναι κεντρική, ἐλέγχει καὶ τὸ πιὸ ἀπόμερο χωριὸ καὶ φθάνει ὡς τὴν πιὸ μακρυνὴ περιοχὴ ὁ κρατικὸς ὑπάλληλος. Μετέωρη ἀποδείχθηκε καὶ ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ἐξομοίωση πρόνοιας-φέουδου, ἀφοῦ οὔτε ὑποτέλεια οὔτε ὅρκος πρὸς φεουδάρχη ὑφίσταται στὴν πρόνοια, ἡ ὁποία συνίσταται μόνο στὴν παραχώρηση φορολογικῶν ἐσόδων στὸν *προνοιάριο*[24], χωρὶς ἄλλη δικαιοδοσία ἐπὶ τῶν παροίκων. Νὰ σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι οἱ μεγάλες ἀρχοντικὲς βυζαντινὲς οἰκογένειες εἶχαν ἀποκτήσει τὶς γαῖες τους πολὺ πρὶν ἐμφανισθῆ ὁ θεσμὸς τῆς προνοίας.

Στροφὴ στὸν τρόπο θεωρήσεως τοῦ θέματος εἰσηγεῖται ὁ A. Harvey μετὰ ἀπὸ κριτικὴ ἀνάλυση τῶν πολλῶν ἀπόψεων ποὺ ἔχουν διατυπωθῆ ὡς σήμερα καὶ τὴν πρόσθετη παρατήρηση ὅτι ὁ «παλαιὸς ὁρισμὸς τῆς φεουδαρχίας ἦταν στενὸς καὶ ἄκαμπτος, ἀφοῦ ἀγνοεῖ τὴν συντριπτικὴ πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ μιᾶς φεουδαρχικῆς κοινωνίας» (σ. 28-29).

Ὁ A. Harvey προτείνει κατόπιν τούτου νὰ ἐξετασθῆ ἡ φεουδαρχία ὡς τρόπος παραγωγῆς «τοῦτο μὲν κατὰ τὶς δυνάμεις παραγωγῆς — δηλ. τὴν ὑλικὴ βάση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας — τοῦτο δὲ κατὰ τὶς σχέσεις παραγωγῆς δηλαδὴ τὶς σχέσεις γαιοκτημόνων-ἀγροτῶν» στὴν ἀναζήτηση τῶν

ἐμπορίου πρὸς ὄφελος τῶν μονῶν περιέλαβα τὴν ναυτιλιακὴ δραστηριότητα τούτων σὲ ἰδιαίτερο κεφάλαιο.

24. Βλ. κατωτ. σ. 422 ἑπ. Προσφάτως κυκλοφόρησε λεξικὸν βυζαντινῆς ὁρολογίας Οἰκονομικοὶ ὅροι, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2000 μὲ τὴν ἐπιμέλεια Σ. Βαρναλίδη, Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Π. Κατσώνη, Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα.

δυνάμεων ἐκείνων πού ἀσκοῦν τήν πίεση γιά τήν παραγωγή κέρδους (σ. 29)[25].

Προσεκτική διερεύνηση τῆς προνοίας στό ἀρχικό της στάδιο ἐφαρμογῆς ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ. μέχρι καί τήν πασίγνωστη μαρτυρία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, χρονολογουμένη ἀπό τόν Ν. Σβορῶνο περί τό 1160, ὁδηγεῖ α΄) ὅτι δέν μπορεῖ νά ἀποδειχθῆ ὅτι ἡ πρόνοια ἦταν μέσον γιά νά προκύψουν στρατιῶτες οὔτε παραχωρεῖται μόνον ἔναντι στρατιωτικῶν ὑποχρεώσεων β΄) δέν βεβαιώνεται τό κληρονομητό ἤ ὄχι τῆς προνοίας· γ΄) οὔτε ὅτι οἱ *προνοιάριοι* ἀποκαλοῦνται ὁπωσδήποτε *στρατιῶτες*.

Ὑπεραμυνόμενος τῶν προσωπικῶν του ἀπόψεων γιά τόν στρατιωτικό χαρακτῆρα τῆς προνοίας ὁ G. Ostrogorsky παρεσύρθη σέ τόνους ὀξύτερους ἔναντι τῶν A. Hohlweg, P. Lemerle, D. Jacoby ἀκόμη καί κατά τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, γιά τόν ὁποῖο γράφει μέν ὅτι παρέχει wertvolle Angaben γιά τό σύστημα τῆς πρόνοιας in ihrem Kern glaubwürdig, γιά νά προσθέση ὅτι ἀσφαλῶς δέν πρέπει νά πιστέψωμε ὅλα ὅσα γράφει ὁ Νικήτας, τοῦ ὁποίου τήν περιγραφή θεωρεῖ ρητορική καί ὑπερβολική[26]. Δέν θά ξεκινήσω συζήτηση γιά τά ἀνωτέρω, ἀλλά θά σημειώσω ὅτι θεωρῶ τήν μαρτυρία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη καίρια, ἀξιόπιστη, ἔστω καί rhetorisch Schwungvoll ὅπως τήν χαρακτηρίζει ὁ Ostrogorsky.

Συνεπής ἐξ ἄλλου μέ τήν θεωρία του γιά τό φεουδαλικό χαρακτῆρα τῆς προνοίας, ὁ τελευταῖος ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ *στρατιώτης-προνοιάριος* συνοδεύεται ἀπό μικρότερο ἤ μεγαλύτερο στρατιωτικό ἀπόσπασμα ἀνάλογο μέ τήν ἔκταση τοῦ τιμαρίου του, τήν δέ ἔλλειψη μαρτυριῶν τῶν βυζαντινῶν πηγῶν, ὅπως καί ὁ ἴδιος δέχεται, ἀντικαθιστᾶ μέ παραπομπή στό μεταγενέστερο Χρονικό τοῦ Μωρέως καί σέ βενετικά ἔγγραφα τῆς περιοχῆς Skadar[27].

Ἡ διαδικασία ἀπονομῆς προνοίας κατά τόν ἑπόμενο αἰῶνα μᾶς εἶναι πιό γνωστή χάρις στόν τύπο *παραδόσεως παροίκων*[28]. Μέ φροντίδα τοῦ ἐνδιαφερομένου *προνοιαρίου* χορηγεῖται βασιλική πρόσταξις, ὁρίζουσα τήν σύσταση προνοίας, τόν ὁρισμένο χῶρο καί τόν ἀριθμό τῶν *ζευγαρίων*[29]

25. Al. Harvey, Οἰκον. Ἀνάπτυξη (1997) σ. 27-38 μέ ἐπισκόπηση τῶν ἀπόψεων G. Ostrogorsky, P. Lemerle, N. Σβορώνου καί τῶν σοβιετικῶν ἐρευνητῶν.

26. G. Ostrogorsky, Die Pronoia unter den Komnenen, Zbornik Radova 12 (1970) σ. 41-57.

27. G. Ostrogorsky, Geschichte³ σ. 306 καί σημ. 3 καί Féodalité byzantine σ. 55 ἑπ., 237 ἑπ. Ὑποστηρίζει μάλιστα 306 σημ. 4 ὅτι εἶναι δυνατόν καί ἄλλες γαιοκτησίες ἀκόμη καί ἐκκλησιαστικές νά ὑποχρεωθοῦν νά συνεισφέρουν στρατιῶτες ἐλαφρῶς ὁπλισμένους.

28. N. Oikonomidès, Contribution à l'étude de la Pronoia au XIIIe siècle. Une formule d'attribution de Parèques à un pronoiaire, REB 22 (1964) σ. 158-175 (τό κείμενο καί γαλλική μετάφραση σ. 159-161) στό χειρόγραφο Vatic. Gr. 867 πού ἀνεγράφη τό 1252. Ἔκδοση καί σχολιασμός πρακτικοῦ παραδόσεως παροίκων σέ στρατιώτη-προνοιάριο.

29. Ὁ ὅρος ζευγάριον ἔχει περισσότερες σημασίες, δηλάνει: α΄) δύο βόδια καματερά

(= τῶν οἰκονομικῶν-φορολογικῶν μονάδων)· τούτων τό ἐτήσιο εἰσόδημα εἶναι ἴσο μέ τήν ὁρισθεῖσα *νομισματική ποσότητα τῆς οἰκονομίας* (*παράδοση δωρεᾶς, rente*) τοῦ ἐν λόγω προνοιαρίου. Στό πρακτικό παραδόσεως παροίκων ἀναγράφεται ὁ ἀριθμός τῶν παροίκων μέ τήν οἰκογενειακή κατάσταση καθενός (υἱός, γαμβρός, νύφη) καί τό ζωϊκό κεφάλαιο, ποὺ κάθε πάροικος διαθέτει.

Ἤδη ἐξέθεσα προηγουμένως (Ἱστορία Β΄ 2 σ. 390-394) τήν φορολογική καί φοροτεχνική ρύθμιση ποὺ ἴσχυε στήν αὐτοκρατορία κατά τήν βασιλεία τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων καί τῶν ἐπιγόνων, παρέμεινε δέ θεωρητικῶς σέ ἰσχύ καί κατά τήν βασιλεία Κομνηνῶν καί Ἀγγέλων.

Ἀπό τίς μεταβολές ποὺ παρατηροῦνται τώρα στήν πράξη σημασία ἔχουν α΄) ἡ ὑπερβολική συγκέντρωση *κλασματικῆς γῆς* καί β΄) ἡ εἰσαγωγή ἀπό τόν Ἀλέξιο Α΄ τῆς *νέας λογαρικῆς* μέ στόχο τήν θεραπεία ἀνισότητος, ποὺ παρατηρεῖται μεταξύ διαφόρων φορολογικῶν κοινοτήτων κατά τήν καταβολή τῶν *παρακολουθημάτων* δηλαδή τῶν προσθέτων φόρων (*δικέρατον, ἑξάφολλον, συνήθεια, ἑλατικόν*), ποὺ συνοδεύουν τόν βασικό ἔγγειο φόρο, τόν *δημόσιο, τόν κανόνα*.

Παραλείποντας τίς λεπτομέρειες τοῦ μηχανισμοῦ δημιουργίας *κλασματικῆς γῆς* μετά τήν διατάραξη τῆς σχέσεως φόρου-γῆς στά ὅρια τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος, συγκρατοῦμε ὅτι *κλασματική γῆ* εἶναι ἐκείνη ποὺ περιέρχεται στό κράτος, ὅταν περισσότερο ἀπό τριάντα χρόνια ἔχει ἐγκαταλειφθῆ ἀπό τούς βαρυνομένους μέ τόν φόρο της τελεστάς[30]. Τό κράτος δικαιοῦται τότε νά τήν παραχωρήση γιά καλλιέργεια σέ νέους ἰδιοκτῆτες, συνήθως μεγάλους γαιοκτήμονες, ὁπότε ὁ νέος κύριος ἤ ὁ κάτοχος τῆς γῆς βρισκόταν κατά δύο τρόπους σέ πλεονεκτική θέση α΄) γιατί ὡς κλασματική γῆ βαρύνεται μέ μειωμένο φόρο (*λιβελλικόν δημόσιον*) μόλις 1/12 τοῦ κανονικοῦ ἐγγείου φόρου καί β΄) γιατί ἀποτελεῖ πλέον *ἰδιόστατο* προάστειο ἤ ἀγρίδιο, ἀναλόγως τῆς ἐκτάσεώς του καί ἔχει μεταβληθῆ σέ αὐτοτελῆ φορολογική μονάδα[31], ξένη πρός τίς φορολογικές ὑποχρεώσεις τῆς ἀρχικῆς κοινότητος καί ἑπομέ-

β΄) μέτρο ἐπιφανείας ἀντιστοιχοῦν στήν γῆ ποὺ μποροῦσε νά καλλιεργηθῆ ἀπό ἕνα ζευγάρι βόδια (π.χ. γῆ τριῶν ζευγαρίων)· γ΄) μία οἰκονομική-φορολογική μονάδα ποὺ συνθέτει τό σύνολο τῶν οἰκογενειακῶν ἑστιῶν τῶν χωρικῶν, ποὺ καλλιεργοῦσαν ἕνα ζευγάρι γῆς ἤ μέ ἄλλα λόγια ποὺ πλήρωναν τό *τέλος* (= φόρο) ποὺ ἀναλογοῦσε σ' ἕνα ζευγάρι (= μέτρο ἐπιφανείας) γῆς.

30. *Τελεστής* καλεῖται ὁ ὑπεύθυνος γιά τήν πληρωμή τοῦ φόρου ἰδιοκτήτης ἤ μετά ἀπό συμφωνία ὁ καλλιεργητής τοῦ γεωργικοῦ κλήρου. Λεπτομέρειες γιά τόν μηχανισμό σχηματισμοῦ κλασματικῆς γῆς στήν Ἱστορία Β΄ 2² σ. 392. Ἡ κλασματική γῆ τόν ΙΑ΄ αἰ. πωλεῖται σέ ὑψηλότερη τιμή ἀπό ὅ,τι τόν Γ΄ αἰῶνα.

31. N. Oikonomides, Das Verfalland im 10.-11. Jahrhundert, Verkauf und Besteuerung ἐν Fontes Minores (1987) σ. 161-168.

νως δὲν ἐπωμίζεται βάρη τῶν *συντελῶν*, ποὺ γιὰ οἱονδήποτε λόγο δὲν εἶχαν πληρώσει τὸν φόρο τους, τὸν *δημόσιο κανόνα*.

Μὲ βάση τὴν οἰκονομικὴ ἰσχὺ τοῦ παροίκου καθορίζεται καὶ τὸ τέλος ποὺ θὰ καταβάλῃ. Ἀναγράφεται καὶ αὐτὸ στὸ *πρακτικὸ παραδόσεως*, ὅπως καὶ τὸ εἶδος τῶν καλλιεργειῶν καὶ τὸ ποσὸ τοῦ φόρου ποὺ βαρύνεται ἡ οἰκογενειακὴ ἑστία.

Στὴν περίπτωση ποὺ ὑπολείπεται ἀριθμὸς *ζευγαρίων* γιὰ νὰ συμπληρωθῇ τὸ σύνολο τῆς ὁρισθείσης προνοίας, συμπληρώνεται στὸ πρακτικό: *Λειπάζεται* (τοῦ λείπουν ἀκόμη) *δὲ ὁ τοιοῦτος (προνοιάριος) καὶ ἕτερα ζευγάρια τόσα, παραδοθήσεται δὲ καὶ ταῦτα αὐτῷ ὁπόταν εὑρεθῶσι*[32].

Πρόνοια - Προνοιάριοι

Κάλυψη στρατιωτικῶν δαπανῶν, νομικὴ θέση, κοινωνικὸς προσδιορισμὸς χωρικῶν καλλιεργητῶν γῆς συμπλέκονται στὸν ὅρο *πρόνοια-προνοιάριοι* καὶ μαζὶ μὲ τὸν λιγοστὸ ἀριθμὸ τῶν πρώτων μαρτυριῶν, ἀορίστως καὶ ἀσαφῶς διατυπωμένων, σχηματίζουν ἕνα σύνολο, ποὺ παρὰ τὶς ἐπιμελέστατες ἔρευνες ἀξιόλογων, φωτισμένων ἐπιστημόνων[33] δὲν ἔχει πλήρως διευκρινηθῇ[34]. «*Εἰς πρόνοιαν*», σημαίνει «γιὰ τὴν συντήρηση», «τὰ μέσα νὰ ζήσῃς» ποὺ φαίνεται ἦταν ὑπόβαθρο καὶ νόημα στὴν *παράδοση προνοίας*, ποὺ ὡς πολιτικὴ πράξη καλύπτει τὴν παράδοση κρατικῶν ἐσόδων στὸν *προνοάριο*[35].

Παραχώρηση σὲ μεγάλους γαιοκτήμονες ἀπὸ τὸ κράτος προνομίου, συνισταμένου σὲ ἔσοδα γαιοκτησίας ἀλλὰ ὄχι καὶ κυριαρχικῶν δικαιωμάτων στὴν γῆ, συνιστοῦν τὸν θεσμὸ τῆς *προνοίας*, ἡ ὁποία στὴν ἀρχικὴ ἐμφάνισή της μέσα ΙΑ΄ αἰ. οὔτε κληρονομεῖται οὔτε μεταβιβάζεται. Ἡ παραχώρηση προνοίας τὸν ΙΑ΄ αἰ. (= φορολογικῶν ἐσόδων) ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΑ΄ αἰ. ἔχει ἀποδέκτη γαιοκτήμονα, ἐνῶ τὸν ΙΒ΄ αἰ. ἐπὶ Μανουὴλ Α΄ οἱ ἀποδέκτες εἶναι *στρατῶτες-προνοιάριοι* ἡ δὲ κλίμακα καὶ ὁ σκοπὸς εἶναι διαφορετικοὶ παρὰ τὶς ὁμοιότητες στὴν παραχώρηση. Γιὰ τὴν ἐξομοίωση προνοίας-φέουδου, ὡς προτείνει ὁ G. Ostrogorsky ἐπανέρχομαι εὐθὺς κατωτέρω.

Ἡ ἐπιβάρυνση παροίκων (*ἐποίκων*) μὲ τὸ βάρος τῆς *στρατείας* προσ-

32. N. Oikonomidès, REB 22 (1964) σ. 159-161 τὸ πρακτικό.

33. Κυριότερη σχετικὴ βιβλιογραφία ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς στὰ γενικὰ ἔργα Ἱστορίας στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου.

34. Οἱ τεχνικὲς διαδικασίες ποὺ ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς προνοίας δὲν διατυπώνονται μὲ σαφήνεια στὶς πηγές, παρατηρεῖ ὁ A. Harvey, σ. 477 σημ. 155.

35. Ὁ ὅρος *προνοιάριος* δὲν εἶναι νεολογισμός, ὡς ὑπέθεσαν νεότεροι ἐπιστήμονες τοῦ κλάδου ἀλλὰ ἀπαντᾶ σὲ πηγὲς ἤδη τοῦ Π΄ αἰ. Τρεαντ. Μανιάτη-Κοκκίνη ἐν Θ΄ Πανελλ. Ἱστορικὸ συνέδριο Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1988 σ. 51.

διορίζεται γιὰ μὲν τὴν ἐγγραφή τους μὲ τὸν ὅρο *στρατεύειν* (στρατεύσης αὐτούς) γιὰ δὲ τὴν διαγραφή τους μὲ τὸν ὅρο *ἀποστρατεύειν* (ἀποστρατεύσης). Ἄξια προσοχῆς εἶναι ἡ χρήση τῶν ὅρων *στρατεύω, ἀποστρατεύω* πρὸς δήλωση δημοσιονομικῆς λειτουργίας, ὅπως ἐπίσης ὅτι στὴν περίπτωση τῶν ἐποίκων Κῶ, Πάτμου (1089) πρόκειται γιὰ μιὰ λογιστικὴ πράξη, ὅπου δὲν ἔγινε μετακίνηση ἀτόμων ἀπὸ τὸ ἕνα νησὶ στὸ ἄλλο ἀλλὰ μόνον μετάθεση ἀντιστοίχου φορολογικοῦ βάρους κατὰ τὴν *βασιλικὴ πρόσταξη* (ἐντολή) τοῦ Ἀλεξίου Α΄, Μάιος 1089[36]. Ἡ *στρατεία* ἐπιβάλλεται σὲ *παροίκους τοῦ δημοσίου*, τὰ δὲ ἔσοδα θὰ καλύψουν δαπάνες, ἡ δὲ ἐνσωμάτωση τῆς στρατείας στὴν πρόνοια θὰ τῆς προσδώσῃ στρατιωτικὸ χαρακτῆρα ἐπὶ Μανουὴλ Α΄.

Πλουσιότερος σὲ πληροφορίες ὁ Νικ. Χωνιάτης παρουσιάζει τὴν εἰσήγηση κυβερνητικοῦ ἀξιωματούχου[37] πρὸς μὴ κατονομαζόμενο *βασιλέα*, ποὺ ὅλοι οἱ σημερινοὶ ἐρευνηταὶ ὀνοματίζουν ὡς τὸν Μανουὴλ Α΄. Προτείνεται νὰ μὴ καλύπτονται οἱ στρατιωτικὲς δαπάνες ἀπὸ τὸ δημόσιο ταμεῖο ἀλλὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ *δωρεὲς παροίκων*, ὅπως εἶχε συμβῆ καὶ στὸ παρελθὸν κατ' ἐξαίρεση καὶ μόνον γιὰ νὰ τιμήσουν στρατιώτη ποὺ εἶχε ἀνδραγαθήσει[38]. Ἡ εἰσήγηση τοῦ ἀξιωματούχου προέβλεπε δωρεὰ καλλιεργημένων ἐκτάσεων μὲ σιτηρὰ κυρίως, μαζὶ καὶ τοὺς παροίκους καλλιεργητές, τῶν ὁποίων οἱ φορολογικὲς ὑποχρεώσεις θὰ ἐκάλυπταν στρατιωτικὲς δαπάνες. Μὲ τὴν μεταβολὴ αὐτὴ συνδυάζει ὁ ἱστορικὸς τὴν ἀθρόα προσέλευση ἀνθρώπων ἐν πολλοῖς χειρωνάκτων — ραφτάδων, ἱπποκόμων, πλινθοποιῶν, χαλκουργῶν — ποὺ προσείλκυσε τὸ θέλγητρο τοῦ κέρδους, ὥστε ἀκόμη καὶ πονηριὲς νὰ χρησιμοποιήσουν, ὥστε *ταῖς στρατιώτισι κατελέγησαν ἔλαις ἀβασανίστως*[39].

Δέχομαι ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραχώρηση φορολογικῶν ἐσόδων δὲν μεταβιβάσθηκαν ἄλλα κυριαρχικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῶν παροίκων. Ἔχω πάντως τὴν γνώμη ὅτι τουλάχιστον τὸν ΙΒ΄ αἰ. αὐτὲς οἱ *δωρεὲς παροίκων* ἦταν περιορισμένης κλίμακος, ὅπως ἐπίσης ὅτι ὁ στρατὸς ποὺ πῆρε μέρος στὴν κακότυχη μάχη τοῦ Μυριοκεφάλου (1176) ἦταν πολυπληθής, ἀξιόμαχος,

36. Πρόκειται γιὰ 12 *ἐποίκους* (παροίκους) ἐν ὅλῳ 41 ἄτομα ὀνομαστικῶς ἀναγραφόμενα στὸ πρακτικὸ μὲ τὴν σχέση τῆς συγγενείας, υἱός, γαμβρός, νύφη, πρὸς τὸν ἔποικο. Μετὰ τὴν διαπίστωση ὅτι ἡ Πάτμος, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένοι οἱ 12 αὐτοὶ εἶχε ἀπαλλαγῆ *ἐπηρείας βάρους καὶ παντοίου τελέσματος*, δόθηκε ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορος νὰ ἀποστρατευθοῦν καὶ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ ἰσαρίθμους *ἐποίκους* στὴν νῆσο Κῶ, στὴν ὁποία ὑπαγόταν δημοσιονομικῶς ἡ Πάτμος.

37. Νικ. Χων. σ. 208-209.

38. Νικ. Χων. σ. 208_{89}.

39. Νικ. Χων. σ. 209_{36}. Χωρὶς νὰ ἐρευνηθῇ ἂν εἶχαν τὴν εὐρωστία καὶ τὶς δεξιότητες ποὺ χρειάζονται στὸν στρατό.

καλὰ ὀργανωμένος καὶ μὲ μηχανικὰ μέσα ἐξοπλισμένος, ποὺ προϋποθέτουν συστηματικὲς σοβαρὲς δαπάνες καὶ ὄχι εὐκαιριακὲς ἀσυντόνιστες χρηματοδοτήσεις. Καταγγέλλων ὁ Νικ. Χωνιάτης τὸ σύστημα τῆς μέσω προνοίας καλύψεως τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ θεσμοῦ καὶ νομίζω τὰ τρωτά του.

Οἱ Βυζαντινοὶ πολίτες, ποὺ οἱ στρατολόγοι σὲ ἀγροτικὲς κυρίως περιοχές, ὅπως φαίνεται, κατέτασσαν σὲ στρατιωτικὲς *ἴλες ἐκ τοῦ παραυτίκα βασιλικοῖς γράμμασι ἐφοδιάσθησαν* καὶ μὲ βάση τὰ *βασιλικὰ* αὐτὰ *προστάγματα* ἔλαβαν τὰ εὔφορα κτήματα μὲ τοὺς παροίκους των γενόμενοι στρατιῶτες-*προνοιάριοι*, ἔχοντας πλέον ὑποφόρους τοὺς *παροίκους Ρωμαίους* πολίτες· γι' αὐτὸ καὶ ἀγανακτεῖ ὁ ἱστορικός, ὅταν ὁ *πάροικος Ρωμαῖος* συχνὰ ρωμαλέος ὀφείλει νὰ παραδώσῃ τὸν φόρο σὲ μισοβάρβαρο ἀνθρωπάκι (*ἀνδραρίῳ μιξοβαρβάρῳ*), ὅπως εἶναι μερικὲς φορὲς ὁ προνοιάριος καὶ δὲν ἔχει ἰδέα ἀπὸ στρατιωτικὴ παράταξη (σ. 209_{42}). Καὶ τελειώνει ὁ ἱστορικὸς μὲ τὸ παράπονο ὅτι ἀπὸ τὴν *ἀκοσμία τῶν στρατευμάτων* ὑποφέρουν *αἱ Ρωμαϊκαὶ ἐπαρχίαι*, ποὺ μπροστὰ στὰ μάτια μας ἄλλες λαφυραγωγοῦν οἱ *ἀλλόφυλοι* καὶ θέλουν νὰ μεταβάλουν σὲ δικές τους κρατικὲς ὀντότητες, ἄλλες δὲ τὶς καταστρέφουν καὶ λεηλατοῦν οἱ δικοί μας (*ἡμέτεροι*) (σ. 209_{58}).

Καὶ τὴν μὲν τεχνικὴ τοῦ θεσμοῦ ἀντελήφθην ὁπωσοῦν ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν πολιτικὴ σκοπιμότητα τοῦ μέτρου, καθὼς δὲν μπόρεσα νὰ διαγνώσω ποιὸ τὸ ἔργο αὐτῶν τῶν *προνοιαρίων*. Παρέμειναν μὲν στὴν ἐπαρχία ἀλλὰ οὔτε συστηματικὴ ἀγροτικὴ ἀπασχόληση εἶχαν οὔτε ἐκπαίδευση στρατιωτικὴ ἀνταποκρινομένη σὲ ὀργάνωση τακτικοῦ στρατοῦ[40]. Ἀγύμναστοι καὶ ἀσύντακτοι, σκορπισμένοι στὴν ἐπικράτεια, δὲν μποροῦσε νὰ πάρουν τὴν θέση ἀξιόμαχου τακτικοῦ στρατοῦ. Ἡ μόνη λογικὴ ἐξήγηση ποὺ μπορῶ νὰ σκεφθῶ εἶναι ὅτι αὐτοὶ οἱ *στρατεῶται-προνοιάριοι* ἀποτέλεσαν ἐφεδρικὲς ὁμάδες στρατιωτικοῦ χαρακτῆρος προοριζόμενες νὰ συγκρατήσουν τὸν πληθυσμὸ καὶ νὰ προβάλουν μιὰ πρώτη ἀντίσταση σὲ τυχὸν ἐξωτερικὴ ἀπειλὴ εἰσβολή, κάτι σὰν τὰ σημερινὰ Τάγματα Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας, Ἐθνικῆς ἄμυνας καὶ ὅμοια, ὅπως κατ' ἐπανάληψη ἔχουν σχηματισθῆ στὰ Βαλκάνια ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος κι ἀκόμη τὸν Κ'. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὸ κράτος ἐπισήμως συγκροτοῦσε τέτοιες ὁμάδες μὲ στρατολόγηση ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὶς παραμεθόριες κυρίως περιοχές. Κάπως ἔτσι μοῦ φαίνεται ἦταν καὶ οἱ *προνοιάριοι* ποὺ στρατολόγησε ἡ κυβέρνηση τοῦ Μανουὴλ Α' με-

40. Κρίνοντας αὐστηρὰ τὸ μέτρο ὁ Νικ. Χων. σ. 208_{28} γράφει: *Ἔλαθεν οὖν* (ὁ αὐτοκράτωρ) *ἐντεῦθεν καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἀτασθάτερον ἐργασάμενος καὶ χρημάτων ἀβέσσους εἰς ἀργὰς γαστέρας ἀχετηγήσας* (ἀνεπάγγελτους ἑπομένως) *καὶ τὰς Ρωμαϊκὰς ἐπαρχίας ἄγαν κακῶς θέρεος*. Τὴν περίπτωση σχολιάζει ἡ Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Αὐτοκρατορικὲς καὶ ἡγεμονικὲς δωρεὲς πρὸς ξένους, Ἀθήνα 2003 σ. 18-20 (βλ. πλήρη τίτλο σημ. 431).

σοῦντος τοῦ ΙΒ' αἰ. Οἱ *προνοιάριοι* αὐτοὶ δὲν εἶναι νεοσύλλεκτοι, ἔχουν ἐπαγγελματικὲς τεχνικὲς γνώσεις (πλινθοποιοί, χαλκεῖς, ἱπποκόμοι) εἶναι ἀνθεκτικοὶ σὲ κακουχίες δὲν μοιάζουν ἀστοί, ἡ δράση τους φαίνεται νὰ ἔχῃ κάποια συλλογικότητα[41] καὶ δὲν ἀσκοῦν βιοποριστικὸ ἐπάγγελμα. Εἶναι ὅμως αὐτὰ ἀρκετὰ γιὰ νὰ συγκροτήσουν ἕναν ἀξιόμαχο στρατό;

Παρὰ τὴν ἔκταση ποὺ δόθηκε στὸ θέμα τῆς προνοίας νομίζω ὅτι οὔτε ὁ θεσμὸς ἀποσαφηνίσθηκε οὔτε ἡ ἰδιότης καὶ τὸ ἔργο τοῦ *προνοιαρίου* ἔτσι ἐπανέρχομαι στὴν παρατήρηση τῆς εἰδικῆς στὴν μελέτη τῆς πρόνοιας Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη ποὺ διατύπωσε τὴν «ἀρνητικὴ θέση, ὅτι ἡ "ἰσότητα προνοιάριος-στρατιώτης" δὲν εἶναι καὶ τόσο ἁπλὰ μαθηματικά»[42].

Τελευταίως ἡ ἴδια ἐρευνήτρια διατύπωσε-κατέγραψε ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὴν σχέση στὴν μορφὴ «γειτονίας» μεταξὺ τῶν εὐνοημένων ἀπὸ τὸ κράτος κατόχων οἰκονομικῶν προνομίων («*οἰκονομιῶν*») μοναστηρίων, πολιτικῶν ἢ στρατιωτικῶν ἀξιωματούχων, ποὺ ὑφίστανται κατὰ καιροὺς ἀπογραφικὸ ἔλεγχο καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν ἀποκτοῦν νέο πρακτικὸ ποὺ ἐπικυρώνει τὴν *οἰκονομία* τους[43].

Κυριότερη βιβλιογραφία γιὰ τὶς ἀγροτικὲς σχέσεις.

G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, traduction française de H. Grégoire, publiée avec la collaboration de P. Lemerle, μελέτη τοῦ G. Ostrogorsky, Les Praktika byzantins, δημοσιευθεῖσα ἀρχικῶς ρωσικὰ στὰ Byzantinoslavica 9, 2 (1948) σ. 203-306.

G. Ostrogorsky, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956.

N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes, BCH 83 (1959) σ. 1-145 καὶ αὐτοτελῶς, Athènes-Paris ἀ.ἔ.

N. Svoronos, Les privilèges de l'Église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel Ier Comnène, Travaux et Mémoires 1 (1965) σ. 325-391.

A. Hohlweg, Zur Frage der Pronoia in Byzanz, BZ 60 (1967) σ. 288-308.

N. Svoronos, L'épibolè à l'époque des Comnènes, Trav. et Mém. 3 (1968) σ. 375-395.

41. Πάλι ὁ Νικ. Χων. σ. 208α γιὰ τὴν συμπεριφορὰ τῶν *προνοιαρίων*: οἱ *τὸν δημόσιον πάλαι δεσπότην λαχόντες* (οἱ πάροικοι τοῦ δημοσίου) *τῶν ἐπαρχιῶν οἰκήτορες ἐπὸ τῆς στρατιωτικῆς ἀπληστίας πεπόνθασι τὰ οἰκτρότατα, οὐκ ἀργύριον καὶ ἄβολόν ἀφαιρούμενοι ἀλλὰ καὶ τοῦ τελεσταίου χιτῶνος ψιλούμενοι, ἐνίοτε δὲ καὶ τῶν φιλτάτων αὐτῶν ἀποσπώμενοι.*

42. Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη ἐν Θ' Πανελληνίῳ ἱστορικῷ συνέδριο (1988) Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1988 σ. 60.

43. Tr. Maniati-Kokkini, Clergy and laity «opponets» in claims for privileges and land from the twelfth to the forteenth century ἐν Byzantine Macedonia. Identity Image and History, ἐκδ. by J. Burke - R. Scott, Melbourne 2000, σ. 168-183· Τριαντ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Πρόνοια-οἰκονομία καὶ μοναχοὶ-λαϊκοί. Ἡ διεκδίκηση τῶν οἰκονομικῶν προνομίων στὴ Μακεδονία (12ος-15ος αἰ.), Βυζαντινὰ 21 (2000) σ. 251-270 (παρὰ τὸν τίτλο τῆς μελέτης, τὰ παραδείγματα ἀνάγονται στὸν ΙΓ' αἰ. καὶ ἑξῆς). Τριαντ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Αὐτοκρατορικὲς καὶ ἡγεμονικὲς δωρεὲς πρὸς ξένους καὶ ἀπὸ ξένους στὸ βυζαντινὸ χῶρο (12ος-15ος αἰ.), Ἀθήνα 2003.

N. Οἰκονομίδης, Ἡ διανομὴ τῶν βασιλικῶν ἐπισκέψεων τῆς Κρήτης (1170-71) καὶ ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ, Πεπραγμένα Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου τ. Γ', Ἀθήνα 1968 σ. 125-152.

G. Ostrogorsky, Die Pronoia unter der Komnenen, Zbornik Radova Viz. Inst. 12 (1970) σ. 42-54.

P. Lemerle, The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth century. The Sources and problems, Galway 1979.

Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Ὁ βυζαντινὸς θεσμὸς τῆς πρόνοιας. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ χαρακτῆρα του, Διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990.

A. P. Kazhdan, «Pronoia. The History of a Scholarly Discussion», Mediterranean Historical Review 10 (1995) σ. 133-163.

P. Magdalino, Byzantine Army and the Land: from Stratiotikon Ktema to Military Pronoia στὸ συλλογικὸ ἔργο Τὸ ἐμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αἰ.) (ἐπιμ. Κ. Τσικνάκης), Ἀθήνα 1997 σ. 15-36, εἰδικὰς γιὰ τὴν πρόνοια σ. 35-36.

A. Harvey, Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὸ Βυζάντιο 900-1200, μετάφραση Ἑλένη Σταμπόγλη, Ἀθήνα 1997, τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο 1984.

ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΝΑΥΤΙΛΙΑ

Ἐμπορικὴ ναυτιλία Ρωμανίας

Τυχαῖες, περιορισμένες καὶ ἀποσπασματικὲς εἶναι οἱ εἰδήσεις γιὰ τὸ βυζαντινὸ ἐμπόριο στὴν ἱστοριογραφία καὶ τὶς φιλολογικὲς πηγὲς τῆς ἐποχῆς Κομνηνῶν-Ἀγγέλων. Τὴν σημασία του ὅμως ὡς πλουτο-παραγωγοῦ πηγῆς ἰδιωτῶν καὶ κράτους ἀντιλαμβανόμεθα ἀπὸ τὶς διακρατικὲς συμφωνίες μεταξὺ τῆς Ρωμανίας καὶ τῶν ἰταλικῶν ναυτικῶν πόλεων, ὅπως ἐπίσης ἀπὸ τὰ αὐτοκρατορικὰ καὶ μοναστηριακὰ ἔγγραφα γιὰ τὴν ἀνάληψη ἀπὸ τὶς μονὲς ναυτιλιακῆς δραστηριότητος, ὑποτονικῆς στὴν ἀρχὴ ἀλλὰ σύντομα ἀξιόλογης. Πάντοτε χρηματικὴ ἡ βυζαντινὴ οἰκονομία στηριζόταν κυρίως στὴν καλλιέργεια τῆς γῆς μὲ τὶς παραδοσιακὲς καλλιέργειες (ἐλιές, ἀμπέλια, δημητριακὰ) καὶ τὴν ἐκτροφὴ ποιμνίων καὶ μεγάλων ζώων ἰδίως στὰ ὑψίπεδα τῆς Ἀνατολίας. Βέβαια μετὰ τὴν ἀποκοπὴ ὁρισμένων ἀνατολικῶν περιοχῶν κατόπιν τῆς εἰσβολῆς Σελτζούκων καὶ Τουρκομάνων σ' αὐτές, μειώθηκαν οἱ ἐκεῖ καλλιέργειες λήγοντος τοῦ ΙΑ΄ αἰ. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ συμπίπτει ἡ ἐνδυνάμωση τῆς ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητος τῆς Βενετίας καὶ ἡ λειτουργία τῆς ἐνετικῆς παροικίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως ἐπίσης ἡ σπουδὴ ὁρισμένων μονῶν, νὰ ἀποκτήσουν ἰδιόκτητα πλοιάρια, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τοῦ ἀναγκαίου τῆς μεταφορᾶς τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ ἀγροκτήματα[1] γιὰ τὴν διαβίωση τῶν οἰκείων μοναχῶν.

---

1. Χαρακτηριστικὸς ὁ κατάλογος ἐγγείου ἰδιοκτησίας τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος (ἔτ. 1136) μὲ τὶς δωρεὲς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ καὶ τῆς αὐτοκρατείρας συζύγου του Εἰρήνης· βλ. στὸ σχετικὸ τυπικὸ τῆς μονῆς REB 32 (1974) σ. 115-125.

C. C. Pitsakis, À propos des monastères armateurs à Byzance: les origines Athonites, Griechenland und das Meer ἐκδ. Ev. Chrysos-D. Letsios καὶ ἄλλοι, München 1999 σ. 151-164. Amalfi, Genova, Pisa e Bisanzio, Il commercio con Costantinopoli e il vicino Oriente nel secolo XII, Atti della Giornata di Studio, Pisa 1995 a cura di O. Banti, Pisa 1998, σ. 19-38: Vera von Falkenhausen, Il commercio di Amalfi con Costantinopoli e il Levante nel secolo XII· σ. 39-53: S. Origono, I commerci genovesi a Costantinopoli e nel vicino Oriente nel secolo XII· σ. 55-74: G. Ravegnani, Il commercio veneziano nell' Impero bizantino· σ. 151-168. M. Balard, Les hommes d'affaires occidentaux ont-ils asphyxié l'économie byzantine σ. 255-265 πρὸ τοῦ 1204 ἐπιδρᾶσε ἐνεργά, μετὰ ὅμως ὄχι. Στὸ ἔργο Europa Medioevale e il Mondo Bizantino. Contratti effetivi e possibilità di studi comparati (συνέδριο Montreal 1995) a cura C. Arnaldi, G. Cavallo 1997, αὐτόθι N. Oikonomides, The economic re-

Σ' ἕνα συγκροτημένο, ὀργανωμένο κράτος καὶ αὐστηρὰ ἐλεγχόμενη οἰκονομία εἶναι εὔλογο ὁ τομεὺς τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας νὰ ὑπόκειται σὲ κρατικὸν ἔλεγχο, τόσο γιὰ λόγους ἀσφαλείας γενικῶς καὶ γρήγορης κινητοποιήσεως σὲ περίπτωση πολεμικῶν ἀναγκῶν, ὅσο καὶ τὴν ἐκπλήρωση τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων τῶν πλοιοκτητῶν. Εἶναι κατόπιν τούτου εὐνόητο πόσο μεγάλο προνόμιο συνιστοῦσε ἡ πλοιοκτησία ἀλλὰ καὶ ἡ προνομιακὴ φορολογικὴ μεταχείριση, ὅταν μάλιστα πλοιοκτήτης ἦταν μεγάλη μονὴ μὲ πολλὰ ἀγροκτήματα διάσπαρτα στὴν χώρα καὶ ὅτι γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων τὸ πλοῖο συνιστοῦσε τὸ πιὸ πρόσφορο καὶ ταχὺ μέσο.

Τὸ προνομιακὸ δικαίωμα πλοικτησίας ἢ ἔστω δικαιώματος ἐπαγγελματικῆς συμμετοχῆς σὲ ναυτιλιακὲς μεταφορὲς βεβαιώνεται ἀπὸ τὴν παραχώρησή του σὲ στενοὺς βασιλικοὺς συγγενεῖς, ὅπως ἦταν ὁ γυιὸς τοῦ Ἀλεξίου Α' σεβαστοκράτωρ Ἰσαάκιος Κομνηνός, μὲ δικαίωμα πλοικτησίας 12 πλοιαρίων 4.000 μοδίων ἐν ὅλῳ[2], καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου, σεβαστοκράτωρ Ἀλέξιος Ἄγγελος, ὁ μετέπειτα αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Γ', ὁ ὁποῖος μετεῖχε σὲ βενετικὸ πλοῖο μὲ ἐμπόρευμα 50.00 ὑπερπύρων. Στὴν δεύτερη περίπτωση οἱ ὅροι συμμετοχῆς εἶναι ἀδιευκρίνιστοι· ἡ μόνη πληροφορία εἶναι τὸ ὕψος τῆς ζημίας[3]. Ἡ προφανὴς αὐτὴ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότης καὶ ἡ συσσώρευση μεγάλου πλούτου, ἀπροσδιορίστου μὲν προελεύσεως ἀλλὰ προφανῶς ἄσχετης μὲ καλλιέργεια τῆς γῆς, ὁδηγοῦν στὴν σκέψη ὅτι ἐπὶ Ἀγγέλων πρόσωπα τῆς ἀνωτάτης καὶ ἀνωτέρας τάξεως τοποθετοῦσαν τὰ χρήματά τους σὲ ἐμπορικές, ναυτιλιακὲς ἐπιχειρήσεις. Ἐκεῖνο ποὺ ἀσφαλῶς συνάγεται εἶναι ὅτι ἡ ἄδεια κτήσεως πλοίου προϋποθέτει βασιλικὴ εὔνοια, ποὺ σημαίνει ὅτι ὑπόκειται κερδοφορία.

Τὸ ἀρχικὸ πρόσχημα γιὰ τὴν ἀπόκτηση πλοιαρίου, ἡ ἀνάγκη μεταφορᾶς τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων γιὰ τὴν διαβίωση τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς, ἔπαψε νὰ ἀναζητεῖται, ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν πλοίων ἔφθασε τὰ δύο ἢ τρία σκάφη. Ἦταν προφανὲς ὅτι μετέχουν στὴν μεταφορὰ καὶ ἐμπορία τῶν ἀγροτικῶν προ-

gion of Constantinople from directed economy to free economy and the role of the Italians, σ. 221-238.

2. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Α' εἶχε παραχωρήσει στὸν σεβαστοκράτορα γυιὸ του Ἰσαάκιο Κομνηνὸ *πλοῖα δώδεκα ἐν ἐξκουσσείᾳ* (= ἀπαλλαγμένα φορολογήσεως) *χωρήσεως τεσσάρων χιλιάδων μοδίων*. Τὸ σχετικὸ χρυσόβουλλο δὲν σώζεται, ἀλλὰ μνημονεύεται στὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς Κοσμοσωτείρας, στὴν ὁποία τὰ προσεκύρωσε ὁ ἱδρυτής της σεβαστοκράτωρ. Βλ. Τυπικὸ ἐκδ. Γ. Παπάζογλου, σ. 97, 98-99. Ἡ μικρὴ χωρητικότης τῶν πλοιαρίων (333 μόδιοι, ἂν ἦταν ὅλα τῆς ἴδιας χωρητικότητος), θέτει τὸ ἐράτημα, μήπως τὰ πλοιάρια προορίζονταν γιὰ ἁλιεία στὸ ποτάμι — ὅπως περιγράφει ὁ ἴδιος ὁ σεβαστοκράτωρ—, στὸν Μαρίτζα (Ἔβρο) καὶ τὸν παραπόταμο Σάμια μὲ σανδάλια, ὅπως ἀποκαλεῖ τὰ πλοιάρια.

3. MM 3 (1865) σ. 37-40.

ϊόντων τῆς μονῆς. Ἔχουν διασωθῆ ἐπίσημα αὐτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα γιὰ τὴν κτήση τοῦ πλοίου (μονὲς Πάτμου[4], Λαύρας, Χιλανδαρίου)[5] καὶ τὴν ἀπονομὴ *ἐξκουσσείας* δηλαδὴ φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς καὶ ὑπηρεσιακὰ ἔγγραφα τοῦ *σεκρέτου τῆς θαλάσσης*, ἁρμοδίας κεντρικῆς ὑπηρεσίας γιὰ τὸν ἔλεγχο κυριότητος, χωρητικότητος τοῦ πλοίου. Ἡ χωρητικότης τοῦ πλοίου λήγοντος τοῦ ΙΑ' αἰ. ἦταν 500 θαλάσσιοι μόδιοι (Πάτμος ἔτ. 1088), λήγοντος τοῦ ΙΒ' αἰ. ἔγιναν 1.500 (ἔτ. 1195) καὶ 2.000 μόδιοι τὸ 1204. Ρητῶς ἐπαναλαμβάνεται ὅτι ἐδικαιοῦντο νὰ ἀντικαταστήσουν τὰ ναυαγοῦντα ἢ γιὰ ὁποιονδήποτε λόγο καταστρεφόμενα πλοῖα οἱ ἱδιοκτήτριες μονές.

Τὸ *σέκρετον τῆς θαλάσσης* τελεῖ ὑπὸ τὸν *λογοθέτη τῶν σεκρέτων* καὶ ἐλέγχεται ἀπὸ τὸν *μέγα δοῦκα* τοῦ στόλου, ὅπως ὅλες οἱ ναυτικὲς ὑπηρεσίες, στρατιωτικὲς καὶ πολιτικές. Εἶναι στελεχωμένο μὲ ὑψηλόβαθμους διοικητικοὺς ὑπαλλήλους, *βασιλικοὺς νοταρίους*, *παραθαλασσίτη* (1 ἢ 2), *τὸν (τοὺς) ἐνεργοῦντα(ας) τὴν τῆς θαλάσσης δουλείαν* (βλ. κατωτ.), οἱ ὁποῖοι ὑπογράφουν καὶ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα. Μερικὲς φορὲς ἐνεργοῦν ὡς ἐκπρόσωποι (*δικαίῳ*) ἀνωτάτων κρατικῶν λειτουργῶν, ὅπως ρητῶς δηλώνεται στὴν ὑπογραφή τους. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ εἰδικευμένο τεχνικὸ προσωπικὸ ποὺ λειτουργεῖ ὡς *πρωτομανδατορικὸν ὀφφίκιον*, ὡς *πρωτοελατικὸν ὀφφίκιον* καὶ *ἐλαιοπάροχοι*[6]. Οἱ τεχνικοὶ ποὺ ἐνήργησαν τὴν καταμέτρηση δὲν ὑπογράφουν τὸ ἔγγραφο τῆς καταμετρήσεως τοῦ πλοίου, τὸ ὑπογράφουν μόνον οἱ διοικητικοὶ ὑπάλληλοι.

Ἡ καθέλκυση τοῦ πλοίου γίνεται στὴν Κωνσταντινούπολη στὴν παραλία τοῦ Νεωρίου ἢ στὸν αἰγιαλὸ τοῦ Συκαϊτικοῦ κόλπου μὲ τὴν διαδικασία ποὺ καλεῖται *ἔξαμον* ἢ *ἔξαμος* (*ἐξαμωθῆναι*) καὶ ἀφοῦ ἐξακριβωθῆ τὸ ἱδιοκτησιακὸ καθεστὼς τοῦ πλοίου. Ἀκολουθεῖ δὲ ἡ καταμέτρηση τῆς χωρητικότητός του ἀπὸ τὸ τεχνικὸ προσωπικὸ σύμφωνα μὲ ὁρισμένους κανόνες, παρουσία τῶν ἀξιωματούχων τοῦ *σεκρέτου τῆς θαλάσσης* ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐκπροσώπων (συνήθως τριῶν) τῆς μονῆς, ἀπαραιτήτως τοῦ ἡγουμένου καὶ τοῦ

4. Διασωθέντα χρυσόβουλλα στὸ πρωτότυπο ἢ σὲ ἐπικυρωμένα ἀντίγραφα γιὰ τὴν μονὴ τῆς Πάτμου τῆς ἐποχῆς Κομνηνῶν-Ἀγγέλων Πάτμος Α' ἀρ. 7 (ἔτ. 1088 Reg. 1150), ἀρ. 8 (Regesten 1296, Ἰούλ. 1119 σιγίλλιον), ἀρ. 9 (Regesten 1570, Ἰούν. 1186), ἀρ. 11 (Regesten 1640, ἔτ. 1197), καὶ γιὰ τὴν ἴδια μονὴ ἔγγραφα τοῦ *σεκρέτου τῆς θαλάσσης* Πάτμος Β' ἀρ. 56 (ἔτ. 1195), ἀρ. 59 (ἔτ. 1199), ἀρ. 60 (ἔτ. 1203).

5. Ἐπίσης στὴν μονὴ Χιλανδαρίου παραχωρεῖται ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Γ' Ἄγγελο κατ' αἴτηση τοῦ μεγάλου ζουπάνου Στέφανου Νεμάνια δικαίωμα κτήσεως πλοίου 1.000 μοδίων, ἀπαλλαγμένου φορολογίας (Ἰούνιος 1199· Regesten 1652)· Mrjana Zivojinović, Vassiliki Kravari, Chr. Giros, Actes de Chilandar I. Des origines à 1319, Paris 1998, ἀρ. 5 σ. 110-117.

6. Hélène Ahrweiler, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, REB 19 (1961) σ. 239-252.

οἰκονόμου της[7]. Ἡ διακίνηση τοῦ πλοίου ἐπιβαρύνεται μὲ διαφόρους δασμούς γιὰ τὴν προσέγγιση σὲ λιμάνι, σκάλες, ἐλλιμενισμό (*καταρτιάτικο, σκαλιάτικο, λιμενιάτικο*), *ἀντίναυλον*.

Σκάλα ἢ ἀποβάθρα, τὸ ἀγκυροβόλιο[8]. Στὶς παραλίες γύρω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη οἱ ξύλινες αὐτὲς ἀποβάθρες ἀνῆκαν κυρίως σὲ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα, νοσοκομεῖα, πτωχοκομεῖα, μοναστήρια. Τὸ *σκαλιάτικον* εἶναι τὸ τέλος ποὺ παρέχει δικαίωμα γιὰ τὴν στάθμευση στὴν *σκάλα*, τὴν ἐκεῖ ἐμπορικὴ συναλλαγὴ καὶ τὴν ἀποθήκευση τοῦ ἐμπορεύματος σὲ παρακείμενους χώρους.

Ὁ σπουδαιότερος φόρος ὅμως ἦταν ἡ *δεκατεία ἤτουν κομμέρκιον* δηλ. φόρος 10% στὴν πώληση τῶν εἰσκομιζομένων ἐμπορευμάτων καὶ φορολογία στὴν κυκλοφορία[9]. Εἰδικῶς γιὰ τὸ κρασὶ προβλεπόταν ἡ *δεκατεία τῶν οἰναρίων*, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται ἰδιαίτερος λόγος ἐξ ἀφορμῆς δίκης.

Στὸ αἴτημα τῶν μονῶν γιὰ *ἐξκουσσεία* ἀπὸ φορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις τῶν πλοίων καὶ τῶν μεταφερομένων ἐμπορευμάτων ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνὸς ἀπάντησε στὴν ἀρχὴ μὲ παραχώρηση μικρῶν διευκολύνσεων: νὰ πλέη τὸ πλοῖο ἐλεύθερα σὲ Ἀνατολὴ-Δύση καὶ τὰ νησιὰ καὶ νὰ ἐμπορεύεται χωρὶς καταναγκαστικὲς παρεμβάσεις[10], νὰ εἶναι δὲ ἀπαλλαγμένο αὐτὸ καὶ τὸ πλήρωμα (*τοῖς ἐν τούτῳ ἐμπλέουσι*) *καὶ πάσ(ης) ἐπηρεί(ας) καὶ ἀγγαρεί(ας)* καὶ οὔτε κανεὶς νὰ στέλνη *μήτε πρόξ(ενος) μετακομιδ(ὴν) τῶν χρειωδῶν καὶ αὐτῇ τῇ βα(σιλείᾳ) μου ἀναγκαιοτάτων* (= ὥστε νὰ μὴν τὸ στέλνη κανεὶς νὰ μεταφέρη πράγματα ἀκόμη καὶ τὰ ἀναγκαῖα στὴν βασιλεία μου)[11].

7. Γιὰ τὴν διαδικασία καταμετρήσεως τοῦ πλοίου βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Πάτμος Β΄ σ. 95-96, 100-106, ἔνθα καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία· Ἰω. Κονιδάρη, Προσδιορισμὸς τῆς ἀτομικότητος πλοίου στὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Πάτμου ἐν Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ρόκαν, Ἀθῆναι 1985, σ. 469-479. Στὸν φάκελλο Πλοῖα ὡς καταγραφὴ καὶ ἡ ἐπιχειρουμένη ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων συγκέντρωση τῶν γραφίτι μὲ πλοῖα γιὰ τὰ ὁποῖα Κ. Δελούκα, Χειράγματα πλοίων σὲ βυζαντινὲς ἐκκλησίες Ναυτικὴ Ἐπιθεώρηση Nr 2071 BZ 89 (1995) συμπόσιο Μαΐου 1995: Λιμάνια καὶ ναυσιπλοΐα στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο κατὰ τὸν Μεσαίωνα 141 τεῦχος 193 (1995) σ. 309-319.

8. Μὲ ἀκρίβεια καὶ γραφικότητα περιγράφει τὶς *σκάλες* στὰ παράλια τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ἀτταλειάτης σ. 278, στὴν μετάφραση Ἰω. Πολέμη (ἔκδ. 1997), σ. 477.

9. Hélène Antoniadis-Bibicou, Recherches sur les douanes à Byzance, L'«octava» le «kommerkion» et les commerciaires, Paris 1963 σ. 134-135· G. Rouillard, Les taxes maritimes et commerciales d'après des actes de Patmos et de Lavra ἐν Mélanges Ch. Diehl τ. I, Paris 1930 σ. 277-289. Εἰδικῶς περὶ τῆς *δεκατείας* βλ. παρατηρήσεις Ἔρας Βρανούση στὸ ἔγγραφο Ἰσαακίου Β΄ ἀρ. 9 (1186) Regesten 1570, Πάτμος Α΄ σ. 95, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία.

10. *ἐλεύθερον πάντοθεν διατηρεῖσθαι πάσης καὶ παντοίας ἐπηρείας, ἀγγαρείας τε καὶ κακώσεως* (Πάτμος Α΄ ἀρ. 8 στίχ. 8 σ. 81 Regesten 1296).

11. Πάτμος Α΄ ἀρ. 8 (1119) σ. 82 παρόμοιες διατάξεις καὶ στὸ χρυσόβουλλο Α΄ ἀρ. 7 (1088) στίχ. 19-21, 24-25 σ. 72-73 Regesten 1150.

Εἰδικῶς τὸ ἔγγραφο τοῦ Ἀλεξίου Α΄ γιὰ τὴν Λαύρα (Ἐτ. 1102) παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατὶ κατὰ κάποιο τρόπο κωδικοποιεῖ τὶς ἀγγαρεῖες, ποὺ ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀπαλλάσσει αὐτά τὰ τέσσαρα πλοῖα τῆς μονῆς (στίχ. 39-64). Σημειῶ μόνο τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ἀγγαρεία πολεμική: *οὔτε μὴν οἱ κατὰ καιροὺς ἐνεργοῦντες ἐν τῷ στόλῳ ἢ ἑτέραν οἱανδήτινα ἀρχὴν ἐμπεπιστευμένοι, λήψονται ἀπὸ τῶν τοιούτων πλοίων ναύτας χάριν ἀγγαρείας ἢ πλωΐμους τούτους ποιήσουσι κατά τινα ἀναγκαιοτάτην χρείαν τῆς Ρωμανίας* (στ. 55-57). Ἔτσι μαθαίνομε ὅτι ἦταν δυνατὴ ἡ ἐπίταξη τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ καὶ ἡ στράτευση τῶν ναυτῶν στὸ πολεμικὸ ναυτικό (*πλωΐμους τούτους ποιήσουσι*), σὲ καιρὸ ἔκτακτης ἀνάγκης τοῦ κράτους, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀγγαρεῖες ἀπαλλάσσει τὰ τέσσερα πλοῖα τῆς Λαύρας ὁ αὐτοκράτωρ, ὁρίζοντας βαρειὲς ποινικὲς ρῆτρες γιὰ ὁποιον ἤθελε παραβῆ τὶς αὐτοκρατορικὲς ἀπαγορεύσεις (στίχ. 85-86).

Ἐξκουσσεία τῆς δεκατείας παραχώρησε πρώτη φορὰ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰσαάκιος Β΄ Ἄγγελος στὰ 3 πλοιάρια τῆς μονῆς τῆς Πάτμου τὸ 1186, τὰ ὁποῖα τώρα εἶχαν τὴν ἄδεια νὰ πλέουν *ἀπανταχοῦ τῶν τῆς ρωμαϊκῆς ἐπικρατείας μερῶν*, ἀπαλλαγμένα ἀπὸ τὴν καταβολὴ τῆς *δεκατείας* μὲ μόνη ἐξαίρεση τὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ τὴν ὁποία ἡ ἀπαλλαγὴ ἴσχυε μόνον γιὰ τὸν κατάπλου μιὰ φορὰ τὸν χρόνο[12]. Ἡ ἐξκουσσεία ἀφοροῦσε *ἅπαν κεφάλαιον ἐπί τε τῶν οἰναρίων καὶ παντὸς ἑτέρου εἴδους καὶ πράγματος*. Ἦταν δηλαδὴ γενικὴ καὶ φυσικὰ κατάπλους στὴν Βασιλεύουσα πέραν τοῦ ἑνὸς ταξειδιοῦ ἦταν ἐλεύθερος μὲ τὴν προϋπόθεση καταβολῆς τῆς *δεκατείας*. Ἐξ ἄλλου ἡ ἰδιαίτερη μνεία τῆς *δεκαετείας τῶν οἰναρίων* ἔχει σημασία, γιατὶ ἡ κατανάλωση κρασιοῦ στὸ καθημερινὸ γεῦμα καὶ δεῖπνο πλουσίων καὶ φτωχῶν, πολιτῶν καὶ μοναχῶν ἦταν σημαντική[13].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ *σεκρέτου τῆς θαλάσσης* σημαντικὴ θεωρῶ τὴν μαρτυρία γιὰ τὴν ὑποδηλούμενη ἀνάπτυξη τοῦ λιμανιοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν πληθυσμικὴ συγκέντρωση στὴν Πόλη, ὅπως καὶ γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις στὶς φορολογικὲς ρυθμίσεις ἑνὸς λαϊκοῦ καταναλωτικοῦ ἀγαθοῦ, ὅπως τὸ κρασί.

Ἡ ἀφειδώλευτη παροχὴ φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν σὲ πλοῖα τῶν μονῶν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα *πολλὴν ζημίαν τῷ δημοσίῳ*, ποὺ ἀνάγκασε τὸν αὐτοκρά-

12. Πάτμος Α΄ ἀρ. 9 (Ἰανουάριος 1186) σ. 89-97. Regesten 1570. Τὸ κείμενο τοῦ χρυσοβούλλου σ. 91-92. Στὴν ἀπαγόρευση σὲ *κομμερκιάριο ἢ δεκαστὴ* νὰ ἐπιβάλη κομμέρκιον ἢ δεκατισμὸν (στίχ. 39-41) ὑπόκειται, νομίζω, προσωπικὴ ἀξίωση τοῦ ὑπαλλήλου (ὡς φιλοδώρημα) καὶ ὄχι γιὰ τὸν κρατικὸ φόρο τῆς δεκατείας.

13. Ἀπὸ τὰ τυπικὰ τῶν μονῶν τῆς ἐποχῆς ἰδίως τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος καὶ τῆς Πετριτζωνιτίσσης τοῦ Πακουριανοῦ εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ κρασὶ ἀποτελεῖ οὐσιώδες συστατικὸν τῆς διαίτης κληρικῶν, μοναχῶν, λαϊκῶν καὶ ὡς εὐρείας καταναλώσεως ἀγαθὸ θὰ εἶχε ἱκανοποιητικὴ φορολογικὴ ἀπόδοση.

τορα Ἀλέξιο Γ' νὰ ἀνακαλέση ὅλα τὰ προστάγματα ἐξκουσσείας πλοίων[14]. Ἀλλὰ μὲ νέο ἔγγραφο ὁ ἴδιος αὐτοκράτωρ, χαριζόμενος στὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Πάτμου, ἐπικυρώνει ὅλα τὰ παλαιότερα αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν πλοίων τῆς μονῆς καὶ προχωρεῖ στὴν παραχώρηση νέας γιὰ πλοιάρια 500 μοδίων, ὅπως ἀπαντᾶ στὸ ἔγγραφο, ποὺ ὁ Fr. Dölger διορθώνει σὲ 1.500 μοδίους[15].

Παραθαλασσίτης[16]

Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ὀνομασία ὁ *παραθαλασσίτης* ἔχει ἁρμοδιότητα στὴν ἀσφαλὴ ἐπικοινωνία θάλασσας καὶ στεριᾶς. Ἀρχικὰ στὴν ὑπηρεσία τοῦ *ἐπάρχου τῆς πόλεως* καὶ μάλιστα τελευταῖος στὴν ἱεραρχία στὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον (ἔτ. 911/912) μὲ ἁρμοδιότητες περιοριζόμενες στὸ λιμάνι καὶ τὴν θαλάσσια περιοχὴ τῆς Βασιλεύουσας, ἀναβαθμίζεται μὲ τὴν αὔξηση τῆς θαλασσίας ἐπικοινωνίας, ὥστε στὴν συνθήκη τοῦ 992 μὲ τὴν Βενετία ἔχει μετακινηθῆ στὸ *λογοθέσιον τοῦ γενικοῦ*, τὸν δὲ ΙΑ' αἰ. εἶναι ἁρμόδιος δικαστὴς γιὰ τοὺς *πλέοντας τὴν θάλασσαν* (Πεῖρα ΝΑ' 29). Ὡς *πλέοντες τὴν θάλασσαν* νοοῦνται οἱ τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ[17], διακρινόμενοι ἀπὸ τοὺς *πλωΐμους*, ὅπως ἀναγράφονται οἱ ὑπηρετοῦντες στὸ πολεμικὸ ναυτικὸ (*τὸ πλώϊμον*).

Στὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΒ' αἰ. ὁ *παραθαλασσίτης* σὲ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Α' ὑπὲρ τῆς Ἀθωνικῆς μονῆς τῆς Λαύρας (ἔτ. 1102)[18] φέρεται νὰ ἔχη στὴν ὑπηρεσία του τοὺς *ἐπιτηρητὰς τῆς θαλάσσης, ἐξαγγελιστὰς* καὶ *λιμεναρίους*, ἁρμοδίους γιὰ τὰ ναυτιλιακὰ θέματα καὶ τοὺς *πράκτορας* καὶ *συνωναρίους* γιὰ τὰ δημοσιονομικά, ὡς ἐξεχώρισε τὶς ἁρμοδιότητές τους ἡ H. Ahrweiler. Ἡ ἴδια ἐπιστήμων φαίνεται νὰ ταυτίζη τὸν *παραθαλασσίτη* μὲ τοὺς *ἐνεργοῦντας τὴν (τὰς) τῆς θαλάσσης δουλείας*, ἢ πάντως ὅτι καλύπτει καὶ αὐτὸν μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ διατύπωση. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι οὔτε ταυτίζεται οὔτε καλύπτεται. Τὸ χρυσόβουλλο τοῦ 1186 γιὰ τὴν Πάτμο Α' ἀρ. 9 (Regesten 1570), σ. 91, στίχ. 20-22 καὶ ἡ πράξη τοῦ σεκρέτου τῆς θαλάσσης τοῦ 1195

14. Πάτμος Α' ἀρ. 11 στίχ. 1 σ. 105 πρὸ Νοεμβρίου 1197, Regesten 1640.

15. MM 6 (1980) σ. 137-139. Πάτμος Α' ἀρ. 11, σ. 103-112, Regesten 1641 Νοέμβριος 1197 καὶ ἡ Ἔρα Βρανούση σ. 105 ἀποδέχεται τὸ τοῦ κειμένου *μοδίων πεντακοσίων*.

16. H. Ahrweiler, Fonctionnaires et bureaux maritimes, REB 19 (1961) σ. 249-250.

17. Ἱστορία Β' 2 σ. 318.

18. Πάτμος Α' ἀρ. 9 σ. 91 στίχ. 20-22. Πάτμος Β' ἀρ. 56 σ. 92 στίχ. 13. Χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ διατύπωση στὸ πρωτοεκδιδόμενο ἔγγραφο τῆς Λαύρας, Actes de Lavra I ἀρ. 67, Regesten 1635a ἐκδ. P. Lemerle, κ.λπ. (1970) ἀρ. 67 (ἔτ. 1196) στίχ. 32. 40, 46, 57 : *τοῦ κατὰ τὴν ἡμέραν παραθαλασσίτου (καὶ) τοῦ ἀ[ντιπροσ]ωποῦντος() αὐτῷ πα[κτω]ναρί(ων) συ[ωναρίων] (ἐπι)[τηρητῶν] τ(ῆς) θαλάσσ(ης) [ἐξ]αγ]γελιστ(ῶν) [καὶ λι]μένο[ρί]ων* νὰ μὴ καταβάλλεται σὲ κανέναν ἀπὸ αὐτοὺς *συνήθεια ἢ κανίσκιον... ἀλλ' οὐδὲ [πρὸς αὐτὸν τὸν παραθα]λασσίτην*. Ἀνάλογη διατύπωση καὶ Λαύρας ἀρ. 55 (1102) σ. 32 Regesten 1215c.

(Πάτμος Β' ἀρ. 56, σ. 92 στίχ. 13) εἶναι σαφῆ : *μὴ τολμᾶν τινὰ τῶν δημοσιακὰς ἐνεργούντων δουλείας ἢ αὐτῶν τῶν κατὰ καιροὺς παραθαλασσιτῶν πειρᾶσθαι...*

Ὁ παραθαλασσίτης εἶναι ἀνώτερος κρατικὸς λειτουργὸς μὲ εὐρύτερη δικαιοδοσία, ἐνῶ οἱ *ἐνεργοῦντες τὰς τῆς θαλάσσης δουλείας* εἶναι πρόσωπα ἐπιφορτισμένα μὲ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν εἴσπραξη τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων τοῦ πλοίου ἢ τὴν ἐξακρίβωση τῶν συναφῶν μὲ τὴν παροχὴ ἐξκουσσείας ἐγγράφων. Ὡς κρατικὸς λειτουργὸς ὁ *παραθαλασσίτης* φέρει τὸν τίτλο *πρωτονοβελισσιμοϋπέρτατος* (Πάτμος Β' ἀρ. 60 ἔτ. 1203), ἄλλος δὲ συνάδελφός του τὸν τίτλο *σεβαστός* (Πάτμος Β' ἀρ. 59, ἔτ. 1199), ἐνῶ *οἱ ἐνεργοῦντες τὰς τῆς θαλάσσης δουλείας* οὔτε ὑπογράφουν οὔτε αὐλικὸ τίτλο φέροῦν, ἡ δὲ μνεία των συνδυάζεται μὲ τὴν λειτουργική τους ἰδιότητα, πρόδηλη στὸ ὅτι ὑποχρεοῦνται νὰ παρουσιάζουν στοὺς ὑπηρεσιακοὺς προϊσταμένους των τὶς σχετικὲς ἀποδείξεις, ὑπογεγραμμένες καὶ ἐπικυρωμένες ἀπὸ τὴν μονὴ *εἴτε ἐπὶ πάκτον ἢ καὶ εἰς τὸ πιστὸν ἐνεργοῦσι*, δηλ. εἴτε ἐνεργοῦν ὡς ἐνοικιασταὶ τῶν φόρων (*ἐπὶ πάκτον*) εἴτε ὡς ἐντολοδόχοι τοῦ δημοσίου (*εἰς τὸ πιστόν*)[19]. Πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ τὴν ἴδια διαδικασία τῆς *δοχῆς*, ποὺ ἐφαρμόζεται στὶς περιπτώσεις ἐγγείου ἰδιοκτησίας.

Διεθνεῖς μεταφορές. Ἐξόριστοι

Στὸ θέμα τῶν μεταφορῶν δὲν πρέπει νὰ παραλειφθῆ ἡ ρύθμιση ποὺ καλύπτει τὴν μετακίνηση ἐξορίστων πολιτῶν τῆς Ρωμανίας ἢ πρεσβευτῶν σὲ νησιὰ καὶ τὰ μέσα μεταφορᾶς των. Εἰδικῶς γιὰ τὴν Πάτμο ἀπαγορεύεται ἡ μεταφορά, διέλευση καὶ παραμονὴ στὸ νησὶ ἐξορίστων[20], ὡς καὶ ἡ μετακίνησή τους μὲ τὰ πλοῖα τῆς μονῆς[21]. Ρητῶς δηλώνεται ἡ ἴδια ρύθμιση καὶ γιὰ *μανδάτορες τοῦ δρόμου* ποὺ τοὺς συνόδευαν πάντα σὲ ἀναφορὰ μὲ πλοῖα τῆς μονῆς.

Τὸ θέμα τῶν διεθνῶν μεταφορῶν γιὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ θὰ ἔπρεπε νὰ διερευνηθῆ μὲ βάση καὶ τὶς ἀραβικὲς πηγὲς καὶ ἐγγύτερη προσέγγιση τῶν σχετικῶν μὲ τὶς ἰταλικὲς ναυτικὲς πόλεις, ἰδίως τὴν Βενε-

19. Βλ. Πάτμος Β' σ. 98 καὶ τὰ σχόλια τῆς ἐκδότριας Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου στὸ ἔγγραφο ἀρ. 56 (ἔτ. 1195).

20. Πάτμος Α' ἀρ. 6 σελ. 62 (ἔτ. 1088 Reg. 1147). Ἐδῶ ὅμως πρόκειται περισσότερο γιὰ ἀπαλλαγὲς ἀπὸ οἰκονομικὴ ἐπιβάρυνση ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ *μανδατόρων τοῦ δρόμου πρέσβεις ἀγόντων ἢ ἐξορίστους*, αὐτόθι καὶ σ. 61_{34} *οὔτε μὴν ἐξόριστος πεμφθήσεται* (ἀρ. 5_{77} ἔτ. 1087 Reg. 1139). Πάτμος Α' ἀρ. 5 (1087), ἀρ. 6 (1088), ἀρ. 7 (1088), ἀντιστοίχως Regesten ἀρ. 1139, 1147, 1150.

21. Πάτμος Α' ἀρ. 7 στίχ. 34 (ἔτ. 1088) *οἱ κατὰ χώραν δοῦκες... κατεπάνω τε καὶ στρατηγοί... ἢ ἐξορίστους ἐν αὐτῷ* (= στὸ πλοῖο) *ἐμβάλωσιν...* (ἀπειλεῖται τιμωρία ἂν δὲν συμμορφωθοῦν μὲ τοὺς ὁρισμούς των...).

τία, μὲ τὶς ὁποῖες ἡ αὐτοκρατορία κατὰ διαστήματα ὑπέγραφε καὶ νέες συνθῆκες[22]. Ἐδῶ θὰ περιορισθῶ στὸ θέμα τῆς πειρατείας, καίριο γιὰ τὰ ἑλληνικὰ νησιωτικὰ καὶ παράλια διαμερίσματα, ὅπως φαίνεται καὶ στὰ βυζαντινὰ κείμενα. Ἀπὸ τὰ τελευταῖα μὲ ἀφορμὴ τυχαῖα περιστατικὰ διαπιστώνεται ὁμαλὴ συνεργασία Βυζαντινῶν πραγματευτῶν καὶ Τούρκων ἐμπόρων τοῦ Ἰκονίου τόσο σὲ χερσαίους δρόμους, ὅσο καὶ θαλάσσια μεταφορικὰ μέσα. Ἡ συνεργασία, ἰδιωτικὴ βέβαια, ἦταν εὐκαιριακὴ ἀλλὰ σὲ ἑδραία βάση καὶ διάρκεια.

Ἀπὸ τὶς σύντομες καὶ κατ' ἀραιὰ διαστήματα ἀφηγήσεις φαίνεται, ὅτι τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο καὶ στὶς δύο πλευρὲς δὲν ἐμφορεῖται ἀπὸ ἐχθρικὲς διαθέσεις ἀλλὰ ἀποβλέπει σὲ κοινὴ ἐμπορικὴ συνεργασία.

Πειρατεία

Ἡ χαλάρωση στὴν λειτουργία τῆς διοικήσεως λήγοντος τοῦ ΙΒ' αἰ. καὶ ἡ ἀποδυνάμωση τοῦ βυζαντινοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ ἀπέβησαν ὀλέθριες τόσο γιὰ τὴν ἄμυνα τῶν παραλίων ἀπὸ τοὺς πειρατές, ὅσο καὶ τὴν ἀπόκρουση ἐπιθέσεως ἀλλοεθνοῦς ἀντιπάλου.

Ἔτσι οἱ Ἄγγελοι τώρα, ὅπως ἄλλοτε οἱ Κομνηνοί, ἀναγκάσθηκαν νὰ ἀπευθυνθοῦν σὲ ἰταλικὲς ναυτικὲς πόλεις (Βενετία, Γένουα, Πίσα) καὶ νὰ ζητήσουν τὴν συνδρομή τους γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀκτῶν καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση τῆς ἐλευθερίας των, ἐξαγορασμένης ὅμως μὲ τὴν ἀκριβὴ παραχώρηση ἐμπορικῶν προνομίων[23], τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν σὲ Βενετούς, Γενουάτες,

22. Ἡ περισσότερο ἐξειδικευμένη μελέτη τῶν πηγῶν, ἰδίως τῶν δυτικῶν, ὅπως ἀποκαλύπτει ἡ τελευταία βιβλιογραφία, φωτίζει περισσότερο τὸ ἐμπόριο στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Σημειώνω μερικὲς χαρακτηριστικές: M. Balard, Les republiques maritimes italiennes et le commerce en Syrie-Palestine (XIe-XIIIe siècles), Annuario de Estudios Medievales 24 (1994) σ. 318-348· D. Jacoby, Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Forth Crusade: a Reconsideration αὐτόθι σ. 349-369· R.-J. Lilie, Der Fernhandel der Italiener und der byz. Reich am Vorabend des Vierten Kreuzzuges Venedig und die Weltwirtschaft um 1200, Stuttgart 1999 ἐκδ. Wiv. Stromer σ. 159-174· D. Jacoby, The byzantine outsider in trade (c. 900- c. 1350): Strangers to themselves: The Byzantine outsider. Papers from the thirthy second Spring Symposium of Byz. studies, Brighton 1998, Aldershot 2000 σ. 120-147.

23. Χρυσόβουλλα Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου ἀπὸ Φεβρ. 1187 (= Regesten ἀρ. 1576) JGR τ. III coll. IV ἀρ. 87 σ. 517-524 TTh I 179-189 μὲ ἀναγραφὴ καὶ τῶν παλαιοτέρων χρυσοβούλλων. Χρυσόβουλλο Ἰσαακίου Β' Φεβρ. 1187 (= Reg. ἀρ. 1577) JGR III ἀρ. 88 σ. 525-529 TTh I 189-195. Συνθήκη μεταξὺ Ρωμανίας-Βενετίας Φεβρ. 1187 (= Regesten ἀρ. 1578) JGR III ἀρ. 89, 529-535 TTh I 195-203, στὸ χρυσ. ἔτ. 1189 (= Regesten 1590) JGR III σ. 555_{21}, 599_{12}. Συνθήκη μὲ Βενετία πρὸ Ἰουνίου ἔτ. 1189 (Reg. ἀρ. 1590)· JGR 535-538 ἀρ. 90 TTh I 206-211, Νοέμ. TTh I 248-278, σ. 553-565 JGR III ἀρ. 95. Χρυσόβουλλο Ἀλεξίου Γ' πρὸς Βενετοὺς ἔτ. 1198 (Reg. ἀρ. 1647). Ὁ χρυσόβουλλος λόγος γιὰ τὴν Γένουα τοῦ

Πισαίους ἐμπόρους νὰ κερδίζουν πολὺ περισσότερα ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους συναδέλφους των πολίτες τῆς Ρωμανίας. Ἔτσι δὲν ἦταν δυνατὴ οἰκονομικὴ ἀνόρθωση τοῦ κράτους, ὅταν ἔχανε τὰ φορολογικὰ ἔσοδα ἀλλὰ καὶ ἕνα μέρος τοῦ πλούτου, μὲ τὴν μεταφορὰ τῶν κερδῶν ἐκτὸς ἐπικρατείας ἀπὸ τοὺς ξένους ἐμπόρους. Στὶς μαρτυρίες γιὰ πάμπλουτους πολίτες τῆς Ρωμανίας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δὲν προσδιορίζεται ἡ πηγὴ τοῦ πλούτου, διαπιστώνεται ὅμως ὅτι πρόκειται καὶ γιὰ δημόσιους λειτουργοὺς σὲ ὑψηλὲς κρατικὲς θέσεις μὲ ἀκραῖο, θλιβερὸ παράδειγμα τὸν βασιλικὸ συγγενὴ Μιχαὴλ Στρυφνό, μέγα δοῦκα τοῦ στόλου.

Ὅσο ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία διατηροῦσε τὸν στόλο της σὲ πολεμικὴ ἑτοιμότητα καὶ μετὰ τὴν ἀνάκτηση Κρήτης-Κύπρου τὸν Γ' αἰ. περιορίσθηκε ἡ ἐλευθερία κινήσεων τοῦ ἀραβικοῦ ναυτικοῦ, ἡ ναυσιπλοΐα στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἦταν ἀσφαλής. Ἡ κατάσταση ἄρχισε νὰ παίρνη δυσμενὴ τροπή, ὅταν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰ. οἱ ἀδύναμες κυβερνήσεις τῆς αὐτοκρατορίας περιόρισαν τὶς δαπάνες γιὰ τὴν συντήρηση καὶ ἐξοπλισμὸ τοῦ στόλου.

Μετὰ τὶς ἐπιθέσεις κατὰ ξένων ἐποίκων στὴν Βασιλεύουσα τὸ 1171 καὶ 1182 ἕνα μέρος τῶν ξένων, ἰδίως τὸ περισσότερο τυχοδιωκτικό, ἐπεδόθη στὴν συγκρότηση πειρατικῶν στολίσκων. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ ΙΒ' αἰ. ἡ ἀπουσία μιᾶς ἰσχυρῆς δυνάμεως στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀνακόψη τὴν ἀνάπτυξη καὶ διάδοση τῆς πειρατείας, κατέστησε περισσότερο ἐμφανὴ τὴν ἀδυναμία μετὰ τὴν διάσπαση τῆς κυριαρχίας στὴν θάλασσα μεταξὺ περισσοτέρων κρατικῶν μορφωμάτων στὴν περιοχή. Παρατηρήθηκε ἀκόμη ὅτι κατὰ τὸν μεταξύ τους ἀνταγωνισμὸ κάποιοι δὲν δίσταζαν νὰ προσεγγίσουν καὶ προσελκύσουν μὲ τὸ μέρος τους πειρατές[24]. Ἡ ἀνασφάλεια ποὺ ἐπικρατεῖ στὰ ταξίδια ἀνοικτῆς θάλασσας ἀποτυπώνεται στὸ ἔγγραφο τοῦ Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου πρὸς τὴν ἡγεσία τοῦ *κάστρου Γενούης* (ἀπὸ Νοεμβρίου 1192), ὅταν βενετικὰ πλοῖα ἐρχόμενα ἀπὸ τῶν μερῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου μὲ ἐπιβάτες *ἀποκρισιαρίους τῆς βασιλείας μου* (Ρωμανίας) ἀλλὰ καὶ τοῦ σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου δέχθηκαν ἐπίθεση γενουατικῶν καὶ πισατικῶν πλοίων. Οἱ ἐπιτεθέντες τοὺς *μὲν ἀποκρισιαρίους* τῆς

Ἀπριλίου 1192 (= Reg. ἀρ. 1610) MM III ἀρ. 4 σ. 25-37 (μὲ Authenticum) μνεία στὸ χρυσόβουλλο 1193 (= Reg. ἀρ. 1616) MM III ἀρ. 7 σ. 40_{10}, 45_{30}.

24. Ἡ Ἀλεξάνδρα Κραντονέλλη ἐμελέτησε μὲ ἐπιτυχία τὴν Ἱστορία τῆς πειρατείας στοὺς πρώτους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας 1390-1538, Ἀθήνα 1985, περίοδο ἀκμῆς της καὶ πολλὰ ἀποκομίζει ὁ ἀναγνώστης γιὰ τὸν τρόπο διαμορφώσεως τῆς πειρατείας καὶ τῶν συνεπειῶν της στὸν μεσογειακὸ χῶρο. Τὴν πειρατεία τῶν τελευταίων βυζαντείας καὶ τῶν συνεπειῶν της στὸν μεσογειακὸ χῶρο. Τὴν πειρατεία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων περιέλαβε σ. 193-210 καὶ ὁ G. Makris στὸ βιβλίο του Studien zur spätbyzantinischen Schiffahrt, Genova 1988, ὅπου σ. 194-195 ἐπισημαίνεται καὶ ἡ διάκριση Κουρσάρου συνεργαζόμενου μὲ τὰ ναυτικὰ κράτη τῆς Μεσογείου καὶ Πειρατῆ, ποὺ δροῦν αὐτοτελῶς. Εὐτυχία Παπαδοπούλου, Πειρατὲς καὶ κουρσάροι στὸ Αἰγαῖο τὸν 13ο αἰώνα, Δίπτυχα 6 (1994-1995) σ. 89-107.

βασιλείας μου καὶ τοῦ σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου... ἀπηνῶς καὶ ἀνηλεῶς κατέσφαξαν καὶ ἄλλους Ρωμαίους καὶ Συριάνους πραγματευτὰς ποὺ βρῆκαν σ' αὐτὰ τὰ πλοῖα ταξιδιῶτες τοὺς πῆραν τὰ δῶρα καὶ τὰ ἐμπορεύματα. Ἡ ζημία ὑπολογίζεται γιὰ τὰ προσωπικὰ δῶρα πρὸς τὸν αὐτοκράτορα 6.675, γιὰ τὸν ἐπιφανέστατο οἰκεῖο τοῦ αὐτοκράτορος 700 ὑπέρπυρα, τῶν πραγματευτῶν (τῶν ἐμπόρων) 39.193 ὑπέρπυρα καὶ τοῦ σεβαστοκράτορος Ἀλεξίου μετέπειτα αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Γ΄ 50.000 ὑπέρπυρα ὁμοῦ ὅλα ζημία 96.568 ὑπέρπυρα[25].

Ρωμαῖοι καὶ Τοῦρκοι πραγματευταί[26] ὀργανώνουν ἀπὸ κοινοῦ ταξίδια στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ τὴν προμήθεια ἐμπορευμάτων στὸ σουλτανάτο καὶ τὴν Ρωμανία. Μεταξὺ χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων ἐμπόρων ὑπῆρχε καλὴ σχέση καὶ ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη. Στὶς χερσαῖες ὁδικὲς μεταφορὲς γίνεται φυσικὰ χρήση ὑποζυγίων καὶ ὅπως φαίνεται ἦταν ὀργανωμένα καραβάνια (Νικ. Χων. 493-494 ἐπὶ Ἀλεξίου Γ΄). Διαμαρτύρονται ἔμποροι, Ρωμαῖοι καὶ Τοῦρκοι, καθένας στὴν προϊσταμένη κρατικὴ ἀρχή — Ρωμανία, σουλτανάτο Ἰκονίου — καὶ ζητοῦν τὴν παρέμβασή της, τὴν ὁποία ὁ μὲν σουλτάνος προθύμως καὶ ἀποτελεσματικὰ παρέχει. Στὴν ἀνάλογη περίπτωση στὴν βυζαντινὴ πλευρὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀγγέλων ὁ αὐτοκράτωρ ἀναβάλλει, καὶ δὲν φέρνει ἀποτέλεσμα.

Τὰ κείμενα τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη —λόγοι καὶ ἐπιστολὲς μὲ τὴν σφραγίδα τῆς ἐπικαιρότητος μὲ ἀποδέκτες ἐξέχοντα πρόσωπα τῆς δημοσίας ζωῆς, —ἀνώτερους κρατικοὺς λειτουργοὺς καὶ σεβάσμιους ἱεράρχες—, ἀποπνέουν ὅλα τὴν καθημερινὴ ἀγωνία ἀπὸ τὴν μάστιγα τῶν πειρατῶν.

Ἡ Αἴγινα εἶναι τὸ κοινὸν *καταγώγιον τῶν κατὰ θάλασσαν πειρατῶν*[27], δεινὰ ὑφίστανται αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ θαλασσίους ληστάς, οἱ ὁποῖοι *οὐ μόνον τὰ παράλια κακουργοῦσιν ἀλλὰ καὶ πᾶσαν ἀκρώρειαν*[28], *τὰ δὲ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίας κτήματα ὑπορρέουσιν ὑπὸ τῶν πειρατῶν ληζόμενα*[29].

25. Χρυσόβουλλο σιγίλλιο τοῦ Ἰσαακίου Β΄ (Νοέμβριος 1192) (Regesten ἀρ. 1612) ἀπευθυνόμενο στοὺς *κονσούλους καὶ σενάτορας* Γένουας ἐκδ. ΜΜ τ. ΙΙΙ (1865) ἀρ. 6 σ. 37-40 ἐπαναλαμβανόμενο καὶ στὸ χρυσόβουλλο σιγίλλιο (Ὀκτώβριος 1193) γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν οἰκονομικῶν διαφορῶν ὡς ἐκ τῶν ζημιῶν τῶν ἐμπόρων αὐτόθι σ. 40-46. Καὶ τῶν δύο ἐγγράφων τὸ πρωτότυπο ἑλληνικὸ καὶ λατινικὸ βρίσκεται στὸ κρατικὸ ἀρχεῖο Γένουας. Maria Gerolymatou, L'Aristocratie et le Commerce (IXe-XIIe siècles), Σύμμεικτα 15 (2002) σ. 77-89.

26. Ἡ φυσιογνωμία τοῦ πραματευτῆ στὴν μεταβυζαντινὴ κοινωνία μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσοπολέμου ἔχει κάτι τὸ ξεχωριστὸ στὴν κοινωνικὴ συνείδηση, ὅπως ἀντανακλᾶται ἰδίως στὴν νεοελληνικὴ ποίηση (π.χ. Γ ρ υ π ά ρ η, Πραματευτής) καὶ τὶς παροιμίες *(Κι ἡ κοσκινοῦ τὸν ἄντρα της μὲ τοὺς πραματευτάδες)*.

27. Μιχαὴλ Χωνιάτου, Τὰ Σωζόμενα τ. Β΄, σ. 43, 42 καὶ ἡ Μακρόνησος (*Μακρὶς*) ἄντρον πειρατῶν.

28. Αὐτόθι Β΄ σ. 98-99, 308$_{26}$.

29. Αὐτόθι Β΄ σ. 71-72.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν παραιτούμενος ἀπὸ τὴν μέριμνα γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν συγκέντρωση τῶν εἰσοδημάτων ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς στὴν Αἴγινα, δικαιολογεῖ τὴν ἄρνησή του, ἐπειδὴ δὲν βρίσκει ἄνθρωπο νὰ στείλη γιὰ τὴν ἐκτέλεση γεωργικῶν ἐργασιῶν· κι αὐτὸ γιατὶ οἱ περισσότεροι ἔφυγαν, φοβούμενοι τοὺς πειρατές. Ἐκεῖ ἔμειναν λιγοστοὶ ὅσοι δηλαδὴ *ἐμίγησαν τοῖς πειρατικοῖς ἔθνεσι δι' ἐπιγαμίαν καὶ ἔμαθον τὰ ἔργα αὐτῶν*[30], μαρτυρία ποὺ βεβαιώνει τὴν μεταβολὴ κοινωνικὴ (ἐπιγαμία) καὶ δημογραφικὴ (μείωση πληθυσμοῦ).

Τὴν πειρατεία συνοδεύουν σοβαρὲς ἐπιπτώσεις πολιτικές, κοινωνικὲς - δημογραφικές, οἰκιστικές, οἰκονομικές, πολιτισμικές[31].

30. Μιχαὴλ Χων. Τὰ Σωζόμενα Β΄ (1880), σ. 75. Ἡ Αἴγινα χαρακτηρίζεται *ἐκκλησιαστικὴ νῆσος* καὶ τὸ *ἀκρόστιχον* γιὰ τὰ ἔτη 1187-1190 ἀνερχόταν σὲ *δέο λίτρας ὑπερπύρων* = 144 νομίσματα (αὐτόθι σ. 74-75).

31. P. Wirth, Die mittelalterliche griechische Inselwelt im Lichte der byzantinischen Kaiserdiplome, Byzant. Forschungen 5 (1977) σ. 415-431. Λιμάνια καὶ ναυσιπλοΐα στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο κατὰ τὸν Μεσαίωνα, Ναυτικὴ Ἐπιθεώρηση τεῦχ. 193 (1995) σ. 309-319.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ

Στὴν εὐρύτερη βασιλικὴ οἰκογένεια

Οἱ Κομνηνοί, οἰκογένεια πολύκλαδη[1] μὲ εὐρεῖες συγγενικὲς διασυνδέσεις μὲ τὶς σύγχρονες ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες, ὅλες λίγο ἢ πολὺ κατόχους μεγάλων ἰδιοκτησιῶν γῆς, εἶχαν μιὰ ἀνοιχτὴ ἐπικοινωνία μεταξύ τους, ἀνάλογη μὲ τὶς ἡλικιακὲς συγκυρίες διαβιώσεως[2]. Ἀρκετοὶ ἄνδρες φθάνουν στὴν ἡλικία τῶν 50 χρόνων περίπου, πολλοὶ ὅμως πεθαίνουν νεότεροι ὄχι σπανίως καὶ ἀπὸ ἀτυχήματα ἢ σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Οἱ ἡλικίες τῶν 60-65 χρόνων θεωροῦνται γεροντικές.

Παντρεύονται νέοι, τὰ κορίτσια μόλις 14-16 ἐτῶν, τὰ ἀγόρια λίγο μεγαλύτερα 18-20 ἀλλὰ σχεδὸν πάντοτε κάτω τῶν 25. Δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἰδιαίτερη ἐπίδοση στὰ γράμματα, ἀντιθέτως ὅμως οἱ ἄρρενες ρέπουν στὸν ἀθλητισμό, ἀσκοῦνται, γίνονται καλοὶ ἱππεῖς καὶ χειρίζονται ἐπιδέξια τὰ ὅπλα τῆς ἐποχῆς, ὅπως δείχνουν οἱ πολεμικές των ἐπιδόσεις. Οἱ ἄνδρες συχνὰ μαρτυρεῖται ὅτι εἶναι ὄμορφοι, καλοφτιαγμένοι, ψηλοὶ μὲ εὐχάριστο πρόσωπο, μερικοὶ εἶναι ξανθοί, πάντως τὸ σκοῦρο χρῶμα δὲν τὸ ἐπαινοῦν[3].

1. Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ ἀριθμὸς ποὺ συνοδεύει τοὺς Κομνηνοὺς εἶναι αὐτὸς ποὺ τοὺς ἔδωκε ὁ Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1984.

2. Ch. Diehl, La société byzantine à l'époque des Comnènes, Paris 1919· Byzantine Court Culture from 829 to 1204. Πρακτικὰ συμποσίου κατὰ Ἀπρίλιο 1994, ἐκδ. ἐπιμέλεια H. Maguire, D. O. Washington, σ. 167-197· Al. Kazhdan, M. Mc Cormick, The Social World of the Byzantine Court· ἐνῶ πρόκειται γιὰ πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα μὲ διαφορετικὲς συνθῆκες λειτουργίας, διοικήσεως, κοινωνικῆς ποιότητος καὶ οἰκονομικῶν μεγεθῶν οἱ μελέτες ὁμαδοποιοῦνται σὲ ἑνότητες λίγων σελίδων. A. Κιουσοπούλου, Χρόνος καὶ ἡλικία στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Ἡ κλίμακα τῶν ἡλικιῶν ἀπὸ τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα τῆς μέσης ἐποχῆς (7ος-11ος αἰ.), Ἀθήνα 1997.

3. Ἐδῶ ἔχουν τὴν θέση τὰ σχόλια τοῦ Νικ. Χωνιάτη σ. 51 μὲ ἀφορμὴ τὸ χρῶμα τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α'· δὲν ἦταν τὸ χρῶμα τῆς ἐπιδερμίδος του σὰν τοὺς *ἐσκιατροφημένους* (σὰν αὐτοὺς ποὺ δὲν τοὺς εἶχε δῆ ὁ ἥλιος, χαρακτηρισμὸς μειωτικὸς στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα) *λευκὸς καὶ χιονώδης ἦν οὔτε μὴν ἄγαν κατηγρὸς* (ὑπερβολικὰ μαυρισμένος) ὡσὰν αὐτοὶ ποὺ τοὺς ἔχει κάψει ὁ ἥλιος ἀλλὰ τῆς *λευκῆς θέας ἀναχωρῶν, τῷ δὲ μέλανι προσαγγίζων χρώματι εὐπρεπείας καὶ οὕτως εἶχετο*. Ἔνδειξη προφανὼς καὶ τῆς κοινωνικῆς προελεύσεως. Φαίνεται ὅτι ἡ σκουρόχρωμη ἐπιδερμίδα εἶχε σημασία γιὰ τὴν κοινωνικὴ καταξίωση· γι' αὐτὸ στὴν φιλονικεία Βενετῶν καὶ Εἰβοέων ναυτικῶν πῆραν *ἕναν μαῦρον Σαρακηνὸν σκλάβον καὶ τὸν εὑρήμαιον ὡς βασιλέα Ῥωμαίων*, ὑπαινισσόμενοι τὸν Μανουὴλ Κομνηνόν, ποὺ εἶχε σκοῦρο δέρμα, τραγουδῶντας τὸ νυφιάτικο τραγούδι, *εἶμαι ὄμορφη*

Παντρεύονται μεταξύ τους Κομνηνοὶ καὶ συμπεθεριάζουν μὲ Δοῦκες, Κοντοστεφάνους, Καματηρούς, Ἀγγέλους, Βρυέννιους, Βατάτζηδες, Βρανάδες ἀλλὰ ὄχι μὲ τὴν ἴδια συχνότητα μὲ ὅλους. Κάνουν πολλὰ παιδιὰ κάθε οἰκογένεια (6, 7, 8), σπανίως ἀναφέρονται γυναῖκες ἄτεκνες. Θάνατοι σὲ τοκετὸ σπάνιοι· ἀπαντοῦν θάνατοι παιδιῶν ἀλλὰ ὄχι νηπίων. Φαίνεται ἐπικρατοῦν ὑγιεινὲς συνθῆκες διαβιώσεως. Τὰ ἀρχοντικὰ εἶναι μεγάλα μὲ πολὺ ὑπηρετικὸ προσωπικό. Ἡ οἰκογενειακὴ ἐπικοινωνία βοηθάει στὴν δημιουργία εὐχάριστης ἀτμόσφαιρας[4]. Οἱ γυναῖκες φθάνουν σὲ μεγαλύτερη ἡλικία. Μολονότι δὲν ἔχουν ἄλλη δραστηριότητα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διακυβέρνηση τοῦ σπιτιοῦ, ἀπὸ στιχουργήματα ὑμνητικὰ τῆς ἀρετῆς, τῆς ὁμορφιᾶς, τῆς εὐσέβειας, διαφαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἄψυχα, διακοσμητικὰ ὄντα ἀλλὰ πρόσωπα μὲ καρδιά. Στὴν οἰκογένεια οἱ γυναῖκες ἀσκοῦν ἐπιρροὴ στὴν ἀνατροφὴ τῶν παιδιῶν καὶ τὰ συνοικέσια, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπικρατῆ πάντοτε ἡ γνώμη τους στὴν τελικὴ ἐπιλογή[5]. Οἱ γυναῖκες τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, χῆρες πλέον, ἀποσύρονται σὲ μοναστηριακὸ ἵδρυμα, δημιούργημα τῆς οἰκογενείας συνήθως, ὅπου ἐπιδίδονται καὶ σὲ κάποια πνευματικὴ ἐνασχόληση. Οἱ γυναῖκες καὶ μετὰ τὸν γάμο τους διατηροῦν τὴν πατρογονικὴ ἐπωνυμία. Π.χ. Ἄννα Κομνηνή, Εἰρήνη Δούκαινα.

Ἀλλὰ δὲν ἦταν μόνον ἡ φροντίδα τοῦ σπιτιοῦ. Πολλὲς φορὲς οἱ γυναῖκες, σύζυγοι ἢ μητέρες ἢ καὶ τὰ δύο, ἀναδεικνύονται σύντροφοι καρτερικές, ἀκόμη καὶ ἡρωϊκές, ὅταν στὶς ἀλλεπάλληλες συνωμοσίες, ὑπαρκτὲς ἢ ψιθυριζόμενες, ὑφίστανται διώξεις, φυλακίσεις ἢ ἐξορίες[6], ὅταν ὁ σύζυγος ἢ ὁ γονιὸς εἶχε περιπέσει σὲ δυσμένεια ἢ ἐθεωρεῖτο ὕποπτος. Ἡ Ἄννα Δαλασσηνὴ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συζύγου της εἶχε ἐξορισθῆ. Ἡ Εἰρήνη, σύζυγος

ἀλλὰ μαυριδερή, γιατὶ μὲ παραεῖδε ὁ ἥλιος, Νικ. Χωνιάτης σ. 86. Στὴν πασίγνωστη ψηφιδωτὴ προσωπογραφία τοῦ Ἰωάννου Β' στὴν Ἁγία Σοφία τὰ μαλλιὰ τοῦ αὐτοκράτορος εἶναι σκοῦρα καστανά, ἀλλὰ τὸ μουστάκι καὶ τὸ ὑπογένειο ξανθό, μᾶλις πιὸ σκοτεινὸ ἀπὸ τὰ πλούσια πολὺ ξανθὰ μαλλιὰ τῆς αὐτοκράτειρας Εἰρήνης.

4. Βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Μανουὴλ Α' ὅταν δὲν βρισκόταν σὲ ἐκστρατεία *ἔχαιρε κυνηγεσίας βραμάτων* (τὸ καλὸ φαΐ) *καὶ τοῖς πρὸς λίθους καὶ κισθάραν καὶ συμφωνίαν ᾠδῶν ἔχουσιν οὐκ ἀπεχθάνετο* τόσο, ποὺ θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι μόνο σ' αὐτὰ τὸ πέρας ἤγετο τῆς ζωῆς, Νικ. Χων. σ. 206$_{80}$. Γιὰ τὴν ἀτμόσφαιρα στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου βλ. Ἱστορία Γ' 1 σ. 203 ἑξ.

5. Ἀντιρρήσεις γιὰ τὸν γάμο τοῦ Ἀλεξίου μὲ τὴν Εἰρήνη Δούκαινα εἶχε ἡ μητέρα του Ἄννα Δαλασσηνή· ἀλλὰ ὑπερίσχυσε ἡ βούληση τοῦ νέου, ἴσως μὲ τὴν συνέργεια καὶ πολιτικῆς ἀνάγκης.

6. Νικ. Χων. σ. 324$_{53}$: *οὐδὲ γὰρ καὶ γυναῖκες ἀπῆσαν τοῦ μὴ ὑπὸ δίκην πίπτειν καὶ τὰ ἀπευκταῖα ὑφίστασθαι, ἀλλὰ καὶ τούτων οὐκ ἀλέγει τὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἀπώλεσαν φῶς καὶ λιμὸν καὶ φρουρὰν καὶ αἰκισμοὺς ὑπέστησαν σώματος* στοὺς ἄστατους καιροὺς τοῦ Ἀνδρονίκου Α'. Ἡ ἴδια ἡ Ἄννα Δαλασσηνὴ εἶχε συναγείρει νύφες καὶ ἐγγόνια νὰ ζητήσουν ἄσυλο στὴν Ἐκκλησία, ὅταν οἱ δύο γυιοί της Ἰσαάκιος καὶ Ἀλέξιος ξεκίνησαν τὴν ἀνταρσία κατὰ τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη.

Ἡ παραχώρηση γῆς ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα μὲ τοὺς ἐγκαταβιοῦντες σ' αὐτὴν *παροίκους* συνιστᾶ *πρόνοια*, τῆς ὁποίας τὰ φορολογικὰ εἰσοδήματα καρποῦται ὁ *προνοιάριος* χωρὶς ἄλλη δικαιοδοσία ἐπὶ τῶν παροίκων. Ἡ γῆ, ἀναπαλλοτρίωτη καὶ στὴν ἀρχὴ μὴ κληρονομητή, παραμένει ἰδιοκτησία τοῦ κράτους, ποὺ δικαιοῦται νὰ ἀνακαλέσῃ τὴν παραχώρηση, ὅποτε θελήσῃ καὶ νὰ τὴν δώσῃ σὲ ἄλλον. Κατὰ τὸν G. Ostrogorsky, ἡ *πρόνοια* ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α' ἀποκτᾶ στρατιωτικὸ χαρακτῆρα καὶ τὸν κάτοχο φέρνει *προνοιάριο* βλέπει ταγμένον σὲ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία[4]. Σ' αὐτὴν τὴν ἰδιότητα ἀποδίδει τὴν ὀνομασία του ὡς *στρατιώτη* καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ συνοδεύεται ἀπὸ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο στρατιωτικὸ ἀπόσπασμα, ἀνάλογο μὲ τὴν ἔκταση τοῦ τιμαρίου του μολονότι, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἐρευνητὴς ὁμολογεῖ, δὲν ὑπάρχουν στὶς πηγὲς σχετικὲς μαρτυρίες. Φρονεῖ ἀκόμη ὅτι καὶ οἱ λοιπὲς μορφὲς ἰδιοκτησίας, περιλαμβανομένης καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, ἦταν ὑποχρεωμένες σὲ ἀναγκαστικὴ στρατολογία ἐλαφρῶς ὁπλισμένων, ποὺ θὰ χρησιμοποιηθοῦν μόνον ὡς πεζοί[5]. Στὴν μεταβολὴ αὐτὴ τῆς *πρόνοιας* σὲ στρατιωτικὸ θεσμὸ ἀποδίδει ὁ G. Ostrogorsky τὴν ἐνδυνάμωση τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν βασιλεία τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν.

Ἀφ' ὅτου ἡ *στρατεία* ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴν γῆ καὶ ἔλαβε τὸν χαρακτῆρα δημοσιονομικῆς ὑποχρεώσεως (fiscalisation) μετετράπη σὲ χρηματικὴ εἰσφορά, ποὺ ἐπιβάλλεται συνήθως σὲ τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ διαστήματα, ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν καὶ ὑπὸ προϋποθέσεις ποὺ νὰ ἐξασφαλίζουν, θεωρητικῶς τουλάχιστον, ἰσόνομη κατανομή. Ἀναλόγως μὲ τὸ σκοπούμενο ἡ εἰσφορὰ χαρακτηρίζεται *πλώϊμον*, *κτίσις κατέργων* ἢ *χελανδίων* (= ναυπήγηση πλοίων), *καστροκτισία*, *μετάτον*[6] (= στρατωνισμὸς κρατικῆς ἀποστολῆς), διατροφὴ *φωσσάτου* (= στρατοῦ), *ἁπλήκτων* (= στρατοπέδου, στρατοῦ) *ἐπὶ πολέμῳ ἀπιόντων* κ.λπ. Ὁρισμένες ὑποχρεώσεις ὅπως *πλώϊμον*, *κτίσις κατέργων* ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν φύση τους σὲ παραθαλάσσιες περιοχὲς καὶ φέρουν τὸν γενικὸ χαρακτηρισμὸ *πλευστικαὶ στρατεῖαι*.

Μετὰ ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα (*ἀπογραφή*) ἀπὸ εἰδικὸ ἀξιωματοῦχο[7] ἐκδίδεται αὐτοκρατορικὸς ὁρισμὸς καθορίζων τὸ καταβλητέο ποσὸ καὶ τὴν κατανομὴ ἀτομικὴ ἢ ὁμαδικὴ (*κατὰ συνδοσίας*). Ἡ κακοδιαχείριση ποὺ ἔχει εἰσβάλει στὴν κρατικὴ διοίκηση λήγοντος τοῦ ΙΒ' αἰ. καὶ ἀποτυπώνεται στὸ *Ὑπομνηστικὸν* τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἀλλεπάλληλες ἀπογραφὲς σὲ σχετικῶς βραχὺ χρονικὸ διάστημα στὸ *ὅριον τῶν Ἀθηνῶν*, καταβολὴ χρημάτων γιὰ *κτίση κατέργων* ποὺ δὲν ἐκτελέσθηκε, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὰ χρήματα ἐπεστράφησαν (*ὅτε κτίσεως κατέργων ὁρισθείσης, ἡμεῖς πρῶτοι καὶ μόνοι τῶν ἄλλων, καίπερ μὴ κτισθέντων ἐζημιώθημεν*) ἀκολούθησαν ἄλλες εἰσφορὲς ὑπὲρ *πλωΐμων* τουλάχιστον δύο φορὲς καὶ μεροληπτικὴ ἀπαλλαγὴ τοῦ *ὁρίου Θηβῶν καὶ Εὐρίπου* ἀπὸ τὴν εἰσφορὰ ἀλλὰ ὄχι καὶ τοῦ *ὁρίου Ἀθηνῶν*[8].

Τὸν προβληματισμὸ τῆς διοικήσεως καὶ τὴν ἀναζήτηση ἱκανοποιητικῆς λύσεως γιὰ τὴν κάλυψη τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν ἀποκαλύπτουν τὰ μέτρα ποὺ ἐλήφθησαν γιὰ τὶς *πλευστικὲς στρατεῖες* καὶ τὴν αὔξηση τῶν πόρων γιὰ τὸν στρατὸ τῆς ξηρᾶς.

Ὁ ρέκτης ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Ἰωάννης ἐκ Πούτζης[9] παρέπεισε —ὅπως λέει ὁ Νικ. Χωνιάτης σ. 55_{14}— τὸν αὐτοκράτορα νὰ μεταφερθοῦν στὸ λογαριασμὸ τῆς κεντρικῆς διοικήσεως τὰ *ἐκ τῶν πλευστικῶν στρατειῶν ἐρανιζόμενα χρήματα*, *διαδιδόμενα πάλαι τῷ ναυτικῷ* καὶ συγκεντρούμενα μέχρι τότε στὸν λογαριασμὸ τοῦ ναυτικοῦ, μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι ἡ ναυπήγηση καὶ συντήρηση τοῦ πολεμικοῦ στόλου ποὺ βαρύνει ὁρισμένες περιοχὲς (*τὰς ὑπὸ τῶν νήσων ἐκ τύπου παρεχομένας τριήρεις*) εἶναι δαπανηρή, ἐνῶ τὰ πλοῖα δὲν βρίσκονται διαρκῶς σὲ πλοῦν. Πρότεινε λοιπὸν τὰ χρήματα γιὰ τὸ ναυτικὸ (*αἱ πλευστικαὶ στρατεῖαι*) νὰ περάσουν στὸν κεντρικὸ λογαριασμὸ τοῦ κράτους στὸ *βασιλικὸν βεστιάριον*, καὶ ὅταν χρειασθῇ νὰ ἀναλάβῃ πολεμικὴ δράση ὁ στόλος, τὸ κράτος θὰ ἀναλάβῃ ἀμέσως τὶς δαπάνες[10]. Τὴν ἀπόφαση ἐνστερνίσθηκαν ὅλοι μὲ ἐνθουσιασμό, ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα ἦταν καταστροφικά, ὅπως δείχνουν τὰ καυστικὰ σχόλια τοῦ ἱστορικοῦ γιὰ τὴν ὑπουργικὴ ἀπόφαση ὅτι ἦταν *καταποντιστοῦ σκέμμα*, διότι *ἐκ τῆς κακοβουλίας ταύτης εἶτ' οὖν σμικροτρεπείας θαλασσοκρατοῦσιν οἱ πειραταὶ καὶ κακῶς πεπράγασι ταῖς ληστρίσιν αἱ παραθαλαττίδιοι Ῥωμαίων χῶραι*[11].

4. G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, γαλλικὴ μετάφραση ὑπὸ H. Grégoire μὲ τὴν συνεργασία P. Lemerle, Bruxelles 1954, σ. 57 ἑπ., 237 ἑπ.,

5. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες κατωτ. κεφ. Πρόνοια, σ. 422.

6. Ἡ λέξη *μητάτον* ἢ *μετάτον* ἀπὸ τὸ λατινικὸν metatum, οὐδέτερο μετοχῆς τοῦ ρ. *metor* = στρατοπεδεύω, διατηρεῖται ὡς σήμερα στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Κρήτη, ὅπου *μετάτα* ἀποκαλοῦνται κτίσματα κυκλικοῦ τύπου, θολωτῆς μορφῆς μὲ ἀνταλικὸ συνήθως προσανατολισμὸ τῆς εἰσόδου, ποὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς θερινὰ καταλύματα ἀπὸ τοὺς βοσκοὺς γιὰ τὴν διαμονή τους καὶ κτηνοτροφικὲς δραστηριότητες τὸ καλοκαίρι στὰ ψηλὰ βουνά.

7. Ἀποκαλούμενοι ἀπὸ τὸν Μιχ. Χωνιάτη, Σωζόμενα Α', σ. 308 *πλωϊμολόγοι*, μὲ τὴν προσθήκη τοῦ χαρακτηρισμοῦ ἐπικαιράτοι, μὲ κάνουν νὰ διερωτῶμαι ἂν πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίσημη ὀνομασία τους στὴν κρατικὴ ἱεραρχία.

8. Μιχ. Χων., Σωζόμενα Α', σ. 307-308.

9. Ὁ ἐκ Πούτζης Ἰωάννης ἦταν τῶν *δημοσίων εἰσφορῶν φροντιστὴς καὶ λογιστὴς μέγιστος... τῶν μὲν ὄντων δασμοφορημάτων συζητητὴς ἀκριβέστατος, τῶν δὲ οὐκ ὄντων εὑρέτης ἀπαράμιλλος* Νικ. Χων., σ. 54_{85-87}.

10. Νικ. Χων. σ. 55_{13}: *καὶ δεῖν αὐτὰ μὲν τὸ ταμεῖον ἐγκολπίζεσθαι, χρείας δ' ἐνισταμένης ἐκ τῶν βασιλικῶν θησαυρισμάτων τὸν ὀφωνιασμὸν παρέχεσθαι τῷ ναυτικῷ*.

11. Νικ. Χων. σ. 55_{18-25}.

Τὴν εἰσήγηση φέρεται νὰ ἀπηύθυνε ὁ ὑπουργὸς στὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Β΄, ἑπομένως πρὸ τοῦ Ἀπριλίου 1143 ἀλλὰ ἡ πειρατεία ἄρχισε νὰ κατακλύζῃ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μανουὴλ Α΄. Χωρὶς βέβαια νὰ ἀποκλείεται ἐπίδραση τῆς μεταφορᾶς τῶν ἐσόδων ἀπὸ τὴν εἰδικὴ ὑπηρεσία τοῦ ναυτικοῦ στὸ κεντρικὸ ταμεῖο, ἡ χειροτέρευση πρέπει νὰ σχετίζεται περισσότερο μὲ τὴν γενικότερη ἀπορρύθμιση τῆς κεντρικῆς διοικήσεως στὴν δυναστεία τῶν Ἀγγέλων. Βέβαιο ἄλλωστε εἶναι ὅτι ἐπὶ Μανουὴλ Α΄ τὸ βυζαντινὸ ναυτικὸ εἶχε τόσο ἰσχυροποιηθῆ, ὥστε νὰ καταρτισθῆ στόλος διακοσίων πλοίων γιὰ νὰ ἀναληφθῆ ἐκστρατεία στὴν Αἴγυπτο (1171). Κι ἀκόμη ἔχω τὴν γνώμη ὅτι ὅσο ζοῦσε ὁ πολὺς Ἀξοῦχος, μέγας δομέστικος Ἰωάννης, κανεὶς ἀπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς συνεργάτες δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ τὸν ἀγνοήσῃ· γι' αὐτὸ διερωτῶμαι μήπως ἡ πρόταση τοῦ Ἰωάννη ἐκ Πούτζης ἀπευθύνθηκε στὸν Μανουὴλ Α΄ καὶ ὄχι στὸν προκάτοχό του καὶ μήπως θὰ πρέπει νὰ συνδεθῆ χρονολογικὰ μὲ τὴν μεταβολὴ στὴν χρηματοδότηση τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς.

Συγκεκριμένο ποσὸ (*15 κεντηνάρια χρυσίου* καὶ *ὑπὲρ τὰ ἑξήκοντα ἀργυρίου*) παραδίδεται γιὰ τὴν ὀργανωθεῖσα ἀπὸ τὸν Ἰσαάκιο Β΄ ἐκστρατεία κατὰ τῶν Βλάχων (Μάρτιος 1195) ἀλλὰ μὲ τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος χρειάζεται ἐπαναπροσδιορισμὸς τῆς ἀγοραστικῆς του ἀξίας[12]. Γιὰ τὴν ἀντεπίθεση πάλι τοῦ Ἰσαακίου Β΄ κατὰ τῶν Νορμανδῶν (1185) οἱ δαπάνες ἀνέβηκαν εἰς *χρυσίου κεντηνάρια τεσσαράκοντα*[13].

Στὴν ἀναμόρφωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ εὔλογο ἦταν νὰ περιλάβῃ ὁ Ἀλέξιος Α΄ καὶ τὸν μηχανισμὸ τοῦ στρατεύματος[14]. Ἀκύρωσε τὸν μερισμὸ στρατιωτικῶν δυνάμεων καὶ διοικήσεως σὲ Ἀνατολὴ-Δύση καταργῶντας τὴν ὑπὸ τὸν δομέστικο τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν ὑπὸ τὸν δομέστικο τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως στρατιωτικὴ ἀρχή. Τοποθέτησε νέα ἑνιαία διοίκηση ὑπὸ τὸν *μέγα δομέστικο* γιὰ τὸν στρατὸ καὶ τὸν *μέγα δοῦκα* γιὰ τὸ πολεμικὸ ναυτικό, τὶς ὁποῖες ἐμπιστεύθηκε σὲ στενοὺς βασιλικοὺς συγγενεῖς. Ἀπὸ τὸν V. Laurent διατυπώθηκε ἀμφιβολία[15], ἂν τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου δομεστίκου ὡς μοναδικοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἑνόπλων δυνάμεων Ἀνατολῆς-Δύσεως ἴσχυε διαρκῶς στὴν βασιλεία Κομνηνῶν-Ἀγγέλων ἢ ἦταν συγκυριακὴ ἡ ἑνιαία ἀρχή, διότι πράγματι ἔχουν περιέλθει σ' ἐμᾶς σφραγίδες, στὶς ὁποῖες ὁ κάτοχος φέρεται *μέγας δομέστικος πάσης Δύσεως* (ἀρ. 939, 940), *μέγας Δύσεως δομέστικος* (ἀρ. 943, 944). Νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ὁ τονισμὸς τῆς Δύσεως ὀφείλεται στὴν μετάθεση τοῦ κέντρου βάρους τῆς αὐτοκρατορίας στὴν Εὐ-

12. Νικ. Χων. σ. 447$_{78}$.

13. Νικ. Χων. 357$_{58}$.

14. A. Hohlweg, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen, München 1965, σ. 49, 50, 129.

15. V. Laurent, Corpus II σ. 500.

ρώπη πλέον. Τὸ κριτήριο τῆς βασιλικῆς συγγενείας γιὰ τὴν ἀνάθεση ὑψηλοῦ κρατικοῦ ἀξιώματος στὸν στρατὸ διατήρησε ὁ Ἀλέξιος Α΄ σὲ ὅλη τὴν βασιλεία του, ἀδιαφορῶντας, ἂν ὁ νεοδιοριζόμενος βασιλικὸς συγγενὴς εἶχε τὴν κατάλληλη ἐμπειρία καὶ γνώσεις[16]. Τὸ ζητούμενο ἦταν ἀνεπιφύλακτη πίστις ἔναντι τοῦ ἡγεμόνος, ποὺ πίστευε ἢ ἤλπιζε ὅτι ἐξασφάλιζε ἡ στενὴ βασιλικὴ συγγένεια προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθῆ σὲ ἀνώτερη στρατιωτικὴ θέση. Τὸ τελευταῖο κριτήριο ἐκτιμήθηκε ὡς τὸ πιὸ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἀνθρωπίνου δυναμικοῦ γιὰ στρατιωτικὲς τοποθετήσεις. Ἀποκλίσεις δὲν ὑπῆρξαν πολλές. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πόσα μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας πῆραν μέρος στὴν μάχη τοῦ Μυριοκεφάλου (1176) σὲ καίριες θέσεις τοποθετημένοι καὶ βρῆκαν σ' αὐτὴν τὸν θάνατο (Ἱστορία Γ΄ 1 σ. 147).

Μετάθεση πολιτικῆς εὐθύνης σὲ ἀνώτερους στρατιωτικοὺς ἀξιωματούχους, ὅπως ἦταν ὁ *πρωτοστράτωρ*[17] ἢ ὁ *μέγας δοὺξ* παρατηρεῖται ἐπὶ Μανουὴλ Α΄· ἦταν θέμα ἐμπιστοσύνης τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς αὐτούς. Ὁ πρωτοστράτωρ προΐσταται τοῦ πεζικοῦ[18]. Ἱεραρχικῶς ἀκολουθεῖ τὸν μέγα δομέστικο.

Τὸ τμῆμα τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς ποὺ ἀπαρτίζουν Βυζαντινοὶ διοικεῖ ὁ *μέγας ἑταιρειάρχης* καὶ τὸ ἀντίστοιχο τῶν ἀλλοδαπῶν ὁ *ἀκόλουθος*[19], ὑφιστάμενος ἄλλοτε τοῦ *δρουγγαρίου τῆς βίγλας*. Ὑπήκοοι τῆς Ρωμανίας καὶ οἱ Μανιχαῖοι, ἀμφίβολης ὅμως νομιμοφροσύνης, φέρονται ὑπόχρεοι στρατεύσεως ὑπὸ δικό τους ἀρχηγό, ἀλλὰ ὑπὸ συνθῆκες ἀδιευκρίνι-

16. Ἕνα ὡραῖο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ πλήρωση τῆς θέσεως τοῦ δουκὸς Δυρραχίου. Πόλις-κάστρο στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Ἀδριατικῆς τὸ Δυρράχιο ἐλέγχει τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴν σλαβικὴ ἐνδοχώρα καὶ τὸν διάπλου ἀπὸ καὶ πρὸς τὴν Ἰταλία. Ἔτσι δοῦκες Δυρραχίου τοποθετήθηκαν οἱ συγγενεῖς Γεώργιος Παλαιολόγος (1081· Σκουλ. ἀρ. 69), σύγγαμβρος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α΄, Ἰωάννης Δούκας (1085-1092· Ἀλεξιὰς Ζ΄ 8. 8-9, Σκουλ. ἀρ. 89) γυναικάδελφος τοῦ Ἀλεξίου Α΄· καὶ οἱ δύο ἱκανότατοι στρατιωτικοί. Ἀκολουθοῦν οἱ ἀνεψιοί του, γιοὶ τοῦ ἀδελφοῦ του σεβαστοκράτορος Ἰσαακίου Κομνηνοῦ καὶ τῆς ἀβασγῆς πριγκήπισσας Εἰρήνης Ἰωάννης Κομνηνὸς (1092-1096) καὶ πιθανῶς μέχρι τὸ 1105 ἢ ἀρχὲς 1106. Σκουλ. ἀρ. 87, Βαρζὸς Α΄, (Κ 23), ἱκανὸς στρατιωτικὸς μὲ τεχνικὲς γνώσεις. Γιὰ τὶς στρατιωτικὲς δεξιότητες τοῦ Ἰωάννου ἐπιφυλάξεις διατυπώνει ἡ ἐξαδέλφη του ἱστορικὸς Ἄννα Κομνηνὴ (Ἀλεξιὰς Θ΄ 44). Στὸ ἀξίωμα τοῦ δουκὸς Δυρραχίου τὸν ἀντικατέστησε πιθανῶς τὸ 1106, ὁ ἀδελφός του Ἀλέξιος Κομνηνὸς (Κ 25, Σκουλ. ἀρ. 7).

17. Ἔτσι ὁ Ἀλέξιος Ἀξοῦχος πρωτοστράτωρ μέχρι τὸ 1167, ὁπότε ἔπεσε σὲ δυσμένεια, εἶχε τὴν θέση πρωθυπουργοῦ.

18. Ὁ Μιχαὴλ Δούκας πρωτοστράτωρ ἀδελφὸς τῆς βασιλίσσης Εἰρήνης ἦγειτο τοῦ *ἀπλιτικοῦ παντός*, ἔχοντας στὴν δύναμή του *Τούρκους καὶ Σαυρομάτας τῆς τοξείας εἰδήμονας*· Ἀλεξιὰς Ε΄ 7.1 (ἐπὶ Ἀλεξίου Α΄).

19. R. Guilland, Études... Les commandants de la garde impériale, REB 18 (1960) σ. 79-86.

στες. Ἡ στάση τους προκαλεῖ ζητήματα, ὅπως ὅταν 2.800 Μανιχαῖοι ἀποχώρησαν πρὶν ἀκόμη ἀρχίση ἡ μάχη τοῦ Δυρραχίου (1081), ὑποχρεωμένοι νὰ μετάσχουν ὅπως εἶχε συμφωνηθῆ[20].

Ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν ξένων μισθοφόρων κατέστησε ἀναγκαία τὴν κατάρτιση εἰδικῆς ὑπηρεσίας, τῆς ὁποίας ἐπικεφαλῆς ἐτάχθη ὁ *ἀκόλουθος*, φερόμενος εἴτε καὶ ὡς *ἀκόλουθος τῶν Βαράγγων*, ἐπικουρούμενος ἀπὸ τὸν *πριμικήριο τῶν Βαράγγων*, εἴτε καὶ ὡς *ἀκόλουθος τοῦ ἀριθμοῦ*, γιατὶ συνήθως ἀνῆκε σ' αὐτὸ τὸ τάγμα. Κατὰ τὴν δεύτερη Σταυροφορία ὁ ρῆξ Ἀλαμανίας Κορράδος πρὸς *βασιλέα ἠτεῖτο σταλῆναι οἱ* (= σ' αὐτὸν) *Ρωμαίων τινὰ ὁδοῦ τε αὐτῷ καθηγησόμενον καὶ ἐν τῷ ἀσφαλεῖ παραπέμψοντα*. Θὰ καθοδηγοῦσε τὸν Σταυροφόρο βασιλέα στὴν πορεία ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε, ἀλλὰ θὰ ἦταν καὶ μία ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀσφάλειά του· *ἔσταλται* (ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα) *τοίνυν ὁ τὸ τοῦ ἀκολούθου εἰς ἐκείνην τὴν ἡμέραν λειτούργημα ἐκπληρῶν*[21].

Θεωρητικὸ ὑπολογισμὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πολεμιστῶν ποὺ μετέχουν σὲ συγκρούσεις δὲν θὰ ἐπιχειρήσω, ἐπειδὴ τὸ θεωρῶ παρακινδυνευμένο. Θὰ σημειώσω μόνο συγκεκριμένους ἀριθμούς, ὅταν παραδίδονται κι αὐτὸ μὲ κάθε ἐπιφύλαξη. Ἀκόμη καὶ στὴν βασιλεία τοῦ Ἰωάννη Β΄ γίνεται λόγος γιὰ μικροὺς ἀριθμοὺς ἐνόπλων. Στρατηγὸς τοῦ Ἀλεξίου Α΄ *ἄνδρας ὡσεὶ τριακοσίους κατὰ τοῦ Ποιμανηνοῦ ἀπέστειλεν* (Ἀλεξιὰς ζ΄ 13.3.).

Ἀπόσπασμα *Περσικῶν* (= τουρκικοῦ στρατοῦ) συνίστατο *ἐς πεντακοσίους ἄνδρας* (Κίνναμος σ. 50_4, ἐπὶ Ἰωάννου Β΄).

Σὲ συγκρούσεις στὴν Ἰταλία στὴν Μονόπολη γίνεται λόγος γιὰ *καταφράκτους ἱππότας τῶν ἑκατὸν οὐκ ἀποδέοντας* στὴν πλευρὰ τῶν Νορμανδῶν σ. 156_{13} καὶ ἄλλους *ζογγρείας πανόπλους ἱππέας ἑκατόν* (Κίνναμος σ. 158_1). Ὁ ζουπάνος τῆς Σερβίας Οὔρεσις, ὅταν ἔγινε ὑποτελὴς (*δοῦλος*) τοῦ αὐτοκράτορος, ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωση, *ἐὰν ἐπὶ τὴν ἑσπέραν στρατεύοιτο, σὺν δισχιλίοις ἕπεσθαι*· ἐὰν ὅμως ὁ πόλεμος εἶναι στὴν Ἀσία νὰ προσθέση στοὺς τριακοσίους *οἷς τὸ πρότερον εἰώθει προσεπιπέμπειν* (νὰ στέλνη) ἄλλους διακοσίους (Κίνναμος 113_{2-6}). Ἐδῶ τὸ ἀριθμητικὸ μέγεθος τῆς συμμετοχῆς προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν σημασία τοῦ χώρου, τὴν ἐγγύτητα πρὸς τὴν ἐπικράτεια τοῦ ὑποτελοῦς. Ἔτσι ἐὰν τὸ μέτωπο εἶναι στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ὑποχρεοῦται νὰ στείλη τετραπλάσιο ἀριθμὸ ἀνδρῶν (2.000) ἀπὸ ὅ,τι ὅταν ὁ πόλεμος διεξάγεται στὴν Ἀσία (500 ἄνδρες).

Ὁ Ἀλέξιος ὑπολόγισε τὸ ἐρχόμενον *Κομανικὸν στράτευμα ὡσεὶ τεσσαράκοντα χιλιάδας* (1091)[22]. 5.000 ἄνδρες ποὺ ἔρθασαν ἀπὸ τὸν Βορρᾶ

20. Γιὰ τοὺς Μανιχαίους ὡς θρησκευτικὴ ὀντότητος καὶ τὴν ἔνταξή τους στὴν αὐτοκρατορία Ἱστορία Γ΄ 1. σ. 80 ἑπ.

21. Κίνναμος σ. 80-81.

22. Ἀλεξιὰς Η΄ 4.2.

κατὰ ἄλλους ἐπρόκειτο γιὰ Ρώσους κατ' ἄλλους γιὰ Βλάχους. Ἡ Ἄννα τοὺς προσδιορίζει *τῶν ὀρεινοτέρων μερῶν ἄνδρες τολμητίαι καὶ ὀρειμάνοι αὐτόμολοι... εἰς χιλιάδας ποσούμενοι πέντε* (1091)[23].

Καινοτομίες στὸν ὁπλισμὸ τοῦ στρατοῦ εἰσήγαγε ὁ Μανουὴλ Α΄. Ἀντικατέστησε τὶς *κυκλοτερεῖς ἀσπίδες* μὲ *ποδήρεις*, ὥστε νὰ καλύπτεται καλύτερα ὅλο τὸ σῶμα τοῦ πολεμιστῆ καὶ ἀντὶ γιὰ φαρέτρα καὶ βέλη εἰσήγαγε δόρατα μακρὰ καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν ἔφιπποι. Γιὰ νὰ ἐξοικειωθοῦν στὴν χρήση τοῦ νέου ὁπλισμοῦ οἱ στρατιῶτες ὑποχρεώθηκαν σὲ τακτικὲς ἀσκήσεις ἔφιπποι, εἰς σχῆμα πολέμου κατὰ *παρατάξεις ἀντιμετώπους*, γυμναζόμενοι στὴν κίνηση μὲ κοντάρια ξύλινα, ὥστε ἐν *βραχεῖ Ρωμαῖος ἀνὴρ τὴν Γερμανῶν καὶ Ἰταλῶν ὑπερῆρεν αἰχμήν*[24].

Στὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο ὑπῆρχαν μεγάλα ἱπποφορβεῖα στὴν Ἀνατολὴ μὲ πιὸ ὀνομαστὸ τὸ *ἄπληκτον τῶν Μαλαγίνων* (ἱπποφορβεῖα καὶ στρατιωτικοὶ καταυλισμοί), ποὺ ὅμως στὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ. μεταβλήθηκε σὲ *βασιλικὴ ἐπίσκεψη*. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν ΙΒ΄ αἰ. ἀόριστες μαρτυροῦν τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἱππικοῦ στὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, τονίζοντας τὴν ἵππον *δρομικήν*, δῶρον προσφιλὲς καὶ τῶν ἡγεμόνων μεταξύ των.

Οἱ Σταυροφόροι ἐντυπωσιάζουν τοὺς Βυζαντινούς: τὰ σώματα *αὐτοῖς μεγάλα τε καὶ ὑπερφυῶς καὶ τεθωρακισμένα εἰς τὸ ἀκριβές*[25].

Καστρηνοί

Στὰ κείμενα γίνεται λόγος γιὰ *προύχοντες*, *λογάδες καστρηνούς*, τοὺς ὁποίους ὁ J.-Cl. Cheynet, συνοψίζει σὲ τοπικὸ κοινωνικὸ στρῶμα, χαρακτηρίζοντάς το ὡς τοπικὴ ἀριστοκρατία, ποὺ βρίσκεται σὲ κάποια συνεργασία καὶ ἐπικοινωνία μὲ πρόσωπα τῆς λειτουργούσης στὸ αὐλικὸ περιβάλλον ὑψηλότερης ὑπαλληλικῆς τάξεως[26].

Οἱ μνημονευόμενοι στὸ περιλάλητο *Ὑπομνηστικὸν* τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη *Καστρηνοὶ* μοῦ δίνουν ἀφορμὴ γιὰ διερεύνηση τοῦ ὅρου. Ἡ παράκληση τῶν κατοίκων τοῦ *ὁρίου τῶν Ἀθηνῶν* πρὸς τὸν αὐτοκράτορα συνίστατο στὴν διατήρηση τῆς ἰσχύος τῶν βασιλικῶν ὁρισμῶν ποὺ μέχρι τότε εἶχαν ἐκδοθῆ καὶ ἐμπόδιζαν ὅσους τῶν *Καστρηνῶν* προσπαθοῦσαν νὰ ἀποκτήσουν μὲ κάθε τρόπο (*κατέχειν ὁτιωσδήποτε*) καὶ νὰ νέμονται *χωρία καὶ*

23. Ἀλεξιὰς Η΄ 5.2.

24. Κίνναμος σ. 125_5. Γιὰ τὰ βυζαντινὰ ὅπλα διεξοδικῶς Tax. Kolias, Byzantinische Waffen, Wien 1988.

25. Κίνναμος σ. 73_9.

26. J.-Cl. Cheynet, Le rôle de l'aristocratie locale dans l'État (Xe-XIe siècle), Byz. Forschungen 19 (1993) σ. 105-112.

στάσεις χωριτικάς[27], γιατί αὐτὸ θὰ σήμαινε καταστροφὴ τῶν *δρούγγων*, ἡ *δὲ τῶν δρούγγων ἀπώλεια τοῦ καθ' ἡμᾶς ὁρίου παντός ἐστιν ἀπώλεια*[28]. Οἱ *δροῦγγοι*, ὅπως φαίνεται, ἦταν θέσεις σὲ ὑψώματα γύρω ἀπὸ ἀστικὰ κέντρα (μικρά ;) —ἴσως παραθαλάσσια— ἀπ' ὅπου μποροῦσε νὰ ἐλέγχεται ἡ περιοχὴ ἀπὸ τοὺς ἐγκατεστημένους στοὺς *δρούγγους καστρηνούς*, οἱ ὁποῖοι κατόπτευαν τὸν χῶρο. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἀνάγκη νὰ παραμείνουν στὶς θέσεις τους οἱ *καστρηνοί*.

Δὲν θὰ συμφωνήσω μὲ τὴν ἄποψη τοῦ P. Tivčev ὅτι οἱ λεγόμενοι *καστρηνοί* κατοικοῦσαν στὶς πόλεις καὶ ἦταν des grands propriétaires[29]. Εἶναι προφανὲς ὅτι διαφέρουν ἀπὸ τοὺς κατοίκους οἰκισμῶν τοῦ κάμπου οἱ *Καστρηνοί*, ποὺ ὅπως καὶ τὸ ὄνομα δηλώνει πρέπει νὰ εἶχαν σχέση μὲ κάστρο, ἦταν δηλαδὴ μιὰ παραστρατιωτικὴ ὀργάνωση. Ἦταν τρόπον τινα φρουροὶ τῆς περιοχῆς καὶ ἤθελαν νὰ μετακινηθοῦν στὸν κάμπο καὶ νὰ ἐκμεταλλευθοῦν *χωρία* (= ἰδιόκτητες ἀγροτικὲς οἰκονομικὲς μονάδες) *καὶ στάσεις χωριτικάς* (= ἀγροικίες, μικροὶ ἀγροτικοὶ κλῆροι μὲ κατοικία), ποὺ σημαίνει ἀπογύμνωση τῶν *δρούγγων* ἀπὸ τὴν παρουσία τους, ποὺ θὰ ἐπέφερε καὶ τὴν ἀπώλεια τοῦ *ὁρίου τῶν Ἀθηνῶν*. Πάντως εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ *Καστρηνοί* ἐπεδίωκαν μετακινούμενοι νὰ βελτιώσουν οἰκονομικὰ τὴν θέση τους, ἐπιδιδόμενοι σὲ ἀγροτικὲς καλλιέργειες, ἐνῶ οἱ λοιποὶ κάτοικοι τοῦ ὁρίου Ἀθηνῶν ἔχοντας ἀντίθετα συμφέροντα διαφωνοῦσαν καὶ ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα νὰ μὴν τὸ ἐπιτρέψῃ.

Ναυτικὴ διοίκηση

Μὲ τὴν κατάργηση τοῦ θεματικοῦ στόλου[30] περὶ τὸ 1085 ὁ μέχρι τότε ἀρχηγὸς τοῦ στόλου (τοῦ *πλωΐμου*) *δρουγγάριος τοῦ πλωΐμου* ἀντικατεστάθη μὲν στὴν ἀρχηγία ἀπὸ νέον ἀξιωματοῦχο, τὸν *δοῦκα τοῦ στόλου*, παρέμεινε ὅμως στὴν ὑπηρεσία ὑπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ νέου ἀρχηγοῦ μέχρι τὸ τέλος τῆς

27. Οἱ δημοσιονομικοὶ ὅροι ἐν μέρει στὸ εἰδικὸ Λεξιλόγιο Harvey σ. 595.

28. Παράκληση νὰ ἐπικυρώσῃ ὁ αὐτοκράτωρ — πρόκειται γιὰ τὸν Ἀλέξιο Γ' Ἄγγελο — τοὺς *διαφόρους ἀπολυθέντας (ὁρισμοὺς) καὶ ἀπεργοντας τοὺς πειραμένους ἐκ τῶν καστρηνῶν κατέχειν ἀπαωθήτοτε καὶ νέμεσθαι χωρία καὶ στάσεις χωριτικάς, εἰς συντριβὴν γὰρ τοῦτο τῶν δρούγγων καὶ ὄλεθρον ἀφορᾷ, ἡ δὲ τῶν δρούγγων ἀπώλεια τοῦ καθ' ἡμᾶς ὁρίου παντός ἐστιν ἀπώλεια*, Μιχ. Χων. Τὰ Σωζόμενα Α' σ. 311 (ἔτ. 1198).

29. P. Tivčev, Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles, Byzantinobulgarica I (1962) σ. 174. Πολὺ παλαιότερων ἐρευνητῶν τὶς ἀπόψεις ἔχει ἐπιτυχῶς ἀντικρούσει ὁ Σπ. Λάμπρος, Μιχ. Χων. Β' σ. 510-519, ὅστις στοὺς *Καστρηνοὺς* ὀρθῶς διεῖδε τοὺς φρουροὺς τῶν κάστρων στρατιῶτες (σ. 518-519). A. Kazhdan, Novoe svidetel'stvo ob attireskish drungasch ἐν Studia in honorem V. Beševliev, Sofia 1978 σ. 512-516.

30. Ὁ θεματικὸς στόλος μέχρι τότε (περ. 1085) στάθμευε στὰ ἀμιγῶς ναυτικὰ θέματα *Κιβυρραιωτῶν, Κεφαλληνίας, Αἰγαίου Πελάγους* καὶ στὰ ἠπειρωτικὰ μὲ ἐκτεταμένα παράλια.

αὐτοκρατορίας. Τὸ ἄξίωμα τοῦ δουκὸς τοῦ στόλου περὶ τὸ 1092 μεγιστοποιήθηκε σὲ *μέγα δοῦκα*[31].

Στὴν ὀνομασία *θαλασσοκράτωρ*, ποὺ ἐπανειλημμένως ἀπαντᾶ στὴν Ἀλεξιάδα γιὰ νὰ δηλωθῇ ὁ ἀρχηγὸς ναυτικῆς ἐκστρατείας, δὲν φαίνεται νὰ ὑπόκειται ὁρισμένος τίτλος στὴν ναυτικὴ ἱεραρχία.

Οἱ σποραδικὲς μαρτυρίες τῶν πηγῶν τῆς ἐποχῆς Κομνηνῶν-Ἀγγέλων δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιληφθοῦμε οὔτε τὴν διάρθρωση τῆς ὑπηρεσίας οὔτε τὰ χρησιμοποιούμενα σκάφη[32]. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ναυτικῶν πληρωμάτων προέρχεται ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, Ἰονίου καὶ τὶς παραθαλάσσιες περιοχές. Κατὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς τὸ βυζαντινὸ ναυτικὸ ἦταν ἀνύπαρκτο, γι' αὐτὸ καὶ ἡ προσφυγὴ στὴν Βενετία γιὰ νὰ βοηθήσῃ στὴν ἀπόκρουση τῶν Νορμανδῶν. Στὴν πορεία τοῦ χρόνου τὸ βυζαντινὸ ναυτικὸ βελτιώθηκε.

Ἄξια μνείας ἡ διατήρηση ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία τοῦ ὑδάτινου ἐλέγχου τοῦ Δουνάβεως μὲ τὰ γρήγορα πλοῖα της, ποὺ ὑπερτεροῦσαν τῶν Οὐννικῶν (= οὐγγρικῶν), τὰ ὁποῖα ἀδεξίως κατασκευασμένα, ἐπειδὴ εἶχαν διαπλατυνθῇ στὸ μέσον, *τὰ δευτεραῖα ἐπὶ ταχύτητι κομίζονται τῶν Ρωμαϊκῶν* (= ἔρχονται δεύτερα στὴν ἀνάπτυξη ταχύτητος ἔναντι τῶν Βυζαντινῶν)[33].

Οἰκονομία ἀστικὴ

Δεδομένου ὅτι οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν λειτουργία τῆς ἀγορᾶς καὶ τὴν θέση τῶν ἐπαγγελματιῶν στὶς πόλεις εἶναι ἐλάχιστες, οὐσιαστικὸ θέμα πρὸς ἔρευνα ἀπομένει ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ ἡ κίνηση τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας.

Βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ συντεχνιακὴ ὀργάνωση τῶν ἐπαγγελματιῶν ἐξακολουθεῖ νὰ τελῇ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, ὅπως σαφῶς προκύπτει ἀπὸ τὴν διάταξη τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α', μὲ τὴν ὁποία ἀπα-

31. R. Guilland, Les chefs de la marine byzantine drongaire de la flotte, grand drongaire de la flotte, duc de la flotte, Megaduc, BZ 44 (1951), σ. 212-240 = Recherches I drongaire de la flotte, duc de la flotte, Megaduc, παρὰ V. Laurent, Corpus II ἀρ. 969-972 σ. 535-562. Σφραγῖδες *δουκὸς τοῦ στόλου* παρὰ V. Laurent, Corpus II ἀρ. 973-974 (IB' αἰ.). (1085-IA'/IB' αἰ.) καὶ *μεγάλου δουκὸς* ἀρ. 973-974 (IB' αἰ.).

32. Κατ' ἐμὲ τὴν ἀκριβέστερη εἰκόνα τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ γιὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Γ' αἰ. συνθέτει μὲ βάση τὶς πληροφορίες τῆς Βασιλείου Τάξεως ὁ Χρ. Μακρυπούλιες ἐν Graeco-Arabica 6 (1995) σ. 152-171. Βλ. καὶ Ἱστορία μου Β' 2 (1997) σ. 506, ὅπου καὶ σ. 348-350 γιὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνες καὶ τὴν βιβλιογραφία. Τὸ βιβλίο τοῦ J. Dimitroukas, Reisen und Verkehr im byzantinischen Reich vom Anfang des 6. Jahrhunderts bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts τ. I-II, Athen 1997 μὲ βιβλιογραφικὸ πλοῦτο σὲ πηγὲς καὶ βοηθήματα, ἱστορεῖ στὴν οὐσία, ὡς ἐπεσήμαναν καὶ οἱ O. Kresten ἐν Sitzungsberichte Oesterreich. Akademie Wiss. Phil. Hist. Kl. ἀρ. 679 (2000) σ. 36 καὶ J.-Cl. Cheynet ἐν REB 57 (1999) σ. 306-307.

33. Κίνναμος σ. 239.

γορεύεται ἡ ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ *καταλλάκτου* (ἀργυραμοιβοῦ) σὲ κληρικό. Ἀπὸ τὶς σποραδικὲς παρουσίες σὲ λαϊκὲς ταραχώδεις ἐκδηλώσεις, ἡ ὁρολογία δείχνει ὡς νὰ πρόκειται γιὰ συμμετοχὴ καὶ ἐπαγγελματιῶν κάπως ὀργανωμένων.

Οἱ Συντεχνίες

Ἡ ρύθμιση τῆς ἀπαγορεύσεως σὲ κληρικοὺς νὰ ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμα *καταλλάκτου* (= τραπεζίτη, ἀργυραμοιβοῦ) διαφωτίζει τὴν ἐσωτερικὴ λειτουργία τῶν συντεχνιῶν καὶ ἀποκαλύπτει τὸν παρεμβατισμὸ τοῦ κράτους, μὲ τὴν χορήγηση εἰδικῆς ἀδείας γιὰ τὴν ἄσκηση τοῦ ὡς ἄνω ἐπαγγέλματος, τουλάχιστον στὰ μέσα τοῦ ΙΒ΄ αἰ. Ἱερωμένος ἀγόρασε *καταλλακτικὸν τραπεζοτόπιον*[1], ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ ἐπαγγελματικὴ ἄδεια καὶ συνάμα ἐπαγγελματικὴ θέση. Ρητῶς δηλώνεται ὅτι ἡ ἄδεια μπορεῖ νὰ μεταβιβασθῆ σὲ ἄλλα *ἀξιόλογα καὶ ρωμαϊκὰ πρόσωτα*, ἀποκλείει ἑπομένως μεταβίβαση σὲ ἀλλοδαποὺς[2] — ἀλλὰ μὲ τὴν ἐλεύθερη ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸν κάτοχο τῆς ἀδείας καὶ μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, στὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ἀνήκει ἡ χορήγηση τῆς ἀδείας. Τὴν ἀπαγόρευση σὲ κληρικὸ γιὰ τὴν ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ καταλλάκτου δικαιολογεῖ ὁ νομοθέτης μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι οἱ κυρώσεις (*ὁ προσήκων σωφρονισμός*, ὅπως γράφει) ποὺ προβλέπει τὸ Ἐπαρχικὸ γιὰ τὸν παραβάτη τοῦ κανονισμοῦ εἶναι ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ κληρικοῦ. Ἡ *ἀγορασία* (δηλαδὴ ἡ μεταβίβαση) ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν σύμπραξη τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως *ἵνα δέξηται αὐτὰ* (τὰ νέα πρόσωπα, τοὺς νέους ἀγοραστὲς) *καὶ σφραγίσῃ τραπεζίτας ἀντ' αὐτῶν* (τῶν παλαιῶν κατόχων τῆς ἀδείας) *κατὰ δωρεὰν καὶ ἄνευ συνηθείας καὶ δόσεως οἱασδήτινος*. Ἡ τελευταία φράση σημαίνει ὅτι ὁ ἔπαρχος θὰ ἐνεργήσῃ χωρὶς καμιὰ προσωπικὴ ἀμοιβή.

Δυόμισι σχεδὸν αἰῶνες μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου τὸ κράτος διατηρεῖ ἀπόλυτα τὸν ἔλεγχο τῶν συναλλαγῶν καὶ τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων ὑπὸ τὸν ἔπαρχο τῆς πόλεως, μὲ τὴν διαφορὰ ὅτι ἡ ὑπηρεσία του ὑπόκειται τώρα στὸ *σέκρετον τῶν οἰκειακῶν*, τὸ μεγάλο οἰκονομικὸ ὑπουργεῖο, ὅπου καὶ κατεστρώθη τὸ νομοθέτημα.

Ἡ ἀπαγόρευση σὲ ἱερωμένο (στὴν συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται ἐνεργοῦσαν μαζὶ περισσότερα ἄτομα) νὰ ἀσκῆ τὸ ἐπάγγελμα ἀργυραμοιβοῦ-τραπεζίτη ἐξυπακούει, νομίζω, μεγαλύτερη ἀνάμιξη κληρικῶν σὲ τρέχουσες οἰκονομικὲς δραστηριότητες, οἱ ὁποῖες εὔλογο εἶναι νὰ ὑποθέσομε ὅτι ἀντανακλοῦν γενικότερη ἄνοδο τῶν χρηματικῶν συναλλαγῶν.

1. Zachariae, JGR III σ. 492-493 ἀρ. 71, Regesten 1384 (Νοέμ. 1151 ἢ 1166). Βλ. Ἀν. Χριστοφιλοπούλου, Ἐπαρχικὸν σ. 81-82. Παρὰ, Dölger, Finanzverwaltung σ. 45· H. G. Beck, Kirche und theol. Liter. σ. 81 ἁπλῆ μνεία τοῦ προστάγματος.

2. MM 3 (1865) σ. 19, 20, 22. Περισσότερα στὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς ἰταλικὲς ναυτικὲς πόλεις, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὰ καταλλακτικὰ *τραπέζια* στὶς 3 *σκάλες* (= ἀποβάθρες τῶν Πισσαίων).

Τὸ νόμισμα. Ὑποτίμηση - νέες κοπὲς

Ἡ πολιτικὴ ἀναταραχὴ ποὺ παρατηρήθηκε στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ ΙΑ΄ αἰ. εἶχε ἀντίκτυπο καὶ στὴν οἰκονομία, ὅπως ἀποτυπώνεται καὶ στὴν νομισματικὴ κυκλοφορία μὲ τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος καὶ ἀλλοίωση τοῦ μεταλλικοῦ κράματος τῶν νέων κοπῶν.

Τὸ χρυσὸ νόμισμα ποὺ προοριζόταν γιὰ τὶς στρατιωτικὲς καὶ διοικητικὲς δαπάνες ἐπέστρεφε κατὰ μεγάλο μέρος μὲ τὴν φορολογία στὸ κράτος, ποὺ φρόντιζε νὰ ἀξιώνῃ τὴν καταβολὴ τῶν φόρων σὲ καλῆς ποιότητος χρυσὸ νόμισμα. Τὸ μέρος ποὺ ἐκάλυπτε τὴν μισθοδοσία τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων ἔμπαινε κατὰ σημαντικὸ ποσοστὸ στὴν κυκλοφορία, κάποιο ἄλλο ἀποθησαυριζόταν. Ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ὑφισταμένων ἢ νεο-ιδρυομένων ἰδίως ἀπὸ τὴν βασιλικὴ οἰκογένεια τῶν Κομνηνῶν μοναστηριῶν συνέβαλε μὲ τὴν φιλανθρωπικὴ προσφορὰ στὴν κυκλοφορία χρήματος καὶ σὲ περιοχὲς ἀπομακρυσμένες, ἰδίως σὲ ἑορταστικὲς ἐπετείους, εἴτε τοῦ ἁγίου στὸν ὁποῖο ἦταν ἀφιερωμένη ἡ μονή, εἴτε στὴν μνήμη τοῦ κτήτορος[3], εἴτε στὴν ἑορτὴ τοῦ ἡγουμένου. Ἔτσι μὲ τὶς δωρεὲς τὸ χρῆμα ἔφθανε καὶ σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς καὶ σὲ κατώτερα κοινωνικὰ στρώματα[4].

Εἰκόνα τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας ἀλλὰ καὶ τῶν διαφόρων νομισματικῶν κοπῶν παρέχουν τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν σὲ κέντρα ποὺ εἶχαν μακροχρόνια ἀδιάκοπη συνέχεια οἰκιστική, ὅπως ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Κόρινθος, τελευταίως δὲ καὶ ἡ Θήβα στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Εὐκαιριακά, μεμονωμένα παραδείγματα[5], βοηθοῦν γιὰ τὴν γνώση τῆς νομισματικῆς τυπολογίας παράλληλα μὲ τὴν ἐπίσημη τιτλοφορία τῶν εἰκονιζομένων ἡγεμόνων ἀλλὰ λιγότερο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κίνηση καὶ ἐξέλιξη, γιὰ τὴν ὁποία περισσό-

3. Χαρακτηριστικὴ ἡ μαρτυρία τοῦ Συμβατίου Πακουριανοῦ στὴν διαθήκη του ποὺ παραγγέλει *στὴν ποθεινοτάτην συμβίαν ἀπὸ τὴν περισσεία του ποιῆσαι τὴν ἔξοδον τῆς κηδείας... σὺν τῶν τριακοσιάτων καὶ τεσσαρακοστῶν μου καὶ λοιπῶν ψυχικῶν μου, ἔτι δὲ καὶ λειτουργιῶν καθὼς ὁ Θεὸς αὐτὴν ὁδηγήσει...* Actes d'Iviron II ἐκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès κλπ., Paris 1990, ἀρ. 44 στίχ. 15-18 (ἀπὸ Ἰανουάριο 1090).

4. Σχετικὰ παραδείγματα δωρεῶν παραθέτει ὁ A. Harvey σ. 142-144, 483-485.

5. Στὴν Σπάρτη βρέθηκε μιὰ σειρὰ νομισμάτων ἀπὸ τὸν Βασίλειο Α΄ μέχρι τὴν βασιλεία τοῦ Μανουὴλ Α΄, ποὺ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ 140 νομίσματα. A. M. Woodward ἐν Annual of the British School at Athens 26 (1924-25) σ. 157-158. Γιὰ τὰ νομισματικὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν χρήσιμα τὰ δελτία στὰ περιοδικὰ τῶν Σχολῶν ποὺ διεξάγουν τὶς ἀνασκαφές· στὴν περίπτωση Ἀθηνῶν, Κορίνθου, Θηβῶν περιοδικὰ Hesperia, Annual of the British School at Athens, Σύμμεικτα.

τερο κατατοπιστικὰ εἶναι τὰ χάλκινα κέρματα, χρησιμοποιούμενα συνεχῶς στὴν καθημερινὴ συναλλαγὴ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς Ρωμανίας. Ἡ ἀνεύρεση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ χαλκίνων κερμάτων, εἴτε συγκεντρωμένων σὲ ἀκριτικὲς ζῶνες καὶ παραμεθόρια φρούρια (π.χ. Δινογέτεια, Νοβιόδουνο) εἴτε διάσπαρτων σὲ διάφορες περιφερειακὲς ἐπαρχίες (Ροδόπη, Θράκη, Βουλγαρία) δείχνουν τὴν καθ' ὅλον τὸν ΙΒ' αἰ. ἀναπτυξιακὴ τάση τῆς οἰκονομίας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ παρατηρήσεις νεοτέρων εἰδικευμένων ἐρευνητῶν D. M. Metcalf, P. Grierson, Cécile Morrisson, M. F. Hendy, A. Harvey[6] παρὰ τυχὸν διαφωνίες των, γιατὶ ἔχουν ἐπισημάνει στοιχεῖα, ποὺ δὲν εἶχαν προσέξει οἱ παλαιότεροι ἢ δὲν εἶχαν ἀκόμη ἀποκαλυφθῆ. Ἡ προσπάθεια τῆς Cécile Morrisson νὰ ἑρμηνεύση τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος μὲ τὴν βοήθεια τῆς σύγχρονης νομισματικῆς (μονεταριστικῆς) θεωρίας (ἡ σταθερότης τοῦ νομίσματος εἶναι συνάρτηση τοῦ χρήματος μὲ τὴν ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας του καὶ τὸν ὄγκο τῶν ὑπαρχόντων ἀγαθῶν) δὲν βρίσκει τὴν ἐπιδοκιμασία τοῦ A. Harvey μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ πραγματικοὶ ἀριθμοὶ εἶναι ἄγνωστοι καὶ οἱ ὑπολογισμοὶ εἶναι ἀποτέλεσμα εἰκασιῶν.

Ἐμεῖς μποροῦμε, νομίζω, νὰ συγκρατήσομε ὅτι ἡ ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος (περιεκτικότης σὲ χρυσὸ περ. 18 καρατίων) τὴν ἐποχὴ τοῦ Μονομάχου ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς μεγαλύτερης ζητήσεως χρήματος στὴν ἀγορὰ λόγω αὐξήσεως ἀγαθῶν καὶ συναλλαγῶν. Παρατηρεῖται ἐπίσης αὔξηση τῶν χαλκίνων κοπῶν μετὰ τὸ 963 γιὰ νὰ διευκολυνθῆ ἡ μεγαλύτερη ζήτηση μὲ τὴν αὔξηση τῶν συναλλαγῶν.

6. Γιὰ μιὰ πρώτη προσέγγιση τῶν νομισματικῶν προβλημάτων P. Grierson, The Debasement of the Bezant in the Eleventh Century, BZ 47 (1954) σ. 379-394· D. M. Metcalf, Bronze Coinage and City Life in Central Greece AD 1000, Annual of the British Schools at Athens 60 (1965)· P. Grierson, Byzantine Coinage as Source Material, Proceedings of the XIIIth Intern. Congress of Byz. Studies, Oxford 1966, London 1967, σ. 317-333· M. F. Hendy, Coinage and Money in the Byz. Empire 1081-1261, Dumbarton Oaks 1969· D. M. Metcalf, Corinth in the Ninth Century. The Numismatic Evidence, Hesperia 42 (1973) σ. 180-251· Cécile Morrisson, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle, Essai d'interprétation, Travaux et Mémoires 6 (1976) σ. 3-48· N. Svoronos, Remarques sur les structures économiques de l'empire byzantin au XIe siècle, Travaux et Mémoires 6 (1976) σ. 49-67· Cécile Morrisson, La Logarikè: réforme monétaire et réforme fiscale sous Alexis Ier Comnène, αὐτόθι 7 (1979), σ. 419-464· M. F. Hendy, Studies in the Byz. Monetary Economy c. 300-1450, Cambridge 1985· A. Harvey, Economic expansion in the Byz. Empire 900-1200, Cambridge ἑλληνικὴ μετάφραση Ἑλένη Σταμπόγλη, Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὸ Βυζάντιο 900-1200, Ἀθήνα 1997· Γιόρκα Νικολάου, Ἡ οἰκουμενικότητα τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος ἐν Τῷ Βυζάντιο ὡς Οἰκουμένη (Βυζαντινὸ καὶ χριστιανικὸ Μουσεῖο), Ἀθήνα 2001 σ. 195-201, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν θέση ποὺ κατέλαβε ὡς πρότυπο γιὰ τὶς νομισματοκοπίες τῶν λαῶν τοῦ Μεσαίωνος, δυτικῶν, σλαβικῶν, ἀκόμη καὶ λαῶν τῆς Ἀνατολῆς (Ὀμμειοδῶν, Τουρκομάνων).

Νὰ σημειωθῆ ὅτι στὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰ. παρατηρεῖται σὲ ὅλες τὶς χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ὑποτίμηση τοῦ ἀσημένιου νομίσματος, τοῦ ὁποίου ἡ συστηματικὴ διερεύνηση δὲν ἔχει εἰσέτι ὁλοκληρωθῆ[7].

Ἡ ἐπελθοῦσα ἤττα στὸ Μαντζικέρτ, ἡ ἀδυναμία συγκροτήσεως ἰσχυρῆς κυβερνήσεως καὶ ἀντιμετωπίσεως τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου προκάλεσαν ἀναστάτωση στὴν ἀγορὰ μὲ θῦμα τὴν σταθερότητα τοῦ νομίσματος, ποὺ τώρα πλέον ὑποτιμᾶται, δεδομένου ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη ἀρχίζει μιὰ νέα μείωση τῆς περιεκτικότητός του σὲ χρυσό, ἀποτέλεσμα πλέον ὄχι τῆς αὐξήσεως τῶν ἀγαθῶν, ὅπως ἐπὶ Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου ἀλλὰ τῆς ἀπωλείας ἐδαφῶν, ἀγαθῶν καὶ ἀνθρώπων. Τώρα πλέον ὑπάρχει οἰκονομικὴ κρίση μὲ ταυτόχρονη κυκλοφορία παλαιῶν χρυσῶν νομισμάτων ἀκεραίας περιεκτικότητος σὲ χρυσό, νέων κοπῶν μειωμένης περιεκτικότητος καὶ ἄλλων ἀπὸ ἤλεκτρο, ἄργυρο, χαλκὸ ποὺ ἔθεσε σὲ κυκλοφορία ὁ Ἀλέξιος Α' στὴν προσπάθειά του νὰ ρυθμίση τὴν νομισματικὴ σταθερότητα. Τὸ νέο αὐτὸ νόμισμα μὲ τὴν κατάλληλη διόρθωση τῆς φορολογικῆς κλίμακος, προσαρμοσμένης ἀκριβέστερα στὴν τρέχουσα ἀξία τοῦ νομίσματος, ἐπέφερε κάποια ἀνακούφιση καὶ κάποια τάξη, γιατὶ προηγουμένως μὲ τὴν ταυτόχρονη κυκλοφορία νομισμάτων διαφόρου μεταλλικῆς ἀξίας ἀλλὰ μὲ τὴν ἀξίωση ἴσης ἀποτιμήσεως στὶς συναλλαγὲς μὲ τὸ κράτος στὴν φορολογία, προκάλεσαν, ὅπως ἦταν φυσικό, διαμαρτυρίες τῶν φορολογουμένων, ἀδυναμία τῶν ἁρμοδίων ἀνωτέρων φορολογικῶν ὑπαλλήλων νὰ ἀνταποκριθοῦν στὰ καθήκοντά τους καὶ νὰ ζητοῦν διαρκῶς ὁδηγίες ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Ἔτσι ὁ Ἀλέξιος Α' προέβη στὴν κατάρτιση τῆς Νέας Λογαρικῆς[8], ποὺ ὅρισε ἐπακριβῶς τὴν ἰσοτιμία μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἠρεμήση ἡ ἀγορὰ καὶ τὸ κράτος νὰ ἀνακτᾶ ἔσοδα καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν πολιτῶν. Ἔγινε ἔτσι ἀποδεκτὴ ἡ ἀντιστοιχία 4 μιλιαρήσια στὸ νόμισμα ἀντὶ τῶν 12 ποὺ

7. A. Harvey, σ. 159.

8. Zachariae JGR III σ. 393-400 ἀρ. 34 (Β) μὲ λύσεις τοῦ αὐτοκράτορος στὰ τεθέντα ἐρωτήματα τοῦ γενικοῦ λογοθέτου, τοῦ λογαριαστοῦ τοῦ σεκρέτου τοῦ γενικοῦ. Στὴν *Νέα Λογαρικὴ* κωδικοποιοῦνται οἱ *Λύσεις* (= ἀπαντήσεις) τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ στὰ ἐρωτήματα ποὺ οἱ ἁρμόδιοι *λογοθέται τοῦ γενικοῦ* τοῦ ὑπέβαλαν καὶ περιλαμβάνονται στὰ Regesten.

Reg. ἀρ. 1231b [1230] Αὔγουστος-Σεπτ. 1106, JGR III ἀρ. 34B σ. 393 καὶ 34 (B)/394,5.

Reg. ἀρ. 1234 Σεπτ. 1106 ἢ λίγο μετὰ JGR III σ. 394, 10/20.

Reg. 1245 Φεβρ. 1109 JGR III σ. 395/396.

Reg. 1246 περ. Ἰούν. 1109 Λύσις JGR III 397 10/18.

Reg. 1247 Ἰούν. 1109 JGR III Λύσις σ. 398 1/16.

Γαλλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὴν Cécile Morrisson, La Logarikè, Trav. Mém. 7 (1979) σ. 419-464.

Ἔχει προηγηθῆ JGR III σ. 385-392 ἀρ. 34 (Α) καταγραφὴ τῆς Παλαιᾶς *Λογαρικῆς τοῦ αὐγούστου Καίσαρος*.

ἰσχυε ἐπὶ αἰῶνες μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγο, ἐπισημοποιήθηκε δηλ. ἡ ἀπώλεια κατὰ 2/3 τῆς ἀξίας τοῦ χρυσοῦ νομίσματος. Ἦταν σημαντικὴ ἡ ρύθμιση ἀλλὰ ἀρχικὰ μόνο γιὰ τὴν καταβολὴ τοῦ βασικοῦ φόρου, τοῦ *χαράγματος*, ὅπως συνηθιζόταν νὰ ἀποκαλεῖται. Ἀλλὰ στὸν βασικὸ φόρο, τὸν *δημόσιο*, τὸν *κανόνα* στὸν ὁποῖο ἤδη ἀπὸ ἀρκετοὺς αἰῶνες εἶχαν προστεθῆ τὰ τέσσερα *παρακολουθήματα*, *δεκέρατον*, *ἑξάφολλον*, *συνήθεια*, *ἐλατικόν*, ποὺ ἔφθαναν τὸ 23% τοῦ βασικοῦ φόρου, τὰ ὁποῖα στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον τῆς ρυθμίσεως ἐξακολούθησαν νὰ ὑπολογίζονται μὲ βάση τὴν παλαιὰ ἰσοτιμία τῶν 12 μιλιαρησίων. Οἱ διαμαρτυρίες τῶν φορολογουμένων ἀνάγκασαν τὸν Ἀλέξιο Α΄ νὰ μειώση στὸ μισὸ τὸ ποσοστὸ τοῦ πρόσθετου φόρου τῶν *παρακολουθημάτων*, ποὺ στὴν πραγματικότητα ἦταν μιὰ αὔξηση κατὰ 50%. Ἀλλὰ καὶ τώρα οἱ φτωχοὶ φορολογούμενοι πάλι ζημιώθηκαν. Μὲ τὴν ὑποτίμηση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος ἀνέβηκε τὸ ὀνομαστικὸ ὕψος τοῦ ἐλαχίστου ὁρίου φόρου ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ ὁποίου ὑπολογίζονταν ὁ φόρος τῶν *παρακολουθημάτων* καὶ οἱ φτωχότεροι φορολογούμενοι ποὺ ἄλλοτε δὲν τὸ ἔφθαναν καὶ τὸ γλύτωναν, τώρα τὸ ὑπερβαίνουν καὶ ὀφείλουν νὰ ἐγγραφοῦν στὰ φορολογικὰ κατάστιχα[9].

Κατὰ πρόσφατη ἔρευνα ἡ νομισματικὴ μεταρρύθμιση χρονολογεῖται τὸ 1090 μὲ κοπὴ τὸ ἀργότερο 1089 τῶν λεγομένων *χιχάτων* —ἀπὸ τὸ γράμμα Χ χαραγμένο στὸ σκῆπτρο-λάβαρο τοῦ Ἀλεξίου Α΄— ποὺ χαρακτηρίζονται καὶ ὡς *χρυσὰ τραχέα*, ἢ ἀλλαχοῦ ὡς *καλὰ νομίσματα*[10]. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκουν καὶ τὰ *πρωτοχάραγα* ἢ *καινούργια*, πρώτη κοπὴ χρυσῶν μετὰ τὴν νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α΄ μὲ πρώτη μνεία καὶ τῶν δύο κοπῶν στὴν διαθήκη τοῦ Συμβατίου[11] Πακουριανοῦ, Ἰανουάριος 1090. Πρώτη χρήση τοῦ ὅρου *ὑπέρπυρα* γιὰ τὰ χρυσὰ νομίσματα τῆς νομισματικῆς μεταρρυθμίσεως στὴν Διαθήκη τοῦ Χριστοδούλου Πάτμου (1093)[12].

Στὶς καθαρὰ ἀγροτικὲς καὶ καθυστερημένες οἰκονομικὰ περιοχὲς ἡ κυκλοφορία τοῦ νομίσματος εἶναι περιορισμένη. Ὁ ἐκχρηματισμὸς τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων ἰδίως τῶν προερχομένων ἀπὸ ἔκτακτες ἀλλὰ ὑποχρεωτικὲς φορολογίες, ὅπως οἱ *δημοσιακὲς ἐπήρειες* (π.χ. *πλώϊμον*, *μετάτον*, *ὁδοστρωσία* κ.λπ.) σὲ ἄλλες περιοχὲς γίνονται δεκτὲς ἀπὸ τοὺς φορολογούμενους (π.χ. τοὺς *συνδότες* σὲ περίπτωση κληρονομίας) μὲ ἀνακούφιση, ἀλλὰ σὲ ἄλλες καθυστερημένες οἰκονομικὰ μὲ μεγάλη δυσφορία, ὅπως π.χ. στὴν Βουλγαρία. Ἐκεῖ εἶχε διατηρηθῆ καὶ ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β΄ ἡ ἀρχὴ ποὺ

9. A. Harvey, σ. 137-197 μὲ παράθεση πολλῶν μαρτυριῶν ἀπὸ μεγάλα μοναστήρια μὲ λεπτομέρειες γιὰ τιμὲς ἀγροκτημάτων καὶ ρύθμιση φορολογιῶν τους.

10. Barbara Koutava-Delivoria, Les Chichata, les Protocharaga et la réforme monétaire d'Alexis Ier Comnène, Revue Belge de numismatique 141 (1995) σ. 13-16.

11. Αὐτόθι, σ. 24-28.

12. Αὐτόθι, σ. 28.

εἶχε καθιερώσει ὁ Σαμουὴλ τῆς φορολογίας σὲ εἶδος, καθὼς ἡ χώρα ἦταν ἀγροτική, μακρυὰ ἀπὸ ἀγορὲς καὶ ἐμπορικὴ κίνηση, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐπιδίωξη τῆς βυζαντινῆς κυβερνήσεως μεσοῦντος τοῦ ΙΑ΄ αἰ. νὰ μετατραπῆ σὲ χρηματικὴ καὶ στὴν Βουλγαρία ἡ καταβολὴ τῆς φορολογίας προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τοῦ ἐγχωρίου πληθυσμοῦ[13].

Μετὰ τὴν νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α΄ ἡ οἰκονομία ἄρχισε νὰ ἀνακάμπτη καὶ συνεχίσθηκε σὲ ὅλη τὴν βασιλεία τῶν Κομνηνῶν μὲ βέβαιη συγκέντρωση μεγάλου χρηματικοῦ πλεονάσματος ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Β΄[14], τὴν ἀνέγερση νέων μεγαλειωδῶν ἀρχιτεκτονημάτων, ἰδίως μονῶν, ἀπὸ μέλη τῆς βασιλικῆς Κομνηνῆς οἰκογενείας[15] καὶ τὴν δαπάνη τῶν ἐξοπλισμῶν γιὰ τὴν ἐκστρατεία κατὰ τοῦ σουλτάνου τοῦ Ἰκονίου τὸ 1176. Ἡ ἐνίσχυση τῶν ἐξοπλιστικῶν δαπανῶν γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς βουλγαρικῆς ἀνταρσίας (1195) ἀπὸ τὸν Ἰσαάκιο Β΄ παράλληλα μὲ τὴν συνέχιση τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ του ἔργου ἀποτελοῦν καλὴ ἔνδειξη ὅτι ἡ ἀνάκαμψη τῆς οἰκονομίας συνεχίζεται καὶ ἐπὶ Ἰσαακίου Β΄ ἢ τουλάχιστον δὲν ἔχει ἀνασταλῆ.

Ἀγροτικὴ οἰκονομία - Ἀγροτικὲς καλλιέργειες

Πρὶν προχωρήσω στὴν σκιαγράφηση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, δυὸ λόγια γιὰ τὸ μοναδικὸ Κτηματολόγιο τῶν Θηβῶν, ποὺ μᾶς ἔδωσε μιὰν ἀπρόσμενη εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος. Ἐπίσημο ἀντίγραφο τῆς δημοσίας φορολογικῆς ὑπηρεσίας, ποὺ ἀφορᾶ τοὺς φορολογουμένους τῆς περιοχῆς Θηβῶν, κείμενο ὅλο ἀριθμοὺς καὶ ἐνδείξεις ὑπηρεσιακὲς βραχυγραφημένες, ποὺ μόνον νὰ τὸ ἀντικρύσης ζαλίζεσαι, ὄχι νὰ τὸ ἀποκρυπτογραφήσης, ὅπως τὸ ἐπέτυχε ὁ N. Σβορῶνος[16], ποὺ ὅπως μοῦ εἶχε πῆ γιὰ τὸν ἑαυτό του, «σὲ

13. A. Harvey, σ. 190-193.

14. Νικ. Χων. σ. 58_{82-88}: *ἡ τῷ Θεῷ καὶ τῷ δικαίῳ διδοῦσα φορολογία τοῦ βασιλέως καὶ πατρὸς τῷ βασιλεῖ Μανουὴλ καὶ τὸ μὴ τῶν δαπανημάτων ἄσωτον καὶ ἀκόλαστον εἰς σωρείας τὰ χρήματα ἐπεστοίβασε καὶ ὡς κάλληνας αὐτὰ συναγήοχεν*.

15. Προχείρως στὸ κεφ. Μονὲς καὶ στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, κεφ. Τέχνη, σ. 394 ἐπ. ὑπὸ M. Χατζηδάκη. Θὰ παραθέσω ἀκόμη δεῖγμα τῆς φιλοκαλίας τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ ἀλλὰ καὶ τῆς δυνατότητος νὰ πραγματοποιηθοῦν τόσο πολυδάπανα καὶ καλλιτεχνικὰ ἔργα σύγχρονη μαρτυρία : *κατ' ἄμφω τὰ ἀνάκτορα ἐπιμήκιστοι καὶ περίστεγοι ἀνδρῶνες, οἱ ψηφίδων χρυσῶν ἐπιθέσεσι διαυγάζοντες τισποῦσιν ἄνθεσι βαφῆς παλεχρύσου καὶ τέχνῃ χειροεργῷ θαυμασίᾳ ὅσα οὔτος κατὰ βαρβάρων ἠνδρίσατο ἢ ἄλλως ἐπὶ τὸ βέλτιον Ῥωμαίοις διεσκεύασε... ἀλλὰ καὶ τὰς πλείους τῶν κατὰ τὸν πορθμὸν τῆς Προποντίδος λαμπρῶν οἰκοδομιῶν, ἐν αἷς οἱ βασιλεῖς Ῥωμαίων θερίζουσι* (= περνᾶνε τὸ καλοκαίρι τους)... *οὗτος ἀνήγειρε καὶ πρὸς κόσμον ὑπεξῆρε πλείονα* (Νικ. Χων. σ. 206_{82-94}).

16. N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles : Le cadastre de Thèbes, BCH 83 (1959) σ. 1-145 καὶ αὐτοτελῶς, Athènes-Paris ἀ.ἔ. (σσ. 164). Τὸ σημείωμά μου στηρίζεται καὶ στὴν περίληψη τοῦ συγγραφέως σ.

μένα εὐτυχοῦν οἱ ἀριθμοί». Χάρις στὸ κείμενο αὐτὸ γνωρίσαμε τὸ τεχνικὸ μέρος τῆς καταγραφῆς τοῦ φόρου, τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστώς, τὸν τρόπο κτήσεως, καὶ συλλάβαμε ἀρκετὰ καθαρὰ τὴν εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος, τὸ νομικὸ καθεστώς, τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις. Ἰδιοκτῆτες, ἀκόμη καὶ κάτοχοι γῆς δὲν εἶναι ὅλοι καὶ καλλιεργητές, οὔτε κάτοικοι τῆς ὑπαίθρου. Ἀρκετοὶ εἶναι κάτοικοι σὲ πόλεις καὶ σὲ κάποια ἀπόσταση (Ἀθήνα, Θῆβα, Εὔριπος). Ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἰδιοκτῆτες οἱ περισσότεροι κατέχουν καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς γῆς. Πάντως στὴν κοινότητα ὑπῆρχε καὶ καλὴ ἀναλογία ἀνεξαρτήτων χωρικῶν. Ὁ Ν. Σβορῶνος ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴ ὅτι στὸ Κτηματολόγιο δὲν ὑπάρχει ἴχνος γιὰ ἔνδειξη *προνοίας*, ἢ ὁ,τιδήποτε ποὺ καθ' οἱονδήποτε τρόπο νὰ ὑπονοῇ ἐκφεουδαρχισμὸ τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων λήγοντος τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος. Ἡ τελευταία *ἀπογραφὴ* σ' αὐτὸ τὸ κείμενο πρέπει νὰ τοποθετηθῇ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ ΙΑ΄ αἰ.

Τὸ Κτηματολόγιο τῶν Θηβῶν ἀφορᾶ τὴν δημοσιονομικὴ ἀπόδοση τῆς κοινότητος· δὲν ἐνδιαφέρεται οὔτε γιὰ τὴν κοινωνικὴ οὔτε γιὰ τὴν νομικὴ θέση τῶν μελῶν της, ποὺ γιὰ τὸ Κτηματολόγιο εἶναι μόνον φορολογούμενοι, εἴτε εἶναι κύριοι τῆς γῆς εἴτε κάτοχοι.

Ἀπασχολημένο μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωμανίας συνεχίζει τὶς ἴδιες καλλιέργειες μὲ μεγαλύτερη ἀποδοτικότητα ἀπὸ ὅ,τι στὸ παρελθόν, ἰδιοκτησιακὲς σχέσεις ποὺ τείνουν νὰ ἀμβλύνουν τὴν μεγάλη ἀντιπαλότητα *δυνατῶν-πενήτων* τῆς ἐποχῆς τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων[17] ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἐξωτερικῶν γεγονότων, ἴσως ὅμως καὶ συναντίληψη σταθεροποιήσεως τῶν σχέσεων. Ἡ εἰσβολὴ τῶν τουρκικῶν φυλετικῶν ὁμάδων στὴν Καππαδοκία ἀλλὰ καὶ σὲ γειτνιάζοντα θέματα Παφλαγονίας, Ἀνατολικῶν, ποὺ τεράστιες ἀγροτικὲς ἐκτάσεις καλλιεργειῶν, κτηνοτροφικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν Φωκάδων, Μαλεΐνων, Δουκῶν, Σκληρῶν, Ἀργυρῶν καὶ ἄλλων ἔφεραν ἐκτὸς ἀπὸ πληθυσμικὴ μεταβολὴ καὶ τὴν ἀποκοπὴ ἐδαφῶν, ὁπότε ἕνα μέρος ἀπὸ τὶς ἐκεῖ μεγάλες ἰδιοκτησίες τῶν *δυνατῶν* χάθηκαν. Παράλληλα ἡ διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ ἔδωσε τέλος στὸ πρόβλημα τῶν *στρατιωτικῶν κτημάτων*, δύο κεντρικῶν σημείων τῆς διαπάλης *δυνατῶν-πενήτων*. Διατηρεῖται βεβαίως ἀκόμη ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία κράτους, στέμματος, Ἐκκλησίας, μονῶν καὶ μοναστηριακῶν ἱδρυμάτων παράλληλα μὲ τὰ κτήματα *ἀρχοντικῶν προσώπων* στὶς μικρασιατικὲς ἐπαρχίες, ποὺ ἀπέμειναν βυζαντινές, ὡς καὶ στὴν Μακεδονία, Θράκη, Βαλκανική. Καλλιεργοῦνται κατὰ τὸ μεγαλύ-

141-145. I. Neville, Information, ceremony and power in byzantine fiscal registers: varieties of functions in the cadaster of Thebes, BMGS 25 (2001) σ. 20-43.

17. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἱστορία Β΄ 2 2η ἐκδ. (1997), σ. 383-390, 510-512.

τερο μέρος ἀπὸ ἀγρότες ἐγκατεστημένους στὰ κτήματα, πολίτες ἐλεύθερους ἀλλὰ ἀναπόσπαστα δεμένους μὲ τὴν γῆ, ὑποχρεωμένους νὰ τὴν καλλιεργοῦν χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν ἀλλὰ χωρὶς καὶ ὁ κύριος τῆς γῆς νὰ δικαιοῦται νὰ τοὺς ἀπομακρύνῃ, ἐφ' ὅσον εἶχαν συνεχῶς παραμείνει στὴν θέση τους ἀδιακόπως, συνεπεῖς στὶς δημοσιονομικὲς ὑποχρεώσεις γιὰ σαράντα χρόνια, ὅπως εἶχε ὁρίσει ὁ μάγιστρος Κοσμᾶς[18], ὅριο ποὺ ἡ Πεῖρα περισσότερο πραγματιστικὴ ἐμείωσε σὲ μιὰ τριακονταετία[19]. Ἡ νέα ρύθμιση βελτίωσε τὴν θέση τῶν *παροίκων*, ὅπως ὀνομάζονται οἱ διαβιοῦντες σ' αὐτὸ τὸ ἐργασιακὸ καὶ ἰδιοκτησιακὸ καθεστὼς καλλιεργηταὶ γῆς, ποὺ συνιστοῦν τὸ πολυπληθέστερο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ ἑξῆς. Ἡ φορολογικὴ ὑποχρέωση τῶν παροίκων ἔναντι τοῦ κράτους συνίστατο στὴν καταβολὴ τῆς *συνωνῆς* (= φόρου ἐπὶ τῆς παραγωγῆς) καὶ τοῦ *καπνικοῦ* (= φόρου γιὰ κάθε οἰκογενειακὴ ἑστία) ἔναντι δὲ τοῦ κυρίου τῆς γῆς ὁρίζετο ἀπὸ τὸ *πάκτον* ὑποχρέωση τοῦ παροίκου νὰ παραδώσῃ στὸν κύριο τῆς γῆς μέρος τῆς παραγωγῆς θεωρητικῶς κατὰ ποσοστὸ 10%, στὴν πράξη ὅμως μεγαλύτερο καὶ τὴν ἐκτέλεση ἐτησίως ἀριθμοῦ *ἀγγαρειῶν*, κυμαινομένου μεταξὺ 2-24 ἡμερῶν ἀλλὰ καὶ δυνατότητα χρηματικῆς ἐξαγορᾶς. Ὁ φόρος τῆς γῆς, ὁ *δημόσιος*, ἐβάρυνε τὸν κύριο τῆς γῆς. Οἱ *πάροικοι*, οἱ ἐγκατεστημένοι σὲ κρατικὰ κτήματα ἢ τοῦ στέμματος ἢ σὲ ἐξαρτημένα δημοσιονομικῶς ἀπὸ τὸ κράτος, ὅπως ἦταν τὰ παραχωρηθέντα ὡς *πρόνοια*, ὀνομάζονται *δημοσιακοὶ πάροικοι* ἢ *δημοσιάριοι*.

Παρατηρεῖται ἀκόμη διαβάθμιση τῶν *παροίκων*, προσδιοριζομένη ἀπὸ οἰκονομικὰ κριτήρια δηλαδὴ τὴν ἐργατικὴ δύναμη ποὺ διέθεταν σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ζῶα τους γιὰ ὄργωμα, τὰ *καματερά*, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ ἡ ὀνομασία τῶν παροίκων ὡς *ζευγαράτων* ἂν διέθεταν ἕνα ζευγάρι βόδια, *βοϊδάτων* ἢ *μονοβοϊδάτων* ἂν εἶχαν ἕνα βόδι καὶ *ἀκτημόνων* ἢ *πεζῶν* ὅταν δὲν εἶχαν κανένα[20].

Τὴν κοινωνικὰ βελτιωμένη θέση τῶν *παροίκων* ἱερέων ἀντανακλᾶ ἡ ἔνταξή τους στὴν ὁμάδα ποὺ ἐπέλεξε ἡ κυβέρνηση νὰ χορηγῇ φορολογι-

18. G. Weiss, Die Entscheidung des Kosmas magistros über das Parökenrecht. Ein Beitrag zur Rechtsgrundlage bäuerlicher Ansiedlungen in Byzanz, Byzantion 48 (1978) σ. 477-500. Ἀσφαλὴς χρονολογία ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τοῦ *πανευφήμου μαγίστρου Κοσμᾶ* τὸ 943. P. Lemerle, The Agrarian History of Byzantium from the origin to the twelfth century, Galway 1979, σ. 177-180.

19. Πεῖρα XV 2, Zachariae JGR I, Lipsiae 1856 σ. 42: *"Ὅτι παροίκους εὑρισκομένους ἀδιακόπως νεμηθέντας τὰ τῆς παροικίας αὐτῶν τόπια καὶ τὸ πάκτον διδόντας ἐπὶ τριακονταετίαν, ὁ βέστης ἔλεγε μὴ ἔχειν τὸν δεσπότην ἰσχὺν ἐκβιάσασθαι αὐτούς. δικαίως γὰρ οὗτοι ὡς δεσπόται μὲν τῶν τόπων διὰ τῆς χρονίας νομῆς, ἀνάγκην δὲ ἔχουσι παρέχειν τὸ πάκτον.* A. Harvey, σ. 83 ἑπ., 463 σημ. 45.

20. Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὸν θεσμὸ τῶν παροίκων, τὶς ἐργασιακὲς σχέσεις καὶ δημοσιονομικὲς ὑποχρεώσεις στὴν Ἱστορία μου Β΄ 2 ³(1997) σ. 377-383, 509-510, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

κὲς ἐλαφρύνσεις ἐξομοιώνοντας καὶ αὐτοὺς μὲ τοὺς τελεστὰς ἱερεῖς[21].

Ἡ παραχώρηση ἀπὸ τὴν κυβέρνηση συνίστατο στὴν φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ *ἀπὸ πάσης δημοσιακῆς ἐπηρείας* δηλαδὴ ἀπὸ ὑποχρεωτικὲς ἔκτακτες φορολογίες, ὅπως ἦταν τὸ *πλώϊμον* (γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ πλοίων) τὸ *μιτάτον* (δαπάνες συντηρήσεως ἀποστολῆς) καὶ *ἀτέλειαν ζευγολογίου* (= φόρος γιὰ τὰ ζῶα γιὰ ὄργωμα)[22] καὶ ἀποδέκτες τόσο τοὺς *δημοσιακοὺς τελεστάς*, ὅσο καὶ τοὺς παροίκους ἱερεῖς ἐγκατεστημένους *ἐν πάσαις χώραις τῆς Ρωμανίας*.

Οἱ *δημοσιακοὶ τελεσταὶ* ἦταν κύριοι ἢ κάτοχοι γῆς ποὺ καλλιεργοῦσαν καὶ πλήρωναν τὸν *δημόσιο φόρο*, ἐξ οὗ καὶ *δημοσιακοὶ τελεσταί*. Οἱ ἴδιοι μετὰ λίγον καιρὸ ἀπηλλάγησαν ἀπὸ τὴν καταβολὴ τοῦ φόρου τῶν *παρακολουθημάτων* δηλαδὴ τῶν τεσσάρων προσθηκῶν (*δικέρατον, ἑξάφολλον, συνήθεια, ἑλατικόν*) ποὺ συνόδευαν τὸν βασικὸ ἔγγειο φόρο, τὸν *δημόσιο*. Οἱ *πάροικοι ἱερεῖς* ἐγκατεστημένοι στὰ κτήματα *ἀρχοντικῶν προσώπων, ἐκκλησιαστικὰ* ἢ *μοναστηριακὰ* δὲν πλήρωναν τὸν ἔγγειο φόρο, γιατὶ αὐτὸς ἐβάρυνε μαζὶ μὲ τὰ *παρακολουθήματα* τὸν κύριο τοῦ κτήματος, ἄρχοντα, ἐκκλησία, μονή, καὶ ὄχι τὸν πάροικο, ὑπόχρεο μόνο γιὰ τὶς ἔκτακτες φορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις.

Ἐγγειοβελτιωτικὰ καὶ ἀρδευτικὰ ἔργα, καλύτερη ὀργάνωση τῶν καλλιεργειῶν ἰδίως ἐκ μέρους μεγάλων μονῶν (π.χ. Λαύρας Ἄθω, Πάτμου) ποὺ διαθέτουν μεγαλύτερα κεφάλαια τείνουν μὲ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ νέων ποικιλιῶν στὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς, τὴν ὁποία ἐνισχύει καὶ ἡ προσθήκη ἀγροτικοῦ δυναμικοῦ μετὰ τὴν νέα σύνθεση τοῦ στρατοῦ. Μὲ τὴν διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ, οἱ ἄλλοτε ὑπόχρεοι σὲ στρατεία ἄνδρες, κύριοι στρατιωτικοῦ κλήρου παρέμεναν πλέον διαρκῶς στὰ κτήματά τους. Μὲ τὴν ὀργάνωση μισθοφορικῶν σωμάτων περιορίσθηκαν καὶ οἱ πολεμικὲς ἀπώλειες ἐγχωρίου πληθυσμοῦ, ἀφοῦ δὲν στρατεύονται πλέον.

Συγκεκριμένα στοιχεῖα ἀναγράφονται σὲ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα ἀλλὰ συνήθως περιορίζονται σὲ ad hoc περιπτώσεις, ὥστε μόνον ὡς τάσεις καὶ γενικὲς ἐντυπώσεις μποροῦ νὰ ἀξιολογηθοῦν, ἐνισχυόμενες ἀπὸ τὴν ἐπίμονη διεκδίκηση ἐκ μέρους διαφόρων μονῶν ἀδειῶν κτήσεως πλοίων καὶ ναυσιπλοΐας μὲ εὐνοϊκὲς φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς καὶ πρόσχημα τὴν διακίνηση τῶν προϊόντων τῆς παραγωγῆς των γιὰ τὴν διαβίωση τῶν μοναχῶν, στὴν πραγματικότητα γιὰ τὴν διεξαγωγὴ ἐμπορίας ἀγροτικῶν προϊόντων[23].

21. Τὸν νομικὸ χειρισμὸ γιὰ νὰ ἐπιτευχθῆ πολιτικὴ στήριξη τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α', ὡς ἑρμήνευσα τὸν ὅλο προγραμματισμὸ τῶν φορολογικῶν ἐλαφρύνσεων στοὺς *παροίκους ἱερεῖς* καὶ *τελεστὰς ἱερεῖς* (ἔτ. 1144), ἐξέθεσα λεπτομερῶς στὴν Ἱστορία Γ' 1 σ. 318-322.

22. Ὁ N. Σβορῶνος, Privilèges σ. 356 διερωτᾶται ἂν τὸ *ζευγολάγιον* ἦταν πράγματι μόνον ἕνας ἁπλὸς φόρος καταγραφῆς τῶν καματερῶν ζώων ἢ κάτι πιὸ σημαντικό.

23. P. Lemerle ἐν REB 19 (1961) σ. 268-272. Γιὰ τὴν διακίνηση τοῦ ἐσωτερικοῦ

Πάντως τὸν ΙΒ' αἰ. χωρὶς ἀμφιβολία ἔχει ἐπιτευχθῆ αὔξηση καλλιεργειῶν παραγωγῆς, πλούτου. Οἱ πάροικοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀρκετοὶ κατέχουν ἰδιόκτητη γῆ, συνιστοῦν τὸ σημαντικότερο τμῆμα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ ἡ διαμάχη μὲ τὴν μεγάλη ἰδιοκτησία ἔχει κοπάσει, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἀναστολὴ ἐκδόσεως νέων συναφῶν διατάξεων ἀπὸ τὴν Πολιτεία.

Πάντως πρόδηλο γιὰ τὸν ΙΒ' αἰ. εἶναι ὅτι μεγάλοι ἰδιοκτῆτες γῆς εἶναι οἱ μονές, χωρὶς βεβαίως νὰ μπορῆ νὰ ὑπολογισθοῦν μεγέθη καὶ διαφορὲς σὲ σχέση μὲ τὸν πλοῦτο τῶν συγχρόνων ἀρχοντικῶν γενῶν, τῶν ὁποίων τὴν πολιτικὴ δύναμη ἐμείωσε καὶ ἡ διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ, ἐνῶ ἐξελίξεις σὲ διαφορετικοὺς τομεῖς συνεισφέρουν στὴν μεγέθυνση τῆς πολιτικῆς δυνάμεως τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὸν πολυσυζητημένο προσδιορισμὸ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ὡς φεουδαλικοῦ καὶ τῆς κοινωνικῆς του δομῆς ὡς φεουδαλικῆς κατὰ τὰ πρότυπα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψει ὅτι οἱ ὅροι φεουδαρχία, φεουδαλισμὸς στηρίχθηκαν μόνον σὲ οἰκονομικὰ κριτήρια, ἐνῶ ἀγνοήθηκαν κοινωνικὰ-πολιτικὰ ποὺ ἔπρεπε νὰ συνεξετασθοῦν. Στὴν Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, δικαιοσύνη καὶ στρατὸς εἶναι κρατικὰ καὶ δὲν ὑπάρχει ἐνδιάμεση ὑποτέλεια. Ὁ διοικητικὸς μηχανισμός της ἐπόπτευε ὅλον τὸν χῶρο σὲ ἕνα ἐνιαῖο διοικητικὸ σύστημα, αὐστηρὰ ἱεραρχημένο σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Ἡ διοίκηση εἶναι κεντρική, ἐλέγχει καὶ τὸ πιὸ ἀπόμερο χωριὸ καὶ φθάνει ὡς τὴν πιὸ μακρυνὴ περιοχὴ ὁ κρατικὸς ὑπάλληλος. Μετέωρη ἀποδείχθηκε καὶ ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ἐξομοίωση πρόνοιας-φέουδου, ἀφοῦ οὔτε ὑποτέλεια οὔτε ὅρκος πρὸς φεουδάρχη ὑφίσταται στὴν πρόνοια, ἡ ὁποία συνίσταται μόνο στὴν παραχώρηση φορολογικῶν ἐσόδων στὸν *προνοιάριο*[24], χωρὶς ἄλλη δικαιοδοσία ἐπὶ τῶν παροίκων. Νὰ σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι οἱ μεγάλες ἀρχοντικὲς βυζαντινὲς οἰκογένειες εἶχαν ἀποκτήσει τὶς γαῖες τους πολὺ πρὶν ἐμφανισθῆ ὁ θεσμὸς τῆς προνοίας.

Στροφὴ στὸν τρόπο θεωρήσεως τοῦ θέματος εἰσηγεῖται ὁ A. Harvey μετὰ ἀπὸ κριτικὴ ἀνάλυση τῶν πολλῶν ἀπόψεων ποὺ ἔχουν διατυπωθῆ ὡς σήμερα καὶ τὴν πρόσθετη παρατήρηση ὅτι ὁ «παλαιὸς ὁρισμὸς τῆς φεουδαρχίας ἦταν στενὸς καὶ ἄκαμπτος, ἀφοῦ ἀγνοεῖ τὴν συντριπτικὴ πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ μιᾶς φεουδαρχικῆς κοινωνίας» (σ. 28-29).

Ὁ A. Harvey προτείνει κατόπιν τούτου νὰ ἐξετασθῆ ἡ φεουδαρχία ὡς τρόπος παραγωγῆς «τοῦτο μὲν κατὰ τὶς δυνάμεις παραγωγῆς — δηλ. τὴν ὑλικὴ βάση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας — τοῦτο δὲ κατὰ τὶς σχέσεις παραγωγῆς δηλαδὴ τὶς σχέσεις γαιοκτημόνων-ἀγροτῶν» στὴν ἀναζήτηση τῶν

ἐμπορίου πρὸς ὄφελος τῶν μονῶν περιέλαβα τὴν ναυτιλιακὴ δραστηριότητα τούτων σὲ ἰδιαίτερο κεφάλαιο.

24. Βλ. κατωτ. σ. 422 ἑπ. Προσφάτως κυκλοφόρησε λεξικὸν βυζαντινῆς ὁρολογίας Οἰκονομικοὶ ὅροι, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2000 μὲ τὴν ἐπιμέλεια Σ. Βαρναλίδη, Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Π. Κατσώνη, Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα.

δυνάμεων ἐκείνων πού ἀσκοῦν τήν πίεση γιά τήν παραγωγή κέρδους (σ. 29)[25].

Προσεκτική διερεύνηση τῆς προνοίας στό ἀρχικό της στάδιο ἐφαρμογῆς ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ. μέχρι καί τήν πασίγνωστη μαρτυρία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, χρονολογουμένη ἀπό τόν Ν. Σβορῶνο περί τό 1160, ὁδηγεῖ α΄) ὅτι δέν μπορεῖ νά ἀποδειχθῆ ὅτι ἡ πρόνοια ἦταν μέσον γιά νά προκύψουν στρατιῶτες οὔτε παραχωρεῖται μόνον ἔναντι στρατιωτικῶν ὑποχρεώσεων β΄) δέν βεβαιώνεται τό κληρονομητό ἤ ὄχι τῆς προνοίας· γ΄) οὔτε ὅτι οἱ *προνοιάριοι* ἀποκαλοῦνται ὁπωσδήποτε *στρατιῶτες*.

Ὑπεραμυνόμενος τῶν προσωπικῶν του ἀπόψεων γιά τόν στρατιωτικό χαρακτῆρα τῆς προνοίας ὁ G. Ostrogorsky παρεσύρθη σέ τόνους ὀξύτερους ἔναντι τῶν A. Hohlweg, P. Lemerle, D. Jacoby ἀκόμη καί κατά τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, γιά τόν ὁποῖο γράφει μέν ὅτι παρέχει wertvolle Angaben γιά τό σύστημα τῆς πρόνοιας in ihrem Kern glaubwürdig, γιά νά προσθέση ὅτι ἀσφαλῶς δέν πρέπει νά πιστέψωμε ὅλα ὅσα γράφει ὁ Νικήτας, τοῦ ὁποίου τήν περιγραφή θεωρεῖ ρητορική καί ὑπερβολική[26]. Δέν θά ξεκινήσω συζήτηση γιά τά ἀνωτέρω, ἀλλά θά σημειώσω ὅτι θεωρῶ τήν μαρτυρία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη καίρια, ἀξιόπιστη, ἔστω καί rhetorisch Schwungvoll ὅπως τήν χαρακτηρίζει ὁ Ostrogorsky.

Συνεπής ἐξ ἄλλου μέ τήν θεωρία του γιά τό φεουδαλικό χαρακτῆρα τῆς προνοίας, ὁ τελευταῖος ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ *στρατιώτης-προνοιάριος* συνοδεύεται ἀπό μικρότερο ἤ μεγαλύτερο στρατιωτικό ἀπόσπασμα ἀνάλογο μέ τήν ἔκταση τοῦ τιμαρίου του, τήν δέ ἔλλειψη μαρτυριῶν τῶν βυζαντινῶν πηγῶν, ὅπως καί ὁ ἴδιος δέχεται, ἀντικαθιστᾶ μέ παραπομπή στό μεταγενέστερο Χρονικό τοῦ Μωρέως καί σέ βενετικά ἔγγραφα τῆς περιοχῆς Skadar[27].

Ἡ διαδικασία ἀπονομῆς προνοίας κατά τόν ἑπόμενο αἰῶνα μᾶς εἶναι πιό γνωστή χάρις στόν τύπο *παραδόσεως παροίκων*[28]. Μέ φροντίδα τοῦ ἐνδιαφερομένου *προνοιαρίου* χορηγεῖται βασιλική πρόσταξις, ὁρίζουσα τήν σύσταση προνοίας, τόν ὁρισμένο χῶρο καί τόν ἀριθμό τῶν *ζευγαρίων*[29]

25. Al. Harvey, Οἰκον. Ἀνάπτυξη (1997) σ. 27-38 μέ ἐπισκόπηση τῶν ἀπόψεων G. Ostrogorsky, P. Lemerle, N. Σβορώνου καί τῶν σοβιετικῶν ἐρευνητῶν.

26. G. Ostrogorsky, Die Pronoia unter den Komnenen, Zbornik Radova 12 (1970) σ. 41-57.

27. G. Ostrogorsky, Geschichte³ σ. 306 καί σημ. 3 καί Féodalité byzantine σ. 55 ἑπ., 237 ἑπ. Ὑποστηρίζει μάλιστα 306 σημ. 4 ὅτι εἶναι δυνατόν καί ἄλλες γαιοκτησίες ἀκόμη καί ἐκκλησιαστικές νά ὑποχρεωθοῦν νά συνεισφέρουν στρατιῶτες ἐλαφρῶς ὁπλισμένους.

28. N. Oikonomidès, Contribution à l'étude de la Pronoia au XIIIe siècle. Une formule d'attribution de Parèques à un pronoiaire, REB 22 (1964) σ. 158-175 (τό κείμενο καί γαλλική μετάφραση σ. 159-161) στό χειρόγραφο Vatic. Gr. 867 πού ἀνεγράφη τό 1252. Ἔκδοση καί σχολιασμός πρακτικοῦ παραδόσεως παροίκων σέ στρατιώτη-προνοιάριο.

29. Ὁ ὅρος ζευγάριον ἔχει περισσότερες σημασίες, δηλαδή: α΄) δύο βόδια καματερά

(= τῶν οἰκονομικῶν-φορολογικῶν μονάδων)· τούτων τό ἐτήσιο εἰσόδημα εἶναι ἴσο μέ τήν ὁρισθεῖσα *νομισματική ποσότητα τῆς οἰκονομίας* (*παράδοση δωρεᾶς, rente*) τοῦ ἐν λόγω προνοιαρίου. Στό πρακτικό παραδόσεως παροίκων ἀναγράφεται ὁ ἀριθμός τῶν παροίκων μέ τήν οἰκογενειακή κατάσταση καθενός (υἱός, γαμβρός, νύφη) καί τό ζωϊκό κεφάλαιο, ποὺ κάθε πάροικος διαθέτει.

Ἤδη ἐξέθεσα προηγουμένως (Ἱστορία Β΄ 2 σ. 390-394) τήν φορολογική καί φοροτεχνική ρύθμιση ποὺ ἴσχυε στήν αὐτοκρατορία κατά τήν βασιλεία τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων καί τῶν ἐπιγόνων, παρέμεινε δέ θεωρητικῶς σέ ἰσχύ καί κατά τήν βασιλεία Κομνηνῶν καί Ἀγγέλων.

Ἀπό τίς μεταβολές ποὺ παρατηροῦνται τώρα στήν πράξη σημασία ἔχουν α΄) ἡ ὑπερβολική συγκέντρωση *κλασματικῆς γῆς* καί β΄) ἡ εἰσαγωγή ἀπό τόν Ἀλέξιο Α΄ τῆς *νέας λογαρικῆς* μέ στόχο τήν θεραπεία ἀνισότητος, ποὺ παρατηρεῖται μεταξύ διαφόρων φορολογικῶν κοινοτήτων κατά τήν καταβολή τῶν *παρακολουθημάτων* δηλαδή τῶν προσθέτων φόρων (*δικέρατον, ἑξάφολλον, συνήθεια, ἑλατικόν*), ποὺ συνοδεύουν τόν βασικό ἔγγειο φόρο, τόν *δημόσιο, τόν κανόνα*.

Παραλείποντας τίς λεπτομέρειες τοῦ μηχανισμοῦ δημιουργίας *κλασματικῆς γῆς* μετά τήν διατάραξη τῆς σχέσεως φόρου-γῆς στά ὅρια τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος, συγκρατοῦμε ὅτι *κλασματική γῆ* εἶναι ἐκείνη ποὺ περιέρχεται στό κράτος, ὅταν περισσότερο ἀπό τριάντα χρόνια ἔχει ἐγκαταλειφθῆ ἀπό τούς βαρυνομένους μέ τόν φόρο της τελεστάς[30]. Τό κράτος δικαιοῦται τότε νά τήν παραχωρήση γιά καλλιέργεια σέ νέους ἰδιοκτῆτες, συνήθως μεγάλους γαιοκτήμονες, ὁπότε ὁ νέος κύριος ἤ ὁ κάτοχος τῆς γῆς βρισκόταν κατά δύο τρόπους σέ πλεονεκτική θέση α΄) γιατί ὡς κλασματική γῆ βαρύνεται μέ μειωμένο φόρο (*λιβελλικόν δημόσιον*) μόλις 1/12 τοῦ κανονικοῦ ἐγγείου φόρου καί β΄) γιατί ἀποτελεῖ πλέον *ἰδιόστατο* προάστειο ἤ ἀγρίδιο, ἀναλόγως τῆς ἐκτάσεώς του καί ἔχει μεταβληθῆ σέ αὐτοτελῆ φορολογική μονάδα[31], ξένη πρός τίς φορολογικές ὑποχρεώσεις τῆς ἀρχικῆς κοινότητος καί ἑπομέ-

β΄) μέτρο ἐπιφανείας ἀντιστοιχοῦν στήν γῆ ποὺ μποροῦσε νά καλλιεργηθῆ ἀπό ἕνα ζευγάρι βόδια (π.χ. γῆ τριῶν ζευγαρίων)· γ΄) μία οἰκονομική-φορολογική μονάδα ποὺ συνθέτει τό σύνολο τῶν οἰκογενειακῶν ἑστιῶν τῶν χωρικῶν, ποὺ καλλιεργοῦσαν ἕνα ζευγάρι γῆς ἤ μέ ἄλλα λόγια ποὺ πλήρωναν τό *τέλος* (= φόρο) ποὺ ἀναλογοῦσε σ' ἕνα ζευγάρι (= μέτρο ἐπιφανείας) γῆς.

30. *Τελεστής* καλεῖται ὁ ὑπεύθυνος γιά τήν πληρωμή τοῦ φόρου ἰδιοκτήτης ἤ μετά ἀπό συμφωνία ὁ καλλιεργητής τοῦ γεωργικοῦ κλήρου. Λεπτομέρειες γιά τόν μηχανισμό σχηματισμοῦ κλασματικῆς γῆς στήν Ἱστορία Β΄ 2² σ. 392. Ἡ κλασματική γῆ τόν ΙΑ΄ αἰ. πωλεῖται σέ ὑψηλότερη τιμή ἀπό ὅ,τι τόν Γ΄ αἰῶνα.

31. N. Oikonomides, Das Verfalland im 10.-11. Jahrhundert, Verkauf und Besteuerung ἐν Fontes Minores (1987) σ. 161-168.

νως δὲν ἐπωμίζεται βάρη τῶν *συντελῶν*, ποὺ γιὰ οἱονδήποτε λόγο δὲν εἶχαν πληρώσει τὸν φόρο τους, τὸν *δημόσιο κανόνα*.

Μὲ βάση τὴν οἰκονομικὴ ἰσχὺ τοῦ παροίκου καθορίζεται καὶ τὸ τέλος ποὺ θὰ καταβάλῃ. Ἀναγράφεται καὶ αὐτὸ στὸ *πρακτικὸ παραδόσεως*, ὅπως καὶ τὸ εἶδος τῶν καλλιεργειῶν καὶ τὸ ποσὸ τοῦ φόρου ποὺ βαρύνεται ἡ οἰκογενειακὴ ἑστία.

Στὴν περίπτωση ποὺ ὑπολείπεται ἀριθμὸς *ζευγαρίων* γιὰ νὰ συμπληρωθῇ τὸ σύνολο τῆς ὁρισθείσης προνοίας, συμπληρώνεται στὸ πρακτικό: *Λειπάζεται* (τοῦ λείπουν ἀκόμη) *δὲ ὁ τοιοῦτος (προνοιάριος) καὶ ἕτερα ζευγάρια τόσα, παραδοθήσεται δὲ καὶ ταῦτα αὐτῷ ὁπόταν εὑρεθῶσι*[32].

Πρόνοια - Προνοιάριοι

Κάλυψη στρατιωτικῶν δαπανῶν, νομικὴ θέση, κοινωνικὸς προσδιορισμὸς χωρικῶν καλλιεργητῶν γῆς συμπλέκονται στὸν ὅρο *πρόνοια-προνοιάριοι* καὶ μαζὶ μὲ τὸν λιγοστὸ ἀριθμὸ τῶν πρώτων μαρτυριῶν, ἀορίστως καὶ ἀσαφῶς διατυπωμένων, σχηματίζουν ἕνα σύνολο, ποὺ παρὰ τὶς ἐπιμελέστατες ἔρευνες ἀξιόλογων, φωτισμένων ἐπιστημόνων[33] δὲν ἔχει πλήρως διευκρινηθῇ[34]. «*Εἰς πρόνοιαν*», σημαίνει «γιὰ τὴν συντήρηση», «τὰ μέσα νὰ ζήσῃς» ποὺ φαίνεται ἦταν ὑπόβαθρο καὶ νόημα στὴν *παράδοση προνοίας*, ποὺ ὡς πολιτικὴ πράξη καλύπτει τὴν παράδοση κρατικῶν ἐσόδων στὸν *προνοάριο*[35].

Παραχώρηση σὲ μεγάλους γαιοκτήμονες ἀπὸ τὸ κράτος προνομίου, συνισταμένου σὲ ἔσοδα γαιοκτησίας ἀλλὰ ὄχι καὶ κυριαρχικῶν δικαιωμάτων στὴν γῆ, συνιστοῦν τὸν θεσμὸ τῆς *προνοίας*, ἡ ὁποία στὴν ἀρχικὴ ἐμφάνισή της μέσα ΙΑ΄ αἰ. οὔτε κληρονομεῖται οὔτε μεταβιβάζεται. Ἡ παραχώρηση προνοίας τὸν ΙΑ΄ αἰ. (= φορολογικῶν ἐσόδων) ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΑ΄ αἰ. ἔχει ἀποδέκτη γαιοκτήμονα, ἐνῶ τὸν ΙΒ΄ αἰ. ἐπὶ Μανουὴλ Α΄ οἱ ἀποδέκτες εἶναι *στρατῶτες-προνοιάριοι* ἡ δὲ κλίμακα καὶ ὁ σκοπὸς εἶναι διαφορετικοὶ παρὰ τὶς ὁμοιότητες στὴν παραχώρηση. Γιὰ τὴν ἐξομοίωση προνοίας-φέουδου, ὡς προτείνει ὁ G. Ostrogorsky ἐπανέρχομαι εὐθὺς κατωτέρω.

Ἡ ἐπιβάρυνση παροίκων (*ἐποίκων*) μὲ τὸ βάρος τῆς *στρατείας* προσ-

32. N. Oikonomidès, REB 22 (1964) σ. 159-161 τὸ πρακτικό.

33. Κυριότερη σχετικὴ βιβλιογραφία ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς στὰ γενικὰ ἔργα Ἱστορίας στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου.

34. Οἱ τεχνικὲς διαδικασίες ποὺ ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς προνοίας δὲν διατυπώνονται μὲ σαφήνεια στὶς πηγές, παρατηρεῖ ὁ A. Harvey, σ. 477 σημ. 155.

35. Ὁ ὅρος *προνοιάριος* δὲν εἶναι νεολογισμός, ὡς ὑπέθεσαν νεότεροι ἐπιστήμονες τοῦ κλάδου ἀλλὰ ἀπαντᾶ σὲ πηγὲς ἤδη τοῦ ΙΓ΄ αἰ. Τρεαντ. Μανιάτη-Κοκκίνη ἐν Θ΄ Πανελλ. Ἱστορικὸ συνέδριο Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1988 σ. 51.

διορίζεται γιὰ μὲν τὴν ἐγγραφή τους μὲ τὸν ὅρο *στρατεύειν* (στρατεύσης αὐτούς) γιὰ δὲ τὴν διαγραφή τους μὲ τὸν ὅρο *ἀποστρατεύειν* (ἀποστρατεύσης). Ἄξια προσοχῆς εἶναι ἡ χρήση τῶν ὅρων *στρατεύω, ἀποστρατεύω* πρὸς δήλωση δημοσιονομικῆς λειτουργίας, ὅπως ἐπίσης ὅτι στὴν περίπτωση τῶν ἐποίκων Κῶ, Πάτμου (1089) πρόκειται γιὰ μιὰ λογιστικὴ πράξη, ὅπου δὲν ἔγινε μετακίνηση ἀτόμων ἀπὸ τὸ ἕνα νησὶ στὸ ἄλλο ἀλλὰ μόνον μετάθεση ἀντιστοίχου φορολογικοῦ βάρους κατὰ τὴν *βασιλικὴ πρόσταξη* (ἐντολή) τοῦ Ἀλεξίου Α΄, Μάιος 1089[36]. Ἡ *στρατεία* ἐπιβάλλεται σὲ *παροίκους τοῦ δημοσίου*, τὰ δὲ ἔσοδα θὰ καλύψουν δαπάνες, ἡ δὲ ἐνσωμάτωση τῆς στρατείας στὴν πρόνοια θὰ τῆς προσδώσῃ στρατιωτικὸ χαρακτῆρα ἐπὶ Μανουὴλ Α΄.

Πλουσιότερος σὲ πληροφορίες ὁ Νικ. Χωνιάτης παρουσιάζει τὴν εἰσήγηση κυβερνητικοῦ ἀξιωματούχου[37] πρὸς μὴ κατονομαζόμενο *βασιλέα*, ποὺ ὅλοι οἱ σημερινοὶ ἐρευνηταὶ ὀνοματίζουν ὡς τὸν Μανουὴλ Α΄. Προτείνεται νὰ μὴ καλύπτονται οἱ στρατιωτικὲς δαπάνες ἀπὸ τὸ δημόσιο ταμεῖο ἀλλὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ *δωρεὲς παροίκων*, ὅπως εἶχε συμβῆ καὶ στὸ παρελθὸν κατ' ἐξαίρεση καὶ μόνον γιὰ νὰ τιμήσουν στρατιώτη ποὺ εἶχε ἀνδραγαθήσει[38]. Ἡ εἰσήγηση τοῦ ἀξιωματούχου προέβλεπε δωρεὰ καλλιεργημένων ἐκτάσεων μὲ σιτηρὰ κυρίως, μαζὶ καὶ τοὺς παροίκους καλλιεργητές, τῶν ὁποίων οἱ φορολογικὲς ὑποχρεώσεις θὰ ἐκάλυπταν στρατιωτικὲς δαπάνες. Μὲ τὴν μεταβολὴ αὐτὴ συνδυάζει ὁ ἱστορικὸς τὴν ἀθρόα προσέλευση ἀνθρώπων ἐν πολλοῖς χειρωνάκτων — ραφτάδων, ἱπποκόμων, πλινθοποιῶν, χαλκουργῶν — ποὺ προσείλκυσε τὸ θέλγητρο τοῦ κέρδους, ὥστε ἀκόμη καὶ πονηριὲς νὰ χρησιμοποιήσουν, ὥστε *ταῖς στρατιώτισι κατελέγησαν ἅλις ἀβασανίστως*[39].

Δέχομαι ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραχώρηση φορολογικῶν ἐσόδων δὲν μεταβιβάσθηκαν ἄλλα κυριαρχικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῶν παροίκων. Ἔχω πάντως τὴν γνώμη ὅτι τουλάχιστον τὸν ΙΒ΄ αἰ. αὐτὲς οἱ *δωρεὲς παροίκων* ἦταν περιορισμένης κλίμακος, ὅπως ἐπίσης ὅτι ὁ στρατὸς ποὺ πῆρε μέρος στὴν κακότυχη μάχη τοῦ Μυριοκεφάλου (1176) ἦταν πολυπληθής, ἀξιόμαχος,

36. Πρόκειται γιὰ 12 *ἐποίκους* (παροίκους) ἐν ὅλῳ 41 ἄτομα ὀνομαστικῶς ἀναγραφόμενα στὸ πρακτικὸ μὲ τὴν σχέση τῆς συγγενείας, υἱός, γαμβρός, νύφη, πρὸς τὸν ἔποικο. Μετὰ τὴν διαπίστωση ὅτι ἡ Πάτμος, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένοι οἱ 12 αὐτοὶ εἶχε ἀπαλλαγῆ *ἐπηρείας βάρους καὶ παντοίου τελέσματος*, δόθηκε ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορος νὰ ἀποστρατευθοῦν καὶ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ ἰσαρίθμους *ἐποίκους* στὴν νῆσο Κῶ, στὴν ὁποία ὑπαγόταν δημοσιονομικῶς ἡ Πάτμος.

37. Νικ. Χων. σ. 208-209.

38. Νικ. Χων. σ. 208_{23}.

39. Νικ. Χων. σ. 209_{36}. Χωρὶς νὰ ἐρευνηθῇ ἂν εἶχαν τὴν εὐρωστία καὶ τὶς δεξιότητες ποὺ χρειάζονται στὸν στρατό.

καλὰ ὀργανωμένος καὶ μὲ μηχανικὰ μέσα ἐξοπλισμένος, ποὺ προϋποθέτουν συστηματικὲς σοβαρὲς δαπάνες καὶ ὄχι εὐκαιριακὲς ἀσυντόνιστες χρηματοδοτήσεις. Καταγγέλλων ὁ Νικ. Χωνιάτης τὸ σύστημα τῆς μέσω προνοίας καλύψεως τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ θεσμοῦ καὶ νομίζω τὰ τρωτά του.

Οἱ Βυζαντινοὶ πολίτες, ποὺ οἱ στρατολόγοι σὲ ἀγροτικὲς κυρίως περιοχές, ὅπως φαίνεται, κατέτασσαν σὲ στρατιωτικὲς *ἴλες ἐκ τοῦ παραυτίκα βασιλικοῖς γράμμασι ἐφοδιάσθησαν* καὶ μὲ βάση τὰ *βασιλικὰ* αὐτὰ *προστάγματα* ἔλαβαν τὰ εὔφορα κτήματα μὲ τοὺς παροίκους των γενόμενοι στρατιῶτες-*προνοιάριοι*, ἔχοντας πλέον ὑποφόρους τοὺς *παροίκους Ρωμαίους* πολίτες· γι' αὐτὸ καὶ ἀγανακτεῖ ὁ ἱστορικός, ὅταν ὁ *πάροικος Ρωμαῖος* συχνὰ ρωμαλέος ὀφείλει νὰ παραδώσῃ τὸν φόρο σὲ μισοβάρβαρο ἀνθρωπάκι (*ἀνδραρίῳ μιξοβαρβάρῳ*), ὅπως εἶναι μερικὲς φορὲς ὁ προνοιάριος καὶ δὲν ἔχει ἰδέα ἀπὸ στρατιωτικὴ παράταξη (σ. 209_{42}). Καὶ τελειώνει ὁ ἱστορικὸς μὲ τὸ παράπονο ὅτι ἀπὸ τὴν *ἀκοσμία τῶν στρατευμάτων* ὑποφέρουν *αἱ Ρωμαϊκαὶ ἐπαρχίαι*, ποὺ μπροστὰ στὰ μάτια μας ἄλλες λαφυραγωγοῦν οἱ *ἀλλόφυλοι* καὶ θέλουν νὰ μεταβάλουν σὲ δικές τους κρατικὲς ὀντότητες, ἄλλες δὲ τὶς καταστρέφουν καὶ λεηλατοῦν οἱ δικοί μας (*ἡμέτεροι*) (σ. 209_{58}).

Καὶ τὴν μὲν τεχνικὴ τοῦ θεσμοῦ ἀντελήφθην ὁπωσοῦν ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν πολιτικὴ σκοπιμότητα τοῦ μέτρου, καθὼς δὲν μπόρεσα νὰ διαγνώσω ποιὸ τὸ ἔργο αὐτῶν τῶν *προνοιαρίων*. Παρέμειναν μὲν στὴν ἐπαρχία ἀλλὰ οὔτε συστηματικὴ ἀγροτικὴ ἀπασχόληση εἶχαν οὔτε ἐκπαίδευση στρατιωτικὴ ἀνταποκρινομένη σὲ ὀργάνωση τακτικοῦ στρατοῦ[40]. Ἀγύμναστοι καὶ ἀσύντακτοι, σκορπισμένοι στὴν ἐπικράτεια, δὲν μποροῦσε νὰ πάρουν τὴν θέση ἀξιόμαχου τακτικοῦ στρατοῦ. Ἡ μόνη λογικὴ ἐξήγηση ποὺ μπορῶ νὰ σκεφθῶ εἶναι ὅτι αὐτοὶ οἱ *στρατεῶται-προνοιάριοι* ἀποτέλεσαν ἐφεδρικὲς ὁμάδες στρατιωτικοῦ χαρακτῆρος προοριζόμενες νὰ συγκρατήσουν τὸν πληθυσμὸ καὶ νὰ προβάλουν μιὰ πρώτη ἀντίσταση σὲ τυχὸν ἐξωτερικὴ ἀπειλὴ-εἰσβολή, κάτι σὰν τὰ σημερινὰ Τάγματα Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας, Ἐθνικῆς ἄμυνας καὶ ὅμοια, ὅπως κατ' ἐπανάληψη ἔχουν σχηματισθῆ στὰ Βαλκάνια ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος κι ἀκόμη τὸν Κ'. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὸ κράτος ἐπισήμως συγκροτοῦσε τέτοιες ὁμάδες μὲ στρατολόγηση ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὶς παραμεθόριες κυρίως περιοχές. Κάπως ἔτσι μοῦ φαίνεται ἦταν καὶ οἱ *προνοιάριοι* ποὺ στρατολόγησε ἡ κυβέρνηση τοῦ Μανουὴλ Α' με-

40. Κρίνοντας αὐστηρὰ τὸ μέτρο ὁ Νικ. Χων. σ. 208_{28} γράφει: *Ἔλαθεν οὖν* (ὁ αὐτοκράτωρ) *ἐντεῦθεν καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἀτασθάτερον ἐργασάμενος καὶ χρημάτων ἀβέσσους εἰς ἀργὰς γαστέρας ἀχετηγήσας* (ἀνεπάγγελτους ἑπομένως) *καὶ τὰς Ρωμαϊκὰς ἐπαρχίας ἄγαν κακῶς θέρεος*. Τὴν περίπτωση σχολιάζει ἡ Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Αὐτοκρατορικὲς καὶ ἡγεμονικὲς δωρεὲς πρὸς ξένους, Ἀθήνα 2003 σ. 18-20 (βλ. πλήρη τίτλο σημ. 431).

σοῦντος τοῦ ΙΒ' αἰ. Οἱ *προνοιάριοι* αὐτοὶ δὲν εἶναι νεοσύλλεκτοι, ἔχουν ἐπαγγελματικὲς τεχνικὲς γνώσεις (πλινθοποιοί, χαλκεῖς, ἱπποκόμοι) εἶναι ἀνθεκτικοὶ σὲ κακουχίες δὲν μοιάζουν ἀστοί, ἡ δράση τους φαίνεται νὰ ἔχῃ κάποια συλλογικότητα[41] καὶ δὲν ἀσκοῦν βιοποριστικὸ ἐπάγγελμα. Εἶναι ὅμως αὐτὰ ἀρκετὰ γιὰ νὰ συγκροτήσουν ἕναν ἀξιόμαχο στρατό;

Παρὰ τὴν ἔκταση ποὺ δόθηκε στὸ θέμα τῆς προνοίας νομίζω ὅτι οὔτε ὁ θεσμὸς ἀποσαφηνίσθηκε οὔτε ἡ ἰδιότης καὶ τὸ ἔργο τοῦ *προνοιαρίου* ἔτσι ἐπανέρχομαι στὴν παρατήρηση τῆς εἰδικῆς στὴν μελέτη τῆς πρόνοιας Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη ποὺ διατύπωσε τὴν «ἀρνητικὴ θέση, ὅτι ἡ "ἰσότητα προνοιάριος-στρατιώτης" δὲν εἶναι καὶ τόσο ἁπλὰ μαθηματικά»[42].

Τελευταίως ἡ ἴδια ἐρευνήτρια διατύπωσε-κατέγραψε ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὴν σχέση στὴν μορφὴ «γειτονίας» μεταξὺ τῶν εὐνοημένων ἀπὸ τὸ κράτος κατόχων οἰκονομικῶν προνομίων («*οἰκονομιῶν*») μοναστηρίων, πολιτικῶν ἢ στρατιωτικῶν ἀξιωματούχων, ποὺ ὑφίστανται κατὰ καιροὺς ἀπογραφικὸ ἔλεγχο καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν ἀποκτοῦν νέο πρακτικὸ ποὺ ἐπικυρώνει τὴν *οἰκονομία* τους[43].

Κυριότερη βιβλιογραφία γιὰ τὶς ἀγροτικὲς σχέσεις.

G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, traduction française de H. Grégoire, publiée avec la collaboration de P. Lemerle, μελέτη τοῦ G. Ostrogorsky, Les Praktika byzantins, δημοσιευθεῖσα ἀρχικῶς ρωσικὰ στὰ Byzantinoslavica 9, 2 (1948) σ. 203-306.

G. Ostrogorsky, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956.

N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes, BCH 83 (1959) σ. 1-145 καὶ αὐτοτελῶς, Athènes-Paris ἄ.ἔ.

N. Svoronos, Les privilèges de l'Église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel Ier Comnène, Travaux et Mémoires 1 (1965) σ. 325-391.

A. Hohlweg, Zur Frage der Pronoia in Byzanz, BZ 60 (1967) σ. 288-308.

N. Svoronos, L'épibolè à l'époque des Comnènes, Trav. et Mém. 3 (1968) σ. 375-395.

41. Πάλι ὁ Νικ. Χων. σ. 208α γιὰ τὴν συμπεριφορὰ τῶν *προνοιαρίων*: οἱ *τὸν δημόσιον πάλαι δεσπότην λαχόντες* (οἱ πάροικοι τοῦ δημοσίου) *τῶν ἐπαρχιῶν οἰκήτορες ἐπὸ τῆς στρατιωτικῆς ἀπληστίας πεπόσθασι τὰ οἰκτρότατα, οὐκ ἀργύριον καὶ ἀβαλὲς ἀφαιρούμενοι ἀλλὰ καὶ τοῦ τελευταίου χιτῶνος ψιλούμενοι, ἐνίοτε δὲ καὶ τῶν φιλτάτων αὐτῶν ἀποσπώμενοι.*

42. Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη ἐν Θ' Πανελληνίῳ ἱστορικῷ συνέδριο (1988) Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1988 σ. 60.

43. Tr. Maniati-Kokkini, Clergy and laity «opponets» in claims for privileges and land from the twelfth to the forteenth century ἐν Byzantine Macedonia. Identity Image and History, ἐκδ. by J. Burke - R. Scott, Melbourne 2000, σ. 168-183· Τριαντ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Πρόνοια-οἰκονομία καὶ μοναχοὶ-λαϊκοί. Ἡ διεκδίκηση τῶν οἰκονομικῶν προνομίων στὴ Μακεδονία (12ος-15ος αἰ.), Βυζαντινὰ 21 (2000) σ. 251-270 (παρὰ τὸν τίτλο τῆς μελέτης, τὰ παραδείγματα ἀνάγονται στὸν ΙΓ' αἰ. καὶ ἑξῆς). Τριαντ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Αὐτοκρατορικὲς καὶ ἡγεμονικὲς δωρεὲς πρὸς ξένους καὶ ἀπὸ ξένους στὸ βυζαντινὸ χῶρο (12ος-15ος αἰ.), Ἀθήνα 2003.

N. Οἰκονομίδης, Ἡ διανομὴ τῶν βασιλικῶν ἐπισκέψεων τῆς Κρήτης (1170-71) καὶ ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ, Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου τ. Γ΄, Ἀθήνα 1968 σ. 125-152.

G. Ostrogorsky, Die Pronoia unter der Komnenen, Zbornik Radova Viz. Inst. 12 (1970) σ. 42-54.

P. Lemerle, The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth century. The Sources and problems, Galway 1979.

Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Ὁ βυζαντινὸς θεσμὸς τῆς πρόνοιας. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ χαρακτῆρα του, Διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990.

A. P. Kazhdan, «Pronoia. The History of a Scholarly Discussion», Mediterranean Historical Review 10 (1995) σ. 133-163.

P. Magdalino, Byzantine Army and the Land: from Stratiotikon Ktema to Military Pronoia στὸ συλλογικὸ ἔργο Τὸ ἐμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αἰ.) (ἐπιμ. Κ. Τσικνάκης), Ἀθήνα 1997 σ. 15-36, εἰδικὰς γιὰ τὴν πρόνοια σ. 35-36.

A. Harvey, Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὸ Βυζάντιο 900-1200, μετάφραση Ἑλένη Σταμπόγλη, Ἀθήνα 1997, τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο 1984.

ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΝΑΥΤΙΛΙΑ

Ἐμπορικὴ ναυτιλία Ρωμανίας

Τυχαῖες, περιορισμένες καὶ ἀποσπασματικὲς εἶναι οἱ εἰδήσεις γιὰ τὸ βυζαντινὸ ἐμπόριο στὴν ἱστοριογραφία καὶ τὶς φιλολογικὲς πηγὲς τῆς ἐποχῆς Κομνηνῶν-Ἀγγέλων. Τὴν σημασία του ὅμως ὡς πλουτο-παραγωγοῦ πηγῆς ἰδιωτῶν καὶ κράτους ἀντιλαμβανόμεθα ἀπὸ τὶς διακρατικὲς συμφωνίες μεταξὺ τῆς Ρωμανίας καὶ τῶν ἰταλικῶν ναυτικῶν πόλεων, ὅπως ἐπίσης ἀπὸ τὰ αὐτοκρατορικὰ καὶ μοναστηριακὰ ἔγγραφα γιὰ τὴν ἀνάληψη ἀπὸ τὶς μονὲς ναυτιλιακῆς δραστηριότητος, ὑποτονικῆς στὴν ἀρχὴ ἀλλὰ σύντομα ἀξιόλογης. Πάντοτε χρηματικὴ ἡ βυζαντινὴ οἰκονομία στηριζόταν κυρίως στὴν καλλιέργεια τῆς γῆς μὲ τὶς παραδοσιακὲς καλλιέργειες (ἐλιές, ἀμπέλια, δημητριακὰ) καὶ τὴν ἐκτροφὴ ποιμνίων καὶ μεγάλων ζώων ἰδίως στὰ ὑψίπεδα τῆς Ἀνατολίας. Βέβαια μετὰ τὴν ἀποκοπὴ ὁρισμένων ἀνατολικῶν περιοχῶν κατόπιν τῆς εἰσβολῆς Σελτζούκων καὶ Τουρκομάνων σ' αὐτές, μειώθηκαν οἱ ἐκεῖ καλλιέργειες λήγοντος τοῦ ΙΑ΄ αἰ. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ συμπίπτει ἡ ἐνδυνάμωση τῆς ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητος τῆς Βενετίας καὶ ἡ λειτουργία τῆς ἐνετικῆς παροικίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως ἐπίσης ἡ σπουδὴ ὁρισμένων μονῶν, νὰ ἀποκτήσουν ἰδιόκτητα πλοιάρια, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τοῦ ἀναγκαίου τῆς μεταφορᾶς τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ ἀγροκτήματα[1] γιὰ τὴν διαβίωση τῶν οἰκείων μοναχῶν.

---

1. Χαρακτηριστικὸς ὁ κατάλογος ἐγγείου ἰδιοκτησίας τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος (ἔτ. 1136) μὲ τὶς δωρεὲς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β΄ Κομνηνοῦ καὶ τῆς αὐτοκρατείρας συζύγου του Εἰρήνης· βλ. στὸ σχετικὸ τυπικὸ τῆς μονῆς REB 32 (1974) σ. 115-125. C. C. Pitsakis, À propos des monastères armateurs à Byzance: les origines Athonites, Griechenland und das Meer ἐκδ. Ev. Chrysos-D. Letsios καὶ ἄλλοι, München 1999 σ. 151-164. Amalfi, Genova, Pisa e Bisanzio, Il commercio con Costantinopoli e il vicino Oriente nel secolo XII, Atti della Giornata di Studio, Pisa 1995 a cura di O. Banti, Pisa 1998, σ. 19-38: Vera von Falkenhausen, Il commercio di Amalfi con Costantinopoli e il Levante nel secolo XII· σ. 39-53: S. Origone, I commerci genovesi a Costantinopoli e nel vicino Oriente nel secolo XII· σ. 55-74: G. Ravegnani, Il commercio veneziano nell' Impero bizantino· σ. 151-168. M. Balard, Les hommes d'affaires occidentaux ont-ils asphyxié l'économie byzantine σ. 255-265 πρὸ τοῦ 1204 ἐπιδροῦσε ἐνεργά, μετὰ ὅμως ὄχι. Στὸ ἔργο Europa Medioevale e il Mondo Bizantino. Contratti effetivi e possibilità di studi comparati (συνέδριο Montreal 1995) a cura C. Arnaldi, G. Cavallo 1997, αὐτόθι N. Oikonomides, The economic re-

Σ' ἕνα συγκροτημένο, ὀργανωμένο κράτος καὶ αὐστηρὰ ἐλεγχόμενη οἰκονομία εἶναι εὔλογο ὁ τομεὺς τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας νὰ ὑπόκειται σὲ κρατικὸν ἔλεγχο, τόσο γιὰ λόγους ἀσφαλείας γενικῶς καὶ γρήγορης κινητοποιήσεως σὲ περίπτωση πολεμικῶν ἀναγκῶν, ὅσο καὶ τὴν ἐκπλήρωση τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων τῶν πλοιοκτητῶν. Εἶναι κατόπιν τούτου εὐνόητο πόσο μεγάλο προνόμιο συνιστοῦσε ἡ πλοιοκτησία ἀλλὰ καὶ ἡ προνομιακὴ φορολογικὴ μεταχείριση, ὅταν μάλιστα πλοιοκτήτης ἦταν μεγάλη μονὴ μὲ πολλὰ ἀγροκτήματα διάσπαρτα στὴν χώρα καὶ ὅτι γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων τὸ πλοῖο συνιστοῦσε τὸ πιὸ πρόσφορο καὶ ταχὺ μέσο.

Τὸ προνομιακὸ δικαίωμα πλοιοκτησίας ἢ ἔστω δικαιώματος ἐπαγγελματικῆς συμμετοχῆς σὲ ναυτιλιακὲς μεταφορὲς βεβαιώνεται ἀπὸ τὴν παραχώρησή του σὲ στενοὺς βασιλικοὺς συγγενεῖς, ὅπως ἦταν ὁ γυιὸς τοῦ Ἀλεξίου Α' σεβαστοκράτωρ Ἰσαάκιος Κομνηνός, μὲ δικαίωμα πλοιοκτησίας 12 πλοιαρίων 4.000 μοδίων ἐν ὅλῳ[3], καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου, σεβαστοκράτωρ Ἀλέξιος Ἄγγελος, ὁ μετέπειτα αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Γ', ὁ ὁποῖος μετεῖχε σὲ βενετικὸ πλοῖο μὲ ἐμπόρευμα 50.00 ὑπερπύρων. Στὴν δεύτερη περίπτωση οἱ ὅροι συμμετοχῆς εἶναι ἀδιευκρίνιστοι· ἡ μόνη πληροφορία εἶναι τὸ ὕψος τῆς ζημίας[3]. Ἡ προφανὴς αὐτὴ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότης καὶ ἡ συσσώρευση μεγάλου πλούτου, ἀπροσδιορίστου μὲν προελεύσεως ἀλλὰ προφανῶς ἄσχετης μὲ καλλιέργεια τῆς γῆς, ὁδηγοῦν στὴν σκέψη ὅτι ἐπὶ Ἀγγέλων πρόσωπα τῆς ἀνωτάτης καὶ ἀνωτέρας τάξεως τοποθετοῦσαν τὰ χρήματά τους σὲ ἐμπορικές, ναυτιλιακὲς ἐπιχειρήσεις. Ἐκεῖνο ποὺ ἀσφαλῶς συνάγεται εἶναι ὅτι ἡ ἄδεια κτήσεως πλοίου προϋποθέτει βασιλικὴ εὔνοια, ποὺ σημαίνει ὅτι ὑπόκειται κερδοφορία.

Τὸ ἀρχικὸ πρόσχημα γιὰ τὴν ἀπόκτηση πλοιαρίου, ἡ ἀνάγκη μεταφορᾶς τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων γιὰ τὴν διαβίωση τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς, ἔπαψε νὰ ἀναζητεῖται, ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν πλοίων ἔφθασε τὰ δύο ἢ τρία σκάφη. Ἦταν προφανὲς ὅτι μετέχουν στὴν μεταφορὰ καὶ ἐμπορία τῶν ἀγροτικῶν προ-

gion of Constantinople from directed economy to free economy and the role of the Italians, σ. 221-238.

2. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Α' εἶχε παραχωρήσει στὸν σεβαστοκράτορα γυιὸ του Ἰσαάκιο Κομνηνὸ *πλοῖα δώδεκα ἐν ἐξκουσσείᾳ* (= ἀπαλλαγμένα φορολογήσεως) *χωρήσεως τεσσάρων χιλιάδων μοδίων*. Τὸ σχετικὸ χρυσόβουλλο δὲν σώζεται, ἀλλὰ μνημονεύεται στὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς Κοσμοσωτείρας, στὴν ὁποία τὰ προσεκύρωσε ὁ ἱδρυτής της σεβαστοκράτωρ. Βλ. Τυπικὸ ἐκδ. Γ. Παπάζογλου, σ. 97, 98-99. Ἡ μικρὴ χωρητικότης τῶν πλοιαρίων (333 μόδιοι, ἂν ἦταν ὅλα τῆς ἴδιας χωρητικότητος), θέτει τὸ ἐράτημα, μήπως τὰ πλοιάρια προορίζονταν γιὰ ἁλιεία στὸ ποτάμι — ὅπως περιγράφει ὁ ἴδιος ὁ σεβαστοκράτωρ—, στὸν Μαρίτζα (Ἔβρο) καὶ τὸν παραπόταμο Σάμια μὲ *σανδάλια*, ὅπως ἀποκαλεῖ τὰ πλοιάρια.

3. MM 3 (1865) σ. 37-40.

ἰόντων τῆς μονῆς. Ἔχουν διασωθῆ ἐπίσημα αὐτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα γιὰ τὴν κτήση τοῦ πλοίου (μονὲς Πάτμου[4], Λαύρας, Χιλανδαρίου)[5] καὶ τὴν ἀπονομὴ *ἐξκουσσείας* δηλαδὴ φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς καὶ ὑπηρεσιακὰ ἔγγραφα τοῦ *σεκρέτου τῆς θαλάσσης*, ἁρμοδίας κεντρικῆς ὑπηρεσίας γιὰ τὸν ἔλεγχο κυριότητος, χωρητικότητος τοῦ πλοίου. Ἡ χωρητικότης τοῦ πλοίου λήγοντος τοῦ ΙΑ' αἰ. ἦταν 500 θαλάσσιοι μόδιοι (Πάτμος ἔτ. 1088), λήγοντος τοῦ ΙΒ' αἰ. ἔγιναν 1.500 (ἔτ. 1195) καὶ 2.000 μόδιοι τὸ 1204. Ρητῶς ἐπαναλαμβάνεται ὅτι ἐδικαιοῦντο νὰ ἀντικαταστήσουν τὰ ναυαγοῦντα ἢ γιὰ ὁποιονδήποτε λόγο καταστρεφόμενα πλοῖα οἱ ἰδιοκτήτριες μονές.

Τὸ *σέκρετον τῆς θαλάσσης* τελεῖ ὑπὸ τὸν *λογοθέτη τῶν σεκρέτων* καὶ ἐλέγχεται ἀπὸ τὸν *μέγα δοῦκα* τοῦ στόλου, ὅπως ὅλες οἱ ναυτικὲς ὑπηρεσίες, στρατιωτικὲς καὶ πολιτικές. Εἶναι στελεχωμένο μὲ ὑψηλόβαθμους διοικητικοὺς ὑπαλλήλους, *βασιλικοὺς νοταρίους*, *παραθαλασσίτη* (1 ἢ 2), *τὸν (τοὺς) ἐνεργοῦντα(ας) τὴν τῆς θαλάσσης δουλείαν* (βλ. κατωτ.), οἱ ὁποῖοι ὑπογράφουν καὶ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα. Μερικὲς φορὲς ἐνεργοῦν ὡς ἐκπρόσωποι (*δικαίῳ*) ἀνωτάτων κρατικῶν λειτουργῶν, ὅπως ρητῶς δηλώνεται στὴν ὑπογραφή τους. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ εἰδικευμένο τεχνικὸ προσωπικὸ ποὺ λειτουργεῖ ὡς *πρωτομανδατορικὸν ὀφφίκιον*, ὡς *πρωτοελατικὸν ὀφφίκιον* καὶ *ἐλαιοπάροχοι*[6]. Οἱ τεχνικοὶ ποὺ ἐνήργησαν τὴν καταμέτρηση δὲν ὑπογράφουν τὸ ἔγγραφο τῆς καταμετρήσεως τοῦ πλοίου, τὸ ὑπογράφουν μόνον οἱ διοικητικοὶ ὑπάλληλοι.

Ἡ καθέλκυση τοῦ πλοίου γίνεται στὴν Κωνσταντινούπολη στὴν παραλία τοῦ Νεωρίου ἢ στὸν αἰγιαλὸ τοῦ Συκαϊτικοῦ κόλπου μὲ τὴν διαδικασία ποὺ καλεῖται *ἔξαμον* ἢ *ἔξαμος* (*ἐξαμωθῆναι*) καὶ ἀφοῦ ἐξακριβωθῆ τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστὼς τοῦ πλοίου. Ἀκολουθεῖ δὲ ἡ καταμέτρηση τῆς χωρητικότητός του ἀπὸ τὸ τεχνικὸ προσωπικὸ σύμφωνα μὲ ὁρισμένους κανόνες, παρουσία τῶν ἀξιωματούχων τοῦ *σεκρέτου τῆς θαλάσσης* ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐκπροσώπων (συνήθως τριῶν) τῆς μονῆς, ἀπαραιτήτως τοῦ ἡγουμένου καὶ τοῦ

4. Διασωθέντα χρυσόβουλλα στὸ πρωτότυπο ἢ σὲ ἐπικυρωμένα ἀντίγραφα γιὰ τὴν μονὴ τῆς Πάτμου τῆς ἐποχῆς Κομνηνῶν-Ἀγγέλων Πάτμος Α' ἀρ. 7 (ἔτ. 1088 Reg. 1150), ἀρ. 8 (Regesten 1296, Ἰούλ. 1119 σιγίλλιον), ἀρ. 9 (Regesten 1570, Ἰούν. 1186), ἀρ. 11 (Regesten 1640, ἔτ. 1197), καὶ γιὰ τὴν ἴδια μονὴ ἔγγραφα τοῦ *σεκρέτου τῆς θαλάσσης* Πάτμος Β' ἀρ. 56 (ἔτ. 1195), ἀρ. 59 (ἔτ. 1199), ἀρ. 60 (Ἐτ. 1203).

5. Ἐπίσης στὴν μονὴ Χιλανδαρίου παραχωρεῖται ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Γ' Ἄγγελο κατ' αἴτηση τοῦ μεγάλου ζουπάνου Στέφανου Νεμάνια δικαίωμα κτήσεως πλοίου 1.000 μοδίων, ἀπαλλαγμένου φορολογίας (Ἰούνιος 1199· Regesten 1652)· Mrjana Zivojinović, Vassiliki Kravari, Chr. Giros, Actes de Chilandar I. Des origines à 1319, Paris 1998, ἀρ. 5 σ. 110-117.

6. Hélène Ahrweiler, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, REB 19 (1961) σ. 239-252.

οἰκονόμου της[7]. Ἡ διακίνηση τοῦ πλοίου ἐπιβαρύνεται μὲ διαφόρους δασμούς γιὰ τὴν προσέγγιση σὲ λιμάνι, σκάλες, ἐλλιμενισμό (*καταρτιάτικο, σκαλιάτικο, λιμενιάτικο*), *ἀντίναυλον*.

Σκάλα ἢ *ἀποβάθρα*, τὸ ἀγκυροβόλιο[8]. Στὶς παραλίες γύρω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη οἱ ξύλινες αὐτὲς ἀποβάθρες ἀνῆκαν κυρίως σὲ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα, νοσοκομεῖα, πτωχοκομεῖα, μοναστήρια. Τὸ *σκαλιάτικον* εἶναι τὸ τέλος ποὺ παρέχει δικαίωμα γιὰ τὴν στάθμευση στὴν *σκάλα*, τὴν ἐκεῖ ἐμπορικὴ συναλλαγὴ καὶ τὴν ἀποθήκευση τοῦ ἐμπορεύματος σὲ παρακείμενους χώρους.

Ὁ σπουδαιότερος φόρος ὅμως ἦταν ἡ *δεκατεία ἤτουν κομμέρκιν* δηλ. φόρος 10% στὴν πώληση τῶν εἰσκομιζομένων ἐμπορευμάτων καὶ φορολογία στὴν κυκλοφορία[9]. Εἰδικῶς γιὰ τὸ κρασὶ προβλεπόταν ἡ *δεκατεία τῶν οἰναρίων*, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται ἰδιαίτερος λόγος ἐξ ἀφορμῆς δίκης.

Στὸ αἴτημα τῶν μονῶν γιὰ *ἐξκουσσεία* ἀπὸ φορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις τῶν πλοίων καὶ τῶν μεταφερομένων ἐμπορευμάτων ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνὸς ἀπάντησε στὴν ἀρχὴ μὲ παραχώρηση μικρῶν διευκολύνσεων: νὰ πλέη τὸ πλοῖο ἐλεύθερα σὲ Ἀνατολὴ-Δύση καὶ τὰ νησιὰ καὶ νὰ ἐμπορεύεται χωρὶς καταναγκαστικὲς παρεμβάσεις[10], νὰ εἶναι δὲ ἀπαλλαγμένο αὐτὸ καὶ τὸ πλήρωμα (*τοῖς ἐν τούτῳ ἐμπλέουσι*) *καὶ πάσ(ης) ἐπηρεί(ας) καὶ ἀγγαρεί(ας)* καὶ οὔτε κανεὶς νὰ τὸ στέλνη *μήτε πρόσ(ταξις) μετακομιδ(ὴν) τῶν χρειωδῶν καὶ αὐτῇ τῇ βα(σιλείᾳ) μου ἀναγκαιοτάτων* (= ὥστε νὰ μὴν τὸ στέλνη κανεὶς νὰ μεταφέρη πράγματα ἀκόμη καὶ τὰ ἀναγκαῖα στὴν βασιλεία μου)[11].

7. Γιὰ τὴν διαδικασία καταμετρήσεως τοῦ πλοίου βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Πάτμος Β΄ σ. 95-96, 100-106, ἔνθα καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία· Ἰω. Κονιδάρη, Προσδιορισμὸς τῆς ἀτομικότητος πλοίου στὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Πάτμου ἐν Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ρόκαν, Ἀθῆναι 1985, σ. 469-479. Στὸν φάκελλο Πλοῖα ὃς καταγραφὴ καὶ ἡ ἐπιχειρουμένη ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων συγκέντρωση τῶν γραφίτι μὲ πλοῖα γιὰ τὰ ὁποῖα Κ. Δελούκα, Χειράγματα πλοίων σὲ βυζαντινὲς ἐκκλησίες Ναυτικὴ Ἐπιθεώρηση Nr 2071 BZ 89 (1995) συμπόσιο Μαΐου 1995: Λιμάνια καὶ ναυσιπλοΐα στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο κατὰ τὸν Μεσαίωνα 141 τεῦχος 193 (1995) σ. 309-319.

8. Μὲ ἀκρίβεια καὶ γραφικότητα περιγράφει τὶς *σκάλες* στὰ παράλια τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ἀτταλειάτης σ. 278, στὴν μετάφραση Ἰω. Πολέμη (ἔκδ. 1997), σ. 477.

9. Hélène Antoniadis-Bibicou, Recherches sur les douanes à Byzance, L'«octava» le «kommerkion» et les commerciaires, Paris 1963 σ. 134-135· G. Rouillard, Les taxes maritimes et commerciales d'après des actes de Patmos et de Lavra ἐν Mélanges Ch. Diehl τ. I, Paris 1930 σ. 277-289. Εἰδικῶς περὶ τῆς *δεκατείας* βλ. παρατηρήσεις Ἔρας Βρανούση στὸ ἔγγραφο Ἰσαακίου Β΄ ἀρ. 9 (1186) Regesten 1570, Πάτμος Α΄ σ. 95, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία.

10. *ἐλεύθερον πάντοθεν διατηρεῖσθαι πάσης καὶ παντοίας ἐπηρείας, ἀγγαρείας τε καὶ κακώσεως* (Πάτμος Α΄ ἀρ. 8 στίχ. 8 σ. 81 Regesten 1296).

11. Πάτμος Α΄ ἀρ. 8 (1119) σ. 82 παρόμοιες διατάξεις καὶ στὸ χρυσόβουλλο Α΄ ἀρ. 7 (1088) στίχ. 19-21, 24-25 σ. 72-73 Regesten 1150.

Εἰδικῶς τὸ ἔγγραφο τοῦ Ἀλεξίου Α΄ γιὰ τὴν Λαύρα (Ἐτ. 1102) παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατὶ κατὰ κάποιο τρόπο κωδικοποιεῖ τὶς ἀγγαρεῖες, ποὺ ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀπαλλάσσει αὐτά τὰ τέσσαρα πλοῖα τῆς μονῆς (στίχ. 39-64). Σημειῶ μόνο τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ἀγγαρεία πολεμική: *οὔτε μὴν οἱ κατὰ καιροὺς ἐνεργοῦντες ἐν τῷ στόλῳ ἢ ἑτέραν οἱανδήτινα ἀρχὴν ἐμπεπιστευμένοι, λήψονται ἀπὸ τῶν τοιούτων πλοίων ναύτας χάριν ἀγγαρείας ἢ πλωΐμους τούτους ποιήσουσι κατά τινα ἀναγκαιοτάτην χρείαν τῆς Ρωμανίας* (στ. 55-57). Ἔτσι μαθαίνομε ὅτι ἦταν δυνατὴ ἡ ἐπίταξη τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ καὶ ἡ στράτευση τῶν ναυτῶν στὸ πολεμικὸ ναυτικό (*πλωΐμους τούτους ποιήσουσι*), σὲ καιρὸ ἔκτακτης ἀνάγκης τοῦ κράτους, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀγγαρεῖες ἀπαλλάσσει τὰ τέσσερα πλοῖα τῆς Λαύρας ὁ αὐτοκράτωρ, ὁρίζοντας βαρεῖς ποινικὲς ρῆτρες γιὰ ὅποιον ἤθελε παραβῆ τὶς αὐτοκρατορικὲς ἀπαγορεύσεις (στίχ. 85-86).

Ἐξκουσσεία τῆς δεκατείας παραχώρησε πρώτη φορὰ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰσαάκιος Β΄ Ἄγγελος στὰ 3 πλοιάρια τῆς μονῆς τῆς Πάτμου τὸ 1186, τὰ ὁποῖα τώρα εἶχαν τὴν ἄδεια νὰ πλέουν *ἀπανταχοῦ τῶν τῆς ρωμαϊκῆς ἐπικρατείας μερῶν*, ἀπαλλαγμένα ἀπὸ τὴν καταβολὴ τῆς *δεκατείας* μὲ μόνη ἐξαίρεση τὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ τὴν ὁποία ἡ ἀπαλλαγὴ ἴσχυε μόνον γιὰ τὸν κατάπλου μιὰ φορὰ τὸν χρόνο[12]. Ἡ ἐξκουσσεία ἀφοροῦσε *ἅπαν κεφάλαιον ἐπί τε τῶν οἰναρίων καὶ παντὸς ἑτέρου εἴδους καὶ πράγματος*. Ἦταν δηλαδὴ γενικὴ καὶ φυσικὰ κατάπλους στὴν Βασιλεύουσα πέραν τοῦ ἑνὸς ταξειδιοῦ ἦταν ἐλεύθερος μὲ τὴν προϋπόθεση καταβολῆς τῆς *δεκατείας*. Ἐξ ἄλλου ἡ ἰδιαίτερη μνεία τῆς *δεκαετείας τῶν οἰναρίων* ἔχει σημασία, γιατὶ ἡ κατανάλωση κρασιοῦ στὸ καθημερινὸ γεῦμα καὶ δεῖπνο πλουσίων καὶ φτωχῶν, πολιτῶν καὶ μοναχῶν ἦταν σημαντική[13].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ *σεκρέτου τῆς θαλάσσης* σημαντικὴ θεωρῶ τὴν μαρτυρία γιὰ τὴν ὑποδηλούμενη ἀνάπτυξη τοῦ λιμανιοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν πληθυσμικὴ συγκέντρωση στὴν Πόλη, ὅπως καὶ γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις στὶς φορολογικὲς ρυθμίσεις ἑνὸς λαϊκοῦ καταναλωτικοῦ ἀγαθοῦ, ὅπως τὸ κρασί.

Ἡ ἀφειδώλευτη παροχὴ φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν σὲ πλοῖα τῶν μονῶν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα *πολλὴν ζημίαν τῷ δημοσίῳ*, ποὺ ἀνάγκασε τὸν αὐτοκρά-

12. Πάτμος Α΄ ἀρ. 9 (Ἰανουάριος 1186) σ. 89-97. Regesten 1570. Τὸ κείμενο τοῦ χρυσοβούλλου σ. 91-92. Στὴν ἀπαγόρευση σὲ *κομμερκιάριο ἢ δεκαστὴ* νὰ ἐπιβάλη κομμέρκιον ἢ δεκατισμὸν (στίχ. 39-41) ὑπόκειται, νομίζω, προσωπικὴ ἀξίωση τοῦ ὑπαλλήλου (ὡς φιλοδώρημα) καὶ ὄχι γιὰ τὸν κρατικὸ φόρο τῆς δεκατείας.

13. Ἀπὸ τὰ τυπικὰ τῶν μονῶν τῆς ἐποχῆς ἰδίως τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος καὶ τῆς Πετριτζωνιτίσσης τοῦ Πακουριανοῦ εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ κρασὶ ἀποτελεῖ οὐσιώδες συστατικὸν τῆς διαίτης κληρικῶν, μοναχῶν, λαϊκῶν καὶ ὡς εὐρείας καταναλώσεως ἀγαθὸ θὰ εἶχε ἱκανοποιητικὴ φορολογικὴ ἀπόδοση.

τορα Ἀλέξιο Γ' νὰ ἀνακαλέση ὅλα τὰ προστάγματα ἐξκουσσείας πλοίων[14]. Ἀλλὰ μὲ νέο ἔγγραφο ὁ ἴδιος αὐτοκράτωρ, χαριζόμενος στὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Πάτμου, ἐπικυρώνει ὅλα τὰ παλαιότερα αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν πλοίων τῆς μονῆς καὶ προχωρεῖ στὴν παραχώρηση νέας γιὰ πλοιάρια 500 μοδίων, ὅπως ἀπαντᾶ στὸ ἔγγραφο, ποὺ ὁ Fr. Dölger διορθώνει σὲ 1.500 μοδίους[15].

Παραθαλασσίτης[16]

Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ὀνομασία ὁ *παραθαλασσίτης* ἔχει ἁρμοδιότητα στὴν ἀσφαλὴ ἐπικοινωνία θάλασσας καὶ στεριᾶς. Ἀρχικὰ στὴν ὑπηρεσία τοῦ *ἐπάρχου τῆς πόλεως* καὶ μάλιστα τελευταῖος στὴν ἱεραρχία στὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον (ἔτ. 911/912) μὲ ἁρμοδιότητες περιοριζόμενες στὸ λιμάνι καὶ τὴν θαλάσσια περιοχὴ τῆς Βασιλεύουσας, ἀναβαθμίζεται μὲ τὴν αὔξηση τῆς θαλασσίας ἐπικοινωνίας, ὥστε στὴν συνθήκη τοῦ 992 μὲ τὴν Βενετία ἔχει μετακινηθῆ στὸ *λογοθέσιον τοῦ γενικοῦ*, τὸν δὲ ΙΑ' αἰ. εἶναι ἁρμόδιος δικαστὴς γιὰ τοὺς *πλέοντας τὴν θάλασσαν* (Πεῖρα ΝΑ' 29). Ὡς *πλέοντες τὴν θάλασσαν* νοοῦνται οἱ τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ[17], διακρινόμενοι ἀπὸ τοὺς *πλωΐμους*, ὅπως ἀναγράφονται οἱ ὑπηρετοῦντες στὸ πολεμικὸ ναυτικὸ (*τὸ πλώϊμον*).

Στὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΒ' αἰ. ὁ *παραθαλασσίτης* σὲ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Α' ὑπὲρ τῆς Ἀθωνικῆς μονῆς τῆς Λαύρας (ἔτ. 1102)[18] φέρεται νὰ ἔχη στὴν ὑπηρεσία του τοὺς *ἐπιτηρητὰς τῆς θαλάσσης*, *ἐξαγγελιστὰς* καὶ *λιμεναρίους*, ἁρμοδίους γιὰ τὰ ναυτιλιακὰ θέματα καὶ τοὺς *πράκτορας* καὶ *συνωναρίους* γιὰ τὰ δημοσιονομικά, ὡς ἐξεχώρισε τὶς ἁρμοδιότητές τους ἡ H. Ahrweiler. Ἡ ἴδια ἐπιστήμων φαίνεται νὰ ταυτίζη τὸν *παραθαλασσίτη* μὲ τοὺς *ἐνεργοῦντας τὴν (τὰς) τῆς θαλάσσης δουλείας*, ἢ πάντως ὅτι καλύπτει καὶ αὐτὸν μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ διατύπωση. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι οὔτε ταυτίζεται οὔτε καλύπτεται. Τὸ χρυσόβουλλο τοῦ 1186 γιὰ τὴν Πάτμο Α' ἀρ. 9 (Regesten 1570), σ. 91, στίχ. 20-22 καὶ ἡ πράξη τοῦ σεκρέτου τῆς θαλάσσης τοῦ 1195

14. Πάτμος Α' ἀρ. 11 στίχ. 1 σ. 105 πρὸ Νοεμβρίου 1197, Regesten 1640.

15. MM 6 (1980) σ. 137-139. Πάτμος Α' ἀρ. 11, σ. 103-112, Regesten 1641 Νοέμβριος 1197 καὶ ἡ Ἔρα Βρανούση σ. 105 ἀποδέχεται τὸ τοῦ κειμένου *μοδίων πεντακοσίων*.

16. H. Ahrweiler, Fonctionnaires et bureaux maritimes, REB 19 (1961) σ. 249-250.

17. Ἱστορία Β' 2 σ. 318.

18. Πάτμος Α' ἀρ. 9 σ. 91 στίχ. 20-22. Πάτμος Β' ἀρ. 56 σ. 92 στίχ. 13. Χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ διατύπωση στὸ πρωτοεκδιδόμενο ἔγγραφο τῆς Λαύρας, Actes de Lavra I ἀρ. 67, Regesten 1635a ἐκδ. P. Lemerle, κ.λπ. (1970) ἀρ. 67 (ἔτ. 1196) στίχ. 32. 40, 46, 57 : *τοῦ κατὰ τὴν ἡμέραν παραθαλασσίτου (καὶ) τοῦ ἀ[ντιπροσ]ωποῦντος() αὐτῷ πα[κτω]ναρί(ων) συ[ωναρίων] (ἐπι)[τηρητῶν] τ(ῆς) θαλάσσ(ης) [ἐξ]αγ]γελιστ(ῶν) [καὶ λι]μένο[ρί]ων* νὰ μὴ καταβάλλεται σὲ κανέναν ἀπὸ αὐτοὺς *συνήθεια ἢ κανίσκιον... ἀλλ' οὐδὲ [πρὸς αὐτὸν τὸν παραθα]λασσίτην*. Ἀνάλογη διατύπωση καὶ Λαύρας ἀρ. 55 (1102) σ. 32 Regesten 1215c.

(Πάτμος Β' ἀρ. 56, σ. 92 στίχ. 13) εἶναι σαφῆ : *μὴ τολμᾶν τινὰ τῶν δημοσιακὰς ἐνεργούντων δουλείας ἢ αὐτῶν τῶν κατὰ καιροὺς παραθαλασσιτῶν πειρᾶσθαι...*

Ὁ παραθαλασσίτης εἶναι ἀνώτερος κρατικὸς λειτουργὸς μὲ εὐρύτερη δικαιοδοσία, ἐνῶ οἱ *ἐνεργοῦντες τὰς τῆς θαλάσσης δουλείας* εἶναι πρόσωπα ἐπιφορτισμένα μὲ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν εἴσπραξη τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων τοῦ πλοίου ἢ τὴν ἐξακρίβωση τῶν συναφῶν μὲ τὴν παροχὴ ἐξκουσσείας ἐγγράφων. Ὡς κρατικὸς λειτουργὸς ὁ *παραθαλασσίτης* φέρει τὸν τίτλο *πρωτονοβελισσιμοϋπέρτατος* (Πάτμος Β' ἀρ. 60 ἔτ. 1203), ἄλλος δὲ συνάδελφός του τὸν τίτλο *σεβαστός* (Πάτμος Β' ἀρ. 59, ἔτ. 1199), ἐνῶ *οἱ ἐνεργοῦντες τὰς τῆς θαλάσσης δουλείας* οὔτε ὑπογράφουν οὔτε αὐλικὸ τίτλο φέροῦν, ἡ δὲ μνεία των συνδυάζεται μὲ τὴν λειτουργική τους ἰδιότητα, πρόδηλη στὸ ὅτι ὑποχρεοῦνται νὰ παρουσιάζουν στοὺς ὑπηρεσιακοὺς προϊσταμένους των τὶς σχετικὲς ἀποδείξεις, ὑπογεγραμμένες καὶ ἐπικυρωμένες ἀπὸ τὴν μονὴ *εἴτε ἐπὶ πάκτον ἢ καὶ εἰς τὸ πιστὸν ἐνεργοῦσι*, δηλ. εἴτε ἐνεργοῦν ὡς ἐνοικιασταὶ τῶν φόρων (*ἐπὶ πάκτον*) εἴτε ὡς ἐντολοδόχοι τοῦ δημοσίου (*εἰς τὸ πιστόν*)[19]. Πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ τὴν ἴδια διαδικασία τῆς *δοχῆς*, ποὺ ἐφαρμόζεται στὶς περιπτώσεις ἐγγείου ἰδιοκτησίας.

Διεθνεῖς μεταφορές. Ἐξόριστοι

Στὸ θέμα τῶν μεταφορῶν δὲν πρέπει νὰ παραλειφθῆ ἡ ρύθμιση ποὺ καλύπτει τὴν μετακίνηση ἐξορίστων πολιτῶν τῆς Ρωμανίας ἢ πρεσβευτῶν σὲ νησιὰ καὶ τὰ μέσα μεταφορᾶς των. Εἰδικῶς γιὰ τὴν Πάτμο ἀπαγορεύεται ἡ μεταφορά, διέλευση καὶ παραμονὴ στὸ νησὶ ἐξορίστων[20], ὡς καὶ ἡ μετακίνησή τους μὲ τὰ πλοῖα τῆς μονῆς[21]. Ρητῶς δηλώνεται ἡ ἴδια ρύθμιση καὶ γιὰ *μανδάτορες τοῦ δρόμου* ποὺ τοὺς συνόδευαν πάντα σὲ ἀναφορὰ μὲ πλοῖα τῆς μονῆς.

Τὸ θέμα τῶν διεθνῶν μεταφορῶν γιὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ θὰ ἔπρεπε νὰ διερευνηθῆ μὲ βάση καὶ τὶς ἀραβικὲς πηγὲς καὶ ἐγγύτερη προσέγγιση τῶν σχετικῶν μὲ τὶς ἰταλικὲς ναυτικὲς πόλεις, ἰδίως τὴν Βενε-

19. Βλ. Πάτμος Β' σ. 98 καὶ τὰ σχόλια τῆς ἐκδότριας Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου στὸ ἔγγραφο ἀρ. 56 (ἔτ. 1195).

20. Πάτμος Α' ἀρ. 6 σελ. 62 (ἔτ. 1088 Reg. 1147). Ἐδῶ ὅμως πρόκειται περισσότερο γιὰ ἀπαλλαγὲς ἀπὸ οἰκονομικὴ ἐπιβάρυνση ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ *μανδατόρων τοῦ δρόμου πρέσβεις ἀγόντων ἢ ἐξορίστους*, αὐτόθι καὶ σ. 61_{34} *οὔτε μὴν ἐξόριστος πεμφθήσεται* (ἀρ. 5_{77} ἔτ. 1087 Reg. 1139). Πάτμος Α' ἀρ. 5 (1087), ἀρ. 6 (1088), ἀρ. 7 (1088), ἀντιστοίχως Regesten ἀρ. 1139, 1147, 1150.

21. Πάτμος Α' ἀρ. 7 στίχ. 34 (ἔτ. 1088) *οἱ κατὰ χώραν δοῦκες... κατεπάνω τε καὶ στρατηγοί... ἢ ἐξορίστους ἐν αὐτῷ* (= στὸ πλοῖο) *ἐμβάλωσιν...* (ἀπειλεῖται τιμωρία ἂν δὲν συμμορφωθοῦν μὲ τοὺς ὁρισμοὺς των...).

τία, μὲ τὶς ὁποῖες ἡ αὐτοκρατορία κατὰ διαστήματα ὑπέγραφε καὶ νέες συνθῆκες[22]. Ἐδῶ θὰ περιορισθῶ στὸ θέμα τῆς πειρατείας, καίριο γιὰ τὰ ἑλληνικὰ νησιωτικὰ καὶ παράλια διαμερίσματα, ὅπως φαίνεται καὶ στὰ βυζαντινὰ κείμενα. Ἀπὸ τὰ τελευταῖα μὲ ἀφορμὴ τυχαῖα περιστατικὰ διαπιστώνεται ὁμαλὴ συνεργασία Βυζαντινῶν πραγματευτῶν καὶ Τούρκων ἐμπόρων τοῦ Ἰκονίου τόσο σὲ χερσαίους δρόμους, ὅσο καὶ θαλάσσια μεταφορικὰ μέσα. Ἡ συνεργασία, ἰδιωτικὴ βέβαια, ἦταν εὐκαιριακὴ ἀλλὰ σὲ ἑδραία βάση καὶ διάρκεια.

Ἀπὸ τὶς σύντομες καὶ κατ' ἀραιὰ διαστήματα ἀφηγήσεις φαίνεται, ὅτι τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο καὶ στὶς δύο πλευρὲς δὲν ἐμφορεῖται ἀπὸ ἐχθρικὲς διαθέσεις ἀλλὰ ἀποβλέπει σὲ κοινὴ ἐμπορικὴ συνεργασία.

Πειρατεία

Ἡ χαλάρωση στὴν λειτουργία τῆς διοικήσεως λήγοντος τοῦ ΙΒ' αἰ. καὶ ἡ ἀποδυνάμωση τοῦ βυζαντινοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ ἀπέβησαν ὀλέθριες τόσο γιὰ τὴν ἄμυνα τῶν παραλίων ἀπὸ τοὺς πειρατές, ὅσο καὶ τὴν ἀπόκρουση ἐπιθέσεως ἀλλοεθνοῦς ἀντιπάλου.

Ἔτσι οἱ Ἄγγελοι τώρα, ὅπως ἄλλοτε οἱ Κομνηνοί, ἀναγκάσθηκαν νὰ ἀπευθυνθοῦν σὲ ἰταλικὲς ναυτικὲς πόλεις (Βενετία, Γένουα, Πίσα) καὶ νὰ ζητήσουν τὴν συνδρομή τους γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀκτῶν καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση τῆς ἐλευθερίας των, ἐξαγορασμένης ὅμως μὲ τὴν ἀκριβὴ παραχώρηση ἐμπορικῶν προνομίων[23], τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν σὲ Βενετούς, Γενουάτες,

22. Ἡ περισσότερο ἐξειδικευμένη μελέτη τῶν πηγῶν, ἰδίως τῶν δυτικῶν, ὅπως ἀποκαλύπτει ἡ τελευταία βιβλιογραφία, φωτίζει περισσότερο τὸ ἐμπόριο στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Σημειώνω μερικὲς χαρακτηριστικές: M. Balard, Les republiques maritimes italiennes et le commerce en Syrie-Palestine (XIe-XIIIe siècles), Annuario de Estudios Medievales 24 (1994) σ. 318-348· D. Jacoby, Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Forth Crusade: a Reconsideration αὐτόθι σ. 349-369· R.-J. Lilie, Der Fernhandel der Italiener und der byz. Reich am Vorabend des Vierten Kreuzzuges Venedig und die Weltwirtschaft um 1200, Stuttgart 1999 ἐκδ. Wiv. Stromer σ. 159-174· D. Jacoby, The byzantine outsider in trade (c. 900- c. 1350): Strangers to themselves: The Byzantine outsider. Papers from the thirthy second Spring Symposium of Byz. studies, Brighton 1998, Aldershot 2000 σ. 120-147.

23. Χρυσόβουλλα Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου ἀπὸ Φεβρ. 1187 (= Regesten ἀρ. 1576) JGR τ. III coll. IV ἀρ. 87 σ. 517-524 TTh I 179-189 μὲ ἀναγραφὴ καὶ τῶν παλαιοτέρων χρυσοβούλλων. Χρυσόβουλλο Ἰσαακίου Β' Φεβρ. 1187 (= Reg. ἀρ. 1577) JGR III ἀρ. 88 σ. 525-529 TTh I 189-195. Συνθήκη μεταξὺ Ρωμανίας-Βενετίας Φεβρ. 1187 (= Regesten ἀρ. 1578) JGR III ἀρ. 89, 529-535 TTh I 195-203, στὸ χρυσ. ἔτ. 1189 (= Regesten 1590) JGR III σ. 555_{11}, 599_{12}. Συνθήκη μὲ Βενετία πρὸ Ἰουνίου ἔτ. 1189 (Reg. ἀρ. 1590)· JGR 535-538 ἀρ. 90 TTh I 206-211, Νοέμ. TTh I 248-278, σ. 553-565 JGR III ἀρ. 95. Χρυσόβουλλο Ἀλεξίου Γ' πρὸς Βενετοὺς ἔτ. 1198 (Reg. ἀρ. 1647). Ὁ χρυσόβουλλος λόγος γιὰ τὴν Γένουα τοῦ

Πισαίους ἐμπόρους νὰ κερδίζουν πολὺ περισσότερα ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους συναδέλφους των πολίτες τῆς Ρωμανίας. Ἔτσι δὲν ἦταν δυνατὴ οἰκονομικὴ ἀνόρθωση τοῦ κράτους, ὅταν ἔχανε τὰ φορολογικὰ ἔσοδα ἀλλὰ καὶ ἕνα μέρος τοῦ πλούτου, μὲ τὴν μεταφορὰ τῶν κερδῶν ἐκτὸς ἐπικρατείας ἀπὸ τοὺς ξένους ἐμπόρους. Στὶς μαρτυρίες γιὰ πάμπλουτους πολίτες τῆς Ρωμανίας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δὲν προσδιορίζεται ἡ πηγὴ τοῦ πλούτου, διαπιστώνεται ὅμως ὅτι πρόκειται καὶ γιὰ δημόσιους λειτουργοὺς σὲ ὑψηλὲς κρατικὲς θέσεις μὲ ἀκραῖο, θλιβερὸ παράδειγμα τὸν βασιλικὸ συγγενὴ Μιχαὴλ Στρυφνό, μέγα δοῦκα τοῦ στόλου.

Ὅσο ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία διατηροῦσε τὸν στόλο της σὲ πολεμικὴ ἑτοιμότητα καὶ μετὰ τὴν ἀνάκτηση Κρήτης-Κύπρου τὸν Γ' αἰ. περιορίσθηκε ἡ ἐλευθερία κινήσεων τοῦ ἀραβικοῦ ναυτικοῦ, ἡ ναυσιπλοΐα στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἦταν ἀσφαλής. Ἡ κατάσταση ἄρχισε νὰ παίρνη δυσμενὴ τροπή, ὅταν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰ. οἱ ἀδύναμες κυβερνήσεις τῆς αὐτοκρατορίας περιόρισαν τὶς δαπάνες γιὰ τὴν συντήρηση καὶ ἐξοπλισμὸ τοῦ στόλου.

Μετὰ τὶς ἐπιθέσεις κατὰ ξένων ἐποίκων στὴν Βασιλεύουσα τὸ 1171 καὶ 1182 ἕνα μέρος τῶν ξένων, ἰδίως τὸ περισσότερο τυχοδιωκτικό, ἐπεδόθη στὴν συγκρότηση πειρατικῶν στολίσκων. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ ΙΒ' αἰ. ἡ ἀπουσία μιᾶς ἰσχυρῆς δυνάμεως στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀνακόψη τὴν ἀνάπτυξη καὶ διάδοση τῆς πειρατείας, κατέστησε περισσότερο ἐμφανὴ τὴν ἀδυναμία μετὰ τὴν διάσπαση τῆς κυριαρχίας στὴν θάλασσα μεταξὺ περισσοτέρων κρατικῶν μορφωμάτων στὴν περιοχή. Παρατηρήθηκε ἀκόμη ὅτι κατὰ τὸν μεταξύ τους ἀνταγωνισμὸ κάποιοι δὲν δίσταζαν νὰ προσεγγίσουν καὶ προσελκύσουν μὲ τὸ μέρος τους πειρατές[24]. Ἡ ἀνασφάλεια ποὺ ἐπικρατεῖ στὰ ταξίδια ἀνοικτῆς θάλασσας ἀποτυπώνεται στὸ ἔγγραφο τοῦ Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου πρὸς τὴν ἡγεσία τοῦ *κάστρου Γενούης* (ἀπὸ Νοεμβρίου 1192), ὅταν βενετικὰ πλοῖα ἐρχόμενα ἀπὸ τῶν μερῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου μὲ ἐπιβάτες *ἀποκρισιαρίους τῆς βασιλείας μου* (Ρωμανίας) ἀλλὰ καὶ τοῦ σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου δέχθηκαν ἐπίθεση γενουατικῶν καὶ πισατικῶν πλοίων. Οἱ ἐπιτεθέντες τοὺς *μὲν ἀποκρισιαρίους* τῆς

Ἀπριλίου 1192 (= Reg. ἀρ. 1610) MM III ἀρ. 4 σ. 25-37 (μὲ Authenticum) μνεία στὸ χρυσόβουλλο 1193 (= Reg. ἀρ. 1616) MM III ἀρ. 7 σ. 40_{10}, 45_{30}.

24. Ἡ Ἀλεξάνδρα Κραντονέλλη ἐμελέτησε μὲ ἐπιτυχία τὴν Ἱστορία τῆς πειρατείας στοὺς πρώτους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας 1390-1538, Ἀθήνα 1985, περίοδο ἀκμῆς της καὶ πολλὰ ἀποκομίζει ὁ ἀναγνώστης γιὰ τὸν τρόπο διαμορφώσεως τῆς πειρατείας καὶ τῶν συνεπειῶν της στὸν μεσογειακὸ χῶρο. Τὴν πειρατεία τῶν τελευταίων βυζαντείας καὶ τῶν συνεπειῶν της στὸν μεσογειακὸ χῶρο. Τὴν πειρατεία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων περιέλαβε σ. 193-210 καὶ ὁ G. Makris στὸ βιβλίο του Studien zur spätbyzantinischen Schiffahrt, Genova 1988, ὅπου σ. 194-195 ἐπισημαίνεται καὶ ἡ διάκριση Κουρσάρου συνεργαζόμενου μὲ τὰ ναυτικὰ κράτη τῆς Μεσογείου καὶ Πειρατῆ, ποὺ δροῦν αὐτοτελῶς. Εὐτυχία Παπαδοπούλου, Πειρατὲς καὶ κουρσάροι στὸ Αἰγαῖο τὸν 13ο αἰώνα, Δίπτυχα 6 (1994-1995) σ. 89-107.

βασιλείας μου καὶ τοῦ σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου... ἀπηνῶς καὶ ἀνηλεῶς κατέσφαξαν καὶ ἄλλους Ρωμαίους καὶ Συριάνους πραγματευτὰς ποὺ βρῆκαν σ' αὐτὰ τὰ πλοῖα ταξιδιῶτες τοὺς πῆραν τὰ δῶρα καὶ τὰ ἐμπορεύματα. Ἡ ζημία ὑπολογίζεται γιὰ τὰ προσωπικὰ δῶρα πρὸς τὸν αὐτοκράτορα 6.675, γιὰ τὸν ἐπιφανέστατο οἰκεῖο τοῦ αὐτοκράτορος 700 ὑπέρπυρα, τῶν πραγματευτῶν (τῶν ἐμπόρων) 39.193 ὑπέρπυρα καὶ τοῦ σεβαστοκράτορος Ἀλεξίου μετέπειτα αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Γ΄ 50.000 ὑπέρπυρα ὁμοῦ ὅλα ζημία 96.568 ὑπέρπυρα[25].

Ρωμαῖοι καὶ Τοῦρκοι πραγματευταί[26] ὀργανώνουν ἀπὸ κοινοῦ ταξίδια στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ τὴν προμήθεια ἐμπορευμάτων στὸ σουλτανάτο καὶ τὴν Ρωμανία. Μεταξὺ χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων ἐμπόρων ὑπῆρχε καλὴ σχέση καὶ ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη. Στὶς χερσαῖες δδικὲς μεταφορὲς γίνεται φυσικὰ χρήση ὑποζυγίων καὶ ὅπως φαίνεται ἦταν ὀργανωμένα καραβάνια (Νικ. Χων. 493-494 ἐπὶ Ἀλεξίου Γ΄). Διαμαρτύρονται ἔμποροι, Ρωμαῖοι καὶ Τοῦρκοι, καθένας στὴν προϊσταμένη κρατικὴ ἀρχή — Ρωμανία, σουλτανάτο Ἰκονίου — καὶ ζητοῦν τὴν παρέμβασή της, τὴν ὁποία ὁ μὲν σουλτάνος προθύμως καὶ ἀποτελεσματικὰ παρέχει. Στὴν ἀνάλογη περίπτωση στὴν βυζαντινὴ πλευρὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀγγέλων ὁ αὐτοκράτωρ ἀναβάλλει, καὶ δὲν φέρνει ἀποτέλεσμα.

Τὰ κείμενα τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη —λόγοι καὶ ἐπιστολὲς μὲ τὴν σφραγίδα τῆς ἐπικαιρότητος μὲ ἀποδέκτες ἐξέχοντα πρόσωπα τῆς δημοσίας ζωῆς, —ἀνώτερους κρατικοὺς λειτουργοὺς καὶ σεβάσμιους ἱεράρχες—, ἀποπνέουν ὅλα τὴν καθημερινὴ ἀγωνία ἀπὸ τὴν μάστιγα τῶν πειρατῶν.

Ἡ Αἴγινα εἶναι τὸ κοινὸν *καταγώγιον τῶν κατὰ θάλασσαν πειρατῶν*[27], δεινὰ ὑφίστανται αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ θαλασσίους ληστάς, οἱ ὁποῖοι *οὐ μόνον τὰ παράλια κακουργοῦσιν ἀλλὰ καὶ πᾶσαν ἀκρώρειαν*[28], *τὰ δὲ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίας κτήματα ὑπορρέουσιν ὑπὸ τῶν πειρατῶν ληζόμενα*[29].

25. Χρυσόβουλλο σιγίλλιο τοῦ Ἰσαακίου Β΄ (Νοέμβριος 1192) (Regesten ἀρ. 1612) ἀπευθυνόμενο στοὺς *κονσεύλους καὶ σενάτορας* Γένουας ἐκδ. MM τ. III (1865) ἀρ. 6 σ. 37-40 ἐπαναλαμβανόμενο καὶ στὸ χρυσόβουλλο σιγίλλιο (Ὀκτώβριος 1193) γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν οἰκονομικῶν διαφορῶν ἀς ἐκ τῶν ζημιῶν τῶν ἐμπόρων αὐτόθι σ. 40-46. Καὶ τῶν δύο ἐγγράφων τὸ πρωτότυπο ἑλληνικὸ καὶ λατινικὸ βρίσκεται στὸ κρατικὸ ἀρχεῖο Γένουας. Maria Gerolymatou, L'Aristocratie et le Commerce (IXe-XIIe siècles), Σύμμεικτα 15 (2002) σ. 77-89.

26. Ἡ φυσιογνωμία τοῦ πραματευτῆ στὴν μεταβυζαντινὴ κοινωνία μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσοπολέμου ἔχει κάτι τὸ ξεχωριστὸ στὴν κοινωνικὴ συνείδηση, ὅπως ἀντανακλᾶται ἰδίως στὴν νεοελληνικὴ ποίηση (π.χ. Γρυπάρη, Πραματευτής) καὶ τὶς παροιμίες *(Κι ἡ κοσκινοῦ τὸν ἄντρα της μὲ τοὺς πραματευτάδες)*.

27. Μιχαὴλ Χωνιάτου, Τὰ Σωζόμενα τ. Β΄, σ. 43, 42 καὶ ἡ Μακρόνησος (*Μακρὶς*) ἀντρον πειρατῶν.

28. Αὐτόθι Β΄ σ. 98-99, 308$_{16}$.

29. Αὐτόθι Β΄ σ. 71-72.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν παραιτούμενος ἀπὸ τὴν μέριμνα γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν συγκέντρωση τῶν εἰσοδημάτων ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς στὴν Αἴγινα, δικαιολογεῖ τὴν ἄρνησή του, ἐπειδὴ δὲν βρίσκει ἄνθρωπο νὰ στείλη γιὰ τὴν ἐκτέλεση γεωργικῶν ἐργασιῶν· κι αὐτὸ γιατί οἱ περισσότεροι ἔφυγαν, φοβούμενοι τοὺς πειρατές. Ἐκεῖ ἔμειναν λιγοστοὶ ὅσοι δηλαδὴ *ἐμίγησαν τοῖς πειρατικοῖς ἔθνεσι δι' ἐπιγαμίαν καὶ ἔμαθον τὰ ἔργα αὐτῶν*[30], μαρτυρία ποὺ βεβαιώνει τὴν μεταβολὴ κοινωνικὴ (ἐπιγαμία) καὶ δημογραφικὴ (μείωση πληθυσμοῦ).

Τὴν πειρατεία συνοδεύουν σοβαρὲς ἐπιπτώσεις πολιτικές, κοινωνικὲς - δημογραφικές, οἰκιστικές, οἰκονομικές, πολιτισμικές[31].

30. Μιχαὴλ Χων. Τὰ Σωζόμενα Β΄ (1880), σ. 75. Ἡ Αἴγινα χαρακτηρίζεται *ἐκκλησιαστικὴ νῆσος* καὶ τὸ *ἀκρόστιχον* γιὰ τὰ ἔτη 1187-1190 ἀνερχόταν σὲ *δέο λίτρας ὑπερπύρων* = 144 νομίσματα (αὐτόθι σ. 74-75).

31. P. Wirth, Die mittelalterliche griechische Inselwelt im Lichte der byzantinischen Kaiserdiplome, Byzant. Forschungen 5 (1977) σ. 415-431. Λιμάνια καὶ ναυσιπλοΐα στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο κατὰ τὸν Μεσαίωνα, Ναυτικὴ Ἐπιθεώρηση τεῦχ. 193 (1995) σ. 309-319.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ

Στὴν εὐρύτερη βασιλικὴ οἰκογένεια

Οἱ Κομνηνοί, οἰκογένεια πολύκλαδη[1] μὲ εὐρεῖες συγγενικὲς διασυνδέσεις μὲ τὶς σύγχρονες ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες, ὅλες λίγο ἢ πολὺ κατόχους μεγάλων ἰδιοκτησιῶν γῆς, εἶχαν μιὰ ἀνοιχτὴ ἐπικοινωνία μεταξύ τους, ἀνάλογη μὲ τὶς ἡλικιακὲς συγκυρίες διαβιώσεως[2]. Ἀρκετοὶ ἄνδρες φθάνουν στὴν ἡλικία τῶν 50 χρόνων περίπου, πολλοὶ ὅμως πεθαίνουν νεότεροι ὄχι σπανίως καὶ ἀπὸ ἀτυχήματα ἢ σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Οἱ ἡλικίες τῶν 60-65 χρόνων θεωροῦνται γεροντικές.

Παντρεύονται νέοι, τὰ κορίτσια μόλις 14-16 ἐτῶν, τὰ ἀγόρια λίγο μεγαλύτερα 18-20 ἀλλὰ σχεδὸν πάντοτε κάτω τῶν 25. Δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἰδιαίτερη ἐπίδοση στὰ γράμματα, ἀντιθέτως ὅμως οἱ ἄρρενες ρέπουν στὸν ἀθλητισμό, ἀσκοῦνται, γίνονται καλοὶ ἱππεῖς καὶ χειρίζονται ἐπιδέξια τὰ ὅπλα τῆς ἐποχῆς, ὅπως δείχνουν οἱ πολεμικὲς των ἐπιδόσεις. Οἱ ἄνδρες συχνὰ μαρτυρεῖται ὅτι εἶναι ὄμορφοι, καλοφτιαγμένοι, ψηλοὶ μὲ εὐχάριστο πρόσωπο, μερικοὶ εἶναι ξανθοί, πάντως τὸ σκοῦρο χρῶμα δὲν τὸ ἐπαινοῦν[3].

1. Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ ἀριθμὸς ποὺ συνοδεύει τοὺς Κομνηνοὺς εἶναι αὐτὸς ποὺ τοὺς ἔδωκε ὁ Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1984.

2. Ch. Diehl, La société byzantine à l'époque des Comnènes, Paris 1919· Byzantine Court Culture from 829 to 1204. Πρακτικὰ συμποσίου κατὰ Ἀπρίλιο 1994, ἐκδ. ἐπιμέλεια H. Maguire, D. O. Washington, σ. 167-197 : Al. Kazhdan, M. Mc Cormick, The Social World of the Byzantine Court· ἐνῶ πρόκειται γιὰ πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα μὲ διαφορετικὲς συνθῆκες λειτουργίας, διοικήσεως, κοινωνικῆς ποιότητος καὶ οἰκονομικῶν μεγεθῶν οἱ μελέτες ὁμαδοποιοῦνται σὲ ἑνότητες λίγων σελίδων. Α. Κιουσοπούλου, Χρόνος καὶ ἡλικία στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Ἡ κλίμακα τῶν ἡλικιῶν ἀπὸ τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα τῆς μέσης ἐποχῆς (7ος-11ος αἰ.), Ἀθήνα 1997.

3. Ἐδῶ ἔχουν τὴν θέση τὰ σχόλια τοῦ Νικ. Χωνιάτη σ. 51 μὲ ἀφορμὴ τὸ χρῶμα τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α'· δὲν ἦταν τὸ χρῶμα τῆς ἐπιδερμίδος του σὰν τοὺς *ἐσκιατραφημένους* (σὰν αὐτοὺς ποὺ δὲν τοὺς εἶχε δῆ ὁ ἥλιος, χαρακτηρισμὸς μειωτικὸς στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα) *λευκὸς καὶ χιονώδης ἦν οὔτε μὴν ἄγαν καπνηρὸς* (ὑπερβολικὰ μαυρισμένος) ὡσὰν αὐτοὶ ποὺ τοὺς ἔχει κάψει ὁ ἥλιος ἀλλὰ τῆς *λευκῆς θέας ἀναχωρῶν, τῷ δὲ μέλανι προσεγγίζων χρώματι εὐπρεπείας καὶ οὕτως εἴχετο*. Ἔνδειξη προφανῶς καὶ τῆς κοινωνικῆς προελεύσεως. Φαίνεται ὅτι ἡ σκουρόχρωμη ἐπιδερμίδα εἶχε σημασία γιὰ τὴν κοινωνικὴ καταξίωση· γι' αὐτὸ στὴν φιλονικεία Βενετῶν καὶ Εὐβοέων ναυτικῶν πῆραν *ἕναν μαῦρον Σαρακηνὸν σκλάβον καὶ τὸν εὐφήμουν ὡς βασιλέα Ῥωμαίων*, ὑπαινισσόμενοι τὸν Μανουὴλ Κομνηνόν, ποὺ εἶχε σκοῦρο δέρμα, τραγουδῶντας τὸ νυφιάτικο τραγούδι, *εἶμαι ὄμορφη*

Παντρεύονται μεταξύ τους Κομνηνοὶ καὶ συμπεθεριάζουν μὲ Δοῦκες, Κοντοστεφάνους, Καματηρούς, Ἀγγέλους, Βρυέννιους, Βατάτζηδες, Βρανάδες ἀλλὰ ὄχι μὲ τὴν ἴδια συχνότητα μὲ ὅλους. Κάνουν πολλὰ παιδιὰ κάθε οἰκογένεια (6, 7, 8), σπανίως ἀναφέρονται γυναῖκες ἄτεκνες. Θάνατοι σὲ τοκετὸ σπάνιοι· ἀπαντοῦν θάνατοι παιδιῶν ἀλλὰ ὄχι νηπίων. Φαίνεται ἐπικρατοῦν ὑγιεινὲς συνθῆκες διαβιώσεως. Τὰ ἀρχοντικὰ εἶναι μεγάλα μὲ πολὺ ὑπηρετικὸ προσωπικό. Ἡ οἰκογενειακὴ ἐπικοινωνία βοηθάει στὴν δημιουργία εὐχάριστης ἀτμόσφαιρας[4]. Οἱ γυναῖκες φθάνουν σὲ μεγαλύτερη ἡλικία. Μολονότι δὲν ἔχουν ἄλλη δραστηριότητα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διακυβέρνηση τοῦ σπιτιοῦ, ἀπὸ στιχουργήματα ὑμνητικὰ τῆς ἀρετῆς, τῆς ὀμορφιᾶς, τῆς εὐσέβειας, διαφαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἄψυχα, διακοσμητικὰ ὄντα ἀλλὰ πρόσωπα μὲ καρδιά. Στὴν οἰκογένεια οἱ γυναῖκες ἀσκοῦν ἐπιρροὴ στὴν ἀνατροφὴ τῶν παιδιῶν καὶ τὰ συνοικέσια, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπικρατῆ πάντοτε ἡ γνώμη τους στὴν τελικὴ ἐπιλογή[5]. Οἱ γυναῖκες τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, χῆρες πλέον, ἀποσύρονται σὲ μοναστηριακὸ ἵδρυμα, δημιούργημα τῆς οἰκογενείας συνήθως, ὅπου ἐπιδίδονται καὶ σὲ κάποια πνευματικὴ ἐνασχόληση. Οἱ γυναῖκες καὶ μετὰ τὸν γάμο τους διατηροῦν τὴν πατρογονικὴ ἐπωνυμία. Π.χ. Ἄννα Κομνηνή, Εἰρήνη Δούκαινα.

Ἀλλὰ δὲν ἦταν μόνον ἡ φροντίδα τοῦ σπιτιοῦ. Πολλὲς φορὲς οἱ γυναῖκες, σύζυγοι ἢ μητέρες ἢ καὶ τὰ δύο, ἀναδεικνύονται σύντροφοι καρτερικές, ἀκόμη καὶ ἡρωϊκές, ὅταν στὶς ἀλλεπάλληλες συνωμοσίες, ὑπαρκτὲς ἢ ψιθυριζόμενες, ὑφίστανται διώξεις, φυλακίσεις ἢ ἐξορίες[6], ὅταν ὁ σύζυγος ἢ ὁ γονιὸς εἶχε περιπέσει σὲ δυσμένεια ἢ ἐθεωρεῖτο ὕποπτος. Ἡ Ἄννα Δαλασσηνὴ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συζύγου της εἶχε ἐξορισθῆ. Ἡ Εἰρήνη, σύζυγος

ἀλλὰ μαυριδερή, γιατὶ μὲ παραεῖδε ὁ ἥλιος, Νικ. Χωνιάτης σ. 86. Στὴν πασίγνωστη ψηφιδωτὴ προσωπογραφία τοῦ Ἰωάννου Β' στὴν Ἁγία Σοφία τὰ μαλλιὰ τοῦ αὐτοκράτορος εἶναι σκοῦρα καστανά, ἀλλὰ τὸ μουστάκι καὶ τὸ ὑπογένειο ξανθό, μόλις πιὸ σκοτεινὸ ἀπὸ τὰ πλούσια πολὺ ξανθὰ μαλλιὰ τῆς αὐτοκράτειρας Εἰρήνης.

4. Βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Μανουὴλ Α' ὅταν δὲν βρισκόταν σὲ ἐκστρατεία *ἔχαιρε καρυκείαις βρωμάτων* (τὸ καλὸ φαΐ) *καὶ τοῖς πρὸς λύριον καὶ κιθάραν καὶ συμφωνίαν ᾠδῶν ἔχουσιν οὐκ ἀπηχθάνετο* τόσο, ποὺ θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι μόνο σ' αὐτὰ τὸ πέρας *ἥγηται τῆς ζωῆς*, Νικ. Χων. σ. 206_{60}. Γιὰ τὴν ἀτμόσφαιρα στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου βλ. Ἱστορία Γ' 1 σ. 203 ἐπ.

5. Ἀντιρρήσεις γιὰ τὸν γάμο τοῦ Ἀλεξίου μὲ τὴν Εἰρήνη Δούκαινα εἶχε ἡ μητέρα του Ἄννα Δαλασσηνὴ ἀλλὰ ὑπερίσχυσε ἡ βούληση τοῦ νέου, ἴσως μὲ τὴν συνέργεια καὶ πολιτικῆς ἀνάγκης.

6. Νικ. Χων. σ. 324_{83} : *οὐδὲ γὰρ καὶ γυναῖκες ἀπῆσαν τοῦ μὴ ὑπὸ δίκην πίπτειν καὶ τὰ ἀπευκταῖα ὑφίστασθαι, ἀλλὰ καὶ τούτων οὐκ ἀλέγαι τὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἀπώλεσαν φῶς καὶ λιμὸν καὶ φρουρὰν καὶ αἰκισμοὺς ὑπέστησαν σώματος* στοὺς ἄστατους καιροὺς τοῦ Ἀνδρονίκου Α'. Ἡ ἴδια ἡ Ἄννα Δαλασσηνὴ εἶχε συναγείρει νύφες καὶ ἐγγόνια νὰ ζητήσουν ἄσυλο στὴν Ἐκκλησία, ὅταν οἱ δύο γυιοί της Ἰσαάκιος καὶ Ἀλέξιος ξεκίνησαν τὴν ἀνταρσία κατὰ τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη.

τοῦ Ἀνδρονίκου Α΄ συνελήφθη καὶ ἐκείνη, ὅταν ὁ φυλακισμένος ἄνδρας της δραπέτευσε (Νικ. Χων. σ. 107_{16}). Γνωρίζομε περιπτώσεις ποὺ ὁ εὐπατρίδης σύζυγος εἶχε κατηγορηθῆ ὡς ἐπίβουλος τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἡ γυναίκα του, συνήθως στενὴ συγγενὴς τούτου, μὲ αὐταπάρνηση εἶχε προσπαθήσει νὰ σώση τὸν ἄνδρα της.

Οἱ ἐπιγαμίες μὲ τὶς ξένες χριστιανικὲς αὐλές, ὅπως Βουλγαρίας, Ἀλανίας, εἶναι συνήθεις καὶ δείχνουν τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἄλλου, φυλετικὰ ξένου λαοῦ. Μοιάζει ἡ μεγαλύτερη ἐπικοινωνία καὶ γνωριμία ποὺ περιλαμβάνει καὶ κάποιον καιρὸ ὁμηρείας διαμονῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ ἀπάλυναν παλαιότερες προκαταλήψεις, καθὼς τώρα οἱ νεότερες γενιὲς ἔχουν τύχει καὶ χριστιανικῆς ἀνατροφῆς, ἐξοικειώθηκαν μὲ βυζαντινὲς ἀντιλήψεις καὶ ἀντίστοιχη παιδεία βυζαντινή. Ἐξ ἄλλου ἡ προσέγγιση νέων βαρβάρων ἀναδεικνύει τοὺς παλαιότερους ἐπήλυδες σὲ σαφῶς ὑπέρτερη βαθμίδα πολιτισμοῦ σὲ σύγκριση μὲ τοὺς νέους εἰσβολεῖς καὶ μεταθέτει τοὺς πρώτους σὲ ἀνώτερο πολιτισμικὸ ἐπίπεδο, πιὸ κοντὰ σ' ἐκεῖνο τῶν Βυζαντινῶν.

Εἶναι ἄξια προσοχῆς ἡ εὐκαμψία τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς ἡγεσίας γιὰ τὴν σταθεροποίηση τοῦ βορείου βαλκανικοῦ χώρου, πόσο προσεχτικά, χωρὶς ἀναστολὲς μεθοδεύει τὶς ἐπιγαμίες μεταξὺ μελῶν τῆς βουλγαρικῆς βασιλικῆς οἰκογενείας καὶ ἀριστοκρατικῶν γενῶν τῆς Ρωμανίας, κυρίως βασιλικῶν συγγενῶν, ὥστε νὰ ἑλκύση τὶς νέες γενιές, τουλάχιστον τῆς ὑψηλότερης στάθμης, σὲ μιὰ κοινωνικὴ πολιτισμικὴ προσέγγιση μὲ τὴν αὐτοκρατορία, πρόδρομο καὶ τῆς πολιτικῆς. Στὴν Ἀλεξιάδα δὲν ὑπάρχουν αἰχμὲς κατὰ τῶν Βουλγάρων. Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ δὲν διάκειται δυσμενῶς πρὸς αὐτούς. Ἀλλὰ καὶ ὁ πάππος της ὁ καῖσαρ Ἰωάννης Δούκας καὶ ὁ γυιός του Ἀνδρόνικος εἶχαν νυμφευθῆ Βουλγαρίδες πριγκήπισσες, ὁ δὲ συγγενὴς τῆς *αὐγούστας Εὐγένιος Ῥοδομηρός* ἀνῆκε στὸ στρατιωτικὸ ἐπιτελεῖο τοῦ Ἀλεξίου Α΄[7]. Ἀλλωστε οἱ ἐπιγαμίες μὲ χριστιανικοὺς βασιλικοὺς οἴκους τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλανίας, Ἀβασγίας) ἀνήκουν στὴν πολιτικὴ τῆς Ρωμανίας. Ὁ σεβαστοκράτωρ Ἰσαάκιος Κομνηνός, ἀδελφὸς τοῦ Ἀλεξίου Α΄ εἶχε νυμφευθῆ Ἀβασγὴ πριγκήπισσα, τὴν Εἰρήνη, πρωτεξαδέλφη τῆς Ἀλανῆς Μαρίας, συζύγου τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Ζ΄.

Μερικὲς αὐγοῦστες καὶ πριγκήπισσες εἶχαν πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα στὰ πλαίσια τῶν θεολογικῶν ἀναζητήσεων (Ἑρμηνεία τῶν Γραφῶν, μελέτη πατερικῶν κειμένων, ὅπως ἡ αὐγούστα Εἰρήνη Δούκαινα, ἀφοσιωμένη στὴν μελέτη τῶν ἔργων Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ) ἢ καὶ αὐτῶν τῶν κειμένων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος διαχρονικῶς, ὅπως ἡ Ἄννα Κομνηνὴ καὶ ἡ αὐγούστα Εἰρήνη, ἡ Ἀλαμανική. Μεμονωμένες μαρτυρίες ὑποδηλοῦν κάποιο πολιτικὸ ἐνδιαφέρον ἢ παρουσία στὰ πολιτικὰ δρώμενα, ὅπως ἡ αὐτοκράτειρα

7. Ἀλεξιὰς Η΄ 4.5, ΙΑ΄ 2.10.

Μαρία Ἀντιοχείας, ποὺ διεπίστωσε πλημμελὴ ἑρμηνεία πρεσβευτικῶν προτάσεων καὶ ἐσφαλμένη ἐνημέρωση τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ ἀπὸ τὸν Κορίνθιο διερμηνέα Ἰσαάκιο Ἀαρών[8].

Ἀπὸ τὰ περίεργα γιὰ μένα εἶναι ὅτι σ' ἐκείνη τὴν ἐκστρατεία ποὺ κατέληξε στὴν καταστροφὴ τοῦ Μυριοκεφάλου (1176) εἶχαν ἀκολουθήσει τοὺς ἄνδρες τους, στὰ μετόπισθεν βέβαια, καὶ συγγενεῖς δέσποινες, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀσθένεια τοῦ Ἀλεξίου Κοντοστεφάνου (γεν. περ. 1130-Κ 134) Κομνηνοῦ ἀπὸ μητέρα, ποὺ τελικῶς καὶ πέθανε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1176, ὅταν τοῦ παραστάθηκαν ἐκεῖ στὸ στρατόπεδο ἡ νύφη του Δούκαινα, σύζυγος τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀνδρονίκου Κοντοστεφάνου Κομνηνοῦ (Κ 135) καὶ ἡ ἀδελφή του Εἰρήνη Κοντοστεφανίνα Κομνηνή (Κ 136), ποὺ συνόδευε τὸν ἄνδρα της Νικηφόρο Βρυέννιο[9].

Ἐκεῖνο ποὺ προβάλλει παντοιοτρόπως εἶναι ὅτι ὑπῆρχαν στενοὶ οἰκογενειακοὶ δεσμοί[10] καὶ πραγματικὸ ἐνδιαφέρον, γιατὶ στὶς ἀναπτυσσόμενες κοινωνίες, ὅπως ἡ τότε βυζαντινή, οἱ πολλοὶ κίνδυνοι δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἀπὸ κρατικοὺς φορεῖς ἀλλὰ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς δυνατὸν μεγαλύτερης κοινωνικῆς ὁμάδος, ὅπως ἡ οἰκογένεια στὴν εὐρύτερή της ὑπόσταση, τὴν γενιά.

Πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ ὅτι οἱ ἐξώγαμες σχέσεις τῶν ἀρρένων τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας στὴν κοινωνικὴ συνείδηση τῆς ἐποχῆς δὲν ἀποτελοῦν κολάσιμο παράπτωμα. Δὲν ἔχουν καμιὰ συνέπεια οὔτε γιὰ τὰ παιδιὰ ποὺ θὰ γεννηθοῦν οὔτε γιὰ τὶς βασιλικὲς ἐρωμένες. Ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνὸς ἐτίμησε τὸν ἐξώγαμο γυιό του Ἀλέξιο σεβαστοκράτορα, ὅπως ἴσχυε γιὰ τοὺς νόμιμους ἄρρενες βασιλόπαιδες, ὁ δὲ Ἀνδρόνικος Α΄ τὸν ἐπέλεξε σύζυγο τῆς ἐπίσης ἐξώγαμης κόρης του Εἰρήνης. Ἦταν μιὰ πάγια τακτικὴ τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Ποιὸς ἄλλωστε ἀγνοεῖ τὸν Βασίλειο Λακαπηνό, ἐξώγαμο γυιὸ τοῦ Ρωμανοῦ Α΄, ἰδιοφυὴ πολιτικό, καλλιεργημένο, φιλόκαλο καὶ φιλότεχνο[11], ποὺ διηύθυνε τὶς τύχες τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸ 945-985, μὲ μιὰ διακοπὴ ἀπὸ τὸ 958-963; Ἡ ὁμορφη Ἀλανὴ πριγκήπισσα Μαρία, βασιλικὴ σύζυγος δύο φορὲς (τοῦ Μιχαὴλ Ζ΄ καὶ τοῦ Νικηφόρου Γ΄

8. Νικ. Χων. σ. 146-147, 144_{88}. Αλ. Σαββίδης, Ἀαρὼν Ἰσαάκιος ὁ Κορίνθιος καὶ ἡ δράση του στὸ Βυζάντιο (β΄ μισὸ 12ου αἰῶνα), Βυζαντινὰ 20 (1999) σ. 174-182.

9. Εὐθύμιος Μαλάκης, ἔκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἐν Noctes Petropolitanae 1913, σ. 146. Βαρζός Β΄ σ. 222-248 (Ἀλέξιος ΚΚ 134), Βαρζός Β΄ σ. 249-293 (Ἀνδρόνικος ΚΚ 135 γεν. 1132/3-1195 περ.), Βαρζὸς Β΄ σ. 294-297 (Εἰρήνη ΚΚ 136).

10. Ἐπίκεντρο στὸ βιβλίο τῆς Ἀγγελικῆς Laiou, Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles, Paris 1992 εἶναι τὰ κεφάλαια γάμου καὶ οἱ συνέπειές των.

11. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἱστορία Β΄ 2 (1988) καὶ 1997 σ. 82-83. Ι. Λασκαράτος, Κύλικες ζωῆς κατευνάστριαι. Ἱστορικὴ καὶ ἰατρικὴ προσέγγιση στὶς δηλητηριάσεις τῆς βυζαντινῆς περιόδου, Ἀθήνα 1994.

Βοτανειάτου), ἐρωτικὴ σύντροφος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α΄ ἦταν ἰδιαιτέρως συμπαθὴς καὶ ἐτιμᾶτο ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Κομνηνῶν, παρὰ τὴν ἀναμφισβήτητη δυσαρέσκεια τῆς ἀρχαιότερης, πλουσιότερης καὶ ἰσχυρότερης οἰκογένειας τῶν Δουκῶν.

Ἡ κοινωνικὴ ἀποδοκιμασία στρέφεται πρὸς τὰ θήλεα πρόσωπα ποὺ ἀνταποκρίνονταν σ΄ αὐτὲς τὶς ἐρωτικὲς σχέσεις καὶ δὲν περιορίζονταν νὰ ἀπολαμβάνουν τὴν βασιλικὴ εὔνοια, ἀλλὰ κατέληγαν σὲ ὑπεροπτικὴ συμπεριφορά, ὁπότε ἡ ἀποδοκιμασία μποροῦσε νὰ ἐξελιχθῆ σὲ λαϊκὲς ἐκδηλώσεις, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Μαρτίνας ἀνεψιᾶς τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, τῆς Μαρίας Σκλήραινας ποὺ δημόσια ἀποδοκιμάσθηκε[12] καὶ τώρα τῆς Θεοδώρας ἀνεψιᾶς τοῦ Μανουὴλ Α΄. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ψέγεται· ἡ ἀποδοκιμασία στρέφεται πρὸς τὸ γυναικεῖο πρόσωπο ποὺ τὴν προκάλεσε. Ὅπως κι ἂν εἶναι, τόσο ἡ λαϊκὴ ἀντίδραση, ὅσο καὶ ἡ ἀπήχηση στὴν φιλολογία τῆς ἐποχῆς ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀνοχὴ τῆς ἀνδρικῆς ἐξωσυζυγικῆς, ἐρωτικῆς συμπεριφορᾶς.

Οἱ πρώην βασιλικὲς ἐρωμένες δὲν παντρεύονται μὲ βασιλικὸ πρίγκηπα. Περιορίστηκαν σὲ ἀνώτερο κρατικὸ λειτουργό, σχέση ὅμως ποὺ κατέστησε τοὺς τελευταίους αὐτομάτως μέλη τῆς κλειστῆς «βασιλικῆς» τάξεως. Ἡ Θεοδώρα (Κ 150)[13] τοῦ Μανουὴλ παντρεύτηκε τὸν Νικηφόρο Χαλούφη, μέτριο στρατηγὸ ἀλλὰ ἱκανὸ διπλωμάτη, ἡ δὲ Εὐδόκια (Κ 130)[14] τοῦ Ἀνδρονίκου Α΄ τὸν στρατηγὸ Μιχαὴλ Γαβρᾶ ἀπὸ ἐξέχουσα στρατιωτικὴ οἰκογένεια. Καὶ οἱ δύο ἄνδρες τιμήθηκαν *πανσέβαστοι σεβαστοί*.

Ἡ τρίτη βασιλικὴ ἐρωμένη Θεοδώρα (Κ 142)[15] γεννημένη τὸ 1145, νεαρὴ χήρα τοῦ βασιλέως τῆς Ἱερουσαλὴμ Βαλδουΐνου (†1163) συνδέθηκε μὲ μακροχρόνια συντροφικὴ διαβίωση μὲ τὸν Ἀνδρόνικο Α΄ (1167-1185) καὶ ἀνασυνέδεσε τὶς σχέσεις μὲ τὴν οἰκογένειά της, ὅταν τὸ 1178/1179 ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀλλὰ τὴν ἄνοιξη 1185 βρέθηκε στὴν δίνη

12. Αὐτόθι σ. 213, 215. Σκυλ. 434: *ἐξήχθη φωνὴ ἀπὸ μέσου τοῦ πλήθους «ἡμεῖς τὴν Σκλήραιναν βασίλισσαν οὐ θέλομεν, οὐδὲ δι' αὐτὴν αἱ μάννα ἡμῶν αἱ πορφυρογέννητοι Ζωή τε καὶ Θεοδώρα θανοῦνται»*. Ὁ Κωνσταντῖνος Θ΄ ἔδωσε τὸν τίτλο *σεβαστή* στὴν Μαρία Σκλήραινα, μὲ τὴν ὁποία διατηροῦσε μακροχρόνια ἐρωτικὴ σχέση ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἑπταετῆ ἐξορία του καὶ τὴν ἐπέβαλε στὴν δημόσια ζωή· ὅταν δὲ αὐτὴ πέθανε, ἔδωσε τὴν θέση μαζὶ καὶ τὸν τίτλο της σὲ νεαρὴ Ἀλανὴ πριγκήπισσα, ὁμηρο τότε στὴν Κωνσταντινούπολη. Λεπτομέρειες στὴν Ἱστορία μου Β΄ 2 σ. 211 καὶ σημ. 5.

13. Θεοδώρα (Κ 150) γεν. περ. 1137 κόρη τοῦ Θεοδώρου Βατάτζη καὶ Εὐδοκίας Κομνηνῆς ἀδελφῆς Μανουὴλ Α΄. Βαρζός Β΄ σ. 417-434.

14. Εὐδοκία (Κ 120) γεν. περ. 1129, κόρη τοῦ σεβαστοκράτορος Ἀνδρονίκου (ἀδελφοῦ Μανουὴλ) καὶ Εἰρήνης· Βαρζός Β΄ σ. 161-171 (πρωτεξαδέλφες οἱ ἀνωτέρω δύο).

15. Θεοδώρα (Κ 142) γεν. 1145 πέθ. μετὰ τὸ 1185· κόρη Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (Κ 78) ἀδελφοῦ Μανουὴλ Α΄, καὶ Εἰρήνης Διπλοσυναδηνῆς. Βαρζός Β΄ σ. 327-346. Οἱ δύο Θεοδῶρες πρωτεξαδέλφες.

ὑπονοιῶν γιὰ συνωμοσία μὲ τὴν ἐμπλοκὴ τοῦ γαμβροῦ της Κωνσταντίνου Μακροδούκα, συζύγου τῆς ἀδελφῆς της Εἰρήνης, ποὺ θανατώθηκε φρικτά, λιθοβοληθεὶς τὴν ἡμέρα τῆς Ἀναλήψεως (30 Μαΐου 1185). Ἡ ἀκολουθήσασα σύλληψη τοῦ σεβαστοκράτορος Ἀλεξίου (Κ 156), τοῦ ἐξώγαμου γιοῦ τοῦ Μανουήλ, συζύγου τῆς δικῆς της κόρης Εἰρήνης (Κ 165)[16], ἔκανε τὶς δύο γυναῖκες νὰ πονέσουν ἀφάνταστα καὶ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Α΄. Ἀνάλογη χαλάρωση παρατηρεῖται καὶ στὴν βασιλικὴ αὐλὴ τοῦ Ἰσαακίου Β΄, ὅπου στὴν χαρίεσσα ἀτμόσφαιρα μετεῖχε καὶ *γυναικῶν χορὸς ἐκ παλλακῶν καὶ συγγενῶν τοῦ βασιλέως κεκροτημένος*[17].

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔχομε ἐπιγαμίες μεταξὺ Κομνηνῶν τῆς βασιλικῆς γενιᾶς καὶ ἀπογόνων τοῦ Ἰωάννου Ἀξούχου. Ὁ γυιός του πρωτοστράτωρ Ἀλέξιος Ἀξοῦχος παντρεύτηκε (ca. 1151) τὴν μοναχοκόρη τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου, πρωτοτόκου γυιοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννη Β΄, ἀπὸ τρεῖς γενιὲς πριγκήπισσα[18]. Ἀλλὰ καὶ οἱ κόρες τοῦ Ἰωάννου Ἀξούχου, ἀλλοεθνοῦς καὶ ταπεινῆς καταγωγῆς, συγγένεψαν μὲ τὴν βασιλικὴ οἰκογένεια. Ἡ πρωτότοκη Εἰρήνη ἀρραβωνιάστηκε περὶ τὸ 1135 τὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ (Κ 53)[19], τοῦ ὁποίου ὅμως ὁ πρόωρος θάνατος ματαίωσε τὸν γάμο· ἡ νεότερη ἀδελφή της Εὐδοκία Ἀξούχαινα παντρεύτηκε περὶ τὸ 1150/1154 τὸν πρῶτο ἐξάδελφο τοῦ νέου Στέφανο Κομνηνό[20]. Στὶς ἐπιγαμίες αὐτὲς πρέπει νὰ δοῦμε πολιτικὴ σκοπιμότητα, ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια παραμέριζε κοινωνικὲς προκαταλήψεις, ἀλλοεθνὴ ταπεινὴ καταγωγὴ (ἦταν μόλις δεύτερη γενιά), προκειμένου νὰ διατηρήση ἑδραία τὴν θέση της στὴν ἐξουσία. Ἄλλωστε ὁ Ἀλέξιος Ἀξοῦχος εἶχε μεγάλες ἱκανότητες[21]. Εἶχε σταλῆ στὴν Ἰταλία τὸ 1157 νὰ ὀργανώση πολιτικὴ κίνηση ὑπὲρ τοῦ αὐτοκράτορος ἐναντίον τοῦ Γουλιέλμου Α΄ τῆς Ἀπουλίας-Σικελίας καὶ μάλιστα διατήρησε τὸν Ἀγκῶνα ὡς βάση τοῦ βυζαντινοῦ προτεκτοράτου, στηρίζοντας τὴν ἰταλικὴ πολιτικὴ τοῦ Μανουήλ. Ὅσο γιὰ τὴν βυζαντινὴ πριγκήπισ-

16. Εἰρήνη (Κ 164) γεν. 1171 κόρη Ἀνδρονίκου Α΄ ἀπὸ τὴν Θεοδώρα (Κ 142). Βαρζός Β΄ σ. 537-539.

17. Νικ. Χων. σ. 441$_{21}$-442. Περισσότερες λεπτομέρειες Ἱστορία τ. Γ΄ 1 σ. 203, περὶ Ἰσαακίου Β΄.

18. Νικ. Χων. 103, 145.

19. Ἀλέξιος Κομνηνὸς γεν. 1115-1136, γυιὸς Ἰωάννη Κομνηνοῦ (γυιοῦ Ἰσαακίου ἀδελφοῦ Ἀλεξίου Α΄) καὶ Μαρίας Δούκαινας. Βαρζός Α΄ σ. 278-281.

20. Στέφανος Κομνηνὸς γεν. ca. 1127/31: νεότερος γυιὸς τοῦ Κωνσταντίνου (ἀρ. 57 Κομνηνοῦ, γυιοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ ἀδελφοῦ Ἀλεξίου Α΄) καὶ τῆς ἀνώνυμης Ἀντιόχαινας. Βαρζός Α΄ σ. 288-291.

21. Νικ. Χων. 97$_{68}$: (ὁ αὐτοκράτωρ) *στέλλει κατὰ τὸν Ἀγκῶνα τὸν πρωτοστράτορα Ἀλέξιον, ὃς ἦν πρεσβύτερος τῶν υἱέων τοῦ μεγάλου δομεστίκου... ὁ Ἀλέξιος ἐκεῖσε γενόμενος, δραστήριος ἄνθρωπος ὢν καὶ πᾶσαν ἐξασκηκὼς αὐτουργίαν πολεμικήν, νοΐ τε τὴν νόμου, δραστήριος ἄνθρωπος ὢν καὶ πᾶσαν ἐξασκηκὼς αὐτουργίαν πολεμικήν, νοΐ τε τὴν γλῶτταν ἔχων ἀνθάμιλλον*· ἦταν δηλ. νοήμων καὶ εὔγλωττος, αὐτόθι καὶ σ. 427$_{20}$.

σα σύζυγο τοῦ Ἀλεξίου Ἀξούχου ἔχασε τὰ λογικά της ἀπὸ τὴν θλίψη της, ὅταν ὁ ἄνδρας της μετὰ τὸ Πάσχα 1167 κατηγορηθεὶς ὡς συνωμότης ὑποχρεώθηκε νὰ ἀποσυρθῆ σὲ μοναστήρι[22].

Μὲ τὴν ἄνοδο τῶν Κομνηνῶν προβάλλουν νέες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ζωή, τὶς ἀξίες καὶ τὶς προσδοκίες, ἀποδεκτὲς μὲν ἀπὸ τὰ δειλὰ ἀνερχόμενα ἀστικὰ στρώματα στὸν οἰκονομικὸ τομέα, ὄχι ὅμως καὶ ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ἐκπροσωπούντων παλαιότερες ἀντιλήψεις Κομνηνῶν. Οἱ τελευταῖοι δὲν φαίνεται νὰ ἀντελήφθησαν τὶς νέες διεργασίες καὶ νοοτροπίες ποὺ διαμορφώνονται στὶς δυτικὲς ἀστικὲς κοινωνίες γιὰ χρηματικὲς καὶ ἐμπορικὲς δραστηριότητες ἀνοίγοντας νέους ὁρίζοντες, ἐνῶ ἐκεῖνοι ἐπιμένουν νὰ περιφρονοῦν τοὺς ἀστοὺς ποὺ κερδίζουν χρήματα ἀπὸ ἐμπόριο καὶ ἐπιχειρήσεις καὶ νὰ θεωροῦν μοναδικὸ ἀξιοπρεπὲς εἰσόδημα τὸ προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἔγγειο ἰδιοκτησία[23]. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ προσέξομε τὴν στάση μεγάλων μονῶν (Πάτμου, Λαύρας) ποὺ ἐνωρὶς ἐπεχείρησαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν χρῆση πλοιαρίων γιὰ τὴν διακίνηση ἀγροτικῶν προϊόντων τῆς παραγωγῆς των καὶ ἐσπευσμένα νὰ ἐπιδιώξουν φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς γιὰ καλύτερη ἀνταγωνιστικότητα καὶ μεγαλύτερη κερδοφορία. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐκκλησιαστικοὶ ὀργανισμοὶ ἀντελήφθησαν ἀμέσως τὶς νέες τάσεις τῆς ἀγορᾶς[24].

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνὸς ἔθεσε ἄμεση προτεραιότητα τὴν οἰκονομικὴ ἐνδυνάμωση τῶν συγγενῶν, ὥστε ἡ οἰκογένεια νὰ ἀποκτήση πλοῦτο καὶ νὰ βρεθῆ πιὸ κοντὰ στὶς παλαιότερες πλούσιες ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες. Ὡς ταχύτερο μέσον καὶ πιὸ ἀποδοτικὸ ἐπέλεξε τὴν παραχώρηση ἑτοιμων εἰσοδημάτων, ὅπως ἦταν τὰ φορολογικά. Ἔτσι παραχώρησε σὲ στενοὺς συγγενεῖς τὰ φορολογικὰ ἔσοδα μεγάλων περιοχῶν, ὅπως στὸν ἀδελφό του Ἀδριανὸ τῆς περιφέρειας τῆς Κασσάνδρας, στὸν γαμβρό του καίσαρα Νικηφόρο Μελισσηνὸ τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὴν γειτονικὴ περιοχή, στὸν Νικηφόρο Διογένη γυιὸ τοῦ πολύπαθου αὐτοκράτορος Ρωμανοῦ Δ΄ Διογένη τὴν μεγαλόνησο Κρήτη, ὥστε νὰ προσδώση μὲ τὸν πλοῦτο μεγαλύτερη λάμψη καὶ δύναμη σὲ μιὰ ἄρχουσα τάξη ποὺ τώρα πάει νὰ ἐπιβληθῆ.

Ἀναμφίβολα καὶ τὸ ἡρωϊκὸ στοιχεῖο ἐνέπνεε τὸν Ἀλέξιο Κομνηνό, ἐμφανὲς νομίζω καὶ στὶς τιμητικὲς χορηγίες ποὺ παραχώρησε σὲ ἰδιαιτέρως διακριθέντες στρατιωτικούς, ὅπως τὸν Λέοντα Κεφαλᾶ, τὸν στρατηγὸ ποὺ μῆνες ὑπερασπίσθηκε τὴν πολιορκημένη Λάρισσα ἢ τὸν Γρηγόριο Πακουριανό, τὸν γενναῖο ὑπερασπιστὴ τῆς αὐτοκρατορίας σὲ περισσότερα μέτωπα. Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι ὅλες οἱ προαναφερθεῖσες χορηγίες ἔχουν τὴν βάση

22. Νικ. Χων. σ. 144-145.
23. Βλ. P. Lemerle, Cinq études sur le XIe siècle (1977) σ. 311-312.
24. Βλ. κεφ. Ἐμπορικὴ ναυτιλία.

τους σὲ εὐρωπαϊκὲς περιοχὲς ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν μετατόπιση τοῦ βάρους τῆς αὐτοκρατορίας, τῆς Ρωμανίας πλέον στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο.

Δὲν μπορῶ νὰ ἀποφανθῶ, ἂν ἡ κρατικὴ πολιτικὴ στὸ θέμα τῆς παιδείας, τῆς ὑψηλῆς παιδείας καὶ τῆς καλλιεργείας τῶν γραμμάτων βρίσκεται σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῶν Κομνηνῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἀξιοπρεπὴ προέλευση τοῦ χρήματος μόνο ἀπὸ τὴν ἔγγειο ἰδιοκτησία. Ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ μεταξὺ τῆς Κομνηνῆς δυναστείας καὶ τῆς πολιτικῆς προηγουμένων δυναστειῶν. Ἐνῶ ἀπὸ τὸν Θ΄ μέχρι καὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰ. αὐτοκράτορες (Θεόφιλος, Λέων Ϛ΄, Κωνσταντῖνος Ζ΄, Κωνσταντῖνος Θ΄) καὶ προσωπικότητες τοῦ δημοσίου βίου (Λέων μαθηματικός, καῖσαρ Βάρδας, πατριάρχης Φώτιος, Καισαρείας Ἀρέθας) ἀνέλαβαν πρωτοβουλίες εἴτε γιὰ τὴν ἵδρυση ἀνωτέρων ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων εἴτε τὴν στήριξη καὶ διάδοση τῆς παιδείας κι ἀκόμη τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας σὲ γείτονες λαούς, οἱ Κομνηνοὶ δὲν κινοῦνται σ' αὐτὴν τὴν γραμμή[25].

Στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ ΙΑ΄-ΙΒ΄ αἰ. ὑπάρχει πνευματικὴ κίνηση ὅπου μεγάλος ἀριθμὸς λογίων μὲ ὑψηλὴ ἀρχαιογνωστικὴ παιδεία γράφουν ρητορικοὺς λόγους, ἐπιστέλλουν καὶ συζητοῦν ἀλλὰ δὲν ἐπισύρουν τὴν προσοχὴ τῶν Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων. Τὸν Ἀλέξιο Α΄ ἀπασχόλησε ἡ καταπολέμηση τῶν αἱρέσεων, τὸν Μανουὴλ Α΄ θεολογικὲς συζητήσεις καὶ ἀστρολογία, ὄχι ὅμως λόγιοι μὲ ἀποκλειστικὴ ἐνασχόληση τὴν γραμματολογία. Οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι βρῆκαν μεγαλύτερη ἀπήχηση καὶ συμπαράσταση στὸν κύκλο τῶν βασιλισσῶν.

Μὲ ἀφορμὴ τὴν συρροὴ στιχουργημάτων ποὺ ἐγκωμιάζουν ἐπώνυμα μέλη τῆς ἀριστοκρατίας ἀπὸ τὸ 1081 ὡς τὴν πρώτη ἅλωση ἐπισημαίνω τοὺς ἀνεπάγγελτους στιχοπλόκους, ἀνωνύμους συνήθως γιὰ μᾶς σήμερα, ποὺ βεβαιοι γιὰ τὴν προσωπικὴ τους πνευματικότητα χάριζαν τὴν ἔμπνευση καὶ τοὺς ἐπαίνους τους σὲ πολιτικὰ πρόσωπα μὲ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη ἰσχύ, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ καθημερινό τους, χωρὶς νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ χειρωνακτικὴ ἐργασία. Σχημάτιζαν ἕναν περιορισμένο κύκλο, τὶς περισσότερες φορὲς γύρω ἀπὸ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας καὶ ἀσκοῦσαν στὴν καλύτερη περίπτωση ἕνα ρόλο προπαγανδιστικὸ ὄχι βέβαια μὲ τὴν ἐμβέλεια τῶν σημερινῶν τρόπων (τύπου, ραδιοφωνίας, τηλεοράσεως) ἀλλὰ στὰ πλαίσια καὶ τοὺς τρόπους τῆς ἐποχῆς, μὲ ἔξαρση ψυχικοῦ κάλλους, καταγωγῆς, ἤθους καὶ ἀρετῶν τοῦ τιμωμένου προσώπου, ποὺ θὰ ἔφερνε στὸν μὲν ποιητὴ

25. Γιὰ τὴν παιδεία μέχρι καὶ τὸν Ι΄ αἰ. θεμελιώδες πάντα τὸ ἔργο τοῦ P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin, Paris 1971 μὲ συμπληρώσεις τοῦ συγγραφέως στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός, Ἀθήνα 1981. Ἀθ. Μαρκοπούλου, Ἡ θέση τοῦ χρονογράφου στὴν βυζαντινὴ κοινωνία, Ἀθήνα 1993 καλεῖ γιὰ μεγαλύτερη ἐμβάθυνση στὸ θέμα.

περιορισμένη οἰκονομικὴ βοήθεια γιὰ νὰ ζήση καὶ τὴν προσδοκία νὰ διαιωνισθῆ τὸ ὄνομά του, στὸν δὲ τιμώμενο δικαίωση καὶ φήμη. Οἱ Κομνηνὲς αὐτοκράτειρες Εἰρήνη Δούκαινα καὶ Βέρθα-Εἰρήνη εἶχαν ὀργανώσει ἡ κάθε μία ἕναν πνευματικὸ κύκλο μὲ θεολογικὰ ἐνδιαφέροντα ἡ πρώτη, μὲ ἀρχαιογνωστικὰ ἡ δεύτερη.

Δὲν πρέπει νὰ περάση ἀπαρατήρητη καὶ ἡ δραστηριότης τῆς σεβαστοκρατόρισσας Εἰρήνης, κόρης ἀριστοκρατικῆς οἰκογενείας, ποὺ δὲν τὴν ὀνοματίζουν οἱ πηγές. Σύζυγος τοῦ Ἀνδρονίκου (Κ 76), δευτερότοκου γιοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β΄, δμορφη, δραστήρια, γενναιόδωρη, καρτερική, μὲ ἀρχαιογνωστικὰ ἐνδιαφέροντα, συγκέντρωσε ἀριθμὸ λογίων-λογοτεχνῶν τῆς ἐποχῆς, ποὺ τὴν ἐτίμησαν μὲ λόγους καὶ στίχους. Δύο ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ἀνταπέδωσαν τὴν γενναιοδωρία τῆς σεβαστοκρατόρισσας μὲ τὴν ἀφιέρωση μεγάλου αὐτοτελοῦς ἔργου, τῆς *Συνόψεως Χρονικῆς* ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς, τῆς *Θεογονίας* ὁ Μαγγάνειος Πρόδρομος. Παράξενο παιχνίδι τῆς μοίρας μὲ τὶς γυναῖκες τῆς οἰκογενείας. Ἡ Εἰρήνη, θεωρηθεῖσα ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄ ὡς εὐνοοῦσα τὶς φιλοδοξίες τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰσαακίου, γνώρισε φυλακίσεις, ἐξορίες, ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ παιδιά της μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο[26]. Ἡ μία κόρη της, ἡ Εὐδοκία (Κ 130) μετὰ τὴν χηρεία της συνεδέθη ἐρωτικὰ μὲ τὸν Ἀνδρόνικο (Κ 87), τὸν μετέπειτα αὐτοκράτορα· ἡ ἄλλη ἡ Θεοδώρα (Κ 131)[27] ἐνυμφεύθη τὸν Markgraf τῆς Αὐστρίας, δοῦκα τῆς Βαυαρίας Ἑρρῖκο Β΄ Jasomirgott, ἑτεροθαλῆ ἀδελφὸ τοῦ ρηγὸς Ἀλαμανίας Κορράδου Γ΄.

Φαίνεται ὅτι οἱ κάποιας παιδείας καὶ πολιτισμικῶν ἐνδιαφερόντων ἀστοὶ μεσαῖοι ἢ μικροαστοὶ δὲν εἵλκυσαν τὴν προσοχὴ τῶν Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων. Ἀντιθέτως πρόσεξαν ἕναν ἄλλο τομέα τῆς καθημερινότητος, τὴν περίθαλψη, μὲ τὴν ἀδιαμόρφωτη ἀκόμη ὁλοκληρωμένη φροντίδα μέσω τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν κρατικὴ ἐνίσχυση μέσω κυρίως φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ προσαρτημένο στὴν μονὴ τοῦ Παντοκράτορος πρωτοποριακὸ νοσοκομεῖο, ποὺ ἵδρυσε ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Β΄ Κομνηνός, σειρὰ ὅλη μονῶν ἱδρύονται ἀπὸ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ἄλλους εὐγενεῖς, εὐπατρίδες ἢ εὐπόρους ἰδιῶτες στὴν Πόλη ἢ τὴν ὕπαιθρο, ποὺ παρέχουν ἀπ' εὐθείας εἴτε μέσω ξενώνων δωρεάν, εὐκαιριακὴ ἀλλὰ κατὰ σύστημα ἰατρικὴ καὶ κοινωνικὴ περίθαλψη σὲ ἀρρώστους, ἐργατικοὺς μετὰ ἀπὸ ἀτύχημα, ἐν-

26. Λεπτομερὴς βιογραφία τῆς Εἰρήνης ἀπὸ τὸν Κ. Βαρζό, Γενεαλογία Α΄ σ. 361-379, ὅπου ἀναγράφονται καὶ ἀρκετὰ στιχουργήματα ἀπὸ λογίους τοῦ κύκλου της μὲ κύριο ἐκπρόσωπο τὸν Μαγγάνειο Πρόδρομο. Πεθαίνει λίγο μετὰ τὸ 1151/52.

27. Βιογραφία ἀπὸ τὸν Κ. Βαρζό, Γενεαλογία τ. Β΄ σ. 161-171 τῆς Εὐδοκίας, σ. 171-189 τῆς Θεοδώρας.

δεεῖς, ταξιδιῶτες καὶ ὁδοιπόρους, βοηθῶντας ἔτσι ἴσως ὄχι τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς, ὁπωσδήποτε ὅμως τὴν ἐνίσχυση τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας καὶ σὲ ἀπομακρυσμένα μέρη[28].

Θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθῆ αὐτὴ ἡ προσφορὰ ὡς μιὰ ἄλλη ὄψη τῆς οἰκονομικῆς μεταβολῆς, ποὺ ἔχει συντελεσθῆ στὰ εἰσοδήματα ὑψηλῆς καὶ μεσαίας τάξεως, ποὺ οἱ ἄνθρωποί της αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ συνεισφέρουν στὴν βελτίωση τῆς ζωῆς αὐτῶν ποὺ τὰ μεσημέρια συνωστίζονται στὴν ἐξώθυρα τῶν μοναστηριῶν νὰ πάρουν τὸ κομμάτι τὸ ψωμὶ ποὺ τοὺς προσφέρεται. Αὐτοκράτορες καὶ μεγιστάνες, βασίλισσες καὶ μέτριας οἰκονομικῆς ἐμβέλειας ἀξιωματοῦχοι ἱδρύουν νέα μοναστήρια, πλουσιοπάροχα —κατὰ δύναμη— προικισμένα. Γιὰ τοὺς αὐτοκράτορες καὶ τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας ἦταν ἕνας τρόπος νὰ συνδυασθῆ ἐπίδειξη μεγαλείου, πλούτου καὶ φιλανθρωπίας.

Ἡ κριτικὴ δὲν ἔλειψε ἀπὸ τὴν διαχείρηση τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Ὁ Νικ. Χωνιάτης ψέγει τὸν Μανουὴλ Α΄ γιὰ τὴν ὑπερβολικὴ φορολογία, προκειμένου νὰ ἀναλάβη δαπανηρὲς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, οἱ ὁποῖες φρονεῖ ὅτι δὲν ὑπηρετοῦσαν πραγματικὲς ἀνάγκες τῆς ἄμυνας τῆς χώρας ἀλλὰ ἀπέβλεπαν στὴν προσωπικὴ προβολὴ τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ μομφὴ γιὰ διασπάθιση τοῦ δημοσίου χρήματος περνάει στὴν ἱστοριογραφία. Ὁ ἴδιος ἱστορικὸς παραπονεῖται ὅτι οἱ κατέχοντες τὴν ἐξουσία ἡγεμόνες δὲν ἀρκοῦνται νὰ *χρυσοφοροῦν* καὶ νὰ ξοδεύουν τὰ κρατικὰ ἔσοδα σὰν νὰ ἦταν δικά τους καὶ νὰ τὰ μοιράζουν ὅπως θέλουν καὶ σὲ ὁποιους θέλουν καὶ ἡ στάση τους πρὸς *τοὺς πολίτες* νὰ εἶναι *ὄχι ὡς πρὸς ἐλευθέρους ἀλλὰ ὡς δούλους*[29]. Βέβαια ὅταν τὰ γράφει, ἡ δυναστεία δὲν εἶναι πλέον στὴν ἐξουσία καὶ ξένοι διαφεντεύουν τὴν Πόλη. Οἱ συγγενεῖς τοῦ Μανουὴλ καὶ ἄλλοι οἰκεῖοι του μὲ πρώτη τὴν ἀνηψιά του Θεοδώρα, χρόνια προβεβλημένη ἐρωμένη του, ὑπερφίαλη καὶ ἀγέρωχη καὶ ὁ γιός τους Ἀλέξιος καὶ *ἐφεξῆς ἕτεροι ὅλας θαλάσσας χρημάτων εἰς ἑαυτοὺς μετωχέτευον*[30].

Στὸ ἀφηγηματικὸ μέρος ἔχω σχολιάσει τὶς μαρτυρίες τοῦ Νικήτα Χωνιάτη[31] καὶ τοῦ Γουλιέλμου Τύριου[32] γιὰ τὴν χρηματικὴ ἐνίσχυση σημαντικῶν προσωπικοτήτων τῆς Δύσεως ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀσημάντων προσώπων γιὰ τὴν προώθηση τῶν στόχων τῆς πολιτικῆς τοῦ Μανουὴλ Α΄, ποὺ δὲν ἦταν ἁπλῶς ἡ ἀνάκτηση καὶ κυριότης ἰταλικῶν ἐδαφῶν ἀλλὰ ἡ ἀπόρριψη καὶ ἀντίκρουση τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀξιώσεων τοῦ Βαρβαρόσσα στὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ κληρονομία, ἀξίωση παραδοσιακὰ ἀδιανόητη γιὰ τοὺς

28. Γιὰ τὰ μοναστηριακὰ ἱδρύματα βλ. κεφ. 16 § 8 Μονὲς Ἱστορία Γ΄ 1.

29. Νικ. Χων. σ. 209_{80}.

30. Νικ. Χων. σ. 204_{1}.

31. Νικ. Χων. σ. 201, 204_{1}, 382_{68}.

32. Γουλιέλμος Τύριος, Patrologia Latina 201 σ. 857.

Βυζαντινούς. Τό κείμενο αὐτὸ τοῦ Γουλιέλμου Τύριου παρὰ τὴν μονομέρειά του διαφωτίζει τὶς σχέσεις τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τοὺς Δυτικούς, Λατίνους τοῦ Νότου, Γάλλους-Νορμανδοὺς ξεχνῶντας ἐντελῶς τοὺς Γερμανούς, τὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα καὶ τὶς ἀξιώσεις του στὴν αὐτοκρατορικὴ ρωμαϊκὴ κληρονομία. Φαίνεται ὡς νὰ θέλῃ ὁ Γουλιέλμος νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἄνοδο σὲ ἀξιώματα καὶ κοινωνικὴ προβολὴ τῆς ἐθνοφυλετικῆς ὁμάδος, στὴν ὁποία ἀνήκει, μὲ ἐνδεχόμενο στόχο νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν διάδοχη κατάσταση, προβάλλοντας τὴν ἀναφυεῖσα μεταξὺ Ρωμανίας καὶ Λατίνων διάσταση. Ἀκολούθως ἡ μαρτυρία τοῦ Γουλιέλμου πῆρε στὴν γραφίδα νεοτέρων Δυτικῶν ἱστορικῶν ἄλλες διαστάσεις, ποὺ μεγέθυναν προκαταλήψεις καὶ δὲν ἔδειξαν τὸν δέοντα σεβασμὸ στὴν ἀλήθεια (Ἱστορία Γ' 1 σ. 155).

Ἔτσι ἡ διασπάθηση τοῦ δημοσίου χρήματος, ποὺ ἔπαιρνε πλέον προκλητικὸ χαρακτῆρα, ἐνοχλοῦσε τὸν συνετὸ πολίτη τῆς Ρωμανίας, καθὼς ἀντέβαινε στὶς πολιτικοκοινωνικὲς ἀντιλήψεις, ποὺ αἰῶνες ἀποτυπώνονται στὰ νομοθετικὰ κείμενα, τοὺς πολιτικούς, παραινετικοὺς λόγους γιὰ τὴν ἐμπέδωση κοινωνικῆς εἰρήνης. Βέβαια ἡ πολιτικὴ τῶν οἰκονομικῶν παροχῶν στὰ συγγενικὰ πρόσωπα τῆς βασιλεύουσας δυναστείας ἄρχισε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α', γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν Κομνηνῶν, ποὺ ὑστεροῦσαν ἔναντι τῶν παλαιῶν βυζαντινῶν γενῶν Δουκῶν, Φωκάδων, Σκληρῶν, Μαλεΐνων, Ἀργυρῶν κ.λπ. Ἀλλὰ ὑπῆρξε σφαλερὰ γιατὶ ἀποτέλεσε πρότυπο καὶ γιὰ τὸν Μανουὴλ Α' καὶ κατέστησε τοὺς νεότερους ἀπογόνους ἄπληστους καὶ σπαταλούς. Μία ἰδέα τοῦ πλούτου τῶν βασιλικῶν συγγενῶν δίνουν δύο μαρτυρίες· ἡ περιουσία τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, ποὺ διέταξε ὁ ἀδελφός της Ἰωάννης Β' νὰ δημευθῇ: *τὴν ἐν χρυσῷ καὶ ἀργύρῳ καὶ πλούτῳ παντοδαπῷ καὶ ποικίλοις ἐσθήμασιν... καθ' ἕνα δόμον συνειλεγμένον* (Νικ. Χων. σ. 11_{62}). Ἀλλὰ καὶ ὁ ἱκανὸς *βουλεύσασθαι, καὶ κατατράξασθαι περιδέξιος συγγενὴς Ἀλέξιος Ἀξοῦχος* ἦταν πάμπλουτος (*ἐβεβρίθει πλούτῳ πολυταλάντῳ*)[33].

Οἱ Κομνηνοὶ δὲν ἐπεχείρησαν νὰ ἀναμορφώσουν τὶς ἰδιοκτησιακὲς σχέσεις, οὔτε μεταξὺ πολίτη καὶ κράτους, οὔτε μεταξὺ τῶν ἰδιοκτητῶν γῆς καὶ ὑπὸ διάφορες ἐργασιακὲς σχέσεις καλλιεργητῶν, μὲ ἐπωφελεῖς δημοσιονομικὲς ρυθμίσεις. Τὰ ἔγγραφα τῆς βασιλείας των, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀρκετὰ σώζονται στὸ πρωτότυπο, ἀποκαλύπτουν συνεχῆ εὔνοια ὑπὲρ μοναστηριακῶν συγκροτημάτων μὲ μέγιστες φορολογικὲς ἀπαλλαγές, εἰς βάρος καὶ τῶν γειτόνων καλλιεργητῶν φορολογουμένων, χωρὶς κανένα σχεδιασμὸ εἴτε γιὰ τὶς καλλιέργειες εἴτε γιὰ τοὺς ἐργαζομένους στὴν γῆ ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὰ δημόσια οἰκονομικά. Οἱ μόνες μεταβολὲς εἶναι ἡ προσθήκη ἐκτάκτων φορολογικῶν βαρῶν καὶ ἡ χωρὶς μέτρο παροχὴ *ἐξκουσειῶν* (= φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν)· ἡ καταβολὴ ὅμως τοῦ *δημοσίου*, τοῦ βασικοῦ ἐγγείου φόρου παρέμενε γιὰ ὅλους ὑποχρεωτική. Φαίνεται ὅμως ὅτι μεγάλες μονὲς μὲ τὰ ἐγγειοβελτιωτικὰ ἔργα (ἄρδευση, ἀποστράγγιση ἐδαφῶν) καὶ τὰ μεγαλύτερα κεφάλαια, πιὸ σωστὴ διοίκηση, καλύτερη ὀργάνωση καὶ διακίνηση τῶν προϊόντων (στολίσκοι πλοιαρίων), βοήθησαν τὴν οἰκονομία.

33. Νικ. Χων. σ. 427_{89}.

Στὴν ἀνωτέρα ἀστικὴ τάξη

Ὁ ἐγκαινιασθεὶς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰ. περιορισμὸς τῆς αὐστηρότητος καὶ ἡ εἰσχωρήσασα εὐκαμψία στὸν κοινωνικὸ διαχωρισμὸ παράλληλα μὲ τὴν διεύρυνση τῆς ἀνωτέρας παιδείας, ὥστε νὰ προκύψῃ μία τάξη λογίων, κρατικῶν λειτουργῶν μὲ μακρόχρονη θητεία τρόπον τινὰ κληρονομικὴ στὴν δημόσια διοίκηση, καὶ φωτισμένων ἱεραρχῶν θητευόντων σὲ καίρια κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας, δημιούργησαν κοινωνικὴ τάξη μὲ σταθερὴ οἰκονομικὴ βάση καὶ κοινωνικὴ συνέχεια, ποὺ προκάλεσαν τὴν χαλάρωση τῶν αὐστηρῶν διαχωριστικῶν γραμμῶν στὴν κοινωνικὴ ἀνέλιξη. Ἔτσι τὰ πρόδρομα αὐτὰ φαινόμενα πιθανὸν νὰ ὤθησαν τὸν Ἀλέξιο Α' νὰ ἀποσπάσῃ τὰ μέλη τῆς πολύκλαδης Κομνηνῆς βασιλικῆς οἰκογένειας σὲ ἰδιαίτερη τάξη, στὴν ὁποία ἡ εἴσοδος νεοπλούτων, νεοκόπων λογίων καὶ μακροχρονίσου θητείας οἰκογενειῶν κρατικῶν λειτουργῶν δὲν ἦταν εὐπρόσδεκτη. Χαρακτηριστικὴ ἄλλωστε καὶ ἡ ἀπαξιωτικὴ στάση τοῦ Ἀλεξίου Α' ἔναντι τῶν ἐπιχειρηματιῶν συγκλητικῶν.

Ὅπως καὶ ἂν εἶναι ἡ τάση αὐτὴ συνεχίστηκε σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ ΙΒ' αἰ. ὥστε ἡ αὐστηρότης τοῦ πρωτοκόλλου χαλαρώνεται μὲ τὴν ἄνοδο τῆς νέας δυναστείας τῶν Ἀγγέλων, ὅπως ἐπιβεβαιώνουν χαρακτηριστικὲς ἐκδηλώσεις. Ἔτσι ὁ Ἰσαάκιος Β' ἐπέτρεψε στὸν θεῖο του Θεόδωρο Καστα-μονίτη λογοθέτη τῶν σεκρέτων, νὰ χρησιμοποιῇ ὑποδήματα, φάλαρα ἱππου ὀξυβαφῆ καὶ νὰ ὑπογράφῃ (*ἐπισημαίνεσθαι*) *τοὺς τόμους τῶν δημοσίων λόγων καὶ τὰ γραμμάτια* μὲ χρῶμα βαθὺ ἰῶδες (*ἀξύβαφον*), τὸ ἀποκλειστικὸ γιὰ τοὺς αὐτοκράτορες[34]. Ὁ ἴδιος αὐτοκράτωρ Ἰσαάκιος Β' στὸ αἴτημα τοῦ Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα γιὰ τὴν παράδοση ὁμήρων συγγενῶν του, ἐνέταξε στὴν ἀποστολὴ καὶ *κριτὰς τοῦ βήλου* καὶ μερικοὺς ἀπὸ αὐτούς, ποὺ φοβήθηκαν καὶ δὲν πειθάρχησαν, ἀντικατέστησε μὲ *ταβελλίονας* (= νομικοὺς συμβολαιογράφους)[35], πολίτες μὲν τῆς Ρωμανίας καὶ ἀνωτέρας τάξεως ἀλλὰ ὄχι βασιλικοὺς συγγενεῖς.

34. Νικ. Χων. σ. 438_{92}. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ διατύπωση στὴν δημώδη παραλλαγή: ἐκδ. Βόννης σ. 575: *κἂν ἄξεα φορεῖν ὑποδήματα... καὶ ἄξεα κάτωθεν τῶν προσταγμάτων ὑπογράφειν...*

35. Νικ. Χων. σ. 411_{80}.

Κι ακόμη περισσότερο, την αβλαβή διέλευση των Σταυροφόρων τοῦ Βαρβαρόσσα ἀπό τὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας ἐγγυήθηκαν οἱ δύο ἡγεμόνες, ὁ τε *βασιλεὺς* καὶ ὁ *ρήξ*, οἱ τοπάρχες τοῦ πράτου ὅτι *ὁδῷ βασιλέως πορεύεσθαι*, χωρὶς νὰ παρεκκλίνουν δεξιὰ ἢ ἀριστερά, *ὡρκώθησαν δὲ καὶ ἔνδον τοῦ Μεγίστου Νεὼ ἀπὸ τῶν ἀγοραίων καὶ τῆς βασιλείου αὐλῆς πεντακόσιοι, ὡς ὁ βασιλεὺς ἀπαραβάτους τὰς συνθήκας φυλάξει καὶ χορηγήσει τοῖς Ἀλαμανοῖς ἡγεμόνας ὁδοῦ καὶ ἐφόδια* (Νικ. Χων. σ. 411_{82}). Τὴν ἑρμηνεία τοῦ ὅρου *ἀγοραίων* —ποὺ προφανῶς ὑπαινίσσεται τὴν ἀρχαία ἀγορὰ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας— βοηθεῖ νὰ ἑρμηνεύσομε ἡ διατύπωση τῆς δημώδους παραλλαγῆς : *ἐντὸς τῆς ἁγίας Σοφίας ἀπό τε τῶν συγκλήτου πολιτῶν καὶ τοῦ βασιλέως ἄνδρες ὡσεὶ πεντακόσιοι*, ὅπου τῶν *συγκλήτου πολιτῶν* ἀποδίδει τοὺς *ἀγοραίους* (Νικ. Χων. σ. 538, ἔκδ. Βόννης).

Τὴν ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας στὴν εὐρεία της σύνθεση μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Ἀλεξίου Α΄ δημιουργηθεῖσα ἀνωτάτη τάξη ἀκολουθεῖ τάξη πλουσίων ἀστῶν μὲ ὑψηλὲς θέσεις στὸ κράτος καὶ κατὰ δεύτερο λόγο στὴν Ἐκκλησία. Οἱ ἀνήκοντες στὴν δεύτερη δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν τὸν πλοῦτο τῶν κοσμικῶν μελῶν της. Οἱ πληροφορίες τοὺς φέρουν νὰ διαμένουν στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ ἐξαίρεση τοὺς ἱεράρχες τῶν μητροπόλεων ποὺ μέρος τοῦ χρόνου παραμένουν στὴν ἕδρα τους. Συνήθως δὲν γίνεται λόγος γιὰ μεγάλες ἰδιοκτησίες τῶν κοσμικῶν μελῶν της, ὅπως συνέβαινε μὲ τοὺς πάλαι ποτὲ *δυνατούς*, τοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες κυρίως στὴν Ἀνατολὴ μέχρι καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ΙΑ΄ αἰ. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπιλογὴ τοῦ ὅρου *δυνατοί*, ποὺ ἔχει στὴν ρίζα του τὴν λ. *δύναμις* (= ἰσχὺς) καὶ ὄχι ἄλλη ἐνδεικτικὴ ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἐνῶ στὴν οὐσία γι' αὐτὰ πρόκειται· ἐπισημαίνεται ἡ δύναμη ποὺ προσπορίζει καὶ τὸν πλοῦτο. Οἱ περισσότεροι κοσμικοὶ καὶ ἱεράρχες εἶναι κάτοχοι καλῆς παιδείας. Ὁσάκις ἔχομε πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν ἀνωτέρων κρατικῶν λειτουργῶν δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, εἶναι ὅμως προφανὲς ὅτι διαθέτουν περίλαμπρη κατοικία· ὁ πλοῦτος τους πολλὲς φορὲς πολὺ μεγάλος, συνίσταται σὲ χρυσό, ἄργυρο, πολύτιμα σκεύη, κοσμήματα, μεταξωτὰ ὑφάσματα καὶ ἐνδύματα πολυτελῆ, ἀντικείμενα ποὺ σὲ περίπτωση ἀνάγκης μπορεῖ νὰ ἀξιοποιηθοῦν, ἢ σὲ περίπτωση κινδύνου νὰ ἀποκρυβοῦν.

Ἰδίως γιὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΒ΄ αἰ. ἔχομε μαρτυρίες ποὺ ἐκπλήσσουν. Ἔτσι ὁ Μανουὴλ Καμύτζης, πρωτοστράτωρ, *οὐκ ὀλίγα τῷ βασιλεῖ* (Ἰσαακίῳ Β΄) *ἐχορήγησε χρήματα κατὰ τὴν τότε γενομένην τῶν ὁπλιτῶν ξενολόγησιν* (= στρατολόγηση ξένων μισθοφόρων)[36].

36. Νικ. Χων. σ. 386_{33}. Ὁ ἴδιος ὁ πρωτοστράτωρ Μανουὴλ Καμύτζης *χρόνοις ἐν Μυσίᾳ καθειργνύμενος*, παρακαλοῦσε τὸν ἐξάδελφό του Ἀλέξιο Γ΄ Ἄγγελο νὰ πάρῃ ἀπὸ

Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὰ ἤθη καὶ τὴν κοινωνικὴ κινητικότητα ποὺ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῇ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Γρηγορίου Καματηροῦ· αὐτὸς *ἀνὴρ λόγιος μέν, τὸ δὲ γένος οὐκ ἀμπρεπὴς οὐδ' ἐπίπαν εὐπάρυφος*, ὑπάλληλος στὴν φορολογικὴ ὑπηρεσία σὲ ἐπαρχίες στὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α΄ ἀπεκόμισε *πλοῦτον βαθύν*, ὥστε νὰ ἐπιτύχῃ γάμο μὲ βασιλικὴ συγγενὴ (Δούκαινα) καὶ νὰ διορισθῇ λογοθέτης τῶν σεκρέτων[37]. Ἡ ἄνοδος τῆς οἰκογενείας ἦταν συνεχής, ὥστε πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος ἡ Εὐφροσύνη Καματηρὴ νὰ συζευχθῇ τὸν μετέπειτα αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Γ΄ Ἄγγελο. Ἀλλὰ καὶ μιὰ εἰκόνα γιὰ τὴν λαμπρότητα τοῦ οἴκου τῶν ἀνωτέρων κρατικῶν λειτουργῶν ἔχομε ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ ἰδίου τοῦ Νικήτα Χωνιάτη γιὰ τὸ *περιώνυμο* δικό του μέγαρο δίπλα στὴν Ἁγία Σοφία, ποὺ κάηκε στὴν δεύτερη πυρκαγιὰ στὴν πολιορκία τῆς πόλεως τὸ 1204: *ὁ γὰρ ἅμαχος τῷ κάλλει καὶ τῷ μεγέθει μέγιστος οἶκος ἡμῶν ἐν τοῖς Σφωρακίου ἱδρυμένος*, ἀπ' ὅπου ἦταν εὔκολο *ἐκεῖθεν εἰς τὸν Μέγιστον εἰσδῦναι Ναόν, ἐπειδὴ καὶ τῷ τεμένει συνέκειτο*[38]. Νὰ μὴν ξεχνᾶμε ὅτι καὶ στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις οἱ ἀναδειχθέντες εἶχαν ὑψηλὴ παιδεία· ὁ μὲν πρῶτος χαρακτηρίζεται *λόγιος*, *ἐλλόγιμος*, ὁ δὲ δεύτερος κατέλιπε περισπούδαστο ἱστορικὸ ἔργο.

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν μέση περίοδο, ὅταν ἡ ἄνοδος σὲ ἀνώτερο κρατικὸ λειτούργημα μὲ ἀντιστοιχοῦντα αὐλικὸ τίτλο ἔδιναν δικαίωμα εἰσόδου στὴν σύγκλητο καὶ τὴν ἀνωτέρα τάξη, τώρα (ΙΒ΄ αἰ.) τὸ κριτήριο εἰσοχῆς στὴν τάξη αὐτὴ εἶναι ὁ πλοῦτος, ποὺ ἡ διαφορὰ στὸ ὕψος του συνεπάγεται, ὅπως εἶναι φυσικό, καὶ κάποια ταξικὴ διαστρωμάτωση στὸ ἐσωτερικό της. Καθὼς δὲν σώζεται κατάλογος προσκλήσεων σὲ βασιλικὰ γεύματα καὶ τελετὲς (*Κλητορολόγιον*), μόνη ἔνδειξη ἱεραρχήσεως μένουν οἱ κατάλογοι συμμετοχῆς πολιτικῶν ἀξιωματούχων σὲ ἐκκλησιαστικὲς συνόδους, στὶς βασιλεῖες Ἀλεξίου Α΄ καὶ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνῶν. Σ' αὐτὲς ἀναγράφονται τίτλοι, ἀξιώματα καὶ συγγενικὸς δεσμός, ὅταν ὑπάρχῃ συγγένεια μὲ τὴν βασιλικὴ οἰκογένεια[39].

Ἀπὸ τὶς χρονολογούμενες στὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος

τὴν προσωπικὴ του περιουσία τὰ λύτρα εἰς *δύο ποσούμενα χρυσοῦ κεντηνάρια* λέγοντας *πολλαπλασίονα τούτων ἀφαιρεθῆναι πλὴν τῶν ἀργυρέων καὶ χρυσέων σκευῶν, τῶν σηρικῶν τε ἱματίων καὶ τῶν περφυρῶν ἐσθημάτων, οἷς ὑπερεκόμα φυηφυέστατος ἀνθρώπων φανείς*. Νικ. Χων. σ. 533_{41-53}. Ὁ ἔπαρχος τῆς πόλεως Εὐμάθιος Φιλοκάλης *πλούτῳ ὑπὲρ τοὺς τότε κομῶν* ἀνέλαβε προσωπικῶς τὰ ἔξοδα μεταβάσεώς του στὴν Σικελία γιὰ διαπραγματεύσεις (Νικ. Χων. σ. 478_{18}). A. P. Kazhdan-S. Ronchey, L'aristocracia bizantina del principio dell'XI alla fine del XII secolo, Palermo 1997.

37. Νικ. Χων. σ. 9_{8}.

38. Νικ. Χων. σ. 587_{1}.

39. Χρήσιμους πίνακες συμμετοχῆς πολιτικῶν καὶ ἀξιωματούχων καὶ πατριαρχῶν στοὺς συνοδικοὺς καταλόγους στὶς συνόδους τῆς Κομνηνείου περιόδου περιέλαβε ὁ P. Magdalino, The Empire, σ. 501-509.

μαρτυρίες, όταν οἱ οἰκογένειες φαίνεται νὰ ἔχουν διανύσει μερικὲς δεκαετίες σὲ κυβερνητικὲς θέσεις, φαίνεται αὐτονόητο ὁ πλοῦτος ποὺ συγκέντρωσαν νὰ ἔχη τὴν πηγή του στὸ κράτος. Ὁ αὐτοκράτωρ δικαιοῦται νὰ ἀνταμείψη τοὺς συνεργάτες του ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πάγια ἀντιμισθία μὲ ἔκτακτες παροχές, ὅπως εἶναι ἡ πρόνοια, τὸ χαριστίκιο, ἄλλες δωρεές, γιὰ νὰ δείξη τὴν εὐνοιά του. Ἀποκαλύπτεται βέβαια καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ τομέως φορολογία γιὰ ἀθέμιτο πλουτισμὸ ἀπὸ μέσης κατηγορίας ὑπαλλήλους μὲ πιέσεις, *παρακαμπτισματα*, παρανομίες στοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ φόρου ἰδίως στὶς ἐπαρχίες, ὥστε ὁ μὲν φορολόγος νὰ πλουτίζη, οἱ δὲ πολίτες νὰ δυσανασχετοῦν. Φαίνεται ὁ φορολογικὸς τομεὺς ἦταν ὁ παράδεισος τῶν κερδοσκόπων, κάτι ποὺ δὲν λείπει ἀπὸ καμιὰ ἐποχή.

Ἡ περιουσία τοῦ οἴκου δὲν ἀποκλείεται νὰ χαθῆ ἢ νὰ περιορισθῆ γιὰ δύο κυρίως λόγους. Πρῶτον ἀπὸ ἐχθρικὲς εἰσβολὲς καὶ δεύτερον ἀπὸ σύμπραξη τῆς οἰκογενείας ἢ μελῶν της σὲ ἀνατρεπτικὴ δράση κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος. Στὴν δεύτερη αὐτὴ περίπτωση ἐνδέχεται νὰ ὑπάρξη συμφιλίωση μὲ τὸν δυσαρεστηθέντα ἡγεμόνα, καὶ συγγνώμη, ὁπότε μπορεῖ εἴτε μέρος εἴτε τὸ σύνολο τῶν δημευθέντων νὰ ἐπιστραφῆ. Ἡ δυσμένεια τοῦ αὐτοκράτορος ἔναντι μέλους τῆς οἰκογενείας δὲν συνεπάγεται καὶ ὁλοκληρωτικὴ ἐξαφάνιση τοῦ οἴκου[40]· μερικὲς φορὲς ὁ ἴδιος ὁ ἀρχηγὸς τοῦ οἴκου ὁριζε ἐπίλεκτο μέλος τῆς οἰκογενείας νὰ περάση στὴν ἀντίθετη παράταξη, ὅπως ἔκανε ὁ Σκληρὸς μὲ τὸν γυιό του τὸν Γ' αἰ. Συνέβη βέβαια σὲ μακροχρόνιες ἔριδες νὰ ἐξαλειφθοῦν ἄρρενα μέλη τῆς οἰκογενείας ἀλλὰ περισώζονται καὶ κάποιοι. Πάντως ἡ οἰκογενειακὴ ἀλληλεγγύη εἶναι ἰσχυρὸς συνεκτικὸς κρίκος γιὰ τὴν ἐπιβίωση ὅσων περισωθοῦν.

Εἰκόνα τῆς πληθυσμικῆς συνθέσεως τῆς δεύτερης σὲ μέγεθος πόλεως τῆς Ρωμανίας καὶ μάλιστα σὲ ἐπίσημη ἡμέρα, τὴν πανήγυρη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὴν Θεσσαλονίκη ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς πόλεως παρέχει αὐτόπτης[41].

Τὴν ὥρα τῆς λειτουργίας καταφθάνει *ὁ δοὺξ μετὰ δορυφορίας πολλῆς* καὶ γίνεται δεκτὸς ἀπὸ τοὺς *λογάδες* — στοὺς ὁποίους ὁ συγγραφεὺς τῆς σάτυρας προφανῶς καταλέγει καὶ τὸν ἑαυτό του, *πάντες ἀκμάζοντες πάντες σφριγῶντες ἄνδρες Ἄρεος Ἐνυαλίοιο μύσται καὶ τρόφιμοι, σηρικοῖς καὶ καταστίκτοις ἀμφίοις τῶν περιβολῶν καλλυνόμενοι, οὖλοι τὰς κόμας, ξανθοὶ*

40. Στὶς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τοῦ J.-Cl. Cheynet, Fortune et puissance de l'aristocratie Xe-XIIe siècle, τὰ παραδείγματα σὲ ἀριθμητικὰ μεγέθη προέρχονται ἀπὸ διαθήκη (Εὐσταθίου Βοΐλα, Συμβατίου, Καλῆς Παχουριανοῦ), Τυπικὸ (Γρηγορίου Παχουριανοῦ), ποὺ ἀνάγονται στὸν ΙΑ' αἰ. λήγοντα. Ἡ μελέτη ἐν Hommes et richesses τ. II, VII-XV siècle, σ. 199-213. J.-Cl. Cheynet, Aristocratie et héritage (XIe-XIIe siècle). La transmission du patrimoine., Trav. et Mém. 11 (1998) σ. 5-8.

41. Τιμαρίων, ἐκδ. R. Romano.

τὰς κόμας, ἐνῶ τὸ ἄσημον πλῆθος ὅσον ἐξ ἀγροικίας (= οἱ ἀγρότες) *καὶ ὅσον ἐκ τοῦ δήμου* (= οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, οἱ ἐργαζόμενοι στὴν πόλη) *παρείπετο*. Ξεχωρίζουν οἱ *λογάδες*, *προύχοντες* ντυμένοι στὰ μεταξωτὰ καὶ μὲ πετράδια στολισμένα φορέματα, μὲ σγουρά, ξανθὰ μαλλιά, ὅλοι τους σφριγηλοὶ καὶ ἀκμαῖοι, ἀπὸ τὸ ἄλλο *ἄσημον πλῆθος* χωρικοὺς τῶν περιχώρων καὶ ἐργατικοὺς τῆς πόλεως. Ὁ συγγραφεὺς εἶναι πολὺ προσεχτικὸς καὶ ἀκριβολόγος, τοὺς ἀποκαλεῖ *οἱ τοῦ δήμου*[42], ὄχι μὲ λέξεις ποὺ δηλώνουν ὄχλο καὶ ἀπείθαρχο πλῆθος. Οἱ καλοντυμένοι πολίτες τῆς ἀνωτέρας τάξεως εἶναι ξανθοί, γιατὶ ὅπως εἴδαμε τὸ σκοῦρο χρῶμα εἶναι ἔνδειξη κατώτερης ταξικῆς καταγωγῆς. Καὶ τώρα φθάνει ἡ ἀναδρομὴ στοὺς προγόνους. Ὁ δοὺξ κατάγεται ἀπὸ πλούσια οἰκογένεια μεγαλογαιοκτημόνων ἀπὸ τὴν μεγάλη Φρυγία, θεωρουμένη ἄλλοτε τμῆμα τοῦ θέματος Ἀνατολικῶν[43]. Ὁ πατέρας του εἶναι γενναῖος στρατηγός. Τὸν ταυτίζουν μὲ τὸν ὁνομαστὸ στρατηγὸ Γεώργιο Παλαιολόγο, τὸν σύγγαμβρο τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ. Ἡ οἰκογένεια τῆς δούκισσας, συζύγου τοῦ δουκὸς εἶναι ἀπόγονος τῆς βασιλικῆς γενιᾶς τῶν *θρυλουμένων* (στίχ. 221) *Δουκῶν*, ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ λένε ὅτι ἀκολούθησαν τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο, ὅταν μετακινήθηκε στὴν Πόλη (§ 8, στίχ. 221-224), συγγενὴς ἑπομένως τῆς αὐγούστας Εἰρήνης Δούκαινας.

Οἱ μονὲς ὡς οἰκονομικοὶ παράγοντες καὶ ὡς κοινωνικοὶ συντελεστὲς

Στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ ΙΑ' αἰ. καὶ τὸν ΙΒ' αἰ. ἱδρύονται νέες μεγάλες μονὲς ἀπὸ αὐτοκράτορες, ἄλλα μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ὑψηλόβαθμους ἀξιωματούχους ἀλλὰ καὶ ταπεινότερης καταγωγῆς κτήτορες, ποὺ προικίζουν τὸ ἱδρυμά τους μὲ σημαντικὴ περιουσία ἰδίως σὲ γῆ, ἀνάλογα βέβαια μὲ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ τους κατάσταση, ὅπως ἀποκαλύπτουν τὰ σωζόμενα τυπικά[44] καὶ τὸ συνήθως συνοδεῦον αὐτὰ *βρεβίον* μὲ τὰ ἀκριβῆ περιουσιακὰ στοιχεῖα.

Ἡ ἵδρυση τῆς μονῆς προβάλλει ὡς ἀπόρροια ψυχικῆς ἀνάγκης τοῦ κτήτορος νὰ ἀποδώση τὴν θεϊκὴ εὐλογία καὶ προστασία[45] ἐκφράζοντας συνά-

42. Γιὰ τοὺς ὅρους *δῆμος*, *ὄχλος* βλ. ἀνωτ. σ. 360-362.

43. Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι ποτὲ νὰ στὸν Τιμαρίωνα δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ σὲ θέμα, προφανῶς ἐπειδὴ ἡ παλαιὰ θεματικὴ διοίκηση ἔχει καταργηθῆ. Ὁ διοικητὴς Θεσσαλονίκης εἶναι ὁ *δούξ* (στίχ. 234), *ὁ τῆς χώρας ἡγεμών* (§ 6, στίχ. 175).

44. Γιὰ τὸν μοναχισμό, τὶς ἐκδόσεις τυπικῶν καὶ συναφῆ βιβλιογραφία γενικότερα βλ. R. Janin, Le monachisme byzantin au Moyen Age. Commende et Typica (Xe-XIVe siècle), REB 22 (1964) σ. 5-44· Κ. Μανάφης, Μοναστηριακὰ τυπικά, Ἐν Ἀθήναις 1970· Ι. Κονιδάρης, Νομικὴ θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν, Ἀθῆναι 1984· G. Galatariotou, Byzantine Ktetorika Typika. A comparative study, REB 45 (1987) σ. 73-138· Σπ. Τρωϊάνος, Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2η ἐκδ. 1999 ἰδίως σ. 270-276· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου Ἱστορία Γ' 1 σ. 334-349.

45. ... *διὰ τὸ περὶ ἡμᾶς συμπαθὲς καὶ φιλάνθρωπον* γράφει ὁ σεβαστοκράτωρ Ἰσαάκιος

μα καὶ τὴν λυτρωτικὴ ἐλπίδα τῆς σωτηρίας. Γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν σκοπῶν του κηρύσσει τὴν μονή του *αὐτεξούσια, αὐτοδέσποτη ἑαυτῆς κυριεύουσα καὶ δεσπόζουσα* (μονὴ Παντοκράτορος).

Ἡ ἀναταραχὴ ποὺ παρατηρήθηκε στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες μετὰ τὴν μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (1071), δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστες καὶ τὶς μοναστηριακὲς περιουσίες, ὅταν πρόσωπα τῆς Ἐκκλησίας ποὺ παρέμειναν σὲ μικρασιατικὲς περιοχές, ἀνατολικὲς κυρίως, ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση τῶν ἰδιοκτητῶν τους καὶ ἀφαίρεσαν ἀπὸ τὶς ἰδιοκτησίες, γαῖες, παροίκους ἢ ἄλλα δικαιώματα ποὺ προσάρτησαν σὲ μεγάλες ἰδίως μονὲς καὶ τὴν Μεγάλη Ἐκκλησία καὶ γι' αὐτὸ ἡ προχειρότης στὶς καταχωρήσεις[46].

Ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α' ἀπὸ τὴν πρώτη δεκαετία τῆς βασιλείας του ἐνδιαφέρθηκε νὰ ἐκκαθαρισθῆ καὶ διασφαλισθῆ τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστὼς τῶν μονῶν, ἰδίως ὅσων βρίσκονταν στὰ περίχωρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ Στενοῦ (= Βοσπόρου), τοῦ κόλπου τῆς Νικομηδείας, τῶν νησιῶν τῆς Προποντίδος μέχρι τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀθύρα. Τὰ συμφέροντα ἦταν μεγάλα, λόγω τῆς ὑψηλῆς ἀξίας τῆς γῆς καὶ τῶν συναφῶν δικαιωμάτων, γι' αὐτὸ ὑπῆρξαν ἀντιδράσεις[47] καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἀναγκάσθηκε νὰ ἐκδώση πλείονα χρυσόβουλλα γιὰ τὸ θέμα. Τὸ παλαιότερο ἦταν ὁ λεγόμενος *Ἰατὴρ χρυσόβουλλος λόγος* (Φεβρ. 1148 = Regesten 1372) *ὡς ἰώμενος τὰ χωλεύοντα ἴσως δικαιώματα τῶν ἁπανταχοῦ ἐκκλησιῶν, ἐπισκοπῶν... καὶ μητροπόλεων καὶ αὐτῆς τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας* μὲ σκοπὸ νὰ κατοχυρώση τὰ δικαιώματα ἐπὶ τῶν κατεχομένων ἀκινήτων, ἔστω καὶ ἂν ὑπῆρχε κάποιο τυπικὸ ἐλάττωμα ἢ παράλειψη, ὅπως καὶ νὰ ἔχουν καταγραφῆ στὰ οἰκεῖα σέκρετα, ἀρκεῖ γιὰ τὸν σχετικὸ τίτλο ἰδιοκτησίας νὰ ὑπῆρχε γενικῶς ἕνα ἔγγραφο[48].

Ἀκολουθεῖ χρυσόβουλλος λόγος ἀπὸ τὸν Αὔγουστο 1153 μὲ τὸν ὁποῖο

Κομνηνὸς (Κοσμοσώτειρα στίχ. 69-70)· *εἰς ἀρωγὴν καὶ λύτρωσιν καὶ σωτηρίαν ἐμὴν καὶ τοῦ μακαρίτου αὐταδέλφου μου* (Πακουριανοῦ στίχ. 23-24) *τῶν ὀφλημάτων τὴν ἀπολύτρωσιν, τῶν ἡμετέρων πλημμελημάτων τὸ σὸν εὐσυμπάθητον κράτος.* Ἡ βασίλισσα Εἰρήνη Δούκαινα ὁρίζει *ἐλευθέραν εἶναι καὶ αὐτοδέσποτον τὴν μονὴ ἀνατιθεμένην ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν μόνης τῆς Κεχαριτωμένης* (στ. 176-200) ὁ δὲ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης *βούλομαι εἶναι τὸ πτωχοτροφεῖον καὶ τὸ ὑπ' αὐτὸ μοναστήριον αὐτοδέσποτα καὶ αὐτεξούσια* (σ. 41) REB 39 (1981) ἀπὸ P. Gautier.

46. Αὐτοὶ ποὺ εἶχαν συμφέροντα ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀρνιόνταν νὰ συμμορφωθοῦν, μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι ὑπερασπίζονταν συμφέροντα τοῦ δημοσίου, ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ στὸ νέο χρυσόβουλλο τοῦ ἔτους 1158 γράφει: *ἐπεὶ δὲ τοὺς θηρολέκτας οὐκ ἦν ἠρεμεῖν, ἀλλὰ τῷ τοῦ δημοσίου προσχήματι βαρεῖαν τούτοις ἐπῆγον οὗτοι τὴν κάκωσιν...* Zachariae JGR III coll. 4 v. 61 σ. 450 = Regesten ἀρ. 1419 (Μάρτιος 1158).

47. N. Svoronos, Privilèges, σ. 347-348.

48. N. ἀρ. 56 ἐκδ. Zach. JGR III σ. 443-445 (Φεβρ. 1148· Regesten ἀρ. 1372).

ἐπιστρέφονται στὴν Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως ὅλα της τὰ ἀκίνητα, ποὺ τὸ δημόσιο γιὰ οἱονδήποτε λόγο εἶχε ἰδιοποιηθῆ —ἰδίως λόγω ἐλαττωματικῆς καταχωρήσεως τῶν ἐγγράφων— καὶ σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἂν βρίσκονταν τὰ ἀκίνητα[49].

Μὲ τὸ χρυσόβουλλο ἀρ. 61 Μαρτίου 1158 ἐπικυρώνεται τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστὼς τῶν παντὸς εἴδους μοναστηριακῶν ἱδρυμάτων[50], τοῦ εὐρύτερου χώρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ Βοσπόρου στὸν κόλπο τῆς Νικομηδείας, στὰ νησιὰ τῆς Προποντίδος, στὴν στεριὰ μέχρι τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀθύρα. Ὁ ὁρισμὸς περιλαμβάνει ὅλα τὰ ἐνοχικὰ καὶ ἐμπράγματα δικαιώματα, ἀπαλλαγὲς ἀπὸ φόρους καὶ προσωπικὰ βάρη, ὥστε μέσω τῶν περιλαμβανομένων δικαιωμάτων ἀποκαλύπτονται οἱ δυνατότητες ἀποδόσεως ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ φυσικοῦ πλούτου (*γῆ ἀρόσιμος, λιβαδιαία, ὑπάμπελος, κηπεύσιμος, αὐτούργια*[51], *πόροι, λίμνες, ποταμοί, θαλάσσια δίκαια*, ὅσο καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δραστηριοτήτων: *πάροικοι, πανηγύρεις* (ἐτήσια συνήθως στὴν μνήμη τοῦ ἑορτάζοντος ἁγίου), *φόροι* (συνήθως ἑβδομαδιαία ἢ δεκαπενθήμερη ἀγορά)[52]· *ἔνοικοι, πραγματευταί, ἐργαστηριακοί*[53].

Στὴν πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων ὑπὲρ τῶν μονῶν περιλαμβάνεται ἡ ἀφειδώλευτη παροχὴ φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν γιὰ τὴν ἀκίνητη περιουσία καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ καὶ ἑξῆς ἡ παροχὴ ἐξκουσσείας (φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς) τῶν πλοιαρίων μεγάλων μονῶν (Πάτμου, Λαύρας) ποὺ σημαίνει ὅτι ἀνεκαλύφθη νέος τομεὺς οἰκονομικῆς δραστηριότητος: οἱ θαλάσσιες μεταφορὲς στὰ χωρικὰ νερὰ τῆς αὐτοκρατορίας ἕνα ἀντιφέγγισμα καὶ αὐτὸ τῆς ἀνόδου, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐμπορικὴ ναυτιλία τοῦ ΙΒ' αἰ. στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο[54].

Καὶ ἐνῶ στὴν νομοθετικὴ δραστηριότητα τοῦ Μανουὴλ Α' τὶς πρῶτες δεκαετίες τῆς βασιλείας του μέχρι περίπου τὸ 1166/67 νεότεροι ἐρευνητὲς εἶδαν τὴν τάση νὰ εὐνοήση τοὺς γαιοκτήμονες κατόχους *προνοιῶν* καὶ τὸν στρατὸ εἰς βάρος τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Ν. Σβορῶνος πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα διαβλέπει στὴν βούληση τοῦ Μανουὴλ νὰ περιορίση τὶς παραβάσεις, ποὺ οἱ διάφορες κυρίαρχες ὁμάδες ἐννοοῦν νὰ ἐπιβάλουν γιὰ νὰ αὐ-

49. N. ἀρ. 58 ἐκδ. Zach. JGR τ. III σ. 446-449 (Αὔγ. 1153. Regesten ἀρ. 1390. I. Κονιδάρης, Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος, Ἀθῆναι 1979. Γιὰ ἐπὶ μέρους δημοσιονομικὲς περιπτώσεις καὶ συναφῆ νομικὰ προβλήματα, N. Svoronos, Privilèges σ. 379 ἐπ.

50. *Μοναστήρια, ἡσυχαστήρια, ἀναχωρητήρια, κελλία, λαῦρες.*

51. *Αὐτούργια*, ὅσα ἔχουν ἄμεση ἀπόδοση, χωρὶς ἄλλη πρόσθετη παρέμβαση.

52. Zachariae JGR τ. III σ. 450-454 ἀρ. 61· Regesten ἀρ. 1419.

53. Βλ. αὐτόθι σ. 447 ἀρ. 58 Regesten 1390 (Αὔγουστος 1153) Κίνναμος σ. 276.

54. Βλ. κεφ. Ἐμπορικὴ ναυτιλία.

ξήσουν τὴν ἀτομικὴ περιουσία εἰς βάρος τῶν γαιῶν τοῦ δημοσίου καὶ ὄχι νὰ εὐνοήσῃ συγκλητικοὺς ἢ προνοιαρίους[55]. Ὅταν τὸ 1166/67 τὰ χρήματα τὰ συγκεντρωμένα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Β΄ (Νικ. Χων. σ. 59_{28}-60_{31}) εἶχαν σωθῆ, ὁ αὐτοκράτωρ ἐπέβαλε πιὸ αὐστηρὴ καὶ ἀρνητικὴ σὲ παροχὲς πολιτικὴ ἔναντι τῶν διαρκῶς αὐξανομένων ἀξιώσεων ὅλων τῶν ἀντιμαχομένων ὁμάδων καὶ τελευταῖα τὸ 1176 περιόρισε καὶ τὰ προβαλλόμενα ἀπὸ τὰ μοναστήρια τῆς περιοχῆς Κωνσταντινουπόλεως αἰτήματα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἐπὶ δεκαετίες ἦταν περισσότερο εὐνοϊκός[56]. Ἔτσι καὶ μὲ τὰ καθυστερημένα μέτρα γιὰ τὸν περιορισμὸ τῶν ἀξιώσεων τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας ὁ Ν. Σβορῶνος θεωρεῖ τὸν Μανουὴλ Α΄ ἕναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους αὐτοκράτορες ποὺ θέλησαν νὰ περιορίσουν τοὺς *δυνατούς*. Ἐκεῖνο ποὺ συνάγεται εἶναι ὅτι τὸν ΙΒ΄ αἰ. ἔχει αὐξηθῆ ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία τῆς Ἐκκλησίας κυρίως τῶν μονῶν, χωρὶς νὰ μπορῆ νὰ προσδιορισθῆ τυχὸν διαφορὰ ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν ἀρχοντικῶν γενῶν, τῶν ὁποίων τὴν πολιτικὴ δύναμη ἐμείωσε ἡ διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ, καὶ ὅτι οἱ ἐξελίξεις σὲ ἐπὶ μέρους τομεῖς συνεισφέρουν στὴν μεγέθυνση τῆς πολιτικῆς δυνάμεως τῆς Ἐκκλησίας.

Στὴν διευκρίνηση τῶν οἰκονομικῶν τῶν μονῶν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ τὸ παιχνίδι τῆς *χαριστικίου δωρεᾶς*, ποὺ ἐπινοήθηκε γιὰ τὴν ἀνόρθωση μικρῶν φτωχῶν ἢ παραμελημένων μονῶν, τῶν ὁποίων ἡ περιουσία δὲν ἀπέδιδε ἀλλὰ οὔτε μποροῦσε νὰ πωληθῆ λόγω τοῦ ἀναπαλλοτριώτου τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκινήτων. Ἔτσι ἡ *χαριστίκιος δωρεὰ* ἐξελίχθηκε σὲ μέσον εὐνοιοκρατίας καὶ πλουτισμοῦ, γιατὶ τὴν θέση τῶν παλαιῶν φτωχῶν μονῶν μὲ τὰ ἀκαλλιέργητα κτήματα ποὺ παραχωροῦσε ὁ αὐτοκράτωρ, πατριάρχης ἢ ἐπίσκοπος σὲ πολιτικὸ ἢ στρατιωτικὸ ἀξιωματοῦχο πῆραν πῶρα μεγάλα καὶ ἀνθηρὰ μοναστήρια, τῶν ὁποίων τὰ εἰσοδήματα ἐκαρποῦτο ὁ *χαριστικάριος* εἰς βάρος τῶν διαβιούντων μοναχῶν καὶ τοῦ σκοποῦ ποὺ εἶχε τάξει ὁ κτήτωρ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ μεγάλη ἀνησυχία τῶν κτητόρων γιὰ τὴν νομικὴ ὑπόσταση τῆς μονῆς καὶ ἡ ἔντονη προβολὴ τοῦ *αὐτεξουσίου*, *αὐτοδεσπότου* ποὺ καθένας τονίζει στὸ τυπικό του[57]. Ὑπῆρξε ὅμως καὶ μιὰ ἀπρόβλεπτη ἐξέλιξη στὶς μονές, ἀπὸ τὴν δική τους πλευρά: ἄρχισαν νὰ ἀναζητοῦν ἰσχυρὸ προστάτη γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν περιουσία τους, ἐπιτυγχάνοντας ἀφορολόγητες ἀπαλλαγὲς γιὰ τὰ μοναστήρια τους σὲ κτήματα καὶ πλοῖα (ὅσες εἶχαν).

55. N. Svoronos, Privilèges (1965) σ. 345, 345, 376 ἑπ. Βλ. τὴν νεαρὰ Zach. GR III σ. 457 ἀρ. 64 (Σεπτ. 1143 Regesten ἀρ. 1333).

56. N. Svoronos, αὐτόθι σ. 379-381.

57. P. Lemerle, Un aspect du rôle des monastères à Byzance: les monastères donnés à des laics, les charisticaires, Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Comptes rendus 1967 σ. 9-28· Hélène Ahrweiler, Charisticariat et autres formes d'attribution des fondations pieuses aux Xe-XIe siècles, Zbornik Radova Viz. Inst. 10 (1967) σ. 1-27.

Ἡ διάθεση αὐτὴ τῶν *χαριστικίων* ἦταν κι ἕνα μέσο πολιτικῆς πιέσεως ἐκ μέρους τοῦ χορηγοῦ αὐτοκράτορος σὲ ἔνδειξη εὐνοίας του γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὴν στράτευση τοῦ *χαριστικαρίου* ὑπηκόου στὸ πλευρὸ τοῦ κυβερνῶντος μονάρχη. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ ἄλλη μιὰ παράμετρος ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἦταν στὸ ἀρχικὸ ζητούμενο τοῦ θεσμοῦ. Ἄσκηση πιέσεως στοὺς ἐλεύθερους καλλιεργητὲς τῶν ὁμόρων μὲ τὰ προνομιοῦχα μοναστηριακὰ κτήματα ἰδιοκτητῶν, οἱ ὁποῖοι δέχονταν ὅλο τὸ οἰκονομικὸ βάρος τῆς φορολογίας, ποὺ γινόταν ἀκόμη πιὸ δυσβάστακτο, ὅταν συνέπιπτε μὲ θεομηνίες καταστρεπτικὲς γιὰ τὶς σοδειές. Ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς σοβαροὺς λόγους τῆς κακοδαιμονίας τοῦ κράτους ἡ ἀπώλεια τῶν φορολογικῶν ἐσόδων ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ κτήματα.

Ὁ P. Lemerle διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπιτυχὴ θεσμικὴ ἐπινόηση ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἀξιοποίηση ἀδρανούντων περιουσιακῶν στοιχείων καὶ τὴν προσέγγιση μοναστικοῦ κοινοβίου καὶ κοσμικῆς κοινότητας ἀλλὰ δὲν κατανοήθηκε σωστά[58] καὶ μεταβλήθηκε σὲ ἀπομύζηση μοναστικοῦ πλούτου ἀπὸ τοὺς ἐπιτηδείους, σὲ μείωση τῶν ἐσόδων τοῦ κράτους κι ἀκόμη τὴν στρέβλωση τοῦ πολιτικοῦ κλίματος ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπίδειξη αὐτοκρατορικῆς εὐνοίας σὲ βασιλικοὺς συγγενεῖς ἢ ἄλλα ἀναδυόμενα πρόσωπα. Ριζοσπαστικὴ πολεμικὴ κατὰ τοῦ θεσμοῦ ἄσκησε ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἰωάννης Ὀξείτης (ὀνομασία ἀπὸ τὴν μονὴ τῆς μετανοίας του στὴν νῆσο Ὀξεῖα), καταφερόμενος κατὰ τῶν καταχρήσεων ποὺ συμπορεύονται μὲ τὸν θεσμὸ εἰς βάρος τῶν μονῶν καὶ εἰς ὄφελος τῶν εὐνοουμένων λαϊκῶν ποὺ δέχονταν τὴν χαριστίκιο δωρεά[59].

Ἀλλὰ καὶ νεότεροι ἐρευνηταὶ δὲν ἐξέλαβαν τὴν χαριστίκιο δωρεὰ ὡς ἀνιδιοτελὴ εὐσέβεια ἀλλὰ ὡς συνδεομένη μὲ σοβαρὰ οἰκονομικὰ πλεονεκτήματα (προστασία, ἐξασφάλιση) πρὸς ὄφελος τῶν κληρονόμων τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς μονῆς[60].

Κοινωνικὴ πρόνοια

Ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ τυπικὰ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν προκύπτει ὅτι ἡ ὀργάνωση καὶ παροχὴ κοινωνικῆς προνοίας ἦταν ἔργο τῶν μονῶν μὲ

58. P. Lemerle ἐν Académie Inscr. Belles Lettres, Comptes rendus 1967 σ. 9-28.

59. P. Gautier, Jean V l'Oxite, patriarche d'Antioche. Notice biographique, REB 22 (1964) σ. 128-157· P. Gautier, Requisitoire du patriarche Jean d'Antioche contre le charisticariat, REB 33 (1975) σ. 77-132· Σ. Βαρναλίδου, Ὁ θεσμὸς τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηρίων εἰς τοὺς Βυζαντινούς, Θεσσαλονίκη 1985. Τὸ κείμενο κατὰ τοῦ χαριστικίου ἀποδοκιμάσθηκε ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα. Ὁ θεσμὸς δὲν ἐξαλείφθηκε ἀλλὰ τὸν ΙΒ΄ αἰ. παρήκμασε.

60. P. Lemerle, Cinq études σ. 100 ἑπ. Ὁ Ch. Diehl, Histoire du Moyen Age. L'Europe orientale de 1081 à 1453, Paris 1945 σ. 33-37, συνδυάζει τὴν ἐπονόμευση τῆς

τὴν ἵδρυση *ξενώνων* καὶ *ξενοδοχείων*, τὰ ὁποῖα λειτουργοῦν μὲ τὴν ἐπίβλεψη καὶ συμπαράσταση τῶν μονῶν, μὲ τὶς ὁποῖες τὶς συνδέει ὁ κτήτωρ καὶ μὲ δαπάνες ποὺ ἔχει προβλέψει καὶ προικίσει ὁ ἴδιος τὴν μονή, ὅπως καταχωρίζονται στὸ σχετικὸ *βρεβίον*, ἀναπόσπαστο παράρτημα τοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ.

Τώρα οἱ ἔννοιες *ξενών*, *ξενοδοχεῖον* στὴν ὑπερχιλιετὴ βυζαντινὴ ἱστορία μεταλλάσσονται[61]. Τὸν ΙΒ' αἰ., ποὺ ἐξετάζομε, ὁ ὅρος *ξενὼν* δηλώνει τὸ ἵδρυμα ποὺ παρέχει ἰατροφαρμακευτική, νοσοκομειακὴ περίθαλψη (Κίναμος σ. 190$_{17}$: *ἐκ τῶν κοινῶν ἀναλέγεσθαι νοσοκομείων, ἃ ξενῶνας καλεῖσθαι ἔθος ἐστίν*, ἐπὶ Μανουήλ), ὁ δὲ ὅρος *ξενοδοχεῖον*, τὸ κατάλυμα γιὰ ἀνάπαυση, βραχεία διαμονή, ἀκόμα καὶ σύντομη περίθαλψη στὸν ὁδοιπόρο, ταξιδιώτη, τὰ δὲ ἔξοδα βαρύνουν τὴν μονή, ὅπως ὁρίζεται ἀπὸ τὸν ἑκάστοτε κτήτορα στὸ τυπικό του γιὰ τὴν ὅλη λειτουργία τῆς μονῆς.

Ἡ κοινωνικὴ περίθαλψη ἦταν ἔτσι ὀργανωμένη, ὥστε ὁ μεροκαματιάρης δουλευτὴς εἶχε τρόπο νὰ θεραπευθῆ δωρεάν. Στὴν διάθεσή του ἦταν οἱ *ξενῶνες*, οἱ νοσηλευτικὲς μονάδες, οἱ συνδεόμενες μὲ μοναστηριακὰ ἱδρύματα, συνήθως διάσπαρτα στὶς μεγάλες πόλεις καὶ στὴν κοντινὴ ὕπαιθρο. Ἔτσι ὁ τεχνίτης ποὺ ὑπέστη ἐργατικὸ ἀτύχημα — τρύπησε μὲ σουβλὶ τὸ χέρι του καὶ πρήστηκε — προσῆλθε στὸν ξενῶνα, ὅπου παρέμεινε γιὰ θεραπεία ἕνα μῆνα: *καὶ ἀλόκληρον ἐδιεβίβασα μῆναν εἰς τὸν ξενῶνα*[62].

Περιώνυμο εἶναι τὸ νοσοκομεῖο τοῦ Παντοκράτορος στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐξάρτημα τῆς ὁμώνυμης μονῆς (1136), ἵδρυμα γιὰ τὴν ἐποχή του πρωτοποριακὸ στὸν μεσαιωνικὸ κόσμο Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ποὺ θαυμάζεται γιὰ τὴν ὀρθολογικὴ ὀργάνωση τῆς παρεχομένης ἰατρικῆς περιθάλψεως καὶ τῆς διοικητικῆς του διαρθρώσεως, γι' αὐτὸ καὶ κατ' ἐπανάληψη ἔχει μελετηθῆ[63]. Ἐπαρκὲς καὶ καλὰ ἀμειβόμενο ἐξειδικευμένο ἰατρικὸ καὶ

πειθαρχίας στὴν μονὴ μέ τὴν ἐκεῖ ἐγκατάσταση τῆς οἰκογενείας τοῦ χαριστικαρίου καὶ τὴν μείζονα τιμὴ ποὺ οἱ μοναχοὶ ἀπένειμαν στὸν ἄρχοντα ἀντὶ τοῦ ἡγουμένου.

61. Γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς φιλανθρωπίας βλ. συγκεντρωμένη τὴν βιβλιογραφία στὸ ἔργο τῆς Βασιλικῆς Λεοντσαρίτου, Ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ ὑπηρεσίες στὴν πρώιμη καὶ μέση βυζαντινὴ περίοδο, Ἀθήνα 1990 σ. 336 σημ. 3. Συνοπτικὴ ἀλλὰ περιεκτικὴ ἡ μελέτη τοῦ Φ. Κουκουλέ, Ἡ εὐποιΐα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, Βυζ. βίος καὶ πολιτισμός τ. Β' 1 ἐν Ἀθήναις 1948 σ. 64-178 γιὰ τὰ εἰδικὰ ἱδρύματα σ. 128 ἑξ. Χρήσιμο καὶ τὸ βιβλίο Δ. Κωνσταντέλου, Βυζαντινὴ φιλανθρωπία καὶ κοινωνικὴ πρόνοια, Ἀθῆναι 1983. Γιὰ τὴν διάκριση *ξενώνων*, *ξενοδοχείων* βλ. καὶ A. Philipsborn, Der Fortschritt in der Entwicklung des byzantinischen Krankenhauswesens, BZ 54 (1961) σ. 343, 351.

62. Πτωχοπρόδρομος III στίχ. 150-155· ἐκδ. H. Eideneier σ. 125.

63. G. Schreiber, Byzantinisches und abendländisches Hospital. Zur Spitalordnung des Pantokrator und zur byzantinischen Medizin, BZ 42 (1943-1949), σ. 116-149· A.

νοσηλευτικὸ προσωπικὸ[64] γιὰ τὰ σταθερὰ πενῆντα κρεβάτια καὶ τὰ ἔντεκα γιὰ τὶς ἔκτακτες ἀνάγκες, διέθετε φαρμακευτικὸ τμῆμα γιὰ τὴν παρασκευὴ φαρμάκων, βοτανολόγους, ἀνώτερο διοικητικὸ προσωπικὸ καὶ βέβαια ὑπηρετικὸ καὶ τεχνίτες πολλῶν εἰδικοτήτων[65]. Ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν δύο λεπτομέρειες. Ἀπαγορεύεται στοὺς νοσοκομειακοὺς γιατροὺς νὰ ἀπέρχονται *ἔξω τῆς πόλεως εἰς τὸ ἐξυπηρετεῖν τισι τῶν ἀρχόντων κἂν τῶν μεγίστων εἶεν καὶ προσωπειωμένων τῷ βασιλεῖ*[66]. Προβλέπεται ἐξ ἄλλου διδάσκαλος γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης στὰ παιδιὰ τῶν νοσοκομειακῶν γιατρῶν[67] (στίχ. 1313-1323).

Στὸ συγκρότημα τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος περιλαμβάνεται ἀκόμη ἕνα *γηροκομεῖον* μὲ πλήρη περίθαλψη γιὰ 24 ἄτομα, ἀδύναμους καὶ ἀναπήρους, ὅπως ἐπίσης καὶ λεπροκομεῖο σὲ χῶρο ξεχωριστὸ ἀπὸ τὸ κυρίως συγκρότημα, λόγω τῆς μολυσματικῆς νόσου· βρισκόταν κοντὰ στὸ γηροκομεῖον τοῦ βασιλέως κυροῦ Ρωμανοῦ (στίχ. 1390-1413).

Ἀπὸ τὰ ἄλλα μοναστήρια τῶν Κομνηνῶν νοσοκομειακὴ περίθαλψη προβλέπει τὸ τυπικὸ τῆς μονῆς τῆς Κοσμοσωτείρας, στὴν ὁποία ὁ κτήτωρ σεβαστοκράτωρ Ἰσαάκιος (Κ 36) (Ἰαν. 1093, † λίγο μετὰ τὸ 1152) *τὴν περιουσίαν μου σχεδὸν πᾶσαν κινητὴν καὶ ἀκίνητον ψυχικῆς σωτηρίας μου ἕνεκεν ἀνεθέμην ἐνταῦθα τῇ Θεομήτορι* (τὸ 1152). Προβλέπονται 36 κρεββάτια, 8 νοσηλευταὶ καὶ 1 γιατρός· ὑποχρεωτικὴ ἡ διαρκὴς παρουσία γιατροῦ. Οἱ νοσηλευόμενοι πιθανῶς σὲ κοινὸ χῶρο. Ἀπὸ τὶς διατάξεις σχηματίζεται ἡ ἐντύπωση ὅτι δὲν ἦταν καθαυτὸ νοσηλευτικὸ ἵδρυμα ἀλλὰ μᾶλλον γηροκο-

Philipsborn, Der Fortschritt κ.λπ., BZ 54 (1961) σ. 338-365· R. Volk, Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byzantinischen Klostertypika, München 1983. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ μελέτες τῶν R. Jeanselm καὶ L. Oeconomos, ποὺ ἔχουν μελετήσει τὸ ἰατρικὸ μέρος καὶ ἀποτύπωσαν τὸ διαιτολόγιο τῶν ἀσθενῶν, ὑπολογίζοντες σὲ 3.300 θερμίδες ἡμερησίως γιὰ τοὺς ἀσθενεῖς καὶ 2.500 περ. γιὰ τοὺς *ἀδύναμους* καὶ *ἀνάπηρους* τοῦ *γηροκομείου* (Τυπικὸ σ. 18-19).

64. Στὴν τελευταία φιλολογικὴ ἔκδοση τοῦ Τυπικοῦ βλ. τοὺς σ. 13-18 πίνακες τῶν ἀμοιβῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ καὶ ὅλου τοῦ λοιποῦ βοηθητικοῦ προσωπικοῦ καὶ τοῦ τελευταίου ἐργάτη, ἀνάλογες βέβαια μὲ τὴν παρεχόμενη ἐργασία. Οἱ ἀμοιβὲς καταβάλλονται σὲ χρῆμα καὶ σὲ εἴδη διατροφῆς (βλ. σ. 13-18), καθοριζόμενα ἀπὸ τὸν κτήτορα.

65. Πόσο ἔχουν προβλεφθῆ ὅλες οἱ λεπτομέρειες δείχνει ἡ ὕπαρξη εἰδικοῦ σταυλίτη γιὰ νὰ παραλαμβάνη καὶ ἐπιβλέπη *κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ ἰατρείου* καὶ τὰ *ἄλογα τῶν ἰατρῶν* (στίχ. 999-1000), χαρακτηριστικὸ καὶ τῆς κοινωνικῆς θέσεως ποὺ τοὺς ἀποδίδεται.

66. Τυπικὸ στίχ. 1305-1307.

67. *Ἵνα διδάσκῃ τοὺς παῖδας τῶν ἰατρῶν τοῦ ξενῶνος τὰ τῆς ἰατρικῆς μαθήματα ἐπιμόνως καὶ μετὰ σπουδῆς. οὐ γὰρ ὡς ὀφφίκιον τυποῦται παρ' ἡμῶν τὸ διδασκαλεῖον ὥστε τὰ μὲν σιτηρέσια λαμβάνειν... τῆς δὲ διδασκαλίας καταφρονεῖν* (στίχ. 1313-1323). T. J. Miller, The Birth of the Hospital in the byzantine Empire, London 1985, ἑλληνικὴ ἀπόδοση Ν. Κελερμένος, Ἡ γέννησις τοῦ Νοσοκομείου στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, Ἀθήνα 1998 (ὑπόδειξη Ι. Μ. Θηβῶν καὶ Λεβαδείας, μητρ. Ἱερώνυμος).

μείο. Στὸ κείμενο, λεπτομερειακὸ σὲ πολλὰ ἀσήμαντα, ἀποτυπώνεται ὑπεροψία τοῦ βασιλικοῦ γόνου καὶ φόβος τῆς μελλούσης κρίσεως. Σώζεται σήμερα τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς στὴν ἑλληνικὴ πόλη Φεραί καὶ μὲ καλὴ διατήρηση ἀριθμοῦ τοιχογραφιῶν του.

Στὸ τυπικὸ τῆς αὐτοκράτειρας Εἰρήνης Δούκαινας γιὰ τὴν μονὴ τῆς Κεχαριτωμένης δὲν ἀπαντᾶ καμιὰ κοινωνικὴ προσφορά. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στὴν οἰκογένεια. Τὰ ἀκίνητα ποὺ ἀναγράφονται στὸ *βρεβίον* τῆς μονῆς εἶναι περιορισμένα· ἀμπελῶνες καὶ ἐνοίκια ὀσπητίων[68]. Ἀντιθέτως πολύτιμα καὶ σημαντικὰ εἶναι τὰ κειμήλια, εἰκόνες, καλύμματα. Καμιὰ μέριμνα γιὰ τὸν φτωχὸ καὶ τὸν ταξιδιώτη ἀπὸ τὴν Δούκαινα, ἀντιθέτως μὲ τὸν αὐτοκράτορα γυιό της Ἰωάννη Β΄. Πρότυπο στὸ εἶδος ἡ γεωργιανὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου Πετριτζιωτίσσης τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ μὲ τρία *ξενοδοχεῖα* σὲ ὁδικοὺς ἄξονες καὶ σταυροδρόμια σὲ συνδυασμὸ μὲ ἐγγὺς κάστρα καὶ προσόδους ἀπὸ παρακείμενα χωρία (στίχ. 1530-1585), τὸ ἕνα στὴν Στενήμαχο (στ. 1353 ἐπ.) μὲ δύο κάστρα, τὸ ἄλλο τὸ λεγόμενο *Μαρμάριον* κοντὰ στὴν γέφυρα καὶ τὸ τρίτο παραθαλάσσιο (στίχ. 1559-1757) κοντὰ στὴν μονὴ τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Φαίνεται ὅτι τὸ ξενοδοχεῖο τῆς Στενημάχου ἦταν μεγάλο καὶ ἄνετο *κράββατοι ἐν τῷ ξενοδοχείῳ τούτῳ πολλοὶ καὶ φοῦρνος ἔστω καὶ κλίβανος*[69] *ἐν αὐτῷ θερμοὶ ἄμφω* (1548-1552), *ἵνα ὅταν ἔλθῃ ἐν ταῖς χειμεριναῖς ἡμέραις ὁ ξένος, ἐν τῷ τοιούτῳ ξενοδοχείῳ θερμάνηταί τε καὶ στεγανώνηται καὶ ἀναπαύηται.*

Ὁ κτήτωρ μέγας δομέστικος ἀπέσπασε σὲ καθένα ἀπὸ τὰ τρία ἱδρύματα ἕνα *πάροικο* ἀπὸ τὸ χωρίο καὶ τὸν ἀπάλλαξε ἀπὸ κάθε ὑποχρέωση (*ἀπὸ πάσης τε ἐπηρείας καὶ δουλείας*) ποὺ θὰ εἶχε ὡς *πάροικος* καὶ τοῦ ἀνέθεσε νὰ προσφέρῃ τὶς ὑπηρεσίες του στὸ *ξενοδοχεῖον*, οἷον *ξυλοφορεῖν καὶ ὑδροφορεῖν καὶ πᾶσαν δουλείαν τοῖς ξενοδοχείοις ἁρμόζουσαν ἐκτελεῖν*, μισθοδοτούμενος μὲ 10 νομίσματα, ὅπως οἱ τρίτης κατηγορίας μοναχοί (στίχ. 1539-1548, 1567-1575). Τὴν ποικιλία τῶν περιουσιακῶν στοιχείων ἀποκαλύπτει ἡ ἀναγραφὴ στὸ *βρεβίον* τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου Πετριτζοῦ τοῦ Πακουριανοῦ, *αἱ ἀσφάλειαι καὶ αἱ ἀποδείξεις τῶν πανηγυριστῶν* τῆς Στενημάχου ἀπὸ τὴν ἐτήσια πασχαλινὴ ἐμποροπανήγυρι ποὺ φαίνεται ἦταν μεγάλη[70]. Γίνεται φανερὸ ὅτι γιὰ τὴν συμμετοχή τους στὴν πανήγυρι οἱ ἔμπο-

68. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὶς δαπάνες εἶναι ἡ ἐτήσια *ῥόγα* τοῦ *παπᾶ νομίσματα κ΄* (= 20), τοῦ *ἀμπελικοῦ* (= ἀμπελουργοῦ) *μβ΄* (= 42) καὶ γιὰ *κερὶν καὶ ἐλάδι ιβ΄* (= 12) (σ. 151).

69. *Κλίβανος* εἶναι ὁ φοῦρνος ἀλλὰ ἐδῶ νομίζω εἶναι ἀντὶ τοῦ *κλιβάνιον*-γάστρα Φ. Κουκουλές, Βιζ. βίος, τ. Β΄, Ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 98.

70. Τὴν Κυριακὴ τοῦ Πάσχα γίνεται *πανήγυρις παρὰ τὴν εὐαγεστάτην μονὴν ἵνα πάντες αἱ χρεῖαι αὐτῶν ἀγοράσωσιν· πάντα γὰρ τὰ χρειώδη ἐν τῇ πανηγύρει ταύτῃ εὐχερῶς εὑρέθησονται.* Τυπικὸ Πακουριανοῦ στίχ. 843. Φ. Κουκουλέ, Αἱ ἐμπορικαὶ πανηγύρεις, Βιζ. βίος τ. Γ΄, Ἐν Ἀθήναις 1949 σ. 270-283 καὶ τὴν Ἱστορία μου Β΄ 2 σ. 367.

ροι θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν ἐξασφαλίσει ἄδεια ἀπὸ τὴν μονή, γιὰ τὴν ὁποία καὶ πλήρωναν στὸ ταμεῖο της ἕνα ποσό, ἐξ οὗ καὶ οἱ *ἀποδείξεις*. Παρεμφερὴς μαρτυρία γιὰ τὴν πανήγυρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κοντὰ στὴν Τζουρουλοῦ (= Τυρολόη) τῆς Θράκης, ποὺ ἤρθε μοναχὸς ἀπὸ τὴν μονὴ τοῦ Ἀντιγόνου *τελωνήσων τὴν πανήγυριν* (Νικ. Χων. σ. 500) καὶ κατὰ τὸ δημῶδες κείμενο ἐπὶ τὸ *κομερκεῦσαι* τὴν πανήγυρι (Βόννης σ. 664).

Σὲ νοσοκομειακὰ ἱδρύματα μετέτρεψε μοναστηριακὰ κτίσματα καὶ ὁ Ἰσαάκιος Β΄ Ἄγγελος, ὅπως *τὸν οἶκον τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰσαακίου* Κομνηνοῦ κοντὰ στὸ λιμάνι τῶν Σοφιῶν μετέβαλε σὲ *πανδοχεῖον ἑκατὸν κλινῶν*, τοὺς δὲ *βασιλικοὺς δόμους* ποὺ εἶχε κτίσει *ὁ βασιλεὺς Ἀνδρόνικος* πλησίον τῆς Ἐκκλησίας τῶν Σαράντα μαρτύρων μετέβαλε σὲ νοσοκομεῖο. Ὁ Ἰδιος Ἰσαάκιος Β΄ αὐτοκράτωρ ἀγόρασε καὶ τὸν λεγόμενο *οἶκο τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου* ποὺ ὡς εἶδος θεραπευτηρίου *εἰς ἀνάπαυμα τῶν κακεκτούντων ἀπέταξεν* (Νικ. Χων, σ. 445$_{19-20}$).

Χάρις στὶς *πανηγύρεις* κατὰ τὴν ἑορτὴ ἰδίως φημισμένων ἁγίων ὡς θαυματουργῶν, συνέρρεε πλῆθος κόσμου ἀπὸ τὴν γύρω περιοχὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μακρινὲς ἀποστάσεις, τόσο γιὰ τὴν *εὐφρόσυνη ἀτμόσφαιρα* τῆς εὐωχίας καὶ τὴν εὐλογίαν τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καὶ γιὰ τὴν *οἰκονομικὴ συναλλαγή*, εὐεργετικὴ γιὰ πληθυσμοὺς ἀποκομμένους ἀπὸ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα. Ὅλη αὐτὴ ἡ σὲ διαφορετικοὺς τομεῖς ἐπικοινωνία *ἐπέδρασε* στὴν προσαρμογὴ τῶν κατοίκων σὲ περισσότερο *ὁμοιογενῆ πολιτισμικὴ κοινωνία*[71]. Ἔτσι ἀναπτύχθηκαν ἐμποροπανηγύρεις μὲ σπουδαία οἰκονομικὴ δραστηριότητα, στὶς ὁποῖες προσέρχονταν ἔμποροι ἀπὸ ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ξένες χῶρες τῆς Ἀνατολῆς, μουσουλμανικὲς ἀκόμη καὶ ἰνδικές, ὅπως συνέβαινε στὰ Δημήτρια, τὴν πανήγυρι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὴν Θεσσαλονίκη[72], στὴν Τραπεζοῦντα τοῦ Ἁγίου Εὐγενίου[73], στὴν Σινώπη τοῦ Ἁγίου Φωκᾶ[74], τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μύρα τῆς Λυκίας.

Σὲ ὅλα τὰ μοναστήρια μοιράζεται ψωμὶ στοὺς φτωχούς, τοὺς ἐνδεεῖς, ποὺ σχεδὸν καθημερινὰ συνωθοῦνται στὸν πυλῶνα τῆς μονῆς. Στὴν κοινωνικὴ προσφορὰ τῶν μονῶν μπορεῖ νὰ καταλεχθῇ καὶ ἡ προσφορὰ στὴν παιδεία τῶν παιδιῶν. Στὴν περίπτωση τῆς μονῆς Θεοτόκου Πετριτζοῦ πρόκει-

71. Sp. Vryonis, The Panegyris of the Byzantine Saint : A study in the nature of a medieval institution, its origins and fate ἐν S. Hackel, The byzantine Saint, Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham 1981 σ. 196-227.

72. Τιμαρίων ἐκδ. Romano 1974, στίχ. 118-120.

73. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Fontes Historiae Imperii Trapezuntini I, Petropoli 1897 σ. 33-51.

74. Ch. Van der Vorst, Saint Phocas σ. 289. Ν. Οἰκονομίδης, Ἅγιος Φωκᾶς ὁ Σινωπεύς. Χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες ἀπὸ προσκυνηματικὰ ταξίδια σὲ μικρασιατικὰ θαυματουργὰ ἱερὰ παραθέτει ὁ Σπ. Βρυώνης, Παρακμὴ σ. 35-39, 460-464.

ται γιά τήν χρηματοδότηση ἱερατικῶν σπουδῶν· μειράκια εἰσέρχονται στήν μονή Ἁγίου Νικολάου, ὅπου θά διατρέφονται μέ δαπάνες τῆς μονῆς καί θά σπουδάζουν μέχρι νά φθάσουν τήν τάξη ἱερατείας μισθοδοτούμενοι· κατόπιν θά ἐνταχθοῦν στούς ἱερεῖς τῆς μονῆς.

Ἀνθρωπισμός καί φαντασία βρίσκεται στήν ρύθμιση ἐργασιακῆς σχέσεως στήν Πάτμο, ὅπου ἴσχυε στήν ἐκεῖ διαβίωση τό πνεῦμα τοῦ μοναχισμοῦ. Ἔτσι εἶχε ὁρισθῆ ἕνα ἀπόμερο κομμάτι γῆς, ἀνάμεσα σέ δύο ἀκρωτήρια γιά τήν ἐγκατάσταση τῶν οἰκογενειῶν ὅσων ἐργάζονταν στίς οἰκοδομικές κατασκευές στό συγκρότημα τῆς μονῆς καί στά κτήματά της. Οἱ ἄντρες πού δούλευαν ἐκεῖ ἔφευγαν βραδάκι τῆς Παρασκευῆς ἀπό τόν χῶρο τῆς δουλειᾶς τους καί πήγαιναν στήν οἰκογένειά τους, ὅπου περνοῦσαν ὅλο τό Σαββατοκύριακο *ἕνα τάς δύο ταύτας ἡμέρας λουτροῦ καί ἀνέσεως καί τῆς μετά τῶν οἰκείων συνδιαιτήσεως ἀπολαύοντες* καί χαράματα τῆς Δευτέρας γύριζαν στήν δουλειά τους. Ἡ συμφωνία ἔκλεισε μέ πρωτοβουλία τῶν ἐργαζομένων, ὅπως ἀναγράφεται στό αὐτοβιογραφικό κείμενο τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς μονῆς Χριστοδούλου[75]. Ἄξια προσοχῆς ἡ ἀνάγκη λουτροῦ στήν μεσαιωνική ἀγροτική κοινωνία καί ἡ φροντίδα νά διατηρηθῆ ἡ οἰκογενειακή ἐπικοινωνία.

Θά ἦταν παράλειψη νά μήν ἀναφερθῶ στήν κοινωνική διάκριση πού κατά τήν πτωχοπροδρόμειο σάτυρα παρατηρεῖται στά μοναστήρια στήν κατάταξη τῶν μοναχῶν. Τήν προσδιορίζει ἡ κοινωνική καταγωγή, καί ἡ περιουσιακή κατάσταση τοῦ μοναχοῦ, πού εἶχε βεβαίως ἀντίκτυπο στήν συμπεριφορά τῆς ἡγεσίας —ἡγουμένου καί τῶν ἀξιωματούχων τῆς μονῆς (οἰκονόμου, δοχειαρίου κ.λπ.)— τήν διατροφή καί περίθαλψη τοῦ μοναχοῦ, ὅπως πολύ γραφικά περιγράφεται ἡ διαφορά. Βέβαια θά μποροῦσε νά ἀντιτείνη κανεῖς σάτυρα εἶναι θά ὑπάρχει ἴσως καί ὑπερβολή. Ἔχουν ὅμως τόση πίκρα καί παράπονο οἱ στίχοι πού φαίνεται νά ἀποδίδουν πραγματική κατάσταση, ἴσως σέ πιό φτωχά, ἀπόμερα κάπως μοναστήρια.

Παραθέτω, πῶς παρουσιάζει τήν διάκριση μεταξύ εὐπατρίδη μοναχοῦ καί φτωχοκαλόγερου, γραμματισμένου μέν ἀλλά ἀπό φτωχό σπιτικό. Στήν μόρφωση δέν φαίνεται νά ἀποδίδεται σημασία :

Οὐκ εἶσαι σερβαστοῦ παιδίν οὐδέ κουροπαλάτη IV 103-104
σαρδαμαρίου εἶσαι παιδίν, χαβιαροκαταλύτου
IV 94-100 *αὐτός κἂν δέκα κέκτηται λίτρας χρυσάς λογάριν*
καί εἰς τήν κουρᾶν του ἐξέβαλεν ἄλλην κἂν μίαν λίτραν
σύ δ' οὐδέ φόλλιν κέκτησαι νά δώσῃς στήν ψυχήν σου
ἤ νά ἀγοράσῃς κἂν κηρούς εἰς τήν ἀπόκαρσιν σου.

75. Acta et Diplomata τ. 6 (1899) σ. 67-68.

αὐτόν τόν βλέπεις, ἔδωκεν εἰς τήν μονήν εἰκόναν
καί σαραντάσημον βλαττίν καί δύο κηθροκαντήλας
σύ δ' ἦλθες ἀνυπόδητος καί δίχα ἐπικαμίσου[76]

Ὁ παραπονούμενος μοναχός περιγράφει δυσαρεστημένος τήν διαφορά ποικιλίας καί νοστιμιᾶς φαγητῶν, προοριζομένων γιά τόν ἡγούμενο καί τούς δικούς του καί τῶν ἄλλων μοναχῶν. Ἐκεῖ ὅμως πού ξεσπάει γιά καλά εἶναι γιά τήν διαφορά ποιότητος στό κρασί[77], καί τήν περιποίηση τοῦ ἡγουμένου ὅταν ἀρρωστήση[78], σέ σύγκριση πάντα μέ τήν μεταχείριση τοῦ ἁπλοῦ φτωχοκαλόγερου. Γιά τόν τελευταῖον αὐτό μόνο θεραπευτικό μέσον ἡ αὐστηρή νηστεία *μήνα λαφρώσει ὁ στόμαχος ἐκ τῆς πολυφαγίας*[79].

Ἀπό τήν αὐτοκρατορική νομοθεσία εἶναι ἐμφανής ἡ οἰκονομική σημασία τῶν μεγάλων ἰδίως μονῶν στήν ἀγροτική παραγωγή, χωρίς ὅμως ὡς τώρα νά ἔχουν ἀκριβέστερα ἀποτιμηθῆ οἰκονομικά μεγέθη, καλλιεργουμένη γῆ καί ἀπόδοση, καθώς οἱ πληροφορίες δέν εἶναι συνεχεῖς, οὔτε εἶναι εὔκολο νά προσδιορισθοῦν ἐκτάσεις καλλιεργούμενες, ἀπόδοση, δαπάνες καλλιεργείας, ἐκτός ἀπό μεμονωμένες περιπτώσεις γιά ὁρισμένο χρόνο καί ὄχι γιά τό σύνολο τῶν καλλιεργειῶν τῆς μονῆς πού συνήθως ἦταν σκορπισμένα καί σέ μεγάλες ἀποστάσεις τά κτήματα.

Ἡ εἰσφορά τῆς Πολιτείας στά ἄλλα μοναστήρια μέ τίς εὔφορες τερά-

76. Στίχοι Ἱλαρίωνος μοναχοῦ τοῦ Πτωχοπροδρόμου IV 103-104, 94-100 ἐκδ. H. Eideneier, Ptochoprodromos, Köln 1991, σ. 144.
σαλδαμάριος - σαρδαμάριος = παντοπώλης· *λογάριν* = χρῆμα· *βλαττίν* πολυτελές μεταξωτό ὕφασμα· *κηθροκαντήλα* = μεγάλο καντήλι σέ σχῆμα ἀνοικτῆς λάμπας· *κουρά*, *ἀπόκαρσις* = ἡ τελετή εἰσόδου στόν μοναχικό βίο. Βιβλιογραφία καί σχολιασμός τῶν στίχων στήν Ἱστορία Γ' 1 σ. 343-344.
Σεβαστός, *κουροπαλάτης* ὑψηλοί τίτλοι, ἰδίως σεβαστός, ἀπονέμεται σχεδόν ἀποκλειστικά σέ βασιλικούς συγγενεῖς.

77. IV στίχ. 298-299 *Ἐκεῖνοι* (δηλ. ὁ ἡγούμενος καί οἱ πρῶτοι τῆς μονῆς)
νά κοτσώνουσιν τό χιώτικον εἰς κόρον
ὁ δέ ἰδικός μου στόμαχος νά πάσχῃ ἀπό τό ὀξύδιν

78. στ. 563-565 *Ἐάν ἀρρωστήσῃ ὁ ἡγούμενος ἤ πάνος τάν (ἐ)πιάσῃ*
κράζουν γοργόν τούς ἰατρούς, τόν δεῖνα καί τόν δεῖνα
ἔρχονται, βλέπουσιν εὐθύς κρατοῦσι τόν σφυγμόν του
καί ὅταν πάνε νά ἀποχωρήσουν παραγγέλλει
IV 583 *ὁπότε κριθήν τόν ἰατρόν κἀν δεκαπέντε μόδια*
καί ἄλλα ἀνάλογα φιλοδωρήματα σέ κρασί καί χρήματα στούς ἄλλους γιατρούς.

79. IV 601 ... *καί ὡς ἔμαθον ἐξάπαντος ἀπό τόν Ἱπποκράτην*
ἤ νά ἀποθάνῃ σύντομον καί νά τόν λυτρωθοῦμεν
ἤ ἂν ἐγιαίνει καί ἐγερθῇ καί πάλιν νά δουλεύῃ.

Περισσότερες λεπτομέρειες καί ποιητικά ἀποσπάσματα Ἱστορία Γ' 1 σ. 343-345.

στιες ἐκτάσεις καὶ τὰ λοιπὰ δικαιώματα συνίσταται στὴν παροχὴ φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν εἴτε γιὰ τὴν διακίνηση τῶν παραγομένων ἀγαθῶν, συνήθως ἀγροτικῶν προϊόντων, εἴτε γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ στολίσκου τῆς μονῆς ἢ γιὰ ἐλαφρύνσεις ἀπὸ ἀγγαρεῖες ἢ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν διατροφὴ καὶ καταλύματα πρεσβευτῶν, κρατικῶν ὑπαλλήλων, στρατιωτικῶν ἀποσπασμάτων, ἐξορίστων κ.λπ. Ὁ βασικὸς φόρος γιὰ τὰ ἀκίνητα, ὁ *δημόσιος* καὶ ἡ *δεκατεία* γιὰ τὰ πλοῖα τῶν μονῶν ἐξακολούθησε νὰ καταβάλλεται ὅλα τὰ χρόνια τῆς Κομνηνῆς δυναστείας. Ἡ συμβολὴ τῆς Ἐκκλησίας συνίστατο στὴν ἐκ μέρους της ἠθικὴ κάλυψη τῆς πιστῆς ἐκτελέσεως τῶν ὁρισμῶν τοῦ διαθέτου καὶ τῆς φροντίδος γιὰ τὴν διατήρηση καὶ ἐπωφελὴ διαχείριση τῶν καθορισθέντων περιουσιακῶν στοιχείων.

Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ποικιλία τῶν ἀγαθῶν, ποὺ συνιστοῦν τὴν περιουσία τῶν μεγάλων ἰδίως μονῶν, ὅπως καταγράφονται στὰ οἰκεῖα βρεβία, εἶναι ἐντυπωσιακός. Ἡ διαχείρισή των ἀπαιτεῖ ἄρτια, εὐφυᾶ καὶ ἀφοσιωτικὴ ἐπιμέλεια γιὰ νὰ ὀργανωθοῦν καλλιέργειες, ἔλεγχος ἀποδοτικότητος καὶ διαθέσεως τῶν προϊόντων Ὁ κρατικὸς ἔλεγχος ποιότητος ἐδάφους καὶ καλλιεργειῶν ξεκινοῦσε καὶ κατέληγε στὸν προσδιορισμὸ τῆς φορολογητέας ὕλης καὶ τοῦ ἀντίστοιχου φόρου. Ἡ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐμπορίας ἀνῆκε στὴν πρωτοβουλία καὶ εὐθύνη τοῦ ἰδιώτου. Συντονισμὸς τῆς παραγωγῆς σὲ ὀρθολογικὴ βάση δὲν μποροῦσε νὰ ἦταν στὶς τρέχουσες ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς. Ἡ διασπορὰ τῶν ἀκινήτων σὲ μεγάλες ἀποστάσεις ἦταν ἐπίσης ἕνας ἀνασχετικὸς παράγων στὴν παραγωγή.

Πληροφορίες καὶ παραλείψεις δείχνουν ὅτι ἡ σκληρὴ ἀντιπαράθεση *δυνατῶν-πενήτων* τῆς ἐποχῆς τῶν Μακεδόνων δὲν εἶναι στὸ ἐπίκεντρο τῆς πολιτικῆς τῶν Κομνηνῶν. Ἴσως ἡ ἐπέκταση τοῦ συστήματος τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς μέσω τῶν *παροίκων* νὰ ἄμβλυνε τὶς ἀντιθέσεις, γιατὶ ὁ *πάροικος* τώρα δὲν φοβᾶται νὰ χάσῃ τὴν γῆ ποὺ καλλιεργεῖ ἰδίως μετὰ ἀπὸ θεομηνίες, ἀφοῦ δὲν εἶναι δική του καὶ νὰ βρεθῇ στὸν δρόμο ἀλλὰ καὶ ὁ γαιοκτήμων δὲν μπορεῖ νὰ τὸν διώξῃ, ἐφ' ὅσον ἐκπληρώνει τὶς ὑποχρεώσεις ἀπέναντί του, ὁ δὲ ἔγγειος φόρος, *ὁ δημόσιος*, βαρύνει τὸν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς. Περαιτέρω διευκρίνηση χρειάζεται νομίζω, ἡ ὀρθὴ παρατήρηση τοῦ N. Οἰκονομίδη[80] ὅτι ἤδη μεσοῦντος τοῦ ΙΑ' αἰ. ὑπῆρχαν πάροικοι ποὺ εἶχαν ἀκίνητη ἰδιοκτησία. «Τὸ ποσοστὸ τῶν παροίκων-μικροϊδιοκτητῶν αὐξάνεται συνεχῶς κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνες». Νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ ὅριο τῶν 40 ἐτῶν ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ ἰδιοκτήτης δὲν μποροῦσε νὰ ἀπομακρύνῃ τὸν πάροικο, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ μάγιστρου Κοσμᾶ μειώθηκε στὴν Πεῖρα σὲ τριάκονταετία.

80. Ν. Οἰκονομίδης, Ἡ Πεῖρα περὶ παροίκων ἐν Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Σβορῶνο τ. Α', Ρέθυμνο 1986, σ. 232-241. Περισσότερα στὸ κεφάλαιο Ἀγροτικὴ οἰκονομία.

Προβάλλει πάντως ἡ ἀναζήτηση φορολογικῶν προνομίων μὲ τὴν ἐξασφάλιση κρατικῶν φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν. Τὰ μοναστήρια δικαιολογοῦν τὸ αἴτημά τους μὲ τὴν κοινωνικὴ προσφορά τους ἀλλὰ καὶ αὐτὴ πρέπει νὰ βρίσκεται σὲ κάποια ἀντιστοιχία μεταξὺ τοῦ πλούτου ποὺ κατέχουν καὶ τοῦ συντελούμενου ἔργου.

Θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω κάποιες πληροφορίες τυπικῶν ποὺ μᾶς μεταφέρουν πτυχὲς τῆς καθημερινῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὅπως τὴν ρύθμιση τῆς λειτουργίας τῶν λουτρῶν ὄχι μόνο γιὰ τὴν μοναχικὴ κοινότητα[81] ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν οἰκιστικὸ περίγυρο, καθὼς ἀποκτοῦν ἀξία περιουσιακοῦ στοιχείου πρὸς ἐκμετάλλευση[82] καὶ τέλος τὶς ἐπιπτώσεις τῶν σεισμῶν ποὺ θεωρεῖται ἀναγκαία ἡ σωστὴ καὶ ταχεία ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν[83].

Ἀξιοσημείωτη θεωρῶ τὴν σύσταση καὶ λειτουργία εἰδικῆς μονάδος μὲ τὴν ἐπωνυμία *βεστιαρίται* γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς μονῆς Κοσμοσωτείρας. Μὲ σημερινὴ ὁρολογία καὶ ἀνάλογα καθήκοντα θὰ τοὺς ὀνομάζαμε ὑπηρεσίες ἀσφαλείας· εἶδος χωροφυλακῆς (gendarmes). Δὲν εἶναι κρατικοὶ ὑπάλληλοι οὔτε μισθοδοτοῦνται ἀπὸ τὸ κράτος. Ἐπιλέγονται ἀπὸ τὸν κτήτορα τῆς μονῆς, ἐφ' ὅσον εἶναι στὴν ζωή, (ἐδῶ τὸν σεβαστοκράτορα Ἰσαάκιο Κομνηνὸ) μεταξὺ τῶν κατοίκων τῆς *ἐπισκέψεως*[84] *Νεοκάστρου*, ὑπόκεινται δὲ στὸν ἡγούμενο *εἰς ἐπικουρίαν τῆς μονῆς καὶ ἀποτροπὴν τῶν ἴσως ἐπιχειρούντων καταβλάπτειν αὐτὴν καὶ τὰ ταύτης λυμαίνεσθαι κτήματα*. Εἰς ἀντάλλαγμα ἔχουν οἰκονομικὲς παροχές: *ἀτέλειαν καὶ τὸ ἀνεπηρέαστον τῶν ἄλλων ἀγγαρειῶν καὶ φωμοζημιῶν* (στ. 2049-2052)[85]. Πληροφορίες γιὰ τὴν ὕπαρξη ἀνάλογης μονάδος ἀσφαλείας σὲ ἄλλα μοναστήρια τῆς ἐποχῆς δὲν ἔπεσαν στὴν ἀντίληψή μου.

81. Σὲ πολλὰ μοναστηριακὰ τυπικὰ ἡ συχνότης τῶν λουτρῶν καθορίζεται ἀπὸ τὸν θεράποντα γιατρό, γιατὶ θεωροῦνται θεραπευτικὸ μέσο, ἐνῶ γιὰ τὴν συνήθη διαβίωση τὸ λουτρὸ ἦταν ἔνδειξη τρυφηλῆς ζωῆς ποὺ δὲν ἁρμόζει σὲ μοναχούς. Περισσότερα βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. Δ' (1951) σ. 419-467· A. Berger, Das Bad in der byzantinischen Zeit, München 1982.

82. Στὸ τυπικὸ τῆς Κοσμοσωτείρας περιλαμβάνεται ἡ ἵδρυση λουτρῶν ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς μονῆς ἀλλὰ ἀνήκοντα σ' αὐτὴν μαζὶ καὶ παράπλευρα οἰκήματα πρὸς ἀνάπαυλαν, τὰ ὁποῖα ἐκμισθοῦνται πρὸς ἐκμετάλλευση. Στὶς γυναῖκες ἡ προσέλευση γιὰ λουτρὸ ἐπιτρέπεται μόνον Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ (ἐκδ. Γ. Παπάζογλου, Τυπικὸν Ἰσαακίου υἱοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσώτειρας, Κομοτηνὴ 1994 σ. 105, 133-134).

83. Αὐτόθι σ. 138.

84. Ἐπίσκεψις, διοικητικὴ ὑποδιαίρεση ἀκαθορίστου μεγέθους.

85. Τυπικὸν Κοσμοσωτείρας, ἐκδ. Ι. Παπάζογλου, σ. 147.

ΠΟΛΕΙΣ - ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Τὸ θέμα πολύπλοκο, ἐκτεταμένο σὲ χῶρο καὶ χρόνο[86], ἀνεπαρκῶς μελετημένο, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρουσιασθῆ ἐδῶ ἱκανοποιητικά, ὥστε θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ περιορισθῶ σὲ σύντομες ἐπισημάνσεις.

Ἡ βυζαντινὴ ἐποικιστικὴ πολιτικὴ ἀκολουθοῦσε δύο θεμελιώδεις ἀρχές α') ἡ μετακίνηση ὑπαγορευόταν καὶ ὑπηρετοῦσε γενικότερους λόγους ἀσφαλείας· β') ὁ μετακινούμενος πληθυσμὸς παρέμενε συμπαγὴς στὴν νέα του ἐγκατάσταση, ὥστε νὰ εἶναι πιὸ εὐχερὴς ὁ ἔλεγχος, ἰδίως ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ ἀλλοεθνῆ φῦλα. Ἰσχύει ἀκόμη καὶ ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση. Τὸ Βυζάντιο μολονότι πολυεθνικό, τοὺς λαοὺς ποὺ δὲν ἀνῆκαν στὸ ἀρχικὸ κοινὸ πολιτισμικὸ παρελθόν, δὲν ἦταν χριστιανοί, δὲν εἶχαν τὴν ἑλληνικὴ γλωσσικὴ ἔκφραση —ἔστω ὡς παράλληλη γλῶσσα— ἀλλὰ πλησίασαν τὰ βόρεια καὶ ἀνατολικά του σύνορα στὴν διάρκεια τῶν αἰώνων, ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἵδρυσή του, βάρβαροι, ἀπολίτιστοι, μὲ ἀλλότριες θρησκευτικὲς δοξασίες καὶ μὲ τὴν ἀνοχή του ἐγκαταστάθηκαν στὴν ἐπικράτεια, τοὺς ἀνέχθηκε, τοὺς χρησιμοποίησε, τοὺς μετέδωκε τὸν χριστιανισμό, δὲν ἀπαξίωσε τὴν στελέχωση ἀνωτάτων θέσεων μὲ τοὺς ἀλλοεθνεῖς, ἐκχριστιανισμένους πλέον ἐποίκους ἀλλὰ εἶναι φανερὸ ὅτι ἐντάσσει τὸ σύνολο σὲ κάποια διαφορετικὴ κατηγορία. Ἡ ἔνταξη σὲ ὑψηλὴ κρατικὴ θέση στὴν αὐτοκρατορία ἢ τὰ μουσουλμανικὰ κράτη ξένου ὑπηκόου, ποὺ γιὰ οἱονδήποτε λόγο ἐγκατάλειψε τὸ οἰκεῖο κράτος, συνδυάζεται σχεδὸν πάντοτε μὲ τὴν προσχώρηση στὸ θρήσκευμα τῆς νέας πατρίδος.

Περιστασιακὰ καὶ στὴν διάρκεια στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων δυσήνιοι πληθυσμοὶ μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὸν οἰκεῖο χῶρο σὲ ἄλλη, θεωρούμενη ἀσφαλέστερη περιοχή. Πνεῦμα φιλάνθρωπο καὶ ἔλλειψη φυλετικῶν προκαταλήψεων διακρίνουν τὴν κυβερνητικὴ πολιτική, ποὺ λόγοι σκοπιμότητος ἐπηρεάζουν τὴν μεταχείριση τῶν ἐπηλύδων. Μόνιμος στόχος παραμένει ἡ πύκνωση τοῦ πληθυσμοῦ, ἐλαττουμένου ἀπὸ διάφορες αἰτίες. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς κυριάρχησαν καὶ στὴν ἀπόφαση γιὰ τὴν ἐγκατάσταση Πετσενέγων στὴν κεντρικὴ Βαλκανικὴ (1048). Καὶ ὅταν ἀποστάτης Πετσενέγος ἀρχηγὸς προέτρεπε τὴν βυζαντινὴ στρατιωτικὴ ἡγεσία ὅλους τοὺς παραδοθέντες ὁμοεθνεῖς του *ἠβηδὸν ἀποσφάξαι, οἱ ἄρχοντες Ρωμαίων* ἀρνήθηκαν, διότι

86. Τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν σελίδων ἀνάγεται καὶ στὰ χρόνια τῆς μακεδονικῆς δυναστείας.

θεωροῦσαν *βαρβαρικὸν τὸ ἔργον καὶ ἀνόσιον καὶ Ρωμαϊκῆς ἀνάξιον ἡμερότητος* (Σκυλ. σ. 459).

Μὲ τὸ μέγιστο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἐγκατεστημένο στὴν ὕπαιθρο καὶ ἀπασχολημένο στὴν καλλιέργεια τῆς γῆς γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς καθημερινῆς του διαβιώσεως, μόλις ἀπὸ τὸν Γ' αἰ. ἀρχίζει νὰ ἐπανέρχεται κατὰ μικρὸ μέρος σὲ πόλεις. Τὸν ΙΑ'-ΙΒ' αἰ., παρατηρεῖται μεγαλύτερη δημογραφικὴ αὔξηση, ἀποτέλεσμα καὶ τῆς πολιτικῆς σταθερότητος ποὺ ἐπεκράτησε καὶ τοῦ αἰσθήματος ἀσφαλείας ποὺ δημιουργήθηκε. Ἐπακόλουθο ἦταν ἡ αὔξηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, ἡ ἄνοδος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου καὶ ἡ ἐνδυνάμωση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ.

Ἀριθμοὶ δὲν ὑπάρχουν ἐκτὸς ἀπὸ λίγους μεμονωμένους τὸν ΙΒ' αἰ., ἀπὸ τὸν Ἰουδαῖο ὁδοιπόρο Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλης, ἀριθμοὶ θεωρούμενοι ἀξιόπιστοι μὲν ἀλλὰ περιοριζόμενοι στὴν ἀπαρίθμηση μόνο τῶν συμπατριωτῶν του ποὺ εἶναι ἐγκατεστημένοι σὲ ἑλληνικὲς πόλεις.

Ἡ δημογραφικὴ ἄνοδος ἐπηρέασε τὴν αὔξηση τῶν καλλιεργειῶν, τὴν ὁποία εὐνοοῦν καὶ τὰ ἐγγειοβελτιωτικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα συμβάλλουν καὶ στὴν αὔξηση τῆς ποικιλίας τῶν καλλιεργουμένων εἰδῶν.

Τὶς τελευταῖες δεκαετίες προχώρησε ἡ μελέτη τῶν πόλεων μὲ τὴν χρησιμοποίηση καὶ τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν καλύτερη κατανόηση τῆς ὁρολογίας[87], ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία τοῦ ὅρου *insulae* ποὺ τώρα πλέον δὲν θεωρεῖται ὅτι δηλώνει τὸ πολυόροφο κτίριο ἀλλὰ τὴν εἴσοδο ἢ τὸ κλιμακοστάσιο εἰσόδου ποὺ ἐξατομικεύει ἕνα ἐνδιαίτημα, μιὰ κατοικία. Ἰδιαίτερη σημασία δόθηκε καὶ στὴν ἀνασύνθεση τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς πόλεως[88].

Ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς στηριζόταν ὅμως περισσότερο στὴν ἐπέκταση τῆς καλλιεργήσιμης γῆς, ποὺ τὴν πρόσφερε ἡ ἐκχέρσωση τοῦ δάσους μὲ φωτιά, ποὺ εἶχε καὶ τὸ πλεονέκτημα νὰ προσφέρη καὶ τὸ λίπασμα ἀπὸ τὰ

87. Καίρια ἡ μελέτη τοῦ G. Dagron, Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions, Paris 1984 καὶ τώρα σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὴν Μαρίνα Λουκάκη, Ἡ γέννηση μιᾶς πρωτεύουσας. Ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ θεσμοί της ἀπὸ τὸ 330 ὡς τὸ 451, Ἀθήνα 2000· (δὲν ξέρω ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ προτιμηθῆ ἡ διατύπωση τοῦ τίτλου: Ἡ γένεση μιᾶς πρωτεύουσας).

88. C. Nicolet καὶ ἄλλοι (ἐκδ.), Megapoles méditeranéennes. Geographie urbaine rétrospective, Aix en Provence 2000. Αὐτόθι σ. 376-397 ἐπισκόπηση τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν G. Dagron χαρακτηριζόμενη magistral ἀπὸ τὸν P. Schreiner, BZ 94 (2001) σ. 833. Λεπτομερὴς ἐπισκόπηση τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὶς βυζαντινὲς πόλεις τοῦ μικρασιατικοῦ χώρου καὶ γιὰ εὑρέα χρονικὰ πλαίσια (Γ' αἰ. καὶ ἑξῆς) ἀπὸ Σπ. Βρυώνη, Ἡ παρακμή. Χρήσιμες καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν P. Magdalino, Empire (1993), A. Harvey, Ἀνάπτυξη (1997) μὲ λεπτομέρειες κυρίως ἀπὸ μοναστηριακὰ ἔγγραφα.

καμμένα δένδρα γιά τόν πρῶτο καιρό. Ὅλα αὐτά ὁ μικρός καλλιεργητής μέ τόν μικρό του κλῆρο δέν ἦταν σέ θέση νά τά πραγματοποιήση. Τήν παραγωγή διευκόλυνε καί ἡ κατασκευή νερομύλων, τοποθετημένων στήν σειρά στό ρυάκι. Γιά τήν ἀπρόσκοπτη λειτουργία τους καί τούς ὅρους χρήσεως ἔχομε πληροφορίες ἤδη ἀπό τόν Γεωργικό νόμο (τέλος Ζ'-ἀρχές Η' αἰ.)[89].

Ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς ἀπαιτοῦσε τήν διάθεση τῶν προϊόντων, γιά τήν ὁποία προσφερόταν ἡ πόλη, ποὺ κι ἐκείνης μεγάλωνε ὁ πληθυσμός, ἀλλά καί γιά τόν σκοπόν αὐτό ὁ γαιοκτήμων καί ἡ πλούσια μονή βρισκόταν σέ καλύτερη θέση ἀπό τόν μικρό καλλιεργητή. Ἀπό τά σωζόμενα ἔγγραφα τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου, τῆς ἀθωνικῆς Λαύρας, πληροφορούμεθα τίς ἄοκνες προσπάθειες τῶν ἡγουμένων νά ἐξασφαλίσουν φορολογικές ἀπαλλαγές γιά τίς μεταφορές τῶν προϊόντων μέ δικά τους πλοιάρια, νά αὐξήσουν τό ἐκτόπισμα τοῦ πλοίου καί τόν ὄγκο τοῦ φορτίου[90]. Τά κέρδη βέβαια μεγάλωσαν, ὅταν τό ὑπερπόντιο ἐμπόριο περιέλαβε λιμάνια τῆς Ἰταλίας, τῆς Συρίας, τήν Αἴγυπτο καί τήν Ἀλεξάνδρεια.

Ἐνδιαφερόμενοι γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς διαβιώσεως τῆς οἰκογενείας των οἱ μικροί καλλιεργηταί δέν πολυπραγμονοῦν γιά τήν τύχη τῶν προϊόντων τους, μιά καί οἱ ἴδιοι δέν διαθέτουν περίσσευμα. Ὁ κλῆρος γιά τήν διαβίωση τῆς οἰκογενείας μικροκαλλιεργητῶν πρέπει νά μποροῦσε νά παράγη 80-100 *μοδίους*. Ὑπῆρχαν ὅμως καί μικρότεροι κλῆροι 35 *μοδίων* ἀλλά δέν ἀποκλείεται νά εἶχαν μεγαλύτερη ἀπόδοση, ἕνεκα καλύτερης ποιότητος τοῦ ἐδάφους. Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ διαβιοῦν ὡς πάροικοι στά ἀγροκτήματα ποὺ ἀνήκουν στό κράτος, τό στέμμα, τήν Ἐκκλησία, τά μοναστήρια ἢ σέ ἰδιῶτες[91].

Τά δημητριακά, ἰδίως στάρι, καλλιεργοῦνται σέ χαμηλές κοιλάδες, εὔφορες πεδιάδες τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης, μικρασιατικά παραποτάμια ἐδάφη. Τά πιό ἐπικερδῆ προϊόντα εἶναι φαίνεται τό λάδι ποὺ ἐξάγεται καί τό κρασί ποὺ προσφέρεται καί σέ ἐκλεκτές ποικιλίες, ἰδίως νησιωτικές. Ἰδιῶτες μεγάλοι γαιοκτήμονες καί μονές διέθεταν ζῶα βοσκῆς ἀλλά καί καματερά γιά τό ὄργωμα[92]. Μεγάλα κοπάδια ἐκτρέφονται στά ὑψίπεδα τῆς Ἀνατολίας[93], ὅπου ἐκτός ἀπό τά γαλακτοκομικά προϊόντα καί τό κρέας, πολύ ἀποδοτικό ἦταν τό μαλλί τῶν προβάτων γιά τήν κατασκευή ἐνδυμάτων, χαλιῶν καί κιλιμιῶν.

Μελισσοκομία καί ἁλυκές συμβάλλουν στόν πορισμό εἰσοδήματος. Μέ τήν φυτεία τῆς μουριᾶς συνδέεται ἡ σηροτροφία, στήν ὁποία ἐπεδίδετο ὁ γυναικεῖος πληθυσμός μέχρι ἀκόμη τά μέσα τοῦ Κ' αἰῶνος στήν Κρήτη καί τήν Πελοπόννησο, ἐξ οὗ καί ἡ ὀνομασία της Μωρέας ἀπό τίς μουριές. Ἡ παραγωγή μεταξιοῦ καί ἡ ὕφανση μεταξωτῶν στήν Κόρινθο καί τήν Θήβα ἦταν κάτι περισσότερο ἀπό βιοτεχνική[94]. Ἡ ἀπόδοση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς δέν μπορεῖ νά ὑπολογισθῆ, γιατί δέν παραδίδονται ἀριθμοί.

Ἔγινε μιά προσπάθεια νά προσδιορισθῆ ἡ ὑπόσταση τῶν πόλεων στόν χῶρο : πόλεις κατοικιῶν μέ τείχη σ' ὅλο τόν περίβολο, συχνά καί μέ ἀκρόπολη (Κέρκυρα, Ἀντιόχεια), πολίχνες, κάστρο, ὀχυρό, λιμάνι μέ ἀνοικτούς ὁρίζοντες ἀλλά καί μέ κάποια ὀχύρωση (Θεσσαλονίκη). Ἐπεχείρησαν νεότεροι ἐρευνηταί νά φωτίσουν τήν λειτουργία τῆς πόλεως ὡς στοιχειώδους μονάδος πολιτικῆς ὑπάρξεως στά πλαίσια τοῦ πληθυσμικοῦ της μεγέθους ἡ κάθε μία, ὡς καί οἰκονομικῆς ὀντότητος ὡς κέντρου διοικητικοῦ, οἰκονομικοῦ, ἐκκλησιαστικοῦ, κοινωνικῆς ἐπικοινωνίας καί ἐπαγγελματικῆς ὀργανώσεως.

Καίρια ἦταν ἀκόμη ἡ σημασία τῆς πόλεως γιά τήν λειτουργική της διασύνδεση μέ τήν ἐνδοχώρα ποὺ ὑπηρετοῦσε, προσδιοριζομένη, ὡς εὐνόητο, ἀπό τήν ἔκτασή της, μεγαλύτερη γιά τήν πόλη, μικρότερη γιά πολίχνη ἢ κάστρο. Δέν εἶναι εὔκολο νά προσδιορισθῆ τό μέγεθος μιᾶς πόλεως. Οἱ ἀνασκαφικές ἔρευνες βοηθοῦν ὡς ἕνα σημεῖο, γιατί συνήθως δέν ἐπιτρέπουν νά ἀποκαλυφθῆ ὅλος ὁ οἰκισμός, καθώς στίς αἰωνόβιες πόλεις τά νεότερα στρώματα ἐπικαλύπτουν τά παλαιότερα καί μάλιστα τό κεντρικό τμῆμα τῆς πόλεως, ποὺ σήμερα σέ μερικές ἔχει κριθῆ καί διατηρητέο. Γιά τήν βυζαντινή Ἀθήνα τοῦ ΙΑ'-ΙΒ' αἰ. ἀρκετές ἐκκλησίες τῆς ἐποχῆς, ποὺ σώζονται αὐτούσιες στήν θέση τους σέ χαμηλότερο βέβαια ἐπίπεδο σέ σχέση μέ τήν

89. Βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζ. Ἱστορία Β' 1 610-867[2] (1993) σ. 10-11 γιά τήν χρονολόγηση καί σ. 321 ἑξ. γιά τούς ὅρους ἐργασίας τῶν καλλιεργητῶν στόν Γεωργικό νόμο.

90. Βλ. κεφ. Ἐμπορική ναυτιλία.

91. Βλ. κεφ. Ἀγροτική οἰκονομία.

92. Ἀριθμούς γιά μεγάλα ζῶα ποὺ ἐκτρέφονται στό μοναστήρι τῆς Θεοτόκου παραδίδει τό βρεβίο τῆς μονῆς Πετριζωτίσσης (Ἱστορία Γ' 1 σ. 337). *Ἄλογα ἀρρενικά τε καί θηλυκά μετά καί τῶν πουλαρίων αὐτῶν ἀμφότερα ἑκατόν δέκα (στίχ. 1756-1757)· βόες καματηροί διά τῶν ἄντων ἐν πᾶσι τοῖς κτήμασι τῆς μονῆς ζευγάρια τεσσαράκοντα ἑπτά* (στίχ. 1761-1762)· *ἀγελάδια καί ταυρία ἑβδομήκοντα δύο* (στίχ. 1763) REB 42 (1984). Περισσότερες πληροφορίες παρά A. Harvey.

93. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος Ε' σ. 245-303· A. Harvey, Ἀνάπτυξη σ. 198-265 παρά κάποιες παρανοήσεις στήν ἀπόδοση τῆς ὁρολογίας (π.χ. ὅσοι δέν εἶχαν βόδια λέγονται καπνικάριοι Harvey 174, συγχέοντας φόρο καπνικοῦ καί ἀκτημόνων χαρῆς ζῶα γιά ὄργωμα χωραφιῶν). Στήν ἑκατονταετία τῶν Κομνηνῶν δέν ἀναφέρονται σοβαρές καταστροφικές θεομηνίες, παρατεταμένες ξηρασίες, μεγάλες πλημμύρες, πολυήμεροι παγετοί.

94. Στά ΝΔ. τῆς Ἀκροπόλεως χαμηλά στό ἄνοιγμα πρός τόν λόφο τῶν Μουσῶν ὑπῆρξε συνοικία *κογχυ[λ](α)ε(ίων)*, ὅπου βρέθηκαν στρώματα κοχυλιῶν, σημάδια βιοτεχνικῆς ἐπεξεργασίας, μαζί καί ἐπιγραφή ἐτ. 1061 (*Ἰωάννης κογχαλάριος*) γνωστή ἤδη στόν Gregorovius. Eugénie Grandstrem, I. Medvedev, Denise Papachryssanthou REB 34 (1976) σ. 27-28.

σημερινή πόλη (π.χ. Ἁγία Αἰκατερίνη, Σωτήρα (= Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος) στὴν Πλάκα, Ἅγιος Ἐλευθέριος δίπλα στὴν Μητρόπολη, Καπνικαρέα στὴν ὁδὸν Ἑρμοῦ, Ἅγιος Νικόλαος Ραγκαβᾶς, Ἀσώματοι) ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσομε μιὰ εἰκόνα τοῦ μεγέθους τῆς βυζαντινῆς πόλεως, συμπληρώνοντας ἔτσι τὶς εἰδήσεις τῶν φιλολογικῶν πηγῶν τῆς ἐποχῆς.

Τὸ μέγεθος καὶ τὴν λειτουργία τῶν πόλεων προσδιορίζει πρωτίστως ἡ γεωγραφική τους θέση ὡς συγκοινωνιακοῦ κόμβου. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ περιπτώσεις, ὅπου ἡ ἐμφάνιση θαυματουργοῦ προσώπου καὶ ἡ διάδοση ἁγιασματικῆς λατρείας μὲ προσκήνυμα ἱερῶν λειψάνων ἐξελίσσεται σὲ συνεχὴ προσέλευση πιστῶν, ὁπότε μπορεῖ νὰ ἱδρυθῇ ναός καὶ πόλη, ὅπως συνέβη τελικῶς μὲ τὶς Χῶνες στὴν Φρυγία, ὅπου καθιερώθηκε λατρεία τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ οἰκονομικοῦ μεγέθους μιᾶς πόλεως εἶναι ἡ ἀνεύρεση νομισμάτων στὰ οἰκιστικά της κατάλοιπα καὶ ἐνδεχομένως στὶς ὁδικὲς ἀρτηρίες προσβάσεως· αὐτονόητο ὅτι πρέπει νὰ προσδιορίζεται ἐπακριβῶς ὁ τόπος ἀνευρέσεως[95]. Οἱ σωζόμενες σὲ μικρογραφίες χειρογράφων, ὅπως οἱ καταπληκτικὲς σ' ἐκεῖνο τοῦ Σκυλίτζη τῆς Μαδρίτης ἀπεικονίσεις πόλεων, λιμανιῶν, ἀνακτορικῶν χώρων, σκηνῶν σὲ δρόμους, μᾶς παρέχουν εἰκόνες τῆς πόλεως καὶ τῆς ἀστικῆς ζωῆς, διευκρινίζοντας κάπως τὴν ἄμορφη μάζα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρειπίων.

Κατὰ καλὴ τύχη διασώθηκε ταξιδιωτικὴ περιγραφὴ τοῦ ἐκ Τουδέλης Βενιαμίν[96], Ἱσπανοεβραίου ταξιδιώτη († μετὰ τὸ 1173), ποὺ ξεκίνησε τὸ 1159 σὲ ἀναζήτηση τῶν δέκα χαμένων φυλῶν τοῦ Ἰσραὴλ καὶ περιηγήθηκε γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ μεγάλο τμῆμα τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Ἐνδιαφέρθηκε

95. Μίνα Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα, 10ος-14ος αἰώνας. Ἡ νομισματικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα, Σύμμεικτα 11 (1997) σ. 113-150. Πρόκειται γιὰ 13 νομίσματα τοῦ Ἀλεξίου Α', 2 τοῦ Ἰωάννου Β', 37 τοῦ Μανουὴλ Α' καὶ 2 τοῦ Ἰσαακίου Β'. Ἡ περαιτέρω συναγωγὴ καὶ διερεύνηση τοῦ νομισματικοῦ ὑλικοῦ τῶν Θηβῶν συμπληρώνει τὴν εἰκόνα τῶν ἀστικῶν κέντρων τοῦ νοτιοελλαδικοῦ χώρου. Μίνα Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα 6ος-15ος αἰώνας. Ἡ μαρτυρία ἀπὸ τὸ Πολιτιστικὸ Κέντρο, αὐτόθι 12 (1998) σ. 141-163. Βλ. αὐτόθι, σ. 144 γιὰ τὰ ἐργαστήρια (βαφῆς) καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Π. Δημητριάδης-Α. Φ. Λαγόπουλος, Γ. Τσότσος, Δρόμοι καὶ κόμβοι τῆς Βαλκανικῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὴν ἑνιαία Εὐρώπη. Ἱστορικὴ Γεωγραφία, Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 1998.

96. Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλης, Τὸ Βιβλίο τῶν Ταξιδίων στὴν Εὐρώπη, τὴν Ἀσία καὶ τὴν Ἀφρική 1159-1173, ἐκδ. Κοσμᾶς Μεγαλομμάτης-Ἀλ. Σαββίδης, μετάφραση Φωτεινὴ Βλαχοπούλου, Ἀθήνα 1994 (ὅπου καὶ οἱ παραπομπές). Ἀπὸ τὸν Ἀλ. Σαββίδη διευκρινιστικὲς παρατηρήσεις. Ἑλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ τμήματος τοῦ Ὁδοιπορικοῦ ποὺ καλύπτει τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Βενιαμὶν στὸ Βυζάντιο μὲ σημειώσεις τοῦ ἐκδότη Κ. Σιμόπουλου, Ξένοι Ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα Α' 333-1700ᵉ, Ἀθήνα 1981, σ. 217-231.

γιὰ τὶς ἑβραϊκὲς κοινότητες κάθε πόλεως[97] ποὺ ἐπισκέφθηκε καὶ μᾶς δίνει τὸν ἀριθμὸ τῶν ὁμοφύλων καὶ ὁμοθρήσκων του σὲ κάθε μία ἀπὸ αὐτές, ἀφήνοντας ἔτσι νὰ διαφανῇ τὸ πληθυσμικό τους μέγεθος καὶ ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότης. Ἔτσι δίνει τοὺς θεωρουμένους κατὰ βάση ἀξιόπιστους ἀριθμοὺς τῶν ἑβραϊκῶν κοινοτήτων, ἐνδεικτικοὺς στὴν ἀντιστοιχία τους γιὰ τὸ σύνολο τῶν κατοίκων τῆς πόλεως.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοικούντων σὲ κάθε πόλη Ἰουδαίων ὁ ἐκ Τουδέλης Βενιαμὶν παραδίδει τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ ὄνομα τῶν ὁρισμένων σὲ κάθε μία ραβίνων (συνήθως δύο-τριῶν). Στὶς περισσότερο πολυάνθρωπες πόλεις συμπαρίστανται καὶ ἀρχιραβῖνος (Θήβα, Ἀλμυρός, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη). Σημειώνω γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ συγγραφέως ὅτι ὁ προσδιοριζόμενος χρόνος ποὺ χρειάσθηκε γιὰ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν μιὰ πόλη στὴν ἄλλη ἀνταποκρίνεται στὶς ἀποστάσεις[98]. Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τὸ ταξίδι τοῦ Βενιαμὶν χρονολογεῖται τὸ 1165 περίπου.

Οἱ ἑλλαδικὲς πόλεις εἶχαν συχνότερη ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἐξωτερικό, ἴσως γιατὶ ἡ Ἰταλία ἦταν προσφυέστερη ἀγορά, ἀφοῦ ἦταν ἐνδιάμεσος σταθμὸς γιὰ τὶς χῶρες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Τὸ Αἰγαῖο, τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ὑπέκειτο περισσότερο σὲ πειρατικὲς ἐπιθέσεις παρὰ τὸ Ἰόνιον, ἴσως λόγω τῆς νησιώτικης διαμορφώσεως τοῦ θαλασσίου του χώρου[99].

Τὶς ἀνεπτυγμένες ἐμπορικὲς σχέσεις καὶ τὴν ἐπικοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὸν μεσογειακὸ χῶρο ἐκθέτει ἡ ζωηρὴ περιγραφὴ τῆς ἐτησίας ἐμποροπανηγύρεως στὴν Θεσσαλονίκη (20-27 Ὀκτωβρίου)[100] στὴν μνήμη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Πραγματοποιεῖται *ἔξω Πυλῶν τῆς πόλεως*, ὅπου σὲ σκηνὲς ἔχει συγκεντρωθῇ *παντοῖον εἶδος, ὅσα ἐν ὑφάσμασι καὶ τήμασιν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν καὶ ὅσα ἐκ Βοιωτίας καὶ Πελοποννήσου καὶ ὅσα ἐξ Ἰταλίας εἰς Ἕλληνας ἐμπορικαὶ νῆες κομίζουσιν, ἀλλὰ καὶ Φοινίκη πολλὰ συνεισφέρει καὶ Αἴγυπτος, Ἱσπανία καὶ Ἡράκλειοι στῆλαι ἱστουργοῦσαι τῶν ἐπίπλων τὰ κάλλιστα* (στίχ. 148-153 § 6). Εἶναι ἕνας κύκλος τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ μεταφέρονται κατ' εὐθείαν στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ

97. Στὸν ἐκ Τουδέλης Βενιαμὶν καὶ τὸν Ἄραβα γεωγράφο Idrisi στηρίχθηκε ὁ P. Tivčev, Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles, Byzantinobulgarica 1 (1962) σ. 145-182 γιὰ τὴν σκιαγράφηση τῶν βυζαντινῶν πόλεων τοῦ βαλκανικοῦ χώρου, προσθέτοντας καὶ τὶς πληροφορίες τοῦ Νικήτα Χωνιάτη γιὰ λαϊκὴ συμμετοχὴ καὶ ἐπαγγελματικὲς σὲ μικροεξεγέρσεις στὴν Κωνσταντινούπολη.

98. Ν. Δημητρούκας, Ἐνδείξεις γιὰ τὴν διάρκεια τῶν χερσαίων μετακινήσεων στὸ Βυζάντιο (6ος-11ος αἰ.), Σύμμεικτα 12 (1998) σ. 7-42.

99. Ἰδιαιτέρως χρήσιμο τὸ ἔργο τοῦ J. Koder γιὰ τὸ Βόρειο Αἰγαῖο γιὰ τὴν διαπίστωση δρομολογίων, λιμανιῶν, τόπους κατοικιῶν, μετακίνηση πληθυσμῶν. Οἱ πληθυσμιακὲς μεταβολὲς ἐπηρεάζονται ἀπὸ μεγάλες ἐπιδημίες, ὅπως πανώλους ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Α', 745-748, 1171-1172 καὶ τὴν διάδοση τῆς πειρατείας μετὰ τὴν μουσουλμανικὴ ἐξάπλωση.

100. Τιμαρίων ἐκδ. R. Romano, Timarione, Napoli 1974.

δεύτερος κύκλος ἔχει τέρμα τὸν *Εὔξεινο Πόντο*, ἀπ' ὅπου ὅλα κατευθύνονται πρὸς τὴν *Ρωμανία* καὶ στέλλονται ἐκεῖ καὶ κοσμοῦν τὴν *πανήγυριν* (στίχ. 155-164 § 6). Ἐδῶ τὸ σπουδαιότερο ἀντικείμενο συναλλαγῆς εἶναι τὰ ζῶα βουκόλια, ποίμνια, μεταγωγικά — ἀκόμα καὶ σκύλοι — τὰ ὁποῖα προφανῶς ἐκτρέφονται στὰ ὑψίπεδα τῆς Ἀνατολίας.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνον ἡ ποικίλη προέλευση τῶν ἐμπόρων ἀλλὰ καὶ ὁ κόσμος ποὺ *συρρεῖ ἐπ' αὐτὴν* (= τὴν πανήγυριν) *οὐ μόνον αὐτόχθων ὄχλος καὶ ἰθαγενής, ἀλλὰ πάντοθεν καὶ παντοῖος, Ἑλλήνων τῶν ἁπανταχοῦ, Μυσῶν τῶν παροικούντων, γένη παντοδαπὰ Ἴστρου μέχρι καὶ Σκυθικῆς, Καμπανῶν, Ἰταλῶν, Ἰβήρων, Λυσιτανῶν καὶ Κελτῶν τῶν ἐπέκεινα Ἄλπεων* (στίχ. 115-120 § 5). Μεσόγειος, Βόρειος Βαλκανικὴ καὶ βορειότερον ἔχουν σταθερὴ ἐμπορικὴ ἀφετηρία καὶ ἐπίκεντρο τὴν Θεσσαλονίκη ποὺ συγκέντρωνε πλοῦτο καὶ αἴγλη ἐκθαμβωτική, ὥστε νὰ ἀποτελῆ πειρασμὸ γιὰ ξένους ἐπιδρομεῖς. Τὴν σπουδαιότητα τῆς πόλεως μαρτυρεῖ καὶ ἡ δημιουργία ἀποκλειστικῆς ἀρχῆς, τοῦ ἐπάρχου Θεσσαλονίκης[101], τοῦ ὁποίου ἡ δικαιοδοσία δὲν ἀναφέρεται μὲν ἐπακριβῶς ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἦταν παρεμφερὴς πρὸς ἐκείνη τοῦ ἐπάρχου πόλεως τῆς Βασιλεύουσας, προσαρμοσμένη ὅπως εἶναι φυσικό, στὴν κλίμακα πόλεως λιγότερο πολυάνθρωπης καὶ μικρότερης οἰκονομικῆς-διοικητικῆς σημασίας. Μαρτυρίες μὲ ἀφορμὴ τὴν ναυτικὴ ἐπίθεση τοῦ Λέοντος Τριπολίτη τὸ 904 καὶ τὴν βοήθεια τῶν σωζομένων μνημείων ἐπιτρέπουν τὴν πολεοδομικὴ ἀνάπλαση τῆς πόλεως (*ταῖς τῶν οἰκημάτων ὑπερηφανευομένη λαμπρότησιν*) καὶ τὴν ἀνασύνθεση τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τὸ λιμάνι, *ταῖς ἁπανταχόθεν εἰσρεούσας ὁλκάσιν εὐεπίβατον*, προφυλαγμένο μὲ τεχνητὸ βραχίονα[102]. Στὴν πεδιάδα πρὸς τὴν Βέροια *ἀμφίμικτες κῶμες*, ποὺ κατοικοῦσαν *Σλάβοι Δραγουβίτες καὶ Σαγουδᾶτοι* διευκόλυναν τὸ ἐμπόριο μὲ τοὺς *Σκύθες* (= Βουλγάρους), στοὺς ὁποίους πλήρωναν φόρο Σλάβοι ἐγκατεστημένοι στὴν μεθόριο[103].

101. Τὰ σφραγιστικὰ κατάλοιπα τῶν ὑπηρεσιῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὴν Θεσσαλονίκη στὴν μελέτη μου, ἐν Βυζαντινὰ 12 (1983) σ. 51-56· Angeliki Konstantakopoulou, *L'éparque de Thessalonique*: les origines d'une administration (VIIIe-IXe s.) ἐν Ἑλληνικὲς ἀνακοινώσεις στὸ Ε' διεθνὲς συνέδριο σπουδῶν ΝΑ Εὐρώπης, Ἀθῆναι 1985 σ. 157-162.

102. Ἡ περιγραφὴ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καμινιάτη (ἐκδ. Βόννης) § 4 σ. 492. Βλ. Χ. Μπακιρτζῆ, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, Βυζαντινὰ 7 (1975) σ. 289-311· Γ. Γουναρᾶς, Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1982· R. Browning, Byzantine Thessalonike : a unique city, Hellenic Studies Review 1 (1994) σ. 91-104. Τεκμηριωμένη συνολικὴ εἰκόνα ἀπὸ τὸν Ζ' αἰ. ὡς τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση.

103. Αὐτόθι § § 10-11, σ. 501-502. Γιάννη Τσάρα, Ἡ Θεσσαλονίκη μέσ' ἀπ' τὰ ὀνόματά της, Νέα Ἑστία, τ. 118 τεῦχ. 1403 (1985) σ. 298-304. Ἀφιέρωμα στὴ Θεσσαλονίκη. Εἴκοσι τρεῖς αἰῶνες Θεσσαλονίκη. Τὸ τεῦχος κατατοπιστικὸ γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλεως τὸ 1912 περιλαμβάνει καὶ μελέτες γιὰ τὴν

Λεωφόρος δημοσία ἡ Ἐγνατία διέσχιζε τὴν πόλη, συνδέοντας τὴν Ἀνατολὴ μὲ τὴν Δύση. Σ' αὐτὴν κυκλοφοροῦσε διαρκῶς *παμμιγὴς ὄχλος* ντόπιων καὶ ξένων, ὥστε πιὸ εὔκολα μετροῦσες τὴν ἄμμο στὴν παραλία παρὰ τοὺς τὴν *ἀγορὰν* διοδεύοντας. Ἔτσι πολλοὶ συγκέντρωσαν χρυσό, ἀσῆμι, πολύτιμους λίθους, μεταξωτὰ καὶ ἄλλοι μάλλινα. Εὐδοκιμοῦσαν καὶ οἱ ἄλλες τέχνες ποὺ δούλευαν οἱ τεχνίτες μὲ τὴν φωτιά, χαλκό, σίδερο, κασσίτερο, μοχνὲς ποὺ δούλευαν οἱ τεχνίτες μὲ τὴν φωτιά, χαλκό, σίδερο, κασσίτερο, μολύβι καὶ γυαλὶ σὲ τέτοια ἔκταση ποὺ μποροῦσε νὰ κατασκευασθῆ μιὰ καινούρια πόλη. Ζωηρὴ ἦταν ἡ πνευματικὴ καὶ ἡ μουσικὴ κίνηση, ἰδίως στὸν ἐκκλησιαστικὸ τομέα, μὲ ἐπίκεντρο τὶς ἐκκλησίες Ἁγία Σοφία, Παναγία, Ἅγιο Δημήτριο.

Ἡ Θεσσαλονίκη, συνεχίζει ὁ ἐκ Τουδέλης Βενιαμίν, εἶναι *μεγάλη πόλη* μὲ πεντακοσίους περίπου Ἰουδαίους. Ὁ *λόγιος ἀρχιραβίνος Σαμουὴλ* εἶναι *διορισμένος ἀπὸ τὸν βασιλιὰ* (Μανουὴλ Α' Κομνηνὸ) *ὡς ἐπικεφαλῆς τῶν Ἰουδαίων*. Εἶναι ἡ μοναδικὴ μαρτυρία γιὰ διοικητικὴ ὑπαγωγὴ τῶν Ἰουδαίων σὲ δικό τους θρησκευτικὸ ἐκπρόσωπο ἔναντι τῶν βυζαντινῶν ἀρχῶν καὶ συνεχίζει ὁ περιηγητὴς Βενιαμίν: οἱ *Ἰουδαῖοι ζοῦν ἀπὸ τὴν καλλιέργεια* τοῦ *μεταξιοῦ* ἀλλὰ ὑφίστανται *καθεστὼς καταπίεσης* (σ. 64). Μὲ ἐνθουσιασμὸ ἀναφέρεται ὁ Βενιαμὶν στὴν κατεργασία τοῦ μεταξιοῦ καὶ στὴν *μεγάλη πόλη τῆς Κορίνθου*[104] *μὲ 300 περίπου Ἰουδαίους* (σ. 63) *κι ἀπὸ κεῖ στὴν μεγάλη πόλη τῶν Θηβῶν, ὅπου ζοῦν δύο χιλιάδες Ἰουδαῖοι... εἶναι οἱ πιὸ ἐπιδέξιοι τεχνίτες στὸ μετάξι*[105] *καὶ στὴν πορφύρα σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα*, πληροφορία ποὺ ἀποδέχεται καὶ ὁ D. Jacoby, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι, δὲν εἶχαν ἐπιτύχει νὰ γίνουν δεκτοὶ στὶς ἀσχολούμενες μὲ τὴν παραγωγὴ τῆς μετάξης βυζαντινὲς συντεχνίες[106]. Ἡ Θήβα γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ τῶν προϊόντων

βυζαντινὴ ἐποχή, ὅπως Μ. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴς Θεσσαλονίκης ἐγκώμιον (σ. 514-522) γιὰ τὴν λειτουργία τῆς Θεσσαλονίκης ὡς δημιουργικοῦ κέντρου χριστιανικῆς τέχνης.

104. Μ. Κορδώσης, Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στοὺς μέσους χρόνους, Ἀθῆνα 1986.

105. Ἀλ. Σαββίδης, Ἡ βυζαντινὴ Θήβα 996/7-1204 μ.Χ., Ἱστορικογεωγραφικὰ 2 (1987-1988), σ. 33-52· Μαρία Γερολυμάτου, Ἡ Θήβα κέντρο ἐμπορίου καὶ ἐπικοινωνιῶν τὸν 12ο αἰῶνα, Σύμμεικτα 11 (1997) σ. 97-112, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία μὲ γνώση καὶ τῶν βενετικῶν ἐγγράφων· M. Kaplan, Du cocon au vêtement de soie : Concurrence et concentration dans l'artisanat de la soie à Constantinople aux Xe-XIe siècles, H. Ahrweiler, Εὐφυχία 1 (1998) σ. 313-327. Ἐπίκαιρη πάντα ἡ μελέτη γιὰ τὴν βιοτεχνία τῆς μετάξης τοῦ R. Lopez, Silk Industry in the Byzantine Empire, Speculum 20 (1945) σ. 1-42 ἀνατύπωση Byzantium and the World around it, London 1978 ἀρ. III. Βλ. καὶ τὴν Ἱστορία μου Β' 2 ²(1997) σ. 359 σημ. 3 καὶ σ. 507· E. Kislinger, Demenna und die byzantinische Seidenproduktion, Byzantinoslavica 54 (1993) σ. 43-52· Anna Muthesius, Byzantine Silk weaving AD 400 to AD 1200, ἐκδ. E. Kislinger - J. Koder, Vienna 1997.

106. D. Jacoby, The Jews and the silk industry of Constantinople. Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean, Aldershot 2001 μελέτη ἀρ. XI.

της χρησιμοποιοῦσε τὸ λιμάνι τῆς *Χαλκίδος*. Ἀπὸ ὦ ὁ Βενιαμὶν πέρασε στὸν *Εὔγκριπος* (Εὔριπος) μεγάλη παραλιακὴ πόλη (Χαλκίδα), στὴν ὁποία συναθροίζονται *ἔμποροι ἀπὸ ὅλες τὶς συνοικίες*. Ἐκεῖ ζοῦν *διακόσιοι περίπου Ἰουδαῖοι* (σ. 63).

Στὸν Ἁρμυλὸ (Ἁλμυρὸ)[107] μιὰ *μεγάλη πόλη κοντὰ στὴ θάλασσα κατοικημένη ἀπὸ Βενετούς, Πιζάνους καὶ Γενουάτες ἀλλὰ καὶ περαστικοὺς ἐμπόρους. Εἶναι μεγάλο μέρος καὶ ἔχει 400 περίπου Ἰουδαίους*, στὴν δὲ *Βισέϊνα* (Βέσσαινα) *100 περίπου* (σ. 64).

Μὲ κατεύθυνση τὴν Ἀνατολὴ ὁ Βενιαμὶν προχωρεῖ πρὸς τοῦ Δημητρίτζη (50 περ. Ἰουδαῖοι), τὴν Δράμα (140), Χριστούπολη (Καβάλα 20), Ἄβυδο καὶ μετὰ *πέντε ἡμέρες συναντᾶμε τὴν σπουδαία πόλη τῆς Κωνσταντινούπολης* (σ. 64). Ἀκολουθεῖ ἐνθουσιώδης περιγραφὴ τῶν ἀξιοθεάτων καὶ ἐπανειλημμένη ἀναφορὰ στὸν πλοῦτο τοῦ αὐτοκράτορος[108], τῆς πόλεως καὶ τῶν κατοίκων της. *Εἶναι μία πολυάσχολη πόλη καὶ καταφθάνουν σ' αὐτὴν ἔμποροι ἀπὸ παντοῦ* (ἀπαριθμεῖ τὰ μέρη) *ἀπὸ θάλασσα ἢ ἀπὸ ξηρὰ καὶ δὲν ὑπάρχει ἄλλη πόλη παρόμοια ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Βαγδάτη, τὴ μεγάλη πόλη τοῦ Ἰσλάμ* (σ. 65) (ca. 1165 ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Βενιαμίν).

Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Βασιλεύουσας δὲν κατοικοῦν μέσα στὴν Πόλη ἀλλὰ σὲ ἰδιαίτερη συνοικία στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ τοῦ Κερατίου τὴν ἀσιατική, τὸ Πέραν ὅπως ὀνομάζεται (σ. 67). Στὴν ἑβραϊκὴ συνοικία κατοικοῦν δύο χιλιάδες *Ραββανίτες*[109] *Ἰουδαῖοι* καὶ πεντακόσιοι περίπου *Καραῖτες*. Μεταξὺ τῶν διανοουμένων ὑπάρχουν πολλοὶ σοφοί. Τὴν σημασία τῆς παροικίας δηλώνει ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρουσία *ἀρχιραβίνου* ἡ ὕπαρξη 6 ραβίνων. *Ὑπάρχουν ἀκόμα τεχνίτες τοῦ μεταξιοῦ καὶ πολλοὶ πλούσιοι ἔμποροι. Σὲ κανένα*

107. Ἀπ. Παπαθανασίου, Ἡ Βυζαντινὴ Δημητριάδα 431-1204, Βόλος 1995· Οἱ Ἑβραῖοι στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ζητήματα ἱστορίας στὴ μακρὰ διάρκεια, Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Συμποσίου Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1991 ἐκδ. Ε. Ἀβδελᾶ-Ο. Baron Basar, Ἀθήνα 1995 σ. 45-61 : Α. Λαμπροπούλου, Ἡ ἑβραϊκὴ παροικία στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο, σ. 75-84 : Α. Μουτζάλη, Ἡ ἑβραϊκὴ κοινότητα Πατρῶν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους.

108. Ὁ Βενιαμὶν ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ πολύτιμα πετράδια ποὺ στόλιζαν τὸν θρόνο καὶ τὴν χρυσὴ κορόνα τοῦ αὐτοκράτορος, *νύχτα δὲν χρειάζονταν φῶτα, ἀφοῦ ὅλοι ἔβλεπαν ἀπὸ τὸ φῶς ποὺ ἐξέπεμπαν τὰ πετράδια* (σ. 65-66). Βλ. Ἀ. Ἀνδρεάδου, Ἔργα Α΄ (1938) σ. 387-421. D. Jacoby, Les quartiers Juifs de Constantinople à l'époque byzantine, Byzantion 37 (1967) σ. 165-227. Δέχεται ὅτι στὴν ἑβραϊκὴ συνοικία τοῦ Πέραν διέμεναν κάπου 2.500 Ἑβραῖοι· ὅταν τὴν ἔκαψαν οἱ Σταυροφόροι τὸν Ἰούλιο 1203 εἶχε ἐκταση 20 περ. ἑκταρίων.

109. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν Ἰουδαίων χαρακτηρίζονται ὡς *Ραββανίτες*, ἐνῶ οἱ *Καραῖτες*, μικρὴ σήμερα στὸν κόσμο αἱρετικὴ ὁμάδα, ἀπορρίπτουν τὴν προφορικὴ παράδοση, ὅπως ἔχει καταγραφὴ στὸ Ταλμούδ καὶ δέχονται μόνο τὸν Γραπτὸ Νόμο, τὴν Βίβλο. Βλ. τὰ σχόλια τῶν ἐκδοτῶν σ. 147-148.

Ἑβραῖο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἱππεύῃ· μοναδικὴ ἐξαίρεση εἶναι ὁ ραβίνος Σολομὼν Χαμιτσρί[110], *ὁ ὁποῖος εἶναι γιατρὸς τοῦ βασιλιᾶ. Μέσω αὐτοῦ οἱ Ἰουδαῖοι ἀπολαμβάνουν ἱκανοποιητικὴ ἀνακούφιση ἀπὸ τὶς καταπιέσεις. Οἱ συνθῆκες διαβίωσής τους εἶναι χαμηλὲς καὶ ὑπάρχει πολὺ μῖσος ἐναντίον τους* (σ. 66-67).

Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Βενιαμὶν ἐπιστρέφει στὸ Αἰγαῖο περνῶντας ἀπὸ τὴν *Ραιδεστό*, ὅπου ζοῦσαν *400 περίπου Ἰσραηλίτες*, τὴν *Καλλίπολη 200*, τὴν *Ἄβυδο* (*Καλέ, Τσανὰκ Καλὲ* ἀργότερα στὰ τουρκικὰ) πάλι, ὅπου τώρα ἀναφέρει *50 Ἰουδαίους* καὶ φτάνει στὰ μεγάλα αἰγαιοπελαγίτικα νησιά. Στὴν *Μυτιλήνη* ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχουν *Ἰουδαϊκὲς συναγωγὲς σὲ δέκα διαφορετικὲς συνοικίες*, χωρὶς ἄλλη ἀριθμητικὴ ἔνδειξη. Στὴν *Χίο* μιλάει γιὰ *400 περίπου Ἰουδαίους*[111], *στὴν Σάμο γιὰ 300*[112], *στὴν Ρόδο γιὰ 400* καὶ στὴν *Κύπρο γιὰ Ραββανίτες καὶ Καραῖτες*, μιὰ ὁμάδα ἄλλων *αἱρετικῶν Ἰουδαίων*, ἀλλὰ γιὰ ὅλους ἀορίστως χωρὶς συγκεκριμένον ἀριθμό. Στὴν συνέχεια τοῦ ταξιδιοῦ μνημονεύει σταθμούς του στὴν παραλία τῆς Συρίας ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴν *Ἀντιόχεια* γράφει : *Οἱ δέκα Ἰουδαῖοι ποὺ διαμένουν ἐδῶ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κατασκευὴ γυαλιοῦ* καὶ γιὰ τὴν *Λαοδίκεγια* (Λαοδικεία) ὅτι ζοῦν *ἑκατὸ περίπου Ἰουδαῖοι* (σ. 67-68).

Ὁ ἀριθμὸς τῆς ἑβραϊκῆς θηβαϊκῆς μοινότητος (2.000) ἀξιόπιστος καὶ κατὰ τὸν A. Harvey σ. 538, θεωρῶ πιθανὸν ὅτι περιλαμβάνει τὸ σύνολο τῶν ἐργαζομένων στὴν μεταξοβιοτεχνικὴ παραγωγή, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ὑφαντουργῶν[113] ὄχι μόνον τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητος ἀλλὰ τοῦ συνόλου τῶν Θηβαίων πολιτῶν, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ὑφαντουργία. Ὁ Βενιαμὶν φαίνε-

110. Ὁ ραβίνος-γιατρὸς τοῦ αὐτοκράτορος δὲν περιλαμβάνεται στὴν ὁμάδα τῶν 6 ραβίνων, ποὺ μᾶς ἀνέφερε ὁ Βενιαμὶν στὴν ἀρχὴ τῆς παραγράφου μαζὶ μὲ τὸν ἀρχιραβίνο (σ. 66-67). A. Berger, Zur sogennanten Stadtansicht des Vavassore, Istamb. Mitt. 44 (1994) σ. 329-450. Ὁ V. τυπογράφος ἀπὸ τὰ μέσα 16 αἰ. κυκλοφορεῖ Stadtansicht τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς ὁποίης τὸ πρωτότυπο ἀνάγεται περ. τὸ 1480. Ἀποδεῖει κάπου 70 μνημεῖα ποὺ τὰ ἀναλύει.

111. Ὁ Γ. Ζολώτας, Ἱστορία τῆς Χίου Β΄, Ἀθήνα 1924, σ. 323 ὑπολόγισε τοὺς 400 Ἑβραίους τοῦ νησιοῦ ὡς 400 οἰκογένειες· ἀντίθετη ἄποψη διατύπωσε ὁ Ἀ. Ἀνδρεάδης (βλ. κατωτέρω).

112. Ὁ Βενιαμὶν δὲν διευκρινίζει ποιὰ νησιὰ ἐννοεῖ στὴν φράση : *Τὰ νησιὰ ἔχουν πολλὲς Ἰουδαϊκὲς κοινότητες* (σ. 67)· τὴν παρατήρησή του παρεμβάλλει πρὶν ξεκινήσει ἀπὸ τὴν Σάμο.

113. Νικ. Χωνιάτης σ. 74_{66} : *τῶν τε γυναικῶν... ὅσαι τὸ εἶδος καλαὶ καὶ βαθύζωνοι... καὶ τὴν ἱστουργικὴν κομψότητα καλῶς ἐπιστάμεναι* σ. 98_4 : οἱ Νορμανδοὶ δὲν ἄφησαν νὰ ἐπιστρέψουν οἱ καταγόμενοι ἀπὸ τὴν *Κόρινθο* καὶ τὴν *Θήβα*, *ὅσοι τὴν τύχην ἀφανεῖς καὶ οἱ τὰς εὐτρήτους ὀθόνας ὑφαίνειν ἔλαχον καὶ τῶν γυναικῶν αἱ καλαὶ καὶ βαθύζωνοι καὶ τὴν αὐτὴν ἀνδράσι τέχνην ἐκμελετήσασαι*. Καὶ τώρα (δηλ. τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφει ὁ ἱστορικὸς κοντὰ στὸ τέλος τοῦ ΙΒ΄ αἰ.) ὅσοι καταπλέουν στὴν Σικελία *ἔξεστιν ἰδεῖν Θηβαίων παῖδας καὶ Κορινθίων ἱστῷ προσαγόντας τῶν ἑξαμίτων καὶ χρυσοπάστων στολῶν...* (βλ. τὰ γεγονότα λεπτομερῶς Ἱστορία Γ΄ 1 σ. 131).

ται ρώτησε γιά τούς άσχολουμένους μέ τήν μεταξοβιοτεχνία καί τοῦ εἶπαν τόν ἀριθμό 2.000, χωρίς οὔτε αὐτός οὔτε οἱ πληροφοριοδότες του νά πολυπραγμονήσουν, ἄν ἦταν μόνον ἄνδρες ἤ καί γυναῖκες, μόνον Ἑβραῖοι ἤ καί Ἕλληνες. Ἡ ἐξήγησή μου οὔτε τήν ἀξιοπιστία τοῦ περιηγητή προσβάλλει οὔτε ὑπονοεῖ ἀναντιστοιχία τοῦ ἀριθμοῦ ἀπασχολουμένων στήν Θήβα μεταξοβιοτεχνιτῶν καί ἐκείνου τῶν μεγάλων ἐμπορικῶν ἑλλαδικῶν κέντρων[114]. Ἡ Θήβα ἦταν πολυάνθρωπη μέ λογίους, πού γνώριζαν καλά τήν Μισνά καί τό Ταλμούδ, μέ 3 ραβίνους, ἕναν ἀρχιραβίνο καί τόν ἀδελφό του, ὅλους σοφούς *πού ὅμοιοί τους δέν ὑπάρχουν σέ ὅλο τόν ἑλληνικό χῶρο, μέ ἐξαίρεση τήν Κωνσταντινούπολη* (σ. 63). Μιά πλούσια ἐμπορική πόλη μέ ὀργανωμένη βιοτεχνία μεταξωτῶν καί σημαντική ἀνθοῦσα ἑβραϊκή παροικία. Στήν περίπτωση πού ἡ ἄποψή μου γίνει δεκτή ὑπάρχει μιά προσέγγιση στόν ἀριθμό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως.

Ὅσο γιά τούς ἀριθμούς πού ὁ ἐκ Τουδέλης Βενιαμίν δίνει γιά τούς Ἰουδαίους, τούς ἐγκατεστημένους στίς πόλεις τοῦ ἑλλαδικοῦ καί νησιωτικοῦ χώρου, ἄν ἀφοροῦν ἄτομα (συνήθως ἄρρενες ἐνήλικους) ἤ οἰκογένειες, ἡ ἐπικρατοῦσα ἄποψη εἶναι ὅτι πρόκειται γιά ἄτομα. Στήν περίπτωση πού γινόταν δεκτό ὅτι πρόκειται γιά ἀριθμούς οἰκογενειῶν, θά φθάναμε σέ μεγάλους ἀριθμούς γιά τό σύνολο τῶν κατοίκων πού δέν εἶναι συμβατοί μέ τήν πραγματικότητα. Τήν ἄποψη ὅτι οἱ ἀριθμοί δηλώνουν ἄτομα ὑπεστήριξε καί ὁ σοφός, παλαιός καθηγητής τῆς Δημοσίας Οἰκονομίας καί Στατιστικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀνδρέας Ἀνδρεάδης († 1935)[115], πρωτοπόρος στήν σπουδή τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας. Ἀκριβῶς περί τό 1930 δημοσίευσε σέ ὕφος καλλιεπές ἀλλά χωρίς τήν σημερινή αὐστηρή διάρθρωση, σειρά μελετῶν μέ γνῶση τοῦ τότε πηγαίου ὑλικοῦ — ὑστεροῦσε ἡ δημοσίευση ἐγγράφων —, γιά τήν νομική θέση τῶν Ἑβραίων στό βυζαντινό κράτος[116] καί τίς δημοσιονομικές ὑποχρεώσεις[117], καταλήγοντας στήν ὀρθή διαπίστωση ὅτι ἡ θρησκευτική ἐλευθερία τῶν Ἰουδαίων καί στήν πιό μικρή πόλη

114. Γιά τήν ὁμότεχνη Κόρινθο δίνεται ὁ ἀριθμός 300, τόν Ἀλμυρό κέντρο ἐμπορικό 400 καί τήν Θεσσαλονίκη κεντρική διοικητική μονάδα 500 Ἰουδαῖοι.

115. Α. Ἀνδρεάδου, Sur Benjamin du Tudèle, BZ 30 (1929-1930) σ. 457-462 = Α. Ἀνδρεάδου, Ἔργα τ. Α΄ Ἑλληνική οἰκονομική καί δημοσιονομική Ἱστορία, Ἀθῆναι 1938, σ. 669-673· J. Holo, An economic history of the Jews of Byzantium from the eve of the Arab conquest to the fourth crusad, Ann Arbor, Mid. University Microfilm 2001.

116. Α. Ἀνδρεάδου, Οἱ Ἑβραῖοι ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ 6 (1929) σ. 23-43 ἀναδημοσίευση Ἔργα τ. Α΄ 1938, σ. 609-627.

117. Τοῦ αὐτοῦ, Le Juifs et le fisc dans l'empire byzantin, Mélanges Ch. Diehl, I, Paris 1930 σ. 7-29 = Ἔργα Α΄ σ. 629-649· Eliyahu Ashtor, The Jews and the Mediterranean Economy 10th-15th centuries, London 1983, Variorum Reprints. Α. Ἀνδρεάδου, Ἔργα Α΄, σ. 619-622, 638 ἑξ.

τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου καί τῶν νησιῶν του εἶναι προφανής, παράλληλα καί ἡ οἰκονομική τῶν εὐρωστία, γιά νά ἐπαναλάβη ὡς κατακλεῖδα τό συμπέρασμα ἄλλου σοφοῦ, τοῦ ἑβραϊστοῦ καί βυζαντινολόγου Σαμουήλ Krauss ὅτι «au Moyen Age, les Juifs étaient infiniment mieux traités à Byzance que dans le reste de l'Europe»[118]. Καί στούς προηγουμένους τόμους τῆς Ἱστορίας μου ἀναφέρθηκα στήν θέση τῶν Ἰουδαίων στό βυζαντινό κράτος, οἱ ὁποῖοι χάρις στήν βαθειά τους θρησκευτική πίστη σφυρηλάτησαν τήν ἀκατάβλητη συνοχή τους. Ὁρισμένες ἐνδείξεις ὑποδεικνύουν ὅτι εἶχαν συστήσει κοινότητες, τουλάχιστον ὁρισμένες φορές φαίνεται ὅτι ἀποφάσιζαν καί δροῦσαν συλλογικά (Ἱστορία Γ΄ σ. 273 ἑπ.). Μπορῶ νομίζω νά ἐπισημάνω ὅτι οἱ Ἰουδαϊκές κοινότητες φαίνεται νά εὐημεροῦν, ἀπολαμβάνουσαι τά ἀγαθά εὐνομουμένου κράτους, χωρίς δυσμενή μεταχείριση εἴτε ἀπό τίς ἀρχές εἴτε ἀπό τόν ἑλληνικό πληθυσμό.

Γιά τό πληθυσμικό μέγεθος τῆς Κωνσταντινουπόλεως θεωρῶ ἰσχύουσα τήν παρατήρηση τοῦ Α. Ἀνδρεάδου ὅτι γιά καμιά ἐποχή *«δέν δυνάμεθα νά ὁμιλήσωμεν μετ' ἀσφαλείας»*[119]. Ἡ ἀνυπαρξία πραγματικῶν ἀριθμῶν καί οἱ ὑπολογισμοί ὄχι ἐπί ἀσφαλῶν μαρτυριῶν ἀλλά ἐπί ἑρμηνειῶν πού φυσικό εἶναι νά ἀποκλίνουν, θά μοῦ ἐπιτραπῆ νά ἀμφιβάλλω γιά τήν ἀποδοχή ἀριθμῶν ὡς 500.000 ψυχαί, 600.000 καί ὁμοιες γιά τόν πληθυσμό τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ ὑπολογισμοί γιά τόν πλοῦτο κυρίως μέ τίς πληροφορίες τῶν Σταυροφόρων καί τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀλώσεως σέ ἀριθμούς μάρκων, πού σήμερα δέν μᾶς λένε τίποτα γιά τήν ἀγοραστική τους ἀξία (κτητική ἀξία), ἀμφιβάλλω ἄν μποροῦν νά τεθοῦν ὡς βάση ὑπολογισμῶν.

Παρατηρεῖται ἐνδιαφέρον γιά προσδιορισμό ἀριθμητικῶν μεγεθῶν περιφερειῶν ἀλλά ἀπό τίς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις μόνη ἀσφαλής διαπίστωση εἶναι ὅτι ἀπό τόν ΙΑ΄ αἰ. παρατηρεῖται αὐξητική τάση τοῦ πληθυσμοῦ[120].

Συναφές μέ τίς πόλεις[121] εἶναι καί τό ὁδικό δίκτυο, ἰδιαιτέρως σημαντικό

118. Τοῦ αὐτοῦ, Ἔργα Α΄ σ. 648.

119. Α. Ἀνδρεάδου, Περί τοῦ πληθυσμοῦ καί τοῦ πλούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατά τούς μέσους χρόνους, Ἐπετηρίς φιλολογικοῦ συλλόγου Παρνασσός 1917 = Ἔργα Α΄, Ἀθῆναι 1938, σ. 387-421 εἰδικῶς γιά τόν πληθυσμό σ. 390-408, γιά τόν πλοῦτο τῆς Κωνσταντινουπόλεως σ. 408-421· D. Jacoby, La population de Constantinople à l'époque byzantine. Un problème de démographie urbaine, Byzantion 31 (1961) σ. 81-109· Α. Ἀνδρεάδου, De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'empire byzantin, Byzantion I (1924) σ. 75-115 = Ἔργα Α΄ (1938) σ. 493-524.

120. Βλ. γιά ἄλλο περιορισμένο χῶρο J. Lefort, Population et peuplement en Macédoine ἐν V. Kravari κλπ. Hommes et richesses II (1991) σ. 63-82. Τήν ἀδυναμία προσδιορισμοῦ τοῦ πληθυσμικοῦ μεγέθους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς καί τῆς Ἀρχαιότητος ἐπισημαίνει καί ὁ D. Jacoby.

121. Σπ. Βρυώνη, Παρακμή (1996) σ. 28-34· Φ. Κουκουλέ, Αἱ ὁδοί καί οἱ ἔμβολοι τῶν βυζαντινῶν πόλεων, ΕΕΒΣ 18 (1948) σ. 3-27.

τὸ διατρέχον τὴν Μικρὰ Ἀσία. Κληρονομιὰ καὶ αὐτὸ μαζὶ μὲ τὴν Ἐγνατία ὁδὸ στὸ εὐρωπαϊκὸ τμῆμα τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, διακλαδιζόταν στὸν μικρασιατικὸ χῶρο σὲ μεγάλες ὁδικὲς ἀρτηρίες μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ Δυτικὰ πρὸς τὰ Ἀνατολικὰ καὶ πρὸς τὰ Νοτιοανατολικὰ μὲ καίριους σταθμοὺς σὲ πόλεις κοντὰ σὲ ποτάμια (Μαλάγινα, Πεσινοῦς, Σανιάνα), ὅπου καὶ ἅπληκτα (= στρατόπεδα γιὰ τὴν συγκέντρωση στρατοῦ) καὶ μεγάλες λουτρικὲς ἐγκαταστάσεις πρὸς διευκόλυνση τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ἱππικοῦ του. Τὶς «*βασιλικὲς ὁδοὺς*» χρησιμοποιοῦσαν ἐκτὸς τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ βασιλικοῦ ταχυδρομείου, ἔμποροι, ἐγχώριοι καὶ ἀλλοδαποί[122] —γι' αὐτὸ καὶ μαρτυρίες Ἀράβων γεωγράφων— καὶ προσκυνητές[123], οἱ πλεῖστοι πολίτες τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἔχομε τὴν τύχη νὰ διαθέτομε τὴν ἀποτύπωση τῆς βιογεωγραφίας, ἀνθρωπογεωγραφίας τῆς αὐτοκρατορίας σὲ μιὰ καλή της ὥρα (μέσα Γ' αἰ.) ἀκέραιης ἀκόμη, ἀπὸ ἀκούραστο μελετητὴ θεσμῶν, χώρου, διεθνοῦς ἐπικοινωνίας, ἀμέθοδα καὶ ἀσυστηματοποίητα μὲ σύγχρονα κριτήρια, ἀλλὰ μὲ ἀγάπη, παρατηρητικότητα καὶ σεβασμὸ γιὰ τὴν φύση, τὸ κράτος, τὸν ἄνθρωπο, τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο στὸ πολυποίκιλο συγγραφικό του ἔργο, ὅπως ἀφομοιώθηκε ἀπὸ τὴν Βαρβάρα Κουταβᾶ-Δεληβοριᾶ, Ὁ γεωγραφικὸς κόσμος Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, τ. Α'-Β', Ἀθήνα 1991.

Γιὰ τὸν σημερινὸ ἐρευνητὴ ἰδιαιτέρως πολύτιμη, σὲ ἐξέλιξη ἀκόμη ἡ βιενναία σειρὰ Tabula Imperii Byzantini μὲ ἐξαίρετη χαρτογράφηση, πλήρη βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση καὶ ἐπιτοπία ἀνίχνευση τοῦ χώρου.

J. Koder - F. Hild, Hellas und Thessalien TIB 1 (1976).
Fr. Hild - M. Restle, Kappadokien (Kappadokien, Charsianon, Sebasteia und Lykandos) TIB 2 (1981).
P. Soustal - J. Koder, Nikopolis und Kephallenia TIB 3 (1981).
Kl. Belke - M. Restle, Galatien und Lykaonien TIB 4 (1984).
Fr. Hild - H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien TIB 5.1 (1990) καὶ 5.2 (1990).
P. Soustal, Thrakien (Rodope und Haimimontos) TIB 6 (1991).
Kl. Belke - N. Mersich, Phrygien und Pisidien TIB 7 (1990).
Kl. Belke, Paphlagonien und Honorias TIB 9 (1996).
J. Koder unter Mitarbeit von P. Soustal und Alice Koder, Aigaion Pelagos (Die nördliche Ägäis) TIB 10, 1998.

122. K. N. Ciggaar, Western Travellers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204, Köln 1996. Διερεύνηση τυχὸν ἐπιδράσεων, ποὺ Δυτικοὶ ταξιδιῶτες ἀπὸ βορεινὲς χῶρες (Σκανδιναβία, Ἰσλανδία), Κεντρικὴ Εὐρώπη μέχρι τὸν Νότο (Ἰβηρικὴ χερσόνησο) δέχθηκαν οἱ ἴδιοι καὶ περαιτέρω μετέφεραν στὶς πατρίδες τους.

123. Πρωτοπόρος στὸ θέμα ὑπῆρξε κατὰ κάποιο τρόπο ἡ Ἄννα Ἀβραμέα, Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τὸ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν, Ἀθήνα 1974.

Πολίτες βυζαντινοί, ἀλλοεθνεῖς καὶ ξένοι,
σὲ ἀναζήτηση νέας σχέσεως

Τὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Κ' αἰ. εἵλκυσε τοὺς νεοτέρους μελετητὲς ἡ διερεύνηση τῆς εἰκόνος τοῦ ἄλλου τοῦ «ἀλλοεθνοῦς», τοῦ «ἀλλοθρήσκου», τοῦ «ἀλλοφύλου», προσδιοριζομένη ἀπὸ τὴν χρονικὴ ἀπόσταση τῶν πληροφοριῶν καὶ τὸ περιορισμένο τοῦ εἴδους (γραπτὰ κείμενα, ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα καὶ ἔργα τέχνης), ὅλα φορτισμένα ἀπὸ ἀντιλήψεις καὶ νοοτροπίες ἄλλων ἐποχῶν. Πάντως ἡ εἰκόνα καθορίζεται ἀπὸ κριτήρια πολιτικὰ καὶ πολιτισμικὰ καὶ παρ' ὅλο ποὺ οἱ ἄλλοι εἶναι οἱ *βάρβαροι*, ἡ γῆ εἶναι ἡ *ἡμετέρα*, ὁ κύκλος τῆς βασιλείας σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν *ὑπερορία* καὶ τὴν *ἀλλοδαπὴ γῆ*, δὲν εἶναι ὅλοι τὸ ἴδιο, ὅταν μάλιστα μερικοὶ ἔχουν προσέλθει στὸν Χριστιανισμό. Ὑπάρχει διαβάθμιση καὶ μεταξύ τους. Ἔτσι οἱ χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι —Σέρβοι, Βούλγαροι, Ἴβηρες—, ἀνήκουν ἐπίσης στὴν Οἰκουμένη καὶ ὅσοι μετέχουν ἑλληνικῆς παιδείας τοποθετοῦνται σὲ καλύτερη θέση. Ἀνάλογη θεώρηση ἐπικρατεῖ καὶ γιὰ τοὺς μὴ χριστιανικοὺς λαούς, βαρβάρους, Ἄραβες, Σύρους, Τούρκους κ.λπ., γιὰ τοὺς ὁποίους ὅμως ἡ παιδεία καὶ τὰ ἤθη τους βαρύνουν στὴν ἔνταξή τους[124].

Στὸ βυζαντινὸ κράτος ἡ ἐγκατάσταση ξένων ὑπηκόων μὲ ἰδιαίτερη ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση ὑπέκειτο σὲ ὁρισμένους κανόνες καὶ περιορισμούς, συνισταμένους κυρίως σὲ ἐγκατάσταση σὲ ὁρισμένο χῶρο ἰδίως στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ ὅρου *λίζιος*[125] στὴν συνθήκη τῆς Δεαβόλεως (1108) σηματοδοτεῖ τὴν προσέγγιση μὲ τὰ δυτικὰ θέσμια τῆς Κομνηνείου ἰδίως περιόδου, γιὰ νὰ δηλωθῇ ἡ σχέση ὑποτελείας τοῦ ἡγέτη τῶν λατινικῶν κρατιδίων τῆς Ἀνατολῆς ἀλλὰ καὶ ἡγητόρων Βαλκανίων λαῶν —ὄχι βεβαίως

124. Hélène Ahrweiler, L'image de l'autre et les mécanismes de l'altérité, Rapports du XVIe Congrès intern. des sciences historiques I, Stuttgart 1985, σ. 1-13· H. Hunger, Graecus perfidus — Ἰταλὸς Ἰταμός, Il senso del «alterità» nei rapporti greco-romani e italo-bizantini con un introduzione di O. Kresten, Roma 1987· Marie-Theres Fögen, Fremde der Gesellschaft (ἐκδ.), Frankfurt a. M. 1991· Α. Μουρομμάτης, Σημειώσεις γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἄλλου στὸ Βυζάντιο, Σύμμεικτα 10 (1996) σ. 235-239· Π. Γουναρίδης, Ἡ εἰκόνα τῶν Λατίνων τὴν ἐποχὴ τῶν Δυτικῶν, Σύμμεικτα 9 Α', Ἀθήνα 1994, σ. 157-171· J.-Cl. Cheynet, Du prénon au patronyme; les étrangers à Byzance (Xe-XIIe siècles) ἐν N. Oikonomides, Studies in Byzantine Sigillography, Washington 1987 σ. 57-66· G. Dagron, Ceux d'en face. Les peuples étrangers dans les traités militaires byzantins, Trav. et Mém. 10 (1987) σ. 207-232· G. Dagron, Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance (IXe-XIIe siècle), Trav. et Mém. 12 (1994) σ. 219-240 μὲ ἐξειδίκευση γιὰ τὸν ἱεραπόστολο, τὸν στρατιώτη, τὸν συνοριακὸ φρουρό, τὸν μορφωμένο, τὸν ἄνθρωπο τοῦ δρόμου.

125. J. Ferluga, La ligesse dans l'empire byzantin, Zbornik Radova... 7 (1961) σ. 97-123, καὶ Ἱστορία Γ' 1 σ. 72 ἑπ.

τῶν μεγάλων δυτικο-εὐρωπαϊκῶν βασιλείων πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Ρωμανίας. Στὴν βυζαντινὴ ὁρολογία ἀποδίδεται στὰ λογιότερα κείμενα, ἰδίως τὸν Κίνναμο, ὡς *δοῦλος, δουλεία, δούλιον, δούλειον σχῆμα* μὲ καθοριστικὴ ἑρμηνεία: χωρὶς ἐξαναγκασμὸ ἀλλὰ μὲ ἐλευθέρα ἐπιλογὴ ἀπεδέχθης ὑποταγὴ σὲ κάποιον ποὺ ἀναγνωρίζεις ἀνώτερό σου, ὅπως τὸν αὐτοκράτορα[126]. Ἀνάλογη ἡ σημασία καὶ στὴν περίπτωση τῶν Βενετῶν ἐμπόρων ἀποκαλουμένων μὲ τὸν λατινικὸ ὅρο *Βουργέσιοι*, ποὺ ὁρκίσθηκαν στὸν αὐτοκράτορα *σὺν εὐγνωμοσύνῃ Ρωμαίοις διὰ βίου τηρήσειν τὸ δούλιον* (Κίνναμος σ. 282$_5$). Παρεμφερὴς καὶ ἡ χρήση τοῦ ὅρου στὸν Νικ. Χωνιάτη σ. 201$_{16}$· γιὰ νὰ δηλώσῃ τοὺς Ἰταλιῶτες τοῦ Ἀγκῶνος, ποὺ οἱ Βυζαντινοὶ ἀπεσταλμένοι εἶχαν ἐπιδιώξει *εἰς φιλίαν ἐκείνου* (τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος) *ἑλκύσαι τινάς, οὓς λιζίους φασίν*. Ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέρως λιτὴ ἀναγραφὴ στὴν Ἀλεξιάδα τῆς παροχῆς ὅρκου στὸν Ἀλέξιο Α΄ ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους προβάλλει ἡ ἀρχικῶς πενιχρὴ γνώση τῶν λατινικῶν θεσμίων στὴν βυζαντινὴ αὐλή[127].

Ἔχουν πολλαπλασιασθῆ τὰ τελευταῖα χρόνια οἱ μελέτες γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Δυτικοῦ στοὺς τρεῖς ἱστορικοὺς τοῦ ΙΒ΄ αἰ., ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ πῶς διαμορφώθηκε ἡ εἰκόνα τοῦ Λατίνου[128].

126. Κίνναμος σ. 113$_3$ (Σέρβος Ζουπάνος), σ. 113$_9$ (Δαλμάται), 204 (Σέρβος), 183$_3$ (*ἡγεμών Ἀντιοχείας*), 280$_{11}$ (*ρηξ Παλαιστίνης*), 223$_2$ (*ρηξ τῶν Τζέχων*). Τοὺς ἡγέτες τῆς Κιλικίας Ἀρμενίας Τορὸσην καὶ Τιγράνην ὁ Κίνναμος σ. 199$_{12}$ προσδιορίζει *ἐθελοδούλων ἐκ μακροῦ βασιλεῖ προσκεχωρηκότας*. Ὁ ὅρος *λίζιος* ἀπαντᾶ καὶ στὸν Αἰνειο Ἐφραίμ.

127. Ἀλεξιάς Γ 9.3 (σ. 221 : *πληρῶσαι τὸν ὅρκον*), Γ 9.11 (σ. 226: *ἐπωμόσατο ὅσπερ ἀπῃτεῖτο ὅρκον*), Γ 10.5 καὶ 6 (σ. 229 : *τὸν τοῦ Γοντοφρὲ ὅρκον* καὶ *ὁ ὅρκος ἦδη τετέλεστο ὑπὸ πάντων τῶν κομήτων*, Γ 11.2 (σ. 231 : *ὅρκια πιστὰ δοῦναι*), Γ 1.5 (σ. 232 : *τὸν συνήθη τοῖς Λατίνοις καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐζήτει ὅρκον*) καὶ μόνον Γ 10.6 (σ. 229) λέγεται *ποιῆσαι δουλείαν τῷ βασιλεῖ... δούλους δὲ ὁράτας τῆς αὐτοῦ βασιλείας...*

128. Οἱ ἀφιερωμένες στὴν εἰκόνα τοῦ ἄλλου, ἐνδιαφέρουσες ἀνακοινώσεις σὲ συμπόσιο στὴν N. Βοημία (1990) μὲ θέμα Byzantium and its Neighbours from the Mid 9th till the 12th centuries περιλαμβάνονται στὰ Byzantinoslavica 54 (1993) ἐκδ. Vl. Vavrinek· Catherine Asdracha, L'image de l'homme occidental à Byzance; Le témoignage de Kinnamos et de Choniates (σ. 31-40)· W. Hörandner, Das Bild des Anderen. Lateiner und Barbaren in der Sicht der byzantinischen Hofpoesie (σ. 162-168)· R.-J. Lilie, Anna Komnena und die Lateiner (σ. 169-182) ἀντιρρήσεις σὲ ἀπόψεις τοῦ D.-R. Reinsch, Ausländer und Byzantiner im Werk der Anna Komnena, Rechtshistorisches Journal 8 (1989) σ. 257-274· Theoni Baseu-Barabas, Das Bild des «Anderen» im Werk von Niketas Choniates, Σύμμεικτα 10 (1996) σ. 283-293· F. Thiriet, Byzance et les Byzantins vus par le Vénitien Dandolo, Revue d. ét. du Sudest Européen 10 (1972) σ. 5-15· J. Guillou, La frontière pour les Byzantins. Le barbare et les voisins ἐν Identité et altérité de l'autre ἐκδ. J. Mayali, Berkeley 1994 σ. 57-67· Ἀθηνᾶ Κόλια-Δερμιτζάκη, Συνάντηση Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως στὰ ἐδάφη τῆς Αὐτοκρατορίας Οἱ ἀπόψεις τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τοὺς Σταυροφόρους, Ἀθήνα 1994· N. Oikonomidès, L' «Unilinguisme» officiel de Constantinople byzantine (VIIIe-XIIe s.), Σύμμεικτα 13 (1999) σ. 9-22· G. Dagron, Formes et fonctions.

Ἡ εἰκόνα τῶν Δυτικῶν τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν δὲν στηρίζεται θεωρητικὰ στὶς ἐκκλησιαστικὲς διαφορὲς στὴν Γραφὴ καὶ πατερικὰ κείμενα (*filioque, πρωτεῖον, ἄζυμα*) ἀλλὰ στὴν παρατήρηση τοῦ καθημερινοῦ ἀνθρώπου, ὅπως μὲ τὶς Σταυροφορίες εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσουν τὰ πλήθη τῶν πολεμιστῶν, παράλληλα μὲ τοὺς ἐμπόρους τῶν ἰταλικῶν ναυτικῶν πόλεων, ἐγκατεστημένους στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἄλλα βυζαντινὰ ἐμπορικὰ κέντρα.

Μηδαμινὸ μέχρι τὴν πρώτη Σταυροφορία τὸ ἀντιλατινικὸ αἴσθημα ἀναπτύχθηκε μετὰ τὸν ἐρχομὸ τῶν Σταυροφόρων, ποὺ ἀντιμετωπίσθηκαν στὴν ἀρχὴ μὲ ἔκπληξη. Σύντομα ὅμως οἱ Βυζαντινοὶ σχημάτισαν τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τῶν Ἁγίων Τόπων ἦταν ἕνα πρόσχημα ποὺ ἐκάλυπτε τὴν πραγματικὴ τους πρόθεση : *τῇ γε μὴν ἀληθείᾳ ὡς τήν τε χώραν Ρωμαίων ἐξ ἐφόδου καθέξοντες καὶ τὰ ἐν ποσὶ καταστρέψοντες*.

Οἱ Βυζαντινοὶ ἐνοχλοῦνται καὶ ψέγουν τὸ ξύρισμα, τὴν ἀγαμία τοῦ λατινικοῦ κλήρου, τροφικὲς συνήθειες, διαφορετικὴ σημασία καὶ ἀπαξία ἀρτυμάτων, καρυκευμάτων, εὐτελῶν ἀντικειμένων. Στὴν ἐκκλησιαστικὴ διαμάχη κυρίαρχο παραμένει τὸ θέμα τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Τόσο οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι καὶ πολιτικοὶ ἀξιωματοῦχοι, ὅσο καὶ οἱ Λατίνοι ἀποστρέφονται οἱ μὲν τοὺς δέ, ὅταν μάλιστα οἱ πρῶτοι θεωροῦν τοὺς δεύτερους ἄξεστους καὶ μακρυὰ ἀπὸ τὰ δικά τους πολιτισμικὰ καὶ καθημερινὰ ὑλικὰ ἀγαθά.

Τὸ καθεστὼς τῶν παροικιῶν

Ὁ αὐξανόμενος ἀριθμὸς τῶν Ἰταλιωτῶν πολιτῶν στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΑ΄ αἰ. καὶ στὴν συνέχεια τὸν ΙΒ΄ αἰ. πρόβαλε ὀξύτερο τὸ πρόβλημα ρυθμίσεως τῶν μεταξὺ ἐποίκων καὶ γηγενῶν οἰκονομικῶν ἀλλὰ καὶ διαπροσωπικῶν σχέσεων.

Ἡ ἐγκατάσταση καὶ διαμονὴ τῶν Ἰταλιωτῶν πολιτῶν στὴν Βασιλεύουσα, Ἐνετῶν κυρίως, γιὰ τοὺς ὁποίους καὶ οἱ περισσότερες πληροφορίες, συνδέεται μὲ τὴν ἀπονομὴ προνομίων ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Ρωμανίας στὶς μητροπόλεις Βενετία, Πίσα, Γένουα, ὡς παρακολούθημα διακρατικῆς συμφωνίας ἐπὶ πολιτικοῦ ἐπιπέδου μεταξὺ αὐτοκρατορίας καὶ ἰταλικῆς πόλεως. Τὰ προνόμια εἴθισται νὰ ἐπικυρώνονται ἀπὸ τὸν διάδοχο αὐτοκράτορα, μνημονευόμενα συνήθως σὲ νεοεκδιδόμενα ἔγγραφα γιὰ συναφῆ θέματα.

Ἡ ξένη παροικία ἐγκαθίσταται σὲ συγκεκριμένο χῶρο, στὸ ἐμπορικὸ τμῆμα τῆς πόλεως, συνήθως κοντὰ στὴν ἀκτὴ πρὸς διευκόλυνση μεταφορᾶς τῶν ἐμπορευμάτων. Βασικὰ περιλαμβάνεται ἕνας δρόμος μὲ μαγαζιά, ἐκκλη-

σία, ένα ίδρυμα γιά ήλικιωμένους, στίς παράλιες πόλεις μία ἀποβάθρα (σκάλα). Βέβαια τόσο οἱ ἐκκλησίες ὅσο καὶ τά μαγαζιά μποροῦ νά αὐξηθοῦν σέ ἀριθμό[129].

Ἡ ἐνετική συνοικία στήν Κωνσταντινούπολη ἦταν στόν Κεράτιο μέ κέντρο τό Ἔμβολο στό Πέραμα (γιατί περνοῦσαν ἀπέναντι) ἤ Ζεῦγμα (γιατί ἔζεύγνυε τόν Κεράτιο) τό στενότερο μέρος τοῦ Κόλπου, στήν θέση τοῦ σημερινοῦ γεφυριοῦ τοῦ Καράκιοϊ. Στήν παραχωρηθεῖσα ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀκινδύνου φυλάσσονταν τά ἀκριβῆ μέτρα καὶ σταθμά, πού οἱ Ἐνετοί ἔμποροι χρησιμοποιοῦσαν στίς συναλλαγές τους στήν Κωνσταντινούπολη. Ἀργότερα ἱδρύθηκαν καὶ ἄλλες ἐκκλησίες[130]. Ἡ συνοικία τῶν Ἐνετῶν[131] ἐκτεινόταν ἀρχικά ἀπό τήν *πόρτα τοῦ Δρουγγαρίου* ἤ *τῆς Βίγλας* μέχρι τήν *πόρτα τοῦ Περάματος* μέ τίς τρεῖς *σκάλες*[132], ἀργότερα 1147, τέσσαρες. Χρησίμευαν τόσο γιά τήν διακίνηση ἀνθρώπων καὶ ἐμπορευμάτων, ὅσο καὶ ὡς χῶροι ἀποθηκεύσεως. Οἱ ἐγκατεστημένοι στήν αὐτοκρατορία Βενετοί διακρίνονται ἐπί Μανουήλ Α΄ σέ δύο κατηγορίες, τούς *Βουργεσίους* (Burgenses, bourgeois), πού ἦταν ὁ μόνιμος πληθυσμός καὶ εἶχαν ἐνταχθῆ στήν ἔννομη (πολιτική καὶ διοικητική) τάξη τῆς βυζαντινῆς πολιτείας *ἰσοπολίται Ρωμαίοις*[133], πρός διάκριση ἀπό τόν μετακινούμενο πληθυσμό περαστικῶν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη ἐμπόρων, ναυτικῶν, ταξιδιωτῶν. Πάντως τόν ΙΒ΄ αἰ. δέν ἔχουν δικό τους ἐπίσημο ἐκπρόσωπο, διοικητή, *βαϊλοῦλο*[134], ὅπως ἀργότερα μετά τήν πρώτη ἅλωση. Στίς συναλλαγές χρησιμοποιοῦν τό χρυσό βυζαντινό ὑπέρπυρο. Συναλλαγή μέ λαϊκότερα στρώματα καὶ πληροφορίες γιά τήν κίνηση τῶν τιμῶν στήν βενετική ἀγορά μαρτυρεῖ ὁ Πτωχοπρόδρομος IV 120-122[135]: *καὶ δράμε ἐπὶ τὸ Πέραμαν καὶ διάβα ὡς τὸ Πουλίτσιν, ἐρώ-*

129. P. Schreiner, Untersuchungen zu den Niederlassungen westlicher Kaufleute im byzantinischen Reich des 11. und 12. Jahrhunderts, Byz. Forschungen 7 (1979) σ. 175-191· N. I. Νομίδης, Αἱ ἐγκαταστάσεις τῶν Λατίνων ἐν Βυζαντίῳ, Ἀθῆνα 1969.

130. R. Janin, Les sanctuaires des Colonies Latines à Constantinople, REB 4 (1946) σ. 163-177.

131. Chrysa Maltezou, Il quartiero Veneziano di Costantinopoli (Scali marittimi), Θησαυρίσματα 15 (1978) σ. 30-61· H. F. Brown, The Venetians and the Venetian Quarter in Constantinople to the close twelfth century, JHS 11 (1920) σ. 68-88.

132. Γιά τίς συγκεκριμένες *σκάλες* βλ. Ἱστορία Γ΄ 1 σ. 401, 406 καὶ γενικῶς Hélène Ahrweiler, L'escale dans le monde byzantin, Recueils de la société J. Bodin 32 (1974) σ. 161-178.

133. Νικ. Χων. 171$_{45}$ Κίνναμος σ. 282: *τοὺς ἐν Βυζαντίῳ ὡσημένους αὐτῶν τῶν κατ' ἐμπορίαν παραβαλλόντων Οὐενετέων ἀποδιελὼν Βουργεσίους τῇ Λατίνων ἐκάλεσε φωνῇ πίστεις αὐτῷ δεδωκότας σὺν εὐγνωμοσύνῃ Ρωμαίοις διὰ βίου τηρήσειν τὸ δοῦλιον, τοῦτο γὰρ ἑρμηνεύειν αὐτοῖς τὸ ὄνομα βούλεται.*

134. Χρύσα Μαλτέζου, Ὁ θεσμός τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βενετοῦ Βαΐλου (1268-1453), Ἀθῆναι 1970.

135. Ἀνάλογη φιλοπαίγμων διάθεση παρατηρεῖται στόν Τιμαρίωνα σχετικά μέ τό

τησε εἰς τὸ διάβαν σου ἐπὶ τοὺς Βενετίκους, τὸ πῶς πωλιέται τὸ τυρίν, τί ἔχει τὸ κεντηνάριον[136].

Στό κοινωνικό πεδίο οἱ δυσαρέσκειες δέν ἄργησαν νά ἀναπτυχθοῦν. Οἱ Βυζαντινοί ἦταν δυσαρεστημένοι ἀπό τήν ὑπερφίαλη συμπεριφορά τῶν Ἐνετῶν ὄχι μόνον ἔναντι τῶν κατωτέρων τάξεων ἀλλά καὶ τῶν εὐγενῶν, χωρίς ἐξαίρεση οὔτε τῶν βασιλικῶν συγγενῶν. Οἱ Ἐνετοί πάλι δυσφοροῦσαν, γιατί αἰσθάνονταν ἐγκλωβισμένοι σέ χῶρο ὡς νά ἦταν σέ Ghetto, καὶ δέν ἔχαναν τήν εὐκαιρία νά ἀγοράσουν κατοικία ἐκτός τῆς ὁρισμένης γι' αὐτούς συνοικίας καὶ νά συνάπτουν γάμους καὶ μέσα σέ βυζαντινές οἰκογένειες. Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ὁρισμένου χώρου γιά ἐγκατάσταση δυσαρεστοῦσε τίς βυζαντινές ἀρχές, φοβούμενες ἐπιπτώσεις στήν τήρηση τῆς τάξεως. Γενικῶς καχυποψία καὶ δυσπιστία ἦταν τά κυρίαρχα αἰσθήματα καὶ ἀπό τίς δύο πλευρές. Μέ τήν ἀφορμή αὐτή οἱ ἱστοριογράφοι τῆς ἐποχῆς παραθέτουν τίς κρίσεις τους γιά τούς ναυτικούς, πού ὅπως φαίνεται δέν ἐντοπίζονται μόνο στούς Βενετούς[137], ὅπως ἐδῶ, ἀλλά καὶ στούς συντοπίτες Βυζαντινούς καὶ μάλιστα κάπου δυό αἰῶνες ἀργότερα[138].

Δέν εἶναι σπάνιο ἐγχώριοι κάτοικοι καὶ ἐπήλυδες νά συνάπτουν φιλικούς δεσμούς μερικές φορές τόσο στενούς καὶ δυνατούς, ὥστε σέ δύσκολους καιρούς νά συμπαραστέκουν στόν δεινοπαθοῦντα. Αὐτό συνέβη μέ τόν Νικ. Χωνιάτη ὅταν μετά τήν ἅλωση τῆς Πόλεως βρῆκε τήν σωτηρία τήν δική του καὶ τῆς οἰκογενείας του σέ *Βενετίκον συνήθη καὶ συνέστιον* (σ. 588), πού τόν βοήθησε νά φύγουν ἀπό τήν Πόλη καὶ νά καταφύγουν στήν Σηλυβρία.

Ἐξομολογητικός ὁ μακροχρόνιος μελετητής τῆς πορείας τῶν ἰταλικῶν ναυτικῶν πόλεων M. Balard ἐπισημαίνει τούς ψυχολογικούς παράγοντες πού εἶχαν τίς ρίζες τους σέ διαφορετικές κοσμοθεωρητικές ἀντιλήψεις καὶ ἀναστολτική ἐπίδραση σέ τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ γιά ἐγγύτερη προσέγγιση. Βέβαια ἐνδιαφερόμενος ὁ συγγραφεύς γιά ὅλη τήν περίοδο ΙΒ΄-ΙΕ΄ αἰ. ἐπιχειρεῖ μιάν ἀκριβοδίκαιη ἀποτίμηση. Τόν ΙΒ΄ αἰ. κυριαρχεῖ ἀκόμη στόν εὐπατρίδη ἀστό καὶ τόν ἀριστοκράτη βυζαντινό ἀπαξιωτική ἀντίληψη γιά τήν

ἐνδιαφέρον στόν Κάτω Κόσμο νά πληροφορηθοῦν τίς τιμές τῶν τροφίμων, μέ πρόσθετη ἐρώτηση: *ἀφύων γέγονεν ἄγρα πολλή;* (στίχ. 537-542 § 21). Φαίνεται τό θέμα αὐτό νά ἄνῆκε στό παιχνίδι τῆς σάτυρας.

136. Στό ποίημα IV τοῦ Πτωχοπροδρόμου γιά τήν διαβίωση στό μοναστήρι ἐκδ. Eideneier, 1991, σ. 139-175. Τό Πουλίτσιν ταυτιζόμενο πού δέν ἔχει ὁριοθετηθῆ.

137. Νικ. Χων. σ. 171$_{45}$: *Βενετίκοι... ἄνδρες θαλάττης τρόφιμοι, κατὰ Φοίνικας ἀγόρτας, πανοῦργοι τὸ φρόνημα·* Κίνναμος σ. 280$_{20}$: *ἔστι δὲ τὸ ἔθνος ἦθει μὲν διεφθορός, βωμολόχον εἴτε τι καὶ ἀνελεύθερον εἴτε καὶ ἀπειροκαλίας μεστὸν ναυτικῆς.*

138. Καντακουζηνός Ι΄ 576: *περὶ ἣν (τὴν πρὸς τὴν θάλασσαν πύλην) οἰκοῦσι πᾶν τὸ ναυτικόν, οἱ πλεῖστοι τε ὄντες καὶ πρὸς φόνους εὐχερεῖς, ἅλλως τε καὶ ἀπαλεσμένοι πάντες, ὥσπερ τὸ κράτιστον εἶσι τοῦ δήμου, καὶ σχεδὸν ἐν ταῖς στάσεσι πάσαις αὐταί τοῦ παντὸς πλήθους ἐξηγοῦνται προθύμως ἑπομένου, ἤ ἂν ἄγωσιν αὐτοί* (Θεσσαλονίκη 1345).

ἀπασχόληση μὲ τὸ ἐμπόριο, ὀφειλομένη στὴν πεποίθηση ὅτι ὁ μόνος ἀξιοπρεπὴς τρόπος νὰ κερδίζῃς τὴν ζωή σου εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς, ποὺ βέβαια ἐξυπακούεται ἰδιόκτητη. Ἔτσι οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἀπέστερξαν τὸν ξένον ἔμπορο, ποὺ ἀγόραζε τὰ προϊόντα τῆς γῆς τους καὶ τὰ εἴδη πολυτελείας καὶ τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἐγκατασταθῇ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴν πιὸ σπουδαία θέση, στὸν Κεράτιο[128]. Ἔτσι ἐπιχειρηματικὴ συνεργασία μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Ἰταλιωτῶν ἐπιχειρηματιῶν παρουσιάζεται ἐπὶ Ἀγγέλων.

Ὅταν ἄρχισε νὰ γίνεται φανερὴ ἡ μεγάλη κερδοφορία ἀπὸ τὴν ναυτιλία καὶ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο ἡ πρόκληση τοῦ κέρδους ἦταν τόσο ἰσχυρὴ ποὺ αὐτόματα ὤθησε τοὺς πολεμιστὲς τῆς Δ΄ Σταυροφορίας πρὸς τὴν Βασιλεύουσα. Τὸν ΙΑ΄ αἰ., ἡ συμμετοχὴ τῶν Βυζαντινῶν στὸ μεγάλο ἐμπόριο ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ ὅ,τι τὸν ΙΒ΄ αἰ. Τώρα ἔχουν μυηθῆ στὶς τεχνικές, στοὺς λογαριασμούς, στὰ δίκτυα συνεργασίας ποὺ ὁδήγησαν σὲ κοινὴ προσέγγιση γηγενεῖς καὶ ἐπήλυδες γιὰ κοινὴ σύμπραξη. Ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ προσέγγιση εἶχε βρεῖ τὸν δρόμο της. Ἀπέμενε ἡ ἀναζήτηση γιὰ σύμπραξη πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἀλλὰ γιὰ αὐτὰ δὲν ἦταν πιὰ καιρός.

Καλῶς ἠλεγμένη βιβλιογραφία πηγῶν καὶ βοηθημάτων γιὰ τὴν Βενετία ὅλης τῆς περιόδου μέχρι καὶ τὴν τελικὴ πτώση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας παρέχει ὁ D. Nicol, Byzantium and Venice (1988). Ἐδῶ περιορίζομαι νὰ σημειώσω ὁρισμένα βοηθήματα ἰδίως γιὰ τὸν ΙΒ΄ αἰ., καὶ ἀπὸ τὶς πηγὲς τὶς ἀποκλειστικὲς —κυρίως συνθῆκες— γιὰ τὴν Βενετία, Γένοβα κ.λπ. πέρα ἀπὸ τὶς καθαρὰ βυζαντινές, ἑλληνικὲς καὶ ἑλληνόγλωσσες πηγὲς τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἔχουν ἀναγραφῆ στὸ ἀφηγηματικὸ μέρος τῆς Ἱστορίας Γ΄1.

Chronicon Venetum. Andreae Danduli Ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta a.a. 46-1280 ἐκδ. E. Pastorello, Rivista storica Italiana XII/1, Bologna 1938.

M. Pozza-G. Ravegnani, ἐκδ., Trattati con Bisanzio 992-1198, Pacta Veneta 4, Venezia 1993.

R. Morozzo della Rocca-A. Lombardo, Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XII τ. 1-2 Regesta Chartarum Italiae, Torino 1940, τῶν αὐτῶν, Nuovi documenti del commercio veneto nei secoli XI-XIII, Venezia 1953.

S. Borsari, Il commercio veneziano nell'impero bizantino nel XII secolo, RSI 76 (1964) σ. 982-1011.

M. Balard, L'organisation des colonies étrangères dans l'empire byzantin (XIIe-XVe siècle) ἐν V. Kravari, Hommes et richesses II, Paris 1991 σ. 261-276.

S. Borsari, Per la storia del commercio veneziano col mondo bizantino nel XII secolo, RSI 88 (1976) σ. 104-126.

R. Cessi, Venice to the eve of the Fourth Crusade, Cambridge Medieval History IV 1 (1966) σ. 250-274.

J. Danstrup, Manuel I's coup against Genoa and Venice in the light of Byzantine Commercial policy, Classica et Medievalia 10 (1948) σ. 195-219.

W. Heinemeyer, Die Verträge zwichen dem oströmischen Reiche und den italienischen Städten. Genua, Pisa und Venedig von 10. bis 12. Jahrhundert, Archiv für Diplomatik 3 (1957) σ. 79-161.

M. F. Hendy, Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450, Cambridge 1985.

W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au Moyen Age I-II, Leipzig 1885-1886, ἀνατύπωση Amsterdam 1967.

A. Kretschmayr, Geschichte von Venedig I-II, Gotha 1905, 1920, ἀνατύπωση Darmstadt 1964.

P. Lamma, Venezia nel giudicio delle fonti bizantini, RSI 74 (1962) σ. 457-478.

R.-J. Lilie, Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedigs, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204), Amsterdam 1984.

G. Luzzatto, Storia economica di Venezia dall XI al XVI secolo, Venezia 1961.

W. H. Mc Neal-R. L. Wolff, The fourth Crusade περὶ M. Setton ἐκδ., A History of the Crusades II, Philadelphia 1962 σ. 153-185.

D. M. Nicol, The fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, Cambridge Med. Hist. IV (1966) σ. 275-330.

J. J. Norwich, A History of Venice, London 1982, Harmondsworth 1983.

Ag. Pertusi, ἐκδ. Venezia e il Levante fino al secolo XV 1/1-2: Storia-Diritto-Economia, II: Arte - Litteratura - Linguistica, Firenze 1973, 1974.

G. Pistorino, La capitale del Mediterraneo. Genova nel Medioevo, Bordighera 1993 (σ. 351).

V. Renouard, Les hommes d'affaires italiens au Moyen Age, 2η ἐκδ. ἀναθεωρημένη ὑπὸ B. Guillemain, Paris 1968.

F. Thiriet, La Romanie venitienne au Moyen age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial venitien (XII-XV siècles), Paris 1954.

Venezia dalla Prima Crociata alla Conquista di Costantinopoli del 1204.

RSI = Rivista storica italiana.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ
ΤΩΝ ΗΓΕΜΟΝΩΝ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ (324) ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΑΛΩΣΗ (13 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1204)*

Κωνσταντῖνος Α΄ 324-337
Κωνστάντιος 337-361
Ἰουλιανὸς 361-363
Ἰοβιανὸς 363-364
Οὐάλης 364-378
Θεοδόσιος Α΄ 378-395
Ἀρκάδιος 395-408
Θεοδόσιος Β΄ 408-450
Μαρκιανὸς 450-457
Λέων Α΄ 457-474
Λέων Β΄ 474
Ζήνων α΄) 474-475 καὶ β΄) 476-491
Βασιλίσκος 475-476
Ἀναστάσιος Α΄ 491-518
Ἰουστῖνος Α΄ 518-527
Ἰουστινιανὸς Α΄ 527-565
Ἰουστῖνος Β΄ 565-578
Τιβέριος Α΄ 578-582
Μαυρίκιος 582-602
Φωκᾶς 602-610
Ἡράκλειος 610-641
Κωνσταντῖνος Γ΄ καὶ Ἡρακλωνᾶς } 641
Κώνστας Β΄ 641-668
Κωνσταντῖνος Δ΄ 668-685
Ἰουστινιανὸς Β΄ 685-695
Λεόντιος 695-698
Τιβέριος Α΄ 698-705
Ἰουστινιανὸς Β΄ (τὸ δεύτερο) 705-711
Φιλιππικὸς 711-713
Ἀναστάσιος Β΄ 713-715
Θεοδόσιος Γ΄ 715-717
Λέων Γ΄ 717-741
Κωνσταντῖνος Ε΄ 741-775
Λέων Δ΄ 775-780
Κωνσταντῖνος Ϛ΄ 780-797
Εἰρήνη 797-802
Νικηφόρος Α΄ 802-811
Σταυράκιος 811
Μιχαὴλ Α΄ Ραγκαβὲς 811-813
Λέων Ε΄ 813-820
Μιχαὴλ Β΄ 820-829
Θεόφιλος 829-842
Μιχαὴλ Γ΄ 842-867
Βασίλειος Α΄ 867-886
Λέων Ϛ΄ 886-912
Ἀλέξανδρος 912-913
Κωνσταντῖνος Ζ΄ 913-959
Ρωμανὸς Α΄ 920-944
Ρωμανὸς Β΄ 959-963
Νικηφόρος Β΄ Φωκᾶς 963-969
Ἰωάννης Α΄ Τζιμισκὴς 969-976
Βασίλειος Β΄ 976-1025
Κωνσταντῖνος Η΄ 976-1028, μόνος 1025-1028
Ρωμανὸς Γ΄ Ἀργυρὸς 1028-1034
Μιχαὴλ Δ΄ 1034-1041
Μιχαὴλ Ε΄ 1041-1042
Ζωὴ-Θεοδώρα 1042
Κωνσταντῖνος Θ΄ Μονομάχος 1042-1055
Θεοδώρα (τὸ δεύτερο) 1055-1056
Μιχαὴλ Ϛ΄ 1056-1057
Ἰσαάκιος Α΄ Κομνηνὸς 1057-1059
Κωνσταντῖνος Γ΄ Δούκας 1059-1067
Ρωμανὸς Δ΄ Διογένης 1067-1071
Μιχαὴλ Ζ΄ Δούκας 1071-1078

---

* Λεπτομέρειες καὶ χρονολογήσεις συμβασιλειῶν στὸ ἀφηγηματικὸ μέρος.

Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης	1078-1081	Ἀνδρόνικος Α' Κομνηνός 1183-1185
Ἀλέξιος Α' Κομνηνός	1081-1118	Ἰσαάκιος Β' Ἄγγελος 1185-1195
Ἰωάννης Β' »	1118-1143	Ἀλέξιος Γ' » 1195-1203
Μανουήλ Α' »	1143-1180	Ἰσαάκιος Β' — Ἀλέξιος Δ' 1203-1204
Ἀλέξιος Β' »	1180-1183	Ἀλέξιος Ε' Μούρτζουφλος 1204-

Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ἐξαφύλλου κατὰ προσωπική μου ἐπιλογὴ καὶ διάταξη.

Προσθία ὄψη.

Ἰδιαιτέρως ρεαλιστικὴ στὴν πλήρους ἰδεαλισμοῦ ἀπεικόνιση τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ καὶ τοῦ γιοῦ του Ἀλεξίου, ὅπως καταγράφεται στὶς παράπλευρες ἐπιγραφὲς ἡ πολιτειακή τους ὑπόσταση.

Δεσπόζει ἡ μορφὴ τοῦ ἐνθρονου Χριστοῦ μὲ σχετικῶς νεανικὴ ὄψη καὶ τὰ χέρια ἁπλωμένα, τὸ δεξὶ στὸ κεφάλι τοῦ Ἰωάννου καὶ τὸ ἀριστερὸ στὸ κεφάλι τοῦ νεαροῦ Ἀλεξίου, ἐνῶ δύο νεάνιδες ἑστεμμένες, μὲ αὐστηρὴ περιβολή, ἀλλὰ εὐχάριστη ὄψη προσεγγίζουν ἑκατέρωθεν τὸ Θεϊκὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ, συμβολίζουσαι κατὰ τὴν ἀντιστοιχη ἐπιγραφὴ ἡ μία τὴν Ἐλεημοσύνη καὶ ἡ ἄλλη τὴν Δικαιοσύνη. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ ὅρος Ἐλεημοσύνη ἀντικατέστησε τὴν Φιλανθρωπία τῆς πρωΐμου περιόδου γιὰ νὰ φανῆ ἡ πορεία ποὺ διανύθηκε αὐτὰ τὰ σχεδὸν ἐννεακόσια χρόνια, ὅταν ἡ παλαιὰ ποιλιτειακὴ ἐπισήμανση Φιλανθρωπία ἔδωσε τὴν θέση της σὲ μία περισσότερο ἀδύναμη οἰκονομικὴ συμπαράσταση καὶ συνεπῶς διαφοροποίησε τὸν προσφέροντα ἀπὸ τὸν δεχόμενο.

Οἱ ἐπιγραφὲς :

† *Ἰωαννης ἐν Χῶ τῶ Θῶ πιστος Βασ(ιλεὺς) πορφυρογεννητος κ(αὶ) αὐτοκρατορ Ρωμαιων ο Κομνηνος* †.

† *Ἀλέξιος ἐν Χῶ τῶ θ(ε)ῶ πιστος βασ(ιλευς) πορφυρογεννητος ο Κομνηνος* †.

Ἡ εἰκονογράφηση στὸ τετραευάγγελο περ. 1122-1125 στὸν κώδικα Urb nr. 2 φ. 19β σ. 145 ἀπὸ τὴν Bibliotheca Apostolika Vaticana : περιελήφθη στὸ εἰδικὸ Λεύκωμα : Ἑλληνικὴ τέχνη Βυζαντινῶν χειρογράφων, ὑπὸ Γ. Γαλάβαρη, Ἀθήνα 1999 σ. 140 ἀρ. 146 τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τῆς ὁποίας ὁ φιλότεχνος διευθυντὴς κ. Γιάννης Μπαστιᾶς ἔχει τὶς εὐχαριστίες μου γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἀδείας δημοσιεύσεως.

Ὀπισθία ὄψη.

Χρυσοῦς solidus τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ Β' κοπῆς 692-695.

Πρ. ὄψη : Προτομὴ τοῦ Χριστοῦ εὐλογοῦντος μὲ τὴν δεξιά, κρατοῦντος στὴν ἀριστερὰ τὸ Εὐαγγέλιο.

Πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Χριστοῦ σταυρὸς καὶ ἐπιγραφὴ στὸ ἄνω μέρος

Ins CHRIST REX REGNANTIUM (*= Ἰησοῦς Χριστός).

Ὀπ. ὄψη : D(= D(ominus)) IVSTINIANVS SERV(US) CHRISTI.

Ὄρθιος ὁ αὐτοκράτωρ ἁπλώνει τὸ δεξὶ χέρι στὴν μέση μακρᾶς λαβῆς σταυροῦ καὶ κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ τὴν μάππα.

Χρυσοῦς solidus Λέοντος ς' ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ σὲ νόμισμα εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος δεομένη μὲ κατάνυξη. Ἑκατέρωθεν ἐπιγραφὴ ΜΗΡΘΥ (= Μήτηρ Θεοῦ).

Στὴν ὀπ. ὄψη. Ὁ αὐτοκράτορ Λέων ς' ὄρθιος μὲ σταυροφόρο στέμμα στὸ κεφάλι καὶ στὸ δεξὶ χέρι σφαῖρα μὲ σταυρό.

Μολυβδόβουλλο κοπῆς 737/738 μὲ κατ' ἐνάπιον προτομὴ τῶν αὐτοκρατόρων Λέοντος Γ' καὶ Κωνσταντίνου Ε', ποὺ κρατοῦν ἀνάμεσά τους σταυρὸ στηριζόμενον σὲ σφαῖρα· τὴν ὀπίσθια ὄψη καταλαμβάνει ἡ ἐπιγραφὴ [Π]ΩΝ — ΒΑCΙΛΙΚΩΝΚΟΜΜΕΡ— ΚΙΩΝ ΘΕCCΑΛΟΝΙΚΗC XS (= ἰνδικτιόνος) ἕκτης.

Μολυβδόβουλλο κοπῆς 720-741 μὲ τοὺς Λέοντα Γ' καὶ Κωνσταντῖνο Ε' σὲ προτομή. Ἀνάμεσά τους κρατοῦν σταυρὸ στηριζόμενον σὲ σφαῖρα. Στὴν ὀπίσθια ὄψη ἐπιγραφὴ [.]ΩΝ ΒΑCΙΛΙΚΩ – ΝΚΟΜΜΕΡ – ΚΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙ – ΓΑΙΟΥ ΠΕΛΑ – ΓΟΥΝΗCΩΝ.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Σελίς

Ἀντὶ ἀφιερώσεως 3
Πρόλογος 5

Α΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (324-610)

ΚΡΑΤΟΣ - ΔΙΟΙΚΗΣΗ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ 7

Ὡς εἰσαγωγή 7
Οἱ συντελεσταὶ τῆς βυζαντινῆς Ἱστορίας 9
Κρατικὴ ὀργάνωση καὶ μεταρρυθμίσεις Διοκλητιανοῦ καὶ Κωνσταντίνου 9
Οἰκονομία 13
Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ παράδοση 16
Ἡ συμβολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν οἰκουμενικὴ φυσιογνωμία τῆς αὐτοκρατορίας 21
Νομοθετικὰ καὶ πολιτειολογικὰ κείμενα 25
Χρήσιμες ἐπισημάνσεις 27

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Πολιτικὴ θεωρία 30
Ὁ αὐτοκράτωρ 31
Ἠθικοὶ καὶ πνευματικοὶ φραγμοὶ στὴν αὐτοκρατορικὴ ἀπολυταρχία 35
Οἱ πολιτικοὶ φραγμοὶ στὴν ἀπολυταρχία τοῦ αὐτοκράτορος 37
α΄. Ἡ σύγκλητος (σ. 37), β΄. Οἱ δῆμοι (σ. 39), γ΄. Ἡ Ἐκκλησία (σ. 44), δ΄. Ὁ στρατὸς (σ. 47)
Ὁ κρατικὸς ὀργανισμός. Praefectura praetorio, dioeceses, provinciae 48
Ὑπαρχίαι, διοικήσεις, ἐπαρχίαι 48
Διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ 49
Ἡ κεντρικὴ διοίκηση 51
Ἡ σύνθεση καὶ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ 56

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ 59

Ἀγροτικὴ οἰκονομία 60
Ὁ πληθυσμὸς τῆς αὐτοκρατορίας 64
Ἡ πόλις τῆς πρωίμου περιόδου 65

ΜΕΣΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄ 1 (610-867)

ΚΡΑΤΟΣ - ΔΙΟΙΚΗΣΗ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ 71

Εἰσαγωγικὸ σημείωμα 71

Σελίς

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ 76

Ο αὐτοκράτωρ. Ἀναγόρευση καὶ στέψη. Ἡ ρύθμιση τῆς διαδοχῆς 77
Ἡ τιτλοφορία 83
Αὐτοκρατορικὴ ἀπολυταρχία καὶ πολιτειακοὶ παράγοντες 86
α') Σύγκλητος (σ. 87), β') Δῆμοι (σ. 88), γ') Στρατός (σ. 91), δ') Ἐκκλησία (σ. 94)

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ 97

Ἡ πώληση ἀξιωμάτων καὶ τίτλων 99
Αὐλικὲς ὑπηρεσίες 101
Αὐτοκρατορικὴ γραμματεία 102
Ἡ δικαιοσύνη 102

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ 106

Λογοθέσιον τοῦ δρόμου 107
Κεντρικὲς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες 108
Ἰδικὲς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες 111
Ἐπαρχιακὲς δημοσιονομικὲς ὑπηρεσίες. Κομμερκιάριοι 112
Ἐπαρχιακὴ διοικητικὴ διαίρεση. Θέματα 116

ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΝΑΥΤΙΚΟ 129

Ὁ στρατός 129
Τὸ ναυτικό 135

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ 140

Αἱ πόλεις 140
Χαρακτὴρ τῆς οἰκονομίας 144
Ἐμπόριο καὶ ναυτιλία 147

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ 152

Μεγάλη καὶ μικρὴ ἰδιοκτησία 152
Φορολογικὰ καὶ φοροτεχνικά 158
Φορολογικὲς ἀπαλλαγές 161
Τὸ φορολογικὸ σύστημα 162

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ 166

Αἱ κοινωνικὲς τάξεις 166
Χαρακτὴρ 171
Εἵλωτες 172
Ὁ λαϊκὸς βίος 173

Σελίς

ΕΘΝΟΤΙΚΕΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ

Ἰουδαῖοι 176
Ἀρμένιοι 177
Σημείωση γιὰ τὸ σλαβικὸ στοιχεῖο 178

ΜΕΣΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' 2 (867-1081)

ΚΡΑΤΟΣ - ΔΙΟΙΚΗΣΗ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ 179

Ἡ νέα ἐποχή. Εἰσαγωγικὰ 179
Τὸ κράτος 182
Νομοθεσία, κωδικοποιήσεις, πολιτειακῆς ὑφῆς κείμενα ἀπὸ τὸ 867 μέχρι τὸ 954 184
Ἡ διεθνὴς κοινότης, τιτλοφορία καὶ ἱεράρχηση 191
Ρωμαῖος - Ρωμανία 196
Ἡ αὐτοκρατορικὴ ἰδιότης καὶ ὁ θεσμὸς τῆς συμβασιλείας 198
Ἡ Ἀντιβασιλεία 203
Διεθνὲς δίκαιο πολέμου 205
Πολιτειακοὶ παράγοντες 207

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ 220

Διπλωματικὲς ὑπηρεσίες 220
Διοίκηση. Γενικὲς παρατηρήσεις 223
Αὐλικὲς ὑπηρεσίες 225
Αὐτοκρατορικὴ γραμματεία 226
Ἔπαρχος τῆς πόλεως. Λογοθέσιον τοῦ δρόμου 227
Κεντρικὲς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες 229
Κουρατορία τῶν βασιλικῶν οἴκων. Εὐαγεῖς οἶκοι. Εὐαγῆ σέκρετα 233
Περιφερειακὴ διοίκηση. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ 235
Τὰ βυζαντινὰ δικαστήρια κατὰ τοὺς αἰῶνες Γ-ΙΑ' 247
Μονομελῆ δικαστήρια στὰ πλαίσια κρατικῶν ὑπηρεσιῶν 250
Τὰ δικαστήρια στὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους 253
Ἐπαρχιακὰ δικαστήρια 257
Σέκρετον τῶν δικῶν 259

ΣΤΡΑΤΟΣ 262

Θεματικὸς στρατός 262
Ταγματικὸς στρατός 265
Μισθοφορικὰ σώματα 267
(Μεγάλη) ἑταιρεία - ἑταιρεῖες 268
Ὀργάνωση καὶ διοίκηση τοῦ στρατεύματος 269
Στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση καὶ ἐξοπλισμὸς τοῦ στρατοῦ 274
Τακτική 277
Τὸ ἱππικό 279
Τὸ πολεμικὸ ναυτικό 280
Οἱ αἰχμάλωτοι 284

Σελίς

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ (867-1081)

ΔΗΜΟΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ 287

στική Οἰκονομία 287
ργάνωση καὶ λειτουργία τῶν συντεχνιῶν 289
σωτερικὸ ἐμπόριο καὶ βιοτεχνία. Τιμές 296
μισμα καὶ νομισματικὴ κυκλοφορία 301
ωτερικὸ ἐμπόριο 305
ροτικὴ οἰκονομία 313
ινωνικο-οἰκονομικοὶ ἀνταγωνισμοὶ στὴν ἀγροτικὴ κοινωνία 318
ρολογικὰ - Φοροτεχνικὰ 327
ινωνικὴ διαφοροποίηση καὶ ἐξελίξεις 331
λοι 339

ΠΑΙΔΕΙΑ 341

στοιχειώδης ἐκπαίδευση 341
μέση ἐκπαίδευση 342
ωτάτη Ἐκπαίδευση 343
μικὴ παιδεία 345
τριαρχικὴ Σχολή 348

ΜΕΡΟΣ Γ' 1 (1081-1204) 349

αγωγικὸ σημείωμα 350
κράτος· ἡ διοίκηση 350
αδιάταξη ὁρολογίας *Ρωμανία, «Ἕλλην* 350
ίσημη τιτλοφορία τοῦ ἡγεμόνος 352
αγόρευση - στέψη αὐτοκράτορος - Πολιτικὴ ἐπικράτηση 353
κλητος 356
οι - δῆμος 360

ΕΚΚΛΗΣΙΑ 363

ιτική στήριξη τῆς κυβερνητικῆς νομιμότητος 363

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Α' ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ 367

τιτλοφορία. Θεμελίωση νέας κοινωνικῆς τάξεως 367
διάρθρωση τῆς διοικήσεως (σέκρετα) 374

ΘΕΜΑΤΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ — ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ 386

ώσιοι τόμοι. Δοσιδοκία Ἰουδαίων. Ὅρκος ἀλλοθρήσκων προσηλύτων.... 389

Σελίς

ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ 391

ΣΤΡΑΤΟΣ 399

Θεματικὸς καὶ ταγματικὸς στρατός 399
Μισθοφόροι 401
Συγκρότηση νέου ἐγχωρίου στρατοῦ 401
Καστρηνοί 407
Ναυτικὴ διοίκηση 408
Οἰκονομία ἀστική 409
Οἱ Συντεχνίες 410
Τὸ νόμισμα. Ὑποτίμηση - νέες κοπές 411
Ἀγροτικὴ οἰκονομία - Ἀγροτικὲς καλλιέργειες 415
Πρόνοια - Προνοιάριοι 422

ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΝΑΥΤΙΛΙΑ 427

Ἐμπορικὴ ναυτιλία Ρωμανίας 427
Παραθαλλασσίτης 432
Διεθνεῖς - μεταφορές. Ἐξόριστοι 433
Πειρατεία 434

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ 438

Στὴν εὐρύτερη βασιλικὴ οἰκογένεια 438
Στὴν ἀνωτέρα ἀστικὴ τάξη 449
Οἱ μονὲς ὡς οἰκονομικοὶ παράγοντες καὶ ὡς κοινωνικοὶ συντελεστές 453
Κοινωνικὴ πρόνοια 457

ΠΟΛΕΙΣ - ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ 466

Πολῖτες βυζαντινοί, ἀλλοεθνεῖς καὶ ξένοι, σὲ ἀναζήτηση νέας σχέσεως 479
Τὸ καθεστὼς τῶν παροικιῶν 481
Κατάλογος τῶν ἡγεμόνων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (324) μέχρι τὴν πρώτη ἅλωση (13 Ἀπριλίου 1204)... 487
Διευκρίνηση γιὰ τὶς ἀπεικονίσεις στὸ ἐξώφυλλο 489
Πίναξ περιεχομένων 491

Τὸ βιβλίο
ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 324-1204
τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα τὸν Μάιο 2004
στὴ μονοτυπία τοῦ Φίλιππου Σ. Λένη σὲ 1.000 ἀντίτυπα
γιὰ λογαριασμὸ τῆς συγγραφέως Τηλ. 210 9238 453

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Ἄβυδος 312
Ἀγάθη κόρη Κωνσταντίνου Ζ΄ 208
ἀγγαρεία 161, 328, 430, 431, 465
agentes in rebus 51 ἑπ.
adjectio sterilium (οἱ ἐγκαταλειφθέντες σὲ καλλιέργεια ἀγροί)
ἀγροπόλεις (χωροπόλεις) 308
ἀγρὸς 313 (*ἀγρίδια ἰδιόστατα* 329)
ἀερικὸν (φόρος) 134, 258, 331
Ἀθανάτων τάγμα 400
αἰχμάλωτοι πολέμου (ἀνταλλαγή, ἀπελευθέρωση) 69, 158, 160, 173, 286· αἰχμάλωτος ποιητὴς Abu Firas 285
ἀκόλουθος 269, 405
Ἀλέξανδρος γυιὸς Βασιλείου Α΄ 180
Ἀλέξανδρος μητροπολίτης Νικαίας (εἷς τῶν ρητόρων) 344
Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνὸς 335, 349 ἑπ., 357 ἑπ.
Ἀλέξιος Γ΄ Ἄγγελος 356, 359, 430, 436
ἀλληλέγγυον 212 ἑπ., 326 ἑπ., 330
ἁλυκὴ 469
ἀμπελόπακτον 315
ἀναγόρευση (αὐτοκράτορος) 34 ἑπ., 77 ἑπ., 82 ἑπ., 353 ἑπ.
ἀναγραφεῖς 112
ἀναγραφεὶς τοῦ ἀνατολικοῦ δρόμου τῶν Μελανίων 228-229
ἀναγραφεὶς νήσου Κῶ 396 ἑπ.
Ἀνακάθαρσις *τῶν παλαιῶν νόμων* 186, 187, 188
ἀναφωνήσεις 75
Ἀνδρόνικος Α΄ 397
Ἄννα Δαλασσηνὴ 335, 350 ἑπ., 379
απποπα 62 ἑπ.
ἀντιβασιλεία 203, 204
ἀντικένσορες (διδάσκαλοι τοῦ δικαίου) 27, 28
ἀντίναυλον 430 ἑπ.
ἀξίες, ἀξιώματα: (*ἀξίαι διὰ λόγου*=κρατικά), *ἀξίαι διὰ βραβείου*=τίτλοι 77 ἑπ., 97 ἑπ., 373 ἑπ., 376
ἀξιοπιστία ἐγγράφων 375
Ἀξοῦχος Ἰωάννης μέγας δομέστικος 364, 365 ἑπ., 372, 443· Ἀλέξιος γυιός του, πρωτοστράτωρ 443
ἀπαργυρισμὸς στρατείας 401
ἄπληκτον *τῶν Μαλαγίνων* 280
ἀπογραφὴ 402 ἑπ.
ἀπολυταρχία (αὐτοκράτορος καὶ περιορισμοί της) 35 ἑπ., 37 ἑπ, 86, 87, 91 ἑπ., 94 ἑπ.
Ἀπόστολος Παῦλος 8, 12
ἀργυροπράτης 293, 294, 295

Οἱ χρῆστες τοῦ παρόντος πίνακος πρέπει νὰ ἐνθαρρυνθοῦν ὅτι ἡ ἴδια ὑπηρεσία, πολιτική, στρατιωτική, αὐλικὴ στὴν διάρκεια 900 χρόνων δυνατὸν νὰ ἀλλάξῃ περισσότερες ὀνομασίες. Τὰ πρόσωπα, συνήθως ἀξιωματοῦχοι, ἀρχικῶς ἀναγράφονται μόνο μὲ τὴν προσωπική τους ὀνομασία, (βαπτιστικό) καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ Θ΄ αἰ., ἀποκτοῦν οἰκογενειακὸ ἐπώνυμο, ὁπότε καὶ κατατάσσονται μὲ βάση τὸ τελευταῖο αὐτό.

Τὴν ἀποτύπωση τῶν εἰκόνων στὸ ἐξώφυλλο ἐπιμελήθηκε ὁ κ. Φίλιππος Λένης.

Ἀρμένιοι 177-178
ἁρμαμέντον (βασιλικὸν) ἀρχων-στρατηγός-χαρτουλάριος 231-232
ἀρχοντικὴ δυναστεία 324
ἀρχοντικὴ προστασία 324
ἀρχοντόπουλα 400
ἄρχων Ἀμασείας 137
» Ἁρμαμέντου 231, 232
» τοῦ βλαττίου 113, 295
» τῆς θυμέλης 230, 255
» Κρήτης 124, 125
» Μεσημβρίας 137
» Στενῶν 137
» Στριμόνος 137
» Χερσῶνος 137
» χρυσοκλάβου 231
» χρυσοχείου 231
» ἀσηκρήτης 227
ἄσυλον ἐκκλησιαστικὸν 207
Αὔγουστος 9, 10
αὐλικὲς ὑπηρεσίες 225, 226
αὐτοκράτωρ 31, 32, 77 ἑπ., 256, (ὑπογραφή: αὐτοκράτωρ ἐν Χριστῷ πιστὸς βασιλεὺς Ρωμαίων) 197

Ὁ βάρβαρος· ὁ ἐπὶ τῶν βαρβάρων, σκρίνιον τῶν βαρβάρων 108, 221
Βασιλεία-βασιλεὺς (ἔμψυχος νόμος, ἔννομος ἐπιστασία· βασιλεὺς αὐτοκράτωρ Ρωμαίων· βασιλεὺς πορφυρογέννητος 17, 18, 32, 81, 84 ἑπ., 103, 196, 352, 353
Βασίλειος Α΄ αὐτοκράτωρ 179 ἑπ., 182, 183, 214
Βασίλειος Β΄ 211, 325, 344 ἑπ.
Βασίλειος Καισαρείας 20
Βασιλικὰ 187 ἑπ.
βασιλικοὶ ἄνθρωποι 221
Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλης 470 ἑπ., 474 ἑπ.
βεστάρχης 229
βεστιάριον βασιλικόν, οἰκειακόν· βεστιάριος, βεστιαρίτης (ἔξω-, ἐσω-) 232, 233, 293, 294, 295, 381, 382
βεστιοπράτης 292, 294, 295
βίνδικες 69
βλαττία 295
Βογόμιλοι αἱρετικοὶ 366
βοϊδάτοι, μονοβοϊδάτοι 315
Βοΐλας Εὐστάθιος 147, 318, 339
Βούλγαροι, Βουλγαρία, ἡγεμών, τίτλος, ἐκχριστιανισμὸς 182, 193, 194, 309
Πέτρος βασιλεὺς Βουλγαρίας 194,
Βορίσης βασιλεὺς Βουλγαρίας 214
βουλὴ πόλεως (τοπική) βουλευταί, βουλευτήρια, πολιτευόμενοι, *curia, curiales, decuriones* 65 ἑπ., 67 ἑπ., 69, 142, 208
βουλλωτὴς 289
βυζαντινὸς (ὅρος) 8

γαμβρὸς τοῦ βασιλέως 370
γεωργικοὶ κλῆροι 316
Γεωργικὸς νόμος 145, 155 ἑπ., 163, 171, 173, 249
γεωργοὶ 155 ἑπ., 163, 164, 249, 314, 315
Γουλιέλμος Α΄ ἡγεμὼν Ἀπουλίας, Σικελίας 443
Γουλιέλμος Τύριος 447 ἑπ.
γραμματεία αὐτοκρατορικὴ 102, 194
Γρηγόριος ἀστρονόμος, ἀσηκρήτης 344
γυναικεῖα, *gynaecia-gynaeciarii* (ἐργαστήρια, ὑφαντουργοί) 291
γυναικῶν ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση 170, 296
caput 62 ἑπ. (jugum-jugerum)
capitatio-jugatio 62 ἑπ., 162
collegia 290
comes rerum privatarum 55
comes sacrarum largitionum 54 ἑπ.

Constitutio Antoniniana 13

Δανιηλίς (ἐπιχείρηση στὴν Πελοπόννησο) 273, 304
Δαφνοπάτης Θεόδωρος 194
(ἐπὶ τῶν) δεήσεων 104, 324
δεκανὸς 227
Δεκαπολίτης Θεόδωρος πατρίκιος, κοιαίστωρ 322
δεκατεία ἤτουν κομμέρκιν (=φόρος) 430, -τῶν οἰναρίων 378
δέσμιοι πραιτωρίου Ταρσιτῶν 285
Δεσποτεία-Dominatus 11
δεσπότης 32, 368, 369
Δημήτρια πανήγυρις στὴν Θεσσαλονίκη 351 ἑπ.
δῆμος, -Πρασίνων, -Βενέτων, -Λευκῶν, -Ρουσίων· δήμαρχος 37, 39, 40, 43, 90 ἑπ. 212, 213, 360, 361 ἑπ.
δημόσια τελέσματα, δημόσιος κανὼν 160, 161 (φορολογία)
δημοσιάριοι (πάροικοι) 230, 316, 417 ἑπ.
δημόσιοι τόμοι 389-390
διαδοχὴ (στὴν δυναστικὴ συνέχεια) 78 ἑπ., 199, 202
διατρέχοντες 51, 221, 380
Διδασκαλεῖον τῶν νόμων 346 ἑπ.
διδάσκαλοι (παιδοδιδάσκαλοι) 346
δικαιοδότης 388 ἑπ.
δικαιοσύνη 18 ἑπ., 36 ἑπ., 86, 102
δίκαιο πολέμου διεθνὲς 205
δικαιοφύλαξ 260, 388 ἑπ.
δικαστήρια μονομελῆ, ὑπηρεσιακὰ 247, 250 ἑπ., 253 ἑπ., 388 ἑπ.
δικαστήριον ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου 253 ἑπ.
δικαστήριον τοῦ βήλου 255 ἑπ.
δικασταὶ θεματικοὶ 255, 257
δικαστήριον τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου 386 ἑπ.
δικέρατον 161, 328
διοίκηση κεντρικὴ 162 ἑπ., 223 ἑπ., 374 ἑπ.
dioeceses διοίκησις ἀναδιάρθρωση (φορολογικὲς ἁρμοδιότητες) 47 ἑπ., 112, 144, 162 ἑπ.
Διοκλητιανοῦ διάταγμα περὶ τιμῶν (ἔτ. 301) 14 ἑπ.
διπλοπάροικοι 316
διπλωματία 220
δομέστικος τῶν σχολῶν 334- τῆς Ἀνατολῆς 215, 131, 269 130 ἑπ.- καὶ διοικητὴς τοῦ περατικοῦ δήμου τῶν Βενέτων· δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως 269
μέγας δομέστικος 404, 372
δομέστικος τῶν ἐξκουβιτόρων τῆς Δύσεως 130 ἑπ., 269 καὶ διοικητὴς τοῦ περατικοῦ δήμου τῶν Πρασίνων
δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς στρατηγίας 269,
δομέστικος τῶν Νουμέρων (νούμερος ἢ νουμεράριος) 131
Donativa 58
δουλεία 480-481
δοῦλοι (τιμή, οἰκογένεια, ἀπελευθέρωση, καθιέρωση ἱερολογίας, γάμου) 62, 157, 172 ἑπ., 173, 294, 317, 339, ἑπ. 480, 481
δούξ, κατεπάνω, στρατηγὸς 238, 239
– Δυρραχίου 372, 405
– Θρακησίων 372,
– Χαλδίας 239, 395
Μέγας δοὺξ 372, 404
δρόμωνες 137
δρουγγάριος Αἰγαίου Πελάγους 136
δρουγγάριος τῆς βίγλας 130
δρουγγάριος τῆς Δωδεκανήσου 136
δρουγγάριος τοῦ Κόλπου 136, 237
δρουγγάριος τῶν πλωίμων 137, 251, 280, 408
δροῦγγοι 408

δυνατοί 263, 314 *ἑπ.*, 319, 320 *ἑπ.*, 322, 323, 332 *ἑπ.*, 416, 464 *ἑπ.*

ἑβδομον (τό) 34
Ἐγνατία λεωφόρος (473 κίνηση)
εἰδικόν (σέκρετον τοῦ-) *εἰδικὸς λόγος* (ὁ τοῦ), ἢ *ἰδικοῦ* 106, 111, 231, 381
Εἰρήνη Ἀθηναία αὐγούστα 160
Εἰρήνη κόρη καισάρισσας Ἄννας Κομνηνῆς 370
ἔκδικος (defensor civitatis) 67 *ἑπ.*
Ἐκκλησία (κυρίως ἐν δράσει) 44 *ἑπ.*, 147 *ἑπ.*, 153, 154, 217 *ἑπ.*, 340, 366 *ἑπ.* (μὲ ἀνάμιξη καὶ παπικῆς) 363-364, *(ἔμβαθμοι, περισσοὶ κληρικοί, ἱδρύματα)*
Ἐκλογὴ (τὸ νομοθέτημα) 145, 171, 173
ἐλαιοπάροχοι 429
ἐλατικὸν (φόρος, *παρακολούθημα*) 159, 328
Ἑλένη κόρη Ρωμανοῦ Α΄, σύζυγος Κωνσταντίνου Ζ΄ 202
Ἕλληνες (ὑπεισέρχονται ἐθνοτικά) 197, 198, 350 *ἑπ.*
Ἔμβολος 293
ἐμιράτα ἀραβικὰ 179 *ἑπ.*
ἐμπόριο (ἐσωτερικό, ἐξωτερικό, παραμεθόριες πόλεις) 147 *ἑπ.*, 305 *ἑπ.*, 308, 310 *ἑπ.*, 427 *ἑπ.*
ἐμποροπανηγύρεις 151, 299 *ἑπ.*, 460 *ἑπ.*, 471 *ἑπ.*
ἐμφύτευσις 317
ἔμψυχος νόμος 17
οἱ ἐνεργοῦντες τὴν τῆς θαλάσσης δουλείαν 429
ἐθνάρχης 266
ἐννόμιον 159, 328
ἔννομος ἐπιστασία 17
ἐνορία (φορολογικὴ περιφέρεια) 163, 330
ἐξάκτωρ 252
ἔξαμον ἢ ἑξαμος (=καθέλκυση πλοίου) 429 *ἑπ.*
ἐξαρτιστὴς 232
ἔξαρχος προϊστάμενος συντεχνίας· οἱ ἄλλες προστάτης 292
ἐξαρχάτα 118, 119
ἐξάφολλον (φόρος, *παρακολούθημα*) 328
ἐξκουσσάτοι, 133, 134, 161*ἑπ.*, -τοῦ δρόμου 271
ἐξκουσσεία (φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ) 430, 431, 449, 454 *ἑπ.*
ἐξόριστοι 105, 106, 330, 433
ἐξώγαμες σχέσεις 441-442
ἐπαναστάτες στρατηγοὶ τῶν θεμάτων 93 *ἑπ.*, τοῦ 1Α΄ αἰ. κινηματίες ἁπλοὶ 334 *ἑπ.*, 359
ἐπαρχίαι (provinciae) 47 *ἑπ.*, 394 *ἑπ.*
ἔπαρχος Θεσσαλονίκης 472
ἔπαρχος τῆς πόλεως 51 *ἑπ.* 105, 227, 251 312, 409 Λέων ς΄ συντάκτης Ἐπαρχικοῦ βιβλίου (289)
ἐπήρειαι δημοσιακαὶ 161, 328
ἐπιβολὴ 163
ἐπιγαμίες μὲ ξένες χριστιανικὲς αὐλὲς 440
ἐπίκτης βασιλικῶν σταύλων 279, 280
ἐπιλωρικοφόροι 271, 275
ἐπισκέψεις (φορολογικὲς ὀντότητες) 153, 234 (διοικητικὴ ὑποδιαίρεση) 280, 394 *ἑπ.*
ἐπισκεπτῆται 108
ἐπίσκοποι 68 *ἑπ.*
ἐπόπται 112
ἐρωμένες βασιλικὲς 357
ἐσκέπτωρ τῶν βλαττίων 231
ἐργοδόσια, ἐργαστήρια κρατικὰ τῶν *βλαττίων* μὲ ἄρχοντες *μειζοτέρους* κλπ. 111, 113, 150, 231, 297, 298, 381
ἑρμηνευταὶ 108, 221, 281 (τοῦ δρουγγαρίου), 380 (=διερμηνεῖς)

ἑταιρεία μεγάλη, μέση, τρίτη, τῶν ἀκτημόνων ἢ πεζῶν. Ἑταιρειάρχης, μέγας ἑταιρειάρχης, ἑταιρειαρχεῖαι, 250, 268, 269, 315, 401, 405
Εὐδοκία Ἰγγερίνα 180
εὐνοῦχοι 226, 377, 381
exercitus comitatensis 56 *ἑπ.*

Ζαούτζης Στυλιανὸς 186 *ἑπ.*
ζευγάριον, δουλικὸν ζευγάριον 316, 420, 421
ζευγαράτοι (μονοζευγαράτοι) 315, 417
ζευγολόγιον 159, 315
ζευγοτόπιν 316
ζεύξη ποταμῶν 277
ζωστὴ πατρικία 115

Ἡγεμονία – Principatus 11
ἡμερομίσθια τεχνιτῶν 149 *ἑπ.*
ἡμισειαστὴς 156
Ἡράκλειος, Τιβέριος γυιοὶ αὐτοκράτορος Κώνσταντος Β΄ 81

Θέματα ὁ θεσμὸς γενικῶς 235 *ἑπ.*, 392 · Περὶ θεμάτων ἔργον Κωνσταντίνου Ζ΄ 73 *ἑπ.* ἐπόπται τῶν θεμάτων 109· *θέματα Ἀρμενικὰ* 238· *θέματα μεγάλα Ρωμαϊκὰ* 238· *θέματα τῆς Δύσεως* 273· *θέματα καβαλλαρικὰ* 282
θέμα Αἰγαίου Πελάγους 136 *ἑπ.*, 281, 282 καὶ *δρουγγαριάτο Αἰγαίου Πελάγους* 123
θ. Ἀνατολικῶν 81, 117, 119, 240, 321
θ. Ἀρμενιάκων 117, 119 *ἑπ.*
θ. Βουκελλαρίων 117 *ἑπ.*
θ. Βουλγαρίας 240
θ. Δαλματίας 181, 237
θ. Δυρραχίου 124, 129, 136
θ. Θεσσαλονίκης 124, 136
θ. Θρακησίων 119 *ἑπ.*, 321, 393 *ἑπ.*
θ. Θρακῶων 119· ἐκπρόσωπος τοῦ δρόμου τῆς Θράκης 228
θ. Καππαδοκίας 127, 281, 282
θ. Κεφαλληνίας 124, 136 *ἑπ.*, 281, 282
θ. Κιβυρραιωτῶν 281, 282, 119 *ἑπ.*
θ. Κρήτης 237
θ. Κύπρου 237
θ. Μακεδονίας 122, 124
Νεόκαστρα, Θ. Μυλάσης καὶ Μελανουδίου 394 *ἑπ.*
θ. Νικοπόλεως 136
θ. Ὀπτιμάτων 117, 126, 127
θ. Ὀψίκιον 117, 118, 119, 126
θ. Παραδούναβον 240
θ. Παρίστριον 240
θ. Παφλαγονίας 125
θ. Πελοποννήσου 122, 294
θ. Σάμου 136 *ἑπ.*
θ. Σελευκείας 127
θ. Σερβίας 240
θ. Σικελίας 125
θ. Στρυμόνος 237
θ. Χαλδίας 125
θ. Χαρπεζικίου 239, 264
θ. Χαρσιανὸν 127, 427
θ. Χερσῶνος 126
Θεμίστιος 63
Θεοδώρα αὐγούστα 210
Θεοδώρα κόρη Κων/νου Ζ΄ σύζυγος Ἰωάννου Τζιμισκὴ 202
Θεόδωρος Βελωνᾶς ἔπαρχος, *πατὴρ πόλεως* 336
Θεόδωρος Μαγκαφᾶς 362
Θεόδωρος Στουδίτης 155
Θεόφιλος κοιαίστωρ 322, 336
θεωρία πολιτικὴ 17, 30

ἰδιοκτησία μικρὴ, μεγάλη 154 *ἑπ.* (βλ. *δυνατοί*)
ἱεράρχηση ἀξιωματούχων κατὰ βαθμὸ συγγενείας μὲ αὐτοκράτορα

369 ἑπ. (καὶ γιὰ τὴν τάξη στὰ μνημόσυνα 370)
Ἱερὸς πόλεμος 205
Ἱεροκλέους Συνέκδημος 29, 140
Imperator 10, - Caesar Augustus 32 ἑπ.
Ἰουστινιανὸς Α΄ 42-43, 49 ἑπ.
Ἰουστίνος Β΄ 43
Ἰουδαῖοι (καὶ δοσιδικία, θρησκεία) 22, 176-177, 300, 390, 475, 476 ἑπ.
ἱππικὸ 279
Ἱππόδρομος Κωνσταντινουπόλεως 40, 360 ἑπ. -σκεπαστὸς 83, 130, 208, 253, 255
ἱπποτοξότες 378
ἱπποφορβεῖα 407
Ἰσαάκιος Β΄ Ἄγγελος αὐτοκράτωρ 356, 363, 379, 461
Ἰσαάκιος Κομνηνὸς σεβαστοκράτωρ πλοιοκτήτης 428, 465
Ἰωάννης Τζιμισκὴς αὐτοκράτωρ 197
Ἰωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας* 28-29
Ἰωάννης ὀρφανοτρόφος 211, 212, 215, 337
Ἰωάννης ἐκ Πούτζης 403, 404
Ἰωσὴφ πραιπόσιτος, σακελλάριος 336

καββάδια (χαλκότουβα) 276
καλλιγράφοι (antiquarii) 20
Καματηρὸς Γρηγόριος (λογοθέτης τῶν σεκρέτων) 451
(ἐπί τοῦ) κανικλείου 227
καπνικὸν (φόρος) 172, 328
κεντονολόγοι (Ἀριστηνός, Ζωναρᾶς, Βαλσαμών) 350
Καραβησιάνοι καὶ στρατηγὸς 119 ἑπ. 122 ἑπ.
κάστρα σλαβικὰ ΒΔ. Βαλκανικῆς 181, κάστρον Ἀδρανούτζιν 318,
Καστρηνοὶ 407-408
καστροφυλακτοῦντες 278
καταλλάκτης 386, 410
κατάλογοι ἐπισκοπικοὶ 140, 141, 143, 219
καταρτάριοι 292 ἑπ.
(ἐπί τῆς) *καταστάσεως* 226, 377, 381
καταρτιάτικο 430
Κεκαυμένου (Στρατηγικόν) 72, 222, 332
κέλευσις 192, 195
κένταρχος 136, 281
κέντουκλα 276
κεράτιον 15
Κεφαλᾶς Λέων (στρατηγός) 444 πρωτοσπαθάριος
κλασματικὴ γῆ 164, 328, 421
κλεισοῦραι-κλεισουράρχαι 127, 236
κλιβανοφόροι 271, 275, 323
κογχυλευταὶ 291, 294
κοιαίστωρ 42 ἑπ., 104, 251
κοινότης χωρίου 156 ἑπ., 163, 164, 328, 329
κοινότητος διεθνοῦς *ἱεράρχηση* (ἀδελφοί, τέκνα πνευματικά) κοινωνία (τάξεις, διαστρωμάτωση) 59 ἑπ., 335, 367, ἑπ., 372, 438, 441, 449 ἑπ., 450, 452
κολλιβίσταὶ (ἀργυραμοιβοί) 337
κόμης τῆς κόρτης 264
κόμης τοῦ πλωΐμου (τοῦ στόλου) 136, 279, 280, 281
κομμερκιάριος ἀποθήκης 109, 112 ἑπ., 118 ἑπ., 144
κομμέρκια βασιλικὰ (πόλεως, περιοχῆς) 114 ἑπ.
κονταράτοι (=πεζοναῦτες) *ἀρχηγέτης* καὶ *ἀναγραφεὺς* 283
Κόρινθος 300, 473, ἑπ.
Κοσμᾶς *μάγιστρος πολιτικῶν κριτηρίων* 336 (δικαστήρια)
κοιβικουλάριοι 56, 101
κουράτωρ (μέγας) τοῦ Ἀρτζανᾶ 232, - *τῶν βασιλικῶν ἐργοδοσίων* 231, - *τῶν βασιλικῶν οἴκων* 233, *μέγας κουράτωρ* 153, 111, - *τῶν ὀξέων* 255, - *τῆς μετάξεως* 231, 295, (*βασιλικὸς νοτάριος τῆς μετάξεως*) 295, *κουρατορία τῶν Μαγγάνων μὲ τὸν οἶκο τῶν Ἐλευθερίου* 383, - *τῶν τριχίνων* 231
κουροπαλάτης 370
κουφισμοὶ 164, 328
κράτος 8, 30 ἑπ.
κριτής, ἐπὶ τῶν κρίσεων 259, 260, 346, 387 ἑπ., - *θεματικοὶ* 323, *κριτὴς τῶν συνοριακῶν φρουρῶν* 229, - *τῶν ρεγεώνων* 256
Κτηματολόγιο τῶν Θηβῶν 415 ἑπ.
δύο κυριότητες (ἥ τε τῶν Σαρακηνῶν καὶ ἡ τῶν Ρωμαίων) 195, 198
κωδικοποίηση νομοθεσίας βλ.Θεοδόσιος Β΄ (24), Ἰουστινιανὸς Α΄ (26), Βασίλειος Α΄, Λέων ς΄ 183 ἑπ., 188 ἑπ.
κωλυόμενα (εἴδη πολυτελείας) 312, 313
Κωνσταντινᾶτο 16
Κωνσταντίνειος δωρεὰ 191
Κωνσταντῖνος Δ΄ 81
Κωνσταντῖνος πρωτότοκος γυιὸς Βασιλείου Α΄ 180
Κωνσταντῖνος Ζ΄ 73, 75, 336
Κωνσταντῖνος Η΄ 330
Κωνσταντῖνος Θ΄ 212, 215, 357
Κωνσταντῖνος Ι΄ 211, 212, 357
Κωνστάντιος Β΄ 21, 23
Κώνστας Β΄ 81
Κωνσταντῖνος *μυστικὸς, καθηγητὴς τῶν φιλοσόφων* 336, 344

λαϊκὸς βίος 173 ἑπ.
Λακαπηνὸς Βασίλειος 224
Λατίνων ἀντιπαλότης 356
Λέων Σ΄ σχετικῶς μὲ τὸ Ἐπαρχικὸν καὶ *Τὰ Τακτικὰ* 180, 188, 189· 319-320 μεταβολὴ στὸ *δίκαιον προτιμήσεως*.
Λίζιοι 371
λιμενιάτικο 430 ἑπ.
limitanei 56 ἑπ.
Λιουιτπράνδος πρεσβευτὴς Ὄθωνος Α΄ 191, 313
λογαριαστὴς 230
λόγιοι 445 ἑπ.
λογοθέσια (ἀργότερα σέκρετα) 208
λογοθέτης τῶν ἀγελῶν 110, 279, 280
λογοθέτης τοῦ γενικοῦ (γενικός) 107, 109
λογοθέτης τοῦ δρόμου 108, 227, 312, 327
λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ 110, 116 ἑπ.
λογοθέτης τῶν οἰκειακῶν 312
λογοθέτης τῶν σεκρέτων 378, 379, 380
λογαριαστὴς=λογιστὴς 230
λογαριαστὴς τοῦ σεκρέτου τοῦ σακελλαρίου 230 (=ἀρχιλογιστής)
λωρίκιον (κλιβάνιον, θώραξ) 275
Λειχούδης Κωνσταντῖνος 337

Magister militum per Orientem 57 ἑπ.
μαγιστριανοὶ 51
μάγιστρος τῶν θείων ὀφφικίων 51 ἑπ.
μαγκιπεῖον 293
μανδάτορες 227, 380, - *τοῦ δρόμου* 293
μανιάκιν 34, 78
Μανιακάτοι 267
Μαρδαΐτες 282
μαργαρίται 146
Μαρία - Ξένη μητέρα Ἀλεξίου Β΄ Κομνηνοῦ 362· Μαρία κόρη Μανουὴλ Α΄ 362, 364· Μαρία Σκληραινα ἐρωμένη Κων/νου Θ΄ 225
Μαριανὸς υἱὸς Πετρωνᾶ ἔπαρχος τῆς πόλεως 180

Μαυρίκιος αὐτοκράτωρ 40, 43· Μαυρικίου Στρατηγικὸν 72
Μαυρόπους Ἰωάννης 260, 337, 347
Μελιγγοί – Ἐξερίτες 274
Μένανδρος προτήκτωρ 29
μεταξοπράτης 392 ἑπ.
μεταξουργία 146
μηνολόγημα 380
μητροκωμίαι 322
μιλιαρήσιον 15
μῖμοι, σκηνικοί, παιγνιῶται 170, 171, 174
μιτάτον, μητάτον 308 ἑπ., 402, / μητάτα Ἀσίας Φρυγίας 110
μισθ· σλαβικὸς θεσμὸς 157
μισθοφόροι 267, 401
μιτωτὴς 289
μόδιοι – μέδιμνοι 296
μονετάριοι 291, 294
μονητάριος – ἄρχων τῆς χαραγῆς 232
μονὲς – μοναχοὶ 46 ἑπ., 96 ἑπ., πλοιοκτησία 305, 378, 428 ἑπ., λουτρὰ μοναστηριακὰ 465, ἱδρύματα φιλανθρωπικὰ μονῶν 324, 325
μονὴ Κεχαριτωμένης 460 ἑπ.
» *Κοσμοσωτείρας* 459, 465· μονὴ *Μεγίστης Λαύρας* 318, 429, *-Πακουριανοῦ* 460 ἑπ., *-Παντοκράτορος* (καὶ νοσοκομεῖο) 446 ἑπ., 458 ἑπ., μονὴ *Πάτμου* 429
» *Χιλανδαρίου* 429
Mutanabbi ποιητὴς 275
νοταγράφος 226, μυστικὸς 384 ἑπ.
νοτολέκτης 226,
νοτᾶροι 293

ναυτιλιακὲς ἐπιχειρήσεις 146, 148, 169, 427 ἑπ., 431
ναυσιπλοΐα στὴν Μεσόγειο 306, 307, 308
Νικηφόρος Β΄ Φωκᾶς 206, 302, 323, 324, 326
Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης 358
νομβελίσσιμος 370
νόμισμα 14 ἑπ., νομισματικὴ κυκλοφορία, *ἱστάμενον* (302), *τεταρτηρὸν* (301 ἑπ.) 412, 415, 470, 145, 301, 401, 411, 412, 415 ἑπ. (χάλκινα κέρματα) θησαυροὶ 303
νομοθεσία Ἰουστινιανοῦ Α΄ 26
νομοφύλαξ 291, 347
Νορμανδοὶ 349 ἑπ.
νοτάριοι βασιλικοὶ 227
νουμμία 15 ἑπ.

ξενοδοχεῖον 458 ἑπ.
ξενών 458
Ξιφιλῖνος Ἰωάννης 337

ὁδικὸ δίκτυο 274 (Χερσονήσου τοῦ Αἵμου) 476-477
ὀθονιοπράτης 289, 293, 309,
οἰκειακὸ, βασιλικὸ βεστιάριο 101, 226, 232
οἰκεῖοι, οἰκειακοὶ ἄνθρωποι 225, 371
οἶκοι βασιλικοὶ 153, 313 ἑπ., 315
οἶκος βασιλικὸς τῶν Μαγγάνων 233
οἶκοι βασιλικοὶ εὐαγεῖς 234, 235
οἶκοι πολιτικοὶ 133, 160, 272 ἑπ.
οἶκοι στρατιωτικοὶ 160, 161, 272 ἑπ., 320
οἰκονομία 59 ἑπ.,
ἀγροτικὴ 8, 12, 13, 60 ἑπ. 313 ἑπ., 415 – χρηματικὴ 144 ἑπ., 287, 409
οἰκονόμος τῶν εὐαγῶν οἴκων 235
οἰκουμενικότης βυζ. πολιτικῆς θεωρίας 21, 191, 195, 196
ὁμήγυρις (=σωματεῖο) 289
ὁμόχωροι 163 ἑπ.
ὁξὺς δρόμος 228, 380, 381
ὅριον (διοικητικὴ διαίρεση) 394 ἑπ., – Ἀθηνῶν 398

ὅρκος κρατικῶν λειτουργῶν 50 – προσηλύτων στὸν χριστιανισμὸ Μουσουλμάνων 390-391
ὀρφανοτρόφος Ἰωάννης 331

Παιδεία ἑλληνικὴ (παράδοση, γλώσσα) 8, 16 ἑπ. – 346 ἑπ., μέση 342, ἀνωτάτη 343 *παιδοδιδάσκαλος* νομικὸς 346, *προκαθήμενος* τῶν ἐκπαιδευτηρίων 343, πατριαρχικὴ Σχολὴ 348, παιδεία νομικὴ 345 ἑπ.
πάκτον, χωρόπακτον 315
Πακουριανὸς Γρηγόριος σύμμαχος στρατηγὸς 444 ἑπ.
πάμφυλοι (καράβια) 282
πάπας Ἰωάννης ΙΓ΄ (965-972) 191 ἑπ.
παπίας μεγάλου παλατίου 101
παραδυναστεύων 98 ἑπ., 315
παραθαλασσίτης 219, 250, 429, 432, 433
παρακοιμώμενος 101 ἑπ., 226
παρακολουθήματα 159, 160, 328
παροικία (ἐπηλύδων στὴν βυζ. Αὐτοκρατορία) 427, 481, 482, 483 ἑπ.
πάροικοι 160, 171 ἑπ., 314, 315 ἑπ., 319 ἑπ. – *δημοσιάριοι* 381, – ἱερεῖς 365 ἑπ., 418, 322, 402, 460
πατριαρχεῖο, πατριάρχης 23, 34, 78 ἑπ., 210, 211, 216, 355
πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἰωάννης Ἐλεήμων 147 ἑπ., 153
– Ἀντιοχείας Ἰωάννης Ὀξείτης 457
– Κων/πόλεως Θεόδωρος Βορραδιώτης 363-364, Ἰγνάτιος 181, 217, Βασίλειος Καματηρὸς 355, Λουκᾶς Χρυσοβέργης 366, Μιχαὴλ Ὀξείτης 366, Νικόλαος Μυστικὸς 194, 195 ἑπ., 210, 216, 332, Πολύευκτος 210, 213, Στέφανος γυιὸς Βασιλείου Α΄ 187, Φώτιος 181, 186
Πεῖρα Εὐσταθίου Ρωμαίου 147, 190, 324
Πειρατεία 403, 434 ἑπ., 495 ἑπ.
πένητες 134, 321, 322 ἑπ., 322 ἑπ., 416, 464 ἑπ.
περιορισμὸς (ποινή) 106
Πέτρος πατρίκιος ἱστορικὸς (*Περὶ πολιτικῆς καταστάσεως*) 28
Πέτρος στρατοπεδάρχης 274
πλαστογραφία 260 ἑπ.
πληθυσμὸς 64 ἑπ., 477
πλῶϊμον (πολεμικὸ ναυτικό) 135 ἑπ., 147, 280 ἑπ., 402 ἑπ.
πόλεμος· κανόνες ἀνθρωπιστικοὶ 206 ἑπ., ἀπόψεις Σταυροφόρων 207
πόλεις (πρόσβαση, τείχη) 65 ἑπ., 140, 279, 456 ἑπ., 471, 479 ἑπ.
Πορφυρογέννητος 199
Possessores- potentiores (γαιοκτήμονες) 68 ἑπ., 337, 338
πραγματευταὶ 169, 337, 338, 436
Praefectus praetorio 47 ἑπ., (ὑπαρχία) 49, 118
πραιπόσιτος ἱεροῦ παλατίου 55, 101 ἑπ.
πραίτωρ τοῦ δήμου 42-43
πρανδιοπράτης 281, 289, 293
πρεσβευτὲς 221, 222, 223
πριμικήριος βασιλικῶν νοταρίων 56, 233
Primicerius sacri cubiculi 55-56
πριμικήριος τοῦ ραφείου 296
προάστεια ἰδιόστατα 329, 330
πρόεδρος 229, 370
πρόνοια 402 ἑπ., 420, 422 ἑπ., 424 ἑπ., 456 ἑπ.
προπαγάνδα 207
Πρόχειρος νόμος 184 ἑπ., 185
πρωτασηκρήτης 226
πρωτοβέστης 225
πρωτοβεστιάριος 109, 226, 250, 377, 381 καὶ *πρωτοβεστιαρίτης* 238
πρωτοελατικὸν ὀφφίκιον 429

πρωτομανδατορικὸν ὀφφίκιον 429
πρωτονοβελίσσιμος 225
πρωτονοτάριος τοῦ θέματος 112 – τῶν ἀγελῶν 280 – Ἀσίας 279, – Φρυγίας 279
πρωτονοτάριος τῶν βασιλικῶν νοταρίων (227) διαφορετικός τῆς ὑπηρεσίας τῶν *νοταρίων-σεκρετικῶν* 227
πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου 108, 228
πρωτονοτάριος τοῦ στόλου 281
πρωτοπρόεδρος 224, 225, 229, 370
πρωτοσπαθάριος τῆς φιάλης 251
πρωτοστράτωρ 405

Quaestor sacri palatii 54

ῥόγα (=μισθός, εἰσόδημα) 100, 134, 237, 264, 282, 299
Ρόδου ναύσταθμος, ναυπηγεῖα 282
Ρωμαῖος 76, 77, 196 ἑπ., 350
Ρωμαίων πολιτεία - χώρα 7
Romania 7, 196 ἑπ., 350 ἑπ.
Ρωμανία 350 ἑπ.
Ρωμανὸς Α΄ 320, 322, 323, 325, 326, 333
Ρωμανὸς Γ΄ 211

σακελλάριος (μέγας) 230, 383
σακελλάριοι ἐπαρχιακῶν ἐπισκοπῶν 383
σακέλλη, σακέλλιον 110, 220, 230
σακελλάριος 110, ὁ τῆς *σακέλλης* 106· μετρητὴς του *σακελλαρίου* 230
σαλδαμάριος 294, 309
Σαμωνᾶς Ἄραβας (ἐπὶ Λέοντος ς΄) 210
σαπωνοπράτης 294
σεβαστοκράτωρ 225, 368 ἑπ.,
σεβαστὸς 225, 357, 367, 368, 369, 371, 377
σέκρετα 106 ἑπ.
σέκρετον τοῦ Ἀντιφωνητοῦ 389, – τῶν *δικῶν* 259 ἑπ., 388 ἑπ. – τοῦ γενικοῦ λογοθέτου 229, 378, 379, 381· – τοῦ λογοθεσίου τοῦ δρόμου 378, 380· – τοῦ εἰδικοῦ 378, 381 (διαφορετικό ἐκείνου τοῦ δημοσίου θησαυροῦ) 381· – τοῦ ἐφόρου τῶν βασιλικῶν κουρατορίων 383· – τῆς θαλάσσης 305, 378, 429, 431· – τοῦ κουρατορικίου τῶν Μαγγάνων 235· – ἢ τοῦ ἁγίου Γεωργίου Τροπαιοφόρου 235· τοῦ μεγάλου κουράτορος 383· – τοῦ μεγάλου λογαριαστοῦ 378, 380· – τοῦ Μυρελαίου 383· – τοῦ μυστικοῦ 378· – τῶν οἰκειακῶν 230 ἑπ., 378, 379 ἑπ., 381, 383· – τοῦ ὀρφανοτρόφου 383· – τοῦ οἰκονόμου τῶν εὐαγῶν οἴκων 383· – τοῦ μεγάλου σακελλαρίου 378· – τῆς βασιλικῆς σακέλλης 378· – τοῦ στρατιωτικοῦ λογοθέτου 378, 380
σιγλάτον, sigillatum 312-313 (sigillatum)
σιλεντιάριοι 56
σιτώνης 68 ἑπ.
σκάλα (ἀγκυροβόλιο, ἀποβάθρα) 430
σκαλιάτικο (φόρος) 430 ἑπ.
Σκλαβῆνοι περιοχῆς Πατρῶν 153
σκουτάρια, σκουταρίσκια 276
σκρίβας 252, *σκρίβωνες* 108
σλαβικὸ στοιχεῖο 178
στέψη 34 ἑπ., 77 ἑπ., 83
σύγκλητος 12, 32, 34, 37 ἑπ., 185, 210, 218, 224, 225, 256, 315, 337, 356, 357
σύλλογος (=σωματεῖο) 289
συμβασιλεία 79 ἑπ., 200 ἑπ.
Συμβάτιος *πρωτοσπαθάριος, πρόεδρος νομοπαρασκευαστικῆς* ἐπιτροπῆς 186
σύμπονος 254, 255, 289
συνδότης 262
Συνέσιος 18
συνήγορος (=δικηγόρος) 292 ἑπ.
συνήθεια (=φόρος) 159, 328
συνθήκη Δεαβόλεως 351
σύνοδοι οἰκουμενικαὶ 21, 22· – πατριαρχικὴ 45-46· – συνοδικοὶ κατάλογοι 358, 359
συντεχνίες (ὀργάνωση, λειτουργία) 14 ἑπ., 289 ἑπ., 293 ἑπ., 362 ἑπ., 409-410
συνωνὴ 64, 158, 159, 172, 316, 328
σύστημα (=σωματεῖο) 289
συστηματικοὶ 357 ἑπ. (οἱ ὀργανωμένοι σὲ σωματεῖα ἐπαγγελματίες) 337
σχολαστικοὶ (=δικηγόροι) 28, 345
στάσεις *χωρητικαὶ* 408
Στρατηγικὸν Μαυρικίου 72
Στρατός, στρατιῶται, ἐξοπλισμός, στρατολογημένοι σὲ κάθε θέμα (263), ὀνομαστικὴ ποικιλία ἀρχηγῶν (π.χ. μονοστράτηγος στρατάρχης, ὁπλιτάρχης, ταξίαρχος 270, στρατηλάτης κ.λπ. 134), 47, 56 ἑπ., 214 ἑπ., 274, 324, 406, 423
στρατοπεδάρχης τῆς Ἀνατολῆς, – τῆς Δύσεως 269
στρατεία – στρατεύω καὶ ἀπαργυρισμὸς τῆς στρατείας 116, 321, 323, 324, 304, 333
πλευστικαὶ στρατεῖαι 272, 403
στρατιωτικὰ κτήματα, γῆ, κτῆσις, μοῖρα, κλῆρος, τόπος κ.λπ. 133, 262, 274, 330
scholae palatinae 57
στρατὸς *θεματικὸς* 129, 262 ἑπ., 399 ἑπ.
στρατὸς *ταγματικὸς* 129 ἑπ., 169, 399 ἑπ., 215, 265
Ταβουλάριοι (=συμβολαιογράφοι) 169, 289, 290 ἑπ., 346· τάβουλαρίων πρωτικήριος 291
Τάγμα *ἀθανάτων, ἀριθμοῦ, ἐξκουβίτων, – ἑκανάτων·, μεγαθήμων·*, 267 *φοιδεράτων·* 266
τάγματα ρωμαϊκὰ·
συμμαχικὰ (=ξένων μισθοφόρων)· *Ἀρμενίων* (266) –265-266
Τακτικὰ Λέοντος ΣΤ΄ 72 ἑπ., 205, 277, καὶ ἄλλα ἀνώνυμα στρατιωτικὰ Τακτικὰ 72 ἑπ.
Τελεστὴς 164, 328, – ἱερεῖς 418
τεταρτηρὸν – δύο τετάρτων νόμισμα 293 ἑπ.
τιτλοφορία 88
τοκισμὸς 287 ἑπ.
τόποι κοινοί, – *ἀμέριστοι* 156

Ὑγρὸν πῦρ (καὶ μηχανισμός) 138-139
ὕπατος τῶν φιλοσόφων 345 (βλ. Ψελλός, Ἰταλὸς, Ξιφιλῖνος)
ὑποταγὴ χωρίου 328, 329
ὑφαντουργοὶ 291

φακτιονάριος 39
φεουδαρχία 313 ἑπ., 326 ἑπ., 418 ἑπ.
φιλανθρωπία 18, 36 ἑπ.
Φιλάρετος χωρικὸς γαιοκτήμων 154 ἑπ., 168 ἑπ.
φλάμουλα, φλαμουλίσκια 275, 276
φορολογία, φορολογικὸ σύστημα 158 ἑπ., 401
Φόρος Κωνσταντίνου (πλατεῖα) 180, 213, 214.
Φράγκων τιτλοφορία 196
Φωκᾶς Α΄ αὐτοκράτωρ 19, 40

χαμαιδικαστὴς 258
χαράγματα 40
χριστίκιος δωρεὰ 456 ἑπ.

χαρτοποιοὶ 294
χαρτουλάριοι - σεκρετικοὶ 227
χαρτουλάριος τῶν ἀρκλῶν 109, 112, - *τῶν Ἀνατολικῶν* 228· - *τῶν Ἀρμενιάκων* 228· -*τοῦ δρόμου* 108, 228, *τοῦ Ὀξέος δρόμου τῆς Δίσεως* 228, - *τῶν θεμάτων* 112, - *τοῦ σεκρέτου* 109· *μέγας χαρτουλάριος καὶ ἀναγραφεὺς τῆς νήσου Κῶ* 396 ἐπ., *χαρτουλάριος τῶν Μαλαγήνων* 279, 280· - *τοῦ πλωΐμου* 136, 281· - *τῶν πορφυροπ(ωλῶν)* (ἢ *πορφυροπολείων*) 295-296 - *τῆς βασιλικῆς σακέλλης* 110, 111, 280· - *τοῦ σταύλου τῶν Ἀνατολικῶν* 279
χιχάτα 414
χριστιανισμὸς (ἐπίσημη θρησκεία) 380
Χριστόδουλος Πάτμου 328
χρυσὰ τραχέα 414 (*πρωτοχάραγα*)
χρυσάργυρον 63
(*ἐπί τοῦ*) *χρυσοτρικλίνου* 254
χρυσοχοὶ 293
Χωνιάτης Νικήτας 451 ἐπ.
χωροδότης 156

ΠΙΝΑΞ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΩΝ

Aalders G.I.D. 18
Abadie-Reynal Catherine 147
Ἀβδελᾶ Ε. 474
Ἀβραμέα Ἄννα 303, 478
Ἀγγελίδου Χριστίνα 340
Ahrweiler Hélène 31, 122, 123, 129, 132, 134, 135, 136, 137, 144, 147, 197, 232, 238, 242, 243, 277, 280, 281, 282, 293, 331, 358, 362, 393, 429, 433, 456, 479, 482
Ἀλεξανδρῆς Κ. 135, 138
Alföldi G. 56
Ἀνδρεάδης Α. 100, 162, 177, 474, 475, 476, 477
Andriotis N. 122, 137, 282
Angelov D. 65
Angelucci S. 312
Angold M. 140, 259, 331, 338, 391
Antoniadis-Bibicou Hélène 113, 114, 122, 123, 432
Ἀντωνόπουλος Π. 28
Arnaldi C. 427
Arnheim M.T.W. 56
Arutjunova-Fidanjan V.A. 241, 339
Asdracha Catherine 144, 480
Ashburner W. 15, 162
Auvray E. 169

Babuin J.A. 225, 281
Βαγιακάκος Δ. 131
Bagnall R. 56
Balard M. 287, 311, 427, 434, 484
Baldwin B. 234
Bandoux R. 328
Banescu A. 240, 427
Bank A. 304
Banti O. 427
Βαρβούνης Γ. 332
Βαρναλίδης Σ. 419, 450
Barnea Ion 310
Barns W. 148, 153
Baron Basar O. 474
Barrel I Altet 288
Bartusis M. 400
Βαρζὸς Κ. 349, 405, 438, 441, 442, 443, 446
Baseu-Barabas Theoni 480
Bass C.F. 148
Beck H.-G. 70, 73, 91, 166, 183, 410
Becker J. 313
Beihammer A. 197
Beldiceanu- Steinherr Irène 240
Βελισσαροπούλου-Καράκωστα Ἰουλία 21
Belke Kl. 75, 135
Bell H.I. 291
Bellinger A. R. 77
Bender H. 53
Benedikj B.S. 269
Bensammar Elisabeth 79
Berger A. 38, 465, 475
Beševliev V. 193, 194
Binggeli A. 40, 74
Biondi B. 68
Birkenmeier J.W. 400
Βλαχοπούλου Φωτεινὴ 470
Blum W. 53
Βλυσίδου Βασιλικὴ 116, 242, 317, 392
Boak A.E.R. 52, 55